અરધી સદીની વાચનયાત્રા 3

સંપાદક
મહેન્દ્ર મેઘાણી

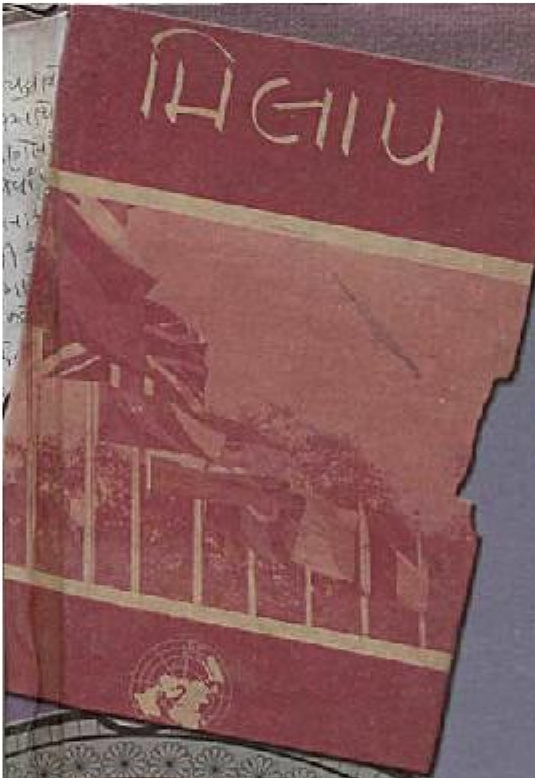

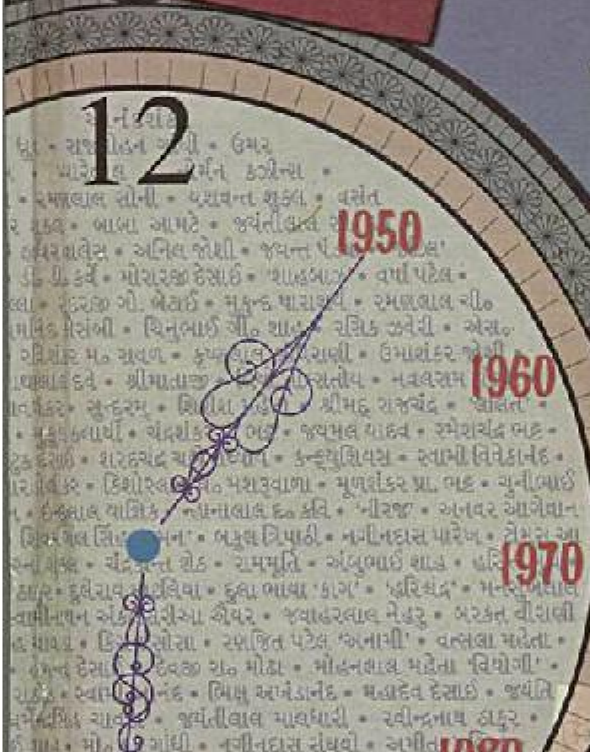

અરધી સદીની વાચનયાત્રા

ભાગ

3

નૈં નૈં નૈં

દેખાતું નૈં તેથી નૈં,
એ વાત ના સૈ, ના સૈ, મારા ભૈ !
દેખાતું નૈં તેથી નૈં.
દેખી દેખીને તું દેખે શું કેટલું,
દેખ્યું તે સમજે શું કૈં ?
મરકટના હાથમાં મોતીડું આલ્ય એને,
કિંમત ના એની જૈં.
દેખાતું નૈં તેથી નૈં.

સંતજને કહ્યું છે કે પ્રભુ દેખાતો નથી, પણ ઘટઘટમાં પથરાયેલો અનુભવાય છે. ભગવાન દેખાતા નથી એટલે જ નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. જે ન દેખાય એ નથી જ, એવી જીદ પકડનારાઓને કવિ સુન્દરમ્ કહે છે કે એ વાત સૈ નથી, – સહી નથી, સાચી નથી.

માણસ જોઈજોઈને કેટલું જોઈ શકે ? એક તો એની દૃષ્ટિને જ મર્યાદા છે. એમાં વળી જેટલું એ જુએ એટલું સમજી શકે એવું થોડું બને છે ? વાંદરાના હાથમાં મોતી આપો તો એની પાઈની કિંમત પણ એ ન આંકે.

આપણે ક્ષણેક્ષણે અનુભવના પ્રદેશોમાંથી પસાર થતા હોઈએ છીએ, પણ એ અનુભવ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા નથી. આ અનુભવ વિશે એક વાર આપણે જો સજાગ બનીએ, તો ખ્યાલ આવે કે ક્ષણેક્ષણે આપણી સમક્ષ ચમત્કારો થતા રહે છે. પહેલવહેલો કાલો શબ્દ ઉચ્ચારતું બાળક, જમીનમાંથી આપોઆપ ઊગી નીકળતું તરણું, રાઈ જેવડાં બીજમાંથી પ્રકટ થતું વટવૃક્ષ, છોડ પર બેસતું ફૂલ, આકાશમાં દોરાતું મેઘધનુષ, સામે મળતો કોઈ અજાણ્યો ચહેરો...

આ બધા જ ચમત્કારો છે. માત્ર એ ચમત્કારો જોવા માટેની દૃષ્ટિ જોઈએ. એટલે છેલ્લે કવિ કહે છે :

આંજણ પહેલાંની અને આંજણ પછીની આંખ
દેખ્યા દેખ્યામાં બહુ ફેર,
આંજણ મારું જો તને ખપતું અજાણ્યા જણ,
તારાં ઉતારું સહુ ઝેર.

આવી દૃષ્ટિ આપતું સદ્‌ગુરુનું આંજણ આંજી લેવાય તો આપણે પણ કવિની માફક કહીએ : દેખાતું નથી એટલે નથી – એ વાત તો ના સૈ, ના સૈ, મારા ભૈ.

હરીન્દ્ર દવે

[‘ભજનયોગ’ પુસ્તક]

શોધું

શોધું સાંજસવાર,
આ પારે ઓ પાર,
મારા સૂરોનો અસવાર જી,
મારા સૂર તણો સરદાર જી.

રંગમહલમાં દીપ જલાવ્યા મેં બાંધ્યા હીંડોળાખાટ જી,
સજ્જ મારા સહુ તાર સતારના, વાદકની રહી વાટ જી.
મારા સૂરોનો સરદાર જી.

કુંજનિકુંજે ફૂલ ખીલ્યાં, ખીલ્યાં જલકમલ કાસાર જી,
આજ વસંત કેરી વાત જાગી, મારું ઉર માગે ઉદ્ગાર જી.
મારા સૂરોનો સરદાર જી.

મનપવનની પાવડી પહેરું, આંખમાં આંજું જ્યોત જી,
નીલ ગગનની ગોદ ગોતે મારો પ્રાણનો પ્રેમ-કપોત જી.
મારા સૂરોનો સરદાર જી.

આભ ઓળંગું ને ભોમ ભેદું, માંડું ગુરુ ચરણનમાં ચિત્ત જી,
કંઠ મારે એણે કંઠ ભર્યો નિજ, પ્રીતમાં પૂરી પ્રીત જી.
મારા સૂરોનો સરદાર જી.

સુન્દરમ્

❀

– ત્યાં સુધી

આ ચોતરફના સંસ્કૃતિના બાહ્ય ભપકા છતાં વિશ્વમાં જ્યાં સુધી કાયદા કે રૂઢિના કારણે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે તિરસ્કાર ફેલાય છે અને દુઃખથી ખદબદતાં નરક જ્યાંત્યાં સરજાય છે, જ્યાં સુધી ગરીબાઈથી અધઃપતિત થતો માનવી, ક્ષુધાના કારણે દેહ વેચતી નારી અને આત્મિક તથા દૈહિક કેળવણીના અભાવને કારણે ક્ષુદ્ર બની જતું બાળક – એ ત્રણ પ્રશ્નો ઊકલ્યા નથી, વિશ્વમાં જ્યાં સુધી દીનતા અને અજ્ઞાનની આ ગૂંગળાવનારી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધી આવા પ્રકારના પુસ્તકની ઉપયોગિતા કદી ઓછી થવાની નથી.

વિક્ટર હ્યુગો
['લે મિઝરાબ્લ' નવલકથાની પ્રસ્તાવના : 1862]

❀

માનવતાની મંગલકથા

વિખ્યાત ફ્રેંચ કવિ વિક્ટર હ્યુગો પોતાના લોકશાહી વિચારોને કારણે 1851 થી 1870 સુધી દેશવટો ભોગવી રહ્યા હતા તે દરમિયાન 'લે મિઝરાબ્લ' લખાયું હતું અને 1862માં એક જ દિવસે આઠ મોટાં શહેરોમાં જુદી જુદી દસ ભાષાઓમાં પ્રગટ થયું હતું. તે દિવસથી એણે હ્યુગોની વિપુલ સાહિત્યરચનાઓમાં તો અગ્રસ્થાન મેળવ્યું જ છે, પણ સમગ્ર નવલકથાસાહિત્યમાં પણ એક અનોખી કૃતિ તરીકે એ પંકાયું છે.

યુરોપે છેલ્લાં સો-સવાસો વરસમાં આપણાં પ્રાચીન પુરાણોની કાંઈક યાદ આપે એવી જે કેટલીક મહાકાય નવલકથાઓ સરજી છે તેમાંની 'લે મિઝરાબ્લ' એ એક છે. આ અર્વાચીન યુરોપીય પુરાણકથાઓમાં પણ અનેક આડકથાઓ આવી મળતાં મૂળ કથાનો પ્રવાહ પુષ્ટ થતો હોય છે અને એ બધી શાખાપ્રશાખાઓ પોતાની સાથે સમાજના ખૂણેખૂણાની વાત લઈ આવી હોય છે, તેમ જ અંતે આખોય કથાપ્રવાહ રચનારને પ્રિય એવી કોઈ વિશાળ ધર્મભાવનાના સાગરસંગીતમાં વિલીન થઈ જતો હોય છે.

'લે મિઝરાબ્લ'નાં કોઈ પણ ચાર પૃષ્ઠ વાંચતાં વરતાઈ આવે એવું છે કે હ્યુગોના હૃદયમાં રમી રહી છે તે માનવધર્મની ભાવના છે. એ ભાવનાનો ફુવારો આપણે ત્યાં તો યુગે યુગે અવિચ્છિન્ન ઊડ્યા જ કર્યો છે. ભક્તકવિ ચંડિદાસે ગાયું છે : 'સબાર ઉપર માનુષ આછે, તાહર ઉપર નાઈ' – સર્વની ઉપર મનુષ્ય છે, તેની ઉપર કોઈ નથી. મનુષ્યનું આવું બહુમાન યુરોપમાં 18મી સદીના અંતમાં મહાનુભાવ રૂસોએ ભારે જોરશોરથી કર્યું. પ્રત્યેક જીવાત્માના મહત્ત્વનો રૂસોએ ઉદ્ઘોષ કર્યો. ફ્રાન્સમાં થયેલી 1789ની ક્રાન્તિમાં રૂસોની આ ઘોષણાનો ફાળો નાનોસૂનો લેખાતો નથી. આની સાથે શહેરોની કહેવાતી સંસ્કૃતિના ભોગ બનેલ, સમાજનાં ષડ્યંત્રોમાં પિલાઈ વિકૃત બનેલ, કંગાલ, ભિખારી, વેઠિયા, ગુનેગાર વગેરે માટે પારાવાર સહાનુભૂતિની – સહાનુકંપાની લાગણી ઊછળવા માંડે એ પણ સ્વાભાવિક જ હતું. 'લે મિઝરાબ્લ'માં આ લાગણીનું ઉજ્જ્વળ પ્રતિબિંબ ઝિલાયું છે.

જિન-વાલજિન પ્રામાણિકપણે મજૂરી કરી બહેન અને ભાણેજિયાંનું પોષણ કરતો. બેકાર બનતાં એક વાર એ રોટી ચોરવા જાય છે અને એ માટે પાંચ વરસની સજા પામે છે, જે કેદખાનામાં થયેલા બીજા ગુનાઓને લીધે ઓગણીસ વરસ સુધી પહોંચે છે. રીઢો ગુનેગાર બની આખરે એ છૂટે છે ત્યારે દુનિયા આખી એની પૂંઠે કૂતરાં મેલે છે. માત્ર એક પાદરીનું હૃદય એને વધાવે છે. આ 'મંગળમૂર્તિ' પાદરીનો પરિચય જિન-વાલજિનના હૃદયને સનાતન માનવતાના રાજમાર્ગ ઉપર પાછું ચડાવી દે છે. મેડેલીન નામથી એક ગામમાં એ નવો અવતાર શરૂ કરે છે અને પરગજુ નગરપતિ બની ચોમેર સાધુતાની સુવાસ પ્રસારે છે. જેવર્ટ નામના એક પોલીસ-

અધિકારીને મેડેલીન વિષે શંકા રહ્યા કરે છે. પણ જિન-વાલજિન તરીકે કોઈ નિર્દોષ ખેડૂત પકડાયાનું જાણી મેડેલીન પોતે જ ન્યાયમંદિરમાં હાજર થઈ ફરી કેદી થવાનું સ્વીકારે છે. એક ખલાસીને વહાણના ઊંચા થંભ પરથી બચાવી, પોતે સમુદ્રમાં ઝંપલાવી, અદશ્ય થઈ, ફરી પાછો જિન-વાલજિન સમાજમાં ડોકું કાઢે છે. મેડેલીન તરીકે એક કુમારી માતાને અંતકાળે મદદરૂપ થયેલો, તેની દીકરી કોઝેટને વીશીની કાળી મજૂરીમાંથી છોડાવી એ પારિસ ભેગો થાય છે; પણ ત્યાં જેવર્ટ બે ડગલાં આગળ જ હતો ! નાસીને સાધ્વીઓના મઠમાં પોતે માળી તરીકે રહી ત્યાં જ કોઝેટને ભણવા મૂકે છે. કોઝેટ મોટી થતાં મેરિયસ નામના એક નબીરાના પ્રેમમાં પડે છે. 1832ના જ્વલંત દિવસોમાં પારિસમાં વિપ્લવ ભભૂકી ઊઠે છે તેમાં તે એક અગ્રણી છે. ક્રાન્તિકારીઓના હાથમાં જેવર્ટ જાસૂસ તરીકે સપડાઈ જાય છે. જિન-વાલજિન (હવે તેનું નામ ફોશલવેન્ટ છે) પોતે એને પૂરો કરવાની રજા મેળવી, તમંચાની અણીએ એને ગલીને નાકે લઈ જઈ હાથપગનાં બંધન કાપી નાખી છૂટો કરી હવામાં ખાલી બાર કરે છે. પાછળથી વિપ્લવવાદીઓનું આવી બને છે. જિન-વાલજિન સલામત છે, પણ મેરિયસ ઘવાઈને બેભાન બન્યો છે. તેને ઊંચકીને, બીજો કોઈ રસ્તો ન હોઈ, ગટરમાર્ગે એ બચી છૂટે છે. નદીકિનારા પાસે બહાર નીકળે છે તો સામે જેવર્ટ ! મેરિયસને એના દાદાને ત્યાં મૂકી આવવા પૂરતી તે માગણી કરે છે. મેરિયસને એને ઘેર સોંપ્યા પછી જિન-વાલજિન પોતાની ખોલીએ ડોકિયું કર્યા બાદ પકડાવાની ઇચ્છા બતાવે છે. ત્યાં પહોંચ્યા પછી જેવર્ટ કહે છે : 'ગાડી ઊભી છે, તમે ઉપર જઈ આવો.' જિન-વાલજિન પાછો આવીને જુએ છે તો નહિ ગાડી કે નહિ જેવર્ટ ! પોલીસ-કચેરીએ જઈ છેલ્લો અહેવાલ પેશ કરી જેવર્ટ સીધો સીન નદીએ જઈ તેના જળમાં અદશ્ય થાય છે. અહીં મેરિયસ સાજો થઈ કોઝેટને પરણે છે. જિન-વાલજિન પોતે નાસી છૂટેલ કેદી છે, એ વાત મેરિયસને કહે છે. નવદંપતી ધીમે ધીમે તેની માયા ઓછી કરી દે છે. ડોસો એકલો દહાડા કાઢે છે. પણ તેના મૃત્યુ પહેલાં મેરિયસ જાણવા પામે છે કે પોતાની જિંદગી બચાવનાર ડોસો તે આ માણસ જ છે. દંપતી ડોસા પાસે દોડીને પહોંચે છે. ત્યાં, અંતિમ ઘડી આવી પહોંચી છે. જિન-વાલજિન કહે છે : 'ઓરાં આવો, બંને જણાં ઓરાં આવો... આ રીતે મરવું કેવું રૂડું છે !... મારે તમને બે વાત કશીક કહેવી હતી, પણ રહો, હવે એની કાંઈ જરૂર નથી. જરી ઓરાં આવો તો, મારાં બાળુડાં ! આમ મરતાં પણ કેટલું સુખ છે !'

ખરે જ, જિન-વાલજિનને જગત સુખી જીવન જીવવા દે એમ ન હતું; તેમ છતાં એણે જગતની બૂરાઈઓ જીરવી જઈ, પોતાની અંદર પેલા પાદરીએ પ્રગટાવેલી ભલાઈને બુઝાવા ન દઈ, એ ધીરજભરી અખૂટ સહનશીલતા દાખવી, તેને અંતે સુખભરી મૃત્યુઘડી જરૂર મેળવી હતી. પોતાની પાછળ સુકુમાર કોડભર્યાં દંપતીને – બંનેનાં જીવનનું પોતાના પ્રાણને ભોગે રક્ષણ કરીને – મૂકતો ગયો હતો. અને

જેવર્ટ ? તેને પણ એણે મોટું જીવનદાન કર્યું ન હતું ? એનો સ્થૂળ દેહ એક વાર પોતે બચાવ્યો હતો એ તો ઠીક, પણ કાયદા કરતાં પણ કાંઈક (માનવઆત્મા) મહાન છે એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર પોતાને લીધે જેવર્ટને થયો ન હતો ?

'લે મિઝરાબ્લ' એ આમ ઉપલકદષ્ટિએ જગતનાં દીનદુખિયાં, દબાયાં-દુભાયાંની કરુણ કથા લાગે છે, પણ જરીક જ ઊંડું જોતાં દુનિયાના નિર્ઘૃણ સ્વાર્થપોપડાંઓ નીચે કલકલ વહી રહેલાં ચિરંતન માનવતાઝરણનું આપણને દર્શન અને પાન કરાવનારી એ એક મંગલકથા બની રહે છે.

હ્યુગોની રંગદર્શી લેખણીએ કથા ભારે સચોટતાથી રજૂ કરી છે. કથાનો વેગ ક્યાંય કથળતો નથી. સાદી છતાં એકએકથી વધુ આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ નજર આગળ બનતી જ રહે છે. આખી ગાથા મહાકાવ્યની ભવ્યતા ધારણ કરે છે અને વાક્યે વાક્યે એમાંથી ઊર્મિકવિતા ઝરે છે. લિટન સ્ટ્રેચી કહે છે કે શબ્દ ઉપરના પ્રભુત્વમાં હ્યુગો એક શેક્સપિયર કરતાં જ ઊતરે એમ છે.

પણ ઘણી વાર આ શબ્દસ્વામિત્વ એ શબ્દાડંબર તરીકે પણ લેખણીને ઘસડી ગયા વગર રહેતું નથી, અને હ્યુગોને એ કારણે થોડુંક વેઠવું પણ પડ્યું છે. આજે વિવેચકો હ્યુગોની અમર કૃતિઓ માટે એની ગદ્યરચનાઓ કે અનિયંત્રિત પદ્યરચનાઓ તરફ નહિ પણ દઢ છંદોબંધનમાં રાચતી એની કવિતા તરફ મીટ માંડે છે, કોઈ કોઈ રસજ્ઞને 'લે મિઝરાબ્લ' આજે અતિકાય લાગે છે.

અને તેથી ભાઈશ્રી મૂળશંકરે 'લે મિઝરાબ્લ'નો સંક્ષેપ આપ્યો એમાં બેવડું ઔચિત્ય સધાયું છે. ઉપર સૂચવ્યો છે તેવો શૈલીનો મેદ દૂર થયો અને વિદ્યાર્થીઓને એક રોચક, સરળ અને સાચો સંક્ષેપ પણ મળ્યો. આવા સંક્ષેપ કરવાનો હક, જે લેખક મૂળ કથાના રસને પી ડોલી ઊઠ્યો હોય અને એને માટે જેને એવી ગાઢ આત્મીયતા બંધાઈ હોય કે પોતે એને સર્વથા વફાદાર જ રહે, તેને જ હોઈ શકે. શ્રી મૂળશંકરે મૂળનો રસ આપણને પહોંચાડવામાં કશી જ કમી રાખી નથી.

ભાષાંતરની શૈલી સરળ, તળપદી અને રોચક છે. વચ્ચે આવતા બોલચાલના રૂઢિપ્રયોગો અને લહેકા ભાષાંતરને જીવતું કરી મૂકવા માટે પૂરતા છે. કથારસિકો – ખાસ કરી વિદ્યાર્થીઓ આ પુસ્તક હોંશે હોંશે વાંચશે એમાં શંકા નથી.

ઉમાશંકર જોશી

['લે મિઝરાબ્લ'ના ગુજરાતી અનુવાદની પ્રસ્તાવના]

❀

અનુભવ છે દરિયાના તોફાનનો, પણ
આ રેતીમાં હોડી ખરાબે ચઢી છે.

ભગવતીકુમાર શર્મા

❀

કદી ઘરડું ન થનારું

‘લે મિઝરાબ્લ’ 19મી સદીના યુરોપનું સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જન છે. હ્યુગોની આ અમર કૃતિમાં કદી ઘરડા ન થવાનો ગુણ છે. “ધરતીતલ ઉપર જ્યાં લગી દુખિયારાં રહેશે ત્યાં લગી આ ગાથા માનવનાં હૃદયમનને સ્પર્શશે ને તેના ઊંડામાં ઊંડા આતમ-તારને ઝણઝણાવશે.” – આ મહાકથાની ટૂંકીટચ પ્રસ્તાવનામાં ગ્રંથકારે આટલી જ એક વાત લખીને તેની દુનિયાને ભેટ ધરી છે.

લગભગ 45 વર્ષ થયાં આની અસંખ્ય પારાયણો હું કરતો આવ્યો છું. 13-14 વર્ષની વયે જ્યારે હું અંગ્રેજી બહુ નહોતો સમજતો ત્યારે પહેલવહેલી બે અંગ્રેજી નવલકથાઓ મેં વાંચી. જેઈન પોર્ટર પ્રણીત ‘સ્કોટિશ ચીફ્સ’ અને વિક્ટર હ્યુગોનું ‘લે મિઝરાબ્લ’. પહેલી કથાએ દેશ પ્રત્યેના અને બીજીએ માનવ પ્રત્યેના અનુરાગનું બીજ મારામાં વાવ્યું. જેમ મોટો થતો ગયો તેમ બેઉ પુસ્તકો પ્રત્યેનો મારો અનુરાગ વધતો ગયો. 30 વરસનો થયો ત્યાં સુધી આ કથાઓનાં કેટલાંયે પાનાં મને મોઢે હતાં.

પહેલી ઐતિહાસિક નવલકથાની ઝીણા અક્ષરે છાપેલી ને પૂંઠાં પર લીલા રંગમાં સ્કોટિશ દેશભક્ત વિલ્યમ વોલેસના ચિત્રવાળી છ પેનીની આવૃત્તિ તે કાળે મુંબઈમાં સાડાચાર આને વેચાતી. આ સસ્તી આવૃત્તિની નહિ નહિ તો બેપાંચ ડઝન નકલો મેં મિત્રોમાં ‘સપ્રેમ ભેટ’ તરીકે વહેંચી હશે. એ પુસ્તક હવે ભાગ્યે જ ક્યાંયે જોવા મળે છે. પણ ‘લે મિઝરાબ્લ’ આજે પણ જ્યારે નજરે પડે ત્યારે જે પાનું ઊઘડે ત્યાંથી વાંચવાની ને ઊઠવું પડે ત્યાં લગી વાંચ્યા જ કરવાની હજુ મને ટેવ છે.

‘લે મિઝરાબ્લ’ની કોઈ સસ્તી આવૃત્તિ તે કાળે ન મળતી છતાં બોરીબંદર પર વોરા બજારને નાકે આવેલી ‘પીપલ્સ ફ્રી રીડિંગ રૂમ અને લાઇબ્રેરી’માં ને ધોબીતળાવ પરના નવા-જૂના બુકસેલરોને ત્યાં જ્યારે ને ત્યારે હંમેશાં આ એક જ પુસ્તક લઈને હું વાંચતો. પીટીટ લાઇબ્રેરીમાં તેની એક સુંદર સચિત્ર પાકા પૂંઠાવાળી આવૃત્તિ હતી તે પણ જુદા જુદા મેમ્બર મિત્રો મારફત વારંવાર મેળવીને હું અસંખ્યવેળા એના એ પ્રસંગો વાંચતો.

સ્વામી આનંદ

[‘લે મિઝરાબ્લ’ પુસ્તક]

અમે તો સમંદર ઉલેચ્યો છે, પ્યારા,
નથી માત્ર છબછબિયાં કીધાં કિનારે;
મળી છે અમોને જગા મોતીઓમાં !

‘શૂન્ય’ પાલનપુરી

ઉપાય

દાંત દુખતો હતો ત્યારે દાંતના ડૉક્ટરની પાસે જવાની જરૂર જણાઈ. જવાની તૈયારી પણ કરી, પણ એટલામાં દુખાવો ઓછો થઈ ગયો હતો, લગભગ સાવ શમી ગયો હતો. એટલે ડૉક્ટરની પાસે જવાનું માંડી વાળ્યું. એમ તો દાંતના ડૉક્ટરની પાસે જવું કોઈને ગમતું નથી, ને હવે તો દુખાવો ગયો હતો એટલે ખોટો ધક્કો ખાવા જવું નથી એમ પણ લાગ્યું એટલે જવા દીધું. કુદરતને પોતાનું કામ કરવા દઈએ તો કુદરત જ દુખાવો મટાડી આપે ને ! એટલે દુખાવો ગયો.

પણ બીજે દિવસે દુખાવો પાછો આવ્યો. એ જ દાંતે ને એ જ રીતે ને થોડો વધારે તીવ્ર. થયું : હવે ચોક્કસ ડૉક્ટરની પાસે જવું પડશે. પણ એકદમ જવું તો અનુકૂળ ન હતું. સાંજે જવાનું નક્કી કર્યું, પણ સાંજ સુધીમાં દુખાવો ફરીથી ગુમ થયો હતો અને ભુલાઈ ગયો હતો એટલે ડૉક્ટરનો ફેરો પણ રહી ગયો. આમ રમત થોડા દિવસ ચાલી. દુખાવો, નિર્ણય, શમન, વિસ્મરણ. છેવટે એક દિવસ દુખાવો ઉગ્ર બન્યો ને ગયો નહીં ને ઊંઘવા પણ ન દીધો ને કામ કરવા પણ ન દીધું, એટલે દાંતના ડૉક્ટરની પાસે જઈને ઉપાય કર્યો.

માણસનો એવો સ્વભાવ છે, ન છૂટકે ઉપાય કરે. વિલંબ કરે, આળસ કરે, વાયદા મૂકે, ચલાવી લે, ભુલાવી દે, ધકેલી દે. છેવટે સહન ન થાય ત્યારે ડૉક્ટરની પાસે જાય. દાંતના ઉપાય માટે પણ અને દિલના ઉપાય માટે પણ.

દિલનો ઉપાય ભગવાન પાસે છે. પણ ભગવાનની પાસે જવાની માનવીને ફુરસદ નથી. દિલ દુખવા માંડે ત્યારે વિચાર કરે : ભગવાન પાસે જાઉં. પણ વિચાર જ છે. જીવનમાં દુઃખ આવે, વિયોગ થાય, આફત પડે ત્યારે માનવીને જરૂર ખ્યાલ આવે કે ભગવાન પાસે જવું જોઈએ. જવાનો નિર્ણય પણ કરે છે, પણ દુઃખ ઓછું થાય, પ્રસંગ વીસરી જાય. જિંદગી આગળ ચાલે – અને ભગવાનને મળવાનું રહી જાય. છેવટે ન છૂટકે, મોટું દુઃખ આવે, એ જતું ન રહે અને કામ કરવા ન દે ને જીવવા જ ન દે ત્યારે માણસ ભગવાનની પાસે જાય અને ધર્મનો ઉપાય શોધે. એ માનવીનો સ્વભાવ છે. મોડો જાય. ન છૂટકે જાય. દુઃખ અસહ્ય બને ત્યારે જાય.

કહે છે કે દાંતમાં કોઈ પણ તકલીફ ન હોય તોપણ દાંતના ડૉક્ટરની પાસે તપાસ માટે નહિ નહિ તો વરસમાં બે વખત જવું હિતાવહ છે. એમ કરવાથી દાંતની ઘણી તકલીફોમાંથી માણસ બચી જાય છે. ડાહ્યા માણસો એમ કહે છે. ભગવાનની પાસે પણ વારે વારે જવાથી – વિશેષ દુઃખ ન હોય તોપણ – માનવીને લાભ થાય, એમ પણ અનુભવી કહે છે.

ફાધર વાલેસ

ગવતરી

સરગ ભવનથી રે ઊતર્યાં ગવતરી,
આવ્યાં મરતૂક લોકમાં મા’લવા રે,
ચરવા ડુંગરડે ને પાણી પીવા ગંગા;
વાઘ વીરાની નજરે પડ્યાં રે.

ઊભાં રો’, ગવતરી, પૂછું એક વાત !
મોઢે આવ્યું ખાજ નહિ મેલું રે.
સાંભળ, વાઘ વીરા ! કહું તને વાત :
ઘેર મેં મેલ્યાં નાનાં વાછરું રે.

ચંદર ઊગ્યાની, વીરા, અવધ્યું આપો !
વાછરું ધવરાવી વ્હેલાં આવશું રે.
નો રે આવું તો બાવા નંદજીની આણ્યું,
ચાંદો સૂરજ આપું સાખિયા રે !

પે’લો હીંહોટો ગાયે સીમડિયે નાખ્યો,
બીજે હીંહોટે આવ્યાં વાડીએ રે.
ત્રીજો હીંહોટો ગામને ગોંદરે નાખ્યો,
ચોથે હીંહોટે વાછરું ભેટિયાં રે.

ઊઠો ઊઠો, વાછરું ! ધાવો માનાં દૂધ,
અવધ્યું આવી વીરા વાઘની રે.
ઘેલી માતા કામધેનુ, ઘેલડિયાં મ બોલો !
કળપેલું દૂધ કડવો લીંબડો રે.

મોર્ય ચાલ્યાં વાછરું ને વાંસે માતા કામધેનુ,
કલ્યાણી વનમાં ઊભાં રિયાં રે.
ઊઠો ઊઠો, વાઘ મામા, પે’લાં અમને મારો,
પછી મારો અમારી માતને રે.

નાનાં એવાં વાછરું, તમને કોણે શીખવિયાં,
કિયે વેરીડે વાચા આલિયું રે !
રામે શીખવિયાં, લખમણે ભોળવિયાં,
અરજણે વાચા આલિયું રે.

નાનાં એવાં વાછરું, તમે કરો લીલાલે’ર,
વસમી વેળાએ સંભારજો રે.

[ઝવેરચંદ મેઘાણી સંપાદિત લોકગીત : ‘રઢિયાળી રાત’ પુસ્તક]

બ્રહ્મજ્ઞાન

ચંદ્ર ધીરે ધીરે વાદળોના પડદા પાછળ ગતિ કરી રહ્યો હતો. નીચે નદી કલકલ કરતી પવનના સૂરમાં પોતાનો સૂર મેળવતી નાચતી નાચતી વહેતી હતી. પૃથ્વીનું સૌન્દર્ય અર્ધા અંધકારમાં અર્ધા ચંદ્રપ્રકાશમાં ઓર ખીલી ઊઠ્યું હતું. ચારે બાજુ ઋષિઓના આશ્રમો હતા. પ્રત્યેક આશ્રમની શોભા નંદનવનની શોભાને પણ ટપી જાય તેવી હતી. હરેક ઋષિની કુટિરની આસપાસનાં તરુ, પુષ્પો અને લતાઓ સૌન્દર્યથી લચી પડતાં હતાં. આવી જ્યોત્સ્નાથી છલકાતી એક રાત્રે બ્રહ્મર્ષિ વશિષ્ઠ પોતાની પત્ની અરુંધતીને કહેતા હતા, “દેવી, ઋષિ વિશ્વામિત્રને ત્યાંથી થોડુંક મીઠું લઈ આવો ને !”

આ સાંભળતાં જ અરુંધતીને આશ્ચર્ય થયું અને તેમણે પ્રશ્ન કર્યો, “પ્રભુ, આપ આ કેવી આજ્ઞા કરો છો ? મને એ સમજાતું નથી. જેણે આપણા એક સો પુત્રોનો વધ કર્યો છે...” એ શબ્દો બોલતાં બોલતાં અરુંધતીનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. ભૂતકાળ બધો સ્મરણપટ પર તાજો થઈ આવ્યો. અપૂર્વ શાંતિના ધામ જેવું એ હૃદય વ્યથાથી ઊભરાવા લાગ્યું. તે બોલ્યાં, “આવી જ સુંદર કૌમુદીવાળી રાત્રે મારા પુત્રો વેદગાન કરતા કરતા ફરતા હતા. એ સોએ સો વેદજ્ઞ હતા, બ્રહ્મનિષ્ઠ હતા. મારા એ સર્વ પુત્રોને જેણે મારી નાખ્યા છે, તેના આશ્રમમાંથી મીઠું માગી લાવવાનું આપ કહો છો ? મને કંઈ સમજાતું નથી.”

ઋષિનું મુખ ધીરે ધીરે પ્રકાશથી છલકાવા લાગ્યું, સાગર જેવા એમના હૃદયમાંથી શબ્દો નીકળવા લાગ્યા : “દેવી, એમના ઉપર તો મને ખાસ પ્રેમ છે.”

અરુંધતીનું આશ્ચર્ય ખૂબ વધી ગયું. તેમણે કહ્યું, “એમના ઉપર આપને જો પ્રેમ છે તો તો પછી આપ એમને ‘બ્રહ્મર્ષિ’ નામે સંબોધન કેમ નથી કરતા ? એમને બ્રહ્મર્ષિ કહી દીધા હોત તો આ બધી જંજાળ મટી જાત, અને મારે મારા સો પુત્રો ગુમાવવા ન પડત.”

ઋષિના મુખ ઉપર એક અપૂર્વ કાંતિ પ્રગટી આવી. તે બોલ્યા, “તેમના ઉપર મને પ્રેમ છે માટે જ હું એમને બ્રહ્મર્ષિ કહેતો નથી. હું એમને બ્રહ્મર્ષિ નહીં કહું એમાંથી જ તેઓ બ્રહ્મર્ષિ થઈ શકવાની આશા રહે છે.”

*

આજે વિશ્વામિત્ર ક્રોધથી જ્ઞાનશૂન્ય બની ગયા હતા. આજે તેઓ તપસ્યામાં મન પરોવી શકતા ન હતા. તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો કે, આજે જો વશિષ્ઠ મને બ્રહ્મર્ષિ નહીં કહે તો તેમનો પ્રાણ લઈશ. અને એ સંકલ્પને પાર પાડવા તે હાથમાં તલવાર લઈ પોતાની કુટિરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા, અને ધીરે ધીરે વશિષ્ઠની કુટિરની પાસે આવી ઊભા રહી ગયા. ત્યાં ઊભાં ઊભાં તેમણે વશિષ્ઠની બધી

વાતો સાંભળી. હાથમાં જોરથી પકડેલી તલવાર ઢીલી થઈ ગઈ. તે વિચારવા લાગ્યા, મેં આ શું કર્યું ? તદ્દન અજ્ઞાનમાં રહીને મેં કેવો મોટો અન્યાય કર્યો છે ? કેવા નિર્વિકાર હૃદયના ઋષિને વ્યથા પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે ! તેમના હૃદયમાં જાણે સો સો વીંછીના ડંખની વેદના થવા લાગી, હૃદય અનુતાપથી બળવા લાગ્યું. દોડીને તે વશિષ્ઠના પગમાં ઢળી પડ્યા. થોડી ક્ષણો તો તે કશું બોલી જ ન શક્યા. પછી તે બોલ્યા, ''ક્ષમા કરો. પણ મારામાં તો ક્ષમા યાચવાની પણ યોગ્યતા નથી રહી.'' વિશ્વામિત્રનું ગર્વીલું હૃદય બીજું કાંઈ બોલી શક્યું નહીં.

પણ વશિષ્ઠ શું બોલ્યા ? વશિષ્ઠે બેય હાથ વડે તેમને પકડી લીધા અને કહ્યું, ''ઊઠો બ્રહ્મર્ષિ, ઊઠો.''

વિશ્વામિત્ર બમણા શરમાઈ ગયા અને બોલ્યા, ''પ્રભુ, મને આમ શરમમાં કેમ નાખો છો ?''

વશિષ્ઠે જવાબ આપ્યો, ''હું કદી મિથ્યા બોલતો નથી. આજે તમે બ્રહ્મર્ષિ થયા છો. આજે તમે અભિમાનનો ત્યાગ કર્યો છે. આજે તમે બ્રહ્મર્ષિપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે.''

વિશ્વામિત્રે કહ્યું, ''આપ મને બ્રહ્મજ્ઞાન આપો.''

વશિષ્ઠે જવાબ દીધો, ''આપ શેષની પાસે જાઓ. તે જ આપને બ્રહ્મજ્ઞાન આપશે.''

વિશ્વામિત્ર શેષની પાસે પહોંચ્યા. માથા ઉપર પૃથ્વી ધારણ કરીને શેષ બેઠા હતા. વિશ્વામિત્રે બધી વાત કહી સંભળાવી.

શેષ બોલ્યા, ''તમે જો આ પૃથ્વી તમારા મસ્તક પર ધારણ કરી શકો, તો હું તમને બ્રહ્મજ્ઞાન આપી શકીશ.''

તપોબળના ગર્વથી ભરેલા વિશ્વામિત્રે કહ્યું, ''આપ પૃથ્વીને માથેથી ઉતારી નાખો. હું એને મારે માથે લઈ લઉં છું.''

શેષે પૃથ્વીને માથા પરથી ઉતારી તેવી જ તે આકાશમાં ચક્કર લેતી લેતી ગબડવા લાગી.

વિશ્વામિત્રે ગર્જના કરી, ''હું મારા સમસ્ત તપનું ફળ અર્પણ કરું છું. પૃથ્વી, સ્થિર થઈ જા !'' પણ પૃથ્વી સ્થિર ન થઈ.

ત્યારે શેષ બોલ્યા, ''વિશ્વામિત્ર, પૃથ્વીને ધારણ કરી શકાય એટલું તપ તો તમે કર્યું લાગતું નથી. પણ કોઈ દિવસ કોઈ સાધુપુરુષનો સંગ કર્યો છે ? કર્યો હોય તો તેનું ફળ અર્પણ કરો.''

વિશ્વામિત્રે કહ્યું, ''એકાદ ક્ષણ જેટલો વશિષ્ઠનો સંગ કર્યો છે.''

શેષે કહ્યું, ''તે એનું જ ફળ અર્પણ કરો.''

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા, ''હું એ ફળ અર્પણ કરું છું.'' અને ધીરે ધીરે પૃથ્વી સ્થિર

બની. પછી વિશ્વામિત્ર બોલ્યા, ''હવે મને બ્રહ્મજ્ઞાન આપો.''

શેષે કહ્યું, ''મૂર્ખ વિશ્વામિત્ર, જેની સાથેના એક ક્ષણ જેટલા સત્સંગના ફળ રૂપે પૃથ્વી સ્થિર થઈ ગઈ, તેને મૂકીને તું મારી પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન લેવા ઇચ્છે છે ?''

વિશ્વામિત્ર ક્રોધે ભરાયા. વિચારવા લાગ્યા કે, આ તો વશિષ્ઠે મને છેતર્યો ! ઝડપથી તેઓ વશિષ્ઠ પાસે જઈ પહોંચ્યા અને કહેવા લાગ્યા, ''આપે મને શા માટે છેતર્યો ?''

વશિષ્ઠે ધીરગંભીર ભાવે ઉત્તર આપ્યો, ''તે વખતે જો મેં તમને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું હોત તો તેમાં તમને વિશ્વાસ બેસત નહીં. હવે તમને શ્રદ્ધા બેસશે.'' અને પછી વિશ્વામિત્રે વશિષ્ઠ પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

*

ભારત દેશમાં આવા ઋષિઓ હતા, આવા સાધુપુરુષો હતા. ક્ષમાનો આવો આદર્શ હતો. એવું તપોબળ હતું કે જે દ્વારા પૃથ્વીને ધારણ કરી શકાતી હતી.

ભારત દેશમાં વળી પાછા એવા જ ઋષિઓ જન્મ લઈ રહ્યા છે. એ ઋષિઓના પ્રભાવ આગળ પ્રાચીન કાળના ઋષિઓનો પ્રકાશ ઝાંખો પડી જશે. એ ઋષિઓ ભારત દેશને પ્રાચીન કાળ કરતાંયે વધારે ગૌરવ અપાવશે.

શ્રીઅરવિંદ

છેલ્લો કટોરો

છેલ્લો કટોરો ઝેરનો આ : પી જજો, બાપુ !
સાગર પીનારા ! અંજલિ નવ ઢોળજો, બાપુ !૦૦૦

સુર-અસુરના આ નવયુગી ઉદધિ-વલોણે,
શી છે ગતાગમ રત્નના કામી જનોને ?
તું વિના, શંભુ ! કોણ પીશે ઝેર દોણે !
હૈયા લગી ગળવા ગરલ ઝટ જાઓ રે, બાપુ !
ઓ સૌમ્ય-રૌદ્ર ! કરાલ-કોમલ ! જાઓ રે, બાપુ !

કહેશે જગત : જોગી તણા શું જોગ ખૂટ્યા ?
દરિયા ગયા શોષાઈ ? શું ઘન-નીર ખૂટ્યાં ?૦૦૦
જા, બાપ ! માતા આખલાને નાથવાને,૦૦૦
જા સાત સાગર પાર સેતુ બાંધવાને – ૦૦૦
ચાલ્યો જજે ! તુજ ભોમિયો ભગવાન છે, બાપુ !૦૦૦

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સંધ્યા

ઈશ્વરનો ઝળહળતો દીવો,
અખૂટ તેજ-ફુવારા જેવો,
તપી તપીને નમતો સૂરજ
પશ્ચિમમાં આથમતો કેવો,
ડૂબ્યો સાગરનાં જળ ઝીલી !
કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

અંગ સજી સાડી નવરંગી,
વાદળીઓ હળતી ને મળતી,
સિંદૂર સરખી સુંદર એની
લાલ કિનારી શી ઝળહળતી !
એ તો રમતી રાસ રસીલી;
કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

સોનેરી કુંકુમથી લીંપ્યાં
પશ્ચિમ દિશનાં આંગણ ઘેરાં,
ઊગતાં તારલિયાનાં મોતી
નાની શી મૂઠડીએ વેર્યાં;
રમતી ત્યાં ચંદા સાહેલી;
કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !૦૦૦

પગની ધૂળે અંગ-રજોટ્યાં
ધેનુનાં ધણ આવે ધાયાં;
ગોવાળે લલકારી એને
સોનેરી સરિતાજળ પાયાં;
ભાંભરતી વાછરડાં-ઘેલી;
કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !

પંખી માળે કિલકિલ કૂજે,
મંદિરની ઝાલરીઓ ઝણકે;
ચંડૂલો આકાશે ઊંચે
ગાતાં ગીત મધુરી હલકે;
પર્વત ઉપર રાતી-પીળી
કેવી સુંદર સંધ્યા ખીલી !૦૦૦

ત્રિભુવન વ્યાસ

પ્રકાશ ફેલાવો !

કૃષ્ણે ગાયેલી 'ગીતા' એ દરેક વ્યક્તિને માટે છે. આ બધા વેદાંતના વિચારો ગરીબની ઝૂંપડીમાં તેમજ માછલી પકડતા માછીમારની પાસે અને અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીની પાસે પહોંચવા જોઈએ. સામાજિક જીવનમાં મારાથી અમુક ફરજ બજાવી શકાય, તમારાથી બીજી; તમે દેશનું રાજ ચલાવી શકો અને હું જૂના જોડા સીવી શકું. પણ એથી કાંઈ તમે મારાથી મોટા બની જતા નથી. તમને મારી પેઠે જોડા સીવતાં ક્યાં આવડે છે ? હું જોડા સીવવામાં પારંગત છું, તમે 'વેદો'નું પારાયણ કરવામાં પારંગત છો; પણ એ કાંઈ એવું કારણ નથી કે એને લીધે તમે મારા માથા પર ચડી બેસી શકો. માછીમારને જો તમે વેદાંત સમજાવશો તો એ બોલી ઊઠવાનો કે "હું તમારા જેવો જ માણસ છું; હું માછીમાર છું. તમે ફિલસૂફ છો; પરંતુ તમારામાં જે ઈશ્વર છે તે જ મારામાં પણ છે." અને આપણે એ જ ઇચ્છીએ છીએ. કોઈને માટે વિશેષાધિકાર ન હોય; સૌને સમાન તક હોય. દિવ્ય આત્મા દરેકની અંદર રહેલો છે.

તમે કોઈને મદદ કરી શકતા જ નથી; તમે માત્ર સેવા કરી શકો છો. તમારી જાતને અહોભાગી માનીને ઈશ્વરનાં સંતાનોની સેવા કરો. એ સેવાનો અધિકાર બીજાઓને ન મળતાં તમને મળ્યો માટે તમે પોતાને ધન્ય માનજો. ગરીબો અને દુઃખીઓ આપણી મુક્તિને માટે છે. ઈશ્વરની સેવા કરી શકીએ તે માટે રોગીના, પાગલના રૂપમાં એ આવે છે; રક્તપિત્તિયાના અને પાપીના રૂપમાં ! આ બધાં રૂપોમાં ઈશ્વરની સેવા કરવાનું આપણને મળે છે, એ જીવનમાં મોટામાં મોટો લહાવો છે. બીજાઓ ઉપર હકૂમત ચલાવીને તમે કોઈનું ભલું કરી શકો, એ ખ્યાલ સાવ છોડી દેજો. પણ નાના રોપાની બાબતમાં જેટલું તમે કરી શકો, તેટલું જ આ બાબતમાં કરી શકો; ઊગતા બીજને માટે જરૂરી માટી, પાણી, હવા, પ્રકાશ વગેરે આપીને તેના વિકાસમાં મદદ કરી શકો; તેમાંથી તેને જોઈએ તેટલું એ પોતાની મેળે સ્વાભાવિક રીતે જ લઈ લેશે; એને પોતાનામાં સમાવીને તે પોતાની મેળે, સ્વાભાવિક રીતે જ વધશે.

જગતમાં બધે પ્રકાશ ફેલાવો. સૌ કોઈને પ્રકાશ મળે એમ કરો. ગરીબોને પ્રકાશ આપો; પણ પૈસાદારોને વધુ પ્રકાશ આપો, કારણ કે તેમને ગરીબો કરતાં એની વિશેષ જરૂર છે. અશિક્ષિતોને પ્રકાશ આપો; પણ સુશિક્ષિતોને વધુ પ્રકાશ આપો, કારણ કે આપણા જમાનામાં શિક્ષણની અહંતા જબરદસ્ત છે ! આ પ્રમાણે આપો અને બાકીનું ઈશ્વર પર છોડી દો. કારણ કે ઈશ્વર જ કહે છે કે "તને કર્મ કરવાનો અધિકાર છે, ફળનો નહિ."

સ્વામી વિવેકાનંદ

ક્યાં ગયા ?

મોત જેવા મોતને પડકારનારા ક્યાં ગયા ?
શત્રુના પણ શૌર્ય પર વારી જનારા ક્યાં ગયા ?

લોભ-લાલચથી નજરને ચોરનારા ક્યાં ગયા ?
પ્રાણ અર્પીને પરાર્થે પોઢનારા ક્યાં ગયા ?

ધ્યેયની ખાતર ફનાગીરી સ્વીકારીને સ્વયં –
કાળ સામે આંખને ટકરાવનારા ક્યાં ગયા ?

વિશ્વના વેરાન ઉપવનને ફરી મહેકાવવા
જિંદગીના જોમને સીંચી જનારા ક્યાં ગયા ?

ગર્વમાં ચકચૂર સાગરની ખબર લઈ નાખવા
નાવડી વમળો મહીં ફંગોળનારા ક્યાં ગયા ?

મોજ માણો આજની, ના કાલની પરવા કરો !
– એમ અલગારી બનીને જીવનારા ક્યાં ગયા ?

રંગની છોળો ઉછાળી રોજ મયખાના મહીં,
'વિશ્વરથ'ના સંગમાં પાગલ થનારા ક્યાં ગયા ?

'વિશ્વરથ'

ઉદધિને

મને, ઉદધિ ! માન છે – પૃથિવિ આખી વીંટી વળી
અગાધ, ગરજ્યા કરે તું અવિરામ કો ઘોષણા !૦૦૦

વસ્યાં તુજ નિવાસથી કંઈ ઊંચે શું એ ગર્વથી
કદી તું પર આક્રમે જગતનાં બીજાં ભૂત તો,
બધી ખળભળાવી નાખી દુનિયા મહાગરજને
ગિરિગિરિ સમા તરંગ ઉપરે તરંગો તણાં
ભયંકર ઉછાળી લશ્કર, ટકી નિજ સ્થાન રહે !

મને સુબહુ માન એનું. પણ સ્નિગ્ધ આશ્ચર્ય કે
– સદા વિહસતો મહાન શશિ સૂર્ય ને તારલા –
અતિ હલકી નાની શી ફરતી નાવડીનીય તું
ધરે વિરલ સૌકુમાર્ય થકી સ્પર્શરેખા ઉરે !

રામનારાયણ વિ૦ પાઠક

અંતર

ગોખલામાં પડેલ ગણેશની મૂર્તિને કેશુબાપા એકીટશે જોઈ રહ્યા. મૂર્તિના હાથ-પગ-નાક હવાપાણીના મારથી ખવાઈ ગયાં હતાં. આ મૂર્તિને આમ તો તેઓ કેટલાંય વરસથી જોતા આવ્યા છે, પણ આ રીતે પહેલી જ વાર જોઈ.

નોકર રામલો ડોશીને લઈ આવ્યો. ચાર વરસ પહેલાં આ ઘરની બધી ચીજવસ્તુને પોતાના હાથથી સ્પર્શી લઈને એ કુષ્ઠધામમાં ગયેલી – પોતે પાછી નહીં ફરે એ ખ્યાલથી. પણ આજે ઘેર પાછી આવી શકી તેથી તેની ખુશીનો પાર નહોતો.

''આવ બેટા, બંકા.'' કહી ડોશીએ હાથ લંબાવ્યો. પણ બંકો હાલ્યો નહીં અને પોતાની મા સામે જોતો રહ્યો. ''એ તો ભૂલી ગયો છે ને તેથી,'' કહેતાં વહુએ બંકાને પાછો ખેંચ્યો.

ડોશીએ હસતાં હસતાં ભાણીને કહ્યું, ''બેટા, ગાલે મને ચૂમી દે.''

''મૂઈ કોઈની પાસે જતી જ નથી ને !'' ફોઈએ ભાણીને જોરથી પકડી રાખતાં કહ્યું.

''હવે તું હાથપગ ધોઈ આરામ કર.'' કેશુબાપા બોલ્યા.

''મારે વળી આરામ કેવો ? લાવ, મારી ગાયને જોઈ આવું.'' અને ડોશી ગમાણ ભણી ચાલ્યાં. કેશુબાપા પણ પાછળ પાછળ ગયા. ગમાણમાં ડોસાને આંખ ભરી-ભરીને જોઈ ડોશી બોલ્યાં, ''તમારી તબિયત ઘણી ઊતરી ગઈ છે.''

''એ તો ચિંતાને કારણે.''

''શાની ચિંતા ?'' કહી ડોશી જરીક નજીક સરક્યાં. પણ કેશુબાપા લાગલા જ એક ડગલું પાછળ હઠી ગયા, અને ગાયને ચારો નીરવા લાગી ગયા. ડોશી મનોમન હસી : ''આ તો એવા ને એવા જ શરમાળ રહ્યા !''

ડોશી રસોડામાં ગયાં. ''લાવ, લોટ મસળું.''

''ના, એમણે તમને કશું જ કામ કરવાની ના પાડી છે.''

ડોશી હસ્યાં. ''અરે, કુષ્ઠધામમાં હું ઘડીક પણ પગ વાળીને બેસતી નહોતી.''

''પણ તમારે શું કામ કરવું પડે ? તમે આરામ કરો.''

સાંજે ડોશી ગાય દોહવા બેઠાં, ત્યાં દીકરો તડૂક્યો, ''દાક્તરે કહ્યું છે કે તમારે આરામની જરૂર છે.''

''અરે, કુષ્ઠધામમાં 15-20 જણની રસોઈ હું જ બનાવતી !''

''ના, અહીં નહીં,'' કહી દીકરાએ દોણી આંચકી લીધી. ડોશીને એના અવાજમાં થોડી સખ્તાઈ પણ લાગી. એને ગમ્યું નહીં. એણે મનોમન નક્કી કર્યું કે આજ તો ઠીક, કાલથી એ કોઈનું નહીં સાંભળે; ઘર પોતાનું છે.

અને સવારે ઊઠી એણે રોટલા ઘડી નાખ્યા અને ઝાડુ લઈ સફાઈમાં લાગી ગયાં. બધાં જમી રહ્યા બાદ સાસુવહુ જમવા બેઠાં. વહુએ ભૂખ નથી, એમ કહી

માત્ર દાળભાત લીધા. રોટલાની થાળી સાસુ ભણી ઠેલી.

“બધાંને રોટલા કેવા લાગ્યા ?”

“બાપ-દીકરો કહેતા હતા કે સરસ હતા.”

ડોશીનો ચહેરો ખીલું ખીલું થઈ ઊઠ્યો. “કામ કરવાની મૂઈ આદત પડી ગઈ. બેસી શી રીતે રહેવાય ? વહુ, જરા દાળની તપેલી લાવ તો.”

“થોભો, હું પીરસું છું.” કહી વહુ ચૂપકીદીથી સાસુના હાથનાં આંગળાં જોઈ રહી હતી. નખ ને ટેરવાં બધાં ખવાઈ ચૂક્યાં હતાં.

સાંજે ડોશી દોણી શોધવા લાગ્યાં, પણ ક્યાંય જડી નહીં. છેલ્લે ઊંચી અભરાઈએ દેખાઈ. લોટનો ડબ્બો પણ માંજીને મુકાયો હતો. ગમાણમાં જોયું તો ગાયની પાસે પોતાના ઘડેલા આઠ-દસ રોટલા પડ્યા હતા. ડોશી હેબતાઈ જ ગયાં. રાતે એને ગળે કોળિયો ન ઊતર્યો. પાણી પીને ઊભાં થઈ ગયાં. સૂવાના ઓરડામાં ગયાં, તો બે પથારી બે હાથના અંતરે પાથરેલી હતી. ડોશીને ઝાળ લાગી ગઈ. એણે ડોસાની પથારી પોતાની અડોઅડ ખેંચી લીધી અને એ પથારીમાં હાથ લાંબો કરીને સૂઈ ગયાં.

રાતે મોડેથી કેશુબાપા કથામાંથી આવ્યા. હળવેકથી એમણે પોતાની પથારી ડોશીથી દૂર સરકાવી લીધી. ડોશીનો હાથ જમીન પર પડ્યો. પણ એને કેમ અડાય ? એને એમનેમ નીચે પડ્યો રહેવા દઈ ડોસા ઊંઘી ગયા.

મધરાતે ડોશી જાગ્યાં હશે. અડધી ઊંઘમાં જ પોતાનો હાથ બાજુમાં પસવાર્યો; પણ ડોસાના ડિલને બદલે એ જમીન સાથે જ ઘસાયો. ડોશી સફાળાં બેઠાં થઈ ગયાં. બે હાથ દૂર પથારીમાં ડોસા નસકોરાં બોલાવતા હતા. જાણે ડોશીનું આખું એક અંગ જ અપંગ થઈ ગયું.

સવારે ડોશીની પથારી ખાલી હતી. ગમાણ, રસોડું, પરસાળ, બધે જ જોઈ વળ્યા, પણ ડોશી ક્યાંય ન દેખાણાં. ગણેશજી પાસે દીવો બળતો હતો.

બહારથી કો’ક આવ્યું તે કહેતું હતું કે ડોશીને કુષ્ઠધામની બસમાં ચઢતાં જોયેલાં.

‘હરિશ્ચંદ્ર’

[જયવંત દળવીની મરાઠી વાર્તાને આધારે : ‘ભૂમિપુત્ર’ પખવાડિક : 1975]

આવે વાયુ પ્રથમ ભીતરે સિંધુનાં મોજ ચૂમી,
ઘૂમી-ઘૂમી વન-વન મહીં પુષ્પની ગંધને લૈ,
માળે-માળે જઈ-જઈ, લઈ પંખીના ગાનસૂર,
લાવે હૈયે નિકટ મુજ જે આંખથી હોય દૂર.

પ્રહલાદ પારેખ

પ્રજાનું મસ્તિષ્ક

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રોમાં જે મુદ્દાનો ભેદ છે તે મસ્તિષ્કઘડતરનો છે. મસ્તિષ્કઘડતરથી જીવન પ્રત્યેનો અભિગમ ઘડાય છે. ભારતમાં પ્રજાનું મસ્તિષ્ક ધર્મપુરુષો દ્વારા ઘડાય છે. કથા-પ્રવચન-સત્સંગ વગેરે દ્વારા ધર્મપુરુષો પ્રજામાનસને ઘડે છે. તેમની સાથે રંગમંચ, ચલચિત્રો, ટી.વી. વગેરે પણ પ્રજામસ્તિષ્કને ઘડે છે. આ બધાં લગભગ એકીસ્વરે પ્રજાને શ્રદ્ધાળુ બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

પ્રજા શ્રદ્ધાળુ બને તે પ્રજાજીવનનો મોટો સદ્ગુણ કહેવાય. પણ શ્રદ્ધાનો અતિરેક થઈ જાય ત્યારે તે અંધશ્રદ્ધા બની જાય. ભારતમાં યથાયોગ્ય શ્રદ્ધાની જગ્યાએ અંધશ્રદ્ધાની પ્રચુરતા જ વધુ પ્રમાણમાં થઈ ગઈ છે. આવી શ્રદ્ધા, બુદ્ધિદ્રોહ ઉત્પન્ન કરીને પ્રજાના મસ્તિષ્કને પરિસ્થિતિનું સાચું નિદર્શન કરાવી નથી શકતી. એથી પ્રજા પોતાના પ્રશ્નોનું સમાધાન તો નથી કરી શકતી, પણ પ્રશ્નોમાં વધુ ને વધુ ગૂંચવાય છે. માનો કે કોઈ વર્ષે વરસાદ ન આવ્યો, દુષ્કાળ પડ્યો. હવે ધર્મપુરુષો દ્વારા શ્રદ્ધાના અતિરેકથી ભરેલું મસ્તિષ્ક હોમહવન કે યજ્ઞ કરવા લાગી જશે, સ્ત્રીઓ નગ્ન થઈને રાતે ખેતરમાં હળ ચલાવશે – આવા બધા ઉપાયો એ બુદ્ધિદ્રોહી શ્રદ્ધામાંથી ઉત્પન્ન થતા હોય છે. આવા ઉપાયોથી કાર્યસિદ્ધિ નથી થતી. આવી જ રીતે કોઈને સર્પ કરડ્યો કે ઓરી-અછબડા નીકળ્યા હોય ત્યારે પણ ભૂવા-જાગરિયા, દોરાધાગા-તાવીજ, બાધાબંધણી વગેરે ઉપાયો કરવા લાગશે. પોતાની દરિદ્રતા દૂર કરવા ‘વૈભવ લક્ષ્મી’નું વ્રત કરશે કે જે સંપ્રદાયમાં જવાથી ધનવાન થઈ જવાની લાલચ પ્રચલિત કરાઈ હશે તેની કંઠી બાંધી લેશે. આવું માત્ર અભણ માણસો જ નથી કરતા પણ ભણેલા પણ કરે છે. કારણ કે ધાર્મિક રીતે ઘડાયેલાં મસ્તિષ્ક શિક્ષિત-અશિક્ષિત બંનેનાં સરખાં છે. જે કથાઓ હજારો તથા લાખો માણસોને સંભળાવવામાં આવે છે, તેમાં આદિથી અંત સુધી શાપ અને આશીર્વાદની કથાઓ છે.

યજ્ઞથી પુત્રો થયા કે આશીર્વાદથી સંતાન થયું અને શાપ લાગવાથી ન થયું કે મરી ગયું : આવી અસંખ્ય કથાઓ પ્રજા સાંભળે છે અને તેને પૂર્ણ સત્ય માની લે છે. પછી પોતાના જીવનના પ્રત્યેક લાભને કોઈનો આશીર્વાદ સમજે છે તથા પ્રત્યેક નુકસાનને કોઈનો શાપ સમજે છે. ધાર્મિક પુરુષો પણ સતત આવી શાપ-આશીર્વાદની કથાઓ સંભળાવીને પોતાને મહાપુરુષ બનાવી શકે છે. અનુયાયીવર્ગ એવો શ્રદ્ધાના અતિરેકવાળો નિર્મિત કરાય છે કે પરીક્ષા, લગ્ન, સંતાન, વ્યાપાર, ચૂંટણીવિજય વગેરે પ્રત્યેક નાનીમોટી ઘટનાઓ પોતાના માનેલા ધર્મપુરુષના આશીર્વાદથી જ થાય છે તેવું દૃઢ રીતે એ માનતો હોય છે. આવા લોકોની સામે પડનારા બુદ્ધિજીવીઓ, ધર્મસુધારકો કે સાચા ધર્મપુરુષોનો પ્રભાવ ઘણો ઓછો રહે છે, કારણ કે પ્રજાને મુખ્યતઃ બુદ્ધિદ્રોહી બનાવાઈ છે.

રામદેવ પીરના ચમત્કારોથી માંડીને યોગાનંદજીની આત્મકથા સુધીની ચમત્કારિક વાતોમાં જેટલો રસ પ્રજાને આવે છે તેટલો રસ સ્વામી દયાનંદ, મહાત્મા ગાંધીજી કે કૃષ્ણમૂર્તિ વગેરેની ચમત્કાર વિનાની સરળ સહજ વાતોમાં નથી આવતો. રવીન્દ્રનાથ, રામન કે રામાનુજનથી ઘડાયેલા સમાજ કરતાં યાજ્ઞિકો, હવનિકો, ભજનિકો, કથાકારો, ભૂવાઓ, તાંત્રિકો, જ્યોતિષીઓ વગેરેથી ઘડાયેલો સમાજ ઘણો વિશાળ છે. પ્રજા ભોળપણથી પોતાનો જ અનર્થ કરનારી આવી ક્રિયાઓનો હાથો બની ગઈ છે.

પશ્ચિમનું મસ્તિષ્ક પણ સદીઓ સુધી ધર્મપુરુષો દ્વારા ઘડાયેલું હતું, ત્યાં પણ અંધશ્રદ્ધાનું પ્રમાણ મોટા પ્રમાણમાં હતું જ. તેથી તે પ્રજા ભારતની પ્રજા કરતાં વધુ ગરીબ તથા દુઃખી હતી, પણ ધર્મપુરુષોમાંથી જ કેટલાક સત્યશૂર, સત્યશોધક પુરુષો પેદા થયા, જેમાંના કેટલાકને ધર્મદ્રોહના અપરાધસર રિબાવી રિબાવીને મારી નાખવામાં આવ્યા. તોપણ નવા ને નવા મુક્ત ચિંતકો ઉત્પન્ન થતા ગયા અને પ્રજાના બુદ્ધિસહ મસ્તિષ્કને ઘડતા ગયા. ક્રમે ક્રમે પ્રજા કાલ્પનિકતામાંથી વાસ્તવિકતા તરફ ગતિ કરવા લાગી. હવે આ પશ્ચિમના મસ્તિષ્કના ઘડવૈયા વૈજ્ઞાનિકો છે, થોડા અંશમાં રાજકારણીઓ છે. પ્રજાના ઘડતરમાં હવે ધર્મપુરુષોનો પ્રભાવ ઘણો ઓછો થઈ ગયો છે.

આનો અર્થ એવો નથી કે ત્યાં અતિશ્રદ્ધા કે અંધશ્રદ્ધા છે જ નહિ. ત્યાં પણ આ તત્ત્વો છે જ, પણ તેનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું. ઘટનાને બુદ્ધિથી સમજવા તથા પ્રશ્નોને પણ બુદ્ધિથી હલ કરવા પ્રજા પ્રયત્ન કરે છે. માનો કે ત્યાં વરસાદ ન થયો અને દુષ્કાળ પડ્યો, તો ત્યાંના લોકો હોમહવન કે યજ્ઞ કરવા નહિ બેસી જાય પણ વાદળો કેમ ન બંધાયાં ? કેમ ન આવ્યાં ? આવ્યાં તો કેમ ન વરસ્યાં ? આવું કેમ થતું હોય છે તેની તપાસ કરવા લાગી જશે અને સાચાં કારણો શોધીને, દુષ્કાળમાંથી પાર ઊતરવાના ઉપાયો કરવા લાગી જશે. જેમ કે નદીઓ ઉપર બંધ બાંધવા, નહેરો કાઢવી, પાતાળકૂવા કરવા, ખાતરનાં કારખાનાં કરવાં, સુધારેલાં બીજ ઉત્પન્ન કરી મબલક પાક ઉતારવો, રોગોને નાથવા દવાઓ શોધવી, નવાં યંત્રો તથા નવી પ્રક્રિયા શોધવી વગેરે વાસ્તવિક ઉપાયો દ્વારા દુષ્કાળનો પ્રશ્ન હલ કરી લેશે. બીજી તરફ, હજારો વર્ષોથી ઋષિમુનિઓનાં નામ વટાવીને આપણે ત્યાં કરવામાં આવેલા હજારો-લાખો યજ્ઞોથી પ્રજાજીવનનો એક પણ પ્રશ્ન હલ થયો દેખાતો નથી.

હવે આપણી સામે ગંભીર પ્રશ્ન છે કે ભારતીય પ્રજાનું મસ્તિષ્ક કોણ ઘડે : ચમત્કારની કથા કરનારા કથાકારો, તાંત્રિકો, જ્યોતિષીઓ, ભૂવાઓ વગેરે અથવા વૈજ્ઞાનિકો, નિઃસ્પૃહ અને આર્ષ ધર્મગુરુઓ, ધર્મ અને સમાજના અંધકારને ઉલેચનારા સુધારકો, ચિંતકો, વાસ્તવદ્રષ્ટાઓ વગેરે ?

પ્રજાના મસ્તિષ્કને સદીઓથી ગુમરાહ કરીને દુઃખી કરી નાખનારા પશુચરવૈયાઓ કદી પણ પોતપોતાના ખીલેથી પ્રજાને છૂટવા દેશે નહિ. સદીઓ

જૂનો આ ખીલો એ જ એમનું સર્વસ્વ છે. પ્રજા હંમેશાં આ ખીલે બંધાયેલી રહે એ જ એમની મહત્ત્વાકાંક્ષા છે. પ્રજાને બાંધી રાખવાની તેમની શક્તિ પ્રબળ છે.

માતાનાં ચરણને વંદન કરનાર સુપુત્રનું કર્તવ્ય થઈ જાય છે કે જો પોતાની માતા રોમેરોમ બીમાર થઈ ગઈ હોય તો, યોગ્ય ડૉક્ટરને બોલાવી સાચું નિદાન કરાવે તથા સાચી દવા કરાવે, કડવી ગોળીઓ આપે તથા જરૂર પડે તો ઑપરેશન પણ કરાવે. આ સાચી સમજણભરી માતૃભક્તિ છે.

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

['પરિવર્તનને પંથે' પુસ્તક : 1990]

❀

તરુણોનું મનોરાજ્ય

અણદીઠાંને દેખવા, અણતગ લેવા તાગ,
સતની સીમો લોપવા જોબન માંડે જાગ:
લોપવી સીમ, અણદીઠને દેખવું,
તાગવો અતલ દરિયાવ – તળિયે જવું,
ઘૂમવાં દિગ્દિગંતો, શૂળી પર સૂવું :
આજ યૌવન ચહે, એહ વિધ જીવવું !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

❀

યાદ આવે છે

અમારા પ્રાણપ્યારા, દિલસિતારા દેશને માટે
અમે માથે કફન સાથે ઝઝૂમ્યા : યાદ આવે છે.
કદમબોસી ગુલામોની ફગાવીને, શહીદોએ
સનમની જેમ ચૂમી'તી શૂળી, એ યાદ આવે છે.૦૦૦
હતી ઝંઝા તુફાની ને જુવાનીની તીખી ટક્કર,
અમે દરિયાનો દાવાનળ બન્યા'તા : યાદ આવે છે !

બાલમુકુન્દ દવે

❀

અમે વનવનનાં પાન થઈ ફરકી રહ્યાં,
અમે પંખીનાં ગાન થઈ મરકી રહ્યાં,૦૦૦
અમે દરિયો થઈ આભને પંપાળી રહ્યાં,
અમે તારલા ઉગાડનાર માળી થયાં !

સુરેશ દલાલ

ઉષા

ધોળી ધોળી ફૂલ સરખી,
નવી નવી ઉર–આશા જેવી,
જગાડતી સૂતી દુનિયાને
પ્રભાતની એ ઊજળી દેવી;
પ્રકાશને પૂરે છલકાતી
દેખ, ઉષા આવે મલકાતી.૦૦૦

કુહૂ કુહૂ કરતી કોયલ જાગી,
જાગ્યા ભમરાઓ ગણગણતા;
બાળ ઢબૂરતી માતા જાગી,
વિપ્રો જાગ્યા મંત્રો ભણતા;
મંદિરમાં મંગલમય થાતી,
દેખ, ઉષા આવે મલકાતી.

ઉજાળ્યું આકાશ અનુપમ,
ઉજાળી આ દુનિયા આખી,
ઉજાળ્યાં સર-સાગરનાં જળ
તેજસ્વી ચંચળ દગ નાખી;
તિમિર તણી ભીંતો ભેદાતી
દેખ, ઉષા આવે મલકાતી.

પંખી તણો કિલ્લોલ ઝીલી
સ્ફૂર્તિદાયક પવન તરે,
તેતર મીઠું 'તિતિલક તિલ્લિ'
ખેતરને ખૂણે ઉચ્ચરે;
ચકવી ચકવા પાસે ધાતી,
દેખ, ઉષા આવે મલકાતી.

દૂર સીમાડે સિંધુ ગાજે,
ગાજે ગોરસ ઘેર ઘમમ્ ઘમ્,
રાજાની નોબત ગગડે ને
દેવનગારાં થાય ધમમ્ ધમ્;
એમાં રમઝમતી મદમાતી,
દેખ, ઉષા આવે મલકાતી.

આથમતો પ્રિય ચંદ્ર નિહાળી
પોયણ અંતરમાં તલસે,
ભૃં ભૃં કરતાં ભૃંગે વીંટ્યાં
કમલવૃંદ મન મંદ હસે;
એના મકરંદે છંટાતી,
દેખ, ઉષા આવે મલકાતી.૦૦૦

પ્રભાતના પૂજનને કાજે
અંગે ઊજળો સ્વાંગ ધર્યો,
ઝગમગતા તારાનાં મોતી
વીણી વીણી થાળ ભર્યો;
રવિ વધાવા તત્પર થાતી,
દેખ, ઉષા આવે મલકાતી.

ત્રિભુવન વ્યાસ

❁

હું દરિયાની માછલી

દરિયાના બેટમાં રે'તી
પ્રભુજીનું નામ લેતી,
હું દરિયાની માછલી !૦૦૦
દરિયાના દેશથી વિછોડી
દુનિયાસું શીદ જોડી !૦૦૦
દરિયાનાં નીર મને પાતાળે ગોતશે,
આભ લગી મારશે ઉછાળા.૦૦૦
છીપલીની છાતીએથી કોણ હવે ઝીલશે
મોં ઉઘાડી મોતીડાં રૂપાળાં !૦૦૦
જળની સાથે અમારે જનમ કેરી પ્રીતડી,
મરજો પ્રીત્યોના તોડનારા –
હું દરિયાની માછલી !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

❁

એક એવી તે પ્રીત અમે કીધી
કે ઘૂંટમાં આખી પિયાલી પીધી !
પીંછામાં એક અમે પંખીને પામિયા
ને તારામાં એકલ આકાશ;
લહરીમાં એક લીધો સાગરને તાગી
ને એક જ કિરણમાં પ્રકાશ !

જયન્ત પાઠક

❁

સુવ્યવસ્થા

માણસે જગતમાં જે સુવ્યવસ્થા ઊભી કરી છે, તથા એને સર્વત્ર સુવ્યવસ્થા જડી આવી છે, તે એને માટે ઘણા ગૌરવની વાત છે.

ખગોળશાસ્ત્રી આંખ ઉઠાવીને તારાઓનું અવલોકન કરે છે અને આકાશનો એક નકશો બનાવે છે. તે આકાશી ગોળાઓના નિયમિત ભ્રમણનો અભ્યાસ કરે છે, સૂર્યની આસપાસ થતી રહેતી ગ્રહોની ગતિને તે ગણે છે. વળી જે ક્ષણે ચંદ્ર પૃથ્વી અને સૂર્યના બિંબ વચ્ચે થઈને પસાર થતો હોય છે ત્યારે આપણે જેને ગ્રહણ થતું કહીએ છીએ તે વિશે એ આપણને અગાઉથી ખબર આપતો રહે છે. ખગોળવિદ્યાનું આખુંયે શાસ્ત્ર આમ સુવ્યવસ્થાના સિદ્ધાંત ઉપર મંડાયેલું છે.

એ જ રીતે ગણિતશાસ્ત્ર પણ એક સુવ્યવસ્થાનું શાસ્ત્ર છે. એક નાનું બાળક પણ તે ખરા ક્રમ પ્રમાણે આંકડા ગણે છે ત્યારે આનંદ અનુભવે છે. પોતાનાં આંગળાં કે લખોટા ગણતાં ગણતાં એને એકદમ ખબર પડી જાય છે કે એક, પાંચ, ત્રણ, દસ... એમ બોલવાનો કશો અર્થ નથી. એ તો એક, બે, ત્રણ, ચાર.. એમ જ ગણે છે. અને આખું ગણિતશાસ્ત્ર અહીંથી જ આરંભ પામે છે.

વળી સંગીત જેવા આનંદદાયક શાસ્ત્રમાં પણ જો સુવ્યવસ્થા ન હોય તો એની કેવી સ્થિતિ થાય ? સંગીતના એક સપ્તકમાં સાત સ્વર હોય છે : સા, રે, ગ, મ, પ, ધ, ની. આ સ્વરોને તમે વારાફરતી વગાડો તો જ તેમાંથી સરસ પરિણામ આવે. સ્વરોને તમે અમુક ક્રમમાં વગાડો તો જ બધા મળીને એક સંવાદમય રાગ ઉત્પન્ન કરે. આમ આખુંય સંગીતશાસ્ત્ર સુવ્યવસ્થાના સિદ્ધાંત ઉપર મંડાયેલું છે.

અને આ પ્રમાણે, માણસે શોધેલાં બીજાં શાસ્ત્રો તથા બધી કળાઓના પાયામાં સુવ્યવસ્થાનું તત્ત્વ આવી રહેલું છે.

પણ તો આ સુવ્યવસ્થા આ રીતે બધી જ બાબતોમાં એક સરખી રીતે અનિવાર્ય છે, એવું નથી ?

તમે કોઈ મકાનમાં જાવ અને ત્યાં જો બધું ફર્નિચર તેમજ નાનીમોટી શોભાની ચીજો આડીઅવળી, ખૂણેખાંચરે પડેલી દેખાય, એમના પર ધૂળના થર જામી ગયેલા દેખાય, તો તમે બોલી ઊઠશો કે, ''અરે, આ તે કેટલી બધી અવ્યવસ્થા, કેટલી બધી અસ્વચ્છતા !'' કેમ કે અસ્વચ્છતા એ પણ અવ્યવસ્થાનું જ એક રૂપ છે. જગતમાં ધૂળને માટે પણ સ્થાન છે જ, પણ એ સ્થાન તે ફર્નિચર ઉપર તો નહિ જ. આ જ રીતે શાહીનું સ્થાન તે ખડિયામાં છે – નહિ કે તમારાં આંગળાં પર કે શેતરંજી ઉપર.

પ્રત્યેક વસ્તુ એના પોતાના સ્થાનમાં હોય છે ત્યારે જ બધું સુઘડ અને સ્વચ્છ લાગે છે. તમારી નિશાળ માટેની ચોપડીઓ, તમારાં કપડાં, તમારાં રમકડાં – એ

બધાંને માટે પોતપોતાનું એક બરાબર સ્થાન હોવું જોઈએ અને બીજી કોઈ વસ્તુ એ સ્થાન માટે હક કરતી ન આવવી જોઈએ. નહિતર પછી તમારે ત્યાં એક નાનકડું કુરુક્ષેત્ર જ મચી જશે. તમારાં પુસ્તકો ફાટી જશે, તમારાં કપડાં મેલાં થઈ જશે. એ બધા શંભુમેળામાંથી પછી તમારે જોઈતી વસ્તુ શોધવા નીકળવું પડશે, બધું વ્યવસ્થિત કરવું હશે તો તમે હેરાન હેરાન થઈ જશો. પણ જો એ બધું વ્યવસ્થિત રીતે રાખેલું હશે તો પછી સહેલાઈથી તમને દરેક વસ્તુ મળી આવશે.

મનુષ્યનું આખુંયે જીવન અને તેની તમામ પ્રવૃત્તિઓ, કોઈ પણ દેશની સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ – એ બધાંનો આધાર પણ આ સુવ્યવસ્થાના તત્ત્વ ઉપર જ રહેલો છે. એટલે જ દેશની સરકારનું એક મુખ્ય કામ તે દેશની અંદર સુવ્યવસ્થા જાળવવી, એ રહેતું હોય છે. એક રાજા કે પ્રમુખથી માંડીને અદનામાં અદના પોલીસના માણસ સુધી દરેક જણે પોતાનું કામ ઉત્તમ રીતે અદા કરવાનું રહે છે. અને સાથે સાથે દેશના નાગરિકોએ, પછી એ ગમે તે પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તો પણ, સુવ્યવસ્થા જાળવવાના આ કાર્યમાં પોતાનો ફાળો આપવાનો છે. આ રીતે દરેક વ્યક્તિ પોતાના દેશને સમૃદ્ધ અને બળવાન બનાવવામાં મદદ કરી શકે છે.

કોઈ પણ બાબતમાં એક સહેજ પણ અવ્યવસ્થા ઊભી થાય તો તેનાં કેવાં ગંભીર પરિણામો આવી શકે, તેનો તમે જરા વિચાર તો કરી જુઓ.

એક રેલવેનું જ તંત્ર લો. જગતના બધા દેશોમાં અસંખ્ય ટ્રેનો ચાલતી હોય છે. એ બધી કશો ગોટાળો ન થાય એ રીતે મિનિટે મિનિટ ચોક્કસ સમયે ઊપડતી રહે અને વખતસર પોતાના સ્થાને પહોંચતી રહે એ માટે રેલવેના બધા માણસોએ, ફાટકના ચોકીદારોએ, ડ્રાઇવરોએ, સાંધાવાળાઓએ ખૂબ જ નિયમિત રીતે અને ચોકસાઈથી પોતપોતાનું કામ કરવાનું રહે છે. જો કોઈ અકસ્માતને કારણે કે બેદરકારીને લીધે એકાદ ક્ષણ માટે પણ જો આ બધી વ્યવસ્થામાં ભંગ પડે, તો તેમાંથી કેવાં ભયંકર પરિણામો આવીને ઊભાં રહે !

જગતમાં જે સુવ્યવસ્થા આવી રહેલી છે, જે નિયમિતતાથી બધું ચાલી રહેલું છે, એ જો એકાએક અટકી પડે તો બધે કેવી દુર્દશા ઊભી થાય એનો પણ તમે જરા વિચાર કરી જુઓ.

કોઈ પણ વસ્તુ જ્યારે વ્યવસ્થિત રીતની બની જાય છે ત્યારે એમાં પછી કેટલી બધી શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ! જે યંત્રનાં બધાં અંગો, એના ખાંચા, લિવર વગેરે વ્યવસ્થિત રીતે અને ચોકસાઈપૂર્વક કામ કરતાં હોય છે, તે જ સૌથી વધુ શક્તિશાળી યંત્ર હોય છે ને ? અને એ યંત્રમાં એક નાનામાં નાનો સ્ક્રૂ પણ પોતાની જગા બરાબર સાચવી રાખતો હોય છે, તો તે એ યંત્રનાં મોટામાં મોટાં ચક્ર જેટલો જ કામનો હોય છે.

આવી જ રીતે, એક નાનું બાળક પણ જો પોતાનું કામ કાળજીપૂર્વક કરતું

રહે, તો તે શાળાની અંદર તેમ જ ઘરમાં – આ વિશાળ જગતમાં એનું જે આ નાનું જગત છે તેમાં – ઉપયોગી ભાગ ભજવતું રહે છે.

કેટલીક વાર, શરૂશરૂમાં આપણને વ્યવસ્થિત બનવાનું કામ મુશ્કેલ લાગે છે. પણ જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ આપણને પ્રયત્ન કર્યા વિના મળતી નથી. જેમ કે તરવું કે હલેસાં મારવાં, એ કામ સહેલું નથી; પણ ધીરે ધીરે આપણને એ બધું આવડી જાય છે. એવી જ રીતે અમુક વખત પછી આપણને બધી વસ્તુઓ મુશ્કેલી વિના વ્યવસ્થિત રીતે કરતાં આવડી જાય છે. અને પછી તો આપણે કોઈ પણ રીતની અવ્યવસ્થા જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને વધુ ને વધુ દુઃખ થાય છે, અકળામણ થાય છે.

તમે પહેલી વાર ચાલતાં શીખ્યા હશો ત્યારે કેટલીયે વાર પડી ગયા હશો. તમે ગબડી પડ્યા હશો, તમને વાગ્યું હશે, તમે રડ્યા હશો. પણ હવે તમારે ચાલવા માટે વિચાર પણ કરવો પડતો નથી, હવે તો તમે ચપળતાથી દોડી પણ શકો છો. અને આમ જુઓ તો, તમે આ જે ચાલવાની કે દોડવાની ક્રિયા કરો છો તે બીજું કાંઈ જ નથી – એ તો તમારા જ્ઞાનતંતુઓ, તમારા સ્નાયુઓ અને અવયવો વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરતા હોય છે તેનું જ એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે.

આમ, છેવટે જતાં વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરવું એ તમારે માટે એક સહજ ટેવરૂપ બની જાય છે.

શ્રીમાતાજી (અનુ૰ સુન્દરમ્)

❀

બોલતાં પહેલાં

પોતે શબ્દનો વિનિયોગ કરી શકે છે, એ વાતનું મનુષ્યને સહેજે અભિમાન રહેતું હોય છે. પૃથ્વી ઉપર એ જ પહેલું પ્રાણી છે, કે જે બોલી શકે છે. એટલે કોઈ બાળકને રમકડું મળ્યું હોય ને તેની સાથે રમવાનું એને બહુ ગમે, તેના જેવી એની હાલત છે. કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે તે પ્રથમ બોલવા માંડે પછી જ વિચાર કરી શકતા હોય છે. મૌનમાં રહીને વિચાર કરવાની એમનામાં શક્તિ નથી હોતી. એમને જે કાંઈ લાગે, તે વિશે એ તરત બોલવાનું શરૂ કરી દે છે. એ અટકી શકતા નથી. બોલવામાં જ એ પોતાનો સમય પસાર કરતા હોય છે.

બોલતાં પહેલાં જ વિચાર કરવાની ટેવ આપણે પાડી શકીએ, તો પછી આપણું બોલવાનું કાંઈ નહીં તો અર્ધું તો ઓછું થઈ જાય.

શ્રીમાતાજી

['દક્ષિણા' ત્રિમાસિક : 1977]

❀

જટાયુ

જટાયુ મારું 'રામાયણ'નું સૌથી પ્રિય પાત્ર છે. રામ કરતાં પણ વધારે પ્રિય પાત્ર જટાયુ છે મારું . અત્યારે આપણે જે સમસ્યાઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ એ સમસ્યાનો ઉકેલ માત્ર જટાયુ પાસે છે. આ જટાયુ કોણ છે ?

જટાયુને માટે મેં શબ્દો વાપર્યા છે : 'પારકી છઠ્ઠીનો જાગતલ'. સીતાના અપહરણ વખતે જટાયુ જ્યારે પોતાનું બલિદાન આપવા તૈયાર થયો, ત્યારે ગીધોના સમાજમાં જે વ્યવહારુ લોકો હતા એમણે કહ્યું હશે કે "જટાયુ, આ રામ ને રાવણની તકરારમાં તું કાં પડ્યો ? એ બહુ બળવાન લોકો છે. એમાં તારો પત્તો નહીં લાગે. રાવણ ક્યાં અને તું ક્યાં ? જરા વિચાર કર."

તો જટાયુએ વડીલોને જવાબ આપ્યો : "મારા જીવતાં રાવણ સીતાનું અપહરણ કરી શકે નહીં. મારા જીવતાં ન થઈ શકે." અને જટાયુ લડ્યો.

ગાંધીજીના ગયા પછી આ સમાજની જટાયુવૃત્તિ ખતમ થતી ગઈ છે. આ સમાજનું એક ધ્રુવ વાક્ય છે કે, આપણે એમાં શું કરી શકીએ ?

ગાંધીજી ચંપારણ ગયા. ચંપારણમાં એમ કહી શક્યા હોત કે, આપણે તો હવે શું કરી શકીએ ? બારડોલી ગયા ત્યારે બોલી શક્યા હોત કે, આપણે એમાં શું કરી શકીએ ? ખેડૂતના મહેસૂલનો પ્રશ્ન છે ને એમાં આપણે ક્યાં પડીએ ? 'તો આપણે એમાં શું કરી શકીએ ?' એમ બોલતાં બોલતાં જ ગાંધીજી વિદાય થયા હોત. અંગ્રેજોના રાજમાં એવું જ હતું કે ઘણાખરા લોકો બોલતા કે, અંગ્રેજ સરકાર સામે આપણે નહીં પહોંચી વળીએ. આ જ દેશમાં માટીમાંથી મરદ બનાવ્યા ગાંધીએ. આ નિર્વીર્ય સમાજ હતો તદ્દન. એની પાસે ગાંધીએ જે રીતે કામ લીધું એમાં જટાયુ જીવતો થયો.

રામ જ્યારે અયોધ્યા પાછા ફરે છે, ત્યારે પહેલાં કૈકેયીને મળવા જાય છે. કૈકેયી અતિ ક્ષોભિત હતી કે, મારાથી આ શું થઈ ગયું ? ચૌદ ચૌદ વર્ષે રામ આવ્યા ત્યારે કૈકેયીને તો મોં બતાવવાનું ભારે પડતું હતું. પણ રામ સામેથી પહેલાં ક્યાં જાય છે ? કૈકેયી ભવનમાં. કૌશલ્યા ભવનમાં નથી જતા, પહેલાં કૈકેયી ભવનમાં જાય છે. અને કૈકેયી ભવનમાં એક આશ્ચર્ય, એક વિસ્મય એમની રાહ જોઈને બેઠું છે. વિસ્મય કયું ? લક્ષ્મણની પત્ની ઊર્મિલા, ભરતની પત્ની માંડવી અને શત્રુઘ્નની પત્ની શ્રુતકીર્તિ, ત્રણેત્રણ ત્યાં બેઠાં હતાં. તે સીતાની બહેનો હતી. રામે એ ત્રણેયને જોયાં – કૈકેયી ભવનમાં. એટલો હર્ષ થયો કે રામથી બોલાઈ ગયું કે : "આજે હું અતિ પ્રસન્ન છું. ચૌદ વર્ષ પછી તમને મળું છું. તમે ત્રણેય કોઈક ભેટ – કોઈ ઉપહાર મારી પાસેથી માંગી લ્યો. હું અતિ પ્રસન્ન છું. માંગી લો મારી પાસેથી. ઊર્મિલાનો પહેલો વારો. લક્ષ્મણ-પત્ની ઊર્મિલા, તું કંઈક માંગ. જેટલું મૂલ્યવાન માંગી શકે એટલું મૂલ્યવાન માંગ." ઊર્મિલા જવાબ આપે છે કે : "હે રામ, તમે

ચૌદ ચૌદ વર્ષ સુધી લક્ષ્મણને તમારી સાથે રાખ્યા અને ચૌદ ચૌદ વર્ષ સુધી લક્ષ્મણ પર જે પ્રેમ ઢોળ્યો, તે મારે માટે સૌથી મોટો ઉપહાર છે. મારે બીજું કંઈ નહીં જોઈએ.'' રામ થોડા નિરાશ થયા કે આ ઊર્મિલા કાંઈ માંગતી નથી. એટલે એમણે માંડવી તરફ નજર કરી. માંડવીને કહ્યું કે, ''તું મને નિરાશ નહીં કરતી. તું તો કંઈક માંગ.'' એટલે માંડવી કહે છે : ''આજે અયોધ્યાના પાદર પર મેં તમારું અને ભરતનું જે મિલન જોયું, તમે ભરતને છાતી સરસા ચાંપ્યા, ચૌદ વર્ષ પછી એના પર આંસુ વહેવડાવ્યાં, એ જ મારો ઉપહાર.'' રામ પાછા નિરાશ થઈ ગયા કે, આ બીજી પણ નથી ગાંઠતી મને ! છેવટે આશાભરી આંખે રામ શ્રુતકીર્તિ તરફ વળે છે. ''શ્રુતકીર્તિ, આ બે તો મારું માનતી નથી, તું તો મારી પાસે જરૂર કંઈક માંગજે.'' શ્રુતકીર્તિ કહે છે : ''એ બેયે ભલેને ન માંગ્યું, હું તો માંગવાની જ છું.'' રામ તો ખુશ થઈ ગયા કે, ચાલો એક જણે તો મારું માન્યું. રામ કહે છે, ''બોલ, જરા પણ સંકોચ રાખ્યા વગર જે માંગવું હોય તે માંગી લે.'' શ્રુતકીર્તિ કહે છે : ''રામ, તમે તાપસ વેશે વનમાં ગયા ને ચૌદ ચૌદ વર્ષ વલ્કલનાં વસ્ત્રો પહેરીને વનવાસ ભોગવ્યો – તમારાં એ વલ્કલનાં વસ્ત્રો મારે જોઈએ છે. વલ્કલનાં વસ્ત્રો મને આપી દો.'' રામ કહે છે કે, ''અરે ! શ્રુતકીર્તિ ! તેં માંગ્યાં માંગ્યાં ને આ વલ્કલ માંગ્યાં ? મેં તો કંઈક મૂલ્યવાન ઉપહાર લેવાની વાત કરેલી. આ શું માંગ્યું વલ્કલ ?'' શ્રુતકીર્તિ જવાબ આપે છે : ''હે રામ ! એ વલ્કલનાં વસ્ત્રો હું અયોધ્યાના રાજપ્રાસાદમાં બધા લોકો જુએ તેમ ગોઠવવા માંગું છું. જેથી ભારતવર્ષની આવનારી પેઢીઓ એટલું સમજી શકે કે રઘુવંશમાં એક રાજા એવો થયો હતો જેણે પોતાના પિતાનું વચનપાલન કરવા માટે ચૌદ-ચૌદ વર્ષ સુધી વલ્કલનાં વસ્ત્રો પહેરીને વનમાં બધાં કષ્ટો વેઠ્યાં હતાં. એવો એક રાજા થઈ ગયો. એ માટે આ વલ્કલનાં વસ્ત્રો જોઈએ છે.''

એવા રામના દેશમાં આપણો જન્મ થયો છે. થોડી જવાબદારી છે. ને એ જવાબદારી 'રામાયણ' વાંચ્યા વિના નથી આવતી.

મેં એક પણ મુસલમાનનું ઘર એવું નથી જોયું – એ રેંકડીવાળો કેમ ન હોય – જેમાં આદરણીય સ્થાને 'કુરાન' ન ગોઠવાયું હોય. એક પણ ખ્રિસ્તી ભાઈનું ઘર એવું નથી જોયું – ગરીબમાં ગરીબ હોય, પણ – 'બાઇબલ' ન હોય યોગ્ય સ્થાને. અને કેટલાય હિન્દુઓનાં ઘરમાં – 'રામાયણ' તો છોડો, 'ઉપનિષદ્' તો છોડો – સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયની આઠ આનાની 'ગીતા'ય નથી ! અને તેવા હિન્દુઓ કહે છે કે 'હિન્દુ હોને કા હમેં ગર્વ હૈ' ! ખાક ગર્વ ? તમને નથી 'રામાયણ' સાથે સંબંધ, નથી 'મહાભારત' સાથે સંબંધ, નથી 'ગીતા' સાથે... અને 'હિન્દુ હોનેકા હમેં ગર્વ હૈ !'

ગુણવંત શાહ

['સામ્પ્રત' ત્રિમાસિક : 2004]

❁

ઇતના તૂ કરના –

ઇતના તૂ કરના સ્વામી, જબ પ્રાણ તનસે નિકલે:
ગોવિંદ નામ લેકર, ફિર પ્રાણ તનસે નિકલે.

તેરા નામ નિકલે મુખસે, મેરા પ્રાણ નિકલે સુખસે;
બચ જાઉં ઘોર દુઃખસે, જબ પ્રાણ તનસે નિકલે.

શ્રી ગંગાજી કા તટ હો, યા યમુના કા બટ હો,
મેરે સાંવરા નિકટ હો, જબ પ્રાણ તનસે નિકલે.૦૦૦

શિર મોર કા મુકુટ હો, મુખડે પે કાલી લટ હો;
યહી ધ્યાન મેરે ઘટ હો, જબ પ્રાણ તનસે નિકલે.

ઉસ વક્ત જલ્દી આના, નહીં શ્યામ ભૂલ જાના;
બંસી કી ધૂન સુનાના, જબ પ્રાણ તનસે નિકલે.

વિદ્યાનંદ કી યહ અરજી, ખુદગર્જ કી હૈ ગરજી;
આગે તુમ્હારી મરજી, જબ પ્રાણ તનસે નિકલે.

વિદ્યાનંદ

❁

ખલાસીના બાળનું હાલરડું

ધીરા વાજો
રે મીઠા વાજો,
વાહુલિયા હો, ધીરા ધીરા વાજો !૦૦૦

બાળુડાના બાપ નથી ઘરમાં,
આથડતા એ દૂર દેશાવરમાં;૦૦૦
મીઠી લે'રે મધદરિયે જાજો,
વા'લાજીના સઢની દોરી સા'જો.૦૦૦

બેની મારી લેર્યો સમુદરની !
હળવે હાથે હીંચોળો નાવડલી
હીંચોળે જેવી બેટાની માવડલી.૦૦૦

ઝવેરચંદ મેઘાણી

❁

ખાબોચિયું જ આમ તો પર્યાપ્ત હોય છે,
હોડી ડુબાડવાને તું દરિયો ન મોકલાવ !

રમેશ પારેખ

ધર્મને જીવવાની વાત

બનારસ યુનિવર્સિટીના બે વર્ષના અભ્યાસ દરમિયાન મને પંડિત સુખલાલજીના સમાગમનો લાભ મળ્યો. અઠવાડિયામાં એકાદ વખત એમની પાસે બેસવા જતો. નાની વયે આંખો ગુમાવ્યા છતાં પુરુષાર્થ કરી ભણ્યા. પછી બનારસ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેઓ જૈનદર્શનના અધ્યાપક થયા. જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ધુરંધર પંડિત, પણ પંડિતાઈના ભાર વગર સાદી વાતો કરતા.

હું જન્મે જૈન, મારાં બા-બાપુજી ધાર્મિક વૃત્તિવાળાં. એટલે મને સ્વાભાવિક ઇચ્છા થઈ કે પંડિતજી પાસે જૈનદર્શનનો અભ્યાસ કરું. પંડિતજી જાણતા હતા કે હું તે યુનિવર્સિટીમાં ટેક્નોલોજીનું ભણવા આવેલો. એક દિવસ મેં નમ્રતાથી એમને કહ્યું, "આપ જો મદદ કરો તો મારે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો છે."

તેઓ જરા ટટાર થયા અને પૂછ્યું, "કેમ ?"

હું કાંઈ જવાબ આપું તે પહેલાં જ એમણે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો : "અખાડામાં મલ્લોને કુસ્તી કરતા જોયા છે ?"

"હા જી," મેં કહ્યું.

"બસ !" પંડિતજી બોલ્યા : "કુસ્તીના દાવપેચ જેવી જ આ પણ એક કસરત છે. એ ચૂંથણાંનો પાર જ ન આવે. જો, જીવનભર ચૂંથણાં કર્યા પછી એક વાત સમજાય છે – સાદાઈથી સ્વચ્છ જીવન જીવવું, બીજાને ઉપકારક થવાય એવું જીવન જીવવું, અને એ રીતે જીવતાં કોઈ ગૂંચ પડે તો અનુભવી સંતને પૂછવું, કે એવાં પુસ્તકો વાંચવાં. અખાએ કહ્યું છે કે, ગ્રંથ-ગરબડ કરી, વાત ન ખરી કરી."

એક હાથની હથેળી પર બીજા હાથની બે આંગળીની ટપલી મારતાં વળી કહ્યું, "ગ્રંથ-ગરબડ કરનારાઓમાંનો હું પણ એક છું... તું જુવાન છે, આવા સારા વિદ્યાલયમાં યંત્રવિદ્યાનું ભણે છે. તો પૂરી ખંતથી ભણ, એ આવડત દેશને માટે વાપર. છતાં જીવવામાં કોઈ ગૂંચ પડે તો આવજે."

પંડિતજી પ્રજ્ઞાચક્ષુ હતા. બધાં દર્શનોને જીવનની કસોટીએ ચડાવીને જીવતા સંત હતા. વેશ કે બાહ્યાચાર સાદા ગૃહસ્થ જેવો; ખાદીનું ધોતિયું અને અડધી બાંયની કફની પહેરતા. કોઈ જ આડંબર કે અપેક્ષા નહીં. એમના જેટલી વિચારની સ્પષ્ટતા બહુ ઓછા સંતોમાં મેં જોઈ છે. તેમણે વાત કરી તે ધર્મને જીવવાની.

આમ અંધ, પણ તેમને મળવા જાઉં ત્યારે બારણામાં પેસું ત્યાં જ ઓળખી જાય. પાસે બેસાડે. મારો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ, દબાવીને પૂછે : "આશ્રમની ગાયો કેમ છે ? કેટલું દૂધ આપે છે ? પૂરતો લીલો ચારો મળે છે ?" તેમના હાથના દબાણમાં ચેતનાનો સંચાર હતો.

નવલભાઈ શાહ

['અખંડ આનંદ' માસિક]

હંકારી જા

મારી બંસીમાં બોલ બે વગાડી તું જા,
મારી વીણાની વાણી જગાડી તું જા.

ઝંઝાનાં ઝાંઝરને પહેરી પધાર પિયા,
કાનનાં કમાડ મારાં ઢંઢોળી જા;
પોઢેલી પાંપણના પડદા ઉપાડી જરા
સોનેરી સોણલું બતાડી તું જા.

સૂની સરિતાને તીર પહેરી પીતાંબરી,
દિલનો દડૂલો રમાડી તું જા;
ભૂખી શબરીનાં બોર બેએક આરોગી,
જનમભૂખીને જમાડી તું જા.

ઘાટે બંધાણી મારી હોડી વછોડી જા,
સાગરની સેરે ઉતારી તું જા;
મનના માલિક, તારી મોજના હલેસે
ફાવે ત્યાં એને હંકારી તું જા.

સુન્દરમ્

['વસુધા' પુસ્તક : 1939]

હું રે બનું, બેન –

०००હું રે બનું, બેન ! વાડીનો મોરલો,
આંબાની કોયલ તું થા રે, બેન !
તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું, બેન ! રૂડો ડોલરિયો,
મીઠી ચમેલડી તું થા રે, બેન !
તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.०००

હું રે બનું, બેન ! બાનો ઘડૂલો,
બાની ઇંઢોણી તું થા રે, બેન !
તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું, બેન ! બાપુનો રેંટિયો,
બાપુની પીંજણ તું થા રે, બેન !
તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ.

સુન્દરમ્

['રંગ રંગ વાદળિયાં' પુસ્તક : 1939]

પ્રજ્ઞામૂર્તિનો વિચારવૈભવ

ચમત્કારમાં જે માનતા ન હોય તેમને પણ ચમત્કાર લાગે, એવું પંડિત સુખલાલજીનું જીવન અને કાર્ય. શીતળાને કારણે સોળ વર્ષની ઉંમરે આંખો ગુમાવી. પણ તે પછીનાં વર્ષોમાં અકલ્પ્ય પુરુષાર્થ દ્વારા પ્રાચીન ભાષાઓ, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, ફિલસૂફી વગેરેનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો અને આ ક્ષેત્રોના વિદ્વાન તરીકે દેશની બહાર પણ ખ્યાતિ મેળવી. ભારતના જુદા જુદા ધર્મોમાં રહેલા સમન્વયના બીજને શોધવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો અને ધર્મને ક્રિયાકાંડથી મુક્ત કરવા મથ્યા. જે ધર્મ સમાજ માટે ઉપયોગી ન હોય એ ધર્મ અપ્રસ્તુત છે, એ વાત તેમણે પોતાનાં અનેક લખાણોમાં સમજાવી છે. તેમના ઘણાખરા ગુજરાતી લેખો 'દર્શન અને ચિંતન'ના બે ભાગમાં 1953માં પ્રગટ થયા હતા. તે વખતે દિલ્હીની સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર પણ આ પુસ્તકને મળ્યો હતો. પણ ઘણાં વર્ષોથી તે અપ્રાપ્ય બન્યું હતું. સમાજ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ અંગેની પંડિતજીની કેટલીક વિચારણા તો એવી છે કે જે આ લેખો લખાયા ત્યારે હતી તેના કરતાંયે આજે વધુ પ્રસ્તુત બની છે. એટલે 'દર્શન અને ચિંતન ગ્રંથમાળા'નાં છ પુસ્તકોરૂપે પંડિતજીના લેખો ફરી સુલભ બન્યા છે એ આવકાર્ય છે.

આ શ્રેણીના સંપાદક જિતેન્દ્ર શાહે મૂળ ગ્રંથમાંની સામગ્રી અહીં નવેસરથી ગોઠવીને રજૂ કરી છે. ગ્રંથમાળાના પહેલા પુસ્તકમાં સમાજ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વિષેના પંડિતજીના 31 લેખો આપણને મળે છે. પુસ્તકના પહેલા જ લેખમાં તેઓ કહે છે : ''ગમે તે કાળના, ગમે તે દેશના કે ગમે તે વિષયના જૂના કે નવા વિચારો મારી સન્મુખ આવે છે, ત્યારે હું તે ઉપર કશા જ બંધન સિવાય સંપૂર્ણ મુક્ત મને વિચાર કરું છું. અને તેમાંથી સત્યાસત્ય તારવવા હું યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરું છું.'' પંડિતજીના આવા પ્રયત્નની પ્રતીતિ આ પુસ્તકના લેખોમાં થાય છે.

બીજાં પુસ્તકમાં જૈન ધર્મ અને દર્શન વિષેના 40 લેખો સંકલિત થયા છે. લેખક પોતે જૈન ધર્મના અનુયાયી હતા પણ એમની વિવેકી સત્યશોધક દૃષ્ટિ જૈન ધર્મનાં દૂષણો જોઈ શકતી. એક લેખમાં તેઓ કહે છે : ''જૈન સમાજ સામાજિક દૃષ્ટિએ નબળો ગણાય છે. રાષ્ટ્રીય અને રાજકીય બાબતોમાં પણ એ પછાત છે. કારણ શું ? એવો પ્રશ્ન જો કરીએ અને તેના ઉત્તર માટે ઊંડા ઊતરીએ તો જણાશે કે તેનું મુખ્ય કારણ સંગઠનનો અભાવ છે. જ્યાં ધાર્મિક દ્વેષ હોય ત્યાં સંગઠન સંભવે જ નહીં.'' અલબત્ત, જૈન ધર્મની વિશિષ્ટતાઓને પણ તેમણે સુપેરે પ્રમાણી છે.

ત્રીજાં પુસ્તક 'પરિશીલન'માં કુલ 30 લેખો છે. પંડિતજીનાં લખાણોમાં જોવા મળતાં અભ્યાસ, સૂક્ષ્મ અવલોકન, ચિંતન, વિશાળ વ્યાપ અને તટસ્થતાના ગુણો અહીં સવિશેષપણે પ્રગટ થતા જોવા મળે છે.

લેખકના દાર્શનિક ચિંતનને રજૂ કરતા 20 લેખો શ્રેણીના ચોથા પુસ્તકમાં સંઘરાયા છે. આ લેખોમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનાં મૂળભૂત તત્ત્વો – જીવ, જગત, ઈશ્વર ઉપરનું ગંભીર ચિંતન લેખકે સરળ ભાષામાં રજૂ કર્યું છે.

પાંચમાં પુસ્તક 'અર્ઘ્ય'ના 27 લેખોમાંના મોટા ભાગના લખાયા છે શ્રદ્ધાંજલિ રૂપે; તેમાં લેખકે જે-તે વ્યક્તિનાં જીવન અને કાર્યનું મહત્ત્વ પણ પ્રગટ કર્યું છે. ગાંધીજીની હત્યા પછી થોડા દિવસે આપેલ પ્રવચન 'કરુણા અને પ્રજ્ઞામૂર્તિનું મહાપ્રસ્થાન'માં તેઓ કહે છે : ''બાપુજીના આખા જીવનની નાનીમોટી સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓનાં પ્રેરક બે જ તત્ત્વો હતાં : કરુણા અને પ્રજ્ઞા.'' તો ઝવેરચંદ મેઘાણીને અંજલિ આપતાં લખે છે : ''મેઘાણી બીજું ગમે તે હોય કે નહીં, પણ એમનામાં જે સમભાવી તત્ત્વ છે, નિર્ભય નિરૂપણશક્તિ છતાં નિષ્પક્ષતા સાચવવાની શક્તિ છે તે ભાગ્યે જ બીજા કોઈ એવા સમર્થ કવિ, ગાયક કે લેખકમાં હશે.''

છઠ્ઠાં પુસ્તક 'અનેકાંત ચિંતન'ના 14 લેખમાં સૂક્ષ્મ અવલોકન અને ગહન ચિંતનની છાંટ જોવા મળે છે.

1946ના અરસામાં પંડિત સુખલાલજીએ આત્મકથા લખવાનું શરૂ કરેલું. પણ 1920-21 સુધીના સમયને આવરી લીધા પછી તે લખવાનું તેમણે પડતું મૂક્યું. જેટલો ભાગ લખાયો હતો તેટલો પણ પ્રગટ કરવાની સંમતિ તેમણે છેક સુધી ન આપી. મંજૂરી આપ્યા પછી થોડા જ દિવસોમાં, 1978ના માર્ચની બીજી તારીખે, પંડિતજીનું અવસાન થયું. 1980માં પરિચય ટ્રસ્ટ તરફથી 'મારું જીવનવૃત્ત' પુસ્તક રૂપે એ આત્મકથા પ્રગટ થયેલી. 'દર્શન અને ચિંતન ગ્રંથમાળા'નાં છ પુસ્તકોની સાથોસાથ એ પુસ્તકનું પણ પુનર્મુદ્રણ કરવામાં આવ્યું છે.

પંડિત સુખલાલજી વીસમી સદીના એક મૌલિક વિચારક હતા. એમણે જીવનમાં વિદ્વત્તા, સાદાઈ અને મનુષ્યપ્રેમનો સંગમ સાધ્યો હતો. એક પ્રજ્ઞાચક્ષુ, અસહાય યુવાન ભારતીય દર્શનનો વિશ્વવિખ્યાત વિદ્વાન કેવી રીતે બન્યો તેની ગાથા અને તેના પરિપાકરૂપ એમનાં લખાણો કાયમ માટે સાચવી રાખવા જેવો વારસો છે.

દીપક મહેતા

['મુંબઈ સમાચાર' દૈનિક : 2004]

આગે કદમ

આગે કદમ ! આગે કદમ ! આગે કદમ !
યારો, ફનાના પંથ પર આગે કદમ !૦૦૦

આગે કદમ : દરિયાવની છાતી પરે,
નિર્જળ રણે, ગાઢાં અરણ્યે, ડુંગરે;
પંથે ભલે ઘન ઘૂઘવે કે લૂ ઝરે :
આગે કદમ ! આગે કદમ ! આગે કદમ !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

ઊભરાતી કરુણા

1931ની કરાંચીની કૉંગ્રેસથી પાછો ફરી મુંબઈ આવ્યો ને અણધારી રીતે ડૉ○ વ્રજલાલ મેઘાણીને ત્યાં રહેવાનું બન્યું. તે વખતે તેઓ જકરિયા મસ્જિદની આસપાસ રહેતા. ઘેર તે પોતે ને તેમના નાનાભાઈ પ્રભુદાસ એ બે હતા. તેમના ઘરનો એકાંતવાસ મને વાચન-ચિંતનમાં અનુકૂળ હતો તેથી જ હું ત્યાં રહેલો. ડૉક્ટરના દિવસોનો મોટો ભાગ તેમની ફરજ તેમજ તેમને ચાહનાર પરિચિત દર્દીઓનો ઇલાજ કરવા વગેરેમાં પસાર થતો. દિવસમાં બહુ થોડો વખત અમે બંને ક્યારેક સાથે બેસવા પામતા; પણ રાતના જરૂર બેસતા. હું તેમને તેમના અનુભવોની વાત પૂછતો ને કદી નહિ સાંભળેલ એવી દુઃખી દુનિયાની વાતો તેમને મોઢેથી સાંભળતો. આમ તો ડૉક્ટર સાવ ઓછાબોલા, પણ હું તેમને ચૂપ રહેવા દેતો નહિ. શરૂઆતમાં મેં એટલું જ જાણ્યું કે ડૉક્ટર મેઘાણીનો ગરીબ, દલિત અને દુઃખી માનવતાનો અનુભવ જેટલો સાચો છે તેટલો જ તે ઊંડો પણ છે. ધીરે ધીરે મને માલૂમ પડેલું કે તેમણે તો ‘જાગૃતિ’ પત્ર દ્વારા આ વિષે ખૂબ લખેલું પણ છે. થોડા જ વખતમાં હું એ પણ જાણવા પામ્યો કે, ડૉક્ટરનો મનોવ્યાપાર માત્ર કચડાયેલ માનવતાના થરોનો અનુભવ કરવામાં કે તેને લખી કાઢવામાં વિરામ નથી પામતો; પણ તેઓ એ દુઃખ પ્રત્યે એટલી બધી સહાનુભૂતિ ધરાવે છે કે તેને ઓછું કરવામાં પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટવા તેઓ મથે છે.

વેશ્યાના લત્તાઓમાં કે અતિ ગરીબ મજૂરોની ઝૂંપડીઓમાં તેઓ પોતાની ફરજને અંગે જતા, પણ તે માત્ર ઉપરઉપરનો રસ ન લેતાં તેની સ્થિતિનાં ઊંડાં કારણો તપાસતા. તેમણે મને વેશ્યાજીવનની આસપાસ વીંટળાયેલ અનેકવિધ ગૂંગળામણો વિષે એવા અનુભવો સંભળાવેલા કે જે સાંભળીને હું ઠરી જતો. કેટકેટલી નાની ઉંમરની છોકરીઓ એ જાળમાં ફસાય છે, કેવડા નાના અને ગંદા મકાનમાં તે જીવન ગાળે છે, પાઉંરોટી ને ચા ઉપર મોટેભાગે તે કેવી રીતે નભે છે, કેટલી નિર્લજ્જતાથી, અનિચ્છાએ પણ તેમને રહેવું પડે છે અને ત્યારપછી આ ગંદકીમાંથી નીકળવા ઘણીખરી બહેનો કેટલી ઝંખના કરે છે અને છતાંય કોઈ રસ્તો મેળવી શકતી નથી અને તેમનો હાથ પકડનાર કોઈ વિશ્વાસી મળતું નથી – એ બધું જ્યારે ડૉક્ટર કહેતા ત્યારે એમની કરુણા આંસુરૂપે ઊભરાતી.

ડૉક્ટરને પોતાની ફરજને અંગે વ્યાપારીઓની દુકાને સીધા-સામાનમાં કાંઈ સેળભેળ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા પણ કરવી પડતી. તેમણે એક વાર એવી પરીક્ષાને પરિણામે જે સેળભેળનાં અનિષ્ટ તત્ત્વો જોયેલાં તે મને કહ્યાં ત્યારે હું નવાઈ પામ્યો કે આવી જીવલેણ સેળભેળ ચાલવા છતાં પ્રજા જીવે છે કેવી રીતે ?

સ્ત્રીઓનાં દુઃખ પ્રત્યેની ઊંડી સંવેદનાએ તેમને વિધવાઓના ઉદ્ધારની દિશામાં પ્રેર્યા હતા. હું એમને ત્યાં હતો તે દરમ્યાન જ તેમણે અતિ સંકડામણમાં

આવેલ બેત્રણ બાળવિધવાઓને સંમાનભેર જીવન ગાળતી કરી હતી. એ બાળવિધવાઓ જૈન હતી ને તેમની ધન તેમજ શીલ-સંપત્તિ તેમનાં નિકટનાં સગાંઓએ જોખમમાં મૂકી તેમને રખડતી કરી હતી. એ બાળવિધવાઓને માટે મરણ સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો રહ્યો હોય તેમ લાગતું નહિ, તે વખતે ડૉ○ મેઘાણીએ તેમને ઠેકાણે પાડી. આ વસ્તુ જાણી ત્યારે ડૉ○ મેઘાણી પ્રત્યે હું વધારે આકર્ષાયો.

1933ના ઉનાળામાં અજમેર મુકામે સ્થાનકવાસી સાધુ સંમેલન હતું. તે વખતે તેમણે ત્યાં શિક્ષણસંમેલન પણ યોજેલું. હું પણ શિક્ષણસંમેલન નિમિત્તે ગયેલો. અજમેરમાં સ્થાનકવાસી સાધુ-સાધ્વીઓ બસો ઉપરાંત મળ્યાં હશે. લાખ ઉપરાંત સ્થાનકવાસીઓની ઠઠ ત્યાં જામેલી. સ્થાનકવાસી પરંપરાના પ્રતિષ્ઠિત, વયોવૃદ્ધ ને વિદ્વાન કેટલાંક પૂજ્યો ને મુનિઓ હતાં. સૌમાં પૂજ્ય જવાહરલાલજીનું સ્થાન ઊંચું ગણાતું. તેમના અનુયાયીઓ ઘણા અને સમૃદ્ધ, છતાં એ પૂજ્ય જવાહરલાલજી સામે ડૉ○ મેઘાણીને બળવો કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. પૂજ્ય જવાહરલાલજી ને મુનિ ચૌથમલજી બંને એક જ પરંપરાના, ને એમ છતાં બંને વચ્ચે હિંદુ-મુસલમાન જેટલું અંતર ને કડવાશ. આ અંતર ન સંધાય તો અન્નપાણી ન લેવાં એવા સંકલ્પથી મુનિ મિશ્રીલાલજીએ ઉપવાસ આદરેલા. લોકોમાં ક્ષોભ જાગેલો. પૂજ્ય જવાહરલાલજી કેમે કરી નમતું આપે નહિ. ઉપવાસ કરનાર મરે તો તે જાણે, પણ તેઓ તો કોઈપણ રીતે ચૌથમલજી સાથે માંડવાળ કરવા તૈયાર ન હતા. તેમના અનેક અનુયાયીઓએ તેમને સમજાવ્યા, પણ બધું હવામાં. આખા સ્થાનકવાસી સમાજમાં આગેવાન ને મોભાદાર ગણાતા એ પૂજ્યજી સામે ડૉક્ટર મેઘાણીએ ઉગ્ર વલણ લીધું, તે જોઈ ત્યાં હાજર રહેનાર કોઈને પણ તેમના પ્રત્યે સન્માન થયા વગર રહે તેમ ન હતું. મનમાં કોઈપણ ભય સેવ્યા સિવાય તેમણે પૂજ્ય જવાહરલાલજીને ચોખ્ખે ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું કે “તમે પોતાના તરફથી માંડવાળ કરવા માટે નમતું આપવા તૈયાર ન હો, તો અમે શ્રાવકો તમને બધા સાધુઓને આ જ મકાનમાં પૂરીશું ને બારણાં બંધ કરીશું. જ્યાં લગી તમે અંદરોઅંદર ફેંસલો નહિ કરો ત્યાં લગી અમે તમને બહાર આવવા દેવાના નથી.” બહુ વિરલ ગૃહસ્થો કે શ્રાવકો એવા હોય છે કે, જેઓ અણીને પ્રસંગે કોઈ સાધુને સામોસામ આટલી નિર્ભયતાથી સંભળાવી શકે.

સુખલાલ સંઘવી

[‘અર્ઘ્ય’ પુસ્તક : 2004]

કંઈ કેટલાં નામનો ઊછળે મારે આંગણ દરિયો :
એમાં એક જ નામ તમારું નાવ થઈને મ્હાલે !

સુરેશ દલાલ

ઓરડામાં યુનિવર્સિટી !

સુરતના લગભગ 14 વર્ષના નિવાસ દરમિયાન એક એવા આદરણીય સારસ્વતને નજીકથી જોવા-મળવાનું બન્યું, જેઓ 'બ્રાહ્મણ'ની વ્યાખ્યા જેવા જણાયા. મૂળે ઉમરેઠના, પરંતુ સુરતમાં સ્થાયી થયેલા શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીને માટે 'ઉપનિષદ'નો શબ્દ પ્રયોજીને કહી શકાય કે તેઓ 'મનીષી' હતા. ગુજરાતી ભાષાના આદરણીય વિવેચક તરીકે વિષ્ણુભાઈ હંમેશાં શુભદર્શી રહ્યા. કોઈ કૃતિની મર્યાદા બતાવે તો તે પણ એવા શબ્દોમાં બતાવે કે કોઈ ડંખ ન વરતાય. નાના ગણાતા કે ઊગતા લેખકને પણ મીઠી ટકોર કરીને ઉત્તેજન આપે. એમનું લખાણ સાક્ષરી ગદ્યની મુદ્રાવાળું તોય બે વાર વાંચનારને સમજાય તેવું ખરું ! એમની સાથે એક કલાક બેસવાનું થાય પછી જ્યારે ઓરડો છોડવાનું બને ત્યારે એવું લાગે કે એ ઓરડામાં ખાટલા પર એક યુનિવર્સિટી બેઠી હતી. પૂર્વ અને પશ્ચિમના ચિંતકોની વાતોનો અખૂટ ભંડાર સાવ સહજપણે ઠલવાતો રહે. સહજ વિનય અને વિવેકથી શોભતી વાણી કોને કહે તે સમજવું હોય તો વિષ્ણુભાઈને મળવું પડે.

ગુણવંત શાહ

['અભિયાન' અઠવાડિક : 2004]

❁

આખું યે આભ મારી આંખોમાં જાગે
લઈ પંખીના સૂરની સુવાસ;
તૃણતૃણમાં ફરકે છે પીછાંનો સ્પર્શ, અહીં
ઝાકળનો ભીનો ઉજાસ :
એક-એક બિંદુમાં સમદરની ફાળ,
કે એક-એક પાંદડીમાં પ્રગટ્યું પાતાળ !

જગદીશ જોષી

❁

આજ ઓ પારથી ગંધને લાવતી
દિવ્ય કો' સિન્ધુની લહરી;
આજ આકાશથી તારલા માંહીથી
મ્હેકતી આવતી શી સુગંધી !

પ્રહ્લાદ પારેખ

❁

નાવ જે મઝધાર પર છોડી મને ચાલી ગઈ,
એ કિનારે જઈ ડૂબી – હું ધાર પર હસતો રહ્યો !

જમિયત પંડ્યા

શબ્દથી મૃત્યુ : શબ્દથી પ્રેમ

શબ્દો ઘાતક છે, અને શબ્દો હકીકતમાં માણસને જાનથી પણ મારી શકે છે, એવાં ઉદાહરણો આપવાનો છું. આ એક દુઃખની કહાણી છે અને એ લખતાં મને કષ્ટ પડે છે; પણ શબ્દોની અમંગળ શક્તિ અને અઘોરી જુલમ બતાવવા એ સાચી અને મર્મભેદી કથા છે, એટલે એ કહેવાની હિંમત કરું છું. લોકો વસ્તુ જોતા નથી, નામ જ જુએ છે. માણસો ભગવાનના ઉપાસકો નથી, ભગવાનના નામના જ ઉપાસકો છે. ભગવાન ગયો અને ભગવાનનું નામ જ રહ્યું. એમાં દુઃખ એ આવ્યું કે ભગવાનનાં નામ ઘણાં હોવાથી હવે વચ્ચે વચ્ચે સંઘર્ષ થાય છે અને ભગવાનનું નામ લઈને લોકો બીજા ભગવાનનું નામ લેનારા લોકોને મારી નાખે છે. શબ્દોનો એ અંતિમ અત્યાચાર છે.

હિંદુ-મુસ્લિમ રમખાણ. ક્યારે ? એટલાં થયાં છે કે વર્ષ યાદ નથી. ઈસુએ તો ચેતવણી આપી હતી : ''પોતે ભગવાનની સેવા કરી રહ્યા છે એમ માનીને જ લોકો તમને મારી નાખશે.'' (યોહાન, 16-2) અભાગી ભવિષ્યવાણી સાચી પડી. આજે યુરોપમાં ખ્રિસ્તીઓની વચ્ચે, મધ્યપૂર્વમાં મુસ્લિમોની વચ્ચે, અને ભારતમાં હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે ઘાતક સંઘર્ષો થાય છે.

એમાં એક ઘાતકી રમત. હિંદુઓના ટોળામાં એક મુસ્લિમ આવી જાય. ટોળું કહે : ''ભગવાન બોલો.'' મુસ્લિમ બોલે : ''ખુદા.'' અને એનો જીવ જાય. બીજા ખૂણામાં બીજો દાવ ખેલાય. મુસ્લિમોના ટોળામાં હિંદુ આવી જાય. ટોળું કહે : ''ખુદા બોલો.'' હિંદુ બોલે : ''ભગવાન.'' અને એનો જીવ જાય. બંને પક્ષો થાકી જાય ત્યાં સુધી એવી રમત રમાય.

ભગવાન-ખુદાની રમત. એ શબ્દો લખતાં જ કેવો ઘેરો મૂંગો આઘાત દિલમાં અનુભવાય છે ! સૌથી પવિત્ર ભાવના અને સૌથી ભયંકર નિષ્ઠુરતા. જીવનદાતાના નામે મોત. ધર્મના નામે મોત.

ઈશ્વર તો એક જ છે. ભગવાન, ખુદા, ગૉડ એક જ પરમ તત્ત્વનાં જુદાંજુદાં નામો છે. અને બધાં મળીને એ પરમ તત્ત્વની જુદીજુદી ઝલક પ્રગટ કરતાં જાય. પરંતુ અહીં તત્ત્વ કરતાં શબ્દ વધારે મહત્ત્વનો બને. વસ્તુ કરતાં એનું નામ વધારે કીમતી લાગે. અને એ નામ હવે એ પરમ તત્ત્વનું નહીં પરંતુ એક પ્રજા, એક સંસ્કૃતિ, એક પક્ષ, એક મોરચાનું બની જાય.

એ અમંગળ સ્મરણ ભૂંસવા ઈશ્વરના નામની બીજી અને હવે તો હૂંફાળી વાત અહીં કરવી છે. સન 1965માં ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે અથડામણ થઈ ત્યારે સ્થાયી શાંતિ સ્થાપવા માટે ભારતના વડા પ્રધાન લાલ બહાદુર શાસ્ત્રી અને પાકિસ્તાનના પ્રમુખ અયૂબખાન રશિયાના તાશ્કંદ શહેરમાં મળ્યા, અને દિવસો સુધી ખંતથી કામ કરીને છેવટે ઉભય પક્ષે માન્ય એવા શાંતિકરાર ઉપર સહી કરીને

જંપ્યા. મિલનનો છેલ્લો દિવસ હતો. એક યુદ્ધ લડ્યાનો શ્રમ અને શાંતિ લાવ્યાનો પરિશ્રમ સૌ અનુભવતા હતા. સાથે સાથે સુખદ અંતનો સંતોષ સૌના હૃદયમાં હતો, અને વિશેષ તો જાગ્રત, સૌમ્ય, સ્થિર, નમ્ર, ગૌરવવંતા અને શાંતિપ્રિય શાસ્ત્રીજીના હૃદયમાં. મોડી રાત થઈ ગઈ હતી. હવે રાતના વિશ્રામ માટે છૂટા પડવાના હતા, અને બીજે દિવસે સવારે પોતપોતાના દેશ જવા સૌ રવાના થઈ જવાના હતા. છેલ્લી રાતની એ છેલ્લી ઘડીએ બંને રાજપુરુષો એકબીજાની સામે ઊભા રહ્યા અને હાથ મિલાવવા લાંબા કર્યા, ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ સહજ સ્ફુરણાથી સુંદર શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. એમ તો તેઓ ખાલી રોજ વાટાઘાટોમાં વપરાતી અને સૌને પરિચિત ને સૌની વચ્ચે તટસ્થ એવી અંગ્રેજી ભાષા વાપરીને ''ગૂડ નાઈટ'' કહી શક્યા હોત. પણ ભારતના વડા પ્રધાન, ભક્તિમય હિંદુ શાસ્ત્રો જાણનાર માનનીય 'શાસ્ત્રી' મુસ્લિમોની રીતો પણ જાણતા હતા, અને મુસ્લિમો પરસ્પર અભિવાદન કરવા જે શબ્દો વાપરે છે તે એમણે એ વિરલ મુહૂર્તે વાપરવાનું પસંદ કર્યું. એમણે પાકિસ્તાનના પ્રમુખ સામે જોયું, એમનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો, સ્મિત કર્યું અને કૂણા ભાવથી દુવાના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા : ''ખુદા હાફિજ.'' મુસ્લિમ પ્રમુખ આશીર્વાદના શબ્દો તરત ઓળખી ગયા અને કદર સાથે, આનંદ સાથે, શ્રદ્ધા સાથે પુણ્યશબ્દોના અરીસાનો પડઘો પાડીને સહજ વાક્ય બોલ્યા : ''હાફિજ ખુદા.''

એ શબ્દોનું સ્થાન હવે ઇતિહાસમાં છે. એક શાણા, ભલા, કુશળ, ઉદાર માનવીના છેલ્લા શબ્દો તરીકે એ માનવ-ઇતિહાસના અનંત ગ્રંથમાં નોંધાયેલા છે. એ દિવસો ને એ મહિનાઓના શ્રમનો ભાર શાસ્ત્રીજીના નાજુક બંધારણ ઉપર આવ્યો, અને ત્યાં ને ત્યાં એમનો દેહ તૂટ્યો. બીજે દિવસે સવારે સ્વદેશની યાત્રા કરવા એમને લેવા ગયા ત્યારે હૃદયના ઘોર હુમલાથી એઓ પથારીમાં જ મૃત્યુ પામેલા મળ્યા. યુદ્ધમાં તેઓ અણનમ રહ્યા હતા, શાંતિ-સુલેહ માટે ઇંતેજાર રહ્યા હતા, અને અલવિદાના સૌમ્ય હૂંફાળા શબ્દો વાપરવા જાગ્રત અને સંવેદનશીલ પણ બન્યા હતા. એમના હોઠ પર ''ખુદા'' એ શાંતિ અને પ્રેમની સંજ્ઞાવાળો શબ્દ બન્યો. એવો જ રહો !

ફાધર વાલેસ

['શબ્દલોક' પુસ્તક]

❀

અંગાંગે છે પરમ ભરતી મસ્ત સિન્ધુ સમી ને
લજ્જા કેરી નયન પર છે એક મર્યાદરેખ;
હર્ષે થાતી પુલકિત ધરા પાયના સ્પર્શથી જે,
જાયે કોઈ યુવતી નયનો ધન્ય મારાં કરીને.

પ્રહ્લાદ પારેખ

❀

મોતીનાં વાવેતર

જળ રે જમનાનાં ઝીલતાં, જી રે શામળિયા !
મને મોતીડું લાગ્યું હાથ, નંદજીના નાનડિયા !

ગાડે કરીને મોતી આણિયું, જી રે શામળિયા !
માતા ! પાડો મોતીડાંના ભાગ, નંદજીના નાનડિયા !

એક મોતીમાં શું વેં'ચીએ ? જી રે શામળિયા !
મોતી વાવ્યાં ઘણેરાં થાય, નંદજીના નાનડિયા !

જમનાને કાંઠે ક્યારો રોપિયો, જી રે શામળિયા !
માંહીં વાવ્યો મોતીડાંનો છોડ, નંદજીના નાનડિયા !

એક મોતીને બબે પાંદડાં, જી રે શામળિયા !
મોતી ફાલ્યાં છે લચકાલોળ, નંદજીના નાનડિયા !

એક ડાળ્ય ને બીજી ડાળખી, જી રે શામળિયા !
વચલી ડાળ્યે મોતીડાંની લૂંબ, નંદજીના નાનડિયા !

થાળ ભરીને મોતી વેડિયાં, જી રે શામળિયા !
માતા ! પાડો મોતીડાંના ભાગ, નંદજીના નાનડિયા !

કોઈને ચપટી ચાંગળું, જી રે શામળિયા !
રાણી રાધાજીને નવસરો હાર, નંદજીના નાનડિયા !

[ઝવેરચંદ મેઘાણી સંપાદિત લોકગીત : 'રઢિયાળી રાત' પુસ્તક]

❀

તે દેશ છે મારો

આભને ટેકો દૈને જેના પ્હાડ ખડા,
તે દેશ છે મારો.૦૦૦
ઓતરાદા અરિ-હુમલા ખાળે હિમ જેનાં,
તે દેશ છે મારો.
ત્રણ બાજુએ સિંધુ પખાળે પાય જેના,
તે દેશ છે મારો.૦૦૦
ચંદ્ર વડે જેના રમવા ચાહ્યું શિશુ રામે,
તે દેશ છે મારો.
ઊંચક્યો પહાડ ગોવર્ધન અધ્ધર ઘનશ્યામે,
તે દેશ છે મારો.૦૦૦

દેવજી મોઢા

['અમૃતા' પુસ્તક]

ગરવાને માથે

રૂખડ બાવા, તું હળવો હળવો હાલ્ય જો,
ગરવાને માથે રે રૂખડિયો ઝળૂંબિયો,
જેમ ઝળૂંબે મોરલી માથે નાગ જો,
ગરવાને માથે રૂખડિયો ઝળૂંબિયો.

જેમ ઝળૂંબે કૂવાને માથે કોસ જો,
ગરવાને માથે રૂખડિયો ઝળૂંબિયો.
જેમ ઝળૂંબે બેટાને માથે બાપ જો,
ગરવાને માથે રે રૂખડિયો ઝળૂંબિયો.○○○

જેમ ઝળૂંબે ધરતીને માથે આભ જો,
ગરવાને માથે રે રૂખડિયો ઝળૂંબિયો.

[ઝવેરચંદ મેઘાણી સંપાદિત લોકગીત : ‘રઢિયાળી રાત’ પુસ્તક]

❀

અવધૂત માટે ઉપમાઓ

કાઠિયાવાડમાં વેલા નામના એક કોળી સંત થઈ ગયા. બાર વરસ તેમણે ગિરનાર પહાડની પ્રદક્ષિણા કરી. લોકો એમને રૂખડબાવાને નામે ઓળખતા. એની બાર વરસની ધૂણી ચાલી ત્યાં સુધી સતત ગિરનાર પર ઝળૂંબી રહેલા આ અલગારી સાધુની ભગવાનને પામવાની લગનને જોઈ કોઈ લોકકવિના કંઠમાં સ્ફુરેલો આ ઉદ્ગાર છે.

એ અવધૂતને જોતાં લોકકવિના હૃદયમાં એક પછી એક ઉપમાઓ સૂઝતી જાય છે. ગિરનાર એક વિરાટ મોરલી છે : કોઈ અગમદેશના ગારુડીએ આ વિરાટ મોરલીની વાણી વહેતી મૂકી છે, અને મોરલી પર ફણા માંડીને નાગ ઝળૂંબે એમ રૂખડબાવો ગિરનાર પર ઝળૂંબી રહ્યો છે. ગિરનાર જેવા પર્વતને મોરલીરૂપે કલ્પવો, એ કેવા મોટા ગજાના કવિનું કામ હશે !

જેમ નદીકાંઠે ગાળેલા વીરડામાં તાજાં પાણીની સરવાણીઓ ફૂટતી આવે, એમ આ અવધૂત માટે એક પછી એક ઉપમાઓ લોકકવિના હૃદયમાં સ્ફુરે છે.

હરીન્દ્ર દવે

[‘ભજનયોગ’ પુસ્તક]

❀

આમ તો એક બિંદુ છું, કિંતુ
સપ્ત સિંધુથી સંકળાયો છું !
અમૃત ‘ઘાયલ’

વર્કશોપ

હું એમ૦બી૦બી૦એસ૦ના પહેલા વરસમાં છું. મારો મિત્ર ઉમેશ એની પત્નીને લઈને હૉસ્પિટલમાં બતાવવા આવ્યો. એને ડાબા હાથપગમાં ભારે ઝણઝણાટી અને નબળાઈ રહ્યા કરતી હતી. દોઢસો-બસોનો ધુમાડો થઈ ચૂક્યો હતો. હવે થાકીને હૉસ્પિટલમાં આવેલો.

હું સીધો ન્યૂરો-સર્જરીમાં લઈ ગયો. ડૉક્ટરે ઘૂંટણ પર ધીમે ધીમે હથોડી ઠોકીને જોયું. ‘રીફ્લેક્સીસ’ અસામાન્ય હતા. આંખો જોઈ. કેટલાક સવાલ કર્યા પછી કેસ-પેપર ઉપર લખી દીધું : ‘‘રિફર્ડ ટુ ન્યુરોલૉજી.’’

ત્યાં ઘણી ભીડ છતાં મારો સફેદ કોટ જોઈ તુરત નંબર લાગ્યો. તપાસ બાદ અભિપ્રાય મળ્યો : ‘‘ખાસ કંઈ નથી. છતાં સાઇક્યાટ્રિકમાં બતાવી જુઓ.’’

ભાભીએ હસીને પૂછ્યું, ‘‘અહીં આવા કેટલા વિભાગ છે ?’’

સાઈક્યાટ્રિકમાં અનેક સવાલો પૂછવા માંડ્યા. શરૂમાં તો ભાભી સ્વાભાવિકતાથી જવાબ આપતી રહી. પછી ગૂંચવાઈ. ઉમેશ મદદે આવ્યો. આખરે ડૉક્ટર બોલ્યા : ‘‘આમ તો કાંઈ નથી જણાતું. છતાં દાખલ કરી દો. એકાદ દિવસ ‘વૉચ’ કરીએ.’’

હૉસ્પિટલમાં ભરતી થવાનું નામ પડતાં બંને શિયાંવિયાં થઈ ગયાં. એમને હતું, જરા બતાવીને દવા લખાવી લઈશું. ઘેર નાનાં છોકરાં. પણ મેં સમજાવ્યાં કે, ‘‘એક વાર બધું ચેક-અપ થઈ જાય, અને હું અહીં છું જ. ઉમેશ વચ્ચે વચ્ચે આવી જશે તો ચાલશે.’’

બીજે દિવસે સાંજ સુધી ‘વૉચ’ ચાલતી રહી. ભાભી હસતાં હસતાં કહે, ‘‘હું તો તંગ આવી ગઈ છું. સફેદ કોટ પહેરેલાં છોકરા-છોકરીનાં ટોળાં આવે છે : શી તકલીફ છે ? ક્યારથી છે ? ક્યાં છે ? – અને મારો તો ઘૂંટણ છોલાઈ ગયો !’’

‘‘ગભરાવ નહીં. કાલે તો તમને ઘર ભેળાં કરશું.’’

ત્રીજે દિવસે ગયો, તો ભાભીનો ચહેરો ઊતરેલો હતો. રાતથી માથામાં ભારે દુખાવો હતો. પણ ડૉક્ટર કહે, ‘‘બીજાં કોઈ લક્ષણ નથી. જોઈએ તો મેડિસિનમાં રિફર કરી જુઓ.’’ અને મને જરા બાજુએ લઈ જઈ સમજાવ્યું : ‘‘બિલકુલ ઠીક છે. કદાચ બધાંને પરેશાન કરવા જ નાટક કરી રહી છે. લાગે છે કે ઘરમાં એની સાવ ઉપેક્ષા થતી હશે.’’

‘‘સર, હું એમને સારી રીતે ઓળખું છું. સાસુ, નણંદ કોઈ નથી. દાંપત્યજીવન ખૂબ પ્રસન્ન છે.’’

‘‘મિસ્ટર, તમે સમજતા નથી ! ઉપર-ઉપરથી ભલે ઠીકઠાક દેખાતું હોય, છતાં મનમાં કાંઈક હોય. એને એકલી છોડી દો. મનફાવે તેમ વર્તવા દો. આપમેળે સાજી થઈ જશે. છતાં મેડિસિનમાં બતાવવું હોય તો બતાવી જુઓ.’’

મેડિસિનમાં સાઈક્યાટ્રિકનો રેફરન્સ જોઈ ડૉક્ટર બોલ્યા, "એમને ન્યુરોસર્જરીમાં કાં નથી દેખાડતા ?"

"ન્યુરોસર્જરી અને ન્યુરોલોજી બેઉમાં દેખાડી ચૂક્યા."

"તો ભરતી કરી દો. લોહી-પેશાબ-ઝાડો તપાસીએ. એક્સ-રે લઈએ. પછી કાંઈક ખબર પડે."

ભાભી તો ઊકળી ઊઠી : "મારે હવે અહીં નથી રહેવું. આટઆટલા ડૉક્ટરો, અને એકે પણ ઉપચાર ન કર્યો !"

"પણ ભાભી, કારણ સમજાયા વિના કેવી રીતે દવા દે ?" અને માંડમાંડ સમજાવીને વધુ એકાદ અઠવાડિયું રાખ્યાં. વચ્ચે એક દિવસ એક્સ-રેમાં કામ કરતો ટેક્નિશિયન મિત્ર પૂછવા લાગ્યો, "તમારાં સગાં કોઈ દાખલ થયાં છે ?"

મેં ભાભીની બધી વાત કરી. સાંભળીને એ હસતો હસતો બોલ્યો : "આટલી ઊઠવેઠ કરી તેના કરતાં આમાંના એકાદ ડૉક્ટરને ઘેર જઈ બતાવવું હતું. વીસ રૂપિયા ફી લઈને દવા લખી દેત... અરે, આ તો એક વર્કશોપ છે. અને કૉલેજના મોટા ભાગના ડૉક્ટર મશીન જેવા. અમારું મશીન જેમ 'ઇકેજી' ન કરી શકે તેમ 'ઇકેજી'નું મશીન એક્સ-રે ન કાઢી શકે. અહીંના ડૉક્ટરે જરીક કાંઈક બીજું લક્ષણ જોયું કે દરદીને તગડી મૂકશે બીજા ડિપાર્ટમેન્ટમાં. એટલે પછી એને હાશ !"

ને રાતે પહોંચ્યો ત્યારે ભાભી બેહોશ ! હું ગભરાયો. નર્સને બોલાવી. એણે અસહાય નજરે જોઈ મને કહ્યું, "બાજુના ઓરડામાં જુઓને, ડૉક્ટર હશે."

હું રઘવાયો-રઘવાયો બે-ત્રણ વૉર્ડ ફરી આવ્યો. નર્સ તો પોતાની ખુરશીમાં શાંતિથી બેઠી હતી. "ક્યારથી આમની આવી હાલત છે ? સાંજે તો ખુશખુશાલ હતી." નર્સ ખામોશ રહી. ત્યાં વૉર્ડના બીજા છેડે ડૉક્ટર દેખાયા. મેં દોડીને ભાભીની બેહોશીની ખબર આપી. એ પોતાની સામાન્ય ચાલે જ ભાભીની પથારી પાસે આવ્યા. નાડી જોઈ. છાતી તપાસી. એમના ચહેરા પર કાંઈક ઉદ્વિગ્નતા દેખાઈ. ભાભીને ઢંઢોળી પછી બોલ્યા, "શી ઇઝ ઈન કોમા." (એ બેભાન અવસ્થામાં છે.) બે ઘડી કાંઈક વિચારી, હાથેથી પાંપણ ખોલી ટૉર્ચથી આંખો જોઈ. પછી એકદમ નિશ્ચિંતતાનો શ્વાસ લઈ બોલી ઊઠ્યા : "આઈ સી ! શી હેઝ બ્રેઈન ટ્યૂમર –" જાણે એમના માથેથી બોજ ઊતરી ગયો !

મદદનીશને સૂચના આપી એ જતા રહ્યા : "તુરત ઇમરજન્સી ઑપરેશન થિયેટરમાં ટ્રાન્સ્ફર કરી દો."

નર્સ ઇંજેક્શન તૈયાર કરી રહી હતી. જુનિયર ડૉક્ટરે નાડ હાથમાં પકડી. ભાભીને જરીક ઢંઢોળી જોઈ. પછી હાથ આસ્તેથી મૂકી દઈ બોલ્યા, "હવે કાંઈ જરૂર નથી. હું દિલગીર છું. શી ઈઝ..."

મને અંધારાં આવી ગયાં. હું એકદમ બરાડી ઉઠ્યો, "નહીં નહીં, ડૉક્ટર ! કાંઈક કરો –"

એમણે લાલ ધાબળો ભાભીના માથા સુધી ખેંચી લીધો. મારી પીઠે હાથ ફેરવતાં સહાનુભૂતિના સ્વરમાં બોલ્યા : "સ્વસ્થ થઈ જાવ. તમે તો મેડિકો છો. લાગણીવશતાથી બચવું જોઈએ. આવા કેસમાં આમ જ બને છે – કોમા પછી બચવાના ચાન્સ બહુ ઓછા !"

'હરિશ્ચંદ્ર'

[મુહમ્મદ તાહિરની હિન્દી વારતાને આધારે : 'ભૂમિપુત્ર' પખવાડિક : 1978]

પગલાં

દરિયાને તીરે એક રેતીની ઓટલી
ઊંચી અટૂલી અમે બાંધી જી રે;
પગલું તે એક એક પાડે મહેમાન એમ
રામજીની આણ અમે દીધી જી રે.

પહેલા મહેમાન તમે આવો, સૂરજદેવ,
પગલું સોનાનું એક પાડજો જી રે;
પગલાંમાં નવલખ તારાની ભાત ને
સંધ્યાના રંગ બે'ક માંડજો જી રે.

બીજા મહેમાન તમે આવો, પવનદેવ,
પગલું આકાશી એક પાડજો જી રે;
પગલાંમાં વાત લખો પરીઓના દેશની,
ફૂલડાંની ફોરમ પૂરજો જી રે.

ત્રીજા મહેમાન તમે આવો, સમદરદેવ,
પગલું મોતીનું એક પાડજો જી રે;
પગલાંમાં મહેલ ચણી સાતે પાતાળના,
માણેકના દીવા પ્રગટાવજો જી રે.

ધીરે મહેમાન જરા ધીરેથી આવજો,
પગલાં તે પાડજો જાળવી જી રે;
જોજો વિલાય ના એ પગલાંની પાંદડી,
બાળુડે ઓટલી બનાવી જી રે.

સુન્દરમ્

['કાવ્યમંગલા' પુસ્તક : 1933]

અરધી સદીની સુંદરતા–અસુંદરતા

[અબ્દુલ્લા હુસૈનની ઉર્દૂ નવલકથા 'ઉદાસ નસ્લેં' પાકિસ્તાનના સર્વોચ્ચ સાહિત્યિક સન્માન 'આદમજી પુરસ્કાર'થી 1963માં નવાજાયેલી છે. લેખક પાકિસ્તાની છે. પણ જેમની અર્ધી જિંદગી હિન્દુસ્તાનમાં ગઈ હોય, હિન્દુસ્તાનનાં હવાપાણીથી જેનાં તન-મન પોષાયાં હોય, અહીંની સંસ્કૃતિ, પુરાણકથાઓ જેમના લોહીમાં ભળેલી હોય એવા સર્જકો પૂરી પ્રામાણિકતા અને તટસ્થતાથી લખે ત્યારે એ કયા દેશના છે એ વાત ગૌણ થઈ જવાની.]

અબ્દુલ્લા હુસૈનની 'ઉદાસ નસ્લેં', કુર્તલૈન હૈદરની 'આગ કા દરિયા', રાહી માસૂમ રઝાની 'આધા ગાઁવ', ભીષ્મ સાહનીની 'તમસ', ઇંતિઝાર હુસૈનની 'બસ્તી' વગેરે એવી કૃતિઓ છે જે આપણને વિભાજનનાં કારણોનાં મૂળ સુધી અને વિભાજન પછીની બેઉ દેશની પરિસ્થિતિ સુધી લઈ જાય છે. સમતોલ, સ્વસ્થ દૃષ્ટિકોણથી લખાયેલી આ કૃતિઓમાં કારણ વગર વિભાજનનો ભોગ બનનાર નિર્દોષ, આમ આદમી કેન્દ્રમાં રહ્યો છે. આ સાહિત્યકારોએ માત્ર એ સમયગાળાની બર્બરતાના યથાતથ ચિત્રણ પર ભાર નથી મૂક્યો, એમણે માનવીય સંવેદનાનાં ઊંડાણ તાગવાની કોશિશ કરી છે. હેવાનિયત કોઈ એક ધર્મ કે સમુદાયની વિશેષતા નથી, એ માનવમનની સંકુલ એવી સમસ્યા છે, એવું આ કૃતિઓ સમજાવે છે.

'ઉદાસ નસ્લેં'ને ઉર્દૂની શ્રેષ્ઠ નવલકથા માનવામાં આવે છે. આ બૃહદ્ કૃતિમાં 1913થી લઈને 1947 સુધીના ભારતના રાજકીય, સાંસ્કૃતિક ઉતારચઢાવ સાથે પ્રજાની બદલાતી જતી માનસિકતા આલેખાઈ છે. પ્રજાની મૂંઝવણો, એનું શોષણ, સંઘર્ષનું ચિત્ર તેમાં આલેખાયું છે. ગોખલે, એની બેસન્ટ, જિન્નાહ, ઈકબાલ, મૌલાના શૌકતઅલી જેવા નેતાઓ કૃતિનાં પાત્રો સાથે વાતો કરતા બતાવાયા છે. જલિયાંવાલા બાગ હત્યાકાંડ, પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સનું આગમન તથા સાઈમન કમિશનનો વિરોધ જેવી ઘટનાઓ મુખ્ય પાત્રોની સંડોવણી દ્વારા આલેખાઈ છે. આ મહાનવલને મુખ્ય પાત્ર નઈમ દ્વારા ગૂંથવામાં આવી છે. વિભાજનને વારંવાર નકારતો નઈમ, 'હું ધરાર દિલ્હી નહીં છોડું' કહેતા રોશન આગા અને એમના જેવા બીજા ઘણા અંતે કેમ પાકિસ્તાન જનારા કાફલામાં જોડાઈ ગયા ? આ 'કેમ' પાછળનાં કારણો અને કોઈ મંજિલ વગરની સફરની અનર્થકતા વ્યથિત કરી દે એ રીતે આલેખાયાં છે. અદ્ભુત સર્જક તાટસ્થ્યથી લખાયેલી આ મહાગાથામાં હિન્દુસ્તાનની ધરતીની મીઠી સુગંધ છે. તો સાથે સાથે બે ટુકડામાં વહેંચાઈ જનારા લોકોની વેદના અને આક્રોશ પણ છે.

જગતસાહિત્યમાં એવી કેટલીય નવલકથાઓ લખાઈ છે જેમાં બદલાતાં જતાં સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, નૈતિક મૂલ્યોની સમાંતરે યુગપરિવર્તનનું ચિત્ર આલેખાયું હોય. સ્ટાઈનબેકની 'ગ્રેઇપ્સ ઑફ રોથ', દોસ્તોએવ્સ્કીની 'બ્રધર્સ કારામાઝોવ', ટૉલ્સ્ટોયની 'વૉર એન્ડ પીસ', કુર્તલૈન હૈદરની 'આગ કા દરિયા' ગોવર્ધનરામની 'સરસ્વતીચંદ્ર'... આ બધી વિશિષ્ટ પ્રકારની નવલકથાઓ છે. 'ઉદાસ

નસ્લેં'નો પણ આમાં જ સમાવેશ કરી શકાય.

પ્રજાના અલગ અલગ સમૂહોનાં માનસિક, સામાજિક પરિવર્તનોને લેખકે કલાકારની કલમે આલેખ્યાં છે. ઝીણી ઝીણી વિગતો દ્વારા લેખકે આ સમયગાળાનું, ભયાનક બર્બરતાભર્યું વાતાવરણ મૂર્ત કરી આપ્યું છે. વિભાજનવિષયક ઘણી બધી વાર્તા-નવલકથા જુગુપ્સિત વર્ણનો દ્વારા પણ જે નથી કરી શકી એવો માહોલ આ લેખક ભારે સંયમથી ઊભો કરી શક્યા છે.

ભારતની અર્ધી સદીનું વાસ્તવદર્શી ચિત્ર રજૂ કરતી આ નવલકથા માટે કૃષ્ણચંદરે કહ્યું છે : ''હિન્દુસ્તાન કી બીસવીં સદી જો સ્વાધીનતાસંઘર્ષ, અકારણ ખૂંરેજી ઔર આધ્યાત્મિક ઉથલ-પુથલ કી દ્યોતક હૈ, અપની સંપૂર્ણ સુંદરતા ઔર અસુંદરતા, દુઃખ ઔર સુખ કે સાથ ઇન પૃષ્ઠોં મેં સાઁસ લેતી નઝર આતી હૈ. 'ઉદાસ નસ્લેં' ઇસ સ્તર કા ઉપન્યાસ હૈ કિ ઇસે નિઃસંકોચ સંસાર કે શ્રેષ્ઠ ગદ્ય સાહિત્ય મેં સ્થાન દિયા જા સકતા હૈ.''

શરીફા વીજળીવાળા

['પ્રત્યક્ષ' ત્રિમાસિક : 2003]

❀

મેળાવડો

છોકરાની પાંચમી વરસગાંઠે એની મમ્મીએ ઘેર સારો મેળાવડો ગોઠવ્યો હતો. છોકરાંઓ આવ્યાં, એમની મમ્મીઓ આવી; સારું ખાવાનું મળ્યું, સારું પીવાનું મળ્યું, ટોપીઓ મળી, ફુગ્ગાઓ મળ્યા, સિસોટીઓ મળી, જાતજાતની મઝાની રમતો રમાઈ.

આનંદની ધમાલની વચ્ચે પાંચ વર્ષના છોકરાએ એની મમ્મીની પાસે જઈને પૂછ્યું : ''મમ્મી, આ બધું પૂરું થાય ત્યારે રમવા જઈ શકીશું ને ?''

ફાધર વાલેસ

['પ્રસન્નતાની પાંખડીઓ' પુસ્તક]

❀

વસંતની વનદેવી

આજ દરિયાને તીર અલબેલી રમવા નીસરી;
રમવા નીસરી, જળની મોજડી રે.૦૦૦

આજ પૂનમને આભ, અનહદમાં રમવા નીસરી,
રમવા નીસરી, ઉર ચાંદો ધરી રે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

❀

સપૂત કોણ ?

સપૂત તેહ કહેવાય, જે સીધે મારગ ચાલે;
સપૂત તેહ કહેવાય, અધર્મને જે ટાળે;
સપૂત તેહ કહેવાય, જે સ્વજનને સુખ આપે;
સપૂત તેહ કહેવાય, દીનનાં દુઃખડાં કાપે;
વળી સપૂત તેનું નામ છે, જેણે પ્રભુને પ્રીતે અરચિયા;
શામળ કહે સપૂત નરે દામ પરમારથ ખરચિયા.

સપૂત તેહ કહેવાય, વેપારથી જોડે ગર્થ;
સપૂત તેહ કહેવાય, પુણ્ય કરે હરિ અર્થ;
સપૂત તેહ કહેવાય, ચોરીચાડી નવ કરતો;
સપૂત તેહ કહેવાય, અપયશથી રહે ડરતો;
સપૂતને સુખ છે સ્વર્ગમાં, જોતાં સદ્‌ગુણ અતિ ઘણા;
શામળ કહે આ અવનિમાં, ધન્ય અવતાર છે નર તણા.

શામળ

સદ્‌વિદ્યા

મુકાવે વિદ્યા માન, પૂર્ણ જશ વિદ્યા પામે;
વિદ્યા શોભે વાન, નૃપતિ વિદ્યાને નામે;
વિદ્યા માંહીં વિવેક, વિમળ વિદ્યાથી વાણી;
વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમાં મોહિની જાણી;
સદ્‌વિદ્યા રત્ન વિશાળ છે, વિદ્યાથી વડું નહિ કશું;
સદ્‌વિદ્યા આગળ ધન કશું; વિદ્યાહીન જન તે પશુ.

શામળ

એ જ સાચાં મૂલ !

ગુર્જર કલાધીશોને, ગુર્જર કવિવરોને, ગુર્જર સાહિત્યકારોને મારી વિનવણી એટલી છે –

'ગુજરાતીમાં સાહિત્ય' એ પ્રશસ્તિવાદના ગોઝારા મોહકૂપમાં પુરાઈને ન ડૂબતા. દૃષ્ટિ સદા વિશ્વપ્રતિ રાખજો કે, મ્હારા લેખનું જગતસાહિત્યમાં સ્થાન શું ? છેલ્લાં સત્તાવીસ વર્ષથી આછો અધૂરો યે હું તો એ આદર્શ ઉપાસતો આવ્યો છું ! ગુર્જર સાહિત્યકૃતિઓનાં ને ગુર્જર સાહિત્યકારોનાં યે મૂલ જગતબાઝારમાં મૂલવાશે એ જ સાચાં મૂલ !

ન્હાનાલાલ કવિ

['અર્ધશતાબ્દીના અનુભવબોલ' પુસ્તક]

વાગ્યજ્ઞ

મેં જિંદગીમાં એક મોટી ભૂલ કરી છે, જેનું પૂરું ભાન હમણાં હમણાં મને થવા માંડ્યું છે. કૉલેજમાં ભણાવવા માટે મેં ગણિતનો વિષય લીધો, એ જ ભૂલ. જોકે ખરું જોતાં મેં એ લીધો નહીં, મારી પાસે લેવરાવ્યો. મારું આજ્ઞાપાલનનું વ્રત છે, એટલે સંઘના ઉપરીઓ મને આજ્ઞા કરે એ પ્રમાણે મારે વર્તવાનું હોય છે; એટલું જ નહીં પણ એમની આજ્ઞા ભગવાનની આજ્ઞા છે એમ સમજીને પાળવાની છે, અને એમાં કોઈ ભૂલ હોય તો ભગવાન એ સુધારશે અને વાંકાને સીધું બનાવશે એવી શ્રદ્ધા રાખવાની છે.

મેં સ્પેનમાં ગ્રીક ભાષામાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં ડિગ્રીઓ મેળવી હતી, એટલે ભારતમાં આવીને કૉલેજમાં ભણાવવા મારે બીજી ડિગ્રી લેવાની હતી ત્યારે હું સંસ્કૃત અથવા ગુજરાતી લઉં તો સારું એવી નમ્ર સૂચના મેં કરી. તોય કૉલેજ તો અમદાવાદમાં થવાની હતી; અમદાવાદમાં સંસ્કૃતના અને ગુજરાતીના ઉત્તમ અધ્યાપકો મળી શકે, જ્યારે ગણિતનો વિષય તો અઘરો છે અને અગત્યનો છે, માટે એની ખાતરી કરવા માટે વિશ્વાસના માણસને ત્યાં બેસાડીએ એ ખ્યાલથી મને મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં ગણિત લેવાનું કહ્યું. આજ્ઞા માથે ચડાવીને મેં ગણિત લીધું અને વર્ષો સુધી નિષ્ઠાથી ને ઉત્સાહથી કૉલેજમાં ભણાવ્યું. હવે, ઉપરીઓની આજ્ઞા કામ તો કરાવી શકે, પણ મનની રુચિ બદલાવી ન શકે. મારા મનમાં સાહિત્ય, ભાષા, શબ્દો માટેની રુચિ હતી તે એમ ને એમ રહી. મેં ગણિતને બદલે ગુજરાતી અથવા સંસ્કૃત લીધું હોત તો મારી એ કુદરતી રુચિ ખીલી જાત અને આખી જિંદગી એ પ્રિય વિષયની પાછળ આપી શકત. ગણિતની ફરજ તો પાળી, પણ પહેલી જ તકે રાજીનામું આપ્યું અને દબાયેલ સાહિત્યના શોખને બહાર આવવા દીધો. ભગવાન ઉપરીઓની ભૂલો સુધારે છે કે કેમ એ ખબર નથી, અને ભૂતકાળની સાથે ઝઘડવામાં માલ નથી એ વાત નક્કી, માટે હું વસવસો રાખતો નથી ને કોઈને દોષ દેતો નથી; પણ મને ગણિત લેવરાવવાનો નિર્ણય ખોટો હતો એ પણ સંકોચ વગર કહું છું.

મારો વિચાર કરું ત્યારે મારે માટે નવાઈની વાત એ છે કે આ વાત આટલી સ્પષ્ટ હોવા છતાં વર્ષો સુધી હું એ જોવા, સમજવા, સ્વીકારવા તૈયાર નહોતો, અને હમણાં હમણાં જ એ મને દેખાઈ અને એ કબૂલ કરવાની હિંમત આવી. મેં ભૂલ કરી છે, મારાં જીવનનાં ઉત્તમ વર્ષો ખોટા વ્યવસાયમાં ખર્ચાયાં, બીજું ક્ષેત્ર મેં પસંદ કર્યું હોત તો કંઈક વધારે કરી શકત – એ સ્વીકારવાની ઇચ્છા નથી. માટે ભૂતકાળનો બચાવ થાય, ગણિતનો નિર્ણય સાચો હતો એમ શ્રદ્ધાથી કહેવાય, એથી અનેક લાભ મળ્યા છે એની ખાતરી અપાય, ઉપરીઓને, આજ્ઞાપાલનને, સંસ્થાને, પોતાની જાતને, સૌને સારું લગાડવાનો પ્રયત્ન થાય. પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. ધર્મનો ગમે તેટલો ઓપ ચડાવાય તોય હકીકત તે હકીકત, અને ભૂલ તે ભૂલ. એ જોતાં મને બહુ વાર

લાગી. એથી કોઈ રોષ નહીં ને અફસોસ નહીં. મારું જીવન જેવું છે અને મારો ભૂતકાળ જેવો બન્યો તેવાં જ સ્વીકારું છું. સાથે સાથે એ કહેવાની ચોકસાઈ રાખું છું કે મારે માટે ગણિતના માર્ગ કરતાં સાહિત્યનો માર્ગ વધારે યોગ્ય હતો.

ગણિતમાં મઝા નથી પડી, એમ નથી. પડી. હા, અને સાહિત્ય લીધું હોત તો કદાચ અણધાર્યાં વિઘ્નો આવત અને આટલી સફળતા ન પણ મળત. સંભવ છે. પણ રસનો વિષય તો મળ્યો હોત, અને રસ તો જબરો કામ કરાવનાર છે. મને ભાષાઓ ગમે છે, સાહિત્ય ગમે છે, વ્યાકરણ ગમે છે, શબ્દો જ ગમે છે. જિંદગીના લાંબા ગાળા પછી મન મૂકીને શબ્દોની પાસે આવી શકું અને એમની મૈત્રી પૂરા દિલથી માણી શકું એ મારો અત્યારનો એક ધન્ય અનુભવ છે.

ફાધર વાલેસ

[‘શબ્દલોક’ પુસ્તક]

પ્રાણીઓની ગાડી

જંગલ કેરાં પ્રાણીઓની છુક છુક ગાડી ચાલી...

સૌથી આગળ કાળો હાથી, એન્જિન એ કહેવાય.
હાથી ઉપર બેઠું સસલું, ડ્રાઇવર એ કહેવાય,
મોટાં મોટાં ફળ એ હાથીને દેતું જાય.
જંગલ આખું ધમધમ થાતું, પક્ષીઓ હરખાય.

લાંબી ડોકે જીરાફભાઈ જંગલ જોતા જાય,
વરુ અને શિયાળ એના પગમાં અથડાય;
કાણી આંખે કાગડાભાઈ જંગલ જોતા જાય,
હરણ અને સાબર એ તો ઠેકડા મારતા જાય.

કોટ પહેરી વાંદરાભાઈ ડબ્બે ડબ્બે જાય,
પાંદડાંની ટિકિટ તપાસે, ચેકર એ કહેવાય;
સૌની આગળ ઝંડી લઈને રીંછભાઈ જાય;
પી-પી સીટી વગાડી, ગાડી ઊપડી જાય.

વ્રજેશ વાણંદ

ડૂબી છે જઈને નાવ અમારી ક્ષિતિજ પર,
દુનિયાનો ખ્યાલ છે કે પાર ઊતરી ગઈ.

‘મરીઝ’

અટંકી યોદ્ધો

બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે ચર્ચીલે બ્રિટનના વડા પ્રધાન તરીકે પોતાના દેશને જે દોરવણી આપી, બ્રિટનવાસીઓને જે રીતે મર્દ બનાવ્યા, અને સાથી રાજ્યોને વિજયી બનાવવામાં જે ફાળો આપ્યો તે ચિરસ્મરણીય બની રહેશે. બ્રિટનના વડા પ્રધાન થતાંની સાથે જ તેણે પોતાના દેશવાસીઓને ખોટી આશાઓ આપવાને બદલે પરિસ્થિતિની ગંભીરતાનો ખ્યાલ આપ્યો તથા દેશ અને દુનિયામાં પડઘો પાડનાર ખૂબ જ પ્રેરક શબ્દો કહ્યા : “મારે તમને લોહી, શ્રમ, આંસુ અને પસીના સિવાય બીજું કાંઈ આપવાનું નથી.”

જર્મનોના જબરદસ્ત અને ઝડપી આક્રમણ સામે બ્રિટનને ડન્કર્ક(ફ્રાન્સ)માંથી પીછેહઠ કરવી પડી ત્યારે પરિસ્થિતિ ખૂબ જ કપરી અને કટોકટી ભરેલી હતી. યુરોપ હિટલરની એડી નીચે આવી ગયું હતું; રશિયા જર્મની સાથે જોડાઈ ગયું હતું; અને અમેરિકા હજુ તટસ્થતાની વાડ ઉપર બેઠું હતું. આ અરસામાં એક વખત લૉર્ડ હેલિફેક્સ ચર્ચીલની ઑફિસમાં ગયા ત્યારે તે પ્રધાન મંત્રી બ્રિટિશ પ્રજા જોગ પોતાના ભાવિ વાયુપ્રવચનનું રિહર્સલ કરી રહ્યા હતા અને પોતાના વિષયમાં તલ્લીન થઈને બોલતા હતા : “...આપણે સમુદ્રના કિનારા ઉપર લડીશું; આપણે ખેતરોમાં અને શેરીઓમાં લડીશું ....અને કદાચ તેઓ લંડન આવી પહોંચશે તો હું રસ્તાના છેડે આવેલા પેલા સિમેન્ટ-કૉંક્રિટના રક્ષણ-સ્તંભમાં પહોંચી જઈશ. અને તમે જાણો છો કે હું કાંઈ નબળો નિશાનબાજ નથી... આપણે કદી શરણે જઈશું નહીં !”

ધખધખતી ભઠ્ઠીમાંથી જેમ તણખા છૂટે, તેમ તેના સળગતા દિલમાંથી આ શબ્દો નીકળતા હતા. પોતાના લોકોનાં દુ:ખમાં સહભાગી થવાની, તેમને આશ્વાસન આપવાની અને તેમનો નૈતિક જુસ્સો ટકાવી રાખવાની એક પણ તક તે જતી કરતા નહીં.

દેશ માટે સર્વોચ્ચ બલિદાન આપવા તથા પોતાની જાતને કૃતાર્થ કરવા ચર્ચીલ હંમેશાં તત્પર રહેતા. અને એ ધન્ય ઘડી એક રીતે તેમની સન્મુખ હાજર થઈ અને અગ્નિપરીક્ષામાંથી તેમને ઉત્તીર્ણ કરી ગઈ.

યુદ્ધમાં હારતા જતા જર્મનીને આખરી ફટકો મારવા યુરોપમાં ઉતરાણ કરવાનો સાથી રાજ્યોએ નિશ્ચય કર્યો, અને આઈઝનહોવરની સરદારી નીચે તે માટેની બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ. ચર્ચીલ પોતે ઉતરાણ કરનાર દળ સાથે જવા તૈયાર થયા, પરંતુ આઈઝનહોવરે મક્કમતાપૂર્વક કહ્યું કે તેઓ ચર્ચીલને ઉતરાણ કરનાર દળ સાથે જવા દેશે નહિ; કારણ, પ્રધાનમંત્રી તરીકેની તેમની જગ્યા પૂરી શકે એવી કોઈ સમર્થ વ્યક્તિ દેખાતી નહોતી. આ બાજુ ચર્ચીલ કોઈનું સાંભળે એમ નહોતા. તેણે સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું કે સરસેનાપતિ આઈઝનહોવરની સત્તા બ્રિટનના વડા પ્રધાન ઉપર ચાલી શકે નહીં. આથી પાર્લમેન્ટના કેટલાક સભ્યોએ શ્રીમતી ચર્ચીલને વિનંતી કરી કે તેઓ તેમના પતિને દળ સાથે ન જવા માટે સમજાવે.

પરંતુ શ્રીમતી ચર્ચીલે ગૌરવપૂર્વક કહ્યું, ‘‘દેશ માટે અનેક જુવાનિયા પોતાની જિંદગી જોખમમાં નાખી રહ્યા છે; આ સંજોગોમાં વિન્સ્ટન પોતાની ફરજ અવશ્ય બજાવશે – ભલે પછી ગમે તે પરિણામ આવે.’’

આખરે ઇંગ્લેન્ડના રાજા જ્યોર્જના કાને આ વાત પહોંચાડવામાં આવી. તેમણે કુનેહપૂર્વકની દરમિયાનગીરી કરતાં કહ્યું, ‘‘જો ઇંગ્લેન્ડના વડા પ્રધાન માટે આક્રમણમાં ભાગ લેવો યોગ્ય હોય, તો ખુદ ઇંગ્લેન્ડના રાજા માટે તો તેમાં ભાગ લેવો ખૂબ જ વધુ યોગ્ય ગણાય.’’ આ દલીલ સામે ચર્ચીલ નિરુત્તર થઈ ગયા અને અનિચ્છાપૂર્વક તથા ખિન્ન હૃદયે તેમણે આક્રમણમાં જોડાવાનું માંડી વાળ્યું.

જયંતીલાલ મો૰ શાહ

[‘ભૂમિપુત્ર’ દશવારિક : 1977]

❀

કોદાળીવાળો

વળેલો, કેડ્ય ભાંગેલો, સૈકાના દુ:ખભારથી;
ઊભો છે ટેકવી કાયા, કોદાળી કરમાં લઈ.૦૦૦

ભૂખ્યા એના જઠર મહીં છે દેવતા-માત્ર બિન્દુ :
ત્યાંથી થોડે દિન પ્રગટશે વિશ્વવ્યાપી હુતાશ;
એ આંખોનાં અતલ ગરતે છૂપિયા સપ્ત સિંધુ,
જેની છોળે ગગનરમતા મ્હેલ હોશે વિનાશ.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[એડવિન માર્કહેમના કાવ્ય ‘ધ મેન વિથ ધ હો’ પરથી]

❀

શૂરવીર સૌરાષ્ટ્રી યશવાન,
કચ્છનાં સાહસિક સંતાન;
ખંડખંડ વિસ્તરતો હિંદી મહાસાગર મહારેલ,
તીર-તીર જઈ સ્થાપી ગુર્જરી સંસ્થાનોની વેલ;
મહાસાગરનાં પૃથ્વી-વિશાળ
સરોવર કીધાં ગુર્જરી બાળ !

ન્હાનાલાલ કવિ

❀

સજન-નેહ નિભાવવો ઘણો દોહ્યલો, યાર:
તરવો સાગર હોડકે, સૂવું શસ્ત્રની ધાર.

નર્મદાશંકર દવે (નર્મદ)

શિયાળો

વર્ષાની વાદળીઓમાં થઈ
શરદ તણે નિર્મળ જળ ન્હાતો,
શારદ-લક્ષ્મીની વીણામાં
ગીત અભિનંદનનાં ગાતો,
અન્નકૂટના ધર્મ ઊજવતો –
શિયાળો આવ્યો સૂસવતો.૦૦૦

શીળો વાયુ વાવા લાગ્યો,
મધુર ગુલાબી ઠંડી ચમકી,
ઢોલ લગનસરાનો વાગ્યો,
ઝાંઝરની ઘૂઘરીઓ ઘમકી;
સ્નેહીનાં ગૌરવ ગુંજાવતો –
શિયાળો આવ્યો સૂસવતો.

સૂકો વાયુ વાય ફરર ફર,
ખર ખર તરુવર પાન ખરે,
ધ્રૂજે દુર્બળ દીન થરર થર,
ધનપતિ મદભર મોજ કરે;
એદીનાં અંગો સૂકવતો –
શિયાળો આવ્યો સૂસવતો.૦૦૦

ખેડૂતે શેરડીઓ વાવી
સીમડીઓને રસમય કીધી,
કોસ તણાં પૈ સાથે ગાતાં
રાતોને રઢિયાળી કીધી;
મીઠા મીઠા પાક પકવતો –
શિયાળો આવ્યો સૂસવતો.૦૦૦

માતાના ઝીણા સૂર ઝીલી
ઘંટી મધુરા ઘોર કરે,
મહી વલોવતી નારી ઝૂલી
હાથણીઓનાં માન હરે;
ઘર ઘર મંગલ ગાન ગજવતો –
શિયાળો આવ્યો સૂસવતો.

વહેલાં ઊઠી કામ કરે સૌ,
બાળક તડકે મળતાં ટોળે,

ઘરને આંગણ ઓઢી બેઠાં
વૃદ્ધો સગડીને સંકોરે;
ગોરે ગાલ અડપલાં કરતો –
શિયાળો આવ્યો સૂસવતો.

દક્ષિણમાં બહુ દૂરે જાતો
સૂરજનો રથ પાછો વાળી;
દાન તણો મહિમા ખૂબ ગાતી
સંક્રાંતિ ઉત્તરમાં ચાલી;
પાછળ મળવા ધૂમ મચવતો –
શિયાળો આવ્યો સૂસવતો.

ત્રિભુવન વ્યાસ

સાગર રાણો

માળા ગૂંથી ગૂંથી લાવે
સાગર રાણો ફૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે,
ધરતીને હૈયે પે'રાવે.○○○
રીસભરી ધરણી નવ રીઝે,
સ્વામીનાં દાન ત્રોડી ત્રોડી ખીજે,
દરિયો વિલાપ ગજાવે.○○○
યુગયુગના અણભંગ અબોલા,
સૂના સાગર કેરા હૈયા-હિંડોળા;
ગરીબડો થઈને બોલાવે.○○○
ચરણ ચૂમી ચૂમી ગાવે;○○○
માળા ગૂંથી ગૂંથી લાવે,○○○
ધરતીને પાયે પે'રાવે;
સાગર રાણો ફૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

રહે વૈભવે વેરાગી શા, સંકટમાં સમતોલ :
જે ધરતી પર મહોરે એવા અડીખમ નર અણમોલ !
આભ તૂટે કે ધરતી કંપે, ઊલટે સાગર સાત,
તોય ડગે ના રજભર જેની મનડાની મહોલાત !

કરસનદાસ માણેક

લોકો ભૂલ કરે જ નહીં ?

એક શહેરમાં કોઈ પોલીસ અધિકારીને પ્રામાણિક રીતે છતાં સખ્તાઈથી કામ કરતો જોઈને તેની સામે દેખાવો અને બદલીનાં દબાણો થતાં આપણે જોયાં નથી ? લોકોનાં દબાણોને જ આપણે છેવટની સત્તા ગણીશું, તો એવું નહીં બને કે લોકો સતત પ્રતિનિધિના માથા ઉપર જ બેસી રહે અને તેને એવાં કામો કરવાનો હુકમ કર્યા કરે જે સમગ્ર રીતે રાજ્ય કે રાષ્ટ્રના હિતમાં ના પણ હોય ? અમુક જિલ્લાના લોકો તેના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને એવું જ કહેશે કે, તમે આ જિલ્લામાં જ નર્મદાનાં પાણી આવે તેવો બંદોબસ્ત કરો અને નહિતર ખસી જાવ. આવું ના થઈ શકે તેમ પ્રતિનિધિ કહેશે, તો ઉશ્કેરાયેલા લોકો તેને 'ભ્રષ્ટાચારી' કે ગમે તે લેબલ આપશે.

રાજા કંઈ ખોટું કરે જ નહીં, તે માન્યતા જુનવાણી અને જૂઠી છે; અને લોકશાહીમાં લોકો પણ કંઈ ભૂલ કરે જ નહીં તેવો ખ્યાલ પણ ખોટો છે.

ભૂપત વડોદરિયા
['ગુજરાત સમાચાર' દૈનિક]

આવ્યો મેહુલો રે !

ઓતર ગાજ્યા ને દખ્ખણ વરસિયા રે !
મેહુલે માંડ્યાં મંડાણ.
આવ્યો ધરતીનો ધણી મેહુલો રે !

નદી-સરોવર છલી વળ્યાં રે,
માછલી કરે હિલોળ.

ખાડા-ખાબોચિયાં છલી વળ્યાં રે,
દેડકડી દિયે આશિષ.

ધોરીએ લીધાં ધૂરી-ધોંસરાં રે,
ખેડુએ લીધી બેવડ રાશ.

ગાયે લીધાં નાનાં વાછરું રે,
અસતરીએ લીધાં નાનાં બાળ.
આવ્યો ધરતીનો ધણી મેહુલો રે !
[લોકસાહિત્ય]

સમર્થ સંગીતકારના પાયામાં

ભારતનો જનસમાજ સચિન દેવ બર્મનને ફિલ્મ જગતના સમર્થ સંગીતકાર તરીકે જ ઓળખતો. પણ હકીકતમાં એ જેટલા મહાન સિને સંગીતકાર હતા તેથીયે વિશેષ મહાન લોકસંગીતના અન્વેષક હતા. આ સદીના બીજા દસકમાં બંગાળી સમાજને પોતાના લોકસંગીતના સમૃદ્ધ વારસા તરફ સચેત કરવામાં સચિનદેવનો ફાળો ઘણો મોટો છે. બંગાળના ખૂણે ખૂણે રખડી રખડીને લોકગીતો ભેગાં કરી ભદ્રસમાજ પાસે ગાઈ ગાઈ પોતાના ભવ્ય વારસા માટે આદર પેદા કરાવવાનો જે જબરો પુરુષાર્થ ગણશિલ્પી સચિનદેવે કર્યો તેનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે. જે કામ મેઘાણીભાઈએ ગુજરાત માટે કર્યું કંઈક તેવું ધૂળધોયાનું કામ સચિન દેવે બંગાળ માટે કર્યું છે. બંગાળી લોકવાણીનાં કંઠસ્થ સેંકડો ગીતોને પ્રતિષ્ઠા અપાવવા એકધારા ત્રણ દસકા સુધી સચિન દેવ અણનમપણે ઝૂઝ્યા. બંગાળના નદીતીર પ્રાન્તે વૈષ્ણવ ફકીરો, વૈરાગીઓ, બાઉલ ભજનિકો અને ભટિયાળી ગાતા નાવિકોમાં ભળી, લુપ્ત થઈ જતી બંગાળની લોકગીત સંસ્કૃતિને સાચવી તેનો સારોદ્ધાર કરી તેમણે જનસમાજમાં પ્રિય કરી. પરંપરાગત લોકગીતો ભેગાં કરી તેના પર સંશોધન કરી, રેડિયો અને રંગમંચ દ્વારા લોકકર્ણે પ્રસાર કરીને છેવટે એ જ લોકસંગીતમાં સામર્થ્ય મેળવીને સચિન દેવ સર્જક બન્યા અને છેક બેતાલીસ વર્ષની પાકટવયે હિન્દી ફિલ્મજગતમાં પ્રવેશવા છતાં પણ એકચક્રે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ રાજ કર્યું. આની પાછળ તેમની વર્ષોની લોકસંગીતની સાધના જબરું ભાથું બની રહી.

સચિન દેવે એક હજારથી વધુ બંગાળી લોકગીતો સંગ્રહ કરી ગાયાં છે. એક જમાનો એવો હતો કે બંગાળમાં તેમની લોકગીતોની રેકોર્ડનું વેચાણ સૌથી વિશેષ હતું. સિને સંગીત-નિર્દેશક કરતાં બંગાળનાં લોકગીતોના ઉદ્ધારક અને ગાયક તરીકે ગઈ કાલની પેઢી સચિન દેવને વધારે જાણતી. લોકસંગીતની સાથે સાથે શાસ્ત્રીય સંગીતનો તેમનો અભ્યાસ પણ ઘણો ઊંડો. આથી લોકગીતોને તેમણે શાસ્ત્રીય સંગીતના સ્પર્શથી ઘાટમાં લાવી પાણીદાર કર્યાં.

તેમનું પ્રસિદ્ધ ગીત 'રોંગિલા, રોંગિલા, રોંગિલા રે...' તેમણે એક નાવિક પાસેથી મેળવેલું. સિલહટ શહેરની બહાર સુરમા નદીને કિનારે શાહ જલાલની દરગાહ પાસે એક ઝાડની છાયા તળે ઢળતી બપોરે સચિન દેવ બેઠા હતા ત્યારે હોડી હંકારતા એક નાવિકને કંઠે તેમણે આ ગીત સાંભળેલું. એ ગીત નખશિખ તે જ ઢબે અને ઢાળે ગાઈ તેમણે રેકર્ડ કરાવેલું, જે ખૂબ જ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું.

સચિન દેવે બંગાળના વિખ્યાત કવિઓ પાસે લોકગીતોના ઢાળોમાં ગીતો લખાવ્યાં ને મન ભરી ભરીને ગાયાં. અજય ભટ્ટાચાર્ય, કાજી નઝરૂલ ઇસ્લામ અને બાંગલાદેશના જશીમુદ્દીન પાસે તેમણે તૈયાર કરાવેલાં ગીતો આજે પણ બંગાળને ઘેર ઘેર ગવાય છે. 'નિશિતે જાઈઓ ફૂલબને, રે ભંવરા, નિશિતે જાઈઓ ફૂલબને

રે' (ધીરે સે જાના બગિયનમેં, રે ભંવરા) આ સચિન દેવનું સર્વપ્રથમ લોકગીત અને 'તકધુન તકધુન બાજે, બાજે ભાંગા ઢોલ' તેમનું અંતિમ લોકગીત છે.

અજિત શેઠ

['સમર્પણ' પખવાડિક : 1976]

વલોણાવાર

આજ મારે વલોણાવાર છે રે લોલ.
સાત સમદરની ગોળી રે કીધી,
મેરુનો કીધો રવાયો રે લોલ;
નવકુળ નાગનાં નેતરાં રે કીધાં,
ગંગા-જમનાનું વલોણું રે લોલ.
માત જશોદા, તમ્મારા કાનને
મહીડાં વલોવવાને મેલો રે લોલ !

[ઝવેરચંદ મેઘાણી સંપાદિત લોકગીત : 'રઢિયાળી રાત' પુસ્તક]

મહાસાગર

હજારો નદીઓ જઈ રેડે
કાયમ તેમાં મીઠાં નીર,
તોયે એનાં સદાય ખારાં
પાણી દીસે શા ગંભીર !
અપાર જળ એમાંથી સીંચી
મેઘ બધી દુનિયાને પાય,
તોય છલાછલ છલકાતો એ
એવો ને એવો દેખાય !
એના જેવું કોઈય ન મળે,
મહાસાગર તો મહાસાગર !

ત્રિભુવન વ્યાસ

આ પાર તરી આવ્યો છું, તો
સાગરને કહીં દઉં ભેદ હવે :
તોફાન મહીં જે ડૂબી ગયો –
એ મારો તારણહાર હતો !

બરકત વીરાણી, 'બેફામ'

હસી પડી શા માટે ?

બલ્ખના સુલતાનની જાહોજલાલી એવી હતી કે રોજ રાતે તેમના પલંગ ઉપર સવામણ તાજાં ફૂલોની સેજ બિછાવવામાં આવતી.

ફૂલોની એ સેજ પાથરનાર દાસીને એક દિવસ થયું કે, સુલતાનને આવવાને હજી વાર છે ત્યાં, લાવને, થોડી વાર હું સેજ પર સૂઈ જોઉં ! અને પછી પલંગ પર આડી પડતાંની સાથે જ, દૈવયોગે, તેને ઘસઘસાટ ઊંઘ આવી ગઈ. થોડી વાર પછી સુલતાન શયનખંડમાં આવ્યા... ત્યાં પોતાની પથારી પર દાસીને સૂતેલી જોઈને એમના ક્રોધનો પાર ન રહ્યો. કોરડો લઈને એમણે દાસીના દેહ પર બેચાર ફટકા લગાવ્યા.

રડતી ને કાંપતી દાસી તરત જ પલંગ પરથી ઊતરી ગઈ અને પછી રડતાં રડતાં એકદમ હસી પડી. તેનું આવું વિચિત્ર વર્તન જોઈને સુલતાનનો ગુસ્સો જરા ઠંડો પડ્યો, અને એમણે પૂછ્યું, “તું આમ અચાનક હસી કેમ પડી ?”

દાસીએ નરમાશથી કહ્યું, “જહાંપનાહ, મને હસવું તો એમ વિચાર કરતાં આવ્યું કે હું બે ઘડી આ ફૂલોની પથારીમાં સૂતી હઈશ, ત્યાં કોરડાના બે-ચાર ફટકા ખાવાનું મારા નસીબમાં આવ્યું. પરંતુ આપ નામદાર તો રોજ આખી રાત આ સેજ પર સૂવો છો, તો ખુદા પાક આપને એની કોણ જાણે કેવીય સજા કરશે ? – બસ, એ જ વિચારથી મને હસવું આવી ગયું !”

[‘પ્યારા બાપુ’ માસિક : 1957]

એક સવારે

એક સવારે આવી
મુજને કોણ ગયું ઝબકાવી ?

વસંતની ફૂલમાળા પહેરી,
કોકિલની લઈ બંસી,
પરાગની પાવડીએ આવી,
કોણ ગયું ઉર પેસી ?

કિરણ તણી કોમળ અંગુલિએ
રમ્ય રચી રંગોળી,
સોનલ એના સ્નેહસુહાગે
કોણ રહ્યું ઝબકોળી ?

સુન્દરમ્

[‘વસુધા’ પુસ્તક : 1939]

ત્રણ ગુણો

નિયમિતતા, ઉપયોગિતા અને વ્યવસ્થિતતા એ ત્રણે ગુણો જીવનવ્યવહારમાં ખૂબ ઉપયોગી છે.

નિયમિતતા એટલે જે કાળે જે નક્કી કર્યું હોય તે કામ કરવું. જો એ જ પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો પછી એ ટેવરૂપ બની જશે, પણ બાંધછોડ કરીશું તો કોઈ કામ વ્યવસ્થિત નહિ થઈ શકે.

આવો જ બીજો ગુણ વ્યવસ્થિતતાનો છે. કોઈ પણ ઠેકાણે વ્યવસ્થાની ખામી હોય તો રુચિકર લાગતું નથી. શબ્દોની રચના પણ વ્યવસ્થિત ન હોય, તો એ શબ્દો ગમતા નથી. જ્યાં જે ચીજ હોવી જોઈએ ત્યાં તે ન હોય, તેનું નામ અવ્યવસ્થા. જ્યાં જે વસ્તુનો ઉપયોગ કરવાનો હોય ત્યાં તે કરવો, તેનું નામ વ્યવસ્થા.

ત્રીજી વાત ઉપયોગિતાની છે. જરૂર પૂરતું જ લેવું અથવા જરૂરિયાતનો ઘટાડો કરવો તેનું નામ ઉપયોગિતા. ઉપયોગ એ આત્માનો ગુણ છે અને સ્થૂળ ઉપભોગ એ નાશવંત શરીરનો ગુણ છે. માણસ જો સાચો ઉપયોગ રાખતાં શીખે તો કેટલાંય અનિષ્ટોમાંથી તે જાતે બચી જાય, પાપ ઘટી જાય.

સંતબાલ

[‘વિશ્વવાત્સલ્ય’ માસિક]

શબ્દ

એક એવો શબ્દ
જે
બધા શબ્દો જ્યારે મૌનસાગરને તળિયે
વજનદાર પથ્થરો બની ડૂબી જાય,
ત્યારે
એકલો, માછલીની જેમ તર્યા કરે

જયન્ત પાઠક

પાર ઊતરવાનું

○○○એક પળમાં નિખરવાનું, એક પળમાં વીખરવાનું,
આ ફૂલ જે ખીલ્યું, તે ખીલીને તો ખરવાનું.○○○
હોડી ન હલેસાં હો, શઢ હો ન સુકાની હો,
દરિયોય ન દેખાતો ને પાર ઊતરવાનું.

‘આદિલ’ મન્સૂરી

શુભમાં સદાય શ્રદ્ધા

વજુભાઈ[શાહ]ને કૌમારાવસ્થામાં જૈન સાધુ બનવાનો પ્રબળ ભાવ જાગેલો. પરંતુ રાષ્ટ્રીય લડત આવી. સત્યાગ્રહમાં જોડાવા અન્ય મિત્રો સાથે વજુભાઈએ પણ ઝંપલાવ્યું. એમના જીવનપ્રવાહને એક નવો જ વળાંક મળ્યો.

વજુભાઈનો શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ ન હતો, છતાં એમની વાણી અને સમજણ શાસ્ત્રપૂત અને ધર્મયુક્ત હતાં. એમનાં વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં એકતા હતી. એમની જાગૃતિ એટલી બધી હતી કે એમના મુખેથી ક્યારેય હલકું વચન નીકળતું નહિ. કોઈની નિંદા પણ નીકળે નહિ. દરેકના ગુણ જુએ અને એ ગુણોને જ રજૂ કરે. ગ્રહણશક્તિ એવી જોરદાર કે સામો માણસ અરધી વાત કરે ત્યાં આખી વાત સમજી જાય અને તેને એટલી સરસ રીતે રજૂ કરે કે પેલો માણસ કહે, "મારે એ જ વાત કરવી હતી." ગમે તેવી ઉશ્કેરણીના પ્રસંગે પણ જરાય ક્ષુબ્ધ થયા વિના ફરી ફરીને મિત્રભાવે પોતાની વાત સમજાવવાનો પ્રયાસ કરતા હોય. વજુભાઈની સ્મરણશક્તિ પણ એવી જ બળવાન હતી. એમને યાદી ટપકાવવાની જરૂર ન પડતી. ચહેરા, પ્રસંગ અને થયેલી વાતનું સ્મરણ તાજું જ રહેતું. એમનું હૃદય અત્યંત સંવેદનશીલ હતું. કંઈ પણ અનુચિત બને એ તરત એમને ખટકે. સામા માણસની લાગણીનો પૂરો ખ્યાલ રાખે.

વજુભાઈ સર્વથા નિર્ભય હતા. ગમે તેવા વિષમ સંજોગોમાં પણ આત્મવિશ્વાસથી જઈને ઊભા રહેતાં તેઓ અચકાતા નહિ. સત્ય વાત રજૂ કરતાં ક્યારેય સંકોચાતા નહિ. પરંતુ નિર્ભયતાની સાથે એમની નમ્રતા પણ એટલી બધી હતી કે એ વાત સાંભળનારનો એમના પ્રત્યે સદ્ભાવ વધે.

વજુભાઈના જીવનમાં ક્યારેય ક્ષુદ્રતા પ્રવેશી નથી. રાજકારણમાં ક્યારેક ક્યારેક કોરડુ માણસો સાથે પણ કામ પાડવું પડે છે. પરંતુ વજુભાઈનો એવા માણસો સાથેનો વ્યવહાર પણ હંમેશાં નિર્મળ મૈત્રીભર્યો રહ્યો છે અને એના પણ ગુણો જ જોયા છે. દ્વેષ તો વજુભાઈની નાડમાં જ ન હતો. ચૂંટણી જેવા પ્રસંગોમાં પણ વિરોધ પક્ષના કાર્યકરોને પોતાની સાથે પ્રવાસમાં લેતા. એ ભાઈ પોતાના પક્ષની સભા કરી આવે, અને વજુભાઈ પોતાની સભા કરી આવે. ફરી બન્ને સાથે નીકળી પડે. પ્રસંગોપાત્ત જે જે મિત્રોને દુભાવાનું બનેલું, એના નિવારણ માટે અને એમનો પ્રેમ પાછો મેળવવા માટે એમણે દિલથી પ્રયત્નો કરેલા. એમના માટે હું શું કરું ? – એમ કહીને આંસુ વહાવતા જોયા છે.

વજુભાઈએ ક્યારેય સભાનપણે અશુભ કાર્ય કર્યું નથી અને હંમેશાં એટલા સાવધ રહેતા કે અજાણતાં પણ અશુભ થવા ન પામે. એમની શ્રદ્ધા એવી પ્રબળ હતી કે શુભનું પરિણામ આજે નહિ તો કાલે શુભ આવવાનું જ.

વજુભાઈનો ઉત્સાહ હંમેશાં ઊછળતો જ રહ્યો છે. ભલભલાનેય નિષ્ક્રિય

બનાવી દે એવા શ્વાસરોગના કષ્ટદાયી હુમલા વખતે પણ તેઓ હજારો શ્રોતાઓની મેદનીને ભાષણથી મુગ્ધ કરતા હોય, અથવા કોઈ સમિતિની બેઠકમાં મુદ્દો બરાબર સમજાવતા હોય. ગમે તેવો તાવ ભર્યો હોય તોપણ પ્રવાસની જરૂરત હોય તો નીકળ્યા જ હોય. વચ્ચે બીમાર પડેલા ત્યારે અમદાવાદની હૉસ્પિટલમાં હતા. છેલ્લી ઘડીઓ ગણાતી હતી. ત્યારે મુંબઈથી વર્ષાબહેનનો ફોન આવ્યો. "વજુભાઈને કેમ છે ? બોલી શકે છે ?" વજુભાઈને ફોનની વાત કરી, એ વખતે પણ કહે કે "એને કહો કે માઈક લાવ, ભાષણ આપી દઉં." બધા હસી પડ્યા. શરીર, મન અને વાણીના જાણે એ સ્વામી હતા.

સુગઠિત ને રૂપમધુર કંઠ અને ગાવાની સરસ હલક, છટાદાર તેજસ્વી વક્તૃત્વ, રજવાડાંની કચેરીઓ અથવા એવાં મહત્ત્વનાં સ્થાનોમાં બેસવાની ગૌરવશીલ ઢબ, શરીરની ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ સ્વચ્છ, સુઘડ, પૂરાં કપડાં પહેરવાની સફાઈ, આ બધાં એમને ખૂબ અરઘતાં. એના વડે એમનું વ્યક્તિત્વ આકર્ષક રહેતું. મેઘાણીભાઈએ ધોલેરાના સત્યાગ્રહીઓનો પરિચય આપતાં વજુભાઈને 'સોહામણા જુવાન' તરીકે વર્ણવેલા. એ કાળે તો તેઓ વાળનાં લાંબાં ઓડિયાં પણ રાખતા.

અમરેલીમાં હાવાભાઈ સંઘવીનું ઘર એટલે કાર્યકરોની છાવણી. માતા-પિતા જૂની પેઢીનાં પ્રતિષ્ઠિત વૈષ્ણવ છતાં નવા વિચારને સમજવાવાળાં હતાં, એટલે બધા કાર્યકરોને તેઓ દીકરાની જેમ રાખતાં. એક દિવસ હાવાભાઈનાં બાએ વજુભાઈને કહ્યું, "ભાઈ વજુ, તું સમજુ છો, મર્યાદાવાળો છો, પાંચ માણસમાં પુછાય એવો છો, પણ આ તારાં ઓડિયાં મને ગમતાં નથી." બાની આટલી ટકોરે વજુભાઈને સાવધ કરી દીધા. એ જ દિવસે વાળ કપાવીને ટૂંકા કરી નાખ્યા. ત્યારથી વજુભાઈના જીવનમાં સ્થૂળ રજસ્ કાયમ માટે ગયો.

બાલકૃષ્ણ દવે

❀

પરમ આનંદ ને મંગલની ઘડી છે. બધું મને મંગલમય દેખાય છે. મંગલનો અનુભવ કરી રહ્યો છું. પરમ શાંતિ, નીરવ શાંતિ....

[વજુભાઈ શાહના અંતિમ શબ્દો : તા. 9-1-1983]

✳

ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતોથી જીવન ચલાવવાની શક્તિ ને કળા જે ખીલવે, તે વધુમાં વધુ સુખી થાય, વધુમાં વધુ સ્વતંત્રતા અને ખુમારી જાળવી શકે. જરૂરિયાત જેમ વધારે, તેમ પરાક્રમ કરવાની શક્તિ હણાતી જાય.

વજુભાઈ શાહ

❀

આજીવન સત્યાગ્રહી

પચાસ વર્ષના જાહેર જીવનમાં વજુભાઈનો ઉત્સાહ કદી ઓસર્યો નથી. ગમે તેવી નિરાશાના વાતાવરણમાં પણ વજુભાઈને મળો એટલે કોઈ નવી પ્રેરણા લઈને જ પાછા ફરો.

વજુભાઈનો પ્રેમ એવો કે તે જે કહે તે કર્યા વગર રહી જ ન શકાય. તેમની ખરી વિશેષતા તો કોઈ પણ વિચારને સમજાવવાની કળા. કલાકો સુધી ધીરજથી વાતો કરે. સામા માણસને સમજવા પૂરો પ્રયત્ન કરે. પોતાની વાત તેની હોય એમ લાગે એ રીતે એના હૃદયમાં પ્રવેશે.

ગુજરાતમાં અનેક વક્તાઓને સાંભળવાની તક મળી છે, પણ વજુભાઈ તો વજુભાઈ જ. તે ગામડાંના સામાન્ય માણસ સાથેની વાતોમાં તો ખીલે જ, પણ ભણેલાગણેલા વર્ગનેયે તેમની વાતોથી મંત્રમુગ્ધ કરી દે. ગમે તે વિષય ઉપર તેઓ બોલી શકે. જે વિચાર પર તે બોલતા હોય તે વિચાર તેમના હૃદયમાંથી ઊઠતો હોય એવી પ્રતીતિ સાંભળનારને થયા વગર ન રહે. એટલે જ વજુભાઈની વાણી ઝીલતાં કોઈ થાકે નહિ. અને વાતો કરતાં, સામાના હૃદયમાં પ્રવેશતાં થાકે તો તે વજુભાઈ નહિ.

દેહથી ભિન્ન આત્મા છે, આત્માની શક્તિ છે, તેનો સતત અનુભવ કરાવે એવું હતું વજુભાઈનું જીવન. પચાસ વર્ષ સુધી એકધારી દેશસેવા કરતાં કરતાં શરીર ઘસાઈ ગયું ત્યારે પ્રેમપૂર્વક આત્માએ ઓઢેલી ‘‘જ્યોં કી ત્યોં ધરી દીની ચદરિયા.’’

નવલભાઈ શાહ

સૌમ્ય મૂર્તિ

વજુભાઈનું સ્મરણ થતાં જ એક સૌમ્ય મૂર્તિ આંખ સામે ખડી થાય છે. કોઈ પણ વાત અત્યંત ધીરજથી, ઠાવકાઈથી, સૌમ્યતાથી રજૂ કરવાની શૈલી એમના સ્વભાવમાં વણાયેલી હતી.

સાવ વિરોધમાં કહેવું હોય ત્યારે પણ વજુભાઈ આરંભ કરે સામાવાળાની વાતથી. ક્યારેક તો સામાવાળો પોતે રજૂ કરી શક્યો હોય તેના કરતાંયે વધુ સારી રીતે એની વાત વજુભાઈ રજૂ કરી આપે. અને પછી શાંતિથી ને સૌમ્યતાથી ‘‘પરંતુ... વાત એમ છે કે...’’ એમ કરીને પોતાનો વિરોધી મુદ્દો કહે.

કાંતિ શાહ

અખૂટ જીવનરસ

‘વજુભાઈ’ કહીએ એટલે બધું આવી ગયું. ‘શાહ’ લગાડવાની પણ જરૂર નહીં. એ ગુજરાત રાજ્યના પ્રધાન હતા એ યાદ પણ આવે નહીં. સત્તા, વૈભવ, વગ-વસીલાના માણસ જ નહીં. સમજના અને સમજાવટના માણસ. તમને કોઈ સમજે એવું તમે ઝંખો છો ? તો વજુભાઈ બેઠા છે. કોઈ ઝઘડાખોર કોઈ ઉપાયે સમજતો નથી ? તો વજુભાઈનો ઉપાય અજમાવી જુઓ. વજુભાઈનો કોઈ ડારો નહીં, લાલ ડોળો નહીં. મૂળ સોતા ઉખેડી નાખશે એવો જેને અંગે જરીકે અંદેશો નહીં, સત્તા ઉપર હોય તોય તે નહીં એટલે નહીં, – એ વજુભાઈ. પાસે બેસીને જાણે દિલ પસવારતા હોય એમ ગાતા ગાતા બોલતા હોય એવી એમની એકધારી વાણી વહ્યા કરે.

કાળી બંડી, ગૌર વર્ણ, શરીર કૃશ પણ ચહેરોમહોરો મોટો, અંદર ખાડા તો ખરા જ, આંખ ચકોર, સમજુ, ઉમંગી, કપાળ ઉપર ઢળતી લટ – વજુભાઈના વ્યક્તિત્વમાં એક જાતની કુમાશ હતી. હૃદયનો કળાકાર માણસ.

વજુભાઈમાં અખૂટ જીવનરસ – છેલ્લાં વરસો માંદગીમાં ગયાં, પણ મળીએ ત્યારે વરસોનાં વરસ જીવવાના હોય એમ કાંઈ ને કાંઈ નવીન યોજના – નવીન વિચારની માંડણી કરે.

ચિ. અમિતાનાં લગ્ન લેવાયાં ત્યારે કહે : આપણી દીકરી બીજા પ્રદેશમાં જાય છે ત્યારે એમ થાય છે કે ગુજરાતી ગદ્યની ઉત્તમ ચિંતન કંડિકાઓ એકઠી કરીને એક પુસ્તિકા સુંદર રીતે છાપીને રજૂ કરીએ. આ બધું બોલે ત્યારે એમની કોડભરી આદર્શમયતા આપણા હૃદયને સ્પર્શી જાય.

ઉમાશંકર જોશી

વજુભાઈનાં આંસુ

અરધી સદીના શ્રી વજુભાઈ સાથેનાં સંભારણાંમાં માત્ર એક વખત મેં એમને રડતા જોયા હતા. 1930માં મેઘાણીભાઈને બે વરસની કેદની સજા ન્યાયાધીશે કરી અને ધંધુકાની કોર્ટમાં –

હજારો વર્ષની જૂની અમારી વેદનાઓ,
કલેજાં ચીરતી કંપાવતી અમ ભયકથાઓ...

– એ ગીત મેઘાણીભાઈએ જ્યારે ગાયું, ત્યારે વજુભાઈ ભર અદાલતમાં ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડ્યા હતા. તે પછી જાહેર અને અંગત જીવનની અનેક તડકી-છાંયડી વચ્ચે પણ વજુભાઈની આંખમાં મેં કદી આંસુ જોયાં નહોતાં.

પરંતુ 1983ના આરંભમાં એમનું અવસાન થયું તે પહેલાં થોડા દિવસે અમદાવાદમાં હું એમને મળવા ગયો, ત્યારે બીજી વખત મેં એમની આંખમાં આંસુ

જોયાં. દમના લાંબા વ્યાધિમાં એમનું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. મને આવેલો જોઈને એ સૂતા હતા તે બેઠા થવા ગયા. મને લાગ્યું કે હવે તેઓ કદી બેઠા થાય તેમ નથી. ત્યારે એમની આંખમાં મેં આંસુ જોયાં. વજુભાઈ એટલું બોલ્યા કે –

"આ શરીરને મેં ઘણું કષ્ટ આપ્યું છે. પણ મને કોઈ વેદના કે ચિંતા નથી. મંગલ જીવન જીવું છું. ગાંધી-મૂલ્યોનો હ્રાસ કેટલાક વખતથી થઈ રહ્યો છે, નૈતિક ને સામાજિક મૂલ્યો નષ્ટ થઈ રહ્યાં છે. તેની સામે પડકાર ફેંકવાનું કામ આપણામાંથી તેં ઉપાડ્યું છે. ગાંધી-મૂલ્યોના જતન માટે આહ્‌લેક જગાડવાનું કામ તેં શરૂ કર્યું છે, તેના ઉલ્લાસમાં આજે મારી આંખમાંથી આંસુ સરે છે."

રતુભાઈ અદાણી

❁

'આઝાદીનાં અંધારાં-અજવાળાં' નામના મારા પુસ્તકનું 'અર્પણ' મેં આ રીતે કર્યું હતું :

આઝાદી જંગના નિકટતમ સાથીઓ અને જીવનભરના સંનિષ્ઠ ઘનિષ્ઠ મિત્રો
શ્રી વજુભાઈ શાહને
શ્રી રતુભાઈ અદાણીને
'તને સાંભરે રે ?
મને કેમ વીસરે રે ?'

મોહનલાલ મહેતા, 'સોપાન'

❁

વજુભાઈ દધીચિની પરંપરાનો માણસ હતો. સૌરાષ્ટ્ર માટે એણે હાડ ઓગાળી નાખ્યાં છે. અમારી પેઢીમાં કોઈમાં અજાતશત્રુતા હોય તો એકમાત્ર વજુભાઈમાં મેં જોઈ છે. સાચી વાત કહેવાની તેમની રીત સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો જેવી નહીં પણ ચંદ્રનાં કિરણ જેવી શીતળ હતી. તેજ ખરું, પણ તપાવે તેવું નહીં.

વજુભાઈ લોકસેવક જ નહીં, શ્રેયાર્થી માણસ હતા. આ સંસારમાં રહીને પણ મોક્ષ મેળવી શકાય એ તેમણે સાબિત કર્યું છે.

મનુભાઈ પંચોળી

❁

ગોપીઓ કૃષ્ણની વાંસળી સાંભળીને જાતનું ભાન ખોઈ બેસતી હતી, તેવો જ વજુભાઈની વાણીનો યુવાનો પર પ્રભાવ હતો.

રમણીકભાઈ ધામી

❁

એવાં કેટલાંય ભાઈબહેનો છે જેમને વજુભાઈએ દેશસેવાનો રંગ લગાડ્યો છે. વજુભાઈએ મેઘાણીનાં ગીતો ગવડાવ્યાં, કંતાવ્યું, ખાદી પહેરાવી, હરિજનવાસમાં મોકલ્યાં, શેરીઓ વળાવી. તેમની પ્રેરણા પામનાર રજબઅલી લાખાણી જેવા યુવાને શહીદી પણ વહોરી. એવું ઘડતરનું કામ વજુભાઈ કરતા હતા.

ભાનુભાઈ શુક્લ

❁

કસુંબીનો રંગ

દુનિયાના વીરોનાં લીલાં બલિદાનોમાં
ભભક્યો કસુંબીનો રંગ;
સાગરને પારે સ્વાધીનતાની કબરોમાં
મહેક્યો કસુંબીનો રંગ.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

❁

કજિયાળો

કોણ કહે કજિયાળો મુજને,
કોણ કહે કજિયાળો રે !૦૦૦
મન મારું આકાશે તરતું,
વાદળીઓની સાથે ફરતું.૦૦૦
ઊંડા ઊંડા દરિયા ઉપર
શી રીતે દોડે છે સ્ટીમર :
પૂછું રે કોઈ આપો ઉત્તર,
મારી શંકા ટાળો રે !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

❁

મકબરા જઈને જુઓ જેમાં સૂતા સુલતાન છે,
એ કબ્રથી કે'શે, અમારો દેશ હિંદુસ્તાન છે !

'શયદા'

❁

મને જિંદગી ને મરણની ખબર છે :
કબર પર ફૂલો ને ફૂલો પર કબર છે.

જયન્ત પાઠક

❁

પ્રાર્થના

બળ દે, બુદ્ધિ દે, તેજ દે, તાકાત દે,
ધીરજ દે, વિવેક દે, જ્ઞાન દે, શાંતિ દે,
અહંકાર હરી લે,
સરળતા દે, નમ્રતા દે, નિર્ભયતા દે.

મને કોઈનો ભય ન રહો,
કોઈ પ્રકારનો ભય ન રહો,
ગરીબીનો, તંગીનો, મુસીબતોનો, રોગનો,
નિરાશાનો, નિષ્ફળતાનો, અપકીર્તિનો, મૃત્યુનો
– કોઈનો ભય ન રહો.

હે પ્રભુ !
અહંકાર, મમતા, રાગ એ બધા
તારી-મારી વચ્ચેના અંતરાયો
વહેલામાં વહેલા દૂર થાઓ,
બિંદુ સિંધુમાં મળી જાઓ.

એવો ધન્ય દિવસ આવે ત્યાં સુધીમાં
કર્મની જંજાળ ઊભી ન કરી બેસું
એ માટે શું કર્તવ્ય, શું અકર્તવ્ય,
એની પ્રેરણા આપજો,
રાતદિવસ તારાં કામ કરી શકું
એવી પાત્રતા આપજો.

પ્રાણીમાત્ર સાથે મૈત્રીભાવ રહો,
હૃદયમાંથી સૌ પ્રત્યે સદ્‌ભાવ વહેતો રહો,
પ્રેમ ઊંડો ને વ્યાપક બનો,
કરુણા ક્રિયાશીલ બનો.

સામાન્ય માણસનો રોટલો ખાઈને
આમસમુદાય વચ્ચે ફરતો રહું,
એના સુખદુ:ખના પ્રશ્નોમાં સહાયરૂપ થઈ શકું,
એવી શક્તિ આપો, શક્તિ આપો.
એ માટે અપરિગ્રહનું બળ આપો.
ઇચ્છાઓ ને અપેક્ષાઓ
આપોઆપ ક્ષીણ થતી રહો.

કોઈનું કંઈ મળે, એવી ઇચ્છા

કદીયે ન રહેજો એટલું જ નહીં,
બીજાને જે જોઈએ તેવી વસ્તુની
મને ઇચ્છા જ ન રહે –
એવી મારા મનની ભૂમિકા સદાય રહેજો.

મને જે કાંઈ શક્તિ આપેલી છે
તેના કણેકણનો ને સમયની ક્ષણેક્ષણનો
ઉત્તમ ઉપયોગ કરી શકું,
જીવનની છેલ્લી ક્ષણ સુધી
તારું નામ લેતો રહું, તારાં કામ કરતો રહું
એટલી સ્વસ્થતા અને જાગૃતિ આપજો.

અમારાં સંતાનોને ઉત્તમ વિચારો મળજો,
સદાચરણની શક્તિ મળજો;
બુદ્ધિ, શક્તિ, સંપત્તિ વગેરે
જે કાંઈ એમની પાસે હોય,
તે બધું કેવળ પોતાને માટે નહીં
પરંતુ સારાયે સમાજ માટે છે,
એવી વિશાળ ભાવના એમની રક્ષા કરજો.

વજુભાઈ શાહ

અલ્લા બેલી, અલ્લા બેલી,
જાવું જરૂર છે,
બંદર છો દૂર છે !
બેલી તારો, બેલી તારો,
બેલી તારો તું જ છે,
બંદર છો દૂર છે !

સુંદરજી બેટાઈ

નીંદરભરી રે ગુલાલે ભરી,
બેનીબાની આંખડી નીંદરભરી રે.૦૦૦
છીપોની વેલડીને જોડ્યા જળ-ઘોડલા,
બેસીને બેન જાય મુસાફરી.
સાતે સિંધુને તીર સફરો રે કીધી,
સૂરજ ઊગ્યો ને બેન આવ્યાં ફરી.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

કહેજો જી રામ રામ

સૂરજ દાદાને મારા કહેજો જી રામ રામ,
રામ રામ કહેજો ને આટલું વળી કહેજો,
કે વ્હેલો ઊઠ્યો છું પરોઢમાં.

ફૂલડાં રાણીને મારા કહેજો જી રામ રામ,
રામ રામ કહેજો ને આટલું વળી કહેજો,
કે રસ્તા વાળ્યા છે મેં એમના.૦૦૦

પીળાં પતંગિયાને કહેજો જી રામ રામ,
રામ રામ કહેજો ને આટલું વળી કહેજો,
કે વીણવા જવા છે રંગ સાંજના.

ચાંદા મામાને મારા કહેજો જી રામ રામ,
રામ રામ કહેજો ને આટલું વળી કહેજો,
કે હોડીને છોડવી પાતાળમાં.

નીંદર માસીને કહેજો જી રામ રામ,
રામ રામ કહેજો ને આટલું વળી કહેજો,
કે આવે વ્હેલીક જરા આજ તો.

સુન્દરમ્

['રંગ રંગ વાદળિયાં' પુસ્તક : 1939]

એક અચંબો

મેં એક અચંબો દીઠો,
દીઠો મેં ઘર ઘર કૃષ્ણ કનૈયો,
હૃદય હૃદય મેં રાધા દીઠી,
હું બન્યો મુગ્ધ નરસૈંયો.૦૦૦
મેં નયન નયનમાં ઉદ્ધવ દીઠા,
શયન શયન હરિ પોઢ્યા,
મેં અખિલ વ્યોમ પયસાગર દીઠો,
મેં અંગ અંગ હરિ ઓઢ્યા.

સુન્દરમ્

કેટલાંક પુસ્તકો : 2004

અરધી સદીની વાચનયાત્રા : ભાગ 2 : સં૦ મહેન્દ્ર મેઘાણી, રૂ. 75

તંદુરસ્તી માટે આપણે રોજ વિટામિનની ગોળીઓ ગળીએ છીએ. આ પુસ્તકમાંનું એક એક લખાણ આપણી મન-દુરસ્તી માટે વિટામિનની ગોળીની ગરજ સારે તેવું છે.

ઑફ હેમલોક આઈ હેવ ડ્રંક (Of Hemlock I Have Drunk) : લે૦ મનુભાઈ પંચોળી, અનુ૦ કમલ સન્યાલ, રૂ. 95

'દર્શક'ની પ્રખ્યાત નવલકથા 'ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી'ના ત્રણ ભાગ પૈકી પહેલાના આ અનુવાદની ભાષા ફક્ત અંગ્રેજી વાંચવા ટેવાયેલા વાચકોને પણ અંગ્રેજી જ લાગે તેવી છે; છતાં ગોપાળબાપા અને તેમની સૃષ્ટિ અંગ્રેજીમાં પણ અજાણ્યાં ન લાગે એવી સુરેખ રીતે અનુવાદ થયો છે.

કલાપીઘટના : રમેશ મ૦ શુક્લ, રૂ. 300

એક અભ્યાસીને છાજે તેવી તટસ્થતા જાળવીને લેખકે આપણા એક અત્યંત લોકપ્રિય કવિ કલાપીના જીવન વિશે વાત કરી છે. સંશોધનાત્મક જીવનકથા કેવી હોવી જોઈએ તેના એક નમૂનારૂપે મૂકી શકાય તેવું પુસ્તક.

કવિતાનો સૂર્ય : રવીન્દ્રચરિત : મહેશ દવે, રૂ. 130

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના આ અત્યંત સુવાચ્ય જીવનચરિત્રમાં કવિના જીવનપ્રસંગોનાં ચંદ્રરશ્મિ અને તેમની કવિતાનાં રવિરશ્મિને એકમેક સાથે વણી લઈને લેખકે મનોહર ગંગા-જમની ભાત ઉપજાવી છે. મનમાં અને આંખમાં વસી જાય એવું એક પુસ્તક.

ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ : ભાગ 1-10 : લે૦ ગિજુભાઈ બધેકા, ચિત્રસજાવટ આબિદ સુરતી, રૂ. 400

આપણાં શહેરો અને ગામડાંના સુશિક્ષિત લોકોની કેટલીય પેઢી ગિજુભાઈની વાર્તાઓ વાંચીને મોટી થઈ છે. અહીં સંગ્રહાયેલી 97 વાર્તાઓ સાથેનાં અફલાતૂન ચિત્રોમાં વાસ્તવિકતા અને કલ્પનાશીલતાનું એવું તો સંમિશ્રણ થયું છે કે ચિત્ર જોઈને પણ બાળકને વાર્તા વાંચવા-સાંભળવાનું મન થઈ જાય !

દીકરી એટલે દીકરી : સં૦ કાંતિ પટેલ, રૂ૦ 300

સાડત્રીસ લેખકોએ જેમાં પોતાની દીકરીઓ વિશે આત્મીયતાથી લખ્યું છે એવાં આ પુસ્તકના લગભગ બધા લેખોમાં મુઠ્ઠીઓ ભરીને ઢોળાયેલો પ્રેમ વાચકના હૃદયને ભીનું કરી શકે તેમ છે. જેમને દીકરી હોય તેમણે વાંચવા જેવું અને જેમને દીકરી ન હોય તેમણે તો ખાસ વાંચવા જેવું.

ધાડ : વીનેશ અંતાણી, રૂ. 115

1968માં પ્રગટ થયેલા જયંત ખત્રીના પહેલા વાર્તાસંગ્રહ 'ખરે બપોરે'માંની

માંડ પચીસ પાનાંની વાર્તા 'ધાડ' પર આધારિત પૂરાં 214 પાનાંની આ નવલકથા ચાંદીની લગડી પર કુશળતાથી કરેલા નકશીકામ જેવી છે.

નાટ્યદૃષ્ટિ : ઉત્પલ ભાયાણી, રૂ. 200

નાટ્યગોષ્ઠિ : ઉત્પલ ભાયાણી, રૂ. 200

નાટ્યરસિકોએ વાંચવાં જ જોઈએ એવાં આ બે પુસ્તકોમાંના 292 લેખોમાં ગુજરાતી ઉપરાંત હિંદી, મરાઠી, અંગ્રેજી અને ઇતર ભાષામાં ભજવાતાં નાટકો, રંગકર્મીઓ, વિશિષ્ટ ઘટનાઓ વગેરે વિશે અભ્યાસી લેખકે આત્મીયતાથી છતાં તટસ્થતાથી લખ્યું છે.

બક્ષીની વાર્તાઓ : લે૰–સં૰ ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, રૂ. 50

આ સંપાદનમાંની પચીસ પૈકી પહેલી વારતા 1950ના વર્ષમાં લખાયેલી અને છેલ્લી 2000માં. આ પચાસ વર્ષના ગાળામાં બક્ષીએ લખેલી વાર્તાઓની કુલ સંખ્યા 150થી વધુ નથી.

બૃહત્ ગુજરાતી કાવ્યસમૃદ્ધિ : સં૰ સુરેશ દલાલ, રૂ. 500

ગુજરાતી કવિતાનાં આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલાં બધાં સંપાદનોમાં આ મુઠ્ઠી ઊંચેરું બની રહ્યું છે. અહીં માત્ર પરિશ્રમ નથી, પ્રેમ છે કવિતા માટેનો અને ઊલટ છે કવિતાને લોકો સુધી પહોંચાડવાની.

ભીંત ફાડીને ઊગ્યો પીપળો : વિઠ્ઠલ પંડ્યા, રૂ. 130

અનેક નવલકથાઓ લખનાર આ લોકપ્રિય લેખક પોતે એક ધરતીપુત્રમાંથી સરસ્વતીપુત્ર કઈ રીતે બન્યા તેના પુરુષાર્થની વાત અહીં સચોટતાથી કરી છે. નવલકથા જેટલા જ રસપૂર્વક વાંચી શકાય એવી એક આત્મકથા.

મનની વાત : લે૰ સુધા મૂર્તિ, અનુ૰ સોનલ મોદી, રૂ. 100

માત્ર તેજચિત્રોની આદર્શમયતા નહિ, માત્ર છાયાચિત્રોની વાસ્તવિકતા નહિ, પણ જીવનનાં તેજછાયાના ચિતરામણનો હૃદયસ્પર્શી પરિચય કરાવતા અફલાતૂન પુસ્તકનો એવો જ અફલાતૂન અનુવાદ.

સમન્વય : સં૰ વનરાજ પટેલ, રૂ. 120

કાવ્યકણિકાઓ તથા વિચારકણિકાઓને અને બહુરંગી નયનરમ્ય ચિત્રોને જોડાજોડ મૂકવાના આ પ્રયત્નમાં કવિતા, કલા અને કમ્પ્યુટરનો ત્રિવેણી સંગમ થયો છે.

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ : ભાગ 1-2 : સં૰ શિરીષ પંચાલ, અનુક્રમે રૂ. 290, 385

સુરેશ જોષીના સમગ્ર સાહિત્યની શ્રેણીનાં પહેલાં બે પુસ્તકોમાં તેમના બધા જ નિબંધો આપણને એકસાથે મળે છે. સાહિત્યના જુદા જુદા પ્રકારોમાં સુરેશ જોષીનું આગવું અને ટકાઉ અર્પણ હોય તો તે નિબંધના પ્રકારમાં.

સેલ્લારા : ઉદયન ઠક્કર, રૂ. 60

આ કાવ્યસંગ્રહની ઘણી કૃતિઓ ટંકશાળમાંથી તાજા જ બહાર પડેલા સિક્કા જેવી ઊજળી અને ખણખણતી બની છે.

દીપક મહેતા

['મુંબઈ સમાચાર' દૈનિકમાં દર અઠવાડિયે 'બુકશેલ્ફ' વિભાગનું સંપાદન દીપક મહેતા કરે છે. 2004ના વરસ દરમ્યાન તે વિભાગમાં 181 પુસ્તકો વિશે લખવાનું બનેલું. તેમાંથી કેટલાંક વાંચવા જેવાં પુસ્તકો તરફ વાચકોનું ધ્યાન ફરી એક વખત તા. 6-1-2005ના અંકમાં તેમણે દોરેલું. તે પૈકી પંદરેક પુસ્તકોના પરિચયમાંથી તારવણી.]

❀

નાના થૈને રે

સૂરજ ભૈની નાનકી છોડી
કૂરડિયે કંકુડાં ઘોળી
દા'ડી દા'ડી આવે દોડી
દરિયે થૈને રે.
ડુંગર ઉપર જઈ બોલાવો :
ઉષાબેની, આવો આવો !
એની પાસે ગાલ રંગાવો
ગોઠ્યણ થૈને રે.૦૦૦
બાપુ ! તમે નાના થૈને રે,૦૦૦
છાનામાના રમવા આવો ! નાના થૈને રે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

❀

ઠેલો

ઘૂઘવતાં પાણીમાં તરવાની વાત
પાર કરવાની વાત બધી મેલો;
પ્હાડો ને ઝાડો પછાડતી આ તાણ –
આ તો ઠેઠથી આવેલ કોઈ ઠેલો !
અંકાશી હાથ લિયે પ્રથમીને બાથ
તયેં અળગા રહેવાની વાત મેલો;
પ્રલ્લેનાં પૂર જાય દોડ્યાં ચકચૂર –
ભલે આપણોય ભવ જાય ભેળો !

જયન્ત પાઠક

❀

આંધળા

બે ભારતીય લેખકોની આ વાત છે. વેદ મહેતા આંધળા છે, તોય એ 'ધ ન્યૂ યૉર્કર' અઠવાડિકના અગ્રગણ્ય કટારલેખક છે, સૂક્ષ્મ વર્ણનશક્તિ ધરાવે છે અને પૂરી વિગતો સાથે લખે છે. જ્યારે વિદ્યા નાઇપોલ સાહિત્યના નૉબેલ પારિતોષિક વિજેતા છે અને ગંભીર સ્વભાવ ને ઠાવકા મોં માટે પ્રખ્યાત છે.

એક અમેરિકનને વિશ્વાસ નહોતો કે વેદ મહેતા આંધળા છે. તે આટલી ચોકસાઈથી લખે છે તો સાવ આંધળા તો હોઈ ન શકે, એમ એ અમેરિકન ભાઈ માનતો. એટલે એણે પોતાના એક ભારતીય મિત્રને વિનંતી કરી કે વેદ મહેતા ક્યાંક જાહેર પ્રવચન કરવાના છે ત્યાં એને લઈ જાય. વેદ મહેતા બોલતા હતા એમાં એ અમેરિકન ભાઈ કોઈ પણ અવાજ કર્યા વગર એની સમક્ષ ગયો, હાથ એના મોંની સામે ધરીને ચાળા કરવા લાગ્યો. બધું કર્યું, પણ વક્તા બોલતા હતા એવી જ શાંતિથી બોલતા રહ્યા અને એને કોઈ ખલેલ પડી હોય એમ લાગ્યું નહિ.

ત્યાંથી પાછા વળતાં અમેરિકન ભાઈએ પોતાના મિત્રને કહ્યું : "વેદ મહેતા ખરેખર આંધળા છે અને એમને કશું દેખાતું નથી એનો મને પૂરો વિશ્વાસ બેઠો છે."

ભારતીય મિત્રે જવાબ આપ્યો : "પણ આ તો વેદ મહેતા નહોતા; વેદ મહેતા તો પાછળથી બોલવાના હતા. આ તો વિદ્યા નાઇપોલ હતા !"

ફાધર વાલેસ

['પ્રસન્નતાની પાંખડીઓ' પુસ્તક]

❁

"મારે માટે શું રહેશે ?"

સિકંદર બાદશાહના પિતા પરાક્રમી રાજા ફિલિપ હતા. સિકંદરની નાની ઉંમરે ફિલિપે યુરોપ-એશિયાના ઘણા દેશો ઉપર ચડાઈ કરીને તેને સર કરી લીધા હતા. તેઓ વિજયવંત થઈને પાછા આવ્યા ત્યારે આખા રાજ્યમાં આનંદોત્સવ થયો, પણ દિગ્વિજયના સમાચાર સાંભળીને નાનો સિકંદર તો રાજમહેલમાં રડી પડ્યો. કોઈએ એને ઠપકો આપીને પૂછ્યું, "આમ કેમ રડે છે ? તારા બાપ આખી દુનિયા જીતીને આવ્યા છે, એટલે તારે તો હરખાવું જોઈએ ને !"

પણ નાના સિકંદરે જવાબ આપ્યો : "જો મારા બાપ આખી દુનિયા જીતી જાય, તો પછી મારે માટે જીતવાનું શું રહેશે ?"

ફાધર વાલેસ

['યૌવનવ્રત' પુસ્તક]

❁

વખાર

1. ફરિયાદ

સાયેબ, કોઈકે આ એક વખાર ઊભી કરી દીધી છે
અમારા રહેણાક મહોલ્લામાં જ, રાતોરાત;
આપ કંઈક કરો, કાયદેસરનું.

— ના, ના; આ તો એક અરજ છે અમારી, સાયેબ.

અગવડ ? અગવડનું તો પૂછતા જ ના !

હક ? પૂછવાનો હક, આપનો ? છે જ તો, મોટા સા'બ,
છે જ તો આપનો પૂરેપૂરો. એવો મતલબ
નો'તો કે'વાનો જરીકે, સાયેબ.
આ તો કે'વાની રીત અમારી અભણ લોકની, મે'રબાન.
મતલબ કે આ વખારે અગવડો બઉ વધારી મૂકી છે અમારી, સાયેબ.

તે વનાં આપને તકલીફ આપવા આવીએ અમો ?

મુશ્કેલીઓ ટૂંકમાં કહેવી હોય, નાંમદાર, તો એ જ
કે અમારાથી તો રાતે ઊંઘાતું નથી, મે'રબાન,
ને દા'ડે જગાતું નથી.
લ્યો, આટલું કયું એમાં આપ તો બધું પલકમાં પામી જાઓ એવા છો, સાયેબ.

આપનાં તો વખાંણ કરીએ એટલાં ઓછાં છે, નાંમદાર.

પણ આ વખારનું કંઈ કરો, કાયદેસર, તો મે'રબાની.

2. મુલાકાત

આ અમારાં ઘરાં સાયેબ, જે ગણો તે.

વાયર ? ના સાયેબ ! હોય ? વીજચોરીના વાયર નથી, સાયેબ.
લટકે છે ખરા, પણ એ તો જીઈબીવારાઓએ ઐસે જ નોંખી આલ્યા'તા, સા'બ,
બે સાલ પહેલોં. ત્યારના એમનેમ છે, સા'બ.

હેં ? ના-ના, ઇયાદ કેમ નથી ? ઇયાદ છે : ચૂંટણી પેલોં આપે જ
નખાઈ આલ્યા'તા; ઇયાદ છે, નાંમદાર.

ના-ના, કંઈ નઈં એ તો, કોય ક્યાં કંઈ બોલ્યું છે અંઈ ? એ તો અમથી.
એ તો પેલી લખમી. એ તો એનો કિસોર.
કિસોરનું એ કે કિસોર ચોંટી જ્યો'તો ગઈ સાલ બાપડો, વરસ થયું, આ થોંભલે.
એમોં બોલી ક ઇયાદ છે મારો કિસોર. – ના.

કંઈ મલ્યું તો નથી સુધરઈ કે જીઈબી કે કોઈ કેતોં કોઈ કને. – નઈં લખમી ?
આપ અપાવસો ? – સોંભળ, 'લી લખમી, સાયેબ નાંમદાર જાતે અલાવસે તને
વળતર. સરકાર કને, સમજી ? ઓમની આય. પજે લાગ, સાયેબ મે'રબાનકો.

ગતી રઈ એ તો. ગમાર લોકાં અમારાં. મનમાં ના લાવતા. પધારો. આગળ પધારો.

હા, એ જ વખાર.

પીપળા પાછળ દેખાય છે, એ જ. છે ને તોતિંગ, સાયેબ ?

3. વખારમાં નજર

આપ સે'જ મોડા પધાર્યા એટલે પીપળા તળે વધારે અંધારિયું જણાતું હસે, નામદાર,
પણ આ જગોએ તો બપોરેય તડકો પોં'ચતો નથી.

લાઇનો તો એ લોકાએ છ-છ નંખાઈ છે : તૈણ જમણે, તૈણ ડાબે.
ને બીજી બે રિજવમાં પાછળ, તે વધારાની.
કરંટ તો, સાયેબ, ધમધમાટ જાય છે આઠે-આઠમાં થતોકને મોંય, પાવરની
કોઈ ખોટ નથી વખારવારાને, પણ દૈ જાણે કેમ
લાઇટ નથી ચલાવતા એકે આમ આડે દા'ડે.
કો'ક રાતે ઓંખો ઓંધળી કરી મૂકે લાઇટો જ લાઇટો સળગાઈને,
બાકી ચાહી કરીને આવું રાખે છે, અંધારિયું-અંધારિયું.

અલ્યા, બૅટરી લાય તો મારી, બીયેસેફ્વારી, ઓયડીમોંથી.
હાં સા'બ, બીયેસેફ્‌મેં થા, પૂરે દસ સાલ થા, જનાબ,
કછ બોડર પે થા; લાય 'લા, આ તબકી હૈ, મારી બેટી,
ચોમડું ચીરી નાખે અંધારાનું ગમે તેવાનું, તેજ મિજાજની.

હવડે દેખાડું, સા'બ.
બૅટરી હમારી, ઓંખો આપકી, ખિડકી વખારકી. અલ્યા, જો તો, એકાદ
બારી તો ઢીલી નીકળસે, ધકેલી જો, ડાબે
નહીં તો જમણે, પાછળ નહીં તો
આગળ.

4. ...પણ વખારમાં નોકરી ?

દેખા, સા'બ ? યે દેખો... ઔર યે... દેખાયા બરોબર ?
યે તો સા'બ, કુછ ભી નહીં હૈ, યે ખડકીવાલા નજારા.
મામલો તો મે'નગેટ ખૂલેને, તૈંયે નજરે ચઢે.

હા સા'બ, યે સા'બ, વખાર કા મે'નગેટ
હૈ ને બુલંદ દરવાજા, સા'બ ?... ના-ના, સાહેબ, ના, ગુજરાતી છું, મુસલમાન નથી.
કંપલેટ ગુજરાતી. આ તો... એમ જ, સાયેબ, બીયેસેફ્વારી ટેવ, એવું બોલવાની.

આપ તો પલકમાં પામી જાઓ એવા મે'રબાન છો, માઈબાપ.

આ મે'નગેટ તો નાંમદાર, દેખનાર દેખતો રહી જાય એવો છે, અજવાળામાં.
આ જુઓ ટોરચે-ટોરચે, આ ચચ્ચાર ઇન્ચના ચાપડા, લોખંડી, સર; ને પણે,
ત્યોં, વખારની ભીંતોમોં, નીચે, આ ડાબે ને આ જમણે, જોયાં ? જડી દીધાં છે
બે કડાં,
ને આ સીધમાં ઉપર બીજોં, બે ચણતરમાં જ જડી લીધોં છે, નાંમદાર. ને એમોં
કડેથી કડે લોઢાના આ ચાપડા અદબ ભીડીને, સરકાર, ને તૈણ તૈણ તો
તાળાં, સાયેબ,
બે નીચેના કડે ડાબા-જમણી ને તીજું, દેખો આ, વચ્ચે દૈત જેવું બે ચાપડાનું ભેગું.
દૈ જાણે કોણ છે માલિક આ વખારનો, સાયેબ, ને એવું તે સું છે આ તાળાકૂંચીમોં ?

એનાં માણહાં ઍડધી રાતે તૈણે તાળાં ખોલે ને ચાપડા પછાડે ને દરવાજા
ધકેલે, ત્યારે, સાયેબ, મ્હોલ્લાનાં છોકરાં ઝબકીને રોવે ચઢે છે, સાયેબ,
ને બીજે દા'ડે અમારે નોકરી તો ખરી જ. ઓંખો ફાડીને જાગવું પડે.

નોકરી ? છે જ તો. નોકરી તો ખરી જ ને, નાંમદાર.
હા, એ ખરું, નાંમદાર. નોકરી મલી રે' છે અમોને આપના રાજમોં, નાંમદાર.
બેકારી ? બેકારીમાં તો બસ આ પાહેંની સ્હકારી તૂટી એમોં અમારા
છ જણની નોકરી ગઈ, નાંમદાર.

ના-ના, છયે બાપડા કારકુન-પટાવાળામાં હતા, સરકાર, એમોંનું
એકે જેલમાં નથી, માલિક. જે ચાર સાહેબો જેલમાં જ્યેલા એ ચારે ય પાછા
જામીન પર છૂટ્યા છે, સાયેબ, ને લેરિયાં કરે છે, ત્યોં બહુમાળીમોં.

અમને સો વોંધો હોય, સાયેબ ? છો કરતા બાપડા પોતાને બંગલે.
પણ અમારા આ છયેનું તો આયી બન્યું ને, નાંમદાર ?

હેં ? ખરેખરામાં ? ના હોય આજના જમાનામાં, નાંમદાર ! અલ્યા ભટ, રાઠવા,
કોકિલાબૂન,
છયે ઝટ નામ-ઠેકાણાં લખાવો આપડા સાયેબને, છયેને સાયેબ જાતે
નોકરી અલાવસે. અલી ઝટ કર, કોકી, લખમી ચાંલ્લો કરવા ન તુ ક્યાં...

ક્યોં, સાહેબ ? ક્યોં નવી નોકરી, નાંમદાર ?

વખારમોં ?

આવી આ હામેની વખારમોં નોકરી, નાંમદાર ?

5. સાહેબવારી સુખસોન્તી (પણ વખાર એમનેમ)

વોંધો સો હોય, મોટા સા'બ ? વોંધાનો સવાલ જ નથી, સરકાર.
મોટી મે'રબાની આપની આ તો.

આ તો હોંભળતાંવેંત સે'જ ઓંચકો જરીક ખઈ જ્યા અમો, નાંમદાર.
એટલે એમ કે ઓંચકો તો સો, પણ એમ કે આપ નાંમદાર
નોકરી આ ભટ-રાઠવાને આ વખારમાં કઈ રીત્યે...?

વાહ ! વાહ-વાહ ! આનું નોંમ વહીવટ, નાંમદાર; આનું નોંમ કડપ !
અલ્યાઓ, સોંભળ્યુ સૌએ : સાયેબ જાતે પેલા વખારવારાઓને રોકડું પરખાવસે
કે વખાર રાખવી હોય તો આ છયે છને અંદર નોકરીએ રાખવા પડસે ને એયે
પૂરા કાયદેસરના પગારે. વાહ ! આનું નોંમ રાજ ને આનું નોંમ સુખસોન્તી.

આપને ? આપનેયે ખરીસ્તો, સાયેબ; સુખસોન્તી આપને પેલી.
પડવાનાસ્તો, આખા મ્હોલ્લાના મત આ ઇલેકસનમાં ખરી જગોએ જ પડવાના,
નાંમદાર.

સાયેબ-સાયેબ ! ઓમ, પણ, આપ ઓમ ઊંધી બાજુ ક્યોં ચાલ્યા ? પૂરી ?
આપની મુલાકાત પૂરી ? બીજે પોંચવાનું છે ? સાયેબ ?
'લ્યા, સાયેબ બોલ્યા ક ?
મેમણવાડ ને મિસનવારા લત્તામોંયે વખારોનો આવો જ મામલો થયો છે.
'લ્યા, બે'રો છઅ્ ?

તો સારું, સરકાર, ત્યોંનું જુઓ.
પણ, સાયેબ, સાયેબ, આ હોંમી વખારનું કંઈ નંઈ ?

6. એક સજેસન (રૂબરૂ કચેરીમાં)

ના સાહેબસ્રી, કોઈ નવી લપ લઈને નથી આયા, નાંમદાર; એ જ રજૂઆત છે,
જૂની,

વખારવારી.
આપ તૈણ માસ પેલાં જ્યાં પધારેલા એ જ મ્હોલ્લાની. હા એ જ વખાર, મોટાસા'બ,
ચાપડાવારી.

એનું, નાંમદારસ્રી, એટલું જ છે કે એ હજુ ત્યોંની ત્યોં જ છે,
ને, નામદારસ્રી, ત્રાસ બહુ વધી જ્યો છે ને વેઠાતો નથી તેમાં આયા છીએ.
અમોને આ પોંચને અંદર આવ્વા દીધા છે, મોટા સા'બ, આપની રૂબરૂ;
ને બીજા બધાય આપને અરજીએ આયા છે, બાર ઓસરીમાં સોન્તીથી
ઊભા છે, ચુપચાપ.

ટૂંકમાં જ નાંમદાર, ટૂંકમાં જ. ટૂંકમાં એ કે
રે'ણાક જગો છે, મંદવાડ ફેલાય છે, ચાર મૈણાં આ છેલ્લા એક માસમાં થઈ જ્યાં,
મે'રબાન. કંઈક મે'રબાની કરો; દૈ જાણે સુંનું સું ભરે છે વખારમાં ?

ઘૈડા નો'તા, નાંમદાર, એકે મૈયત ઘૈડી નો'તી;

જુવાનજોધ ફાટી પડ્યા બે, ને બે તો બચ્ચાં હતાં; આ ડોહાનો તો
એકનો એક પાછો થયો, વી-એકવીનો, કોને કૈયે ?
છાપાવારાને ?

આપ નાંમદારને ધમકી આપનારા અમે કોણ, સાયેબ ?
પણ છાપાવારા પાછર પડે છે, તો પણ અમો તો મોં ખોલતા નથી, નાંમદારસ્રી.
આ એક આપની આગર બોલવાનું ઠેકાણું રાખ્યું છે તે રવા દેજો, માઈબાપ.
તે, સાયેબ, આ વખારમાંથી થોડીક ચીજો ડિછપોજ ના કરી દેવાય ?

બીયેસેફમાં હોંભળેલો સાયેબ, ડિછપોજ ને ડિછપોજલ.
બોડર પારથી દોંણચોરીમાં જે આવે ને પકડાય તેની બાબત.

ના-ના, મોટા સા'બ, વખારમાં ક્યાં બોડર પારની વાત આયી ?
મારો એ મતલબ નો'તો. ઓમોં તો બધુ અઈંનું જ લાગે છે.

પણ, સરકાર, ગૂણોની ગૂણો આજ કેટલાય ટેમથી ત્યોંની ત્યોં જ છે,
ને નરી ગંધાય છે, નાંમદાર; જીવાત-જીવાત થઈ ગઈ છે, માઈબાપ, ને
નેકરી નેકરીને ઘરાંમાં ભરાય છે અમારાં ને ચટકે છે ને ચોમડીમાં પેહી જાય છે,
નાંમદાર.

વખાર આખીમાં સું સું છે એ અમોને બાર રયે કેમનું કળાય, સાયેબ ?
અમારાં તો છૈયાં ને ભાંડુ આમ ટપોટપ મરી જ્યાં એટલી જ અમારી જાણ.

હવે, માઈબાપ, વેઠાતું નથી.

સડ્યું સાચવે ને જીવતું મારે, એવી તે કેવી વખાર
આ આપની, નાંમદાર ?

7. ના હોય, નાંમદાર ! (સાહેબ ફરી મહોલ્લાની મુલાકાતે)

ના ના, ના હોય, સાયેબ, એવું તો ના હોય ! સત્તાવાર રીત્યે
આ અમારો આખો રે'ણાક વસ્તાર આજથી વખારનો એક ભાગ હોવાનું
હુકમનામું બજવાનું છે ?
હતો જ ? અગાઉથી હતો જ ? ક્યારથી સાયેબ ? પે'લેથી એટલે પે'લેથી જ,
સાયેબ ?

પણ, સરકાર, પે'લેથી આ વખાર હતી જ ક્યાં અહીંયા ?
વસ્તી ? વસ્તી તો હતીસ્તો, મારા દાદાના વખતથી, કમસેકમ.
મારો તો જલમ જ આ ખોયડામાં, નાંમદાર; ઊછર્યાંયે અંઈ, આ બધાં.
વસ્તી તો પાછળથી કેવાઈ ? અસલ, મૂળ, જૂનું
સત્તાવાર નોમ સરકારી દફ્તરે વખાર જ હતું, નાંમદાર ?
મેમણવાડે ને બધેય એવું જ છે, સાયેબ ?

ક્યાંય વસ્તી નંઈ, ને બધે વખાર ?
મૂળે વખારમાં જ વસ્તી થઈ ?
વખાર એ જ વસ્તી ? વસ્તી એ જ વખાર ?
ના ના, નાંમદાર, ના....

એવું તે હોય, સાયેબ, એવું તે હોય ?

8. ઉકેલ

આવો આવો સાયેબ, પધારો નાંમદાર, આપ આમ ક્યોંથી અમારે ત્યોં ?

ફરિયાદ, નાંમદાર ? અમારા વસ્તીવારાઓની હાંમે ? વખારવારાની ? ફોજદારી ?
હોય એ તો સાયેબ, ફરિયાદો તો હોય, દીવાની ને ડાહી, એમાં આપે દોડવાનું ?

આપ કચેરીએ બેસી ફરિયાદો સોંભળવા જોગ છો, અમો બધા કચેરીએ આવી
ફરિયાદ કરવા જોગ છીએ. સઉયે. વસવાટવારા ને વખારવારાયે.
આપે, નાંમદાર, સોંભળી લેવાની, બઉ બઉ તો બંગલે બોલાવીને.

ના ના, નાંમદાર, અમે કરીએ ગુનો ? ને તેયે પાસામોં આવે એવો ?
અમે તો, સાયેબ, આપ ગણતરી મોંડો તો આખી વસતીના હજારેક કુટુંબ,
પોંચ-છ હજાર જણ, એકેકુ બબેવાર વોટ આલે તો દસ-બારે ઓંકડો પોંચે,
પોંચ સાલમાં એક વાર, ને હવે તો દૈ જાણે બે વાર, તૈણ વારે પેલું થાય,
તો, નાંમદાર, ઓંકડો છત્રી હજારે પોંચે.

હવે આપ જ કો, જાણતલ છો, છત્રી હજાર તે કંઈ ગુનો કરે ?

ના કરેને, નાંમદાર ? વાહ, આપ છો જ સાગરપેટા ને સમજુ,
અમે તો તમારાં છોરુ, માઈબાપ; આપ કંઈ કમાવતર થાવ, ઓણ સાલ ?
ને વખારનું તો આખું કોકડું જ ઊકલી ગયું, સાયેબ. ખોલી નાંખી, અમીં તો.
અડધીક વસ્તી જ અમારી વખાર ખોલીને ત્યોં રે'વા ચાલી ગઈ, નાંમદાર.
આમે અમારા રે'ણાક વસ્તારમાં ભીડ બહુ થઈ જઈ'તી, હવડોંની.

ચીજવસ્તુઓ, નામદાર ? સેની ચીજવસ્તુઓ ?
ચીજોમાં ને વસ્તુઓમાં, સાયેબ, થોડીક તો એક્ષપોટ કરી નાખી, પસંદગીની,
બીજી થોડીક, મીં કયું'તુંને, એમ ડિછપોજ કરી નાખી, ને નાંમદાર,
સું કઉં આપને
બાકીની બધીય ચીજો ને વસતુઓ, નાંમદાર,
અમે વસતીવારા જ બધા,
બધી કંઈ ને કંઈ રીતે, દા'ડાજોગી થોડીક દા'ડે
તે રાતે થોડીક રાતજોગી, થોડીક ઘૈડાં
તો થોડીક છોરાં, થોડીક બૈરાં
ને બાકીની અમો ભાયડાભાયડા, નાંમદાર,
એ ય ને લે'રથી વાપરીયે છીયે, સાયેબ, વસતુઓ ને ચીજો, વખારવારી.

ચીજોયે કેટલીક ઊંચા માયલી હતી, વખારમાં, સરકાર; સડેલી
ને ગંધાતી યે નો'તી એવુ નંઈ, તેવી-તેવડી નોંખી દીધી ખાડા-ખાબડા પુરાણ ખાતે,
બાકીની વપરાસ ખાતે લઈ લીધી, મે'રબાન.

પેલા નોનકાને કોંડે ઘડિયાળ જોઈ, સાયેબ ?
એલા ટેમ કે' તો તારો, સરકારને.
સાયેબ, ઘડિયાળ મલી તો ટેમ જોતાંય સીખી જ્યો છે સાલો ટેણી.
ને પેલી છોડીએ ઘરેણોં ઘાલ્યાં છેને, એ એકેએક વખારમાંથી ઊંડેથી
કાઢેલું છે, હોં સાયેબ. – સોભે છે ને વાલામૂઈને નાકે-કાને, નાંમદાર ? આસરવાદ
આલો. લાય'લા, પેલી એક્ષપોટવારી અગરની ફુસફુસ લાય, કાચની,
ને સાયેબને લગાય. લગાવો લગાવો, મારા સાયેબ, બગલમાં યે
મઘમઘાટ.
નકર કેવી ગંધાતી'તી પે'લાં, આની આ જ વખાર, વગરવાપર્યા.

ના, નાંમદાર, બીજી કોય રાવફરિયાદ નથી, હાલ તો.
આપ હવે પધારવું હોય તો પધારો.
વખારનો કોયડો તો જુઓને આ વસતીએ જ ઉકેલી નાખ્યો, નાંમદાર.

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

['પરબ' માસિક : ઓક્ટોબર 2003]

ક્યાંથી ?

ક્યાંથી... આ ક્યાંથી
સરવાણી આનંદ તણી
આવી દે ઉરને છલકાવી !
તું આવી પેલા તારકથી ?
કે ધરતી કેરા મારગથી ?
આવી સાગર કેરા જળથી ?
કે શ્યામલ વાદળના દળથી ?

પ્રહ્લાદ પારેખ

ચાલ મોરી નાવ ! જલદી જાવું ઘોર સાગરે :
છેદું તારી બંધ-ગાંઠ : ના ઉભાય કાંઠડે :૦૦૦
ભેદી ગાઢ અંધકાર જાવું ઘોર સાગરે !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના બંગાળી પરથી]

રંગ રંગ વાદળિયાં

હાં રે અમે ગ્યાં'તાં
હો રંગના ઓવારે,
કે તેજના ફુવારે,
અનંતના આરે,
કે રંગ રંગ વાદળિયાં.

હાં રે અમે ઊડ્યાં
હો મોરલાના ગાણે,
કે વાયરાના વહાણે,
આશાના સુકાને,
કે રંગ રંગ વાદળિયાં.

હાં રે અમે થંભ્યાં
હો મહેલના મિનારે,
પંખીના ઉતારે,
કે ડુંગરાની ધારે,
કે રંગ રંગ વાદળિયાં.

હાં રે અમે પહોંચ્યાં
હો આભલાને આરે,
કે પૃથવીની પાળે,
પાણીના પથારે,
કે રંગ રંગ વાદળિયાં.

હાં રે અમે નાહ્યાં
હો રંગના ઓવારે,
કે તેજના ફુવારે,
કુંકુમના ક્યારે,
કે રંગ રંગ વાદળિયાં.

હાં રે અમે પોઢ્યાં
છલકંતી છોળે,
દરિયાને હિંડોળે,
ગગનને ગોળે,
કે રંગ રંગ વાદળિયાં.

હાં રે અમે જાગ્યાં
ગુલાલ ભરી ગાલે,
ચંદન ધરી ભાલે,
રંગાયાં ગુલાલે,
કે રંગ રંગ વાદળિયાં.

હાં રે અમે નાચ્યાં
તારાના તરંગે,
રઢિયાળા રંગે,
આનંદના અભંગે,
કે રંગ રંગ વાદળિયાં.૦૦૦

સુન્દરમ્
['રંગ રંગ વાદળિયાં' પુસ્તક : 1939]

હું તો પૂછું

હું તો પૂછું કે મોરલાની પીંછીમાં રંગ-રંગવાળી
આ ટીલડી કોણે જડી ?
વળી પૂછું કે મીંદડીની માંજરી-શી આંખમાં
ચકચકતી કીકીઓ કોણે મઢી ?

હું તો પૂછું કે આંબલાની ટોચે જ્યાં હાથ ના પહોંચે
ત્યાં કૂંપળો કોણે કરી ?
વળી પૂછું કે ગાવડીના પેટે આ દૂધ કેરી ધોળી
મીઠી ધાર કોણે ભરી ?

હું તો પૂછું કે ચાંદાની થાળીમાં બકરી ને ડોસીની
ઝૂંપડી કોણે મઢી ?
વળી પૂછું કે આભની હથેળીમાં સૂરજની ભમતી
ભમરડી આ કોણે કરી ?

હું તો પૂછું કે પોપચે મઢેલી આ દશ દિશ દેખંતી
આંખ મારી કોણે કરી ?
વળી પૂછું કે નવલખ તારે મઢેલી આ
આભલાની ચૂંદડી કોણે કરી ?

સુન્દરમ્
['રંગ રંગ વાદળિયાં' પુસ્તક : 1939]

મળ્યું આભ, ને મળી આંખ નહિ;
ચરણ મળ્યાં : નહિ ધરતી.

સુરેશ દલાલ

જોખમ

યુદ્ધ પૂરું થયું હતું. ગામનાં ક્ષેત્રોમાં હવે શાંતિ હતી. સૈનિકો ગયા હતા, તોપો દૂર લઈ જવામાં આવી હતી, વિમાનો હવે આકાશમાં ઊડતાં ન હતાં, બૉંબના ધડાકા સંભળાતા ન હતા. હવે યુદ્ધ નહોતું, પણ યુદ્ધના અવશેષો તો રહ્યા હતા.

ગામનાં ખેતરોમાં ભૂમિના અંતરમાં અસંખ્ય સુરંગો દટાયેલી હતી. યમદૂતોનું લશ્કર. મૃત્યુનાં સંતાડેલાં સાધનો. એક ડગલું, એક સ્પર્શ, એક ખીલો, એક તાર અને એક ભડાકો થાય, એક દેહ ઊડી જાય, એક પગ કપાય. યુદ્ધ ગયું હતું પણ મૃત્યુનો ભય રહ્યો હતો.

એનું એક પરિણામ આવ્યું. ગામના લોકો જાણતા હતા કે પગલે પગલે મોત આવી શકે. જીવન ક્ષણભંગુર છે એ તેઓ તો જાણતા હતા, અત્યારે એવું અનુભવતા હતા, અને તે પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા. ગમે તે ક્ષણે જીવનનો અંત આવી શકે, પછી પરિગ્રહનો શો અર્થ, લોભનો શો અર્થ, ગુસ્સાનો શો અર્થ, હરીફાઈનો શો અર્થ ? ગમે ત્યારે જઈ શકીએ, એટલે સૌના આશીર્વાદ લઈને જઈએ. વેરનો શો અર્થ, ઝઘડાનો શો અર્થ, અભિમાનનો શો અર્થ ? અનિશ્ચિત સમય છે એટલે એનો સદુપયોગ કરીએ. ક્ષણે ક્ષણે જીવવાનું છે એટલે દરેક ક્ષણને શુભ બનાવીએ.

ગામનું જીવન સુધરી ગયું. સૌ સૌને સ્મિત કરતાં, કારણ કે કદાચ એ સૌથી છેલ્લું સ્મિત હશે એનું ભાન હતું. થોડા અકસ્માતો તો થયા, અને એનું દુઃખ સૌને રહ્યું; પણ જીવનદૃષ્ટિ, આધ્યાત્મિકતા, ભક્તિ અને શ્રદ્ધા તો સૌમાં વધ્યાં અને સૌનું કલ્યાણ થયું.

ફાધર વાલેસ

['પ્રસન્નતાની પાંખડીઓ' પુસ્તક]

❀

સાત સમંદર તરવા ચાલી જ્યારે કોઈ નાવ અકેલી,
ઝંઝા બોલી 'ખમ્મા ! ખમ્મા !'
હિંમત બોલી 'અલ્લાબેલી !'

'શૂન્ય' પાલનપુરી

❀

બાળપણ

બીજું માણસ ગમે તેટલાં વખાણ કરે, એ વખાણ કરનાર ભલે ચાહે તે હોય, ચાહે તેવા અલંકારો-વિશેષણો એ વાપરી શકતું હોય, તોપણ માતાને સંતોષ થાય એટલાં વખાણ તેના બાળકનાં તો કોઈ નથી કરી શકતું.

ઈ૦ વી૦ લ્યુકસ

મહેમાન બનીએ ત્યારે...

(1) મહેમાન તરીકે બહારગામ જવાનું હોય ત્યારે તેની જાણ સવેળા લેખી (ટપાલથી) કરીને જ જવાનું રાખવું. આપણો ત્યાં પહોંચવાનો દિવસ, સમય, સાધન વગેરેનો અંદાજ આપવો.

(2) તમે એકલા હશો કે સાથે અન્ય કેટલી વ્યક્તિ હશે, તે પણ જણાવવું.

(3) ત્યાં કેટલો સમય/દિવસો રોકાવું પડશે, તેનો ખ્યાલ આપવો.

(4) ત્યાં રાત્રિ મુકામ હોય – ને પહેલો જ પ્રસંગ હોય તો મુકામના ઘરની ભૂગોળ જાણી લેવી; જેમ કે, બાથરૂમ, જાજરૂ, પાણિયારું, દાદર, દરવાજો વગેરેની માહિતી મેળવી રાખવી, જેથી કસમયે યજમાનને તકલીફ આપવાનું ટાળી શકાય.

(5) યજમાનના ઘરનો સૂવાનો રોજિંદો સમય જાણી લેવો, જેથી તેને અનુકૂળ થઈ શકાય.

(6) વધુ સમયના રોકાણ દરમિયાન, કામ પ્રસંગે બહાર જવાનું હોય તો, યજમાનના ઘરના જમવા/વાળુ કરવાના સમયો જાણી લેવા, જેથી સમયસર પાછા આવી શકાય. સમયે પરત આવી શકાય તેમ ન જ હોય તો, ઘરમાં તેની જાણ કરીને જવું.

(7) ખોરાકમાં કોઈ પરેજી હોય, તો તે વાત પણ રસોડા સુધી સવેળા પહોંચાડવી.

(8) ત્યાંના ઘરની ગોઠવણીમાં આપણા કારણે કોઈ અડચણ ન સર્જાય; જે વસ્તુ જ્યાંથી લેવી પડે ત્યાં જ પરત મૂકવા કાળજી રાખીએ.

ટૂંકમાં, આપણે ઘેર પરત આવવા નીકળીએ ત્યારે યજમાન ખરા દિલથી 'આવજો' કહે, એ રીતે મહેમાન બનવાની ટેવ કેળવીએ.

'વિવેકધન'

['સૌરસ' પુસ્તક]

❀

દાદાજીના દેશમાં

હાં રે દોસ્ત ! હાલો દાદાજીના દેશમાં,
પ્રેમસાગર પ્રભુજીના દેશમાં.૦૦૦
સાત દરિયા વીંધીને વ્હાણ હાલશે,
નાગ-કન્યાના મ્હેલ રૂડા આવશે,
એની આંખોમાં મોતી ઝરતાં હશે;
હાં રે દોસ્ત ! હાલો મોતીડાંના દેશમાં.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સહજ સાધુતા

આજકાલ સાધુઓનાં કૌભાંડો બહાર આવવા લાગ્યાં છે. લોકોને આંચકો લાગે છે, કારણ કે લોકો સાધુ પાસે ઊંચી અપેક્ષા રાખતા હોય છે. પણ વાસ્તવિકતા એ છે કે લોકો જ સાધુને બગાડે છે. વેપારીઓ સાધુઓને લોભદીક્ષા આપે છે, અંધશ્રદ્ધાળુ સ્ત્રીઓ મોહદીક્ષા આપે છે. મંડપની ભીડ એમને અહંકારદીક્ષા આપે છે. લોભ, મોહ અને અહંકારથી ઘેરાયેલા મહારાજશ્રી આત્મા-પરમાત્મા અને મોક્ષની વાતો કરે ત્યારે શ્રોતાઓ ડોલી ઊઠે છે.

જે રીતે સેક્સ-વિસ્ફોટ થઈ રહ્યો છે તેની અસરો હવે સાધુ-સંસ્થાને પણ પજવી રહી છે. જાહેરાતોમાં નગ્નતા જ નગ્નતા ! ટીવીના પડદે નગ્નતાની ભરમાર. સાધુ શું આંખ મીંચીને જીવે ? દિવસે નિહાળેલી નગ્નતા, રાત પડે ત્યારે આળસ મરડીને સ્વપ્નમાં બેઠી થાય છે. સામાજિક પરિસ્થિતિ એવી છે કે હવે ભાગ્યે જ કોઈ સાધુ પોતાની કામેચ્છાને રોકી શકે.

એક સાધુનો આશ્રમ જોયો. આશ્રમમાં નિશાળ અને છાત્રાલય છે.

એક ગરીબ છોકરો આશ્રમે આવ્યો. એને સાધુએ પૂછ્યું : “તારા બાપનું નામ શું ?” છોકરો માથું ખંજવાળવા લાગ્યો. સાધુએ પૂછ્યું : “તારી મા ક્યાં છે ?” છોકરાએ કહ્યું : “ગામમાં દારૂ ગાળતી છે, તે મારી મા થાય.”

સાધુએ મને કહ્યું : “સ્વરાજ મળ્યાને પંચાવન વર્ષ વીતી ગયાં પછી મારા ગામના છોકરાની આ દશા ? આપણે કઈ સંસ્કૃતિનાં વખાણ કરીએ છીએ ? આપણે કેવો સમાજ રચી બેઠા છીએ ? આપણા સાધુબાવાઓની ઇમ્પોર્ટેડ ગાડીઓ જુઓ ! અમારી સાધુ જમાતના ભવાડા જુઓ !”

એ આશ્રમમાં શિષ્યમંડળ નથી, દાનપેટી નથી. વૈરાગ્ય છે, પરંતુ વૈરાગ્યની સભાનતા નથી. સાધુતા સાથે જોડાયેલો કોઈ બાહ્યાચાર નથી. આવી સહજ સાધુતાથી શોભતા સાધુનું નામ છે : હરિદાનજી. એ આશ્રમ કરજણ તાલુકાના મેથી ગામે છે. (ફોન : 0952666-281099).

ગુણવંત શાહ

હું શું માગું ?

કણકણનો માગણ હું, ને તું દુનિયાનો દાતાર રે,
હું શું માગું ?
જલબિન્દુનો તરસ્યો હું, તું શાંતિનો દરિયાવ રે,
હું શું માગું ?

સુંદરજી બેટાઈ

“સર્જન આ – ”

‘કલમ-કિતાબ’માંથી તમે લીધેલી રજાથી ગુજરાતની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જાણે મંદ પડી ગઈ લાગે છે. જે ઉષ્મા, સજીવતા એ પાનાં પર દેખાતી હતી તે બીજે ક્યાંય વરસોથી ન હતી, એનું ભાન હવે જ થાય છે.

સર્જનનો આવિષ્કાર જોઈ રાચતી એ કલમ વાંસો થાબડતી થાબડતી જ ઠપકો આપી લેતી. મોટા મોભ પણ ખાંગા થઈ ગયા હોય તો અચૂક એ પાનાં પર ચિતરાઈ આવતા. એ હૃદયની સરાણે ચડાવવાની પરીક્ષા સહૃદય માણસ તો હંમેશાં વધાવી લે.

“સર્જન આ – ” એમ કહેવાવાળું કોઈ રહ્યું નથી.

ભનુ ર૦ વ્યાસ, ‘સ્વપ્નસ્થ’
[ઝવેરચંદ મેઘાણી પરના પત્રમાં : 1941]

– એવું જ માગું મોત !

એવું જ માગું મોત,
હરિ, હું તો એવું જ માગું મોત !

આ થયું હોત ને તે થયું હોત, ને જો પેલું થયું હોત,
અંત સમે એવા ઓરતડાની હોય ન ગોતાગોત !
હરિ, હું તો એવું જ માગું મોત !

અંતિમ શ્વાસ લગી આતમની અવિરત ચલવું ગોત :
ઓતપ્રોત હોઉં આપ મહીં જ્યારે ઊડે પ્રાણ-કપોત !
હરિ, હું તો એવું જ માગું મોત !૦૦૦

ઘનવન વીંધતાં, ગિરિગણ ચડતાં, તરતાં સરિતાસ્રોત,
સન્મુખ સાથી જનમજનમનો : અંતર ઝળહળ જ્યોત !
હરિ, હું તો એવું જ માગું મોત !

કરસનદાસ માણેક

દરિયો જરાય દૂર નથી, દરિયો આ રહ્યો
– એ વ્હેમમાં સદા રણે ઊભા રહ્યા છીએ.

અમૃત ‘ઘાયલ’

શક્તિ અને કાર્યની સમતુલા

સાલ યાદ નથી, ને પ્રસંગ પણ પૂરેપૂરો યાદ નથી આવતો, પરંતુ અમદાવાદમાં એક મેળાવડા પ્રસંગે મેઘાણીનાં ગીતો પહેલવહેલાં સાંભળ્યાં. તે વખતે મન ઉપર પહેલી છાપ એ પડી કે મેઘાણી નામ સાર્થક છે. એમનો કંઠ મેઘ જેવો ગંભીર અને આહ્લાદક છે. શ્રોતાઓને પોતાની ગંભીર ગર્જનગિરાથી મોરોની પેઠે તેઓ નચાવતા અને રસોદ્ગારથી ટહુકારાવતા.

આ વખતે હું તેમને પ્રત્યક્ષ મળી શક્યો નહિ પણ મળવાની વૃત્તિ અંતરમાં જ જન્મી. મેં અત્યાર લગી તેમનું કોઈ લખાણ વાંચ્યું ન હતું. એમની ‘રસધાર’ની ચોપડીઓ ઘરમાં હતી છતાં સાંભળેલી નહિ. અનુકૂળતાએ બધી નહિ તો એમાંથી કેટલીકનો કેટલોક ભાગ સાંભળી ગયો અને બાલ્યાવસ્થામાં જ ગ્રામજીવન તેમજ લોકગીતોના સંસ્કાર ઝીલ્યા હતા – અને જે સંસ્કાર હવે ગત જન્મના સંસ્કાર જેવા થઈ ગયા હતા – તે બધા એકે એકે મનમાં ઊભરાવા લાગ્યા.

પછી ક્યારેક મુંબઈમાં અમે બંને મળ્યા. ખુલ્લે દિલે વાતચીતની તક મળી. મેં આ પ્રથમ મુલાકાતે જ એમ અનુભવ્યું કે આ માણસ માત્ર કંઠની બક્ષિસવાળો સુગાયક જ નથી, પણ એ તો ચિંતન અને સંવેદનથી પણ સ્વચ્છ હૃદયનો પુરુષ છે. ને તેમની સાથે વધારે પરિચય કરવાની વૃત્તિ પ્રબળ થઈ.

1941ના ઉનાળામાં મેઘાણી મુંબઈમાં એક મિત્રને ત્યાં રાતે આવ્યા. હું પણ હતો. બધાએ એમને કાંઈક સંભળાવવા કહ્યું. મેં એમની લથડેલી તબિયત જાણી, એટલે એમને પોતાને ગાવા ના પાડી અને શ્રોતાઓને પણ આગ્રહ કરવા ના પાડી. દરમ્યાન, મારી સાથે બિહારના એક ડૉક્ટર હતા તેમણે એક ગીત લલકાર્યું. ગીત પૂરું થતાં જ મેઘાણી આપમેળે ગાવા મંડી ગયા. મેં રોક્યા પણ, આ એક તો પૂરું કરી લઉં, એમ કહી તે આગળ ચાલ્યા. એક એટલે કયું એક, એની પછી સીમા બાંધવી અઘરી હતી.

આ ખાનગી મિજલસ પછી [1943માં] તેમનાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીનાં ભાષણો સાંભળવાની તક મળી. કલાકોના કલાકો લગી અખંડપણે એટલી મોટી મેદની વચ્ચે ઊંચા સ્વરથી ગાવું અને વિદ્વાનો સમક્ષ વિવેચન પણ કરતા જવું, એ સિદ્ધિ તે જ વખતે જોઈ. મને થયું કે પ્રસંગ મળે તો મેઘાણીને કહી દઉં કે, ‘‘આટલું બધું ન લંબાવો અને લંબાવવું હોય તોપણ પૂરતો આરામ કરી લો.’’ પરંતુ તેમણે તો મને એવો ઉત્તર આપ્યો કે, ‘‘આરામની વાત ક્યાં છે ? સવારથી ઊઠી ભાષણ માટે આવું છું ત્યાં લગી ભાષણની બધી સંકલના કરું છું. રાતે પણ એ જ ગડભાંજમાં રહું છું.’’ હું કાંઈ વિશેષ ન બોલ્યો પણ એટલું કહ્યું કે ‘‘આ રીત સારી નથી, જીવલેણ છે.’ ’

યુનિવર્સિટીનાં પાંચ ભાષણો પૂરાં થયાં ત્યારબાદ ભારતીય વિદ્યા ભવનમાં એક મેળાવડો યોજાયો. મુનશીજી પ્રમુખ અને મેઘાણી લોકગીત લલકારનાર. પોણા

ત્રણ કલાક એ મેઘગંભીર ગિરા ગાજતી ચાલી. ઉપસંહારમાં શ્રી મુનશીએ કહ્યું કે ‘‘આ તો વ્યાસ છે.’’ મને એમ લાગ્યું કે વ્યાસે ‘મહાભારત’માં જે વિવિધતા આણી છે તે જ તત્ત્વ મેઘાણીના ગાન અને ભાષણમાં છે. આ બધું છતાં મને એક ત્રુટિ ઉભય પક્ષે લાગતી જ હતી અને તે એ કે વક્તા શક્તિ અને સમયનું પ્રમાણ નથી સાચવતા, રસમાં તણાઈ જાય છે અને શ્રોતાઓ માત્ર પોતાની શ્રવણેન્દ્રિયની તૃપ્તિનો જ વિચાર કરે છે, વક્તાની સ્થિતિનો નહિ.

છેલ્લે 1946ના એપ્રિલમાં [મુંબઈમાં] ‘બ્લેવેટ્સ્કી હૉલ’માં એક મેળાવડો યોજાયેલો. મેઘાણી ગાનાર. ઠઠ ખૂબ જામી હતી. મેં ધારેલું કે દોઢેક કલાકમાં પૂરું થશે, પણ લગભગ ત્રણ કલાક થવા આવ્યા ને પૂરું ન થયું. એટલે હું તો અતિ લંબાણની ચિંતા કરતો ઘેર પાછો ફર્યો. મારી સાથે એક બેન આવેલાં એમને મેં કહ્યું કે ‘‘જો મેઘાણી આ રીતે ગાતા રહેશે ને સમય-મર્યાદા નહીં બાંધે તો લાંબું જીવન માણી શકશે નહિ. શ્રોતાઓ ‘આગળ ચલાવો – આગળ ચલાવો’ એમ કહ્યે જાય છે, સારા સારા વિચારકો પણ એમને રોકવાને બદલે ગાણાં સંભળાવવાની પ્રેરણા કર્યે જાય છે. એ ભારેમાં ભારે અજ્ઞાન છે.’’

લગભગ અગિયાર મહિના પછી મેઘાણીના દુઃખદ અવસાનની વાત જાણી, ત્યારે મને મારા અનુમાનના કાર્યકારણભાવ વિષેની ખાતરી થઈ. માણસ ગમે તેવો શક્તિશાળી હોય, છતાં શક્તિ અને કાર્યની સમતુલા જો રાખી ન શકાય તો એકંદરે તે પોતે અને પ્રજા નુકસાનીમાં જ રહે છે.

લોકસેવક ગોખલેના અવસાન પછી અમદાવાદમાં એક સભા મળેલી. પૂ. ગાંધીજીએ એક વાત કહેલી તે આજે પણ મારા મન ઉપર તેવી જ તાજી છે. તેમણે કહેલું કે, ‘‘ગોખલેએ કામ બહુ ખેંચ્યું, જીવનકાળના નિયમોને પૂરી રીતે તેઓ ન અનુસર્યા. તેમણે કામ બહુ કીમતી કર્યું, પણ વધારે પડતું ખેંચવાથી એકંદરે તેઓ પોતાની સેવાવૃત્તિમાં નુકસાનમાં જ રહ્યા છે. અને આપણે પણ તેમની પાસેથી લાંબા વખત લગી જે સેવા મેળવી શકત તેનાથી વંચિત રહ્યા છીએ.’’ મને લાગે છે કે મેઘાણી વિષે પણ આમ જ બન્યું છે.

યુરોપના આધુનિક લેખકોમાં એચ૰ જી૰ વેલ્સ કે બર્નાર્ડ શો જેવા ઘણા છે, જેઓએ આખી જિંદગી સાહિત્યસર્જનમાં આપી છે. તેમનું દીર્ઘ જીવન જોતાં એમ લાગે છે કે તેઓ શક્તિ અને કામની મર્યાદા આંકી સમતુલા સાચવતા હોવા જોઈએ. આપણા દેશમાં ઠક્કરબાપા કે ગાંધીજી જેવા જે દીર્ઘ જીવન દ્વારા લોકસેવા કરી રહ્યા છે તેનો આધાર આ સમતુલા જ છે એમ હું માનું છું.

મેઘાણીનાં પુસ્તકોમાંથી આખેઆખાં મેં ત્રણ જ સાંભળ્યાં છે. ‘વેવિશાળ’, ‘પ્રભુ પધાર્યા’ અને ‘માણસાઈના દીવા’, છેલ્લે મહીડા ચંદ્રક વખતનું પ્રવચન, રાજકોટની સાહિત્ય સભામાં પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ અને ‘સંસ્કૃતિ’માંનો ‘લોકકવિતાનો પારસમણિ’ લેખ : આટલા અતિ અલ્પ વાચન અને અતિ અલ્પ પરિચયે મારા મન ઉપર ઊંડામાં ઊંડી છાપ એક જ પાડી છે અને તે એ કે મેઘાણી

બીજું બધું ગમે તે હોય કે નહિ, પણ એમનામાં જે સમભાવી તત્ત્વ છે, નિર્ભય નિરૂપણશક્તિ છતાં નિષ્પક્ષતા સાચવવાની શક્તિ છે, તે ભાગ્યે જ બીજા કોઈ એવા સમર્થ કવિ, ગાયક કે લેખકમાં હશે. તેઓ દોષ પકડી કાઢતા તેટલા જ પ્રમાણમાં તેઓ ગુણને પણ પકડી કાઢી તેનું નિરૂપણ કરતા. કવિ કે લેખક જ્યારે આવેશ કે 'અહમેવાસ્મિ'માં તણાઈ જાય છે ત્યારે સરવાળે પોતાને અને પોતાની પાછળની પેઢીને એક ચેપી રોગમાં જ સપડાવે છે. મેઘાણી બિલકુલ એવા રોગથી પર હતા, એવી મારા મન ઉપર અમીટ છાપ પડી છે.

સુખલાલ સંઘવી

['સૌનો લાડકવાયો' પુસ્તક]

સાધુત્વની દિશામાં

સાધુનું લક્ષણ એ છે કે તે બીજાનો વિચાર કરીને ચાલે છે. સાધુ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ પોતાને માટે ઓછામાં ઓછો કરે, અને જેને જરૂર હોય તેને માટે વધારે કરે. ખલપુરુષ અને સાધુપુરુષ બન્નેની પાસે જ્ઞાન હોય છે, ધન અને સત્તા પણ હોય છે. એ બધાંનો ઉપયોગ માણસ કેવી રીતે કરે છે તેની પરથી નક્કી થાય છે કે એ સાધુ છે કે નથી. માણસ ઘરમાં રહે કે આશ્રમમાં, લૂગડાં ધોળાં પહેરે કે ભગવાં, તે મહત્ત્વનું નથી. અગત્યની વાત તો એ છે કે ઈશ્વરે આપણને જે કાંઈ આવડત આપી છે, જ્ઞાન-ધન કે સત્તા આપ્યાં છે, તેનો ઉપયોગ આપણે કઈ રીતે કરીએ છીએ.

જેમ માતા બાળકનું દુઃખ પોતે અનુભવે છે, તેમ સાધુ બીજાંનું દુઃખ અનુભવે છે. સાધુ એ સંસારની માતા છે. એટલા માટે કહેવાયું છે કે સંતો આ ભૂમિને તપથી ટકાવી રાખે છે. આ સંસાર ટકી રહ્યો છે, કારણ કે આપણે બીજાંનો વિચાર કરતા થયા છીએ.

આવું સાધુત્વ દરેક માણસ કેળવી શકે છે. આપણે શિક્ષક હોઈએ કે ડૉક્ટર, વેપારી હોઈએ કે ગૃહિણી, પણ આપણે પરદુઃખે દુઃખી થઈએ, બીજાના દુઃખને ટાળવાનો પ્રયત્ન કરીએ, એટલે સાધુત્વની દિશામાં આપણે આગળ વધ્યા. રાતોરાત આપણે સાધુ થઈ શકતા નથી. પણ આપણા મનમાં દિશા સાફ હોવી જોઈએ. જેટલી સ્વકેન્દ્રિતતા ઓછી, તેટલું સાધુત્વ વધારે. પંડિતો પણ સ્વકેન્દ્રી હોય છે, ગરીબો પણ સ્વકેન્દ્રી હોય છે. આ સ્વકેન્દ્રિતતા તે છે સંસાર. આપણે સંસારમાંથી સાધુત્વ તરફ યાત્રા કરવી છે. અહંકાર ઓછો કરવો છે, 'હું' ઓછો કરવો છે. સાવ એ જશે, એવું કદાચ નહીં બને. પણ આપણાથી થાય તે થોડું થોડું કરતા રહેવાનું છે. આ યાત્રામાં રસ્તે જો થાકી જઈશું, તો જરા બેસશું ને પાછા આગળ ચાલીશું.

મનુભાઈ પંચોળી

[ડૉ૦ શિવાનંદ અધ્વર્યુને અંજલિ આપતાં કરેલું પ્રવચન]

કહેશો તો એને ચાલશે

છૂટા મેલ્યા છે કેશ કોરા પવનમાં
વાદળ કહેશો તો એને ચાલશે;
દર્પણમાં જોઈ આજ આંજ્યું છે ધુમ્મસ મેં
કાજળ કહેશો તો એને ચાલશે.૦૦૦

જૂડામાં પાંગરે છે ભીની સુગંધ અને
આંખોમાં ખીલ્યા ગુલમો'ર,
આષાઢી રાતોમાં ગ્હેક્યા કરે છે હવે
છાતી છૂંદાવેલો મોર.

છાતીમાં ઊમટ્યાં છે ભમ્મરિયાં પૂર તમે
મૃગજળ કહેશો તો એને ચાલશે;
ખાખરાના પાનની સુક્કી રેખાઓ તમે
વાંચી શકો તો રાજ ! વાંચજો;
લિખિતંગ રાજવણ્યની ભીનીછમ્મ યાદ તમે
વાંચીને ઝટ વહી આવજો;
પીળું આ પાંદ મારા હાથે સર્યું છે તમે
કાગળ કહેશો તો એને ચાલશે;
દર્પણમાં જોઈ આજ આંજ્યું છે ધુમ્મસ મેં
કાજળ કહેશો તો એને ચાલશે.

હનીફ સાહિલ

['બુદ્ધિપ્રકાશ' માસિક : 1978]

માઝા મૂકે એને સાગર ન કહેજો,
ના ચંદ્ર – જે લાવે ન ભરતી;
પાતકીને પોતા પર ચાલવા ન દે,
એવી ધરતીને મ કહેજો ધરતી.

દેવજી રા૦ મોઢા

માછલડાં સર્જ્યાં ને સાગર નો મળ્યા,
તલસે મહેરામણને મન !

જયંતીલાલ સો૦ દવે

આજનો વિશેષ ધર્મ

હાથમાં આવેલા સ્વરાજને જીરવવા તથા તેને સંવર્ધવાની પાત્રતા મેળવવા માટે પ્રજાની આંતરિક તાકાત અને શુદ્ધિ વધારવાની ખાસ જરૂર છે. પ્રજાની નબળાઈઓને હટાવવામાં પ્રચાર કે કાયદા કામ ન આપે, એમ નથી; પણ તેના કરતાં પ્રજાના હૃદયના મર્મભાગને મુલાયમતાથી સ્પર્શી તેની મૂર્છિત ચેતના જગાડવાનું કાર્ય વધુ સંગીન સફળતા લાવે. એ કાર્ય સાહિત્યકારોનું છે.

પચાસ વર્ષ તો ઘેર ગયાં, દસપંદર વરસના અંતર સુધીય નજર નાખી આજનાં પગલાંનાં ભાવિ પરિણામ સ્પષ્ટ જોઈ શકે, કોમી દ્વેષની વિષ-ઉછાળતી જ્વાળાઓને શીતલ છંટકાવથી હોલવી નાખે, પ્રજાની છાતી પર ચડી બેઠેલાં જીવનનાં ખોટાં મૂલ્યોને સ્થાને શાશ્વત મૂલ્યો સ્થાપી શકે, એવી વ્યક્તિઓ વિચારક અને સાહિત્યકારવર્ગમાંથી નહીં આવે, તો શું દ્વેષનાં વિષ ઉછળાવનાર રાજકારણી વર્ગમાંથી આવશે ? પૈસા સિવાય કોઈનેય, રાષ્ટ્રને કે માનવતાને કશાને, ન જ ઓળખનાર વેપારી વર્ગમાંથી આવશે ?

પ્રજાના હૈયાને ધોતાં રહી એને શુદ્ધ રાખવું, એના આત્માને સલામત રાખવો, આ છે તો સાહિત્યકાર માત્રનો સામાન્ય ધર્મ, સનાતન ધર્મ; પણ આજની ઘડીએ તો એ એનો વિશેષ ધર્મ પણ બને છે. પ્રતિભાવંત કવિ કાવ્યથી, વાર્તાકાર વાર્તાથી, નિબંધકાર નિબંધથી, પોતાની કળાને ને જાતને વફાદાર રહી એ બજાવે.

અનંતરાય મ૰ રાવળ

[ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે કરેલી 1947ની ગ્રંથ-સમીક્ષાનો ઉપસંહાર]

કાંઠે રમનારાં

દરિયાનાં તીર રળિયામણાં રે,
રૂડાં રમે નાનાં બાળ.૦૦૦
ઊંચે અનંત આભ થંભિયાં રે
વિના થોભ ને થડકાર,
નીચે નાચે રે નીલાં પાણીડાં,
હાં રે સદા ફીણાળાં શ્રીકાર.૦૦૦
દરિયો ભેંકાર ભૂરો ગાજતો રે,
હસે સાગરે જુવાળ;
હાલાં ગાતી રે જાણે માવડી
હાં રે નાનાં બાળુડાંને કાન.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

દીપશિખાઓથી ઓપતું પત્રકારત્વ

મેઘાણીનો એક પગ સાહિત્યમાં, તો બીજો પગ પત્રકારત્વમાં હતો. એ બંને ક્ષેત્રોએ પરસ્પર પૂરકની ભૂમિકા ભજવી છે, એમ મેઘાણીએ જ કબૂલ્યું છે.

અમૃતલાલ શેઠ દ્વારા શરૂ થયેલી પત્રકારત્વની નાની શી પાઠશાળા રાણપુર જેવા ગામડામાં ટાંચાં સાધનોની વચ્ચે પણ ‘સૌરાષ્ટ્ર’ અઠવાડિકને ભાષાવૈભવ, ઊર્મિરંગો અને કલ્પનાયુક્ત કલાવિધાનથી શોભાવતી હતી. પત્રકારત્વને દેવમંદિરની તુલનાએ મૂકતા ‘સૌરાષ્ટ્ર’ મંડળીના આદર્શમય પ્રવાહમાં મેઘાણીનું આગમન થયું હતું.

રોજબરોજની ઘટનાઓના, હરકોઈ ક્ષેત્રના અલ્પજીવી બનાવોનું કસબકામ ‘સૌરાષ્ટ્ર’માં મેઘાણીના હાથે બની આવ્યું છે. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ની વિલક્ષણ ભાષામાં પ્રકાશિત થતા પત્રકારત્વમાં સાહિત્યરંગી તોરના મેઘાણી એ રીતે પુરસ્કર્તા બન્યા હતા. રોજિંદા બનાવોની સનસનાટીમાંથી નવનીત વલોવવું અને સંસારના પ્રકટ-અપ્રકટ રહેલા પ્રવાહોમાંથી શુભ તત્ત્વોને વીણવાનું મેઘાણીને સહજસાધ્ય હતું.

‘લાવ લાવ’ કહેતા યંત્રરાક્ષસનું પેટ ઠારવા બેઠેલા મેઘાણીએ કાર્ટૂન પર પણ હાથ અજમાવેલો. ભાંગેલો ખડિયો, તૂટીફૂટી કાતર, કાગળના કટકા ને ચિત્રોના કુથ્થાની પથરાયેલી સામગ્રી વચ્ચે મેઘાણી બેઠા હોય. કાગળ પર આડી-અવળી લીટીઓ ખેંચતા જાય, પીંછીથી ન ફાવ્યું તો હોલ્ડરની ટાંકથી લીટીઓ ખેંચે અને આખરે કાર્ટૂન તૈયાર થાય ત્યારે સાથીમિત્રોને મેઘાણી જે વાત કહે છે એ આપણાં સાહિત્યિક સામયિકોને પણ બરાબર લાગુ પડે છે. જુઓ એ શબ્દો : ‘અહીં તો ભાઈ, કોણી મારીને કૂરડું કરવાની વાત છે. અહીં તો તંત્રીયે આપણે ને ખબરપત્રીયે આપણે બનવું પડે. કવિયે થવું પડે ને સમાલોચક પણ બનવું પડે..આપણું પત્રકારત્વ તો છે કોણી મારીને કૂરડું કરવાની કળા.’ મેઘાણીએ જાત નિચોવીને પત્રકારત્વના ક્ષેત્રને ખેડ્યું હતું. ‘ફૂલછાબ’ની કાળી મજૂરી કરવામાં એમણે પાછું વાળીને કદી જોયું નથી. ‘ફૂલછાબ’ બંધ હતું ત્યારે એના માણસોને નિભાવવા નાની પુસ્તિકાઓનાં પ્રકાશનો કરવા પુસ્તકોનાં અઢારસોથી બે હજાર જેટલાં પાનાં વાંચીવિચારી તેનું દોહન કરી છાપખાના માટે કામ તૈયાર કરી નાખવામાં મેઘાણીએ પોતાની લેખિનીનું સાર્થક્ય જોયું હતું. એટલે જ નવસર્જકોને પ્રસિદ્ધિને માટે અધીરા ન થવાની અને અપ્રસિદ્ધિના કાળ દરમિયાન પોતાની રચનાઓ પર વધુ ને વધુ સમારકામ કરતેકરતે નિજાનંદની ખુમારી સેવવા એ હાકલ કરે છે.

મેઘાણીના ‘ફૂલછાબ’ માટેના પરિશ્રમ માટે એક જ ઉદાહરણ પૂરતું થશે : ‘‘મેઘાણીભાઈ લખતા હોય ત્યારે મેટરની અમને ભારે નિરાંત. રાજકોટ સત્યાગ્રહ પહેલાં તંત્રીવિભાગમાં માણસ થોડા હતા. નવ-નવ ફરમા[36 પાનાં]નું કામ ચાલતું. બોટાદથી વહેલી સવારે ટ્રેન પકડીને રાણપુર આવે ને પૂછે : કેટલું મેટર જોઈએ ?

અમે બે ફરમાનું પૂરું મેટર માગીએ. બસ, લખવા બેસી જાય. અમે કારીગર વધારતા જઈએ. એ એકલા ને બીબાં ગોઠવનાર કારીગર પંદર-વીસ, બધા કારીગરને મેટર પહોંચી વળે. વધારામાં ગેલીઓનાં પ્રૂફ સુધારતા જાય, પેજ પાડતા જાય, હેડિંગ આપતા જાય ને એ પણ સુધારતા જાય.''

પત્રકારત્વને એમણે સાહિત્યરંગે રંગ્યું અને પત્રકારત્વના દરજ્જાને તેઓ ઊંચા આસને લઈ ગયા. 'ચિતાના અંગારા'ની ટૂંકી વાર્તાઓ, 'જેલ ઑફિસની બારી' જેવી સ્મરણમાળા અને 'સોરઠને તીરે તીરે' જેવાં પ્રવાસ-કથાનકો તેમજ 'ફૂલછાબ'ના ભેટપુસ્તક સ્વરૂપે લખાયેલી 'વેવિશાળ', 'તુલસીક્યારો', 'સમરાંગણ', 'રા' ગંગાજળિયો', 'પ્રભુ પધાર્યા', 'ગુજરાતનો જય' આદિ નવલકથાઓએ તારવી આપ્યું છે કે પત્રકાર કાંઈ સાહિત્યનો દુશ્મન નથી. મેઘાણીએ સ્વીકાર્યું છે કે પત્રકારત્વ જેમ સાહિત્યને ખાઈ રહ્યું છે, તેમ તેના દબાણ હેઠળ કેટલુંક સાહિત્ય જે કદી ન સરજી શકાત તે સરજાઈ પણ રહ્યું છે. મેઘાણીએ નોંધ્યું છે : ''પત્રકાર જીવને જ મારી માનવસંપર્ક તેમજ માનવલીલાની માહિતી લીલીછમ રાખી છે. એ જીવનસામગ્રીની વિપુલ પ્રાપ્તિ જો ન થતી હોત તો એકલી વાણીનો સંગ મને કંગાલ કરી મૂકત.''

પત્રકારમાં હોવી જોઈતી ખુમારી અને નીડરતાનાં મેઘાણીમાં ભારોભાર દર્શન થાય છે. 1939-40માં 'ફૂલછાબ'ની ઘણાં દેશી રજવાડાંમાંથી હદપારી થયા પછી જ્યારે કોઈ રજવાડાએ અંગત રીતે મેઘાણીને બોલાવ્યા, ત્યારે મેઘાણીએ એ રજવાડાનાં માનપાનને ગણકાર્યાં નહોતાં. આ સંબંધે તેઓએ લખ્યું છે : '' 'ફૂલછાબ'ની નીતિ, દૃષ્ટિ, વિચારણા એ સમગ્રને માટે હું જવાબદાર છું. હું 'ફૂલછાબ' સાથે જ ચડું છું ને પડું છું. 'ફૂલછાબ' જે દ્વારે અપમાનિત હોય તે દ્વારે હું પણ અપમાનિત જ છું. તે દ્વારને ઉંબરે મારાથી ચડાય નહીં. હું કે 'ફૂલછાબ' તો બેશક સ્વલ્પ છીએ, પણ મારે અને 'ફૂલછાબ'ને માથે એક ઓઢણું છે – સમસ્ત પત્રકારત્વની ઇજ્જતનું.''

નિરંજન વર્મા અને જયમલ્લ પરમારને પત્રકાર મેઘાણીનો નવીનતાનો ગુણ આકર્ષક લાગ્યો છે. દર સપ્તાહે 'ફૂલછાબ'માં કશુંક ને કશુંક નવીન મૂકવા મેઘાણી તત્પર રહેતા. એ લેખકોનું સંસ્મરણ જ તપાસીએ : ''જો કોઈ પણ જાતની લેખસામગ્રી એકધારી બે-ત્રણ અઠવાડિયાં ચાલે તો એ તરત કહેતા : આને બદલીએ તો, ભાઈ ? કાંઈક નવીન આપીએ. પરંતુ આ નવીનતાના આગ્રહમાં ક્યારેય પણ પ્રજાને છેતરવાનું, પ્રજાની અધમ વૃત્તિઓને પોષીને પત્રને લોકપ્રિય બનાવવાનું વલણ તેમણે દાખવ્યું નહોતું.'' પ્રજાની રસરુચિને સંવર્ધે એવા સાહિત્યની સરજતને પ્રાધાન્ય આપવા એમણે દાખવેલી જાગૃતિ સામયિકો-અખબારોને માટે આદર્શરૂપ છે. વ્યવહારમાં ફરી વળેલી વ્યાપારી વૃત્તિઓથી દૂર હટીને જીવનના પ્રાણરૂપ શુદ્ધ સાહિત્યને આરાધવાનો મેઘાણીએ યજ્ઞ માંડેલો. એ જ રીતે જીવનમાં ખોખલાં સૂત્રો

દર્શાવવાને બદલે મેઘાણીએ અગ્રલેખોમાં જેવું જોમ દાખવ્યું એવા જ જોમ સાથે જીવવાની શૈલી અપનાવી હતી. રાણપુર નજીકના નાગનેશ ગામ ઉપર બહારવટિયા ચડી આવ્યા ત્યારે મેઘાણી બહારવટિયાઓને ભીંસમાં લેવા પોલીસોની સાથે આખી રાત ખાઈઓમાં પડી રહ્યા હતા. બંદૂક લઈને નીકળી પડેલા મેઘાણીને ખ્યાલ હતો કે ગામને પાદર બહારવટિયા આવે ને આપણે સામનો ન કરીએ, તો બીજાને શું કહી શકીએ ? આજે પણ આ પ્રસંગ રોમાંચ જગાવનારો છે. 'જેવું લખવું એવું જ જીવવું'ના મંત્ર સાથે મેઘાણી જીવેલા.

જીવનમાં તેમ સાહિત્ય અને પત્રકારત્વમાં ચોકસાઈનો આગ્રહ મેઘાણીનો વિશેષ ગુણ હતો. 'ફૂલછાબ' જ્યારે લોકપ્રિયતાની ટોચ પર હતું ત્યારે એને વાંચવા માટે લોકોની આતુરતા અને અધીરાઈ દર્શાવતું લખાણ કોઈ પત્રકારે 'જૂનાગઢનું બયાન' નામે લખેલું. માંદગીના બિછાને પડેલા મેઘાણીની જાણ બહાર એ લખાણ છપાઈ પણ ગયું, પરંતુ બીજે દિવસે આ લખાણ મેઘાણીની નજરે પડતાં જ આત્મપ્રશંસાથી રત એવા એ લખાણના છપાયેલા ફર્માઓને એમણે રદ કરાવ્યા હતા. આત્મરતિથી દૂર રહેવાની, છપાયેલી અસંખ્ય નકલોનો નાશ કરવાની એમની આ કાર્યપ્રણાલિથી ગાંધીજી તરત જ યાદ આવે ! ગોખલેના ભાષણોના કોઈ વિદ્વાને કરેલા રેઢિયાળ અનુવાદની છપાયેલી નકલોનો નાશ કરવા ગાંધીજીએ સૂચવ્યું હતું.

મેઘાણીના સર્જનમાં જેમ પ્રબળ અનુકંપાભાવ વરતાય છે તેમ પત્રકારત્વમાં પણ એમનો વ્યાપક સમભાવ, માનવતાવાદ ઊપસી રહે છે. એ રીતે તેઓ મિશનરી પત્રકાર છે. માનવમૂલ્યોનો હ્રાસ થતો એમણે જ્યારે જ્યારે પણ અનુભવ્યો છે, ત્યારે તેની કલમે પ્રબળ આક્રોશ ઠાલવ્યો છે. કશાથી ડર્યા વિના જેહાદ ઉઠાવી છે. અમદાવાદના કોમી રમખાણ વખતે 'મુખડા ક્યા દેખો દર્પણ મેં' જેવું 'ફૂલછાબ'માં છાપેલું ઠઠ્ઠાચિત્ર અને મુંબઈમાં રોજબરોજ થતાં રમખાણો અંગે તેમણે લખેલો 'વાઘ-દીપડાઓને વીણી કાઢો' તંત્રીલેખ એ દિશાના દ્યોતક છે. માણસાઈનો આગ્રહ મેઘાણીને નાનામાં નાના સમાચારને સુરુચિભરી પસંદગીના ધોરણે ચકાસવા સુધી લઈ જાય છે. વર્તમાનપત્રોનું ધંધાર્થી લેખનકાર્ય પોતાને માટે આશીર્વાદરૂપ ગણ્યું હોવા છતાં મેઘાણીએ રોજિંદા પત્રકારત્વને આ યુગનું એક મોટું પાપ ગણ્યું છે. અસત્ય અને અર્ધસત્યના પગ ઉપર ઊભા રહેલા દૈનિકપત્રની દેકારા જેવી સ્થિતિ પ્રત્યેનો એમનો અણગમો આ શબ્દોમાં વ્યક્ત થયો છે : ''રાજદ્વારી છમકલાં છાપવાથી અને લીંબરડી-પીપરડી ગામોની ખળાવાડોના હવાલદારની ખબર લઈ નાખવાથી જ લોકો લોભાય છે, એવી માન્યતા પત્રકારત્વની ચેતનાવિદ્યુતને કેવળ સંહાર માટે, તમતમાટને માટે, ભજિયાં તળવાના તાવડા તપાવવા માટે સેવાય છે. એ એક વિકૃત અને વિઘાતક માન્યતા છે.'' પત્રકારત્વની સસ્તી સનસનાટી પ્રત્યે નારાજી દર્શાવીને એમણે રતિભાર સત્ય અને ખાંડીખાંડી પ્રચારવેગને ક્ષણિક આવેશનો ભડકો કહ્યો છે.

મેઘાણીનું સાહિત્યિક પત્રકારત્વ ‘જન્મભૂમિ’ના ‘કલમ અને કિતાબ’ વિભાગ અંતર્ગત સોળે કળાએ ખીલી ઊઠ્યું છે. આ વિભાગમાં પૂર્વગ્રહો, રાગદ્વેષોને સ્થાન ન હતું. સાહિત્યની નાનામાં નાની વિગતોને સમજવાની અને ન્યાય કરવાની સચેત વૃત્તિ એમણે કેળવેલી હતી. આ વિભાગને વાંચીને પુસ્તક ખરીદનારાઓનો એક વર્ગ ઊભો થયેલો.

વર્તમાનપત્રોમાં વિવેચનની જરૂરિયાત દર્શાવતાં મેઘાણીએ લખ્યું છે : “સર્જકોને અને સર્જનોને કડક તુલના પર ચડાવનારા જ્ઞાનગંભીર વિવેચકો માટે આજનું પત્રકારત્વ પોતાની કટારોમાં જગ્યા કરે એ પ્રથમ જરૂર છે.” સર્જકો પણ પોતાનાં સર્જનોને કડક ધોરણની કસોટીએ ચડાવવા આતુર રહે, એવા તંદુરસ્ત વલણને તેઓએ ઝંખ્યું છે. નબળાં સર્જનો વિશે પણ પ્રશંસા સાંભળવા ટેવાયેલા સર્જકો સામે આક્રોશ વ્યક્ત કરીને મેઘાણીએ લખ્યું છે : “લેખકો પોતાની કંગાલ કૃતિઓનાં અવલોકન ન લેવાય તેની રાવ કરવામાં સમય ગુમાવે છે. અવલોકન નથી લેવાતાં એટલે પોતાની સામે વ્યવસ્થિત કાવતરું થઈ રહ્યું હોય તેવી તેઓ બૂમો પાડે છે. પોતાની કૃતિને નબળી કહેનારો અવલોકનાર કાં તો લેખકોનો તેજોદ્વેષી છે, કંઈ નહીં તો તુંડમિજાજી છે !” સાહિત્યમાં પ્રવેશેલા નવોદિતોની અપેક્ષાને ચીંધતા ‘નવીનો માગે છે’ લેખનો આ અંશ જુઓ : “તમે તમારી આસપાસ આંટા મારનારા ગ્રહો-ઉપગ્રહો ન માગો. તમને પણ ભૂલ બતાવી શકે એવા દોસ્તો માગો. તમારાં તેજ એમને ઉછીનાં દઈ દઈ ન શોભાવો; એને સ્વલ્પ પણ સ્વયં તેજે ચમકવા દો. તમારા પ્રત્યે અંધ અને મૂંગી વફાદારી ન વાંછો. બુદ્ધિપૂર્વકની બંડખોરી નોતરો. પુત્રથી, શિષ્યથી પરાજય પામવાની મુરાદ સેવો.”

નાનામાં નાની ઘટનાને સાહિત્યરંગે રંગીને એની માર્મિકતાને ધાર ચઢાવવાનું કાર્ય મેઘાણીના હાથે થયું છે. મેઘાણી લોકમાન્ય પત્રકાર તો હતા જ, સાથોસાથ સાહિત્યતત્ત્વની ક્ષણેક્ષણે કાળજી લેનારા સાહિત્યધર્મી પત્રકાર પણ હતા.

કિશોર વ્યાસ

[‘પરબ’ માસિક : 1996]

❁

જ્યાં –

જ્યાં ચરણ રુકે ત્યાં કાશી,૦૦૦
જ્યાં પાય ઊઠે ત્યાં જ માર્ગ, જ્યાં તરતો ત્યાં મહાસાગર,
જે ગમ ચાલું એ જ દિશા, મુજ ધ્રુવ વ્યાપે સચરાચર.

હરીન્દ્ર દવે

❁

જેવું લખાયું, તેવું છપાયું !

દર માસે ગુજરાતી સામયિકોનાં 1500થી વધુ પૃષ્ઠો પર સર્જકોનો, વિવેચકોનો કેવોક પુરુષાર્થ ડોકાય છે ? સંપાદકો સંપાદનનાં ધોરણો બાબતે કેવા આગ્રહો સેવે છે ?

નોંધપાત્ર એવાં કેટલાંક સામયિકોના અંકોને અવલોકતાં જણાશે કે સાહિત્યક્ષેત્રમાં નવી કલમોનો, નૂતન સર્જકો-વિવેચકોનો દુષ્કાળ પ્રવર્તે છે. જે જાણીતાં નામો છે એમાંથી કેટલાંયે જૂની મૂડીએ પોતાનો વેપાર ચલાવી રહ્યાં છે.

જેવું લખાયું તેવું છપાયું, એવી સ્થિતિમાં આપણે પહોંચી ગયા છીએ. સર્જકોનો જોસ્સો પ્રબળ હોય, એ સમજી શકાય એવી વાત છે. પણ વાચકોના હાથમાં નિર્જીવ કાગળની થોકડી પકડાવી દેવાનો ઉત્સાહ ચાર ચાસણી ચઢે એવો છે.

અભ્યાસક્ષેત્ર પરત્વે નિષ્ક્રિય રહીને મોટાં નામોની આગળપાછળ ભમતાં રહેતાં સામયિકો સ્વયં પ્રકાશિત બને, એવું ઇચ્છીએ.

કિશોર વ્યાસ

[‘કંકાવટી’ માસિક : 2004]

❁

એક જ વર્ષ વધુ જીવ્યા હોત !

મેઘાણી ફક્ત એક જ વર્ષ વધુ જીવ્યા હોત ! 15મી ઑગસ્ટ, 1947ના સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિદિનને, ત્યાર પછીના બનાવોએ વધારેલી ગાંધીજીની વેદનાને તથા ’48ના જાન્યુઆરીમાં થયેલા ગાંધીજીના મોતને ગાવા તો મેઘાણીની જ જરૂર હતી. સ્વરાજપ્રાપ્તિના અવસરને એમણે એવા આનંદઉછાળથી વધાવ્યો હોત ! રાષ્ટ્રપિતાનું મોત જ પ્રજાને રડાવે એવું હતું, છતાં મેઘાણીના વિલાપ-ગીતે પ્રજાને એવી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડાવી હોત !

અનંતરાય મ૦ રાવળ

❁

આ પૂનમની ચમકે ચાંદની,
એને કોણ રોકે ?
કાંઈ સાયર છલક્યો જાય,
કે એને કોણ ટોકે ?

ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’

❁

પ્હેલવ્હેલી

હાં રે પ્હેલવ્હેલી રે,
કોઈ કહેશો કે તારલાની ટોળી રે,
કોણે આકાશે રમવા મેલી રે, પ્હેલવ્હેલી ?
રે પ્હેલવ્હેલી.
કોઈ કહેશો કે ગેબમાંથી કાઢી રે,
કોણે ધરતી દીધી અહીં ઠેલી રે, પ્હેલવ્હેલી ?
રે પ્હેલવ્હેલી.
હાં રે પ્હેલવ્હેલી રે,
કોઈ કહેશો કે ધરતીને ખોળે રે,
કોણે નદીઓને વ્હેતી મેલી રે, પ્હેલવ્હેલી ?
રે પ્હેલવ્હેલી.
કોઈ કહેશો કે સાતે સાગરને રે,
કોણે આવીને પાળ આ બાંધેલી રે, પ્હેલવ્હેલી ?
રે પ્હેલવ્હેલી.૦૦૦

હાં રે પ્હેલવ્હેલી રે,
કોઈ કહેશો કે કોકિલને કંઠે રે,
કોણે સંતાઈ, સૂરરેલ રેલી રે, પ્હેલવ્હેલી ?
રે પ્હેલવ્હેલી...

પેલા ઘેલા ચકોર તણા ચિત્તે રે,
કોણે ચંદરની પ્રીતડી ભરેલી રે, પ્હેલવ્હેલી ?
રે પ્હેલવ્હેલી.૦૦૦

હાં રે પ્હેલવ્હેલી રે,
નાનાં બાળકાંને માત સામું જોઈ રે,
કોણે હસવાની વાત શીખવેલી રે, પ્હેલવ્હેલી,
રે પ્હેલવ્હેલી.
કોઈ કહેશો શહીદ તણે હૈયે રે,
કોણે કુરબાનીને કોતરેલી રે, પ્હેલવ્હેલી ?
રે પ્હેલવ્હેલી.

સુન્દરમ્

['રંગ રંગ વાદળિયાં' પુસ્તક : 1939]

આરસમાં કંડારાયેલ શિલ્પ

રેવાને તીરે વસેલા રળિયામણા રાજેસર ગામનો એ રહેવાસી હતો. નાનકડું ગામ, ગામનો ચોરો, ચોરા પાસે ઘેઘૂર લીમડાનું ઝાડ. ગામનાં ખોરડાં, ઠાકર મંદિર, શેરિયું, નદીનો કિનારો – બધું હૈયામાં વસી જાય તેવું હતું.

આ જુવાનને વૃદ્ધ માતા હતી. મોટો ભાઈ હતો. વહાલસોયી બહેન હતી અને જેને હૈયું આપી ચૂક્યો હતો તેવી કાળી તોફાની આંખોવાળી પ્રિયતમા પણ હતી.

નાનો હતો ત્યારથી પરાક્રમી પિતાનાં ધિંગાણાંની વાતો એ સાંભળતો. ખાનદાનની વીરતાના પ્રતીક જેવી ખીંટીએ ટીંગાતી તલવારને એ ટગરટગર જોઈ રહેતો. પછી એ યુવાન બન્યો. ભુજાઓમાં બળ આવ્યું. પિતાના વારસાની વહેંચણીનો અવસર આવીને ઊભો ત્યારે આ જુવાને ન મોલાત માંગી, ન સંપત્તિ. એણે માંગી માત્ર તલવાર.

એમાં એક દી ગામને પાદર ધ્રુબાંગ ધ્રુબાંગ ઢોલ મંડ્યો ધબકવા અને નગારે દાંડિયું પડી. શત્રુનાં સૈન્ય આવી રહ્યાનો સંદેશો મળ્યો અને ઘેરઘેરથી જુવાનો હથિયાર બાંધીને નીકળી પડ્યા. એમાં આ જુવાન પણ હતો...

મેઘાણી શતાબ્દી નિમિત્તે યોજાયેલ ડાયરામાં અભેસિંહ રાઠોડના ધીરગંભીર અવાજમાં 'સૂના સમદરની પાળે' રજૂ થયું અને હું સ્મૃતિપટ પર એક પછી એક ચિત્રો જોવા લાગ્યો. પ્રથમ સમાચાર આવ્યા હશે દુશ્મનોના, બૂંગિયો સાંભળીને ગામને પાદર રણઘેલુડા ભેગા થયા હશે. માતાએ એમને વિદાય આપી હશે. બહેનોએ વિજયનાં તિલક કર્યાં હશે. ગામને પાદરથી જુવાનો વિદાય થયા હશે, ત્યારે કેવાં દૃશ્યો સર્જાયાં હશે ? કથાગીતમાં ન હોય તેવી કડીયું કલ્પનામાં ગૂંથાવા લાગી.

ભલે મેઘાણીભાઈએ 'બિન્જન ઑન ધ ર્‌હાઇન' નામના અંગ્રેજી બૅલેડ (કથાગીત) પરથી પ્રેરણા લઈ એ લખ્યું, પણ શ્વેત આરસપહાણમાં કંડારાયેલ શિલ્પકૃતિ જેવું આ અણમોલ કથાગીત છે. એનું વાતાવરણ, ભાષા, તળપદા શબ્દો અને ભાવોની અભિવ્યક્તિ એવાં ઉત્કૃષ્ટ છે કે એ એક સ્વતંત્ર કૃતિ જ જણાય.

જુવાન સમરાંગણમાં સિધાવ્યો. ભારે ધિંગાણું થયું. એ વીરતાથી લડ્યો, આખરે ધરતી પર ઢળી પડ્યો. સૂના સમદરની પાળે, સમરાંગણના મૃતદેહો વચ્ચે, પોતાના ભેરુબંધને જુવાન અંતિમ સંદેશો પાઠવે છે. એના જખમોમાંથી લોહી વહી રહ્યું છે, શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો છે. અંતિમ ઘડીએ એને યાદ આવે છે રેવાનો કિનારો, રાજેસર ગામ અને લીલુડો લીમડો. એ લીમડા હેઠે ગામના લોકો ભેગા થશે અને રણઘેલુડાના સમાચાર પૂછશે ત્યારે ભેરુ, તું પ્રથમ મારી માડીને કહેજે :

માડીને વાતડી કે'જે,
રે માંડીને વાતડી કે'જે,
ખેલાણા કોડથી કેવા કારમા રૂડા ખેલ ખાંડાના રે
સૂના સમદરની પાળે.

જુવાન જાણે છે, જુવાનજોધ દીકરાના મોતના સમાચાર સાંભળી માડીનું હૈયું ભાંગી પડશે. એટલે તો એ સીધા સમાચાર આપવાને બદલે ખાંડાના ખેલની, વેરીની વાટ રોકીને લડનારની વીરતાની અને ઘોડલે ઘૂમતો ભાણ પણ જે જોતો રહ્યો એવા જુદ્ધની વાત કરે છે. આરતી ટાણા સુધી ચાલેલા યુદ્ધમાં લાખેણા વીરોની સો સો લોથો સૂતી ત્યારે હવે જુવાન પોતાની વાત ધીરેથી કહે છે :

માડી ! હું તો રાનપંખીડું
રે માડી ! હું વેરાન-પંખીડું :
પ્રીતિને પીંજરે મારો જંપિયો નો'તો જીવ તોફાની રે
સૂના સમદરની પાળે.

માડીને એ આશ્વાસન આપે છે : ભાઈ મોટેરો તને પાળશે. ત્યાં તો વહાલસોયી બહેનની યાદ આવે છે. પોતાના વીરવિહોણી વારને એ બેની જ્યારે ભાળશે ત્યારે માથડાં ઢાંકી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોશે. બહેનની કલ્પના કરતાં જુવાનનું હૈયું ભરાઈ આવે છે. એ બહેનને હિંમત આપે છે :

જોજે, બેની ! હામ નો ભાંગે,
રે જોજે, બેની ! વેદના જાગે.
તુંયે રણબંકડા કેરી બેન : ફુલાતી રાખજે છાતી રે !
સૂના સમદરની પાળે.

મોતનો ઓછાયો જીવતર માથે જ્યારે ઊતરી રહ્યો છે ત્યારે જુવાનને બહેનનો જીવનસાથી, તેનાં લગ્ન, તેના સુખી સંસારની ચિંતા થાય છે. ભાઈ કહે છે :

બેની ! કોઈ સોબતી મારો,
રે બેની ! કોઈ સોબતી મારો
માંગે જો હાથ, વીરાની ભાઈબંધીને દોયલે દાવે રે
સૂના સમદરની પાળે.

મારો કોઈ સોબતી તારો હાથ માગે અને જો તારું મન કોળે તો ઝંખવાઈશ મા. ભાઈના નામે તારા હૈયાને જોડજે.

છેલ્લો સંદેશો યુવાનને આપવો છે તેની પ્રિયતમાને. રેવાને તીરે ચાંદની રાતમાં એની કૂણી કૂણી આંગળિયુંમાં આંકડા ભીડી, જીવતર હારે જીવવાના કૉલ એકબીજાને આપ્યા હતા, સુખી સંસારનાં સોણલાં જોયાં હતાં. એવી પ્રિયતમાને સંદેશો આપવો છે. પણ એની કાંઈ ઓળખ ? કાંઈ એંધાણ ?

બંધુ મારા ! એક છે બીજી,
રે બંધુ મારા ! એક છે બીજી :
તોફાની આંખ બે કાળી : ઓળખી લેજે એ જ એંધાણે રે
સૂના સમદરની પાળે.

તોફાની બે કાળી આંખની એંધાણીએ પ્રિયતમાને ઓળખી લેવાનું જુવાન કહે છે. પણ બીજી કોઈ ઓળખ ખરી ? હાં ભેરુ, એનું દિલ મસ્તાનું છે :

બંધુ ! એનું દિલ મસ્તાનું,
રે બેલી ! એનું દિલ મસ્તાનું;
મસ્તાના ફૂલ-હૈયાને હાય રે માંડ્યું આજ ચિરાવું રે
સૂના સમદરની પાળે.

જીવતરની અંતિમ ક્ષણોમાં તેને મિલનની અંતિમ પળો યાદ આવે છે. રેવાને કિનારે આથમતો દિવસ, મિલનની છેલ્લી આઠમની રાત... જુવાન બધું યાદ કરે છે :

રેવા ઘેરાં ગીત ગાતી'તી,
રે રેવા ઘેરાં ગીત ગાતી'તી.
ગાતાં'તાં આપણે ભેળાં ગાન મીઠેરાં ગુર્જરી માનાં રે
સૂના સમદરની પાળે.

હવે જુવાનનો સંદેશ અટકે છે. એની જીભ ટૂંપાવા લાગે છે. આંખડીના દીવા ઓલવાતા જાય છે. એ બોલતો થંભી જાય છે.

સાથી એની આગળ ઝૂકે,
રે સાથી એનું શિર લ્યે ઊંચે;
બુઝાણો પ્રાણ-તિખારો, વીર કોડાળો જાય વિસામે રે
સૂના સમદરની પાળે.

શાહબુદ્દીન રાઠોડ

['લાખ રૂપિયાની વાત' પુસ્તક : 1997]

સૂના સમદરની પાળે

સૂના સમદરની પાળે
રે આઘા સમદરની પાળે,
ઘેરાતી રાતના છેલ્લા શ્વાસ ઘૂંટે છે એક બાળુડો રે
સૂના સમદરની પાળે

નો'તી એની પાસ કો' માડી,
રે નો'તી એની પાસ કો' બેની:
વ્હાલાના ઘાવ ધોનારી, રાત રોનારી કોઈ ત્યાં નો'તી રે
સૂના સમદરની પાળે

વેગે એનાં લોહી વ્હેતાં'તાં
રે વેગે એનાં લોહી વ્હેતાં'તાં,
બિડાતા હોઠના છેલ્લા બોલ ઝીલન્તો એક ત્યાં ઊભો રે
સાથી સમદરની પાળે…

ઝવેરચંદ મેઘાણી

રમતનું ગાંડપણ

આપણા દેશમાં ક્રિકેટની રમત વધુ લોકપ્રિય છે, પણ દુનિયાના ઘણાખરા દેશો ફૂટબૉલ પાછળ ગાંડા છે. રમતગમતનો આ શોખ અને આનંદ જ્યારે ઘેલછા બનીને પાગલપણાની હદ વટાવે, ત્યારે કેવાં ગંભીર પરિણામો આવે એ પણ જાણવા જેવું છે. 2002ના વર્લ્ડ કપમાં યજમાનદેશ જાપાનની ટીમે રશિયાની ટીમને હાર આપી તેના કારણે રશિયામાં વ્યાપક તોફાનો ફાટી નીકળ્યાં હતાં. ફૂટબૉલની મૅચ અને દુર્ઘટનાઓનો આ સંબંધ બહુ જૂનો છે. આ રહ્યાં કેટલાંક ઉદાહરણો :

1964માં પેરુ દેશમાં એક ફૂટબૉલ મૅચમાં રેફરીનો એક નિર્ણય પ્રેક્ષકોને પસંદ ના પડ્યો. આટલા કારણસર પ્રેક્ષકોમાં ઘમસાણ તોફાન ફાટી નીકળ્યું, જેમાં 300થી વધુ મૃત્યુ પામ્યા અને 500થી વધુ ગંભીર ઈજા પામ્યા. ફૂટબૉલની મૅચની આ સૌથી મોટી દુર્ઘટના ગણાય છે.

1971માં, સ્કૉટલૅન્ડમાં એક મૅચ પૂરી થયાનું માની પ્રેક્ષકો સ્ટેડિયમ બહાર જવા લાગ્યા. દરમિયાન, મૅચમાં છેલ્લી ઘડીએ ગોલ થયાનું જાણી પ્રેક્ષકોએ સ્ટેડિયમમાં પાછા ફરવા ધસારો કર્યો. પરિણામ ? 66 ચગદાઈ મર્યા.

એવો જ એક કિસ્સો 1982માં મોસ્કોમાં બન્યો અને 340 લોકો મર્યા.

1985માં ઇંગ્લૅન્ડના એક સ્ટેડિયમમાં મૅચ દરમિયાન આગ લાગતાં 56 પ્રેક્ષકો ભૂંજાઈ મર્યા.

એ જ વર્ષે, માત્ર 18 દિવસ પછી, બેલ્જિયમમાં દારૂ પીને છાકટા બનેલા પ્રેક્ષકો અંદરોઅંદર બાખડી પડ્યા. મૅચ રમતી બંને ટીમોના સમર્થકોને અલગ રાખવા માટે વચ્ચે કૉંક્રિટની એક દીવાલ હતી, પરંતુ ધસારો એવો આવ્યો કે દીવાલ તૂટી પડી અને 39 લોકો ચગદાઈ મર્યા.

1988માં નેપાળના કાઠમંડુમાં વિજયી ટીમના સમર્થકો જીતથી ગાંડાતૂર બન્યા. અન્ય લોકો એમાંથી બચવા ભાગ્યા, પણ સ્ટેડિયમના દરવાજા બંધ હતા. લગભગ 80 મૃત્યુ પામ્યા.

1989માં, ઇંગ્લૅન્ડમાં ફરી બંને ટીમના સમર્થકોને અલગ પાડતી દીવાલ પ્રેક્ષકોના ધસારાથી તૂટી પડી. બ્રિટનની સૌથી ભીષણ એવી આ ફૂટબૉલ દુર્ઘટનામાં 96 લોકોએ જીવ ખોયો.

2001માં ઘાનામાં એક મૅચ વખતે 120 લોકોનાં મરણ નીપજ્યાં. આફ્રિકાની આ ફૂટબૉલ સંબંધિત સૌથી મોટી દુર્ઘટના છે.

['આફતનિવારણ' માસિક : 2002]

સાહિત્ય ને ચિત્રપટના સંગમ પરથી

યુરોપી ચિત્રપટોએ જગતના નામાંકિત કથાસાહિત્યને પોતાની 'પ્રકાશ અને પ્રતિધ્વનિ'ની જીભ પર ચડાવી લીધું છે. આમ સાહિત્ય અને ચિત્રપટની કલાનો જ્યાં હસ્તમેળાપ થઈ રહેલ છે, ત્યાંથી પકડેલી આ કથાઓ છે. મૂળ ચોપડીઓ મેં વાંચી નથી. આ વાર્તાઓમાં તો કેવળ ચિત્રપટોમાં જે જોયું તેનું જ ઝીલણ છે. વાર્તાઓનો આધાર નીચે લખ્યાં ચિત્રપટોનો લીધો હતો :

જનેતાનું હૃદય	:	'સિન ઑફ મૅડલીન ક્લૉડેટ'
પાછલી ગલી	:	'બૅક સ્ટ્રીટ'
પુત્રનો ખૂની	:	'ધ મૅન આઈ કિલ્ડ'
એ આવશે	:	'મૅડમ બટરફ્લાય'
આખરે	:	'ધ સીડ'
મવાલી	:	'20,000 યર્સ ઇન સિંગ સિંગ'
આત્માનો અસુર	:	'ડૉ૰ જેકિલ ઍન્ડ મિ. હાઇડ'
જીવનપ્રદીપ	:	'સિટી લાઇટ્સ'
હાસ્ય : પહેલું અને છેલ્લું	:	'ધ ક્રાઉડ'
માસ્તર સાહેબ	:	'ટોપાઝ'
દીક્ષા	:	'ક્રેડલ સૉંગ'
હિમસાગરનાં બાળ	:	'એસ્કિમો'
બદનામ	:	'ડિસઓનર્ડ'
જલ્લાદનું હૃદય	:	'હેચેટ મેન'
ધરતીનો સાદ	:	'વિવા વિલા'

એ પંદરે પંદર પૈકીનું જે જે ચિત્રપટ જોવા મળે એ ન ગુમાવવા દરેકને મારી વિનંતી છે.

આ ચિત્રપટોમાં મૂળ કથાઓ અલગ અલગ સમુદાયોની હોવા છતાં તેની અંદર સાર્વજનીન જીવનધ્વનિ ('યુનિવર્સલ અપીલ') પડેલો છે. એ જીવન-સૂર મને જેવો સંભળાયો તેવો હું વાચકોને હૈયે ધરું છું.

પાત્રોનાં વિશેષ નામો ફક્ત બે જ ઠેકાણે યોજ્યાં છે : એક માલો ને બીજો પાંચો, કારણ કે એ બેઉનાં મૂળ નામો જ 'માલા' અને 'પાંચા' છે. આમ અનાયાસે આપણા સ્થાનિક વાતાવરણને સજીવ બનાવનાર આ બેઉ નામોનો મેં લાભ સાધ્યો છે. બાકીનાં પાત્રો પરથી મારે નામો ભૂંસવાં પડેલ છે. કેમ કે વિદેશી નામો મૂળ વાર્તાના સાર્વજનીન વાતાવરણનો ઘાત કરી નાખે છે. બીજી બાજુ આપણાં દેશી નામો જોડીને બનાવટી રીતે આ વિદેશી વસ્તુને આપણી બનાવી લેવાનું મને મુનાસબ નથી લાગ્યું. વાર્તાઓના સૂરો જો સાચેસાચ વિશ્વસૂરો હશે તો આપોઆપ એ આપણાં હૈયામાં જગ્યા મેળવશે.

મૂળ ચિત્રપટોને હું શબ્દશઃ વફાદાર રહ્યો નથી. ચિત્રપટને એનું પોતાનું નિરાળું કલાવિધાન છે. શબ્દની વાણીની એને ઝાઝી ખેવના નથી, કેમ કે એની કને ચિત્રની જોરાવર વાણી છે. ચિત્રની વાણી એના વસ્તુવેગને ધોધમાર ધપાવે છે.

બનતા બનાવોને ભાષામાં મૂકવાનો આ પ્રયત્ન પણ પોતાની શબ્દકલાને માગી લે છે. ઉપરાંત શ્રેષ્ઠ બોલપટોની ખૂબી પણ એની ભાષાની, એના સવાલો-જવાબોની, એના ખુદ બોલની જ અલ્પતામાં રહેલી છે. એ થોડાઘણા બોલોને પકડવામાંય વિદેશી ભાષાનું, વિચિત્ર અમેરિકન ઉચ્ચારોનું, પાત્રોને ભજવતાં મૂળ નટનટીઓની પણ નિરનિરાળી ઉચ્ચારખૂબીઓનું, તેને સંઘરનારાં ધ્વનિયંત્રોની સારી-માઠી સ્થિતિનું, અને છેલ્લે એ તમામને પ્રતિધ્વનિત કરનારાં થિયેટરોનું બંધન આપણી ઝીલણ-શક્તિને નડતર કરે છે.

આમ કોઈ વિરાટની આંખના વેગવંતા પલકારા દરમિયાન એની કાળી પાંપણો વચ્ચે મારાથી જે કંઈ પકડી લેવાયું, તેને મેં સ્મરણ-મંદિરમાં સુવાડી લીધું. પવનવેગીલી એ તેજપગલીઓની આછી આછી મુદ્રા મેં મારા ચિત્તપ્રદેશ પર અંકાઈ જવા દીધી. ને પછી મેં મારા અંતઃકરણની આરપાર ચાલ્યાં ગયેલાં એ અતિથિઓની અખંડ સ્મરણ-સાંકળી વેરણછેરણ અંકોડામાંથી ઊભી કરી.

સંવાદો મોટે ભાગે મારા જ છે. બનાવોની સંકલના મૂળની છે. કાપકૂપ મેં ખૂબ કરી છે. સ્મરણની પ્રતિમાઓને એના સાચા સ્વરૂપે પ્રકાશવામાં આડો આવતો કુથ્થો મેં ફગાવી દીધો છે. બનતા બનાવોને જ મેં તો જોઈને ઝીલી લીધા છે

ચિત્રપટની કલા તો એના હરકોઈ પાત્રની એકાદ મુખમુદ્રા ઉપર, એકાદ અંગમરોડની અંદર, એકાદ નયનપાતમાં એકસામટા કૈંક મનોભાવો મૂકી આપે છે. વાર્તાલેખકને એ એક જ પલકારનું સવિસ્તર પૃથક્કરણ કરવું પડે છે. એને પોતાની કલ્પનાનો દોર છુટ્ટો મૂકવો પડે છે. પાત્રને જાણે કે એ પંપાળી પંપાળી પોતાની કને વારંવાર બોલાવે છે. એ એક કરતાં વધુ વાર પૂછ્યા કરે છે કે, "કહે જોઉં ! તેં તારા એ એકાદ હાવભાવની પાછળ શા શા મનોવ્યાપાર છુપાવી રાખ્યા હતા ?"

એ પંદરેય કથાઓનાં પાત્રોને એક અથવા ક્વચિત્ બે વાર પડદા ઉપર ઝડપી નજરે જોઈ લીધા પછી મેં કોણ જાણે કેટલી કેટલી વાર એ બધાંને એક પછી એક મારી પાસે તેડાવ્યાં હશે : સ્વપ્નમાં ને જાગૃતિમાં, મિત્રો જોડેના વાર્તાલાપમાં અને એકાંતમાં, હસતાં હસતાં અને અશ્રુભેર, એ છાયાશરીરધારીઓનું મેં આવાહન કર્યું, મારાં એ સહુ પ્રિયજનો બન્યાં, તેઓનાં ગુપ્ત આવાસોનાં બારણાં મારે સારુ ઊઘડી ગયાં તે પછી જ તેઓની આ પિછાન આપવાનું મારે માટે શક્ય બન્યું.

આ પિછાનને, આ તેમના હાર્દ-ઉકેલને, આ પૃથક્કરણને સાહિત્યનો સમીક્ષક મૌલિક નહિ માને. મેં એને સર્જ્યાં નથી. પણ સર્જવામાં જો પ્રસવ-વેદના રહેલી છે, તો ઉછેરવામાં, સમજવામાં ને ચાહવામાંય ક્યાં ઓછી વેદના રહી છે !

આવી ભાવિક દૃષ્ટિએ દોરેલી આ કથાઓ કેવળ કથાસાહિત્યનું નિર્જીવ થોથું

બની અભરાઈ પર ચડે એટલો જ માત્ર હેતુ નહોતો. પરંતુ –

સારાંમાઠાં સેંકડો ચિત્રપટોની અગમ અટવીમાં, 'કંઈ સમજાયું નહિ'ની ફરિયાદ કરતાં પ્રેક્ષકોનું સારાં ચિત્રો તરફ માર્ગદર્શન કરાવવાનો પણ એક મનોરથ હતો.

ચિત્રપટના પરદા પરની વાર્તાઓ લેખે આ વાર્તાઓ એક માર્ગદર્શક સ્થંભ (ખાંભા)નું મહત્ત્વ ધરાવે છે.

જગતના કેટલાય કલાકારોની કલા પોતાના મર્મવાહક ('ઇન્ટરપ્રીટર') વિના નિષ્ફળ ઊભી છે; પોતાની પિછાન કરાવનારા આશકોની એને રાહ છે. ચિત્રપટના ડિરેક્ટરોએ પોતાની વિશિષ્ટ વાણીમાં નવી એક દુનિયાનું નિર્માણ કર્યું છે. તેઓને હું સર્જકો કહું છું. તેઓની સર્જેલી આ પ્રતિમાઓના ખરા મર્મને જો હું પારખી શક્યો હોઉં એમ તમને ભાસે, તો હું આમાં નવસર્જનનો જ આનંદ પામીશ. મારું કેટલું છે ને કેટલું પારકું છે એ અલગ પાડીને બતાવવું સહેલ નથી, આવશ્યક નથી, તેમ ઈષ્ટ પણ નથી. એમાં મારો પ્રાણ નિચોવાયો છે, એટલું શું મારે માટે ઓછું છે ?

એક યુવાન વ્યાપારી સુહૃદયે મારા જીવનની એક વિકટ રાત્રીને પહોરે એક દીવો ચેતાવ્યો : ચિત્રપટોના દર્શનમાં એણે મને ઊંડો રસ લેતો કર્યો. એક વિવેચકને છાજતી રીતે મને એણે પરદા પર ભજવાતી કથાઓના મર્મ પારખવામાં સહાય દીધી; અને છેવટે, મારાં થીજી ગયેલ આંગળાંને જીવતા મૃત્યુમાંથી ઉગારી લેવા માટે "કંઈક લખ ! હવે કંઈક લખ !" એવું ધીરું ધીરું પંપાળીને આ વાર્તાઓના લેખનમાં મને પ્રવૃત્ત કર્યો.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

['પ્રતિમાઓ' અને 'પલકારા' પુસ્તકો : 1934, 1935]

ઘોર કરીને ઘૂઘવે,
ગરજે સાગર ઘેરે રવે !
કિનારાના ખડકો સાથે
ધિંગામસ્તી કરતો કરતો,
ફીણથી ફૂંફાડા કરતો,
ઓરો આવે, આઘો થાય
ને ભરતી-ઓટ કરતો જાય.
ગાંડો થઈને રેલે તો તો
આખી દુનિયા જળબંબોળ, જળબંબોળ !

ત્રિભુવન વ્યાસ

સોના-નાવડી

ગાજે ગગને મેહુલિયા રે,
વાજે વરસાદ-ઝડી.
નદી-પૂર ઘૂઘવિયાં રે,
કાંઠે બેઠી એકલડી !
મારા નાના ખેતરને રે
શેઢે હું તો એકલડી !

મેં તો ધાન વાઢી ઢગલા કરિયા,
ડૂંડાં ગાંસડી ગાંસડીએ ભરિયાં;
ત્યાં તો વાદળ ઘોર તૂટી પડિયાં.૦૦૦

મારી ચૌદિશે પાણીડાં નાચી રહ્યાં,
આખી સીમેથી લોક અલોપ થયાં,
દિનાનાથ રવિ પણ આથમિયા.૦૦૦

પેલી નૌકાનો નાવિક રે
આવે ગાતો : કોણ હશે ?૦૦૦
હું તો દૂરથી જોતી રે :
જૂનો જાણે બંધુ દીસે.૦૦૦

કિયા દૂર વિદેશે રે
નાવિક, તારાં ગામતરાં ?
તારી નાવ થંભાવ્યે રે
આંહીં પલ એક જરા !૦૦૦

મારાં ધાન દઉં તુંને વા'લપથી,
તુંને ફાવે ત્યાં વાપરજે, હો પથી !૦૦૦
મારી પાસ થતો જા રે
આંહીં પલ એક જરા.૦૦૦

લે લે ભારા ને ભારા રે !
– છલોછલ નાવડલી;
''બાકી છે ?'' – વા'લા મારા રે !
હતું તે સૌ દીધ ભરી.

મારી જૂની પછેડી ને દાતરડી,
મારા ભાતની દોણી ને તાંસળડી,
તુંને આપી ચૂકી સર્વ વીણી વીણી.

રહ્યું લેશ ન બાકી રે
રહ્યું નવ કંઈયે પડી;
રહી હું જ એકાકી રે,
આવું તારી નાવે ચડી.૦૦૦

હું તો ચડવાને ચાલી રે,
નાવિક નીચું જોઈ રહે;
નવ તસુ પણ ખાલી રે,
નૌકા નહિ ભાર સહે.૦૦૦

નાની નાવ ને નાવિક પંથે પળ્યાં,
ગગને દળ-વાદળ ઘેરી વળ્યાં;
આખી રાત આકાશેથી આંસુ ગળ્યાં.

સૂની સરિતાને તીરે રે
રાખી મુંને એકલડી,
મારી સંપત લૈને રે
ચાલી સોના-નાવડલી.
મારા નાના ખેતરને રે
શેઢે હું તો એકલડી.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના બંગાળી પરથી]

'સોના-નાવડી'માં ગુંજતો ધ્વનિ

મારું 'સોના-નાવડી' ગીત રવીન્દ્રનાથના 'સોનાર તરી'નું મોકળું ભાષાંતર છે. 'કુમાર'ના તંત્રી સ્નેહી શ્રી રવિભાઈ રાવળની માગણીથી 'કુમાર' માટે ઉતારી આપેલું ને એમણે પીઠિકા મૂકીને સચિત્ર પ્રકટ કરેલું. એ પીઠિકા પાછળ સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન આચાર્ય શ્રી ક્ષિતિમોહન સેનની સમજૂતીનો આધાર છે, એ શ્રી રાવળે સ્પષ્ટ કર્યું હતું. ક્ષિતિબાબુ રવીન્દ્રનાથનાં અનેક કાવ્યોના સવિશેષ મર્મગામી છે.

ક્ષિતિબાબુને મુખેથી ઝીલેલો આ કાવ્યનો અર્થ શ્રી રાવળે બતાવેલ કે અલ્પ જીવનકાળરૂપી ખેતરમાં માનવી પુરુષાર્થ, ઉદ્યમ વગેરેનો પાક પકવે છે, પણ આખરમાં આપત્તિનાં તોફાન છવાતાં માનવીરૂપી ખેતીકાર તમામ કમાઈ કર્મના દેવને હવાલે કરી આપે છે. જુગજુગાન્તરથી પ્રત્યેકના જીવનઘાટ પર જઈ-જઈને કર્મનો અધિષ્ઠાતા સર્વ શુભકર્મોની કમાઈ ઉઘરાવી લઈ કાળના પ્રવાહમાં ચાલ્યો જાય છે, પણ માનવીને ખુદને એ જરા પણ સહાય કરતો નથી, આશ્રય આપતો નથી.

આવા કોઈ ઊંડા અર્થની તો મને પણ ભાષાંતર કર્યું ત્યારે ખબર નહોતી. હું તો એના વાચ્યાર્થમાં જે વાર્તા વહે છે, ચિત્ર ખડું થાય છે, ભણકાર ઊઠે છે, તેમાં જ મુગ્ધ બનેલો. વ્યંજનાની ખબર પડી ત્યારે મુગ્ધભાવ ઘણો વધી ગયો.

બંગાળી કાવ્યમાં એ પાત્ર સ્ત્રીનું અથવા પુરુષનું હોવા વિશે સ્પષ્ટતા નથી. બંગાળી વ્યાકરણમાં ક્રિયાપદ કે વિશેષણ પરત્વે લિંગભેદ નથી, છતાં પ્રથમ જ વાચને મને એ પાત્ર ખેડુનારી તરીકે સ્ફુરી ઊઠ્યું. આટલાં ઔદાર્ય, કારુણ્ય, ઉદ્યમ અને એકલતા નારીને જ શોભી શકે.

મૂળ કાવ્ય રવિબાબુની કાવ્યસંપત્તિનું એક ઐતિહાસિક રત્ન કહેવાય. ઐતિહાસિક એટલા માટે કે કવિવરે ‘સોનાર તરી’ પૂર્વેની પોતાની કાવ્યકૃતિઓ કાચી ગણી છે અને પોતાની કવિતાસંપત્તિની સાચી ગણના ‘સોનાર તરી’ પછીથી જ થવી જોઈએ એમ એ માનતા હોવાનું મેં સાંભળ્યું છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[‘ફૂલછાબ’ અઠવાડિક : 1938]

❀

સાગર ગાજે ઘોર અવાજે,
ગાજે બાળક, વૃદ્ધ, જવાન;
આકાશ કંપે, ધરતી ધ્રૂજે,
ભારત ગજવે મુક્તિગાન !

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

❀

પરાર્થે તરે આંખમાં આંસુ જ્યારે,
મળે મર્દને સ્ત્રીની ઊંચાઈ ત્યારે.

ઉમાશંકર જોશી

❀

મારાં ઊઘડ્યાં ઉરનાં દ્વાર !
મહીં મળ્યો માનવનો મેળો, હું જ રહ્યો રે બ્હાર !

નિરંજન ભગત

❀

મારું ન કશું તોયે, મને આ સૃષ્ટિ લાગતી
આખી મારી જ, માહરી.

મનસુખલાલ ઝવેરી

❀

ભોળી રે ભરવાડણ

ભોળી રે ભરવાડણ હરિને વેચવા ચાલી;
સોળ સહસ્ર ગોપીનો વહાલો, મટુકીમાં ઘાલી.

અનાથના નાથને વેચે આહીરની નારી;
શેરીએ-શેરીએ સાદ પાડે : લ્યો કોઈ મોરારિ !

મટુકી ઉતારી, માંહી મોરલી વાગી;
વ્રજનારીને સેજે જોતાં મૂરછા લાગી.

બ્રહ્માદિક ઇન્દ્રાદિક સરખા કૌતક એ પેખે;
ચૌદ લોકના નાથને કાંઈ મટુકીમાં દેખે.

ગોવાલણીના ભાગ્યે પ્રગટ્યા અંતરજામી;
દાસલડાંને લાડ લડાવે નરસૈંનો સ્વામી.

નરસિંહ મહેતા

❀

મીણબત્તી

એક દિવસ હજરત અલી સાહેબ રાજ્યના ખજાનાનો હિસાબ કરવા ગયા. રાતનો સમય હતો. મીણબત્તી સળગાવી હિસાબ કરવા બેઠા.

થોડી વાર પછી બે સરદારો પોતાના અંગત કામ માટે એમની પાસે આવ્યા. હજરત સાહેબે આંખથી ઇશારો કરી તેમને બેસવા કહ્યું.

હિસાબનું કામ પૂરું થયું. હજરત અલીએ મીણબત્તી બુઝાવી નાખી. પોતાના મેજમાંથી બીજી મીણબત્તી કાઢીને સળગાવી.

સરદારોને આ જોઈને આશ્ચર્ય થયું, કારણ કે પેલી મીણબત્તી પૂરી થઈ ગઈ ન હતી, જ્યારે અલી સાહેબે તેને બુઝાવીને બીજી સળગાવી હતી. સરદારોએ વિનયપૂર્વક એનું કારણ પૂછ્યું.

અલી સાહેબ બોલ્યા, “અત્યાર સુધી હું રાજ્યનું કામ કરતો હતો, તેથી રાજ્યની મીણબત્તી સળગાવી હતી. હવે આપણું અંગત કામ છે, તેથી રાજ્યની મીણબત્તીનો ઉપયોગ કરું તો હું ચોર ઠરું. માટે આપણા કામ સારુ મેં મારી પોતાની મીણબત્તી સળગાવી છે.”

❀

બાથ ભરીને ભેટ્યાં થકી કરીએ નહિ વિશ્વાસ;
ફોફળને લૈ બાથમાં સૂડી કરે વિનાશ.

દલપતરામ કવિ

વાચનરસ કેળવવો છે ?

એક મિત્રનો કાગળ છેઃ ''હમણાં રોજ યાદ આવો છો. પુસ્તકાલય વસાવવું છે, શોખ કેળવવો છે. પુસ્તકોની યાદી માગું છું.''

આ મિત્ર હું સૂચવું તે વાંચશે? અભ્યાસનિષ્ઠ બનશે? વાર્તાપુસ્તકથી વાચનરસ કેળવી શકાશે નહીં. રસેન્દ્રિયને તેજસ્વી તેમ જ તંદુરસ્ત બનાવ્યા વગર લેવાતો વાર્તારસ જ્ઞાનની હોજરીને બગાડે. થોડા કષ્ટસાધ્ય વાચનથી હોજરીની સાફસૂફી થવી જોઈએ. પહેલાં વિવેચન વાંચો, કંટાળો લાવ્યા વગર ફરી ફરી વાંચો, રસને અંતરમાં સ્થિર કરો અને કવિતા પ્રત્યેની સૂગને કોરે મૂકી થોડાં થોડાં કાવ્યોનું સતત પરિશીલન કરો. રસેન્દ્રિયમાં અમી પેદા થશે.

લાગણીતંત્રને ઝણઝણાવી મૂકનાર પુસ્તક પહેલે દરજ્જે ત્યાજ્ય ગણજો. ઊર્મિસંવેદનનો સ્થિર દીપક દિલમાં બળ્યા કરે, જ્યોત ભડક-ભડક ન થાય, તે સ્થિતિ સાચા વાચનરસની છે.

લલિત-સાહિત્યના મધપૂડામાં મધુના ઉત્પાદન અર્થે આપણા જ્ઞાનકોશોની અંદર લલિતેતર જ્ઞાનસામગ્રી ભર્યા વગર છૂટકો નથી. પક્ષીઓ અને પશુઓની દુનિયા, જ્યોતિર્મય ગગન, ઇતિહાસ-સૃષ્ટિ વગેરે અંતરને અજવાળનારાં તત્ત્વોનું અજ્ઞાન રસસાહિત્યમાં રમવાની આપણી શક્તિને હણી નાખે છે. વીનવું છું કે પ્રાણીઓની, ગ્રહોની, ભૂગોળ ને ઇતિહાસની ભવ્ય દુનિયામાં ઊતરો; પછી જોજો, તમને વાર્તા વાંચવી ગમશેયે નહીં, વાંચવાની જરૂર પણ નહીં રહે. 'અપંગની પ્રતિભા' વાંચો, કીડી અને ઊધઈ વિષેનાં મૅટરલિંકનાં પુસ્તકો વાંચો. એ એવો એક નીરોગી મુગ્ધભાવ આપશે કે તમને જીવવું મીઠું લાગશે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

['જન્મભૂમિ' દૈનિક : 1938]

❀

પુણ્યપ્રદેશ

સ્થળેસ્થળ નવપલ્લવના પુંજ,
નદી ને તળાવ કેરી કુંજ;૦૦૦
જગજૂનાં નિજ ગીત ગરજતો ફરતો સાગર આજ,
કેસર ઊછળી ઘૂઘવે ગરવો વનમાં જ્યહાં વનરાજઃ૦૦૦
ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્યપ્રદેશ,
આપણો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ !

ન્હાનાલાલ કવિ

❀

ભય અમારે કોનો ?

ભય અમારે કોનો જગમાં ?
ભય અમારે કોનો ?

લુચ્ચા બુઢ્ઢા ચોરલૂંટારા
અમને શું કરવાના ?
સીધુંસાદું જીવન જ્યાં હો
શીદને અમ ડરવાના ?
ભય અમારે કોનો જગમાં ?
ભય અમારે કોનો ?

નહિ કપટ, ન ઝોળી થેલી,
મતા અમારી શી ?
લૂંટી શકે ના લગન અમારી
ધૂન તદ્દન પાગલ શી !
ભય અમારે કોનો જગમાં ?
ભય અમારે કોનો ?

ખપે નહિ આરામ અમોને,
ખપે ન યશ કે નામ;
ખપે નહિ વિરામ અમોને,
સદા લગન – બસ, કામ !
ભય પછીથી કોનો જગમાં ?
ભય અમારે કોનો ?

ચડતી-પડતી સમાન અમને,
છો હાર જીવન કે જીત;
જીવન જોગવવું જ લગનમાં,
ધ્યેયમગન થઈ નિત !
ભય પછીથી કોનો જગમાં ?
ભય અમારે કોનો ?

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ૰ ધર્મેન્દ્ર માસ્તર, 'મધુરમ્')

❀

છીછરાં નીરમાં, હોય શું ના'વું ?
તરવા તો મઝધારે જાવું !

બાલમુકુન્દ દવે

❀

હરહંમેશના ભેરુ

કિશોરલાલ મશરૂવાળા આપણા વિરલ કાર્યકરોમાંના એક છે. એ અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કરનારા છે. ઝીણામાં ઝીણી વિગત પણ એમની નજર બહાર જતી નથી. તેઓ ગુજરાતીના જેટલા જ મરાઠીના વિદ્વાન છે. ન્યાતજાતનાં, પ્રાંતીયતાનાં કે કોમી અભિમાનોથી સર્વથા મુક્ત સ્વતંત્ર વિચારક છે, જન્મસિદ્ધ સુધારક છે, સર્વ ધર્મોના અભ્યાસી છે. ધર્મઝનૂનનો વા પણ એમને વાયો નથી. એઓ જવાબદારી અને જાહેરાતથી હંમેશાં દૂર રહેવા માગે છે. અને છતાં જો એક વાર જવાબદારી લીધી, તો પછી એમના કરતાં વિશેષ સૂક્ષ્મતાપૂર્વક એને પાર પાડનાર બીજો મેં જાણ્યો નથી. પોતાની ક્ષીણ તબિયતની બિલકુલ પરવા ન કરતાં (પ્રજાસેવકને સારુ આને હું ગુણરૂપ નથી લેખતો) તેઓ તમામ સાધકોના હંમેશાં ને હરપ્રસંગે ભેરુ થઈ પડ્યા છે.

આ બધી વિગતો કિશોરલાલનો મહિમા વધારવા હું નથી લખતો. એમને મહિમાની કે ગૌરવગાનની મુદ્દલ જરૂર નથી. મારા આત્મસંતોષને ખાતર હું તે લખી રહ્યો છું.

મો૰ ક૰ ગાંધી

['હરિજનબંધુ' અઠવાડિક : 1940]

નાનું સરખું ગોકુળિયું

નાનું સરખું ગોકળિયું મારે વહાલે વૈકુંઠ કીધું રે;
ભક્તજનોને લાડ લડાવી ગોપીઓને સુખ દીધું રે.

ખટદર્શને ખોળ્યો ન લાધે, મુનિજનને ધ્યાને ના'વે રે;
છાશ વલોવે નંદઘેર, વહાલો વૃંદાવન ધેનુ ચરાવે રે.

વણકીધે વહાલો વતાં કરે, પૂરણ બ્રહ્મ અવિનાશી રે;
માખણ કાજ મહિયારી આગળ ઊભો વદન વિકાસી રે.

બ્રહ્માદિક જેનો પાર ન પામે, શંકર કરે ખવાસી રે,
નરસૈંયાનો સ્વામી ભક્ત તણે વશ, મુક્તિ સરીખી દાસી રે.

નરસિંહ મહેતા

['નરસિંહ મહેતાની કાવ્યકૃતિઓ' પુસ્તક]

સૂરજ નીંદ-દરિયે ડૂબ્યો !
સમણાંને સરવરિયે પાછો ચાંદ થઈને ઊગ્યો.

સુરેશ દલાલ

નિર્ભયતા તેટલી જ મધુરતા

કિશોરલાલભાઈની પ્રજ્ઞા નાનામુખી છે. ધર્મ, સમાજ, રાજકારણ, અર્થકારણ, સાહિત્ય, કલા, શિક્ષણ આદિ અનેક વિષયો ઉપર તેમણે વિચારપૂત લખ્યું છે. એમનું લખાણ એટલું મનનપૂર્વકનું અને મૌલિક છે કે આટલા બધા વિષયો ઉપર આવું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણપૂર્વક ભાગ્યે જ કોઈ લખી શકે.

કિશોરલાલભાઈ જેવું માતૃભાષા ગુજરાતીમાં લખે છે તેવું હિંદીમાં અને તે જ રીતે મરાઠી તેમજ અંગ્રેજીમાં લખે છે. દેશ-વિદેશમાં ગાંધીજીના વિચારને જાણવા અને સમજવા ઇચ્છનાર, તેમની કાર્યપદ્ધતિ વિશે ઊભા થતા પ્રશ્નોનો ખુલાસો મેળવવા ઇચ્છનાર બધા જ કિશોરલાલભાઈની લેખિનીની પ્રતીક્ષા કરે છે. એમનો સૌથી મોટો ગુણ તટસ્થતાનો છે. જેટલી તટસ્થતા, તેટલી જ નિર્ભયતા અને સાથે તેટલી જ મધુરતા. આ વિશિષ્ટ ગુણોને લીધે તેઓ અલ્પાંશે પણ ગાંધીજીનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવવાના અધિકારી છે.

'સમૂળી ક્રાંતિ'નું પુસ્તક કોઈને પણ વિચાર પ્રેર્યા વિના રહે એમ હું નથી ધારતો. આજની દુનિયામાં વિશેષે કરીને ભારતના જે મુખ્ય પ્રશ્નો છે તેને એકે એકે લઈને તેઓ તપાસે છે અને છેવટે દર્શાવે છે કે અજ્ઞાન, અવિવેક તેમજ જડતા એ બધા રોગનું કારણ છે. પછી તે કારણ નિવારવા માટે વિધાનો રજૂ કરે છે. 'સમૂળી ક્રાંતિ' ઊગતા તરુણોને પોતાના સંસ્કારશોધનમાં ભારે મદદ કરી શકે તેમ છે. હું એવી વિનંતી કરું છું કે દરેક સમજદાર 'સમૂળી ક્રાંતિ' એક વાર તો વાંચે જ.

જેમને તેઓ અસાધારણ રીતે માને છે તેમને વિષે પણ પોતાનું મંતવ્ય દર્શાવતાં તેઓને જરાય સંકોચ નથી થતો. બુદ્ધ, મહાવીર, શંકરાચાર્ય એમ દરેક યુગે થયેલા પુરુષોનું ગૌરવ જેવું તેવું નથી. તેમ છતાં તે પુરુષોના વિચારો અને સિદ્ધાંતો તેમના પોતાના સંપ્રદાયના કોચલામાં જ ગૂંગળાઈ કાંઈક અંશે વિકૃત પણ બન્યા છે. પ્રત્યેક સંપ્રદાયના અનુયાયીની પોતાના માન્ય પુરુષના વિચાર અને સિદ્ધાંતો પ્રત્યે એવી કાંઈક ગૂઢ શ્રદ્ધા હોય છે કે, તે એ શ્રદ્ધા-ગ્રંથિને લીધે તેનું પરીક્ષણ કે પુનઃસંસ્કરણ કરી નથી શકતો. કિશોરલાલભાઈમાં પણ ક્યારેક એવી જ સંપ્રદાય-ગ્રંથિ હતી. તેઓ પોતે જ એવી મતલબનું કહે છે કે, સ્વામીનારાયણ પરંપરાની પ્રણાલિ જ અને સહજાનંદ સ્વામીના વિચારો જ તેમને મન સર્વ કાંઈ હતું. પણ કોઈ ધન્ય ક્ષણે એમને ગ્રંથિ-ભેદ થયો, અને તેને પરિણામે અત્યાર સુધીના બધા જ ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનીય વિચારો ને વ્યવહારોને તેમણે ફરી તપાસ્યા, ચાળ્યા અને સત્ય તેમજ અહિંસાની કસોટીએ કસ્યા. કોઈ પણ પંથ, ધર્મ, પરંપરા, તત્ત્વજ્ઞાનને જરાય અન્યાય ન થાય એટલી અહિંસક સૂક્ષ્મ કાળજી રાખવા છતાં

પણ પોતાને અનુભવાતું સત્ય કહેવામાં તેમણે જરાય આંચકો ખાધો નથી. પોતાનાં લખાણોમાં તેમણે પોતાને માન્ય હોય એવા મોટા મોટા પુરુષોની પણ સાદર સમીક્ષા કરી છે.

સુખલાલ સંઘવી

['અર્ઘ્ય' પુસ્તક : 2004]

ગઝલ

શહેર કોનાં છે ગામ કોનાં છે
સૂર્ય પર આઠ નામ કોનાં છે.

દૃષ્ટિની પેલે પાર હણહણતા અશ્વ આ બેલગામ કોના છે
અર્શ[1] પર ઝગમગે ચરણ કોનાં ઊંચાં ઊંચાં મુકામ કોનાં છે
કોના માટે છે ખાસ આ મહેફિલ ને આ દીવાનેઆમ કોનાં છે
કેમ સર્જાઈ છે સકલ સૃષ્ટિ કોણ કરણ ને કામ કોનાં છે
આ ત્રિભુવનમાં વાસ છે કોનો ને આ ચારેય ધામ કોનાં છે.

સૂર્યમાળાનો દૌર છલકાતો કોણ સાકી ને જામ કોના છે
છે ઋતુચક્રમાં ગતિ કોની ને સતત સુબ્હો શામ કોના છે
દંડ ને ભેદ આચરે છે કોણ ચોતરફ સામદામ કોના છે
ખાલી કશ્કોલ[2] લૈ ફરે છે કોણ, જો આ દૌરો દમામ કોના છે

કેમ એકાંતમાં નમે મસ્તક, આ નમન આ પ્રણામ કોના છે
કોણ બંદાનવાઝ છે બોલો ને આ બંદા ગુલામ કોના છે
ઇસ્મે આઝમ[3]ની રાહ જોનારા જો આ નવ્વાણું નામ કોનાં છે
અન્યને કેમ કોઈ પૂછે કે આ કવિત આ કલામ કોનાં છે.

અર્થ અવકાશને ભરી દેતા
શબ્દ 'આદિલ', તમામ કોના છે.

'આદિલ' મન્સૂરી

['નવનીત-સમર્પણ' માસિક : 1994]

1 અર્શ : અલ્લાહનું સર્વોચ્ચ આસન

2 કશ્કોલ : ફકીરનું ભિક્ષાપાત્ર

3 ઇસ્મે આઝમ : સૂફી જેની સાધના કરે તે અલ્લાહનું મહાનામ.

તેજમલ

ઉગમણી દશ્યોના[1] કાગદ આયા,
કાગદ આયા એવા ચોરે રે વંચાયા;
ચોરે રે વંચાઈ બાપુ ડશ ડશ રોયા.
શીદ રે રુવો છો મારા શમરથ બાપુ ?
શરકારી નોકરિયો આયી, ઝૂઝવા કુણ જશે ?
સાત સાત દીકરે બાપુ વોંઝિયા કે'વોંણા.
પે'લી ફોજે રે બાપુ, અમે ઝૂઝવાને જશું.
ઢાલ્યો લેઈ આલો બાપુ, બંદૂકો લેઈ આલો,
દીકરાનોં મેણો અમે દીકરી રે ભાગશું.

માથાની વેંણ્યો[2] તેજબઈ, ઢોંકી ક્યમ ર'શીં ?
માથાની વેંણ્યો બાપુ, મોડિયામોં ર'શીં.
કપાળની ટીલડી દીકરી ઢોંકી ક્યમ ર'શે ?
કપાળની ટીલડી બાપુ, વડી કરી મેલશું.
નાક વીંધાયું દીકરી ઢોંક્યું ક્યમ ર'શે ?
અમારા બાપુને પેટે સોરું ના જીવતું;
નાક વેંધાઈ નોંમ નથુભા રે પાડ્યા.

દોંત[3] રંગાયા દીકરી, ઢોંક્યા ક્યમ ર'શીં ?
નોંનેરોં અતોં તાણં[4] મુશારે[5] રે ર'તોં;
ખોંતીલી મોંમીએ દોંત રંગાયા.
હૈયાના હાર દીકરી, ઢોંક્યા ક્યમ ર'શીં[6] ?
હૈયાના હાર બાપુ, ડગલામોં ર'શીં.
હાથોંના ચૂડીલા દીકરી, ઢોંક્યા ક્યમ ર'શીં ?
હાથોંના ચૂડીલા બાપુ, બોંયોમોં ર'શીં.
પગોંનાં કડૂલાં દીકરી, ઢોંક્યાં ક્યમ ર'શીં ?
પગોંનાં કડૂલાં બાપુ, વડ કરી મેલશું.

ચાલોં સખી આપણ સોની આટે જૈયે,
અસ્તરી પુરુષનોં પારખોં રે લૈયે;
અસ્તરી અશે તો ટૂંપૈયા વશાવશે.
સવના સાથી[7] તેજમલ ગંઠોડા વશાયા.
ચાલો સખી રે આપણ વોંણીલા આટે જૈયે,
અસ્તરી પુરુષનોં પારખોં રે લૈયે;
અસ્તરી અશે તો સુનરી[8] વશાવશે.
સવના સાથી તેજમલ ધોતિયોં વસાયોં.

1. દિશાના 2. ચોટલો (બહુવચન) 3. દાંત 4. ત્યારે 5. મોસાળમાં. 6. રહેશે 7. સર્વની સાથે 8. ચૂંદડી

ચાલો સખી આપણ દરિયા કોંઠે જઈએ,
અસ્તરી પુરુષનોં પારખોં રે લૈયે;
અસ્તરી અશે તો પાટે બેશીનં ના'શે.
સવના સાથી તેજમલ ચારે કોંઠા ડો'ળ્યા,
પેલી રે તૅરી જૈને બંગડી ઝળકાવી.
ફટ રે ભૂંડોંની સોરી સેતરીનં[1] ચાલી !

[પ્રાગજીભાઈ ભામ્ભી સંપાદિત ઈડર વિસ્તારનાં લોકગીતોનો સંગ્રહ
'ફૂલડોં વેંણી વેંણી થાળ ભર્યો' : 2003]

1. છેતરીને.

❁

વનરા તે વનમોં નવસેં ગાવલડી

વનરા તે વનમોં નવસેં ગાવલડી,
નવસેં ગાયો દૂઝે રે
અલ્યા નંદના ગોવાળિયા !

શેમોં તે દોશું નં શેમોં વલોવશું,
શેમોં સાશો[1] કરશું રે ?
અલ્યા નંદના ગોવાળિયા !

સાત સમંદરની ગોળીઓ કીધી,
મેરુનો કીધો રવૈયો રે
અલ્યા નંદના ગોવાળિયા !

કાળુડા નાગનોં નેતરોં રે કીધોં,
વીછુડા ભાતની ગલોલો રે
અલ્યા નંદના ગોવાળિયા !

એક બાજુ તે કાળો કોંન વલોવે,
બીજે તે રાધકા ગોરોં રે
અલ્યા નંદના ગોવાળિયા !

હળવા હળવા તે કાન મૈડોં[2] વલોવો,
ગોળી-રવાયો નંદાશે રે
અલ્યા નંદના ગોવાળિયા !

ગોળી નંદાશે, મારી સાડી છંટાશે,
મોતીની માળા ટૂટશે રે
અલ્યા નંદના ગોવાળિયા !

1. છાશ (બહુવચનમાં) 2. મહીડાં

એટલું કીધું નં કોંન રિસાઈનં ચાલ્યા
જઈનં ગોકુળિયામોં વાશો[1] રે
અલ્યા નંદના ગોવાળિયા !

ચાલો રે સખીઓ, ચાલોને બેનો,
કોંન મનાવા જૈયે રે
અલ્યા નંદના ગોવાળિયા !

ચાલોને કોંનજી ખભે બેસાડું,
દૂધ નં રોટલી આલું રે
અલ્યા નંદના ગોવાળિયા !

[પ્રાગજીભાઈ ભામ્ભી સંપાદિત 'ફૂલડોં વેંણી વેંણી થાળ ભર્યો' પુસ્તક : 2003]

❁

1. વાસ, વાસો.

કયું વિશેષણ વાપરવું...?

[આશ્રમના અગાઉના એક વિદ્યાર્થી વિનાયક નરહર ભાવે એક વર્ષ અગાઉ તબિયતને કારણે આશ્રમમાંથી બહાર ગયેલા. પછી પત્રમાં પોતાની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ આપીને એમણે જણાવ્યું કે થોડા વખતમાં તે આશ્રમમાં પાછા ફરશે. "આપે પોતે મને કાગળ લખવો જોઈએ એમ 'વિનોબા'નો – આપને પિતૃતુલ્ય સમજનારા આપના પુત્રનો – અત્યાગ્રહ છે." તેના જવાબમાં : 10-2-1918]

તમારે સારુ કયું વિશેષણ વાપરવું એ મને ખબર નથી. તમારો પ્રેમ અને તમારું ચારિત્ર મને મોહમાં ડુબાવી દે છે. તમારી પરીક્ષા કરવા હું અસમર્થ છું. તમે કરેલી પરીક્ષાનો હું સ્વીકાર કરું છું. અને તમારે વિશે પિતાનું પદ ગ્રહણ કરું છું. મારો લોભ તમે લગભગ સંતોષ્યો જણાય છે. મારી માન્યતા છે કે ખરો પિતા પોતાથી વિશેષ ચારિત્ર્યવાન પુત્રને પેદા કરે છે. ખરો પુત્ર એ કે જે પિતાએ કર્યું હોય તેમાં ઉમેરો કરે. પિતા સત્યવાદી, દૃઢ, દયામય હોય તો પોતે તે ગુણો વિશેષે પોતાનામાં ધરાવે. આવું તમે કરેલું જોવામાં આવે છે. એ તમે મારા પ્રયત્ને કર્યું છે, એમ તો મને જણાતું નથી. એટલે તમે મને જે પદ આપો છો તે તમારા પ્રેમની ભેટ તરીકે સ્વીકારું છું. તે પદને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ. અને જ્યારે હું હિરણ્યકશ્યપ નીવડું ત્યારે પ્રહ્લાદ ભક્તની જેમ મારો સાદર નિરાદર કરજો.

તમને ઈશ્વર દીર્ઘાયુ બનાવો અને તમારો ઉપયોગ હિંદની ઉન્નતિને સારુ થાઓ, એમ ઇચ્છું છું.

મો૦ ક૦ ગાંધી

❁

ક્રાંતિ અને શાંતિનો સંગમ

હું નાનો હતો, ત્યારથી મારું ધ્યાન બંગાળ અને હિમાલય ઉપર ચોંટ્યું હતું. હિમાલય અને બંગાળ જવાનાં સપનાં હું સેવ્યા કરતો. બંગાળમાં વંદેમાતરમ્‌ની ક્રાંતિની ભાવના મને ખેંચતી હતી, અને બીજી બાજુએથી હિમાલયનો જ્ઞાનયોગ મને તાણતો હતો. 1916માં જ્યારે હું ઘર છોડીને નીકળી પડ્યો, ત્યારે મને એક તો હિમાલય જવાની ઇચ્છા હતી, બીજી બંગાળ જવાની. હિમાલય ને બંગાળ બંનેને રસ્તે કાશીનગરી પડતી હતી. કર્મ સંજોગે હું ત્યાં પહોંચ્યો.

કાશીમાં હતો તે દરમ્યાન મને એક દિવસ ગાંધીજીનું સ્મરણ થયું. એમનું પેલું પ્રસિદ્ધ ભાષણ હું વડોદરા હતો ત્યારે મેં છાપામાં વાંચેલું. બનારસ હિંદુ વિશ્વ વિદ્યાલયના પ્રારંભ પ્રસંગે યોજાયેલ સમારંભમાં તેઓ આવ્યા હતા. તે સમારંભમાં મોટા મોટા વિદ્વાનો, રાજા મહારાજાઓ અને વાઇસરોયની હાજરીમાં ગાંધીજીએ જે ઓજસ્વી ભાષણ આપેલું, તેની મારા ઉપર બહુ ઘેરી અસર થઈ હતી. કાશીમાંયે હજી તેની ચર્ચા ચાલ્યા કરતી હતી. મને લાગ્યું કે આ પુરુષ એવો છે, જે દેશની રાજકીય સ્વતંત્રતા અને આધ્યાત્મિક વિકાસ બંને સાથે સાધવા માગે છે. મને આ જ ખપતું હતું. મેં પત્ર લખી પ્રશ્નો પૂછ્યા. જવાબ આવ્યા એટલે ફરી પૂછ્યા. ગાંધીજીએ વળતી આશ્રમમાં દાખલ થવા અંગેના નિયમોની પત્રિકા મોકલી અને લખ્યું કે પત્રવ્યવહારથી વધુ ફોડ નહીં પાડી શકાય, તમે રૂબરૂ આવી જાવ.

અને મારા પગ મહાત્મા ગાંધી તરફ વળ્યા. આમ જોતાં તો એમ લાગે કે ન તો હું હિમાલય ગયો, કે ન બંગાળ પહોંચ્યો. પણ મારા મનથી તો હું બંને જગ્યાએ એકી સાથે પહોંચી ગયો. ગાંધીજી પાસે મને હિમાલયની શાંતિ પણ મળી અને બંગાળની ક્રાંતિ પણ જડી. જે વિચારધારા હું ત્યાં પામ્યો, તેમાં ક્રાંતિ અને શાંતિનો અપૂર્વ સંગમ થયો હતો.

7 જૂન, 1916ને દિવસે કોચરબ આશ્રમમાં હું ગાંધીજીને પહેલી વાર મળ્યો. ભગવાનની અપાર દયા હતી કે એમણે મને એમનાં ચરણોમાં સ્થિર કર્યો.

ગાંધીજી તો પારસમણિ જેવા હતા. એમના સ્પર્શથી લોઢું સુવર્ણ બનતું. એમના હાથમાં એવો કીમિયો હતો જેને લીધે તેઓ માટીમાંથી મહાપુરુષ પેદા કરી શકતા હતા, જંગલીને સભ્ય બનાવી શકતા હતા, નાનાને મોટો કરી શકતા હતા.

એમણે મારા જેવા અસભ્ય માણસને સભ્ય તો નહીં, પણ સેવક જરૂર બનાવ્યો. મારી અંદરના ક્રોધના જ્વાળામુખીને અને બીજી અનેક વાસનાઓના વડવાગ્નિને શમાવી દેનારા તો ગાંધીજી જ હતા. આજે હું જે કાંઈ છું, તે બધો એમની આશિષનો ચમત્કાર છે.

ગાંધીજી પાસે પહેલવહેલો આશ્રમમાં પહોંચ્યો, ત્યારે મને તો કંઈ આવડે

નહીં. એમને પણ ખબર કે સદ્‌ભાવનાથી છોકરો આવ્યો છે. પહેલે દિવસે એમણે શાક સમારતાં શિખવાડ્યું, અને અમે ખૂબ વાતો કરી. એમના હાથે જ હું ધીરે ધીરે ઘડાયો. 1916માં જ્યારે હું એમની પાસે પહોંચ્યો, ત્યારે 21 વરસનો છોકરડો હતો. એક જિજ્ઞાસુ બાળકની વૃત્તિ લઈને એમની પાસે ગયો હતો. ત્યારે એમણે મારી પરીક્ષા કરી હશે કે કેમ તે હું જાણતો નથી, પરંતુ મારી બુદ્ધિથી મેં એમની ઘણી પરીક્ષા કરી લીધી હતી; અને જો તે પરીક્ષામાં તેઓ ઓછા ઊતરત, તો એમની પાસે હું ટકી શકત નહીં. મારી પરીક્ષા કરીને તેઓ મારામાં ગમે તેટલી ખામીઓ જોત, તોપણ મને પોતાની સાથે રાખત; પણ મને એમની સત્યનિષ્ઠામાં જો કંઈક કમી, ન્યૂનતા દેખાત, તો હું એમની પાસે ન રહેત.

ગાંધીજી હંમેશાં કહેતા કે, હું તો અપૂર્ણ છું. વાત એમની સાચી હતી. મિથ્યા બોલવું તેઓ જાણતા નહોતા. તેઓ સત્યનિષ્ઠ હતા. પરંતુ મેં એવા ઘણા મહાપુરુષો જોયા છે, જેમને પોતાને એવો ભાસ હોય કે પોતે પૂર્ણ પુરુષ છે; એમ છતાં એવા કોઈનું મને લગીરે આકર્ષણ નથી થયું, પરંતુ હંમેશાં પોતાને અપૂર્ણ માનનારા ગાંધીજીનું જ અનેરું આકર્ષણ મને રહ્યું. મારા પર જેટલી અસર ગાંધીજીની પડી, તેટલી પૂર્ણતાનો દાવો કરનારા બીજા સજ્જનોની ન પડી.

હું ગાંધીજીને મળ્યો અને એમના ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયો. ‘ગીતા’માં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો આવે છે. એ વર્ણન જેને લાગુ પડે એવો સ્થિતપ્રજ્ઞ શરીરધારી ભાગ્યે જ શોધ્યો જડે. પણ એ લક્ષણોની બહુ નજીક પહોંચી ચૂકેલા મહાપુરુષને મેં મારી સગી આંખે જોયો.

વિનોબા ભાવે

[‘ભૂમિપુત્ર’ પખવાડિક : 2004]

❀

સાવધાન !

[‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ની] શ્રેષ્ઠ વાર્તા છે ‘ભૂત રૂવે ભેંકાર.’ આપણી વિખ્યાત પ્રેતકથાઓના સંગ્રહ તમે આપો તો એક મોટી સિદ્ધિ ગણાશે.

‘રસધાર’ના પાંચમા ભાગમાં તમારી કલમ થોડી તાકાત ગુમાવી બેઠી હોય એવું મને લાગ્યું. ગુજરાતીના ઉપયોગમાં સાવધાન રહેવું જરૂરી છે, કારણ કે એ સહેલાઈથી માંદલા વરણાગિયાવેડામાં સરી પડે છે. આપણા પ્રેમશૌર્યસભર સાહિત્ય માટે એ વલણ જીવલેણ નીવડી શકે.

નાનાલાલ મહેતા

[ઝવેરચંદ મેઘાણી પરના પત્રમાં : 1927]

❀

ગાંધી પણ એવા ને એવા નહીં ચાલે

ઘનશ્યામદાસ બિરલાજીએ બાપુનાં સ્મરણોની સરસ ચોપડી લખી છે. એમાં એમણે બાપુની વ્યવહારકુશળતા બતાવવા એક પ્રસંગ ટાંક્યો છે. કામો વચ્ચેથી પણ વખત કાઢીને બાપુએ પૂછેલું કે ફલાણું ફંડ સરખી બેંકમાં રાખ્યું છે ને ? અને એનું સરખું વ્યાજ મળે છે ને ? એવો પ્રસંગ ટાંકીને બિરલાજી લખે છે : બાપુ ચતુર વાણિયા હતા.

પરંતુ હું બહુ નમ્રતાપૂર્વક કહેવા માગું છું કે ફંડ એકઠું કરવું, એને વ્યાજે મૂકીને વધારવું, એ બધી હવે જૂનીપુરાણી વાતો થઈ ગઈ છે. આજે જો કોઈ મહાત્મા થાય અને વ્યાજની ચિંતા કરે તો એની તે વાત પછાત મનાશે. આજે તો એવું સૂઝવું જોઈએ કે વ્યાજ ન લેતાં ઊલટું આપવું જોઈએ; મૂડીને વધારવાની વાત જ ન હોય, એને તો ઘટાડવાની જ હોય. જેણે આપણો પૈસો લીધો એણે જો એનો બરાબર ઉપયોગ કર્યો હોય તો પાછો લેતી વખતે તેને ઊલટી કસર આપવી જોઈએ. આવું જેને સૂઝશે તે જ આ જમાના માટે લાયક ગણાશે. આપણે કોઈએ ગાંધીજીના સ્થૂળ ચરિત્રના આકારનું પૂછડું ન પકડવું જોઈએ. એ પોતે કાંઈ જૂની ચોપડીઓની નકલો કાઢનારા માણસ ન હતા. એ તો નિત્ય નવું અને તાજું વિચારતા અને કહેતા; તેમ છતાં આપણે એમની સ્થૂળ વાતોને પકડી રાખવાની ભૂલ કરીએ છીએ.

ગાંધીજી જેટલે અંશે વ્યક્તિ હતા તેટલે અંશે, તેઓ જેમ ગુણોથી ભરેલા હતા તે જ રીતે દોષોથી પણ ભરેલા હતા. ત્યારે એમના ગુણ-દોષોની છણાવટ કરીને ગુણોનો સ્વીકાર અને દોષોનો પરિહાર કરવો એ અનિવાર્ય થઈ પડે છે. આપણે જો એ નહીં સમજીએ, તો આપણે ગાંધીજીને જરાય સમજ્યા નથી. તેઓ તો રોજેરોજ બદલાતા ગયા હતા, પળેપળ વિકસતા રહ્યા હતા, અને આજે તેઓ હોત તો કેવું વલણ લેત તે કોઈ કહી શકે તેમ નથી.

માર્ક્સને કેટલીયે વાતો નહોતી સૂઝી, કેમ કે આજે જે વિજ્ઞાન વિકસ્યું છે તે એણે ભાળ્યું નહોતું. એને જો આ વિજ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોત તો એ એના સિદ્ધાંતોને બદલત; કારણ એ ચિંતનશીલ મનુષ્ય હતો. આજે વિજ્ઞાનયુગમાં માર્ક્સ નહીં ચાલે, તેમ પુરાણા-કાળનો મનુ પણ આજે નકામો નીવડશે. અને ગેરસમજ ન કરો તો હું નમ્રતાપૂર્વક કહેવા માગવું છું કે ગાંધી પણ આજે એવો ને એવો નહીં ચાલે.

આપણે તો સમાજ-શરીરમાં કાંટાની પેઠે ઘૂસી જવાનું છે. કાં તો શરીર કાંટાને ફેંકી દે છે, કાં એ શરીરને સતત ભોંકાયા જ કરે છે. તે જ રીતે આપણે કુશાગ્ર બુદ્ધિથી સમાજશરીરમાં પેસી જવાનું છે. સમાજ આપણને ફેંકી દે તો જરાયે આશ્ચર્યની વાત નથી. મને તો ઊલટું આશ્ચર્ય એ વાતનું થાય છે કે હજી સુધી ફાંસી, શૂળી કે ક્રોસ આપણાથી આટલાં છેટાં ને છેટાં કેમ રહ્યાં છે !

આપણો વિચાર સમાજને ભોંકાવો જોઈએ. વિચાર જો પરોણીની જેમ ન ભોંકાય તો સમજવું જોઈએ કે આપણે જે વિચાર રજૂ કર્યો તેનાથી સમાજનું ગાડું આગળ ધપે તેમ નથી, એ સમાજને 'જૈસે થે' (જેવો ને તેવો) રાખનારો છે.

વિનોબા ભાવે

નાની નાની વાતો

નાની નાની વાતોમાં પોતાની વાતનો આગ્રહ ન રાખવો. હા, જ્યાં ન્યાય કે સત્યની વિરુદ્ધ કાંઈ થતું હોય તો તેનો જરૂર વિરોધ કરવો. બાકી, સામાન્ય વાતોમાં આપણો આગ્રહ ન રાખવો. જે માણસ વારંવાર પૈસા ખર્ચ્યા કરે છે, તેની બધી પૂંજી ઝટ ખલાસ થઈ જાય છે. તો આગ્રહશક્તિ પણ માણસની પૂંજી છે, તેને નાની નાની બાબતોમાં ખરચી નાખવાની નથી. તેને તો મોટા કામ માટે, ક્યારેક સત્યનો આગ્રહ કરવો પડે, સત્યાગ્રહ કરવો પડે, તે માટે સાચવી રાખવાની છે. એટલે સામાજિક કામ કરનારાઓએ પોતાના મત માટે નિરાગ્રહની વૃત્તિ ખાસ કેળવવી જોઈએ.

આની સાથોસાથ આપણી સંસ્થાઓનાં કામ સર્વસંમતિથી ચાલે, એવીયે આપણી કોશિશ રહે. સમૂહ ભેળો થાય ત્યારે આખા સમૂહનો એક જ વિચાર હોય, એવું બનવાનું નહીં. બધાના વિચારો તો ભિન્ન ભિન્ન રહેશે. પરંતુ તેમાંથી માર્ગ કાઢવો અને સર્વસંમતિથી નિર્ણય કરવો, એ લોકશાહી માટે જરૂરી છે. ક્યારેક બહુ મોટા મતભેદ ઊભા થાય ત્યારે પણ કોઈ લવાદ પાસે મૂકીને તેનો ફેંસલો કરવાની પ્રથા રાખવી જોઈએ.

એક એવી માન્યતા રૂઢ થઈ ગઈ છે કે આપણે પોતાને માટે પરિગ્રહ ન કરીએ, પણ સંસ્થા માટે કરી શકીએ. આવો વિચાર-દોષ ઘણી બાબતમાં જોવા મળે છે. જેમ કે એક વ્યક્તિ માટે હિંસા કરવી ઉચિત નથી એમ સહુ માનશે, પરંતુ સમાજ માટે ને રાષ્ટ્ર માટે હિંસા કરવામાં પાપ નહીં માને. એવી રીતે સંસ્થા માટે પરિગ્રહ કરવામાં વાંધો નથી, એમ મોટે ભાગે મનાતું આવ્યું છે.

એક દાખલો લઈએ. હું જોતો કે ચરખા સંઘના પૈસા બૅન્કમાં પડ્યા રહેતા, જેનું વ્યાજ તેને મળતું. હવે, વિચાર કરીએ કે આ વ્યાજ ક્યાંથી મળે છે ? આપણા મૂકેલા પૈસા બૅન્ક બીજા ધંધાદારીઓને આપે છે, એમની પાસેથી વ્યાજ લે છે, અને પછી એ આવકમાંથી આપણને થોડુંક વ્યાજ આપે છે. એટલે એ બધા વેપારધંધામાં આપણા પૈસા રોકાય છે. એ બધા ધંધા આપણી સંસ્થાના ઉદ્દેશને અનુરૂપ જ હોય, એવું ન પણ બને. કદાચ આપણાથી સાવ વિરુદ્ધના ઉદ્દેશ માટે એ વેપારધંધા ચાલતા હોય, એવુંયે બને. આ એક પ્રકારનો ધનલોભ જ છે, જે આપણી સંસ્થાના ઉદ્દેશથી વિપરીત કામમાં સીધી કે આડકતરી રીતે આપણને સામેલ કરે છે. તેથી, પરિગ્રહ સંસ્થાને નામે થતો હોય તોપણ તે ખોટો છે, અને તેમાંથી બચવું જોઈએ.

વિનોબા ભાવે

['ભૂમિપુત્ર' પખવાડિક]

પ્રાર્થનામાં વિવેક

સ્નાન, ભોજન અને નિદ્રા એ ત્રણેયની જે ખૂબીઓ છે, તે પ્રાર્થનામાં છે. ઊંઘથી શરીરને આરામ અને ઉત્સાહ મળે છે, એવી રીતે પ્રાર્થનાથી મનને આરામ અને ઉત્સાહ મળે છે. ભોજનથી શરીરનું પોષણ થાય છે; પ્રાર્થનાથી મનનું પોષણ થાય છે. સ્નાનથી શરીરની શુદ્ધિ થાય છે, તો મનની શુદ્ધિ પ્રાર્થનાથી થાય છે. શરીર રોજ મેલું થાય છે, તેથી તેને રોજ સ્નાન કરાવવું પડે છે. એવી જ રીતે મનને પણ રોજ સાફ રાખવું પડે છે અને મનને માટે ઉત્તમ સ્નાન પ્રાર્થના છે.

સર્વોત્તમ પ્રાર્થના મૌન છે. તેમ છતાં માણસને ઈશ્વરે જીભ આપી છે, તેથી માણસ જીભનોયે ઉપયોગ કરી લે છે.

'કુરાન' હોય કે 'બાઇબલ' હોય, 'ગીતા' હોય કે સંતજનોનાં ભજન હોય – તેનો આપણે પ્રાર્થનામાં ઉપયોગ કરીએ છીએ. આપણી ભાવના પ્રગટ કરવા માટે આપણે સંતોની વાણીનો, ધર્મગ્રંથો વગેરેનો સહારો લઈએ છીએ. એ બધી વાણી વરસોથી ઘૂંટાતી આવી છે, અને તેથી તેમાં તાકાત છે. 'મર્દનં ગુણવર્ધનમ્.' વરસોથી ઘૂંટાતી આવી હોવાને કારણે તે વાણીની પોટેન્સી ઘણી વધી ગઈ હોય છે.

એ વાણીનો મર્મ આપણામાં આત્મસાત્ થતો રહેવો જોઈએ. પ્રાર્થના પોપટપાઠ જેવી ન બનવી જોઈએ. જે પ્રાર્થના બોલાય, જે ભજનો વગેરે ગવાય, તેનું અર્થ-ચિંતન પણ ચાલતું રહેવું જોઈએ. અર્થ-ચિંતનની સાથોસાથ તેનો જીવનમાં અમલ કરવાની કોશિશ પણ સતત ચાલતી રહેવી જોઈએ. આમ થાય છે, ત્યારે જ પ્રાર્થનાની શક્તિનોયે આપણને અનુભવ થાય છે.

બીજી એક વાત તરફ પણ આપણું ધ્યાન જવું જોઈએ. પ્રાર્થનામાં આપણે જે ભજનો ગાતા હોઈએ છીએ, તેના અર્થનીયે બારીક પરીક્ષા અને છણાવટ થવી જોઈએ. સામાન્ય રીતે આજે જે ભજનો રૂઢ થઈ ગયાં છે, તે બધાં અનુભવની તેમજ વિચારની કસોટીએ ખરાં જ ઊતરે છે, એવું નથી. દાખલા તરીકે, કબીરના ભજનમાં આવે છે કે 'યા જગ મેં કોઈ નહીં અપના'. આ વિચાર આપણા સમાજમાં બહુ ફેલાઈ ગયો છે. ખરું જોતાં, આ એક સંકુચિત ને સ્વાર્થી વલણ છે.

ભલે ને આ બધાં ભજનો કોઈ ને કોઈ સંત પુરુષનાં હોય, છતાં વિવેકપૂર્વક પસંદગી કરવાનું કામ આપણું છે. વૈરાગ્યની ખોટી વ્યાખ્યા, પરમાર્થનો ખોટો અર્થ, દુર્બળ નિષ્ક્રિયતા, ચિંતન માટે પ્રતિકૂળ એવાં ઈશ્વરનાં વ્યર્થ વિશેષણો વગેરે કેટલીયે ખોટી બાબતો આપણા લોકોમાં રૂઢ થઈ ગઈ છે. તે બધી બાબતોનું સંશોધન થાય, તે જરૂરી છે.

વિનોબા ભાવે

['વિજ્ઞાન–અધ્યાત્મ' પુસ્તક : 2004]

ચૂંટણી-સુધારાની ઝુંબેશ

લોકશાહી માટે આજે જે જોખમો ઊભાં થયાં છે, તે માત્ર વેળાસર ચૂંટણી થઈ જાય, અને શાસક પક્ષને બદલે બીજો કોઈ પક્ષ ચૂંટાઈ આવે, તેથી ઓછાં થઈ જશે એમ માનવાનું નથી. કોમવાદને પ્રોત્સાહન, લાલચ આપીને પક્ષપલટાને ઉત્તેજન આપવું, મૂડીવાદીઓની પડખે રહી તેમનાં નાણાં પક્ષ માટે મેળવી ધોમ ખર્ચા કરીને ચૂંટણીઓ જીતવી, સત્તાનો દુરૂપયોગ કરીને, ગેરકાયદેસર રીતે મત આપે તે ગામનાં જ વિકાસકાર્યો કરાવવાં વગેરે. આમાંના ઘણાખરા દોષો ચૂંટણીપદ્ધતિને કારણે થતા હોય છે, તેથી તેને સુધારવાનું અનિવાર્ય ગણવું જોઈએ. ચૂંટણી-પદ્ધતિમાં જ જ્યાં ભરપૂર દોષો ભર્યા પડ્યા છે, ત્યાં એને નિવાર્યા વિના ધરમૂળથી ફેરફાર કદી સંભવિત નથી.

આજે દુનિયાના બધા લોકશાહી દેશોમાં ઉદ્યોગપતિઓ બધા પક્ષોને પોતાનાં નાણાંના જોરે રમાડે છે અને સૌને ખીસામાં રાખે છે. ભારતમાં પણ મહદ અંશે એમ બને છે. વળી બીજા દેશોનાં નાણાંના જોરે પણ કેટલાક પક્ષો નાચ્યા કરે છે. સત્તા પર આવ્યા પછી આવા લોકો, એમના આશ્રયદાતા ઉદ્યોગપતિઓના કે અન્ય દેશોના ગુલામની જેમ જ વરતતા હોય છે.

કેશુભાઈ ભાવસાર

['પુનર્રચના' માસિક : 1975]

કામ કરે ઈ જીતે

કામ કરે ઈ જીતે રે, માલમ !
કામ કરે ઈ જીતે.
આવડો મોટો મલક આપણો
બદલે બીજી કઈ રીતે રે.

ખેતર ખેડીને કરો સીમ સોહામણી !
બાંધો રે નદીયુંનાં નીર;
માગે છે દેશ આજ મહેનત મજિયારી,
હૈયાનાં માગે ખમીર.૦૦૦

હાલો રે ખેતરે ને હાલો રે વાડીએ,
વેળા અમોલી આ વીતે;
આજે બુલંદ સૂરે માનવીની મહેનતના
ગાઓ જયજયકાર પ્રીતે.

નાથાલાલ દવે

એક જ દે ચિનગારી

એક જ દે ચિનગારી, મહાનલ !
એક જ દે ચિનગારી.

ચકમક લોઢું ઘસતાં ઘસતાં
ખરચી જિંદગી સારી,
જામગરીમાં તણખો ન પડ્યો,
ન ફળી મહેનત મારી.

ચાંદો સળગ્યો, સૂરજ સળગ્યો,
સળગી આભ-અટારી;
ના સળગી એક સગડી મારી
વાત વિપતની ભારી.

ઠંડીમાં મુજ કાયા થથરે,
ખૂટી ધીરજ મારી;
વિશ્વાનલ, હું અધિક ન માગું,
માગું એક ચિનગારી.

❀

આ એક જ કૃતિથી હરિહરભાઈ ભટ્ટ ગુજરાતમાં કવિ તરીકે એકાએક પ્રસિદ્ધિ પામ્યા.

જીવવું એટલે ગરમી ટકાવવી, એ મહાન ભૌતિક સત્ય છે. ખોરાક ખાઈએ છીએ, કપડાં પહેરીએ છીએ, ગુફાની અંદર કે મહેલમાં રહીએ છીએ, મહેનત કરીએ છીએ, એ બધી પ્રવૃત્તિ શારીરિક ઉષ્ણતા ટકાવવા ખાતર જ છે. તડકો ઓછો મળે તો તેલ-ઘી જેવી ચરબી ખાઈને માણસ પોતાની ઉષ્ણતા ટકાવે છે. કપડાંને અભાવે વૈરાગીઓ શરીરે ભસ્મ ચોળે છે. ભૌતિક ક્ષેત્રમાં હૂંફ વગર માણસનું ચાલતું નથી.

પ્રેમના ક્ષેત્રમાં પણ હૂંફની એટલી જ જરૂર હોય છે. જુદાઈ એ ટાઢ છે. મરણની વાટ છે. એ ટાળવા માટે પ્રેમ દ્વારા માણસો એકબીજામાં ઓતપ્રોત થાય છે. ભૌતિક ક્ષેત્રમાં શારીરિક શ્રમથી ઉષ્ણતા ટકાવાય છે તેમ અહીં ત્યાગ, સેવા, આત્માર્પણ અને બલિદાનથી પ્રેમની હૂંફ વધારાય છે. આ પ્રેમની વિશ્વમૂર્તિ પ્રત્યક્ષ ભગવાન છે. એ પ્રેમસૂર્યને કવિએ મહાનલને નામે સંબોધ્યા છે. એ પ્રેમનો એક તણખો પણ જો મળી જાય, તો મનુષ્યજીવન કૃતાર્થ થઈ ગયું. પ્રાર્થના કરવી હોય તો ધન, દોલત, સામર્થ્ય, પ્રતિષ્ઠા કે રાજપાટ, એવી દુન્યવી સગવડો માટે શીદને કરીએ ? એ એક ચિનગારી મળી, જીવનમાં પ્રેમનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, એટલે જીવન કૃતાર્થ થયું.

કાકા કાલેલકર

['ભજનાંજલિ' પુસ્તક : 1974]

ઓળખો છો આમને ?

અણ્ણાસાહેબ સહસ્રબુદ્ધે (1897-1980)

આજીવન બ્રહ્મચર્યનું વ્રત ધારણ કરનાર અનંત વાસુદેવ સહસ્રબુદ્ધેએ 1920થી માંડીને સ્વરાજ માટેની દરેક લડતમાં ભાગ લીધેલો. તિલક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ (પુણે)થી એમના સાર્વજનિક જીવનનો આરંભ થયેલો. તેમાં હરિજનોને પ્રવેશ આપવાના મુદ્દા પર સંસ્થાને મળતી સહાય બંધ થઈ ગઈ ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ડાંગરનાં ખેતરોમાં મજૂરી કરીને તેમણે સંસ્થાનું ખર્ચ કાઢેલું. દલિતવાસમાં જઈને એમણે રાત્રીશાળાઓ ચલાવેલી. અબ્રાહ્મણોને જનોઈ આપવાનો મોટો સમારંભ રચીને તેમણે બ્રાહ્મણોનો રોષ વહોરી લીધો હતો. 1919માં એમણે પ્રથમ વાર ગાંધીજીનાં દર્શન કર્યાં. મૂળ તો ગાંધીજીની સભામાં ધાંધલ મચાવવા મિત્રો સાથે ગયા હતા, પણ ગાંધીજીના ભક્ત બની ગયા. પછી સાબરમતી આશ્રમમાં આવીને ખાદી-ઉદ્યોગની સંપૂર્ણ તાલીમ લીધી. આંધ્રપ્રદેશના મેટપલ્લી ખાદી કેન્દ્રને તેમણે જોતજોતામાં લાખોનું ઉત્પાદન કરતું કરી દીધું. 1934માં બિહાર ધરતીકંપના સેવાદલમાં જોડાયા. પછીને વરસે મહારાષ્ટ્ર કૉંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી બન્યા. 1942ની 'હિંદ છોડો' લડત વખતે બૉંબની હેરવણીફેરવણી કરતા. સ્વરાજ મળ્યા પછી 1951માં ગ્રામોદ્યોગની જાણકારી મેળવવા જાપાન ગયા. ત્યાંથી આવીને અખિલ ભારત ચરખા સંઘના મંત્રી બન્યા. ભૂદાન આંદોલનમાં જોડાયા. કોરાપુટ (ઓરિસા)માં જિલ્લાદાન થતાં ત્યાં નવ-નિર્માણનું કામ ચાર વરસ સુધી કર્યું.

અનંત કાણેકર (1905-1980)

પોતાની નિવૃત્તિ સુધી મુંબઈની સિદ્ધાર્થ કૉલેજમાં શિક્ષણકાર્ય કરનાર પ્રાધ્યાપક કાણેકરની સર્જક પ્રતિભા પણ સાથોસાથ ખૂબ પાંગરી. લલિત નિબંધ, લઘુકથા, નાટક, પ્રવાસવર્ણન, પત્રકારિત્વ, રાજકારણ, ચલચિત્રો – એમ અનેક ક્ષેત્રમાં તેમણે કલમ ચલાવેલી છે. 1933માં સ્થપાયેલી 'નાટ્ય મન્વન્તર' સંસ્થા દ્વારા શિક્ષિત મરાઠી મહિલાઓને રંગમંચ પર લાવનારા એ પ્રથમ નિર્માતા હતા.

અશરફખાન (1880-1962)

ઇન્દોરના એક મુસ્લિમ પરિવારમાં જન્મેલા અશરફખાન નાનપણથી જ દિવસમાં પાંચ વખત નમાજ પઢતા. ધર્માચરણ માટેના અનુરાગની સાથે સાથે નાટ્યભૂમિ પ્રત્યેનું આકર્ષણ એટલું ભારે થયું કે નાની વયે ઘરેથી નાસી જઈને વાંકાનેર નાટક કંપનીમાં જોડાઈ ગયેલા. કુટુંબના માણસોને થયું કે છોકરો ખોટા છંદે ચડ્યો છે, એટલે શોધખોળ કરી, તેને સમજાવી ઘેર પાછો લાવ્યા. પણ અશરફની ઉંમર પચીસ વર્ષની થઈ ત્યારે રંગભૂમિ માટેની તેની ઝંખના પિછાણીને પરિવારજનોએ તેને પારસી નાટક મંડળીમાં જોડાવાની રજા 1905માં આપી. ત્યાં 'ઝહરી સાપ' નામના તેના પ્રથમ નાટ્યપ્રયોગમાં જ અશરફે પોતાનામાં રહેલી

અભિનય-ક્ષમતાનો પરિચય કંપની-સંચાલકોને કરાવ્યો. તેને ઉર્દૂ ભાષા, અભિનય, સંગીત વગેરેની વ્યવસ્થિત તાલીમ મળે તે માટે અમૃત કેશવ નાયક અને પંડિત નારાયણપ્રસાદ જેવા ગુરુઓ પાસે મૂકવામાં આવ્યો. એ રીતે અશરફખાને નાટ્યકલામાં પ્રવીણતા મેળવી. 1914માં તે આલ્ફ્રેડ નાટક કંપનીમાં માસિક પચીસ રૂપિયાના પગારથી જોડાયા. ગુજરાતી ભાષામાં પહેલું નાટક તેમણે કરાંચીમાં રજૂ કર્યું, ત્યાં સુધી તો હિન્દી અને ઉર્દૂ નાટકો જ એમણે ભજવેલાં. પણ ઉચ્ચ કોટિના અભિનેતા તરીકેની કીર્તિ તેમણે ગુજરાતી રંગમંચ દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી. 'માલવપતિ' નાટકના પ્રથમ પ્રયોગથી જ મુંજ તરીકેનો તેમનો અભિનય ખૂબ વખણાયો. 'સિરાજુદ્દૌલા' નાટકમાં દારૂડિયા સિરાજનું મુખ્ય પાત્ર એમને મળ્યું. દારૂને ક્યારેય હાથ ન અડાડનાર અશરફખાને એ પાત્ર એવી અદ્‌ભુત રીતે ભજવ્યું કે પ્રેક્ષકો એમના અભિનય પર ફિદા થઈ ગયા. પછી તો અનેક નાટકોમાં એમણે સફળ ભૂમિકાઓ ભજવી.

હેન્રી સ્ટેનલી (1841-1904)

મૂળ નામ જોન રોલેન્ડ્ઝ. જન્મ પછી તરત પિતૃસુખ ગુમાવ્યું. માતાએ તેને ત્યજી દીધો. અનાથાશ્રમમાં ઉછેર થયો. છ વરસની વયે એક ધર્માદા સંસ્થામાં મૂકવામાં આવ્યો. ત્યાં કાળી મજૂરી ને મારઝૂડમાંથી નાસી છૂટીને વતન ઇંગ્લેન્ડથી અમેરિકા જતા જહાજમાં કેબિન-બૉય તરીકે એ ચડી ગયો. ત્યાં એક દુકાનના માલિક પાસેથી એને આશરો ને નોકરી મળ્યાં. એ રાંક, લાચાર છોકરામાં જોતજોતામાં ખુમારી પ્રગટી. માલિકની પત્ની બીમાર પડી ત્યારે છોકરાએ ઘણી ચાકરી કરી. તે તો બચી નહીં, પણ છોકરાની સેવાથી ગદ્‌ગદ બનેલો માલિક હવે તેને પુત્ર સમાન ગણવા લાગ્યો. માલિકનું નામ હતું હેન્રી મોર્ટન સ્ટેનલી. તે પછી ઇંગ્લેન્ડવાળું નામ જોન રોલેન્ડ્ઝ લુપ્ત થયું, તેનું સ્થાન લીધું પિતા સમાન એ પુત્રે આપેલા પોતાના નામે : હેન્રી મોર્ટન સ્ટેનલી. થોડો વખત લશ્કરમાં કામ કરીને હેન્રી એક અખબારનો ખબરપત્રી બની ભૂમધ્ય સમુદ્રની આસપાસના દેશોમાં ઘૂમ્યો. પછી ન્યુયોર્કના 'હેરલ્ડ' દૈનિકના માલિક જેમ્સ બેનેટે સ્ટેનલીને એક કામગીરી સોંપી : આફ્રિકાનાં અંધારાં ઉલેચવા ગયેલા શોધસફરી ડેવિડ લિવિંગસ્ટનનો ઘણા વખતથી પત્તો નહોતો, તેની આફ્રિકા જઈને ભાળ લગાડવાની. ઘાસની ગંજીમાં ખોવાયેલી સોય શોધી કાઢવા જેવી એ વાત હતી. અનેક મુસીબતો ભરેલી રઝળપાટને અંતે 1871ના નવેમ્બરમાં તેની ખોજ પૂરી થઈ ત્યારે સ્ટેનલીએ ઉચ્ચારેલા શબ્દો ઇતિહાસમાં અંકાઈ ગયા છે : ''હું ધારું છું કે આપ જ ડૉ૦ લિવિંગસ્ટન હશો !'' આફ્રિકાથી પાછા ફરીને સ્ટેનલીએ એક પુસ્તક લખ્યું : 'ડૉ૦ લિવિંગસ્ટન મને કેવી રીતે મળ્યા'. તે પછી આફ્રિકાના અજાણ પ્રદેશોની ખોજમાં એણે કેટલીયે સફરો કરી : 1874-77માં, 1878માં, 1879-84માં અને છેલ્લે 1887-89માં. એ દરેકનાં બયાન આપતાં

પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં. જીવનનાં છેલ્લાં વરસોમાં સ્ટેનલી બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટના સભ્ય ચૂંટાયા હતા. એમને 'સર'નો ખિતાબ મળેલો. સ્ટેનલીની આરામગાહની નીચે તેના સમગ્ર જીવનના સરવૈયારૂપ એક જ શબ્દ કોતરેલો છે : 'આફ્રિકા'.

મૂળશંકર પ્રા૦ ભટ્ટ

['વિશ્વપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ-કોશ' પુસ્તક]

ચૉરાનો પોકાર...

એક ગામડાની અંદર જતાં જોયું કે ચૉરો પડી ગયો છે, દીવાલો ફસકી પડી છે, ઠાકરદ્વારો ઊપડી ગયો છે. સવારસાંજ દીવા પ્રગટતા નથી. ઝાલરનો નાદ બંધ પડ્યો છે. નિર્જન, નિઃસ્તબ્ધ અને ગંભીર એ દેવાલય કે લોકાલય કોઈ અબોલ આર્તવાણી વડે ગામડિયા દેવને – ઠાકર મહારાજને – સાદ કરી રહ્યું છે.

માટીની દીવાલો તો ભાંગે; પરંતુ ચૉરો માટીની ચાર દીવાલો ને છાપરું નથી. એના પરમાણુ-પરમાણુએ ગામનો ઇતિહાસ પડ્યો છે, જમાનાઓનું લોકજીવન વીંટળાઈ રહ્યું છે. શૂરવીરો આંહીં કસુંબો લેતા. ચારણ કોણી સુધી બાંયો ચડાવીને ગોઠણભેર થઈને શૌર્યનાં યશોગાન ગાતો. પંચાયત મળતી ને ઠાકર મા'રાજની સાખે નિર્મળ ન્યાય તોળાતો. સાધુસંતો આંહીં ઊતરતા. મુસાફરોની આ ધર્મશાળા અને અમલદારોનો આ ઉતારો. ચોકીદારોની આ ચાવડી, જ્યાં બેઠાં બેઠાં ગામમાં કૂતરું દાખલ થાય તેની પણ ખબર રાખી શકાતી. અને ભજનધૂનના પડઘા આંહીં હજુ યે બોલે છે.

આજ ચૉરો ભાંગી પડ્યો છે. અકસ્માત નથી. હૈયામાં પડેલા ચૉરાના પાયા લોકોએ કાઢીને ફેંકી દીધા, પંચાયતો અદૃશ્ય થઈ, યશોગાન બંધ પડ્યાં, લોકજીવનના કલ્લોલ અટકી ગયા; ઠાકર મહારાજનું આસન લોકોના હૃદયમાંથી ઊખડી ગયું. પછી જ ચૉરો ખળભળ્યો.

એ દેવાલયમાં ઠાકર મહારાજ પાછા લાવવા હોય તો અક્કેક આદમી ગારાનું ગાદળું લઈ આવે ને ચણતર ચણે. પરંતુ ઠાકરદ્વારની મરામત પહેલાં લોકોનાં હૃદયમાં થવી જોઈએ. લોકોને જૂના જીવનની કકડીને ભૂખ લાગવી જોઈએ.

જન્મભૂમિ આજે નાની નાની નદીઓને કિનારે ઊભી ઊભી, ગારાનાં ઝૂંપડાંના જૂથની અંદરથી ડોકિયાં કરતી, નાસેલાં સંતાનોને બોલાવે છે.

એ સાદ કોઈ સાંભળે છે ?

ઝવેરચંદ મેઘાણી

['સૌરાષ્ટ્ર' સાપ્તાહિક : 1922]

દલિતવાસમાં કથા કરતા બ્રાહ્મણ

આ હળાહળ કળિયુગમાં સાચા માણસને શોધવો એટલે ઘાસની ગંજીમાંથી સોય શોધવા જેવું કામ છે. પરંતુ કુદરતના ખજાનામાં પારસ અને મોતીની કોઈ ખોટ નથી. આવું એક વ્યક્તિત્વ ચતુર્ભુજ ભટ્ટનું છે. ક્લાર્કમાંથી ડેપ્યુટી કલેક્ટર સુધીની પદોન્નતિ છતાં કોઈ ગર્વ નહીં, બ્રાહ્મણ ખોળિયું છતાં કોઈ જાત અભિમાન નહિ અને ભણેલા છતાં અભણોની વચ્ચે વસીને સદી વટાવી ચૂકેલા ચતુર્ભુજ ભટ્ટને દરેક જીવમાં તેમનો રામ સમાયેલો દેખાય છે. સવર્ણ કે દલિત શબ્દ તેમના શબ્દકોશમાં નથી.

પચાસેક વર્ષ પહેલાં કોઈ બ્રાહ્મણ કે સવર્ણ દલિતોના વાસમાં જતો નહીં. 45 વર્ષ પહેલાં અમદાવાદ જિલ્લાના વાઘોડિયા ગામે દલિતો અને સવર્ણો વચ્ચેની એક સંયુક્ત સભામાં એક દલિત ભાઈએ માગણી કરી કે, અમારા વાસમાં સત્યનારાયણની કથા કરાવવી છે. કોઈ બ્રાહ્મણ અમારા આંગણે આવવા તૈયાર છે ? ત્યારે સભામાં સોપો પડી ગયો હતો. પરંતુ સભામાં ઉપસ્થિત તત્કાલીન મામલતદાર ચતુર્ભુજ ભટ્ટે બુલંદ અવાજે જાહેરાત કરી કે, હું કથા વાંચવા આવીશ. તે સાંજે વાઘોડિયાના દલિત વાસમાં ધામધૂમથી સત્યનારાયણ ભગવાનની કથા વંચાઈ અને પ્રસાદ પણ વહેંચાયો.

હાલ 101 વર્ષની વયે દર ચૈત્ર માસના પ્રારંભથી રામનવમી સુધી ચતુર્ભુજ ભટ્ટ 'રામાયણ' કથા વાંચે છે. અત્યારે 24મી રામપારાયણ તેઓ કરી રહ્યા છે. છેલ્લા 23 વર્ષથી તેઓ દર વર્ષે ચૈત્રમાં 'રામાયણ' વાંચે છે. 11 ઑગસ્ટ, 1903ના રોજ જન્મેલા ચતુર્ભુજ દોલતરાય ભટ્ટ હાલમાં, ગુરુકુળ વિસ્તારમાં પુત્રને ઘરે આ 'રામાયણ' વાંચી રહ્યા છે.

તેમણે અનેક વાર દલિતવાસમાં કથાની સાથોસાથ ભાગવત સપ્તાહ પણ કરી છે. આજ સુધી તેમણે કરેલી રામાયણકથામાંથી ક્યારેય કોઈનો એક પૈસો પણ અંગત સ્વાર્થ પાછળ ખર્ચ્યો નથી.

પ્રણવ દવે
['દિવ્ય ભાસ્કર' દૈનિક : 2004]

❀

સાવજ ગરજે !
વનરાવનનો રાજા ગરજે,૦૦૦
જાણે કો' જોગંદર ગરજે,
નાનો એવો સમદર ગરજે !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

ભંગારના ફેરિયામાંથી રેઝરનો રાજા !

આજથી 150 વર્ષ પહેલાંનો જમાનો રોદણાં રડવાનો નહોતો. ધરતીમાં પાટુ મારીને પાણી કાઢવાનો અને અમેરિકામાં અવનવી શોધો કરવાનો જમાનો હતો. એ સમયે 5 જાન્યુઆરી 1855ના રોજ, જેણે સેફ્ટી રેઝરની શોધ કરી તે કિંગ જિલેટનો જન્મ થયો.

કિંગ જિલેટ હજી સ્કૂલમાં ભણતો હતો ત્યાં જ તેના મકાનને આગ લાગેલી. સૌ ઘરબાર વગરનાં થઈ ગયેલાં. મા-બાપ અને દીકરાએ ભેગાં મળી એક કાચું પતરાનું મકાન બનાવી લીધું. સવારે કિંગ જિલેટ રોજ ફેરી ફરવા નીકળે. લોખંડના ભંગારથી માંડીને ફેક્ટરીનાં ઓજારોની ફેરી કરવા માંડ્યો. સરકારની વાત જવા દો, કોઈ પાડોશીની મદદ પણ ન લીધી. ખીલા, ખીલી, હથોડી, મિજાગરા જે કાંઈ હાથ લાગે તેની ફેરી કરી. ફેરીમાં બહુ પૈસા ન મળ્યા, પણ સવાર-સાંજ બ્રેડ માટેના પૈસા મળી રહેતા. મહેનત જેટલી કમાણી ન થતાં કિંગ જિલેટ એક હાર્ડવેરની દુકાનમાં નોકરીએ રહી ગયો. દુકાને નોકરી કરતો હોય ત્યારે ઘરાકને કહે : મારું નામ કિંગ જિલેટ છે. વારંવાર 'કિંગ' નામની બડાઈ મારનારા આ છોકરાને તેના શેઠે કહ્યું : ''તું હજી માત્ર નામથી 'કિંગ' છો, પણ જો ખરેખર કિંગ થવું હોય તો મને એવી ચીજ શોધી આપ કે જેની રોજ જરૂર પડે અને એક વખત વાપર્યા પછી ફેંકી દેવી પડે.'' એ જમાનામાં હજી બ્લેડ અને સેફ્ટી રેઝરની શોધ થઈ નહોતી.

150 વર્ષ પહેલાં લોકો હજામની રાહ જુએ અગર દેશી અસ્ત્રાથી જાતે હજામત કરે. તેમાં લોહી નીકળે અને ખૂબ સમય લાગે, છતાં દાઢીના ઘણા ઠૂંગા રહી જાય. શેઠે કિંગ જિલેટને મહેણું માર્યું, ત્યારથી આ છોકરો – જે કૉલેજમાં કે ટેક્નોલૉજીની સ્કૂલમાં ભણ્યો નહોતો તે – દાઢીના વાળને બોડવાની સેફ્ટી રેઝરની શોધમાં લાગી ગયો. માનવીની દાઢી ઉપરના વાળ-ઠૂંગાની સંખ્યા 15,000 હોય છે. દરેક માનવી તેના જીવનમાં 27.5 ફૂટ લાંબી દાઢીના વાળ ઉગાડે છે. તેની હજામત કરવામાં કુલ 3,350 કલાક જાય છે. બની શકે તેટલા ઓછા કલાક થાય અને લોહી ન નીકળે તેવું સેફ્ટી રેઝર શોધીને પછી એ રેઝરની બ્લેડ એક વખત વાપરીને ફેંકી દેવાય તેવી કરામત કિંગ જિલેટે કરવાની હતી.

લાઇબ્રેરીમાં જઈને કિંગ જિલેટ વાળ અને અસ્ત્રા વિશે વાંચવા માંડ્યો. તેણે વાંચ્યું કે સમ્રાટ નેપોલિયન હંમેશાં દાઢી કરાવવાથી ડરતો. કોઈ હજામના હાથમાં અસ્ત્રો જોઈને તેની સામે દાઢી ધરી દેવાનું તેને જોખમી લાગતું હતું. અસ્ત્રાની પણ શોધ થઈ નહોતી, ત્યારે માનવી ધારદાર છીપલાં કે શાર્ક માછલીના તીણા દાંત અને પોલિશ કરેલા ચકમકના પથ્થરથી દાઢી કરતો. જૈન મુનિઓ હાથેથી દાઢીના વાળ ખેંચે છે, તેમ ઉત્તર અમેરિકાના રેડ ઇન્ડિયનો ચીપિયા વડે વાળને ખેંચી કાઢતા.

ઇજિપ્તના લોકોએ બનાવી કાઢ્યો કાંસાનો અસ્ત્રો. પછી રાજા માટે સોનાનો અસ્ત્રો પણ શોધાયો. જિલેટે પણ સોનાનું રેઝર બનાવીને પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટને ભેટ આપેલ.

સેફ્ટી રેઝરની શોધ માત્ર જિલેટ જ કરતો નહોતો. જિન જેક્સ પેરેટ નામના એક ફ્રેન્ચ રસોઇયાનો શેઠ ચોખ્ખાઈનો આગ્રહી હતો. તેણે રસોઇયાને કહ્યું કે દાઢી બનાવીને પછી જ રસોઈ બનાવવી. જિન જેક્સ પેરેટે ઉતાવળમાં દાઢી કરી અને વઢાઈ ગયો. ખૂબ લોહી નીકળ્યું અને પછી ચામડીનો રોગ થયો, ત્યારથી તે પોતે સેફ્ટી રેઝરની શોધમાં પડેલો. જો કે તેનાથી શોધ થઈ નહીં. જિલેટના શેઠે પણ તેને કહેલું કે, સેલ્સમેન તરીકે તારે રોજ દાઢી બોડીને જ દુકાને આવવું.

એક દિવસ જિલેટ સવારે અસ્ત્રાથી દાઢી કરવા ગયો, પણ બુઠ્ઠી ધારથી વાળ કપાય જ નહીં. આખરે હજામ પાસે જવું પડ્યું. એ દિવસે તેણે સંકલ્પ કર્યો કે, સેફ્ટી રેઝર શોધવું જ. તેણે વિલિયમ નિક્સન નામના શોધકની મદદથી રેઝર અને સ્ટીલની બ્લેડ વિકસાવી કાઢ્યાં. 1903માં તેની 14 ડઝન બ્લેડ અને 51 રેઝર વેચાયાં. જિલેટે સેફ્ટી રેઝર અને સેફ્ટી બ્લેડ શોધ્યા પછી એક જ વર્ષમાં 90,000 બ્લેડ અને સવા કરોડ સેફ્ટી-રેઝર વેચ્યાં. ત્યારે પછી હજામોએ હજામતનો ધંધો છોડીને જિલેટની બ્લેડ અને રેઝર વેચવા માંડ્યાં.

જિલેટે 1904માં સેફ્ટી રેઝરની પેટન્ટ લીધેલી, તે અમેરિકન કાનૂન પ્રમાણે સોળ વર્ષમાં ખતમ થઈ. એટલે નવી નવી જાતની બ્લેડ બજારમાં મૂકવા જિલેટે એક રિસર્ચ ખાતું ખોલ્યું.

એક જમાનામાં શિકાગોની શેરીમાં ખીલા, ખીલી અને જૂનાં ઓજારો વેચનારો ભંગારનો ફેરિયો જિલેટ 1950માં ખરેખર રેઝર ઉદ્યોગનો કિંગ બની ગયો. તે પદ જાળવવા જિલેટે તેની કંપનીમાં એક અત્યાધુનિક લેબોરેટરી ઊભી કરેલી. તેમાં 88 જેટલા સાયન્ટિફિક જાણકારો રાખેલા. ધાતુશાસ્ત્રીઓ વધુ ને વધુ ધારદાર સ્ટીલની પતરી બને તેની શોધ કરતા. જિલેટના મૅનેજરોએ એક બિલિયન ડોલરને ખર્ચે એક જબ્બર રિસર્ચ પ્રોગ્રામ શરૂ કર્યો. યુરોપની ‘બીક’ નામની કંપનીએ ડિસ્પોઝેબલ બ્લેડ-રેઝર બહાર પાડ્યું. એટલે જિલેટે પણ એક વખત વાપરીને ફેંકી દેવાનું રેઝર બનાવવા માંડ્યું. આજે જગતભરમાં 66 ટકા જેટલા લોકો જિલેટનાં રેઝર વાપરે છે.

જિલેટ આજે રેઝરનો રાજા છે, ‘ધ ન્યૂયોર્કર’ જેવા સાહિત્યના મેગેઝિને આ બ્લેડ ઉપર જ એક આવરણકથા છાપી છે અને જિલેટ ઉપર જ પીએચ.ડી.નો અભ્યાસ પણ થાય છે.

કાંતિ ભટ્ટ

[‘દિવ્ય ભાસ્કર’ દૈનિક : 2005]

❀

પી જવાનું હોય છે

જિંદગીની દડમજલ થોડી અધૂરી રાખવી,
ચાલવું સાબિત કદમ, થોડી સબૂરી રાખવી.

જીવવું છે ઝૂરવું છે, ઝૂઝવું છે જાને મન !
થોડી અદાઓ ફાંકડી, થોડી ફિતૂરી રાખવી.

જોઈ લેવું આપણે, જોનારને પણ છૂટ છે,
આંખને આકાશના જેવી જ ભૂરી રાખવી.

ભાનભૂલી વેદનાઓને વલૂરી નાખવી,
જ્વાલાઓ ભલે ભડકી જતી, દિલમાં ઢબૂરી રાખવી.

જામમાં રેડાય તેને પી જવાનું હોય છે,
ઘૂંટડે ને ઘૂંટડે તાસીર તૂરી રાખવી.

કેફીઓના કાફલા વચ્ચે જ જીવી જાણવું,
થોડુંક રહેવું ઘેનમાં, થોડીક ઘૂરી રાખવી.

ઝંખનાઓ જાગતી બેઠી રહે છે રાતદિન,
જાગરણની એ સજાને ખુદને પૂરી રાખવી.

એમના દરબારમાં તો છે શિરસ્તો ઔર કંઈ,
ફૂંક સૂરીલી અને બંસી બસૂરી રાખવી.

બાજ થઈને ઘૂમવું અંદાજની ઊંચાઈ પર,
ઇશ્ક ખાતર બુલબુલોની બેકસૂરી રાખવી.

વેણીભાઈ પુરોહિત

[‘આચમન’ પુસ્તક]

❀

મૂકી છે દોટ બન્નેએ – હવે જે થાય તે સાચું –
જમાને ઝાંઝવાંરૂપે, અમે તરસ્યા હરણરૂપે.

‘ગની’ દહીંવાલા

❀

સોના થયા સાઠ...

છપાય છે તેમાંનાં અરધોઅરધ પુસ્તકો વેચાતાં નથી, વેચાય છે તેમાંથી અરધાં વંચાતાં નથી, જે લોકો પુસ્તકો વાંચે છે એ પૈકી અરધોઅરધ તેમાં શું લખ્યું છે તે સમજતાં નથી, અને જે સમજે છે એ પાછાં ખોટી રીતે સમજે છે !

ગીઓવાન્નો પાપીની

''ઊભા રહો, કૈંક સરસ વંચાવું !''

'સમરાંગણ' સુંદર લખાયું છે એ તો વાંચતાં વેંત જ ખબર પડી હતી. પણ ભાઈ ઉમાશંકર મારફત જાણ્યું કે એ પુસ્તક પંદર દિવસની જ લખાવટનું ફળ છે, ત્યારે મારી મમતા એકદમ વધી પડી.

હું જે પાછળ ગાંડો બન્યો છું અને જે આવે તેને વંચાવ્યે રાખું છું એ બે પ્રસંગોના વાચનથી મળેલા આનંદમાં તમને – લેખકને – પણ ભાગીદાર કરવા આ પત્ર લખ્યો છે.

ઉમેદભાઈ [મણિયાર] આવ્યા હતા. મારા ટેબલ પર 'સમરાંગણ' પડ્યું હતું. તેમણે પૂછ્યું, ''કેવું લાગ્યું ?''

મેં પૂછ્યું, ''તમે વાંચી ગયા ?''

તેમણે ના કહી.

મેં કહ્યું, ''ઊભા રહો. એમાંથી કૈંક સરસ વંચાવું.''

એ નાગડાવાળો પેસેજ અને પછી 'પહેલા ટીખળ'માંનો નાગડાનો અને રાજુલના મેળાપવાળો પ્રસંગ હું વાંચી ગયો. એ પણ ખુશ થઈ ગયા. જેને જેને વંચાવ્યું એ બધાં ખુશ થઈ ગયાં.

ગુલાબદાસ બ્રોકર

[ઝવેરચંદ મેઘાણી પરના પત્રમાં : 1938]

નાગડાના વિચારોની ઘટમાળ

આ સોરઠિયાણી ! સ્ત્રી કોઈ દી પૂરી જોઈ નહોતી. તરીને જ સદા ચાલતો આવ્યો છું. આજ નારીને નીરખી-નીરખીને ધરાતો કેમ નથી ? ફરી વાર કેમ એની ગાળો ખાવા જવાનું દિલ થાય છે ? કોણ હતી એ ? જાડેજી ભાષાની ઘંટડીઓ કંઠમાં કેવી વગડતી હતી ! મેં શું બગાડ્યું છે કે મને ઠપકો દેતી હતી ? તમાચો લગાવી દીધો હોય તો ? તો આંગળાંના વેઢા ઊઠી આવે કે નહિ ? ગાલ એટલા લીસા હશે કે નહિ ? ઊંચે ઉછાળીને પાછી ઝીલી હોય તો ? બે બાવડાં ઝાલીને ફેરફૂદરડી ફેરવીને પછી મૂકી દીધી હોય તો ચક્કર ખાઈને પડે કે ન પડે ? એક હાથે કમ્મરથી ઝાલીને બીજે હાથે દરિયો તરવાનો હોય તો સામે કાંઠે કચ્છની ભોમ સુધી પહોંચી શકાય ? વાજોવાજ દોડતે ઘોડે રસ્તામાંથી ઉઠાવી લેવી હોય તો કેટલી વાર લાગે ? પછી બેલાડે બેસારીને ઘોડો દોટાવું તો એ બીકની મારી મારા બદન ફરતા ભુજ ભીડી લ્યે કે નહિ ? ન ભીડે તો પડે મોંભરિયાં ને ફોદેફોદા નીકળી જાય. હું કાંઈ ઘોડો ઊભો ન રાખું ! પાછળ વાર ચડી હોય ને હું શું ઘોડો થોભાવું ? એ હાથ મેલી દે તો મને ક્યાં બીજી કળા નથી આવડતી ? બેલાડેથી ઉઠાવીને

ખોળામાં જ ન બેસારી લઉં ! પછી તો પડવાની ધાસ્તી જ નહીં. પછી તો લગામ છૂટી જ મૂકી દેવાય, રેવત આભને ફાળ ભરતો જાય, મુલક પાર કરી જાય અને વંકા, લીલા, વાદળિયા પહાડોના કોઈ પ્રદેશમાં લઈ જઈને કહું કે લે, તાકાત હોય તો ખચકાવી કાઢ આ મારી મૂછો. ખેંચી લે; કેમ ખેંચતી નથી ? ભૂલી ગઈ ? વાંક કબૂલ ? દઈશ કદી ગાળ ? બસ તયેં, હાલ હવે મા કને, માની આશિષો માગી લઈએ. એક રાત રહી લઈએ, પ્રભાતે તો...

ઝવેરચંદ મેઘાણી

*

પહેલું ટીખળ

નાગડો ધ્રોળને માર્ગે પડ્યો. ખેચર, જળચર, ભૂચર એવા શબ્દો મનમાં ગોખતો ગોખતો એ ઘોડો હંકારતો હતો. આથમણા ઝાંપા બહાર અજવાળી રાતે એક સ્ત્રી ધણને બહાર બેસારીને દૂઝણી ગાયોને કપાસિયા ખવરાવતી હતી તેને એણે પૂછ્યું: ''આંહી ખેચર મોરીનું ઘર ક્યાં ? અરે ભૂલ્યો, ભૂચર મોરી રજપૂતનું.''

છોકરી પાસે ગઈ. એ જ પુરુષ. એણે ઓઢણું સંકોર્યું ને ઉગામેલ પરોણો નીચો કર્યો. પુરુષે પણ છોકરીને ઓળખી. આ તો રાજુલ.

બંનેની રોમરાઈ ભાદરવા મહિનાના ભર્યા મોલની જેમ સળવળાટ કરી ઊઠી.

''ગામતરે ગિયા છે.'' કન્યાએ બીજી બાજુ જોઈ જઈને જવાબ દીધો. એની ઓઢણી ઝૂલતી હતી. લસરતી ઓઢણી એણે ત્રણ વાર માથા ઉપર સંકોરી. ગાયોનું ધણ ઊંચાં મોં કરીને વહેમાતું ઊભું થઈ ગયું.

અસવારને યાદ આવ્યું કે હવે વધુ ઊભવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

એણે ઘોડો વાળ્યો. થોડેક ગયો ત્યારે પાછળ રાજુલનો કટાક્ષ પહોંચ્યો: ''ઘોડાનું પૂછડું પડી ગિયું.''

નાગડે ઘોડો થોભાવ્યો, ઊપડતે પગલે પાછો લીધો અને રાજુલ ઝૂંપડીમાં પેસી જાય તે પહેલાં આડો ફેરવીને કહ્યું, ''લાવો, જરી આપજો તો પૂછડું.''

''આ લે,'' કહી રાજુલે અંગૂઠો દેખાડવા હાથ ઊંચો કર્યો એ પળે જ એણે ઘોડે બેઠે દેહ લંબાવી રાજુલનો હાથ બાવડેથી પકડીને ઉઠાવી ખોળામાં નાખીને ઘોડાને દોટાવી મૂક્યો. ગાયોનું ધણ હીંહોરા દેતું પાછળ થયું.

આઘે જઈને એણે ઘોડો થોભાવ્યો. રાજુલ એના ખોળામાં પડી પડી ચંદ્રને જોઈ રહી. એણે જુવાનની કમ્મર ફરતો હાથ નાખ્યો. રાજુલના બેઉ ગાલ જુવાનને પોતાની સમક્ષ કોઈકે નજરાણું ધરેલા હેમના ખૂમચા લાગ્યા. એ ગાલો પર બે ચુંબનો ચોડીને પછી એણે રાજુલને ધરતી પર લસરતી મૂકી. રાજુલે થોડી ઘડી પેઘડું પકડી રાખ્યું.

“પડી ગયેલું પૂછડું પાછું દેવાનાં મૂલ પહોંચ્યાં ને ? ”

હાંફતી રાજુલ બોલી ન શકી. એનાં લોચન અરધાં બિડાયાં હતાં.

“અધૂરાં મૂલ ચૂકવવા કાલ સાંજે આવીશ. મોરીને આંટો ખવરાવશો મા,” કહીને એ ઊપડી ગયો. પોતે ઝૂંપડીએ ક્યારે આવી તેનું સ્મરણ રાજુલને પ્રભાતે નહોતું રહ્યું. મોં ઘસીને લૂછતી હતી, પણ રોમરાઈનો સળવળાટ ભૂંસાતો નહોતો.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[‘સમરાંગણ’ નવલકથા : 1938]

દિલની વાતો

દિલની વાતો ખૂટશે ત્યારે
હાથ જોડીને હીંડતા થશું;
ઊડતો બેડો ઝૂકશે, ત્યારે
કોઈ તો કેડો ચીંધતા જશું !

પગની રોનક ઓસરે તો યે
નાચવું, એમાં માનીએ નહિ !
થાકતે હાથે કોઈ દી અમે
બૂંગિયો ઢોલ બજાવીએ નહિ.
આપણે કર્યું, અદકું એથી
કરશે બીજાં : શીખતા જશું !

આભના તારા મલકે હજી,
આંખના છેડા છલકે હજી,
એકની પાછળ એક સલૂણી
ગીતની કડી આવતી હજી;
એ જ અધૂરપ માણશું, અમે
એ જ મધુરપ સીંચતા થશું !

વેળ હતી, ને આવિયા અમે,
વેળ થઈ છે : હીંડતા થશું;
મળિયાં એવાં દિલ અહીં કે
મ્હેક બધે એ ચીંધતા જશું !

હસિત બૂચ

[‘કુમાર’ માસિક : 1975]

સ્વતંત્રતા

અમે જ ખોઈ હતી, હવે એ અમે મેળવી સ્વતંત્રતા !
હો, અમે મેળવી સ્વતંત્રતા !
અમે મેળવી, અમે રક્ષશું પ્રાણ સમર્પી સ્વતંત્રતા !
હો, અમે મેળવી સ્વતંત્રતા !

હિમગિરિ ઉન્નત ભવ્ય અમારો,
સૌમ્ય ગંગનાં નિર્મલ નીર;
ઉન્નત ધ્વજ લહરન્ત અમારો,
સૌમ્ય ગુંજતું ચક્ર સુધીર;
ભોમ અમારી પુરાણ એની જગ-ઇતિહાસે અનન્યતા !

ઋતુઋતુનો અહીં સાજ નિરાળો,
સ્વચ્છ વ્યોમ ને લીલી ભોમ;
મુલકમુલક અહીં રંગ નિરાળો,
કમ્પ એક પણ રોમેરોમ;
કોટિ કંઠનું એક ગાન અમ કોટિ કોટિ પણ એક ભુજા !

ભલે પંથ હો વિકટ અમારો,
ભલે ન અજવાળું ભરપૂર;
કદમ ઉઠાવ્યો અમે અમારો.
ભર્યું નયનમાં નવલું નૂર;
પ્રેમ-શૌર્યથી મનુકુલ સુહવી, અમે પૂજશું સ્વતંત્રતા !

હસિત બૂચ

[‘રૂપનાં અમી’ પુસ્તક]

વાહવાહ

સાહિત્યજગતમાં મળતી વાહવાહ એ ભયંકર તત્ત્વ છે, અને એનો મોહ મને બિલકુલ છૂટી ગયો છે એમ તો હું પણ ન કહી શકું. પરંતુ મને તો એ સંબંધમાં દુનિયાએ મારી લાયકાત કરતાં પણ વધારે આપ્યું છે એટલે એની પાછળ ઘેલો બનવાનું મારે માટે રહ્યું નથી. નવાં ક્ષેત્રો મારે સર કરવાં નથી. મનમાં ખેંચ રહેતી હોય તો તે માત્ર હાથ પર લીધેલાં અધૂરાં રહી ગયેલાં કાર્યો પૂરાં કરવાં એટલી જ, કારણ કે એ પણ એક જવાબદારી છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[ચુનીલાલ કં૦ પારેખ પરના પત્રમાં : 1941]

ન હું ઝાઝું માગું

ન હું ઝાઝું માગું,
નથી મારું ત્રાગું;
પણ હૃદયમાં જે વ્રણ પડ્યા,
સહું સકલ એની બળતરા,
વિના ચીસે,
વિના રીસે;
બસ, સહનનું એવું બલ દે.

ન હું ઝાઝું માગું,
નથી મારું ત્રાગું;
મુજ રિપુ રિપુત્વે મચી રહે
છતાં મારે હૈયે કદીય પ્રતિશત્રુત્વ ફણગો
ફૂટીને ફેલાયે વિષતરુ – ન એવું કદી બને;
બસ, સહનનું એવું બલ દે.

ન હું ઝાઝું માગું,
નથી મારું ત્રાગું;
મુજ જીવન છો ને વિફલ આ
બને, તોયે કો'નાં ઉર-ઉપવનો ધ્વસ્ત કરવા,
અજાણે કે જાણે,
કદીયે કો ટાણે, મુજ થકી કશુંયે નવ બને;
બસ, સહનનું એવું બલ દે.

ન હું ઝાઝું માગું,
કરું વા ના ત્રાગું,
પણ કદીય એવું પણ બને :
હું જેવાની રાખે જનમભૂમિનાં ખાતર બને,
દઉં તો દગ્ધી હું મુજ જીવન સંપૂર્ણ હૃદયે;
હૃદય ગરવે મત્ત ન બને,
મન નવ ચઢે તર્કચકવે;
બસ, મરણનું એવું બલ દે.

સુંદરજી બેટાઈ
['ઇન્દ્રધનુ' પુસ્તક]

સ્વાસ્થ્ય અંગે સ્વસ્થ ચિંતન

આપણે બધાં સ્વસ્થ રહેવા માગીએ છીએ.

સ્વસ્થ રહેવું એટલે શું ? મોટા ભાગનાં માણસો શારીરિક સ્વાસ્થ્યને સ્વાસ્થ્યનો પર્યાય સમજે છે. દાક્તર વ્યક્તિના સ્વાસ્થ્યનું આકલન બ્લડ ટેસ્ટ, ઈ.સી.જી., એક્સ-રે વગેરે દ્વારા કરે છે તથા તપાસને આધારે માણસને સ્વસ્થ કે અસ્વસ્થ જાહેર કરે છે. પણ સ્વાસ્થ્યનો સંબંધ માત્ર શરીર સાથે જ નહીં, પણ જીવનનાં દરેક પાસાં સાથે જોડાયેલો છે. એટલે સ્વાસ્થ્યને આપણે તેના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં જોવું જોઈએ.

માણસ કેવળ પંચમહાભૂતોનો સમુચ્ચય માત્ર નથી; તેનામાં ચિત્ત, મન તેમ જ ઇન્દ્રિયોનો પણ સમાવેશ છે. માણસની માનસિક સ્થિતિનો તેના શરીરના સ્વાસ્થ્ય પર ઘેરો પ્રભાવ પડે છે. ઘણીયે બીમારીઓ એવી છે, જેની ઉત્પત્તિનું કારણ આપણા મનમાં છે. મન કેવી કેવી રીતે શરીર ઉપર પ્રભાવ કરે છે, તેનું ઊંડાણથી વૈજ્ઞાનિક સંશોધન થયેલું છે. આપણી મનઃસ્થિતિ આપણી 'નર્વસ સિસ્ટમ'ના માધ્યમથી 'એન્ડોક્રાઇન ગ્લેન્ડ્સ'નાં દ્રવ્યોનો સ્રાવ કરે છે, જેનો સીધો પ્રભાવ આપણી રોગ-પ્રતિકારક શક્તિ ઉપર પડે છે. આ રોગપ્રતિકારક શક્તિને કારણે જ આપણે સ્વસ્થ રહી શકીએ છીએ.

જીવનના શારીરિક તેમજ માનસિક સ્તર ઉપરાંત સ્વાસ્થ્યનો નિકટનો ને ઊંડો સંબંધ અધ્યાત્મ સાથે પણ છે. આજે આ ક્ષેત્રમાં ખાસ્સું સંશોધન થયું છે અને તેના ઉપરથી એવાં કેટલાંયે પ્રમાણ હાથમાં આવ્યાં છે, જેનાથી સિદ્ધ થાય છે કે માણસનું સ્વાસ્થ્ય તેના આધ્યાત્મિક સ્તરથી પરિવર્તિત તેમજ પ્રભાવિત થાય છે. તેથી સંપૂર્ણ ને સર્વાંગીણ સ્વાસ્થ્ય ત્યારે જ શક્ય છે, જ્યારે આપણે ન કેવળ શારીરિક ને માનસિક પાસાંનો જ ખ્યાલ રાખીએ, પણ આધ્યાત્મિક પાસાંનોયે પૂરતો ખ્યાલ રાખીએ.

આજે સ્વાસ્થ્યના ક્ષેત્રમાં ચારે કોર એલોપથીનું પ્રભુત્વ જોવા મળે છે. રોજબરોજ ખૂલતી રહેતી નવી હૉસ્પિટલો, પરીક્ષણ કેન્દ્રો, દવાની દુકાનો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આજે સામાન્ય માણસ – પછી તે અમીર હોય કે ગરીબ, શિક્ષિત હોય કે અશિક્ષિત, શહેરી હોય કે ગ્રામીણ – પોતાની સ્વાસ્થ્ય સંબંધી તકલીફોનું સમાધાન એલોપથીમાં જ શોધે છે. સમાજ અને સરકાર પણ મોટે ભાગે આ જ પદ્ધતિનું અનુમોદન કરે છે, અને આના વિકાસ માટે પૂરો સહયોગ આપે છે. પરંતુ શું એલોપથીમાં સ્વાસ્થ્ય સાથે જોડાયેલા દરેક સવાલનો જવાબ છે ? શું ક્યાંક એવું તો નથી ને કે એક તકલીફ દૂર કરતાં આ પદ્ધતિ બીજી નવી તકલીફ ઊભી કરી દે છે ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે આપણે એલોપથી પાછળ રહેલી વિચારધારાનું થોડું અવલોકન કરવું પડશે. એક સર્જનના નાતે આવો અવસર મને ઠીકઠીક મળ્યો છે. એટલે છેલ્લાં 20 વરસમાં મેં જે જોયું-જાણ્યું છે, તે તમારી સામે મૂકું છું.

એલોપથીની એવી માન્યતા છે કે દરેક માણસ રોગગ્રસ્ત છે અને તેને ચિકિત્સાની આવશ્યકતા છે. આજે નહીં તો કાલે રોગગ્રસ્ત થશે, એવી આશંકા રૂઢ કરી દેવામાં આવે છે અને તેનાથી બચવાના ઉપાય સુઝાડાય છે. પણ આનું ન કલ્પેલું પરિણામ એ આવે છે કે બધું ધ્યાન રોગો ઉપર કેન્દ્રિત થવાથી એક રોગી સમાજ ઊભો થઈ રહ્યો છે. એક સામાન્ય સ્વસ્થ માણસ પણ પોતે કોઈ ને કોઈ રોગનો શિકાર બની જઈ શકે છે એવું માની અમુક અમુક વખતે ‘ચેક-અપ’ કરાવતો રહે છે. એક બાજુ માણસ રોગોના ભયથી વ્યથિત થઈ રહ્યો છે, તો બીજી બાજુ આ જુદાં જુદાં ચેક-અપને કારણે એક વાર માણસ સ્વસ્થ જાહેર થઈ જાય પછી તદ્દન બેફિકરો બની જાય છે.

આધુનિક ચિકિત્સાપદ્ધતિ દવાઓ દ્વારા રોગનાં લક્ષણોમાંથી તુરત રાહત અપાવે છે. રોગોનાં લક્ષણોમાંથી છુટકારો મેળવવા મોટે ભાગે દવાઓ દ્વારા તેમને દબાવી દેવામાં આવે છે. આપણે એ ભૂલી ગયા છીએ કે રોગોનાં લક્ષણ તો આપણી અંદરની અસ્વસ્થતાના સંકેત માત્ર છે. તે સંકેતને સમજ્યા વિના દવા મારફત તેનાથી દૂર ભાગીને રોગને જટિલ તેમજ અસાધ્ય બનાવી રહ્યા છીએ.

આજે દુનિયાના સૌથી વધુ વિકસિત દેશ અમેરિકાના આંકડા બતાવે છે કે હૉસ્પિટલમાં દાખલ થયેલો દરેક ત્રીજો દરદી તેના અગાઉના ઉપચાર દરમ્યાન ઊભી થયેલ કાંઈ ને કાંઈ તકલીફથી પીડિત છે અને તેથી જ તેણે હૉસ્પિટલમાં ફરી દાખલ થવું પડ્યું છે.

માણસ કઈ રીતે જીવે છે, કેવા વાતાવરણમાં રહે છે, તેની ખાણીપીણી કેવી છે, તેના આચાર-વિચાર કેવા છે, તેના ઉપર તેના સ્વાસ્થ્યનો ઘણોબધો આધાર છે. હૃદયરોગ, બ્લડપ્રેશર, ડાયાબિટીસ વગેરે જીવનશૈલીમાંથી નીપજતા રોગો છે અને આજે આવા રોગોની સંખ્યા વધતી જાય છે. છેલ્લાં 50 વરસોમાં આપણી જીવનશૈલીમાં અનેક પરિવર્તન આવ્યાં છે. આને લીધે કેટલીક સુખ-સગવડ જીવનમાં આજે જરૂર મળી રહે છે, પણ તેને માટે આપણને આપણા સ્વાસ્થ્યની બહુ ભારે કિંમત ચૂકવવી પડી છે. આજે માણસ શુદ્ધ હવા-પાણીથીયે વંચિત થઈ ગયો છે. આધુનિક ખેતી પદ્ધતિએ આપણા ભોજનમાં રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશકોનું ઝેર ભેળવી દીધું છે. આપણી અતિવ્યસ્તતા આપણને તાજા ખાદ્ય પદાર્થોની જગ્યાએ ‘ફાસ્ટ ફૂડ’ ખાવા મજબૂર કરી રહી છે.

સ્વાસ્થ્ય ઉપર અસર કરનારું એક બીજું કારણ પણ સમજવા જેવું છે. આજે ચારે કોર બજારુતા અને ભ્રષ્ટાચારનું વાતાવરણ ઊભું થઈ ગયું છે. નવી નવી હૉસ્પિટલો અને જાતજાતનાં નવાં પરીક્ષણ કેન્દ્રોમાં ભારોભાર બજારુતા પેસી ગઈ છે.

આ આખીયે પરિસ્થિતિમાં ધરમૂળથી પરિવર્તન આવે, એમ આપણે સહુ ઇચ્છીએ છીએ. માત્ર શરીરને સાચવવાથી જ નહીં, મન તેમજ આત્માની સુખ-

શાંતિ જાળવીને જ આપણે આપણું સ્વાસ્થ્ય કાયમ રાખી શકીશું. બીજી વાત એ કે માણસે પોતે પોતાના સ્વાસ્થ્યની જવાબદારી સ્વીકારવી અને પોતાના સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે સજગ રહેવું. આજે તો દાક્તરોના હાથમાં બધું સોંપી દઈને આપણે નિશ્ચિંત થઈ જઈએ છીએ અને ઉમેદ રાખીએ છીએ કે જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે દાક્તરો જ આપણને ફરી સ્વસ્થ કરી દેશે. આપણે આપણા શરીરને એક મશીનનો અને દાક્તરોને મિકેનિકનો દરજ્જો દઈ દીધો છે.

સાથોસાથ પ્રકૃતિની અસીમ શક્તિને ઓળખવી, એ અત્યંત આવશ્યક છે. આ પ્રકૃતિ પોતે એક મહાન ચિકિત્સક પણ છે. આપણે જેટલા એની નિકટ જઈશું, તેટલા આપણે વધુ સ્વસ્થ થઈશું. રોગોનાં લક્ષણો વાસ્તવમાં આપણને સ્વસ્થ બનાવવાની દિશાના પ્રકૃતિના પ્રયાસ છે. દાખલા તરીકે, ઊલટી ને ઝાડા અવાંછિત પદાર્થોને શરીરની બહાર કાઢી નાખવાની પ્રાકૃતિક પ્રક્રિયા છે. તેને એકદમ રોકી દેવાથી મૂળમાં સ્વાસ્થ્યને જ હાનિ થશે.

પ્રકૃતિમાં નિષ્ઠા કાયમ રાખવાની સાથોસાથ આપણે મૃત્યુની સચ્ચાઈનોયે સ્વીકાર કરવો પડશે. નહીં તો આપણે ભયમુક્ત નહીં બની શકીએ અને ભય આપણા માનસિક રોગોની જડ છે. શાંત ભાવે યથાસમય મૃત્યુને અપનાવી લેવું, એ એક સફળ તેમજ સ્વસ્થ જીવનની નિશાની છે.

ભૌતિકવાદમાં ગરક થઈને આપણે આપણા સ્વાસ્થ્ય ઉપર કેવો કુઠારાઘાત કર્યો છે, તે નીચેની પંક્તિઓમાં આબાદ બતાવાયું છે :

We squander health in seeking wealth;
We toil, we hoard, we save
And then squander wealth in seeking health –
Only to find the grave.

‘પૈસો-પૈસો’ની લાયમાં આપણે આરોગ્ય વેડફી નાખીએ છીએ. પૈસો મેળવવા જતાં આપણે લોહીનું પાણી કરી નાખીએ છીએ. ખૂબ પૈસો ભેગો કરીએ છીએ, ખૂબ બચાવીએ છીએ, અને પછી ફરી આરોગ્ય મેળવવા પૈસાનું પાણી કરીએ છીએ – પણ સ્વાસ્થ્યને બદલે પામીએ છીએ કબર !

વિવેક બાંઠિયા

[‘ભૂમિપુત્ર’ પખવાડિક : 2000]

ફરતા લોકો રે ચરી જશે, બેઠા ભૂખે મરશે;
દરિયે દટાશે રે પાંગળા, તારા તોફાન તરશે.

સુન્દરમ્

ગિજુભાઈની વાર્તાઓ

પેમલો અને પેમલી

એક હતો પેમલો ને એક હતી પેમલી.

લાકડાં કાપવાથી થાકીપાકીને એક સાંજે પેમલો ઘેર આવ્યો. તેણે પેમલીને કહ્યું : “પેમલી ! આજ તો થાકીને લોથ થઈ ગયો છું. જો મને પાણી ઊનું કરી આપે તો નાહીને પગ ઝારું અને થાક ઉતારું.”

પેમલી કહે : “કઈ નભાઈ ના કહે છે ? લો, પેલો હાંડો ઊંચકો જોઈએ !”

પેમલાએ હાંડો ઊંચક્યો ને કહે : “હવે ?”

પેમલી કહે : “હવે બાજુના કૂવામાંથી પાણી ભરી આવો.”

પેમલો પાણી ભરી આવ્યો ને કહે : “હવે ?”

પેમલી કહે : “હવે હાંડો ચૂલે ચડાવો.”

પેમલાએ હાંડો ચૂલે ચડાવ્યો ને કહે : “હવે ?”

પેમલી કહે : “હવે લો લાકડાં અને સળગાવો.”

પેમલાએ લાકડાં સળગાવ્યાં ને કહે : “હવે ?”

પેમલી કહે : “હવે ફૂંક્યા કરો; વળી બીજું શું ?”

પેમલાએ ચૂલો ફૂંકીને તાપ કર્યો ને કહે : “હવે ?”

પેમલી કહે : “હવે હાંડો નીચે ઉતારો.”

પેમલાએ હાંડો નીચે ઉતાર્યો ને કહે : “હવે ?”

પેમલી કહે : “હવે હાંડો નાવણિયામાં મૂકો.”

પેમલાએ હાંડો નાવણિયામાં મૂક્યો ને કહે : “હવે ?”

પેમલી કહે : “જુઓ, હવે નાહી લો.”

પેમલો નાહ્યો ને પછી કહે : “હવે ?”

પેમલી કહે : “હવે હાંડો ઠેકાણે મૂકો.”

પેમલાએ હાંડો ઠેકાણે મૂક્યો. પછી શરીરે હાથ ફેરવતો ફેરવતો બોલ્યો : “હાશ ! જો, શરીર કેવું હળવુંફૂલ થઈ ગયું ! રોજ આમ પાણી ઊનું કરી આપતી હો તો કેવું સારું ?”

❀

‘લખ્યા બારું’

એક હતો વાણિયો. વાણિયો હતો ભલોભોળો, પણ કાળજાગાંડો.

નાની એવી હાટડી રાખે. તેમાં દાળિયા, મમરા ને રેવડી એવું એવું વેચે ને સાંજ પડ્યે પેટજોગું રળે.

એક વાર રાતે હાટડી બંધ કરી તે ઘેર જતો હતો. ત્યાં રસ્તામાં તેને ચોર મળ્યા.

વાણિયો ચોરને કહે : “અલ્યા, મોડી રાતે કોણ છો ?”

ચોરો કહે : “કેમ ભાઈ ! અમે તો વેપારી છીએ. ધમકાવી બિવરાવે છે શાનો ?”

વાણિયો કહે : “અલ્યા, પણ અત્યારે મોડી રાતે ક્યાં ચાલ્યા ?”

ચોરો કહે : “જઈએ છીએ તો માલ ખરીદવા.”

વાણિયો કહે : “રોકડે કે ઉધાર ?”

ચોરો કહે : “રોકડેય નહિ ને ઉધારેય નહિ. પૈસા જ દીધા વિના.”

વાણિયો કહે : “ત્યારે એ વેપાર બહુ સારો ! મને તમારી સાથે લેશો ?”

ચોરો કહે : “ચાલ ને ભાઈ ! ખુશીથી ચાલ. તનેય તે લાભ થશે.”

વાણિયો કહે : “એ તો ઠીક. પણ વેપાર કેમ કરવો એ તો સમજાવો !”

ચોરો કહે : “લે, લખ કાગળમાં : કોઈના ઘરની પછીતે...”

વાણિયો કહે : “લખ્યું : કોઈના ઘરની પછીતે...”

ચોરો કહે : “લખ : હળવે હળવે બાકું પાડવું...”

વાણિયો કહે : “લખ્યું : હળવે હળવે બાકું પાડવું...”

ચોરો કહે : “લખ : ધીમે ધીમે ઘરમાં જવું...”

વાણિયો કહે : “લખ્યું : ધીમે ધીમે ઘરમાં જવું...”

ચોરો કહે : “લખ : જે જોઈએ તે ભેગું કરવું...”

વાણિયો કહે : “લખ્યું : જે જોઈએ તે ભેગું કરવું...”

ચોરો કહે : “લખ : ન ઘરધણીને પૂછવું ને ન પૈસા દેવા...”

વાણિયો કહે : “લખ્યું : ન ઘરધણીને પૂછવું કે ન પૈસા દેવા...”

ચોરો કહે : “લખ : લઈને ઘર ભેગા થઈ જવું.”

વાણિયો કહે : “લખ્યું : લઈને ઘર ભેગા થઈ જવું.”

વાણિયો તો કાગળમાં બધુંય લખતો રહ્યો ને પછી કાગળ ખિસ્સામાં નાખ્યો.

ચોરો એક ઘરમાં ચોરી કરવા ગયા ને વાણિયો બીજાના ઘરમાં ચોરી કરવા ગયો. ત્યાં વાણિયાએ બાકસ સળગાવી કાગળિયું વાંચ્યું :

“કોઈના ઘરની પછીતે
હળવે હળવે કાણું પાડવું;
ધીમે ધીમે ઘરમાં જવું;
ન ઘરધણીને પૂછવું
ને ન પૈસા દેવા;
લઈને ઘર ભેગા થઈ જવું.”

વાણિયાએ તો બરાબર કાગળમાં લખ્યા પ્રમાણે કર્યું. પહેલાં પછીતે કાણું પાડ્યું; પછી એ હળવે હળવે ઘરમાં ગયો; પછી એક કોથળો શોધી તેમાં પિત્તળનાં નાનાંમોટાં વાસણો નિરાંતે ભરવા લાગ્યો. એમ કરતાં કથરોટ નીચે પડી ને અવાજ

થતાં ઘરનાં જાગી ઊઠ્યાં.

વાણિયાને પકડ્યો ને સૌ તેને માર મારવા લાગ્યાં.

માર ખાતાં ખાતાં વાણિયાએ પોતાના ખિસ્સામાંનું કાગળિયું કાઢ્યું ને જેમતેમ વાંચી લીધું.

વાણિયો તો કૂદતો જાય ને બોલતો જાય :

“એ ભાઈ, આ તો લખ્યા બારું; એ ભાઈ, લખ્યા બારું છે !”

બધાં વિચારમાં પડ્યાં ને મારતાં અટકી જઈ એને કહે : “એલા, આ શું બોલે છે ?”

વાણિયો કહે : “લો આ કાગળિયું. લખ્યું છે એમાં ક્યાંય માર ખાવાનું ? આ તો તમે લખ્યા બારું કરો છો !”

❁

વહતા ભાભા

નાનું એવું ગામડું હતું. એમાં બધીય વસ્તી અજડ; કંઈ સમજેય નહિ ને સુણેય નહિ. એકેય ચીજને ઓળખેય નહિ ને કોઈને કોઈનું નામેય ન આવડે. એક વખત ચોમાસામાં એક મહોલ્લામાં દેડકું આવ્યું. જન્મારામાં દેડકું કોઈએ દીઠેલું નહિ, એટલે આખા ગામના માણસો એકઠા મળ્યા. સૌ વાંકા વળીને નીરખી નીરખીને જોવા લાગ્યા. એ શું હશે તે કોઈ કળી ન શક્યું. ત્યારે બહુ વારે એક બોલ્યો : “આ તે શું હશે માળું ?”

ત્યારે બીજો કહે : “અરે ભાઈ ! એ તો બગલું હશે, બગલું ! તમને શી ખબર પડે ?” ત્યાં વળી ત્રીજો કહે : “અરે ભાઈ ! વગર વિચાર્યે કાં બોલો ? એ તો ભાઈ શિયાળ હશે શિયાળ ! ચોમાસું છે એટલે વગડામાંથી આવી ચડ્યું હોય !”

ત્યાં તો એકે કહ્યું : “અરે ભાઈ ! બોલાવો ને આપણા વહતા ભાભાને ! જેવું હશે એવું કહેશે. એ ઘરડું માણસ છે. એમણે ઘણાં ચોમાસાં જોયાં છે. એમણે બધું જોયુંજાણ્યું હશે. આપણે તે શું સમજીએ ? એમને જ પૂછીએ.”

એક જણ વહતા ભાભાને બોલાવવા દોડ્યો. વહતા ભાભા તો રાડો નાખતા આવ્યા : “અલ્યાઓ, હવે તો કંઈ શીખો ! આખો જન્મારો હું કંઈ બેસી રહેવાનો છું, તે તમને બધું કહ્યા કરીશ ? જીવીજીવીને હું હવે કેટલું જીવવાનો ? એદીપણું મૂકી દો. કંઈ શીખો.”

પછી દેડકાને જોઈ વહતા ભાભા બોલ્યા : “ઓહો ! આમાં તે શું ? નાખો ને ચપટી દાણા; ચણે તો ચકલું, નહિ તો મોર તો ખરો !”

ગિજુભાઈ બધેકા

❁

કૃષ્ણ-સુદામાનો મેળાપ

“મારો બાળસ્નેહી સુદામો રે,
હું દુખિયાનો વિસામો રે;”
ઊઠી ધાયા જાદવરાય રે,
નવ પહેર્યાં મોજાં પાય રે.

પીતાંબર ભૂમિ ભરાય રે,
રાણી રુક્મિણી ઊંચાં સાય રે;
અતિ આનંદે ફૂલી કાય રે,
હરિ દોડે ને શ્વાસે ભરાય રે.

પડે-આખડે બેઠા થાય રે,
એક પળ તે જુગ જેવી જાય રે;
સ્ત્રીઓને કહી ગયા ભગવાન રે,
“પૂજાથાળ કરો સાવધાન રે.

હું જે ભોગવું રાજ્યાસન રે,
તે તો એ બ્રાહ્મણનું પુન્ય રે;
જે કોઈ નમશે એનાં ચરણ ઝાલી રે,
તે નારી સહુપેં મને વહાલી રે.”

તવ સ્ત્રી સહુ પાછી ફરતી રે,
સામગ્રી પૂજાની કરતી રે;
સહુ કહે, માંહોમાંહી, “બાઈ રે,
કેવા હશે શ્રીકૃષ્ણના ભાઈ રે ?

જેને શામળિયાશું સ્નેહ રે,
હશે કંદર્પ સરખો દેહ રે;”
લઈ પૂજાના ઉપહાર રે,
રહી ઊભી સોળ હજાર રે.

“બાઈ લોચનનું સુખ લીજે રે,
આજ જેઠનું દર્શન કીજે રે;”
ઋષિ શુકજી કહે સુણ રાય રે,
શામળિયોજી મળવા જાય રે.

છબીલાજીએ છૂટી ચાલે રે,
દીધી દોટ તે દીનદયાળે રે;
સુદામે દીઠા કૃષ્ણદેવ રે,
છૂટ્યાં આંસુ શ્રાવણનેવ રે.

જુએ કૌતુક ચારે વર્ણ રે,
ક્યાં આ વિપ્ર ? ક્યાં આ અશરણશર્ણ રે;
જુએ દેવ વિમાને ચડિયા રે,
પ્રભુ ઋષિજીને પાયે પડિયા રે.

હરિ ઉઠાડ્યા ગ્રહી હાથ રે,
ઋષિજી લીધા હૈડા સાથ રે;
ભુજ-બંધન વાંસા પૂંઠે રે,
પ્રેમનાં આલિંગન નવ છૂટે રે.

મુખ અન્યોઅન્યે જોયાં રે,
હરિનાં આંસુ સુદામે લોયાં રે;
તુંબીપાત્ર ઉલાળીને લીધું રે,
દાસત્વ દયાળે કીધું રે.

"ઋષિ, પાવન કર્યું મુજ ગામ રે;
હવે પવિત્ર કરો મુજ ધામ રે;"
તેડી આવ્યા વિશ્વાધાર રે,
મંદિરમાં હરખથી અપાર રે.

જોઈ હાસ્ય કરે સૌ નારી રે,
આ તો રૂડી મિત્રાચારી રે !
ઘણું વાંકાબોલાં સત્યભામા રે,
"આ શું ફૂટડા મિત્ર સુદામા રે !

હરિ અહીંથી ઊઠી શું ધાયા રે !
ભલી નાનપણાની માયા રે;
ભલી જોવા સરખી જોડી રે,
હરિને સોંઘો, એને સખોડી રે !

જો કોઈ બાળક બહાર નીકળશે રે;
તે તો કાકાને દેખી છળશે રે;"
તવ બોલ્યાં રુક્મિણી રાણી રે,
"તમે બોલો છો શું જાણી રે ?"

વલણ

શું બોલો વિસ્મય થઈ ? હરિભક્તને ઓળખો નહિ;
બેસાડ્યા મિત્રને શય્યા ઉપર, ઢોળે વાયુ હરિ ઊભા રહી.

પ્રેમાનંદ

['સુદામાચરિત્ર' પુસ્તક]

જીવતરનું ભાથું

આત્મકથામાં આત્મશ્લાઘાથી બચવું અને સત્યનું આલેખન કરવું તેમજ તેને કલાત્મક ઘાટ આપવો એ એક અઘરું કાર્ય છે. આ પ્રકારની આકરી કસોટીમાંથી પાર ઊતરીને સમયે સમયે આપણને કેટલીક ઉત્તમ આત્મકથાઓ પ્રાપ્ત થતી રહી છે. આવી એક રસપ્રદ અને ઉત્તમ આત્મકથા આપણને ભારતીય રોકેટ કાર્યક્રમના પ્રણેતા અને સુવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક એ૦ પી૦ જે૦ અબ્દુલ કલામ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે : 'વિંગ્ઝ ઑફ ફાયર'. સરળ અભિવ્યક્તિ અને કાવ્યાત્મકતાના રંગે રંગાયેલી આ કૃતિ એક સુગ્રથિત નવલકથાની જેમ વાચકને કુતૂહલવૃત્તિ સાથે જકડી રાખવા સમર્થ છે.

એક વૈજ્ઞાનિકની કલમે લખાયેલ તેમજ વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મનો સુમેળ સાધતી આ આત્મકથા એક પ્રાણવાન કૃતિ બની છે. પ્રસંગોપાત્ત પોતાના ભાવને અનુરૂપ અંગ્રેજી કવિઓની તેમજ સ્વરચિત કાવ્યપંક્તિઓ ઉપરાંત 'અથર્વવેદ', 'ભગવદ્ગીતા', 'કુરાન', ખલીલ જિબ્રાન વગેરેનાં ટાંચણોથી સભર હોવાથી રોકેટ અને મિસાઈલ્સની વિકાસગાથા વર્ણવતી હોવા છતાં આ કૃતિ બોઝિલ બની નથી. ઠેરઠેર મૌલિક વિચારમૌક્તિકો વાચકોને જીવતરનું ભાથું પૂરું પાડે છે. સરળ ભાષા અને પ્રવાહિતા આ કૃતિની આગવી વિશેષતા છે. વિદ્યાર્થી, અધ્યાપક, સંશોધક, મૅનેજર વગેરે હરકોઈ ક્ષેત્રની વ્યક્તિ આ ગ્રંથમાંથી પોતાને ઉપયોગી માહિતી મેળવીને કૃતાર્થતા અનુભવશે તેમ નિઃશંકપણે કહી શકાય. આજે દિનપ્રતિદિન વાંચનટેવ વિસરાતી જાય છે, ત્યારે આ આત્મકથાનું વાંચન ઉદ્દીપક બની રહેશે.

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

['ઉદીચ્ય' પખવાડિક : 2002]

અલબેલો અંધાર હતો

એ રાત હતી ખામોશ, અષાઢી અલબેલો અંધાર હતો,
તમરાંની ત્રમત્રમ વાણીમાં કંઈ પાયલનો ઝંકાર હતો.૦૦૦

જલ વરસીને થાકેલ ગગનમાં સુસ્ત ગુલાબી રમતી'તી,
ધરતીનો પટ મસ્તાન, મુલાયમ, શીતલ ને કુંજાર હતો.૦૦૦

માસૂમ હવાના મિસરાઓમાં કેફી ઉદાસી છાઈ હતી,
કુદરતની અદા, કુદરતની અદબ, કુદરતનો કારોબાર હતો.

ઊર્મિનું કબૂતર બેઠું'તું નિજ ગભરુ દર્દ છુપાવીને,
આંખોમાં જીવનસ્વપ્ન હતાં, પાંખોમાં જીવનભાર હતો.૦૦૦

વેણીભાઈ પુરોહિત

['સહવાસ' પુસ્તક]

વિપર્યય

પિતા જ્યારે હોતા નથી
અને મા વધારે વૃદ્ધ થતી જાય છે
ત્યારે એની આંખમાંથી પ્રશ્ન ડોકાયા કરે છે :
'આ પુત્ર મને સાચવશે ખરો ?'
પણ એ પ્રશ્ન શબ્દ બનીને હોઠ ઉપર નથી આવતો.

આ એ જ મા
જેણે મને ફૂલની જેમ સાચવ્યો,
જે મારાં પગલાં પાછળ પાછળ અધ્ધર ટીંગાઈ રહેતી –
હું મોટો થઈને ટટ્ટાર ઊભો રહ્યો ત્યાં સુધી.

આ એ જ મા
જે મીઠાં હાલરડાંના ઘેનમાં મને ડુબાવી પછી જ સૂતી.
આજે એ ઊંઘમાંથી ઝબકી ઝબકીને જાગી ઊઠે છે –
પણ બોલતી નથી.
એના ધ્રૂજતા હાથમાંથી વારેવારે એક શંકા છટકી જાય છે
કે દીકરાનો હાથ એને દગો દેશે તો ?

હું એને ટેકો આપી શકે એવું કશું જ કહી નથી શકતો.
ફક્ત
મને મારા હાથ
કાપી નાખવાનું મન થાય છે.

વિપિન પરીખ

❀

દરિયો

દરિયો ડોલે રે માઝમ રાતનો,
ઝૂલે જાણે પારણે મારો વીર રે !૦૦૦

દરિયો ગાજે રે માઝમ રાતનો,
માવડી જાણે વીરને હાલાં ગાય રે !૦૦૦

દરિયો મલકે ને ડોલર ફીણ વળે,
મલકે જાણે વીર મારાનાં મુખ રે !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

❀

'મૃગયા'નો શંખનાદ

દિગ્દર્શક મૃણાલ સેનના ચિત્ર 'મૃગયા'ને 1977ના વર્ષના શ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્રીય ચિત્ર તરીકે સ્વર્ણકમલ પ્રાપ્ત થયેલ. તેના નાયક તરીકે કામ કરતા મિથુન ચક્રવર્તીને શ્રેષ્ઠ અભિનેતા તરીકેનો એવોર્ડ મળ્યો.

મૃણાલ સેન સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતાની સાથે સાથે રાજકીય શોષણ સામે માથું ઊંચકનાર સર્જક છે. ફિલ્મનું માધ્યમ સમાજ-જાગૃતિ માટે છે, એવું ધ્યેય ધરાવનારા ફિલ્મ-સર્જકોમાં મૃણાલ સેનનું સ્થાન અગ્ર હરોળમાં છે.

'મૃગયા'માં સામાજિક અને રાજકીય શોષણ સામે અવાજ ઉઠાવતા સંથાલ આદિવાસીઓના સંતાપ અને સંઘર્ષની કથા છે. સંથાલ પરગણામાં તાડડાંગા નામનું એક ગામ છે. તે વિસ્તારના આદિવાસીઓનો ઉદ્યમ, તેમની અસહાયતા, અને તેમના અજ્ઞાનની વાતો વણી લઈને 'મૃગયા'નું નિર્માણ થયું છે. મૃગયા એટલે કે શિકાર. સામાન્ય રીતે પૌરાણિક-મધ્યકાલીન યુગમાં રાજામહારાજાઓ પશુ-પંખીનો શિકાર કરે તે મૃગયા કહેવાતી.

મૂળ કથા ઓરિસ્સાના લેખક ભગવતીચરણ પાણિગ્રહીની છે. અંગ્રેજ અમલદારો, જમીનદારો ને શાહુકારો પદદલિત પ્રજા પર જે જુલમો કરે છે તેની દાસ્તાન એમાં રજૂ થઈ છે. છેવટે, તેમાંથી ક્રાંતિ કેવી રીતે જન્મે છે તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચતી ગૂંથણી છે.

ગામના મુખીનો છોકરો તાંબાવર્ણી તબિયતનો જુવાન છે. તે અચૂક નિશાનબાજ છે. તેની નિશાનબાજી પર એક અંગ્રેજ અમલદાર ખુશ છે. બીજી તરફ ખંધો અને વાસનાભૂખ્યો શાહુકાર એક દિવસ એ નિશાનબાજ યુવાનની પત્નીનો 'શિકાર' કરવાની બાજી ગોઠવે છે. ભલો છતાં ભડવીર આ યુવાન આથી એવો છંછેડાય છે કે તે શાહુકારનો જ શિકાર કરી નાખે છે અને તેને ફાંસીની સજા થાય છે.

જંગલી જાનવરો મહામહેનતે કરેલી ખેતીને ખતમ કરી નાખે છે. બીજી તરફથી જમીનદાર પોતાનો હિસ્સો ઝૂંટવી જાય છે. ત્રીજી તરફથી શાહુકાર પોતાના લેણા પૈસાના બદલામાં પાક ઉઠાવી જાય છે. આ સ્થિતિમાં ખેતી કરનારા ગરીબ પરિશ્રમીઓના હાથમાં શું આવે છે ? – માત્ર ભૂખ, માત્ર લાચારી.

આ દુર્દશા સામે પડકાર ફેંકવા થોડાક લોકો જંગલોમાં છુપાઈને સરકાર સામે હિંસક આંદોલન ચલાવી રહ્યા છે. પેલો નિશાનબાજ છોકરો ફાંસીએ તો ચડે છે પોતાની પત્નીની લાજ લૂંટનારને ખતમ કરવા માટે, પણ પોતાની પાછળ એક પ્રશ્ન મૂકતો જાય છે કે જંગલી જાનવરોનેય સારા કહેવડાવે એવા મનુષ્યનો શિકાર કરવામાં ખોટું શું છે ? એ નરપશુઓ સમાજને વધારે ખેદાનમેદાન કરે છે; તેમને શું કોઈ રોકી શકે નહિ ? આ સ્થિતિ સામે સરકાર અને સરકારના કાયદા જનતાને શું રક્ષણ આપે છે ? પણ હતાશાવાદ, અનાચાર ને અત્યાચારના આ ઘોર અંધકાર પછી એક દિવસ

નવચેતનાનો સૂરજ ઊગશે એવો આશાવાદ મૃણાલ સેન અંતે પ્રગટ કરે છે.

ભયમાં અને ભૂખમાં હિજરાતી પીડિત માનવતા કેવી કરપીણ કઠણાઈ ભોગવી રહી છે તે દર્શાવવા માટે મૃણાલ સેને વેધક વાતાવરણ સર્જ્યું છે. તાડડાંગા ગામ તો એક પ્રતીક છે. બાકી, ભારતભરના અજ્ઞાન અને અસહાય પદદલિતોનો આર્તનાદ તેમાં સંભળાવ્યો છે. સમગ્ર ફિલ્મે પ્રેક્ષકના ચિત્ત પર, વિચાર પર, ઊર્મિઓ પર અને સામાજિક આબોહવા પર મંથનની તીવ્ર તરંગાવલિ જગાડી છે. 'મૃગયા' મનોરંજનનું ચિત્ર નથી, મનોમંથનનું ચિત્ર છે.

આ ફિલ્મમાં દિગ્દર્શક મૃણાલ સેને રુદ્રતાની સાથોસાથ રમ્યતાને પણ રેલાવી છે. જ્યારે પેલો નવયુવાન શિકારી પોતાની અબોધ, મુગ્ધ પત્નીને જંગલ અને પથ્થરની ટેકરીઓ વાટે બીજે ગામ લઈ જાય છે, ત્યારે પત્નીના પાત્રમાં મમતા શંકરનો મૂગી પ્રસન્નતાનો ભાવ, પતિ પ્રત્યેનો ગર્વ અને અહોભાવ, કુતૂહલ વગેરે દ્વારા કલાકારોની અભિનયકલાને દિગ્દર્શકે શિલ્પકારની જેમ કંડારી છે.

મિથુન ચક્રવર્તી અને મમતા શંકર બન્ને પહેલી જ વાર 'મૃગયા'માં ચમકે છે અને જોતાંવેંત જચી જાય છે. પૂનાના ફિલ્મ એન્ડ ટેલિવિઝન ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારે મિથુન ચક્રવર્તીનું નામ 'રાણા રેઝ' હતું. વિશ્વવિખ્યાત નૃત્યકાર ઉદયશંકર અને એટલી જ ઓજસવતી નર્તિકા અમલા શંકરનું સંતાન એટલે મમતા શંકર.

'સહ નાવવતુ, સહ નૌ ભુનક્તુ, સહ વીર્યમ્ કરવાવહૈ'નો સમૂહ-ધ્વનિ 'મૃગયા'ના સર્જનમાં શંખનાદ બનીને સંભળાય છે.

વેણીભાઈ પુરોહિત

['નવનીત' માસિક : 1977]

❀

કોણ માનશે ?

દુઃખમાં જીવનની લ્હાણ હતી, કોણ માનશે ?
ધીરજ રતનની ખાણ હતી, કોણ માનશે ?

શય્યા મળે છે શૂળની ફૂલોના પ્યારમાં !
ભોળા હૃદયને જાણ હતી, કોણ માનશે ?

લૂંટી ગઈ જે ચાર ઘડીના પ્રવાસમાં,
યુગ યુગની ઓળખાણ હતી, કોણ માનશે ?

ઉપચારકો ગયા અને આરામ થઈ ગયો !
પીડા જ રામબાણ હતી, કોણ માનશે ?૦૦૦

'શૂન્ય' પાલનપુરી

❀

અબોલડા

ઉરે હતી વાત હજાર કે'વા,
કિન્તુ નહીં ઓષ્ઠ જરીય ઊઘડ્યા;
જલ્યા કર્યા અંતર સ્નેહદીવા,
ઉજાસ શાં હાસ્ય મુખે ન આવિયાં.

નિસર્ગલીલા તુજ સાથ જોવા
હૈયે હતા કોડ, ન પાય ઊપડ્યા;
સૂરે મિલાવી તુજ સૂર, ગાવા
ઉરે ઊઠ્યાં ગીત; બધાં શમાવ્યાં.

મળી મળી નેન વળી જતાં ફરી,
અકથ્ય શબ્દે વદી વાત ઉરની;
હૈયું મૂગું ચાતક શું અધીર;
એ રાહ જોતું તુજ શબ્દબિન્દુની :

એવો અબોલા-દિન છે સ્મૃતિમાં,
– જે દિ' ચડ્યાં અંતર પૂર નેહનાં ?

પ્રહ્લાદ પારેખ

❀

પરબ

હું તો બેઠી પરબ એક માંડી,
કે પાણીડાં કોણ પીશે ?

લીલા લીમડાએ છાંયડી ઢળી,
કે પાણીડાં કોણ પીશે ?

મેં તો મારગડે મીટ એક માંડી,
કે પાણીડાં કોણ પીશે ?

કોઈ આવે જો દૂરના પ્રવાસી,
કે પાણીડાં કોણ પીશે ?

આજે હૈયે છે કામના જાગી,
કે પાણીડાં કોણ પીશે ?

કોઈ આવીને નીર લે માગી,
કે પાણીડાં કોણ પીશે ?

પ્રહ્લાદ પારેખ

❀

બનાવટી ફૂલોને

તમારે રંગો છે,
અને આકારો છે,
કલાકારે દીધો, તમ સમીપ આનંદકણ છે,
અને બાગોમાંનાં કુસુમ થકી લાંબું જીવન છે.

ઘરોની શોભામાં,
કદી અંબોડામાં,
રહો છો ત્યાં જોઈ ઘડીકભર હૈયું હરખતું,
પ્રશંસા કેરાં એ કદીક વળી વેણો ઊચરતું.

પરંતુ જાણ્યું છે,
કદી વા માણ્યું છે,
શશીનું, ભાનુનું ક્ષિતિજ પરથી ભવ્ય ઊગવું,
વસંતે વાયુનું રસિક અડવું આ અનુભવ્યું ?

ન જાણો નિંદું છું,
પરંતુ પૂછું છું,
તમારા હૈયાનાં ગહન મહીં યે આવું વસતું ? –
દિનાન્તે આજે તો સકલ નિજ આપી ઝરી જવું.

પ્રહ્લાદ પારેખ

❀

તરફડાટ એટલે ?
તમે કહેશો,
જલ બહાર આણેલા
કોઈ મીનને પૂછી જુઓ !

પણ ઘૂઘવતા ઉદધિના ભીતર
જે
કોરું કોરું તરફડે,
એને તમે શું કહેશો ?

પન્ના નાયક

❀

મઝધારમાં જ જીવવા-મરવાની છે મજા,
મારો નિવાસ દરિયા-કિનારે ન જોઈએ.

અમૃત ‘ઘાયલ’

❀

પાછો વળું…

આટલે દૂરથી સંભળાય છે તે તો
મધરાતના જંગલની
અંધારી ત્રાડનો અવાજ –

આટલે દૂરથી દેખાય છે તે તો –
આદિવાસી કન્યાના
જીંથરિયા વાળ વચાળે સેંથી જેવી
વાંકીચૂંકી વગડાની કેડીઓ –

આટલે દૂરથી અડકી જાય છે તે તો
મારી નાનકડી નદીની
પવનસુંવાળી ઓઢણી–

આટલે દૂરથી સોડાય છે તે તો
મારાં સીમખેતરના
લીલા લીલા મગફળીના છોડ –

આટલે દૂરથી ચખાય છે તે તો –
મારી ગામની વાડીનાં
ખાટાંમીઠાં ગજવે ભરેલાં બોર –

તો પછી
પાંચેપાંચ ઇન્દ્રિયોને પાછળ મૂકીને
નીકળેલો હું
હજીય… આટલેથી… પાછો વળું તો…

જયન્ત પાઠક

❀

ખારાં ખારાં ઊસ જેવાં
આછાં આછાં તેલ,
પોણી દુનિયા ઉપર એવાં
પાણી રેલમછેલ !
આરો કે ઓવારો નહીં,
પાળ કે પરથારો નહીં,
સામો તો કિનારો નહીં :
પથરાયા એ જળભંડાર સભર ભર્યા !

ત્રિભુવન વ્યાસ

❀

હું ક્યાં છું ?

ગામની પાસેના વગડામાં
સીતાફળીની ડાળીડાળીએ
આંખ ઉઘાડી ઝૂલે સીતાફળ હજીય –
પણ તે અમને
બાળટોળીને સાથે લઈને
ઝાકળભીના સવારના તડકામાં થઈને
વનની વાટે વળનારા એ દાદા ક્યાં છે ?

રિસાઈને ઘરમાંથી ભાગી
જઈ જહીં સંતાતા તે સૌ
ટેકરીઓ તો ગામ પાદરે હજી આ બેઠી –
પણ ચિંતાથી અરધી અરધી
હાંફતી હાંફતી ટેકરીઓને માથે ચઢતી
પડતી ને આખડતી
મમતાની મૂરતી બા ક્યાં છે ?

પૂરમાં ઘેલી થઈ વ્હેતી ને
ધોળી ફૂલ જેવી રેતીને રમાડતી તે
નદી
હજી ગામને ઘસાઈ વ્હે છે –
પણ રમનારા ડૂબકીદાવો
રેતીમાં ઘર ચણનારાઓ
કલકલ કરતા છોકરડાઓ–
બાલગોઠિયા મારા ક્યાં છે ?

હજીય
પાપા પગલી કરતું
ભમરડે શેરીમાં રમતું, લખોટા જેવું દડતું
ટહુકા તરુડાળોમાં કરતું, જલમાં તરતું,
સીમશેઢામાં હરતું ફરતું,
ટેકરીઓને માથે ચઢતું
કોક પ્હણે દેખાય –

અરે, પણ તે હું ક્યાં છું ?

જયન્ત પાઠક

[‘નવનીત’ માસિક : 1978]

કોઈની પણ મા

સાધારણ રીતે આપણને આત્મકથા મોટા માણસોની જ વાંચવી ગમે છે. પરંતુ ધરમપુર જેવા એક નાના ગામના શિક્ષકની આત્મકથા આપણને વાંચવી ગમે ?

‘બાનો ભીખુ’ (લે૰ ચંદ્રકાંત પંડ્યા) એ એવા જ એક શિક્ષકની વાત છે. એના જીવનમાં કોઈ મોટી ઊથલપાથલ નથી. અને છતાં એ કથા વાંચવી ગમે છે, કારણ એ મારા અને તમારા જેવા સામાન્ય માણસની વાત છે. ભીખુ મોટો ‘સ્કોલર’ નથી, બલકે ઠોઠ છે. પૈસાની ઝાકમઝાળ નથી, એનાં કપડાં અને એના ઘરની ભીંતો દરિદ્રતાની ચાડી ખાય છે. એટલે જ આ ભીખુની વાત આપણી આંખને ભીની કરે છે. પણ આ વાત એકલા ભીખુની હોત તો કદાચ એ ઊણી લાગત. એની કથાની પશ્ચાદ્ એની બાનો ચહેરો સતત તરવર્યા કરે છે. એની છબી, એનું જીવન, એનું સમર્પણ હૃદયને ભીનું કરે છે, પવિત્ર કરે છે. આ ભીખુની મા કોઈની પણ મા હોઈ શકે.

આ મા હિન્દુસ્તાનના ઘરે ઘરે છે, ગામડે ગામડે છે. દરિદ્રતા એને કપાળે લખાયેલો શાપ છે. અને છતાં એ એના ઘરની સેવા કરે છે, પુત્રોને જીવનના પ્રવાહમાં તરતા મૂકે છે. એ સતત પ્રેમની ગંગા વહાવ્યે જાય છે – બધાને પાવન કરે છે, કોઈ ફરિયાદ નથી કરતી, કોઈ અપેક્ષા નથી રાખતી. એટલે માત્ર વહાલી જ નથી લાગતી; પુણ્યશ્લોક, પ્રાતઃસ્મરણીય પણ લાગે છે. એટલે જ પ્રાર્થનામાં પહેલાં યાદ કરીએ છીએ ‘‘ત્વમેવ માતા...’’ કોઈએ કહ્યું નહોતું કે, પ્રભુને જ્યારે પૃથ્વી પર આવવાનું મન થાય છે ત્યારે માતાનું રૂપ ધરીને આવે છે ?

આ ભીખુની બાની વાત એ સતત ચાલ્યા આવતા દુર્ભાગ્યની યાત્રા છે. એ કથાનો પ્રારંભ થાય છે પતિના અકાળ મૃત્યુથી. પતિ પાછળ મૂકી જાય છે કારમી દરિદ્રતા અને નાનાં સંતાનો. એને તો મરી જવું હતું. પણ બે નાના દીકરા ને એક નાની દીકરીને હજી ઉછેરવાનાં હતાં. કાળી મજૂરી કરી ધગધગતા રણમાં ઉઘાડા પગે અને મૂંડન કરાવેલ માથે જિંદગીના બોજા એને હજી ઊંચકવાના હતા. એટલે એ જીવી ગઈ.

એણે કરકસર કરી છે. નાની નાની બાબતોમાં પૈસા બચાવી એણે દાબડામાં ભેગા કર્યા છે. છતાં દુર્ભાગ્ય જુઓ : આ બચત, આ કરકસર એને ક્યારે કામ લાગી ? પતિનું બારમું કરવામાં !

ભીખુની બાની દિનચર્યા વાંચતાં એક વીતી ગયેલો જમાનો આંખ આગળ ફરી ઊભો થાય છે. સવારના પાંચથી ગાય-ભેંસની માવજત સાથે ઊગતો દિવસ રાત્રે ચીંથરેલ ગોદડીમાં ઈશ્વરસ્મરણ સાથે પૂરો થાય છે. તે ગાળામાં કેટકેટલાં કાર્યો વચ્ચે એ ફરી વળે છે ! દેવપૂજા, પશુઓની સારસંભાળ, બાળકોની દેખભાળ-નિશાળ... ચૂલો ફૂંકતી, સગાંસંબંધીઓને સાચવતી, અનેક નાનાંમોટાં કામોમાં જાતને નિચોવતી જતી મા સૌથી છેલ્લી સૂઈ જાય. એને રજાઓ નથી, ને રવિવારે તો વધારે કામ ! પણ એ બધું તો રોજની સ્વાભાવિક સાધના છે એટલે ભુલાઈ જાય છે.

દીકરાને એ વહાલથી મોટો કરે છે, પારકાનાં કામ કરી ભણાવે છે. છતાં ક્યારેક એ તૂટી પણ પડે છે. એક વખત ભીખુએ કામ નથી કર્યું, ભેંસે દૂધ નથી આપ્યું, ઘરાકો પાછા ફરે છે. બા અકળાઈ ગઈ છે. ભીખુને લાકડીએ લાકડીએ ઝાપટે છે. બોલી પણ ઊઠે છે, ''મૂઓ, મરે તો એક સંતાપ ઓછો !'' આ બોલતાં તો બોલાઈ જાય છે, પણ એને તરત ફિટ આવી જાય છે. અને માનું હૃદય જુઓ. કળ વળતાં એ પહેલો પ્રશ્ન પૂછે છે : ''ભીખુએ ખાધું ?'' જે માને આટલો ભાવ હશે દીકરા માટે, તેને પુત્રને ફટકારતાં કેટલું દુઃખ થયું હશે ? પુત્રને વાંસે પડેલા સોળ આ પ્રશ્નથી રૂઝાઈ નહીં ગયા હોય ? પણ આ અનુભવ ભીખુનો એકલાનો જ થોડો છે ? તમારો અને મારો પણ નથી શું ? શૈશવમાં કેટલીય વાર ધમકાવી ને પછી માએ જ વહાલથી મોંમાં કોળિયો મૂકી આપણાં આંસુ લૂછ્યાં નહોતાં શું ?

મૅટ્રિક સુધી દીકરાને લાવી તો ખરી, પણ ફૉર્મ ભરવાના પચીસ રૂપિયા પાસે નથી. આ મામૂલી રકમ માટે બે બંગડી ગીરવે મૂકવી પડે છે. ત્યારે લેખક કહે છે : ''પતિ મર્યા પછી એ દિવસે તે સાચેસાચ વિધવા બની એવું તેને લાગેલું.'' અને છતાં વિધિની વિચિત્રતા જુઓ : ફૉર્મને માટે દાગીના ગીરવે મૂક્યા, પણ પનોતો પુત્ર એ પરીક્ષામાં પાસ જ ન થયો !

પણ આ તો ગરીબાઈ સામેનું એનું રોજનું યુદ્ધ હતું. કદાચ એ કોઠે પણ પડી જાય. છતાં આનાથી વધુ ક્રૂર ઘા નિયતિ માને ત્યારે આપે છે જ્યારે એની દીકરી પંદર દિવસની નવજાત બાળકી અને બે નાના દીકરા મૂકી કૂવે પડી આપઘાત કરે છે. દીકરી પાસેથી એનાં દુઃખ જાણવાનો એને અવસર પણ ન મળ્યો ! માત્ર મૃત્યુના સમાચાર આપતો કાળો પત્ર ! મા ત્યારે આટલું જ બોલે છે : ''અરે ભૂંડી ! મને જરા કહ્યું હોત તો જનમભર મારે ઘેર પાલવત !'' માનું ખોરડું દરિદ્રતાની ચાડી ખાતું હોય તોપણ એ ખૂબ વિશાળ હોય છે. એમાં અનેક લોકોને એ સમાવી શકે છે.

મીરોસ્લાફ હોલુબના કાવ્યમાં કેવું વેધક ચિત્ર છે :

જે રાહ જુએ છે તે હંમેશાં મા હોય છે.
નાની થતી, નાની થતી,
ઝાંખી થતી, ઝાંખી થતી,
સેકંડે સેકંડે,
ત્યાં સુધી કે અંતે
ન કોઈ જ એને જુએ.

આ ભીખુની બાનું ચિત્ર છે આજથી ત્રણચાર દાયકા પહેલાનું. પણ આવી પ્રેમથી ધબકતી માને શોધવા આવતી કાલે દીવો લઈને તો નીકળવું નહીં પડે ને, એવો વહેમ થાય છે.

વિપિન પરીખ

['જનશક્તિ' દૈનિક : 1977]

'મારી, તમારી, આપણી વાત'

વિપિન પરીખે બહુ મોડી મોડી કવિતા લખવાની શરૂઆત કરી. થોડીક કવિતા કૉલેજમાં ભણતા હતા ત્યારે લખી. પછી બાર-ચૌદ વર્ષના વનવાસ કવિતાને આપ્યો. અને કવિતામાં ફરી પાછા પ્રવેશ્યા.

કોઈ પણ ઘટના બને કે વિપિનની કલમને ખાલી ચડે છે. એની કવિતામાં વેદના છે, સમાજાભિમુખતા છે અને સાથેસાથે અંતર્મુખતા પણ છે. એની કવિતાનું આકાશ આશંકા અને પ્રશ્નોથી ઘેરાયેલું છે. એ પ્રશ્નો મારા, તમારા, આપણા સૌના છે. આપણને નહિવત્ લાગતી વસ્તુમાંથી એની દૃષ્ટિ કવિતા શોધી શકે છે.

સુરેશ દલાલ

[વિપિન પરીખની સમગ્ર કવિતાનો સંગ્રહ 'મારી, તમારી, આપણી વાત...']

એવા માણસો

જીવનમાં જ્યારે સુખની અનુભૂતિ થાય છે ત્યારે મન પ્રશ્ન પૂછ્યા કરે છે : ''આ સુખ ટકશે કે ? કેટલો સમય ?'' કવિતા લખ્યા પછી આવી જ શંકા મનને સતાવ્યા કરતી હોય છે : ''આવતી કાલે પણ હું કાવ્ય રચી શકીશ ખરો ?''

જીવનની યાત્રામાં એવા માણસો મળતા હોય છે જે કાનમાં મોટેમોટેથી કહેતા હોય છે, ''તમે કશા જ કામના નથી. તમારામાં કોઈ શક્તિ નથી.'' કોઈક જ એવા હોય છે જે પ્રેમથી કહે છે, ''તારામાં કેટલી સરસ શક્તિ ભરી છે !'' સુરેશ એમાંનો વિરલ માણસ છે. શરમાળપણાના પડળ નીચે દટાયેલી શક્તિને એની આંખ ઊંડે ઊતરીને પકડી શકે છે. એ શક્તિને બહાર લાવી માવજત કરી શકે છે. કેટલા અજાણ્યા, શરમાળ હાથને એણે કલમની તાકાત આપી છે !

માને પોતાનાં બધાં જ બાળકો સુંદર લાગે, તેમ મને મારાં કાવ્યો સારાં લાગે; ત્યારે ઉદયન બેરહમ થઈ છરી લઈને કાપકૂપ કરે, નબળાં કાવ્યોનો છેદ ઉડાડે ને કહે, ''આ તો કોઈ પણ હિસાબે ગ્રંથસ્થ કરાય જ નહીં !'' અને એમ કહીને મને બચાવી લે.

*

આજે આપણાં જ બાળકો [માતૃભાષાનાં] વર્તમાનપત્રોનાં મથાળાં વાંચી શકતાં નથી, અને તેને માટે મમ્મી સંકોચ નહીં પણ ગૌરવ અનુભવે છે ત્યારે હતાશા ઘેરી વળે. શબ્દોનો આ વ્યાપાર કોને માટે અને ક્યાં સુધી ? છતાં, સમાજમાં આવા તબક્કા આવતા હોય છે, મુગ્ધતાનાં પૂર ઓસરી જાય છે ને ફરી પાછાં સમજણ અને સમતુલા આવી જાય છે, એવો સધિયારો લઉં છું.

વિપિન પરીખ

['મારી, તમારી, આપણી વાત...' પુસ્તક]

સ્વપ્નોથી સજાવેલી

અમે સૌ તે દિવસે એક નાતે બંધાયાં હતાં. એ નાતો દેશનો ન હતો, ધર્મનો પણ નહીં, ભાષાનો પણ નહીં. એ સંબંધ લોહીનો ન હતો, એ સંબંધ હતો સૂરનો, એ નાતો હતો એક જમાનાનો જે હજી જાણે ગઈકાલે જીવતો હતો – 1930-40નો – જ્યારે સાયગલ અને પંકજ, કાનન અને જમુનાનાં નામનું જાદુ હતું. એ જાદુ, એ સંમોહન જાણે પાછું છવાઈ ગયું હતું તે દિવસે. ભારતીય વિદ્યા ભવનમાં દસમી એપ્રિલે અજિત [શેઠ] અને નિરુપમાએ પંકજકુમારની યાદ સજીવ કરી હતી 'પંકજ પ્રણામ'ના કાર્યક્રમ દ્વારા.

જ્યારે કોઈ માણસ વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે એક સુંદર જમાનો અતીતની માયા રૂપે જ રહી જાય. ત્યારે "ગુજર ગયા વો જમાના કૈસા..." એ ગીત કોણ ગાતું નહીં હોય ? એ શબ્દો સાંભળીને જ મન કેટલાં બધાં વરસો પાછળ સરી પડ્યું ! કેટકેટલી સ્મૃતિ, કેટલાં આંસુ, કેવાં સુખદુઃખ, આશા-નિરાશા ? એ ક્ષણમાં આંખ આગળ કેટકેટલાં ચિત્રો તરી રહ્યાં !

ત્રીસ વરસ પછી આજે પણ સાયગલના પેલા મશહૂર ગીત "કિસને યહ સબ ખેલ રચાયા, કિસને યહ સબ સાજ સજાયા...?" માં પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ નથી મળ્યો. આજે પણ પૂછ્યા કરું છું... આ અસબાબ, આ માયા, આ આકાશ, પૃથ્વી બનાવીને એનો રચનારો ક્યાં સંતાઈ ગયો છે ? શા માટે નજરની સામે દર્શન નથી આપતો ? શા માટે જાતને છુપાવી રાખે છે ? શા માટે તલસાવે છે ?

તો પંકજના બીજા ગીતનો જવાબ પણ હજી ક્યાં મળ્યો છે ? "કૌન દેશ હૈ જાના, બાબુ... ખડેખડે ક્યા સોચ રહા હૈ...?" સાચ્ચે જ વર્ષોથી વિચાર કરું છું ! આજે પણ આ ગીત સાંભળી અસ્વસ્થ થઈ જાઉં છું. ક્યાં જવાનું છે એની ખબર નથી, તો ક્યાંથી આવ્યા એની પણ ક્યાં ભાળ છે ? જે ધબકે છે તે પ્રાણ આ ધરતી પર, આજે... ક્યાંથી આવશે... ક્યાં જશે ? રહસ્યનો તાગ મારી પાસે નથી. તમારી પાસે છે ?

તે દિવસોમાં જેમણે પ્રેમ કર્યો હોય ને "યાદ આયે કે ન આયે તુમ્હારી, મૈં તુમકો ભૂલ ન જાઉં" ગીત નહીં ગાયું હોય એવું બને ? તો કૉલેજના ચાલુ પિરિયડે પણ "પ્રાણ ચાહે નૈન ન ચાહે..." ગુંજ્યા કરતું હતું તે આજે પણ યાદ છે. 'કાશીનાથ'નું પેલું ગીત યાદ છે ? – "ઓ બનકે પંછી તુમ કિસ ઔર સિધાયે ?" સોનાના પિંજરાની માયા મૂકી પંખી ઊડી જાય ત્યારે દુઃખ થાય છે, એને પાછું બોલાવવાનું મન થાય છે, પણ એક વખત ઊડી ગયેલું પંખી પાછું પિંજરાની માયામાં પુરાવા આવે ખરું ? અને આ પંખી ક્યારેક માણસનું પણ રૂપ ધારણ કરે ને ? તો તે જમાનામાં કઈ વિરહિણીએ "મન મોહન મુખડા મોડ ગયે, ઔર બસે બિદેશમેં જાય" – એ ગીત નહીં ગાયું હોય ? એમાં એક વેદના હતી, જે આજે પણ હૃદયને

અસ્વસ્થ કરે છે. ત્યારે સંગીત હતું બોરાલ સાહેબ અને પંકજબાબુનું... કેટલું સૌમ્ય, કેટલું મોહક !

તો દુઃખના દિવસોમાં આજે પણ 'ડૉક્ટર' ફિલ્મનું "કબ તક નિરાશ કી... અંધિયારી..." અને 'દુશ્મન' ફિલ્મનું "કરું ક્યા આશ નિરાશ ભઈ" હોઠ પર આવી જાય છે. એ ગીતો દુઃખને દૂર તો નથી કરતાં, પણ મનને સૂરના મધુર આશ્વાસને, સુંદર લયે આધાર તો આપે જ છે !

કાર્યક્રમના અંતે "દુનિયા રંગ રંગીલી..." એ ગીત બધાંની તાળી સાથે ગવાયું – એ દશ્ય ભૂલી નહીં શકાય. મોટી ઉંમરે પહોંચેલા, ભદ્ર, બાબુલોક કૉલેજના વિદ્યાર્થીની જેમ તાળી પાડી – સંકોચ ભૂલી – ગીત ગાવા બેસી જાય એ નાનીસૂની ઘટના નથી ! (એ રોજ થતું હોય તો ?) ત્યારે જાણે એક જમાનો તાલ મેળવી એકસાથે ગાતો હતો – તલ્લીન થઈને : "આ દુનિયા પણ સુંદર છે... રહેવા જેવી છે... અહીં દરેક ડાળી પર જાદુ છે." એ જાદુ જોવા માટે શિશુની આંખ જોઈએ એટલું જ...! કમનસીબે એ શિશુ પચ્ચીસમે વરસે બેહોશ થઈ જાય છે. તે દિવસે સાંજે એ શિશુ જાણે પાછો જાગી ઊઠ્યો હતો, એની આંખ ભરાઈ આવી હતી, હૃદય આનંદથી નાચી ઊઠ્યું હતું.

અજિતભાઈ, જીવનની એક સાંજને અતીતનાં સ્વપ્નોથી સુંદર બનાવવા અભિનંદન આપું ? કવિતા કૃષ્ણમૂર્તિ કે ચંદ્ર આત્મા કે પછી ડેવિડ-પરિવાર સૌ પોતપોતાના સૂરની સાથે કેટલે દૂર લઈ ગયા, કેટલાં વરસો પાછળ ? કોઈ આંખ ભીની કરાવે તો તેનો પણ આભાર માનવાનું મન થાય છે – જ્યારે એ આંસુ સુખનાં હોય છે ! જીવનમાં આવી ક્ષણો અવારનવાર નથી આવતી. એટલે જ એ સાંજ ભુલાશે નહીં... વરસો સુધી !

વિપિન પરીખ

['જનશક્તિ' દૈનિક : 1978]

❁

જળના ઘોડા હડીઓમાં હણહણતા,
વજ્જરનાળે ખરીઓમાં ખણખણતા.૦૦૦
પગમાં પ્હેરી પવનપાવડી
અધ્ધર પગલે દોડે,
શ્વાસ મૂકે સણસણતા;૦૦૦
જળના ઘોડા હડીઓમાં હણહણતા,
વીજ-ચાબખા પડે પીઠે ચણચણતા !

જયન્ત પાઠક

❁

એક

આ સામાન્ય માણસ
સાઠ કરોડમાંનો એક – હિન્દુસ્તાનનો,
કરોડરજ્જુ વિનાનો.

બસકંડક્ટરથી ધ્રૂજનારો, ટ્રેનમાં ભીંસાનારો,
ટૅક્સીડ્રાઇવરથી પણ હડધૂત થનારો.
બૅન્કના મામૂલી ક્લાર્કને સલામ ભરનારો.

એક એક પૈસો ટૅક્સનો બ્હી બ્હીને સમયસર ભરનારો.
દેશી માલ જ વાપરવાનો આગ્રહ રાખનારો.
મકાનમાલિકના પાઘડીના વળમાં ગૂંચવાયેલો.
પોલીસના યુનિફૉર્મને દૂરથી જોઈ થરથરનારો.

ચોકી પર સંકોરાઈને ચૂપ બેસનારો, ગાયના જેવો –
ભોળો, મિનિસ્ટરોનાં લિસ્સાં લિસ્સાં ભાષણોને સાચ્ચાં માનનારો,
ને વળી તાળી પણ પાડનારો.
ચૂંટણી વખતે જોરજોરથી 'જયહિન્દ' બોલનારો.
બધું ભૂલી જનારો, ગળી જનારો,
કચડાયેલો,
પણ રોજ સવારે કોણ જાણે શી રીતે
હસતો ઊઠનારો
હું પણ તેમાંનો જ –
એક.

વિપિન પરીખ

થાય છે

'મુન્નાને નિશાળમાં મૂકવાનો સમય પાકી ગયો છે' – લોકો કહે છે.
એની પા-પા પગલી બહારના વિશ્વ સાથે હાથ મેળવે
એનો સમય થઈ ગયો છે.
રસ્તા ઉપર ઊભરાતી અસંખ્ય મોટરો, બસો,
સાઇકલોથી બચાવી બચાવી
કોણ એને નિશાળને ઉંબરે મૂકશે – ફૂલની જેમ ?

કોણ એના ભેરુ હશે વર્ગમાં ? કોઈ તોફાની, જિદ્દી, મશ્કરા :
એને હેરાન તો નહીં કરે ને ?
મારો મુન્નો ખૂબ શાંત છે. સામો હાથ પણ નહીં ઉપાડે !

કેવી હશે એની 'ટીચર ?' પ્રેમથી નીતરતી એની આંખો હશે
કે પછી 'ચૂપ બેસો' કહેતી સોટી લઈને ઊભી રહેશે
બે કડક આંખો ?
થાય છે : મારા નાનકડા ઘરમાં જ એક બાળમંદિર સજાવું.
બાળકોને હસતાંરમતાં ગીત ગાતાં કરું !
અથવા મુન્નાની જોડે રોજ હું જ એની શાળામાં જઈને બેસું, ને જોઉં.
પણ, એના પપ્પા હસી પડે છે, કહે છે : 'તું ગાંડી છે, –'

દરેક માએ ક્યારેક તો... વિખૂટા થવું જ પડે છે.
સવાલમાત્ર સમયનો છે !

વિપિન પરીખ

ચાલો !

ચાલો, આપણે 60 લાખ માણસો ભેગા થઈએ.
સશક્ત, નિર્બળ, ધનવાન, નિર્ધન, બાળક, વૃદ્ધ, નર ને નારી બધાં જ,
સૌ કોઈ આ નગરને ખાલી કરી જઈએ;
છોડી દઈએ પાછળ આ 'સ્ક્વેર ફીટ'નાં સરવાળા અને બાદબાકી
અને પીપળાને ઊગવા દઈશું મહાકાય મકાનોનાં ખંડિયેરોમાં.
મૂકી દઈએ પાછળ સોનારૂપાની માયા, ઝૂંપડાં અને ચીંથરાંની છાયા.
કટાઈ જવા દઈશું મોટર બસોના ઢગલાને કાટમાળ હેઠળ.
સૂમસામ રસ્તા પર ભલે પછી ફરકતી લાલ લીલી પીળી બત્તીઓ.
ભલે પછી 'ફૉરેન ટૂરિસ્ટો' આલીશાન હૉટેલમાં શોધ્યા કરે
એક ભગ્ન શહેરના અવશેષો.

ચાલો, આપણે વીખરાઈ જઈએ
આ વિશાળ ધરતીના પટ ઉપર.
દરેકને લીલું લીલું ઘાસ આપવામાં આવશે આળોટવા માટે.
દરેકને ખુલ્લું આકાશ આપવામાં આવશે આંખોનાં સ્વપ્નો ભરવા માટે.
દરેકને એક નાનું ઘર આપવામાં આવશે –
પ્રેમની ઈંટોથી ચણવા માટે.
દરેકને એક નદી સાથે નાતો આપવામાં આવશે
જેના જળને હોઠ ઉપર મૂકી
અંતિમ સમયે ચેનથી નયન બીડી શકાશે.

વિપિન પરીખ

ગામ ગોકુળિયું કેમ બને ?

આપણે ગમે તેટલું દાન ઉઘરાવીને કે સરકારના પૈસા લઈને ગામની સજાવટ કરીશું, પણ જ્યાં સુધી નાના નાના ઉદ્યોગથી તેનાં ઘરેઘરને ધમધમતાં નહીં કરીએ ત્યાં સુધી આ લાચાર ગામો ભીખ માગતાં જ રહેશે. એક કિલો સારા રૂની કિંમત 50 રૂપિયા છે. એક કિલો નબળામાં નબળા કાપડની કિંમત 300 રૂપિયા છે. 65 ટકા વસ્તી ગામડાંમાં છે, બજાર પણ ગામડું જ છે. તોપણ એક કિલો રૂની પ્રક્રિયામાં 250 રૂપિયા શહેરમાં જાય છે. તે જ રીતે એક કિલો બિસ્કીટ બનાવવા વપરાતી સામગ્રીઓની કિંમત 22 રૂપિયા છે જ્યારે બિસ્કીટની કિંમત 56 રૂપિયા છે. એક ચોરસફૂટ કાચા ચામડાની કિંમત 30 રૂપિયા છે, જ્યારે તેમાંથી બનતા આઠ ચંપલોની કિંમત 800 રૂપિયા થવા જાય છે. ગામડાંમાંથી લીંબડા અને બાવળો લાતીવાળા 15થી 20 રૂપિયે મણની કિંમતે લઈ વેતરી સાઈઝમાં કાપી 300-400 રૂપિયે મણના ભાવે વેચે છે. આ રીતે પાપડ, અથાણાં, મસાલા, તેલ, વેફર, સાબુ વગેરે જેવા માલ ગામડાંમાં જ સરળ ટેક્નોલૉજીથી તૈયાર થાય તે માટે વિજ્ઞાન મદદે આવે, તો ગામની આવકમાં સારો એવો વધારો કરી શકાય.

આ ઉપરાંત ગામડાંમાં પ્રવેશેલી બૅન્કો જેટલી થાપણો લે છે તેના સામે ધિરાણ 10 ટકા પણ કરતી નથી. તેને ફરજ પાડવી જોઈએ કે તે થાપણોના 50 ટકા ઉપરાંત જે તે ગામમાં ધિરાણ કરવું જ પડે, અને જો તે ના કરે તો આ નાણાં શહેરના વિકાસ માટે લઈ જતાં પહેલાં તેમણે ગામ-વિકાસ માટે તે નાણાંનો એક ટકો આપવો જ પડે. અમારા જ ગામનો જો દાખલો આપું તો બૅન્કો ને પોસ્ટ ઑફિસમાં સાડાત્રણ કરોડની થાપણો છે, જ્યારે તેમનું ધિરાણ 30 લાખ કરતાં વધારે નથી. આમ અમારા ગામને 3 કરોડના એક ટકા લેખે ગણીએ તો દર વર્ષે 3 લાખ રૂપિયા ગ્રામવિકાસ માટે મળે.

હરિપ્રસાદ ન○ પટેલ

['પ્રજારાજ' સામયિક]

❀

સરોવર ભરિયાં, સાગર ભરિયા, ભરિયાં આભ અનંત;
એક ખાલી અમ ઉરની કટોરી, હરિ !

ન્હાનાલાલ કવિ

❀

રેલાઈ આવતી છોને બધી ખારાશ પૃથ્વીની,
સિંધુના ઉરમાંથી તો ઊઠશે અમી-વાદળી.

પૂજાલાલ

❀

સૂતેલા ગુજરાતને બેઠું કરનાર

બારડોલીના સત્યાગ્રહ વખતે સરદાર ગુજરાતની પ્રજાને કહેતા કે ''તમે ભલે દૂબળા હો, પણ કાળજું વાઘ-સિંહનું રાખો, સ્વમાન ખાતર મરવાની તાકાત હૃદયમાં રાખો, કોઈ તમને અંદર અંદર લડાવી ન શકે એટલી સમજણ રાખો.'' આ ત્રણે ગુણો – સિંહ જેવું કાળજું, સ્વમાન ખાતર મરી ફીટવાની આત્મશક્તિ અને મતભેદોથી ઉપર ઊઠવાની સમજણનો ગુણ – સરદારે પોતાના જીવનમાં ભરપૂર ખીલવ્યા હતા તેથી જ તેઓ સ્વરાજની લડતના લડવૈયા અને રાષ્ટ્રીય એકતાના ઘડવૈયા બની શક્યા.

કોઈ પણ દેશની આઝાદીની લડાઈ લડવા સારુ અને એ આઝાદીને એકતા અને આબાદીમાં ફેરવવા સારુ કાર્યકર્તાઓની એક મોટી તાલીમ પામેલી ફોજની જરૂર પડે છે. ગાંધીજીની સફળતાનું એક મોટું કારણ એ હતું કે એમને એવી ફોજ તૈયાર કરી શકે એવા સરદાર મળી ગયા હતા. તમોગુણમાં સૂતેલા ગુજરાતને આળસ ખંખેરીને બેઠું કરનાર, વીખરાતા ભારતને એક તાંતણે બાંધનાર, વજ્રશી શક્તિ ધરાવતા છતાં અંતરને કુસુમશું કોમળ રાખનાર હતા.

નારાયણ દેસાઈ

❀

''ત્યારે મને ઉઠાડી મૂકજો !''

સરદાર વલ્લભભાઈ કુલ અગિયાર વર્ષ ઉપરાંતના સમય સુધી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય તરીકે રહ્યા હતા. આ ગાળા દરમિયાન 1924થી 1928 સુધી એમણે મ્યુનિસિપાલિટીનું પ્રમુખપદ સંભાળ્યું હતું. મ્યુનિસિપલ બોર્ડની સભા સાંજના પાંચની હોય કે ના હોય તોપણ તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીની જુદી જુદી ઑફિસોમાં ફરી કામદારોને મળી વાતચીત કરતા. મળતા પણ એવા હેતથી કે બધા તેમના આગમનની હોંશથી રાહ જોતા. બોર્ડનું કામ પાંચ વાગ્યે શરૂ થવાનું હોય તોપણ તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીના પોતાના રૂમમાં ત્રણ વાગ્યે જઈ પહોંચતા. તેમનો ઘણો સમય શહેરમાં ચાલીને ફરવામાં જતો. રોજ વહેલી સવારે પાંચ વાગ્યે ચાલીને તેઓ ખાડિયામાં રહેતા ઉપપ્રમુખ બળવંતરાય ઠાકોરને ત્યાં જતા અને ત્યાંથી બન્ને જણા કાંઈ પણ ખબર આપ્યા વિના ગમે ત્યાં જઈ પહોંચતા. આના પરિણામે સફાઈના કામદારો પોતાની ડ્યુટી પર સમયસર ચઢી જતા. મ્યુનિસિપલ પ્રમુખ તરીકે મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ખાસ મોટર મળેલી, પરંતુ તે મ્યુનિસિપાલિટીના તબેલામાં જ પડી રહેતી. મહિનામાં એકાદ દિવસ પણ ભાગ્યે જ તેનો ઉપયોગ થતો. પ્રમુખ તરીકેનો તેમનો અભિગમ આ શબ્દોમાં જોવા મળે છે : ''પ્રમુખ તરીકે હું કોઈ પણ પક્ષના સભ્ય તરીકે મારી જાતને ઓળખાવવા માગતો નથી. બોર્ડના બધા સભ્યોને કોઈ પણ જાતના પક્ષભેદ સિવાય હું સલાહ આપીશ. પ્રમુખની આ

જવાબદાર જગ્યા ઉપર મને મૂક્યો છે એ દરમિયાન મારાથી ભૂલ થાય તો એ ઇરાદાપૂર્વકની નથી એમ લાગે તો માફ કરશો, અને જ્યારે એમ લાગે કે હું ઇરાદાપૂર્વક ભૂલ કરું છું ત્યારે તમે મને આ ખુરશીમાંથી ઉઠાડી મૂકજો. અને એમ કરશો તો હું તમને અભિનંદન આપીશ.''

દિગંત દવે

['દિવ્ય ભાસ્કર' દૈનિક : 2003]

ઈસુ તથા શ્રી મોહનદાસ ગાંધીને

માણસ નામે નબળું પ્રાણી,
એની ઊંઘ એને ઘણી વહાલી !
તમે અચાનક એને ઢંઢોળો તો
ક્રોધથી ગાંડોતૂર થઈ
ક્રૉસ ઉપર તમને લટકાવે નહીં તો શું કરે ?
અથવા
હાથમાં જો બંદૂક આવે તો શું તમને જતા કરે ?
તમે તો સર્વજ્ઞાની –
આટલું પણ નહીં જાણ્યું કે
કાચી ઊંઘમાંથી કોઈને જગાડાય નહીં ?

વિપિન પરીખ

મા

જેના હાથમાં આપણે
દિવસે અને રાતે, કૂદકે ને ભૂસકે,
મોટા થયા
તે
આપણા જ હાથમાં
ક્ષણે ક્ષણે, સંકોડાતી સંકોડાતી
નાની થતી જાય
અને એક દિવસ
ડૂસકાંભીના ખાલી હાથ
પાછળ મૂકી
અલોપ થઈ જાય.

વિપિન પરીખ

સોદાબાજી નહીં... નહીં... ને નહીં જ

ચૂંટણી વખતે રાજકીય પક્ષો ઉદ્યોગપતિઓ પાસેથી ચિક્કાર નાણાં પડાવે છે. ઉદ્યોગપતિઓ ચૂંટણીમાં આપેલાં નાણાંનું વળતર મેળવી લેતા જ હોય છે. ચૂંટણી પછી એ બોજ છેવટે તો પ્રજા ઉપર જ પડે છે. આજે આવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે ત્યારે, ગાંધીયુગના નેતાઓની પ્રતિષ્ઠા કેવી ઊંચી હતી !

ચૂંટણીના ખર્ચ માટે કે લોકોપયોગી કામો માટે સરદાર નાણાં ઉઘરાવતા ત્યારે પ્રજા ઉદાર હાથે એમની થેલી છલકાવી દેતી. તેમાં અંગત રીતે સરદારનો ભાવ, પ્રામાણિકતા અને પ્રતિષ્ઠા કામ કરતી હતી. તેઓ મૂડીવાદીઓને શરણે ગયા નહોતા કે એમના અહેસાન નીચે કદી આવ્યા નહોતા. અંગત સંબંધ રાખવા છતાં એમની શેહશરમમાં કદી ખેંચાયા નહોતા.

1935માં પ્રાંતિક ધારાસભાઓની ચૂંટણી વખતે રાજેન્દ્ર પ્રસાદે સરદારને ફરિયાદ કરી કે ચૂંટણી ફંડ માટે જે૦ આર૦ ડી૦ તાતા કેટલીક સોદાબાજી કરવા માગે છે. સરદારે તાતાને મળવા બોલાવ્યા. તાતાએ માગણી કરી કે, ઉમેદવારો નક્કી કરવાની સમિતિમાં મારો એક માણસ મૂકો તો નાણાં આપું. સરદારે એનો ઇનકાર કર્યો અને પૂછ્યું, ''તમે તમારી કંપનીમાં અમારા કોઈ માણસને મેનેજમેન્ટ કમિટીમાં મૂકશો ખરા ?'' તાતા એ સાંભળી સહી કરેલો કોરો ચેક સરદારના હાથમાં મૂકી સસ્મિત વદને વિદાય થઈ ગયા.

એક વાર દાલમિયા શેઠના સેક્રેટરી ધર્મદેવ સરદારના સેક્રેટરી શાંતિલાલ હ૦ શાહને મળવા આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે, ''દાલમિયા શેઠ ચૂંટણી ફંડ માટે બે લાખ રૂપિયા આપવા માગે છે. સરદાર એ સ્વીકારશે ખરા ?'' શાંતિભાઈએ સરદારને પૂછ્યું. સરદારે જવાબ આપ્યો, ''લઈશું.'' બીજે દિવસે ધર્મદેવ ફરી આવ્યા અને શાંતિભાઈને કહ્યું કે દાલમિયા શેઠ ઇચ્છે છે કે સરદારસાહેબ તેમને ત્યાં ચા પીવા આવે અને એ સમયે તેઓ આ રકમ તેમને સુપરત કરશે. શાંતિભાઈએ આ સંદેશો કહ્યો તેવા જ સરદાર તાડૂકી ઊઠ્યા : ''જુઓ, શાંતિલાલ, એમને સ્પષ્ટ જણાવો કે ચેક મોકલવો હોય તો મોકલે, નહીં તો એમની મરજી. આ કામ માટે હું એમના ઘેર નહીં આવું.'' શાંતિલાલે એ સંદેશો ધર્મદેવને આપ્યો અને સરદારનો સંદેશો સાંભળી દાલમિયા શેઠે બે લાખમાં પચીસ હજાર ઉમેરીને સવા બે લાખનો ચેક તરત જ સરદારને મોકલી આપ્યો. આ હતી સરદારની ખુમારી અને રાજકીય સૂઝ. એ સાથે હૃદયની ઋજુતા પણ જુઓ. પંદર દિવસ પછી સરદાર સામેથી કહેવરાવીને દાલમિયાને ત્યાં ચા પીવા ગયા.

શેઠ વાલચંદ હીરાચંદ સરદારના મિત્ર હતા. ધંધાકીય અને સામાજિક બાબતોમાં સરદારની સલાહ પણ લેતા. 1934માં મહારાષ્ટ્રની ધારાસભાની ચૂંટણી હતી. સરદારે એક બેઠક માટે વી૦ એન૦ ગાડગીલ ઉપર પસંદગી ઉતારેલી. વાલચંદ

શેઠને આ બેઠક ઉપર ઊભા રહેવું હતું. ગાડગીલ સરદારના વિશ્વાસુ સાથીદાર હતા. વાલચંદ શેઠને ધનિક વર્ગનો ટેકો હતો. આથી કેટલાક ઉદ્યોગપતિઓ વાલચંદ શેઠની વકીલાત કરવા સરદારને મળવા આવ્યા અને રજૂઆત કરી કે આ બેઠક જો વાલચંદ શેઠને અપાય તો ચૂંટણી ભંડોળમાં અમુક લાખ રૂપિયા આપવામાં આવશે. સરદારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એ સોદાબાજીનો ઇનકાર કર્યો. એટલું જ નહીં, જો વાલચંદ શેઠ એ બેઠક પર અન્ય પક્ષ તરફથી અથવા અપક્ષ ઊભા રહેશે તોપણ પરાજિત થશે એવી ચેતવણી પણ ઉચ્ચારી. અને ખરેખર એમ જ થયું. વાલચંદ શેઠ પરાજિત થયા. સરદારે બતાવી આપ્યું કે નાણાંના જોરે રાજકીય સોદાબાજીને એમના જીવનમાં સ્થાન નથી.

પ્રભાકર ખમાર

['દિવ્ય ભાસ્કર' દૈનિક]

કારવાં

ચાલો મોરી કારવાં !
ગાજે ત્રંબાળુ ઢોલ, ગોરંભે ગંભીર બોલ.
ગુંજે શરણાઈ નવી જિંદગીના દેતી કોલ,
ગગડે છે નોબત ન્યારી, વાગે ડંકા નિશાન.

ભાંગે હો માનવીની જુગજૂની નીંદરા,
નવલા અંબાર ભાલે ઝીલે વસુંધરા.
મૂંગા આશિષ જો રેલે ગુલાબી આસમાન.

બાંધો સામાન, સાથી ! સંકેલો આજ ડેરા,
દિલે નવી ભોમ કેરા આવ્યા રે સાદ ઘેરા;
દૂરની મંજિલ કેરી અંગે અંગે લાગી તાન.

ઘૂમીશું ખંડે ખંડે; વીંધીશું કૈંક પ્હાડ,
મારગને રૂંધનારી ભેદીશું કૈં કરાડ.
મિટાવીશું જૂના અન્યાયનાં નામોનિશાન.

દિલમાં છે સ્વપ્ન જેને નયનોમાં જેને આશ,
માનવીની આઝાદીની જેને જેને લાગી પ્યાસ,
એ સહુ અમારી સંગે, હો ! ચાલશે ઉમંગે.
કોઈની તાકાત ના કે આવાં રોકે પ્રયાણ.
સામે ધરતી અપાર, આભે પંખીનાં ગાન.

નાથાલાલ દવે

બરફમાં રહેલો જ્વાળામુખી

હિંદુસ્તાનનું દુઃખ આગેવાનના અભાવનું નથી, આગેવાનો અનેક થઈ પડ્યાનું છે, સિપાઈગીરીના અભાવનું છે.

*

લોઢું ગરમ જોઈએ, પણ હથોડાએ તો ઠંડા જ રહેવું જોઈએ. હથોડો ગરમ થઈ જાય તો પોતાનો જ હાથો બાળે.

*

હું નાતજાતને ભૂલી ગયેલો માણસ છું. આખું હિંદુસ્તાન મારું ગામ છે, અઢારે વરણ મારાં ભાઈભાંડુ છે.

*

બાળપણમાં આપણું ગંદું આપણી મા સાફ કરતી. એ જ રીતે હરિજનો આપણી માતાનું કામ કરે છે.

*

તમને શરમ નથી કે તમારી સ્ત્રીઓને પરદામાં રાખીને તમે પોતે જ અર્ધાંગવાયુથી પીડાઓ છો ? એ સ્ત્રીઓ કોણ છે ? તમારી મા, બહેન, પત્ની. તમે એને ગુલામ પશુડી જેવી રાખી છે, એટલે એની ઓલાદ તમે પણ ગુલામ પશુ જેવાં રહ્યાં છો.

*

લાયક ઉંમરનાં છોકરા-છોકરીઓ પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં લગ્ન કરે ત્યાં મા-બાપ આડે આવે તે અત્યાચાર ગણાય.

*

લાંબો વખત આરામ લઈને એકલું શરીર સાચવ સાચવ કર્યા કરવું, તેના કરતાં કામ કરતાં કરતાં થોડાં વરસ વહેલાં મરી જવાય તોય શું ખોટું ?

*

નબળાનું રક્ષણ કરવું, એ રાજ્યનો ધર્મ છે. સબળા તો પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે, પણ જો નબળાનું રક્ષણ રાજ્ય ન કરે તો બીજું કોણ કરે ?

*

વિરુદ્ધ વિચારનો પક્ષ જેમ નાનો હોય, તેમ તે પક્ષને વધારે વિનયથી સાંભળવાની જરૂર છે.

*

ઘણા માને છે કે મેં જે કર્યું તે મહાત્માજીથી ન થાત. પણ મારામાં મહાત્માજીનો એક હજારમો અંશ પણ હોત, તો મેં જે કંઈ કર્યું છે તેનાથી દશ ગણું કરી દેખાડત.

*

આપણે જે બોલીએ, તેમાં બળ હોવું જોઈએ. ખાલી નિંદા કરવાથી કાંઈ વળે નહીં. કેવળ નિંદાથી હાર્યો હોય એવા દુશ્મનનો એક્કે દાખલો જગતમાં નથી. નિંદાથી તો સામાવાળો નફ્ફટ થાય.

✳

જે ખેડૂત મુશળધાર વરસાદમાં કામ કરે, ટાઢ-તડકા વેઠે, મારકણા બળદ સાથે કામ લે, તેને ડર કોનો ?

વલ્લભભાઈ પટેલ

['સરદારવાણી' પુસ્તકમાંથી સંકલન : મહેશ દવે]

❀

અન્યાય સામે ઝૂઝવાનો જ્વાળામુખી ભીતરમાં ભડભડ બળતો હોય, છતાં ઠંડી તાકાતથી કામ લેનાર સરદાર બરફમાં જ્વાળામુખી હતા.

મૌલાના શોકતઅલી

❀

માતા, તારો બેટડો આવે !

માતા ! તારો બેટડો આવે :
આશાહીન એકલો આવે.૦૦૦
જ્વાળામુખી એને કાળજે રે, એની આંખમાં અમૃતધાર – ૦૦૦
સૂતો રે હોય તો જાગજે, સાયર ! ઘેર આવે પ્રાણાધાર.૦૦૦

ધૂળરોળાણા એ મુખ માથે, વીરા, છાંટજે શીતળછોળ,
પ્રેમેથી પાહુલિયા ધોજે !
આછે આછે વાયરે લ્હોજે !
તારા જેવાં એના આતમાનાં ગેબી હિમ, અગાધ ઊંડાણ.
ત્યાંયે આજ આગ લાગી છે :
ધૂંવાધાર તોપ દાગી છે.
સાત સિંધુ તમે સામટા રે – એની ઓલવાશે નહિ ઝાળ.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

❀

માંડ રણ પૂરું કર્યું ને સામે દરિયો નીકળ્યો,૦૦૦
પાછા વળવાના બધા રસ્તાઓ ભૂંસાઈ ગયા –
બે ઘડી માટે હું જ્યાં ઘરથી અમસ્તો નીકળ્યો !

'આદિલ' મન્સૂરી

❀

સાહિત્યગુરુ મોહનલાલ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવેશપાત્ર બનવા માટે પ્રશિક્ષિત કરનાર શિક્ષાગુરુ એક કરતાં વધારે મને મળ્યા છે, પરંતુ દીક્ષાગુરુ તો મોહનલાલ પટેલ. એમણે સાહિત્યનો મર્મ પામવાની દૃષ્ટિ આપી છે. એ દૃષ્ટિને મારી તરુણવયનાં વર્ષોમાં અનેક સંવાદો-પત્રોથી પોષી પણ છે.

સર્વવિદ્યાલય(કડી)માં એ 1950-51માં આવવાના હતા એ વખતે એક મિત્રે 'મિલાપ'માં આવેલી એક વાર્તા બતાવી. વાર્તાનું શીર્ષક હતું 'ચીમન'. ('કુમાર'માં એ પહેલાં 'ચક્રવત્ પરિવર્તન્તે' નામે પ્રગટ થયેલી.) એ વખતે વાચનાલયમાં વાંચી લીધી. મિત્રે કહ્યું કે આ વાર્તાના લેખક આપણે ત્યાં ગુજરાતીના શિક્ષક તરીકે આવવાના છે.

રતિલાલ નાયક, રાજગોર તથા રામભાઈ પાસે અમે સાહિત્યના પાઠ ભણતા હતા. હવે આ નવા શિક્ષક તો પોતે 'સાહિત્યકાર' છે. અમે ઉત્સુકતાથી રાહ જોવા લાગ્યા.

સર્વવિદ્યાલયમાં એ સમયમાં, 1948 પછીનાં વર્ષોમાં પણ, મોટા ભાગના શિક્ષકો ખાદીનાં કપડાં પહેરતા. એટલે જ્યારે ઉત્તમ સિલાઈવાળા પેન્ટશર્ટમાં સજ્જ યુવા મોહનલાલ પટેલે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વર્ગખંડના વિદ્યાર્થીઓ એમને જોઈ રહ્યા.

અમે તો દસમા ધોરણના છાત્ર; પણ તેઓ કોઈને 'તું' ન કહે, બધા છાત્રોને 'તમે' કહે. આ પણ નવો અનુભવ. વર્ગમાં ફરતાં ક્યાંક કોઈને પણ અડકી જાય તો તરત બોલે 'સૉરી'. ઉજ્જડ એવા અમને આ વિવેક, આ રીતભાત વણકહ્યે કેટલું બધું કહેતા હતા ! એ પાટીદાર આશ્રમમાં નહિ પણ કડી ગામમાં રહેતા, એટલે શરૂઆતમાં એમનો સંપર્ક ઓછો રહેતો. પછી તેઓ કિશોરકુંજમાં ગૃહપતિ તરીકે રહેવા આવ્યા. જે દિવસથી એ કાર્યભાર સંભાળ્યો તે દિવસથી પેલાં પેન્ટશર્ટ અને કોટ અદશ્ય થઈ ગયાં, ખાદીનાં વસ્ત્રો આવી ગયાં હતાં.

વર્ગમાં રાજગોર પાસે અમે મુનશીનો એક પાઠ ભણેલા. રાજગોર એ સત્રની વચ્ચે જ કદાચ ગયેલા. એ પછી તરત મોહનલાલ પટેલ આવેલા. મુનશીની વાત કરતાં પછી એલેક્ઝાન્ડર ડ્યુમા અને 'થ્રી મસ્કેટિયર્સ'ના વિશ્વમાં અમને લઈ ગયા. 'ધૂમકેતુ'ની વાત કરતાં શરદબાબુ–ખાંડેકર તો ખરા જ, અમને તેઓ ચેખોવ અને મોપાસાંની, ગોગોલ અને ટૉલ્સ્ટોયની અને સ્ટીવન્સનની વાર્તાસૃષ્ટિમાં પણ લઈ ગયા. દસમા ધોરણના છાત્રો આગળ સાહિત્યજગતની અજાયબીઓ ખૂલી રહી હતી. છાત્રો ગ્રંથાલયમાં જઈ આ બધા સાહિત્યસ્વામીઓની ચોપડીઓ ફેંદવા લાગ્યા. 'ધ બેસ્ટ શૉર્ટ સ્ટોરીઝ ઑફ ધ વર્લ્ડ' પુસ્તક હું ગ્રંથાલયમાંથી લઈ આવ્યો અને તેમાંથી ટૉલ્સ્ટોયની પ્રસિદ્ધ વાર્તા 'હાઉ ફાર એ લેન્ડ ડઝ એ મેન નીડ' વાંચી; એ વાર્તાનો નિર્દેશ એમણે વર્ગમાં કરેલો. મોપાસાંની 'નેકલેસ', સ્ટીવન્સનની 'લાસ્ટ

લીફ', ગોગોલની 'ઑવરકોટ', ચેખોવની 'એ લેટર' – આ બધી વાર્તાઓ વર્ગમાં એમણે 'ધૂમકેતુ', રા. વિ. પાઠક આદિની વાર્તાઓ ભણાવતાં ગૂંથી લીધેલી.

નવલકથાઓમાં પણ શરદબાબુ, ખાંડેકરની સાથે પશ્ચિમના સાહિત્યસ્વામીઓ, ખાસ તો વિક્ટર હ્યુગો અને ડ્યુમા વગેરે અમે વાંચતા થયેલા. સદ્ભાગ્યે મૂળશંકર મો. ભટ્ટનું 'લા મિઝરેબલ'નું ગુજરાતી રૂપાંતર એ વખતે નીકળેલું, અમે ઘણા છાત્રોએ એ વાંચેલું. એ રીતે અમારો વિશ્વસાહિત્યમાં બહુ ઓછા સમયમાં પ્રવેશ થયો. મને થતું કે આ બધું હું ક્યારે વાંચી લઉં ?

મોહનલાલ પટેલની વાર્તાઓ તો અમને પ્રિય હોય જ. એ અમે વાંચીએ અને થાય કે અરે આ વાર્તાકાર આપણા શિક્ષક–સાહેબ છે ! પરંતુ એમણે કદી પોતાની વાર્તાઓ વિષે વર્ગમાં એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારેલો નહિ.

'સવિતા' માસિકની વાર્તાહરીફાઈમાં એમની વાર્તા 'એમના એ સોનેરી દિવસો'ને પહેલું ઇનામ મળેલું. એ દિવસોમાં બહુ ઇનામો મળતાં નહોતાં. અમારે માટે એ ગૌરવની વાત હતી. અમે એ વાર્તા વાંચવા 'સવિતા' માસિકનો એ અંક મેળવવા ઉત્સુક હતા. અંક મળ્યો, પણ વાર્તાનાં પાનાં ગાયબ. સાહેબે કાઢી લેવડાવેલાં. પોતાના છાત્રોને સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધની વાર્તા રજૂ ન કરાય એવો ખ્યાલ હશે ? પણ આ હતા મોહનલાલ પટેલ.

મારા શિક્ષાગુરુ–દીક્ષાગુરુ મોહનલાલ કેમ હતા, તે વિશે અંગત નિર્દેશ કરું ? એમણે એક વાર પરીક્ષામાં 'ભારતીય સંસ્કૃતિ' એવો નિબંધ પૂછેલો. મારો નિબંધ એમને ગમ્યો. સારા માર્ક આપ્યા, એ તો ખરું – આખા વર્ગ આગળ મારો એ નિબંધ વંચાવ્યો. મારો આત્મવિશ્વાસ જાણે જાગી ઊઠ્યો. મારો નિબંધ આટલો સારો છે ? સારો નિબંધ કોને કહેવાય ? વર્ગમાં નિબંધ લખવા એક વાર વિષય આપ્યો 'મારો અવિસ્મરણીય અનુભવ.' કહે આ નિબંધમાં તમારે તમારો અનુભવ લખવાનો. અનુભવનું મહત્ત્વ નથી, એ કેવી શૈલીમાં, ભાષામાં તમે લખો છો – તેને હું અગત્યનું ગણીશ.

મેં મારો એક અનુભવ લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અનુભવ હતો છમાસિક પરીક્ષામાં નાપાસ થવાના પરિણામનો. (પછી ખબર પડેલી કે પરિણામપત્રકમાં ભૂલથી ઓછા ગુણ લખાયેલા, પણ નાપાસ-પત્રક સાથે પત્ર ઘેર આવેલો.) એ આઘાતની વાત લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો – પ્રતિક્રિયાઓ આલેખતાં વર્ગશિક્ષકની બેદરકારીની પણ વાત લખેલી (એઓશ્રી જ વર્ગશિક્ષક હતા) અને એવું બધું. નિબંધની નોટ તપાસાઈને પાછી મળી તો એક પૅરેગ્રાફ આગળ નિશાન કરી લખેલું : 'શૈલી સારી છે.'

હું ચકિત ! સારી શૈલી કોને કહેવાય ? અંગત પ્રસંગ લખવામાં એ કેવી રીતે પ્રયોજાઈ હતી, એ વાત એમણે રેખાંકિત કરી આપી. પછી નિબંધો લખવામાં મને સફળતા કંઈક મળી હોય તો તે આ શાળાના વર્ગખંડમાં લખાયેલા મારા એ પ્રકારના

પહેલા નિબંધને આભારી છે.

કિશોરકુંજમાં એ આવીને રહ્યા, તો અમે અનેક વાર ઘેર મળવા જતા. એવો જ સૌજન્યપૂર્ણ વ્યવહાર. વાતો કરે, પણ સૌથી વિશેષ અમારી કાચી રચનાઓ વાંચી એની ચર્ચા કરે. હું 'કવિતા' રચતો એ વાંચીને છંદ સુદ્ધાંની ચર્ચા કરે. મારી સાથે બીજા મિત્રો પણ હોય. અમે એમનું માર્ગદર્શન મેળવી આગળ વધતા. પછી એક વાર તો મારી કવિતા તેઓ 'કુમાર'ની બુધવારની બેઠક માટે લઈ ગયેલા, બચુભાઈને બતાવવા. બચુભાઈએ વાંચેલી અને છંદદોષ જ્યાં હતો, ત્યાં લાલ પેન્સિલથી નાની ચોકડી કરેલી. 1951ની એ હસ્તપ્રત મેં જાળવી રાખી છે.

એ વખતે 11મા ધોરણ (જૂનું એસ.એસ.સી.)માં પહેલી વાર અભ્યાસક્રમમાં મોટો ગદ્યપદ્યસંચય આવ્યો. આખું 'કુંવરબાઈનું મામેરું' ભણવાનું હતું. મોહનલાલ પટેલે પ્રેમાનંદના એ આખ્યાનને એવી રીતે ભણાવેલું કે આખ્યાનકળા કોને કહેવાય તે તો સમજાયું, એનું વિવેચન કેવી રીતે કરાય તે પણ.

એસ.એસ.સી. પાસ કર્યા પછી કૉલેજ જવાને બદલે હું શિક્ષક થયો અને યુનિવર્સિટીનો એકસ્ટર્નલ વિદ્યાર્થી બન્યો. કવિતા ક્યારેક ક્યારેક લખાય. એક નાનકડી રચના એમને મેં માણસાથી મોકલી. થોડા દિવસ પછી તો એ કવિતાનું વિશ્લેષણ કરતો ત્રણ પાનાનો પત્ર ! મને સમજાતું જતું હતું કે સર્જનાત્મકતા શું છે. હંમેશાં પત્રોના જવાબ લખે, વિગતે લખે અને સાહિત્યિક પ્રશ્નોની છણાવટ એવી રીતે કરે, જાણે કોઈ સિદ્ધ સાહિત્યકાર આગળ ન કરતા હોય. હવે એ પોતાની વાર્તાઓ અવસર મળ્યે મારી સમક્ષ વાંચતા; 'અનંત શેતરંજ' એ રીતે વાંચેલી. મને એ વાર્તા બહુ પ્રભાવિત કરી ગયેલી. એનું છેલ્લું વાક્ય – 'ચંદ્ર ઊગ્યો – દક્ષાના ચહેરા જેવો' – તો એવું ચોંટી ગયું છે કે ઘણી વાર ઊગતા ચંદ્રને જોતાં સ્મૃતિમાં ઝબકી ઊઠે.

એમણે પોતાના પહેલા વાર્તાસંગ્રહનું નામ 'હવા ! તુમ ધીરે બહો !' રાખેલું. પોતાના એ પહેલા વાર્તાસંગ્રહથી તેમણે ગુજરાતી વાર્તાકારોમાં આગવું સ્થાન સિદ્ધ કરી લીધું હતું.

એમના સાત જેટલા વાર્તાસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે. તેઓ વાર્તાની ઉપાસના સતત કરતા રહ્યા છે, એટલે વાર્તા પણ એમને વરેલી રહી છે. તેમની વાર્તાઓનો પ્રધાનગુણ છે – સાહજિકતા. મોહનલાલ પટેલ એક વાર્તાકાર તરીકે માનવીય સંબંધો, એમાંય પારિવારિક સંબંધોની ક્યારેક કોઈ નાની અમથી ઘટના, કોઈ વાર્તાલાપના ખંડ કે આસપાસના પરિવેશની નિર્ભાર સહાયથી નિરૂપિત કરે છે. આ માનવીય સંબંધોમાં મૂળ સ્વર તો કઠોર વાસ્તવને અડકીને પણ લેખકની પરમ આસ્તિકતાનો રહે છે, જે વાચકને સ્પર્શ્યા વિના રહેતો નથી.

લાઘવીરીતિ એમની લઘુકથાઓમાં અમોઘ રીતે પ્રયોજાઈ છે. ગુજરાતીમાં લઘુકથા એટલે મોહનલાલ પટેલ એવું સમીકરણ યોજાય છે. ટૂંકી વાર્તાનો જ એક ફાંટો નહિ, પણ આગવા કથારૂપ તરીકે લઘુકથાને સ્થાપવાનું શ્રેય મોહનલાલ પટેલને

છે. બંગાળીમાં એક એવા લઘુકથા લેખક 'બનફૂલ' (બલાઈચાંદ મુખોપાધ્યાય) છે, જે મોહનલાલ પટેલની જેમ લઘુકથાલેખનનો આદર્શ પૂરો પાડે છે. હિંદીમાં પણ મોહનલાલ પટેલના બરની લઘુકથાઓ ઘણી ઓછી છે. 'કુમાર'માં પ્રગટ થતી એમની લઘુકથાઓએ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું.

મોહનલાલ પટેલે નવલકથાઓ લખી તેની શરૂઆત તેમની 'હેતનાં પારખાં' (1957)થી થઈ. આ નવલકથા માટે લેખકે જે ઘટનાભૂમિ લીધી છે, જે પાત્રસૃષ્ટિ લીધી છે, તે વિસ્તારનો અને તે ચરિત્રોનો જાતઅનુભવ લેખકે લીધેલો. આદિવાસી પહાડી વિસ્તારનો પરિવેશ, ત્યાંની વનસ્પતિસૃષ્ટિ, જનજનાવર, તેની સવાર-સાંજ અને રાત્રિઓનાં યથાર્થ વર્ણનોમાં તો તેમણે કવિતાશક્તિનો જાણે ઉપયોગ કર્યો છે. આદિવાસી ડુંગર વિસ્તારની વાત છે એટલે એ ડુંગરાઓનો નિર્દેશ પહેલા વાક્યમાં જ એક સુભગ ઉપમાથી થયો છે : ''ચારપાંચ સેટનો નીલમનો હાર ધરતીની છાતી ઉપર ગૂંચવાઈને પડ્યો હોય એવા દેખાતા લીલાછમ ડુંગરાઓ માઇલોના માઇલો સુધી પથરાયેલા હતા.'' આ નવલકથાએ એ વખતે કથારસિકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. આજે પણ નવલકથા વાચકને તૃપ્ત કરે એવી સાહિત્યિકતાથી રસાન્વિત છે.

1955ની આજુબાજુના કોઈક વર્ષમાં મારે પાટણ જવાનું થયેલું. તે વખતે સાહેબ પાટણને કેંદ્રમાં રાખીને નવલકથા લખવાની તૈયારી કરતા હોય એમ લાગ્યું. પાટણ વિશે આપણી પહેલી નવલકથા 'કરણઘેલો' તો છે, એ પછી મુનશીની નવલકથાઓ છે. પણ મુનશીએ પાટણની મુલાકાત પણ લીધા વિના કલ્પનાના દોરે એ નગરના કોટ-દરવાજાઓનું અને ઘસાઈને વહેતી સરસ્વતી નદીનું વર્ણન કર્યું છે. મોહનલાલ પટેલે અમને વર્ગમાં ભણાવતાં એ બધા તથ્યદોષોની વાત કરી હતી. એમણે ત્યાંનાં ઐતિહાસિક સ્થળો, ઇમારતો, ખંડેરો એ બધાંમાં ભમીભમીને, ક્યાંક તો માપ સાથે હકીકતો એકઠી કરેલી. તેઓ આ બધાં સ્થળોએ જાતે લઈ ગયા. દરેક સ્થળની એમણે જે જાણકારી મેળવેલી તે કહેતા જાય. સાહિત્યકૃતિ પાછળ લેવાતા પરિશ્રમના પાઠ એમની પાસેથી શીખવા મળ્યા.

આવા સાહિત્યગુરુ મળવા એ આપણું ઉત્તમ ભાગ્ય હોય તો જ બને. એમના હાથે શિક્ષિત અને દીક્ષિત થયેલા અનેક એમના શિષ્યોને એ ભાગ્ય મળ્યું છે.

ભોળાભાઈ પટેલ

['શ્રી મોહનલાલ પટેલ અધ્યયન ગ્રંથ']

❁

દરિયો વળાવી શું હવે કાંઠે કરે છે ઓટ ?
ખાલી ખખડતા શંખમાં વેળુ ભરે છે ઓટ !

રમેશ પારેખ

❁

કવિતા વિશે…

અશ્વત્થની રતુંબડી કૂંપળ –
કવિતા : સીમમાં ઊડતું પતંગિયું
પળનું ને પરંપરાનું મૂળ
શૈશવ ને શેરીની ધૂળ
કવિતા : વડવાઈ કબીરવડની
બાવળની ડાળે ડાળે શૂળે શૂળે
વીંધાયેલાં ઝાકળ મોતી
મારી કવિતા…

દાદીમાના ચહેરાની કરચલીઓ
કવિતા : ખેતરે ખેતરે ખેડ
ચાસ, ઊના ઊના શ્વાસ માટીના
વાટ જોતી નવોઢાનું આંસુ
અંધારે રણઝણતાં ઝાંઝર
કવિતા :
નથણી નીરખતો નાથ
ઑકળિયો પાડતો હાથ
કદી નહિ મળનારો સાથ કવિતા
પશ્ચિમાકાશે એકાકી
બીજત્રીજનો ચન્દ્ર મારી કવિતા.૦૦૦

ભવભવની ભીની આણ
ઉતારવો બાકી સહિયરનો દાવ
કવિતા : દીવાલ પરના કંકુ થાપા

બાપુજીનું ડૂમો થઈ ગયેલું ગીત
કોઈને માટે સાચવી રાખેલું
નહીં વહાવેલું કાળમીંઢ આંસુ –
કવિતા…
છાનાંછપનાં ડૂસકાં ભરતાં શેરી ને પાદર
વતનવિચ્છેદ ટાણે
ભાઈની આંખોની આર્દ્રતા
બેનનો ભીનો ભીનો અવાજ –
મારી કવિતા.૦૦૦

રણમાં તોફાની તોખાર પવને
ચીતરેલી કોમળ કોમળ ઑકળિયો
કવિતા :
પહાડોમાં હવાએ કોરેલાં શિલ્પો
ભીની રેતમાં પ્રિયજનોએ લખેલાં
નામને ભૂંસી નાખતાં
દરિયાનાં મસ્તીખોર મોજાં : કવિતા
વૃક્ષે વૃક્ષે માળામાં સેવાતા
અનાગત કલરવતા દિવસો
સુક્કી ડાળ પર
બેઠેલી શૂક પંક્તિઓ
ઘોર અંધારી રાતનાં નક્ષત્રો :
મારી કવિતા.૦૦૦

મણિલાલ હ૦ પટેલ

['શબ્દસૃષ્ટિ' માસિક : 2003]

❁

એક આભ માથે ચાંદરડું,
ચાંદરડે રાતાં તેજ :
ભમર રે રંગ ડોલરિયો.
એક સિંધુ-પાળે સાંજલડી,
સાંજડીએ રાતા હોજ :
ભમર રે રંગ ડોલરિયો.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

ઘર

શહેરમાં સ્થિર થયા પછી, લગભગ બંધ રહેતું અમારું એ ગામડાગામનું જૂનું ઘર કાઢી નાખવાનો વિચાર આવ્યો. જે વાસમાં અમારું ઘર હતું ત્યાંના જૂના પાડોશીઓ પણ હવે શહેરમાં રહેતા થઈ ગયા હતા. મોટા ભાગનાએ તો પોતાનાં ઘર કાઢી પણ નાખ્યાં હતાં. એટલે પરણમરણ જેવા કોઈ સામાજિક પ્રસંગે કે લાંબી રજાઓમાં ગામડાનાં એ ઘરમાં થોડા દિવસ રહેવા જતા ત્યારે ઘણું અડવું પણ લાગતું. નવા પાડોશીઓ આવી ગયા હોય અને તેમની સાથે નાતો બંધાયો જ ન હોય. અમને પણ તેઓ જાણે આગંતુક જ ગણે. એટલે હવે એ ઘર રાખી રાખવાનું કોઈ આકર્ષણ રહ્યું નહોતું.

વળી બંધ રહેવાને કારણે જૂનું ઘર વધારે જીરણ બનતું જતું હતું. ચોમાસું ભારે હોય તો પતરાંના છાપરામાંથી પણ પાણી અંદર ઊતરે. પરિણામે એક કરામાં થોડી તિરાડ જેવું પડી ગયું છે. ખુલ્લી અરક્ષિત ઓસરી અને આંગણામાં કચરાના થર જામ્યા કરે. એટલે બાની સંમતિ લઈ ઘર કાઢી નાખવાનો વિચાર પાકો કર્યો. યોગ્ય ઘરાક મળે તો વેચવા માટે ગામમાં રહેતા અમારા એક વ્યવહારકુશળ મિત્રને ભલામણ કરી શહેર ચાલ્યા આવ્યા. પછી એક દિવસ 'ઑફર' આવી પણ ખરી. ઑફર વાજબી હતી. ઑફર કરનાર માણસ પણ સારો અને ભરોસાપાત્ર હતો, એટલે હવે વિલંબ કે આનાકાનીનો પ્રશ્ન નહોતો.

પણ એ જ ક્ષણેથી મનમાં વ્યથા જાગી, રહી રહીને વ્યગ્ર કરતો વિચાર આવવા લાગ્યો કે શા માટે બાપદાદાનું ઘર કાઢી નાખવું ? ત્રણચાર પેઢીથી ચાલ્યા આવતા માટીના ખોરડાને સ્થાને ત્યાં આ ઘર, ઈંટોનું પાકું ઘર મારા બાપાએ બંધાવેલું, કહો કે ઘણીખરી મજૂરી ઘરનાં સૌએ જાતે કરીને બાંધેલું. તે માટે પોતાના બળદગાડામાં ઈંટો તાણી લાવેલા. ચણતર માટે ગાર કરવા ગામના આંબા તળાવની ચીકણી માટી જાતે ગોડી લાવેલા. લાકડાં માટે અમારા ખેતરના જૂના લીમડા પાડેલા. છેક મોભારા સુધી ગારનાં તગારાં મારી બાએ ઉપર ચઢાવેલાં. પછી શહેરમાં અમે છોકરાઓએ જ્યારે નવાં ઘર બંધાવવા માંડ્યાં ત્યારે પોતાના દીકરાઓનાં એ મકાનો નોકરિયાત સુપરવાઇઝરોની દેખરેખ નીચે મજૂરો દ્વારા બંધાતાં જોઈ, મનમાં થોડું રાજી થતાં બા-બાપા ઘણી વાર ગામડાગામનું અસલવારીનું એ ઘર કેવું નવેસરથી જાતમહેનતથી પોતે બાંધેલું તેની ભાવુકતાથી વાત કરતાં.

એ ઘરમાં જ અમ સૌ ભાઈ-ભાંડુઓનો જન્મ થયેલો. એટલું જ નહીં, એ જ ઓરડામાં અમારાં દાંપત્યજીવનનો આરંભ થયેલો અને એ જ ઓરડામાં મારાં સંતાનોનો જન્મ પણ થયો. અનેક સારામાઠા પ્રસંગો જીવનમાં આવ્યા, આ ઘર તેનું સાક્ષી.

ઘરના આંગણામાં કેટલું રમેલા ! એક દિવસ એ આંગણું વટાવી ખભે થેલી

ભરાવી ગામની નિશાળે ભણવા બેઠેલા. એક દિવસ દૂર પરગામ સુધી ભણવા ગયા. એ જ આંગણું વટાવી શહેરમાં જઈ વસ્યા. એ ઘરના આંગણામાં અમારી બહેનોના અને અમ ભાઈઓના લગ્નમંડપો બંધાયેલા. ત્યાં જ્ઞાતિજનો સાથે ઝઘડાઓ અને સ્નેહમિલનો થયેલાં. ત્યાં પાડોશીઓ સાથે ઊંચા અવાજે બોલાચાલી અને શિયાળામાં તાપણાની આસપાસ મધુર વિશ્રંભકથાઓ થયેલી. એ જ આંગણામાં અમારા પરિવારના અબોલ સભ્યો બંધાતા – ભેંસ, પાડરાં, બળદ, રેલ્લા.

એ ઘરની ઓસરીમાં મારાં દાદી અને પછી દાદાનો ચોકો થયેલો, અને થોડાં વર્ષો પર મારા બાપાનો.

અમારાં એ ઘરની બન્ને બાજુએ બીજાં ઘર છે. એક ઘર છે મારા ખરેખરના આજન્મ સાથીનું. તે પણ બંધ છે. મારો મિત્ર રોટલો રળવા દેશનાં અનેક સ્થળોએ ફરી, ગૃહભંગ થઈ હવે અમદાવાદમાં રહે છે. તે પછીના મકાનમાં કાશીફોઈ રહેતાં. તેમને ઊઠી ગયે તો વર્ષો થયાં. જ્યાં વર્ષો સુધી રેતની કલાકની શીશી લઈને રોજ સામાયિક કરતાં તે ઓસરીમાં હવે ફાંદવાળા એક બારોટ સૂતા જોવા મળે. સામેના ઘરનો માલિક પ્રૌઢ વયે, પણ કુંવારો જ ઊઠી ગયો. એ ઘર પણ એક દિવસ પડી ગયું અને નવી દિશાને બારણે નવું થયું છે.

આમ બધું બદલાઈ ગયું છે. છતાં થવા માંડ્યું કે શા માટે અમારે અમારું એ ઘર વેચી નાખવું ? જૂનું તોયે બાપદાદાનું ઘર. એ ઘર છે, માત્ર ચાર દીવાલો ને છાપરાનું મકાન નથી. મકાન પૈસાથી ખરીદી શકાય, બાંધી શકાય, પૈસા લઈ વેચી શકાય, પણ 'ઘર ?' ઘર એ તો ભાવના છે. એ માત્ર પૈસાથી ખરીદી કે બાંધી શકાય નહીં. એટલે થવા માંડ્યું કે ભલે ઘર જૂનું થાય, જીરણ થાય, ભલે પડી જાય, પણ ઘર છો રહેતું.

બીજી બાજુ પાછું મન તર્ક કરે કે આ બધા લાગણીવેડા છે. જો ગામમાં જવાનું જ ના હોય તો ત્યાં ઘર રાખી રાખવાનો શો અર્થ છે ? સારા પૈસા ઊપજે છે. એટલા પૈસા ફિક્સ્ડ ડિપૉઝિટમાં મૂકીને, તોય...

છેવટે ઘર કાઢી નાખવાનો વિચાર રહ્યો. પણ અમે બધા ભાઈઓએ છેલ્લે છેલ્લે સપરિવાર બાપદાદાના એ ઘરમાં સાથે રહેવાનો વિચાર કર્યો. કાયમ માટે કાઢી નાખવાનું છે, તો એ ઘરમાં બધાં સાથે રહી લઈએ.

વળી પાછું ઘણા વખતનું બંધ ઘર ખૂલ્યું.

જોતજોતામાં તો નાનાંમોટાં પરિવારજનોથી એ સૂનું ઘર ગાજતું-ગુંજતું થઈ ગયું. મારા એક નગરવાસી મિત્રને પણ આ વેળા તો ગામડાગામનું ઘર જોવા સાથે લઈ ગયો. પુરાણા દિવસો પાછા આવ્યા હતા. બાપાના મૃત્યુ પછી મારી બા લગભગ ઉદાસીન રહેતી. ઘરના પ્રસંગોમાં રસ લેતી નહીં. તે પણ અહીં આવીને સૌની વચ્ચે પ્રસન્ન લાગી.

પરંતુ હવે ઘરની પ્રત્યેક દીવાલ મને ઠપકો આપવા લાગી. ઓસરીમાં જ્યાં

હું હંમેશાં બેસતો, જ્યાં બેસીને પહેલો એકડો ઘૂંટેલો અને જ્યાં બેસીને પછી દરેક રજામાં અભ્યાસના ગ્રંથો ઉથલાવતો ત્યાં બેઠો. ત્યાં ભીંતે ટેકો દેતાં જ તે મને અંદરથી હચમચાવી રહી. મેં પાછા વળી તેના પર હાથ ફેરવ્યો, તે કહી રહી, ''આટલે દહાડે આવ્યા અને હવે બસ...''

હું વ્યગ્ર બની ગયો. આંગણામાં ખાટલો ઢાળીને બેઠો. હવે ત્યાં ગમાણ ખાલી હતી, ખીલા હતા પણ ઢોરઢાંખર નહોતાં. પરંતુ એ બધાં જ જાણે એ તરફ નજર જતાં એકસાથે ભાંભરી ઊઠ્યાં. હું એકદમ ઊભો થઈ ગયો. શૂન્ય આંખે ભરાયેલું આંગણું જોતો રહ્યો... ઘરનાં આ નેવાં. કેટલાં બધાં ચોમાસાં એનું સંગીત સાંભળ્યું છે ! અહીં તોરણ નીચે મારી બહેનો પરણવા બેઠી હતી અને અહીં દાદી, દાદા અને બાપુની નનામીઓ બંધાઈ હતી. ગળે ડૂમો ભરાવા જેવું થયું.

ઘરના ઓરડામાં ગયો. બંધ જીરણ ઓરડો વધારે મુખર લાગ્યો. પછીતની એક નાની જાળીમાંથી થોડું અજવાળું આવતું હતું. આ ઓરડો એક વેળા કોઠીઓ-કોઠલાઓથી ભરેલો રહેતો. એ બધું ક્યારનુંય કાઢી નાખ્યું છે, પણ ત્યાં હજી ખૂણામાં વલોણાની મોટી ગોળી અને ખીંટીએ મોટો રવૈયો લટકે છે.

વચલા ખંડમાં, જ્યાં અમે સૌ જમતાં, ત્યાં થઈ ફરી વાર ઓસરીમાં આવું છું. બા એકલી બેઠી છે. અત્યારે સૌ આઘાંપાછાં છે. જોઉં છું તો ઘરડી બા રડતી હતી. બાને ઓછું ભળાય છે, ઓછું સંભળાય છે. હવે ઝાઝું કાઢે એમ પણ નથી. મેં પાસે જઈ પૂછ્યું, ''આ શું ? તું રડે છે બા ?''

અને એનાથી મોટેથી રડાઈ ગયું, ''આ ઘર...'' એટલું માંડ આંસુ અને હીબકાં સાથે બોલી. બાપુજીના અવસાન વખતે નહોતી રડી એટલું બા રડી રહી હતી. ધીરે ધીરે હીબકાં વચ્ચે એણે કહ્યું, ''આ ઘર.... હું જીવું છું ત્યાં સુધી ના કાઢશો. હવે હું ઝાઝા દિવસ નથી. પછી તમતમારે...''

''પણ બા, તેં કહ્યું હતું ને ?''

''કહ્યું હશે. પણ હવે પાછા અહીં આવ્યા પછી... ના તમે ના કાઢશો.'' એનું રડવાનું અટકતું નહોતું.

બાને રડતી જોઈ મને દુઃખ થયું પણ વિશેષ આનંદ થયો. થયું કે એનું હૃદય હજી જીવતુંજાગતું છે. એને હજી જગતમાં, જીવનમાં રસ છે. અમે તો માનતા હતા કે બા માત્ર દહાડા કાઢે છે. પણ ઘર માટેનો આ રાગ...

મારા મનમાં પણ ઊંડે ઊંડે અપરાધભાવ તો હતો ઘર કાઢવાની વાતથી. પણ હવે તો રીતસરનો સણકો ઊપડ્યો. ઘર સૌની સંમતિથી વેચવાનું વિચારેલું. બાનાખત પણ થઈ ગયું હતું. જોકે તે દિવસથી દરેક જણ ઘરની વાત આવતાં મૂગું બની જતું.

એટલામાં નાનો ભાઈ મકાન ખરીદનારની સાથે આવ્યો. ઘરનાં બીજાં સૌ પણ ભેગાં થઈ બાની આસપાસ બેસી ગયાં હતાં. બાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા

લાગ્યાં, ''આપણે નવું સગવડોવાળું મકાન આ ગામમાં જ બંધાવીશું, આ જ ઘરના પૈસામાંથી તમે કહેશો તેવું...''

બા કહે, ''આ ઘરને મોભે મેં ઈંટો ચઢાવી છે. તમારા બાપે કેટલી હોંશથી બાંધ્યું છે. એટલે તમતમારે મારા ગયા પછી ભગવાન કરે ને મહેલ ચણાવજો... પણ આ ઘર તો...'' નાનો ભાઈ સ્થિતિ પામી ગયો. એણે મકાન ખરીદનારને કહ્યું, ''ભાઈ, હમણાં ખમી જાઓ. આ ઘર આપીશું ત્યારે તમને જ આપીશું.''

મેં જોયું કે અમ સૌની છાતી પરથી પથ્થર ઊતરી ગયો હતો. વરસાદ પછી ખૂલેલા આકાશ જેવું બાનું મોઢું જોઈને જાણે જીરણ ઘર હસી રહ્યું હતું. અદૃષ્ટ ગૃહદેવતાની પ્રસન્નતાનો સૌને સ્પર્શ થયો હતો.

*

પહેલાં અમે ભાઈઓ-બહેનો બધાં દિવાળીની રજાઓમાં મોટે ભાગે ગામડાનાં ઘરે જઈએ. બા-બાપા જાણે આ દિવસોની રાહ જોતાં હોય. ઘર ભરાઈ જાય કલકોલાહલથી. દિવાળીની રજાઓ પૂરી થતાં એક પછી એક કુટુંબએકમો નીકળી જાય. બન્ને બહેનો ચાલી જાય, અમે બન્ને ભાઈઓ છોકરાંછૈયાં સાથે નીકળીએ. આંતરે દિવસે, એ જ દિવસે સવારે કે સાંજે બા-બાપા પોતાનાં સંતાનોને ઝાંપા સુધી વળાવવા આવે. બાપા ક્યારેક ધીમે ધીમે ચાલતાં ભાગોળે બસ સુધી આવે. અમે અમારી ધમાલમાં હોઈએ. જલદી આવજો, સંભાળજો કહીને નીકળી પડતાં.

પણ પછી ખાલી ઘરમાં પાછા ફરતાં વૃદ્ધ મા-બાપને ઘર કેવું ભેંકાર લાગતું હશે તે હવે કંઈક સમજું છું. આવાં તો ઘેરઘેર વૃદ્ધ મા-બાપ હશે, ખાસ તો ગામડાંમાં.

કવિ 'ઉશનસ્'ની 'વળાવી બા આવી' એ પ્રસિદ્ધ કવિતામાંનો વિરહબોધ મને અડકી ગયો. એ કવિતા મને આખી મોઢે હતી. હું ઘરની આગળની મોટી ગૅલેરીમાં બેસી એ યાદ કરવા લાગ્યો – ના, એ કવિતા હું રચવા લાગ્યો – જાણે એ પંક્તિઓ સ્મૃતિમાંથી નહીં, મારી આ ક્ષણોની અનુભૂતિમાંથી ઊતરતી હતી – પહેલાં ત્રુટક ત્રુટક અને પછી સળંગ – જાણે છેકછાક વિના રચાઈ ગઈ :

> રજાઓ દિવાળી તણી થઈ પૂરી, ને ઘર મહીં
> દહાડાઓ કેરી સ્ખલિત થઈ શાંતિ પ્રથમની
> વસેલાં ધંધાર્થે દૂર સુદૂર સંતાન નિજનાં,
> જવાનાં કાલે તો...

દિવાળીની રજાઓ પડતાં, ગામડાગામમાં માતાપિતા સાથે રહેવા દૂર વસેલાં સંતાન આવતાં. ઘરમાં મનની એક 'શાંતિ' સ્થપાતી. પણ હવે રજાઓ પૂરી થતાં સૌ સંતાન જશે, એથી એ મનની શાંતિ ડહોળાઈ ગઈ છે. જવાને આગલે દિવસે રાત્રે બા-બાપા, ફોઈ અને છોકરાં-છૈયાં બેઠાં હતાં. હવે કદાચ આવતી દિવાળીએ વાત, એમ વિચારતાં હશે તે વખતે બા-બાપાએ, ગં.સ્વ. ફોઈએ આ બધાંની વચ્ચે

પોતાને કર્મે લખાયેલા સંતાનોના વિરહને પણ જાણે જોઈ લીધો ! પણ એને ઉવેખીને સૂઈ ગયાં.

– જનક જનની ને ઘર તણાં
સદાનાં ગંગામા સ્વરૂપ ઘરનાં ફોઈ સહુએ
લખાયેલો કર્મે વિરહ મિલને તે રજનીએ
નિહાળ્યો સૌ વચ્ચે નિયત કરી બેઠો નિજ જગ્યા,
ઉવેખી એને સૌ જરઠ વળી વાતે, સૂઈ ગયાં.

સવારે ભાભીનું ભર્યું ઘર લઈ ભાઈ ઊપડ્યા,
ગઈ અર્ધી વસ્તી, ઘર થઈ ગયું શાંત સઘળું.

છોકરાં-છૈયાંવાળું ભર્યું ઘર લઈને સવારે મોટાભાઈ ઊપડ્યા તેની સાથે જાણે અર્ધી વસતિ ખાલી થઈ ગઈ. નાનાં છોકરાંઓ જાય એનો ખાલીપો વધારે સાલે. એમના જતાં આખું ઘર શાંત બની ગયું, તે પછી :

બપોરે બે ભાઈ અવર ઊપડ્યા લેઈ નિજની
નવોઢા ભાર્યાઓ પ્રિયવચનમંદસ્મિતવતી.

બે નાના ભાઈ મીઠું બોલતી અને હળવું હસતી એવી પોતાની નવોઢા પત્નીઓ લઈને બપોરે ગયા. પછી કવિ લખે છે :

વળાવી બા આવી નિજસકલ સંતાન ક્રમશઃ,
ગૃહવ્યાપી જોયો વિરહ પડી બેસી પગથિયે.

જે ઘરમાં હજી તો હમણાં સંતાનોનો, સંતાનોનાં સંતાનોનો કલકલ્લોલ હતો, તે આખા ઘરમાં વિરહ આજે વ્યાપી ગયો હતો – અને બા ઘરમાં જઈ શકી નહીં, એ પગથિયે જ બેસી ગઈ. કવિએ કહ્યું – 'પડી બેસી પગથિયે' – 'પડી બેસી'માં વૃદ્ધ માબાપની સંતાનોના જતાં અનુભવાતી મર્મભેદી નિઃસહાયતા પ્રકટ થઈ છે. 'પડી બેસી પગથિયે' – પોતાના ગયા પછી મા આમ ઘરને પગથિયે જ બેસી પડી હશે, એવો સંતાનોને વિચાર આવ્યો હશે ? એ તો પોતાની પ્રવૃત્તિની દુનિયામાં ખોવાઈ જવાનાં, પણ અહીં પાછળ રહેનાર ? બીજા એક કવિએ કહ્યું છે :

ઘરને તજીને જનારને
મળતી વિશ્વની વિશાળતા,
પછવાડે અડવા થનારને
ભરખે ઘર કેરી શૂન્યતા.

આખી વાતની વિડંબના તો એ છે કે વિચ્છેદભાવ દિવાળીના ઉત્સવ સાથે રચાય છે. દિવાળી મંગલપર્વ, મિલનપર્વ, પણ દિવાળી જતાં જ વૃદ્ધ મા-બાપને કર્મે લખાયેલ વિરહપર્વ.

આ કવિતા એકદમ આપણી છે, મારી છે, તમારી છે. હું ઘરમાં બેઠો છું, આ કવિતા માનસપટ પર રચું છું.

હું દિવંગત બા-બાપુનું તીવ્રતાથી સ્મરણ કરું છું. મેંય કદી વિચાર નહોતો કર્યો કે દિવાળીની રજાઓ પૂરી થતાં અમને વિદાય આપ્યા પછી ઘેર પાછાં ફરતાં બાપાના કે બાના પગ કેવા ઢીલા પડી જતા હશે – અને પછી ખાલી આંગણા કે માંડીમાં પ્રવેશતાં પથ્થરની જેર પર જ ખૂંભીને અઢેલીને બા બેસી પડતી હશે...

આવું કેમ ? કેમ આવું ? આપણે સમજીએ ત્યારે મોડું કેમ થઈ ગયું હોય છે ? એક પેઢી, બીજી પેઢી, ત્રીજી પેઢી.... આ ક્રમ અનંત છે શું ?

ભોળાભાઈ પટેલ
['તેષાં દિક્ષુ' પુસ્તક]

તમન્ના

બનાવટની મધુરતામાં કટુતા પારખી જાશું,
નિખાલસ પ્રેમથી પાશે જગત, તો ઝેર પી જાશું.૦૦૦

સજાવીશું તમન્નાઓની મહેફિલ એક દી જોજો,
ધરા ત્યારે ગગન બનશે, અમે તારા બની જાશું.૦૦૦

પડીશું તો ગગનના ઘૂમટેથી મેહુલા રૂપે,
ઉરે ફળની તમન્ના લઈને માટીમાં મળી જાશું.

પતંગાની અગન લઈને 'ગની,' કંઈ શોધીએ શાતા;
દીસે છે દૂર પેલી જ્યોત, ત્યાં જઈને બળી જાશું.

'ગની' દહીંવાળા
['ગાતાં ઝરણાં' પુસ્તક]

લીલો રંગ

હાં રે એક મીઠો
મહાસાગરે ભરેલા પાણી તણોય લીલુડો રંગ,
હાં રે બીજો મીઠો
કણબીની વાડે ઝૂલન્તી શેરડીનો લીલુડો રંગ.
હાં રે મને મીઠો
પ્રભુજીની પીંછી કેરો રંગેલ સર્વ લીલુડો રંગ.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

પ્રતીક્ષા સૂરજની

ડાબી બાજુ, જમણી બાજુ
નજર પહોંચે ત્યાં સુધી
રસ્તા ઉપર, બસમાં, ટ્રેનમાં
મોકળાશ હશે, ખીચોખીચ દુર્ગંધાતી ભીડ નહીં હોય.
શ્વાસ લેવાશે, ચલાશે, થોભી પણ શકાશે
એવો પણ દિવસ ઊગશે !

સિગ્નલ પર
ગાડીની પાછળ દોડતા લાચાર
કરગરતા, દીનહીન, લાચાર હાથ નહીં હોય,
દાતાઓના હાથ ભોંઠા પડશે.
હાથ કહેશે, 'અમને કામ જોઈએ છે, દાન નહીં.'
હાથ પથ્થરો તોડશે, ભીખ નહીં માગે –
એવો પણ દિવસ ઊગશે !

નહીં હોય ન્યાયાલયો, નહીં હોય કારાગારો,
બંને બાજુથી ફોલી ખાતા નહીં હોય પોલીસો અને વકીલો,
કારણ મિલકત નહીં હોય
અને ગુનો કરનારનું મન નહીં હોય –
એવો પણ દિવસ ઊગશે !

લૉટરી અને દારૂનો ધંધો કરતી સરકાર નહીં હોય,
કારણ નશો કરી જાતને ભૂલવા મથતી પ્રજા નહીં હોય
ને એક દિવસમાં કુબેર થવાનાં સ્વપ્નાં જોનારી
આંખો નહીં હોય,
કારણ કુબેર થવાની કોઈ 'સ્ટૅટસ' નહીં હોય, ફાયદો નહીં હોય –
એવો પણ દિવસ ઊગશે !

એક માણસ બીજા માણસને પૂછશે નહીં.
'તારો ધર્મ કયો, તારી જાત કઈ ?'
કારણ કોઈ ધર્મ નહીં હોય,
કારણ કોઈ ભય નહીં હોય,
કોઈ સોદાગીરી નહીં હોય ઈશ્વર સાથે,
નમન કરવા માટે કોઈ લાચારી નહીં હોય, લાલચ નહીં હોય.
પછી મંદિર અને મસ્જિદ, ગિરજાઘર ને દેવળ મ્યુઝિયમમાં ફેરવાશે.
ઈશ્વર હશે ગૌરવથી ટટ્ટાર ઊભો રહેનારો,
એના હાથમાં કોઈ એક લોહીતરસી ધજા નહીં હોય –
એવો પણ દિવસ ઊગશે !

એ દિવસના ઊગતા સૂરજને જોવા
આ ગાઢ અંધકારમાં પણ
હું જાગતો રહીશ.

વિપિન પરીખ

સત્ય

હું ત્યારે ફરતો હતો આકાશમાં
મુક્ત મને
અને તું જોતી હતી સ્વપ્ન :
એક શિશુના ગુલાબી ગાલ ઉપર
વરસાવતી હતી તારું હેત.
નાની નાની કીકીઓમાં મૂકતી હતી
તારા શૈશવનાં ગીત.
વિચારતી હતી : કોણ હશે એ ?
સુજાતા કે સિદ્ધાર્થ ?
મોનાલી કે શિરીષ ?
કેવો હશે ? – પપ્પા જેવો,
મમ્મી જેવો ?
ઊનના દોરા વડે
તું ગૂંથતી હતી કોનું નામ ?
એ દોડીને સંતાઈ જતો
ને તું
જાણે અચાનક મૂંઝાઈ જતી
ને બૂમ પાડતી 'ક્યાં છે તું ?'

હું એ જ છું
એ જ, તારા સ્વપ્નનો શિશુ,
તને ગભરાયેલી જોઈને દોડી આવ્યો
ને તારા હોઠ ઉપર
નામ થઈને છવાઈ ગયો.
તેં મને કેટલે દૂરથી બોલાવ્યો, મા ?

વિપિન પરીખ

બેકારના ?????

હરિ,
તને લાચારીનો રોટલો પીરસવામાં આવે
તો તું શું કરે ?
જમે – પાછો ઠેલે ?

તને આમંત્રણ આપવામાં આવે
ને પછી
મોં સામે ફટાક કરી
બંધ કરવામાં આવે જો દ્વાર
તો
તારાં નયન શું કરે ?
ભભૂકી ઊઠે ? – રડી પડે ?

માર્ગમાં
નિર્દોષ ભાવે કોઈ સળગતો પ્રશ્ન પૂછી બેસે
'ક્યાં છો હમણાં ?'
તો તું શું કહે ? જમીન શોધે ?

દસથી છ કામ પર ગયાનો ડોળ કરી
સાંજે પાછો ફરે ઘરે
અને રીટા ત્યારે પૂછે :
'પપ્પા' શું લાવ્યા ?
ત્યારે
તું મૂઠી ખોલે કે બંધ કરે ?

રાત્રે
પથારીમાં કણસતાં-કણસતાં
પડખું બદલતાં
કોઈ ઘેનભર્યા સ્વરે પૂછે :
'તમને ઊંઘ નથી આવતી ?'
તો
તું સૂવાનો ઢોંગ કરે ?
હરિ, તું શું કરે ?

વિપિન પરીખ

❁

અપેક્ષા

સાઇરન
(જે યુદ્ધમાં પણ વાગતી હતી !)...
બે મિનિટનું મૌન !
બે મિનિટના મૌનમાં સમાવી શકાય
હિન્દુસ્તાનનાં કેટલાં આંસુ ?
ગાંધી આજે જીવતા હોત તો ?
– તોપણ શું ?
મારી લાચાર મુઠ્ઠીમાં તાકાત ભરવા
ગાંધી કેટલી વાર જનમ લેશે ?
આખરે એક સંત – કોઈ પણ સંત
મારે માટે જનમ લઈ લઈ
કેટલી વાર ગોળી ખાશે ?
હું કેટલા ભવ સુધી માટીપગો રહીશ ?

વિપિન પરીખ

❁

'ઢોંગી કો ગુજરાત' ?

ગુજરાતીઓના સ્વભાવમાં ચિંતન કરતાં ભક્તિ વધારે પ્રમાણમાં છે. એટલે જ ગુજરાતીઓ એના થકી શોષાતા રહ્યા છે. કોઈ પણ નવા આચાર્ય, મુનિ મહારાજ, ધર્મગુરુ કે સંપ્રદાયી વક્તા નીકળે, એટલે સૌપ્રથમ ગુજરાતીઓ એમને ખભે બેસાડે છે. ભક્તોની ભીડમાં ગુજરાતીઓ તરત નોખા તરી આવે છે. ગુજરાતીઓની આ ખાસિયતને એક દુહો આ રીતે મૂકે છે :

પંડિત કો પુરબ ભલો, જ્ઞાની કો પંજાબ,
કર્મકાંડી કો દખ્ખણ ભલો, ઢોંગી કો ગુજરાત.

ગુજરાતનાં કોમી રમખાણો દરમ્યાન વેરઝેરનું શમન કરવા, ઘા રૂઝવવા અમુક સમજુ વર્ગ પ્રયાસ કરતો રહ્યો. પણ ધર્મ, સમાજ, સંસ્કૃતિ વિશે જોરશોરથી જે બોલતા હતા એ પ્રવચનકારો ને સાધુસંતોએ તે આગને ઠારવા કશું કર્યું ? આટઆટલા જ્ઞાનબોધ આપનારા તેઓ સળગતી હોળી વખતે લોકોની વચ્ચે જઈને બેઠા ખરા ? આપણા બધા 'પરમપૂજ્ય, પ્રાતઃસ્મરણીય, ધ૦ ધુ૦ ૫૦ પુ૦' પ્રવચનકારો મૌન કેમ રહ્યા ? તેઓ ઢોંગી સાબિત થયા, સનાતન ધર્મને તેમણે લજવ્યો.

ડાહ્યાભાઈ ના૦ મિસ્ત્રી
['ઓપિનિયન' માસિક : 2002]

❁

ભાષા કા હાલ

હર દેશકે લિયે ઉસકે સાહિત્યકા સવાલ ઉસકે જીવનસે બંધા હુઆ હૈ. કોઈ દેશ તરક્કી નહીં કર સકતા, અગર ઉસકા સાહિત્ય કમજોર હૈ. યા, અગર દેશ દુર્બલ હો તો ઉસકા સાહિત્ય ભી દુર્બલ હોગા. દોનોં એકદૂસરે સે બંધે હુએ હૈં.

આપ જાનતે હૈં કિ અંગ્રેજી સાહિત્યકા એક બહુત બડા આદમી મિલ્ટન હુઆ હૈ. ઉસને લિખા હૈ – કોઈ દો-તીન સૌ બરસકી બાત હૈ – કિ, તુમ મુઝે કિસી દેશકા સાહિત્ય દો ઔર મૈં ઉસ દેશકી નિસ્બત કુછ ન જાનતા હોઉં, ખાલી ઉસકા સાહિત્ય મૈં દેખું, તો તુમ્હેં બતા દૂંગા કિ વહ દેશ કૈસા હૈ. ક્યોંકિ સાહિત્ય એક આઈના હો જાતા હૈ જિસમેં આપ દેખ સકેં કિ એક દેશ કૈસા હૈ, કિન કિન બાતોંમેં વહ આગે હૈ, કિસમેં પીછે હૈ.

ઈસ તરહસે સાહિત્ય ચીઝ ક્યા હૈ ? ભાષા ક્યા ચીઝ હૈ ? એક ભાષા હોતી હૈ બોલચાલકી, દૂસરી સાહિત્ય કી. ઉન દોનોંમેં અગર બહુત અધિક ફર્ક હૈ, તો સાહિત્ય દુર્બલ હો જાયગા. વહ સુંદર સાહિત્ય હો સકતા હૈ, લેકિન દુર્બલ હોગા. લોગ ઉસકો આખિરમેં સ્વીકાર નહીં કરેંગે ઔર ઉસમેં લોગોંકી શક્તિ નહીં આયેગી.

આપ જાનતે હૈં, કમાલ પાશાને ટર્કીમેં કોશિશ કી કિ તુર્કી ભાષાકો બઢાએં. તો ઉન્હોંને એક કમિશન બિઠાયા, જો દેહાતોં મેં ઘૂમા; સાહિત્યકારોં કે પાસ નહીં ગયા. વહ દેહાતોં મેં ઘૂમા નયે શબ્દ ઢૂંઢને કે લિયે, દેહાતી જિનકા પ્રયોગ કરતે હૈં. ઉસને એક ફેહરિસ્ત બનાયી દસ હજાર શબ્દોંકી. ઉનમેં વહી થે જો દેહાતમેં ચાલુ થે. વો જાનદાર થે, નહીં તો મર ગયે હોતે – વહાં કોઈ ઉસકી રક્ષા તો નહીં કરતા થા ! તો ઉનમેં શક્તિ થી. અગર દસ હજાર નહીં તો કઈ હજાર ઉન્હોંને અપની તુર્કી ભાષા કે રોજમર્રાહ કે કામોં મેં ભરા, ઔર ઉસસે તુર્કી ભાષા કી તાકત બઢી.

ભાષાકા કામ હૈ વિચારોં કો સામને રખના. યાદ રખિયે, અવ્વલ બાત હમારે સામને હૈ દેશકો બઢાને કી, સારે લોગોં કો લેકે બઢાને કી. ભાષા એક બડી આવશ્યક ચીઝ હૈ જો હમેં વિચાર કરના, કામ કરના ઔર અપને વિચારોં કો દૂસરોં તક પહુંચાના સિખાતી હૈ.

આપ કિસી એક માસકી ફેહરિસ્ત દેખેં યુરોપકી. આપ દેખેંગે કિ એક મહિને મેં કિત્તી કિતાબેં કિસકિસ મજમૂન પર નિકલતી હૈં. અંગ્રેજકી, ફ્રેંચકી, રુસી, જર્મન, સ્પેનિશ, જો જો પ્રસિદ્ધ જબાને હૈં ઉનકી, આપ ફેહરિસ્ત દેખેં કિ ઉસ માસમેં કિત્તી કિતાબેં ઉનકી છપી હૈં. ઔર ઉસમેં સે આપ જો અકસર ફિઝૂલ કિતાબેં હોતી હૈં નિકાલ દેં, લેકિન જિન કિતાબોં મેં કોઈ ગંભીરતા હૈ ઉન્હીકો ચુનિયે, તો માલૂમ હોતા હૈ કિ કૈસી વિચારધારાએં વહાં દૌડ રહી હૈં. પઢતે હૈં લોગ, જવાબ દેતે હૈં, લિખતે હૈં, લોગોંમેં હર તરહ કી આપસમેં બહિસ હૈ.

આપ ભારતકી કિસી જબાનકો લીજિયે. યહાં તો ખૈર પુસ્તકેં ક્યા લિખી જાતી હૈં. આદમી આજકલકી દુનિયાકો સમઝના ચાહે, તો આસાનીસે નહીં સમઝ સકતા. યહ બડી કઠિનાઈ કી બાત હૈ. ઇસલિયે જો હમારા કામ હો વો યહ કિ ભાષા કા અંદરૂની હાલ અચ્છા કરેં.

હમ સબ ચાહતે હૈં કિ હમારી ભાષા મજબૂત હો ઔર વહ અચ્છી ફલે-ફૂલે, ઔર ઉસસે સાહિત્ય અચ્છા તો હો હી, લેકિન ઉસકે ફલને-ફૂલને સે હમારી જનતા ફલે-ફૂલે, ઉસકી શક્તિ બઢે.

જવાહરલાલ નેહરુ

❀

વાવણી

ભાઈ ! હાલો રે કરવાને વાવણી,
હે જી ગાતાં હરિની લાવણી.

બાર બાર મહિને તે મેહુલિયો આવ્યો,
હૈયાનાં હેત સમાં નીર ભરી લાવ્યો,
ગઢની તે રાંગેથી ગહેક્યા રે મોરલા,
ને વનરામાં ગાજી વધામણી.

વગડાના વાયરા દેતા શી ઝપટો !
કાઢો રે દંતાળ, કાઢો રે રપટો,
મોંઘાં તે મૂલનું લેજો બિયારણ ને
લેજો રૂપાળી ઓરણી.

મીઠી ઘૂઘરીએ ધરવો રે ધોરી,
કંકુનો ચાંદલો કરજો રે, ગોરી !
સારા તે શુકને નીકળજો, ભાઈ !
દુવા માંગીને દુંદાળા દેવની.

ધોરી, ધીમા તમે ચાલજો રે, મારે
સીધા તે પાડવા ચાસ;
રેશમી શી સુંવાળી માટી આ મ્હેકે,
વાહ રે એની ભીની વાસ !
મહેનતનો રોટલો રળનાર માથે,
રાજી રે' ચૌદ લોકનો ધણી.

નાથાલાલ દવે

❀

સંતોને બગાડવાનું બંધ કરો !

મારા તાબામાં રહેલી સઘળી નિખાલસતા નિચોવીને મારે કહેવું છે : હે હિન્દુઓ, ઊઠો, જાગો અને સંતોને બગાડવાનું બંધ કરો. અજ્ઞાન પ્રજા કદી ધાર્મિક નથી હોતી. ગમે તેવા લેભાગુ માણસને સાધુ માની લેવાની હિન્દુઓની શક્તિ અપાર છે.

કોઈ પણ માણસને સંત કહેતાં પહેલાં એનું કે એના આશ્રમનું બૅન્ક બૅલેન્સ તપાસી લો. હવે નવી તરકીબ શરૂ થઈ છે. ઉપદેશકો સાથે વિરાટ રકમોની લેવડદેવડવાળાં ટ્રસ્ટો રચવામાં આવે છે. હિસાબો જાહેર થતા નથી અને ગોટાળા ધાર્મિક હોય છે તેથી ઓડિટમાં પણ વાંધો આવતો નથી. ટ્રસ્ટીઓ નજીકના સ્વજનો કે પ્રિયજનો હોય છે. કહેવાતા સંત બહારથી અલિપ્ત હોય છે, પરંતુ અંદરથી સવાયા સંસારી થઈને પ્રજાના પૈસે લહેર કરતા રહે છે. એમના પી૦આર૦ઓ૦ ઇમેજ બિલ્ડ-અપ કરતા રહે છે. વાતો ત્યાગની અને ખાનગીમાં ભોગની બોલબાલા. આશ્રમમાં રહસ્યમય ભોંયરું હોય તો જરૂર એમાં બાવાજીની લંપટલીલા ચાલવાની. સ્ત્રીઓ અને પુરુષ એકબીજા પ્રત્યે આકર્ષાય તેમાં અધાર્મિક કશું નથી. બાવાજીને પણ પ્રેમ કરવાનો અધિકાર છે. બાવાજી પ્રેમ નથી કરતા; તેઓ સ્ત્રીઓને ફસાવે છે અને વળી આત્મા-પરમાત્માની વાતો કરીને ફસાવે છે. તેઓ શક્તિપાતની વાતો સાથે વીર્યપાત કરતા રહે છે. બાવાજીનું ભોંયરું સંસારીના બેડરૂમ કરતાં વધારે ખતરનાક હોય છે. ભોળી સ્ત્રીઓ માટે ફળિયાનું અંધારું આશ્રમના અજવાળા કરતાં વધારે સલામત ગણાય. બાવાજી સ્ત્રીને પ્રેમ નથી કરતા, તેઓ સ્ત્રીઓને મૂર્ખ બનાવે છે. મૂર્ખ બનવા માટે હિન્દુ સ્ત્રીઓ જેટલી ઉત્સુક સ્ત્રીઓ મેં બીજા કોઈ દેશમાં જોઈ નથી.

કોઈ કહેવાતા લોભાનંદજી કે લંપટેશ્વર કે મોહાનંદજીને પનારે પડનારી અંધશ્રદ્ધાળુ પ્રજા 'રામાયણ', 'ગીતા' કે 'ઉપનિષદ' નથી વાંચતી. હિન્દુ ભાઈ-બહેનો, એકવીસમી સદીને છાજે તેવા જીવનવ્યવહાર વગર વાસી ધર્મના ઢોલ પીટ્યા રાખીશું તો ખતમ થઈ જઈશું. ધર્મ સાથે તાજાં અરમાનોનો મેળ પાડવો પડશે. અંધશ્રદ્ધાની આરતી ઉતારવાનું બંધ કરવું પડશે. અશ્વમેધ યજ્ઞ જેવા બોગસ યજ્ઞો બંધ કરવા પડશે. અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવી પડશે. દહેજપ્રથા ખતમ કરવી પડશે. દેવદાસી પ્રથાના કલંકને દૂર કરવું પડશે. વિધવાઓની અવદશા દૂર કરવી પડશે. આશ્રમોનો અને મંદિરોનો ભૌતિક કચરો, માનસિક કચરો અને આર્થિક કચરો સાફ કરવો પડશે. સાચો પ્રેમ કેમ કરવો તે નવી પેઢીને શીખવવું પડશે. નવી સદી વાસી ધર્મનું નવસંસ્કરણ માગે છે. નવી પેઢી બ્લુ ફિલ્મ જુએ છે, જ્યારે બાવાજીઓ તો બ્લુ ફિલ્મ 'જીવે' છે.

'રામાયણ' આપણું અતિ ઉદાત્ત મહાકાવ્ય છે. એ જરૂર સૌએ વાંચવું જોઈએ,

પરંતુ વાંચીને પણ આપણા વિવેકને ગિરવી નથી મૂકવાનો. ચરણસેવા, ચરણસ્પર્શ અને ચરણ ધોઈને પાણી પીવામાં ધર્મ છે, એમ માનનારી નિર્માલ્ય પ્રજાને કેશવાનંદ ન મળે તો શું વિવેકાનંદ મળે ? હિન્દુઓ ક્યારે જાગશે ? એંશી ટકા પ્રજા ઊંઘતી હોય ત્યારે લઘુમતી જાગતી રહે એવું બને ખરું ? એ બિચારી મુલ્લાગ્રસ્ત છે. બન્ને વચ્ચે હરીફાઈ જાગવાની નહીં, બેભાન રહેવાની ચાલે છે. માંજી માંજીને વાસણ ચકચકતું કરીએ તેમ ધર્મને પણ સ્વચ્છ કરીને ચકચકતો કરવાનો છે.

ગુણવંત શાહ

['ગરવી ગુજરાત' અઠવાડિક અને 'નયા માર્ગ' પખવાડિક : 2002]

ચકલી

આવીને ઊડી ના જઈશ,
  ઓ ચકલી ! આવીને ઊડી ના જઈશ !
તને ચપટી ચવાણું દઈશ,
  ઓ ચકલી ! આવીને ઊડી ના જઈશ !
તને ખોબલે પાણી પાઈશ,
  ઓ ચકલી ! આવીને ઊડી ના જઈશ !
તને ધૂળમાં રમવા દઈશ,
  ઓ ચકલી ! આવીને ઊડી ના જઈશ !
તને ખોળામાં બેસવા દઈશ,
  ઓ ચકલી ! આવીને ઊડી ના જઈશ !
તને ઘરમાં રહેવા દઈશ,
  ઓ ચકલી ! આવીને ઊડી ના જઈશ !
તને માળો બાંધવા દઈશ,
  ઓ ચકલી ! આવીને ઊડી ના જઈશ !
તારાં બચ્ચાંને ઊભી ઊભી જોઈશ,
  ઓ ચકલી ! આવીને ઊડી ના જઈશ !

જુગતરામ દવે

મોટાઓની અલ્પતા જોઈ થાક્યો,
નાનાની મોટાઈ જોઈ જીવું છું.

ઉમાશંકર જોશી

‘બંધ’નો સામનો કરીએ

ભારતના નાગરિકો હરકોઈ જાતના ‘બંધ’નો મક્કમપણે ને હિંમતથી સામનો કરે તેનો સમય હવે પાકી ગયો છે – પછી એ બંધનું ‘એલાન’ આપનાર એક યા બીજી કૉંગ્રેસ હોય, કોમ્યુનિસ્ટો હોય, જનસંઘ હોય, શિવસેના હોય કે સર્વોદયવાદીઓ હોય. કોઈ પણ બંધ – એ વિચાર પોતે જ – સીધીસાદી બળજબરી છે, બહુજનસમાજની ઉપર એક ઝનૂની લઘુમતીની અત્યંત હલકટ પ્રકારની હિંસા છે. બંગાળમાં કોમ્યુનિસ્ટોએ એને દાખલ કર્યો તે પછી ભારતમાં યોજાયેલો એકેએક બંધ તે આપણાં શહેરો-ગામોની શાંતિચાહક વસતી ઉપરનો એથીયે હજારગણો વધુ નિંદાપાત્ર અત્યાચાર રહેલો છે. લોકશાહીનો તેમ જ સમાજમાં મુક્તપણે વિહરવાના સ્ત્રી-પુરુષ ને બાળકોના જન્મસિદ્ધ અધિકારનો એમાં સદંતર ઇન્કાર રહેલો છે. આપણે ઇન્દિરાજીની, જયપ્રકાશજીની કે મોરારજીભાઈની તરફેણમાં હોઈએ કે વિરુદ્ધમાં, આપણા રોજિંદા જીવનને થંભાવી દેનારા સામાન્ય નાગરિક-સ્વાતંત્ર્ય પરના આ હુમલાનો મક્કમતાથી સામનો કરવામાં આપણે સહુ એક બનીએ. આ ગુંડાગીરી ફાસીવાદનો માર્ગ તૈયાર કરે છે એટલું જ નથી – એ પોતે આજે તો હાજરાહજુર નગ્ન ફાસીવાદ બની ગઈ છે. એક યા બીજા પક્ષની સરકાર સામે યોજાતા આ બંધના ઉપાસકોનાં કરતૂકો સૌરાષ્ટ્રના પેલા ડાકુઓના કરતાં જરાયે જુદાં નથી કે જેમનામાં સરકારની સામે ખુલ્લી લડાઈ કરવાની તાકાત ન હોવાથી સીમના બિચારા અરક્ષિત ખેડૂતોને ત્રાસ આપવાની અને તેમનાં નાક કાપવાની હિચકારી પ્રવૃત્તિ એમણે આદરેલી. આજના શાસકોને સિંહાસન પરથી ઉતારી મૂકવા જેઓ નીકળી પડ્યા છે તેઓ પોતાની બધી શક્તિનો પરચો ભલે ચૂંટણી વખતે બતાવે, અથવા લશ્કરની સહાય વડે બળવો પણ એ કરી જુએ. પરંતુ પોતાના નિર્માલ્ય રોષનાં આવાં અર્થહીન પ્રદર્શનો વડે શાંત નાગરિકો પર આતંક ફેલાવવાનું તો તેઓ બંધ જ કરે, એવી ચેતવણી પ્રજાએ તેમને આપી દેવી ઘટે.

જે કોઈ સરકાર સત્તા પર હોય તેની એ ફરજ છે કે આવા ‘આંતરિક આક્રમણ’ની સામે પણ પોતાની તમામ તાકાત વાપરીને પ્રજાનું રક્ષણ કરવું અથવા તો શાસન છોડી દેવું અને લોકોને ફાવે તે રીતે પોતાનું રક્ષણ કરવા દેવું. જે સરકાર આજે પોતાની પ્રજાને આટલું રક્ષણ નહીં આપી શકે તેની ઉપર લોકોને અરાજકતાના વરુઓની વચ્ચે ફેંકી દેવાનો આરોપ ઇતિહાસ મૂકશે.

વિનોદિની નીલકંઠ, ઇસ્માઈલ પટેલ, દેવવ્રત પાઠક, જયેન્દ્ર ત્રિવેદી, મીરાં ભટ્ટ, પ્રેમશંકર ભટ્ટ, નિર્મળ વકીલ, દમયંતી મોદી, વિનુભાઈ પરીખ, ગુણવંત વડોદરિયા, મહેશ વસાવડા, નાનુભાઈ દુધરેજીયા, મહેન્દ્ર મેઘાણી

[‘ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા’ દૈનિક]

પરાકાષ્ઠા

જ્યારે મેં જમના નદીને કિનારે બાલચંદ્રના ઝાંખા તેજમાં, મૂર્તિમાન સૌંદર્યસમા તાજમહાલને જોયો, ત્યારે મારા હૃદયમાં એવા અકથ્ય ભાવો ઊભરાયા હતા કે મને લાગેલું કે આથી વધારે લાગણી કદી ઉદ્‌ભવી જ ન શકે !

પરંતુ જ્યારે હિમાલયનાં બરફથી છવાઈ ગયેલાં શિખરોની હારમાળાની વચમાંની ખીણોમાં ફેલાયેલાં કાશ્મીરનાં ફૂલખેતરો તથા ફૂલવનો મેં જોયાં, ત્યારે મારા મનમાં એવા તો અવર્ણનીય ભાવો ઉત્પન્ન થઈ આવ્યા, કે મને લાગ્યું કે લાગણીના ઊભરાની આ આખરી સીમા જ હશે.

પણ જ્યારે મેં નાયગરાના ધોધનું ભવ્ય અને ગંભીર સૌંદર્ય અખૂટ પાણી સાથે વહેતું જોયું, જ્યારે મેં જાપાનમાં પરોઢનાં સ્વપ્ન જેવા ધુમ્મસથી અર્ધઢાંક્યા અને સુંદરતાની અવધિસમા ફુજિયામા પર્વતનાં દર્શન કર્યાં; ત્યારે મને સમજાયું કે સૌંદર્યનાં દર્શનથી જે લાગણીઓ હૃદયમાં ઊભરાઈ આવે છે, તેનું માપ કાઢવું મિથ્યા છે.

છતાં તે લાગણીની પરાકાષ્ઠા પામવાની મને હોંશ રહી જ જતી. જ્યારે નિઃસ્વાર્થ સ્વર્ગીય પ્રેમની મૂર્તિનાં મને સાક્ષાત્ દર્શન થયાં, ત્યારે મેં સાચે જ માન્યું હતું કે જે પરાકાષ્ઠા હું શોધતી હતી, તે મને મળી રહી છે.

પરંતુ, નાનકડા હાથપગ હવામાં ઉછાળતા, સોનેરી વાંકડિયા વાળવાળા, અને મોગરાના ફૂલના ઢગલા જેવા સુકોમળ મારા બાળકને જ્યારે મેં મારા ખોળામાં લીધો, ત્યારે જ મને સમજણ પડી ગઈ કે હૃદયની લાગણીની પરાકાષ્ઠા અનુભવવા જગતમાં દેશપરદેશ રખડવું વૃથા છે. નિઃસીમ આનંદની આ અણમૂલ પરાકાષ્ઠાનો અનુભવ કુદરતે કેટલો સુલભ બનાવ્યો છે !

વિનોદિની નીલકંઠ

[‘વિનોદિની નીલકંઠના નિબંધો’ પુસ્તક]

નવ કહેજો !

વનવનમાં વદન હસવતી
કો સરિતા ચાલી જાય,
દુર્ગંધ જગતની વહતી
સાગરમાં શાંત સમાય:
સાચા જનસેવકનું જીવન ત્યમ પામે મૌનવિરામ –
એ સુભટ કાજ કો નવ કહેજો : ‘પ્રભુ, દે એને વિશ્રામ !’

ઝવેરચંદ મેઘાણી

પરીની શોધ

નાનકડી લીલાને તેની માએ એક પરીની વાત કહી. જિંદગીમાં પહેલી જ વાર લીલાએ પરીનું નામ સાંભળ્યું. પછી તો આખી રાત લીલાને પરીના જ વિચાર આવ્યા કરે ! સવાર પડતાં પહેલાં તો તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, 'ગમે તેમ કરીને પરીને જોવી તો છે જ; ઘરમાંથી પરવારીને, નિશાળમાંથી ગાબડી મારીને પણ આજે પરીને શોધવી તો ખરી જ.'

આજે લીલા બહુ જ આનંદમાં હતી. મા જ્યારે તેને ઉઠાડવા આવી ત્યારે લીલાએ તેના ગળાની આસપાસ પોતાના નાનકડા હાથ વીંટાળી દઈને માના હોઠ ઉપર ગાઢ પ્રેમથી એક ચુંબન કર્યું. લીલા કેવી આંધળી ! તેના પોતાના જ ચુંબનમાં રહેલી, ગુલાબનાં ફૂલની પાંખડી જેવી પાંખોવાળી પરીને તેણે જોઈ જ નહિ !

પછી લીલા પોતાના નાના ભાઈ શિરીષના પારણા આગળ ગઈ; એ તો હજી ઊંઘતો હતો. કોણ જાણે કેમ, જેવી લીલા નીચી વળીને તેના સોનેરી ને વાંકડિયા વાળ ઉપર હાથ ફેરવવા જતી હતી, તે જ ઘડીએ ઊંઘતા બાળકે મીઠું સ્મિત કર્યું ! અને તોપણ મૂર્ખી લીલાએ બાળકના મધુરા ખંજનમાં પરીઓ ન જોઈ !

પરીઓ પણ અકળાઈ ગઈ ! આ છોકરીની આંખોમાં જોવાની શક્તિ આપવી પ્રભુ વીસરી તો નથી ગયો ને !

પછી ન્હાઈ-ધોઈને લીલા પોતાની ભાભી પાસે ગઈ. લીલાનો ભાઈ ઘણા દિવસોથી કાંઈ કામ માટે દૂર દેશ ગયો હતો. ભાભી ધોળું લૂગડું પહેરીને બારી આગળ બેઠી હતી. અષાઢ મહિનાનાં વાદળ જેવા તેના કેશ છૂટા હતા, ઘણા દિવસોથી તેમાં તેલ નાંખેલું નહોતું. સૌભાગ્યસૂચક ચિહ્નો સિવાય તેના અંગ ઉપર એક પણ આભૂષણ નહોતું. લીલા એ ઓરડામાં દાખલ થઈ ત્યારે તેની ભાભીની નજર બારીની બહાર દેખાતી સીધી સડક ઉપર હતી. લીલાનો પગરવ સાંભળી તેણે પ્રયત્નથી તે નજર ખેંચી લીધી, તેનાથી અજાણતાં એક નિસાસો નંખાઈ ગયો. અરે ! ત્યારે પણ લીલાએ તે નિસાસામાં રહેલી ઘેરા રાખોડી રંગની પરીને ન જોઈ ! દુઃખની, વિયોગની પણ પરીઓ તો હોય જ ને ?

ખેતરોમાં અને આંબાવાડિયામાં ઘણું રખડીને સાંજે લીલા ઘેર ગઈ. તેણે માને કહ્યું, ''મા, મારાથી કેમ પરીઓ દેખાતી નથી ?''

આ સાંભળી પેલી રાખોડી પાંખવાળી પરી સુધ્ધાં બધી પરીઓ હસી પડી. ખરેખર ! આ લીલાની આંખો માત્ર દેખાવમાં જ આટલી સુંદર અને ચંચળ છે, બાકી તો એ બિચારી આંધળી છે. સર્વાનુમતે પરીઓએ એમ નક્કી કર્યું.

વિનોદિની નીલકંઠ

['વિનોદિની નીલકંઠના નિબંધો' પુસ્તક]

❀

દીકરો

પીતાંબરનો નાનો ભાઈ કાંતિ હડકાયું કૂતરું કરડવાથી બાવીશ વર્ષની ભરજુવાન વયે જ્યારે ગુજરી ગયો, ત્યારે ઘરની મોટી વહુ અંબાએ જે કલ્પાંત કરી મૂક્યું, જે છાતી-માથાં કૂટી નાખ્યાં, તે ઉપરથી સૌ કોઈને એમ જ લાગી આવે કે તે એના પેટનો દીકરો જ ગુમાવી બેઠી હશે. અને તે અનુમાન ઘણું ખોટું પણ ન ગણાય.

પંદર વર્ષની અંબા પરણીને સાસરે આવી ત્યારે, સસરા આગલી સાલ ગુજરી ગયેલા હતા, સાસુને ક્ષયરોગ લાગુ પડેલો હતો. અંબાએ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત સાસુએ તેને પોતાની પથારી પાસે બોલાવી ને બેસાડી. કાંતિ ત્યારે ફક્ત બે વર્ષનો હતો. પગ આવી ગયા હતા, પણ બોલતા પૂરું શીખ્યો નહોતો. સાસુએ કાંતિને પાસે બોલાવી અંબાના ખોળામાં મૂક્યો ને કહ્યું : ''જો બેટા કાંતિ, આ તારી બીજી બા.''

''બીજી બા,'' કાંતિ પોપટની પેઠે બોલ્યો. ખોળામાં બેઠેલા બચુકડા દિયર પ્રત્યે અંબાને ખૂબ વહાલ ઊપજ્યું. તેણે પ્રેમપૂર્વક કાંતિને માથે હાથ ફેરવીને કહ્યું : ''બા, હું જરૂર એની બીજી બા થવા મથીશ.''

અંબાના ચહેરા ઉપર તે બાળક પ્રત્યે પ્રેમની કુમાશ ફરી વળેલી જોઈ, સાસુએ વહુનું પારખું કરી લીધું અને છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. પોતાના લગ્નજીવનની લુપ્ત થતી સંધ્યાએ જન્મેલો આ બાળક, બાર મહિનાના ખૂણા દરમ્યાન આંસુની ધારે ઊછરેલો આ કાંતિ – તેને માટે હવે સાસુ નિશ્ચિંત બની ગયાં.

સાસુનો રોગ વધતો ચાલ્યો. ચાકરી કરવામાં વહુએ પાછી પાની ન કરી, દવા કરવામાં પીતાંબરે પણ કસર ન કરી; પણ જેની આવરદાની દોરીમાં દાંતી પડેલી, તે શરીર કેટલું ટકે ? પીતાંબરના લગ્ન પછી બારે મહિને તેની માતાનું મૃત્યુ નીપજ્યું. ત્રણ વર્ષનો કાંતિ માબાપ-વિહોણો બન્યો, પરંતુ તેની બીજી બા અંબાએ તેને માબાપની ખોટ એક ઘડી પણ પડવા ન દીધી.

પીતાંબરને મનને ખૂણે આ નાનકડા ભાઈ પ્રત્યે ઈર્ષા હતી. તેને થતું કે નવવધૂ અંબાના પ્રેમાળ હૃદયનો ઘણોખરો ભાગ આ બાળકે કબજે કરી લીધો હતો. અને સાચે જ, વાંદરીનું બચ્ચું જેમ પોતાની માતા ઉપર સંપૂર્ણ ભરોસો મૂકી તેને વળગેલું રહે, પછી વાંદરી એક ઝાડ ઉપરથી બીજા ઝાડ ઉપર કૂદકા મારે તોપણ બચ્ચું લેશમાત્ર ડરતું નથી, તેમ જ આ કાંતિ અંબા ઉપર પ્રેમપૂર્વક વિશ્વાસ મૂકી, તેને વળગીને જીવતો હતો. અંબા એવી તો ચતુર ગૃહિણી હતી કે પીતાંબરને ફરિયાદ કરવાની તક કદી પણ સાંપડતી જ નહિ. પીતાંબરની ઝીણામાં ઝીણી સગવડ તે કુનેહથી સાચવતી. અને પીતાંબર એમ તો શી રીતે કહી શકે, કે 'મારા નમાયા બાળક ભાઈ ઉપર તું પ્રેમ રાખે છે, તે મારાથી નથી ખમાતું ?'

પછી તો વર્ષો વહી ગયાં. અંબાને પોતાને પણ બાળકો થયાં. પરંતુ કાંતિનું

સ્થાન તેના હૃદયમાં ધ્રુવવત્ અવિચળ જ રહ્યું. લગ્નજીવનને પહેલે દિવસે 'બીજી બા' કહી પોતાના ખોળામાં બેસી ગયેલો તે બાળક અંબાના હૃદયના પ્રેમસિંહાસન ઉપર આરૂઢ થયો હતો. અંબાનાં બાળકો કાંતિને 'કાકા' નહિ પણ 'મોટાભાઈ' કહી બોલાવતાં અને અંબાને તે છોકરાં પણ 'બીજી બા'ને નામે જ સંબોધતાં.

કાંતિને ભણાવ્યો-ગણાવ્યો અને તે જોતજોતામાં એકવીસ વર્ષનો થયો, ત્યારે અંબાએ તેના લગ્નની વાત ઉપાડી. પીતાંબર કહે : "બે વર્ષ ખમી જઈએ. લગ્નનો ખર્ચ કરવા જેટલી હાલ સગવડ ક્યાં છે ? કન્યાને આપવા ખોબો ભરાય એટલું નગદ સોનું જોઈશે. ઉપરાંત કપડાં-ચપડાં વગેરેનું ખર્ચ થશે તે જુદું."

અંબા બોલી ઊઠી : "મારું પલ્લું અનામત પડ્યું છે, તે કાંતિની વહુને ચઢાવીશું."

પીતાંબર આશ્ચર્યચકિત થઈ બોલ્યો : "વાહ, તારી દેરાણીને તારું પલ્લું આપી દઈશ ? – નથી આ કાંઈ દીકરાની વહુ આવવાની; આ તો મારુંતારું કરતી દેરાણી ઘરમાં આવશે, જાણતી નથી ?"

છેવટે અંબાની જીત થઈ. સારી કન્યા શોધવાનું પણ તેણે જ માથે લીધું. એક નહિ પણ એકવીસ કન્યાઓ તેણે જોઈ નાખી. પીતાંબર ચિઢાઈને કહેતો : "તારા કાંતિ માટે તો સ્વર્ગની કોઈ અપ્સરા ઊતરી આવશે, તો જ તારું મન માનશે."

ઠંડી રીતે અંબા બોલી : "તે કાંતિ પણ દેવના દીકરા જેવો ક્યાં નથી ?"

છેવટ કરુણા નામની કન્યા ઉપર અંબાની નજર ઠરી. તે છોકરીના રૂપરંગમાં જાણે કાંઈ મણા જ ન હતી. તેનાં આંખ, નાક અને ચામડીનો રંગ તથા દેહઘાટ ખરેખર જ અનુપમ હતાં. એ સાત ચોપડી ભણેલી પણ હતી અને ઉંમરમાં સોળ વર્ષની હતી. "દરેક રીતે મારા કાંતિને લાયકની છે," અંબા સૌકોઈને હરખાઈ હરખાઈને કહ્યા કરતી હતી. અંબાએ તો ખૂબ જ હોંશથી કાંતિને પરણાવ્યો ને કરુણાને ઘરમાં આણી.

પીતાંબરે મનમાં ગણતરી કરી હતી કે દેરાણી બની આવેલી કરુણા અંબાની પાસે સમાન હક્કની માગણી કરશે ત્યારે અંબા રૂઠ્યા વગર નહિ રહે, અને આટલાં વર્ષથી પોતીકો કરી લીધેલો કાંતિ હવે આ રૂપાળી વહુનો બની જશે તે અંબાથી કદી સહન નહિ થાય. શાંત સંસારસાગરમાં તરતા પોતાના જીવન-હોડકામાં આગનું છમકલું જોવાની અને તે જોઈ મનને એક છૂપે ખૂણે રાચવાની અવળી ઇચ્છા પીતાંબરના અસંતુષ્ટ દિલમાં જાગી. માણસ પોતે જ્યારે કોઈક કારણસર હૈયાને એકાદ ઓતાડે ખૂણે પણ દુઃખી કે અસંતુષ્ટ હોય, ત્યારે બીજાને ડામવા ને દુઃખી જોવા તે ઇંતેજાર બને છે; એવું જ પીતાંબરને થયું. પરંતુ વીસ વર્ષથી ઘરમાં આવેલી ગૃહિણીને પીતાંબર ઓળખી શકેલો નહિ, તેથી તેની ગણતરી ઊંધી વળી.

રૂપરાશિ સરખી સોળ વરસની સુંદરીને પોતાના પ્રાણપ્રિય કાંતિની વહુ તરીકે ઘરમાં હરતીફરતી દેખીને અંબાનું હૈયું તો હરખાઈ જતું. અંબાના હૃદયમાં પ્રેમનું

પાત્ર એવું તો છલકાઈ જતું હતું કે તેના સંપર્કમાં આવનાર સૌ કોઈને તે પાત્રમાંથી જેટલો જોઈએ એટલો પ્રેમ મળી શકતો. જ્યારે સૌની માફક કરુણાએ પણ તેને "બીજી બા" કહી બોલાવવા માંડી, ત્યારે અંબાને ખૂબ આનંદ થયો.

અંબાને માથે સ્વર્ગ અડકવામાં માત્ર એક જ વેંત બાકી છે, એમ તેને લાગવા માંડ્યું. પણ એવું સંપૂર્ણ સુખ ભાગ્યે જ કોઈનું ટકી શકે છે; અંબાનું પણ ન ટક્યું.

બજારમાંથી ઘર ભણી આવતાં કાંતિને એક રખડતું કૂતરું કરડ્યું, ત્યારે કોઈને કલ્પના ન થઈ કે તે કૂતરું હડકાયેલું હશે અને આઠ દહાડે કૂતરાના દાંત પડવાથી પડેલો ઘા રુઝાઈ ગયો. તે સાથે સૌ કોઈના મનમાંથી પણ તે વાત ભૂંસાઈ ગઈ. પરંતુ કુદરતે પોતાનું કામ કર્યું. કૂતરું કરડ્યા પછી મહિને દિવસે કાંતિને હડકવા હાલ્યો અને બે દિવસમાં જુવાનજોધ કાંતિ ખલાસ થઈ ગયો. બાળક-અવસ્થામાં જ વિધવા બનેલી કરુણા કરતાં પણ અંબાનું રુદન વધુ હૈયાફાટ હતું.

દુઃખના દિવસો ધીમે જાય છે, તે ન્યાયે દિવસોનું ધીમું ધીમું વહેણ વહી જતું હતું. સવાર પડતી ત્યારે અંબાનું બેચેન ઉદાસ મન રાત્રીની શાંતિ ઝંખતું અને રાત્રીનું શાંત નીરવ વાતાવરણ તેના નિદ્રાવિહીન મનને અસહ્ય લાગતું, ત્યારે તે ઉગમણી દિશા ભણી મોઢું રાખી ઊગતા દિવસની રાહ જોતી. કાંતિના મૃત્યુનો વાંક કરુણા ઉપર ઢોળી પાડવા જેવી તે મૂર્ખ કે વહેમી નહોતી, એ તો પીતાંબર પણ જાણતો હતો. છતાં કદાચ કાંતિના ગયા પછી તેની વહુ પ્રત્યે અંબાને જાણેઅજાણે પણ અણગમો ઉત્પન્ન થશે એવી પીતાંબરની ગણતરી હતી, તે પણ ખોટી પડી. કાંતિ ઉપરનું તમામ હેત અંબાએ કરુણા ઉપર કેંદ્રિત કર્યું. ઘણી વાર સમીસાંજે કામથી પરવારી દેરાણી-જેઠાણી એકલાં પડે ત્યારે અંબા કહેતી : "મારાં સાસુએ પહેલે દિવસે જ મારે ખોળે છૈયો મૂકી દીધો. ભગવાનની કૃપાથી મેં તેને નાનેથી મોટો કર્યો, પણ ખરા વખતે હું ભાન ભૂલી. કૂતરું કરડ્યું ત્યારે તે હડકાયું હશે એ ખ્યાલ મને હૈયાફૂટીને કેમ ન આવ્યો ? મેં સાચવ્યો નહિ તેથી જ મારો રતન જેવો દીકરો કાળે કૂતરાનું રૂપ લઈ ભરખી ખાધો ! અને વહુ ! મારે વાંકે આજે તારે પણ આ બાળવયે રંડાપો વેઠવાનો આવ્યો. ભગવાનને ઘેર મારાં સાસુજીનો મેળાપ થશે, ત્યારે હું શું મોઢું દેખાડીશ ?" આક્રંદ કરતાં અંબા બોલ્યે જતી અને આંખમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવો વરસાવતી. નવયૌવનસંપન્ન વિધવા કરુણા મૂંગે મોઢે સાંભળ્યે જતી.

કોઈ ભૂંડી પડોશણ કદાચ એવો ઇશારો કરે કે, "વહુને નઠારે પગલે તમારો કાંતિ ગુજરી ગયો," તો અંબા કહેતી : "અરેરે, વહુ તો મારી કંકુ-પગલાંની, પણ મારાં જ નસીબ ફૂટી ગયાં તે કાંતિ કશું ભોગવ્યા વગર ચાલતો થયો. વહુએ તો અમૃતનો પ્યાલો એના મોઢા આગળ ધર્યો, પણ કાળે ઝાપટ મારી તે ઢોળી નાખ્યો; તેથી આ કાચી કેળ જેવી છોકરીનું અસહ્ય દુઃખ મારે દેખવાનું રહ્યું."

અંબાનાં પોતાનાં છોકરાં મોટાં થવાં લાગ્યાં હતાં અને વળી કાંતિની નવજુવાન વિધવા ઘરમાં ફરતી હતી તેથી, અને ખાસ કરીને તો પોતાનું દિલ જ ભાંગી પડેલું

હોવાથી, અંબાએ પતિ સાથેનું સહજીવન કાંતિના મૃત્યુ પછી પૂરું કર્યું હતું. સંસારસુખ ઉપરથી તેનું મન જ ઊઠી ગયું હતું. કાંતિના મૃત્યુ પછી કપડાંલત્તાં વિષે અંબા સાવ બેપરવા બની ગઈ હતી. માથું ઓળે ત્યારે પણ કદી સામે આરસી ન રાખે – માત્ર હેવાતનની નિશાનીનો ચાંદલો કપાળમાં કરે, ત્યારે એક અરધી ક્ષણ આરસીમાં કપાળનો ભાગ તે જોઈ લેતી, અને ચાંદલો તો કરવો જ પડે એટલે તે કરતી. બાકી કરુણાનું રૂપાળું, ઘાટીલું કપાળ ઉજ્જડ ઓરસિયા જેવું અને પોતાના કપાળમાં લાલચોળ ચાંદલો કરતાં પણ તેનું દિલ ક્ષોભ પામતું.

પીતાંબરને કાંતિના અકાળ મૃત્યુનો આઘાત નહોતો લાગ્યો એમ તો ન જ કહેવાય; પણ તે ઝટ રુઝાઈ ગયો. અને તેથી કાંતિના મૃત્યુ પછી છ મહિને તેનું મન વિષયસુખની ઝંખના કરવા માંડ્યું, ત્યારે અંબાએ કહ્યું : "આપણે બહુ વર્ષ સુખ ભોગવ્યું, અને સંસારના મંદિરમાં પેસતાં પહેલાં જ, ઊંબરા ઉપર પગ મૂકતાં જ કાંતિ બિચારો –" રુદનના સ્વરમાં અંબાના શબ્દો ગૂંગળાઈ ગયા. અંબાની દલીલ તથા આંસુનો જવાબ પીતાંબર પાસે ન હતો, પરંતુ તેથી કાંઈ તેનું મન વાનપ્રસ્થ બનવા તૈયાર થયું એમ તો ન જ કહેવાય. અને તેથી અંબા પ્રત્યે તે બેપરવા બન્યો ખરો, પણ તેના બદલામાં તેની નજર હવે યુવાનીને પહેલે પગથિયે ઊભેલી કરુણાની પાછળ પાછળ ભમવા લાગી.

અને વળી બે વર્ષ એમ જ વહી ગયાં. પીતાંબરનો મોટો દીકરો દશરથ હવે પરણે એવડો થયો હતો. સુરતમાં એક સારી કન્યા હતી તેને જોવા માટે અંબા તથા દશરથ સુરત જવાનાં હતાં. નવા જમાનાની સુરતી કન્યાએ મુરતિયાને જોયા વગર લગ્ન કરવાની અનિચ્છા બતાવી હતી અને આ તરફ દશરથે પણ કન્યાને જોયા પછી જ 'હા-ના'નો જવાબ દેવાની શરત રજૂ કરી હતી. ઘર, રસોડું તથા બાળકોની જવાબદારી કરુણા ઉપાડી લેશે એવી ખાતરી હોવાથી અંબા નિશ્ચિત જીવે દશરથને લઈ કન્યાને જોવા સુરત ગઈ.

આઠ દહાડે તે પાછી ફરી ત્યારે પીતાંબરને સ્ટેશન ઉપર તેડવા આવેલો દેખી પહેલાં તો અંબાના પેટમાં ફાળ પડી, કે જરૂર કાંઈ માઠું બની ગયું હશે – બીજું તો શું, પણ જરૂર કોઈ માંદું-સાજું થઈ ગયું હશે. પણ જ્યારે પીતાંબરે હસતે મોઢે સૌના ખુશીખબર આપ્યા ત્યારે અંબાનો જીવ હેઠો બેઠો; પણ તેને નવાઈ ખૂબ લાગી. મનમાં ને મનમાં એ પૂછવા લાગી : "આ સ્ટેશન ઉપર આવ્યા જ કેમ ?" ઘેર બધાં બાળકો કુશળ હતાં, પણ આઠ દહાડામાં કરુણાનો તો જાણે અવતાર જ ફરી ગયેલો લાગ્યો. તે ફિક્કી, ગભરાયેલી ને દૂબળી પડી ગયેલી જણાઈ. બપોરે નવરાશની વેળાએ અંબાએ કરુણાને વાંસે હાથ ફેરવી પૂછ્યું : "કેમ, બીજી બા વગર તારી કોઈએ ભાળ ન રાખી કે શું ? આમ કેમ ઢીલી પડી ગઈ ?" અંબાના પ્રેમાળ શબ્દો સાંભળી કરુણા રોઈ પડી. ખૂબ ખૂબ રોઈ, પણ મોઢેથી એક શબ્દ પણ ન બોલી. અંબાના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. પોતાની ગેરહાજરીમાં શું બન્યું હશે

એ વિષે તેને વહેમ પડ્યો, પણ તે તેણે પોતાના મનમાં વસવા ન દીધો. થોડા દિવસ એમ જ વીતી ગયા. પીતાંબર કદી નહિ ને હવે અંબાની જાણે ખુશામત કરતો ન હોય એમ વર્તવા લાગ્યો; અને પીતાંબરને દેખી તે ભૂત હોય તેમ છળીને કરુણાને ભાગતી દેખી બે-દુ-ચારનો હિસાબ ગણતાં અંબા જેવી ચતુર સ્ત્રીને વાર ન લાગી. તેણે કરુણાને એકાંતે બોલાવી વાત પૂછી લીધી, અને અંબાની ગેરહાજરીમાં પીતાંબરે પોતાના ઉપર કરેલા બળાત્કારની વાત કરુણાએ અક્ષરે અક્ષર કહી દીધી. જતે દિવસે જ્યારે કરુણાને ગર્ભ રહ્યાની ખાતરી થઈ, ત્યારે પણ અંબા શાંત જ રહી. અખૂટ ઉદારતાનો સાગર હૈયે ભરીને જ અંબાએ જન્મ લીધો હતો. તેને પતિ ઉપર ઘૃણા ન ઊપજી, અને પુત્રીવત્ દેરાણી ઉપર તો સહાનુભૂતિ ને અનુકંપાથી તેનું હૃદય ભરાઈ ગયું. દરેક દુઃખદ પરિસ્થિતિ માટે તે પોતાને જ જવાબદાર ગણતી, તેમ આ વખતે પણ તે પોતાના મનને કહેવા લાગી : "વાંક તારો જ ગણાય. તેં સંસારમાંથી જીવ ખસેડી લીધો, પણ એ બિચારા પરાણે વૈરાગ્ય શી રીતે પાળે ? વળી ભલભલા ઋષિમુનિઓનું પણ મન ચળાવે એવું અપ્સરા જેવું રૂપ આ કરુણાનું છે, તે જોઈ એમનું પરાણે રોકી રાખેલું મન હાથમાં ન રહ્યું તેમાં એમનો શો દોષ ?"

અંબાએ તો દશરથનું લગ્ન ઝટપટ આટોપી લીધું. તે છોકરાને તેના સસરાએ મુંબઈમાં પોતાના ધંધામાં ભેગો લઈ લીધો, એટલે પરણીને એ ગયો મુંબઈ. તે જ અરસામાં અંબાની મોટી છોકરી કાશીના પતિને ત્રણ વર્ષ માટે આફ્રિકા જવાનું થયું. ત્યાં ઠરીઠામ થયા પછી કાશીને તેડાવી લેવાનું નક્કી કરી પીતાંબરને ઘેર મૂકી જમાઈ પરદેશ ગયા. કાશી ઘરમાં આવી એટલે અંબાને ખૂબ નિરાંત થઈ. તેણે અનેક રાતના ઉજાગરા કરી મનમાં એક યોજના ગોઠવી કાઢી; કરુણાની વાતનો તોડ કાઢવાની તેને સરસ યુક્તિ સૂઝી. તેણે, અલબત્ત, પીતાંબરને તથા કરુણાને તે યોજના સમજાવી.

અંબા પોતે સગર્ભા છે, એવી વાત તેણે જાણે કેટલી શરમ સાથે પાડોશમાં તેમજ સગાંસંબંધીમાં ફેલાવી દીધી. "બળ્યું, બહેન ! માયા છોડવા ઘણુંયે મથીએ, પણ આ દેહની વાસના કેડા છોડતી જ નથી. જુવાનજોધ દેરાણી રંડાપાનું ઢગ દુઃખ ખમતી ઘરમાં ફરે છે, કાશી બે છોકરાંની મા થઈ છે, કાલ સવારે દશરથને ઘેર છોકરાં થશે, ત્યારે પણ અમારો સંસાર સંકેલાતો જ નથી ! તેમાં એકલા પુરુષનોય કેમ વાંક કઢાય ?" પ્રૌઢાવસ્થાને આરે આવેલી સ્ત્રીઓને પણ બાળકો જન્મે તેની નવાઈ નથી. તેથી અંબાની વાત સૌએ સ્વાભાવિક માની લીધી. પછી અંબાએ મુંબઈ જવાની વાત છેડી : "દશરથ બોલાવ બોલાવ કરે છે. બિચારી કરુણાય કેટલાં વર્ષથી ઘરની ચાર ભીંતો વચ્ચે ગૂંગળાઈ રહી છે. અને હું વળી પાછી બાળકના જન્મ પછી બંધાઈ જઈશ, તો હમણાં જરા સ્થળફેર કરી આવીએ." પછી કરુણાની સગર્ભા સ્થિતિ કોઈને પણ વર્તાય તે પહેલાં અંબા કરુણાને લઈ મુંબઈ ગઈ. દશરથને ઘેર આઠેક દિવસ રહ્યા પછી તે દેરાણી-જેઠાણી કોઈ અજાણી જગ્યાએ ચાલ્યાં ગયાં.

દીકરો પરદેશ ગયો છે ને આ તે દીકરાની વહુ છે – એમ અંબાએ તે અજાણી

જગાએ ચલાવ્યે રાખ્યું. કરુણાને સૌભાગ્યવતીનો વેશ પણ તેણે પૂરેપૂરો પહેરાવી દીધો હતો. પૂરા દિવસ થતાં તે ગામની ઇસ્પિતાલમાં કરુણાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો ! ''નર્યો મારો કાંતિ જ !'' અંબાએ છોકરાને જોતાંવેંત જ છાતીએ વળગાડી દીધો, દેરાણીનો બાળક જેઠાણીએ લઈ લીધો. થોડા જ દિવસમાં બાળકને લઈ બન્ને ઘેર આવ્યાં.

પડોશણોથી ઘર ભરાઈ જવા લાગ્યું : ''ધાર્યા કરતાં છોકરો જરા વહેલો અવતર્યો,'' અંબાએ સૌને જણાવ્યું. પડોશણો બોલી, ''દીકરો નર્યો પીતાંબરદાસનો નમૂને નમૂનો છે.'' ''એમ ?'' અંબા જરીક દુઃખી થઈને બોલી : ''હશે, બાપ જેવો બેટો થાય તેમાં શી નવાઈ ? બાકી મને તો આ તદ્દન મારા કાંતિ જેવો જ લાગે છે.''

પછી સૌના દેખતાં તેણે કરુણાને બોલાવી. તેના હાથમાં બાળક સોંપતાં તે બોલી : ''આમ જ એક વાર મારાં સાસુએ મારો કાંતિ મને સોંપ્યો હતો. આ કિશોર તને સોંપું છું – આધેડ વયે મારાથી તેની વેઠ થાય નહિ, અને તારુંય ચિત્ત આમાં પરોવાયેલું રહેશે. મારાથી કાંતિ ન સચવાયો, પણ તું આને જરૂર સાચવજે.''

આંખોમાં વહેતાં આંસુ લૂછી નાખતાં તેણે કરુણાનો છોકરો કરુણાના હાથમાં મૂક્યો.

વિનોદિની નીલકંઠ

❁

મને કસોટીએ ચઢાવવો

મ્હારાં પુસ્તકોના આપે કરેલાં વિવેચનોમાં આપે મ્હારા પ્રત્યે બહુ જ સહાનુભૂતિ દર્શાવ્યા કરી છે. કદી એમ નથી લાગ્યું કે મને અન્યાય કર્યો હોય. મ્હારી કવિતા – જેને કોઈએ હજી નજરે ચઢાવી નથી એની પણ આપે એવી ઉત્તેજક ચર્ચા કરી હતી કે મને પણ સાનંદાશ્ચર્ય થયું હતું.

હું બધું સારું જ લખું છું અને સહુએ તેને સારું કહેવું જ જોઈએ એવો જો હું ઘમંડ રાખું, તો હું મ્હારી માનવતા અને મ્હારી સામાન્યતાને અન્યાય કરું, નહીં ? એમ હું નથી માનતો ત્યાં સુધી જ હું આછું-પાતળું લખી શકીશ !

આપનાં વિવેચનોમાં ઉદારતાનો ગુણ સામાન્ય રહેલો છે. 'કલમ-કિતાબ'નાં પાનાંમાં આપની વિરુદ્ધના આક્ષેપો છાપીને લેખક કે અનુવાદકને કહેવું હોય તે કહેવાની અને તે સહુ જાણે એ રીતે પ્રસિદ્ધિ આપવાની ભારે સહિષ્ણુતા આપે દર્શાવી છે. એટલે આપને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે આપે મને કસોટીએ ચઢાવવો જોઈએ.

રમણલાલ વ૦ દેસાઈ

[ઝવેરચંદ મેઘાણી પરના પત્રમાં : 1940]

❁

સગા બાપનો દીકરો

લોલવણ ગામના ચોરા ઉપર મામલતદાર સાહેબનો મુકામ હતો. ગામના ખેડૂતો, વેપારીઓ તથા ઉભડો ભેગા થયા હતા.

મામલતદાર સાહેબ ગાદીતકિયે બેઠા હતા. પાસે તલાટી તથા પટેલ પણ બેઠા હતા. આજુબાજુ ખેડૂતો બેઠા હતા. વેપારીઓ પણ હતા. બે કોસના પાકા કૂવા તથા કૂંડી બાંધેલી એક વાડીની સો વીઘાની જમીન બિનવારસે જતાં આજે હરાજ થવાની હતી. વાડીમાં એક મકાન હતું. ઢોરનાં ઢોરવાડિયાં હતાં. ચાલીસ આંબાનાં ઝાડ હતાં. નાળિયેરી, મોસંબી અને ચીકુનાં પણ ઝાડ હતાં. જમીનની ફરતી દીવાલ હતી અને જમીન-માલિક શ્રીમંત માણસ હતા. તેણે શોખ ખાતર આ બધું કરેલું, પણ અચાનક ગુજરી જતાં તેમ જ વારસ ન હોઈ 'દરબાર દાખલ' થયેલ તેની આજે હરાજી હતી. તેથી લેવા ઇચ્છનારાઓની, અને કોના ભાગ્યમાં આ લૉટરી લાગે છે તે જોવા આવનારાઓની ઠઠ જામી હતી.

મામલતદાર સાહેબે કાગળોનો નિકાલ કરવા માંડ્યો. હરાજી જેમ મોડી થાય તેમ લોકો વધારે એકત્ર થાય એ માટે પરચૂરણ કાગળોનો જ નિકાલ શરૂ કર્યો. તલાટી નામ બોલતા જતા હતા. ખેડૂતો જવાબ લખાવતા હતા અને કામ ચાલ્યે જતું હતું.

''કાના ગોવા !'' તલાટીએ નામ પુકાર્યું, અને એક જુવાન ઊભો થયો. શ્યામલ વાન, કૃશ શરીર અને માત્ર એક ચોરણો ને શિર ઉપર ફાળિયું ધારણ કરેલી માનવકાયા 'જી' કહી આવી ઊભી રહી.

''કાનો તારું નામ ?''

''જી, હા.''

''તારો ભાઈ ગોપો ?''

''જી, હા.''

''ક્યાં છે ?''

અને ગોપો ઊભો થયો.

મામલતદાર સાહેબે બન્નેના સામું જોયું. વસ્ત્રોમાં, દેખાવમાં, રંગમાં અને મુખાકૃતિમાં બદલ્યા બદલાય એવા સહોદર ભાઈઓ તરફ એમણે મીટ માંડી. પછી સાહેબે પૂછ્યું :

''તમે તલાટી સાહેબ પાસે વહેંચણ નોંધાવી છે તે બરાબર છે ?''

''જી હા.'' બન્નેએ જવાબ આપ્યો.

''જુઓ, હું ફરી વાંચું છું. હજી પણ તમે ફેરફાર કરી શકો છો. હું એક વાર મંજૂર કરીશ પછી ફરી નહિ શકો તે તમને ખબર છે ને ?''

''જી, હા...''

"ત્યારે સાંભળો : ખીજડાવાળું ખેતર દસ વીઘાંનું તથા લોલવણ ગામનું ખાંધું ઉત્તર-દક્ષિણ દસ હાથ, પૂર્વ-પશ્ચિમ છ હાથ : એ બન્ને નાના ભાઈ ગોપાને ભાગે, બરાબર ?"

"જી, હા..."

"રામપરાને માર્ગે વાડી વીઘાં છની, જ્યાં એક કૂવો છે તે, કાનાને ભાગે, બરાબર ?"

"જી, હા–"

"ત્યારે મંજૂર કરી દઉં ?"

"જી, હા." અહીં બન્ને જણાએ એક સાથે ઉત્તર આપ્યો. મામલતદાર સાહેબે સહી કરવા કલમ ઉપાડી ત્યાં પાછળથી અવાજ આવ્યો :

"એ માબાપ, રહેવા દ્યો : જલમ કરો મા–" એક સ્ત્રી, અમાસની મેઘલી રાત જેવા વર્ણની, કાખમાં એક એવા જ વર્ણના બાળકને તેડીને માથેથી પડતા છેડાને ખેંચતી આગળ આવી.

"બાપા, તમારો દીકરો તો ગાંડો થયો સે –" છોકરાને કાખમાં ઊંચી ચડાવતી જાય છે, છોકરો રોતો જાય છે, અને લાંબા હાથ કરી મામલતદાર તરફ કોપાયમાન ભ્રૂકુટિ કરી બાઈ આગળ વધી રહી છે.

"રહેવા દેજો, હું ખોરડું નહિ દઉં, નહિ દઉં, ને નહિ દઉં ! મારાં છોકરાંને મારે નાખવાં ક્યાં –"

"આ કોણ છે ?" મામલતદાર સાહેબે પ્રશ્ન કર્યો.

"મારી જીવલેણ, સાહેબ !" કાનાએ એક જ શબ્દમાં પોતાની પત્નીનો પરિચય આપી દીધો.

"જીવ લેવા તો તું બેઠો છ – ભાઈને દઈ દે બધું ! આજ તો ખેતર ને ખોરડું દે છ, ને કાલ મને પણ દઈ દેશે –" સ્ત્રીઓના હાથમાં જે અંતિમ શસ્ત્ર છે તેનો ઉપયોગ કરતાં બાઈ રોવા માંડી.

"પણ ભાઈને અર્ધો ભાગ દેવો જ જોઈએ ને ? તું સમજતી નથી ને ભર્યા માણસમાં મારી આબરૂ લેછ ! જા જા, હાલતી થા –" પતિદેવ ગરજ્યા.

પટેલ હવે વચમાં પડ્યા. "ઊભો રે, કાના, ખીજા મા. મને વાત કરવા દે. જો દીકરી, તારે મોટાને ખેતર ન દેવાં હોય તો વાડી ગોપાને દઈ દે–"

"કાંઈ નહિ. વાંઢો રૂંઢો છે, ગમે ત્યાં ગદરી ખાય ! હું છોકરાંછિયાંવાળી, મારો માંડ માંડ વાડી ને ખેતરમાંથી ગુજારો થાય, એમાં ગોપલાને શું દઉં – ડામ ?" મામલતદાર જોઈ રહ્યા. ગામલોકોને આ અન્યાય વસમો લાગ્યો.

"સાહેબ, મારું રાજીનામું. મારે કાંઈ ન જોયે; લખી લ્યો. મારો ભાઈ ને ભાભી ભલે બધું ભોગવે –" હવે ગોપો બોલ્યો.

"અરે, એમ હોય ? તું મારા બાપનો દીકરો, ને ભાગ તો માગ ને !" કાનાએ ગોપાનો હાથ રોક્યો. "આનો તો દી ફરી ગયો છે."

"દી તારો ફર્યો છે તે બાવો થાવા ને અમને કરવા નીકળ્યો છે..." બાઈ રડી પડી.

"સાહેબ, મેં કહ્યું ઈ માંડોને, બાપા. મારે કાંઈ ન જોવે. મારો ભાઈ સુખી તો મારે બધું છે; હું ક્યાંક ગુજારો કરી લઈશ."

"અરે પડને પાટમાં, મારા રોયા ! લૂંટવા બેઠો છે ભોળા ભાઈને ! સમજાવીને પડાવી લેવું છે. આ તો ઠીક થયું કે મને ખબર પડી ગઈ, નહિતર મને ઘરબાર વગરની કરત ને ! હું તને કાંઈ નહિ દેવા દઉં, હા વળી –"

"અરે, પણ મારે જોવે છે પણ ક્યાં ? તમે બે જણાં સુખે રોટલો ખાવ તો હું આઘે બેઠો બેઠો રાજી થાઈશ, પણ આ ભર્યા માણસમાં તું ભલી થઈ અમારી આબરૂ પાડ મા. મારે કાંઈ ન ખપે..."

"ઇ તો વાતું. હમણાં ડાયરામાં પોરસીલો થાછ, પણ પછી આવીશ બાઝવા. ગોપલા, તને તો નાનપણથી ઓળખું છ..."

ગોપો હસ્યો. પોતાના પિતાની મિલકતનો અર્ધા ભાગનો હિસ્સેદાર અને હક્કદાર હતો, ભાઈ ભાગ દેવા તૈયાર હતો, પણ તેના સંસારને સળગાવી પોતે ભાગ લેવા તૈયાર ન હતો. ભાઈનું સુખ તેને મિલકતથી વિશેષ હતું.

"તો સાંભળ. આ ભાગ, ખેતર, ખોરડું કે ઘરવખરી એમાંથી મારે કાંઈ ન ખપે ! આ પહેર્યાં લૂગડાં હક્ક છે, બાકી મારે ગોમેટ છે. બસ, હવે રાજી –"

"હાં હાં –" લોકોમાંથી અવાજ આવ્યો.

"ગોપા, વિચાર કરી લેજે; કાયદો તને મદદ કરશે, અર્ધો ભાગ બરાબર મળશે." મામલતદારે કહ્યું.

"સાહેબ, બાપા, મેં મોઢેથી ગોમેટ કહી દીધું પછી હિંદુના દીકરાને બસ છે ને ! મારો ભાઈ ને ભાભી રાજી તો હું સો દાણ રાજી."

અભણ કોળી યુવાને તેના ભાઈના સુખ ખાતર સર્વસ્વનું બલિદાન આપ્યું. સહુની આંખો તેના તરફ મંડાઈ રહી. એક નીચું માથું કરી જોઈ રહ્યો અને આંસુ સારી રહ્યો કાનો.

મામલતદારે મૌન ધારણ કર્યું. ગોપાની હક્ક છોડી દેવાની કબૂલાતમાં સહી લીધી. સર્વત્ર મૌન છવાઈ ગયું.

"ચાલો, હવે વાડીની હરાજી કરીએ." મામલતદાર સાહેબે મુખ્ય અને અગત્યના કામનો પ્રારંભ કર્યો અને લોકો પણ જરા આનંદમાં આવી ગયા.

તલાટીએ વિગતો તથા શરતો વાંચી સંભળાવી. મામલતદાર સાહેબે તેની કિંમત હજારો ઉપર જાય તેમ સમજાવ્યું અને લોકોને માગણી કરવા આગ્રહ કર્યો. પણ કોઈ પહેલ કરતું નથી. મોટા મોટા માણસો માગણી કરવા આવ્યા છે. પહેલી

માગણી કોણ કરે તે જોવા એકબીજાનાં મુખ સામું જોઈ રહ્યા હતા. ઘણી વાર થઈ, કોઈ માગણી કરતું નથી. મામલતદારે ગામના અગ્રગણ્ય નાગરિક વનેચંદ શેઠને કહ્યું : "શેઠ, માગણી કરો ને ? કોક શરૂ કરશે પછી ચાલશે."

"હાં-હાં," શેઠ હસ્યા, "સાહેબ, કોકે પગ તો માંડવો જોવે; આપ ગમે તેની માગણી મૂકો, પછી ચાલશે."

"તો કોની મૂકશું ?"

"ગોપાની –" માંડલામાંથી અવાજ આવ્યો. તેમાં ગોપાની હમદર્દી હતી કે મશ્કરી તે સમજાયું નહિ. પહેરેલ લૂગડે બહાર નીકળેલા ગોપા પાસે પાંચ હજારનું નજરાણું ભરવાની ક્યાં ત્રેવડ હતી ?

"તો ભલે – લ્યો, ગોપાનો સવા રૂપિયો.' મામલતદારે માગણી લીધી.

"સાહેબ, પણ–" ગોપો બોલી ન શક્યો.

"ગભરા મા, ગોપા, તારા હાથમાં આ શેઠિયા આવવા નહિ દે. હજી તો આંકડો ક્યાંય પહોંચશે."

પણ માગણી થતી નથી. મામલતદાર સાહેબ સમજાવીને થાક્યા.

"હબીબ શેઠ, પૂછપરછ તો ઘણા દિવસથી કરતા હતા, હવે કાં ટાઢા થઈ ગયા ?" એમણે બીજા શેઠને કહ્યું.

"સાહેબ –" વનેચંદ બોલ્યા. "આપે ભૂલ કરી એ વાત આપને કોણ કહે !"

"કેમ ! મારી ભૂલ ?"

"હા. આ દેવ જેવા ગોપાની ઉપર કોણ ચડાવો કરે ? જમીન તો મળી રહેશે, પણ આવો ખેલદિલ જુવાન નહિ મળે, જેણે બાપની મિલકત ભાઈના સુખ સારુ હરામ કહી. એની ઉપર ચડાવો હોય નહિ. આપો, સાહેબ સવા રૂપિયામાં આ વાડી ગોપાને આપો !"

આખા માંડલામાં આનંદ પ્રસરી ગયો. વનેચંદ શેઠના શબ્દોને જ અનુમોદન મળવા માંડ્યું. કોઈ ચડાવો કરવા તૈયાર નથી.

"ગોપા, ત્યારે 'ત્રણ વાર' કહી દઉં ? દસ વીઘાંનું ઘાસખેતર છોડ્યું તેના બદલામાં તને આવી અફલાતૂન વાડી મળી. રાજી ને ?" મામલતદારે 'એક વાર, બે વાર...' બોલતાં કહ્યું.

"બાપા," ગોપાની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. "ગામ લેવા દે, ને આપ માવતર આપો તો રાજી; પણ હું એકલો શું કરું ? એમાં મારા ભાઈ કાનાનું પણ નામ નાખી દ્યો –"

મામલતદાર, મહાજન અને ગામ જોઈ રહ્યાં.

શંભુપ્રસાદ હ૦ દેશાઈ

પત્રકારિત્વની ચાલણગાડી

પત્રકારિત્વની રોમાંચકારી દુનિયાનું આકર્ષણ જેમણે અનુભવેલું છે, તેવા સહુ જુવાનોના હાથમાં અચૂક મૂકવા જેવું એક અંગ્રેજી પુસ્તક છે 'એક્ટિવ ન્યૂઝરૂમ'. વૃત્તવિદ્યાનું એ સુંદર સચિત્ર પાઠ્યપુસ્તક પ્રગટ કરેલું છે ઇન્ટરનેશનલ પ્રેસ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ નામની સંસ્થાએ.

વર્તમાનપત્ર-સંચાલનની આધુનિક પદ્ધતિઓની તાલીમ એશિયા ખંડના પત્રકારોને આપવા માટે એ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાએ બે સેમિનાર યોજેલા. તેમાં દેશદેશાવરના નિષ્ણાત પત્રકારોએ રજૂ કરેલી સામગ્રી આ તાલીમ-પોથીરૂપે બહાર પાડવામાં આવી છે.

"પત્રકારિત્વમાં અનેક ઉત્તમ પાઠ્યપુસ્તકો બ્રિટન અને અમેરિકાથી આપણે ત્યાં આવેલાં છે, પણ ભારતના સંજોગોને આટલું બધું અનુરૂપ બીજું કોઈ નથી." એમ કહીને અંગ્રેજી દૈનિક 'હિન્દુ'માં તેની સમાલોચના કરનાર એસ. એ. ગોવિંદરાજન્ લખે છે કે, "એક આજીવન અખબારનવીસ અને પત્રકારત્વના શિક્ષક લેખે મને લાગે છે કે આ પુસ્તકમાં આપેલી મિતાક્ષરી સૂચનાઓમાં હું બહુ થોડું ઉમેરી શકું તેમ છું."

ભારતનું એક બીજું ઉત્તમ અંગ્રેજી દૈનિક 'સ્ટેટ્સમન' આ પુસ્તક વિશે લખે છે કે, "આપણાં છાપાંને ત્રાસદાયક હદે કંટાળાભરેલાં બનાવી મૂકનારી તેમની કેટલીક રીતરસમોની રચનાત્મક ટીકા કરીને તેને સુધારવાનાં વહેવારુ સૂચનો આ તાલીમપોથી રજૂ કરે છે. ખબરપત્રીઓ અને ઉપતંત્રીઓ પોતાના કસબમાં વધારે પ્રવીણ કેવી રીતે બની શકે, તે આ પુસ્તક તેમને કહે છે. પોતાના દરેક સાથી-કાર્યકરને તંત્રીઓ આ પુસ્તકની એક એક નકલ ભેટ આપશે, તો તેમને એનું વળતર મળી રહેશે."

મા-ઘેલો બાળ

પેલાં સાગરમાં વસનાર, માડી ! મને બાળ બોલાવે;
એનાં હૈયાં તે કેવાં હેતાળ, માડી ! મને રમવા બોલાવે.
છાનાં કહે મારા કાનમાં :
અમે ભમવા તે જાતાં
દેશ-વિદેશને કાંઠડે
રૂડાં ગાયન ગાતાં;
આજે આંહીં આવી નીસર્યાં,
કાલે ક્યાં વળી જાશું !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના બંગાળી પરથી]

સંસ્કૃતિના તાણાવાણા

ભારતની સંસ્કૃતિ સંસ્કૃત ભાષાના તાણાવાણામાં વણાયેલી છે. એ ભાષાનું પરિવર્તન થઈ ખીલેલી પાલિ, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ આદિ અને અત્યારની આપણી લૌકિક ભાષાઓ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રવાહને વહન કરતી આવી છે. એ બધી જુદી જુદી ભાષાઓની મણિમાળાના સૂત્રાત્મક રૂપે મુખ્યત્વે સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રાણતંતુ છે. ભારતવર્ષના આત્મારૂપ સંસ્કૃતિ સંસ્કૃત ભાષામાં જેવી સર્વતોભદ્ર ભાવે પ્રગટ થઈ, તેવી આ લૌકિક ભાષાઓમાં નથી થઈ. લૌકિક ભાષાઓમાં તેનાં અમુક અમુક અંગો જ જાણે ફૂલ્યાંફાલ્યાં. એ બધાં અંગોનો સમન્વય કે શુદ્ધીકરણ મૂળ સ્રોતની મદદ દ્વારા થતાં જ રહેવાં જોઈએ. એટલે ભારતને સંસ્કૃત ભાષાનું આરાધન ચાલુ રાખ્યા વિના ચાલવાનું નથી.

પ્રજાનો મોટો ભાગ લૌકિક ભાષાઓ દ્વારા જ સંસ્કાર-રસ મેળવતો રહેવાનો. પરંતુ સમગ્ર દેશની સંસ્કૃતિના ધારણ-પોષણ-સંશોધન માટે પ્રજાના અમુક વર્ગનો પેલા મૂળ સ્રોત સાથેનો સંપર્ક ચાલુ રહેવો જ જોઈએ. ભારતીય શાળાઓમાં સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસને માટે જરૂરી સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરવી જોઈએ. તે માટે ઉપયોગી એવું નાનું સુલભ સાધન ગણીને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરેલો છે. મૅટ્રિકના વિદ્યાર્થીને જે કક્ષાના સંસ્કૃત ફકરાઓ ભણાવવામાં આવે છે, તેમને મુખ્યત્વે લક્ષમાં રાખીને આ કોશના શબ્દો સંઘર્યા છે. મૅટ્રિક જેટલું સંસ્કૃત ભણ્યા પછી એ વિદ્યાર્થીને સંસ્કૃત સાહિત્યના મૂળ ગ્રંથો તરફ જવા મન થાય, તો તેને ઉપયોગી એવો એક બીજો કોશ મળવો જોઈએ.

મૅટ્રિક કક્ષામાં સામાન્ય રીતે ‘રામાયણ’, ‘મહાભારત’, પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત નાટકો અને ‘કાદંબરી’, ‘કથાસરિત્સાગર’, ‘હિતોપદેશ’, ‘પંચતંત્ર’ આદિ કથાસાહિત્યને આવરવામાં આવે છે. એટલે આ કોશમાં મુખ્યત્વે એ સાહિત્યના શબ્દો આવી જાય એ લક્ષમાં રાખ્યું છે.

ગોપાલદાસ જીં૦ પટેલ
[‘સંસ્કૃત-ગુજરાતી વિનીત કોશ’]

❁

સફર મહીં હો ઉજ્જડ વગડો
કે નગરો ઝળહળતાં;
યાળ ઉછાળે ખારો દરિયો
કે ઝરણાં ખળખળતાં;
હવે મુઠ્ઠીમાં ગગન !
અમે, બસ, ગાયા કરીએ !

હસિત બૂચ

દુકાળ ટાળવાની દિશામાં

અંગ્રેજી ભાષામાંથી જ્ઞાનદોહનની વાત વાતાવરણમાં ગુંજતી હતી ત્યારે શ્રી નગીનદાસ પારેખે ‘કોશનો કારમો દુકાળ’ એ શીર્ષક હેઠળ એક લેખ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માસિકમાં લખેલો. એક સારા પ્રમાણભૂત અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોશની અત્યાવશ્યકતા પર ભાર મૂકતાં, ગુજરાતે હજુ આવો કોશ આપ્યો નથી તેનું દર્દ એ લેખમાં પ્રતિબિંબિત થતું હતું. લેખ તરફ મારું ધ્યાન દોરાતાં મેં શ્રી નગીનદાસનો સંપર્ક સાધ્યો અને આવો કોશ તૈયાર કરવા શું કરવું તેની સલાહ માંગી.

યોગાનુયોગ એ જ સપ્તાહમાં શ્રી પાંડુરંગ દેશપાંડે એમના અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોશની હસ્તપ્રત લઈ મારી પાસે આવ્યા ને એના પ્રકાશનની જવાબદારી સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી ઉઠાવે તેવી વિનંતી કરી. હસ્તપ્રત લઈને હું શ્રી નગીનદાસને, શ્રી ઉમાશંકરને અને બીજાઓને મળ્યો અને દેશપાંડેના આ પ્રયત્ન વિશે એમની સલાહ માગી. એ સૌનું કહેવું હતું કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી આ કોશ પ્રસિદ્ધ કરવાનું વિચારેલું, પણ નાણાંને અભાવે એ શક્ય બન્યું નહોતું.

આમ લીલી ઝંડી મળતાં, વિશેષ સંતોષ ખાતર મેં અમારા અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિન્દી, વાણિજ્ય, રસાયણશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોના અનુભવી પ્રાધ્યાપકોની બેઠકો યોજી, અમુક શબ્દગાળામાં એમને સૂઝે તેવા રોજિંદા વપરાશના શબ્દોનો સમાવેશ થયો છે કે કેમ અને એના અર્થ બરાબર છે કે કેમ તે નાણી જોયું ને ઘટતાં સૂચનો કર્યાં. શ્રી દેશપાંડેએ એ સ્વીકાર્યાં, એટલે પ્રકાશનના પૈસા માટે મેં પ્રયત્ન આદર્યો.

યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન, મિનિસ્ટ્રી ઑફ એજ્યુકેશન [ભારત સરકાર] અને રાજ્ય સરકારે મને જણાવ્યું કે આટલી મોટી રકમ એ કોશ અર્થે અનુદાનિત કરી શકે તેમ નથી. એટલે મેં ભાઈલાલભાઈ અમીન ટ્રસ્ટને ટહેલ નાંખી. એમણે સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીને રૂ. 50,000 આપવાનું સ્વીકાર્યું અને કોષનું કામ પાટે ચડ્યું. આ રકમ મળી એટલે રાજ્ય સરકારને મેં પુનઃ વિનંતી કરી અને તેણે રૂ. 10,000નું અનુદાન આપી પૂર્તિ કરી.

પરિણામે, 35,000 શબ્દોવાળો, 825 પાનાંનો કોશ પંદર રૂપિયાના મૂલ્યે અમે ગુજરાતની પ્રજાને સાદર કરી શક્યા છીએ.

અમારી ખ્વાહિશ છે કે આ કોશની આશરે પોણો લાખ શબ્દોની એક બૃહત્તર આવૃત્તિ અને પંદરેક હજાર શબ્દોની શાળેય આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવી.

ઈશ્વરભાઈ પટેલ

❁

નાના બાળકનો ભાર ખોળામાં લાગે છે, મોટાનો કાળજામાં.
[ચીની કહેવત]

❁

સંકલ્પ અંશતઃ પૂરો

વરસોજૂનો સંકલ્પ આ કોશના પ્રકાશન સાથે અંશતઃ પૂરો થાય છે. અંશતઃ એટલા માટે કે મોટા કોશનો ખરડો લાંબા વખતથી તૈયાર પડ્યો છે અને હજી છાપવાનો બાકી છે.

હિંદની શાળા-મહાશાળાઓ માટે તૈયાર થયેલો એક અંગ્રેજી કોશ 'ન્યુ મેથડ ઇંગ્લિશ ડિક્શનેરી', ઇંગ્લેન્ડની શાળાઓ માટે તૈયાર થયેલો કોશ 'ઓક્સફર્ડ સ્કૂલ ડિક્શનેરી', તેમ જ જિજ્ઞાસુ વાચકો માટે રચાયેલો કોશ 'જનરલ બેઝિક ઇંગ્લિશ ડિક્શનેરી' – આ ત્રણે કોશો પ્રસ્તુત કોશમાં સમાવી લેવામાં આવ્યા છે. તેમાં બીજા કેટલાય શબ્દો ઉમેરવામાં આવ્યા છે. શબ્દોના અર્થો સ્પષ્ટ અને ચોક્કસપણે આપવા માટે કેટલાક અંગ્રેજી, અંગ્રેજી-ગુજરાતી, અંગ્રેજી-મરાઠી અને ક્યાંક અંગ્રેજી-હિન્દી કોશોની પણ મદદ લેવામાં આવી છે. શબ્દોના ઉચ્ચારો મુખ્યત્વે 'કોન્સાઈઝ ઓક્સફર્ડ ડિક્શનેરી ઓફ કરન્ટ ઇંગ્લિશ' અનુસાર આપ્યા છે. શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ, સમજૂતી અને સંદર્ભો સાથે પર્યાયો આપવાનો બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પાંડુરંગ ગો૰ દેશપાંડે

– ને તમે યાદ આવ્યાં

પાન લીલું જોયું ને તમે યાદ આવ્યાં,
જાણે મોસમનો પહેલો વરસાદ ઝીલ્યો રામ,
એક તરણું કોળ્યું ને તમે યાદ આવ્યાં.

ક્યાંક પંખી ટહુક્યું ને તમે યાદ આવ્યાં,
જાણે શ્રાવણના આભમાં ઉઘાડ થયો રામ,
એક તારો ટમક્યો ને તમે યાદ આવ્યાં.

જરા ગાગર ઝલકી ને તમે યાદ આવ્યાં,
જાણે કાંઠા તોડે છે કોઈ મહેરામણ રામ,
સ્હેજ ચાંદની છલકી ને તમે યાદ આવ્યાં.

કોઈ ઠાલું મલક્યું ને તમે યાદ આવ્યાં,
જાણે કાનુડાના મુખમાં બ્રમાન્ડ દીઠું રામ,
કોઈ આંખે વળગ્યું ને તમે યાદ આવ્યાં.

કોઈ આંગણ અટક્યું ને તમે યાદ આવ્યાં,
જાણે પગરવની દુનિયામાં શોર થયો રામ,
એક પગલું ઊપડ્યું ને તમે યાદ આવ્યાં.

હરીન્દ્ર દવે
['હયાતી' પુસ્તક]

એ ગુણ ગાવા ગમે છે

શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિકાર બની હસ્તિનાપુર ગયા હતા. એ શાંતિના દૂત હતા. દૂતનો ઉતારો રાજાના ભવનમાં હોય. દુર્યોધને પોતાના ભાઈ દુશાસનના ભવનમાં કૃષ્ણના ઉતારા માટે સગવડ કરી હતી. પરંતુ કૃષ્ણ તો ગંગાતીરે કુટિર બાંધીને રહેતા વિદુરને ત્યાં ગયા.

અગાઉ વિદુર હસ્તિનાપુરના રાજભવનમાં જ રહેતા હતા; તે છોડીને એ વનમાં શા માટે રહેવા ગયા, તેનો ખુલાસો કરતાં 'ભાગવત'માં શુકાચાર્ય ધૃતરાષ્ટ્રના ચાર પ્રકારના દોષ વર્ણવે છે : પ્રથમ તો, લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોને બાળી નાખવાના પ્રપંચમાં 'વિનષ્ટદષ્ટિ' ધૃતરાષ્ટ્ર પણ જોડાયા હતા; બીજું, ભરી સભામાં સતી દ્રૌપદીના કેશ ખેંચવાનું પુત્રનું કુકર્મ ધૃતરાષ્ટ્રે અટકાવ્યું નહીં; ત્રીજું દ્યુતમાં કપટથી જિતાયેલા યુધિષ્ઠિરે દ્યુતની શરત પાળી પાછા ફર્યા બાદ રાજ્યનો પોતાનો હિસ્સો માગ્યો, તે આપવાની પણ ધૃતરાષ્ટ્રે ના પાડી. અને એનો ચોથો દોષ એ કે જગદ્ગુરુ કૃષ્ણનાં અમૃતતુલ્ય વચનો, થોડાં બચેલાં પુણ્યોને પણ પરવારી બેઠેલા ધૃતરાષ્ટ્રે ન સાંભળ્યાં.

આવા ધૃતરાષ્ટ્રે સલાહ લેવા માટે વિદુરને બોલાવેલા. વણમાગી સલાહ તો વિદુર આપતા નથી પણ પૂછે છે ત્યારે કહે છે કે, રાજવી, તમારા પુત્રને માટે આ બધું કરો છો; પણ એ પુત્ર નથી. પુત્ર તો કુળને સંવર્ધે, કુળનો નાશ ન કરે. પરંતુ દુર્યોધન તો કુળનો નાશ કરવા બેઠો છે, એને કઈ રીતે પુત્ર કહેવાય ?

આ શબ્દો સાંભળતાં દુર્યોધન વિદુર પર રોષે ભરાય છે, તેને અપશબ્દોથી નવાજે છે અને નગરમાંથી હાંકી કાઢવાની વાત કરે છે. વિદુર તો ન પ્રશંસાથી ફૂલાય છે, ન નિંદાથી ઓઝપાય છે. આ બધું જ પરમાત્માની માયાને કારણે થાય છે એ જાણનારા વિદુર હવે વ્યથારહિત થઈ, ધનુષ્યને પોતાના ઘરને દરવાજે છોડી યાત્રાએ જવા નીકળે છે. પોતે શત્રુને પક્ષેથી યુદ્ધ કરશે, એવો સંદેહ ન જાગે તે માટે જ ધનુષ્ય મૂકીને એ ચાલી નીકળે છે.

પછી સકળ તીર્થ કરીને વિદુર યમુનાતટે પાછા આવે છે ત્યારે ભગવાનના ભક્ત ઉદ્ધવનાં દર્શન કરે છે. બહુ લાંબા કાળ પછી વિદુરને કોઈ પરિચિત જનનો ભેટો થાય છે, એટલે એ સૌના કુશળ પૂછે છે. ધર્મરાજા આદિ ભાઈઓ વગેરેના કુશળના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ઉદ્ધવ થોડીક ક્ષણો અવાક્ બની જાય છે. યાદવાસ્થળીની હજી વિદુરને ખબર નથી. પછી ઉદ્ધવ કહે છે : શ્રીકૃષ્ણ રૂપી સૂર્ય અસ્ત પામતાં અમારાં ઘરો અત્યારે શ્રીવિહીન થઈ ગયાં છે, ત્યારે તમને કુશળ શી રીતે કહું ?

કૃષ્ણની વાત પૂછનાર અને સાંભળનાર કોઈક ઉદ્ધવને ઘણા સમયે મળ્યું. તેમાંયે વિદુરના જેવા ભગવાનના ભક્ત શ્રોતા ક્યાંથી મળે ? એટલે હવે ઉદ્ધવ કૃષ્ણના લીલામય ચરિત્રને વર્ણવવા બેસે છે. એ ચરિત્ર વિદુર તો જાણે જ છે. પણ

કૃષ્ણના ગુણ સૌ જાણે તોય વારંવાર ગાવા ગમે છે. એટલે કૃષ્ણની બાળલીલાથી માંડી નિર્વાણ સુધીની ક્ષણો ઉદ્ધવ વર્ણવવા માંડે છે.

હરીન્દ્ર દવે

['નવનીત-સમર્પણ' માસિક]

અંધકાર

અંધકાર ગરવાનો રૂખડો બાવો,
કે અંધકાર વાંસવને વાયરાનો પાવો.

અંધકાર ગરબામાં જોગણીના ઠેકા,
કે અંધકાર ડુંગરામાં મોરલાની કેકા.

અંધકાર મેલડીના થાનકનો દીવો,
કે અંધકાર આંખડીની પ્યાલીથી પીતો.

અંધકાર સૂતો સૂરજની સોડે,
કે અંધકાર જાગ્યો ઉજાગરાની જોડે.

અંધકાર પાટીમાં ચીતરેલ મીંડું,
કે અંધકાર સોનાના ખેતરમાં છીંડું.

અંધકાર વ્હેલા પરોઢિયાનું શમણું,
કે અંધકાર નમતું તારોડિયું ઊગમણું.

અંધકાર જોગીની ધૂણીની રખિયા,
કે અંધકાર પાણીના પો પરે બખિયા.

અંધકાર બાળકને હાથ ફરે ગરિયો,
કે અંધકાર દાદાની વારતાનો દરિયો

હરીન્દ્ર દવે

સ્વાધીન અજય છે ભોમ અમારી,
મુક્ત અજય અમ સરિતાતીર;
ગિરિગહ્વર ને ખીણ-કોતરો,
મુક્ત સદા અમ સાગર-નીર !

ઝીણાભાઈ દેસાઈ, 'સ્નેહરશ્મિ'

માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં

ફૂલ કહે ભમરાને, ભમરો વાત વહે ગુંજનમાં :
માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં.

કાલિન્દીના જલ પર ઝૂકી
પૂછે કદંબડાળી :
યાદ તને બેસી અહીં વેણુ
વાતા'તા વનમાળી ?
લહર વમળને કહે, વમળ એ વાત સ્મરે સ્પંદનમાં :
માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં.૦૦૦

શિર પર ગોરસમટુકી,
મારી વાટ ન કેમે ખૂટી,
અબ લગ કંકર એક ન લાગ્યો
ગયાં ભાગ્ય મુજ ફૂટી;
કાજળ કહે આંખોને, આંખો વાત વહે અંસુઅનમાં :
માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં.

હરીન્દ્ર દવે

ચિરઆસ્વાદ્ય વિરહગીત

કવિની વાણીમાં આકાર પામે ન પામે ત્યાં તો કોઈ કોઈ કાવ્યપંક્તિ લોકજીભે રમતી થઈ જાય છે. હરીન્દ્રની 'માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં' આપણા સાહિત્યની એવી એક પંક્તિ છે. વૃંદાવન છોડી કૃષ્ણ મથુરા ગયા, એની વિરહવેદના આખા ગોકુળના મુખમાં મૂકી સદીઓથી અનેક કવિઓ ગાતા આવ્યા છે. ગળથૂથીમાં મળતો એ સાહિત્યવારસો અત્યંત સમૃદ્ધ હોવા છતાં આપણા કવિઓને એનું આકર્ષણ એટલું બધું રહેતું આવ્યું છે કે પોતપોતાની આગવી રીતે કવિઓ પેઢી દર પેઢી કૃષ્ણનાં ગીતો લખતા જ રહે છે. આ પૈકી કેટલાંક તો નરસિંહ, મીરાં, દયારામ જેવા પાસેથી મળેલા વારસામાં ચિરંતન સ્થાનનાં અધિકારી બને છે. 'માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં' આપણું એવું એક નીવડેલું ગીત છે; મધુવન છોડી ગયેલા કૃષ્ણના વિરહથી ગોપીઓને થતી વેદનાની કવિતાના આપણા સમૃદ્ધ વારસાની યાદ તાજી કરાવતું ચિરઆસ્વાદ્ય વિરહગીત છે. આપણાં ભણેલાં, અભણ, આબાલવૃદ્ધ – સૌને અતિપરિચિત એવી કથાને આજના કવિઓ કેવી તાજગીભરી નવીનતા અર્પે છે, તે આ ગીતની પંક્તિએ પંક્તિએ ધબકે છે.

ઝીણાભાઈ દેસાઈ, 'સ્નેહરશ્મિ'

['ભજનયોગ' પુસ્તક : 2003]

" – એમ કહી શકશે ખરી ?"

સહુથી પવિત્ર સંબંધ હોય તો તે ભાઈ-બહેનનો છે. "મારો વીર" કહેતાં સ્ત્રીના મુખ ઉપર જે ઉલ્લાસ, જે ગર્વ, જે આત્મીયતા જાગે છે, એ તો દેવોને પણ ઈર્ષા ઉપજાવે. ગુજરાતી ભાષાએ 'વીર' એટલે બહાદુર અને 'વીર' એટલે ભાઈ, એ બન્નેને જોડીને ભાષાને ભાવની અત્યંત ઉચ્ચ સપાટી પર મૂકી દીધી છે. જે પ્રજામાં વીર બેઠો હોય, એની બહેનો વગડામાંયે નિર્ભય ફરતી હોય.

ધર્મેન્દ્રસિંહજી કૉલેજમાં હું ભણતો હતો ત્યારે ત્યાં મેઘાણીનો કાર્યક્રમ હતો. એમણે મેના ગુર્જરીનું ગીત ગાયું. તેની એક પંક્તિ આજે પણ કાનમાં ગુંજે છે. મેના બાદશાહને સંભળાવે છે –

મુને ન જાણીશ એકલી
મારા ગુર્જર ચડે નવ લાખ રે !

"બાદશાહ, મને એકલી જાણીને ઉપાડી જવાની ગુસ્તાખી કરતો હો, તો રહેવા દેજે. મારા નવ લાખ ગુર્જરો તારું પગલું દબાવતા આવશે અને તને ધૂળ ચાટતો કરી દેશે."

પછી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ તરફ આંગળી ચીંધી મેઘાણીએ કહ્યું : "આ કૉલેજની કોઈ પણ છોકરીની છેડતી થાય, તો તે ગુંડાને એમ કહી શકશે ખરી કે, મારી પાછળ મારા પાંચસો વીર બેઠા છે; તારી ખો ભુલાવી દેશે ?"

મકરન્દ દવે

❀

જોકે સમયની પાર હું કાયમ નથી રહ્યો,
હું આ સમયમાં છું – એ મને ભ્રમ નથી રહ્યો.
એવું નથી કે સુખનો સમુંદર છે ચોતરફ;
હું ક્યાં સુખી છું ? – એવો મને ગમ નથી રહ્યો.

હરીન્દ્ર દવે

❀

ઝંખ્યું હતું મિલન તે હવે સામટું મળ્યું,
ગર્દી ઘણી વધી છે જનાજાની આસપાસ.
સાચો વિસામો રહી ગયો મઝધારમાં, હવે
શાંતિનો થોડો ડોળ કિનારાની આસપાસ.

હરીન્દ્ર દવે

❀

તરણેતર

મારાં મનડાંનો માનેલ મીઠો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
એને મેળામાં ક્યાંય ના દીઠો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
આવી તરણેતરને મેળે, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
જોતી આવી હું ઊભે કેડે, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
અહીં ઊમટ્યા માનવી લાખો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
નહિ એનાથી થઈ ચાર આંખો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?

મેં તો ડોકમાં હાંસડી પહેરી, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
અને લ્હેરિયાં હાલ્યાં લ્હેરી, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મેં તો પહેર્યો ગુલાબી કમખો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
જાશે આજનો દન શું અમથો ? માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મારી ખણખણ કાંબિયું બોલે, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મારી નજરું તે એકને ખોળે, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મારી સાહેલિયું કતરાતી, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મારી સંશેથી ધડકે છાતી, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મન મૂકી બધાંય રે' મ્હાલી, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મારો મેળો શું જાશે ખાલી ? માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
એના વાવડ તે કેને પૂછું, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
જરા ભીની આંખલડી લૂછું, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?

ત્યાં તો પાછળથી વાગે પાવો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
ન્હોય બીજાનો સૂર તે આવો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
પછી વાંકી એ પાઘડી દીઠી, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
હસી માયાળુ આંખડી મીઠી, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
કેડ પાતળી ને ફૂમકાં ઝાઝાં, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
ડિલે છાંટણાં ગલાલનાં તાજાં, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
એની મીટ પરે મનડાં ઓવારું, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
કરું ઓળઘોળ આયખું મારું, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મીઠો તરણેતરનો મેળો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
મારો સંગી તે થઈ ગ્યો ભેળો, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
હવે મેળાનો રંગ રહી જાશે, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?
હાશ ! હૈયાને ટાઢક થાશે, માણીગર ક્યાં મ્હાલે ?

નાથાલાલ દવે

❀

ચકીબહેન

ચકીબહેન, ચકીબહેન, મારી સાથે રમવા
આવશો કે નહિ ?
આવશો કે નહિ ?

ચક ચક ચણજે,
ચીં ચીં કરજે,
ચણવાને દાણા
આપીશ તને,
આપીશ તને.

બા નહિ વઢશે,
બાપુ નહિ બોલશે,
નાનો બાબો તને
ઝાલશે નહિ,
ઝાલશે નહિ.૦૦૦

બેસવાને પાટલો,
સૂવાને ખાટલો,
ઓઢવાને પીંછાં આપીશ તને,
આપીશ તને.

પહેરવાને સાડી,
મોરપીંછાંવાળી,
ઘમ્મરિયો ઘાઘરો આપીશ તને,
આપીશ તને.૦૦૦

જુગતરામ દવે

❁

ટોળામાં સાંતેલો સૂર થૈ વિખૂટો
કોઈ વીખરેલી લહેરખીને ગોતે;૦૦૦
સાગરમાં વરસીને વાદળ ઝંખે છે
નેહતરસી આ ભોમને લગીર.

હરીન્દ્ર દવે

❁

ચિરકાળના મિત્રો

મંદિરમાં હું મોટે ભાગે જતો નથી. કોઈ પણ બુકસ્ટોલ મારે માટે મંદિરની ગરજ સારે છે. પુસ્તકઘરમાં જઈએ ત્યારે આપણે કેટલીય સદીઓ સાથે મુલાકાત લેતા હોઈએ તેમ લાગે છે. કેટલાંય એવાં પુસ્તકો છે કે જેમણે આપણા જીવનના અનેક તબક્કે આનંદ આપ્યો હોય છે, તો કેટલીક કૃતિઓ એવી હોય છે કે જેણે જીવન પ્રત્યેનો આપણો અભિગમ બદલી નાખ્યો હોય. એક પુસ્તક વાંચ્યા પછી આપણે એ–ના એ રહેતા નથી; આપણામાં કશુંક ઉમેરાય છે, કંઈક જે નકામું પડ્યું હોય એની બાદબાકી થાય છે. પુસ્તક આપણા લોહીમાં ભળી જાય છે, આપણાં ચૈતન્યનું સંવર્ધન કરે છે.

પુસ્તકો આપણી એકલતા દૂર કરે છે, આપણા એકાંતને સમૃદ્ધ કરે છે. માતાની જેમ એ આપણું જતન કરે છે, પિતાની જેમ છત્રછાયા આપે છે. પુસ્તકો આપણા ચિરકાળના મિત્રો છે. એમનો સહવાસ આપણે જ્યારે પણ માગીએ, ત્યારે ભાવથી તે આપણને ભેટે છે. આ સંબંધ કદીય વણસતો નથી. જે માણસ પુસ્તકોની વચ્ચે રહે છે, તે જિંદગી આખી બગીચાની વચ્ચે જ બેઠો હોય છે. સ્થૂળ વૈભવ અને સૂક્ષ્મ વૈભવ વચ્ચેનો ભેદ એને સમજાય છે.

હેલન એક્સલીનું એક અંગ્રેજી પુસ્તક છે : 'બુક લવર્સ ક્વોટેશન્સ' : 'પુસ્તકપ્રેમીઓનાં અવતરણો'. તેમાં પુસ્તકો વિશેનાં અનેક લોકોનાં મંતવ્યો છે.

સુરેશ દલાલ

['ઝલક तेरा' પુસ્તક : 2004]

❁

છે તેની ઇજ્જત કરીએ

કોઈ માણસની આંખ બરાબર જોતી હોય, અને કોઈક સવારે એ જાગે ત્યારે આંખને અંધાપો વળગ્યો હોય. આવા અંધકારમાં ભલભલાં મેઘધનુષ નિચોવાઈ જતાં હોય છે.

માટે આપણી પાસે નાનીમોટી જે કોઈ વસ્તુ હોય તેની ઇજ્જત કરીએ. આપણી તમામ ઇંદ્રિયોનું કાંઈક ને કાંઈક તો કર્મ હોય છે. જોવા માટે આંખ છે, ચાલવા માટે પગ છે, કામ કરવા માટે હાથ છે, બોલવા માટે હોઠ છે. ક્યારે શું ખૂંચવાઈ જશે, એની આપણને ખબર નથી. માટે આપણી પાસે જે કાંઈ છે, તેની ઇજ્જત કરીએ, તેને માટે ઈશ્વરનો ઉપકાર માનીએ.

સુરેશ દલાલ

['ઝલક तेरा' પુસ્તક : 2004]

❁

ફૂલપગલીઓ

આજે મનનો કોઈ જુદો જ મિજાજ છે. ગુમાવ્યાની ગણતરી નથી, તો જે કંઈ મળ્યું છે એનો નશો પણ નથી. ઘણું બધું મેળવી લેવાની કોઈ મહત્ત્વાકાંક્ષી સ્પૃહા નથી. વિગતનો કોઈ ભાર નથી, તો અનાગતની કોઈ અકળાવનારી છાયા નથી. કશાયનું મૂલ્ય આંક્યા વિના આંખ ભરી ભરીને બધું જોઉં છું. વિષાદ અને આનંદથી પર એવી મનની અવસ્થા છે.

કવિતા લખવાનું મન થાય એવું વાતાવરણ છે. પણ કોરા કાગળને કોરો રાખવાની પણ કોઈ જુદી જ મજા છે. એટલા માટે જ કવિતા લખવાનું ટાળું છું. પતંગિયા જેવા ઊડતા શબ્દોને કાગળમાં જકડી નથી દેવા. નિર્ભયતાથી ચણતાં પારેવાંની જેમ આ શબ્દોને એમ ને એમ રાખવા છે; જાળ નાખીને પકડી લઈને પિંજરમાં પૂરી નથી દેવા. આજે કવિતા લખવી નથી, જીવવી છે. જીવનમાં કેટલી બધી કવિતા છે અને જીવન કેવું કાવ્યમય છે, એની જ વાત કરવી છે.

ચાલવાનું મન થાય એવા રસ્તા છે, સૂર્યનું પ્રથમ કિરણ થઈને લંબાવાનું મન થાય એવું આંગણું છે, પંખી થઈને કૂજવાનું મન થાય એવાં વૃક્ષો છે, પ્રેમ કરવાનું મન થાય એવી વ્યક્તિ છે, તો પૂજવાનું મન થાય એવી વિભૂતિ પણ છે, માછલી થઈને તરવાનું મન થાય એવું જળ છે, ચન્દ્ર થઈને ઊગવાનું મન થાય એવું આકાશ છે, રાતરાણી થઈને મહેકવાનું મન થાય એવો અંધકાર છે, ગીત થઈને રેલાઈ જવાનું મન થાય એવા સહૃદય શ્રોતાઓ છે. આખી સૃષ્ટિને આલિંગનમાં લઈ લઉં એટલો છલકતો પ્રેમ છે. જાગી ગયા હોઈએ પછી સ્મૃતિઓ મમળાવવાનું મન થાય એવી અધમીંચેલી આંખ જેવી સવાર છે. નહીં ફળેલાં સપનાંઓને દુઃખની જરીક અમથી પણ લાગણી વિના, જાણે કે મ્યુઝિયમમાં ફરતા હોઈએ અને જોઈએ એ રીતે, જોવાની અલિપ્ત અવસ્થા છે. છે...છે...છે.

જીવનમાં કેટલું બધું છે ! હૃદય નાનું પડે એટલો બધો આનંદ છે. જળમાં, સ્થળમાં, નભમાં, પવનમાં બધે જ જીવનની ફૂલપગલીઓ દેખાય છે.

સુરેશ દલાલ

['મારી બારીએથી' પુસ્તક : 1976]

❁

ના જેને ઊગરવું હો, એને કોણ ઉગારે ?
વમળોથી બચાવો, તો ડૂબે જઈ કિનારે !

અમૃત 'ઘાયલ'

❁

મુંબઈનો માળો

મુંબઈ જેવું વિશાળ શહેર, એમાં ભરચક લત્તાઓ, એમાં એક નાનકડી સાંકડી ગલી, એમાં એક ચાર મજલાનું મકાન, મકાનની લગોલગ લગનની વાડી, વાડીમાં પીપળાનું ઝાડ, પીપળાના ઝાડમાં ભેરવાયેલા ફાટેલા પતંગો અને ચાર માળ પર રહેતા માણસોનો બબ્બે ઓરડીઓમાં સચવાયેલો સંસાર...

મકાનને દાદરે બેસી વાડીમાં ઘણી વાર જોયા કર્યું છે. લગ્નની મોસમમાં દરરોજ નવો માંડવો... સવારના પહોરથી વાતાવરણમાં સાડીશેલાંના રંગ... ધોતિયું, કફની, સફેદ ટોપી અને સફેદ ચંપલ... વાજાંવાળાઓ... લાઉડસ્પીકર... વરઘોડો આવે ત્યારે મુકાતી લગભગ એક જ રેકર્ડ "ઘૂંઘટકા પટ ખોલ રે, તોહે પિયા મિલેંગે" ...પછી રાતનો સમય, બત્તીઓ... અને પછી કન્યાવિદાય... આંસુઓ... શિખામણો... શણગારેલી મોટર અને.... આમ ને આમ સંસારની શરૂઆત... ફ્લેટમાં કે ઓરડીમાં...

વાડીમાં પીપળો એમ ને એમ ઊભો છે. કેટલાંયે લગ્ન ...જમણ...રિસેપ્શન... નાનામોટા ઝઘડા... માણસનાં નાનાં મન... એની ઈર્ષાઓ... એની પ્રદર્શનવૃત્તિ, રોશની અને એ પછીનો અંધકાર... ધામધૂમ અને એ પછીનો સૂનકાર...

ચાર માળના મકાનના પગથિયે પગથિયે શૈશવે કૂદકા-ભૂસકા માર્યા છે, કિશોરાવસ્થાએ તંબૂ તાણ્યા છે. પ્રત્યેક ઓરડીનો જુદો જુદો સંસાર જોવા મળ્યો છે – તો આખા માળાનું સામૂહિક જીવન પણ જાણવા મળ્યું છે. દાદરની વચ્ચેની જગામાં, છૂટક કામ કરતા ઘાટીઓ પણ પોતાના એશઆરામની પળોને પાનતમાકુથી લાલમલાલ કરી મૂકતા કે બીડીનાં ઠૂંઠાંથી તેજીલી કરતા જોયા છે.

પ્રત્યેક ઓરડીનું વ્યક્તિત્વ જુદું. બહારથી બધી જ સમાન લાગે એ તો માત્ર આભાસ. કોઈકને ઘરે-આંગણે તોરણ લટકે. તોરણના પોપટ બોલકા લાગે અને ઓરડીના માણસો મૂંગા. કોઈકનાં બારણાં બાંડાં જ હોય. ઊંબરા તો પ્રત્યેક ઓરડીના પૂજાય. સામેના પીપળાને કંકુના છાંટા નિયમિત મળે.

મોટાંઓની તકરાર ખાસ ન હોય, પણ સીદીભાઈને સીદકાં વહાલાં – એમ છોકરાંઓની બાબતમાંથી જ કાંઈક ચકમક ઝરે. ઉપલા મજલા પર રહેનારાઓને નીચલા મજલાવાળા પ્રત્યે એક સામાન્ય ફરિયાદ રહે : પાણીનો ધોધ છૂટો મૂકે એટલે ઉપર પાણી ચડતાં વાર લાગે. છાપાં પણ દરેક ઓરડીમાં ન આવે. પ્રત્યેક માળામાં એક વ્યક્તિ તો એવી હોય છે જે માળાનાં છાપાંની ગરજ સારે. આમ એકમેકના ઘરે આવવાજવાનો કે લેવડદેવડનો વહેવાર સવારથી શરૂ થાય. કોઈને લેવામાં કે આપવામાં શરમસંકોચ નહીં. કોથમીર, લીંબુ ને લીમડાથી માંડીને એકાદ વાટકી ઘી-તેલની પણ લેવડદેવડ થાય.

હવે તો રેડિયો ઓરડીએ ઓરડીએ આવી ગયો હશે. પણ પહેલાં તો જો એકાદ ઓરડીમાં રેડિયો આવે તો જાણે કે છોકરો જન્મ્યો હોય એમ આસપાસનાં

પડોશીઓ હરખ કરી જતાં.

પ્રત્યેક પડોશીની આંખમાં બાઈનોક્યુલરના કાચ હોય જ. કોને ત્યાં કોણ આવ્યું, કેમ આવ્યું, ક્યારે આવ્યું, આવનાર વ્યક્તિ કેટલા કલાક બેઠી, એનો બધો જ હિસાબ – અત્યારે રાજકારણમાં જેમ એક દેશ બીજા દેશની હિલચાલની ચોકી કરે છે એમ – કર્યા કરે.

વૅકેશનમાં તો આખો માળો છોકરાઓનો થઈ જાય. દાદરના કઠેડા પર લસરવાથી માંડીને બધી જ રમતો અને મસ્તી-તોફાનો આરંભાઈ જાય. લખોટી, કોડી, પત્તાં, કેરમ બૉર્ડની મોસમો આવે ને જાય.

કોઈકને ઘરે ઠાકોરજીની રાજસેવા જેવું હોય તો એનો પ્રસાદ આખા માળાને મળે. કોઈક નવરાત્રિમાં ગરબા ગવડાવે તો એની લહાણી ઘરદીઠ મળે. કોઈકને ત્યાં ઘરનો માણસ ક્યારેક અતિશય મોડે સુધી ન આવ્યો હોય તો આખો માળો ચિંતા કરે.

અંગત અને બિનંગતનો અહીં સમન્વય થયો હોય છે. સામૂહિક જીવનની નાનકડી વિદ્યાપીઠ જેવો મુંબઈનો માળો છે.

સુરેશ દલાલ

['મારી બારીએથી' પુસ્તક : 1976]

❀

કાલે

નાનાં અમથાં આજ ભલે ને, કાલે મોટાં થાશું;
અમે તો ગીત ગુલાબી ગાશું !

કળી-કળીનાં ફૂલ થાય ને બુંદ-બુંદનો દરિયો !
નાની અમથી વીજ ચમકતી આભે થઈ ચાંદલિયો;
મસ્ત થઈને અજાણ પંથે અમે એકલાં જાશું :
અમે તો ગીત ગુલાબી ગાશું !

નાનકડી કેડીનો થાતો મારગ કેવો મોટો;
એવા મોટા થઈશું કે નહિ જડે અમારો જોટો !
હશે હોઠ પર સ્મિત : આંખમાં કદી હોય નહિ આંસુ,
અમે તો ગીત ગુલાબી ગાશું !

સુરેશ દલાલ

❀

આખરી પડદો

એક જ નાટકના દસ હજારથી વધુ ખેલ ભજવવાનો વિશ્વવિક્રમ જેણે સ્થાપ્યો, તે 'અદ્રક કે પંજે' (આદુનાં મૂળ) ઉપર આખરી પડદો પડી ગયો છે. છેલ્લાં 35 વરસ દરમ્યાન ત્રણ કરોડ જેટલા લોકોએ એ નાટક જોયું છે અને 60થી વધુ દેશોમાં 27 ભાષામાં એ ભજવાયું છે. હમણાં સુધી જ્યાં જ્યાં એ રજૂ થયું છે ત્યાં બધે પ્રેક્ષાગાર ભરચક રહ્યાં છે અને છેલ્લે છેલ્લે બેંગલોર તથા પુણેમાં એના પ્રયોગો થયા ત્યારે જેટલા લોકોને ટિકિટ મળી તેનાથી બમણા જેટલાને નિરાશ થઈને પાછા ફરવું પડેલું.

હજી પણ 'અદ્રક કે પંજે'ની ભજવણી થાય તો ધંધાદારી રીતે એને સફળતા વરે જ. પણ એના 56 વરસના નિર્માતા બબ્બનખાન કહે છે કે, “એ નાટકને નિરંતર જે લોકપ્રિયતા સાંપડતી રહી છે તે હજી ચાલુ છે ત્યાં જ એના ખેલ ખતમ કરવાનો નિર્ણય મેં કર્યો છે. એમાંથી મને પૈસા, નામના, કીર્તિ, પારિતોષિકો વગેરે બધું સાંપડેલું છે, અને હવે તેની પર આખરી પડદો પાડી દેવાનો સમય પાકી ગયો છે.”

મિનિટે મિનિટે પ્રેક્ષકોને હસાવતા રાખનાર નાટક 'અદ્રક કે પંજે'નું મુખ્ય પાત્ર છે રમતુભાઈ નામના એક સરકારી કારકૂન. આઠ બાળકોના એ બાપને ઘેર નવમાના આગમનની તૈયારી છે. એને માથે કરજ ખૂબ ચડી ગયું છે, પણ તે ચૂકવવા બાબત કોઈ ચિંતા એને છે નહીં. એના સસરા ને સાળા જેમતેમ કરીને એને આફતમાંથી ઉગારી લે છે, પણ પોતાની ભૂલમાંથી કશો બોધપાઠ રમતુભાઈ લેતા નથી. અનેક વાર માથે આપત્તિ આવી ગઈ હોવા છતાં નવા બાળકના જન્મની ઉજવણી કરવાનું એ ઠરાવે છે.

નાટકના નિર્માતા બબ્બનનાં છ ભાઈબહેનો ભૂખનો ભોગ બનીને મરી ગયેલાં, ને પોતે બેકાર હતા. ભાઈબંધો સાથે ચાપાણી પીતાં રમૂજી ટુચકા સંભળાવવાની એમને આદત હતી. 1965માં એક રાતે એવાં ચાપાણી પછી હૈદરાબાદના પોતાના ઘરની બહાર સડક પરની બત્તી નીચે બેસીને ખાને એક હાસ્યકથા લખી નાખી. પછી રમતુ વિશેનું નાટક એણે ચાર મહિનામાં પૂરું કર્યું. અને મા પાસેથી મંગલસૂત્ર માગીને રૂ. 275માં તે વેચી નાખ્યું, જેથી રવીન્દ્ર ભારતી થિયેટર ભાડે રાખી શકાય અને થોડાં ભીંતપત્રો ચિતરાવી શકાય.

ઘેર ઘેર ફરીને એણે નાટકની ટિકિટો વેચી અને લગભગ બધાએ ધર્માદામાં પૈસા આપતા હોય તે રીતે એ લીધી. 'અદ્રક કે પંજે'ના પહેલા ખેલમાંથી ખર્ચ ન નીકળ્યો, પણ પ્રેક્ષકોને તે પસંદ પડ્યું. એટલે બબ્બન ખાને દેવું કરીને બીજો ખેલ ભજવ્યો. પછી તો એ એક જાતનો ઇતિહાસ રચવા માંડ્યા.

એ જમાનામાં જગતમાં સૌથી વધારે સમય સુધી ચાલેલું નાટક હતું આગાથા ક્રિસ્ટીનું 'માઉસ ટ્રૅપ'. છેલ્લા દાયકાના આરંભમાં ખાન તેનાથી આગળ નીકળી ગયા.

આવો વિક્રમ સર્જનારા નાટકના સરંજામ પાછળ ખાને ફક્ત રૂ. 650 ખરચેલા. એનો તખ્તો ગોઠવતાં પંદરેક મિનિટ લાગે છે અને સંકેલો દસ મિનિટમાં જ થઈ જાય છે. 1965ની 22મી સપ્ટેમ્બરે નાટકના પ્રથમ ખેલ વખતે ખરીદેલ છત્રી, શેરવાણી અને ટિફિન-કેરિયરને જ ખાન છેવટ સુધી વળગી રહેલા.

રમતુભાઈની બેજોડ રમૂજો હવે માણવા નહીં મળે, તેનો અફસોસ કરતા ‘અદ્રક કે પંજે’ના ચાહકોને એક વાતનું આશ્વાસન આપી શકાય કે તેના અનુસંધાનમાં બીજા એક નાટકની પટકથા બબ્બન ખાને તૈયાર કરી છે અને તેને તખ્તા પર રજૂ કરવાની ધારણા છે. દરમ્યાન, પ્રથમ નાટકને ટેલિવિઝન સિરિયલનું સ્વરૂપ આપવા માટે તેમાં થોડાક ફેરફારો કરવામાં આવશે.

[‘સ્ટેટ્સમન’ દૈનિક : 2000]

❁

ઝાડ મને લાગે નહીં પરાયાં…

મને એક એક ઝાડની માયા
કે ઝાડ મને લાગે નહીં કોઈ દિ’ પરાયાં.

ઝાડ ઉપર ફૂલ થઈ ફૂટું ને
પંખી થઈ બાંધું હું માળો,
ખિસકોલી થઈને હું દોડ્યા કરું છું, ભલે
ઉનાળો હોય કે શિયાળો.
એક એક ઝાડની છાયા
કે ઝાડ મને લાગે નહીં કોઈ દિ’ પરાયાં.

ઝાડની હું ડાળી ને ઝાડનું થડ હું તો
પાંદડાં ને ઝાડનું હું મૂળ છું,
ઝાકળની જેમ હું તો વળગું છું ઝાડને,
સોનેરી કિરણોની ધૂળ છું.
લીલા લીલા વાયરા વાયા,
કે ઝાડ મને લાગે નહીં કોઈ દિ’ પરાયાં.

સુરેશ દલાલ

❁

મોજ આવી શકે છે સાગરની,
ખુદના ખાબોચિયે તરે કોઈ.

‘મરીઝ’

❁

સત્તાવન સેન્ટ

એક નાના દેવળ પાસે ડૂસકાં ભરતી એક બાળા બહાર ઊભી હતી. “અંદર હવે જગ્યા નથી,” એમ કહીને તેને દેવળમાં આવવા દીધી નહોતી.

થોડી વારમાં વડા પાદરી એની પાસેથી પસાર થયા ત્યારે એને ડૂસકાં ભરતી જોઈને કારણ પૂછ્યું, તો તેણે કહ્યું : “મને દેવળની રવિવારની પાઠશાળામાં જવા દેતા નથી.” એ લઘરવઘર અને મેલીઘેલી છોકરી પ્રત્યે એમને કરુણા ઊપજી. હાથ પકડીને વડા પાદરી એને અંદર લઈ ગયા અને બીજાં બાળકો સાથે તેને રવિવારની પાઠશાળામાં બેસાડી. છોકરીના આનંદનો પાર ન રહ્યો. એ છોકરી સૌને એટલી વહાલી લાગી કે તેને બીજી છોકરીઓ સાથે રૂમમાં રહેવા-સૂવાની સગવડ કરી આપી. રાતે તેણે સરસ ઊંઘ લીધી. પણ જે બાળકોને ભગવાનને ભજવાની આવી સગવડ નથી મળતી એ બાળકો એને સૂતાં પહેલાં બહુ યાદ આવ્યાં.

એ છોકરીનાં મા-બાપ તો ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેતાં હતાં, એટલે બીજે દિવસે એ એમની પાસે ચાલી ગઈ. પણ દેવળની રવિવારની પાઠશાળામાં હવે એ નિયમિત જતી હતી.

બેએક વરસ પછી એક દિવસ એ છોકરીનું શબ ગરીબો માટેની વસાહતના એક મકાનમાં પડેલું જોવા મળ્યું.

એની અંતિમક્રિયામાં મદદરૂપ થવા મા-બાપે એના દોસ્ત બની ગયેલા પેલા વડા પાદરીને બોલાવ્યા. એમણે આવીને છોકરીના શબને સરખી રીતે મૂકવા ઉપાડ્યું, તો ચીંથરેહાલ એક નાનો બટવો એની નીચે પડેલો જોયો. કોઈ ઉકરડામાંથી તેને આ બટવો મળ્યો હશે એવો લાગતો હતો. એ બટવામાં 57 સેન્ટ હતા અને સાથે એક ચબરખી હતી. બાળકના જેવા ગડબડિયા અક્ષરવાળી એ ચબરખીમાં લખ્યું હતું : “વધુ બાળકો સમાઈ શકે એવી મોટી પાઠશાળા બાંધવામાં કામ આવે એ માટે આ પૈસા છે; દેવળમાં આપી દેવાના છે.”

પાઠશાળા પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને એ છોકરીએ બે વરસમાં આટલી બચત કેવી રીતે કરી હશે તેના વિચારથી વડા પાદરી દ્રવિત થઈ ગયા.

દેવળના વિસ્તારના લોકોના સુખચેન માટે ખેવના રાખતા સુખી શુભેચ્છકોની તેમણે બીજે દિવસે મિટિંગ બોલાવી. પેલો બટવો અને પેલી ચબરખી ટેબલ પર મૂકીને તેમણે વાત શરૂ કરી. એ છોકરીના નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અને ભક્તિભાવ વિશેની આખી કથા એમણે કહી અને પાઠશાળા માટે વધુ મોટું મકાન બાંધવા ભંડોળ ભેગું કરવા કમ્મર કસવા અપીલ કરી.

સ્થાનિક છાપાંમાં આ આખી વાત સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ. એક ધનિકના વાંચવામાં એ આવી. તેમણે લાખો રૂપિયાની કિંમતની ગણાય એવી જમીન બહુ ઓછી રકમ લઈને આપવા ઑફર કરી. દેવળના સંચાલકોએ એમને જણાવ્યું કે “આટલી બધી રકમ દેવળ આપી શકે તેમ નથી.” તો, પેલા ધનિકે કહ્યું : “આ

આખી જમીન દેવળને 57 સેંટમાં જ આપી દેવા તૈયાર છું.''

જમીન તો મળી. હવે મકાન બાંધવા પૈસા જોઈએ ને ! નિઃસ્વાર્થ પ્રેમથી પેલી નાની છોકરી જે દાન આપતી ગઈ હતી તેણે ચમત્કાર સર્જ્યો. દાનનો ધોધ વરસવા માંડ્યો. એ છોકરીના અરધા ડૉલર જેટલા દાનની રકમ વધીને અઢી કરોડ ડૉલર જેટલી થઈ ગઈ. વીસમી સદીના આરંભકાળની આ વાત છે. એટલે એ જમાનામાં તો આ રકમ ઘણીબધી મોટી ગણાય.

અમેરિકાના વિખ્યાત શહેર ફિલાડેલ્ફિયાની આ બધી કથા છે. રવિવારની સવારની પાઠશાળાનું મજાનું મોટું મકાન તો થયું જ. એ ઉપરાંત, ત્રણ હજાર લોકો બેસી શકે એવું મોટું દેવળનું મકાન બન્યું. એક સરસ હૉસ્પિટલ પણ થઈ અને હજારો વિદ્યાર્થીઓ ભણી શકે એવી વિખ્યાત ટેમ્પલ યુનિવર્સિટી પણ ઊભી થઈ.

પાઠશાળાના મકાનના એક ઓરડામાં પેલી નાની છોકરીની તસવીર મૂકવામાં આવી છે. સાથે પેલા કરુણામૂર્તિ વડા પાદરીની પણ તસવીર છે.

શાંતિલાલ ડગલી

['જન્મભૂમિ-પ્રવાસી' અઠવાડિક : 2004]

❁

દાંપત્યચિત્રોની તેજસ્વિતા

'સમરાંગણ' અને '[રા'] ગંગાજળિયો' વાંચી ગયો. મને એ બંને પુસ્તકો બહુ જ ગમ્યાં. એ બેમાં વધારે કયું ગમ્યું એ કહેવું, અલબત્ત, અઘરું છે. કેવળ નવલકથાની જ – વસ્તુગુંફનની જ – દૃષ્ટિએ જોઈએ તો 'સમરાંગણ' અવશ્ય ચડી જાય, પણ આલેખનની દૃષ્ટિએ તમારી કલ્પના 'ગંગાજળિયા'માં ખરેખર ચગી છે. તેમાં તમે જે પ્રસંગો અને જે પાત્રો ખડાં કરી રહ્યાં છો [તે] તમારા સમગ્ર સર્જનમાં પણ અનન્ય લાગે છે.

છલકાઈ જતા અને ગંભીર, બંને પ્રકારના પ્રેમને તમે આલેખ્યો છે. તમારાં દાંપત્યચિત્રોમાં, ર૦ વ૦ દે૦માં દેખાય છે તેવી, મીઠાશભરી માનવતા છે અને સાથે સાથે, મુનશીમાં દેખાય છે તેવી, સ્વમાનનિષ્ઠ તેજસ્વિતા પણ છે. ઉપરાંત, રમણલાલનાં ચિત્રોમાં દેખાય છે તેવું વ્યક્તિત્વ-વિલોપન કે મુનશીનાં ચિત્રોમાં મળી આવે છે તેવું વ્યક્તિત્વ-સંઘર્ષણ તમારાં ચિત્રોમાં અતિશયતાએ પહોંચેલું નથી દેખાતું. મુનશી માનવતી પ્રિયતમાઓ સર્જી શકે છે; તમે માનભરી માતાઓ સર્જી રહ્યા છો. 'ગંગાજળિયા'ની કુંતા દે, કે આપા ભૂંથાની ચારણિયાણી કે 'સમરાંગણ'ની વજીર-પત્ની : આ બધીમાં મને તો માતાનો આત્મા દેખાય છે. નારીહૃદયનું સ્વપ્ન પ્રેયસી કે માનિની બનવાનું હશે, પણ તેની કૃતાર્થતા તો માતૃત્વમાં જ રહેલી છે.

મનસુખલાલ ઝવેરી

[ઝવેરચંદ મેઘાણી પરના પત્રમાં : 1940]

❁

ગુજરાતી સાહિત્ય-સમૃદ્ધિ

સાહિત્યના વિવેચનની જોડાજોડ તવારીખ-ગ્રંથ લેખે શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનું અંગ્રેજી Milestones in Gujarati Literature શુદ્ધ કરેલી બીજી આવૃત્તિમાં રજૂ થાય છે. ગરીબડા ગણાતા ગુજરાતી સાહિત્યને પણ ઇતિહાસ-સમૃદ્ધિ છે ને આ કથા બિનગુજરાતીઓને કહેવા જેવી છે, એવા શરમાળ સ્વાભિમાનમાંથી સર્જન પામેલો આ પહેલો સંકલનાબદ્ધ પ્રયત્ન ઝવેરી સાહેબે 1914માં કરેલો ત્યારે સાહિત્યનો ઇતિહાસ સંશોધનની અવસ્થામાં હતો.

સંશોધનનો નવપ્રકાશ આપણા સાહિત્યના અંધારા ખૂણાને અજવાળતો આવે છે. ગુજરાતના તળપદા કંઠસ્થ લોકસાહિત્યની વચગાળામાં બંધાયેલી લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત પદવીનું બહોળા હાથે આ ગ્રંથમાં સન્માન થયું છે. જૈન રાસાઓના અર્ધોજ્જ્વલ કાળથી ઓગણીસમી સદી સુધીનો સૈકાવાર સંકલિત આ ઇતિહાસ આ તવારીખ-નવેશે પોતાની માન્યતાઓના રંગોને વેગળા રાખીને ઠાવકી સુધીર શૈલીએ, હકીકતોના પુંજનું પ્રાધાન્ય સચવાઈ રહે તે દૃષ્ટિએ આલેખેલ છે. મુનશીના Gujarat and Its Literatureના ભાવરંગી પુસ્તકની પડખે આ ઠાવકો ઇતિહાસ અભ્યાસીઓને ઉપકારક બનશે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

['ફૂલછાબ' અઠવાડિક : 1938]

*

તા. 2-12-38ના 'ફૂલછાબ'માં Milestonesનો રિવ્યૂ જોયો. તમારી મર્યાદિત ઘાટીએ બે બોલ પ્રશંસાના કહ્યા તે બદલ આભાર માનું છું.

કૃષ્ણલાલ મો૦ ઝવેરી

[ઝવેરચંદ મેઘાણી પરના પત્રમાં : 1938]

❁

ડુંગર પર, દરિયાના દિલ પર,
આસમાનની ઊંચી છત પર,
ધરતીના પટ પર પથરાતી –
રાતી... રાતી
ખમીરવંતી મસ્ત ખુશાલી –
નવાં લોહીની લાલી !

વેણીભાઈ પુરોહિત

❁

આદિમ સંસ્કૃતિના પ્રદેશમાં

ઓર્લાન્ડો, ક્લોડિયો અને લિયોનાર્ડો ત્રણ ભાઈઓ હતા. બ્રાઝિલમાં અરણ્યઘન પ્રદેશમાં ઊંડે ઊંડે જઈને ત્યાં રહેતી આદિવાસી પ્રજાઓ, ત્યાંની વનસ્પતિ, ત્યાંનાં પશુપંખી – આ બધાંનું સંશોધન કરવા માટે નીકળેલા સાહસિક સંશોધકોની મંડળીમાં એ ત્રણેય ભાઈઓ હતા. એ મંડળીના બીજા બધા તો પાછા ફર્યા, પણ આ ભાઈઓ એ આદિવાસી પ્રજા વચ્ચે જ રહી પડ્યા. ત્યાંનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય અને એ આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિની સમૃદ્ધિએ એમને આકર્ષ્યા. આ પ્રજાની સંસ્કૃતિને અણીશુદ્ધ રાખી, જમીનના લોભી વેપારીઓ, હીરાની ખાણ શોધનારાઓ, ચામડાનો વેપાર કરનારાઓ, રબર એકઠું કરનારાઓ – આ બધાથી એ પ્રજાને બચાવી લેવી જોઈએ એવું એ ભાઈઓના મનમાં વસ્યું. આજે એ પ્રજા હેમખેમ રહી છે તે આ ત્રણ ભાઈઓને પ્રતાપે. એમાંનો સૌથી નાનો ભાઈ તો ત્યાં જ મરી ગયો.

આ ઝિંગુ જાતિ કુલુએને નદીના પ્રદેશમાં રહે. ત્યાં જંગલમાં રસ્તા નહિ, કેડી પણ નહિ. ઝાડઝાંખરાં કાપીને હાથે રસ્તો બનાવવો પડે. એ પ્રજાને બીજી કહેવાતી સુશિક્ષિત પ્રજાના અસ્તિત્વ વિશે કશી જ જાણ નહિ. આ ભાઈઓ એ લોકો જોડે ભળી ગયા, એ લોકો ખાય તે ખાધું. જંગલમાં શાંતિને વિક્ષુબ્ધ કર્યા વિના કેવી રીતે ચાલવું તે તેઓ શીખી ગયા. એમની હસ્તકળા જોઈને એ ચકિત થઈ ગયા. આ ભાઈઓએ એ લોકોમાં જે માંદા હતા તેની દવા કરી, એમને ભેટો આપી ને બદલામાં કશું માગ્યું નહિ.

આ આદિવાસીઓએ પણ જે જાતિને દુષ્ટ માનીને બહિષ્કૃત લેખેલી તેમની સાથે પણ આ ભાઈઓ ભળી ગયા.

બબ્બે વાર શાંતિ માટેનાં નોબેલ પારિતોષિક માટે એમનાં નામ સૂચવવામાં આવ્યાં હતાં. પણ એક આદિવાસી કઠિયારાની વિધવાને એના દુ:ખના કપરા દિવસોમાં અર્ધો કોથળો ચોખા મોકલ્યા હતા તે બદલ આભાર માનતી, અક્ષરો ન વંચાય એવી, ચબરખી એમણે સાચવી રાખેલી. નોબેલ પારિતોષિક કરતાં એમને મન એનું મૂલ્ય ઘણું હતું.

સુરેશ હ૦ જોષી

['ઇતિ મે મતિ' પુસ્તક]

❁

દરિયો કહો તો દેખાડી દઉં, પણ મોજાંને ચીંધવાં સ્હેલાં નથી.
જંગલ ને ઝાડપાન વીંધી હું દઉં, પણ પાણીને વીંધવાં સ્હેલાં નથી.

સુરેશ દલાલ

❁

પ્રતિભાશાળીનું ગૌરવ

ફિલસૂફ સ્પિનોઝાએ મૌલિક ચિંતન રજૂ કર્યું. રૂઢિચુસ્ત ધર્મના સંરક્ષકો ચોંકી ઊઠ્યા, એને ધર્મમાંથી બહિષ્કૃત કર્યો. એનો કોઈ પડછાયો પણ લે નહીં, એને ક્યાંય કોઈ આશ્રય આપે નહીં. વરસાદની ઝડી એના પર તૂટી પડે, પવન એને પછાડે, એ નરકના અગ્નિમાં બળે : ધર્મ જેવો ધર્મ આવી શાપવાણી ઉચ્ચારે, આવું ઝેર ઓકે ! સ્પિનોઝા શેરીમાં નીકળે તો કોઈ પશુને પથ્થર મારીને ભગાડે તેમ લોકો એને ભગાડે ! આખરે નાસતાં-ભાગતાં સ્પિનોઝાએ એક કુટુંબના ઘરના કાતરિયામાં આશ્રય લીધો. પછી એણે કદી માનવસમાજ વચ્ચે પગ મૂક્યો નથી. ઉપર એને માટે સવાર-સાંજ બારણા આગળ ખાવાની થાળી મૂકી જાય.

એક દિવસે એ થાળી એમ ને એમ પડી રહી. જઈને જોયું તો સ્પિનોઝા ટેબલ પર માથું મૂકીને મરણશરણ થઈ ગયેલો ! ટેબલના ખાનામાંથી એણે લખેલા પુસ્તકની હસ્તપ્રત નીકળી, એ પુસ્તક તે પ્રખ્યાત 'નીતિશાસ્ત્ર'. એણે ફિલસૂફીની દુનિયામાં હલચલ મચાવી દીધી.

સમાજ, સંસ્થાઓ, ધર્મપ્રતિષ્ઠાનો આવી અનુદારતાથી જ પ્રતિભાશાળીઓ જોડે વર્તે છે. મહાકવિ હોમરને ઉત્તરાવસ્થામાં અંધ થઈ ગયા છતાં બારણે બારણે ભીખ માગવી પડી. સૉક્રેટિસને ઝેર પીવું પડ્યું. સમાજ કદાચ આ સિવાય બીજી કોઈ રીતે પ્રતિભાશાળીનું ગૌરવ કરી શકતો નથી.

સુરેશ હ૦ જોષી

['ઇતિ મે મતિ' પુસ્તક]

❁

– તોય ઊભું કામ ને કામ !

પરોઢે મંદિરશંખ ફૂંકાયા ને સાંજે થયા ઘંટનાદ;
રાત ખૂટે તોય કામ ન ખૂટે ! કોને દેવો મારે સાદ ?
દા'ડો આખો ઠરી ન બેસવું ઠામ,
રાતે તોય ઊભું કામ ને કામ !

માથું ભમે ને અંગ ઢળી પડે, હાથે ખાલી ચડી જાય,
પાંપણે જાણે મણીકા મેલ્યા, પડળે વળે ઝાંય.૦૦૦
– રામજી ! કાં રોટલા મોંઘા ?
લોહીમાંસ આટલાં સોંઘાં ?!

ઉમાશંકર જોશી

[ટોમસ હૂડના 'ધ સોંગ ઓફ ધ શર્ટ'ના થોડા ભાગનો અનુવાદ]

❁

કીર્તિ સામે ઝુંબેશ !

તો ચાલો, કીર્તિ સામે ઝુંબેશ ચલાવીએ ! એણે આપણા સાહિત્યનો ઘણો ભોગ લીધો છે. ખુમારીવાળા સર્જકોને યાચક બનાવ્યા છે. એણે સર્જકની દૃષ્ટિને પોતાની કૃતિના સત્ત્વ પરથી ખસેડીને પોતાના નામના ચળકાટ તરફ વાળી છે. પાઠ્યપુસ્તકોમાં સ્થાન, સંકલનોમાં સ્થાન, પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધિ – એટલેથી દોડ અટકતી નથી. પછી ચંદ્રકો અને ઇનામો : નર્મદ ચંદ્રક ને રણજિતરામ ચંદ્રક, ગુજરાત રાજ્યનાં ઇનામ, દિલ્હીનું સાહિત્ય અકાદમીનું ઇનામ અને એથી આગળ વધીને જ્ઞાનપીઠનું ઇનામ – એ ઉપરાંત સંસ્થાઓએ અસાહિત્યિક ધોરણે જાહેર કરેલાં નાનાંમોટાં ઇનામો તો જુદાં !

આ ચક્કરમાં પડેલો જીવ ક્યાંથી છૂટે ? તેમાં વળી આગલી હરોળમાં રહેવાનો ધખારો, પ્રવાહને નવો વળાંક આપ્યાનું શ્રેય લેવાની ઇચ્છા – આ બધું તો ખરું જ. છાપાંમાં એકાદ કૉલમ હાથ આવી ચડે તો ય ભયોભયો – થાપવા-ઉથાપવાની રમત રમવાની કેવી મજા ! આને ચૂંટી ખણી, તો પેલાને થાબડ્યો.

ધીમે ધીમે બધું કરવાની ફાવટ આવી જાય, રીઢા થઈ જવાય, સાથે સાથે સર્જનને માટેની સાધનામાં ઊણપ આવતી જાય; પણ આત્મશોધન માટેનો સમય ક્યાંથી કાઢવો ?

આ પછી પરિષદ, સભા-સમિતિ, સંવાદનાં ક્ષેત્રો ખૂલે છે. પછી વિદ્યાપીઠોની કે સરકારી સમિતિઓમાં સ્થાન પામવા માટેની પડાપડી. પાઠ્યપુસ્તકો નક્કી કરનારી સમિતિમાં હોઈએ તો મિત્રોને ઉપકારક થઈ શકાય.

પછી જાહેર સન્માન, માનપત્ર, ષષ્ઠીપૂર્તિ – જિંદગીના છેલ્લા શ્વાસ સુધી કીર્તિ માટેની દોટ મૂકતો આપણો લેખક કેવો તો દયામણો લાગે છે !

*

રિલ્કેની એક કવિતામાં સોનું માનવી આગળ કાકલૂદી કરીને કહે છે : “મને ફરીથી ખાણમાં સંતાઈ જવા દો. મારી કહેવાતી અશુદ્ધિને શુદ્ધ કરવા તમે કસોટી કરી, પણ તમે જે નવી અશુદ્ધિ ઉમેરી છે તેથી તો શરમના માર્યા મારે ધરતીમાં સમાઈ ગયા વિના છૂટકો નથી. રાજાઓના સિક્કા, ધનિકોની લોભી આંગળીની છાપ, ગરીબોનાં આંસુ, હત્યારાઓએ રેડેલ લોહી – બધું મારા અંગ પરથી શી રીતે ધોઈ શકાશે ?”

આમ આજે સુવર્ણચંદ્રકોનું સોનું પણ અશુદ્ધિને કારણે ધરતીમાં સમાઈ જવા ઇચ્છે છે. એના પર પણ લોલુપ દૃષ્ટિના ડાઘ છે, દુરુપયોગનું કલંક છે.

તો આવો, કીર્તિ સામે ઝુંબેશ ઉઠાવીએ, ચંદ્રકોને ઓગાળી નાખીએ, આત્મપ્રશંસામાં રાચતી કલમોનું લીલામ કરીએ, ‘કીર્તિ’ શબ્દના પર છેકો મૂકીએ !

સુરેશ હ૦ જોષી

[‘શ્રુણવન્તુ’ પુસ્તક]

એક બીજી ગંગોત્રી

પોતાના ગામથી જ્યારે નીકળ્યા ત્યારે શબ્દ લઈને નીકળ્યા હતા – એમ કવિ ઉમાશંકરે નોંધ્યું છે. એ ‘શબ્દ’ પછી એમને ક્યાં ક્યાં લઈ ગયો ? તો કહે છે કે એ શબ્દ એમને “સત્યાગ્રહ છાવણીઓમાં, જેલોમાં, વિશ્વવિદ્યાલયમાં, સંસદમાં, દેશના મૂર્ધન્ય સાહિત્યમંડળમાં, રવીન્દ્રનાથની વિશ્વભારતીમાં, વિદેશના સાંસ્કૃતિક સમાજોમાં, – એટલે કે વિશાળ કાવ્યલોકમાં, માનવ હોવાના અપરંપાર આશ્ચર્યલોકમાં” લઈ ગયો.

એ શબ્દ એટલે કવિતાનો શબ્દ. કવિમાત્રને એ શબ્દ સૌપ્રથમ એના ઘરમાંથી મળે છે, એના વતનમાંથી મળે છે. દુનિયાના કોઈ પણ કવિની કાવ્યગંગોત્રીનું ગોમુખ એનું પોતાનું ઘર હોય છે.

એટલે આપણને થાય કે જ્યાંથી કવિ-શબ્દ સરવાણી પ્રકટી, એ ગંગોત્રી, એ ગોમુખ અર્થાત્ કવિનું ઘર કેવાં હશે ? કવિને વતન જવું એટલે તીર્થયાત્રાએ જવું.

વર્ષોથી ઇચ્છા હતી ‘ગંગોત્રી’ના કવિ, ‘નિશીથ’ના કવિ, ‘સપ્તપદી’ના કવિ જે ગામથી શબ્દ લઈને નીકળ્યા, તે ગામ જવાની. કવિ ઉમાશંકરનું ગામ બામણા. સાબરકાંઠા જિલ્લાના ભીલોડા તાલુકાના ખંભેરિયા પહાડની તળેટીમાં વસેલું ગામ. ઈડર વિસ્તારનાં આ ગામોના ડુંગરો, જંગલો અને મેળાની વાત કરતાં કવિ થાકતા નથી. શૈશવકાળની કવિના વતનની આ ભૂમિમાં એમના સમસ્ત શબ્દલોકનાં નવાણ છે. ત્યાંથી ભોમિયા વિના એ શબ્દ લઈને નીકળ્યા હતા.

એક દિવસ કવિએ કહ્યું, આપણે બામણા જવાનું છે. રોમ-હર્ષ. સદ્ભાગ્ય કેવું કે સ્વયં કવિની સાથે કવિને ગામ જવાનું મળે છે ! એક સવારે અમદાવાદથી મોટરગાડીમાં નીકળ્યા. કવિપુત્રી નંદિનીબહેન તથા બીજા બે કવિમિત્રો ચંદ્રકાન્ત શેઠ અને મણિલાલ પટેલ સાથે હતા.

કવિભૂમિનો લૅન્ડસ્કેપ જોવા અમે ઘણા આતુર હતા. હિંમતનગર છોડ્યા પછી એ બધો વિસ્તાર શરૂ થઈ જતો હતો. એ વિસ્તારના ખેતરાઉ, પહાડી માર્ગો ઈડરમાં ભણતી વખતે કવિએ જુદી જુદી ઋતુઓમાં અનેક વેળા પગપાળા કાપેલા. અત્યારે ડામરની સડક પરથી સરતી મોટરગાડીમાંથી બાજુમાં ચઢતાઊતરતા પહાડો અને એના વળાંકો બતાવી કવિ એ મારગ ચીંધતા હતા.

રસ્તો બે માર્ગે ફંટાયો. એક શામળાજી તરફ જતો, બીજો ભીલોડા તરફ. શામળાજીના મેળાનો પ્રભાવ કવિના સર્જકચિત્ત પર ઘણો પડ્યો છે. વાર્તાકાર ઉમાશંકરની ‘શ્રાવણી મેળો’ વાર્તાની એ પટભૂમિ. અમારે ભીલોડાના માર્ગે જવાનું હતું.

એક ઊંચો ડુંગર દેખાયો. એ જ ખંભેરિયો. ખંભેરિયાની ટોચે એક ઝાડ દેખાતું હતું અને એક સફેદ ધજા ફરફરતી હતી. અમારી નજર એ ધજાની આસપાસ

ફરફરવા લાગી. રસ્તાની ધારે એક ડુંગરી દેખાઈ. કવિએ કહ્યું : ''આ ડુંગરીની ધારે બેસીને મિત્ર સાથે 'સાપના ભારા'નાં નાટકો વાંચ્યાં છે.'' 1931-32ની આ વાત હશે. સૌ પ્રશ્નો પૂછીને કવિને એમના શૈશવ, કિશોરકાળની દુનિયામાં લઈ જતાં હતાં.

બામણા ગામના પાદરે પહોંચતાં વિશાળ સરોવર; એનું પાત્ર પહાડો અને ખીણોના આધારે વળાંકોમાં ઘડાયું છે. પાદરમાં અમે ઊતરી ગયાં. આ બાજુ સરોવર, આ બાજુ ગામ. સરોવરકાંઠે સરસવનાં પીળાં ખેતર હતાં. આ બાજુ અમારી નજર સામે ખંભેરિયાનો ડુંગરો હતો. ગામ એના ઢાળ પર વસેલું છે.

મોટરગાડીમાંથી ઊતરી અમે શેરીઓમાં ચાલવા લાગ્યાં. આમ તો ગામ જેવું ગામ. પણ આ તો કવિનું ગામ હતું, અને કવિ સાથે હતા. ગામના લોકોનું અભિવાદન ઝીલતા કવિની શેરીમાં પ્રવેશ્યા. કદાચ છે ને આ ઘરોમાં 'સાપના ભારા'નાં એકાંકીઓનાં કેટલાંક પાત્રોના અનુજો–વંશજો મળી જાય. 'દળણાના દાણા'નાં ડોશી, 'કળજગનું પાણી પીવા એકલી રહી ગયેલી રામી' પણ યાદ આવ્યાં. ઢોળાવ પર આવેલા ગામની આ શેરીમાં વરસાદના પ્રવાહને કારણે ઊખડેલા ઢેખાળા અને વાંઘાં હજી હતાં. મને થતું હતું, અત્યારે પંચોતેર વર્ષની વયે પહોંચવા થયેલા કવિ અહીં ચાલતાં શૈશવની પગલીઓ શોધતા હશે શું ? શેરીના એકબે વળાંક વટાવતાં જ સામે નળિયાં છાયેલું કવિનું બાપીકું ઘર. બરાબર ખંભેરિયાની ઢાળે. ઘરમાં કવિનાં ભાભી રહે છે. આંગણું વટાવી અમે ઓસરીમાં આવ્યાં. ઘરની પછીતે જાઓ એટલે ખંભેરિયો શરૂ થઈ જાય.

અમારી નજર સામેથી જાણે છસાત દાયકાનો સમય સરી જતો હતો. ઘરમાં હરતાફરતા શબ્દોને પીતા શિશુ કવિની કલ્પના કરી રહ્યા. ભર્યો પૂરો પરિવાર હતો. પાઘડી બાંધતા કવિના પિતા અને વત્સલ બાની કલ્પના કરી. અમે ઓસરીમાં બેઠા. ચંદ્રકાન્ત તો ચૂપચાપ સરકી ખંભેરિયો ચઢવા ઊપડી ગયા. કવિ સ્વજનોને મળવા ગામમાં ગયા. અમે ઘરના ઓરડામાં ગયા. આ ઓરડામાં કવિનો જન્મ.

અમે પરસાળમાં બેઠા. કવિ આવી ગયા હતા. નાનપણની વાત કરતાં કરતાં દેવુભાઈ, કાન્તિભાઈ સૌ ભાઈઓને, ગામમાં જ રહેતાં બહેનને, મિત્રોને કવિ સ્મરી રહ્યા. ચા પીતાં પીતાં કવિએ કહ્યું : ત્યાં બેસી 'ગીતાનિષ્કર્ષ' વાંચ્યું હતું. ઓસરી બતાવતાં કહે : આ ઓસરી અનેક કવિતાઓનું જન્મસ્થળ છે. 'ગંગોત્રી' કાવ્યસંગ્રહની ઘણી કવિતાઓ બામણામાં લખાઈ છે. એ વખતે કવિની વય વીસ-બાવીસની હશે. 'વિશ્વશાંતિ'ના રચયિતા તરુણ કવિએ સ્વતંત્રતા માટેની લડતમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ છોડી દઈ ઝંપલાવ્યું હતું. વિસાપુરનો જેલવાસ વેઠીને બામણા આવ્યા છે. મા-બાપને તો ઘણીય આશાઓ હતી, જેવી દરેક મા-બાપને હોય છે; પણ આ તરુણને તો દૂરના 'અદીઠ વડવાગ્નિ બૂઝવવા' દોડી જવું હતું. ઘેર ઘરડાં માવતરની આશાઓનું શું ? પિતાનો પ્રેમ, મીઠી માડીનું વહાલ, ભલે, પણ કહે છે :

મને રોકો ના, ના, ખડક ધરી આડે ! યમશિલા
વચાળે રૂંધો મા ! શીદ ભીડી રહો બાથ જડમાં....

વિચારે છે : માવતર પહેલાં ? દેશ પહેલો ? આ ઘર નાનું પડે છે, આ ગામ. હવે તો 'વિશ્વ' જ એની સામે છે.

આ ઓસરી એ તરુણના મનોમંથનની સાક્ષી છે. કવિ કહે : ઓસરીની પેલી પેલ્લી પર બેસી ઘણી ચોપડીઓ વાંચી છે.

બપોર ભીલોડામાં ગાળી સાંજે ઈડર જવા નીકળ્યા. ત્યાં જતાં રસ્તે જાણે 'ઝાકળિયું' વાર્તાનાં ખેતરો દેખાતાં હતાં. ઘણી કાવ્યપંક્તિઓ પણ સ્મરી રહ્યાં. સાંજ પડે તે પહેલાં ડુંગરોના માર્ગે થઈ ઈડર શહેર વીંધીને પશ્ચિમે આવેલી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની ઊંચી પહાડીની તળેટીમાં સીધાં પહોંચી ગયાં.

અહીં જે શિલા પર શ્રીમદ્‌ને જ્ઞાન લાધ્યું હતું તે સિદ્ધશિલા છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જાતિસ્મર હતા, એટલે કે પૂર્વજન્મોનું એમને જ્ઞાન હતું. ઉમાશંકરભાઈએ એ વિશે એક વાત કરી : ભગવાન મહાવીર જ્યારે સદેહે આ ભૂમિ પર વિચરણ કરતા હતા ત્યારે આ ડુંગરોમાં આવેલા. એ સમયે તેઓ જે શિલા પર બેઠેલા તે સ્થળ શ્રીમદે ચિહ્નિત કરી બતાવ્યું છે.

સૂર્ય જમીનમાં ઊતરી જતો જોયો. અમે પહાડી ઊતરી રહ્યાં. ઊતરતાં ઊતરતાં થતી વાતોમાં કવિનાં છાત્રવયનાં સ્મરણો ડોકાતાં. ઉમાશંકર ઈડરના છાત્રાલયમાં રહીને ભણેલા, ગુજરાતી ચોથા ધોરણથી અંગ્રેજી છઠ્ઠી સુધી. પછી મૅટ્રિકમાં અમદાવાદ આવેલા.

બીજે દિવસે ઇડરિયો ગઢ ચઢવાનો હતો. પહેલાં તો અમે જે શાળામાં કવિ ભણેલા તે સર પ્રતાપ હાઈસ્કૂલ અને એની બાજુની બોર્ડિંગ ભણી ગયાં. કવિ જાણે પોતાની એ કિશોરાવસ્થાનાં પદચિહ્નો સૂંઘતા ચાલતા હતા. જીર્ણ બોર્ડિંગના એક ઓરડામાં અમે પ્રવેશ કર્યો. આ એ ખંડ જેમાં છાત્ર તરીકે એ રહ્યા હતા. એક ભીંતમાં તાકું હતું. કહે : આ ગોખલામાં મારી આખી 'લાઇબ્રેરી' રહેતી !

બહાર આવ્યા. રસ્તા સામેની ટેકરીઓ બતાવતાં કહે : પેલી છે તે ધનેશ્વરીની ડુંગરી, ત્યાંની દેરીઓમાં અને ત્યાંના આંબાની ડાળીઓ પર બેસી પરીક્ષાના દિવસોમાં વાંચતા.

નિશાળના પ્રાંગણમાંથી બહાર નીકળતાં કવિ કહે : નિશાળ છોડતી વખતે યાદ છે કે એક ગોરજ ટાણે એને અસ્ફુટ વાણીમાં કહ્યું હતું : ''હું તારું નામ ઉજાળીશ.''

કવિએ વચન પાળ્યું છે.

ઈડરનો આ ડુંગરો અરવલ્લીની પર્વતમાળાનો આખરી છેડો છે. ગઢ પર ચઢ્યા, તો શિખરોની વચ્ચે વિશાળ ખુલ્લી જગ્યા. જૂની ઇમારતો, વાવો, મંદિરો, દેરાસર આ બધું છે. વડ જેવાં પુરાતન વૃક્ષો છે.

અમે ચાલતા ચાલતા ગઢની ઉત્તર દિશાની રાંગે ગયા. ત્યાંથી નીચેનું મેદાન

અને દૂરના ડુંગર રળિયામણા લાગતા હતા. આ બાજુ રાણીનું તળાવ દર્પણ જેવું લાગતું હતું. ઠંડો પવન હતો, હોલાંનો કલરવ હતો. દૂરથી ડંકીનો અવાજ સંભળાતો હતો. સવારના તડકામાં ખિસકોલીઓ બધી જમીન સરસી જડાઈ ઠંડી દૂર કરતી હતી.

આ ઇડરિયા ગઢ પરથી જે કાવ્યઝરણું ફૂટ્યું તે એવું કે સતત વહેતો મહાનદ બની ગયું. કવિની સમગ્ર કાવ્યગંગાની ગંગોત્રી-ગોમુખ એ આ ભોમકા, આ ડુંગરા...

ભોળાભાઈ પટેલ

['તેષાં દિક્ષુ' પુસ્તક : 2004]

❀

ખેતીની જમીનની બરબાદી

10 ઇંચ લાંબી, 5 ઇંચ પહોળી અને 3 ઇંચ જાડી ઇંટો વડે આપણી બધી ઇમારતો બંધાય છે અને હજાર નંગના રૂ० 900થી 1,700 સુધીના ભાવે તે વેચાય છે. ખેતી માટેની ઉત્તમ જમીનની માટીમાંથી ઇંટો બને છે અને પછી તે જમીનમાં કશું જ નીપજતું નથી. દર વરસે ભારતને 150 અબજ ઇંટની જરૂર પડે છે અને પરિણામે દર વરસે 34,000 એકર જેટલી ખેતીની ઉત્તમ જમીન બરબાદ થાય છે. અને છતાં ખેડૂતો જરાય ખચકાટ વગર પોતાની જમીન ઇંટના ભઠ્ઠાવાળાને વાપરવા આપે છે. કારણ કે તેનું સારું એવું ભાડું મળે છે; ઘણી વાર તો ખેડૂત એ જમીનમાં વાવેતર કરીને મેળવી શકે તેના કરતાં પણ વધારે. દેશના અંદાજે 60,000 ભઠ્ઠામાં બળતણ તરીકે હલકી જાતના કોલસા અને તેથીય સસ્તો રબરનો ભંગાર વપરાય છે. પરિણામે ભઠ્ઠાની આસપાસનાં ખેતરો પર વરસના સાત-આઠ મહિના સુધી રોજ સવારે ઝાકળ પડતું નથી પણ કાળી મેશ વરસે છે. તેમાંથી ક્ષય ફેલાય છે, ખાસ કરીને ભઠ્ઠા-મજૂરોનાં બાળકોમાં.

['ડાઉન ટુ અર્થ' પખવાડિક : 2005]

❀

તે જ સાચો કવિ

ગુજરાતી કાવ્યકલા-ભક્તો, ગુજરાતી પ્રજાના સૌંદર્યરસિકો !

તમે માનવકલાસાગરનાં બહોળાં પાવક જલોમાં આવો, પૃથ્વીને આપણે ખૂણે આપણી વાણીમાં ફૂટતાં સર્જનસ્રોતને તમે એ મહાસ્રોતને નમૂને સરખાવી જુવો, એ એક જ પારાવારે આપણો સ્રોત પણ ભળી શકે, એવો તેને બનાવવાને મથો. આખી માનવજાતિ જેનું કવિત્વ સ્વીકારી ભોગવી શકે, તે જ સાચો કવિ. એવા સાચા કવિ ગુજરાતે પણ પાકો, એ જ અમારી નવીનોની મહેષણા છે.

બલવન્તરાય ક० ઠાકોર

['નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો' પુસ્તક]

ઊર્મિના ઉમળકા

તમારો નાનકડો કાગળ પણ મારે માટે ઊર્મિના ઉમળકા લાવે છે. આપણી વચ્ચે લેણાદેવીનો ચોપડો દૂર બેઠે પણ વધુ ને વધુ ચીતરાતો જાય છે. મારી આ ઉંમરે – ઉંમરનું ભાન મને કોઈક જ વખત થાય છે – હું તમારા જેવા કિશોર(તમને હું હજુ યુવક પણ બન્યા ગણતો નથી)ની સંગાથે લંગોટિયા ભાઈબંધ જેવી લાગણી અનુભવતો હોઉં છું ત્યારે મને જ નવાઈ થાય છે.

એક ધાસ્તી પણ તમારો કાગળ મને પમાડે છે કે આ કાગળ લખવા પાછળ 'અપરાધી' સંબંધે તમે કરેલા વિવેચનથી મારું હૃદય રખે કદાચ દુભાય અથવા અસંતુષ્ટ રહે એવી કોઈ ચિંતા તો પ્રેરણારૂપ નહીં બની હોય ? હું તમને વારંવાર શી રીતે સમજાવું, ભાઈ, કે તમારા જેવા મિત્રોનાં નિખાલસ વિવેચનો મને કેટલાં વહાલાં લાગે છે ? તમે બતાવેલી ત્રૂટીઓ તો મૌલિક હોય છે. તમે મારાથી ન બીઓ, કદાપિ ન બીઓ, એ જ માગું છું. આવા સન્મિત્રો તો જીવનમાં તેમ જ સાહિત્યમાં હોવા એ એક privilege છે.

સાત દિવસથી પથારીમાં જ પુરાયેલો છું. લોહીનું low blood pressure, અનિદ્રા વગેરે વધતાં બોટાદ-રાણપુર તદ્દન છોડવું પડ્યું ને આંહીં ડૉક્ટરે પથારી ભળાવી. પણ એક રોગ આંહીં ખાતે ઉમેરાયો – હરસનું લોહી પડવું. આજે કંઈક ઠીક છે. આવવું'તું તો અમદાવાદ, પથારી પાથરવી હતી તમારે જ બંગલે, પણ આટલી થોડી માંદગીની સારવારનો સસ્તો જશ તમે જીતી જાઓ તે કરતાં તો કંઈક વધુ મૂંઝવતી હાલતમાં જ ન આવું ! ને કંઈકે થાય તોયે અમદાવાદ સારી એવી સ્મશાનયાત્રા તો કાઢે !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[ઉમાશંકર જોશી પરના પત્રોમાં : 1938, 1941]

❀

દીઠી એક મેં અલબેલી !
કાપતી માઝાર સાગર પાણી લાખ મોજાંની હાર,
સઢ ફુલાવી નાચતી નૈયા જોબનની મઝધાર,
હતી કોઈ સોણલાંઘેલી :
દીઠી એક મેં અલબેલી !

વેણીભાઈ પુરોહિત

❀

પૂર્વે હતો હું…

પૂર્વે હતો હું કસબી કુંભાર,
મારે દિલે ખૂબ હતી ખુમારી
કે રીઝવી કોમલ માટીને હું
ધાર્યા ઉતારીશ અનેક ઘાટ.
આજે પરંતુ નવજ્ઞાન લાધ્યું
ને ગર્વ મારો ઊતરી ગયો છે :
માટી તણો એ કસબી મટીને
માટી થવાનું મુજને ગમ્યું છે.

પૂર્વે હતો હું કવિ – ને અનંતા
ગીતો ઝરંતાં મુજ લેખણેથી,
લોકો તણાં અંતર મુગ્ધ થાતાં.
આજે પરંતુ, કદીયે નહોતું
જે જાણિયું તે નવલું જ જાણ્યું;
ગીતો તણી એ રચના તજીને
પોતે બન્યો છું લઘુગીત માત્ર.૦૦૦

હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય (અનુ૰ ઝવેરચંદ મેઘાણી)

['જન્મભૂમિ-પ્રવાસી' અઠવાડિક : 1936]

❀

વિરાટ સોબતીને ઓળખ્યા વિના રહ્યો

હમણાં તો આકાશના તારા, ગ્રહો, નક્ષત્રો વગેરે નિહાળવાની ખૂબ ધૂન લાગી છે; પણ ઓળખું ફક્ત બે-પાંચને જ, એટલે બાકીના જ્યોતિર્ધરો સામે તો બાઘાની પેઠે જોઈ રહું છું. રાત્રિઓ એટલી સ્વચ્છ હોય છે કે રાતના બે-ત્રણ-ચાર બજે, જ્યારે જ્યારે ઊઠું ત્યારે, અગાશીમાં ઊભીને ધરાઈ ધરાઈ જોયા કરું છું ને કોઈ સમજાવનારો ભેટે તે માટે ઝંખું છું. એમ થાય છે કે અહોહો ! ચાલીસ વર્ષો જીવનનાં ગયાં, આખું જગત ડોળવાનો દાવો કરનાર લેખક બન્યો, ને રોજના આવા વિરાટ સોબતી આકાશને જ ઓળખ્યા વિના રહ્યો ! અને એ ન જોયું તેને પરિણામે કેટલી બધી કંગાલિયત મારા સાહિત્યમાં પણ રહી ગઈ હોવી જોઈએ.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[ઉમાશંકર જોશી પરના પત્રમાં : 1938]

❀

બંગબંધુ મુજીબ

1

વચ્ચે દીવાલ, પેલી બાજુ
થડ્ થડ્ થડ્ –
ઘોરખોદુના ત્રિકમનો અવાજ…
કારાવાસ–કોટડી છોડી
ગમે ત્યારે સૂવાનું એ માટી નીચે
ધરતીની હૂંફમાં.

2

'તમે છૂટા છો. લો આ હાથ-રેડિયો.'
'રવીન્દ્રસંગીત જરી સુણી લઉં.'

3

ઢાકા ! બેનમૂન ઢાકા !
નીચે માનવ મહાસાગર આશાઅધીર
ચંચળ ઊછળતો,
વિમાન જરી ભલે ચકરાવા લે.
આ આંખો કેમે ના તૃપ્તિ પામે –
સોનાર બાંગ્લાની ઝાંખી કરતાં
મૃત્યુની પેલી પારથી આવેલા
આ માનવીની આંખો.

4

દસપંદર લાખ માનવી,
મધ્યમાં એક જણ – આશાબિંદુ;
દસપંદર માનવીના પરિવાર આગળ જેમ
કુટુંબનો કોઈ વડો આવી
વીતકની રાતની વાત માંડે.
દસપંદર લાખ હૈયાંમાંથી
વિરાટ એક હીબકું ઊઠે.
દસપંદર લાખ ચહેરા પર
એકાએક આશાની અરુણાઈ ચમકી ઊઠે.
એક નૂતન રાષ્ટ્રનો દેદીપ્યમાન
આકાર ઊઘડે.
રાષ્ટ્રપિતા પામી ધરતી ધન્ય બને.
'બંગબંધુર જય !'
'બાંગ્લાદેશેર જય !'

5

15મી ઑગસ્ટ '75ના વહેલા પરોઢિયે...
લાખોની કતલની બેવકૂફી ગાનાર બેન
જોન બાયેઝ, તારું ફરી ગા કરુણ ગીત :
'બાંગ્લાદેશ ! બાંગ્લાદેશ !
એની એ પુરાણી વાત
તાજી કરે બાંગ્લાદેશ.'

ઘટનાઓનાં પૂરનાં વમળો,
સંજોગોએ – વિરોધીઓએ – કંઈક પોતેય – પ્રેર્યાં
ઘુમરાતાં વમળો ગ્રસી જાય...
રેખાયે ન રહે...
ઇતિહાસ મોં સંતાડે –
ને અર્ધી કાઠીએ ધ્વજ સ્વદેશે-વિદેશે.

રહે તોય વીર-છવિ
રાષ્ટ્રપ્રસૂતિની ક્ષણે અપલક આંખે જાગી
મૃત્યુના થડકારા ગણી રહેલ
થડ્ થડ્ થડ્ !

ઉમાશંકર જોશી

['સંસ્કૃતિ' માસિક : 1975]

નીંદર જોડે સંવાદ

હું તો સાદ પાડી પાડી શોધી રહી,
નીંદર ! આવો રે મારા ભાઈલાની સેજ –
નીંદરડી ! વીરો મારો સૂતો નથી.૦૦૦
તમે કોણ સરોવરે સંચરતાં ?
તમને વા'લા રે કોના નૌકા-વિહાર ?૦૦૦

હું તો ઘોર સાગરિયામાં ઘૂમી રહી,૦૦૦
મને વા'લાં રે વાવાઝોડાનાં વા'ણ.૦૦૦
હું તો મેઘલી રાતને મધદરિયે
પ્રીતે પોઢાડું વા'ણવટીઓનાં બાળ,૦૦૦
મીઠાં ઊંઘાડું માછીમારોનાં બાળ.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

અભ્યાસની અનંત ભૂખ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય જિનવિજયજીને બધા મોટે ભાગે ગુજરાતી તરીકે ઓળખે છે. પણ તેમનું જન્મસ્થાન ગુજરાત નહિ પણ મેવાડ છે. તેઓ જન્મે ક્ષત્રિય રજપૂત છે.

તેમનો જન્મ અજમેરથી કેટલેક દૂર રૂપેલી નામના એક નાના ગામડામાં થયેલો. તે ગામમાં એકસો વરસથી વધારે ઉંમરના જૈન યતિ રહેતા, એ વૈદ્યક, જ્યોતિષ આદિના પરિપક્વ અનુભવનો ઉપયોગ માત્ર નિષ્કામ ભાવે જનસેવામાં કરતા. તેમના ઉપર જિનવિજયજીના પિતાની પ્રબળ ભક્તિ હતી. જિનવિજયજીનું મૂળ નામ કિસનસિંહ હતું. કિસનસિંહના પગની રેખા જોઈને એ યતિએ પિતા પાસેથી તેમની માગણી કરી. ભક્ત પિતાએ વિદ્યાભ્યાસ માટે અને વૃદ્ધ ગુરુની સેવા માટે 8-10 વરસના કિસનને યતિની પરિચર્યામાં મૂક્યા. જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં યતિશ્રીને કોઈ બીજા ગામમાં જઈ રહેવું પડ્યું. કિસન સાથે હતો. યતિજીના અવસાન પછી કિસન એક રીતે નિરાધાર સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. કિસન રાતદિવસ ખેતરમાં રહે, કામ કરે અને છતાં તેને પેટપૂરું અને પ્રેમપૂર્વક ખાવાનું ન મળે. કિસન બીજા એક જૈન સાધુની સોબતમાં આવ્યો. એની વૃત્તિ પ્રથમથી જ જિજ્ઞાસાપ્રધાન હતી. નવું નવું જોવું, પૂછવું અને જાણવું એ તેનો સહજ સ્વભાવ હતો. એ જ સ્વભાવે તેને આ સાધુ પાસે રહેવા પ્રેર્યો. તેણે કિસનને સાધુ બનાવ્યો. એ સાધુ તરીકેના જીવનમાં કિસનનો અભ્યાસ શરૂ થાય છે.

એમણે કેટલાંક ખાસ જૈન ધર્મ-પુસ્તકો થોડા સમયમાં કંઠસ્થ કરી લીધાં અને જાણી લીધાં; પરંતુ જિજ્ઞાસાના વેગના પ્રમાણમાં ત્યાં અભ્યાસની સગવડ ન મળી. નિરર્થક રૂઢિબંધન ખટક્યાં. તેથી કેટલાંક વર્ષ બાદ ઘણા જ માનસિક મંથનને અંતે છેવટે એ સંપ્રદાય છોડી જ્યાં વધારે અભ્યાસની સગવડ હોય તેવા કોઈ સ્થાનમાં જવાનો સંકલ્પ કર્યો. ઉજ્જયિનીનાં ખંડેરોમાં ફરતાં ફરતાં સંધ્યાકાળે સિપ્રાને કિનારે સાધુવેષ છોડ્યો અને અનેક આશંકાઓ તેમજ ભયના સખત દાબમાં રાતોરાત જ પગપાળા ચાલી નીકળ્યા.

ક્યાંક અભ્યાસયોગ્ય સ્થાન શોધી લેવાના ઉદ્વેગમાં તેમણે ખાવાપીવાની પણ પરવા ન રાખી. કોઈ ગામડામાં શ્રાવકો પજુસણમાં 'કલ્પસૂત્ર' વંચાવવા કોઈ સાધુની શોધમાં હતા. દરમિયાન કિસનજી પહોંચ્યા. કોઈમાં નહિ જોયેલું એવું ત્વરિત વાચન ગામડિયાઓએ એમનામાં જોયું અને ત્યાં જ તેમને રોકી લીધા. પજુસણ બાદ થોડી દક્ષિણા બહુ સત્કારપૂર્વક આપી. કપડાં અને પૈસા વિનાના કિસનજીને મુસાફરીનું ભાતું મળ્યું અને તેમણે અમદાવાદ જવાની ટિકિટ લીધી. એમણે સાંભળેલું કે ગુજરાતમાં અમદાવાદ મોટું શહેર છે અને ત્યાં મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય મોટો છે; એ સંપ્રદાયમાં વિદ્વાનો બહુ છે અને વિદ્યા મેળવવાની બધી સગવડ છે. આ લાલચે

ભાઈ અમદાવાદ આવ્યા, પણ અમદાવાદની પ્રસિદ્ધ વિદ્યાશાળા આદિમાં ક્યાંય ધડો થયો નહિ. પૈસા ખૂટ્યા. એક બાજુ વ્યવહારની માહિતી નહિ, બીજી બાજુ જાતને જાહેર ન કરવાની વૃત્તિ અને ત્રીજી બાજુ ઉત્કટ જિજ્ઞાસા, એ બધી ખેંચતાણમાં એમને બહુ સહેવું પડ્યું. અંતે ભટકતાં ભટકતાં મારવાડમાં પાલી ગામમાં સુંદરવિજયજી નામના સાધુનો ભેટો થયો. થોડા વખત બાદ જૈન સાધુ કાંતિવિજયજીના સહવાસમાં તેઓ રહ્યા. ત્યાં તેમને પ્રમાણમાં ઘણી સગવડ મળી અને તેમની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને પોષે અને તૃપ્ત કરે એવાં ઘણાં મહત્ત્વનાં સાધનો મળ્યાં. ગમે ત્યાં અને ગમે તેવા સહવાસમાં તેઓ રહેતા છતાં પોતાની મિતભાષિત્વ અને એકાંતપ્રિયતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે અભ્યાસ, વાચન અને લેખન ચાલુ જ રાખતા.

એક બાજુ સાધુજીવનમાં રાત્રીએ દીવા સામે વંચાય નહિ અને બીજી બાજુ વાંચવાની પ્રબળ વૃત્તિ કે લખવાની તીવ્ર પ્રેરણા રોકી શકાય પણ નહિ. સમય નિરર્થક જવાનું દુ:ખ એ વધારામાં. આ બધાં કારણોથી તેમને એક વાર વીજળીની બૅટરી મેળવવાનું મન થયું. જ્યારે હું તેઓના પરિચયમાં પહેલવહેલો આવ્યો ત્યારે તેમણે મને બૅટરી લેતા આવવાનું કહ્યું. હું બૅટરી લઈ ગયો, અને તેના પ્રકાશે તેમણે તદ્દન ખાનગીમાં કોઈ સાધુ કે ગૃહસ્થ ન જાણે તેવી રીતે લખવા અને વાંચવા માંડ્યું. તેમણે ઘણું વાંચ્યું અને લખ્યું, પરંતુ દુર્દૈવે બૅટરી બગડી અને વિઘ્ન આવ્યું. આખો દિવસ સતત વાંચ્યા-વિચાર્યા પછી પણ તેમને રાતે વાંચવાની ભૂખ રહેતી. તે ઉપરાંત અભ્યાસનાં આધુનિક ઘણાં સાધનો મેળવવાની વૃત્તિ પણ ઉત્કટ થતી જતી હતી. છાપાં, માસિકો અને બીજું નવીન સાહિત્ય એ બધું તેમની નજર બહાર ભાગ્યે જ રહે. તેઓ ભાવનગર, લીમડી, પાટણ આદિ જે જે સ્થળોમાં ગયા ત્યાંથી તેમણે અભ્યાસનો ખોરાક ખૂબ મેળવી લીધો. પાટણના લગભગ બધા ભંડારો, જૂનાં કલામય મંદિરો અને જૈન સંસ્કૃતિની બીજી અનેક પ્રાચીન વસ્તુઓના અવલોકને એમની ગવેષણાવૃત્તિને ઉત્તેજી અને ઊંડો અભ્યાસ કરવા તેમજ લખવા પ્રેર્યા. વડોદરામાં લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તકોનાં પુસ્તકો અને જૈન ભંડારની પોથીઓની પોથીઓ ઉપાશ્રયમાં તેમની પાસે ખડકાયેલી રહેતી. જેમ જેમ વાંચન વધ્યું અને લખવાની વૃત્તિ તીવ્ર બની તેમ તેમ વધારે ઊણપ ભાસતી ગઈ અને જૈન સાધુજીવનનાં બંધનો તેમને સાલવા લાગ્યાં.

જૈન સાધુજીવનનાં બંધનો છોડી દેવાનો પોતાનો નિશ્ચય તેમણે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના સાથે પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજનાને અંગે તેમને અમદાવાદ બોલાવ્યા ત્યારે તેઓ રેલવે ટ્રેનથી ગયા, ત્યારથી તેમણે રેલવેવિહાર શરૂ કર્યો. વિદ્યાપીઠે તેમની પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં નિમણૂક કરી અને તેમના જીવનનો નવો યુગ શરૂ થયો. જૈન સાધુ મટી તેઓ પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય થયા.

પુરાતત્ત્વ મંદિરનો મહત્ત્વનો પુસ્તકસંગ્રહ મુખ્યપણે તેમની પસંદગીનું પરિણામ છે. અહીં આવ્યા પછી પણ તેમનું વાચન અને અવલોકન સતત ચાલુ

જ રહ્યું. તેમનો પ્રિય વિષય પ્રાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ અને ભાષા છે. તેને અંગે તેમણે જે જે ગ્રંથો છપાવવા શરૂ કર્યા તેમાં તેમને જર્મન ભાષાના જ્ઞાનની ઊણપ બહુ સાલવા લાગી અને સંયોગ મળતાં એ જ વૃત્તિએ તેમને જર્મની જવા પ્રોત્સાહિત કર્યા. પરિણામે જૈન સાધુવેષનાં રહ્યાંસહ્યાં ચિહ્નોનું વિસર્જન કરી તેમણે અભ્યાસ માટે યુરોપયોગ્ય નવીન દીક્ષા લીધી.

છેક નાની ઉંમરથી અત્યાર સુધીમાં અનેક ક્રાંતિકારી પરિવર્તનોમાં તેમનો મુખ્ય પ્રવર્તક હેતુ એક જ રહ્યો છે, અને તે પોતાના પ્રિય વિષયના અભ્યાસનો. આચાર્ય જિનવિજયજી કોઈપણ નિશાળે પાટી પર ધૂળ નાખ્યા વગર હિંદી, મારવાડી, ગુજરાતી, દક્ષિણી ભાષાઓમાં લખી-વાંચી-બોલી શકે છે. અને બંગાળી પણ તેમને પરિચિત છે. આટલી નાની વયમાં તેમણે વીસેક ગ્રંથો સંપાદિત કર્યા છે. જૂના દસ્તાવેજો, શિલાલેખો, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે જૂની ગુજરાતીના ગમે તે ભાષાના લેખો તેઓ ઉકેલી શકે છે અને વિવિધ લિપિઓનો તેમને બોધ છે. પર્યટન કરીને પશ્ચિમ હિંદની ભૂગોળનું તેમણે એવું સારું નિરીક્ષણ કર્યું છે કે જાણે જમીન તેમને જવાબ દેતી હોય તેમ તેઓ ઇતિહાસના બનાવો તેમાંથી ઉકેલી શકે છે.

સુખલાલ સંઘવી

['અર્ઘ્ય' પુસ્તક : 2004]

જાગેલું ઝરણું

જુગજુગોની નીંદ થકી મારા પ્રાણને કોણ જગાડે રે !○○○
ફીણવાળા મારા નીર-ઘોડીલા○○○
ઘૂમરી ખાતા રોષમાં તાતા
પાગલ પગ પછાડે રે.○○○
દૂરે દૂરે મહાગાન સિંધુનું
કાન વિશે ભણકારે રે !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના બંગાળી પરથી]

પરોઢિયે પંખી જાગીને ગાતાં મીઠાં તારાં ગાન,
પરોઢિયે મંદિર-મસ્જિદમાં ધરતા લોકો તારું ધ્યાન.
તું ધરતીમાં, તું છે નભમાં, સાગર મહીં વસે છે તું;
ચાંદા-સૂરજમાં યે તું છે, ફૂલો મહીં હસે છે તું.

ઝીણાભાઈ દેસાઈ, 'સ્નેહરશ્મિ'

શાસ્ત્રોદ્ધારક મુનિ

1914-15ની આસપાસ સુધીમાં પુસ્તક-પ્રકાશનમાં એક રૂઢ પ્રથા એ હતી કે જો પ્રસ્તાવના જેવું કાંઈ લખવું હોય, તો તે સંસ્કૃતમાં જ લખવામાં મહત્તા મનાતી. એક વાર મુનિશ્રી ચતુરવિજયજીએ પોતાની લખેલ સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના મને જોઈ જવા કહ્યું. મેં તે જોઈ તો લીધી; પણ સાથે જ તેમને કહ્યું કે પ્રસ્તાવના આદિ સંસ્કૃતમાં લખો છો, તેનો શો હેતુ ? તેમણે જવાબમાં બીજા અનેક પ્રસિદ્ધ મુનિઓનાં ઉદાહરણ આપી એ પ્રથાની પુષ્ટિ કરી. મેં કહ્યું : જુઓને અમુક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના : એમાં શબ્દાડંબર સિવાય શું હોય છે ? વળી અમુક પ્રસ્તાવનાઓમાં કોઈ શિષ્ય કે આશ્રિત પંડિત અમુક સાધુની ભારોભાર પ્રશંસા કરતો દેખાય છે – પછી ભલે તે છેક જ જૂઠાણાંથી ભરેલી હોય ! જો એ જ સંસ્કૃતના લેખકોને એમ કહેવામાં આવે છે કે મહેરબાની કરી તમે એનો અનુવાદ સંભળાવો, તો કાં તો એમાંથી સાંભળનાર શૂન્ય જ મેળવવાનો અને સંભળાવનાર પોતે શરમાવાનો. વળી મેં વધારે સખત ટીકા કરતાં એ પણ કહ્યું કે સંસ્કૃતમાં લખવું એનો અર્થ આશ્રયદાતાઓ અને અભણ દુનિયાની દૃષ્ટિમાં મહત્ત્વ સાચવવું અને સાથે સાથે પોતાનું અજ્ઞાન પોષ્યે જવું, એ જ છે. જો લેખકને કાંઈ સાચું નક્કર કહેવાનું જ હોય તેમજ અનેક વાંચનાર સમક્ષ કાંઈ મૂકવા જેવું સાચે જ હોય, તો તેઓ ચાલુ લોકભાષામાં લખતાં શાને સંકોચાય છે ? પરંતુ જેઓ માત્ર સંસ્કૃતમાં પ્રસ્તાવના વગેરે લખે છે, તેઓ મોટેભાગે વાચકોને અંધારામાં રાખવા સાથે પોતાના અજ્ઞાનને છુપાવે છે. મારા કથનનો જરા પણ સામનો કર્યા સિવાય મુનિશ્રીએ ત્યારબાદ મોટેભાગે પ્રસ્તાવના સંસ્કૃતમાં લખવાનો શિરસ્તો બદલી નાખ્યો. એને પરિણામે તેમનાં તથા તેમના શિષ્યનાં પ્રકાશનોમાં આજે અનેક મહત્ત્વની ઐતિહાસિક વસ્તુઓ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા જાણવી સુગમ બની છે. આ એમની સત્યગ્રાહી પ્રકૃતિએ મને વિશેષ વશ કર્યો.

મુનિશ્રીની ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી એક વિશેષતા એ હતી કે તેઓ જ્યાં જતા ત્યાં પ્રથમ ત્યાંના ભંડારનું કામ હાથમાં લેતા. જો સૂચિ ઠીક ન હોય તો તે બનાવતા, પોથીઓને નવાં મજબૂત બંધનોથી બાંધતા, ક્રમવાર ડાબડામાં ગોઠવતા; એટલું જ નહિ પણ જ્યાં ગ્રંથો રાખવા માટે કબાટ કે એવી બીજી સારી સગવડ ન હોય ત્યાં તે તૈયાર કરાવતા. એ રીતે ત્યાંના ભંડારને વ્યવસ્થિત અને ટકાઉ બનાવતા. પુસ્તકસૂચિ પ્રસિદ્ધ કરતા. આની સાથે તેઓશ્રીએ ભંડારમાંથી મળી આવતા નાનામોટા બધા જ ગ્રંથોની નવી લિખિત નકલો કરાવી તેનો એક પૂર્ણ અને ઉપયોગી સંગ્રહ કર્યો છે, જે આજે વડોદરામાં વિદ્યમાન છે અને ગમે તે વિદ્વાનનું મસ્તક નમાવવા માટે બસ છે.

આ જ કામના અંગ તરીકે જે બીજાં કેટલાંક કામ છે, તેમાં પણ મુનિશ્રી

સતત રોકાયેલા રહેતા. કાગળ અને તાડપત્રની જૂનામાં જૂની લિપિઓ ગમે તેવી જટિલ, ઘસાયેલી કે છેક જ ભૂંસાયેલી હોય તેને વાંચવી એ કામ સાહિત્યોદ્ધારનું પ્રથમ અંગ છે. એ જ રીતે નકલો કરવાનું અને સુંદરતમ અક્ષરોમાં યોગ્ય રીતે પ્રેસકોપી કરવાનું કામ પણ વિદ્વાન માટે એટલું જ આવશ્યક છે. મુનિશ્રીએ એ બંને કળાઓ અસાધારણ રીતે સાધેલી. તેઓ જિજ્ઞાસુ અને ધંધાર્થી શિખાઉને પણ આ વસ્તુ શીખવતા. તેમના હાથે પ્રતિવાચન અને સુંદર લેખનનું કામ શીખેલ કેટલાયે સાધુ અને ગૃહસ્થો આજે કાં તો ઐતિહાસિક સેવાના ક્ષેત્રમાં રોકાયેલા છે અથવા તો નિર્વાહ અર્થે એ કળાનો ઘેર બેઠે સરસ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે.

સુખલાલ સંઘવી

['અર્ઘ્ય' પુસ્તક : 2004]

❀

સ્વર્ગેથી વિદાય

હે દુઃખિની દીનહીના મલિના
અશ્રુભીની માવડી મર્ત્યભૂમિ !૦૦૦
સિંધુ-તીરે રેત-મેદાન તારાં,
પહાડો માથે નિર્મળી હિમ-રેખા,૦૦૦
તારું નીલાકાશ, તારો ઉજાસ,
તારો ખોળો ખૂંદતી લોકગીર્દી – ૦૦૦
એકે એકે આજ જાણે છવાયે
મારા અશ્રુબિંદુની આરસીમાં.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના બંગાળી પરથી]

❀

હૈયે વડવાનલ જળે, તોયે સાગર ગાય;
હસી જાણે જગઝેર પી, સન્તન તે કહેવાય.

ઝીણાભાઈ દેસાઈ, 'સ્નેહરશ્મિ'

❀

હોત દરિયો તો હું તરવાનીય તક પામી શકત,
શું કરું કે ઝાંઝવાંઓએ ડુબાવ્યો છે મને !

બરકત વીરાણી, 'બેફામ'

❀

“ – તે પુસ્તકમાં જ શોધજો !”

શરદબાબુનો જન્મ તા. 15 સપ્ટેમ્બર, 1876. હાઈસ્કૂલ પૂરી કરી હુગલી જિલ્લા(બંગાળ)ના દેવાનંદપુર ગામે. 18 વરસની ઉંમરે મૅટ્રિકની પરીક્ષા આપી, તે અરસામાં જ પોતાની પહેલીવહેલી નવલકથા ‘બાસા’ લખવા માંડી; પણ તે ગમી નહિ એટલે ફાડી નાખી. એ રીતે પોતે લખેલી ઘણી વારતાઓ ફાડી નાખેલી. એ તરુણ વયમાં એક જ ધૂન લાગેલી કે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના જેવું લખતાં શીખવું – અને જ્યાં સુધી એવું ન લખાય ત્યાં સુધી પોતે લખેલું કશું પ્રગટ ન કરવું ! એ પ્રતિજ્ઞા મુજબ, પાંત્રીસ વરસની ઉંમર સુધી એક પણ લખાણ એમણે પ્રગટ કરેલું નહિ.

મિત્રોએ શરૂ કરેલા માસિક ‘યમુના’ માટે, અત્યંત આગ્રહ પછી, 1913માં એક ટૂંકી વાર્તા લખી. તે છપાતાંની સાથે જ શરદબાબુ પ્રખ્યાત થઈ ગયા. તે અગાઉ પંદરથી પચીસ વરસની ઉંમર દરમિયાન સાહિત્ય-સંસ્થાઓનાં હસ્તલિખિત માસિકો માટે લખી આપેલી ઘણી રચનાઓ હવે ‘યમુના’ તથા ‘સાહિત્ય’ માસિકોમાં છપાઈને બંગાળના વાચકોને મુગ્ધ કરવા લાગી. એમની બધી કૃતિઓમાં પુસ્તકરૂપે પહેલવહેલી બહાર પડી તે ‘બડીદીદી’ નવલકથા. અનેક બંગાળી સામયિકોમાં એમની વાર્તાઓ ને ચાલુ નવલકથાઓ છપાઈ. ‘પથેરદાબી’ નામની એમની વિખ્યાત નવલકથા ‘બંગવાણી’ સામયિકમાં બે વરસ લગી પ્રગટ થતી રહી અને પછી પુસ્તકરૂપે બહાર પડી ત્યારે પહેલે જ દિવસે તેની એક હજાર નકલ ખપી ગઈ; 3,000 નકલની પહેલી આવૃત્તિ એક મહિનામાં ખલાસ થઈ ગઈ. બીજી આવૃત્તિની પાંચેય હજાર નકલો (3 રૂ.ની કિંમતે) બીજા ત્રણ માસમાં ખલાસ. દરમિયાન અંગ્રેજ સરકારે તેને જપ્ત કરી, એટલે તો પછી એની નકલો છૂપી રીતે દસથી ત્રીસ રૂ.ની કિંમત આપી આપીને પણ લોકો ખરીદવા લાગ્યા.

શરદબાબુની 53મી વરસગાંઠની ઉજવણી કલકત્તાની પ્રેસિડન્સી કૉલેજ તરફથી થઈ ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બોલતાં એમણે કહેલું :

“ભાષણ કરવું પડશે, એવું સાંભળતાં જ મારા પેટમાં ધ્રાસકો પડે છે. હું કાંઈ બોલી શકતો નથી. લખી શકું છું, થોડું લખ્યું પણ છે. જો તેથી તમને આનંદ થતો હોય તો હું સુખ માનીશ. મોઢેથી હું ઉપદેશ આપું, કોઈ પુસ્તકની સમાલોચના કરું અથવા કાંઈ નવો અર્થ બતાવું, એવી મારામાં શક્તિ નથી. જે કાંઈ છે તે પુસ્તકમાં જ છે; ત્યાં શોધજો.”

ભારતના એક મહાન લેખક શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનું 1938ની તા. 16 જાન્યુઆરીએ કૅન્સરને લીધે અવસાન થયું.

નગીનદાસ પારેખ

[‘શરદ ગ્રંથાવલી’ (ગ્રંથ બીજો) પુસ્તક]

આંજતાં ન હોવા છતાં વહાલાં

‘સમરાંગણ’ અને ‘વસુંધરાનાં વહાલાં દવલાં’ એક જ બેઠકે વાંચી ગયો. ‘અપરાધી’ પણ તે જ રીતે વાંચી ગયો. હૉલ કેઇનની મૂળ ‘The Master of Man’ વાંચી. લાગ્યું કે સ્વતંત્ર સર્જનની કક્ષામાં બેસે તેટલું સરસ રૂપાંતર થયું છે. મને તો ‘અપરાધી’ મૂળ કરતાં પણ સારું લાગ્યું.

‘સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી’ સૌથી સરસ લાગી. કસુંબલ રંગની છાંટે સોહે છે. પાત્રાલેખન અને વાતાવરણ તો દિલમાં રહી ગયાં. શ્રી ગોવર્ધનરામનાં પાત્રો સંસ્કારી અને પંડિત છે, શ્રી મુનશીનાં પાત્રો ચાલાક, ચંચળ અને કુશાગ્રબુદ્ધિ છે, શ્રી [ર૦ વ૦] દેસાઈનાં પાત્રો લાગણીપ્રધાન અને કોમળ છે. પણ તમારાં પાત્રો ખૂબ સમૃધ્ધ માનવતા અને માનવ્ય વીરતાથી ભરેલાં છે અને તે આંજતાં ન હોવા છતાં વહાલાં થઈ પડે છે.

દિલીપ કોઠારી

[ઝવેરચંદ મેઘાણી પરના પત્રમાં : 1939]

❀

છેતરાઈએ ભલે !

સ્ત્રીના કલંકની વાત ન માનવાથી છેતરાઈએ તે ભલે; પણ એ માનીને પાપના ભાગીદાર થવું ખોટું.

શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

❀

ફેર

લાકડું તરે, તરતું માણસ;
કેટલો બધો ફેર !૦૦૦
પાંદડું ખરે, ખરતું માણસ;
કેટલો બધો ફેર !૦૦૦
કો’ક મળે, ને મળતું માણસ;
આટલો બધો ફેર !

હસિત બૂચ

[‘લોકજીવન’ માસિક : 1976]

❀

નસેનસમાં વીરતાના સંસ્કારો

અધ્યાપક ધર્માનંદ કૌશાંબીજીએ પોતાના કેટલાક ખાસ ખાસ જીવન-પ્રસંગો 'આપવીતી'માં આલેખ્યા છે. જેણે 'આપવીતી' વાંચી હશે તેના ઉપર કૌશાંબીજીનાં બુદ્ધિ, પુરુષાર્થ અને ચારિત્ર્યની ઊંડી છાપ પડ્યા વિના રહી નહિ હોય. હું પોતે તો કોઈપણ જિજ્ઞાસુ ભાઈ કે બહેનને વાંચવાલાયક પુસ્તકો સૂચવવાં હોય ત્યારે તેમાં 'આપવીતી'ની પસંદગી પ્રથમ કરું છું. 'શું કરવું ? રસ્તો કોઈ સૂઝતો નથી, સહાયકો નથી,' એવા એવા માયકાંગલા વિચાર સેવનારાઓ માટે મારી દૃષ્ટિએ કૌશાંબીજીની 'આપવીતી' એ પ્રેરણાદાયી 'બાઇબલ' બને તેવી છે.

સૌથી પહેલાં હું કૌશાંબીજીને પૂનામાં 1917માં તેમના મકાને મળ્યો. તે વખતે તેઓ ફરગ્યુસન કૉલેજમાં પાલિના અધ્યાપક હતા. મેં તેમનું 'બુદ્ધધર્મ આણિ સંઘ' એ પુસ્તક વાંચેલું એટલે તેમના પ્રત્યે મારો અનન્ય આદર તો પ્રથમથી જ ઉત્પન્ન થયેલો.

કૌશાંબીજી મૂળે ગોવાના અને મહારાષ્ટ્રમાં વિશેષ રહેલા. તેઓએ બૌદ્ધ ભિક્ષુ તરીકે સીલોન, બર્મા અને ભારતમાં જીવન ગાળેલું. વિદેશમાં વિશેષે કરી અમેરિકામાં એમણે જીવન ગાળેલું એટલે પાશ્ચાત્ય રહેણીકરણીના પણ એમનામાં સંસ્કારો હતા. કોઈપણ સ્થાન કે કામને સનાતનની પેઠે ચોંટી રહેવાની તેમની પ્રકૃતિ ન હતી. નવું નવું વાંચે અને વિચારે તેમજ લાંબા વખત લગી સેવેલા સંસ્કારોને એક ક્ષણમાત્રમાં ફેંકી દેવા સુધીનો પુરુષાર્થ પણ કરે. તેમ છતાં જે કામ એમણે લીધું હોય, જેનું વચન આપ્યું હોય તે ગમે તે ભોગે પૂરું કરે. અને પોતાના કામને બને તેટલું સર્વાંગીણ તેમજ વિચારયુક્ત કરવાની કોશિશ પણ કરે.

કૌશાંબીજી પાસે બેસવું એટલે ટુચકા, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજકારણ, સામાજિક જીવન વગેરે જ્ઞાનગંગાની અનેક ધારાઓ વચ્ચે સ્નાન કરવું; તેથી અનેક મિત્રો તેમને નોતરતા, અનેક તેમની પાસે ચર્ચા અર્થે જતા, અને તેમનાથી સાવ જુદું દૃષ્ટિબિંદુ ધરાવનાર પણ તેમની સાથેના વાર્તાલાપ માટે લલચાતા. કૌશાંબીજી જેટલા ઉગ્રપ્રકૃતિ તેટલા જ સ્પષ્ટભાષી. એમને કાંઈ છુપાવવાનું ન હતું. ગમે તેવી વિરોધી અને સમર્થ વ્યક્તિને પણ પોતાની વાત ચોખ્ખા શબ્દોમાં સંભળાવતા. લોકમાન્ય તિલકે 'ગીતા-રહસ્ય'માં 'ધમ્મપદ'ના એક પદ્યનો અર્થ અન્યથા કરેલો. કૌશાંબીજીએ તેમને પૂરી રીતે ઠીકઠીક પકડ્યા અને ભૂલ કબૂલ કરાવી. ત્રિપિટકાચાર્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ શ્રી રાહુલજીએ 'ધમ્મપદ'નો અનુવાદ કર્યો છે, જેમાં એમની મૌલિક ભૂલ રહી ગઈ છે. કૌશાંબીજીએ એમને એક વાર આડે હાથે લીધા અને રાહુલજી તેમને નમી પડ્યા તથા પોતાની ભૂલ પણ કબૂલ કરી. લખાણ, ઉચ્ચારણ, વાચન, પ્રૂફ આદિ કોઈપણ બાબતમાં પોતે સહેજ પણ ભૂલ ચલાવી ન લે. ગાયકવાડ મહારાજ સયાજીરાવ કૌશાંબીજીના અનન્ય ભક્ત. પણ એવા ચકોર, સમર્થ અને સહાયક રાજવી સુધ્ધાંને કૌશાંબીજી તેમની ભૂલો કે કુટેવો વિશે

ખખડાવી નાખતા. કૌશાંબીજી મને કહેતા કે, "અમેરિકામાં 'યંગ ઇન્ડિયા' વાંચતો ત્યારે મને ઘણી વાર આંસુ આવી જતાં." કૌશાંબીજીની ગાંધીજી પ્રત્યે ઠેઠ સુધી અનન્ય શ્રદ્ધા હતી. આમ છતાં કૌશાંબીજી ગાંધીજીની ટીકા કરતા, કેટલીક વાર બહુ સખતપણે પણ કરતા. ગાંધીજી ઉપવાસ અને બીજાં દેહદમનો ઉપર જે ભાર મૂકે છે તેને કૌશાંબીજી બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ નિહાળી અયોગ્ય લેખતા. તેઓ બૌદ્ધ હોવા છતાં બૌદ્ધ-પરંપરાની ત્રુટીઓની પણ પૂર્ણપણે ટીકા કરતા.

છેલ્લાં બે-ત્રણ વર્ષ થયાં કૌશાંબીજી જ્યારે મળતા ત્યારે એક માત્ર જીવનાન્તની જ ચર્ચા કરતા. તેઓ કહેતા કે "મેં મારું કામ પૂરું કર્યું છે. લખવાનું બને તેટલું લખ્યું છે. મળ્યા તે પાત્ર છાત્રોને શીખવવામાં પણ કચાશ રાખી નથી. છોકરા-છોકરીઓને પૂરતું શિક્ષણ આપ્યું છે અને સ્વાવલંબી બનાવ્યાં છે. તો પછી હવે વધારે જીવી મોંઘવારીમાં ઉમેરો શા માટે કરવો ? અને વધારે ઘડપણ ભોગવી, બિસ્તરે પડી અનેક લોકોની સેવાશક્તિનો નકામો ઉપયોગ શા માટે કરવો ? તેથી હવે જીવનનો અંત કરવો એ જ મારી ચિંતાનો વિષય છે" ઇત્યાદિ. તેમના આ વિચારો સાંભળી અમે બધા પરિચિતો અકળાતા અને કહેતા કે "તમારા જીવનનો, તમારી વિચારણાઓનો રાષ્ટ્રને બહુ ખપ છે. અને ભલે તમને સિત્તેર જેટલાં વર્ષ થયાં હોય છતાં તમે અમારા કરતાં બહુ સશક્ત છો." અને છતાંય કૌશાંબીજીની જીવનાન્ત કરવાની વૃત્તિ કેમે કરી શમી નહિ. પોતાની વૃત્તિના સમર્થનમાં જે કેટલાક આધુનિક અને પુરાતન દાખલા એ ટાંકતા તે ઉપરથી હું એટલી જ કલ્પના કરી શકતો કે કૌશાંબીજી ઘડપણનો ભાર કોઈપણ ઉપર નાખવા માગતા નથી અને પગ ઘસીને પરાણે જીવન પૂરું કરવા ઇચ્છતા નથી. તેઓ જેવી રીતે હસતે મોઢે જન્મ્યા, હસતે મોઢે આખી જિંદગી ગાળી, તેવી જ રીતે પ્રસન્ન ચિત્તે કોઈના ઉપર ભાર નાખ્યા સિવાય મૃત્યુને ભેટવા માગે છે. બૌદ્ધગ્રંથો અને બીજાં શાસ્ત્રોમાંથી તેઓ અનેક ઉદાહરણો ટાંકી મને કહેતા કે, "જુઓ ! પાકું પાન ખરી પડે તે રીતે પ્રાચીન સંતો અને તપસ્વીઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં ખરી પડતા. જીવનનો અંત બહાદુરીથી કરતા, મૃત્યુથી ન ડરતા અને કર્તવ્ય કર્યાનો સંતોષ મેળવ્યા પછી તેઓ જીવવા માટે તડફડિયાં ન મારતા. તેથી હું પણ વીરતા, સ્મૃતિ અને જાગૃતિપૂર્વક મૃત્યુને ભેટવા ઇચ્છું છું."

જીવનનો અંત કરવાની ઉગ્ર વૃત્તિએ તેમને જૈનોના ચિરપ્રચલિત સંથારાવ્રત પ્રત્યે વાળ્યા. કૌશાંબીજી કાયરતાપૂર્વક મૃત્યુને ભેટવા ઇચ્છતા નહિ, તેથી તેમને તત્કાળ મરણને શરણ થવાનો સહેલો રસ્તો પસંદ ન હતો. તેમની નસેનસમાં પૈતૃક વીરતાના સંસ્કારો હતા. એ જ વીરતાને લીધે તેઓ 1930ની સત્યાગ્રહની લડાઈના અનુસંધાનમાં જેલવાસ પણ કરી આવેલા, એ જ વીરતાને લીધે તેમણે સારનાથની અસહ્ય લૂના દિવસોમાં એક કપડાની ઓથે બેસી ધ્યાનનો અભ્યાસ કરેલો. એ જ વીરતાને લીધે તેઓ બ્રહ્મદેશનાં જંગલોમાં ભયાનક ઝેરી જંતુઓ વચ્ચે એકલા રહી સમાધિમાર્ગનો અભ્યાસ કરવા ગયેલા. એમના પ્રત્યેક જીવનકાર્યમાં વીરતા ભારોભાર દેખાતી.

એમની વીરતાએ એમને સુઝાડ્યું કે, તું મૃત્યુને ભેટ, પણ મારણાન્તિક સંલેખના જેવી તપશ્ચર્યાના માર્ગે જ મૃત્યુને ભેટ. કૌશાંબીજીએ આવી સંલેખનાનો વિચાર તો મને બેએક વર્ષ પહેલાં જ કહેલો, પણ તેઓ તે માટે યોગ્ય સ્થાન શોધતા અને મને પણ તેવા સ્થાન માટે પૂછતા. એવા સ્થાનની પસંદગીમાં તેમની મુખ્ય શરત એ હતી કે જ્યાં તેઓ સંલેખના શરૂ કરે ત્યાં દર્શનાર્થીઓની ધમાલ ન રહે, કોઈ જાણે નહિ, અને એમની એવી પણ ઇચ્છા હતી કે મરણ પછી કોઈપણ જાતનો આડંબર કરી ધનશક્તિ કે જનશક્તિ ન વેડફવી. મને તો ત્યાં લગી કહેલું કે, મૃતશરીર બાળવા માટે કરવો જોઈતો લાકડાંનો ખર્ચ ન કરતાં તમે બધા એને જમીનમાં જ દાટજો અગર જળપ્રવાહમાં વહેવડાવી દેજો. આ વિચારો પાછળ એમને હૈયે ગરીબો પ્રત્યેની લાગણી વસેલી હતી. તેઓ ઇચ્છતા કે તેટલો ખર્ચ ગરીબોને મદદ કરવામાં થાય. તેઓ જ્યારે જીવનાન્ત નિર્ણય વિષે વાત કરતા ત્યારે જૈન-પરંપરાના મારણાન્તિક 'સંથારા'નું હૃદયથી સમર્થન કરતા. સ્થાનકવાસી સાધ્વી રંભાકુમારીએ અનશનપૂર્વક દેહોત્સર્ગ કર્યાનો દાખલો તેમની સામે હતો. એવું અનશન કૌશાંબીજીને પસંદ હતું; પણ એવા અનશન-પ્રસંગે જે ધમાલ થાય છે, જે દર્શનાર્થીઓની ભીડ જામે છે, જે દૂર-દૂરના યાત્રીઓથી લદાયેલી ટ્રેનો આવ-જા કરે છે અને જે આગળપાછળ બેસુમાર પૈસા અવિવેકથી વેડફવામાં આવે છે તે કૌશાંબીજીને જરાય પસંદ ન હતું.

સુખલાલ સંઘવી

['અર્ઘ્ય' પુસ્તક : 2004]

❀

ઝંડાવંદન

સપ્તસિંધુની અંજલિ વહેતો સમીરણ તુજને ભેટે,
ખંડખંડની આશિશછોળો ઉદધિતરંગો છાંટે :
ઝંડા ! થાકેલા જગનો
દીસે છે તું આશાદીવડો.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

❀

તમે ક્યાંથી જાણો – સતત મઝધારે સલિલની
શીળી ગોદે ખેલો મછલી સમ તે – ઓટ વખતે
સરી આઘે જાતાં જળ પૂંઠળ જાવા તલસતા
કિનારાની તાણો ?!

જયન્ત પાઠક

❀

તેજોમૂર્તિ ભગિની

વીસથી વધારે વર્ષ થયાં હશે, મેં પ્રસિદ્ધ હિંદી પત્રિકા 'સરસ્વતી'માં શ્રીમતી હેલન[કેલર]નું સંક્ષિપ્ત પણ અદ્ભુત પુરુષાર્થ અને પ્રતિભાનું સૂચક જીવનચિત્ર વાંચેલું. ત્યારે જ એ બહેન તરફ મારું આકર્ષણ સહજભાવે થયું. એને વિષે વધારે વિગતવાળી સ્પષ્ટ માહિતીની મારી જિજ્ઞાસા અદ્યપિ જાગરિત જ હતી. પણ મારા મર્યાદિત જીવન અને કાર્યક્ષેત્રમાં એને સંતોષવાની તક મને મળી ન હતી. તેટલામાં શ્રીયુત ગોપાલદાસભાઈએ મને એક દિવસ કહ્યું કે, વર્ધાથી મગનભાઈ [દેસાઈ] પુછાવે છે કે તેમણે શ્રીમતી હેલનની જીવનકથાનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે તે તમને અર્પણ કરવા ઇચ્છે છે, ને જો તે સ્વીકારો તો તેના પ્રારંભમાં તમે સ્વીકારરૂપે કાંઈક લખી આપો એમ પણ ઇચ્છે છે. મેં તરત જ કહ્યું, "હું એ વાંચી પછી હા-ના કહું. જો એના વાચન પછી જરા પણ મને લખવાનો મારો અધિકાર જણાશે તો અવશ્ય કાંઈક લખીશ." મને તરત જ અનુવાદના ફરમા મળ્યા. મારું ઘણાં વર્ષ પહેલાંનું શ્રીમતી હેલન પ્રત્યેનું આકર્ષણ અને તેના જીવન વિષેની જિજ્ઞાસા એ બંને એટલાં બધાં તીવ્રપણે સજીવ થઈ ગયાં કે, તે વખતના ચાલુ લેખન અને સતત મનનકાર્યના પ્રવાહો મારા મનને બીજી દિશામાં જતાં રોકી શક્યા નહીં. કાંઈક અંશે સમશીલ જીવનકથા સાંભળતાં જ અનેક વિચારો ઊભરાયા.

મેં શ્રીમતી હેલનને 'તેજોમૂર્તિ' અને 'ભગિની' એવાં બે વિશેષણો આપ્યાં છે, તે સાભિપ્રાય છે. એની જીવનકથામાં પદે પદે પુરુષાર્થ અને પ્રતિભાના તેજ સિવાય બીજું કાંઈ જ દૃષ્ટિગોચર નથી થતું. એ તેજના અંબારમાં એની શરીરમૂર્તિ અદ્ભુત થઈ જાય છે. અનેક રીતે જુદાઈ હોવા છતાં ઉંમર અને સમાનશીલતાની દૃષ્ટિએ મેં એને આપેલું 'ભગિની' એ વિશેષણ એની સાથેનો મારો સાદૃશ્ય-સંબંધ ઠીક ઠીક વ્યક્ત કરી શકે.

હેલનને દર્શન, શ્રવણ અને વાચનની ત્રણે શક્તિઓ એક જ સાથે અને તે પણ છેક શૈશવકાળથી ગઈ, જ્યારે મારી તો માત્ર દર્શનશક્તિ ગયેલી અને તે પણ ગ્રામ્યશાળાસુલભ માતૃભાષાના પૂરા અભ્યાસ તેમજ આજુબાજુના બધા દૃશ્ય પદાર્થોના પ્રત્યક્ષ અવલોકન તેમજ તત્સંબંધી ભાષા અને લેખનવ્યવહાર સિદ્ધ થયા પછી – લગભગ પંદરેક વર્ષની ઉંમરે. ઇન્દ્રિયવૈકલ્ય અને તે પ્રાપ્ત થવાની ઉંમરની દૃષ્ટિએ હેલન મારા કરતાં અનેક ગણી વધારે લાચાર, વધારે બંધનવાળી ખરી. પણ દેશ, કુટુંબ અને બીજા સંયોગોની દૃષ્ટિએ તેનું સ્થાન મારા કરતાં અનેક ગણું વધારે સાધનસંપન્ન અને વધારે સ્વતંત્ર. ક્યાં અમેરિકા અને ક્યાં હિંદુસ્તાન ? ક્યાં હેલનના કૌટુંબિક સંયોગો અને ક્યાં મારા ? એનાં માતાપિતા એને વાસ્તે દરેક જાતનો માર્ગ તૈયાર કરવા બુદ્ધિપૂર્વક સર્વસ્વ હોમે છે, જ્યારે મારા પ્રત્યે પૂર્ણ સદિચ્છાવાળા પણ મારા વડીલો સ્વયં વિદ્યાહીન હોઈ મારા વિકાસમાર્ગની કોઈપણ

દિશા સ્વયં જાણવા તેમજ કોઈ જણાવે તો તે સમજવા અસમર્થ. ક્યાં ઇંદ્રિયવિકલ માનવબંધુઓને વિવિધ રીતે શિક્ષિત અને સંસ્કારી બનાવવા કામ કરતા અખૂટ ધીરજવાળા તપસ્વી શિક્ષકોથી શોભતી તપોભૂમિ જેવી અમેરિકાની અપંગ શિક્ષણસંસ્થાઓ; અને ક્યાં અપંગને અનુપયોગી સમજી તેના દુઃખ પ્રત્યેની સાચી સહાનુભૂતિથી બે નિસાસા નાખી, બહુ તો તેને કાંઈક દાન આપી સંતોષ માનનાર, પણ એ અપંગની ઉપયોગિતા અને તેના વિકાસમાર્ગની શક્યતાના વિચારથી છેક જ અજાણ અને અશ્રદ્ધાળુ, એવા પૌરુષહીન પુરુષોની જનની કહેવાતી કર્મભૂમિ આર્યાવર્ત? એક દેશમાં જાતિથી અબળા ગણાતી અને ત્રણ ત્રણ ઇંદ્રિયોથી વિકલ એવી અપંગ વ્યક્તિને પોતાનું સુષુપ્ત બધું બળ પ્રગટાવવાની પૂરી તક મળે છે, ને તે એ દ્વારા પોતાની જાતને આખા વિશ્વમાં માન્ય બનાવે છે; ત્યારે બીજા દેશમાં અપંગની તેમજ અબળાઓની વાત જ શું, પૌરુષવાન ગણાતા પૂર્ણાંગ પુરુષો સુધ્ધાંને, પશુતામાંથી મુક્ત થવાની અને માનવતા પ્રગટાવવાની ઓછી અને નજીવી તક છે. અમેરિકા અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે જે અંતર છે, તે હેલન અને મારા જીવનની અનેક શક્તિઓના આવિર્ભાવમાં વ્યકત થાય છે. એટલી નાની ઉંમરે ત્રણ ત્રણ ઇંદ્રિયોથી વિકલ એ બાલિકા 21 વર્ષની ઉંમરે પોતાનું અભ્યાસવિષયક જે જીવનચિત્ર ખેંચે છે તેની તો મને તેથી બમણાં વર્ષે પણ બહુ ઓછી કલ્પના આવી છે.

બાહ્ય વિશ્વમાં પ્રવેશવાનાં શ્રીમતી હેલનનાં અગત્યનાં ત્રણ ઇંદ્રિયદ્વારો બંધ, અને છતાંય એમાં પ્રવેશવાનો એને પ્રબળ ઉત્સાહ તેમજ પુરુષાર્થ, તેથી એણે એ બધું કામ અંતરિંદ્રિય ઉપર ભાર મૂકી સાધ્યું. પરિણામે, પ્રાપ્ત ઘ્રાણ અને સ્પર્શન ઇંદ્રિય દ્વારા જ એણે ભૌતિક વિશ્વમાં પ્રવેશવાનો માર્ગ કર્યો. એની ઘ્રાણ અને સ્પર્શન શક્તિમાં એવું જાદુઈ બળ પ્રગટ્યું કે, તે એ બે ઇંદ્રિયો દ્વારા જ પાંચે ઇંદ્રિયોનું કામ લેવા લાગી. બીજી બાજુ, તેને આ બધું કાર્ય અંતરિંદ્રિય ઉપર ભાર આપીને જ કરવાનું હોવાથી, તેની એ શક્તિ એટલી બધી તીવ્ર ખીલેલી દેખાય છે કે, જ્યારે તે કોઈ દૃશ્ય, શ્રવ્ય કે સ્પૃશ્ય પદાર્થનું વર્ણન કરે છે અગર તેના ભાવોનું વર્ણન કરે છે, ત્યારે એ વાંચતા તે ઇંદ્રિયવિકલ છે એ ભાન ભૂલી જવાય છે. આ ઉપરાંત તેની પ્રજ્ઞાઇન્દ્રિયનો એટલો બધો વિકાસ થયો છે કે, તે દિશકાલાતીત સદાસ્થાયી ભાવોનું જ્યારે ચિત્રણ કરે છે ત્યારે તે જાણે તેનાં ઉપમા અને રૂપક આદિ અલંકારો દ્વારા કવિવર ટાગોરનું અનુગમન કરતી હોય એમ લાગે છે. પુરુષાર્થની મૂર્તિ હેલને છેવટે એ વિકાસ દ્વારા વાણીનું બંધન તો તોડ્યું જ.

ઇંદ્રિયો પરસ્પર એકબીજાની શોક જેવી છે. જે જાગતી અને બળવતી તે બાકીની ઇંદ્રિયોનું સામર્થ્ય પૂર્ણપણે ખીલવામાં આડી આવે. નેત્ર સૌમાં બળવાન, એનો સંચરણ અને કાર્ય-પ્રદેશ અતિ વિશાળ. તેથી માણસ નેત્ર હોય તો તેનાથી જ કામ લે, અને સંભવ હોય ત્યાં પણ સ્પર્શન-ઘ્રાણથી કામ લેવાની માથાફોડમાં

ન પડે. પણ દૈવયોગે નેત્રનું સામર્થ્ય જાય ત્યારે બધો બોજો સ્પર્શન-ઘ્રાણ ઉપર પડતાં જ તેની ગુપ્ત શક્તિઓ બહાર આવી તે ઇંદ્રિયો જ નેત્રનું પ્રધાનત્વ મેળવી લે છે, અને નેત્રવાનની કલ્પનામાં પણ આવી ન શકે એવાં ચમત્કારી કાર્યો બતાવી દે છે. હેલનની સ્પર્શન ઇંદ્રિય આ વાતનો પુરાવો છે. હસ્તલેખન દ્વારા એ બધું શ્રવણકાર્ય સાધે છે. એની ત્વચા બીજા કોઈના હાથની કે મોઢાની રેખાઓ પારખી શકે છે, એ સાંભળતાં તો ભારેમાં ભારે વિચારક પણ થોડી વાર મૂંઝાય ખરો; બોલતા બીજા માણસોના હોઠો ઉપર આંગળી રાખી તેના શબ્દો ઉકેલવાના તેના ત્વચાસામર્થ્યનો વિચાર કરતાં તો હું આશ્ચર્યમુગ્ધ બની જાઉં છું. 'પણ, પાણી, થાળ, થાળી, હાથી, હાથ' જેવા શબ્દો ઉચ્ચારતા મારા પોતાના જ હોઠો ઉપર આંગળી મૂકી ભેદ પારખવા પ્રયત્નો કર્યા અને એ દિશામાં શૂન્યતા જ અનુભવી, ત્યારે તો હેલન એક દિવ્ય તેજરૂપે જ સામે આવી. અલબત્ત, તેજની આ મૂર્તિના સમગ્ર આશ્ચર્યકારી વિકાસનો મૂળ આધાર-ઉપાદાન માત્ર તેનો આત્મા જ નથી. તેનો આત્મા ગમે તેવો સામર્થ્યશાળી હોત અને છતાં તેને અમેરિકાસુલભ જડચેતન સગવડ મળી ન હોત, તો એ તારો ઊગતાં જ આથમી જાત.

ઇંદ્રિયખોડની નિબિડતમ બેડી છતાં જ્યારે અભ્યાસમાર્ગમાં આગળ ધપવાની હેલનને તાલાવેલી લાગે છે, તેમજ ખોડ વિનાના સહચારીઓ સાથે રહેવાની અને તેમનાથી પણ આગળ વધવાની ધૂન લાગે છે, ત્યારે જે મુશ્કેલીઓ અને જે નિરાશાઓ અનુભવાય છે, તે ઘણે સ્થળે મારી અને હેલનની એક જેવી છે. હેલને કૉલેજ વાસ્તેની તૈયારી કરવાનો વિચાર કર્યો. તેની લાચાર સ્થિતિમાં જે મુશ્કેલીઓ સંભવે તેના વિચારથી હેલનના હિતૈષીઓએ એ બાબત ભારે વિરોધ કર્યો. પણ ક્યાં એ હિતૈષીનો તીવ્ર વિરોધ અને ક્યાં એનો દુર્દમ તીવ્રતર કાર્યોત્સાહ ? અંતે હેલન જીતી. મારામાં અણધારી ક્યારેક કાશી જવાની ભાવના પ્રગટી. બધા જ હિતૈષીઓનો પ્રબળતર વિરોધ; પણ અંતે એ ભાવનાના તીવ્રતમ વેગે મને કાશીમાં જ જઈ પટક્યો. પરીક્ષાનો પ્રસંગ તો અમારા બંનેનો લગભગ એક જેવો છે. હેલન પરીક્ષામાં પ્રથમ બેઠી ત્યારે એને પ્રશ્નપત્ર સમજાવનાર કુશળ, ઉત્તર લખવાનો સમય પૂરતો, અને લખ્યા પછી બચત સમયમાં ભૂલ સુધારવાની નિરીક્ષકે કરી આપેલી તક; આ બધી પૂરી સગવડ. પણ પછી જ્યારે તે આગલી પરીક્ષામાં બેઠી ત્યારે સગવડનું તંત્ર અગવડમાં પરિણમ્યું અને હેલનને પરીક્ષાની ભયંકરતાનો સાક્ષાત્કાર થયો. મારી પણ એ જ દશા. કાશી ક્વીન્સ કૉલેજમાં પહેલી વાર પરીક્ષા આપવા બેઠો ત્યારે લેખકની ખામીનું ફળ ભોગવવાનો પ્રસંગ આવતાં જ એક ભલા નિરીક્ષક ભટ્ટાચાર્ય એ પામી ગયા અને નવેસર સગવડ થતાં હું ઉચ્ચ ધોરણે જ પસાર થયો. પણ આગલાં વર્ષોમાં વ્યવસ્થાપક અને પરીક્ષકોની બેપરવાઈ તથા અનાવડત જોઈ મને પણ પરીક્ષાનું મૂલ્ય સમજાયું અને પરીક્ષાનો અર્ધો રસ્તો કાપ્યા પછી

સંકલ્પ કર્યો કે આજ પછી પરીક્ષા નિમિત્તે આ કતલખાનામાં દાખલ ન થવું. મને યાદ છે કે એ નિશ્ચય પછી લગભગ ચોવીસ વર્ષે હું ફરી એ ક્વીન્સ કૉલેજમાં અભ્યાસક્રમ ઉપર વિચાર કરવાના ત્યાંના રજિસ્ટ્રારના આમંત્રણને સ્વીકારી એક અધ્યાપક તરીકે જ ગયો, પણ પરીક્ષ્ય વિદ્યાર્થી તરીકે નહીં.

સ્કૂલ અને કૉલેજના વિદ્યામય વાતાવરણમાંથી હેલન જ્યારે જ્ઞાનતૃષા શમાવે છે, ત્યારે એ પોતાની અપંગતાનું ભાન ભૂલી ચિત્ત-શક્તિના અલૌકિક આનંદનો અનુભવ કરે છે ને એમાંથી જીવનકથા જેવાં મધુર ફળો પીરસે છે. મારી પણ લગભગ એ જ દશા રહી છે. બાહ્ય અને આંતરિક વિક્ષેપોના મૃત્યુને તટે લાવી મૂકે એવા સંભાર વચ્ચે મને વિવિધ શાસ્ત્રોના અભ્યાસે, ચિંતને અને લેખને જ બચાવી અલૌકિક આનંદભૂમિકા ઉપર મૂક્યો છે. કૉલેજમાં યાંત્રિક રીતે શીખવતા અધ્યાપકોની શુષ્ક દોડની હેલન ટીકા કરે છે ત્યારે પણ તેને સમુદ્રમાં મીઠી વીરડી જેવા વિરલ અધ્યાપકો મળે છે, જેઓ હેલનને રસમય શિક્ષણથી તરબોળ કરી દે છે. સાંકડી અભ્યાસ–કોડમાં સતત પુરાયેલ શાસ્ત્રગાયોનાં અર્થહીન શબ્દસ્તનોમાંથી દૂધને બદલે રક્ત ખેંચી તેને દૂધ માની-મનાવી પિવરાવનાર પંડિત-ગોપો વચ્ચે મને પણ સતત શુદ્ધ દુગ્ધવર્ષી કામદુઘા જેવા વિરલ અધ્યાપક બહુ મોડે મોડે પણ મળેલા. જેમ હેલનનું માનસ વિવિધ વિષયસંચારી શિક્ષણમાં રસ લે છે, તેમ મારું માનસ પણ. પ્રમાણ અને સાધનનો ભેદ બાદ કરતાં વનવિહાર, જલવિહાર, પર્વતપર્યટન, સમુદ્રયાત્રા, પશુપક્ષીપરિચય આદિનો રસ બંનેનો સમાન જ. અલબત્ત, એનો સાઇકલ-સવારીનો તંરગ મને કદી આવ્યો નથી. પણ હું ધારું છું મારો અશ્વારોહી તરંગ એને ભાગ્યે જ થયો હશે. સમૂહમાં અને એકલાં શેતરંજ રમવાની શોધેલી એની નવી રીતે આજે પણ મારું મન લોભાયું. પુસ્તકો અને શિક્ષકો એનાં અને મારાં સમાન મિત્રો. હેલન અંતમાં લખે છે એમ, "મારી જીવનકથા મારા મિત્રોએ ઘડી છે" એ સૂત્ર મારા જીવન વિષે પણ પૂર્ણપણે સત્ય છે. મારા પણ મિત્રોની યાદી ભારે વિશાળ અને તે પણ અનેક તેજસ્વી નામ અને ગુણના રંગોથી ભૂષિત છે. શ્રુત, પરિશીલિત અને અભ્યસ્ત વિવિધ વિષયોનાં પુસ્તકોની યાદી મારી ખંત પણ બતાવે અને કાંઈક એકાંગી જડતા પણ. હેલનને પરિચિત ધર્મગુરુઓમાં કોઈ સંકીર્ણ મનનો દેખાતો નથી. તેને જે જે બિશપ વગેરે મળ્યા છે તે બધાએ તેને અસાંપ્રદાયિક સત્યને જ માર્ગે દોરવા યત્ન કર્યો છે. મારી બાબતમાં તેમ નથી બન્યું. છેક લઘુવયથી તે બહુ મોડે મોડે સુધી આપણા દેશમાં જડ જનતાને સુલભ એવા જ અતિ સાંકડા મનના અને અંધારામાં પ્રકાશ તેમજ કૂવામાં સમુદ્ર માની બેઠેલા અનેક ધર્મગુરુઓ એક પછી એક મને મળતા જ રહેલા. છતાં તેમનાં ચરણોમાં બેસી ઝીલેલ ધર્મબોધ ઉપર ફરી વિચાર કરવાની ફરજ પડે અને આખું માનસ બદલી નાખે એવું વ્યાપક ધર્મભાન કરાવનાર ધર્મપ્રાણ પુરુષોનું પણ મારા જીવનમાં સ્થાન છે.

આમ અમારા બંનેનું કેટલુંક સામ્ય છતાં એકવીસ વર્ષ જેટલી નાની ઉંમરે હેલનના – "એવી ક્ષણ હોય છે જ્યારે મને એમ લાગે છે કે શાયલૉક તથા જ્યૂડા જેવા લોક અને સેતાન પણ વિશ્વમાં પ્રવર્તમાન સાધુતાના મહાચક્રના ભાંગી ગયેલા આરા છે અને તેઓ યોગ્ય સમયે પાછા સમારી લેવાશે" – આ વાક્યમાં મહાવીર, બુદ્ધ, ક્રાઇસ્ટ અને ગાંધીજીની જે સહજ શ્રદ્ધા અને પ્રજ્ઞાઇંદ્રિયના સ્ફુરણનું ભાન થાય છે, તે આટલી પ્રૌઢ ઉંમરે પણ સ્વાભાવિક રીતે મારા જીવનક્રમમાં મને દેખાતું નથી. અલબત્ત, આર્યાવર્તનાં વિવિધ દર્શનોના અનેક જટિલ, કંટકિલ અને ગ્રંથિલ વાદવિવાદ વચ્ચે પણ મેં તેની પારના પ્રજ્ઞામય, શાંત અને સર્વવ્યાપક ભાવનું વિસ્મરણ કદી કર્યું નથી.

આ પુસ્તકનો અનુવાદ સ્વતંત્ર લખાણ જેવો સીધો છે. અર્થ સમજવામાં શબ્દની, વાક્યની કે તેવી જ આંટીઘૂંટી આડે આવતી નથી. અનુવાદકે મૂળગત ભાવો સ્પષ્ટ કરવા અને પોતાની નવશબ્દરચના સમજાવવા જે ટૂંકાં પણ મહત્ત્વનાં ટિપ્પણો કર્યાં છે, તે ન હોત તો અનુવાદનો આત્મા આટલો અર્થપૂર્ણ ન બનત. અનુવાદકમાં જે ભાવપૂર્ણ નવશબ્દસર્જનનું સામર્થ્ય દેખાય છે તે ગુજરાતી ભાષાના સમૃદ્ધ અભ્યુદયનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. હું શ્રીયુત મગનભાઈ પાસે એટલી માગણી અવશ્ય કરું છું કે, તેઓ શ્રીમતી હેલનના પછીની વયના ઉત્તરોત્તર પક્વતર વિચાર તેમજ અનુભવવાળાં બાકીનાં પુસ્તકો અનુવાદિત કરે. વાચકો આ અનુવાદમાંથી જીવનરસદાયી ઘણું મેળવી શકશે. તેમ છતાં બહેનોને તો આમાંથી ઘણું શીખવાનું મળશે. તેઓ આ અનુવાદ વાંચી એટલું તો વિચારતાં થશે જ કે, જ્યારે ત્રણ ત્રણ બંધનોના કિલ્લા પાછળ પુરાયેલ એક લઘુ બાળા એ બંધનો તોડી બહાર આવવા દૃઢ નિશ્ચય કરે છે અને અનવરત પુરુષાર્થમાં ભાન ભૂલી છેવટે અપંગપણાના સહજ બંધનની પેલી પાર રહેલા પોતાના આત્માને પ્રગટાવે છે, ત્યારે એવા એકે બંધન વિનાની તે બહેનો નિશ્ચય અને પુરુષાર્થ દ્વારા શું શું સાધી ન શકે ? શિક્ષણની ઘણી માધ્યમિક સંસ્થાઓમાં પાઠ્ય તરીકે નહીં તો છેવટે આ પુસ્તક ['અપંગની પ્રતિભા'] વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરવા જેવું છે.

સુખલાલ સંઘવી

['અર્ઘ્ય' પુસ્તક : 2004]

❁

રેલાઈ આવતી છોને બધી ખારાશ પૃથ્વીની,
સિન્ધુના ઉરમાંથી તો ઊઠશે અમી-વાદળી !

પૂજાલાલ

❁

ખુલ્લું ઘર

મૂળ જર્મનીથી આવેલા પાદરી ફાધર કુન્ત્સે બ્રાઝિલના સાઓ પાઓલા શહેરની એક ઝૂંપડપટ્ટીમાં સ્વેચ્છાએ નિવાસ સ્વીકાર્યો હતો. એક વાર દેશના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો ને લોકો ગામડાંમાંથી ઉચાળા ભરીને શહેર તરફ આવવા માંડ્યા, ત્યારે શહેરના લોકોએ છાપાંને પત્રો લખીને કહ્યું કે શહેરની અનાજની દુકાનો લૂંટાવાનો ભય ઊભો થયો છે, એટલે દુકાનદારોને બંદૂકના પરવાના આપવા જોઈએ. ભૂખે મરતા લોકોના આ પ્રકારના સ્વાગતની વાત વાંચી ફાધર કુન્ત્સના હૃદયમાં જે પીડા થઈ તે તેમને ઉત્તર-પશ્ચિમમાં લઈ ગઈ. ત્યાંના કસ્બાના મુખ્ય દેવળમાં જઈને તેમણે જાહેર કર્યું કે પોતે 21 દિવસના ઉપવાસ પર ઊતરે છે. શરૂઆતમાં તો લોકોએ એમની હાંસી કરી : ''ઉપવાસ કરવાથી ભૂખમરો ઓછો જ મટવાનો છે ?'' પણ ફાધર કુન્ત્સને તો ખૂંચતી હતી નગરજનોની હૃદયશૂન્યતા. તેમણે ચૂપચાપ ઉપવાસ ચાલુ રાખ્યા. બે દિવસ, ત્રણ દિવસ, ચાર દિવસ. લોકો વિચારવા લાગ્યા : 'આ તો દક્ષિણનો માણસ. એ આપણી ખાતર કષ્ટ વેઠે છે ?' કોઈ કોઈએ આવીને પૂછ્યું, ''અમે શું કરી શકીએ ? અમે તમારી જોડે ઉપવાસ પર બેસીએ ?'' ફાધરે કહ્યું : ''ભૂખે મરતા લોકોની પીડ જેમણે ખરેખર પિછાણી હોય તેઓ એક કામ કરે. પોતપોતાના ઘર બહાર એક પાટિયું મૂકી તેની ઉપર આટલું લખી દે : 'આ ઘર સૌને સારુ ખુલ્લું છે. અમારી પાસે જે કંઈ ખાવાનું હશે તે અમે તમારી સાથે વહેંચીને ખાશું. રોટલામાંથી બટકું બટકું. ને એય નહીં હોય તો સાથે બેસીને ભગવાનની પ્રાર્થના કરીશું'. હવે એક પછી એક ઘરની આગળ 'ખુલ્લા ઘર'નાં પાટિયાં મુકાવા લાગ્યાં. 21 દિવસને અંતે તો એ શહેરનાં હજારો ઘરો સામે એવાં પાટિયાં મુકાઈ ગયાં ને બંદૂકના પરવાના માગતું શહેર ભૂખ્યા લોકો સારુ ઘર ખુલ્લાં મૂકતું થઈ ગયું.

નારાયણ દેસાઈ

['ભૂમિપુત્ર' પખવાડિક : 2004]

❀

મહાસિંધુની ઓ લહરી લહરી !
તમ બિન્દુએ બિન્દુની જીભ કરી
વદજો સારા વિશ્વને તીર ફરી :
જગ-બાંધવતા કેરા વૈરી જનોને ન
ગાંધીનું પ્રેમ-પ્રયાણ ગમ્યું,
દારૂગોળાના વારસદારને નગ્ન
ફકીરનું નેત્રસુધા ન ગમ્યું.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

''પણ જોજો હો...!''

[પ્રામાણિકતા અને તનતોડ પરિશ્રમનાં સનાતન ભારતીય મૂલ્યોની સાથે આધુનિક યંત્રવિદ્યાનો વિરલ સમન્વય કરનાર ભારતના એક આગેવાન ઉદ્યોગપતિ શાન્તનુ લ૰ કિરલોસ્કરે જુવાનીમાં અમેરિકા જઈ વિખ્યાત એમ૰ આઈ૰ ટી૰ સંસ્થામાં ઇજનેરીનો અભ્યાસ કરેલો. મહારાષ્ટ્રમાં પિતાના નાનકડા કારખાનામાં એ 1926માં જોડાયા અને અવિરત પુરુષાર્થને પ્રતાપે દેશભરમાં સન્માનિત ઉદ્યોગપતિ બન્યા. એકાણું વરસની વયે, 1994માં એમનું અવસાન થયું. ત્યારે કિરલોસ્કર જૂથના ઉદ્યોગો તરફથી કેટલાંક દૈનિક છાપાંમાં અરધાં પાનાં ભરીને જાહેરાતો આપવામાં આવેલી, તેમાં કિરલોસ્કર દાદાનો નીચેનો સંદેશો રજૂ થયેલો :]

મને ખબર છે કે તમને તો એક ફક્કડ બહાનું મળી જવાનું – પણ જોજો હો ! મારું મરણ થાય ને હું અહીં આંટો મારવા ન આવ્યો હોઉં, એટલા ખાતર તે દિવસે કામ બંધ રાખતા નહીં.

અને હા, ગમગીન ચહેરાઓ લઈ લઈને ફરશો નહિ ને લાંબાંલચ ભાષણો કરતા નહિ – હું તો એવું એકાદુંયે ભાષણ સાંભળવા જેટલું બેસી શકું જ નહિ. એના કરતાં તો, અહં, તમે મને એકાદ મોટું કૉમ્પ્રેસર કે ડીઝલ એન્જિન જ બનાવી આપોને ! અમેરિકા કે ફ્રાંસથી કોઈ મોટો નિકાસ-ઓર્ડર મેળવી લાવો ને ! એક સાવ નવા, ક્રાંતિકારી સુપર કમ્પ્યૂટરની રચના કરી આપોને !

તમને ઠીક પડે તે કરો – તમે દરજી હો, તો ગામના તમારા લત્તામાં સારામાં સારું પેન્ટ સીવનારા તમે હો એવું હું ઇચ્છું; અથવા હોટલના વેઇટર હો, તો એવી અફલાતૂન સર્વિસ આપો કે તમારે ત્યાં ઘરાકોની ભીડ જામ્યા કરે.

તમારે મને અંજલિ આપવી છે ને ? ખુદાને ખાતર મારું કોઈ બાવલું બનાવશો નહિ. બસ, સરસ કામ કરતા રહો. આજે ને હરહંમેશ. એમ કરતાં કરતાં આપણે એક સરસ મજાનો મુલક ઊભો કરી દઈશું.

વફાદારી તો એક રોગચાળો છે. હમણાંનાં વરસોમાં ભારતમાં એ બહુ ફેલાયો છે. લોકો જ્યારે મને વફાદાર રહેવાની વાત કરે ત્યારે હું કહેતો હોઉં છું કે, મારે તો તમારી કે બીજા કોઈનીયે વફાદારી જોઈતી નથી – મારાં પોતરાંઓની પણ નહિ. કાલ સવારે હું ભ્રષ્ટાચારી બની ગયો, તો શું તમે મને વફાદાર રહેવાના ? હું મરી જઈશ ત્યારે શું કરશો ? તમારી વફાદારી ક્યાંક બીજે લઈ જશો ? જેની કિંમત હોય એવી એકમાત્ર વફાદારી તો છે મૂલ્યો માટેની વફાદારી. કારણ, ફિલસૂફો ભલે ચાહે તે કહે પણ, અમુક મૂલ્યો કદી પણ બદલાતાં નથી. જેમ કે – ઉત્તમતા અથવા બુદ્ધિની ખડતલતા, ગતિશીલતા, ઇમાનદારી, કલ્પનાશક્તિ કે વિનોદવૃત્તિ.

શાન્તનુ લ૰ કિરલોસ્કર

❀

અંધારી ગલીમાં

દેશવાસીઓનું મસ્તક શરમથી ઝૂકી જાય તેવી ઐતિહાસિક ઘટના સંસદીય જીવનમાં 26 એપ્રિલ 2002ના રોજ બની. તે દિવસે, વર્ષભરમાં સૌથી અગત્યનો લેખાતો ખરડો, એટલે કે અંદાજપત્રનો ખરડો કાર્યસાધક સંખ્યાના અભાવે મુલતવી રાખવામાં આવ્યો અને માત્ર 17 સાંસદોની પાંખી હાજરીને કારણે ગૃહ બરખાસ્ત કરવાની જાહેરાત ઉપાધ્યક્ષશ્રીને કરવી પડી. ચેતવણીસૂચક ઘંટડી વાગ્યા પછી 20 સભ્યોની હાજરી ઉમેરાવા છતાં આ કાર્યસાધક સંસ્થાને આંબી શકાઈ નહીં. આ દેશમાં સંસદીય ચર્ચામાં રસ લેવાની કામગીરી પતનને આરે પહોંચી છે અને ઉપર્યુક્ત ઘટના આ સ્થિતિના અધોબિંદુને વ્યક્ત કરે છે.

રાષ્ટ્રપતિ, ઉપરાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યના રાજ્યપાલો અને સાંસદોના વેતન અંગેના ચાર ખરડા સંસદે મૌખિક મતદાનથી ઑગસ્ટ 1998માં પસાર કર્યા હતા. સાંસદોના વેતનને સ્પર્શતા ખરડા અનુસાર પ્રત્યેક સાંસદનું વેતન પ્રતિમાસ રૂ. 12,000 (4,000 – કૌંસમાં દર્શાવેલાં ધોરણો આ પૂર્વેનાં છે.) કરવામાં આવ્યું. પ્રતિદિન ભથ્થું રૂ. 500 (400), સાંસદનિવાસના રહેઠાણ માટે વર્ષમાં 4,000 (2,000) કિલો લીટર પાણી અને 50,000 (20,000) એકમ વીજળી વિનામૂલ્યે આપવાની સુવિધા છે. ઉપરાંત પ્રત્યેક વર્ષે 50,000 ફોન દિલ્હીમાં અને 50,000 વતનના રાજ્યમાં કરવાની સગવડ વિનામૂલ્યે મળે અને મોબાઈલ ફોન ભેટ મળે તેવી વ્યવસ્થા છે. મતવિસ્તાર ભથ્થું પ્રતિમાસ રૂ. 10,000 (8,000), કાર્યાલય ભથ્થું પ્રતિમાસ રૂ. 14,000 (8,500) અને વિદેશી હૂંડિયામણ એક લાખ રૂપિયા મળે તે આ ખરડાથી નિર્ધારિત થયું. આ સંપૂર્ણ માસિક વેતન તથા મહિને રૂ. 3,000 સુધીનાં ભથ્થાં આવકવેરાથી મુક્ત છે. વધુમાં સ્ટેશનરી ભથ્થું, તબીબી ભથ્થું, નજીકના હવાઈમથકથી દેશના પાટનગર સુધીની હવાઈ મુસાફરીની સવલતો અને નિવૃત્તિવેતન દરેક સાંસદને ઉપલબ્ધ હોય છે. વળી સાંસદપદ છોડ્યા પછી સમગ્ર ભારતમાં વાતાનુકૂલિત બીજા વર્ગમાં વિના મૂલ્યે મુસાફરીનો રેલવે પાસ, સંસદભવનમાં રાહત દરે ખાવાપીવાની અને સંસદભંડારમાંથી મોંઘી અને દુષ્પ્રાપ્ય ચીજો કિફાયત ભાવે મેળવવાની સગવડો પણ ઉપલબ્ધ હોય છે. આ વેતનો, ભથ્થાં અને અન્ય સગવડોથી સરકારી તિજોરી પર 24 કરોડ રૂપિયાનું ભારણ વધ્યું છે. સપ્તાહો સુધી ધાંધલધમાલ અને અવાજોની કાગારોળ કરી રૂકાવટ ઊભી કરતા કાબેલ સાંસદોએ પગાર અને ભથ્થાં અંગેનો ખરડો પસાર કરવા માટે 30 મિનિટની પણ ચર્ચાવિચારણા કરી નહીં. સત્તાધારી પક્ષ, વિરોધ પક્ષ, કામદારોના હિતચિંતક સામ્યવાદીઓ અને સૈદ્ધાંતિક મતભેદોના નામે અલગ ચોકો જમાવતા અપક્ષોમાંથી કોઈને પણ અહીં નાણાકીય દુર્વ્યવહાર અને બેફામ ખર્ચ નજરે ન ચડ્યો અને પક્ષીય રાજકારણના તમામ ભેદભાવ વીસરી જઈ

વેતનવધારાનો ખરડો મંજૂર કરવામાં આવ્યો.

આવાં વ્યાપક અને વિસ્તૃત વેતનો છતાં સભ્યોના કામકાજના દિવસો કે કલાકોમાં કોઈ વધારો કરવા અંગે લેશમાત્ર વિચાર કરવામાં આવ્યો નહિ. સભામોકૂફી, બૂમાબૂમ અને નિરર્થક વિવાદનાં વરવાં દૃશ્યો અંકુશમાં લેવા અંગે કશીય વિચારણા ન થઈ કે ન ઘડાઈ કોઈ આચારસંહિતા.

એપ્રિલ 2002નું ત્રીજું સપ્તાહ ગુજરાતની ચર્ચાના મુદ્દે સાંસદોના હઠાગ્રહને કારણે કશાય કામકાજ વિના વીત્યું. સંસદની કાર્યવાહીની પ્રત્યેક મિનિટનો અંદાજિત ખર્ચ 17,000 રૂપિયા છે ત્યારે સાંસદોએ આ ગરીબ પ્રજાના 81 કલાકો નિરર્થક વેડફ્યા, દેશને 16 કરોડ રૂપિયાનું નુકસાન કરાવ્યું અને શિસ્તના અભાવનું દર્શન કરાવ્યું. અંતે ગુજરાતના મુદ્દે ચર્ચા કરવાનો પ્રસ્તાવ માન્ય રહ્યો અને 30 એપ્રિલ 2002ની મધરાત સુધીની ચર્ચા બાદ વિપક્ષોનો આ પ્રસ્તાવ લોકસભામાં નામંજૂર થયો.

ખુદના ઘડેલા કાયદાઓને સાંસદો વ્યક્તિગત સ્વાર્થની ભીંસમાં અર્થહીન બનાવી દે છે. પક્ષપલટાવિરોધી કાયદાઓ છતાં પક્ષપલટાઓને તો છાવરવામાં જ આવે છે. સાંસદોના પરોક્ષ ખરીદ-વેચાણની રીતરસમોથી સરકાર ટકાવી રાખવામાં કોઈ નામોશી અનુભવાતી નથી. લોકશાહીવાદી ઉદાર મૂલ્યો અને અસાધારણ સાંસદીય કુનેહ ધરાવતા સ્વચ્છ રાજનીતિજ્ઞો વીતેલા યુગની દાસ્તાન રૂપે સ્મૃતિશેષ બન્યા છે. આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં લોકહિત અને રાષ્ટ્રીય હિતોની બે પાયાની બાબતોને સદંતર ભૂલવાની કામગીરી કોઠે પડી ગઈ છે. લોકસભાની સુવર્ણજયંતીની ઉજવણી નિમિત્તેની વિશેષ સભામાં સ્વીકૃત થયેલી આચારસંહિતા અમલના પ્રશ્ને જ અટવાઈ પડી. મહિલા અનામત ધારો પસાર કરવામાં બધા જ પક્ષોના સાંસદો સતત આનાકાની કરતા રહ્યા છે. સંસદની ચાલુ બેઠકો દરમિયાન અધ્યક્ષશ્રીઓના ચુકાદાઓનો કે વિનંતીઓનો આદર કરવાને બદલે તેમના હોદ્દાના ગૌરવને સાંસદો વારંવાર ખંડિત કરતા હોય છે.

આ હકીકતો કેટલાક પ્રશ્નો ખડા કરે છે : દેશની નવી કે ઊગતી પેઢી સમક્ષ સાંસદોએ કયા આદર્શો રજૂ કર્યા છે ? સેવાના ? કે અંગત અથવા પક્ષના હિતના આદર્શો ? સ્થૂળ ચર્ચા, શોરબકોર, નિરર્થક ઊહાપોહ, ઊતરતો વ્યવહાર, બિનસંસદીય ભાષાપ્રયોગો અને હીન ધોરણોનો આશ્રય લઈ સંસદની ગરિમાનું ધોવાણ સાંસદો જ કરી રહ્યા છે. સંસદની સાથે દેશની લોકશાહીને પણ બાનમાં લેવાઈ છે. નાગરિક બિચારો બન્યો છે, સમાજ નિરુત્સાહ અને ખિન્ન છે, પ્રજા ભયભીત થઈને હેબતાઈ ગઈ છે. અંધારી ને સાંકડી ગલીના છેડે સૌ પહોંચી ચૂક્યા છે.

['વિશ્વવિહાર' માસિક : 2002]

મૃતમિત્રો

મૃતજનો મારાં ખરાં છે સોબતીઃ
રોજ એની પાસ મળવા જાઉં છું,
ગીત એનાં રોજ ગરવાં ગાઉં છું,
પ્રેમના પ્યાલા છલોછલ પાઉં છું :
મૃતજનો મારાં ખરાં છે મ્હોબતી.

દેહહીણા દોસ્ત પણ શા જીવતા !
હાસ્યની એની લહર વિરમી નથી.
હાથમાં એના હવે ગરમી નથી,
નેનની જ્યોતિ છતાંય નમી નથી :
જીભ વિણ ચાલે જુગોની વારતા.○○○

યાદ હું કોને કરું ? કોને નહીં ?
સ્વજન મારાં, રાહબર ને મિત્રનાં
અબરખી આછાં રહેલાં ચિત્ર આ,
નીરખ્યાં નયણે સહાય અનિદ્ર આ,
પાય જેને પ્રેમની ઝરણી વહી.

મૃતજનો કેરી જમાત મને જડી :
રોજ રહેતો મસ્ત એની સોબતે,
રોજ એની પાસ સરતો મહોબતે,
વાગતી પળ પળ હૃદયની નોબતે
ગેબની ચાલે અમારી ગોઠડી.

મકરન્દ દવે

❁

સંકોચ

મારાં લખાણની સાથે મારું નામ વાંચું છું ત્યારે એક વિચિત્ર પ્રકારનો સંકોચ થાય છે; જાણે દાન કોઈ કરતું હોય અને વહેંચનાર પોતાના નામનો ધજાગરો ફરકાવતો હોય !

મકરન્દ દવે

❁

ઝરતા મંજુલ ધ્વનિથી મનનો થાક હરી લેતાં મધુર ઝરણાં જેવી એમની વાગ્ધારાથી મકરન્દભાઈ [દવે] પહાડ પરથી આપણને કોઈ નવા જ પ્રદેશમાં લઈ જતા, એ અનુભવ કેટલા બધાને થયો છે !

ધીરુબહેન પટેલ

રાત તો જુઓ !

નભ છે કે અંધકારનું વન, રાત તો જુઓ !
તારક છે કે સરપનાં નયન, રાત તો જુઓ !

ફંગોળતી ફરે છે ગવન, રાત તો જુઓ !
ધમરોળતી રહે છે ગગન, રાત તો જુઓ !○○○

તમિસ્રના તળાવની પાળે ખડી ખડી,
વેરી રહી છે ઊજળું ધન, રાત તો જુઓ !○○○

કીધો નથી પ્રભાતે હજી સ્પર્શ તોય પણ,
ચોરી રહી છે કેવું બદન, રાત તો જુઓ !

'ઘાયલ', મલીર ઓઢણી ઓઢી દિવસ તણું,
સીવી રહી છે શ્વેત કફન, રાત તો જુઓ !

અમૃત 'ઘાયલ'

❁

જીવનની મોટી અમીરાત

સુરેશ દલાલે એક વાર મને પ્રશ્ન પૂછેલો : ''તારો સહુથી વધારે આદરપાત્ર ગુજરાતી સર્જક કોણ ?'' જવાબમાં મેં કહેલું :

''મકરન્દ દવે. કોઈ માણસનો વધારે પરિચય થાય ત્યારે ઘણી વાર આદર ધીરેધીરે ઘટતો જાય છે. મકરન્દભાઈ માટે પરિચય સાથે આદર વધતો જ રહ્યો છે. એમનો પ્રેમ પામ્યો તેને હું મારા જીવનની સૌથી મોટી અમીરાત ગણું છું. ગુરુ કરવામાં હું માનતો નથી, પરંતુ જો ગુરુ કરવાના જ હોય તો હું સાંઈ મકરન્દને ગુરુપદે સ્થાપું. તેઓ માનવતીર્થ છે.''

ગુણવંત શાહ

❁

મૌનને પીધેલો કવિ

અલગારી કવિ મકરન્દ દવે વન, ઉપવન અને તપોવનના યાત્રી હતા. એમની વાણીમાં સચ્ચાઈ અને ઉષ્મા. આ મૌનનો આરાધક અને શબ્દનો સાધક બાળકની જેમ રમૂજ પણ કરે અને હસી શકે. મકરન્દ શબ્દની પાછળ મૌનને પીધેલો કવિ.

સુરેશ દલાલ

❁

અશરીરીનાં અનેક રૂપ

વરસો પહેલાં દ્વારકા ગયો ત્યારે એક વિદ્વદ્જનની ખબર કાઢવા દરિયાકાંઠે આવેલી સરકારી હૉસ્પિટલે ગયેલો. એક તો ઓખામંડળ પ્રદેશ છેવાડાનો ને અંતરિયાળ. સપાટ ખારોપાટ. દ્વારિકાધીશની દ્વારિકામાં પણ એક જાતના ખાલીપાનો અનુભવ થાય. ચિત્ત 'મહાભારત'કાલીન સુવર્ણ દ્વારિકાની ઝંખના કરે ને આંખ સૂકી સોરાતી દ્વારિકા સામે ધરે. મહાભારતનું ભીષણ કરુણ યુદ્ધ, યાદવાસ્થળી, કૃષ્ણે લીલા સંકેલી લીધા પછી અસહાય અર્જુન સામે જ લૂંટાતી સ્ત્રીઓ, એક આખો વિષાદલોક સામે આવી જાય અને ચિત્ત વિષણ્ણ થઈ જાય. આવા મનોભાવ સાથે જ એ હૉસ્પિટલની મુલાકાત. સુમસામ કોરિડોર, ભેજમાં કટાયેલી જાળીઓ, સળિયાઓ અને ઉપરથી કશોક અજંપાભર્યો, સૂનકારમાં સૂનકાર જગાવતો, સોરાતો હૂહૂહૂ કરતો પિશાચી પવન, ચિચવાતાં અથડાતાં બારણાંઓ. આજેય યાદ કરું છું ને લખલખું આવી જાય છે. 'હોરર' ફિલ્મોથી થોડો ડર લાગે ને છતાં જોવાની ઇચ્છા થાય તેમ, આજેય મોકો મળ્યે પવનનું એ ભયાવહ રૂપ માણવા દ્વારિકા જાઉં છું.

પવન આમ તો અશરીરી વિદેહી, છતાં તેનાં જ અનેક રૂપ. એકબીજાથી સાવ નોખાં નિરાળાં. શિયાળાની ઠંડીમાં તીક્ષ્ણ નહોરિયા ભરાવતો, ઉનાળામાં ધૂળ ઉડાડતો, મધ્યાહ્નની આહલેક જગાવતો, સાંજે હળુ હળુ વાતો, ચોમાસામાં વાછંટ ઝાપટાં સાથે આકાશમાં ધારાવસ્ત્ર લહેરાવતો, દરિયાકાંઠે સુસવાતો, સરૂવનમાં ઓરાતો, આકડાના ડોડાનું રૂ ઉડાડતો, રણની રેતમાં ઓકળિયાળી ભાત પાડતો, પીપળાનાં પાન ખખડાવતો, ખખડાવીને ગુમ થઈ જતો, બારીની તિરાડમાંથી ધારદાર બની સુસવાતો, બાળકની જેમ ઊડતાં વસ્ત્રોમાં લપેટાઈ બાઝી પડતો પવન... પવનનાં તો આવાં કેટલાંય રૂપ.

બાળકની રંગબેરંગી ફરકડી, ફડફડતી લહેરાતી ધજા, ફુલાયેલો શઢ, ફરફરતો પાલવ, ફરફરતું સાફાનું છોગું, નમણા ચહેરા પર વહેતી શ્યામલ લટો, ઘેલી થઈ નાચતી લીમડાની ચમરીઓ, એક લહેરખીએ ગરનાળા નીચે વરસતો પીળી પાંખડીઓનો વરસાદ, દીવાની થરકતી જ્યોત, સામા પવને ઊડતો એક સાહસી કાગડો..,.. કેટકેટલુંય યાદ આવે. યાદ આવે છે 'પથરે પાંચાલી'નું એક દૃશ્ય. બિભૂતિભૂષણે લખેલું નહીં, સત્યજીત રાયે આલેખેલું. બાળ અપુ અને તેની કિશોરી બહેન સીમમાં રમવા જાય છે. વર્ષાઋતુના દિવસો. માથોડાં ઊંચાં કાશફૂલોના રેશમી ગુચ્છો લહેરાઈ રહ્યા છે. ધુમાડાનો લિસોટો આંકતી એક ટ્રેન પસાર થઈ જાય છે. એ આખું દૃશ્ય અને તેમાં પવનમાં ડોલતા ધવલ કાશગુચ્છોનું શ્વેત શ્યામ આયોજન કથાપ્રવાહની સાથે જ અંકિત થઈ ગયું છે.

પવનનાં અનેક રૂપો જાપાની હાઈકુમાં ડોકાય – સૂક્ષ્મથી માંડી રૌદ્ર સુધી. એ પવન પાર્વતી નદીના ધસમસતા પ્રવાહમાં તરાપામાં વહેતા સાહસવીરો પર ચેરી

પાંખડીઓનો અભિષેક કરતો હોય, કોઈક દુકાનમાં પેપરવેઇટ નીચે દબાયેલી રંગીન ચોપડીનાં પાનાં ઉત્સુકતાથી ઉથલાવતો હોય, પૂર્વમાંથી વળી ખરેલાં પાંદડાંરૂપે પશ્ચિમમાં પૂંજીભૂત થતો હોય, સાવ આછી ફરકતી પ્રભાતી લહેરખીરૂપે કોશેટા ઈયળની સૂક્ષ્મ રોમાવલિ ફરકાવતો હોય કે ક્યાં ક્યાંથી રમીને આવતું બાળક દોડતું આવી માના ખોળામાં પડતું મૂકી ઢબુરાઈ જાય તેમ દોડતો આવી કિમોનોની બાંયમાં લપાઈ સૂઈ જતો હોય. જાપાનના પવિત્ર પર્વત ફ્યુજિયામાની યાત્રાએ ગયેલા કવિ બાશોને એ યાત્રાની સ્મૃતિરૂપે કશુંક લઈ જવા જેવું લાગ્યું તો એ લહેરખીઓને. તેને થયું કાશ, આ લહેરખીઓને વીંટાળી ઘરે લઈ જઈ શકાત !

બે વરસ પહેલાં કચ્છની નાનકડી યાત્રા થઈ હતી. વાંકાચૂંકા ડુંગરાળ રસ્તે કાર છેક પહોંચી કાળા ડુંગર પર. એક તરફ ભૂખરા ડુંગર ને બીજી તરફ સફેદ રણ. એ દૃશ્ય સાથે જ જોડાઈ ગયો છે ત્યાંનો નિરંતર વાતો ફફડતો પવન. ઘેલો ઉતાવળો એવો કે અમે જતા રહેશું એ આશંકાએ વળગી વળગીને કાનમાં કશુંક કહ્યા જ કરે. તમે ધ્યાન દો, ન દો; તે તો કાનમાં કશુંક કહ્યા જ કરવાનો. ત્યારે મનેય બાશોની જેમ થયું, કાશ, એ પવન અહીં લાવી શકાત !

પવનના દૃશ્યરૂપ જેવું જ અપાર વિવિધતા ભરેલું પવનનું ગંધરૂપ. પારિજાતની માદક ગંધ હોય, દૂર ક્યાંક પડેલા વરસાદની માટીની ગંધ હોય કે લોબાનનો ઘેઘૂર ધૂપ, પવન બધે વહેંચવા નીકળવાનો. મોગરાની સુગંધની પાલખી લઈ ફરનારો પવન, રસ્તા પર મરેલા કૂતરાની સડતી ગંધ, ઊભરાતા જાજરૂની ગંધ કે સુકાતી માછલીની ગંધને એમ ન કહે, 'આ સવારી તારા માટે નથી.' પવન તો તે ગંધનેય પીઠ પર બેસાડી તેને સહેલ સફર કરાવે.

માનવ શ્વાસ એય પવનનું જ રૂપ. યાદ આવી ગયું એક ભજન 'કિસને બનાયા પવન ચરખા'. માનવદેહ હવાની અદૃશ્ય પૂણીમાંથી શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસના તાર અહર્નિશ કાંત્યા કરે. એ શ્વાસના તાંતણે જીવન ટકી રહ્યું હોય. એ તાંતણો તૂટ્યો કે ખલાસ. ગમે તેવું પહાડ જેવું શરીર પણ ઢગલો થઈ જાય. શ્વાસની વાત નીકળી છે તો પૂછી લઉં. નાનું બાળક સૂતું હોય ત્યારે તેના નાનકડા નાકના ફોયણામાંથી શ્વાસની હળવી આવન-જાવન તેની છાતી પાસે હળવેકથી માથું રાખી સાંભળી છે ?

પવનની બીજી ભેટ નાદની. કંઈ કેટલાય કંપ, અનુકંપ, રણન અનુરણન, ગીતસંગીત પવન વહી લાવે. મોડી રાતે અગાશીમાં વાંચતાં વાંચતાં દૂર ક્યાંકથી આવતો ભજનમંડળીનો સૂર સંભળાય છે. એ સૂર કોઈક અસ્ફુટ અધ્યાત્મ ભાવમાં ડુબાડી દે છે. પવનની દિશા બદલાતાં એ સૂર સંભળાતા બંધ થઈ જાય છે. પણ ચિત્ત ક્યાંય સુધી એ ભાવમાં લીન રહે છે. ક્યારેક મોડી રાતે દૂરથી રેડિયો પરથી કોઈ ગીત પવન વહી લાવે છે. એની પરિચિત ધૂન વચ્ચે વચ્ચે પરખાતા પરિચિત શબ્દો... ને પવન તે ગીતને કોઈ બીજા ઘાયલ માટે લઈ જાય છે. ગીતનું મુખડું જોયું ને અંતરા અંતર્ધાન – ચિત્ત એ અંતરાને શોધ્યા કરે છે.

પવનને કેટકેટલું કહેવું હોય છે ? દૂર દૂરથી ઊડેલો ક્લાંત પવન જરા વિસામો લે છે પીપર, પીપળા, આંબલી, જાંબુ કે રાયણની ટગડાળે. ત્યાં બેસી નિરાંતે તેનાં પીંછાં પસવારે છે ને તેનાં પીંછાંમાંથી ખરે છે તેના ભ્રમણદેશોની ગંધ. બાળગોઠિયા પવને દાદા બનીને પોરબંદર દરિયાકિનારે મારા એકાંતઘેર્યા કલાકોમાં કાનમાં કેટકેટલીય વાતો કહી છે : અરેબિયન નાઇટ્સ, હારૂન અલ રશીદ, સિંદબાદ, આફ્રિકા, ઘન જંગલ, નાઇલ, ઇજિપ્ત, પિરામિડ અને સહરાની.

આજેય ક્યારેક મારા ગોઠિયા એ પવનનો અહાંગળો લાગે છે ત્યારે શહેરથી દૂર કોઈ નાનકડી ટેકરી પર જઈને બેસું છું. ત્યારે ટેકરી પરના ઘાસની ફણગીઓ ડોલાવતો પવન મારી કાનની બૂટ પાસે ફરફરતો કંઈ કેટલુંય કહ્યા કરે છે. એ વાતો હું ધરાઈને સાંભળું છું. હુંય તેની યાત્રાથી સંચિત થાઉં છું ને મારા એક અંશને તેની સાથે વહાવી દઉં છું. પાછો આવું છું ત્યારે હુંય પવનની જેમ હળુ હળુ હલકો વાતો હોઉં છું.

યજ્ઞેશ દવે

[‘રૂપલબ્ધિ’ પુસ્તક : 2004]

હતી ત્યાંની ત્યાં જ ?

અન્ના ફેલ્સ નામની લેખિકાનાં 2004માં લખાયેલાં પુસ્તક – ‘નેસેસરી ડ્રીમ્સઃ એમ્બિશન ઇન વિમેન્સ ચેન્જિંગ લાઇવ્ઝ’–માં આ લેખિકાનો આક્રોશ છે કે સ્ત્રી શું કામ પરણવા પાછળ પડી છે ? તેને લગ્નમાં શું મેળવવું છે ? તેના જીવનમાં બીજું કોઈ ધ્યેય છે કે નહીં ? શું તે તેના ધ્યેયસિદ્ધિના વિકલ્પમાં પુરુષોને રીઝવવા પાછળ પડી છે ? દેશી ભાષામાં અન્ના ફેલ્સની વાત રજૂ કરું તો ‘સ્ત્રીને પરણવા સિવાયનો બીજો કોઈ જીવનનો મકસદ છે ખરો ?’ તેની આજુબાજુ પુરુષોનું પ્રભુત્વ, પુરુષો દ્વારા થતી મારપીટ, બળાત્કાર અને વ્યવસાયમાં થતા અન્યાયને જુએ છે અને નોકરી કે કેરિયર પાછળ પડેલી સ્ત્રીઓનાં કથળેલાં જીવન જુએ છે છતાં તેને પરણવાનું કેમ મન થાય છે ?

યુનિવર્સિટી ઓફ નોર્થ કેરોલિનાનાં મહિલા પ્રોફેસર ડૉ. જેન બ્રાઉન કહે છે કે, “અમે સ્ત્રીઓ તો જ્યાં હતી ત્યાંની ત્યાં જ છીએ. હું જર્નાલિઝમ કૉલેજમાં જોઉં છું કે બધી છોકરીઓ પોતાને આકર્ષક અને સુંદર દેખાવા પાછળ જ મંડી રહે છે. પુરુષને આકર્ષવાનાં જ બધાં નખરાં હોય છે. આજે સ્ત્રીનું સમાજમાં જે માનભર્યું મહત્ત્વ છે તે મહત્ત્વ અને દક્ષતાને વિસ્તારવાને બદલે રોજેરોજ પુરુષને આકર્ષવાના નવાનવા અખતરા સ્ત્રી દ્વારા થાય છે અને પુરુષને પ્રાપ્ય થવામાં જ સ્ત્રીઓ બહાદુરી સમજે છે.”

કાન્તિ ભટ્ટ

લોકોને પામર બનાવનારા

આપણા દેશના સાધુ-સંત તથા સંપ્રદાય-પ્રવર્તકોએ લોકોને શ્રદ્ધાને નામે કેટલા દુર્બળ, નમ્રતાને નામે નિષ્કારણ પામર, વેદાંતને નામે વિવેકહીન અને ઊલટીસૂલટી દલીલો કરવામાં હોશિયાર તથા સગુણભક્તિને નામે અયોગ્ય રીતે મનુષ્ય-પૂજક બનાવી મૂક્યા છે ! ‘ગુરુ : સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ’ની આપણે એવા પ્રકારની સ્થૂળ વ્યાખ્યા બનાવી છે, અને તેનો હવે એટલો આપણને મહાવરો થઈ ગયો છે કે, પોતાના શિષ્યો કે જનતા પોતાને ‘ભગવાન’ શબ્દથી સંબોધે, મંદિરમાંની મૂર્તિની જેમ પોતાની પૂજાઅર્ચના કરે, પરમેશ્વર-વાચક સંજ્ઞાઓ અને મહિમાના શબ્દો પોતાના નામ સાથે જોડે, અને પોતાની મૂર્તિ પણ પૂજાય, તેમાં આપણને કશું બૂરું – આઘાત પહોંચાડનારું લાગતું નથી. ઊલટું, એ જ મોક્ષનો સાચો રસ્તો લાગે છે ! મહેનત ઉઠાવીને શિષ્યોમાં ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી, તેમની બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ કરવી, તેમની વિવેકશક્તિ તેજ કરવી, તેમને સ્વતંત્ર-સ્વાધીન માનવ બનાવવા – તેને બદલે તેમને પરાવલંબી અને પામર રહી કેવળ ગુરુભક્તિથી જ મોક્ષની શ્રદ્ધા રાખવાવાળા કરી મૂકીએ છીએ. પોતે તો પુરુષોત્તમ પદ પર ચડી બેસીએ છીએ, અને શિષ્યોને અપુરુષ – પુરુષાર્થહીન કરીએ છીએ.

મનુષ્યોમાં વય, જ્ઞાન, પૈસો, વિદ્વત્તા, સદ્ગુણ, અધિકાર વગેરેના ઓછાવત્તાપણાને લીધે નાનામોટાના ભેદ ગણાય એમ બને. તેને લીધે કોઈને ઓછો, કોઈને વત્તો આદર બતાવાય તે અસ્વાભાવિક નથી. પણ તેનીયે એક હદ હોય. કેટલાક શબ્દ એવા છે કે જે નાનામોટા સૌને માટે એકસરખી રીતે વાપરી શકાય છે; જેમ કે – જી. ગાંધીજી, જવાહરલાલજી, વિનોબાજી, મૌલવીજી, પંડિતજી, ગુરુજી, રામચંદ્રજી વગેરે ગમે તેને માટે આદરાર્થે વાપરી શકાય છે.

પણ, મનુષ્યોના આદર માટે બીજાયે ઘણા શબ્દો છે, જે સર્વેને માટે વપરાતા નથી. જેમકે, ગાંધીજીને મહાત્મા કહેવાની રૂઢિ પડી છે. પણ જો કોઈ મહાત્મા નેહરુ, મહાત્મા વિનોબા, મહાત્મા સુભાષચંદ્ર, મહાત્મા ઝીણા વગેરે કહેવા માંડે તો તે વ્યક્તિઓ પ્રત્યે આદર હોવા છતાં એ કઢંગું થશે. અને જો તેવી રૂઢિ જ પડી જાય તો એનો અર્થ એટલો જ થઈ જાય કે, ‘મહાત્મા’ શબ્દને આપણે ‘મિસ્ટર’, ‘શ્રીમાન’ કે ‘જનાબ’નો અર્થ આપી દીધો. પછી બહુ મોટા પુરુષને માટે કોઈ નવો શબ્દ શોધાશે. આમ આપણે કેટલાયે શબ્દોને તેમની ઊંચાઈથી નકામા જ ઉતારી મૂક્યા, અને પછી આદરના નવા નવા શબ્દો શોધતા રહીએ છીએ.

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

[‘સંસાર અને ધર્મ’ પુસ્તક]

ખૂણામાં પડેલો જાગતો જીવ

શંભુભાઈ યોગી જિંદગીનો અંતિમ અધ્યાય જીવી રહ્યા છે. એમનું ખોળિયું હવે વધતી ઉંમરનો ભાર કેટલો વખત ખેંચી શકશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કાન સમૂળગા ગયા છે અને ખખડધજ કાયા લાંબી વાંસની લાકડીના ટેકા વગર ડગલુંય ભરી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. એક વાર બેસી ગયા પછી ઊભા થવા માટે પણ છોકરાંના ટેકાની જરૂર રહે છે. ડાયાબિટીસ રગરગમાં પ્રસરી ચૂક્યો છે અને લોહીનું દબાણ પણ ખરું જ. વચ્ચે 'એન્જિન' દબી જતાં માંડ બચેલા. પંચોતેર વરસ ચાલ્યું, એકધારું. હવે તો થાકેય ખરું ને !

શરીર ભલે ખખડી ગયું; પરંતુ એમનું ભીતર તો એવું ને એવું સાબૂત છે. ને એટલું જ સક્રિય છે એમનું માથું. ક્યારેક નાના નિશાળિયા હતા અને માસ્તરોનેય આંટી ખવડાવે એવાં લેખાં-પલાખાંનો ઉકેલ પાડી દેતા એમ આજે, આ ઉંમરેય, પર્યાવરણથી માંડીને સરજાતા સાહિત્ય લગીનાં ક્ષેત્રોમાં એમનો સાધિકાર ચંચુપાત ચાલુ છે. ચંચુ કહેતાં ચાંચની અહીં વિધવિધ લીલાઓ અભિપ્રેત છે. જે નિર્દોષ, ભોળાં, તકવંચિત શિશુ મણુંદની 'નવજીવન આશ્રમશાળા'માં શંભુદાદાની ઘેઘૂર છાયામાં જીવનવનમાં ઊડવા-વિહરવાની પૂર્વતૈયારીરૂપે દાખલ થાય છે, એમની ચાંચોમાં ચાવણું મૂકી આપવાની વાત સૌથી શિરમોર. કારણ કે એસ્તો એમનું અવતારકાર્ય છે. એ ફરજ નભાવતાં નભાવતાં પોતે જ્યાં ડેરાતંબૂ તાણ્યા છે એ પાટણપંથકનો નપાણિયો પ્રદેશ, આપણો દેશ અને હવે ઘરખૂણે દૂરદર્શનનાં ડબલાંમાં સમાઈ જતી પૃથ્વી – એમની કલમની જીભ ('ચાંચ') આખા બ્રહ્માંડની તલાશી લઈ નાખે છે ! ખૂણામાં પડેલો જાગતો જીવ ધારે તો શું શું કરી શકે, એ જોવાની જિજ્ઞાસા જાગે, તો એક વાર મણુંદ જઈ આવવા જેવું ખરું ! અમને વળી, એવી ટાઢક તમને પણ જરૂર વળશે.

દાયકાઓ પૂર્વે તલોદમાં મળ્યા ત્યારે શંભુભાઈએ મણુંદ આવવા આપેલા ઈજનનો છેક હમણાં અમલ થઈ શક્યો. શંભુભાઈને જોયે વરસો નહિ, દાયકાઓ વીતી ગયેલા. છતાં એની આંખ અમને તો જોતાંવેંત ઓળખી ગઈ. લાંબી લાકડી લઈને પડું પડું થતા સામા આવ્યા.

નવજીવન આશ્રમશાળા મણુંદના સ્ટેશન વિસ્તારમાં રણમાં વીરડી જેવી શોભે છે. પાટણ અને ચુંવાળ વચ્ચેના આ પંથકનાં પાણીદાર માનવી દિનપ્રતિદિન પાણીની કટોકટી ભણી ધસી રહ્યાં છે ત્યારે, આ આખોય વિસ્તાર રણમાં ન ફેરવાઈ જાય એની શંભુભાઈને ભારે ફિકર છે. પર્યાવરણ અંગે આશ્રમના અધ્યાપકગણને અને બાળવયના છાત્રોને સજ્જ કરવા પાછળ આ ઋષિની આર્ષદૃષ્ટિ જ કામ કરી રહી છે. એમને આખા પંથકના મહાજનો અને કૃષિકારોનું પીઠબળ છે.

શંભુભાઈ જૂના જમાનાના શિક્ષકજીવ છે. શિક્ષક હોવાની સાથે જ તેઓ

આજીવન વિદ્યાર્થી પણ છે. નવું નવું વાંચવાનું, નવું નવું શીખવાનું એમને ગમે છે. એમની જઈફ કાયામાં એક જિજ્ઞાસુ જીવે છે. એથી જ તો તબિયતના અસહકાર છતાં તેઓ નિરંતર કાર્યરત રહે છે. કોઈ નવું પુસ્તક જોયું નથી કે એનું પાનેપાનું ફેંદી વળવાના. પુસ્તક વાંચે એટલું પૂરતું નહિ; એના વિશે સમીક્ષાત્મક અભિપ્રાય પણ લખી મોકલે. બસ, કંઈક મનને સ્પર્શવું જોઈએ.

રાવળ-વાઘરી જેવી તકવંચિત, વિચરતી જાતિઓનાં બાળકોને ભણાવી ગણાવી એમને સુધરેલા સમાજની લગોલગ મૂકી આપવાના ઉદ્દેશ સાથે એમની આશ્રમપ્રવૃત્તિ આરંભાયેલી. પરંતુ શંભુભાઈએ તો આશ્રમ દ્વારા 'નવજીવન'ની પરબ માંડી છે. જેને તરસ લાગી હોય એ ખુશીથી આવી શકે છે.

આચારવિચારમાં શુધ્ધ ગાંધીપંથી એવા શંભુભાઈને ખુદ રાવળ-યોગી જમાત કરતાં ઊજળાં લૂગડાંવાળાએ વધારે ઉમળકાપૂર્વક સ્વીકાર્યા છે. નહિતર પૌષ્ટિક નાસ્તો, દૂધ, ત્રણ ટંક ખાવાનું, કપડાં, સાબુ – એ બધાં માટે સરકાર તો છોકરાદીઠ દિવસના સાત રૂપિયા ચૂકવીને બગલો ઊંચી કરી દે છે. એવા નપાણિયા મલકમાં બેઠાં બેઠાં એમની સંસ્થા મારફત વિજાપુર તાલુકાના સોજા-હસનાપુર પંથકમાં એમણે એક લાખ ઝાડ ઉગાડ્યાં છે. પાણીનાં ટીપેટીપાંની જાળવણીનો એ આજુબાજુના ખેડૂતો અને ખેતમજૂરોને ખ્યાલ આપતા ફરે છે. એમની પ્રેરણા થકી આ નપાણિયા પંથકમાં ખેતતલાવડીઓ ખોદાઈ રહી છે. મણુંદના પાદરમાં એક રાવળનો દીકરો હજી હયાત છે. એ હશે ત્યાં લગી અમને ગાંધીનું નખોદ ગયાની વાત નહિ જ મનાય !

કેશુભાઈ દેસાઈ

['નયા માર્ગ' પખવાડિક : 1997]

બાલકાવ્યો

વાત્સલ્યનાં ગીતો એ માબાપનાં બાળકો તરફનાં કોમળ ભાવનાં ગીતો છે. બાલકાવ્યો એ બાળકોને પોતાને ગાવાનાં અને ભોગવવાનાં ગીતો છે. બાળકના મોંમાં મોટાંઓના બાળક વિશેના ભાવો મૂકવાથી બાલકાવ્ય નથી થઈ જતું. બાલકાવ્ય બાલગમ્ય અને બાલભોગ્ય હોવું જોઈએ. શ્રી ત્રિભુવન વ્યાસે કેટલાંક સારાં બાલકાવ્યો લખ્યાં છે. બીજાં પણ કેટલાંક સારાં લખાયાં છે. પણ આપણાં ઘણાંખરાં ગણાતાં બાલકાવ્યો જોતાં જાણે એમ લાગે છે કે બાળકનું તરવરતું, કૂદાકૂદ કરતું, કૌતુકમય જીવન તેમાં આવતું નથી. કેટલાંક બાલકાવ્યો જોતાં મને બીક લાગે છે કે એ વાંચીને બાળકો ક્યાંક પોતાની સ્વાભાવિક રમત પણ ભૂલી જશે ! હું કબૂલ કરું છું કે બાલકાવ્યો લખવાં ઘણાં જ અઘરાં છે.

રામનારાયણ વિ૰ પાઠક

પેટલીકરનો શબ્દ

પેટલીકર માત્ર શબ્દકાર નહોતા, વિચારક અને સમાજચિકિત્સક પણ હતા. તેમનો શબ્દ, શબ્દ ખરો, પણ લોક વચ્ચે પાંગરતો શબ્દ.

અગિયાર વાર્તાસંગ્રહો આપનાર પેટલીકરની વાર્તાશક્તિએ 'લોહીની સગાઈ', 'ભવસાગર' અને 'મધુરાં સપનાં' જેવી રચનાઓમાં પોતાનો પૂરો હિસાબ આપી દીધો છે. આ ત્રણેક વાર્તાઓ ગુજરાતી ભાષાના આયુષ્ય સુધી જીવતી રહે તેવું બળ દાખવે છે.

ચોવીસથી વધુ નવલકથાઓ એમના નામે છે. પણ 'જનમટીપ' એકલી જ એ સર્વનું સાટું વાળી આપે તેવી ક્ષમતા દાખવે છે. મેઘાણી તો એની ઉપર ઓળઘોળ હતા જ. સર્જકનેય તેમાં પોતાની એટલી બધી સર્જકશક્તિ ખર્ચાઈ ગયેલી જણાઈ છે કે તે કહે છે : ''આ વાર્તા કરતાં વધુ સારી વાર્તા લખી શકીશ કે કેમ તેની મને ખબર નથી.'' જીવન કેવું કેવું, ક્યાં ક્યાં, કઈ કઈ રીતે સંતાઈને ઊભું છે તે પેટલીકરના શબ્દે અહીં કૅમેરા બનીને 'ક્લિક' કરી આપ્યું છે. સરળ રહીને પણ એ શબ્દ ઘેઘૂર બન્યો છે.

નિબંધોમાં પેટલીકરનો શબ્દ સમાજ, રાજકારણ, ધર્મ, કેળવણી જેવા અનેક વિષયોમાં વિહાર કરે છે. હૃદયભીનો એ શબ્દ છે તેથી સર્વભોગ્ય બન્યો છે. ભાવકને કશું સ્વીકારવાની ફરજ તે પાડતો નથી, વસ્તુને ચોખ્ખીચણક કરીને દર્પણની જેમ સામે ધરે છે.

પ્રવીણ દરજી

[ઈશ્વર પેટલીકર વ્યાખ્યાનમાળા : 2003]

❀

ચોટ ગોઝારી

અમે ધારી નહોતી એવી અણધારી કરી લીધી;
અજાણી આંખડીએ ચોટ ગોઝારી કરી લીધી.૦૦૦

ઘડીઓ આ જુદાઈની અને તે પણ જવાનીમાં ?
અમે આ પણ સહન તલવાર બેધારી કરી લીધી.૦૦૦

મને કંઈ વાત તો કરવી હતી અલગારી મન મારા,
વળી કોના થકી તેં પ્રીત પરબારી કરી લીધી !૦૦૦

કસુંબલ આંખડીના આ કસબની વાત શી કરવી ?
કલેજું કોતરી નાજુક મીનાકારી કરી લીધી.૦૦૦

અમૃત 'ઘાયલ'

સમભાવ સાહિત્ય પૂરતો જ નહીં

ઈશ્વર પેટલીકરનો જન્મ અને ઉછેર ચરોતરના એક નાના ગામડામાં થયો હતો. તેની આસપાસના ગ્રામપ્રદેશમાં વસતા લોકોના સામાજિક વ્યવહારો, તેમના વ્યવસાયો તેમજ રીતરિવાજોનું ઝીણવટપૂર્વક નિરીક્ષણ તેમણે વર્ષો પર્યંત કર્યું હતું. પ્રાથમિક શિક્ષક તરીકે અને પછી 'પાટીદાર' માસિકના સંપાદક તરીકે તેમણે ગામડાંના અને શહેરના સમાજના પ્રશ્નો વિશે ઊંડો રસ લઈને સમાજ-સુધારણાની પ્રવૃત્તિ કરી હતી, તેને કારણે તેમની ઘણીબધી નવલકથાઓ અને નવલિકાઓમાં ચરોતરના જનસમાજનાં ઊજળિયાત તેમજ પછાત વર્ગનાં પાત્રો કેન્દ્રસ્થાને રહે છે.

પેટલીકરનો દલિત વર્ગ પ્રત્યેનો સમભાવ કેવળ તેમના સાહિત્ય પૂરતો જ સીમિત નહોતો. અમદાવાદમાં પોતાના નવા નિવાસનું વાસ્તુ કરવાના મંગળ પ્રસંગે, આણંદનિવાસનાં વર્ષો દરમિયાન પોતાના કાર્યાલય અને ઘરમાં નેકદિલીપૂર્વક કર્તવ્ય બજાવનાર હરિજન સફાઈ કામદારને નોતરવાનું તેઓ ચૂક્યા નહોતા.

બાબુ દાવલપુરા

['ઉપલબ્ધિ' પુસ્તક : 2004]

❀

એકલા આર્થિક વિકાસથી...

'કોલા-પીણાં'ની જાહેરાતમાં ભાગ લઈને ક્રિકેટરો તથા ફિલ્મતારકો સારી એવી કમાણી કરતા રહે છે. તેમની ભલામણોથી ભરમાતી પ્રજા એ પીણાંનું વેચાણ વધારતી જાય છે, તેમાં રહેલ હાનિકારક તત્ત્વોની વાત યાદ આવતી નથી. 'કોકા-કોલા' અને 'પેપ્સી'ની કંપનીઓએ ગયા વરસે અગિયાર અબજ બાટલીનું વેચાણ ભારતમાં કર્યું, એટલે કે દેશની વસ્તીના દરેક માણસ દીઠ 11 બાટલીનું ! કેરાળા અને રાજસ્થાનમાં આ કારખાનાંઓ સામે વિરોધના દેખાવો થતા રહે છે, કારણ કે 'કોલા' બનાવવા માટે પાણીનો બહુ મોટો વપરાશ ત્યાં થાય છે તેથી પાણીનાં તળ નીચાં જતાં જાય છે અને લોકો પીવાનાં તથા ખેતી માટેનાં પાણીની બહુ તાણ અનુભવે છે. તેમ છતાં સરકાર આ કારખાનાં બંધ કરાવતી નથી. કારણ ? દર વરસે રૂ. 12 અબજના કરવેરા તેની પાસેથી મળે છે. એટલે કે બાટલી દીઠ એક રૂપિયો. એકલા આર્થિક વિકાસથી સામાજિક પ્રગતિની ખાતરી મળી જતી નથી.

જયરામ રમેશ

❀

સંકલ્પનું બળ

એક ઠાકોર હતા. એક વખત મારે તેમની સાથે અફીણ સંબંધી વાતો થઈ. તેમણે તે દહાડાથી અફીણ લેવાનું છોડી દીધું. પણ પંદર-વીસ દહાડા થયા પછી તેમણે કહ્યું, “જો, હવેથી કોઈને આવો ઉપદેશ દેતા ! કોઈને મારી નાખશો !”

અને પછી તેમણે આપવીતી સંભળાવવા માંડી : “તમારા ગયા પછી મને તો ઝાડા થઈ ગયા, બોલવા-ચાલવાના હોશ રહ્યા નહીં, લગભગ બેભાન થઈ ગયો. પછી તો મેં ઇશારતો કરીને બૈરાંને બોલાવ્યાં અને ઇશારાથી સમજાવ્યું કે મને અફીણ ખવડાવો. અફીણ ખાધું, ત્યારે માંડ જરા હોશ આવ્યા.”

પણ મેં તો ઠાકોરને ઝાટક્યા : “ભૂપતસિંહ ઠાકોર, અફીણ ખાધા વિના મરી ગયા હોત તો દુનિયામાં તમારા વિના શું ખાટુંમોળું થઈ જવાનું હતું ? ટેક ન પાળી શક્યા, તો ક્ષત્રિય શાના ? અફીણ જેવી ચીજ પણ તમને હરાવી ગઈ ? તેના વિના તમે મરવા પડ્યા ? તમે તો તમારું ક્ષત્રિયપણું પણ ગુમાવ્યું. ત્યારે હવે તમે જીવતા હો કે મરેલા, બંને સરખું જ છે. જો તમે વીર હોત તો જીતત. પણ તમે હાર્યા, અફીણ જીત્યું.”

આટલું સાંભળતાં જ તેમને તો એટલું પાણી ચડ્યું કે અફીણનો દાબડો ફેંકી દીધો. અને પછી ન તો તેમને ઝાડા થયા કે ન બેભાન થઈ ગયા. કારણ કે આ વખતે સંકલ્પનું બળ હતું.

રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)

ચરોતરનું સંસ્કારધન

પોતાના સર્જનકાર્ય મારફતે ચરોતર પ્રદેશને સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત કરનાર ઈશ્વર પેટલીકર 67 વરસના આયુષ્યમાં ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા, લેખો વગેરેનાં 75 જેટલાં પુસ્તકો આપણને આપતા ગયા છે.

સર્જક પેટલીકરની છબી અને હિતચિંતક સમાજભેરુ પેટલીકરની છબી પરસ્પર પૂરક બની રહી છે. અનેકોના સંસારના, વિશેષે નારીજગતના, સળગતા પ્રશ્નોને હલ કરનાર સંસ્કારપુરુષ તરીકે પેટલીકર વ્યક્તિ મટી સંસ્થા બની રહ્યા હતા.

1976માં પેટલીકરની ષષ્ટિપૂર્તિની ઉજવણી ચારુતર વિદ્યામંડળે કરી હતી અને બે પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરેલું : પેટલીકરની પ્રતિનિધિ કૃતિઓનું ચયન ‘વિવિધા’ અને તેમની કેટલીક કૃતિઓ વિશેના વિવેચનલેખોનો સંચય ‘શીલ અને શબ્દ’. એમના સ્મારકરૂપે એક વ્યાખ્યાનમાળા પણ 1985માં ચાલુ કરેલી. પેટલીકરના અવસાન પછી પેટલીકર સ્મૃતિ સમિતિના ઉપક્રમે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સાથે મળીને ‘સગાઈ’ નામનો ગ્રંથ પ્રગટ કરેલો.

રમેશ મં૦ ત્રિવેદી

[‘રૂપલબ્ધિ’ પુસ્તક : 2004]

કુંભકર્ણની નિદ્રા

“જાગો રે ભાઈ ! ભીડ પડી છે (કરે વિનતિ રાવણરાય :)
નરવાનરે લંકા ગઢ ઘેર્યો, તુંને નિદ્રા ક્યમ સોહાય ?”

શત સેવક તેડાવ્યા રાયે, કહ્યું : “જગાડો કુંભકરણ.”
લક્ષ જોદ્ધા વળગી ઢંઢોળે, જાણે શું પામ્યો મરણ !

જળ છાંટ્યે નવ જાગે જોદ્ધો, તાપણાં કીધાં ચોફેર,
હ્રદે ઉપર શલ્યાપડ મેહેલ્યાં, કાનમાં ફૂંકે મદનભેર.

કપાળ ઉપર દુંદુભિ વાજે, શરણાઈ નફેરી ઢોલ,
કરોડ મેઘશબ્દે સાદ કરે; પણ રાણો ન આપે બોલ !૦૦૦

હૃદયા ઉપર અશ્વ દોડાવ્યા, વરાડ્યા મહિષ માતંગ;
તોયે એ સૂતો નવ જાગે, સાણસે ત્રોડાવ્યાં અંગ !

– એમ વાજ આવ્યો રાવણરાજા, ન લાગ્યો એકે ઉપાય;
ત્યારે કુંભકરણની આવી અંગના નમન કરતી પાયઃ

“કષ્ટ કીધે મારો કંથ ન જાગે; એને વાહાલા શ્રી ભગવાન;
જગાડું હું હેલામાત્રમાં : તમો કરાવો ભક્તિગાન.

ભક્ષ ભોજન કરાવીને રાખો, નહિ તો કરશે સહુનો આહાર.”
રાવણે મધુમાંસ અણાવ્યાં, અન્ન તણા કીધા અંબાર.

અપછરા પાસે નૃત્ય કરાવ્યાં, ગાન તાન વાજે વાજિંત્ર.
કુંભકરણ ડોલ્યો જ્યમ મણિધર, સાંભળતાં ગોવિંદચરિત્ર.

ઊઠીને સરવ અન્ન આરોગ્યું, પછે પૂછ્યો સમાચારઃ
“હું કાચી નિદ્રાએ શીદ જગાડ્યો ? આ શા વાનરના હોકાર ?”

રાવણે વાત કહી વિસ્તારી જે રીતે દૂભ્યા શ્રીરામ :
“અંગત્ય માટે તુંને ઉઠાડ્યો, કોણ કરે તું વિણ સંગ્રામ ?”૦૦૦

પ્રેમાનંદ

બત્તી-પંખા

એક કાર્યક્રમમાં હાજરી આપવા [મુખ્યમંત્રી] બાબુભાઈ [જ૦ પટેલ] સાથે હું જઈ રહ્યો હતો. રસ્તામાં ધંધુકાના સરકારી ગેસ્ટહાઉસમાં થોડો વખત રોકાઈને અમે રવાના થતા હતા, ત્યારે ઓરડાનાં બત્તી-પંખા બાબુભાઈએ જાતે બંધ કર્યાં હતાં.

શક્તિસિંહ ગોહિલ

ઢગલામાં નહીં, આમળામાં

એક જાનને ચોરોએ રસ્તામાં લૂંટી લીધી. એટલે બધા જાનૈયા બૂમો પાડતા પાડતા ગામ તરફ ભાગ્યા. એમને દોડતા જોઈને એક માણસે પૂછ્યું, ''અલ્યા, કેમ બૂમો પાડો છો ? શું થયું ?''

''ચોરોએ લૂટ્યા,'' જાનૈયાઓએ કહ્યું.

''કેટલા ચોર હતા ?''

''ત્રણ.''

''અને તમે ?''

''અમે અઢાર જણ હતા.''

''તો પછી નાઠા કેમ ?''

''અમે અઢાર હતા પણ છૂટા હતા; ત્યારે ચોર ત્રણ હતા પણ ટોળીમાં આવ્યા હતા. અમે છૂટા હતા એટલે જેને પડી તે જીવ લઈને નાઠો ને ચોરોએ જાન લૂંટી લીધી.''

ઘાસના એક તણખલાનું બળ કેટલું ? કંઈ નહીં. ઘણાં તણખલાંનો ઢગલો કર્યો હોય તો તેમાંય બળ નથી. પવનનો એક સપાટો આવે તો તણખલાંને ઉડાડીને ક્યાંય લઈ જાય. પણ એ બધાં તણખલાં ભેગાં થઈ અમળાય તો ? હાથીને બાંધી શકાય એટલું એમાં બળ આવે. ત્યારે બળ ઢગલામાં નથી પણ આમળામાં છે. આપણા દેશમાં 100 કરોડ માણસ છે પણ આપણામાં સંગઠન નથી. શક્તિ તો આપણામાં બહુ છે, પણ તે વેરવિખેર પડેલી છે. એ એકઠી થઈને અમળાઈ નથી. તેથી આપણે દુઃખી છીએ. આપણે બધા પ્રેમથી એકબીજા સાથે જોડાઈએ તો કોઈ દુઃખી નહિ રહે.

રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)

ગમે છે

કાજળભર્યાં નયનનાં કામણ મને ગમે છે;
કારણ નહીં જ આપું કારણ મને ગમે છે.૦૦૦

ખોટી તો ખોટી હૈયાધારણ મને ગમે છે;
જળ હોય ઝાંઝવાંનાં તોપણ મને ગમે છે.

હસવું સદાય હસવું, દુઃખમાં અચૂક હસવું,
દીવાનગી તણું આ ડહાપણ મને ગમે છે.૦૦૦

લાવે છે યાદ ફૂલો છાબો ભરી ભરીને,
છે ખૂબ મહોબતીલી માલણ, મને ગમે છે.૦૦૦

અમૃત 'ઘાયલ'

વાનપ્રસ્થી પથાભાઈ

ધોળકા તાલુકાના આદરોડા ગામના પથાભાઈએ પોતાની છઠ્ઠા ભાગની 20 એકર જમીન મને ભૂદાનમાં આપી હતી. તેઓ મારા જેલજીવન વખતના સ્નેહી. બીજે વરસે ફરતો ફરતો હું એમના ગામમાં ગયો, ત્યારે તેઓએ મને ઠપકો આપતાં કહ્યું, ''મહારાજ, તમે તો ખરા માણસ છો ! આ જમીન દાનમાં આપી છે તે વહેંચતા કેમ નથી ?''

''આજે હું વહેંચવા જ આવ્યો છું.''

''તો એ જમીન ભંગીભાઈઓને આપી દો.'' પથાભાઈએ કહ્યું.

આજ સુધી તો એમ સાંભળ્યું હતું કે ભંગી કોઈ દહાડો ખેતી કરી જ શકે નહીં. પણ આજે પથાભાઈને મોઢેથી સામેથી ભંગીને જમીન આપવાની વાત સાંભળી મને ખૂબ ઉત્સાહ થયો. મેં એમની આગળ બીજી વાત મૂકી :

''જુઓ પથાભાઈ, જમીન તો જાણે આપીએ. સાથે બીજું પણ વિચારાય. તમે હવે વાનપ્રસ્થી થયા. તમારી ખેતી તો આ ગોવિંદ સંભાળે છે, ત્યારે તમે તમારા અનુભવનો લાભ આ ભંગીઓને આપો. જમીન આપો ને એમની સાથે મળીને ખેતી કરાવો.''

એમણે તુરત જ કહ્યું, ''મારે કબૂલ છે.'' અને પછી દીકરા તરફ ફરી બોલ્યા : ''જો ગોવિંદ ! રોટલા તારે ખવડાવવાના, અને ખેતી હું ભંગીભાઈઓની કરીશ.''

પછી તો રોજ સવાર પડે કે પથાભાઈ ભંગીવાસમાં પહોંચી જાય અને પોતાના અનુભવને આધારે એમને વ્યવસ્થિત કામ કરતાં શીખવે. વરસ-બે વરસમાં તો એ લોકો સુંદર ખેતી કરતા થઈ ગયા.

રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)

त्वमेव भर्ता

તું કોઈ અમેરિકન પત્નીની જેમ
મને છોડીને ચાલી તો ન ગઈ.
તેં મને
અનેક માણસોની વચ્ચે વકીલોને સહારે
કોર્ટમાં બદનામ પણ ન કર્યો.
ન તો ક્યારે આક્રોશ કર્યો, ન ફરિયાદ કરી.

માત્ર એક દિવસ વાતવાતમાં તું આટલું જ બોલી ગઈ :
''આવતે ભવે પતિ તરીકે તમે તો નહીં જ !''

વિપિન પરીખ

એક એક પગથિયું...

સંકલ્પની શક્તિ અદમ્ય છે. આ સંકલ્પની શક્તિ પણ માણસે કેળવવી પડતી હોય છે. નાના સંકલ્પો કરતાં કરતાં આગળ વધતાં જઈએ, તો આપણું સંકલ્પબળ ઘડાતું જાય. આથી જૈનધર્મમાં અણુવ્રતનું મહત્ત્વ મનાયું છે. શરૂઆતમાં નાનાં નાનાં અને સહેલાઈથી પાળી શકાય એવાં વ્રત લો અને પછી આગળ વધતાં જાઓ.

આખો દિવસ સત્ય નથી બોલાતું, તો ચાલો હમણાં એક કલાક પૂરતો સંકલ્પ લો. એ કલાક દરમિયાન તમે અસત્ય નહીં જ બોલો. પછી ધીરેધીરે તમને ટેવ પડતી જશે, અને એવો અનુભવ પણ થતો જશે કે સત્ય બોલવામાં જ વધુ સુખ છે. એટલે પછી તમે તેમાં દૃઢ થતાં જશો. ધીમે ધીમે તમારી શક્તિ ને આત્મવિશ્વાસ વધતાં જશે, તેમ તમારું સંકલ્પબળ પણ પાકું થતું જશે. એક એક પગથિયું ચઢતાં ચઢતાં તમે ઠેઠ ઉપર પહોંચી શકશો. નાના સંકલ્પોમાંયે ઈશ્વર તમારી કસોટી તો કરશે જ. એ કસોટીમાંથી પાર ઊતરશો તો તમે આગળ વધી શકશો.

એક વાર એક માણસ કાશીની જાત્રાએ ગયો. ત્યાં પંડાએ કોઈ ને કોઈ બાધા લેવાનો આગ્રહ કર્યો. એટલે એણે બાધા લીધી કે ‘‘કાગડાનું માંસ કદી નહીં ખાઉં.’’ હવે, આ તે કાંઈ બાધા છે ? આ પહેલાં એણે કદી માંસ ખાધુંયે નહોતું. પણ એને એમ કે બાધાયે લીધી કહેવાય, અને છતાં કાંઈ સંયમ પાળવો ન પડે !

પણ ભગવાનને કરવું તે એક વાર એ માંદો પડ્યો. ને ડૉક્ટરે કહ્યું કે, કાગડાનું માંસ ખાઈશ તો જ જીવી જઈશ. આમ એને માટે ખરેખરો કસોટીનો પ્રસંગ આવી પડ્યો. પણ મશ્કરીમાં લીધેલી બાધા છેવટે એણે પાળી : ‘‘ના, મરવાનો હોઈશ તો મરીશ, પણ હવે આ બાધાને તો વળગી જ રહીશ.’’

રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)

❁

આવ્યો છું

ભુલાતી પ્રેમમસ્તીની કહાની લઈને આવ્યો છું,
‘કલાપી’, ‘બાલ’ની અંતિમ નિશાની લઈને આવ્યો છું.૦૦૦

તમોને ભેટ ધરવા ભરજવાની લઈને આવ્યો છું,
મજાના દી અને રાતો મજાની લઈને આવ્યો છું.૦૦૦

સિતારા સાંભળે છે શાન્તચિત્તે રાતભર, ‘ઘાયલ’
ઉદાસ આંખો મહીં એવી કહાની લઈને આવ્યો છું.

અમૃત ‘ઘાયલ’

❁

‘‘ધર્માદાનું શી રીતે ખવાય ?’’

રાધનપુર વિભાગમાં સખત દુકાળ પડ્યો હતો. અનાજ પૂરતું મળે નહીં. એટલે દર અઠવાડિયે ગોળ મફત આપવામાં આવતો ને ચણા વેચાતા.

ત્યાં પંચાસર ગામમાં ધૂળી કરીને એક કોળી બાઈ રહે. એનાથી સારી સ્થિતિના લોકો ગોળ મફત લે, પણ આ બાઈ ન લે. એને એક દીકરી. બંને મહેનત કરીને જીવે.

ધૂળીને એક દીકરો હતો, એ મરી ગયો. એ પછી એનો ધણી પણ મરી ગયો. એને ત્યાં બે બળદ હતા, 25 વીઘાં જમીન હતી ને થોડા પૈસા હતા. બાઈએ બળદ વેચી દીધા, એના રૂપિયા છસો ઊપજ્યા. એ રૂપિયા ગામના વણિક ગૃહસ્થને આપીને કહ્યું : ‘‘શેઠ, મરનારનું ભલું થાય એવા કામમાં આ રૂપિયા વાપરો.’’

પેલા ગૃહસ્થે તેમાંથી બાજુના ગામમાં કૂવો ને હવાડો કરાવ્યા. એ પ્રદેશમાં મીઠું પાણી જવલ્લે જ નીકળે. પણ ઈશ્વરકૃપાએ અહીં મીઠું પાણી નીકળ્યું. લોકો ખુશ ખુશ થઈ ગયા.

પચાસ વીઘાં જમીન હતી. એ ધૂળીએ કૂતરાંને રોટલા ખાવા તથા પરબડીમાં આપી દીધી અને થોડા રૂપિયા હતા તેની 33 તોલા ચાંદી લઈ રામજી મંદિરમાં ભગવાનનો મુગટ કરાવડાવ્યો. પોતાના ગામમાં એક પરબ પણ મંડાવી.

આ ધૂળીને મળવાનું થયું ત્યારે મેં પૂછ્યું, ‘‘બળદ કેમ વેચી દીધા ?’’

‘‘મા’રાજ, એમનું મારાથી ખવાય ? આ બળદ એમના હતા એટલે વેચી દીધા.’’

‘‘જમીન દીકરીને આપી હોત તો ?’’

‘‘દીકરીને શું કામ આલું ? એ એનું નસીબ લઈને નહીં આવી હોય ?’’

મેં આગળ પૂછ્યું : ‘‘તમે ગોળ કેમ નથી લેતાં ?’’

‘‘મા’રાજ, બધી મિલકત ધર્માદા કરી લીધી. હવે મારાથી ધર્માદાનું શી રીતે ખવાય ?’’

મને થયું : આ બાઈમાં સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની આ શક્તિ ક્યાંથી આવી હશે ? એટલી ઊંચી ધર્મબુદ્ધિ એણે ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરી હશે ?

રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)

❁

પ્લેટોના ગ્રંથનો સાર આપનાર

દુનિયાના કયા પ્રશિષ્ટ ગ્રંથો સાહિત્ય અકાદમી તરફથી ભારતીય ભાષાઓમાં અવતારવા, એની યાદી તૈયાર થતી હતી. શ્રી રાધાકૃષ્ણને પ્લેટોના સંવાદોમાંથી ‘એપોલોજી’નું સ્મરણ કર્યું, જવાહરલાલજીએ ‘રિપબ્લિક’નું. મેં ધીરેથી કહ્યું : ગુજરાતીમાં ‘એપોલોજી’નો સાર મો૦ ક૦ ગાંધીએ 1908માં આપ્યો છે.

ઉમાશંકર જોશી

❁

“નહીં પરણું”

એક ભંગી યુવાન રઘા સાથે મારે નાનપણથી ભાઈબંધી. નાના હતા ત્યારે ઘણી જાતની વાતો કરતા, એમાં પરણવાની વાત પણ આવતી. અમને બીજાઓને તો ન પરણવાનો વિચાર જ આવતો નહીં. પણ ત્યારે રઘો કહેતો કે તે પરણવાનો નહિ. અમે કારણ પૂછતા, તો કહેતો : “હું પરણું તો મારી ઘરવાળીને મારે માટી (માંસ) લાવીને આપવી પડે. પણ એ મૂએલા ઢોરની માટી ખાય એ મને ગમે નહીં, અને તેને તો એના વિના ચાલે નહીં. એટલા માટે હું નહીં પરણું.”

આ પચાસ વરસ પરની વાત છે. આ રઘો હજી જીવે છે અને તે પરણ્યો નથી. આમ ભંગીમાંયે તપસ્વી છે. તો શું તેને ભંગી કહીને આપણે દૂર ઠેલીશું ?

રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)

“પારકી થાપણ”

સત્યાગ્રહની લડતમાં એક મુસલમાન જુવાનની ધરપકડ થઈ. લોકો એની ઘરડી મા પાસે ગયા અને ખબર આપી કે, સરકાર તમારા દીકરાને જેલમાં લઈ ગઈ. ડોશી તો ખુશ થતાં બોલ્યાં : “અરે ભલા માણસ ! એ ક્યાં મારો દીકરો હતો ? એ તો ખુદાની અનામત હતી. વખત આવ્યે ખપ લાગે, એ માટે તેણે મારે ત્યાં મૂકી રાખી હતી. હવે ખુદાને એની જરૂર પડી એટલે લઈ ગયા. એને મારા ઘરમાં રાખી મૂકું, તો તો પારકી થાપણ ઓળવી કહેવાય !”

રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)
[‘મહારાજની વાતો’ પુસ્તક : 1972]

“હજી પડ્યો છે...”

રવિશંકર મહારાજને થોડી રકમ આપવાની હોંશથી એક ભાઈએ તેમના હાથમાં એક કવર મૂક્યું. તેમાંની રકમ પાછી આપતાં મહારાજે હસતે વદને પોતાના ધોતિયાનો છેડો બતાવી કહ્યું : “અહીં કેટલાય દહાડાથી એક રૂપિયો બાંધેલો છે તે હજી વપરાયા વિના એમનો એમ જ પડ્યો છે, ત્યાં વધારે પૈસા મારે રાખવા ક્યાં ?”

દેવેન્દ્ર પટેલ
[‘ગુજરાત સમાચાર’ દૈનિક : 2005]

મરણને મૂઠીમાં લઈ ચાલનાર

1942માં રવિશંકર મહારાજ સાબરમતી જેલમાં કેદની સજા ભોગવી રહ્યા હતા. તે દરમિયાન બબલભાઈ મહેતાને જેલમાં દાદાના ભેગા રહેવાનો સુયોગ મળ્યો હતો. એ દિવસોમાં દાદાનાં લોકકાર્યના અનુભવો એમના મુખે સાંભળવાનો લહાવો અનેકોની સાથે બબલભાઈને પણ મળ્યો હતો. પણ ગુજરાતના લોકજીવનના હિતમાં આ પ્રસંગો સંઘરી રાખવા જેવા છે એવો વિચાર બબલભાઈને આવ્યો, એટલે મહારાજને પૂછી પૂછીને એમણે આગલાપાછલા અનુભવો નોંધવા માંડ્યા. મહારાજને તે વખતે સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહીં કે સહેજ સહેજમાં કહેવાતી રહેલી અનુભવવાર્તા પુસ્તકનું રૂપ ધારણ કરશે. પણ મહારાજ રહ્યા પોતાની જાતના કડક પહેરેગીર. મરદનાં વખાણ મસાણે થાય, એવું માનનારા. એટલે પોતાના જીવતાં પોતાની પ્રસિદ્ધિની વાતને તેઓ શેના અનુમોદન આપે ? આમ મહારાજના પૂર્વજીવનનો તૈયાર થયેલો વૃત્તાંત મહારાજની સંમતિને અભાવે ચારેક વરસ એમ ને એમ પડી રહ્યો. આખરે સ્વજનોના આગ્રહને વશ થઈને મહારાજે એના પ્રકાશનને સંમતિ આપી અને 1947માં ‘મહારાજ થયા પહેલાં’ એ નામે પુસ્તિકા પ્રગટ થઈ.

બબલભાઈને મહારાજનું સારુંયે જીવન પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરવું હતું એટલે 1955માં ‘રવિશંકર મહારાજ’ એ નામે મહારાજના જીવનપ્રસંગો આલેખતું બીજું દળદાર પુસ્તક તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યું. મહારાજ ત્યાર પછી તો ત્રીસેક વર્ષ જીવ્યા. પણ હવે બબલભાઈ આપણી વચ્ચે નથી અને અનુભવવાર્તા કહેનાર મહારાજ પણ નથી. પાછલાં વર્ષોનાં કાર્યો ઉપર પ્રકાશ નાખનારા ચરિત્રકારની જરૂર રહેશે.

‘મહારાજ થયા પહેલાં’ અને ‘રવિશંકર મહારાજ’ – બંને મળીને એક સળંગ જીવનકથા આપણને મળે છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરે યથાર્થ જ કહ્યું છે કે, “નિઃસ્પૃહતા જાળવ્યા છતાં બધા પ્રત્યે સમભાવ અને મીઠાશ બતાવવાની કળામાં તો ગાંધીજી પછી તેમનું જ સ્થાન છે.”

એમના જીવન ઉપર અનેકોનો પ્રભાવ વર્તી શકાય છે. પણ મહારાજે પોતે એ વિશે જે કહ્યું છે તે અત્યંત મહત્ત્વનું છે :

“હું સાવ નાનો હતો ત્યારે માતાપિતા તરફથી મને શુભ સંસ્કારો મળ્યા હતા, તેમાં આર્યસમાજે તર્કનો ઉમેરો કર્યો અને ગાંધીજીએ જીવવાની દૃષ્ટિ આપી. મારા જીવનમાં મને વધારેમાં વધારે આનંદ આપનાર વ્યક્તિ ગાંધીજી છે. એ મહાપુરુષ ન હોત તો હું ક્યાં હોત ? એમની સાથે બેસીને મેં બહુ વાતો નથી કરી, બહુ પ્રશ્નો પણ નથી પૂછ્યા, એમ છતાં મને લાગ્યા કરે છે કે મારી બધી ગૂંચો એ મહાપુરુષે જ ઉકેલી છે. એમના કાળમાં મારો જન્મ થયો છે એ માટે હું મારી જાતને હંમેશ ધન્ય માનું છું.”

નાના હતા ત્યારથી જ આડોશીપાડોશી માટે કે અજાણ્યા માટે નિઃસ્પૃહ ભાવે

ટાંપાં ખાવામાં મહારાજને જરાયે આળસ ન હતું. બીજા માટે જાત ઘસવામાં તેઓ આનંદ અનુભવતા.

સત્યનિષ્ઠા, નિર્ભયતા, પરમાર્થવૃત્તિ, નમ્રતા અને નિરહંકાર આ પાંચે ગુણો જેવા ગાંધીજીના તેવા જ મહારાજના હતા. એટલે જ ગાંધીજીના અવસાન પછી ગુજરાતની પ્રજાની આંખ મહારાજને જોઈને ઠરતી.

મહારાજે જ્યાં જ્યાં પોતાનું કામ ગોઠવ્યું ત્યાં ત્યાં લોકોએ એમનો પ્રેમથી સ્વીકાર કર્યો છે, એમનો પડ્યો બોલ ઉપાડ્યો છે. અને એમની આંગળીના ઈશારે એમણે દુઃખકષ્ટ પણ સહ્યાં છે. મહારાજ જાણે કે સેવાકાર્યની જંગમ વિદ્યાપીઠ બની રહ્યા હતા.

કોલેરા હોય કે કોમી હુલ્લડ હોય, દુષ્કાળ હોય કે પૂર હોય, ગુજરાત હોય કે બિહાર હોય, લોકોને મહારાજની અપ્રતિમ સેવાઓ હરેક પ્રસંગે મળતી જ રહેલી. કોમી હુલ્લડના દિવસોમાં હિંદુ અને મુસલમાન લત્તાઓમાં જરા પણ ખચકાટ વિના કે રક્ષણ વિના મડદાંને અવલમંજલ પહોંચાડવા અને વૈરની આગ હોલાવવા એ મચી પડેલા હોય. મરણને મૂઠીમાં લઈને ચાલનારા એ મરજીવા હતા.

યશવંત શુક્લ

['વાત્સલ્યમૂર્તિ રવિશંકર મહારાજ' પુસ્તક]

તુકારામની કોટિના

જે કોટિના તુકારામ હતા,

તે જ કોટિના આપણા રવિશંકર મહારાજ છે.

વિનોબા ભાવે

નીરવ પગલે ક્રાંતિ

દાંપત્યપ્રેમની ભાવનામાં આપણા જમાનામાં ફરક પડ્યો છે તેનું પહેલું લક્ષણ એ કે દાંપત્યભાવનામાંથી બહુપત્નીત્વ નીકળી ગયું. નહીંતર હજુ હિન્દુ મુસલમાન બંનેમાં બહુપત્ની કરવાની રૂઢિ કાયદેસર છે. આ વસ્તુ એવી નીરવ પગલે નીકળી ગઈ છે કે તે નીકળી ગઈ છે તેની કોઈને ખબર પણ પડી નથી. અત્યારના આપણા રસિક જીવનમાં બહુપત્નીત્વને સ્થાન જ નથી. આપણા સમાજે બહુ જ શાંતિથી કરેલી આ મોટામાં મોટી વિચારક્રાંતિ છે.

રામનારાયણ વિ૰ પાઠક

ઉમાશંકર જોશી

પ્રેમ પક્ષપાતી બની ન જાય અને અસ્વીકાર પૂર્વગ્રહમાં ન પરિણમે, એ અંગે ઉમાશંકર સતત કાળજી રાખતા લાગે. સ્નેહની તીવ્ર લાગણી અનુભવનાર સંબંધ પરત્વે તટસ્થ રહે ? ઉમાશંકર રહેતા.

એમને એક-બે વાર મળનારને પૂછો. કહેશે – "ઉમાશંકર ? અભિજાત, સૌમ્ય." ઊંડે ઊંડે એમ પણ લાગ્યું હશે કે, ઉમાશંકર પાસેથી આવો સ્નેહ તો માત્ર મને જ મળ્યો હશે. પણ જો તમારો સંપર્ક વધે, કામકાજ અંગે ચર્ચા થવા લાગે, તમે કહો કે જુઓ આ સંસ્થાએ આટલાં વરસમાં શું કર્યું ? પેલા આમ ને આ તેમ, ને તમે કશું કહેતા નથી વગેરે સહજભાવે તમે કહી રહ્યા હો, ત્યાં તમને દેખાયું ન હોય એવા નાના કારણથી એ ગુસ્સે થાય. અને ગુસ્સે થાય એટલે ભાષામાં જ નહિ, ચહેરાથી પણ. તમે ખુલાસો કરવા જાઓ અને તમારા કારણમાં કટાક્ષનું તત્ત્વ હોય તો તો એવા ધારદાર કટાક્ષ વરસે અને એક ક્ષણમાં જ તમને એવી પ્રતીતિ થઈ જાય કે, જગતમાં માત્ર આ જ માણસ મારો સાચો દુશ્મન છે ! તમે ભલાભોળા હો તો તમારા એકબે દિવસ બગડે. પણ જરા દાંડ બની શકો તો એમનો ગુસ્સો માણી શકો. થોડી ક્ષણોમાં જ એ શાંત પડી જાય અને પછી એમને કોઈ વાર ક્યાંક ભેટી જાઓ તો પેલા ઝઘડાને બદલે એ તો કોઈ સ્નેહગોષ્ઠિના સ્મરણથી તમને મળતા લાગે. રિસાયેલાઓને મનાવવા માટે ઉમાશંકર પાસે થોડો સમય તો સિલકમાં હોય જ.

દ્વેષરહિત રહેવું – રહેવા મથવું; એટલું જ નહિ, સામાને એની પ્રતીતિ પણ કરાવવી. સામે ગમે તે હોય, ગમે તેવો હોય; કોણ છે, કેવો છે એનો પૂરો અંદાજ હોય જ. ઉમાશંકર દ્વેષરહિત રહેવાની સમજથી વ્યવહાર બાંધે, છેતરાઈને નહિ.

એ દોરવાતા નથી, પોતાના અભિપ્રાયથી ચાલતા છે. સામાન્ય રીતે અભિપ્રાયનો અમુક અંશ અપ્રગટ રાખે, જેથી ભૂલ સુધારવા વારો આવે નહિ. જેમ અભિભૂત ન થાય, તેમ કોઈને વિશે આશા પણ છોડી ન દે. ગમે તેવાના સુધરવા વિશે એ આશાવાદી હતા અને માનતા કે માણસ પોતાની ગરજે સુધરે છે.

શોખ તો વાતચીતનો. પછી વાંચે, પછી લખે. લેખનમાં તો એમનો એટલો ઓછો સમય જાય કે કોઈક વાર કહે પણ ખરા – મને તો હું 'લેખક' હોઉં એવું લાગતું જ નથી ! લખવા ધારેલું અને લખવા શરૂ કરેલું વર્ષોથી એમ જ પડ્યું હોય – પદ્યનાટક(મહાકાવ્ય), બીજી નવલકથા, પ્રવાસ, ડાયરી, સંશોધનો-સંપાદનો અને પ્રસ્તાવનાઓ. પ્રસ્તાવનાઓને આ બધામાં અગ્રતા આપે અને વર્ષે બે વર્ષે પ્રસ્તાવના લખી દે. કેટલાંક ઉત્તમ વ્યાખ્યાનો એમણે ટ્રેઇનમાં અને લાંબી ચાલનાર મિટિંગની આજુબાજુના સમયમાં લખેલાં છે. મોટે ભાગે બધું મનમાં લખાઈ જાય પછી કાગળ પર ઉતારે.

આ બાબતે એમને સલાહ આપનાર હોય છે : “બહાર જવાનું બંધ કર્યું હોય તો ?” તો એ કહેશે : “પણ ક્યાં ક્યાં નથી જતો એની તો કોઈને ખબર પડતી જ નથી ને !”

લેખન માટે થઈને ઉમાશંકર શિક્ષણનાં – સમાજનાં કામ છોડી દે એમ માની ન શકાય. એમના સ્વભાવમાં છે કે વૈરાગી થઈને બેસી રહેવાને બદલે પડકાર ઝીલવો. પોતાના સમયમાં પોતાને ગેરહાજર ન રહેવા દેવાય. કશુંય અનુચિત થતું હોય તો આંખ આડા કાન ન કરાય.

આ ઉચિત-અનુચિતનો ખ્યાલ તો એમના માટે વળગણ જેવો બની ગયો હતો. ઇનામોની રકમ સાહિત્યના કામે આપે, પોતાની આવકમાંથી ટ્રસ્ટ કરે, ચોરીછૂપીથી ખૂણેખાંચરે મદદ પહોંચાડે તે માણસ રિક્ષાવાળા સાથે વળી સમય બગાડે ! અજાણ્યા માણસને તો માન ઊતરી જાય એટલો સમય બગાડે. પણ કારણ એ કે જે ખોટું હોય એને પોષાય કેમ ? બધું બરાબર છે એમ માની લઈને નહિ, બધું સમજીને – સમજવા છતાં માણસમાં ઇતબાર રાખવાનો છે. વસ્તુસ્થિતિને જાણવાની-સમજવાની ભૂમિકાએ ઊભા રહેવાનું છે. જાગ્રત થવામાં જે જોખમ હોય, એ ઉઠાવવાનું છે.

હું 1958માં અમદાવાદ આવ્યો અને તુરત એમનો સમય મેળવતો થયો. ગુજરાતની બધી પેઢીઓના લેખકોનો એમના પર હક પહોંચે. દરેકને મળેલા દિવસના ચોવીસ કલાક જેટલા સમયમાં જ એમણે બધા મોરચે પહોંચી વળવાનું. ક્યારેક તો સાતમે કોઠે ઝઝૂમતા અભિમન્યુ કરતાંય એ વધુ વિષમ સ્થિતિમાં હોય, પણ એમાંથી બહાર આવે. રજથી ગજ સુધીનાં બધાં કામ પાછા પોતાના માથે રાખે. સંપાદનમાં આપી શક્યા ન હોય એટલો સમય પ્રૂફવાચનમાં આપે. બધું જાણે ને બધાં ક્ષેત્રોમાં રસ ધરાવે. રાજકારણ અને હૃદયકારણ બંનેમાં રસ. પરસ્પર દુશ્મનો હોય એય ક્યારેક એમને ત્યાં ભેગા થઈ જાય. અને ઉમાશંકર ક્યારેક તો પોતાને ઘેર મહેમાનની નમ્રતા અને સંકોચ સાથે બેઠા હોય.

1974-75ના નવનિર્માણ આંદોલન દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને એમનો સાથ મળેલો. ઇન્દિરાજીએ સલાહસૂચન માટે મળવા બોલાવેલા. દરમિયાન ગુજરાતના આંદોલન વિશેની પોતાના પક્ષની માહિતી મુજબ કહેલું : “કેટલાક અધ્યાપકો ચીમનભાઈ સાથે છે અને કેટલાક તમારી સાથે છે.” ઉમાશંકરે મક્કમતાથી કહેલું : “ના, મારી સાથે કોઈ નથી. હું બધા અધ્યાપકો સાથે છું.”

કોઈની સાથે ઉગ્રતાથી લડતા હોય ત્યારે પણ ચાહતા હોવાના દાવથી ચાલે. એ સ્વીકારતાં પેલાને વાર લાગે છે. ઉમાશંકર ધીરજપૂર્વક એને સમય આપે, એ પછી ભલે ગમે તેવો હોય. માણસના ગુણ કરતાં દોષની એમને વહેલી ખબર પડે, છતાં એ સરવાળાથી ચાલે, બાદબાકીથી નહીં. એમણે તુચ્છમાં પડેલી શક્યતાઓનો પણ મહિમા કર્યો છે.

પોતે પરમ નિર્વ્યસની, ખાવાપીવામાં ચોખલિયા, પણ બીજા કોઈની આદત સામે સૂગ નહીં. બલ્કે જલ-કમલની નિકટતા પણ ટકાવી શકે.

હિન્દી વિવેચક નામવરસિંહે એક પ્રસંગ કહેલો. એ, નિહાર રંજન રાય અને ઉમાશંકરભાઈ યુરોપની કલાયાત્રાએ ગયેલા. એ સહુ ફ્રાન્સમાં હતા ત્યાં ઉમાશંકરભાઈની જન્મતારીખ આવી. સુંદર બૅલે જોવા મળેલો. ઉમાશંકરભાઈને તો એથી વધુ સારી બીજી કઈ ઉજવણી જોઈએ ? પણ વાતમાંથી વાત નીકળી તો કહે : “આજે તમે બંને આનંદ કરો. જે ખાવું હોય એ ખાઓ, જે પીવું હોય એ પીઓ, મારા તરફથી.” આ પૂર્વે કદાચ પેલા મિત્રોએ ઉમાશંકરભાઈની હિસાબ રાખવાની આવડત જોઈ હશે. અહીં તો ઘણા જાણે કે એ પાંચ પૈસાની ભૂલ પાછળ પંદર મિનિટ બગાડે અને પચાસ હજારના ચેક પર સડસડાટ સહી કરી દે. એમની કરકસર અને ઉદારતા બંને માનવીય ગુણનાં દૃષ્ટાંત બની શકે એમ છે. પણ આ તો ‘શેમ્પેન’ પાવાની વાત હતી ! ઉમાશંકરના પૈસા શેમ્પેનમાં ખર્ચાય અને તે પણ ફ્રાન્સના ઊંચામાં ઊંચા શેમ્પન પાછળ ? પેલા વિદ્વાનોએ જોયું કે આ દરખાસ્ત ગંભીરતાપૂર્વક અને આગ્રહ સાથે થઈ રહી છે ત્યારે એમણે શરત મૂકી, “તમે અમને સાથ આપો.” એમની માગણી વાજબી કહેવાય. મહેફિલની શિસ્ત સહુએ પાળવી પડે. ઉમાશંકરભાઈ મૂંઝાયા. છેવટે ધર્મસંકટ સમજીને તૈયાર થયા. કહ્યું : “લો, હું આંખો બંધ કરું છું. મારા હોઠ પર એક નાનું ટીપું મૂકી દો, મને ખબર ન પડે એ રીતે.” એમના આ ઉદ્ગાર પર ખુશ થઈને એ માર્ક્સવાદી વિદ્વાનોએ ઉમાશંકરભાઈને ગાંધીવાદી રહેવા દીધા ને સહુએ પોતપોતાની રીતે ખાધુંપીધું.

એ એક સંસ્થા બન્યા છે, વ્યક્તિ મટ્યા વિના. ગુજરાતી ઘટ્યા વિના વિશ્વમાનવી બન્યા છે.

કિશનસિંહનું અવસાન થયું તે રાત્રે જાણેલું. વહેલી સવારે અમદાવાદથી વડોદરા જવા હું એમની સાથે નીકળ્યો. સ્મશાનમાં જોયું કે પરમમિત્રને અંજલિ આપવામાં પણ અતિશયોક્તિ ન થાય એવી વાણી એમને વરી છે.

મિત્રોની ખબર કાઢવા એ માઈલો ચાલીને ગયા છે. એમનું આ વત્સલ રૂપ એ એમના વ્યક્તિત્વનું એવું તે મોટું સત્ત્વ છે કે એ સાહિત્ય અકાદમીના પ્રમુખ હોય કે વિશ્વભારતીના આચાર્ય હોય એ બધું ગૌણભાવે જ યાદ આવે છે.

મોટામાં મોટાં પદો પણ માન્યતા પામવા એમની પાસે ગયાં છે. એમણે એમાંથી શું શું સ્વીકાર્યું છે એ આપણે જાણીએ છીએ. શું શું નથી સ્વીકાર્યું, એ અત્યારે તો માત્ર તેઓ જ જાણે છે.

રઘુવીર ચૌધરી

[‘સહરાની ભવ્યતા’ પુસ્તક : 1980]

ગુજરાત મોરી મોરી રે

મળતાં મળી ગઈ મોંઘેરી ગુજરાત
ગુજરાત મોરી મોરી રે.
ભારતની ભોમમાં ઝાઝેરી ગુજરાત
ગુજરાત મોરી મોરી રે.

સાબરનાં મર્દાની સોણલાં સુણાવતી,
રેવાનાં અમૃતની મર્મર ધવરાવતી,
સમદરનાં મોતીની છોળે નવરાવતી,
ગુજરાત મોરી મોરી રે.

ગિરનારી ટૂકો ને ગઢ રે ઇડરિયા,
પાવાને ટોડલે મા'કાળી મૈયા,
ડગલે ને ડુંગરે ભર દેતી હૈયાં,
ગુજરાત મોરી મોરી રે.

આંખની અમીમીટ ઊમટે ચરોતરે,
ચોરવાડ વાડીએ છાતી શી ઊભરે !
હૈયાનાં હીર પાઈ હેતભરી નીતરે,
ગુજરાત મોરી મોરી રે.

કોયલ ને મોરને મેઘમીઠે બોલડે,
નમણી પનિહારીને ભીને અંબોડલે,
નીરતીર સારસ શાં સુખડૂબ્યાં જોડલે,
ગુજરાત મોરી મોરી રે.

નર્મદની ગુજરાત દોહ્યલી રે જીવવી,
ગાંધીની ગુજરાત કપરી જીરવવી,
એક વાર ગાઈ કે કેમ કરી ભૂલવી ?
ગુજરાત મોરી મોરી રે.

ભારતની ભોમમાં ઝાઝેરી ગુજરાત
ગુજરાત મોરી મોરી રે.
મળતાં મળી ગઈ મોંઘેરી ગુજરાત
ગુજરાત મોરી મોરી રે.

ઉમાશંકર જોશી

['સમગ્ર કવિતા' પુસ્તક : 1981]

❀

કવિતા અને કવિ

પહેલાં કરતાં કવિતાને માટે પ્રચારનાં સાધનો ખૂબ વધ્યાં છે. કવિતા થોડા સમયમાં ઘણાંઓ સુધી પહોંચી શકે એ સંભવિત બન્યું છે. આમાં કેળવણીનો વધતો જતો પ્રચાર, પાઠ્યપુસ્તકો દ્વારા બહોળા વિદ્યાર્થી-સમુદાય સુધી કવિતાનું પહોંચવું, કવિ અને રેડિયો દ્વારા થતી કવિતાની રજૂઆત – આ બધાંએ નોંધપાત્ર ભાગ ભજવ્યો છે. પહેલાંના ઉત્તમ કવિઓની કવિતા પણ આટલી સહેલાઈથી બહોળા વર્ગ સુધી પહોંચી શકે એવું ન હતું.

તો એમ માનવું કે કવિતા લોકપ્રિય થઈ છે ? શું ખરેખર કવિતા લોકોના જીવનમાં એક મહત્ત્વના અંશરૂપ બની છે ?

સહેજ વિરોધાભાસ જેવું લાગશે, પણ મને તો એમ લાગે છે કે અત્યારના સમયમાં એક પ્રજા તરીકે આપણે ઓછામાં ઓછી કવિતાથી ચલાવીએ છીએ. આપણાં જૂનાં માણસોનું જીવન તપાસીશું તો દેખાશે કે તેમના જીવનમાં કવિતા ઠીક ઠીક મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી. પ્રેમાનંદનાં 'હૂંડી', 'મામેરું', 'સુદામાચરિત' જેવાં આખ્યાનો અનેક વાર એમણે માણ્યાં હોય. અનેક ગરબી-ગરબા, ભજનો, પ્રભાતિયાં, વ્રતકથાઓ, દુહા, કહેવતો, ઉખાણાં – આ આપણાં અભણ ગણાતાં ભાંડુઓને કંઠે હોય.

જ્યારે, એમના પ્રમાણમાં, ભણેલા માણસોને કેટલી ઓછી કાવ્યપંક્તિઓ મોઢે હોય છે ? જૂનાં માણસોની વાણીનું પોત અનેક વાર લોકોક્તિઓ અને રૂઢિપ્રયોગોથી ભાતીગળ અને સોહામણું જોવા મળે છે, જ્યારે આપણા જમાનાનાં માણસો વિશે એવું હિંમતભેર કહી નહિ શકાય. ટૂંકામાં, અભણ ગણાતાં માણસો જીવનમાં કવિતા વિના ચલાવી લેતાં નથી, પણ ભણેલા વર્ગે કવિતા વગર જીવવાની કળા હસ્તગત કરી હોય એવું દેખાય છે. ઉપરાંત, ભણેલાં માણસો એકબાજુ જૂના શિષ્ટ સાહિત્યથી અને લોકસાહિત્યથી દૂર પડી ગયાં છે, તો બીજી બાજુ પોતાના જમાનાની સાચી સર્જક કવિતા કરતાંય વધુ તો કવિતાનો લેબાસ ધારણ કરેલી કૃતિઓનો એમને જ્યાં ને ત્યાં ભેટો થતો હોય છે.

વારંવાર કાને અથડાતાં સિનેમાગીતો અને એને મળતી રચનાઓનો જેની રુચિ ઉપર પ્રભાવ પડતો હોય, અને છાપાં જેની ભાષા ઉપર છાપ પાડતાં હોય, તેવા વર્ગ સામે કવિતા કરવાની હોય ત્યારે કવિને માટે પણ કવિતાની ખોજ વધુ કપરી બને છે. કવિતા માટે ઉપરથી અનુકૂળ લાગતી, પણ વસ્તુતઃ એવી ન હોય એ જાતની પરિસ્થિતિમાં સમકાલીન કવિતા રચાઈ છે.

*

કવિતાનો સાચો ભક્ત કવિતાકલ્પનાના કૃપાકિરણની રાહ જોનારો છે. કવિ

તો અહોરાત પોતાના હૃદય-મનને મનનસંવેદને પલોટતો જાય, પલોટતો જાય, જેથી પાંચે-દસે-વીસે વરસે જો ખરેખર કવિતા ક્ષણેક માટે પણ એનાં અમોઘ દર્શનની બક્ષિસ આપી જાય, તો તેને ઝીલવાને માટે પોતાની તૈયારી ન હતી એમ તો ન થાય. કવિના હાથમાં આથી બીજું છે પણ નહિ. એ તો એની જાળ બિછાવી રાખે. પછી ક્યારેક પેલું દર્શન પંખી સ્વયં નહિ તો એનો પડછાયો પણ પળેક માટે એમાં સપડાઈ જાય ને, તોય જીવન ધન્ય ધન્ય થઈ જાય.

*

પોતાના લખાણ સિવાય બીજું વાંચી શકવાને કેવળ અસમર્થ એવા વર્ગનું આપણે ત્યાં અસ્તિત્વ હોવાનો મને ભય છે. આ અજ્ઞાનનો કેફ એ તો કલાકારને માટે આત્મઘાતક ગણાય. તમે જગતને શીખવવા કે આનંદ આપવા નીકળ્યા છો, તો આજ સુધી જે મહાપુરુષો શીખવતા કે આનંદ આપતા આવ્યા છે એમનો અવાજ તો બે ઘડી સાંભળી લો !

મહાન કલાસર્જકોનાં પગરખાંમાં બેસવાનો અધિકાર સિદ્ધ કલાકૃતિઓનાં સતત પરિશીલન વિના મેળવી શકાય કે કેમ, એ શંકાની વાત છે. અને એ વસ્તુ કલાકારે મેળે મેળે જ કરવાની રહે છે. કલાકારને પેદા કરવાની કોઈ નિશાળ હોઈ શકતી નથી. કલાકારે તો પોતે જ પોતાની યુનિવર્સિટી બનવાનું છે.

અપૂર્વ મૌલિકતાસંપન્ન કવિ શેક્સપિયર કોઈ મહાશાળામાં ભણેલો ન હતો. તો પછી એની કવિતામાં જે શક્તિ છે, તે આવી ક્યાંથી ? કોલરિજ કહે છે : ''એવા મોટા શેક્સપિયરે પણ પહેલાં ધીરજપૂર્વક અભ્યાસ કરેલો, ચિંતન કરેલું અને સૂક્ષ્મતાથી જગતને સમજવા પ્રયત્ન કરેલો. અને તે ક્યાં સુધી ? એ જ્ઞાન પોતાની સમગ્ર સ્વાભાવિક લાગણીઓ સાથે ગૂંથાઈ ગયું અને પરિણામે ગંજાવર શક્તિને જન્મ આપી શક્યું ત્યાં સુધી.''

મેથ્યુ આર્નોલ્ડે શેક્સપિયરને સ્વયંશિક્ષિત કવિ કહ્યો છે. કવિ નામને પાત્ર સહુ કોઈ સ્વયંશિક્ષિત હોય છે.

*

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓની લાંબી રચનાઓ વચ્ચે વચ્ચે વેરાયેલાં મુક્તકો મળશે. નવીન કવિઓમાં કાવ્યની ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ મુક્તકો સુન્દરમ્ પાસેથી મળે છે, તેવાં ભાગ્યે જ બીજા કોઈ કવિ પાસેથી મળે છે. ગઝલનો પ્રકાર એ જાતનો છે કે એક પછી એક મુક્તકરૂપી મૌક્તિકો પરોવાતાં આવે, અને આખી કૃતિનો હાર તૈયાર થઈ જાય.

મુક્તકો લખવાં મુશ્કેલ છે. અજાણ્યા લોકકવિના દુહા-સોરઠા જેવા દુહા-સોરઠા દસકામાં એકબે પણ જવલ્લે જ મળે છે.

*

કવિઓ લાંબાં કાવ્યો લખે તેમાં તો દરેકેદરેક શ્લોક આખી કૃતિની સાથે બંધાયેલો હોય. પણ ક્યારેક તેઓ છૂટક શ્લોક લખે, તે મુક્તકના નામથી ઓળખાતો. એવા એક શ્લોકમાં પણ જીવનનો કોઈ એવો અનુભવ રજૂ થયો હોય – અને તે એટલી તો સુંદર રીતે રજૂ થયો હોય – કે સાંભળતાંની સાથે એ શ્લોક મનમાં રમી રહે; એટલું જ નહિ, જીવનમાં ભાથારૂપ બની રહે.

મોટા કાવ્યગ્રંથો અભ્યાસી વર્ગમાં આસ્વાદાય, પણ આવાં છૂટાં મુક્તકો તો લોકહૈયે ને લોકજીભે વસી જાય. દરેક ભાષાના લોકસાહિત્યમાં પાણીદાર મોતી જેવાં મુક્તકો હોય છે. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યમાં દુહા ને સોરઠા મળે છે તે મુક્તકો જ છે.

કવિતા શબ્દની કલા છે. શબ્દને બે વાનાં હોય છે : એક તો અવાજ, જેને લીધે એ અસ્તિત્વમાં આવે છે; અને બીજું, એ અવાજને પ્રતીક ગણી તેમાં આરોપિત થયેલો અર્થ. કુશળ કવિઓ શબ્દના બંને અંશનો પૂરેપૂરો કસ કાઢે છે.

કવિતા મૂળ તો કાનનો વિષય છે. છતાં કવિ માત્ર આપણા કાનનું જ રંજન કરીને બેસી રહેતો નથી. તે શબ્દો દ્વારા ચિત્રો ઉઠાવી આપણી નજર આગળ ખડાં કરી દે છે. કોઈ કોઈ કવિઓ આપણી બીજી ઇંદ્રિયોનું પણ ઉદ્બોધન કરે છે. દરિયાનું એવું વર્ણન કરે કે પાણીની ખારાશ તમારી જીભ ઉપર વસી જાય. એટલું જ નહિ, નાકને પણ તેની ખબર પડે. આમ આપણી વિવિધ ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય સમૃદ્ધિને આપણા કલ્પના-દેશમાં સંક્રાન્ત કરવા કવિ બીડું ઝડપે છે. કોઈ વીરલા જ એમાં પૂરી સફળતા મેળવે છે.

હૃદયની મુલાયમ લાગણીઓને, અડવા જાઓ ને કરમાઈ જાય એવી લજામણીના છોડ જેવી લાગણીઓને, કુશળ કવિઓ સફળતાપૂર્વક સ્પર્શે છે – અને તે, આંસુથી તેમને ખરડાવા દીધા સિવાય.

કવિ પોતાને ફાવી ગયેલી લઢણનું પુનરાવર્તન કર્યા કરે, તો તેમાં એની સર્જકતા ક્યાં રહી ? કૃતિએ કૃતિએ કવિ તરીકેનો એનો નવાવતાર થાય, તો જ એ સર્જક સાચો.

*

શબ્દનો વિવેક, શું ગદ્યમાં શું પદ્યમાં, લેખકની શક્તિની મોટી કસોટી છે. ઘણા મોટા કલાકારોનું શબ્દભંડોળ મોટું હોતું નથી. પણ એમણે શબ્દ-પસંદગીમાં પોતાની મહત્તા સારી પેઠે દાખવેલી હોય છે.

તત્સમ શબ્દોનો અતિરેક કૃત્રિમતા ઉપજાવે છે. તળપદા શબ્દોના અતિરેકની પણ એવી જ અસર થાય છે. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની વચ્ચે તળપદા શબ્દો આવે છે, ત્યારે પણ એ અસુભગ લાગે છે. શબ્દની ઔચિત્યબુદ્ધિથી જ પસંદગી થવી જોઈએ.

શબ્દો સરળ હોય, સમજાય એવા હોય, છતાં આખાનું કાંઈ મોંમાંથું સમજાય નહિ એવું બને. અને આખા લખાણનું પ્રધાનસૂત્ર જો એક વાર હાથમાં આવી ગયું હોય, તો વચ્ચે વચ્ચે અઘરા શબ્દોથી કોઈ મુશ્કેલી ન આવે. લેખક સરળ શબ્દ યોજે, અને કંઈ જ આપણે ન પામીએ; એ કરતાં થોડાક અપરિચિત શબ્દનો ભેટો કરવાને ભોગે પણ કાંઈક પહોંચાડવા મથતા લેખકનો આદર કરીએ. ખાલીખમપણું એ સરળતા નથી.

વર્ણનની શક્તિ કેળવવી આપણા હાથમાં છે; દર્શનની શક્તિ કેળવવી સહેલી નથી. કવિજીવનના આરંભમાં, તેથી, કવિઓ ઘણી વાર પેલી વર્ણનની તાલીમને પોતાની ઉપર સવાર થઈ જવા દે છે. મીઠા મીઠા કે ભવ્ય શબ્દોનો શોખ કવિની સહજ શક્તિઓને અન્યાયકર્તા થઈ પડે છે.

*

જેમાંથી પાંચ-સાત કૃતિઓ પણ સાતમી ગાળણીએ ગાળતાં ટકી રહે, એવા સંગ્રહો કેટલા ?

કૃતિના મૂલ્યાંકન વખતે વિવેચનામાં ક્વચિત્ દયા ઉશ્કેરવાના દેખાવો જોવા મળે છે. "આ સ્થિતિમાં માણસ આનાથી વધારે સારું શું કરી શકે ?" – એ જાતની દલીલોથી કૃતિને આગળ કરવામાં આવતી હોય છે.

હું તો કહું કે, આ રહી કર્તાની કૃતિઓ. કર્તા સામું જોશો નહિ. કૃતિને ચારે કોરથી તપાસી જુઓ અને તમારી પાસે જે આકરામાં આકરી કસોટી હોય તે વડે એને કસી જુઓ; અને પછી નછૂટકે તમારે એને યોગ્ય ગણવી પડે તો ગણો. તમે કૃપા કરીને "હશે !" "ચાલશે !" એવા શબ્દ વાપરશો જ નહિ.

ઉમાશંકર જોશી

['નિરીક્ષા' તથા 'શૈલી અને સ્વરૂપ' પુસ્તકો]

હું ખરું હાસ્ય એને કહું જેમાં જરા પણ દંશ ન હોય, જેમાં કોઈની અંગત મશ્કરી ન હોય. મશ્કરી હોય તોપણ દોષની હોય, અને તે દોષદર્શન નીચે પણ તે દોષ ધરાવનાર તરફ તો સહાનુભૂતિ જ હોય. એવી મશ્કરી, જેમાં એ દોષવાળો માણસ પણ બધાની સાથે હસવા લાગે !

*

આપણામાં જીવનચરિત્રો ઘણાં ઓછાં છે. પ્રસિદ્ધ માણસોના જીવનના ટુચકા પણ આપણામાં લગભગ નથી. એ સર્વ, આપણા આદરયોગ્ય માણસોના જીવનમાં રસ લેતાં આપણને હજી નથી આવડતો એમ બતાવે છે.

રામનારાયણ વિ૰ પાઠક

ચાલો વિચારીએ !

રાજકારણ પણ એક વ્યવસાય

રાજકારણમાં પ્રવેશતા લોકો, થોડા અપવાદોને બાદ કરતાં, અપ્રામાણિક, તકવાદી અને ભ્રષ્ટાચારી હોય છે એવો આપણો અનુભવ છે. રાજકારણમાં પડેલા માણસો જનહિતથી પ્રેરાઈને વર્તવાને બદલે સ્વહિતથી પ્રેરાઈને કેમ વર્તે છે, તે સમજવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

આઝાદી માટેની આપણી લાંબી લડતના ઇતિહાસને કારણે આપણે એવી અપેક્ષા રાખીએ છીએ કે રાજકારણમાં પડેલી વ્યક્તિઓ નિઃસ્વાર્થ લોકસેવકો હોય, ત્યાગીઓ હોય; પરંતુ એવા ગુણો ધરાવતા માણસો જ્યારે આપણને જોવા મળતા નથી ત્યારે આપણે નિરાશ થઈએ છીએ. રાજકારણ પણ એક વ્યવસાય છે. અન્ય વ્યવસાયમાં પડેલી વ્યક્તિઓ સ્વ-હિત અને સમાજ-હિત વચ્ચે સંઘર્ષ ન હોય ત્યાં સુધી જ સમાજહિત માટે કામ કરતી હોય છે. જ્યાં એ બે હિતો વચ્ચે સંઘર્ષ ઊભો થાય છે ત્યાં સામાન્ય રીતે માણસો સમાજહિતના ભોગે સ્વ-હિત સાધતા હોય છે. રાજકારણમાં પડેલા માણસો જો એ જ રીતે વર્તતા હોય તો તેને કોઈ અસાધારણ ઘટના ન સમજવી જોઈએ.

વળી એના રાજકારણીઓ મૂલ્યનિષ્ઠ હોય એવી અપેક્ષા સમાજ રાખે છે, પરંતુ સફળ તો એને જ ગણે છે જે સત્તા પર ટકી રહી શકે. સમાજ પૂજે છે સફળતાને જ. તેથી રાજકારણીઓ સફળતાને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવે છે, મૂલ્યનિષ્ઠાને નહિ.

*

પ્રભાવશાળી જ ક્યાં છે ?

ગુજરાતમાં પાંચથી છ હજાર અધ્યાપકો હોવા છતાં જેને વિદ્યાસમાજ કહી શકાય એવો સમાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યો નથી.

એક અભ્યાસીએ લખેલ લેખ કે પુસ્તકને એ જ વિષયના બીજા અભ્યાસીઓ અપવાદરૂપે જ વાંચે છે. આ પરિસ્થિતિમાં પોતપોતાના વિષયમાં સ્વાધ્યાય-સંશોધન કરતા અધ્યાપકો દેશનિકાલ પામેલા કેદીઓની જેમ એકલતા અનુભવે છે. આવું વાતાવરણ વિદ્યોપાસના માટે પ્રતિકૂળ છે. જ્યાં ચર્ચાવિચારણા ન હોય, જ્યાં માણસને પોતાના રસના વિષયની વાત કરવા માટે બીજો માણસ જ ન મળતો હોય ત્યાં વ્યક્તિ ભાગ્યે જ બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકે.

સમાજની ગતિવિધિ પર બૌદ્ધિકોનો પ્રભાવ હોવો જોઈએ, એવી અપેક્ષા ઘણી વાર રાખવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યાં આવા બૌદ્ધિકોનો પ્રભાવશાળી વર્ગ જ અસ્તિત્વમાં આવ્યો નથી, ત્યાં એમના પ્રભાવની અપેક્ષા કેવી રીતે રાખી શકાય ?

*

એ બોજો

માધ્યમિક શિક્ષણને અંતે રોજગારી સુલભ ન હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ કૉલેજોમાં ભરતી થાય છે. તેઓ વિદ્યાભ્યાસ માટે કૉલેજમાં પ્રવેશતા નથી, પરંતુ એક પ્રકારની લાચારીથી તેમાં જોડાય છે. પરિણામે, અધ્યયનમાં જેને સહેજ પણ રસ ન હોય એવા વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યાનો બોજો આપણી ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓને ઉઠાવવો પડે છે.

માતૃભાષા ગુજરાતીમાં વાંચતો-લખતો અને સાંભળતો વિદ્યાર્થી ગોખી ગોખીને જ પોતાના વિષયની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરતો હોય છે. પોતે જે વાંચ્યું-સાંભળ્યું હોય તે ગુજરાતીમાં હોવા છતાં તે સમજ્યો નથી, કારણ કે ગુજરાતી પર તેનું કોઈ પ્રભુત્વ જ નથી. એટલે પરભાષાનું લખાણ સમજ્યા વિના ગોખી કાઢવું પડે તેવી દશા તેની માતૃભાષાના લખાણ વિશે થાય છે.

*

માવજતનો અભાવ

ઇંગ્લેન્ડના અર્થશાસ્ત્રી આલ્ફ્રેડ માર્શલે એવું અવલોકન કર્યું હતું કે પ્રતિભાનું વિતરણ કુદરત ફાવે તેમ કરે છે. તેથી સમાજના બધા જ વર્ગોમાં પ્રતિભાસંપન્ન બાળકો જન્મે છે. શ્રીમંતો કે ઉપલા વર્ગોનાં કુટુંબોમાં જો દસ ટકા પ્રતિભાસંપન્ન બાળકો જન્મતાં હોય, તો પછાત ગણાતાં ગરીબ કુટુંબોમાં પણ દસ ટકા પ્રતિભાસંપન્ન બાળકો જન્મી શકે.

ભારતના સમાજના સંદર્ભમાં આ વાત મૂકીએ તો એમ કહી શકાય કે, જો બ્રાહ્મણ કુટુંબોમાં દસ ટકા પ્રતિભાશાળી બાળકો જન્મતાં હોય તો દલિત કુટુંબોમાં પણ એવાં દસ ટકા બાળકો જન્મી શકે; જો હિન્દુ કુટુંબોમાં પ્રતિભાશાળી બાળકો જન્મતાં હોય તો મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી આદિ સમુદાયોમાં પણ એવાં બાળકો જન્મે. પ્રતિભાનું બીજ લઈને જન્મેલાં આવાં બાળકોનો યોગ્ય માવજતના અભાવે વિકાસ ન થઈ શકે તેમાં કેવળ એ બાળકોનાં કુટુંબોને જ નુકસાન ભોગવવું પડે છે એવું નથી; સમાજને પણ મોટું નુકસાન ભોગવવું જ પડે છે.

*

સન્માનોની ઉપયોગિતા કેટલી ?

સાહિત્ય અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રદાન કરતી વ્યક્તિઓને ચંદ્રકો, ઇનામોથી નવાજવાની પરંપરા છે.

આવાં પારિતોષિકોની બાબતમાં બેત્રણ ટીકાઓ સાંભળવા મળે છે. કેટલાક દાખલાઓમાં અયોગ્ય વ્યક્તિઓને સન્માનવામાં આવતી હોય છે. બીજું, અધિકારી વ્યક્તિઓને કાં તો આવા માનથી વંચિત રાખવામાં આવે છે, અથવા એમનું સન્માન

ઘણું મોડું કરવામાં આવે છે. આવા અસંતોષો છતાં પ્રતિ વર્ષ આવાં અનેક પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પારિતોષિકો અપાતાં રહે છે અને સામાન્ય રીતે સ્વીકારાતાં રહે છે.

સમાજ અમુક વ્યક્તિઓનાં અર્પણોથી કૃતજ્ઞતાની લાગણી અનુભવતો હોય છે. અમુક કાર્યો કે કામગીરીઓનું ગૌરવ કરવાથી સમાજમાં તે બાબતોનું એક મૂલ્ય ઊભું થાય છે. કોઈ વ્યક્તિએ પોતાના ઉમંગથી સમાજસેવાનાં કાર્યો કર્યાં હોય, એને કશી કદરની અપેક્ષા ન હોય, છતાં સમાજ જો એની કદર કરે તો એમાં કેવળ વ્યક્તિનું જ સન્માન થતું નથી, એણે કરેલી કામગીરીની પણ પ્રતિષ્ઠા થાય છે, અને એ રીતે બીજાઓને એ માર્ગે જવાની પ્રેરણા મળે છે. આ રીતે વિચારતાં સામાજિક સન્માનો ઉપયોગી કામગીરી બજાવે છે એમ કહી શકાય. જેમને સન્માનવામાં આવે છે એ બધાં જ સન્માનનાં ભૂખ્યાં નથી હોતાં. છતાં, સન્માન પામનાર મહાનુભાવોને પણ સામાજિક સ્વીકૃતિ મળતાં પોતે કશુંક ઉપયોગી કાર્ય કર્યું છે એવી સંતોષની લાગણી થતી હોય છે.

ગુજરાતમાં વિવિધ કામગીરીઓ માટે અપાતાં ઇનામો અને ચંદ્રકોની સંખ્યામાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષો દરમિયાન મોટો ફુગાવો થયો છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દર બે વર્ષે ત્રણેક ડઝન ઇનામોનું વિતરણ કરે છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી પણ દર વર્ષે દોઢબે ડઝન કૃતિઓને, એટલે કે તેમના લેખકોને પુરસ્કૃત કરે છે. આ ઉપરાંત સુરત, વડોદરા ઇત્યાદિ શહેરોમાં કેટલીક સંસ્થાઓ સાહિત્યકારોને ચંદ્રકોથી નવાજે છે.

પાયાનો પ્રશ્ન આ છે : દર વર્ષે, બે વર્ષે પુરસ્કારવા યોગ્ય કૃતિઓ ગુજરાતમાં પ્રગટ થાય છે એવું કહેવાની સ્થિતિમાં આપણે છીએ ખરા ? ઇનામો વહેંચવાનાં છે, માટે જે કોઈ કૃતિઓ ઉપલબ્ધ હોય તેમાંથી અમુકને ઇનામયોગ્ય લેખવાથી ઇનામોનાં ધોરણો જાળવી શકાય કે કેમ એ પ્રશ્ન વિચારવાનો છે. અયોગ્ય કૃતિઓ અને કર્તાઓ પુરસ્કૃત થવાથી સમાજમાં અનિચ્છનીય મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત થાય. દર વર્ષે જો વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સંખ્યાબંધ વ્યક્તિઓને પુરસ્કારો અપાતા રહે, તો પુરસ્કારો તેમનાં મૂલ્ય અને પ્રતિષ્ઠા ગુમાવે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા જે મોટી સંખ્યામાં ઇનામો આપવામાં આવે છે તેમાંનાં કેટલાંક સાહિત્ય પરિષદના ઉદ્દેશો સાથે સુસંગત છે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. દાતાઓ જે પ્રકારની કૃતિઓને પુરસ્કારવા માટે દાન આપે છે તે પરિષદ સ્વીકારી લેતી જણાય છે, પછી ભલે તે સાહિત્ય પરિષદના કાર્યક્ષેત્રમાં ન આવતી હોય.

જ્યારે કોઈ વ્યક્તિના નામે પારિતોષિકો આપવામાં આવે છે ત્યારે તેના દ્વારા પુરસ્કૃત થનાર વ્યક્તિને જેમ પ્રતિષ્ઠા મળે છે, તેમ જેમના નામે એ પુરસ્કારો આપવામાં આવે છે તેમને પણ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા સાંપડે છે. કોઈ દાણચોર રૂ. દસ લાખનું દાન ચેકથી આપીને તેના વ્યાજમાંથી ચોક્કસ ક્ષેત્રમાં સારી કામગીરી

કરનારને એક લાખ રૂપિયાનો પુરસ્કાર એના નામથી આપવાની દરખાસ્ત કરે, તો તે દરખાસ્ત કોઈ સામાજિક સંસ્થાએ સ્વીકારવી જોઈએ ? ઇનામો-ચંદ્રકો સાથે કેવી વ્યક્તિઓનાં નામો સંસ્થાઓ જોડી શકે ? જવાબ સ્પષ્ટ છે : જેમણે પોતાના ક્ષેત્રમાં કદર કરવા યોગ્ય કામગીરી કરી હોય એવી જે તે ક્ષેત્રની નામાંકિત વ્યક્તિઓના નામે અપાતા ચંદ્રકો યોગ્ય ગણાય, કેવળ પૈસા ખર્ચવાની વ્યક્તિની શક્તિને તે માટેનો માપદંડ બનાવી શકાય નહિ. અલબત્ત, લોકશાહી સમાજમાં કોઈને પોતાના નામની સંસ્થા રચીને ચંદ્રકોની લહાણી કરતા આપણે રોકી શકીએ નહિ, પરંતુ એવાં ટ્રસ્ટો દ્વારા અપાતા ચંદ્રકો સ્વીકારીને તેમને પ્રતિષ્ઠા આપવી કે કેમ તે સંબંધકર્તા વ્યક્તિઓએ વિચારવાનું છે.

રમેશ ભા૦ શાહ

[‘બૌદ્ધિકોની ભૂમિકા અને બીજા લેખો’ પુસ્તક : 2004]

❁

ભલામણ

પરઠણના રિવાજ મુજબ થતાં અથવા ખાદીનાં વસ્ત્રો ન પહેરેલાં હોય તેવાં લગ્નો સગાં ભાઈબહેનોનાં હોય તોપણ બાબુભાઈ તેમાં હાજરી આપતા નહીં. પણ પાછળથી મળવા અચૂક આવે. મારાં લગ્નને દિવસે પણ તેમનો બહારગામથી આશીર્વાદનો તાર આવ્યો, ત્યારે હું અને મોટાં ભાભી તેમને યાદ કરીને ખૂબ રડેલાં. ભાભીને મોટા ભાઈ સાથે સજોડે બેસીને વિધિ કરવાનો ઓરતો રહેતો, પણ મોટા ભાઈના સિદ્ધાંતોને લીધે તે શક્ય બનતું નહીં.

આમ તેઓ ખૂબ કુટુંબવત્સલ હતા, પણ સિદ્ધાંતની વાત આવે ત્યારે સાચી વાત જ સ્વીકારતા. મારા દીકરાને વિદ્યાનગરની એન્જિનિયરિંગ કૉલેજમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે માર્ક ઓછા હતા. તો તેની ભલામણ કરવા માટે મારા સસરાએ મને આગ્રહ કરીને મોટા ભાઈ પાસે મોકલી. હું તો જાણતી જ હતી કે આ વાત બનવાની નથી. તે વખતે બાબુભાઈએ મને કહ્યું કે, ‘‘મારા દીકરા કિરીટની કૉલેજમાં ઓછી હાજરીનો પ્રશ્ન હતો ત્યારે પણ ભલામણ કરવા નથી ગયો, તો આ વાત મારાથી બનશે નહીં.’’

જયાબહેન અમીન

❁

ભાવનગર જિલ્લામાં એક સભામાં હાજરી આપવા બાબુભાઈ આવેલા. કાર્યક્રમ સારો ચાલ્યો, પણ પછી જ્યારે એમને બોલવાનો વારો આવ્યો ત્યારે, ‘‘આપણો સમય પૂરો થયો છે અને તમારી આ પ્રવૃત્તિને બિરદાવું છું,’’ એટલું જ કહીને પોતાનું ભાષણ એમણે પૂરું કરેલું.

દલસુખ ગોધાણી

પંચમી આવી વસંતની

કોકિલ, પંચમ બોલ બોલો
કે પંચમી આવી વસંતની.

દખ્ખણના વાયરાનાં આ શાં અડપલાં !
ઊઘડ્યાં લતાઓનાં યૌવનનાં સપનાં,
લાગ્યો જ્યાં એક વાયુઝોલો –
કે પંચમી આવી વસંતની.
મંજરી, મત્ત થઈ ડોલો
કે પંચમી આવી વસંતની.

આંબે આંબે હસે રસની કટોરીઓ,
ગાતાં ભમતાં ભૃંગ પ્રેમ તણી હોરીઓ.
આછો મકરંદ મંદ ઢોળો
કે પંચમી આવી વસંતની.
આતમ, અંતરપટ ખોલો, કે પંચમી આવી વસંતની

ચેતના આ આવી ખખડાવે છે બારણાં,
હેતે વધાવી એને લો રે ઓવારણાં.
ઝૂલે શો સૃષ્ટિનો હિંડોળો ! કે પંચમી આવી વસંતની.

ઉમાશંકર જોશી

[‘સમગ્ર કવિતા’ પુસ્તક : 1981]

❁

જીત હું નીરખ્યા કરું છું સર્વદા મુજ હારમાં,
મુક્તિ મારી આખરે છે એક કારાગારમાં;
ડૂબીને તરતો રહીશ હું સાગરોની ધારમાં,
હોડી મારી લઈ જઉં હું ડૂબવા મઝધારમાં !

અનંતરાય ઠક્કર, ‘શાહબાઝ’

❁

જીવનભરનાં તોફાન ખાળી રહ્યો છું
ફક્ત એના મોઘમ ઇશારે ઇશારે;
ગમે ત્યાં હું ડૂબું, ગમે ત્યાં હું નીકળું,
છે મારી પ્રતીક્ષા કિનારે કિનારે.

‘મરીઝ’

❁

વળાંક પર

વસંતપંચમીની વહેલી સવાર. ઠંડી ખરી, પણ જતા પગલે હતી. અંધારું જવા કરતું હતું, અજવાળું આવું આવું હતું. હવા હળવે હળવે વહી રહી હતી. આવા રમણીય સંધિ-સમયે હું ભિલોડા ગામે જતી લોકલ બસમાંથી વળાંકના સ્ટૅન્ડે ઊતર્યો. બામણા ગામને ઉત્તર દિશામાં બે-એક કિલોમીટર આઘું છોડીને અહીંથી બસ પૂર્વમાં વળે છે તેથી આ જગાનું નામ વળાંક પડેલું છે. નામ તો બામણા વળાંક, પણ ટૂંકમાં વળાંક.

ચાર-પાંચ મિનિટ તો હું આ વળાંક પર ઊભો જ રહ્યો. ઉગમણા આકાશમાં નજર ગઈ : અહો ! કેવો વિરાટ પડદો તણાયેલો છે ! ઉપર લાલ રંગનાં કૂંડાં ઉપર કૂંડાં ઠલવાઈ રહ્યાં છે. ધીરો, મધરો મધરો પવન, આછી આછી ગુલાબી ગુલાબી ઠંડી, ચારે તરફ કુદરતનાં કામણ ! હું વિચારે ચડું છું –

ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોશી, મારી ભાષાના તો કેટલા મોટા કવિ, તેમની આ જન્મભૂમિ ને ઉછેરભૂમિ ! શું આ જમીન, આ આકાશ, આ પવન ને અહીંના પાણીમાં કંઈક નોખાપણું હશે ? અત્યારે, આ ક્ષણે તો નોખાપણું જ લાગ્યું. કેવી, હોંસ ભરે તેવી હવા હતી ! કવિ બનાવી દે તેવી ! હૃદયમાં એ હવા ભરીને મેં ઉત્તર બાજુ બામણા ભણી ચાલવા માંડ્યું. બામણા ગામથીયે દૂર ફતેપુરમાં કિસાનસભાની મિટિંગ હતી. હું અહીં મિટિંગ માટે આવ્યો હતો, કંઈ ધરા-આકાશનાં સૌંદર્યો પીવા નહોતો આવ્યો. પણ મારો જીવ જ ઝાલ્યો ન રહ્યો ત્યાં કરું શું ? ઉમાશંકરની ધરતી પર ઉમાશંકર યાદ આવ્યા, તેમની કવિતા યાદ આવી. પંક્તિઓ ઉપર પંક્તિઓ આવીને જાણે આ વાતાવરણમાં પથરાઈ રહી હતી, એમ એમ વાતાવરણનો નશોય વધતો જતો હતો.

મારું મન ઊડું ઊડું થઈ રહ્યું હતું. પગ બામણા તરફ ચાલી રહ્યા હતા. નજર આસપાસ ને આકાશમાંયે ફરતી રહેતી હતી. અને ત્યાં, ઉગમણા આકાશે સૂર્યનો લાલ ગોળ નીકળતો દેખાયો. થોડી વારમાં તો ખેતરે, ખાખરે, રસ્તે બધે કૂણો કૂણો તડકો છવાઈ ગયો. સૂર્યનાં કૂણાં કિરણોને ઝીલતો ઝીલતો હું ચાલી રહ્યો હતો. બામણા ગામ હવે ખાસ્સું નજીક આવી ગયું હતું.

અને, સામે જોઉં છું તો એક વ્યક્તિ ચાલી આવે છે. પોશાકના સામ્યથી મેં તો માની લીધું કે રણછોડભાઈ ત્રિવેદી જ છે. વહેલી સવારના ચાલવા નીકળ્યા હશે. પણ દસ જ ડગલાં હું આગળ ચાલ્યો ત્યાં તો મારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. આવનારને ઓળખી લીધા. આ તો સાક્ષાત્ ઉમાશંકર જોશી જ હતા, બામણાની જમીન પર ! નજીક આવ્યા. હું નીરખી રહ્યો. એ જ એકવડિયો બાંધો, ચશ્માં, સફેદ ઝભ્ભો ને ધોતી ખાદીનાં. ખભે શાલ ને પગમાં ચંપલ. કવિશ્રી એકધારી ચપળ ચાલે ચાલી રહ્યા હતા. મારી સામે આવી રહ્યા હતા. મારા ચિત્તમાં તેમની પેલી

પ્રખ્યાત કાવ્યપંક્તિઓ ચમકી ઊઠી :

વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી;
માથે ધરું ધૂળ વસુંધરાની.

શું કરું ? થવાનું થઈને રહ્યું. હું મિટિંગમય બનવાને બદલે ઉમાશંકરમય બની રહ્યો.

ઉમાશંકરભાઈ બિલકુલ મારી સામે આવી ગયા. હું તેમનો રસ્તો રોકીને ઊભો રહી ગયો. પછી તો તેઓ પણ ઊભા રહી ગયા. મેં આટલા નજીકથી તો કવિને પહેલી વાર જોયા. મને ઓળખતા ન હોવા છતાં તેમણે મારી સામે હાથ લંબાવ્યો. સંકોચ-રોમાંચ સાથે મેં હાથ મિલાવ્યો. એમની મોં-કળા પર કેવી તાજગી હતી ! કહે : “આવો, આવો. વસંતપંચમીની આ વહેલી સવારે સ્વાગત છે, મારા બામણા ગામમાં.”

કોણ બોલી ? કોકિલા કે ? ના રે ના. પરંતુ રસ્તાની બંને બાજુએ ઊભેલા મહોરેલા આંબા મઘમઘાટ વેરી રહ્યા. વાતાવરણ ‘હોંશીલું’ બની રહ્યું. ખાખરાઓનાં કૂણાં નવાં પાન વાયુ ઢોળી રહ્યાં. મેં મારી ઓળખાણ આપી. મલાસા ગામનો છું એમ પણ કહ્યું.

“મલાસાના છો ?” તેમને જાણે મારા પર ઉમળકો આવ્યો.

“હા જી.”

“ખેમજીભાઈના ગામના. મારા ગુરુજીના ગામના. મજામાં છે સાહેબ ?” કવિશ્રી ઈડર હાઈસ્કૂલમાં ખેમજીભાઈના વિદ્યાર્થી હતા.

મેં ‘હા’ કહી, જવાબ તો વાળ્યો જ, પણ મારે અત્યારે તેમની સાથે કવિતાની ને બીજી એવી ઘણી ઘણી વાતો કરવાની હતી.

“આપ બહાર નીકળ્યા છો. મારે બામણા જવું છે. હું થોડીક વાર આપની સાથે ચાલું ? આપની દિશામાં ? આપની સાથે વાત કરવાનું મન છે.”

“બહુ સરસ. મને પણ વાત કરવાનું ગમશે.”

પરંતુ અમે સાથે ચાલવા માંડ્યા ત્યારે પગ જ ચાલતા હતા. જીભ બંધ રહી હતી. અમે બંને બોલ્યા વગર જ ચાલી રહ્યા હતા. હું તો તેમનો દોર્યો દોરાઈ રહ્યો હતો. વળાંક પર આવ્યા. પછી ભિલોડા બાજુ વળ્યા. નજર નાખો ત્યાં ચારે બાજુ ડુંગરા જ ડુંગરા. હાથમતી જલાગારની ખુલ્લી થયેલી જમીન પર ઘઉંનાં ખેતરો ઊંબીઓના ભારથી લચી પડ્યાં હતાં. ધોળાધફ તેતરો શેઢેથી દોડીને વાડમાં સરકી જતા હતા. હવામાં મસ્તી હતી. આકાશે પંખીઓની હાર ગાતી ગાતી ઊડી રહી હતી. કદાચ આવા મદિલા માહોલે અમને અબોલ બનાવી દીધા હતા.

મારે તો કેટલી વાતો કરવી હતી કવિ જોડે ! અમે આગળ ચાલ્યા. મૌન પણ આગળ જ ચાલ્યું. એવી અબોલાવસ્થામાં હું કવિને જોવામાં પડી ગયો. તેમનું

ધ્યાન પ્રકૃતિમાં ને મારું તેમનામાં. તેઓ પ્રકૃતિને પી રહ્યા હતા ને હું તેમને.

મૌનાવસ્થામાં યાદો સતેજ થતી હોય છે. મને પુનાસણ ગામના મોતીસિંહે કહેલી વાત સાંભરી. (પુનાસણ ગામ બામણાને અડીને જ વસેલું છે.) મેં જ મૌન છોડ્યું. મેં પૂછ્યું, કવિને : ''બાલસમુદ્ર ગયેલા ત્યાંથી આપને 'ભોમિયા વિના'વાળું ગીત સ્ફુરેલું ? પુનાસણના મોતીસિંહ સિસોદિયા કહેતા હતા.''

કવિ ટહુકી ઊઠ્યા : ''બિલકુલ સાચી વાત.''

હું જોઈ શક્યો કે કવિના મનમાં એક લહેર ઊઠી હતી, તે તેમના ચહેરા પર ઊપસી આવી હતી. કહે : ''ભલું મોતીસિંહભાઈએ યાદ રાખ્યું છે. એ વખતે તો આ વિસ્તારમાં ગાઢ જંગલ હતું.'' તેમણે સામે, કંઈક દૂર, આંગળી ચીંધીને તે સ્થળ દેખાડ્યું : ''જુઓ, અહીંથી પેલી ઝાંખી ઝાંખી વનરાજિ દેખાય છે ?'' મેં હા પાડી પછી ઉમળકાભેર કહેવા લાગ્યા : ''એ જ બાલસમુદ્રની જગા. ત્યારે ગીચ ઝાડી હતી. અમે ત્રણ મિત્રો ત્યાં ગયેલા. હું છૂટો પડી ગયો. ઝાડીમાં વાટ જડે નહિ. અનેક કેડીઓ ખૂંદી. કુંજોમાં રવડ્યો. પડતો-આખડતો છેક સાંજે ઘેર પહોંચી રહ્યો. થાક પણ એવો લાગેલો ને ભૂખ તો કકડીને લાગેલી. જમીને તરત સૂઈ જ ગયો. તમે માનશો ? ઊંઘ આવે તે પહેલાં ગીત આવ્યું. જેમ તેમ કરીને પેન ખોળી કાઢી ને અંધારામાં જ આખું ગીત ઉતાર્યું. નોંધપોથી તો પથારી જોડે જ હતી.''

અને કવિ બાલસમુદ્ર બાજુ જોઈ રહ્યા. સ્મરણોમાં સરી ગયા. સવારના પહોરની ધીરી ધીરી હવા એમના ઝભ્ભાની ફડકમાં ભરાતી હતી.

કશા સંદર્ભ વગર જ હું બોલ્યો : ''સૌ પ્રથમ આપને મેં અમદાવાદ સારંગપુર રેલવે સ્ટેશને ઊભેલા જોયેલા. ઠીક ઠીક દૂરથી જોયેલા. સંકોચવશ નજીક નહિ આવી શકેલો.''

''ડુંગર તો ભાઈ, દૂરથી જ રળિયામણા લાગે.'' તેમણે હસતાં હસતાં કહ્યું.

''આપ ભલે ને કહો. ડુંગર તો મને નજીકથીયે રળિયામણા લાગ્યા છે. આપને તો વળી વધુ લાગ્યા હશે. તે વિના 'ભોમિયા વિના' વાળું ગીત સ્ફુરે જ કઈ રીતે ?''

કવિએ તરત મારો હાથ પકડી લીધો. ઉમળકો દેખાડીને કહે છે – ''વાહ ભાઈ વાહ, તમે પણ છો તો કવિ જ ! તમારી કવિતા સાંભળવી પડશે.''

મેં વાતને જ બદલી નાખી. કહ્યું : ''કિસાનસભાની અનેક કૂચોમાં અમે આપનું 'જઠરાગ્નિ' કાવ્ય લોકો સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.''

કવિ મીઠું મલક્યા. એમની આંખમાં ચમક ને ચહેરા પર પ્રફુલ્લતા આવી. તેમણે મારે ખભે હાથ મૂક્યો. મેં રોમાંચ અનુભવ્યો. સંકોચ પણ થયો. તરત જ હું સ્વસ્થ થઈ ગયો. મને થયું કે મારે ખાસ જે પૂછવું છે તે રહી ના જાય. મનમાં શબ્દો ગોઠવીને હું બોલ્યો : '' 'જઠરાગ્નિ' કાવ્ય 1932માં રચાયું. છેલ્લી બે પંક્તિઓ તો સૂત્રરૂપ બની ચૂકી છે.'' આ કહેતાં હું કવિની સામે તો જોઈ શક્યો નહિ પણ મને લાગ્યું કે તેઓ મારી વાતને ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યા છે. મેં વાત આગળ ચલાવી :

''1940માં પ્રગટેલા કાવ્યસંગ્રહ 'બારીબહાર'ના કવિ પ્રહ્લાદ પારેખને આપે 'સૌંદર્યાભિમુખ કવિ' તરીકે બિરદાવેલા ને ?''

''બિરદાવેલા નહિ, કહેલા.'' મરક મરક હસતાં કવિએ ભારપૂર્વક ઉત્તર વાળ્યો.

''ભલે તેમ'' – મારા કહેવામાં આવેશનું તત્ત્વ ભળ્યું – ''પણ 1940થી ભૂખ્યાજનો રહ્યા જ નહિ ? સૌંદર્યાભિમુખ કવિતાના આગમન સાથે પેલી ભૂખ્યાજનોવાળી સંવેદના કાલગ્રસ્ત બની ગઈ ?''

હવે મેં કંઈક વિજયીની મુદ્રા ધારણ કરી કવિની સામે જોયું. પરંતુ એમના મુખ પર તો પ્રસન્નતા જ હતી. પકડાઈ જવાનો ભય હતો જ નહિ. હસતાં હસતાં કહે છે – ''હું પણ સામ્યવાદી જ છું, કૉમરેડ ! સૌંદર્યાભિમુખતાની વાત તો મેં 'બારીબહાર'ના કવિની લાક્ષણિકતા બતાવવા કહેલી. મારો સૂર તો આજે પણ એ જ છે – 'ભૂખ્યાંજનોનો જઠરાગ્નિ જાગશે, ખંડેરની ભસ્મકણી ન લાધશે.''

અમે પાછા ચાલવા માંડ્યા. મહા મહિનાનો તડકો ધીરે ધીરે આકરો બની રહ્યો હતો. મેં કહેવાનું કહી જ દીધું : ''આપનો એ સૂર વિલીન થઈ ગયો. સુન્દરમ્ અને આપ બંને ગુજરાતીના સક્ષમ કવિઓ. સુન્દરમ્ 'દિવ્યતા'માં ભળ્યા ને આપ 'છિન્નભિન્ન' થઈ ગયા ! ભૂખ્યો જન તો બાપડો વિસારે જ પડી ગયો !''

કહેતાં તો કહી દીધું, પણ આવેશ ઊતર્યા પછી મને ભારોભાર પસ્તાવો થયો. થયું કે આટલું બધું ને આવી રીતે મેં કહ્યું તે ઠીક ન થયું. પછી પાછું એમ પણ થયું કે મનમાં જુદું ને બોલવું જુદું એ ઇમાનદારી ન કહેવાય. પસ્તાવો શા માટે કરું ? છતાં પસ્તાવાની લાગણી તો રહી જ. એટલે તો હું બોલ્યા વગર રહી ન શક્યો –

''મને માફ કરો. હું આવેશમાં વધુ પડતું બોલી ગયો.'' આટલું બોલતામાં તો મારો સાદ ભીનો થઈ ગયો.

કવિએ માથું ધુણાવીને કહ્યું : ''નહિ રે, માફી વળી શાની ? તમે કહ્યું એમાં સત્યાંશ છે જ. અને આપણી તો માટી અને તેજ બંનેની સગાઈ છે.''

ભિલોડા બાજુ છેક ધુળેટાના પાટિયા લગી જઈને અમે પાછા વળ્યા. બામણા ગામ બાજુ વળતાંની સાથે જ તેમની ચાલ વેગીલી બની. અહીંથી એમના ઘર પાસેનો ખંભેરિયો (ડુંગર) દેખાતો હતો. ઝાંઝરીના વહેળાનો આકાર પણ જણાતો હતો. ચોગરદમ નજર પડે ત્યાં લીલોતરી ને પીળોતરી. પ્રકૃતિની આવી રમણીય ફ્રેમમાં કવિ ઉમાશંકરની છબી કેવી જચતી હતી !

બામણા ગામ તરફ ચાલતાં પાછા અમે મૌન બની ગયા. કવિની નજર તો ખંભેરિયા પર જ હતી. આખરે છૂટા પડવાની ક્ષણ આવી પહોંચી. મારો કંઠ ભરાઈ આવ્યો. હું બોલવા માગતો હતો પણ બોલી ન શક્યો. મને બોલતો કરવા જ હોય તેમ કવિ બોલ્યા : ''આપણી આ મુલાકાત વિશે તમે 'સંસ્કૃતિ'માં લખો. હું તમને આમંત્રણ આપું છું.''

જીવનમાં કેવા કેવા પલટા કેવી રીતથી આવતા હોય છે ! 'સંસ્કૃતિ'માં મારો લેખ એ વાત જ રોમાંચક હતી ! કવિ 'સંસ્કૃતિ'ના તંત્રી અને ગુજરાતના સંસ્કાર-જીવનમાં 'સંસ્કૃતિ'નું સ્થાન ઊંચું. હુંયે લોભે લેવાયો જ. 'સંસ્કૃતિ'ના લેખકવર્ગમાં સમાવેશ પામવાની કલ્પનાએ મને એકદમ કવિની નજદીક લાવી દીધો. હવે જે પૂછવાનું હતું તે હું સંકોચ વગર પૂછી શક્યો – "એક કંઈક બાલિશ લાગે તેવી વાત પૂછું. 'બળતાં પાણી' કાવ્યની પેલી પંક્તિ છે ને, 'જવું સિંધુ કેરા અદીઠ વડવાગ્નિ બૂઝવવા !' એ વાંચતાંની સાથે જ મને આપણી બાજુનું એક લગ્નગીત સાંભરે છે : 'વરને દૂબળો ઘોડો નં જવું વેગળું.' બંને પંક્તિઓમાં જ્યાં ને જેવી રીતે 'જવું' ક્રિયાપદ યોજાયું છે તેની ખૂબી મને કોઈ ઑર જ લાગી છે. આપે 'બળતાં પાણી' કાવ્ય રચ્યું ત્યારે આ લગ્નગીત મનમાં હતું ? બામણામાં પણ એ ગવાય જ છે."

અને કવિની મોંકળા ખીલી ઊઠી. જૂનાં ઝોડ જાગી ઊઠ્યાં. ઉમાશંકર જાણે અસલ ઉમાશંકર બની રહ્યા. કવિ તો ગાવા લાગ્યા –

વરનો કાકો તે ચાલવા ના દેય
વરને દૂબળો ઘોડો નં જવું વેગળું.

ઉમાશંકરને તમે ગાતાં સાંભળ્યા છે ? મેં પણ આજે જ સાંભળ્યા. અમારી બાજુનો અસલ ઢાળ ને ઢાળો એમના કંઠમાં હતો. હું જિતાઈ ગયો. લોકગીત મારી ભાવતી વસ્તુ છે.

એક મોટા કવિ અને એક અદનો ભાવક બંને વચ્ચે બહુ મોટું અંતર રહે છે. કવિએ એ અંતર ખાળવા ઠીક ઠીક વાનાં કર્યાં. ગાણું ગાયું. તોપણ અંતર તો રહે જ ને રહ્યું. મારો 'જઠરાગ્નિ'વાળો પ્રશ્ન પણ રહ્યો જ. પણ હવે એટલી સાહજિકતા મારામાં આવી ગયેલી કે કવિની સાથે ટેસથી વાતો તો કરી શકું. પરંતુ હવે બામણાગામ નજીક આવી ગયું હતું. અહીંથી અમારા રસ્તા ફંટાતા હતા. કવિને ખંભેરિયા પાસે એમને ઘેર જવાનું હતું ને મારે કિસાનસભાની મિટિંગમાં.

છૂટા પડતી વખતે અમે એકબીજાને 'આવજો' કહ્યું. એટલામાં તો ઘણું ઘણું કહેવાઈ ગયું હતું. એ વળાંક પર કવિની ઘર ભણી વળેલી છબી મારા ચિત્તમાં છપાઈ ગઈ છે. ઘડીભર ઊભો રહીને હું કવિનાં ઘર તરફ વળેલાં પગલાં નિહાળી રહ્યો. મારું મન ગાઈ રહ્યું –

વરને દૂબળો ઘોડો નં જવું વેગળું...

પ્રાગજીભાઈ ભામ્ભી

['શબ્દસૃષ્ટિ' માસિક : 2005]

વાતો...પ્રેમ...વૈભવ...

આજે જેટલી વાતો થાય છે એટલી ક્યારેય થઈ નથી. પોકળતાનો આવો ખળભળાટ ક્યારેય થયો નથી. અર્થહીન શબ્દો લોકોના માથે મારવામાં આવે છે. બધાને જ બોલબોલ કર્યા કરવું છે. બધાને દરેક વસ્તુમાં ડહાપણ ડોળવું છે. કંઈક કહેવાનું તો બહુ ઓછાને હોય છે, કારણ કે બહુ થોડા માણસો મૌન રહી શકે છે અને વિચારવાનો પ્રયત્ન કરી શકે છે.

*

જગતમાં સ્વતંત્રતા કરતાં પ્રેમનું મૂલ્ય અધિક છે. જે માણસ બધાને પ્રેમ કરે છે એ પોતાની જાતને ભૂલી જાય છે અને પોતાના પર બીજાનો અધિકાર માન્ય રાખે છે, અને આમ કરીને પોતાની સ્વતંત્રતાની લહાણી કરે છે.

*

તમારો વૈભવ પણ એવો હોવો જોઈએ કે તમારે ત્યાં આવનારને નાનપ ન લાગે, તમારી આગતાસ્વાગતા એ હોંશેહોંશે માણે. તમારો એને કે એનો તમને ભાર ન લાગે.

*

હે ઈશ્વર ! મારી પાસે પૂરતું છે : આકાશમાં સૂર્ય છે. માથા પર છાપરું છે. મારા હાથને કામ મળી રહે છે. ખાવાપીવાની ખેંચ નથી, અને જેમને ચાહી શકું એવા માણસો છે.

ફિલ બોસ્મન્સ (અનુ૰ રમેશ પુરોહિત)

['સુખને એક અવસર તો આપો' પુસ્તક : 1993]

ચા-નાસ્તો

'કટોકટી'ના દિવસોમાં એક દિવસ બાબુભાઈ બસમાં બેસીને અમારે ઘેર આવેલા. પોલીસ એમ્બેસેડર ગાડીમાં એમની પાછળ પાછળ ફરીને એમની હિલચાલની નોંધ રાખે. એ રીતે પોલીસ પણ અમારે ઘેર પહોંચી. બાબુભાઈ અમને કહે, પોલીસ થાકી ગઈ હશે; એમને માટે ચા-નાસ્તાની વ્યવસ્થા કરીએ. બહાર જઈને મેં પોલીસને કહ્યું કે, તમે લોકો મોટરગાડીમાં બેસીને આવો છો, તે તમને એમ નથી થતું કે આ માજી મુખ્ય મંત્રી બસમાં આવે છે તેને પણ ગાડીમાં બેસાડીએ ! એ સાંભળીને એક કોન્સ્ટેબલ રડી પડ્યો : અમારે અમારી ફરજ બજાવવી પડે છે. બાકી આ માણસની વાત થાય તેમ નથી ! જ્યાં જ્યાં અમે એની પાછળ જઈએ છીએ ત્યાં અમારા ચા-નાસ્તાની વ્યવસ્થા કરાવે છે.

જતીનભાઈ દલાલ

''હજી સ્વાધ્યાય પૂરો થયો નથી''

ભારદ્વાજ નામે એક વિદ્યાર્થી ગુરુને ઘેર રહી વિદ્યા ભણ્યો અને સ્નાતક થયો. ગુરુએ આજ્ઞા દીધી : ''રોજ રોજ સ્વાધ્યાય કરજે; સ્વાધ્યાયમાં આળસ કરતો નહિ. નિત્ય નિરંતર સ્વાધ્યાયથી તારામાં તેજસ્વિતા આવશે અને પિતૃઓનું સાચું તર્પણ થશે.'' ભારદ્વાજે મનમાં ગાંઠ વાળી કે સ્વાધ્યાયમાંથી ચલિત થવું નહિ, જ્ઞાનથી જાતે પરિપુષ્ટ થવું અને પિતૃઓને સંતુષ્ટ કરવા.

રાત ને દિવસ એણે સ્વાધ્યાય કરવા માંડ્યો. સવાર, બપોર, સાંજ એનું પઠનપાઠન ચાલ્યા કરે. ભણવું અને ભણાવવું, શીખવું અને શિખવવું – આ જ એનું એકમાત્ર કર્તવ્ય બની ગયું. બેસતાં ઊઠતાં પણ સ્વાધ્યાય અને હાલતાં ચાલતાં પણ સ્વાધ્યાય. આમ વર્ષો વીતતાં ગયાં – બેપાંચ બેપાંચ કરતાં સો વરસ થઈ ગયાં. હવે એ ઋષિ તરીકે સુકીર્તિત થયા હતા. તેમનો સ્વાધ્યાય તો હજી ચાલુ હતો.

યમરાજને થયું કે ઋષિનો પૃથ્વી પરનો સમય પૂરો થઈ ગયો છે. એમને હવે અહીં લઈ આવવા જોઈએ. પણ એમને તેડી લાવવા પોતાના કોઈ દૂતને નહિ મોકલતાં એ પોતે જ પૃથ્વી પર પધાર્યા, ભારદ્વાજની સામે આવી ઊભા, ને બોલ્યા : ''ચાલો !''

ઋષિ તો સ્વાધ્યાયમાં ડૂબેલા હતા, યમરાજે ત્રણ વાર કહ્યું ત્યારે એમણે સાંભળ્યું. તેમણે કહ્યું : ''કોણ છો તમે ? અહીં કેમ પધારવું થયું આપનું ?''

''હું યમરાજ છું – મૃત્યુનો દેવ. તમને લઈ જવા આવ્યો છું.''

ભારદ્વાજે કહ્યું : ''હજી મારો સ્વાધ્યાય પૂરો થયો નથી, પિતૃતર્પણ પૂરું થયું નથી. હું નહિ આવી શકું.''

યમરાજ પાછા ફરી ગયા. સ્વાધ્યાય-કર્મમાં વિક્ષેપ કરવાની તેમની હિંમત ચાલી નહિ.

બીજાં સો વર્ષ વહી ગયાં. યમરાજ ખુદ ફરી ભારદ્વાજને તેડવા આવ્યા. ભારદ્વાજ તો સ્વાધ્યાયમાં લીન હતા. કહે : ''હજી મારો સ્વાધ્યાય અધૂરો છે, પિતૃતર્પણ અધૂરું છે. હું નહિ આવી શકું.''

યમરાજ ફરી ખાલી હાથે પાછા ફર્યા. સ્વાધ્યાયના પવિત્ર કાર્યમાં વિક્ષેપ કરવાની તેમની હિંમત ચાલી નહિ. જતાં જતાં કહેતા ગયા કે, ''હવે હું તમને તેડવા નહિ આવું. તમારી મરજી પડે ત્યારે આવજો !''

આમ એમના સ્વાધ્યાયના બળે ભારદ્વાજને સ્વેચ્છા-મૃત્યુનું વરદાન મળી ગયું.

વળી બીજાં સો વર્ષ વહી ગયાં. સ્વાધ્યાય પૂરો થયો. જ્ઞાનકર્મની ઉપાસનાથી તેઓ તપોમૂર્તિ બની ગયા હતા. તેમના સ્વાધ્યાયથી દેવો સંતુષ્ટ હતા, પિતૃઓ સંતુષ્ટ હતા, પૃથ્વી સંતુષ્ટ હતી.

તેમણે કહ્યું : ''મારું કાર્ય પૂરું થયું છે. હવે મારું અહીં કામ નથી. હું જાઉં છું.'' કહી એ જાતે યમસદન પહોંચી ગયા.

આવું છે સ્વાધ્યાયનું બળ. જે નિત્ય સ્વાધ્યાય કરે છે, સદ્‌ગ્રંથોનું વાચનમનન, અધ્યયન-અધ્યાપન કરે છે તે મૃત્યુ પર વિજય મેળવી યશસ્વી બને છે અને પિતૃઓને સંતુષ્ટ કરી કુળને યશસ્વી બનાવે છે.

રમણલાલ સોની

['પિતા : પહેલા ગુરુ' પુસ્તક : 2001]

યમને

આજથી
અમે આ પૃથ્વીના સૌ માનવો ભેગા થયા છીએ.
તારા ઘરની સામે ધરણાં કરી બેઠા છીએ.
હવે અમે નિર્બળ નથી.
હવે અમે તારી જોહુકમી નહીં ચલાવી લઈએ.
તું જવાબ નહીં આપે ત્યાં સુધી
અમે સૌ આમરણાંત ઉપવાસ પર ઊતરશું.
તારે અમારી શરતો સ્વીકારવી જ પડશે.

આજથી
કાલાઘેલા શબ્દો હોઠ પર હજી ભીના ભીના છે
એ હોઠોને તું હંમેશ માટે ચૂપ નહીં કરે.
એકબીજાની આંખમાં આકાશમાં કલ્લોલ કરતાં
પતિપત્નીના યુગલમાંથી એકને
તું નિષ્ઠુર થઈ વીંધી નહીં નાખે.
પપ્પા-મમ્મી, મમ્મી-પપ્પા બોલી બોલી
ઘરમાં ફરી વળતા ખુશખુશાલ બાળકને
ધરતીને કોઈ પણ ખૂણે પપ્પા કે મમ્મી મળે જ નહીં
એવો તું ક્યારેય નિર્દય નહીં થાય.

આજથી હવે
અમે તારા કહેવાથી
અહીંથી ખસીશું નહીં.

વિપિન પરીખ

સર્વાંગસંપૂર્ણ ગ્રંથ

આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીવનની સમગ્રતાને આલેખવાનો પુરુષાર્થ નારાયણ દેસાઈએ કર્યો છે. એકેએક પ્રસંગ, એકેએક સંવાદ, કોઈ પણ અવતરણ – આ સૌનો અનેક પાદટીપમાં મૂળ આધાર આપ્યો છે. આનાથી ગ્રંથ સંપૂર્ણપણે આધારભૂત બન્યો છે. ઝીણામાં ઝીણી વિગત ખૂણેખાંચરેથી લેખકે મેળવી છે અને પાનેપાને એના આધારો આપ્યા છે. લેખકે ઉપયોગમાં લીધેલી સંદર્ભસામગ્રી અવાક્ કરી મૂકે તેવી સમૃદ્ધ છે.

ગાંધીજીનાં પાંચ પુસ્તકોનું જે વિવેચન નારાયણ દેસાઈએ કર્યું છે, તે ગ્રંથાવલોકનના ઉત્તમ નમૂના છે : 'હિંદ સ્વરાજ', 'સત્યના પ્રયોગો', 'રચનાત્મક કાર્યક્રમ', 'મંગળ પ્રભાત' અને 'અનાસક્તિયોગ'. દરેક પુસ્તકની લાક્ષણિકતાઓ સ્વતંત્ર પ્રકરણોમાં સંક્ષેપમાં આપી છે, અને આ પુસ્તકોમાંના ગાંધી-ચિંતનની આજની દુનિયામાં કેવી પ્રસ્તુતતા છે તેનું વિશ્લેષણ કર્યું છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિંદુસ્તાન આવ્યા ત્યારબાદની ગાંધીજીની મોટી ફલશ્રુતિ કહી શકાય ઉત્તમ સાથીઓની પ્રાપ્તિ. 1916થી 1921 સુધીમાં ગાંધીજીએ એવા સાથીઓની ખોજ કરી લીધી કે જેમણે પોતાની પૂરી શક્તિ ગાંધીજીની મારફત દેશને સમર્પણ કરી. એકએકથી ચડિયાતા વ્યક્તિત્વવાળા આ તરુણો પોતાની આશાભરી કારકિર્દી છોડીને ગાંધીજી સાથે જોડાયા અને જીવનભર એમના વફાદાર બનીને રહ્યા.

નારાયણ દેસાઈ નોંધે છે તેમ, તે વખતના સમાજકારણમાં બે આદર્શો પ્રવર્તતા હતા : એક યોગસાધના દ્વારા મુક્તિ મેળવવાનો અને બીજો દેશસેવામાં ખપી જવાનો. આ બંને આદર્શોનો સમન્વય યુવાનોને ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં દેખાયો. તેમણે જોયું કે હિંસા દ્વારા ક્રાંતિ કરવા મથતા લોકોમાં દેશ ખાતર બલિદાન આપવાની તૈયારી હતી, પણ છૂટીછવાયી હિંસાનો કાર્યક્રમ તેમને સફળ થતો દેખાતો નહોતો. [બીજી બાજુ,] રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદથી માંડીને શ્રીઅરવિંદ સુધીના મહાપુરુષોની આધ્યાત્મિક માર્ગની ભૂમિકા ઊંચી હતી, પણ તેમના અધ્યાત્મની દેશની આઝાદીની લડત પર કાંઈ સીધી અસર નહોતી થતી. 1918-19 સુધીમાં તેમણે જોઈ લીધું કે ગાંધીજીના સત્યાગ્રહમાં નરમ દળની વિનમ્રતા, ગરમદળની તીવ્રતા, ક્રાંતિકારીઓની બલિદાનવૃત્તિ અને યોગીઓની આધ્યાત્મિકતાનો સમન્વય થયો હતો.

ગાંધીજીના જીવનમાં અસંખ્ય લોકો એવા આવ્યા છે, જે તેમનાથી પ્રભાવિત થયા છે. થોડાક એવા પણ આવ્યા છે, જેમનાથી ગાંધીજી પ્રભાવિત થયા છે. ગાંધીજી સાથે સંપર્કમાં આવેલી વ્યક્તિઓનાં ચિત્રો ગ્રંથમાં વારંવાર જોવા મળે છે. પરંતુ ગાંધીજી સાથે નિકટના સંપર્કમાં આવેલા પાંચ મહાન આત્માઓને લેખકે સ્વતંત્ર પ્રકરણો ફાળવ્યાં છે : આત્મતનયા મીરાં, આશ્રમનો પ્રાણ મગનલાલભાઈ, સામ્યયોગી વિનોબા, દીનબંધુ એન્ડ્રૂઝ અને પરમભક્ત મહાદેવભાઈ. આ એકેએક વ્યક્તિચિત્ર ગાંધીજી સાથેની આત્મીયતાની ઉષ્માથી અને નારાયણ દેસાઈની શૈલીનાં રંગરેખાથી સમૃદ્ધ બન્યું છે.

બે હજારથી વધુ પાનાંમાં વિસ્તરતી આ કૃતિ ક્યાંય નીરસ નથી બનતી. લેખકની શૈલી સરળ, મધુર અને પ્રવાહી છે. ગ્રંથ સર્વાંગસંપૂર્ણ છે, ઉત્કૃષ્ટ છે.

ચાર ખંડમાંથી એકમાં પણ ગાંધીજીની જીવનયાત્રાના મુખ્ય પ્રસંગો તારીખો સાથે આપેલ નથી. બીજી આવૃત્તિમાં આ ક્ષતિ સુધારી લેવામાં આવશે, એવી આશા છે.

મધુસૂદન કાપડિયા

મારું જીવન એ જ મારી વાણી (ખંડ 1-4) : નારાયણ દેસાઈ, રૂ. 1500

['પરબ' માસિક : 2005]

ગઝલ

કૈંકને દુર્લભ છે શ્વાસો જે મફત વહેતી હવા,
શ્વાસ તારાથી સહજ લેવાય છે ? આભાર માન.
કૈંકની મૃત્યુથી બદતર છે પરિસ્થિતિ અહીં,
ટૂંકમાં બહેતર જીવન જિવાય છે, આભાર માન.

કૈંકને દૃષ્ટિ નથી ને કૈંક જોતાં ધૂંધળું,
આંખથી ચોખ્ખું તને દેખાય છે ? આભાર માન.
જ્ઞાનતંતુની બીમારી ને હૃદયની કોઈને,
આ જગત સ્પર્શાય છે ? સમજાય છે ? આભાર માન.

કૈંક ઉબાઈ ગયા છે કૈંક પાગલ થઈ ગયા,
જીવવાનું મન પળેપળ થાય છે ? આભાર માન.
એકસરખું જો હશે કૈં પણ તો કંટાળી જઈશ;
વત્તુંઓછું જો હૃદય હરખાય છે, આભાર માન.

જીભના લોચા નથી વળતા, ન દદડે આંસુઓ,
હોઠ આ ફફડે છે તો બોલાય છે ? આભાર માન.
વ્હેણ સુકાયાં નથી ને અવસરે શોભે હજી,
આંસુઓ પણ પાંચમાં પુછાય છે, આભાર માન.

કાલમાં સૌ જીવનારા હોય છે પરવશ ફક્ત,
આજ આ આભારવશ થઈ જાય છે, આભાર માન.

રાજેશ વ્યાસ, 'મિસ્કિન'

['અખંડ આનંદ' માસિક : 2005]

અનુપમ સખા ઍન્ડ્રૂઝ

પાંચમી એપ્રિલ 1940ને દિન કલકત્તાની એક હૉસ્પિટલમાં દીનબંધુ ચાર્લ્સ ફ્રીઅર ઍન્ડ્રૂઝે દેહ છોડ્યો. 26 વર્ષની એક મિત્રાચારી પૂરી થઈ. ગાંધીજી સત્યના શોધક હતા. ઍન્ડ્રૂઝ કરુણાભર્યા સેવક હતા. બંનેને પીડિતોનાં દુઃખ નિવારવામાં જ ઈશ્વરભક્તિ દેખાતી હતી. ઍન્ડ્રૂઝ ભાવુક, કાંઈક ભોળા અને ખૂબ ઉદાર હતા. ગાંધીજી સ્થિરમતિ, ધૈર્યવાળા અને દૃઢનિશ્ચયી હતા.

બંનેની પહેલી મુલાકાત દક્ષિણ આફ્રિકામાં થયેલી. ગાંધીજી એમના સત્યાગ્રહમાં ગળાડૂબ હતા અને ગોખલેજીની સલાહથી ઍન્ડ્રૂઝ અને પિઅર્સન ત્યાં ગયા હતા. પોતાના કામમાં મદદરૂપ થવા આવનાર આ બે અંગ્રેજોનું સ્વાગત કરવા ગાંધીજી ડરબન ગયા હતા. બંદર પર ઍન્ડ્રૂઝે ગાંધીજીને ઓળખ્યા નહીં. કારણ ત્યાર સુધી તેમણે એમને ફોટાઓમાં પશ્ચિમી વેશમાં જ જોયેલા. પણ ગિરમીટિયાઓ સાથેની કૂચ દરમિયાન એમણે સફેદ લુંગી, કુરતું અને ચંપલ ધારણ કરીને ગિરમીટિયાઓ જોડે સમરસતા સાધવા પ્રયાસ કરેલો. ઍન્ડ્રૂઝે કોઈકને પૂછીને ગાંધીજીને ઓળખ્યા ત્યારે એ વાંકા વળીને એમને પગે લાગ્યા. ગાંધીજી ત્યારે કાંઈ મહાત્મા નહોતા બન્યા કે એમની અનિચ્છાએ પણ ભક્તજનોનો એમનાં ચરણો પર ધસારો રહે. એમને ખૂબ સંકોચ થયો. ધીરે અવાજે એમણે ઍન્ડ્રૂઝને કહ્યું : ‘‘મહેરબાની કરીને આમ ન કરશો. હું એનાથી બહુ હીણપત અનુભવું છું.’’ પણ હીણપત અનુભવનારા એકલા ગાંધી જ નહોતા. આ વાત જ્યારે છાપામાં આવી ત્યારે ઘણાય ગોરા લોકો એ વાંચી લાજ્યા હતા. એક અંગ્રેજ કોઈ એશિયાવાસીને પગે લાગે એ વિચારે જ એ લોકો ઊકળી ઊઠ્યા.

દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓનો પ્રશ્ન સમજવામાં ઍન્ડ્રૂઝને વાર ન લાગી. ગાંધીજી તે વખતે ગિરમીટિયાઓના ત્રણ પાઉન્ડના કર અને હિંદીઓના લગ્નને ગેરકાયદેસર ગણવાના કાયદા વિરુદ્ધ લડી રહ્યા હતા. ઍન્ડ્રૂઝે બેચાર મિનિટની વાતચીત પછી જ ગાંધીજી તરફ વળીને કહ્યું : ‘‘તમે એ કાયદા સામે ઊભા થયા છો એ સાવ સાચું કરો છો.’’ અને તે ક્ષણથી ઍન્ડ્રૂઝ અને ગાંધીજી રેવરંડ ઍન્ડ્રૂઝ અને મિસ્ટર ગાંધી મટીને ચાર્લી અને મોહન બની ગયા. તેથી જ એમની પ્રથમ મુલાકાતને ગાંધીજીએ ‘પ્રથમ દૃષ્ટિએ પ્રેમ’ તરીકે વર્ણવી હતી. અને દક્ષિણ આફ્રિકાની આ મુલાકાતની પોતાની છાપ વર્ણવતાં ઍન્ડ્રૂઝે થોડા સમય બાદ લખ્યું હતું :

‘‘જેમને હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં પહેલી વાર મળ્યો હતો તે મહાત્મા ગાંધીમાં, પોતે કષ્ટ વેઠીને વિજય મેળવવાની સર્વશ્રેષ્ઠ પદ્ધતિ મને દેખાઈ આવતી હતી. એમની સાથે રહેવાથી મારામાં જે કાંઈ ઉત્તમ હતું તે બધું જાગી ઊઠ્યું. એમણે પોતાના પરમ સાહસમય જીવન દ્વારા મારામાં એવું જ સાહસ જગાવ્યું.

‘‘એક વાર ધોમ ધખતી બપોરે હું એમની પાસે એક ઝરણાકાંઠે બેઠો હતો. હું એમની જોડે એવી દલીલ કરતો હતો કે કુદરતે જ જ્યારે ‘જીવો જીવસ્ય જીવનમ્’ વ્યવસ્થા ગોઠવી છે, ત્યારે માણસ પોતાના ખોરાક સારુ બીજા પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરે તો તે કુદરતના નૈતિક નિયમથી વિસંગત નથી. ત્યારે એમણે તરત મારા તરફ ફરીને કહ્યું : ‘તમે એક ખ્રિસ્તી થઈને આવી દલીલ કરો છો ? ઈશુ ખ્રિસ્તે બીજાઓની ખાતર પોતાનું બલિદાન આપીને પોતાના જીવનનું સત્ય મેળવ્યું હતું. શું કોઈનો જીવ લેવા કરતાં પોતાનું જીવન સમર્પણ કરવામાં વધુ દૈવી તત્ત્વ નથી ?’ એમના એ શબ્દોએ એક ઝબકારા સાથે મને એવી આત્માની ઝાંખી કરાવી કે આ પૃથ્વી વિશે એક ઉત્તમ કક્ષાની ધાર્મિક વિભૂતિ અવતરી છે. એ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનાં દિલ જીતી એમની પાસે કલ્પનાતીત એવાં બલિદાનો અપાવી શકે એમ છે.

‘‘દક્ષિણ આફ્રિકાની આખી લડતમાં મેં આના પુરાવા ભાળ્યા. દૂરના આ દેશમાં જુલમથી પીડાતી નાનકડી હિંદી કોમે મને ઈશુના શિષ્યો સહિયારું જીવન જીવતા હતા તેની યાદ અપાવી. ફિનિક્સ આશ્રમ, જ્યાં મહાત્મા ગાંધી અને એમના અનુયાયીઓએ પોતાનું આગવું ધાર્મિક સમૂહજીવન ઊભું કર્યું હતું, ત્યાંની પ્રથમ સંધ્યાએ જ આ વાત મેં જોઈ. ત્યાં તેઓ નાનકડાં બાળકોથી વીંટળાયેલા હતા.’’

આમ પ્રથમ દર્શને જ ચાર્લી ઍન્ડ્રૂઝને એ વાતની ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે ગાંધીજી પ્રેમ અને કષ્ટસહનનો સંદેશ લઈને અવતરેલા દૂત હતા. ઍન્ડ્રૂઝની સરળતા, ઊંડી ધાર્મિકતા અને દુખિયારા પ્રત્યેની એમની કરુણા ગાંધીજીને સ્પર્શી ગઈ હતી. ઍન્ડ્રૂઝને ગાંધીજી અન્યાય, શોષણ અને સામ્રાજ્યવાદની સામે જાતે કષ્ટ સહન કરીને સામાનું પરિવર્તન થશે એવી શ્રદ્ધા રાખનારા દૈવી શક્તિના અંશ લાગતા હતા. ગાંધીજીને ઍન્ડ્રૂઝમાં ઉત્તમ અંગ્રેજ અને ઉત્તમોત્તમ ખ્રિસ્તી જન દેખાતા હતા.

ગિરમીટિયાઓની સેવા સારુ ગાંધીજીએ ઍન્ડ્રૂઝને પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા. પીડાતા ગિરમીટિયાની આંખોમાં ઍન્ડ્રૂઝને ઈશુ ખ્રિસ્તની મુખમુદ્રા દેખાતી હતી. પોતે જેની સામે લગભગ આખું આયુષ્ય યુદ્ધ ખેલવાના હતા તે ઇંગ્લૅન્ડમાં ઈશ્વરે શુભ અંશ તો મૂકેલો હોય એવી ગાંધીજીની શ્રદ્ધા હતી. એ શુભ અંશને ગાંધીજી ઍન્ડ્રૂઝરૂપે મૂર્તિમંત થતો જોતા હતા.

જ્યારે જ્યારે પણ ઍન્ડ્રૂઝ ગાંધીજીની સાથે રહ્યા ત્યારે ત્યારે તેમણે ગાંધીજીના કામને પોતાનાથી બનતો ટેકો આપવો એ જ મુખ્ય કામ કરી દીધું. તેઓ આખો જન્મારો દીનદુખિયારા, પીડિત, ત્રાસિત, દલિત લોકોના દોસ્ત રહ્યા હતા. એટલેસ્તો ગાંધીજીએ તેમને ‘દીનબંધુ’ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. અમદાવાદની એક સભામાં ઍન્ડ્રૂઝ ફીજીમાં વસતા હિંદના ગિરમીટિયા મજૂરોની સ્થિતિ વિશે બોલવાના હતા. એ સભાના પ્રમુખ તરીકે ગાંધીજીએ ઍન્ડ્રૂઝસાહેબની ઓળખાણ આપતાં કહ્યું હતું : ‘‘તેમનામાં એક પવિત્ર ઋષિના સંપૂર્ણ ગુણો રહેલા છે. ફીજીમાં તેઓ હોટેલોમાં ઊતરતા નહીં તેમજ કોઈ મોટા શ્રીમંતોને ત્યાં રહેતા નહીં, પરંતુ મજૂરોનાં ઘરોમાં

તેમની સાથે જ રહેતા અને તેમની રહેણીકરણીનો અભ્યાસ કરતા.''

ઍન્ડ્રૂઝ કેમ્બ્રિજમાં ભણ્યા અને પાછળથી ત્યાંની યુનિવર્સિટીમાં ભણાવતા હતા. તે વખતે તેઓ સામાન્ય રીતે ભણેલાગણેલા અંગ્રેજો હોય તેવા જ સામ્રાજ્યને વફાદાર હતા. 1897માં તેમને પાદરી નીમવામાં આવ્યા ત્યાં સુધી તેઓ એક સંકુચિત અર્થમાં જ ખ્રિસ્તી ધર્મને સમજતા હતા. એમના એક પ્રાધ્યાપક વેસ્ટકોટે તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગેની વિશાળ દૃષ્ટિ કેળવવા પૂર્વ તરફ નજર માંડતાં શીખવ્યું. વેસ્ટકોટના ચાર ચાર દીકરાઓ ભારતમાં પાદરી થઈને ગયા હતા. એમાંનો સૌથી નાનો બેસિલ ચાર્લીનો ખાસ દોસ્ત હતો, તે ભારતમાં કૉલેરાથી મરણ પામ્યો ત્યારે ચાર્લીએ વિચાર કર્યો કે એણે પોતે ભારત જઈને બેસિલનું સ્થાન લેવું જોઈએ. તેથી તેણે 1904માં દિલ્હીની સેન્ટ સ્ટીવન્સ કૉલેજમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ સ્વીકાર્યું.

પશ્ચિમના બીજા મિશનરીઓ કરતાં ઍન્ડ્રૂઝ નોખા તરી આવ્યા. હડતાળો વખતે તેમણે હિંદી મજૂરોને ટેકો આપ્યો હતો; અને ગાંધીજી કરતાં પણ પહેલાં તેમણે હિંદ માટે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની હિમાયત કરી હતી.

ઍન્ડ્રૂઝના નિધન પછી ગાંધીજીએ લખેલી નોંધનો કેટલોક ભાગ નીચે આપ્યો છે :

''ઇંગ્લૅન્ડ પ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ અંગ્રેજના કરતાં કોઈ રીતે ઊતરે નહીં એવો હતો એમાં શક નથી. અને તે પણ એટલું જ નિઃસંદેહ છે કે હિંદ પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ પણ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ હિંદીના પ્રેમની બરોબરી કરે એમ હતો. અંગ્રેજોનાં દુષ્કૃત્યો ભુલાઈ જશે, પણ દીનબંધુનાં વીર સુકૃત્યો ઇંગ્લૅન્ડ અને હિંદની હસ્તી હશે ત્યાં સુધી એકે નહીં ભુલાય. જો દીનબંધુની સ્મૃતિ પ્રત્યે આપણું સાચું વહાલ હોય તો, અંગ્રેજો પ્રત્યે – જેમાં દીનબંધુ શ્રેષ્ઠ હતા – આપણા દિલમાં ડંખ ન રહેવો જોઈએ.''

નારાયણ દેસાઈ

['મારું જીવન એ જ મારી વાણી' પુસ્તક : 2003]

❀

oooદુઃખી કેવા છીએ એ વાત જગજાહેર છે સાકી !
છતાં કહેવું પડે છે કે પ્રભુની મ્હેર છે સાકી !ooo

ખબર નો'તી સમય આ રંગ પણ દેખાડશે અમને,
હતાં જેમાં અમી એ આંખડીમાં ઝેર છે સાકી !ooo

કરી દે અન્ય સાથોસાથ જીર્ણોદ્ધાર એનો પણ,
હૃદય 'ઘાયલ' તણું વર્ષો થયાં ખંડેર છે સાકી !

અમૃત 'ઘાયલ'

❀

આત્મતનયા મીરાં

1925ના નવેમ્બરની સાતમી તારીખે મીરાંબહેને સાબરમતી આશ્રમમાં પહેલી વાર પગ મૂક્યો.

ગાંધીજી અને મીરાંબહેન વચ્ચેનો સંબંધ આત્મિક હતો. ઉપરથી જોતાં બંનેની પટભૂમિ સાવ જુદી હતી. મીરાંબહેન ઇંગ્લૅન્ડના નૌકાદળના એડ્મિરલની નાની દીકરી, ને ગાંધીજી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે બળવો જાહેર કરી ચૂકેલ અસહકારી આગેવાન. મિસ મેડેલીન સ્લેડ(મીરાંબહેનનું મૂળ નામ)ના રુચિના વિષયો કળા, સ્થાપત્ય અને શાસ્ત્રીય સંગીત. ગાંધીજીના રસના વિષયો કાંતણ, પીંજણ, વણાટકામ અને પાયખાનાં–સફાઈ. મેડેલીન બેથોવનના સંગીત પર મુગ્ધ હતી. બેથોવનનું સંગીત જ એને વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના મહાન લેખક રોમાં રોલાં સુધી ખેંચી ગયું. મેડેલીન બેથોવન ખાતર જર્મન ભાષા શીખી અને રોમાં રોલાં ખાતર ફ્રેંચ શીખી. પોતાના શાંતિવાદી વિચારોને લીધે યુદ્ધરત માતૃભૂમિ ફ્રાન્સને છોડીને સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ જઈ વસેલા એ સાહિત્ય-સંગીત-કલા નિપુણ મનીષીને જઈને મળી. મળવાનો હેતુ બેથોવનને સમજવાની અંતરની પ્યાસ મિટાવવાનો હતો.

પહેલી વારની મુલાકાત વખતે મેડેલીન હૈયું ખોલીને કશું બોલી ન શકી. 'મારે અહીંથી કાંઈક મેળવવાનું રહી જાય છે,' એવી લાગણી સાથે પોતાને નિવાસસ્થાને પાછી આવી. ત્રણચાર દિવસ બાદ રોમાં રોલાંએ એને સંગીત વિશેનું એક સારું પુસ્તક મોકલાવી આપ્યું. બીજી વારની મુલાકાત વખતે રોલાંએ મેડેલીનને પ્રવાસ કરવાની સલાહ આપી. એમાં હિંદુસ્તાનનો પણ ઉલ્લેખ હતો, તે જ વખતે તેમણે 'મહાત્મા ગાંધી' નામની એક પુસ્તિકા લખી હતી એના સંદર્ભમાં. મેડેલીનનો નવાઈભર્યો ચહેરો જોઈને રોલાંએ પૂછ્યું : ''તેં એમને વિશે કાંઈ સાંભળ્યું નથી ?'' મેડેલીને કહ્યું ''ના.'' ''તેમણે મને એમને વિશે વાત કરી ને પછી બોલ્યા : 'એ તો બીજા ઈશુ ખ્રિસ્ત છે.' આ શબ્દો મારા અંતરમાં ઊંડા ઊતરી ગયા. ખાસ કાંઈ વિચાર કર્યા વગર મેં તે મનમાં સંઘરી રાખ્યા.''

સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડથી મેડેલીન પાછી પૅરિસ આવી ત્યારે પહેલું કામ રોમાં રોલાંની 'મહાત્મા ગાંધી' પુસ્તિકા શોધી કાઢવાનું કર્યું. લગભગ એકીબેઠકે એ વાંચી ગઈ.

''મહાત્મા ગાંધી હિંદુસ્તાનની કચડાયેલી જનતાની સત્ય, અહિંસા અને નિર્ભયતાને માર્ગે સેવા કરી રહ્યા હતા. આ કાર્ય આખી માનવજાતિની સેવા માટે હતું. હિંદુસ્તાનની ભૂમિ મને પોકારી રહી હતી.''

લંડન પહોંચીને તરત તેમણે ભારત સારુ આગબોટની ટિકિટ કઢાવી. માતાપિતાને વાત પછી કરી. માબાપ બંને દીકરીના અંતરમાંથી ઊઠેલી પ્રેરણાનું મહત્ત્વ સમજી ગયાં અને તેમણે સંમતિ આપી. પણ મેડેલીનને જ એ ખ્યાલ આવ્યો કે ગાંધીજી પાસે જતાં પહેલાં એણે તૈયાર થવું જોઈએ. ટિકિટને એક વરસ પછીની

કરાવી તેણે તૈયારી કરવા માંડી. પલંગ પર સૂવાને બદલે નીચે જમીન પર શેતરંજી પાથરી સૂવા માંડ્યું. એક ઊનનો રેંટિયો ખરીદીને એણે કાંતવાનું શીખવા માંડ્યું. ઘર પાસેની એક વણાટશાળામાં જઈને વણાટકામની શરૂઆત કરી. માંસ અને મદિરા છોડ્યાં. જમીન પર પલાંઠી વાળીને બેસવાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. ઉર્દૂ ભાષા શીખવાની વ્યવસ્થા કરી, પણ તે ખૂબ અઘરી લાગી. 'યંગ ઇન્ડિયા'નું લવાજમ તરત ભરી દીધું. 'ગીતા' અને 'ઋગ્વેદ'નો થોડો ભાગ ફ્રેન્ચ ભાષામાં વાંચ્યો.

અભ્યાસનું અડધું વર્ષ પૂરું થયું ત્યાં સમાચાર આવ્યા કે ગાંધીજીએ હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા સારુ 21 દિવસના ઉપવાસ શરૂ કર્યા છે. આટલા દિવસ તેઓ ખેંચી કાઢશે કે નહીં એ વિશે શંકા ઊભી થઈ. પણ મેડેલીને અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. પોતાની પાસેના પૈસા તો સંગીતના જલસા પાછળ ખરચાઈ ચૂક્યા હતા. પણ હાથમાં એક નાનકડી હીરાજડિત વીંટી હતી તે વેચીને થોડા પૈસા મેળવ્યા. એક પત્ર ગાંધીજીને લખીને સાથે 20 પાઉન્ડ બીડ્યા. ત્યાર બાદ ઠેઠ 1947 સુધી ચાલેલા પત્રવ્યવહારની આ રીતે શરૂઆત થઈ. ગાંધીજીનો મેડેલીન પરનો પહેલો પત્ર ટ્રેનમાંથી 1924ના આખરી દિવસે લખાયેલો હતો :

પ્રિય મિત્ર,

વહેલો જવાબ ન લખ્યો તે માટે માફી ચાહું છું. હું એકધારો મુસાફરી કરતો હતો. તમે મોકલાવેલ 20 પાઉન્ડ માટે આભાર. એ પૈસા રેંટિયાના પ્રચારમાં વાપરીશ.

અહીં આવવાના પહેલા આવેશને વશ થવાને બદલે તમે અહીંના જીવનમાં ગોઠવાવા થોડો વખત થોભી જવાનું નક્કી કર્યું તેથી હું ઘણો રાજી થયો છું. એક વરસની કસોટી પછી પણ તમારો આત્મા અહીં આવવા માટે દબાણ કરે તો તમે ભારત આવો એ ઠીક થશે.

તમારો સ્નેહાધીન

મો૦ ક૦ ગાંધી

થોડી વધુ તાલીમ લીધા પછી મેડેલીને પુછાવ્યું કે સાબરમતી આશ્રમમાં રહેવાની પરવાનગી મળે ખરી ? સાથે પોતાના કાંતેલા ઊનના થોડા નમૂના પણ મોકલ્યા. જવાબમાં ગાંધીજીએ મેડેલીનના ઊનના સૂતરના નમૂનાને 'ઉત્તમ'નું પ્રમાણપત્ર આપ્યું હતું. તેઓ જો ચોક્કસ સ્ટીમર જણાવશે તો તેમને મુંબઈ બંદર પર લેવા આવી કોઈ અમદાવાદની ગાડીમાં બેસાડી દેશે એમ પણ કહ્યું. પછી લખે છે : ''એટલું જરૂર ધ્યાનમાં રાખજો કે આશ્રમનું જીવન બહુ સહેલું નથી. ખૂબ મહેનતુ જીવન છે. દરેક આશ્રમવાસીને શારીરિક શ્રમ કરવાનો હોય છે. આ દેશની આબોહવા વિશે પણ જરા વિચાર કરવા જેવું છે. આ બધું તમને ડરાવવા માટે નહીં પણ ચેતવવા માટે લખું છું.''

અમદાવાદ સ્ટેશને મેડેલીનને લેવા મહાદેવભાઈ, વલ્લભભાઈ અને સ્વામી આનંદ આવ્યા હતા.

છેવટે આશ્રમ પહોંચ્યાં. તેનું વર્ણન એમની જ કલમે :

''ત્યાં સુધીમાં મારી બધી સૂધબૂધ ચાલી ગઈ હતી. જે સમીપ આવી રહ્યું હતું એના વિચારમાં જ મારું સમગ્ર મન કેન્દ્રિત થઈ ગયું હતું... પછી એક ફાટકમાં થઈને નાના આંગણામાં પહોંચ્યાં, પગથિયાં વટાવીને ઓશરીમાં પ્રવેશ્યાં. ઓરડીમાં હું દાખલ થઈ કે તરત જ જરા ઘઉંવર્ણા રંગની પાતળીદૂબળી આકૃતિ ઊઠીને મારી સામે આવી. મને એક પ્રકાશ સિવાય બીજા કશાનું ભાન નહોતું. હું ઘૂંટણિયે પડી. બે હાથોએ મને પ્રેમથી પકડીને ઊભી કરી. અવાજ સંભળાયો : તું મારી દીકરી થઈને રહીશ.''

આશ્રમમાં આવતાંની સાથે જ ગાંધીજીએ મેડેલીન સ્લેડને ભારતીય નામ આપ્યું – મીરાં. એમને કાંતવા-પીંજવાનું શીખવવાની જવાબદારી નેપાળના શ્રી તુલસી મહેરને અને હિંદી શીખવવાની ઉત્તર પ્રદેશના સુરેન્દ્રજીને સોંપી.

મીરાંબહેને શરૂઆતના દિવસોમાં જ બે ઇચ્છાઓ વ્યક્ત કરી : પોતાના વાળ કપાવી નાખવાની અને બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા લેવાની. વાળ કપાવવા બાબત ગાંધીજીએ એમને આશ્રમની બહેનોની સલાહ લેવાનું સૂચન કર્યું. લગભગ બધી બહેનોએ એ વિચારનો વિરોધ કર્યો. પણ એ યોજના તેમણે અમલમાં મૂકી જ. બીજી ઇચ્છા બાબત પણ ગાંધીજીએ પૂરો વિચાર કર્યા પછી જ અમલ કરવાની સલાહ આપી.

પરંતુ મીરાંબહેનની આકરી કસોટી થઈ અનાસક્તિ અંગે. ગાંધીજીએ બહુ થોડા વખતમાં એ જોઈ લીધું કે મીરાંબહેનને ગાંધીજીની નિકટ રહીને એમની વ્યક્તિગત સેવા કરવામાં જેટલો રસ હતો, એટલો બીજા કશાયમાં નહોતો. ગાંધીજી એમને પોતાનાથી દૂર રહેતાં શીખવવા માગતા હતા.

એક વાર મીરાંબહેનથી ન રહેવાયું ને ગાંધીજીને મળવા નંદી હિલ દોડી ગયાં. ગાંધીજીએ સખત ઠપકો આપ્યો અને એમને સાબરમતી મોકલી દીધાં.

મીરાંબહેને કાંતણપીંજણની કળા એવી સારી હસ્તગત કરી લીધી કે થોડા વખતમાં તો તેઓ કાર્યકર્તાઓને એની તાલીમ આપતાં થઈ ગયાં. ગાંધીજીના કેટલાક પ્રવાસો દરમિયાન એમની વ્યક્તિગત જરૂરિયાતોની કાળજી રાખવાનું કામ મીરાંબહેને કર્યું. એનું થોડું વર્ણન એમની કલમે :

''બાપુની અંગત જરૂરિયાતોનું ધ્યાન રાખવાનું કામ મને સોંપાયું હતું. બાપુની જરૂરિયાતો ઘણી સાદી હતી. પરંતુ જે સંજોગોમાં એ જાળવવાની હતી તે કામ ઘણું કપરું હતું. અમે સતત ફરતાં જ રહેતાં. રસ્તે ઠેકઠેકાણે સભાઓ હોય. બધે જ મોટી માનવમેદની જામતી. બાપુનાં દર્શન માટે ઉત્સુક, તરસ્યા અને આતુરતાથી વિહ્વળ બનેલા લોકો સ્ટેશન ઉપર ટોળે વળતા. ગામડાંમાંથી પસાર થઈએ ત્યારે લોકો મોટરનો રસ્તો રૂંધી રાખતા, અમારા ઉતારાની આજુબાજુ ટોળે વળી જતા. બાપુ (સભામાં) જાય ત્યારે હું અમારે ઉતારે વ્યવસ્થા જોવા દોડતી. એક ઓરડામાંથી બધું રાચરચીલું કાઢી નાખી જમીન ઉપર ગાદી પાથરી તેની ઉપર ખાદીની ચાદર

પાથરી ઓરડો બાપુ માટે તૈયાર રાખવો, તેમ જ તાજાં ફળ અને કાચાં શાક તથા બકરીના દૂધની વ્યવસ્થા કરવી. દૂધ તાજું અને ચોખ્ખું મળે તે ખાતર શક્ય હોય ત્યાં બકરીને હું જાતે જ દોહવાનું પસંદ કરતી. ત્યાં દૂર દૂરથી 'મહાત્મા ગાંધી કી જય'નો નાદ સંભળાતો અને ચેતવણી મળતી કે સભા પૂરી થઈ છે અને થોડી વારમાં બાપુ આવી પહોંચશે. બાપુ આવી પહોંચે છે – ધૂળથી ભરેલા, થાકેલા, તપેલા છતાં શાંત અને હસતા. મહામુસીબતે લોકોનાં ટોળાંને દરવાજા આગળ રોક્યાં છે. તેઓ નહાવા જાય છે. તે દરમિયાન તેઓના ભોજનની તૈયારી કરું છું. તેઓ જમે એટલામાં હું નાહીને અમારાં બંનેનાં કપડાં ધોઈ નાખું છું.

''કોઈ વાર હું સભામાં હાજરી આપી શકતી. ભાષણ પૂરું થયા પછી ફાળો ભેગો કરવામાં મદદ કરવાનું કામ મને મળતું. જમીન ઉપર ખીચોખીચ બેઠેલા સભાજનોની વચ્ચે અમે થેલીઓ લઈને ફરતાં. ફાળો આપવાને લાંબા થયેલા આતુર હાથ અમને ચારે બાજુથી બોલાવતા. કપડાને છેડે ગાંઠ વાળીને કમરે ખોસેલા તાંબાજસતના સિક્કા ખેડૂતો જે રીતે આપતા તે જોઈને દિલ ભરાઈ આવતું હતું. સૂરજના તાપે તપેલા અને મજૂરી કરીને ઘસાઈ ગયેલા હાથ વડે જલદી જલદી કપડાની ગાંઠ છોડતા અને જરાયે અચકાયા વગર કે ગણ્યા પણ વગર પોતાનો બધો ખજાનો અમારી થેલીઓમાં ઠાલવી દેતા હતા. (એક વાર) ગામડાની એક સ્ત્રીએ મારો હાથ પકડ્યો. તેની પાસે આપવા માટે તો ફક્ત રૂપાના એક ભારે કડા સિવાય બીજું કાંઈ નહોતું. એ કડું એટલું જાડું હતું કે તેને ખોલીને પગમાંથી એ કાઢી શકતી નહોતી. તેણે મને કહ્યું કે આ જરા ખેંચાવો. અમે બંને જમીન ઉપર બેસીને કડું ખેંચવા લાગ્યાં. આખરે તે કડું અમે કાઢી શક્યાં. તે સ્ત્રીની ખુશીનો પાર ન રહ્યો. બાપુને આપવા માટે તે કડું એણે મારા હાથમાં મૂક્યું. આટલો ઊભરાતો પ્રેમ સાદી કૃતજ્ઞતાથી બાપુ સ્વીકારતા હતા. પરંતુ એક એક પૈસો તેઓ એક પવિત્ર અમાનત સાચવે તેમ સાચવતા હતા. પાઈએ પાઈનો સંભાળપૂર્વક ચોક્કસ હિસાબ રાખવાનો તેઓ આગ્રહ રાખતા.''

ગાંધીજીની ચીંધેલી પ્રવૃત્તિઓ એમની હયાતી દરમિયાન મીરાંબહેને બે દાયકાઓ સુધી કરી. ગાંધીજીના ગયા પછી પણ થોડાં વર્ષો ભારતમાં રહીને તેમણે ગોસેવાની પ્રવૃત્તિ કરી. પણ પછી એમનું મન ઊઠી ગયું અને પોતાની મૂળ રુચિને અનુસરીને બેથોવનના દેશ ઑસ્ટ્રિયામાં જઈને રહ્યાં. ત્યાં એક જંગલ વચ્ચે નાનીસરખી કુટી વસાવી બેથોવનનું જીવનચરિત્ર લખવાના કામમાં પરોવાયાં.

નારાયણ દેસાઈ

['મારું જીવન એ જ મારી વાણી' પુસ્તક : 2003]

પંડિત સુખલાલજી

આંખો નહોતી એના બદલામાં બીજી બધી ઇન્દ્રિયો અત્યંત સતેજ હતી. શ્રીમતી મૃદુલા પ્ર૦ મહેતાએ એમના 'પુણ્યશ્લોક પંડિતજી' નામના સંસ્મરણમાં એક પ્રસંગ નોંધ્યો છે.

તે દિવસે ઉકળાટ પછી પવન નીકળ્યો હતો. ચાંદની પણ એવી જ સુંદર હતી. મૃદુલાબહેને એનો ઉલ્લેખ નહોતો કર્યો છતાં પંડિતજી બોલેલા : ''પવન જ સરસ છે તેમ નથી, ચાંદની પણ સરસ છે, ખરું ને !''

મૃદુલાબહેન ડઘાઈ જાય છે. પંડિતજી કહે છે : ''જો, એમાં કંઈ અલૌકિક શક્તિની જરૂર નથી. આજની હવામાં જે અનેરી શીતળતા છે તે પૂર્ણિમાની સોળે કળાએ ખીલેલી ચાંદની સિવાય સંભવે નહીં. એ અનન્ય શીતળતાનો અનુભવ આંખ હોય તેને થાય એના કરતાં વધારે તીવ્રપણે આંખ વગરનાને થાય એમ હું ધારું છું. મેં ઘણી વાર આજે પૂનમ છે તેમ આ અનુભવે જાણ્યું છે. તેમાંય વૈશાખી પૂનમ પરખાયા વિના રહે જ નહીં !''

એ પછીની ગંભીર-હળવી વાતચીત દરમિયાન પંડિતજી મૃદુલાબહેનને ચાંદનીનું વર્ણન કરવા કહે છે. એ આખો ભાગ લેખિકાના શબ્દોમાં જ મૂકવા જેવો છે :

''મેં વૃક્ષ, વેલીઓ, પુષ્પો અને સરિતાના જળમાં પડતા ચંદ્રના પ્રકાશ, પ્રતિબિંબ-વલયોનું થોડું વર્ણન કર્યું. પછી પંડિતજીએ પોતે નાનપણમાં માણેલી ચાંદનીનું વર્ણન કર્યું, તે શબ્દો મારી પાસે રહ્યા નથી પણ તે પછી તેમણે જે વર્ણન કર્યું તેની એક ઘેરી છાપ મારા અંતરમાં છે.

''કહે : 'પ્રકાશ કરતાં અંધકાર, ગાઢ અંધકારનો અનુભવ કોઈએ ન કર્યો હોય તેવો તીવ્રપણે મેં કર્યો છે. સોળ વર્ષની વયે જ્યારે આંખો ખોઈ ત્યારે આંખોનું તેજ ગયું તેટલું જ નહીં, સમસ્ત જીવન જીવવાની બધી આશા-આકાંક્ષાઓ ફરતો ગાઢ અંધકાર વીંટળાઈ વળ્યો હતો. પ્રગાઢ અંધકાર, જ્યાં પ્રકાશની આછી રેખા ન હતી, આશાની ઝાંય સરખી નહોતી અને અંધકારના ડુંગરનો, ચોસલે ચોસલાનો એવો ભાર હતો કે ડોક ઊંચી ન થઈ શકે. ઊંડા અંધારા કૂવામાં મને કોઈએ ધકેલી દઈ જાણે જીવનનાં એકેએક દ્વાર બંધ કરી દીધાં હતાં. આ અંધકારનો ખડક સમો ભાર ભેદીને બહાર નીકળાશે કે કદી કોઈ પ્રકાશરેખા સાંપડશે તેવી કલ્પના જ અસંભવિત લાગતી હતી. મારા મનની ત્યારે એ સ્થિતિ હતી. કોઈ આધાર નહીં, કોઈ ઓથાર નહીં. તમે એકલા, અટૂલા નિઃસહાયપણે અંધકારના એ કળણમાં ખૂંપી જાઓ તેવી દશા. મૃદુલા, જીવનનો તે અંધકાર શબ્દમાં મુકાય તેવો નથી...'

''તેમના સદા પ્રસન્ન ચહેરા પર વિષાદ છવાઈ ગયો હતો. શબ્દે શબ્દે અસહ્ય

વેદના નીતરી રહી હતી. તેઓ બોલતા ગયા અને મારી આંખોમાંથી આંસુ નીતરતાં રહ્યાં. જરા પણ અવાજ ન થાય, શ્વાસ પણ જોરથી ન લેવાય તેની મેં ખૂબ તકેદારી રાખેલી પણ પ્રજ્ઞાચક્ષુ પામી ગયા. એકાએક થોભીને કહે : 'અરે, તું રડે છે ? આ તો ચાંદનીની મજા બગડી ગઈ ! હું તો વર્ણનમાં તલ્લીન થઈ ગયો. પણ સાંભળ, રડવા જેવું તેમાં હવે શું છે ? ઘોર અંધકારનો અનુભવ કર્યો, તો એવા જ દેદીપ્યમાન પ્રકાશનો પણ અનુભવ કર્યો છે. ગાઢ અંધકારના અસહ્ય ભાર અને ઘોર નિરાશામાં એક પ્રકાશ-કિરણ ઝળક્યું – પુરુષાર્થનું એક પગલું દેખાયું – આંચકો મારીને માથું ઊંચું કર્યું અને નિરાશાનો ખડક ગબડી પડ્યો. ધીમે ધીમે પગ માંડતાં, ટેકો મેળવવાની મથામણ કરતાં કરતાં એક સાંકળ હાથ આવી અને ઊંડા કળણમાંથી બહાર આવ્યો તો જે ભવ્ય, દેદીપ્યમાન અને ઉજ્જ્વળ પ્રકાશ મને મળ્યો તેવો બહુ વિરલ આત્માઓને મળ્યો હશે. જીવનને આ કિનારે તો પ્રકાશ અને આનંદરસ છે. પછી પ્રારંભમાં અંધકાર હતો તેનું કંઈ દુઃખ થોડું જ હોય ! ચાલ, હવે ખુશ ને ? એક સરસ ભજન ગા, પછી આપણે જઈએ.' કહી તેમણે વાત સમેટી લીધી.

''બીજે દિવસે સવારમાં ફરતાં ફરતાં કહે : 'ઈશ્વર એક હાથે લઈ લે તો બે હાથે આપે એવો મારો જીવનનો અનુભવ છે. ઈશ્વરનાં ઔદાર્યને કદી સીમા નથી તે વાત તું જીવનમાં કદી ભૂલતી નહીં. ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ આધારનો કોઈક ખૂંટો તેણે આપણે માટે રાખ્યો જ હશે તેવી શ્રદ્ધા ગુમાવવી નહિ. પુરુષાર્થ કરવાનું આપણે ભાગે હોય છે. પુરુષાર્થ ન કરીએ તો ઈશ્વરીય ખૂંટો હાથ નહીં આવે.''

સોળ વર્ષની ઉંમરે લગ્ન થઈ ગયાં હોત પણ મોકૂફ રહ્યાં ને બીજા વર્ષે ઉનાળામાં માતા નીકળ્યાં ને આંખો ગઈ. વહેમો અને અંધશ્રદ્ધાઓને ઓળખી મુક્ત થતા ગયા. કાશીની યશોવિજય જૈન પાઠશાળામાં અભ્યાસ માટે ગયા. ન્યાય, કાવ્ય, વ્યાકરણના વિશેષજ્ઞો પાસે સ્વાધ્યાયની તક મળી. સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં ભાષણ કરતા થયા. અલંકાર શીખવા લાગ્યા. ત્યારે જેટલું શીખતા એ બધું કંઠસ્થ કરીને. ચિંતન કરતા. ચિંતનનું પ્રમાણ વધ્યું. ઊંડા ઊતરતા ગયા.

પંડિતજીએ શિક્ષણના ભાગરૂપે પ્રવાસો પણ કર્યા. સમ્મેતશિખર, પાલીતાણા, આબુ, મિથિલા વગેરે સ્થળોની યાત્રાથી પોતે રમ્ય પ્રદેશો અને સરલ સ્વભાવી જનપદોને જાતે સ્પર્શ્યાનો આનંદ પામેલા. બનારસમાં અધ્યાપન કર્યું. અમદાવાદ આશ્રમમાં રહ્યા તે દરમિયાન કામ માગ્યું ને ગાંધીજીએ એમને સાથે દળવા બેસાડ્યા. અનુયાયીઓએ ઊભાં કરેલાં આવરણ ભેદીને એ ગાંધીજીને જોતા રહ્યા છે. એ માટે એક દાખલો પૂરતો છે. પંડિતજી જૈન સાધુઓને ભણાવતા. એક બહેન ત્યાં ભણવા આવ્યાં. મહારાજજીઓએ વિરોધ કર્યો. પંડિતજી બહેનને ઘેર ભણાવવા જવા લાગ્યા. એનો પણ વિરોધ થયો ત્યારે તેમણે કહી દીધું : ''જો કોઈ ઢેઢ, ભંગી કે બહેનો ભણવા આવશે અને વધારે વખતની જરૂર હશે તો હું સાધુઓને ભણાવવાનું

છોડી દઈને પણ તેમને ભણાવીશ.''

જૈન ધર્મનું તત્ત્વ ઇન્દ્રિયોને અને મનોવૃત્તિઓને જીતવામાં છે અને બ્રાહ્મણ ધર્મનું તત્ત્વ વિશ્વની વિશાળતા આત્મામાં ઉતારવામાં છે, એ પામી ચૂકેલા પંડિતજીની ઉંમર ત્યારે પાંત્રીસેક વર્ષની હશે. 1915ની વાત છે. બનારસનું ચોમાસું ને એમને ભારે તાવ આવ્યો. માથું ફાટી જાય. પંડિતજી લગભગ તરફડે એવી દશા. શ્રાવકો આવે, ખબર પૂછતા બેસે. ત્યાં મુનિ પુણ્યવિજયજીના ગુરુ કાન્તિવિજયજી પધાર્યા. એ વૃદ્ધ મુનિ પંડિતજીનું માથું દબાવવા લાગ્યા. શ્રાવકો દોડી આવ્યા. હાહાકાર થઈ ગયો. જૈન સાધુઓ નિયમ મુજબ ગૃહસ્થની સેવા ન કરી શકે. પરંતુ કાંતિવિજયજી પાસે કારણ હતું. અમે સાધુઓ એમની પાસે ભણીએ છીએ. અમે તો એમની પાસે એકડા વિનાનાં મીંડાં જેવા છીએ. તેમની સેવા કરવી એ અમારો ધર્મ છે.

પંડિતજી ત્યાગી હતા પણ પોતાના શિષ્યો પ્રત્યેનું એમનું વાત્સલ્ય ધાર્મિક આચારની નકારાત્મક મર્યાદાઓ ઉલ્લંઘતું. એ માટે પણ એ ચોક્કસ સમજથી પ્રેરાતા. જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ કે ભક્તિયોગ, કોઈ યોગસાધનાની શરતરૂપે એ અપરિણીત જીવનને ગણાવતા નહીં. એમને મન સાચી શરત હતી સંયમ. મોટા ભાગના માણસો માટે લગ્નજીવન સ્વસ્થ ઉત્કર્ષનું સાધન છે. કૃત્રિમ રીતે કડક નિયમોથી ઊભો કરેલો સાધુસમાજ વિકૃતિઓ વધારે. એમણે મૃદુલાબહેનને કહેલું કે સ્ત્રીઓના સહવાસ વગરના પુરુષો અર્ધદગ્ધ બુદ્ધુ નીકળ્યા છે અને પુરુષના યોગ્ય સહવાસ વગરની સ્ત્રીઓ વેવલી નીકળી છે. બહેનોને ભણાવવાનો પંડિતજીનો અનુભવ સારો હતો. કહેતા : આટલું સરળ અમારે લખવું હોય તો ઘણો વિચાર કરવો પડે. બહેનો કપડાંમાં ભલે ઠસ્સો કરે, તેમના લખાણમાં કૃત્રિમતા આવતી નથી.

શબ્દવેધી બાણ ચલાવનારા નિશાનબાજો પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ સુધી હતા. પંડિતજીને અવાજ પરથી દિશાનો ખ્યાલ આવી જતો એટલું જ નહીં, અવાજ પરથી વક્તાના વ્યક્તિત્વનો અંદાજ પણ આવી જતો. પંડિતજી શબ્દ દ્વારા પણ એમના ઉદ્ગાતાને પામી જતા.

સો વરસ પૂરાં થવામાં વાર ન હતી ત્યાં એમણે વિદાય લીધી. એકેએક ક્ષેત્રના વડીલો સ્મશાનમાં હાજર હતા અને એમના સહુના મોં પર અનાથ બની ગયાનો એક આછો છૂપો ભાવ હતો. પંડિતજી જતાં જાણે કે સામેથી એક શિખર અદૃશ્ય થઈ ગયું.

રઘુવીર ચૌધરી

['સહરાની ભવ્યતા' પુસ્તક : 1980]

નગીનભાઈ

ગુજરાત ગૌરવ લઈ શકે એવું જીવન નગીનદાસ પારેખ જીવ્યા હતા, નિર્મલ અને સંનિષ્ઠ જીવન. ગોવર્ધનરામ અને ગાંધીજી બંને હરખાય એવું પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસનું દૃષ્ટાંત બનતું જીવન.

ગુજરાતી સર્જકો અને વિદ્વાનો નગીનભાઈની નિષ્ઠા અને નૈતિક આગ્રહો વિશે જાણે છે. ક્યારેક કોઈ નાની બાબતેય એ અપવાદ સ્વીકારે નહીં. એ જરૂર જાણતા હશે કે દાગીનો ઘડવા માટે સોનામાં તાંબું ભેળવવું પડે, પરંતુ દાગીનો કે ચલણી સિક્કો બનવા માટે એમણે કશો ભેગ સ્વીકાર્યો નથી. પોતાની જગાએ મૂળ ધાતુરૂપે તપ્યા કર્યું છે. તપ ચાલુ રાખ્યું છે. એ આપણા પરમ વિદ્યાપુરુષ છે. એમને તમે પ્રણામ કરો કે ન કરો, એમના ચહેરાની રેખા બદલાતી નથી. હર્ષ અને શોકના પ્રસંગો એમનો મુખભાવ બદલી શકતા નથી. કામ ન હોય તો મળવું નકામું છે. તમે ઉમાશંકરનો વખત બગાડી શકો, પણ નગીનભાઈનો નહીં. એમને બિનજરૂરી વાતે વાળી શકાય નહીં. તમે ગયા હો અને બેઠા હો તો એનો એમને બાધ નથી. એ કામમાં હોય ત્યારે બાજુમાં ખુરશી પડી છે કે તમે બેઠા છો એ એમને માટે સરખું હોય છે.

સાંજ પછી એક-બે કલાક એમના અનધ્યાયના હોય છે. બહારથી લેખકો આવ્યા હોય અને ઉમાશંકરભાઈને ત્યાં ગોષ્ઠી હોય તો એકાદ રમૂજી પ્રસંગ તો નગીનભાઈ પાસેથી ભેટમાં મળે જ. એક વાર શિશિરકુમાર ઘોષ આવેલા. સાત-આઠ અહીંના કવિઓ હતા અને ‘સ્નેહરશ્મિ’ ઝીણાભાઈ પણ હતા. વાતો જામી. તે દિવસે ઉમાશંકરે વારંવાર બનેલી સત્ય ઘટના કહી.

ઝીણાભાઈ નવું કાવ્ય લખે પછી તુરત છાત્રાલયના નજીકના રૂમમાં જઈને સંભળાવવું શરૂ કરે. શરૂઆતના શ્રોતાઓમાં નગીનભાઈ હોય. એમને સંભળાવીને આગળ વધી રહેલા ઝીણાભાઈ અડધું વર્તુળ પૂરું કરે તે પહેલાં તો નગીનભાઈ પેલા કાવ્યનું પ્રતિકાવ્ય રચીને સામે આવી પહોંચે. નગીનભાઈ ત્યારે પ્રતિકાવ્ય રચવામાં એક્કા હતા. સાથે રહેતા વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોની મજાક-મશ્કરી માટે એક હસ્તલિખિત ચલાવતા – ‘પંચતંત્ર’. એનો મુદ્રાલેખ હતો : ‘આવ્યાપારેષુ વ્યાપારઃ’ એટલે કે અનધિકાર ચેષ્ટા, પોતે કરવી અને સામાની ઉઘાડી પાડવી. એક ‘ગિલિન્ડર ક્લબ’ ચલાવતા. મજાક-મશ્કરી સહન ન કરી શકનાર ક્યારેક એમને મારવા પણ તૈયાર થઈ જતા, પણ નગીનભાઈની રમૂજશક્તિ આગળ સૌનાં હથિયાર હેઠાં પડતાં. એક વાર ગાળોના જ્ઞાનની હરીફાઈ થયેલી. ચરોતર જીતે કે સુરત ? નગીનભાઈએ દક્ષિણ ગુજરાતનો યશ વધારી આપેલો.

મૅટ્રિક સુધી એમણે વલસાડમાં શિક્ષણ લીધું. ‘પ્રિલિમ’ની પરીક્ષાનો સમય હતો ત્યાં અસહકારનું આંદોલન શરૂ થયું. શાળાએ જવાનું છોડી દીધું. દારૂનાં પીઠાં પર

પિકેટિંગ કરેલું, મામાની ફટાકડાની દુકાન હતી, પ્રતિકારના કાર્યક્રમનો અમલ એમની સામે પણ કરેલો. રાષ્ટ્રીય કારણોથી આ પહેલાં સ્કૂલમાં ત્રણ વાર હડતાલ પડાવેલી. પ્રિલિમિનરી પરીક્ષા આવી. નગીનભાઈ નિશાળે જાય નહીં, પિતાજી ખાય નહીં. નગીનભાઈ પણ ખાઈ ન શક્યા. છેવટે નીકળ્યા સંસ્કૃતની પરીક્ષા આપવા. પાંચ મિનિટ મોડા પડ્યા. માસ્તરે ટોક્યા, રોક્યા. ખડિયો લઈને ઘેર પાછા આવ્યા. શાળાના આચાર્યને એક સારા વિદ્યાર્થીની કૅરિયર બગડવાની ચિંતા થઈ. બોલાવ્યા, સમજાવ્યા. અસહકારનો મુદ્દો મોટો હતો. ત્યારે ઉંમર તો અઢારેક વર્ષની જ હશે; પણ સમજતા હતા ઘણું. આચાર્યને કહી દીધું : ‘‘હું કૅરિયર-બૅરિયરમાં સમજતો નથી.’’

એ પછી તો વિદ્યાપીઠમાં; ત્યાંના સ્નાતક થઈ બંગાળી ભાષાના વિશેષ અભ્યાસ માટે શાંતિનિકેતન ગયેલા. એમના માટે એક વર્ષનો ખાસ અભ્યાસક્રમ ઘડાયેલો.

શાંતિનિકેતનમાં નગીનભાઈએ પ્રેમનાથ બિશિના નાટકમાં શકુનિનું પાત્ર કરેલું. શકુનિ મૂળ કંદહાર–ગંધારના, આજના અફઘાનિસ્તાનના, તેથી પઠાણ. દાઢી તો રીતસર જોઈએ જ. નગીનભાઈએ દોઢ મહિના પહેલાંથી દાઢી વધારેલી. ઓછામાં પૂરું નાટક વખતે નંદબાબુએ મેકઅપ કરેલો. નાટકમાં છાયાયુદ્ધ કરવાનું આવે. કોઈ સામે લડનાર હોય જ નહિ ને લડવાનું. એમના પૂર્વાપર વ્યક્તિત્વ સાથે પણ આ સંગત છે. એમણે લડવાનું ચાલુ કર્યું હોય પણ એમની સામે કોઈ નહીં એટલે કે કોઈની સામે નહીં, મુદ્દા સાથે વાત.

શાંતિનિકેતનમાં પણ તોફાની તરીકેની છાપ ઊભી કરવામાં એ સફળ થયેલા. એક વાર એ પાણીમાં ડૂબી રહ્યા હતા, સાચે જ ડૂબી રહ્યા હતા, એ મદદ માટે બૂમો પાડતા હતા. પણ સાંભળનારાઓમાંથી કોઈ માનવા તૈયાર ન હતું કે સાચે જ એ ડૂબી રહ્યા છે. એ તો ગુજરાતી ભાષાનું ભાગ્ય કે કોઈકે મશ્કરીનો ભોગ બનવાના જોખમ સાથે પણ એમને બહાર ખેંચી કાઢ્યા.

1928થી 1978 વચ્ચેના એકાવન વર્ષમાં એમની પાસેથી આપણને કુલ એકસો પાંચ પુસ્તકો મળ્યાં છે. એમાં શરદબાબુ, રવીન્દ્રનાથ, દિલીપકુમાર રાય, સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્ત, અતુલચંદ્ર ગુપ્ત, ‘જરાસંધ’, મૈત્રેયીદેવી આદિની બંગાળી કૃતિઓના અનુવાદો છે. આઠવલેના ‘રસગંગાધર’ પરના મરાઠી ગ્રંથનો અનુવાદ છે. તો અંગ્રેજીમાંથી એમણે કાવ્યશાસ્ત્ર, ચિંતન અને દર્શનની કૃતિઓના અનુવાદો આપ્યા છે. એમાં ઈસુદાસ સાથે કરેલો ‘બાઇબલ’નો અનુવાદ તો વીસરી શકાય જ નહીં.

કશું અસ્પષ્ટ રહેવા દે તો એ નગીનભાઈ નહીં. અઘરામાં અઘરી વસ્તુ સમજવા માટે એ પ્રયત્ન કરે અને જે ન સમજે તેને નમ્રતાથી નમન કરી અળગા રહે. પોતાને સમજાયું છે એની જ એમણે વાત કરી છે. નગીનભાઈ પાંદડે પહોંચવા મૂળથી શરૂ કરે છે.

અભિનવનો રસવિચાર સમજવા માટે એ એની દાર્શનિક ભૂમિકા સુધી ગયેલા.

દર્શનશાસ્ત્રના વિદ્વાનોનો સત્સંગ કરેલો. પોતે સંસ્કૃતના ખાસ જાણકાર નથી એમ કહે છે, પણ સંસ્કૃતના અધ્યાપકો પણ પોતાની શંકાનું નિવારણ કરવા આ ગ્રંથનું પ્રમાણ તપાસી શકે એમ છે. શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખે પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે સંસ્કૃતજ્ઞોને પણ અસાધ્ય એવું કાર્ય તેમણે કર્યું છે. એમની સ્પષ્ટ થવાની વિચારશક્તિ અને વિશદ રજૂઆત કરવાની નિરૂપણશક્તિ પર રસિકભાઈએ ખાસ ભાર મૂક્યો. ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્ર પરનાં એમનાં સ્વતંત્ર લખાણો જેમાં ગ્રંથસ્થ થયાં છે એ 'અભિનવનો રસવિચાર અને બીજા લેખો' પુસ્તકને 1971નો સાહિત્ય અકાદમીનો રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર મળેલો. આ જાહેરાત થઈ ત્યારે હું આકાશવાણીના સમાચાર સાંભળી રહ્યો હતો. જાણ્યું એવો રિક્ષા કરીને ગયો. બીક હતી કે સવા નવ વાગ્યા છે તેથી ઊંઘી ગયા હશે. જાગતા હતા પણ સમાચાર સાંભળ્યા ન હતા. મેં અભિનંદન આપ્યાં. પણ એથી ખાસ આનંદ ઊપસી આવ્યો નહીં. હું પણ વાત પૂરી થતાં, મારો આવેશ શમી જતાં, પાછો રિક્ષામાં બેસી ગયો. નગીનભાઈ હર્ષશોકથી તટસ્થ રહેવા ટેવાયા છે. જ્યાં એમણે અભિપ્રાય આપવાનો હોય ત્યાં પૂરતી કાળજી લેતા કે અલંકારરૂપે પણ અતિશયોક્તિ ન થાય. માત્ર સત્ય, નિઃશેષ અને નિર્ભેળ સત્ય : એ અપ્રિય હોય એનો પણ બાધ નથી. આગ્રહ છે સંપૂર્ણ સત્યનો. એની શક્તિના પ્રતાપે, એ ટટ્ટાર બેસીને જવાન લેખકોથી પણ વધુ કલાક કામ કરતા.

રઘુવીર ચૌધરી

['સહરાની ભવ્યતા' પુસ્તક : 1980]

❁

ચાલ, વરસાદની મોસમ છે, વરસતાં જઈએ;
ઝાંઝવાં હો કે દરિયાવ, તરસતાં જઈએ.૦૦૦
તાલ દેનારને પળ એક મૂંઝવવાની મઝા –
રાગ છેડ્યો છે રુદનનો, છતાં હસતાં જઈએ.

હરીન્દ્ર દવે

❁

જાશું, જઈને કાળની ગરદન ઝુકાવશું,૦૦૦
જ્વાળાઓ ઠારશું અને ફૂલો ખિલાવશું;૦૦૦
મૃગજળને પી જશું અમે ઘોળીને એક દી,૦૦૦
સાગર ઉલેચશું અને મોતી લૂંટાવશું !

'શૂન્ય' પાલનપુરી

❁

આ પ્રજાને થયું છે શું ?

પોતાના એક વ્યાખ્યાનમાં સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે, ''આધ્યાત્મિક ન હોય તેને હું હિંદુ કહેતો નથી.'' લોકો આધ્યાત્મિક હોવા જોઈએ, માત્ર ધાર્મિક નહીં. ધાર્મિક થવું ખૂબ આસાન છે; કપાળે ચંદન લગાડો અથવા ભસ્મ લગાડો, તમે હિન્દુ થઈ જાઓ છો; ક્રોસ લટકાડો, તમે ખ્રિસ્તી બનો છો; ટોપી ઉપર બીજનો ચંદ્ર લગાડ્યો ને તમે મુસલમાન થઈ જાઓ છો. ધાર્મિક બનવું સહેલું છે. ભારતનાં બે રૂપ છે, એક અમર ભારત; અમર ભારતને આખી દુનિયા શ્રદ્ધા અને સન્માનની દૃષ્ટિએ જુએ છે, અને બીજું એક રોગી ભારત છે જેમાં તમે અને હું રહીએ છીએ અને કાર્ય કરીએ છીએ. આજે જે ભારત છે તે ભ્રષ્ટાચાર, હિંસા, લૂંટફાટ, મુકદ્દમાબાજી, ઈર્ષ્યા–ધિક્કાર અને ગરીબીની અપરંપાર સમસ્યાઓ, નિરક્ષરતા, ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ વગેરે અનેક દૂષણોથી ખદબદતું ભારત છે. સંસદો અને ધારાસભાઓમાં પણ આવા માંદલા ભારતની છબી જોવા મળે છે.

આઝાદી પહેલાંના ભારતમાં ઘણા સારા માણસો, વિશાળ ભાવનાવાળા લોકો હતા. આજે દેશમાં વામણા-નાના માણસો છે. આપણે એક વિશાળ અને મહાન રાષ્ટ્રના હલકા અને વામણા લોકો છીએ.

આપણે બંધિયાર સંસ્કૃતિ બની ગયા હતા – કશું પરિવર્તન નહીં, કશી પ્રગતિ નહીં, છેલ્લી કેટલીયે સદીઓથી બંધિયારપણા સિવાય બીજું કશું નહીં. બીજા દેશોની પ્રજા સાથે આપણો વ્યવહાર જ અટકી ગયો હતો. 'મ્લેચ્છ' શબ્દ અને એની વિભાવના શોધીને આપણે લોકોને આઘા રાખ્યા. બીજી બધી પ્રજાઓ મ્લેચ્છ છે. મ્લેચ્છને સ્પર્શ ન કરવો; આપણી સરહદોને ન ઓળંગવી. સ્વામી વિવેકાનંદનું ધ્યાન આ તરફ ગયું અને એક વાક્યમાં એમણે કહ્યું : ''ભારતે મ્લેચ્છ શબ્દ શોધ્યો અને બહિર્જગત સાથેનો વ્યવહાર થંભાવ્યો તે દિવસથી ભારતના ભાવિને તાળાં લાગી ગયાં.'' 10મી સદીમાં મહમદ ગઝનીની સાથે આવનાર મહાન અરબ મુસાફર અલબેરુની સંસ્કૃત અને ઠીકઠીક પ્રમાણમાં ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર જાણતો હતો. ગઝની ભારતની ભૌતિક સમૃદ્ધિ લૂંટવાને આવ્યો હતો અને અલબેરુની ભારતની દાર્શનિક સમૃદ્ધિ લઈ જવા માટે. ભારત વિશેનાં એનાં અવલોકનો એની કિતાબ – 'અલબેરુનીનું હિંદ'માં સાંપડે છે. એ કહે છે, ''ભારતની પ્રજાને થયું છે શું ? એમના પૂર્વજો આના જેવા સંકુચિત મનના ન હતા; આ લોકો કોઈની સાથે હળતામળતા નથી, પોતાનું જ્ઞાન કોઈને આપતા નથી, કોઈની પાસેથી કશું શીખતા નથી. એમના પૂર્વજો આવા ન હતા.''

સ્વામી રંગનાથાનંદ

['ગૃહસ્થ અને આધ્યાત્મિક જીવન' પુસ્તિકા : 2001]

❁

તમે તો કેવા લોકો છો ?

દુ:ખી મનુષ્યો માટે લાગણી ધરાવો અને એમને સહાય કરવા માટે પ્રયત્ન કરો : આ ખ્યાલનું સેવન કરીને મેં બાર બાર વર્ષ સુધી ભ્રમણ કર્યું. કહેવાતા ધનિકો અને મોટા માણસોના બારણે હું ગયો. સહાયની શોધમાં લોહી નીંગળતે હૃદયે અડધી દુનિયા ઓળંગીને હું આ અજાણી ભૂમિ[અમેરિકા]માં આવ્યો. આ ભૂમિમાં ઠંડી કે ભૂખથી હું ભલે મૃત્યુ પામું; પરંતુ, હે નવયુવાનો, હું તમને વારસામાં ગરીબ, અજ્ઞાત અને પીડિત લોકો માટે આવી સહાનુભૂતિ, આવો સંઘર્ષ મૂકતો જઈશ.

જરૂર છે મર્દોની, સાચા મર્દોની. બીજું બધું તો થઈ રહેશે, પણ ખરેખર તો બળવાન, દૃઢ, શ્રદ્ધાવાન અને નિષ્ઠાથી ઊભરાતા નવયુવકોની જરૂર છે. જો આવા સો નવયુવકો આવી મળે તો આ જગતની સૂરત પલટી જાય.

શું તમને લોકો માટે લાગણી છે ? દેવો અને ઋષિમુનિઓના કરોડો વંશજો આજે લગભગ પશુઓની કોટિએ પહોંચી ગયા છે, તેનું તમને લાગી આવે છે ખરું ? આજે લાખો લોકો ભૂખે મરે છે અને લાખો લોકો અનેક યુગોથી ભૂખમરો વેઠી રહ્યા છે, તેનું કંઈ સંવેદન તમને થાય છે ખરું ? કોઈ કાળાં વાદળની જેમ અજ્ઞાન આ દેશ ઉપર છાઈ રહ્યું છે, તેનો તમને કંઈ વસવસો છે ખરો ? શું એથી તમારી ઊંઘ હરામ થઈ ગઈ છે ખરી ? શું એનાથી તમે લગભગ પાગલ જેવા બની ગયા છો ? શું આને માટે તમે તમારું નામ, તમારી કીર્તિ, તમારાં સ્ત્રીછોકરાં, તમારી સંપત્તિ – અને તમારો દેહ સુધ્ધાં – વીસરી બેઠા છો ખરા ? શું તમે આવું બધું અનુભવ્યું છે ખરું ? દેશભક્ત થવાનું એ પ્રથમ સોપાન છે – સૌથી પ્રથમ સોપાન.

શું તમારામાં દેશપ્રેમ છે ? તો પછી પાછળ નજર નહીં કરો; ના, તમારા પ્રિયજનો અને સ્વજનોને રડતાં જુઓ તોપણ નહીં. પાછળ નહીં, આગળ નજર કરો !

તમે તો કેવા લોકો છો ? આ દેશમાં આટલા બધા લોકો અભણ છે, તેમને ખાવાનું નથી મળતું, તેઓ દુ:ખી છે, અને તમે આરામમાં પડ્યા છો ? સૈકાઓથી તેઓને દબાવવામાં આવ્યા છે અને તેમનું શોષણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તમે ભણેલાગણેલા ઉચ્ચ વર્ગના લોકો તેઓ પ્રત્યે તદ્દન નિષ્ઠુર અને ઉદાસીન છો ? જ્યાં સુધી લાખો લોકો ભૂખ અને અજ્ઞાનમાં જીવી રહ્યા છે ત્યાં સુધી, તે લોકોના ખર્ચે જ શિક્ષિત થયેલા હોવા છતાં તેઓ પ્રત્યે ધ્યાન દેતા નથી એવા લોકોને, એવા દરેક સ્ત્રીપુરુષને હું દેશદ્રોહી ગણું છું.

સ્વામી વિવેકાનંદ

['શક્તિદાયી વિચાર' પુસ્તિકા : 1978]

❀

"તેમ છતાં..."

બધા માણસો વિચારપૂર્વક જ વર્તે છે એવું નથી. તેઓ જે કંઈ કરે છે તે યોગ્ય જ હોય છે એવું પણ નથી. મોટા ભાગના માણસો માત્ર પોતાનો જ વિચાર કરીને ચાલતા ને વર્તતા હોય છે. તેમ છતાં તેમની તરફ સદ્ભાવ રાખો, તેમની સાથે પ્રેમનો વ્યવહાર કરો.

તમે કંઈ સારું કરશો તો લોકો કહેશે કે આમ કરવા પાછળ અંદરખાનેથી તમારો હેતુ સ્વાર્થી છે. તેમ છતાં સારું કરવાનું, ભલાઈને માર્ગે ચાલવાનું, ચાલુ રાખો.

તમે આજે જે કંઈ સારું કરશો, ભલાઈનું કામ કરશો તે કાલે ભુલાઈ જશે. તેમ છતાં સારું કરતા રહેવાનું, ભલાઈ કરતા રહેવાનું ચાલુ રાખો.

તમે પ્રામાણિકપણે વર્તશો, નિખાલસતાથી વાત કરશો તો તમે વિવાદમાં સપડાવાના અને તમારી ટીકાઓ પણ થવાની. તેમ છતાં પ્રામાણિકતા છોડશો નહિ. નિખાલસ રહેજો.

જે ઇમારત ઊભી કરતાં તમને વરસો થયાં હોય તે રાતોરાત ધરાશાયી થઈ જાય એવું બને. તેમ છતાં ઇમારત ખડી કરવાનું ચાલુ રાખો.

લોકોને ખરેખર મદદ જોઈતી હોય છે. તમે તેમને મદદ કરો ને તેઓ તમારો પાડ માનવાને બદલે તમારી પર હુમલો કરે એવું પણ બને. તેમ છતાં લોકોને મદદ કરવામાં પાછા પડશો નહિ.

તમારી પાસે જે શ્રેષ્ઠ છે તે દુનિયાને આપો. બદલામાં તમને કદાચ લાતો મળશે. તેમ છતાં દુનિયાને તમારી પાસે જે શ્રેષ્ઠ છે તે આપી છૂટો.

[અમેરિકાની હાવર્ડ યુનિવર્સિટીનાં આચરણ–સૂત્રો]

❀

ઘોર સાહસ તણા મસ્ત આકર્ષણે
લૈ જશે પાંખ તુંને રઝળવા,૦૦૦
તાહરા વેગ-વંટોળલે સિંધુના
નીલદૂધલ ઊછળશે તરંગો.૦૦૦
પંખી ! નિર્ભય, નિરુદ્વેગ જાજે ધસ્યો !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના બંગાળી પરથી]

❀

દાદાની દાદાગીરી

બીજા ગામનાં માણસો ''આ તો ભાનવગરનાં'' એમ કહીને અમારી ભાવનગરિયાની ઓળખાણ આપે, ત્યારે તમે એમ માનતા હો કે જવાબમાં એક વડચકું મળશે, તો એ તમારી ધારણા પાયા વગરની છે. અમે સમજી શકીએ છીએ કે 'વ' અને 'ન' એ બે જ અક્ષર ઊલટસૂલટ કરીને આ રમૂજ કરવાની લાલચ એટલી પ્રબળ અને લોભામણી છે કે મક્કમ મનનાં જ તેનો સામનો કરી શકે. એટલે વાસ્તવમાં તો ''હા, મોટાભાઈ, અમે સાવ ભાનવગરનાં'', એમ જવાબ અને એક મીઠું સ્મિત જ મળે.

એ અમારા ભાવનગરની જે જમાનાની વાત કરું છું ત્યારે ગામની સીમાઓ નાની હતી. ઘોઘા દરવાજાથી ખાર દરવાજા સુધીના બે માઈલના પટમાં શહેરની મુખ્ય બજાર અને મોટા ભાગની વસ્તી. એક ફાંટો વોરા બજાર અને નાગરપોળમાં થઈ રૂવાપરી દરવાજે અને પારસીના ભસ્તા પાસે નીકળે અને ત્યાંથી રૂવાપરી મંદિર સુધી જાય. બીજો ફાંટો હેરિસ રોડથી આંબાચોક, સંઘેડિયા બજાર અને સ્ટેશન જઈ વિરમે. તેની પેલી બાજુ સ્મશાન.

ઘોઘા દરવાજાની એક શાન હતી. એક બાજુ ગંગાજળિયાનું તળાવ અને તેને કાંઠે કોઈ કાબેલ શિલ્પીએ આરસમાં કંડારેલી ગંગાજળિયાની દેરી. તળાવમાં બારે માસ પાણી રહે. તળાવની બીજી બાજુએ મોતીબાગનો મહેલ જેમાં મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહનો દરબાર ભરાય. દેશી ઝાડવાંઓ, આસોપાલવ, આંબા, લાલ, પીળી અને સફેદ કરેણ, જાસૂદ.

ત્યાંથી જમણી બાજુ જાવ તો પિલ ગાર્ડન. પિલ ગાર્ડનમાં સાડા ચાર જાનવરનું એક ઝૂ. એક વાઘ, એક બોખો સિંહ અને રાજાએ પકડેલા બે દીપડા ! અને બાકીનું અડધું કયું તે ઓળખાય નહિ એવા રૂપમાં. પિલ ગાર્ડનથી આગળ ચાલો તો રાજાનો નીલમબાગ પૅલેસ અને તેના પછી બોર તળાવ. તળાવમાં બારે માસ પાણી. ફરવા જવા માટે ગામ આખાનું એક પ્રિય સ્થાન. ઝૂલતા પુલ ઉપરથી ચાલતાં એક ટાપુ ઉપરના બૅન્ડ વગરના બૅન્ડ સ્ટૅન્ડ જઈને બેસતાં અને સાથે લઈ ગયેલ ચિનાઈ શિંગ ખાતાં.

બીજું ફરવાનું સ્થાન તખ્તેશ્વર મહાદેવનું મંદિર. મોતીબાગ પૅલેસથી ડાબી બાજુ જાવ તો રસાલો આવે, ત્યાંથી જમણા વાઘાવાડી રોડ ઉપર હાલ્યા જાવ ત્યાં ટેકરી ઉપર ફરફરતા ધજાગરાવાળું મંદિર ગમે ત્યારે જઈને બેસવા જેવું સ્થાન છે. તેનું આકર્ષણ આજે પણ એવું ને એવું જળવાયું છે. તળેટીથી રસ્તો ગોળાઈમાં આરસનાં પગથિયાં સુધી પહોંચાડે. ત્રીસ-ચાળીશ પગથિયાં ચડો તો આરસનું એક લંબગોળ આંગણ. એ આંગણની વચ્ચે નાના મંદિરનું શિખર એ જમાનામાં

ગગનચુંબી લાગતું હતું.

વાઘાવાડી રોડ પર હાલ્યા જાવ તો ગધાડિયું ખેતર અને તેની પાછળ ગોળીબારની ટેકરી. રાજાના સિપાઈઓ રોજ ગોલંદાજીની તાલીમ લે. સીધા જાવ તો ભવ્ય શામળદાસ કૉલેજ અને વાઘજીભાઈની વાડી.

આ ભાવનગરમાં જઈને મારા દાદા વસેલા. ચાર ચોપડી ભણેલા અને નોકરીની ચટપટી લાગેલી. કોઈનું પાઘડું માગી, લોટામાં કોલસા નાખીને ડગલાને અસ્ત્રી મારી, હતી તેના કરતાં વધુ ઉમ્મર દર્શાવી એક નોકરીના ઇન્ટરવ્યૂમાં પાસ થયા અને પોસ્ટ ઑફિસમાં કામ મેળવ્યું. ખંત અને નિષ્ઠાથી પ્રગતિ કરી.

એક વખત કોઈ બળવાખોરની ટપાલ હાથવગી કરવા એક ગોરા સાહેબે તેમના ઉપર ગેરકાયદે દબાણ કર્યું. તેનો અડગ રહીને સામનો કર્યો, તે બદલ તો બીજા ગોરા સાહેબે પ્રશંસા કરી અને મોટું બિરુદ અપાવ્યું અને દાદાનું નામ ભાવનગરમાં ઝળહળતું થયું.

ભાવનગરના રાજાને એક બૅંક ખોલવા વિચાર આવ્યો અને મારા દાદા તેમની નજરમાં આવ્યા. તેમને મૅનેજર બનાવ્યા. દાદાએ પોતાના ગોઠિયાના દીકરા જગજીવનને એસિસ્ટન્ટ મૅનેજર બનાવ્યો. જગુ એક તો બ્રાહ્મણ અને તરવરાટ ઘણો, એટલે સરસ મેળ જામ્યો.

તેમાં ભાવનગરમાં વાત ઊડી : ''ઇંગ્લૅન્ડથી ઓલી રાણીએ સીધો દિલ્લી વાઇસરૉય લિનલિથગોને તાર કરી ઘઘલાવ્યો કે એલા આટલા વખતથી ન્યાં પડ્યો છ અને રૂડું ભાવનગર જોવા નથ ગ્યો !'' એટલે વાઇસરૉય એની પલટન લઈને ભાવનગર આવે છે. ધૂમ તૈયારીઓ થવા લાગી.

મોટી બજારનો રસ્તો તો સમજ્યા પણ પીરછલ્લાની ગલી અને ભા દેવાની શેરીના ખાડાખબડા એક રાતમાં પુરાઈ ગયા. સાવરણીએ સાવરણીએ ગામ આખું વળાયું. મોતીબાગ પૅલેસને નવો ડિસ્ટેમ્પરનો રંગ લાગી ગ્યો. ગંગાજળિયાની દેરીની બગલમાંથી વર્ષોના જામેલા લીલના પોપડા નાળિયેરનાં કાચલાંથી ઘસીને સાફ કર્યા. તાર-ઑફિસ અને પોસ્ટઑફિસને પીળી માટીથી અને બૅંકને ગળિયલ ચૂનાથી ધોળ્યાં. સવાર, સાંજ, બપોર, દિવસમાં ત્રણ વાર ફુવારાવાળા બંબા ધોરી મારગ ઉપર નીકળે.

આજના માર્કેટિયરો મોંમાં આંગળાં ઘાલી દે તેવું એક કૌતક થયું. પારિસ હૅર કટિંગ સલૂનમાં, ન્યૂ ફાઈન કોલ્ડ-ડ્રિંક ડેપોમાં, બૅંકમાં, સ્ટેશન પર, નવરાબાગની બાજુમાં સિનેમાનાં પાટિયા પર લૉર્ડ લિનલિથગો અને મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહના ફોટાઓ ચોંટી ગયા.

કાચની ભૂંગળીમાં ઝીણી વરિયાળીની પિપરમીટ ભરી બે છેડે બૂચ મારી અને એક છેડે ગુંદરથી ચોંટાડેલા યુનિયન જેક ઘરે ઘરે વહેંચવામાં આવ્યા. વાઇસરૉયનો વરઘોડો ક્યાંથી અને ક્યારે ઊપડશે અને કયે માર્ગે જશે તેની ચારે

બાજુ જાહેરાત કરવામાં આવી.

ભાવનગરના બધા બૅન્ડવાળાઓને નવાં કપડાં આપવામાં આવ્યાં. પિત્તળિયા પાવા, બ્યૂગલો અને ભૂંગળોને બ્રાસો લગાડી ચકમકતાં કરવામાં આવ્યાં. કિટ્સન લાઇટોમાંનાં જળી ગયેલાં રેશમી મેન્ટલો બદલાવવામાં આવ્યાં. મહારાજાની બે બગીઓ પર ઉકા મિસ્ત્રીનાં, અમરત દરજીનાં અને ફીરોઝ મિકેનિકનાં નજર અને હાથ ફરી વળ્યાં. નવી ગાદિયું સિવડાઈ ગઈ અને એને ભળતાં, કપડે મઢેલાં બટનો ટંકાઈ ગયાં. રસાલામાંથી છ અરબી કાળા ઘોડાઓ ધમારીને સજ્જ કરવામાં આવ્યા. ગફુર મિયાં અને તખુભાને વાઇસરૉય દીપી ઊઠે એવાં નવાં કપડાં અને વિલાયતથી મગાવેલી, ક્યાં લાકડી પૂરી થાય અને ક્યાં દોરી શરૂ થાય તે ખબર ન પડે તેવી સફેદ ચાબુકો મળી. ગાડીની પાછળ ઊભા રહેવાવાળા પસાયતા પોતાનો નવો ગણવેશ પહેરીને કુટુંબીજનો અને મિત્રો આગળ પ્રદર્શન કરતા.

મંદિરોની ધજાઓ ધોવાણી – અને જે વર્ષોનાં સૂર્યસ્નાન કરીને જળી ગઈ હતી તેને રાતોરાત જે મળે તે રંગનાં કપડાંમાંથી નવી સિવડાવીને બદલાવી દીધી. પોલીસની બંદૂકુંને પાલીસ થઈ ગયા અને પોલીસલાઇનમાં દિવાળીની યાદ આપે એવા ધડાકાભડાકા ચાલુ થયા.

ભાવનગર સ્ટેટ રેલવેને લોકો બ્રાહ્મણોની ગેરહાજરીમાં 'બામણ સંકટનિવારણ રેલવે' કહેતા. જેને ડાબે ખંભે જનોઈ હોય તેને ત્યાંની નોકરીમાંથી કોઈ દિ' જાકારો નથી મળ્યો. મહારાજાને ગૌ-બ્રાહ્મણ-પ્રતિપાળ અમથા નહીં કીધા હોય !

રેલવેનાં ઍન્જિનોનો ચકચકાટ વધી ગયો. મોટા ઉપરીએ પોતે આવીને રંગની પોપડી ઊખડી ગયેલા, જુવાની વટાવી ગયેલા ડબ્બાઓને નોખા કરી થોડા દિ' ગઢેચીના યાર્ડમાં દેશનિકાલ કર્યા. અને બધી ટ્રેનો નવોઢા જેવી કરી મૂકી.

રાજના બધા અમીર, ઉમરાવ, ઑફિસરો, ગામના નગરશેઠ, તેલના ઘાણાના માલિક આબિદભાઈ, લોખંડ બજારના બેતાજ બાદશાહ સી. ચંપકલાલ, ''આધુનિક આઇસ ફૅક્ટરી''ના માલિક પેસ્તનજી પસ્તાકિયા વગેરેને મોતીબાગ પૅલેસમાં વાઇસરૉયના રિસેપ્શન માટે આમંત્રણ આપ્યું કે નવને ડંકે મોતીબાગ મહેલમાં આવી જવું. ''એક મિનિટ મોડું થાય તો સામુકું માંડી જ વાળજો – પછી જોયું જશે. વાઇસરૉય તમારી વાટ નો જોવે'', એમ મોઢેથી સમયની 'અગત્ય' ગળે ઉતારવામાં આવી.

દાદા અને જગુભાઈને પણ એ કંકોત્રી મળી હતી. સામાન્ય રીતે દાદા કામે જાય ત્યારે એક ધોતિયું, ઉપર એક પૂરી બાંયનું, લિવરપૂલના શર્ટિંગમાંથી જેરામ દરજી પાસે સિવડાવેલું પહેરણ, ઉપર એક છપ્પન ઇંચનો બંધ ગળાનો ડગલો, માથે મલમલનો ફેંટો. પગમાં પરમાણું આપીને મેપા મોચી પાસે બનાવેલા, ખબ દઈને પહેરાય અને ખબ દઈને કઢાય તેવા જોડા. પહેરણના ખિસ્સામાં એક ભગવા રંગની

પારકર પેન, ડગલાના અંદરના ખિસ્સામાં સાંકળીથી બાંધેલું 27 હીરાવાળું સ્વિસ ઘડિયાળ. ગળે રુદ્રાક્ષની માળા. બધાં કપડાં સફેદ. રોજ ધોવાઈને દોરી ઉપર સુકવાય. ત્યાંથી સીધાં પહેરી લેવાનાં. જગુભાઈએ માંડ ગળે ઉતાર્યું કે આ પ્રસંગે ઇસ્ત્રીવાળાં કપડાં જરૂરી છે. હા પડી એટલે જગુભાઈએ ચક્રો ચાલુ કર્યાં. કપડાંને ગળી નાખી ધોવરાવ્યાં. ધોતિયું અને સાફાને ભાતના ઓસામણમાં ઝબોળી આર ચડાવરાવી. ધોબી અને તેની સાથે ઇસ્ત્રીનો પ્રબંધ થઈ ગયો.

ગઈ સાલ દાદાનો હજામ જશલો ગુજરી ગયો અને તેની વહુ લખુ રાત દાદા પાસે પોશ પોશ આંસુએ રડી કે જો દાદા બીજો હજામ ગોતે તો પોતે અને બે બાળકો રખડી પડશે એટલે મે'રબાની કરીને એવું નો કરતા. ''પણ તે તારા છોકરાં મારું વતું કરશે ?''

''ના બાપુજી, એ તો બચાડાં નાનાં છે. હું જ હજામત કરી આપીશ. રોજ જશલાની દાઢી હું કરતી એટલે મને આવડે છે....'' રકઝક કરી દાદાએ દયાદૃષ્ટિ કરી અને લખુને એ નિત્યકર્મ સોંપ્યું. આજ સુધી કંઈ ફરિયાદ કરવા જેવું નહોતું લાગ્યું.

આદેશ પ્રમાણે સવારમાં, લખુ વહેલી આવી ગઈ. લાજ કાઢી, સાડલો સંકોરી સામે ઉભડક બેઠી અને દાદાની આંખો ન દેખાય એટલે છેડો ઊંચો કરી, જેમ એકલવ્યે ખાલી પક્ષીની આંખ ઉપર મીટ માંડી હતી તેમ દાઢી ઉપર કેંદ્રિત થઈ. પાણી લગાડ્યું અને સાબુનો કૂચડો લગાડી ફીણ ફીણ કરી અસ્ત્રો ઉપાડ્યો. સબાકામાં હજામત પૂરી થઈ અને દાઢી ઉપર ફટકડીનો ગાંગડો ઘસી ઊભી થઈ, ''લ્યો મોઢું જુઓ.'' સામે બટકી ગયેલી ધારવાળી આરસી ધરી અને લખુ રાતે દુકાન વધાવી. દાદાએ ચમચમતી દાઢી ઉપર હાથ ફેરવી ચકાસી અને ગજવામાં તૈયાર રાખેલી બે આની લખુને આપી.

રોજ તો કાયમની ઠેરવેલી ઘોડાગાડી દાદાને લેવા આવે. પણ આજે મહારાજાએ વિક્ટોરિયા મોકલી આપી.

ટાપટીપ કરીને દાદા બેઠા અને રસ્તામાંથી જગુભાઈને ઉપાડ્યા. સંઘ દુવારકે પહોંચ્યો. નિશ્ચિત જગ્યાઓ પર બધા ગોઠવાવા લાગ્યા હતા. બામણિયા ચાની વ્યવસ્થા શિવશંકર મહારાજની ઉપર હતી. તેમને ખબર કે દાદા કૉફી જ પીએ છે એટલે 'પેશિયલ કૉફી' બનાવીને લાવ્યા, જગુભાઈ માટે ચા. આમ તો બહારનું કોઈ દિ' કંઈ દાદા પીએ નહીં પણ આ તો બ્રાહ્મણના હાથની કૉફી એટલે સતેજ રહેવા ખાતર પી ગયા.

વાજાં, બેંડના અવાજો દૂરથી સંભળાયા અને વરઘોડો પાસે આવતો લાગ્યો. મને સુરવાળ, કફની ને ઉપર આભલે ભરેલી બંડી પહેરાવી, પફ પાઉડર અને કોકા કરી, ગાલે મેશનું એક ટીલું લગાડી, બે હાથમાં પહોંચી અને પગમાં લાલ મોજડીઓ

પહેરાવી, હાથમાં પિપરમીટવાળો ધજાગરો પકડાવી મારાં બા અને બાપાજી બીજા દોસ્તો સાથે તળાવે લઈ ગયાં. વરઘોડામાં આગળ ઘોડા, પછી ઝૂલતો હાથી, પોલીસની કતારો, પછી વાજાંવાળાઓ ‘‘મારાં ભાભી કેવાં સોહામણાં’’ વગાડતા વગાડતા આવ્યા. નવા પડેલા નાટક ‘બિંબિસાર’નું એ લોકપ્રિય ગીત હતું અને તેણે ભાવનગરની પ્રજાને ગાંડી કરી મૂકી હતી.

એટલું જોયું અને મારી આંખો ઘેરાણી. વાઇસરૉયને જોયાનું યાદ નથી.

પોલીસનું બૅંડ મોતીબાગમાં આવી એક ખૂણામાં ગોઠવાઈ ગયું. વાઇસરૉય, અને તેનો એક હાથ પકડી તેની મઢમ, ધીમે ધીમે પગથિયાં ચડી હૉલમાં દાખલ થયાં. તેની પાછળ રાજકોટથી એજન્સીનો એક ગોરો આવ્યો. રાજા તેના મોભામાં સિંહાસને બેઠા રહ્યા. દીવાનસાહેબે સામા જઈને વાઇસરૉયને આવકાર આપ્યો અને રાજા પાસે લઈ ગયા. રાજાએ ઊભા થઈને હસ્તધૂનન કર્યું. પછી પટ્ટણી સાહેબ હૉલ ફરતા વાઇસરૉય અને તેની મઢમને લઈ ગયા અને એક પછી એક બધા માણસોની સાથે પરિચય કરાવ્યો. પેલા પેસ્તનજીનો વારો આવ્યો એટલે એમણે વાઇસરૉય સાથે હસ્તધૂનન કર્યું અને પછી પેલી મઢમ સામે હાથ ધર્યો. પેલી બેશરમ મઢમે પણ જરાય અચકાટ વગર પેસ્તનજીનો હાથ પકડી હસ્તધૂનન કર્યું.

પેસ્તનજી પછી આબિદભાઈએ અને બીજા એક-બે જણાએ મઢમ સાથે હસ્તધૂનન કર્યું. ત્યાં દાદાનો વારો આવ્યો. દાદાએ વાઇસરૉયની સાથે હાથ મિલાવ્યા અને તેની વહુ સામે બે હાથ જોડી નમન કર્યું. એણે, મારી વા’લીએ, પણ સામે નમસ્તે કર્યા. ક્યાંથી શીખી હશે તે રામ જાણે !

જગુભાઈનો વારો આવ્યો. બહુ ઉત્સાહથી તેણે વાઇસરૉય સાથે હાથ મેળવ્યા અને પછી હાથ લાંબો કરી તેની મઢમને ધર્યો. સ્મિત આપી મઢમે પણ હાથ લંબાવી હસ્તધૂનન કર્યું અને ધીમેથી બોલી ‘‘પ્લીઝ્ડ.’’

દાદા કતરાતી આંખે તાલ જોઈ રહ્યા અને અંદરથી ધૂંઆપૂંઆ થઈ ગયા. ગુસ્સો માંડ દાબી રાખ્યો. પ્રસંગ પૂરો થયો અને માણસો વીખરાયા એટલે ‘‘મારે ગામમાં જવું છે. તું તારે ગાડીમાં ઘરે પહોંચી જા. હું મેળે આવી જઈશ. અને જગુભાઈ, સાંજે તું જરા આવીને મળી જજે.’’ તેમ કહી દાદા જગુભાઈથી છુટ્ટા પડ્યા.

સાંજે સાડા ચારે દાદાનો રોજનો કાર્યક્રમ કે ઘરમાં કૉફી પી, ‘ટાઇમ્સ ઑવ્ ઇંડિયા’ લઈ બહાર બાવરની બાજુમાં, પીપળા નીચેના બાંકડે જઈને બેસે. અંગ્રેજી ભાષાની આંટીઘૂંટીઓ સમજવા પ્રયત્ન કરે. તેમાંથી અંગ્રેજી સરકારની કાબેલિયત પર અચંબો પામતા. આ માળાં સાળાં જાતે નીચાં વરણનાં પણ કેટલાં આગળ વધ્યાં છે ? એમના અનુભવમાં જે જે ખ્રિસ્તીઓ આવેલા તે બધા હિંદુ ધરમ તજીને વટલાયેલા જ મળ્યા હતા, અને બધા અંગ્રેજો ખ્રિસ્તી. તેમાંથી તેમને ચોખ્ખું ફલિત

થયું કે બધા અંગ્રેજો મૂળમાં હલકાં વરણના જ.

જગુભાઈ આવી ગયા અને બાજુમાં બેઠા. બેઠા એટલી વાર. દાદાએ આખી બપોર શું કહેવું અને કેવી રીતે તેના શબ્દો ગોઠવવામાં ગાળી હતી.

‘‘જગુ, ચોરાશી લાખ જન્મે માંડ માનવીની યોનિમાં જનમ મળે છે. તો તેમાંથી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જનમ બહુ જ ભાગ્યશાળીને જ મળે. આવેલી આ એક તક કોઈ ઓળવી નાખે તેને શું કહેવું ? તને જરાય શરમ નો આવી કે તારો બાપ જાણશે તો કેટલો કચવાટ થશે ? કુટુંબનાં પુણ્યો બધાં એક નબીરાએ પળમાં વેચીસાટી ખાધાં ? આપણી આખી જ્ઞાતિને મોઢે મેશ ઢળી ગઈ !’’ ભવાં ઉપર ચડી ગયાં, રોષ પૂરો પ્રજ્વલિત દેખાતો હતો. જગુને ખબર ન પડી કે તેનાથી એવો તો શું કાળો કામો થઈ ગયો હતો.

‘‘પણ, બાપુજી, મને ખબર નથી પડતી કે મારાથી શી ભૂલ થઈ ગઈ.’’

‘‘કીકલો છો તે ખબર ન પડે ? બે છોકરાનો બાપ થ્યો અને ખબર નો પડે કે શું કર્યું, એ છોકરાંને શો ઉછેર આપવાનો ? બીજાની બાયડીને હાથ લગાડે તે બ્રાહ્મણના સંસ્કાર કહેવાય ?’’

હવે જગુભાઈને સમજાણું. ‘‘પણ બાપુજી, આ તો એ લોકોની રસમ છે.’’

‘‘એ તો હલકાં વરણનાં છે. ખ્રિસ્તી થઈ જા પછી વાંધો નહીં. ડંકો વગાડીશ કે ઇતિહાસમાં આ પહેલો બામણ ખ્રિસ્તી થઈ ગ્યો. બહુ રૂપાળો લાગીશ !’’

પછી એક નવો વિચાર આવ્યો. ‘‘આ નાતમાંથી કાઢી મૂકશે તો તારા છોકરાને કોઈ કન્યા નહીં આપે ઈ ખબર છે ?’’

જગુભાઈ સમજી ગયા કે મામલો બગડ્યો અને વધુ બિચકે તે પહેલાં જરા મોડવી લેવો રહ્યો. ઊભા થયા અને બાપુજીના પગ પકડી લીધા, ‘‘બાપુજી, ભૂલ થઈ ગઈ. હું મારગ ભૂલ્યો. મને માફ કરો. હવે તમે કહો તે કરું. બાપુજી, બાપુજી !’’ ધ્રુસકે ધ્રુસકે પોક મૂકી.

‘‘આમ બાયડીની જેમ રડવા કેમ માંડ્યો ? છાનો રે !’’ ધોતિયાને છેડે જગુએ આંખો લૂછી. દાદાએ બૂમ મારી, ભીખાને બોલાવ્યો અને પાણીનો પ્યાલો મગાવ્યો. જગુભાઈ સ્વસ્થ થયા, દાદાનો ગુસ્સો જરા ઓસર્યો.

‘‘જગુ, પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નાખ. ન્યાતને જમાડી દે, એટલે સૌ સારા વાનાં થઈ જશે. અને જો, બહુ ડાયો થઈને શેનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે તેનો ઢંઢેરો નો પીટતો. શંભુરામ ગોરને કહેવું કે જરા મનશુદ્ધિની જરૂર છે એટલે કરું છું. ન્યાતમાં કહેવું તેં પગારવધારા માટે બાધા રાખી તે ફળી, એટલે યજ્ઞ કરાવ્યો અને સૌને જમાડ્યા એટલે બધું બરોબર થઈ જશે.’’

જગુ આ તક છોડે ? ‘‘બાપુજી, બીજાં તો ઠીક પણ આ મંછી તો કહેતી ફરે કે, નાત જમાડી પણ મેં કાંઈ કોઈ પગારવધારો જોયો નથી, તો તકલીફ થાય....’’

દાદા ખડખડ હસી પડ્યા, "મારો બાપ નીકળ્યો હોં ! જો, પાણી મૂક કે કોઈ દિ' કોઈ મઢમડીનો હાથ નહીં પકડું."

પાણી હાજર હતું. જગુએ પાણી હાથમાં લઈ શપથ લીધા.

"કાલે બૅંકમાં પગારવધારાના કાગળની યાદ દેજે. ભૂલતો નહીં"

જગુ એ ભૂલે ? "વાઇસરૉયના રિસેપ્શનમાં ભાવનગર ગામની સારી છાપ પાડવા માટે જગજીવન ત્રિવેદીને મહિને પાંચ રૂપિયાનો પગારવધારો કરવામાં આવે છે." એવો તુમાર લખાણો.

ગોર મારાજનું તરભાણું ભરાણું, બ્રાહ્મણો લાડુ જમ્યા, મંછા ગામમાં પહોળી પહોળી થતી ફરતી કહે, "એમણે એવો તો છાકો વાઇસરૉય અને એની મઢમ ઉપર બેસાડ્યો કે બાપુજી મોઢામાં આંગળાં નાખી ગ્યા કે કો'ક દિ' આ મારી ગાદી લેશે."

"અને ઓલા વાઇસરૉયે," ભાવનગરમાં વાત ઊપડી કે, "રાણીને રિપોટ મોકલાવ્યો કે આંઈ ફાંફળ છે, દોમદોમ સાયબીથી રે છે, અને વાંદરાએ કીધું કે જકાત વધારીએ તો વાંધો નહીં. તો મારે બેટે, બંદર ઉપર નાકાબંધી કરી અને દીવાન સાહેબ બેઠાં બેઠાં રોવે છે કે ક્યાં આ બલાને આટલાં માનપાન આપ્યાં !"

કિશોર રાવળ

['અમે ભાનવગરનાં' પુસ્તક : 2005]

❀

તમારા સ્નેહની રુશનાઈ ન'તી મેં એવી જાણી કે
લખાશે ગ્રંથ પૂરો ત્યાં બધા અક્ષર ઊડી જાશે;
સમંદર ખેલનારી એ ન'તી મેં એવી જાણી કે,
તમારી નાવ ઝાકળબિન્દુની માંહે બૂડી જાશે !

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

❀

મહારોગ ને મૃત્યુના સાગરમાં
લાખો ચીસ-નિશ્વાસભર્યા જગમાં,
સિતમે સળગંત ધરા-તલમાં
રસ-સુંદરતા કેરી શાયરી છે બધી જાળ સુનેરી ભૂખ્યાં જનને –
ત્યારે હાય રે હાય, કવિ ! તુંને શબ્દોની ચાતુરી ગૂંથવી કેમ ગમે !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

❀

બે વ્યક્તિચિત્રો

એક પ્રાર્થનાસમાજિસ્ટ

"કેમ છો વિઠ્ઠલરાવ, ક્યારે આવ્યા ?"

રસ્તેથી જતો હતો ત્યારે ઉપરના ઉદ્ગાર મારે કાને પડ્યા. ઉદ્ગાર કોના હતા એ તરત ઓળખીને ભક્તિભાવથી મેં પાછળ જોયું.

મારી સામે એંશી વર્ષના એક વૃદ્ધ ઊભા હતા. માથા પર ભાંડારકરી ઢબની સફેદ મેલી પાઘડી, શરીર પર ફક્ત કોટ, તેના ખીસામાં શરીર લૂછવાનો ખાદીનો એક નાનો કટકો, હાથમાં જાડી લાંબી લાકડી, કાન-નાકમાં વાળનાં ગૂંચળાંનાં ગૂંચળાં ! આંખને ખૂણેથી ને નાકમાંથી પાણી ગળતું હતું. આંખોમાં તેજ નહોતું, ભાવ નહોતા, જીવ નહોતો, કાચના બે નિર્જીવ ટુકડાની જેમ તે મારી સામે જોતી હતી. પણ હોઠ હસતા હતા.

બુઢ્ઢા કાકા લાકડીને ટેકે એક એક ડગલું કષ્ટપૂર્વક ઊંચકતા ચાલતા હતા. કાકા બોલ્યા, "શું, શા ખબર છે નગરના ? ઑલ રાઇટ ? અમારો ગંપુ કેમ છે ? સરસ ચાલતો હશે લુચ્ચો હવે ! સમાજ ઠીક ચાલે છે ને ? રવિવારની સર્વિસ કદી ચૂકતો નથી ને ? સરસ, વેરી ગુડ. થૅંક્સ ! (કાકાને કારણ વગર થૅંક્સ કહેવાની ટેવ હતી.) ઠીક, ચાલો હવે અમારે ઘરે. પાસે જ છે. ચાલો તમને અમારી ગૅરેટ બતાવું. ટાઇમ છે ને ? અમે તો શું, ઓલ્ડ ફોક – ન પ્રવૃત્તિ, ન કામધંધો ! હાં ! હાં ! હાં !"

મેં કાકાનો હાથ પકડ્યો. ઘર પાસે જ હતું, પરંતુ ત્યાં સુધી પહોંચતાં અમને દસબાર મિનિટ લાગી.

ઘરના અંધારિયા દાદર પરથી અમે ઉપર ચડવા માંડ્યા. નીચે એક છોકરી ઊભી હતી. કાકાએ તેને કહ્યું, "બગુ, જા જોઉં. સરસ મજાની બે કપ ચા બનાવી લાવ. નાઇસ ગર્લ. અરે, ના ન કહો. તમારે લીધે અમને પણ મળશે. હાં ! હાં ! હાં !"

ઉપર એક નાનકડા ઓરડામાં અમે ગયા. સામાનબામાન બહુ નહોતો. એક શેતરંજી, તેની પર ગાદલાનો વીંટો. ભીંત પર રાજા રામમોહનરાય, ન્યાયમૂર્તિ રાનડે અને રામકૃષ્ણ ભાંડારકરનાં ચિત્રો હતાં. ઓરડામાં દાખલ થતાં જ કાકાએ આ ત્રિમૂર્તિને પ્રણામ કર્યા. લાકડી નીચે નાખી, ભીંતને અઢેલ્યા ને ઘસડાતા નીચે બેઠા. બે મિનિટ બોલી શક્યા નહીં. ખીસામાં મૂકેલો ખાદીનો કટકો કાઢીને આંખ ને નાક લૂછીને કાકા બોલ્યા, "સમાજનું ઠીક ચાલે છે કહ્યુંને ? વેરી ગુડ – વેરી ગુડ, થૅંક્સ. રવિવાર ચુકાવો ન જોઈએ હં ! હમણાં સર્વિસનું ફાવશે નહીં. ધીરે ધીરે ટેવ પડશે. તુકારામના એકબે અભંગ ગાવા, પ્રેયર કરવી, આરતી બોલવી. બહુ થયું. કઈ આરતી બોલો છો હંમેશાં ? 'શરણ હું જગન્નાથ' જ બોલવી. બહુ પૅથેટિક !"

પૌત્રી ચા લઈને આવી. મેં ચા પીવા માંડી. કાકાએ ધ્રૂજતા હાથે ચા રકાબીમાં કાઢી. રકાબી હોઠ પાસે આવી. એટલી વારમાં હોઠ પર તે સાત્ત્વિક બાલહાસ્ય ચમક્યું. રકાબી અટકી. કાકા બોલ્યા, “સમાજ – સમાજના કામમાં રુકાવટ આવ્યા કરે તે ન ચાલે. માધવરાવજી ગયા. દાદા (ડૉ૰ ભાંડારકર) ગયા. પહેલાંની લાઇફ હવે રહી નથી; પણ સામે ખાઈમાં મડદાં પડે તોયે સોલ્જરે આગળ વધવું જ જોઈએ. A soldier must fight; must fight. મંદિરમાં ચારપાંચ માણસો આવે છે, કોઈકોઈ વાર તો હું એકલો જ હોઉં છું. A soldier must fight. દાદા ગયા પછી ઉપાસનામાં રુકાવટ આવવા દીધી નથી. અમસ્તો જ રઝળતો પીઠ સુધી જાઉં છું, બેસું છું, પ્રાર્થના કરું છું. બોલનારો હું, સાંભળનારો હું જ ! Must fight ! દરબારમાં હાજરી પુરાવવી જ જોઈએ. હાં ! હાં ! હાં !”

મેં ચા પીવાનું યાદ કરાવ્યું. રકાબી ખાલી થઈ. ફરી પાછા કાકા બોલ્યા, “આ વખતે ઠાઠથી ઉત્સવ થવો જોઈએ હં કે ? તમારા સમાજને પચાસ વર્ષ થયાં. સ્થાપના વખતે ઉમિયાશંકરની સાથે હું હતો જ પ્રયત્નો કરવામાં. મુંબઈ, અમદાવાદ ઉત્સવના પત્રો મોકલજો હં. હું આવું કે ? બહુ દિવસથી નગરમાં આવવાનું મન થયા કરે છે. પણ કોણ લઈ જાય ? લઈ જશો તો હું બિચારો આવીશ. કૌટુંબિક ઉપાસના કરીશ. મેમ્બર્સના ઘરે જઈને તેમનાં બાળકોને મળીશ. તેમના ચૂલા પાસે પ્રાર્થના કરીશ. લઈ જવાના હો તો પહેલાં જણાવજો. એંગેજમેંટ કરો એટલે અહીં કાંઈ કામ માથે નહીં લઉં. ઠીક, તમને મોડું થતું હશે. બે મિનિટ બેસો. થોડી પ્રેયર કરીએ. પછી જજો.”

કાકાએ આંખ વીંચી. આંખમાંથી પાણી વહેવા માંડ્યું. કંપતા ઊંડા અવાજે કાકાએ તુકારામનો એક અભંગ ગાયો અને નાનીશી પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થના બાદ કાકા બોલ્યા, “પરમાત્મન્, સમાજનું કાર્ય કરવા અમને ઇચ્છા દે, શક્તિ દે. તારા નામને અમારા દ્વારા સર્વત્ર પ્રસાર થવા દે. શાંતિઃ ! શાંતિઃ ! શાંતિઃ !” પછી ઊંડા, એકદમ ઊંડા અસ્પષ્ટ તૂટક સ્વરે ‘તમસો મા જ્યોતિર્ગમય’ બોલ્યા.

મારી આંખ સામે એ ગંદી ઓરડીમાંથી તે ગંદો વૃદ્ધ અદૃશ્ય થયો. હિમાલય ઓળંગીને આવનારા પહેલા આર્યનું સૂર્યનું મંત્રોચ્ચારપૂર્વક આવાહન મને સંભળાવા માંડ્યું. નૈમિષારણ્યમાં ગાયેલો સામવેદ મારા કાને પડ્યો.

વૃદ્ધ કાકાને નમસ્કાર કરીને હું દાદર ઊતરીને નીચે આવ્યો. કાકા બારણું પકડીને દાદર પર ઊભા હતા. કટકાથી આંખો લૂછીને બોલ્યા, “વિઠ્ઠલરાવ, સમાજ – સમાજને ભૂલશો નહીં.”

મૃત્યુ મોં ફાડીને સામે ઊભું હતું. તોયે કેટલો આ અદમ્ય આશાવાદ !

થોડા દિવસ પહેલાં પુણે ગયો હતો. મંદિરમાં કાકાની જગા ખાલી હતી !

*

એક ઇતિહાસસંશોધક

થોડા દિવસ પહેલાં મારે કંઈક કામ માટે ... ગામે જવું પડ્યું. ઇતિહાસસંશોધનના કામમાં અનેક વર્ષોથી વ્યસ્ત એક વૃદ્ધ કાકા આ ગામમાં રહે છે એ હું જાણતો હતો. મારું કામ પૂરું થયા પછી હું સીધો એ કાકાના ઘર તરફ વળ્યો.

બપોરનો સમય હતો. મેં અંદર ડોકાઈને જોયું. કાકા એક જીર્ણ શેતરંજી પર ઉઘાડા ડિલે બેઠા હતા. પાછળ લાલ રંગનો એક તકિયો હતો. સામે પચાસ-પોણોસો પાનનાં બીડાં પડ્યાં હતાં. પાસે પાનસોપારીનો ડબો હતો. કાકા ખરલમાં બીડું ખાંડતા હતા. હાથ ખાંડવાનું કામ કરતા હતા, પણ ધ્યાન બધું સામે લાંબે સુધી ફેલાયેલા જૂના પીળા ઉજ્જૈની કાગળ પર હતું.

મેં એમ જ આગળ જઈને નમસ્કાર કર્યા. કાકાએ મારકણી ભેંશની જેમ ઊંચું જોયું. તેમને હાંકી કાઢવાનો સમય ન દેતાં મેં કહ્યું, “હું તમને મળવા આવ્યો છું. આપણને એકબીજાનો પરિચય નથી. મને ઇતિહાસમાં થોડોઘણો રસ છે. તમારા કેટલાક ગ્રંથ પણ ઉથલાવ્યા છે. અહીં કામ માટે આવ્યો હતો, થયું મળી આવું.”

કાકા બુલંદ અવાજે બોલ્યા, “એમ કે ? બહારથી આવ્યા છો ? આવો, આવો, બેસો અહીં. પાનબાન ખાઓ છો ? ના ? ઠીક ભાઈ. અમને આના વગર ચાલે નહીં. આ મારું અફીણ જ થઈ ગયું છે.”

બીતો બીતો હું કાકાની સામે શેતરંજીના એક ખૂણે બેઠો અને ઓરડામાં ફરતી નજર નાખી. જ્યાં જુઓ ત્યાં એક પર એક રચેલા કાગળપત્રોનાં પોટલાંના ઢગલા ! કાકાની બાજુમાં કેટલાક પીળા પડી ગયેલા કાગળ પડ્યા હતા. પાસે જ થોડાંક અંગ્રેજી-મરાઠી પુસ્તકો હતાં. ત્યાં જ બરુની કલમો, ખડિયા અને કેટલાક હાથીછાપ કોરા કાગળો હતા.

બધો જ ભૂતકાળ ! તે ત્રણચાર-સો વર્ષના જૂના ઓરડામાં એંશી વર્ષના એ કાકા સેંકડો વર્ષ પહેલાંના કાગળપત્રોનાં પોટલાંના ઢગલા વચ્ચે જૂનો પેશવાઈ ખડિયો પાસે રાખીને જૂની ખરલમાં પાનનું બીડું ખાંડતા હતા. વર્તમાનકાળે – વીસમી સદીએ – તે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો. મેં સામેની ભીંત તરફ જોયું. શિવાજી મહારાજ અને મોટા માધવરાવસાહેબની છબીઓ ભીંત પર ટાંગેલી હતી. મને ભીંત તરફ તાકતો જોઈને ખરલમાંના પાનનો એક ફાકડો ભરીને કાકા બોલ્યા, “બસ, બે જ માણસો. મહારાજ અને મોટા માધવરાવ એટલે જ મરાઠાશાહી. હજી માધવરાવની યોગ્યતા તમને લોકોને સમજાવાની બાકી છે. થોડા દિવસ જીવવા દો, એટલે દેખાશે તમને ગંમત.”

મેં કહ્યું, “તમારા હજી કેટલા ભાગ બહાર પડશે ? 1858 સુધી લઈ જશો કે ?”

કાકા બોલ્યા, “કેટલા ભાગ બહાર પડશે ? અરે અનંત. તેમને કાંઈ મર્યાદા

છે કે ? અહીં આવો; આ ઓરડામાં જુઓ.''

મેં બાજુના ઓરડામાં ડોકાઈને જોયું. જૂનાં પોટલાંથી ઓરડો ખીચોખીચ ભરેલો હતો. પોટલાં છતને અડતાં હતાં. વૃદ્ધ કાકા બોલ્યા, ''જોયાં ને આ પોટલાં ? આટલાં હજી વાંચવાનાં છે. તેમની તિથિઓ મેળવવી જોઈએ, નકલો ઉતારવી જોઈએ, વર્ગીકરણ કરવું જોઈએ, ખુલાસાની નોંધો લખવી જોઈએ. કેટલા ભાગ થશે, કહો ?''

''પણ.... પણ...'' મેં બીતાં બીતાં કહ્યું, ''આ કેટલા દિવસ ચાલશે ?''

કાકા ગંભીરતાથી બોલ્યા, ''અરે, મરું ત્યાં સુધી ! મરી જાઉં એટલે પત્યું, પૂરું થયું. એમ તો મને પુનર્જન્મ પર વિશ્વાસ છે. ફરી પાછો મારા છત્રપતિના મહારાષ્ટ્રમાં જન્મ લઈશ, ફરી પાછો તમને ગંદા દેખાતા કાગળો છાતીએ વળગાડીને કામ કરીશ.''

બોલતાં બોલતાં કાકાએ હળવેથી એક જૂના પોટલા પર પ્રેમથી હાથ ફેરવ્યો, જાણે કે એ તેમનો પૌત્ર જ હોય.

કાકા આગળ બોલ્યા, ''પણ પુનર્જન્મ સુધી ધીરજ ક્યાંથી રહે ? આ જન્મમાં જ થાય તે કામ કરવું જોઈએ. હું હજી એમ કાંઈ પંદર વર્ષ સુધી નહીં જાઉં ! લખી આપું છું તમને. જુઓ આ કાંડું. જૂનો જમાનો જોયો છે, રાવ ! એમ જ નહીં.''

મેં કહ્યું, ''પણ કાકા, તમે હવે વૃદ્ધ થયા છો. થોડીક બીજાની મદદ લેવાની હવે. નકલ તો કોઈક પાસે કરાવી લો.''

''ના, ના, ના ! એ વાત જ નહીં. મદદ ? કોની મદદ લઉં ? તમારા જેવા જુવાનિયાઓની ? રામ રામ કરો. અરે, ફક્ત નકલ કરવા આપો તોયે સત્તર ભૂલો કરશે. 'હંબીરરાય'ને 'બહીરરાય' બનાવશે. 'મંબાજી'નું 'લાંબાજી' કરશે. કાંઈ કહેશો જ નહીં. મારું કામ મારે જ કરવું જોઈએ – બધું મારે જ કરવું જોઈએ. સમય ઓછો રહ્યો છે. દશપંદર વર્ષ જોતજોતામાં વીતી જશે. અમારો નાના કહે છે, 'હવે આરામ કરો. મંદિરમાં દેવદર્શન માટે, પોથીપુરાણ માટે જાઓ.' તે છોકરાને શી ખબર, આ જ ઓરડામાં (શિવાજી મહારાજની છબી સામે આંગળી ચીંધીને) મારા દેવ બેઠા છે. આ ઓરડામાં આ મારી પોથીઓ પડી છે. આ અમારા મહારાષ્ટ્રવેદ ! હાં હાં હાં ! બોલ્યા, દેવધર્મ કરો. શાનો દેવ ને શાનો ધર્મ ! અરે, એકાદ ગૂંચવણભર્યા હુકમનામા કે સનદની પાછળ પડું તો બબ્બે દિવસ સ્નાન ને જમવાનુંયે રહી જાય. એક હાથે ધાણી ખાવાની ને બીજા હાથમાં કાગળ. બસ. આમ ચાળીસ વર્ષ આ ઓરડામાં વિતાવ્યાં. તમારા જગતમાં શું ચાલી રહ્યું છે એની કોને પડી છે ! તમારું એ મહાયુદ્ધ શરૂ થયા પછી બે વર્ષે તો મને ખબર પડી. અને હમણાં થોડા દિવસ પહેલાં સુધી તો હું માનતો હતો કે તે ચાલુ જ છે હજી. અમારે શું કામ છે તમારી આ નવી ભાંજગડોનું ? લડો, વ્યાખ્યાનો આપો, મરો ! જે કરવું હોય તે કરો ! અમારું આખું જીવન પેશવાઈમાં ચાલે છે. પેશવાઈમાં જ અમે મરશું. 1796 સુધી તો આવી પહોંચ્યો. પછીના તબક્કે પહોંચવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે. પણ 1818 સુધી પહોંચવું

મુશ્કેલ છે. વચ્ચે જ ઘોડા દગો દેશે. વસઈ સુધી પહોંચાય તોયે ઘણું. પછીનો તો શાનો ઇતિહાસ ? વસઈમાં જ મરાઠાશાહી ડૂબી !''

કાકાને શ્વાસ ચડ્યો. એમણે ફરી શેતરંજી પર આસન જમાવ્યું, બીડું બનાવ્યું, ખરલમાં કૂટ્યું. ફરીથી બીડાંનો ચૂરો મોઢામાં ગયો. કાકા આગળ બોલ્યા, ''જીવવું જોઈએ મારે. અરે, તમારું નામ શું ? કહ્યું નથી લાગતું હજી. હું પણ ભૂલી ગયોને. ઠીક, જવા દો. શું કહેતો હતો ? હં. હું જૂની પેઢીનો છેવટનો રહ્યો છું. મેં નજરોનજર જે જોયું છે તે તમને સપનામાંયે નહીં દેખાય. અરે, પેશવાઈમાં હરતાફરતા માણસો મેં જોયા છે, તેમના મોઢે અનેક વાતો સાંભળી છે. તમે નવા માણસો શું ઇતિહાસ લખવાના ? તમારી ભાષા જુદી; રહેણીકરણી, બોલવું, ચાલવું બધું જ જુદું. રાવ, પેશવાઈનો ઇતિહાસ લખવા પેશવાઈ મન જોઈએ; હા અને (છાતી કાઢીને) પેશવાઈ દેહ જોઈએ. એટલે કહું છું, મારે પાંચદશ વર્ષ જીવવું જોઈએ. મગજમાં જે જે ભર્યું છે તે તે કલમમાંથી ઊતરવું જોઈએ. એક જ વાત કહું છું : ભીમથડી, ગંગથડી ઘોડાઓ 'દાદા'ને અટકાયતની પાર લઈ ગયા – ક્યાં ગઈ એ ઓલાદ ? કહો ! નહીં જ કહી શકો. રાવ, પેશવાઈ આટોપાઈ ગઈ પછી એક લાખ ઘોડા થાણામાં મરી ગયા, થાણામાં. દશવીસ કોસની મજલ કાપવાનો તેમનો પેઢીઓથી દેહધર્મ. લડાઈઓ પૂરી થઈ, 'ખલક ખુદા કા, મુલૂક અંગ્રેજ સરકાર કા' થયાં. કામ પૂરું થયું. થાણામાં બાંધ્યા પછી ટપોટપ તે મર્યા. જૂના શિલેદાર ગયા, જૂના ઘોડા ગયા. તમારી ઓલાદ જ જુદી. કહો છો, અમે ઇતિહાસ લખશું !''

પણ કાકાને શ્વાસ ચડ્યો. ફરીથી એક બીડું ખરલમાં કૂટ્યું. ફરીથી મોઢામાં ચૂરો ગયો. કાકા બોલ્યા, ''ઠીક. હવે તમે જાઓ. બહુ સમય લીધો. આટલી વારમાં તો બેત્રણ નકલો થઈ ગઈ હોત. બહારગામથી આવ્યા છો એટલે વાત કરી તમારી સાથે. અહીંના કોઈની અંદર આવવાની હિંમત નથી. આ લાકડી લઈને દોડું. ધૂની કહે છે, કહેવા દો. સારું જ થયું. નકામાં ગપ્પાં મારવાનો સમય આંહીં કોને છે ? ઠીક, આવજો !''

[પ્રસ્તુત વ્યક્તિચિત્રની પ્રેરણા પ્રખ્યાત ઇતિહાસસંશોધક, કવિ, નાટકકાર વાસુદેવશાસ્ત્રી ખરે(1858-1924)ના વ્યક્તિત્વમાંથી મળી છે.]

વિઠ્ઠલરાવ ઘાટે (અનુ૦ જયા મહેતા)

❀

હરિ ! મને ઝરણ બનાવી ગિરિથી દોડવ્યો,
વળી તમે દરિયો થઈ દીધી દિલે આશ :
હવે હું સૂતો ક્યમ રહું ?

મુકુન્દરાય પારાશર્ય

❀

ટાવરનું ઘડિયાળ બગડી જાય ત્યારે –

છેલ્લા દશકામાં જેમનો ઔદ્યોગિક પ્રસ્તાર અઢળક થઈ ગયો છે એવા એક સ્વજને હમણાં વાતવાતમાં કહ્યું, “તમને તો ઘણા છાપાવાળા ઓળખતા હશે. થોડાક એવા છાપાવાળાઓની ‘ભૈબંધી’ મને કરાવી આપો. આપણું કામકાજ હવે વધતું જાય છે. એટલે છાપાવાળાની ભૈબંધી રાખી હોય તો ખપ લાગે.”

આ સ્વજન જેમને છાપાવાળા કહેતા હતા અને જેમની ભૈબંધીનું એમને મન મૂલ્ય હતું એ વિશે વધુ ખુલાસો માગવાની મારી હિંમત ચાલી નહીં. ઘણા ઉદ્યોગપતિઓ અને રાજકીય નેતાઓ ‘છાપાવાળાઓ’ સાથે આવી ભૈબંધી રાખે છે. બીજી ભાષાની કોઈ વાત આપણે નથી કરવી પણ આપણી ભાષામાં નર્મદ, ગાંધીજી, અમૃતલાલ શેઠ, ઝવેરચંદ મેઘાણી અને શામળદાસ ગાંધી, આજના જે છાપાવાળાઓના પૂર્વજો ગણી શકાય એમણે જો આ સ્વજનની વાત સાંભળી હોત તો એમને કેવી લાગણી પેદા થઈ હોત એ કલ્પના કરવી અઘરી છે.

થોડાં વરસો પહેલાં ‘સમકાલીન’ના તત્કાલીન તંત્રી હસમુખ ગાંધીને, અર્ધી અર્ધી ચાના ઘૂંટડા ભરતાં મેં વાતવાતમાં કહ્યું હતું કે બૅન્કોમાં કેવો કેવો ભ્રષ્ટાચાર ચાલે છે. બે દિવસ પછી મારી પાસેથી મળેલી આ અંગત માહિતીને હસમુખભાઈએ પોતાના તંત્રીલેખમાં ઠાલવી દીધી હતી. આ વાંચ્યા પછી મેં એમને કહ્યું કે જો તમે ભ્રષ્ટાચાર વિરુદ્ધ જ લખવા માગતા હતા તો મેં અંગત રીતે આપેલી આ બૅન્કોના ભ્રષ્ટાચારની માહિતી સાથે જ તમારે તમારા પોતાના અનુભવની, પત્રકારોના ભ્રષ્ટાચારની માહિતી પણ છાપવી જોઈતી હતી. ત્યારે હસમુખભાઈએ એમની લાક્ષણિક ઢબે અત્યંત ક્રોધે ભરાઈને પોતાના જ ગાલ ઉપર તમાચા મારતાં મને કહેલું : “લખી લ્યો, હું તમને યાદી આપું. આપણો કયો પત્રકાર કયા અને કોના પગારપત્રક ઉપર સહી કર્યા વિના કેટલાં નાણાં મેળવે છે.” આટલું કહ્યા પછી એમણે દાખલો આપ્યો : “ફલાણા કટારલેખકે ફલાણા માફિયાને, એ જાણે દેવનો દીકરો હોય એમ એને પોતાની કટારમાં ચીતર્યો છે. ફલાણા પત્રકારે ફલાણા શેઠને, એ જાણે પરદુઃખભંજક રાજા વિક્રમ હોય એમ પોતાની પેનને અભડાવી છે. પણ એની રજેરજ વાત હું જાણું છું. બધા જ સાલ્લા સબ સ્ટાન્ડર્ડ છે.”

કોઈક રાષ્ટ્રીયકૃત બૅન્કના બોર્ડ ઑફ ડાયરેક્ટર્સની બેઠક ત્યારે રાજકોટમાં મળી હતી. બેઠક પૂરી થયા પછી વળતે દિવસે સવારે બધા ડાયરેક્ટરો રાજકોટ એરપોર્ટ ઉપર વિમાનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા ત્યારે બૅન્કની કોઈક ગ્રાહક કંપની તરફથી ભેટો આવી પહોંચી. ‘ફૂલછાબ’ના એ વખતના તંત્રી હસમુખ સંઘાણી પણ એ જ વિમાનમાં મુંબઈ જઈ રહ્યા હતા. એમણે આ જોયું.

પોતે રાજકોટના એરપોર્ટ ઉપર જે દૃશ્ય જોયું હતું એની વાત કરતાં હસમુખભાઈએ મને કહ્યું : “બૅન્કના ડાયરેક્ટરો સુધ્ધાં જાહેરમાં આવી ભેટોનાં

બૉક્સ પકડીને ઊભા રહેતા શરમાતા નહોતા.” જવાબમાં મેં કહેલું, “તમે જોયેલા દૃશ્યનો હું બચાવ કરવા નથી માગતો; પણ ચર્ચગેટ સ્ટેશન ઉપર મોડી રાત્રે બોરિવલીની લોકલ ગાડી પકડતા પત્રકારોને તમે જોયા છે ? કોર્પોરેટ સેક્ટરની કંપનીઓ દ્વારા યોજાયેલી પત્રકાર પરિષદમાંથી ચિક્કાર દારૂ પીને, કંપનીના વડા તરફથી અપાયેલી ભેટોનાં પડીકાં હાથમાં લઈને ઊભેલા – ખરેખર તો લથડતા – કેટલાય પત્રકારો તમને ત્યારે જોવા મળશે.’

શ્રી હરિભાઈ કોઠારીએ એક વાર કહ્યું હતું કે જો એમનું પોતાનું કાંડા-ઘડિયાળ બગડી જાય, તો એ પોતે જ ગાડી ચૂકી જાય અને એમને સહન કરવું પડે. જો ઘરની દીવાલનું ઘડિયાળ બગડી જાય તો ઘરમાં અવ્યવસ્થા થઈ જાય. પણ જો શહેરના ટાવરનું ઘડિયાળ સમય દર્શાવવાનું ચૂકી જાય તો ઘણા લોકોને ઘણું સહન કરવું પડે, કેમ કે ટાવરના ઘડિયાળને સાચું માનીને ત્યાંથી પસાર થતા ઘણા લોકો પોતાના કાંડા-ઘડિયાળનો સમય મેળવતા હોય છે. ટાવરના ઘડિયાળને ખોટકાઈ જવું પરવડે નહીં.

તંત્રીઓ, પત્રકારો, કટારલેખકો જો ધારે તો આવાં ટાવરનાં ઘડિયાળ બનવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

દિનકર જોષી

[‘દિવ્ય ભાસ્કર’ દૈનિક : 2005]

❀

જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી,
યામિની વ્યોમસર માંહી સરતી;
કામિની કોકિલા કેલિકૂજન કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી;
પિતા, સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !

મણિશંકર ર૦ ભટ્ટ, ‘કાન્ત’

❀

મૃગજળ બની છલકતો ફરું રણની રેતમાં,
‘આદિલ’, કદી સમુદ્રના તળિયે જઈ બળું !

‘આદિલ’ મન્સૂરી

❀

દરિયાનું નામ એણે કદી સાંભળ્યું નથી,
ખાબોચિયાંને ઠાઠથી તે તરવા નીસર્યા !

રમેશ પારેખ

એનું કારણ શું ?

એક પ્રશ્ન થાય છે : આપણા સમાજમાં બુદ્ધિશીલોનું વર્ચસ્ નથી, એનું કારણ શું ? રાજકારણવાળા એમને વેદિયા ગણે છે. એમને લોકસંપર્ક હોતો નથી. વિચારો કાંત્યા કરવા અને સક્રિય બનીને વર્તમાન સમસ્યાઓને ઉકેલવા આગળ આવવું નહિ, એવો કહેવાતા બુદ્ધિશીલોનો આચાર હોય છે. એનો લોકસંપર્ક એ છાપામાં એકાદ કોલમ લખતો હોય છે એટલા પૂરતો જ હોય છે. ઘણી વાર એ સત્યને ભોગે તર્ક લડાવવાની રમતમાં રાચતો હોય છે. પણ જરૂર પડે ત્યારે આ રાજકારણવાળાઓ બુદ્ધિશીલોને પોતાના સમર્થન માટે વાપરે છે. બધા જ બુદ્ધિશીલો અપરિગ્રહી, અનાસક્ત હોતા નથી. એમને આ કે તે જોઈતું હોય છે. આથી રાજકારણવાળાના ખરીતા તેઓ તૈયાર કરી આપે છે. જરૂર પડે ત્યારે દસ્તખત પણ કરે છે. પણ એથી આગળ વધીને જો એમના કારભારમાં બુદ્ધિશીલો દખલગીરી કરે, તો એમને પડતા મૂકવામાં રાજકારણવાળાઓને સહેજેય સંકોચ થતો નથી.

આપણે ત્યાં બુદ્ધિશીલોની ઝાઝી આબરૂ નથી. વિદ્યાપીઠોમાં જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તેઓ રાજકારણના દાવપેચ ઘુસાડે છે એવો એમના પર આરોપ છે. તેઓ પવન જોઈને પીઠ ફેરવનારા કાયર છે. આંતરિક પ્રતીતિનું સમર્થ ઉચ્ચારણ કરીને સમાજના એક વિધાયક બળ તરીકે કામ કરવાની એમની તૈયારી હોતી નથી. બુદ્ધિનિષ્ઠ અધ્યાપકને મોટો મોભો આપીને વહીવટી તંત્રનાં સૂત્રો સોંપ્યાં કે તરત જ ચોકઠામાં બરાબર ગોઠવાઈ જવા માટે જરૂરી બધાં જ સમાધાનો કરી લેવા એ તત્પર થઈ જાય છે. આથી જ શાસકો અને સમાજમાં વગ ધરાવનારો વર્ગ બુદ્ધિશીલોને પરાસ્ત કરવા બુદ્ધિશીલોનો જ ઉપયોગ કરે છે.

''જે બાબતમાં બુદ્ધિશીલોની પહોંચ નહીં હોય તેમાં એમણે માથું મારવું જોઈએ નહિ. તેઓ રાજકારણના કે સમાજના 'નાજુક પ્રશ્નો'ને સમજી શકતા નથી, કુનેહથી કામ પાર પાડવાનું જાણતા નથી. સત્યનું નામ લઈને હોબાળો મચાવી જાણે છે. બીજાં ક્ષેત્રોમાં અનધિકાર પ્રવેશની ચેષ્ટા છોડી દઈને તેઓ વિદ્યાપીઠના વર્ગોમાં, પુસ્તકાલયોમાં, પ્રયોગશાળાઓમાં પોતપોતાની રીતે વધુ વિકાસ સાધવામાં સક્રિય બને તો જ સમાજને લાભ થાય.'' આવી સુફિયાણી સલાહ વિદ્યાપીઠના કોઈ ને કોઈ બૌદ્ધિક કાર્યક્રમમાં 'ઉદ્ઘાટન' કરવા અને 'આશીર્વચન' આપવા આવેલા રાજકારણીઓને મુખે ઉચ્ચારાતી આપણે સાંભળી હોય છે.

બુદ્ધિશીલ હોવાનો ડોળ કરીને પાંચમી કતારિયાની જેમ બુદ્ધિશીલોના વર્ગમાં ઘૂસી જઈને એને અંદરથી તોડનારો એક નવો વર્ગ ઊભો થયો છે. એનાથી સાવધ રહેવાની ખાસ જરૂર છે.

સુરેશ હ૰ જોષી
['ઇતિ મે મતિ' પુસ્તક]

પારદર્શક નિખાલસતા

કાફકાએ એની ગદ્યકૃતિઓનો પ્રથમ સંગ્રહ પ્રકાશકને છાપવા માટે મોકલ્યો ત્યારે સાથે એક પત્ર લખ્યો હતો એમાં એણે લખ્યું હતું, ''આ સાથે, તમે જોવા માગેલા તે, કેટલાક નાના ગદ્યખંડો મોકલું છું; એક નાનકડું પુસ્તક થાય એટલા એ છે. હું જ્યારે આ હેતુથી એનું સંકલન કરતો હતો ત્યારે મારે બે રીતે પસંદગી કરવી પડતી હતી : એક તો મારી જવાબદારીની ભાવનાને સંતોષે એ રીતે, બીજું તમારાં સુંદર પુસ્તકોની શ્રેણીમાં મારું પણ પુસ્તક હોય એવી ઉત્સુકતાથી પ્રેરાઈને. આ બાબતમાં દરેક પ્રસંગે હું સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ નિર્ણય લઈ શક્યો છું એવું નથી. પણ તમને જો એથી પ્રસન્નતા થાય અને જો તમને આ છાપવા જેવું લાગે તો સ્વાભાવિક રીતે જ મને ખુશી થશે. એમાં જે નબળું રહેલું છે તે પહેલી નજરે તરત પકડી શકાય એવું નથી. દરેક સર્જક પોતાનું નબળું પોતાની આગવી રીતે પ્રચ્છન્ન રાખી શકે છે તે જ એ સર્જકની વિશિષ્ટતા નથી બની રહેતી ?''

આ પત્રની પારદર્શક નિખાલસતા આપણને સ્પર્શી જાય છે. એમાં પ્રસિદ્ધિ માટેની ઉત્સુકતા તથા તેથી થતા આનંદને કાફકાએ ઢાંક્યાં નથી. તેમ છતાં, બીજા સહેલાઈથી પારખી નહિ શકે તેવી, પોતાની નિર્બળતાનો એ એકરાર કરી દે છે. પછી એ જે કહે છે તે આપણને વિચાર કરતા કરી મૂકે એવું છે. કૃતિમાં ચતુરાઈ હોય તો એ કશીક નબળાઈને ઢાંકવા માટે જ હોય. વધારે પડતાં શૈલીનાં નખરાં કોઈ કરે તો તે કશીક નિર્બળતાને ઢાંકવા માટે. આ વાત સાચી લાગે છે. પ્રસિદ્ધિના ચકવાતમાં ફસાયા પછી, સર્જકોના જીવનમાં એવા તબક્કા આવે છે જ્યારે કશું રચી શકાતું નથી. આ ગાળો ભારે કસોટી કરનારો નીવડે છે. પ્રસિદ્ધિની આસક્તિ હોય તો કંઈક ને કંઈક રચી કાઢવાના ઉધામા ચાલુ રહે છે. આવી, પરાણે રચાતી કૃતિઓની નિર્બળતા પૂરેપૂરી ઢાંકી શકાતી નથી. બીજી બાજુથી વાલેરી જેવાના પણ દાખલા છે. સતત વીસ વર્ષ સુધી એક કૃતિને મઠાર્યા કરવાની એની ધીરજ એક વિરલ ઘટના છે. માલ્કમ લાવરીએ ચારેક નવલકથા લખી છે. એક વાક્યને એ શક્ય તેટલી જુદી જુદી રીતે લખી જોતો. અઢીત્રણ હજાર પાનાંનાં લખાણમાંથી બસોએક પાનાં ઉદ્ધારીને એને એ આખરી રૂપ આપતો.

જૂનું લખીને રાખી મૂક્યું હોય, પોતે જ જેને પ્રસિદ્ધિને યોગ્ય નહિ ગણ્યું હોય, તેને પછીથી મળેલી પ્રસિદ્ધિને કારણે પ્રકટ કરવાના પ્રલોભનને કેટલાય લેખકો વશ થતા હોય છે. આત્મતુષ્ટિની ગર્તામાં પડ્યા પછી ઘણા એમાંથી કદી બહાર આવી શકતા જ નથી. સર્જકને તો પોતાની જાત સાથે ઝઘડ્યા કરવાનું કૌવત મેળવી લેવું ખૂબ જરૂરી છે.

સુરેશ હ૰ જોષી
['ઇતિ મે મતિ' પુસ્તક]

જીવન પણ ઉત્તમ કળા

વૈશાખની બપોરના આકરા તાપમાં હું રોજ જોઉં છું : એક મકાન પર વધારાનો એક માળ લેવાની તૈયારી ચાલી રહી છે. માથે કશી છત્રછાયા વિના, કેવળ સૂર્યની નિષ્ઠુર દૃષ્ટિ નીચે, ઉઘાડા શરીરે, શ્રમજીવીઓ કામ કરી રહ્યા છે. કાળા અબનૂસ જેવાં એમનાં શરીર પરસેવાથી તગતગી ઊઠ્યાં છે. આકરી મજૂરી કરી રહ્યા છે, ને છતાં એમને મોઢે ગીત છે. એમનાં શરીરનાં હલનચલનના લય સાથે એનો લય બરાબર મળી જાય છે. બળબળતી બપોરમાં આ લય એક અવનવી કર્ણમધુરતા સર્જી દે છે.

બીજી બાજુ, લગ્નમંડપોમાં, વરઘોડાઓમાં ફિલ્મી ગીતોની ચીસાચીસ સંભળાય છે. એને કોઈ સાંભળતું નથી, છતાં એક રસમ ખાતર એ ગીતો વગાડવામાં આવે છે.

જગત સાથેનો આપણો સંવાદ તૂટ્યો છે. શહેર પાસે થઈને જ નદી વહી જાય છે, પણ એના વહેવાનો લય આપણને સંભળાતો નથી. સમુદ્રના ભરતી-ઓટથી અણજાણ આપણે, સમુદ્રની પાસે રહીને, જીવ્યે જઈએ છીએ. વૃક્ષોનો પર્ણમર્મર કે પંખીઓનો કલરવ, કાચીંડાનું ચુપકીદીથી સરકવું, નોળિયાનું એક વાડમાંથી બીજી વાડમાં સંતાઈ જવું – આ બધાંથી અણજાણ, પ્રકૃતિ વચ્ચે છતાં પ્રકૃતિમાંથી જ હદપાર થયા હોઈએ એમ, આપણે જીવીએ છીએ.

સુરેશ હ૦ જોષી

['પશ્યન્તી' પુસ્તક]

નામ બદલાયાં છે

રજવાડામાં દરબારી કવિઓ અને ભાટચારણો હતા. જો કોઈ એમ માને કે એ દરબારો હવે ગયા તો એ નરી ભ્રાંતિ જ છે. એ દરબારનાં નામ બદલાયાં છે એટલું જ. હવે પ્રતિષ્ઠાનો દરબાર છે, લોકોનો પણ દરબાર છે. એને રીઝવનારો પણ લેખકોનો એક વર્ગ છે. આ આરાધના કરવા પાછળ અનેક પ્રકારની સાહિત્યેતર લાલસાઓ કામ કરતી હોય છે.

આપણો લેખક, પોતાની સગવડ ખાતર, પોતાના મોટા ભાગના વાચકોને નિરક્ષર માને છે. આ વાચકો પ્રત્યે એને અસીમ કરુણા છે. એને કશી તકલીફ ન પડે, એ કશો ક્લેશ કે આક્રોશ ન અનુભવે, એ કથાના સંમોહનમાં પરવશ થઈને લેખક જે આપે તે સુખદ જડતાથી સ્વીકાર્યે જાય, એ કશી પ્રતિક્રિયાનો ઉપદ્રવ ઊભો ન કરે એવી રીતે આપણું મોટા ભાગનું કથાસાહિત્ય રચાતું જાય છે.

સુરેશ હ૦ જોષી

['પશ્યન્તી' પુસ્તક]

લોકડિયાંને ચરણે

જનસમૂહને રીઝવીને તાળીઓ ઉઘરાવનાર, સરકારી પ્રતિષ્ઠાઓની માન્યતા પામનાર, લોકોમાં પોતાની 'ઇમેજ' ઊભી કરવા મથ્યા કરનાર, આ કે તે સ્થાન મેળવવા માટે પડાપડી કરનાર, સાહિત્યકારને વિશે કોઈ કશું કહે છે તો મારું મન સાશંક બની જાય છે. એ સરસ્વતીને ચરણે બેઠો નથી, લોકડિયાંને ચરણે બેઠો હોય એવું લાગે છે. લોકો રખેને પોતાનાથી વિમુખ થઈ જાય એવો ભય એને સદા સતાવ્યા કરે છે; લોકો સાહિત્યથી વિમુખ થાય એની એને ઝાઝી ચિન્તા નથી. લોકો સહેલાઈથી જેની સાથે તાળો મેળવીને સંમતિસૂચક માથું હલાવે એવા જ અનુભવની એ વાતો કરે છે.

સુરેશ હ૦ જોષી

['પશ્યન્તી' પુસ્તક]

ત્રણ મીરાં

એમ કહેવાયું કે ગુજરાતમાં ત્રણ મીરાં થઈ. (1) મીઠુબહેન પીટીટ, જેમણે મરોલી આશ્રમ મારફતે આદિવાસીઓની સેવા કરી, (2) મણિબહેન પટેલ, જેમણે પોતાના પિતા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની સેવા મારફતે નિરંતર દેશસેવા કરી અને (3) કુસુમબહેન પટેલ જેમણે વિઠ્ઠલ કન્યાવિદ્યાલય મારફતે સેંકડો બહેનોમાં સંસ્કારસિંચન કર્યું. ત્રણેએ આજીવન કૌમાર્યવ્રત ધારણ કરી સમગ્ર જીવન દેશસેવા અને સમાજસેવામાં સમર્પિત કર્યું.

પિતા હરિભાઈ પટેલ અને માતા મૂળીબહેનની કૂખે 1918માં સુરત જિલ્લાના કતાર ગામે કુસુમબહેનનો જન્મ થયો હતો. દાદીમાએ એમની માતા પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવેલી કે, દીકરીઓને દીકરાની જેમ જ ઉછેરજે.

કુસુમબહેન ગ્રેજ્યુએટ થઈને વિઠ્ઠલ કન્યાવિદ્યાલય(નડિયાદ)માં શિક્ષિકા તરીકે રહેવા જાય છે ત્યારે ત્યાંના આદ્ય આચાર્યશ્રી દેસાઈભાઈ કહે છે, "ગ્રેજ્યુએટ છો, પણ આશ્રમી જીવન નથી જીવ્યાં, એટલે વેડછી જઈ જુગતરામભાઈ પાસે રહો. તે જો તમારે માટે પ્રમાણપત્ર આપે તો પછી અમે તમને અહીં કામ આપીએ."

કુસુમબહેન પહોંચ્યાં વેડછી અને જુગતરામકાકા પાસે તમામ કામોમાં પાવરધાં બની નડિયાદ આવ્યાં અને વિઠ્ઠલ કન્યાવિદ્યાલયમાં એવી પલાંઠી વાળી બેઠાં કે 1942થી ઠેઠ અવસાન સુધી પૂરાં 59 વર્ષ એ માટે આપ્યાં ! આ વિદ્યાલયમાં ગૃહમાતા, શિક્ષિકા, આચાર્યા, મંત્રી અને છેલ્લે મંડલનાં અધ્યક્ષા સુધી પહોંચ્યાં.

દશરથલાલ શાહ

['ભૂમિપુત્ર' પખવાડિક : 2005]

વિદ્યા વિનાનો વિદ્યાર્થી

હવા શિરીષનાં ફૂલોની સુગંધથી તરબતર છે. બપોરના ઊના પવન પણ લીમડાની મંજરીથી મહેકને કારણે સુખદ લાગે છે. હવે કોયલનો કંઠ ખૂલ્યો છે. વસંત ગઈ છે, ગ્રીષ્મનું આગમન થઈ ચૂક્યું છે. શીમળો અને મંદાર ગ્રીષ્મના લાલચટક રંગને ઘૂંટી રહ્યા છે. હજી ગુલમહોરને ખીલવાની વાર છે. વિહ્વળ બનીને રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ઊભા રહી જવાય એવું આ વખતે બન્યું નથી. વાદળો પૂરેપૂરાં ગયાં એવું હજી હિંમતપૂર્વક કહી શકાતું નથી.

પણ હું ફર્ટિલાઇઝર, રિફાઇનરી, ફૅક્ટરીઓ, રાસાયણિક દ્રવ્યોની દુર્ગંધથી, ધુમાડાથી ઘેરાયેલો છું તે વાત પણ ભૂલી જતો નથી. કપરી વાસ્તવિકતા સ્વીકારી લેવી છે. યુવાન પેઢીએ જે પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે તે વિશે પણ હું વિચાર્યા વિના રહી શકતો નથી. શિક્ષક તરીકે હું એમના સંપર્કમાં રહ્યો છું. એમની વિટંબણાઓ, રળવામાં પડેલા વડીલો દ્વારા થતી એમની ઉપેક્ષા, એમને મળેલા નીરસ વેઠ ઉતારનારા ભ્રષ્ટાચારી શિક્ષકો, બદલાયાં કરતાં રાજતંત્રો એમની પાછળ જે કડવી નિર્ભ્રાન્તિ અને વંધ્ય રોષ મૂકી જાય છે તે – આ બધું હું જાણું છું, ને તેથી જ મને એમની પ્રત્યે રોષ નથી, સહાનુભૂતિ છે. હું એમની પાસેથી કશી આશા રાખતો નથી. એમનામાં પ્રિય થઈ પડવા કરતાં કટુ સત્ય બોલીને અળખામણા થવાનું મને વધુ ગમ્યું છે. કહેવાતા વિદ્યાર્થીનેતાને મેં બહુ નજીકથી ઓળખ્યા છે. હું એક જ પ્રકારના વિદ્યાર્થીનેતાને સ્વીકારું છું – જે વિદ્યાભ્યાસમાં ઉત્કૃષ્ટતા બતાવતો હોય. રાજકારણની ગંદી રમતો, ભાષણબાજી, સરઘસો, કાયરો આચરી શકે એવી હિંસા, સત્તાધીશોને કાયર બનાવવાનો કીમિયો – આ બધાંમાં પડીને જીવનનો સુવર્ણ સમય વેડફી નાખનારા માટે મારા હૃદયમાં કેવળ કરુણા છે.

આ લોકો તો આગલી પેઢીનાં દુષ્કૃત્યોનાં પરિણામો ભોગવી રહ્યા છે. એ લોકો દુષ્ટ નથી, દુષ્ટોના શિકાર બનેલા છે. આથી આગલી પેઢીઓએ જે મૂલ્યોનો શુકપાઠ કર્યો તેનો તેઓ તિરસ્કાર કરે તો તેને હું વધાવી લઉં છું. પણ કેવળ વંધ્ય રોષ એમને કોઠે પડી જાય એમ હું ઇચ્છતો નથી. જ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાં વર્ષો ગાળ્યા છતાં જેમની સૂઝ ખીલી નથી, જ્ઞાનની ક્ષિતિજો વિસ્તરી નથી, મૂલ્યબોધ વિકાસ પામ્યો નથી, કલ્પનાશક્તિ ખીલી નથી, વિચારમાં સૂક્ષ્મતા અને ઊંડાણ આવ્યાં નથી એવા શિક્ષણનો વેપલો ચલાવનારાને પનારે પડેલા જુવાનો રોષથી કંઈક વધુ કહે એવું હું ઇચ્છું છું.

આ પરિસ્થિતિ વિશે, કશા આક્રોશ વિના, સભાનતા કેળવવી તે પહેલી વાત છે. અણગમો કે કચવાટ, ધૂંધવાટ આખરે તો આત્મદયામાં પરિણમે છે તે મેં જોયું છે. એમની ક્ષિતિજોને મર્યાદિત કરનારાઓને એમણે ઓળખી લેવા જોઈએ. ઘણા એવા છે જેઓ યુવાનોની દૃષ્ટિસીમાને સંકોચવામાં પોતાનો લાભ જોતા હોય છે.

આથી આજનો યુવાન જીવન પાસેથી શી અપેક્ષા રાખવી તે જાણતો થઈ જાય છે. વ્હાઇટ કૉલર જોબ, બિઝનેસ એક્ઝિક્યુટિવ, બૅન્ક ઑફિસર, ફોન, કાર, ટેલિવિઝન સાંજે ક્લબ, છાશવારે પાર્ટી, થોડાં થોડાં વર્ષે પરદેશયાત્રા – આનાથી આગળ તો આજના ખૂબ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીની પણ દૃષ્ટિ જતી નથી. આ બધું મેળવવા માટેનાં સાધનો પણ જે આગલી પેઢીએ આપ્યાં હતાં તેનાં તે જ છે. સાધનવિવેકની દીક્ષા એમને કોઈ પાસેથી મળી નથી. યુવાનો તો એટલા અધીરા હોય કે તેઓ કશું વિચારવા ન થોભે, ભૂલો પેટ ભરીને કરી લે, પછી વિચારવાનો ઘણો વખત છે – આવી સામાન્ય માન્યતા હોય છે. પણ યુવાનોએ યૌવનના શક્તિઉદ્રેકની સાથેસાથે થોડું ઠાવકું ડહાપણ પણ કેળવવું પડે એવી આજની પરિસ્થિતિ છે.

ગરીબાઈ, ટાંચાં સાધનો, રૂઢ અને જડ સમાજવ્યવસ્થા, કેવળ રાજકારણીઓનું દેખાતું વર્ચસ્ – આ બધાં આજની પરિસ્થિતિ માટેનાં કારણો છે એમ કહેવું પણ કેટલું સાચું છે ?

સૅમ્યુઅલ બટલરે કહ્યું હતું કે બાળકો અપરાધ કરે તો એની શિક્ષા એમનાં માબાપોને કરવી જોઈએ. સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં રાષ્ટ્રવાદીઓને ખસેડીને તકવાદીઓ આગળ આવ્યા, ગાંધી પણ એમાં હડસેલાઈ ગયા. મૂલ્યોનો એકસામટો ધ્વંસ થયો. આ અસામંજસ્યની સ્થિતિનો લાભ ઉઠાવનારા તરત ફૂટી નીકળ્યા. એમને માટે, પરિસ્થિતિ અનુસાર, ભાષા અને સૂત્રો તૈયાર કરી આપનારા પણ નીકળી આવ્યા. વાતાવરણમાં સર્વત્ર ફેલાયેલાં આ પ્રદૂષણથી બચવું હોય તો યુવાનોએ જુદા જ પ્રકારની ખુમારી કેળવવાની રહે. હવે કોઈ બોલેલું વચન પાળતું નથી. હવે કોઈ કોઈનાં દુઃખે દુઃખી થતું નથી. એ દુઃખને પોતાના સુખ માટે વટાવી ખાનારા ઘણા છે. ઊંડી સૂક્ષ્મ પર્યેષણાનું સ્થાન સભારંજક ચબરાકિયાવેડાએ લીધું છે. જે નવો સમાજ રચવાનો છે તે વિદ્યાપીઠોમાં નવો અભ્યાસક્રમ ઘડવાથી રચાઈ જવાનો નથી. આજે યુવાન જ્યાં હોવો જોઈએ ત્યાં નથી. જ્યાંથી એ હડધૂત થાય છે ત્યાં જઈને એ ઊભો રહ્યો છે. એમની પ્રતીક્ષા કરતી યુવાનીને એ ફરીથી આવકારે એમ ઇચ્છીએ.

સુરેશ હ○ જોષી

[‘પ્રથમ પુરુષ એકવચન’ પુસ્તક]

ગુસ્સે થયા જો લોક તો પથ્થર સુધી ગયા;
પણ દોસ્તોના હાથ તો ખંજર સુધી ગયા.○○○
‘ઘાયલ’, નિભાવવી’તી અમારે તો દોસ્તી,
આ એટલે તો દુશ્મનોના ઘર સુધી ગયા.

અમૃત ‘ઘાયલ’

ભ્રાંતિ

વિદ્યાપીઠોથી જ્ઞાન વધે છે, એવી ભ્રાંતિ તો હવે આપણામાંના કોઈ પ્રામાણિકપણે સેવી શકે નહીં. કાગળ પર બધું મોટું મોટું બતાવવાની કુનેહ રીઢા થઈ ગયેલા તંત્રવાહકોમાં હોય છે ખરી, પણ વાસ્તવમાં એવું કશું હોતું નથી. અનેક સામયિકો, પુસ્તકપ્રકાશનની શ્રેણીઓ, સંવિવાદો, ફાઉન્ડેશનનાં વ્યાખ્યાનો – આ બધું જ છે; છતાં એમાંથી કશું સંગીન નીપજતું નથી જેનો પ્રભાવ વિદ્યાક્ષેત્ર પર અસરકારક રીતે પડ્યો હોય. ગરીબ દેશનાં નાણાંનો અક્ષમ્ય એવો અપવ્યય આવી બધી ઔપચારિક વિધિઓમાં થતો રહે છે. વિદ્યાર્થીઓને પણ પ્રાપ્ત થયેલું ‘જ્ઞાન’ કાર્યકર નીવડતું નથી. છતાં એ ‘જ્ઞાન’ પ્રાપ્ત કર્યાનો સિક્કો મેળવવા એની જિંદગીનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં વર્ષો એ ખરચતો હોય છે. પરિવર્તન લાવવાની પ્રક્રિયા અમલદારશાહીને કારણે નાહકની જટિલ અને અસહ્ય રીતે મંદ હોય છે. આને કારણે ધીમે ધીમે નિષ્ક્રિયતાભરી ઉદાસીનતા જ વધતી રહે છે. એનો ગેરલાભ ઉઠાવનારાં બળો ટાંપીને જ બેઠાં હોય છે. હિંસાનો ઉદ્‌ગમ એમાં જ રહેલો છે.

વિદ્યાર્થીઓને હવે થાબડી થાબડીને ‘ફોર્થ પાવર’રૂપે આગળ લાવવામાં આવ્યા છે. અનુકૂળ થઈ પડ્યું છે, ત્યારે ત્યારે અમુક રાજકીય પક્ષોએ વિદ્યાર્થીઓને આગળ કરીને પોતાનું કામ કઢાવી લીધું છે. આથી અરાજકતા વધતી જાય છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ગેરવાજબી માગણીઓને પણ ધાકધમકીથી સત્તાવાળાઓ પાસે કબૂલ કરાવતા થઈ ગયા છે. જે ક્ષેત્રમાં બુદ્ધિનું, વિચારસ્વાતંત્ર્યનું ગૌરવ થવું જોઈએ તે ક્ષેત્રમાં વકરેલાં પશુબળને છુટ્ટો દોર આપવામાં આવતો જોઈએ છીએ.

સુરેશ હ૦ જોષી

[‘વિદ્યાવિનાશને માર્ગે’ પુસ્તક]

❀

હજુ વરસાદભીની ધરતીની ખુશબૂ ગમે છે,
રહેમત છે ખુદાનીઃ જીવતો છું, તું ગમે છે !
ગમે બુઢ્ઢા સમુદ્રોને જિગર ભરતી અજંપો
શરદની ચાંદની, ને દિલતણું ઝૂરવું ગમે છે !

કરસનદાસ માણેક

❀

જાગો જાગો રે પ્રાણ, જાગો ધીરે
ભારતને ભવ્ય લોકસાગરતીરે
રે પ્રાણ, જાગો ધીરે !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના બંગાળી પરથી]

પુસ્તકોની હૂંફ

મારી દીકરી ગમે ત્યાં પ્રવાસે જવા નીકળે, કે પછી ગામમાં ને ગામમાં જ તેની માસીની છોકરીને ત્યાં જતી હોય, તે ઘરમાંથી નીકળતાં નીકળતાં લાગલું જ એક પુસ્તક સાથે લઈ લે છે. એની આ આદત જોઈને મારી છાતી ઊભરાય છે. યેસ્સ... આ મારી જ આદત !

આમ તો મુસાફરીમાં પુસ્તક વાંચવું મુશ્કેલ બાબત છે. એનાથી વાંચનારની આંખને અન્યાય થાય છે, અને તે જ પ્રમાણે બારીમાંથી દેખાતા નોખા-નિરાળા પ્રદેશને પણ અન્યાય થાય છે. મારી છોકરી માસીને ત્યાં જાય એટલે ત્યાં એની મશિયાઈ બહેન સાથે ગપસપ ને ટોળટપ્પાં કરવાની એ તો જાણે નક્કી હોય છે. એ ત્યાં પુસ્તક વાંચવાની નથી એ પણ નક્કી હોય છે. આ પણ મારા જેવું જ. હું પણ પુસ્તક સાથે લઉં એનો અર્થ એ વાંચું એવો નથી હોતો. એ સાથે લેતી વખતે, મારાથી એ વંચાવાનું નથી એનો મને પૂરો અંદાજ હોય છે. તોય હું પુસ્તક સાથે લઉં છું. કેમ ?

પુસ્તક સાથે છે, એ લાગણી જ મનને દિલાસો આપનારી હોય છે. પુસ્તક વંચાય કે ન વંચાય, પણ વખત આવ્યે એ આપણી પાસે છે એ વાત મહત્ત્વની હોય છે. પૈસાના પાકીટ જેવી આ વાત છે. આપણે બહાર જઈએ ને પાકીટ ભૂલી ગયા છીએ એવું યાદ આવે એટલે એકદમ બગવાઈ જવાય છે. દુકાનમાંની કેટલીય ચીજો ઇશારા કરતી હોય છે. એકાએક ખરીદી કરવાની સખત ઇચ્છા થાય છે. પણ શું કરીએ ? પાકીટ જ હોતું નથી ! હૉટેલ દેખીને ભૂખ લાગી હોય એવું લાગવા માંડે છે. અંદર જઈને મસાલા ઢોંસા ઝાપટવાનું મન થાય છે. પણ અરેરે ! ખિસ્સામાં પાકીટ નથી હોતું ! ખિસ્સામાં પાકીટ ન હોવાની લાગણી જ મનને અસલામત બનાવે છે. પણ પાકીટ હોય એટલે આવું કશું થતું નથી. એ ‘ખિસ્સામાં છે’ એ ખ્યાલથી જ માણસને ટેકો ને હૂંફ રહે છે. આખા દિવસમાં પાકીટ ખોલવાનો વખત પણ આવતો નથી. પણ ‘પાકીટ છે’ એ લાગણી જ મનને સલામતી આપી રહે છે.

પુસ્તકની બાબતમાં પણ આવું જ થતું હોવું જોઈએ. એ આપણી સાથે છે એવી હકીકતથી જ આપણે એક સુશિક્ષિત, સંસ્કારી દુનિયાના નાગરિક છીએ, એવી હૂંફાળી લાગણી મનમાં જાણતાં-અજાણતાં ઊભી થતી હોવી જોઈએ. ગમે તેવી કંટાળાજનક કે અકળાવનારી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તોપણ પુસ્તકોનો સંગાથ છે જ, આવો દિલાસો પુસ્તક સાથે હોય એટલે હંમેશાં થતો રહે છે.

બ્રિટિશ લાઇબ્રેરી મારી ખૂબ મનગમતી લાઇબ્રેરી છે. ત્યાં જાઉં એટલે વિવિધ વિષયો પરનાં પુસ્તકો જોઈને આંખ ફાંગી થઈ જાય છે. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં ‘હજુ આપણે કેટલાં બધાં પુસ્તકો વાંચવાનાં છે’ એ વિચારમાત્રથી છાતી બેસી જતી !

હવે એમ થાય છે કે આખો જન્મારો આપણે માત્ર પુસ્તકો જ વાંચ્યા કરીએ (એમ કરવું શક્ય પણ હોતું નથી) તોય આમાંથી કેટલાં બધાં પુસ્તકો વાંચવાનાં રહી જ જાય, અને એનો કોઈ ઉપાય નથી. તોય બ્રિટિશ લાઇબ્રેરીનાં કેટલાય વિષયો પરનાં પુસ્તકો ઇશારો કરીને બોલાવતાં રહે છે અને હું એમને ઉમંગથી ઘરે લઈ આવું છું.

ક્યારેક એમ થાય છે, 'એક વાર તો આખો શેક્સપિયર વાંચી નાખીએ.' એના માટે થોડીક વાચનશિસ્ત કેળવીએ એટલે બસ ! એ ઉપાડે એકાદ નાટક ઝડપભેર વંચાઈયે જાય છે. પણ પછી ઉત્સાહ ઓસરી જાય છે.

'ઍનૉટેટેડ ડિકન્સ' નામે પાંચ પાંચ નવલકથાઓના બે મસમોટા ખંડ છે. એ હું કેટલી વાર ઘરે લઈને આવ્યો હોઈશ, એની કોઈ ગણતરી જ નથી. એ ઘરે લાવું; કામ કે બીજાં રોકાણોને લીધે, કે પછી આંખ સામે ટેલિવિઝનનું અખંડ અગ્નિહોત્ર ચાલતું હોવાને કારણે એ પુસ્તકો વંચાય તો નહીં જ. પછી એ વાંચ્યા વિના જ થોડાં પાનાં ફેરવીને પાછાં આપી દેવાનાં. આવું કેટલી વાર બન્યું છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં હું ખંતપૂર્વક એ પુસ્તકો લાવું છું, ખંતથી રિન્યુ કરાવું છું. આવું ત્રણ વખત થાય એટલે એ પુસ્તકો પાછાં આપવાનો સમય થઈ જાય છે. તોય એમ થતું રહે છે કે આપણાથી આ પુસ્તકો વંચાઈ જ જશે. લાઇબ્રેરીમાં પુસ્તકો મોડાં પાછાં આપતાં દંડેય ઘણો ભરવો પડે છે. પણ તેના બદલામાં પુસ્તકો થોડા વધુ સમય માટે સાથે રાખવાનો સંતોષ મેળવી શકાય છે. પુસ્તકો પાછાં આપતી વખતે, એમનો જે સહવાસ થયો તેનાથી જ 'આપણે તે વાંચ્યાં' એવું લાગતું રહે છે.

પુસ્તકો માત્ર સાથે રાખવાથી જો આવો 'સાત્ત્વિક' સંતોષ મળતો હોય, તો એ ખરેખર વાંચીએ ત્યારે કેટલો બધો સંતોષ મળતો હશે !

મુકુંદ ટાકસાળે (અનુ૰ સંજય શ્રી૰ ભાવે)

['શબ્દસૃષ્ટિ' માસિક : 2005]

❀

કવિતા :૦૦૦
મોડી રાત સુધી ચાલતી દાદાની વાત,
સમણામાં પરીની મુલાકાત;
સાત સાત સમુંદર ઓળંગીને આવતી
નાવડી મારી કવિતા.

જયન્ત પાઠક

❀

વિપાશા જેનું નામ !

ખોળિયા સાથે જ પૅરેલિસિસની અસર લઈ જન્મેલી વિપાશા સેરેબ્રલ પાલ્સીના રોગની દર્દી છે. પણ મનની સર્જનાત્મકશક્તિ, ચિંતનશક્તિની મદદે વિપાશાએ અનેકોને વિસ્મયથી સ્તબ્ધ કરી દીધા છે. સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર જેવા કવિ, નાટ્યલેખક, વિવેચક અને અંજનીબહેન જેવાં મનોવિજ્ઞાનનાં અધ્યાપિકા રહેલાં પિતા-માતાની આ દીકરીમાં એવા બધા જ ગુણ છે જે આત્મબળ કોને કહેવાય તેનું ઉદાહરણ ગણાય. યુનિવર્સિટીએ હમણાં જ 33 વર્ષની વિપાશાના પીએચ.ડી. નિબંધને માન્યતા આપી.

બારમા સુધીનો બધો જ અભ્યાસ મુંબઈમાં રહી કરનાર વિપાશા એસ.એસ.સી.માં 74 ટકા તો એચ.એસ.સી.માં 72 ટકા લાવેલી. અધ્યાપક પિતાને થોડાં વર્ષો દિલ્હી રહેવું પડ્યું. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ થતાં રાજકોટ રહેવું પડ્યું અને પછી વડોદરા અધ્યાપન કરાવતા રહ્યા, એટલે વિપાશાને મા અને પછી નાના ભાઈ આરણ્યકનો સધિયારો રહ્યો. એમ. એ. કરવા તે પપ્પા પાસે વડોદરા આવી અને ફિલોસોફીના વિષય સાથે પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ આવી. હવે સાત વર્ષના પરિશ્રમ પછી પીએચ.ડી. થઈ છે. હમણાં થોડા દિવસ પહેલાં 'ઊપટેલા રંગોથી રિસાયેલી ભીંતો' નામનો વિપાશાનો કાવ્યસંગ્રહ કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીએ પ્રગટ કર્યો છે. પિતા સિતાંશુભાઈ દીકરીની પ્રતિભાના સ્ફુલિંગને યાદ કરતાં કહે છે, ''બાળકોની હૉસ્પિટલની પથારીએ બેઠી તે હાથીની કવિતા લખવા માંડી ત્યારથી જ એનાં મસ્તી-તોફાન બહાર આવવા માંડેલાં. પાંચેક વર્ષની હતી ત્યારથી તે મારી જોડે નાટકો જોવા આવતી. એક વાર ભાંગવાડીમાં પ્રવીણ જોષીનું નાટક જોવા લઈ ગયેલો તો કહે કે, આ પ્રવીણ કાકાનું નાટક લાગતું નથી.''

વિપાશા ખૂબ વાંચે છે. માર્ક ટ્વેઇન જેવા લેખકને આખો વાંચી ગઈ છે અને હમણાં હેમિંગ્વે વાંચે છે. ફિલોસોફીમાં અંગત રસથી ઘણું વાંચ્યું છે. નાની નાની કવિતાઓ વડે તેણે પિતાની જેમ જ સર્જકતાનો આગવો મહિમા કર્યો છે.

શરીરની મર્યાદાને કારણે જ અનેક કામો નથી કરી શકતી એ વિપાશામાં રહેલાં આત્મબળને અમેરિકાની વ્યવસ્થા અને ટેક્નોલોજીનો મોટો સધિયારો છે. વિપાશાનો અર્થ થાય છે પાશ વિનાનું, બંધન વિનાનું. વિપાશાને શરીરે બાંધવા ચાહ્યું, પણ તે મનની શક્તિથી એ બંધનને ફગાવી રહી છે.

બકુલ ટેલર

['દિવ્ય ભાસ્કર દૈનિક' : 2005]

❀

'બાંઝ ઔરત'

"ક્યા તકલીફ હૈ ?"

"સા'બ, યે મેરી બેટી હૈ, મંગલા. શાદી કો એક સાલ હો ગયા, લેકિન અભી તક બચ્ચા નહીં હુઆ."

મારી નજર સામે બેઠેલી મંગળા ઉપર પડી. હજુ તો એ પોતે જ બાળક જેવડી લાગતી હતી. દૂબળી-પાતળી, બીધેલી હરણી જેવી, જાણે 'ઘર-ઘર' રમતાં રમતાં આ છોકરી ઘરગૃહસ્થીમાં જઈ પડી હોય. સાથે એની મા આવી હતી. ભણેલી-ગણેલી બહેનો લગ્ન કર્યા પછી એક-બે વર્ષ સુધી સંતાન ન જન્મે એ માટે શું કરવું એની સલાહ પૂછવા આવતી હોય છે, ત્યારે મંગળા સત્તર વર્ષની હશે ત્યારે પરણી ગઈ હશે ને અઢારમે વરસે એને ખોળાના ખૂંદનારની તરસ જાગી હતી.

મેં મારી ફરજ બજાવી. મંગળાનો કેસ કાઢ્યો. વિગતો ટપકાવી. પછી એને 'એકઝામિનેશન ટેબલ' ઉપર લીધી. પછી એ મા-દીકરીને સમજાવવા બેઠો.

"મારી દૃષ્ટિએ મંગળાને સારવારની જરૂર જ નથી. હજી તો એનાં લગ્નને માંડ એક વર્ષ પૂરું થયું છે. થોડી ધીરજ રાખો."

"નહીં, સા'બ ! અગર બચ્ચા નહીં હુઆ, તો ઉસકા ઘરવાલા ઉસકો વાપસ ભેજ દેગા."

"એમ તે કંઈ હોતું હશે ? બાળક તો સારવાર પછી પણ કદાચ ન થાય. એમાં સ્ત્રીનો શો વાંક ?"

"વો હમ કુછ નહીં જાને, સા'બ ! બસ, તુમ ઇલાજ કરો."

"સારું ! મંગળાના વરને બોલાવો. પહેલાં એની લેબોરેટરીમાં તપાસ કરવી પડશે."

મંગળાની માના ચહેરા ઉપર નિરાશાની શ્યામલ છાયા ઢળી ગઈ. "જમાઈ કી બાત જાને દો, સા'બ ! વો ખરાબ આદમી હૈ. લડકી કો બહુત મારતા હૈ. ઉસકી તો બસ એક હી બાત હૈ : યા મુઝે બચ્ચા દો, વરના તુમ ચલી જાઓ. સા'બ, આપ જમાઈ કી બાત છોડ કર મંગલા કી દવા શુરૂ કર દો."

મેં એમ જ ગોળીઓ ઉતારી આપી. શારીરિક સંબંધ માટેની તારીખો અને બીજી કેટલીક શિખામણો આપીને મેં એને વિદાય કરી.

એક મહિના પછી આકોલાથી ફોન આવ્યો : સારવારનું કંઈ પરિણામ આવ્યું ન હતું. ગઈ કાલે રાત્રે એના વરે એને ધરવ થઈ જાય એ હદે મારી હતી. જો એક-બે મહિનામાં કોઈ સારા સમાચાર નહીં મળે તો ઘરમાંથી કાઢી મૂકવાની ધમકી આપી દીધી હતી.

હું આટલે દૂર બેઠાં બેઠાં શું કરી શકું ? "મંગલા, જો ગોલિયાં મૈંને લિખી થીં, વો ફિરસે શુરૂ કર દો. ઔર ઇસ મહિનેમેં બારહ, ચૌદહ, સોલહ ઔર અઠારવીં તારીખ કો..." ફરી પાછી એ જ વૈજ્ઞાનિક સમજણ અને શિખામણ. બધું સાંભળી લીધા પછી એ ત્રસ્ત અબળાએ ફોન મૂકી દીધો. એના પતિથી ગુપ્ત રીતે બિચારી એસ.ટી.ડી. બૂથમાં આવીને મારી સાથે વાત કરતી હતી.

અને એક કમભાગી દિવસે એના ધણીએ બાપડીને મારી-મારીને લોથ જેવી કરી નાખી, "નિકલ જા, સા... ઘરમેં સે. તેરે જૈસી બાંઝ ઔરત કો ઘરમેં રખને સે ક્યા ફાયદા ?"

મંગલા રડતી-વલખતી અમદાવાદ આવી. બીજે દિવસે મા એને લઈને મારી પાસે આવી. મેં સારવાર આપતાં પહેલાં એને ફરી એક વાર તપાસી લીધી. પછી હર્ષવિષાદ અને કરુણાના મિશ્ર ભાવો સાથે નિદાન જાહેર કર્યું, "મંગલા, તુમ મા બનનેવાલી હો." અને એ ધ્રુસકે-ધ્રુસકે રડી પડી. એની માની આંખોમાં ચમક હતી, "સા'બ, અબ જમાઈ મેરી બેટી કો વાપસ બુલા લેગા."

શરદ ઠાકર

['દિવ્ય ભાસ્કર' દૈનિક : 2005]

સમજણ

પ્રસિદ્ધ દાર્શનિક સોક્રેટિસ ફરતા ફરતા એક શહેરમાં પહોંચ્યા ત્યાં એમને એક વૃદ્ધ વ્યક્તિની મુલાકાત થઈ. બંને એકબીજા સાથે હળીમળી ગયા, નિખાલસ મનથી વાતો કરતા રહ્યા.

સોક્રેટિસે પેલા વૃદ્ધને પૂછ્યું : "આપનું જીવન ખૂબ આનંદથી વીત્યું છે, પરંતુ હાલમાં આપને કોઈ મુશ્કેલી પડે છે ખરી ?"

પેલા વૃદ્ધ સોક્રેટિસ તરફ જોઈને હસ્યા : "મારા પરિવારની જવાબદારી પુત્રોને સોંપી દીધી પછી નચિંત છું. તેઓ જે કહે છે એ કરું છું, જે ખાવા આપે છે એ ખાઈ લઉં છું, અને પૌત્ર-પૌત્રીઓ સાથે હસું-રમું છું. સંતાનો કંઈ ભૂલ કરે ત્યારે મૌન રહું છું. એમના કામકાજમાં જરાય દખલ દેતો નથી, પરંતુ જ્યારે તેઓ કંઈ સલાહ લેવા આવે ત્યારે મારા જીવનના અનુભવો એની સમક્ષ રજૂ કરું છું અને કરેલી ભૂલોનાં દુષ્પરિણામો તરફ સાવચેત કરી દઉં છું. તેઓ મારી સલાહ મુજબ વર્તે છે કે અમલ કરે છે કે નહીં એ જોવાનું કામ મારું નહીં. તેઓ મારા માર્ગદર્શન મુજબ ચાલે એવો આગ્રહ નથી. સલાહ આપ્યા બાદ પણ તેઓ ભૂલ કરે તો હું ચિંતા કરતો નથી. તેમ છતાંય તેઓ ફરીથી મારી પાસે આવે તો એમના માટે મારાં દ્વાર હંમેશાં ખુલ્લાં જ છે. હું ફરી વાર એને સલાહ આપીને વિદાય કરું છું."

ઇન્દુ પંડ્યા

જકડી રાખતું ચલચિત્ર

ભારતમાં ચલચિત્ર ક્ષેત્રે રાષ્ટ્રપતિ એવૉર્ડ 1954માં દાખલ કરવામાં આવ્યા અને તેની પહેલી જ ખેપમાં ‘અત્રે પિક્ચર્સ’ દ્વારા નિર્મિત અને વનમાલા દ્વારા અભિનીત મરાઠી ચલચિત્ર ‘શ્યામચી આઈ’(‘શ્યામની મા’)ને તે વર્ષના સર્વોત્કૃષ્ટ કથાચિત્રનું પ્રથમ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ મરાઠી ચલચિત્રોને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી બરાબર પચાસ વર્ષ પછી 2004ના વર્ષમાં ફરી એક વાર અરુણ નલાવડે દ્વારા નિર્મિત મરાઠી ચલચિત્ર ‘શ્વાસ’ને સર્વોત્કૃષ્ટ કથાચિત્રની શ્રેણીમાં પ્રથમ પારિતોષિક એનાયત થયું છે.

છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં ભારતે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિશ્વમાં સર્વાધિક ચલચિત્રો નિર્માણ કરનાર દેશનું બિરુદ મેળવ્યું છે ખરું. પરંતુ ગુણવત્તાને ભોગે ફિલ્મોના નિર્માણની સંખ્યામાં વધારો થતો રહ્યો છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આપણા નિર્માતાઓ ‘પિટ-ક્લાસ’ના પ્રેક્ષકોની રુચિને જ પોષવાનો પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે. આવી ફિલ્મો દ્વારા નિર્માતાઓ ધનની કમાણી કરતા રહ્યા છે.

હકીકતમાં, ‘શ્વાસ’નું કથાવસ્તુ ભારતના રજતપટ માટે નવું ગણાય નહીં. કૅન્સરથી પીડાયેલા દરદીની અને તેના પરિવારની દર્દનાક કહાણી પર આધારિત ચલચિત્રો ભૂતકાળમાં પણ ભારતીય રજતપટ પર આવી ચૂક્યાં છે. તેમાં સર્વપ્રથમ ‘આનંદ’માં ચલચિત્રનો નાયક (બાબુ મોશાય) કૅન્સરગ્રસ્ત છે. ‘મિલિ’ ચલચિત્રની નાયિકા (જયા ભાદુડી) તે રોગથી પીડાયેલી હોય એવી તેની કથા છે. ‘શ્વાસ’માં 8-10 વર્ષનાં બાળક પરશાની બંને આંખોમાં કૅન્સરની અસર થયેલી છે.

જો ‘શ્વાસ’ના કથાવસ્તુમાં કોઈ નવીનતા ન જ હોય તો તેને રાષ્ટ્રપતિ સુવર્ણચંદ્રક કેમ એનાયત થયો હશે ? અને તેનાથી પણ આગળ, અંગ્રેજી સિવાયની અન્ય ભાષાઓમાં નિર્મિત વિશ્વભરની ભાષાઓનાં સર્વોત્કૃષ્ટ ચલચિત્રોના ઑસ્કારની સ્પર્ધા માટે તેને શા માટે મોકલવામાં આવ્યું હશે ? આ પ્રકારના પ્રશ્નો ઊભા થાય તે સ્વાભાવિક છે. આ પ્રશ્નોના જવાબમાં ‘શ્વાસ’ના પક્ષે ઘણુંબધું કહી શકાય તેવું છે. એક તો તે ‘ચીલાચાલુ ફિલ્મ’ની કક્ષા કરતાં કથાવસ્તુની રજૂઆતની દૃષ્ટિએ ઘણી ઊંચી કક્ષાનું નિર્માણ છે, જેમાં માનવીની સ્વાભાવિક ગણાતી સંવેદનાઓ જ કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવી છે. આવી સંવેદનાઓ આ ચલચિત્રની રજૂઆતમાં કોઈ પણ સ્થળે કૃત્રિમ રીતે ઉપસાવવામાં આવેલી નથી, પરંતુ અત્યંત સહજતાથી તે સમગ્ર કથાવસ્તુમાં વણી લેવામાં આવી છે. બાળકને કૅન્સરને કારણે બંને આંખોમાં ઑપરેશન અનિવાર્ય છે. આટલી નાની ઉંમરમાં તે બંને આંખે કાયમ માટે અંધત્વ વહોરવાનો છે એવી ડૉક્ટરને ખાતરી હોય છે. પરશાના દાદા તેને નિદાન અને સારવાર માટે પોતાને ગામડેથી મુંબઈ લઈ જાય છે. દાદા માટે અને સમગ્ર પરિવાર માટે વહાલસોયા પરશાના જીવનની આ કરુણાંતિકા અસહ્ય કેવી રીતે બને

છે, તેનું આબેહૂબ ચિત્રણ અત્યંત સહજતાથી આ ચલચિત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ ચલચિત્ર પ્રેક્ષકોને પ્રત્યેક ક્ષણે જકડી રાખે છે. સમગ્ર ચલચિત્રમાં એક પણ ગીત કે નૃત્ય નથી; તેમાંનું એક પણ દૃશ્ય અપ્રસ્તુત નથી; તેનાં ચારે મુખ્ય પાત્રો : બાળ-કલાકાર અશ્વિન ચિતળે (પરશા), અરુણ નલાવડે (દાદા), સંદીપ કુલકર્ણી (ડૉક્ટર) તથા અમૃતા સુભાષ (દવાખાનાની સમાજસેવિકા) – આ બધાંએ અત્યંત સહજ અને અસરકારક રીતે અભિનય કર્યો છે; તેના સંવાદો પ્રભાવક છે.

સર્વોત્કૃષ્ટ કથાચિત્ર ઉપરાંત તેમાં પરશાની ભૂમિકા ભજવનાર અશ્વિન ચિતળેને 2004નું સર્વોત્કૃષ્ટ બાળકલાકારનું પારિતોષિક પણ એનાયત થયેલ છે.

[‘વિશ્વવિહાર’ માસિક : 2004]

જીભ પર રમે

1977-82ના ગાળામાં હું પાલનપુરમાં સિવિલ સર્જન હતો ત્યારે બનાસકાંઠાની સંભવિત દુષ્કાળની પરિસ્થિતિની સમીક્ષા કરવા માટે મુખ્ય મંત્રી બાબુભાઈએ જિલ્લાના અધિકારીઓની એક મિટિંગ ત્યાં બોલાવેલી હતી. જિલ્લાના કયાં ગામમાં કેટલા સરકારી કે ખાનગી ‘બોર’ આવેલા છે તે બધા જ આંકડા બાબુભાઈની જીભ પર રમે. કયાં ગામમાં જળ કેટલાં ઊંડાં ગયાં છે તેની પણ એમને ખબર. આખા ગુજરાત વિશેની એમની આવી જાતમાહિતી. કોઈ અમલદાર એમને છેતરી ન શકે. અધિકારીને પણ ખબર ન હોય એવા સાચા આંકડા તેઓ આપે ત્યારે દંગ રહી જવાય.

બી૦ ટી૦ ત્રિવેદી

અસ્વીકાર

બાબુભાઈ પટેલની સરકારનું વિસર્જન થયું ને ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રપતિ શાસન ચાલતું હતું ત્યારે માજી મુખ્ય મંત્રી અમદાવાદથી ગાંધીનગર આવતી ડબલ ડેકર બસ ચિક્કાર હોવાથી પાછળના ભાગમાં પોતાની થેલી સાથે ભીડ વચ્ચે ઊભા હતા. ત્યારે મેં ઊભા થઈને મારી બેઠક તેમને આપવા માંડી, પણ બાબુભાઈએ તેનો વિનયપૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો અને ઊભા ઊભા જ મારી સાથે વિધાનસભાની વાતો કરી.

એ જ અરસામાં ગાંધીનગરના સેક્ટર-22ના એક હેર કટિંગ સલૂનમાં બાબુભાઈ હજામત કરાવવા આવેલા, ત્યારે દુકાનદારે અને ઉપસ્થિત ગ્રાહકોએ તેમને અગ્રતા આપવાની તૈયારી બતાવેલી. તેનો પણ વિનયપૂર્વક અસ્વીકાર કરીને પોતાનો વારો આવ્યો ત્યારે જ તેમણે હજામત કરાવેલી.

વિનોદ દલાલ

નેનપુરના ગાંધી

ખેડા જિલ્લો એટલે આઝાદીના અનેક લડવૈયાઓની જન્મભૂમિ. એમાંય અમારું નેનપુર ગામ ગાંધીજીના એક વખતના સાથી, મજદૂરનેતા અને મહાગુજરાત આંદોલનના પ્રણેતા ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકની કર્મભૂમિ. એવું જ અમારા નેનપુર ગામનું બીજું ગૌરવ તે ચંદુભાઈ પટેલ. ઉત્તમ શિક્ષક, આચાર્ય અને ગામલોકો જેમને 'નેનપુરના ગાંધી' ગણતા એવા ચંદુભાઈએ 8મી જાન્યુઆરી(2005)ના મળસકે ચિરવિદાય લીધી.

ચંદુદાદાએ કનીજ હાઈસ્કૂલમાં સાત વર્ષ સુધી મદદનીશ શિક્ષક તરીકે સેવાઓ આપી. સાથે આગળ અભ્યાસ ચાલુ જ હતો એટલે નેનપુરના પ્રથમ સ્નાતક થવાનું ગૌરવ એમણે પ્રાપ્ત કર્યું. 1962માં ગામના સદ્ગૃહસ્થોના સહકારથી અહીં વિનય મંદિરની સ્થાપના કરી. શાળાની સ્થાપના કરી ત્યારે આરંભે સેવકથી માંડી આચાર્ય સુધીની કામગીરી બજાવી. ગામમાં યુવકમંડળ, શ્રમયજ્ઞ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, કોમી એખલાસ, સાક્ષરતાથી માંડીને વહેમ અને અંધશ્રદ્ધાનિર્મૂલનની પ્રવૃત્તિઓ તેમજ વૃક્ષઉછેર, બાળલગ્નમરણોત્તર જમણવાર વિરોધી ઝુંબેશ વગેરે કામો શરીર ચાલ્યું ત્યાં સુધી કરતા રહ્યા. 'ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ', 'ગીતા', 'કુરાન', 'બાઇબલ', 'ઉપનિષદો' તેમજ સમાજસુધારકોનાં જીવનચરિત્રોનું વિશાળ વાચન હતું. એ બધું 18 જેટલી ડાયરીઓમાં કાવ્યમય બાનીમાં એમણે નોંધ્યું છે.

એમના ખિસ્સામાં ચોક હોય જ, જ્યાં જગ્યા જુએ ત્યાં પ્રેરણાદાયી સૂત્રો લખે ત્યારે જ એમને જંપ વળે !

નમ્રતા તો એમના રોમેરોમમાં. નાનાં બાળકને પણ ભાઈ કે બહેન કહીને બોલાવે. રોજ સવારે વહેલા રેલવે સ્ટેશને જઈને પોતાને માટે તેમજ સોસાયટીના રહીશો માટે છાપાં લઈ આવે.

26મી જાન્યુઆરી હોય કે 15મી ઑગસ્ટ, શાળામાં ભરવાડબહેનના હાથે ધ્વજવંદન કરાવે. જાહેર સમારંભમાં અંગકસરતના પ્રયોગો કરી બતાવે. 72 વર્ષનો 'યુવાન' ડોસલો નવયુવાનને શરમાવે એવી સ્ફૂર્તિ દાખવે ! શાળામાં 22 સામયિકો આવે, એનો અભ્યાસ કરે. શિક્ષકો સાથે ચર્ચા કરે. વડા પ્રધાનપદે વાજપેયી હોય કે પાકિસ્તાનમાં બેનઝીર ભુટ્ટો, કંઈક વિચાર આવે કે તરત એમને પત્ર લખ્યો જ હોય !

જ્યારે શિક્ષકોએ સમગ્ર ગુજરાતમાં હડતાળ પાડેલી ત્યારે ચંદુદાદાએ નેનપુરમાં શિક્ષણકાર્ય ચાલુ જ રાખેલું !

વિપુલ પટેલ

['નયા માર્ગ' પખવાડિક : 2005]

એક જિજ્ઞાસુ વિજ્ઞાની

1929માં જન્મેલા, ખેડા જિલ્લાના હલધરવાસના મૂળ વતની, કર્મે અને વિચારે વિશ્વમાનવ બનેલા અરવિંદભાઈ પંડ્યાને આમ તો સ્વાતંત્ર્યસેનાની કહેવા પડે, પરંતુ એ તેમની સંપૂર્ણ અને સાચી ઓળખ કદાચ ના કહેવાય. કિશોરાવસ્થામાં સ્વાતંત્ર્યસેનાની તરીકે એમનું જેટલું પ્રદાન થયું, કદાચ તેથી સવિશેષ સ્વાતંત્ર્યોત્તર સમયમાં એક વિજ્ઞાની તરીકેનું રહ્યું.

અરવિંદભાઈનું જીવન, તેમની કામ કરવાની અને વિચારવાની પદ્ધતિ વગેરે કિશોરો, યુવાનો માટે પ્રેરણાદાયક બની રહે તેવાં રહ્યાં છે. તેમના વિચારોમાં સ્પષ્ટતા હતી, તેમ આચરણ હંમેશાં એન્જિનિયરે દોરેલી સીધી લીટી જેવું હતું.

બાર વર્ષની ઉંમરે પોતાના ઘરથી તેમણે છેડો ફાડ્યો. પિતા ચંદ્રવદન પંડ્યા સરકારી અમલદાર. જન્મે અને આચરણે ચુસ્ત બ્રાહ્મણ. બાળ અરવિંદ ભણવામાં અવલ ક્રમે રહે. જીવ તો જોકે પહેલેથી જ વિજ્ઞાનીનો એટલે રમકડાં કરતાં ઘડિયાળ જેવાં યંત્રોમાં વધુ રસ પડે. પરંતુ તેણે તો બાર વર્ષની કુમળી વયે ગાંધીનો રંગ પકડી લીધો. ઘર છોડતાં જ, ચરોતર વિસ્તારના અડાસ ગામે નાની રેલવેના પાટા ઉખાડી અંગ્રેજો પરનો રોષ વ્યક્ત કર્યો. મિત્રો સાથે પકડાયા. કારાવાસ મળ્યો.

કિશોરાવસ્થા ઘરબારથી દૂર, સગાંસ્નેહી વિના અત્યંત મુશ્કેલીમાં વીતી. જેલમાંથી છૂટી બોચાસણની આશ્રમશાળામાં દાખલ થયા. ત્યાં પણ ભણવા અને દળવામાં સહુથી આગળ. હા, દળવામાં પણ તેમને વિજ્ઞાન જ દેખાતું. આશ્રમમાં અને પાછળથી જેલમાં રવિશંકર મહારાજની દળવાની દક્ષતા કિશોર અરવિંદનું લક્ષ્ય અને આદર્શ બન્યાં.

અરવિંદભાઈએ સ્વતંત્રતાની ચળવળમાં વિદ્યાર્થી જીવન તો હોમી દીધું હતું, પરંતુ જિજ્ઞાસા અને જ્ઞાનપિપાસા દિલો-દિમાગમાં રુધિરની જેમ વ્યાપ્ત હતી. તેને ડિગ્રીની ઝાઝી તમા ન હતી, છતાં વડીલોએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની વિનીતની કક્ષા પાર કરાવી. પણ તેમના મનમાં વિલાયત જઈ મિકેનિકલ એન્જિનિયરિંગ કરવાની મહેચ્છા હતી. આથી સાહસ ખેડીને તેઓ ઇંગ્લૅન્ડ ગયા.

ઔપચારિક રીતે અંગ્રેજી ક્યારેય પણ શીખ્યા વિના, પરદેશમાં ખીસામાં પાઈ-પૈસા વિના અને હાથમાં ડિગ્રીના પોટલા વિના એ જિજ્ઞાસુ એક બાજુ અંગ્રેજી તો બીજી બાજુ કૉલેજમાં મિકેનિક્સના પદાર્થપાઠ શીખવા માંડ્યો.

વર્ગ સિવાયનો વખત એક અંગ્રેજના કારખાનામાં કામ કરવામાં જતો. બ્રેડ, દૂધ અને ટામેટાં ઉપર જીવનનિર્વાહ થતો. જે વડીલોએ 'કાશીગમન' કરાવ્યું હતું, તેમનો જ કૉલ આવ્યો : 'આવો પરત. દેશને, ખાદી જગતને તમારી જરૂર છે.' ઇંગ્લૅન્ડ મૂક્યું પડતું, ઉપાધિવાળી પરીક્ષા મૂકી પડતી અને પહોંચ્યા પાછા સ્વદેશે.

અમદાવાદના આંગણે આવી ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ સાથે સંલગ્ન પ્રયોગો, ઉત્પાદન, નિદર્શન અને વિચાર-વ્યાપ વિશેની પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયા. બે સંસ્થાઓ સાથે આ નિમિત્તે મુખ્યત્વે જોડાવાનું થયું : ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ આયોગ તથા ખાદી ગ્રામોદ્યોગ પ્રયોગ સમિતિ.

1956ના અરસામાં આરંભાયેલા તેમના પ્રયોગો જીવનના અંત સુધી ચાલુ રહ્યા. સૂર્યકૂકર, સૂર્યઊર્જાથી ચાલતું નીરા ઉત્પાદક સંયંત્ર, સૌર વૉટર હીટર, સોલર ક્રોપ ડ્રાયર, ગોબર ગૅસ પ્લાન્ટ અને સૌર ફોટો વોલ્ટેઇક સેલ અંગેનાં યંત્રોની ડિઝાઇન અને કાર્યક્ષમતામાં સુધારા, નિદર્શનો, પ્રચાર અને નવીનીકરણમાં તેઓ રત રહ્યા. બાયો ગૅસ પ્લાન્ટની કાર્યપદ્ધતિના આધારે ઘરમાં મૂકીને વાપરી શકાય તેવું ‘કિચન વેસ્ટ ડાઇજેસ્ટર’ (રસોડાનો સેન્દ્રિય કચરો પચાવી શકે તેવું સયંત્ર) તેમણે બનાવ્યું હતું, જે સોલિડ વેસ્ટ મૅનેજમેન્ટમાં વિકેન્દ્રીકરણ સિદ્ધ કરી મોટી ક્રાંતિ લાવવાની શક્યતા ધરાવે છે.

રાજેશ ભટ્ટ

[‘દિવ્ય ભાસ્કર’ દૈનિક : 2005]

પ્લૉટ... પેન્શન

ગાંધીનગરમાં જમીનના પ્લૉટ રાહતદરે સરકારે રાજકારણીઓને આપ્યા ત્યારે ભાગ્યે જ કોઈ એવું હશે કે જેણે એ તકનો લાભ લીધો ન હોય. બાબુભાઈને એ રીતે મળેલો પ્લૉટ પણ તેમણે પરત કરી દીધેલો. મુંબઈ રાજ્યની વિધાનસભાના તેઓ 1937થી 1957 સુધી સભ્ય હોવાથી વિધાનસભાના ભૂતપૂર્વ સભ્યોને પેન્શન આપવાના મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના કાયદા અનુસાર મહારાષ્ટ્ર સરકારે તેમને માટે પેન્શન નક્કી કરેલું. પણ ગુજરાતમાં ધારાસભ્યોને પેન્શન ન આપવાની નીતિ સ્વીકારાઈ હોવાથી મહારાષ્ટ્રનું પેન્શન પણ તેમણે સ્વીકારેલું નહોતું.

વિનોદ દવે

યાદદાસ્ત

સરકારી કાર્યાલયમાંથી લખેલ કોઈ પત્રનો જવાબ આવે પછી તેને પ્રત્યુત્તર આપતી વેળા મંત્રી મહોદય અગાઉ લખેલ પત્ર જોવા માગે અને તે વાંચીને જવાબ લખાવે. આમાં વિલંબ થવાનો સંભવ રહે. પણ બાબુભાઈની સ્મરણશક્તિ એટલી તીવ્ર હતી કે એવો કોઈ પત્ર મળે કે તરત, અગાઉ લખેલ પત્રનું અનુસંધાન માગ્યા વગર જ, પોતાની યાદદાસ્તને આધારે પ્રત્યુત્તર લખાવી દેતા.

જે૦ ડી૦ દોષી

આ નીકળ્યા દેવદૂતો !

રૌશની કે ફરિશ્તે

હુઆ સવેરા
જમીન પર ફિર અદબ સે આકાશ
અપને સર કો ઝુકા રહા હૈ
કિ બચ્ચેં સ્કૂલ જા રહે હૈં...

નદી મેં અસ્નાન કરકે સૂરજ
સુનહરી મલમલ કી પગડી બાँધે
સડક કિનારે
ખડા હુઆ મુસ્કુરા રહા હૈ
કિ બચ્ચેં સ્કૂલ જા રહે હૈં...

હવાએં સર-સબ્જ ડાલિયોં મેં
દુઆઓં કે ગીત ગા રહી હૈં
મહકતેં ફૂલોં કી લોરિયાँ
સોતે રાસ્તોં કો જગા રહી હૈં
ઘનેરા પીપલ
ગલી કે કોને સે હાથ અપને હિલા રહા હૈ
કિ બચ્ચેં સ્કૂલ જા રહે હૈં...!

ફરિશ્તે નિકલે હૈં રૌશની કે
હરેક રાસ્તા ચમક રહા હૈ
યે વક્ત વો હૈ
જમીં કા હર જર્રા
માઁ કે દિલ-સાં ધડક રહા હૈ

પુરાની ઇક છત પે વક્ત બૈઠા
કબૂતરોં કો ઉડા રહા હૈ
કિ બચ્ચેં સ્કૂલ જા રહે હૈં
બચ્ચેં સ્કૂલ જા રહે હૈં...!

નિદા ફાજલી

*

પ્રભાત થતાં જ આ દૃશ્ય જોવા મળે છે. શેરીઓમાં ખભે દફ્તર ભેરવી ટબૂકડાં બાળકો સ્કૂલે જવા તૈયાર હોય છે. આ ઘટના રોજિંદી છે. પણ કવિને તેમાં જે અપૂર્વ સૌન્દર્યદર્શન થાય છે તે અહીં નિરૂપિત છે.

શીર્ષકમાં જ બાળકોને ‘રોશનીના ફરિશ્તા’નો દરજ્જો આપી કવિ કમાલ કરે છે. બાળકો પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનની ખોજ અર્થે સ્કૂલે જાય છે. તેઓ જ્યારે ઘેર પાછાં ફરશે ત્યારે જગત માટે પ્રકાશના દેવદૂતો બનીને આવશે, એવો આશાવાદ શીર્ષકમાં વ્યંજિત છે.

સ્કૂલે જતાં આ બાળકોની શાનમાં શુંનું શું થઈ રહ્યું છે, જુઓને ! આકાશ ફરી આદરથી ધરતીનાં (એટલે કે ટબૂકડાં શિશુઓનાં) ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક ઝુકાવી રહ્યું છે... સૂર્યને બાળકોનું આ ગમન ઉત્સવ જેવું લાગ્યું તેથી તે ઉત્સવમાં સ્નાનશુદ્ધ થઈ, શિર પર મલમલની પાઘ બાંધી, સડકને કાંઠે ઊભો હસુહસુ થતો, બાળકો સ્કૂલે જઈ રહ્યા-ની ઘટનાને નિહાળી રહ્યો છે...

હવા વૃક્ષોની લીલી ડાળી વચ્ચે ઝૂલતી આશીર્વચનો ગણગણી રહી છે... મહેકતાં ફૂલોના કંઠેથી ગવાતાં હાલરડાં સૂતેલા રસ્તાઓને હળુકથી જગાડી રહ્યાં છે. ઘટાદાર પીપળો શેરીના ખૂણે ઊભો ઊભો બાળકો તરફ પોતાના હાથ હલાવી રહ્યો છે (હે બાળારાજાઓ... આવજો, જલદીજલદી અજવાળું લઈ પાછાં આવજો... એમ કહેતો...)

બાળકો સ્કૂલે જઈ રહ્યાં છે.
બાળકો-બાળકો-બાળકો જઈ રહ્યાં છે... સ્કૂલે-સ્કૂલે !
સ્કૂલે-સ્કૂલે-સ્કૂલે જઈ રહ્યાં છે બાળકો-બાળકો !
સૂર્યોદય થવા છતાં જેનાં જીવતર સબડી રહ્યાં છે અંધકારમાં તેમને માટે,
તેઓના બદલે પોતે સ્કૂલે જઈ રહ્યાં છે આ બાળકો...
અંધની દુનિયામાં અજવાળું પાથરવા...
અપંગોના ખોડંગાતાં જીવતરને ગતિશીલ બનાવવા...
હૉસ્પિટલોમાં સબડતા જીવોને શાતા આપવા...
તેઓના માટે, તેઓને બદલે બાળકો જઈ રહ્યાં છે સ્કૂલે !
પ્રત્યેકના જીવતરને અંધકારમાંથી બહાર કાઢવાની કરામત લઈ સ્કૂલેથી પાછાં
આવશે બાળકો...

અજવાશના દેવદૂતો સમાં બાળકો જેના પર ચાલે છે તે તે રસ્તાઓ ઝળાંહળાં છે. આ એ સમય છે કે જે સમયે ધરતીના કણેકણ માતાનાં હૃદયો પેઠે ધબકી રહ્યા છે (આ બધું થઈ રહ્યું છે તે એટલે જ કે બાળકો સ્કૂલે જઈ રહ્યાં છે...)

જર્જરિત ઘરના કોઈ છજા પર બેઠેલો મીંઢો કાળ પણ તેનું મીંઢાપણું છોડી પ્રત્યગ્ર થઈ શાંતિનાં દૂત જેવાં કબૂતરોને ઉડાવી (બાળકોને શુકન કરાવી) રહ્યો છે ! બાળકો જઈ રહ્યાં છે સ્કૂલે... (જ્યાંથી તેઓ જગત માટે અમૃતત્વ લઈ આવવાનાં છે...)

અજવાળાના મહાવિદ્યાલયમાં પોતાની ભોળી આંખો ને નિર્મળ બુદ્ધિશક્તિ લઈ બાળકો જાય છે આગામી કાળના વિધાતા બનવા, એ જેવીતેવી ઘટના છે ?

રમેશ પારેખ

[‘પરબ’ માસિક : 2005]

‘બાદરાયણ’–શતાબ્દી

કવિ ‘બાદરાયણ’ એટલે ભાનુશંકર બાબરભાઈ વ્યાસ. 2005 એમનું જન્મશતાબ્દી વર્ષ છે.

ભાનુશંકર વ્યાસનો જન્મ 1905માં થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ મોરબીમાં લીધું હતું અને ત્યારે મોરબીમાં હાઈસ્કૂલની સગવડ ન હોવાથી તેઓ રાજકોટ ગયા હતા અને ત્યાંની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાંથી મૅટ્રિક પાસ થયા હતા. પછી તેઓ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ(મુંબઈ)માંથી સંસ્કૃત વિષય સાથે બી૰ એ૰ અને 1930માં એમ૰ એ૰ થયા હતા. ત્યાર પછી એમણે વકીલાતનો અભ્યાસ કરી એલએલ૰ બી૰ની ડિગ્રી મેળવી હતી.

આઝાદી પૂર્વે મુંબઈ યુનિવર્સિટીનું ક્ષેત્ર એટલે આખો મુંબઈ ઇલાકો, ઠેઠ કરાંચીથી કર્ણાટકમાં ધારવાડ સુધી. આજે જે એસ૰ એસ૰ સી૰ની પરીક્ષા છે તે ત્યારે મૅટ્રિકની પરીક્ષા કહેવાતી. સમગ્ર ઇલાકામાં મૅટ્રિકની પરીક્ષા પણ મુંબઈ યુનિવર્સિટી જ લેતી. કૉલેજ અને યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીનો વિષય ઘણો મોડો દાખલ થયો હતો. ત્યારે ગુજરાતી વિષયના પ્રશ્નપત્રો ઇંગ્લિશમાં છપાતાં અને વિદ્યાર્થીઓ જવાબ પણ ઇંગ્લિશમાં લખતા (સંસ્કૃતની જેમ). નરસિંહરાવ દિવેટિયા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે નિવૃત્ત થયા એટલે મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં એમ૰ એ૰ના ગુજરાતી વિષય માટે એમની નિમણૂક થઈ. નરસિંહરાવના ઘણા વિદ્યાર્થીઓમાં ચંદ્રવદન મહેતા, સુંદરજી બેટાઈ, કાંતિલાલ વ્યાસ, રમણ વકીલ, અમીદાસ કાણકિયા, ‘બાદરાયણ’ વગેરે જાણીતા હતા. નરસિંહરાવે પોતાના ઘણા વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા આપીને કવિતા લખતા કરી દીધા હતા.

નરસિંહરાવ નિવૃત્ત થયા ત્યારે એમની જગ્યાએ ‘બાદરાયણ’ની અધ્યાપક તરીકે નિમણૂક થઈ હતી. યુનિવર્સિટીનું એમ૰ એ૰નું માનાર્હ કાર્ય પૂરું થતાં ‘બાદરાયણે’ બે ઠેકાણે અધ્યાપક તરીકે પાર્ટ ટાઇમ નોકરી સ્વીકારી : મુંબઈમાં કબીબાઈ હાઈસ્કૂલમાં સંસ્કૃતના શિક્ષક તરીકે અને ઝેવિયર્સ કૉલેજમાં ગુજરાતી વિષયના પ્રાધ્યાપક તરીકે. ‘બાદરાયણ’ ત્યારે કાવ્યો લખતા, કવિ સંમેલનમાં જતા, રેડિયો પર નાટકોમાં ભાગ લેતા. એમનો અવાજ બુલંદ હતો અને ઉચ્ચારો સ્પષ્ટ હતા. તેઓ અભિનયકલામાં નિપુણ હતા. મધુર કંઠે તેઓ ગીતો રજૂ કરતા. તેમની કાયા પડછંદ, ચાલ છટાદાર, વર્ણ ઊજળો, પ્રભાવશાળી મુખમુદ્રા, પાન ખાવાની ટેવને લીધે હોઠ હંમેશાં લાલ રહેતા. એ દિવસોમાં મુંબઈના ગુજરાતી સમાજમાં ‘બાદરાયણ’નું નામ બહુ મોટું હતું.

‘બાદરાયણ’ના તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓમાં ગિજુભાઈ વ્યાસ, મધુકર રાંદેરિયા, પ્રવીણચંદ્ર રૂપારેલ, રમણ કોઠારી, અમર જરીવાલા વગેરે હતા.

‘બાદરાયણ’ સ્વભાવે લહેરી હતા. તેઓ મિત્રો સાથે હોય, વિદ્યાર્થીઓ સાથે

હોય, જ્યાં હોય ત્યાં હાસ્યની છોળો ઊડતી. આ લહેરી સ્વભાવને કારણે તેમનામાં ભૂલકણાપણું હતું. ક્યાંક જાય તો પોતાની ચીજવસ્તુ ભૂલી જાય કે કોઈને ઘણા દિવસ પછીનો સમય આપ્યો હોય તો ભૂલી જાય એવું બનતું. તેઓ સ્કૂલ કે કૉલેજનાં નાટકોમાં કે રેડિયો રૂપકોમાં ભાગ લેતા ત્યારે ક્યારેક સંવાદો ભૂલી જતા, પણ હોશિયારીને લીધે પરિસ્થિતિ બરાબર સાચવી લેતા કે સાંભળનારને સંવાદમાં કંઈ ગડબડ થઈ છે એવો અણસાર પણ ન આવે.

'બાદરાયણ' છંદોબદ્ધ અને ગેય એમ બંને પ્રકારનાં કાવ્ય લખતા. તેમનામાં શીઘ્રકવિત્વ હતું. કોઈ વિષય, વિચાર કે ભાવ પર તેઓ તરત કાવ્યરચના કરી શકતા. એ દિવસોમાં કવિતાના ક્ષેત્રે પાદપૂર્તિના કાર્યક્રમો ઘણા થતા. 'બાદરાયણ' એમાં પણ કુશળ હતા. 'બાદરાયણ'નાં ગીતોમાં સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધ ગીત તે 'આપને તારા અંતરનો એક તાર, બીજું હું કાંઈ ન માંગું રે' એમના કાવ્યસંગ્રહ 'કેડી'માં પ્રગટ થયેલું.

રમણલાલ ચી૦ શાહ

['પ્રબુદ્ધ જીવન' માસિક : 2005]

❁

ફૂલની ફોરમ ફૂલમાં ન માયે,
તટમાં સરિતા ન માય;૦૦૦
લહરિયાં સાગરમાં સમાય.

ન્હાનાલાલ કવિ

❁

સાગરે પાણી પછાડા ખાયે
કે લાખ લાખ લોઢ ઊડે રે લોલ,૦૦૦
વાર વાર માંડે વીજ કડાકા
કે બાર મેઘ તૂટે રે લોલ,
તોય મારે આભને દીવડલે રે
કે જરીયે ન જ્યોતું હલી રે લોલ !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

❁

મૂક્યું જ્યાં નામ નાનું, પુનિત પદ થકી પૂર્ણ પુત્રીત્વ મૂક્યું,
ને વાત્સલ્યે ભરેલું જનક-હૃદયનું સ્વર્ગ-શું છત્ર છોડ્યું;૦૦૦
એ સંસારાબ્ધિ કેરા અકળ ઉર પરે દીપતા દ્વીપ જેવું,
ભુલાયે ના ભવાન્તે પિયર, પિયર હા ! પુણ્યવંતું પનોતું.

દામોદર બોટાદકર

❁

ભાવવાહી ગીતોના સર્જક

સાહ્યબો મારો ગુલાબનો છોડ,
વેલી હું તો લવંગની;
ઊડશું જીવનમાં જોડાજોડ,
પાંખો જેવી પતંગની !

આ ગીત એક જમાનામાં યુવાન ગુજરાતણોના કંઠે ઘરે ઘરે ગુંજતું હતું. એમાં મુગ્ધ પ્રણયની છટા છે. આવાં ભાવવાહી ગીતોના રચયિતા હતા રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ. નડિયાદ શહેરમાં તેમનું મકાન આજે પણ ઊભું છે. એમણે નડિયાદમાં જ અભ્યાસ કર્યો, અને કમ્પાઉન્ડર તરીકે દવાની પડીકીઓ વાળતાં વાળતાં કવિતાના અમૃતને અંતરની ખરલમાં ઘૂંટવા માંડ્યું. કવિ ન્હાનાલાલ તેમના પ્રિય કવિ હતા. માત્ર સોળ વર્ષની કુમાર વયે તેમણે 'બુદ્ધદેવ' નાટક લખ્યું, એ મુંબઈમાં 1914માં ભજવાયું. ત્યારથી રસકવિ રઘુનાથની કર્મભૂમિ મુંબઈ બન્યું. 1892માં 22મી ડિસેમ્બરે જન્મેલા કવિ નાટ્યલેખન અને ગીતલેખનમાં સોળે કલાએ ખીલ્યા. વિવિધ નાટકોનું તેમણે સર્જન કર્યું અને રંગભૂમિ ઉપર એ નાટકોએ કામણ પાથર્યાં. રઘુનાથની કલમે લખાયેલાં ગીતોમાં એક તરફ પ્રણયની, વિપ્રલંભ શૃંગારની સુકુમાર અનુભૂતિ ગુંજી રહી છે તો બીજી તરફ જગતના અનુભવો અને જ્ઞાનનો સ્પર્શ વર્તાય છે. 'સાર આ સંસારમાં ન જોયો', તેમજ 'નાગરવેલીઓ રોપી તારા રાજમહેલોમાં' જેવાં ગીતોએ એક જમાનામાં ગુજરાતણોના કંઠમાં કૂજન ભરીને મધુરભાવથી તેમનાં હૃદયને છલકાવી દીધાં હતાં.

એક વખત ગુજરાતની જનતામાં અત્યંત લોકપ્રિય બનેલ ગીત – 'મોહે પનઘટ પે નંદલાલ છેડ ગયો રે !' વર્ષોપર્યંત લોકોના કંઠમાં ગુંજ્યા કરતું હતું. આ ગીત રસકવિએ 'છત્ર વિજય' નાટકમાં લખેલું. એ ગીતને જાણીતી ફિલ્મ 'મોગલે આઝમ'માં અન્ય કવિના નામે ચઢાવી દેવામાં આવ્યું. તે અંગે રસકવિએ ફિલ્મ-નિર્માતા સામે કેસ કરેલો, પણ પછી સારી એવી રકમ લઈને સમાધાન કર્યું હતું.

રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટનાં લખેલાં 19 નાટકો મુંબઈની રંગભૂમિ પર ભજવાયાં હતાં. કુલ 73 નાટકો અને 20 ગુજરાતી ફિલ્મોનાં ગીતો પણ તેમણે લખ્યાં છે.

પ્રીતમલાલ કવિ

['રૂપલબ્ધિ' પુસ્તક : 2004]

❁

700 ફિલ્મોમાં...!

મૂંગા બોલપટથી ટેલિવિઝનની શ્રેણી સુધીના સમયપટ પર 700 ફિલ્મોમાં અભિનય કરવાનો વિક્રમ લલિતા પવારે સર્જ્યો છે.

બા

બાનું નામ સંતોકબહેન. બાનું પિયર શેલણા (તા. સાવરકુંડલા). અમે રાજગોર બ્રાહ્મણ. કાઠીના ગોર. બા ભણ્યાં નહોતાં. વાંચતાંય ઘણી મોટી ઉંમરે શીખેલાં. આ પછી પણ લખતાં તો ખપ પૂરતું જ આવડતું. પણ ભાષા પર બાનું અસાધારણ પ્રભુત્વ. મેઘાણીની પાત્રસૃષ્ટિનું કોઈ પાત્ર – કાઠિયાણી, ગરાસણી કે ચારણ્યનું પાત્ર – બોલતું હોય એવી બાની સ્વાભાવિક ભાષા હતી.

ભાષાની જેમ જ હાસ્ય પર પણ બાનો અસાધારણ કાબૂ. 'હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાની સો યુક્તિઓ હોય તો પ્રેમાનંદને એકસો એકની ખબર હતી'; એમ ઉમાશંકર જોશીએ પ્રેમાનંદ માટે કહ્યું છે તે હું બા માટે કહી શકું. સૌરાષ્ટ્રનાં ઓઠાં ('ઓઠું' વિનોદી ટુચકા જેવું લોકસાહિત્યનું એક સ્વરૂપ છે.) તો એમને કેટલાં બધાં આવડતાં !

બા જાજરમાન સ્ત્રી હતાં. બાના પ્રતાપી વ્યક્તિત્વની તુલનામાં બાપુજીનું વ્યક્તિત્વ નરમ. બા પોતાની દરેક વાતમાં એકદમ આગ્રહી – બાપુજી સાવ અનાગ્રહી.

બાનું વહાલ ધોધની જેમ વરસતું – બોલકુંય ખરું. જશોદામાતા બાલકૃષ્ણને જે રીતે વહાલ કરે છે, લાડ લડાવે છે એનું પ્રેમાનંદે કરેલું કાવ્યમય વર્ણન વાંચવાનું બન્યું ત્યારે મને થયું હતું કે પ્રેમાનંદે નક્કી બા જેવી કોઈ માતાને જોઈ હશે અને જશોદાના વહાલની વીગતો એની પાસેથી ઝીલી હશે. બાપુજી સાથે કેવળ આદરનો સંબંધ. પણ બાને ગળે બાઝવાનો, બા સાથે ઝઘડો કરવાનો, બાથી રિસાવાનો, રિસાયા પછી બા મનાવે એની રાહ જોવાનો – બધો જ સંબંધ બા સાથે.

પ્રેમની જીવતીજાગતી મૂર્તિ જેવાં બા કડક પણ એવાં જ. બા વિશે હું કોઈની સાથે વાત કરતો હોઉં ત્યારે બાની હાજરીમાં કહેતો : "અમારી બા ચા જેવાં છે : એકદમ કડક – એકદમ મીઠાં." સૌરાષ્ટ્રની ચા ખોપરી હલાવી દે એવી કડક હોય અને સીધી લોહીમાં ઊતરી જાય એવી મીઠાશવાળી હોય. એકલી મીઠાશ બાળકને બગાડી મૂકે અને એકલી કડકાઈ બાળકના હૃદયને સૂકવી દે. બા લાડ પૂરેપૂરાં લડાવે, બને ત્યાં સુધી અમારી ઇચ્છા પૂરી કરે, પણ ખોટી જીદ આગળ ક્યારેય નમતું ન જોખે. હું બા આગળ ધમપછાડા કરતો હોઉં, ગારમાં આળોટતો હોઉં એવાં દૃશ્યો આજે પણ એકદમ ક્લોઝ અપમાં દેખાય છે. નાના ભાઈ (આમ તો મારાથી પાંચ વરસે મોટા)ના સ્વભાવમાં જીદનું નામ ન મળે. બહેન પણ એકદમ શાંત. એટલે તોફાન કરવાનું – જીદ કરવાનું બધું મારે ફાળે આવેલું. ને મેં મારું કર્તવ્ય પૂરી નિષ્ઠાથી બજાવેલું પણ ખરું.

અમારું ભાઈબહેનોનું સીધું ઘડતર બા થકી જ થયેલું. બા વાર્તાઓ કહે, વિનોદી ટુચકા કહે, સૂત્રાત્મક વાક્યો અને ડહાપણભરી કહેવતો કહે, એમાં જીવનના મર્મો પ્રગટ થતા રહે. બાને વાંચતાં નહોતું આવડતું, પણ અમારી પાસે કશુંક ને કશુંક વંચાવ્યા કરે. મેં સતત ત્રણચાર વરસ બાને 'ગીતા' અને 'વાલ્મીકિ રામાયણ' (ગુજરાતી ભાષાંતર) વાંચી સંભળાવેલાં. સવારની નિશાળ પૂરી કરીને હું આવું, જમું પછી અમારો સત્સંગ શરૂ થાય. બા સાંભળે, એના પર મનન પણ કરે ને ફરી

એની વાતો પોતાની રીતે કરે. બા મારી પાસે ધાર્મિક પુસ્તકો જ વંચાવે એવું નહિ; મારાં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકોનાં કાવ્યો, વાર્તાઓ, અવનવી માહિતી આપતા પાઠો – બધું જ આમાં આવે. મને યાદ છે કે બકોર પટેલની ચોપડીઓ નાના ભાઈ ગામના પુસ્તકાલયમાંથી લઈ આવેલા એનું અમે સમૂહવાચન કરેલું. બાની સ્મૃતિ બહુ તેજ. કોઈ પણ વાર્તા એક વાર સાંભળે એટલે એનું કથાવસ્તુ પાકું યાદ રહી જાય. પછી એનું પુનર્કથન પોતાની શૈલીમાં કરે. બકોર પટેલની અનેક વાતોના રેફરન્સ એમની વાતોમાં આવે ને હાસ્યની છોળો ઊડે.

અમારી આર્થિક સ્થિતિ તો ઘણી નબળી હતી, પણ જે માગવા આવે એની સ્થિતિ તો કેવીય હશે એવું વિચારીને બા આંગણે આવેલા માગણને ક્યારેય એમ ને એમ જવા ન દે. ભગવાને આપેલા રોટલામાં સૌનો ભાગ – એવા ભાવથી આપે. આમ પણ સામાન્ય વર્ગના લોકો સાથે બહુ વિવેકથી વર્તે. "આપણામાં જેવો ભગવાન છે એવો જ એમનામાં છે," એવું અમને કહે પણ ખરાં. ફળિયામાં આવતા ધોબીઓ અને લગ્નપ્રસંગે ઢોલ વગાડવા આવતા ઢોલીઓમાંથી જે બાપુજીથી નાના હોય એમને અમારે કાકા કહેવાના અને મોટા હોય એમને બાપા કહેવાના. પરંપરાગત સંસ્કારોને કારણે હરિજનોને અડે નહિ કે અમને અડવા દે નહિ, પણ બાપુજીથી મોટા હરિજનોની બા લાજ પણ કાઢતાં.

બા વિજ્ઞાન નહોતાં ભણ્યાં, પણ 'ગીતા'શ્રવણ પછી વાસી અન્ન નહિ ખાવાનું – નહિ ખવરાવવાનું એવો પાકો નિયમ કરેલો. રાત્રે વાળુ લેવા આવનારી બાઈને પણ રાતે રાંધેલું જ આપવાનું. સવારે શિરામણ માટે તાજા રોટલા જ ઘડવાના. બાને રાંધવાની સહેજે આળસ નહિ. બપોરે રસોઈ થઈ ગયા પછી કોઈ અતિથિ આવી ચડે કે કોઈ સાધુ પધારે તો ફરી ચૂલો સંધુરકવામાં (પેટાવવામાં) વાર નહિ.

બાને કથા-વાર્તા અને ભજનભાવમાં ઉત્કટ રસ. અમારી આંબલી શેરીમાં રહેતાં ધનબાઈફઈ જ્ઞાતિએ બારોટ હતાં. 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' પ્રકારની અનેક વાર્તાઓ એમને આવડતી. રાત્રે ફળિયામાં ખાટલા ઢાળી ધનબાઈફઈ વાર્તા માંડે. બા અને શેરીની બીજી સ્ત્રીઓ સાંભળે. બાલશ્રોતાઓમાં લગભગ હું એકલો જ હોઉં. બા એ વાર્તાઓનું પછી સરસ રીતે પુનર્કથન પણ કરે. નવરાત્રીમાં પ્રેમાનંદના અવતાર સમા હરિશંકરબાપાનાં આખ્યાનો શેરીમાં યોજાતાં. બા સાથે મેં એ આખ્યાનો બહુ રસપૂર્વક સાંભળ્યાં હતાં. આડોશપાડોશમાં ક્યાંય ભજન રાખ્યાં હોય તો બા અચૂક સાંભળવા જાય. ઘેર પણ ક્યારેક ક્યારેક ભજનો રખાય. મોટા થઈને સાહિત્યરચનાઓ તરીકે જેમનો આસ્વાદ મેં લીધેલો એ ગંગાસતી અને પાનબાઈનાં ભજનો નાનપણમાં બા પાસેથી સાંભળેલાં.

રતિલાલ બોરીસાગર

['પરબ' માસિક : 2005]

વીજળીના ચમકારે…

પ્રવાસકથા 'સૌંદર્યની નદી નર્મદા' માટે સાહિત્ય અકાદમી(દિલ્હી)નો પુરસ્કાર જેમને મળ્યો, તે શ્રી અમૃતલાલ વેગડે 50ની વયે, 1977થી ટુકડે ટુકડે નર્મદાની પદયાત્રા, ધાર્મિકતાથી નહિ પણ સૌંદર્યની દૃષ્ટિથી શરૂ કરી અને બંને કાંઠે મળીને 2,624 કિલોમીટરની યાત્રા 1999માં પૂરી કરી. એ પછી અત્યારે 76ની વયે પણ એમની નર્મદાયાત્રા ચાલુ રહી છે.

'સૌંદર્યની નદી નર્મદા'માં અંતે, એમનાં પત્ની કાન્તાબહેનનો લેખ છે : 'મારા પતિ'. એમાં કાન્તાબહેને સગપણ અગાઉ પહેલી વાર એમને જોયા ત્યારનું વર્ણન છે : ''વધેલી હજામત, આંખે ચશ્માં, ટૂંકો લેંઘો ને રબરનાં કાળાં જૂતાં ! મને એ ખાસ ગમ્યા નહીં. પણ જ્યારે ખબર પડી કે એ શાંતિનિકેતનમાં ભણ્યા છે અને હવે શિક્ષક છે, તો હું સગપણ માટે તૈયાર થઈ ગઈ.'' લગ્નના બીજા જ દિવસે તેઓ કોદાળી, પાવડો ને તગારું લઈને સામેની નાલી ખોદવા લાગેલા ! પહેલાં એ મા સાથે અને લગ્ન પછી પત્ની સાથે ઘંટીએ દળવા બેસતા. હજી, આ ઉંમરેય, આ દંપતી સાથે ઘંટીએ બેસીને દળે છે !

નર્મદાની યાત્રા એમણે બે પુસ્તકોમાં આલેખી છે : 'પરિક્રમા નર્મદામૈયાની' (1994), જેમાં 1977થી 1987 સુધીમાં તૂટક તૂટક કરેલી પદયાત્રાનું વૃત્તાંત છે; 'સૌંદર્યની નદી નર્મદા'(2001)માં ત્યારબાદ બાકી રહેલી ઉત્તરકાંઠાની યાત્રાની કથા છે. તેઓ કહે છે :

''મને હંમેશ લાગ્યું છે કે આ પુસ્તક મેં ક્યાં લખ્યું છે ? નર્મદા લખાવતી ગઈ અને હું લખતો ગયો.'' (પૃ. 200)

એમનું ગદ્ય પણ અમરકંટકમાંથી નીકળતી રેવા જેવું – સહજ વહેતું-ઊછળતું-કૂદતું–રમતિયાળ; ક્યારેક પટ પહોળા થાય, ક્યારેક સાંકડા, ક્યારેક વેગ વધે, ક્યારેક ધીરગંભીર.

લેખકની પદયાત્રા મધ્ય પ્રદેશમાં ચાલતી ત્યારે પહેલાં હિન્દીમાં લખાતું, પછીથી ગુજરાતીમાં; અને યાત્રા ગુજરાતમાં ચાલતી ત્યારે પ્રથમ ગુજરાતીમાં લખાતું, ત્યારબાદ હિન્દીમાં ! બીજી ભાષામાં લખતાં વળી કંઈક ઉમેરાતું જાય, એટલે પહેલી ભાષામાંય પાછા ફેરફાર થાય. કાંટછાંટ સતત ચાલે. બધા જ લેખો ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને પાંચ-છ વાર લખાય. તેઓ લખે છે :

''હું મારા લેખોને ખૂબ કઢું છું, એક ભાષાના ગ્લાસમાંથી બીજી ભાષાના ગ્લાસમાં ઠાલવતો જ રહું છું, થોડી મલાઈ મિલાવું છું, થોડું ઠંડું થવા દઉં છું, ગ્લાસને ઠાંસી ઠાંસીને ભરું છું, પછી જ મારા વાચકોને આપું છું. છતાં મનમાં ડર તો રહે જ છે કે ક્યાંક કોક કહી ન દે કે આ દૂધ તો પાણીવાળું છે !'' (પૃ. 199)

'જ્યારે મને લાગે કે નર્મદાનું અમુક સૌંદર્ય શબ્દોમાં ઠીકથી વ્યક્ત નહીં થઈ શકે,

આને માટે રંગો-રૂપાકારો ઠીક રહેશે, ત્યારે હું એને ચિત્રોમાં વ્યક્ત થવા દઉં. જ્યારે લાગે કે આને માટે શબ્દો ઠીક રહેશે, ત્યારે શબ્દોમાં કહું.' (પૃ. 196)

નર્મદા પરિક્રમાનાં એમનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો ભોપાલ, ઇંદોર, કોલકતા, મુંબઈ તથા દિલ્હીમાં યોજાયાં છે. (ગુજરાતમાં હજી બાકી !) જેમણે નર્મદા સાથે જ નહિ, નર્મદાકાંઠાનાં વનો, વૃક્ષો તથા લોકો સાથેય અભિન્નતા અનુભવી છે એવા ચિત્રકાર-લેખક અમૃતલાલ વેગડને સાહિત્ય પરિષદના જ્ઞાનસત્ર દરમ્યાન જોવાનું-મળવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું.

મધ્યમ ઊંચાઈ, પાતળો બાંધો પણ શરીર કડેધડે, 76ની વય પણ 65ના લાગે, મેદ જરીકે નહિ – ન શરીરમાં, ન ગદ્યમાં; ઊંચો ખાદીનો લેંઘો, ઝાંખો-બ્રાઉન ખાદીનો ઝભ્ભો, ઉપર કાળી જાડી લાઇનિંગવાળી સ્લેટિયા રંગની ખાદીની બંડી, પગમાં રબરનાં ચંપલ. શ્યામળો વાન, લંબગોળ ચહેરો (દાઢી કરેલી), ચહેરા પર પ્રસન્નતા, હોઠ પર મધુર સ્મિત, પાછળ તરફ જતું મોટું કપાળ, સફેદ વાળ, સપ્રમાણ નાક, વધારે આગળ નહિ ધસેલી હડપચી, સહેજ પહોળા કાન – આ જ કાનોએ સાંભળ્યા છે વહેતી નર્મદાના અનેક સૂર, અનેક રાગ. આ કાન, મધરાતે પવનમાં હિલોળા લેતાં વૃક્ષોનાં પાંદડાંનો ધ્વનિ કઈ રીતે જુએ છે : ''મેં જોયું કે સાગવનનાં વૃક્ષોમાંથી આવતો ધ્વનિ પીપળાથી આવતા ધ્વનિથી ભિન્ન હોય છે.... .....વૃક્ષોનાં પણ ઘરાણાં ચાલે છે. પીપળાનું ઘરાણું સૌથી વધુ પ્રચલિત છે'' (પૃ. 56). જાડી કાળી ફ્રેમનાં ચશ્માંના લંબચોરસ કાચ પાછળની આંખોમાં જાણે રેવાનાં જળ ચમકે ! આ આંખોએ કેટકેટલાં રૂપો માણ્યાં છે નર્મદાનાં ! અમરકંટકથી ઉદ્ભવતી; વનો, પહાડો અને ખીણોમાંથી વહેતી, હસતી-રમતી, રખડતી-રસળતી, વનોમાં લપાતી, પથ્થરોને કંડારતી, વળાંકે વળાંકે સૌંદર્યની વૃષ્ટિ કરતી, વિન્ધ્યાચલ અને સાતપુડાનું રક્ષણ પામતી; કપિલધારા-દૂધધારા-ધુંઆધાર અને ધાવડીકુંડમાં ભૂસકા મારતી, સાંકડી ખીણોમાં અતિવેગે દોડતી, ભેખડો ભેદતી, પહોળા પટમાં ધીમી પડીને પડખાં ફેરવતી, ચટ્ટાનોથી ટકરાતી–ધીંગાણાં ખેલતી–ઘૂમરીઓ ખાતાં ખાતાં વળી તેજ દોડતી; બરગી બંધ અને સરદાર સરોવરમાં બંધાતી, અનેક ખેતરોની ભૂખ-તરસ સંતોષતી, અનેક સહાયક નદીઓને પોતાનામાં સમાવતી, અંતે નિરાંતે સમુદ્રમાં સમાતી. આટઆટલી નદીઓમાંથી કેવળ નર્મદાની જ પરિક્રમા થાય છે – ''નર્મદા કેવળ નદી નથી, કંઈક વધુ છે.'' આ કંઈક, किमपि – શબ્દોથી, ચિત્રોથી કે રેખાંકનોથી દર્શાવી ન શકાય, એ તો માત્ર અનુભવી શકાય, પામી શકાય. વીજળીના ચમકારે લેખકે નર્મદાનો ચળકતો દોર જોયો છે ને જાણે જાત પરોવી દીધી છે !

યોગેશ જોષી

['પરબ' માસિક : 2005]

દાંડીકૂચ અને નંદબાબુની કલા

1930ના માર્ચની બીજી તારીખે ગાંધીજીએ વાઇસરોયને એક પત્ર લખીને કેટલાંક અનિષ્ટો દૂર કરવા માટે વિનંતી કરી. સાથે એમ પણ લખ્યું કે, ''જો આનો સંતોષજનક જવાબ નહીં આવે તો પછી માર્ચની 12મીએ મારા સાથીઓને લઈને મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવા હું દાંડી માટે ઊપડીશ.'' એ મુજબ 12મી માર્ચની વહેલી સવારે સાબરમતી આશ્રમથી ગાંધીજી એમના 78 સત્યાગ્રહીઓ જોડે દાંડી માટે પગપાળા નીકળી પડ્યા. આમ એમની ઐતિહાસિક 'દાંડીકૂચ'નો આરંભ થયો. સરઘસને મોખરે 61 વર્ષના ગાંધીજી તેજ કદમે ચાલતા હતા.

આ કૂચને સ્મરણાંકિત કરતું, હાથમાં લાઠી લઈને દૃઢ અને મક્કમ પગલે આગળ વધતા ગાંધીજીનું કલાકાર નંદલાલ બોઝે બનાવેલું લિનોકટ વિશ્વપ્રસિદ્ધ થયું. એમાં ગાંધીજી કેવા તો વિરાટ લાગે છે ! ગણતરીની બળૂકી રેખાઓમાં ઉપસાવેલા આ લિનોકટમાં ગાંધીજીનો અદમ્ય આત્મા જે અદ્ભુત રીતે વ્યક્ત થયો છે, એ જ એની અપાર લોકપ્રિયતાનું કારણ છે. કળાની દૃષ્ટિએ પણ આ એક અમર કૃતિ છે. એ હજારો વાર છપાયું, છપાતું જ રહે છે, અને દુનિયાના કેટલાય દેશોની ટપાલટિકિટોમાં પણ સ્થાન પામ્યું છે.

25 દિવસ બાદ 240 માઇલ (380 કિલોમીટર)ની પદયાત્રા કરીને ગાંધીજી 5મી એપ્રિલે દાંડી પહોંચ્યા; 6ઠ્ઠી એપ્રિલે સવારની પ્રાર્થના પછી પોતાના સ્વયંસેવકોને દરિયાકિનારે લઈ ગયા અને ત્યાંથી મીઠું ઉપાડીને સરકારના જુલમી કાયદાનો ભંગ કર્યો.

દાંડીના દરિયાકિનારે મીઠું ઉપાડતા ગાંધીજી તથા એમના અનુયાયીઓનો એક અદ્ભુત સ્કેચ નંદબાબુએ બનાવેલો. દરિયાનાં ઊછળતાં મોજાં જાણે લોકમાનસમાં આવેલા જુવાળનાં પ્રતીક ન હોય ! સ્કેચના ડાબે ખૂણે હોવા છતાં સ્કેચના કેન્દ્રમાં ગાંધીજી જ છે. એમના દાંડીકૂચના લિનોકટ જેટલો આ સ્કેચ વિખ્યાત નથી થયો, કેમ કે એ બનાવીને એમણે મારા સહાધ્યાયી સુખેન ગાંગુલીને આપી દીધેલો. એના પરથી સુખેને જબલપુરના શહીદ સ્મારક માટે સરસ મોટું મ્યુરલ બનાવ્યું. સ્કેચ એની પાસે જ રહ્યો.

અમૃતલાલ વેગડ
['દિવ્ય ભાસ્કર' દૈનિક : 2005]

❀

કૂવો હોય તો ઢાંકીને મૂકીએ રે, સાયર ઢાંક્યો ક્યમ જાય ?
નરસિંહ મહેતા

❀

અહિંસાને યુદ્ધના મેદાનમાં લઈ આવનાર

કોઈ પણ દેશનો ઇતિહાસ એટલે મોટે ભાગે ત્યાંના રાજાઓનો ઇતિહાસ. રાજાઓ એકબીજા ઉપર આક્રમણ કરતા રહેતા, એથી યુદ્ધો ચાલ્યાં જ કરતાં. આમ ઇતિહાસ એટલે મુખ્યત્વે હિંસાનો ઇતિહાસ.

પરંતુ જો માનવજાતિ માત્ર હિંસામાં જ મશગૂલ રહી હોત તો દુનિયાનો ક્યારનો નાશ થઈ ગયો હોત. દુનિયા બચી શકી છે એનું કારણ એ છે કે હિંસાની સાથે સાથે અહિંસા પણ બરાબર રહી છે. જેમ હિંસાનો ઇતિહાસ છે તેમ અહિંસાનો પણ ઇતિહાસ છે. અહિંસાના ઉદ્ભવની વાત કરવી હોય તો કૃષ્ણથી જ કરવી જોઈએ. મહાભારતનું યુદ્ધ ટાળવા એમણે ભરચક કોશિશ કરી, પાંડવોના દૂત બનીને કૌરવસભામાં ગયા, પરંતુ દુર્યોધનના હઠાગ્રહને લીધે યુદ્ધ ટાળી ન શકાયું. પોતાની વિશાળ સેના કૌરવોને આપી અને પોતે પાંડવોની સાથે રહ્યા. પરંતુ શરત એ રાખી કે, હું શસ્ત્ર નહીં ઉપાડું.

આમ કહીને આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં કૃષ્ણે દુનિયાને એક મહત્ત્વપૂર્ણ સંદેશ આપ્યો – હિંસા ભલે અનિવાર્ય હોય, પરંતુ શ્રેષ્ઠ તો અહિંસા જ છે. મહાભારતનું યુદ્ધ અનિવાર્ય બની ગયું છે, એક આવશ્યક અનિષ્ટ તરીકે એને સ્વીકાર્યે જ છૂટકો, પરંતુ હિંસામાં કોઈનુંય ભલું નથી; એથી આ હિંસામાં હું તો સામેલ નહીં થાઉં.

યુદ્ધના અંતે પાંડવોનો વિજય તો થાય છે, પરંતુ ભીષણ માનવ-સંહારને જોઈને યુધિષ્ઠિર બે વાર કહે છે કે આ જય તો પરાજય જેવો છે. યુધિષ્ઠિરના મુખમાં આ શબ્દો મૂકીને વ્યાસે યુદ્ધની – એટલે કે હિંસાની નિરર્થકતા જ દર્શાવી છે.

કૃષ્ણ પછી ઘણાં વર્ષે આવ્યા બુદ્ધ અને મહાવીર. બંને સમકાલીન. એમણે તથા એમના દ્વારા સ્થાપિત બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મે અહિંસાની જ પ્રતિષ્ઠા કરી. કલિંગ યુદ્ધમાં થયેલો નરસંહાર જોઈને અશોકનો હિંસામાંથી વિશ્વાસ ઊઠી ગયો. એણે બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. અહિંસા જૈન ધર્મનો તો પ્રાણ છે. તે સિવાય હજારો સાધુ-સંતોએ પણ અહિંસાનો જ મહિમા કર્યો છે.

છેલ્લે આવ્યા ગાંધી. ગાંધીની સાથે અહિંસાએ હરણફાળ ભરી. જ્યાં સુધી ગાંધી નહોતા આવ્યા, ત્યાં સુધી અહિંસા વ્યક્તિગત મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે હતી. ગાંધીએ કહ્યું કે સત્ય અને અહિંસા માત્ર વ્યક્તિગત જીવનમાં જ અભીષ્ટ નથી, બલકે સમૂહમાં, સામૂહિક લડાઈમાં પણ, એ એટલી જ આવશ્યક છે. સત્ય-અહિંસાનો ઉપયોગ શસ્ત્રની જેમ પણ થઈ શકે છે. હિંસાનાં હથિયારો કરતાં એ વધુ શક્તિશાળી હથિયાર છે. આપણા પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓએ કરેલા અહિંસાના અર્થ કરતાં એના વ્યાપક વિસ્તારમાં ગાંધીજીની અહિંસા ઘણી આગળ છે. એને એમણે કોટિ-જન-વ્યાપી આંદોલનનું રૂપ આપ્યું. એને યુદ્ધના મેદાનમાં ઉતારી અને

એનો ઉપયોગ એક વિશાળ દેશની આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા માટે કર્યો.

આપણે ફરી કુરુક્ષેત્ર જઈએ. કૃષ્ણ – જેમના નેતૃત્વ હેઠળ પાંડવો યુદ્ધ લડી રહ્યા હતા – એમણે શસ્ત્ર ન ઉપાડ્યું એ ખરું, પરંતુ સમસ્ત પાંડવસેનાએ તો શસ્ત્ર ઉપાડ્યાં જ હતાં. ધારો કે કૃષ્ણે કહ્યું હોત : “મારા હાથમાં શસ્ત્ર નથી, તેમ અર્જુન અને ભીમના હાથમાં પણ કોઈ શસ્ત્ર નથી. અમારી સમસ્ત સેના નિઃશસ્ત્ર છે. પિતામહ ભીષ્મ, ગુરુ દ્રોણાચાર્ય, ચલાવો બાણ ! અમે અહીં મારવા નહીં પણ મરવા આવ્યા છીએ. અમે તમારા અન્યાય આગળ ઝૂકશું નહીં, પૂરી તાકાતથી એનો વિરોધ કરશું. પણ વિરોધ અમે હિંસાથી નહીં, અહિંસાથી કરશું. શસ્ત્ર ઉઠાવવું તો દૂર, તમારે માટે અમારા મનમાં પ્રેમ જ છે. અમે તમને પ્રેમથી જીતશું.”

કૃષ્ણે આવું નહોતું કહ્યું, પરંતુ ગાંધીએ કહ્યું – કહ્યું જ નહીં, કરીને બતાવ્યું. દુનિયાના સૌથી શક્તિશાળી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને એમણે કહ્યું, “અમને ગુલામ બનાવવાનો તમને કોઈ અધિકાર નથી. તમારા આ અન્યાયનો અમે વિરોધ કરશું – પરંતુ હિંસાથી નહીં, સત્ય અને અહિંસાથી. તમે સુખેથી ગોળી ચલાવો, લાઠીચાર્જ કરો, અશ્રુગૅસ છોડો ને જેલમાં પૂરો. અમે તમને એક કડવું વેણ નહીં કહીએ. અમારા મનમાં તમારે માટે ગુસ્સો, ચીડ, નફરત નહીં હોય; પ્રેમ જ હશે.”

સંસારમાં આવું ક્યારેય નહોતું થયું. ગાંધીએ અહિંસાનું ‘રાષ્ટ્રીયકરણ’ કર્યું. એમણે પહેલી વાર સત્ય અને અહિંસાનો મોટે પાયે સફળતાપૂર્વક પ્રયોગ કર્યો. પહેલી વાર આમજનતાનો અહિંસા જોડે ગાઢ સંબંધ બંધાયો. અહિંસા દ્વારા આ ગુલામ દેશને આઝાદ કરાવીને ગાંધીએ દુનિયાને અહિંસાની તાકાતનો પરિચય કરાવ્યો, શૂરવીરતાની નવી પરંપરા કાયમ કરી.

જેમ હિંસાએ પ્રગતિ કરી છે, તેમ અહિંસાએ પણ પ્રગતિ કરી છે. એ વ્યક્તિગત અહિંસાથી આગળ વધીને સામૂહિક અહિંસા સુધી પહોંચી છે. સમસ્ત માનવજાતિ માટે આ સુખદ સંવાદ છે.

અમૃતલાલ વેગડ

[‘દિવ્ય ભાસ્કર દૈનિક’ : 2005]

❀

નીરધારા રે હો નીરધારા !
ઘોર વાદળની વીર બાળા !૦૦૦
દોટ દેજો સાગર પારા !
હો રે મારી નીરધારા !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

❀

કવિતા લખવી છે ?

કવિતા કેમ આવે છે એની ઘણી વાર કવિને પોતાને પણ ખબર નથી હોતી. લોકો માને છે કે કવિતા પ્રેરણાથી આવે છે. પ્રેરણાથી આવેલું જે કાંઈ હોય તે ઉત્તમ જ હોય, એવું નથી. જે આવે તેને આવવા દેવું. પણ કાવ્ય આવ્યા પછી જાણે કે એ બીજાની કૃતિ હોય એમ એને જોવી જોઈએ અને પછી જે શબ્દો કાવ્યમાં મૂક્યા છે તેમાં ઔચિત્ય છે કે નહીં તે જોવું જોઈએ.

કોઈ પણ કાવ્ય તમે પૂરું કરો છો એ હંમેશાં પૂર્ણ નથી હોતું. બહુ બહુ તો એની ગતિ પૂર્ણતા તરફની હોય તો હોય. કવિતા પ્રગટે પછી કવિતાએ જીવવાનું છે પોતાના જ પગ પર. એના જન્મ પછી કવિતા અને કવિ વચ્ચેની જનનનાળ કપાઈ જાય છે. કવિતાએ જીવવાનું છે વહી જતા કાળમાં. ભલભલા કવિઓનાં કાવ્યો એમના કાવ્યસંગ્રહોના કબ્રસ્તાનમાં કાયમને માટે દટાઈ ગયાં હોય છે. જાહેર મંચ પર કાવ્ય વાંચીએ છીએ ત્યારે કવિતા તાળીઓના ગડગડાટથી બહેરી થઈ જાય છે. કેટલી નિષ્ફળ કવિતાને અંતે એક સફળ કવિતા પ્રગટ થતી હોય છે ! કવિએ નિંદા, સ્તુતિ અને અવજ્ઞાથી પર થવું જોઈએ. કવિ કવિતા લખે પછી એને પોતાની કવિતાથી છૂટાં પડતાં પણ આવડવું જોઈએ.

કવિ થવાની સજ્જતા વિશેનું એક કાવ્ય જોઈએ :

તમને તારાઓની બારાખડી ઉકેલતાં આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને ફૂલોની પાંખડીમાં પ્રવેશતાં આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને ક્ષણની આંખડીમાં કશુંક આંજતા આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને રણના વિષાદને મૃગજળથી માંજતાં આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને આંખમાં આવેલાં વાદળને નહીં વરસાવતાં આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને મેઘધનુષની સૂકી ધરતી પર વાવતાં આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને લોકોની વચ્ચે તમારી સાથે રહેતાં આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને તમારાથી પણ છૂટા પડતાં આવડે છે ?
– તો લખો.
તમને કંઈ પણ આવડતું નથી,
એ અવસ્થા પર ઊભા રહેતાં આવડે છે ?
– તો લખો.

સુરેશ દલાલ

[‘દિવ્ય ભાસ્કર’ દૈનિક : 2005]

બુરખાની અંદર, પણ ઘરની તો બહાર

મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ માટે, બુરખામાંથી નીકળવું એ મુક્તિનું લક્ષણ મનાયું હતું. કેટલીક મુસ્લિમ સ્ત્રીઓએ બુરખાનો ત્યાગ પણ કર્યો.

બુરખામાં હોવા છતાં કેટલીક મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ અસરકારક સામાજિક-રાજકીય ભૂમિકા ભજવી રહી હોવાના અહેવાલ મળ્યા છે.

2002ના ફેબ્રુઆરીથી મેની ગુજરાતની કારમી કત્લેઆમના દિવસો દરમિયાનનું હૈદરાબાદ શહેર. માર્ચની 13મી તારીખ. વાતાવરણમાં ભયંકર ધૂંધવાટ. એ ધૂંધવાટ ક્યારેક ભડકો થઈ ઊઠે એવી આશંકા. દિવસ શુક્રવારનો હતો. હૈદરાબાદના વિખ્યાત ચાર મિનાર નજીક મક્કા મસ્જિદમાં મુસ્લિમો નમાજ માટે એકત્રિત થયા હતા. રાજ્યશાસનને ડર લાગી ગયો કે ગુજરાતની કત્લેઆમના માહોલમાં મળેલી આ મેદની કદાચ ‘અનિચ્છનીય’ વળાંક લઈ બેસે. એવા બનાવની ‘અટકાયતરૂપે’ પ્રશાસને ઢગલો એક પોલીસ ખડકેલી. રાજ્યમાં એ વેળા શાસન એવા લોકોનું હતું જેમને ગુજરાતના રક્તપાતમાં હિસ્સો લેનારાઓ સાથે પાકી દોસ્તી. એટલે પેલા નમાઝીઓ બહાર નીકળીને જો લગીરેય કાંકરીચાળો કરે તો પોલીસની ગોળીઓથી સંખ્યાબંધ લાશો ઢળે. કેટલાક ગરમ લોહીના જુવાનો પથ્થર ફેંકવાના મૂડમાં જ હતા. એ પથ્થર ઉપાડતા આગળ વધ્યા. સામે બંદૂકો ઊપડી પણ...

પણ એ જ વેળા બાજુની શેરીઓમાંથી બુરખાધારી સ્ત્રીઓનાં ટોળાં નીકળી આવ્યાં. પાંચસો-સાતસો જેટલી સ્ત્રીઓ માર્ગો પર આવી ગઈ અને પોલીસ તથા જુવાનિયાઓની વચ્ચે ખડી રહી ગઈ. એમણે પોતાના દીકરાઓને આદેશ આપ્યો : પથ્થર છોડી દો !

થોડી ઘડી આંગળાં પથ્થર પર ચંપાતાં રહ્યાં. થોડી ઘડી તર્જનીઓ બંદૂકના થોડા દબાવવા ચંચળ થતી રહી. પણ પછી... પછી પથ્થર છૂટી ગયા. છોકરાઓ નીરવપણે ઘર ભણી ચાલ્યા ગયા.

બુરખાધારી સ્ત્રીઓએ તે દિવસે રક્તપાત અટકાવ્યો હતો. સ્ત્રીઓ ભલે બુરખામાં હતી, પરંતુ એમણે એક નૈતિક વિજય મેળવ્યો હતો. આ બધી બહેનો ‘કોવા’ (Cova-કન્ફેડરેશન ઑફ વૉલન્ટરી એસોસિયેશન્સ) નામના સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના સમવાયની સભ્ય હતી.

આટલી સ્ફોટક પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રીઓ આટલી મોટી સંખ્યામાં બહાર આવી અને શાંતિ જાળવવા તથા રક્તપાત નિવારવા એમણે જે મક્કમતા દાખવી, તે હૈદરાબાદના મુસ્લિમ સમાજ માટે વિરલ ઘટના હતી.

આજકાલ જે કોઈ હૈદરાબાદની મુલાકાતે આવે છે તે એક મુદ્દો નોંધે છે. તેઓ કહે છે કે, હૈદરાબાદના માર્ગો પર આટલી બધી બુરખાધારી સ્ત્રીઓ અમે કદી જોઈ નથી ! વધુ ને વધુ મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ ઘરની બહાર નીકળી રહી છે !

છોકરીઓને, યુવતીઓને, મહિલાઓને જવલ્લે જ ઘરની બહાર નીકળવા મળતું, એને સ્થાને હવે જથ્થાબંધ સંખ્યામાં બહાર નીકળી શકાય છે. સ્કૂલોમાં, કૉલેજોમાં, સ્ત્રીઓ માટેની તાલીમ સંસ્થાઓમાં, સ્વૈચ્છિક સેવા સંગઠનોમાં, નોકરીઓમાં... અગાઉ ક્યારેય નહોતી નીકળી એટલી હૈદરાબાદી મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ ઘર બહાર નીકળી છે.

સમગ્ર શરીરને ઢાંકતો બુરખો કેટલીક સ્ત્રીઓ માટે એક ખાસ પ્રકારે આશીર્વાદરૂપ છે. એવા અસંખ્ય મુસ્લિમ પરિવારો છે જેમના સ્ત્રીવર્ગ પાસે માત્ર થાગડથીગડ કે રંગ ઊતરી ગયેલ વસ્ત્રો છે. એવાં વસ્ત્રોમાં બહાર નીકળવું શરમજનક બની શકે. આવી મહિલાઓ માટે બુરખો એક પ્રકારના ઢાંકણરૂપ બની રહે છે !

મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ વિશેનું આજનું પ્રોત્સાહક સત્ય એ છે કે એ ભણી રહી છે. તવંગર પણ ભણે છે અને રંક છોકરીઓ પણ ભણે છે. વધારે ને વધારે સ્ત્રીઓ ઘરગથ્થુ અને સામાજિક મામલાઓમાં સક્રિયતા દાખવી રહી છે.

આવાં પરિવર્તનો માટેનું એક બળ વિદેશોમાં જઈને કમાણી કરતા યુવકોએ પૂરું પાડ્યું છે. આ યુવકો ઇચ્છે છે કે પોતે પરદેશ હોય એ દરમિયાન ઘેર કાંઈક ગણિત જાણતી, પત્રવ્યવહાર કરતી, બૅન્કોના વ્યવહાર સમજતી પત્ની હોય. વળી, આ જુવાનો પરદેશથી જે કમાણી ઘેર મોકલે છે, એણે પણ પરિવર્તન પ્રેર્યું છે. વિદેશથી મોકલાયેલાં નાણાંએ સ્થાનિક કક્ષાએ ધંધાઉદ્યોગમાં નાણાં રોકવાની ક્ષમતા જગાડી છે. હૈદરાબાદના મુસ્લિમોએ અગાઉ કદી ચંચુપાત પણ નહોતો કર્યો એવા વેપાર-ધંધામાં એમની ગતિ થવા લાગી છે. ધંધાની કમાણી પણ અગાઉ કરતાં જુદા પ્રકારની જીવનશૈલી પ્રેરે છે, જેમાં દીકરીઓના શિક્ષણનો સમાવેશ થાય છે. આંધ્રમાં મુસ્લિમ કન્યાકેળવણીનું પ્રમાણ અવશ્ય વધી રહ્યું છે. વિદેશની કમાણી અને ધંધા-ઉદ્યોગમાં પ્રવેશ પછીનું કન્યા-કેળવણીને પ્રોત્સાહક બળ કોમી શાંતિ છે. કોમી શાંતિનો એક ખાસ અર્થ છે દીકરીઓની સલામતી. આને લીધે માતાઓ પોતાની દીકરીઓને ભણવા મોકલી શકે છે. એ દીકરીઓ ભલેને બુરખામાં જતી– પરંતુ ભણવા જાય છે ને !

પચાસના દાયકામાં હૈદરાબાદને હિન્દી સંઘમાં ભેળવવામાં આવ્યું તે અગાઉ અહીં નિઝામશાહી હતી. રાજ્યપલટો થતાં જ અચાનક રાજ્યની નોકરી કરતા ઘણા મુસ્લિમો બેકાર થઈ ગયા. સ્ત્રીઓએ પણ પાઇ-પૈસો રળવો પડે. આજે હૈદરાબાદની બહેનો પણ ઉદ્યોગ-ધંધા-કારીગરીની તાલીમ લઈને આવક કમાવા લાગી છે. એ પોતાનાં સંતાનોને ભણાવવા માગે છે. અંગ્રેજી માધ્યમમાં શિક્ષણ આપવા માગે છે. આવી બહેનોની દીકરીઓ ભલે બુરખામાં નીકળે, પરંતુ જાય છે આધુનિક શિક્ષણ લેવા. એવું જ વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણનું છે. આ પ્રકારની તાલીમ આપનાર એક શિક્ષકે જણાવ્યું કે 1973માં આવી એક સંસ્થામાં પોતે જોડાયા ત્યારે ઘેર ઘેર ફરીને ખૂબ આગ્રહ કરવા છતાં દીકરીઓને મોકલવા કોઈ તૈયાર થતું નહોતું. આજે એટલી બધી છોકરીઓ તાલીમ માટે પ્રવેશ માગે છે કે ક્યાં સમાવવી એ સવાલ થાય

છે. એ દિવસોમાં આવી તાલીમ લેનાર દીકરીઓને ક્યાંય કામ મળતું હોય તોય વાલીઓ બહાર જવા ન દેતાં. આજે એ છોછ તૂટી ગયો છે. દીકરીઓ નોકરીઓ કરવા જાય છે – ભલે બુરખામાં; પણ જાય છે !

ગાર્ગી વૈદ્ય

['નયા માર્ગ' પખવાડિક : 2005]

❀

ધરતીમાંથી ઊગેલો સર્જક

'દિલીપ રાણપુરા સાહિત્યવૈભવ'માં એમની ચૂંટેલી કૃતિઓ એકસાથે 400 પાનાંમાં વાંચીએ ત્યારે 'ખરેખરો ધરતીમાંથી ઊગેલો એક મહાન સર્જક' આપણી પર છવાઈ જાય છે. પુસ્તકના છ વિભાગ પાડ્યા છે : નવલકથા, નવલિકા, રેખાચિત્રો/ચરિત્રનિબંધો, પ્રસંગકથા/સંસ્મરણકથા, નિરીક્ષણ-ચિંતન અને પત્રકારત્વ. આમાંથી દરેક વિભાગને આરંભે સંપાદકે મૂકેલી એક એક પાનાની નોંધમાં જે તે સાહિત્યપ્રકારમાં દિલીપભાઈએ કરેલા લેખનની વિગતો, ખાસિયતો અને તેનાં સાહિત્યિક સ્થાન વિશે વાંચવા મળે છે.

'સૂકી ધરતી, સૂકા હોઠ' આખી નવલકથા આ સંચયમાં વાંચવા મળે છે. એક યુવાન શિક્ષકની પછાત સમાજને કારણે થયેલી પાયમાલીની કથા ક્ષુબ્ધ કરી દે છે.

દિલીપભાઈએ કરેલાં સોએક રેખાચિત્રો અને ચરિત્રનિબંધોનાં ચાર પુસ્તકો છે. અદના આદમી અને તેના જીવતર સાથેનો લેખકનો બિલકુલ નજીકનો નાતો તેમાં જોવા મળે છે.

પ્રસંગકથા/સંસ્મરણકથા વિભાગની નોંધમાં સંપાદક લખે છે : 'દિલીપભાઈએ આમ આદમીની દિલેરી, ઉદારતા, હિંમત, સાહસિકતા, માણસાઈ, સમાજ માટે ઘસાઈ છૂટવાની તમન્ના આદિ માનવીય ગુણોની ગાથાઓ રચી છે.' આ પ્રકારનાં ત્રીસ પુસ્તકોમાંથી અહીં સાત કથાઓ વાંચવા મળે છે.

પરિશિષ્ટમાં મુકાયેલી અન્ય બાબતો છે : દિલીપભાઈ પરના કેટલાક પત્રોના અંશો, તેમના વિશેના સોએક લેખોની સૂચિ, તેમનાં પુસ્તકોની યાદી અને જીવનતવારીખ.

સંપાદકનો લેખ અને દિલીપભાઈના 'લાંબામાં લાંબા કાળના સાથી' હસુભાઈ રાવળે લખેલી ભૂમિકા – એ બંને સાથે મૂકીને વાંચતાં માણસ અને લેખક દિલીપભાઈનું એક મનભર ચિત્ર આપણને મળે છે.

સંજય શ્રી૰ ભાવે

દિલીપ રાણપુરા સાહિત્યવૈભવ : સંપાદન : યશવન્ત મહેતા, રૂ. 225

['નયા માર્ગ' પખવાડિક : 2005]

❀

શિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રભાવ

આ ઘટના છે સાતેક દાયકા પહેલાંની. સંખેડા તાલુકાના કોસીંદ્રા ગામમાં શ્રી કરુણાશંકર કુબેરજી ભટ્ટ નામે સરકારી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક. વડોદરાની ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં કવિ 'કાન્ત' પાસેથી કેળવણીની જે વિભાવના ગ્રહણ કરેલી, તેના પ્રતાપે તેઓએ સમસ્ત ગામમાં સંસ્કારની સુવાસ પ્રસારી હતી. આ સુવાસની અસર આસપાસનાં ગામોમાં પણ વરતાતી. એમાંનું એક ગામ હતું સરગૈ. આગળ જતાં શ્રી કરુણાશંકર અમદાવાદમાં શ્રી સારાભાઈ કુટુંબના મુખ્ય શિક્ષક તરીકે કામ કરવા લાગ્યા. ત્યારે પણ કોસીંદ્રાના ગ્રામજનો પોતાના આ સંસ્કારસિંચક કેળવણીકારને ભૂલ્યા નહોતા. સમય જતાં તેઓએ એમને કોસીંદ્રામાં તેડાવી એમના આદર્શને આત્મસાત્ કરતી આશ્રમશાળા સ્થાપેલી. શ્રી કરુણાશંકર ત્યાર પછી પણ અવારનવાર કોસીંદ્રાની મુલાકાત લેતા રહેતા. એવી એક મુલાકાત દરમિયાન એમના જાણવામાં આવ્યું કે બાજુના સરગૈ ગામમાં ગોરધનદાસ અને એના પુત્ર વાઘજી વચ્ચે એવો ખટરાગ થયો છે કે પિતાપુત્ર વચ્ચે બોલવાનો વ્યવહાર પણ રહ્યો નથી. આ જાણી એ કેળવણીકારના દિલમાં ભારે દુઃખ થયું. પરંતુ એ દુઃખથી હતાશ થઈ બેસી રહે તેવા કેળવણીકાર નહોતા. એમને ગુરુદેવ ટાગોર અને મહાત્મા ગાંધી જેવા મહાનુભાવોના શિષ્ટ સાહિત્યના પ્રભાવમાં શ્રદ્ધા હતી. ગુરુદેવનું એક બંગાળી કાવ્ય 'કર્ણ-કુંતી સંવાદ' તે દિવસોમાં પ્રકાશિત થયું હતું. શાંતિનિકેતનમાં ભણેલા મોહનદાસ નામે વિદ્યાર્થી ત્યારે ત્યાં હતા તેમની સાથે સરગૈ ગામે કરુણાશંકર ગયા.

પહેલાં તેઓ પેલા ગોરધનદાસને ત્યાં ગયા. કરુણાશંકર એમના પરિવારના ખબરઅંતર પૂછવા લાગ્યા. એમાં વાઘજીનું નામ પડતાં ગોરધનદાસ બોલી ઊઠ્યા, "તમે એનું નામ ન દેશો. મારે એની સાથે બોલવા વ્યવહાર રહ્યો નથી." આ સાંભળી કરુણાશંકર ચૂપ રહ્યા. દરમિયાન ગોરધનદાસ કહે, "ગુરુજી, હમણાં કોઈ સારું સાહિત્ય બહાર પડ્યું હોય, તો અમને એની વાત કરશો ?" કરુણાશંકર કહે, "જરૂર. હમણાં ગુરુદેવ ટાગોરનું એક સરસ કાવ્ય બહાર પડ્યું છે." ગોરધનદાસ કહે, "તો અમને એનો લાભ આપો ને !" કરુણાશંકર કહે, "આ મોહનદાસ શાંતિનિકેતનમાં ભણેલા છે. અમે પેલું બંગાળી કાવ્ય લેતા આવ્યા છીએ. મોહનદાસ એ બંગાળી કાવ્યમાંથી કેટલાક અંશ વાંચતા જશે ને હું એનો ભાવાર્થ ગુજરાતીમાં સમજાવતો રહીશ. પણ પહેલાં હું અડોશપડોશમાં સહુને મળી આવું. તેઓમાંથી જેમને એ સાંભળવા આવવું હોય, તેમને પણ નોતરું દેતો આવું. તમારા વાઘજીને આવવું હોય તો એને પણ કહેતો આવું." ગોરધનદાસ કહે, "હું એને બોલાવું નહીં. એને એની મેળે આવવું હોય તો આવે. બધા વચ્ચે બેસે ને સાંભળે." "ભલે", કહી કરુણાશંકર અડોશપડોશમાં ગયા ને સહુને આમંત્રણ આપતા ગયા.

એમ કરતાં વાઘજીભાઈનું ઘર આવ્યું, તેમને પણ ગુરુજીના આવવાથી ઘણો

આનંદ થયો. કરુણાશંકરે એમને પણ ગુરુદેવના નવા કાવ્યના વાચનની વાત કરી. આ સાંભળી વાઘજીભાઈ બોલી ઊઠ્યા, ''મોટે ઘેર ? ત્યાં તો મારાથી ન અવાય. મારા બાપુ તો મારી સાથે બોલતાય નથી. મને એમને ઘેર પેસવા ન દે.'' કરુણાશંકર કહે, ''એ એવું નહીં કરે. મેં પૂછી રાખ્યું છે. તમે તમારી મેળે આવજો ને બધાની સાથે બેસી જજો.'' વાઘજીભાઈ કહે, ''તો તો હું જરૂર આવીશ. તમારી વાતો સાંભળવાનું કોને મન ન થાય ?''

થોડી વારમાં ગોરધનદાસને ત્યાં શ્રોતાઓ આવી પહોંચ્યા. એમાં વાઘજીભાઈ પણ હતા. 'કર્ણ-કુંતી સંવાદ'નું વાચન શરૂ થયું. કાવ્ય થોડું મોટું હતું, પણ એમાંના ઉપયોગી અંશ પસંદ કરી રાખ્યા હતા. પહેલાં મોહનદાસ બંગાળી કાવ્યની થોડી પંક્તિઓ વાંચે ને કરુણાશંકર એનો ભાવાર્થ ગુજરાતીમાં સમજાવે. વચ્ચે વચ્ચે કેટલુંક વિવેચન પણ કરતા રહે. પછી મોહનદાસ આગળ થોડી પંક્તિઓ વાંચે ને પછી ગુરુજીનો વારો. આમ એ કાવ્યનું વાચન, એનો ભાવાર્થ, એ પરનું વિવેચન એવો ક્રમ ચાલતો રહ્યો. હવે આપણે પણ એના શ્રવણમાં સહભાગી થઈએ.

કરુણાશંકર : આપણા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ શાંતિનિકેતન ભણવા ગયા છે. ત્યાંના ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ભારતના એક મહાન કવિ, કલાકાર અને કેળવણીકાર છે. એમણે રચેલું 'કર્ણ-કુંતી સંવાદ' નામે કાવ્ય તાજેતરમાં પ્રકાશિત થયું છે. એમનું આ કાવ્ય બંગાળી ભાષામાં છે. મારી સાથે આવેલા મોહનદાસ શાંતિનિકેતનમાં ભણ્યા હોઈ બંગાળી સારી રીતે જાણે છે. તેઓ પહેલા આ બંગાળી કાવ્યની થોડી પંક્તિઓ વાંચશે, હું તમને એનો ભાવાર્થ ગુજરાતીમાં સમજાવતો રહીશ. આપણને સહુને મજા આવશે. શરૂ કરો, મોહનદાસ.

મોહનદાસે મૂળ બંગાળીમાં વાંચવાનું શરૂ કર્યું. કરુણાશંકરે એનો ગુજરાતી સારાંશ આ રીતે આપ્યો :

કર્ણ પાસે કુંતી આવે છે, ત્યારે કર્ણ પહેલાં પોતાનો પરિચય આપે છે.

''પવિત્ર ગંગાને તીરે, સંધ્યા-સૂર્યની વંદના કરી રહ્યો છું. રાધાને પેટે જન્મેલો, અધિરથ સૂતનો પુત્ર કર્ણ તે હું જ.'' ને પછી કુંતીને પૂછે છે : ''કહો, માતા, તમે કોણ છો ?''

'મહાભારત'માંના કર્ણની વાત તો જાણતા હશો. એને એની જનેતાની જાણ નથી. એ તો એમ જાણે છે કે, હું અધિરથ નામે સૂતનો પુત્ર છું ને મને મારી માતા રાધાએ ઉછેર્યો છે.

કુંતીને ખબર હતી કે કર્ણ પોતાનો પુત્ર છે, પરંતુ કર્ણ જાણતો નહોતો કે મારી જનેતા કોણ છે. આથી એ કુંતીને પૂછે છે, ''કહો, માતા, તમે કોણ છો ?'' કુંતી કહે છે :

''વત્સ, તોર જીવનેર પ્રથમ પ્રભાતે પરિચય કરાયે છીએ તોરે વિશ્વ સાથે... બેટા, તારા જીવનના પ્રથમ પ્રભાતે મેં જ વિશ્વ સાથે તારો પરિચય કરાવ્યો હતો.''

એટલે કે, મેં તને જન્મ આપી, બહારના જગતમાં આણેલો.

કર્ણ વિમાસણમાં પૂછે છે, એ કેવી રીતે ? તો એ સ્ત્રી સ્પષ્ટતા કરે છે : ''કુંતી આમિ... હું કુંતી છું.''

કર્ણ : ''તુમિ કુંતી ! અર્જુન–જનની !... તમે કુંતી ! અર્જુનનાં માતા !''

કર્ણ પોતાની જનેતાને અર્જુનનાં માતા તરીકે જ ઓળખે છે !

પછી કુંતીએ એને હસ્તિનાપુરમાંની અસ્ત્ર પરીક્ષાનો પ્રસંગ યાદ કરાવ્યો. પડદા પાછળ બેઠેલી સ્ત્રીઓમાં કુંતી મૂંગી મૂંગી બેઠી હતી ને એને આશિષ આપતી હતી. કૃપાચાર્યે કર્ણને એના પિતાનું નામ પૂછ્યું ને એ રાજકુલમાં જન્મ્યો ન હોઈ એને અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવાના અધિકારથી વંચિત રાખ્યો. કર્ણ મૂંગો થઈને ઊભો રહ્યો; કુંતીના અંતરમાં અગ્નિની ઝાળ લાગી ! તે જ ક્ષણે દુર્યોધને કર્ણનો અંગરાજ તરીકે અભિષેક કર્યો, ત્યારે કુંતીના નેત્રમાં હર્ષનાં આંસુ આવેલાં. રંગભૂમિ પર આવી ચડેલા અધિરથને કર્ણે 'પિતા' તરીકે સંબોધ્યા, ત્યારે પાંડવોના મિત્રોએ કર્ણનો તિરસ્કાર કર્યો, પણ કુંતીએ એને 'વીર' કહી આશીર્વાદ આપ્યા. આગળ જતાં કર્ણ કહે :

''પ્રણામ તમને, આર્યે. તમે રાજમાતા છો. અહીં એકલાં કેમ ? આ તો રણભૂમિ છે ને હું કૌરવોનો સેનાપતિ છું.''

કુંતી : ''પુત્ર, મારે એક ભિક્ષા માગવાની છે, પાછી ના ઠેલતો.''

કર્ણને આ સાંભળી આશ્ચર્ય થયું. કુંતી કહે, ''હું તો તને લેવા આવી છું.''

કર્ણ કહે, ''ક્યાં લઈ જશો મને ?''

કુંતી કહે : ''મારી તરસી છાતીમાં, માતાના ખોળામાં.''

તો કર્ણ કહે : ''હે ભાગ્યવતી, તમે પાંચ પાંચ પુત્રે ધન્ય થયાં છો. હું તો કુલશીલ વગરનો ક્ષુદ્ર રાજા છું. મને ક્યાં સ્થાન આપશો ?''

કુંતી : ''સહુથી ઊંચે, મારા બધા પુત્રો કરતાં પહેલો બેસાડીશ તને. તું જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે.'' કર્ણનો જન્મ કુંતીની કુંવારી અવસ્થામાં થયેલો, તેથી તે પાંચ પાંડવોથીય જ્યેષ્ઠ હતો. આગળ જતાં કુંતી કહે :

''બેટા મારા, એક વાર તું વિધાતાનો દીધો અધિકાર લઈને જ આ ખોળામાં આવ્યો હતો. તે જ અધિકારપૂર્વક, ગૌરવ સાથે તું પાછો આવ. કશો પણ વિચાર કર્યા વગર ચાલ્યો આવ. બધા ભાઈઓની વચમાં આ માતાના ખોળામાં તારું પોતાનું સ્થાન લઈ લે.''......

ગોરધનદાસ તરફ જોઈ કરુણાશંકરે વચ્ચે કહ્યું : ''જોયું ? પોતાના પુત્ર માટે માતાપિતાનું હૈયું કેવું તલપે છે !''......

કર્ણ : ''હે સ્નેહમયી, આવો, તમારો જમણો હાથ ક્ષણભર મારે લલાટે અને ચિબુકે લગાડો. આજ રાતે અર્જુનની જનનીના કંઠથી મારી માતાનો સ્નેહભર્યો સ્વર મેં શાને સાંભળ્યો ? મારું નામ તેમને મુખે કેમ આટલા મધુર સંગીતથી ગુંજી ઊઠ્યું ! મારું ચિત્ત એકાએક પાંચ પાંડવો પ્રત્યે 'ભાઈ ભાઈ' કરતું દોડી જાય છે.''......

વાઘજીભાઈ તરફ જોઈ, કરુણાશંકરે વચ્ચે કહ્યું : "જોયું ? પુત્રનું મન પોતાની જનેતા અને પોતાના ભાઈઓ તરફ કેવું દોડી જાય છે !"......

કુંતી : "ચાલ્યો આવ, બેટા, ચાલ્યો આવ."

કર્ણ : "દેવી, ફરી વાર કહો કે હું તમારો પુત્ર છું."

કુંતી : "પુત્ર મારા !"

કર્ણ : "તમે મને શા માટે ત્યજી દીધો હતો તે ન કહેશો. પણ મને કહો તો ખરાં કે આજે કેમ મને પાછો ગોદમાં લેવા આવ્યાં છો ?"

કુંતી : "મેં તારો ત્યાગ કર્યો હતો તેના શાપથી તો પાંચ પાંચ પુત્રો છાતીએ હોવા છતાં મારું ચિત્ત સદા પુત્રહીણું રહ્યું છે. મારા હાથ આખા વિશ્વમાં તને શોધતા ફરે છે."......

કરુણાશંકર (ગોરધનદાસને) : "જોયું ? સગા પુત્રનો વિરહ માતાપિતાને કેવો સંતાપ આપે છે !"......

કુંતી : "તું સૂતપુત્ર નથી, રાજાનો પુત્ર છે. હે વત્સ, બધાં અપમાનોને દૂર કરી જ્યાં તારા પાંચ ભાઈઓ છે ત્યાં ચાલ્યો આવ."

પણ કર્ણ પોતાનાં પાલક માતપિતાને વફાદાર રહેવામાં મક્કમ છે. એ કહે છે : "માતા, હું સૂતપુત્ર છું ને રાધા મારી માતા છે. એના કરતાં અધિક ગૌરવ મને કશું નથી."

છતાં કુંતી તેને પ્રલોભન આપતાં કહે છે : "યુધિષ્ઠિર શુભ્ર ચામર ઢોળશે, ભીમ છત્ર ધરશે, વીર ધનંજય તારા રથનો સારથિ થશે, પુરોહિત ધૌમ્ય વેદમંત્રો ઉચ્ચારશે. શત્રુઓને જીતીને ભાઈઓની સાથે શત્રુહીન રાજ્યમાં તું રત્નસિંહાસન ઉપર બિરાજશે."

પણ કર્ણે મક્કમતાથી કહી દીધું : "સૂતજનનીને છેહ દઈને આજે જો હું રાજજનનીને માતા કહું, કૌરવપતિ જોડે હું જે બંધનથી બંધાયો છું તેને તોડી નાખી જો હું રાજસિંહાસન ઉપર બેસી જાઉં, તો મને ધિક્કાર છે."

કુંતીને અફસોસ થાય છે કે પોતે જે ક્ષુદ્ર શિશુને અસહાય અવસ્થામાં ત્યજી દીધો હતો, તે પોતાની માતાનાં પેટનાં સંતાનોને અસ્ત્ર લઈને મારશે. તો કર્ણ એને સાંત્વન આપતાં કહે છે કે, "માતા, ભય પામશો નહીં. હું તમને કહું છું કે પાંડવોનો વિજય થવાનો છે. પાંડવો ભલે વિજયી થતા, રાજમાતા, હું તો નિષ્ફળ અને હતાશના પક્ષમાં જ રહીશ. મને એટલો આશીર્વાદ આપતાં જાઓ કે જય, યશ ને રાજ્યના લોભમાં પડીને હું વીરની સદ્ગતિથી ભ્રષ્ટ ન થાઉં."......

કરુણાશંકર (ગોરધનદાસ ભણી જોઈ) : "કહેવાય છે કે છોરું કછોરું થાય, માવતર કમાવતર ન થાય." (વાઘજીભાઈ તરફ જોઈને) "ને પુત્રના દિલમાંય વહેલીમોડી પોતાનાં માતાપિતા માટે કુદરતી સ્નેહની સરવાણી ફૂટ્યા વિના રહે ?"

ગુરુદેવ ટાગોરના 'કર્ણ-કુંતી સંવાદ' કાવ્યમાંની આ પ્રેરક-પ્રભાવક ઉક્તિઓ

તેમ જ તેના અનુવાદની સાથે તેમાંના મર્મ અંગે ગુરુજીએ કરેલાં વિશદ વિવેચનના પ્રતાપે, જેવું આ પઠનપાઠન પૂરું થયું કે તરત જ એક બાજુ સમારંભના યજમાન ગોરધનભાઈ અને સામેના ખૂણામાં બેઠેલા એમના પુત્ર વાઘજીભાઈ પોતપોતાના સ્થાનથી ઊભા થયા, પિતાપુત્રે ધીરે પગલે એકબીજા ભણી ડગ માંડ્યાં ને પાસે આવી તેઓ એકબીજાને ભેટી પડ્યા. અબોલા ધરાવતા પિતાપુત્રનું આ સુભગ મિલન જોઈ સહુ શ્રોતાઓના અંતરમાં આનંદ છવાયો. કોઈ સીધો ઉપદેશ દીધા વિના, કેવલ ગુરુદેવ ટાગોરની શિષ્ટ પ્રબળ રચનાએ તેમ જ કરુણાશંકર ગુરુજીનાં માર્મિક વિવેચને પિતાપુત્ર વચ્ચેના અબોલા કાયમ માટે દૂર કરી દીધા ! એવો હતો એ શિષ્ટ સાહિત્યનાં વાચન, શ્રવણ અને વિવેચનનો પ્રભાવ.

હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

['અખંડ આનંદ' માસિક : 2005]

ગાંધીયુગના એક સાહિત્યકાર

સ્વચ્છ અને હેતુપૂર્ણ મનરંજક નાટકો દ્વારા ગુજરાતી રંગભૂમિની સેવા કરનાર શ્રી દુર્ગેશ શુક્લને એમનાં નાટ્યસર્જનો માટે 2004નો ચંદ્રવદન મહેતા નાટ્ય ઍવૉર્ડ એનાયત થયો છે.

9 સપ્ટેમ્બર, 1911ના રોજ રાણપુર(સૌરાષ્ટ્ર)માં જન્મેલા દુર્ગેશ શુક્લે ટૂંકી વાર્તા, કવિતા, નવલકથા અને નાટ્યસર્જન દ્વારા એમની સર્જકતાનો પરિચય કરાવ્યો છે. કવિત્વ અને નાટ્યસૂઝથી સભર પદ્યનાટિકા 'ઉર્વશી'(1933)ને બ૦ ક૦ ઠાકોર અને ડોલરરાય માંકડ જેવા વિદ્વાન વિવેચકોનો આવકાર સાંપડ્યો હતો. સમાજના નીચલા સ્તરના માનવીઓનાં ભાવસંવેદનોને આલેખતી વાર્તાઓ અને એકાંકીઓ દ્વારા ગાંધીયુગના આ સર્જકે પોતાની ઓળખ સુદૃઢ કરી. એમણે લખેલાં કિશોરોપયોગી નાટકોની ભજવણી દ્વારા આજનાં અનેક અભિનેતા, અભિનેત્રી અને દિગ્દર્શકોએ પોતાની કારકિર્દીનો આરંભ કર્યો છે.

'પિયરજીન્ટ' (અનુવાદ), 'ઊગતી પેઢી', 'અંતે ઘર ભણી' જેવાં નાટકો ઉપરાંત 'પૃથ્વીનાં આંસુ' જેવા એકાંકીસંગ્રહ દ્વારા એમણે રંગમંચ પર ભજવી શકાય તેવાં નાટકો અને રેડિયોનાટકો પણ સર્જ્યાં છે. 'ઉત્સવિકા' અને 'ઉલ્લાસિકા' નાટિકાસંગ્રહોમાં શાળોપયોગી નાટિકાઓ સંગૃહીત છે.

'છાયા', 'પલ્લવ', 'સજીવન ઝરણાં' જેવા વાર્તાસંગ્રહો; 'ઝંકૃતિ', 'યાત્રી', 'તટે જૂહુનાં' તથા 'પર્ણમર્મર' જેવા કાવ્યસંગ્રહો અને 'વિભંગકલા' નામક હાસ્યરસિક નવલકથા દ્વારા એમણે વિવેચકોની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી છે.

['વિશ્વવિહાર' માસિક : 2005]

– આવી પજવણી

હું થોડો વિચારશીલ ખરો, પરંતુ ખરા અર્થમાં કર્મશીલ નથી. દસ વર્ષ વહેલી નિવૃત્તિ લીધી ત્યારે કર્મશીલ થવાનો વિચાર કરેલો, પરંતુ કર્મશીલતા અંગેની મારી કલ્પના એટલી ઊંચી હતી કે મને મારો પનો ટૂંકો પડતો જણાયો. મારી મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં રાખીને મેં પંચશીલ આંદોલન શરૂ કર્યું. પદયાત્રાઓ દરમિયાન 35-37 કિલોમીટર પ્રતિદિન ચાલવાનું બનતું. શિબિરો તથા રેલીઓ દરમિયાન પંચશીલના સંકલ્પો 60,000 જેટલાં યુવક-યુવતીઓએ લીધેલા. શેરી-નાટકો દ્વારા દહેજ, વસ્તીવધારો અને ગુટખા વિરુદ્ધ ઝુંબેશ ચલાવેલી. પ્રાધ્યાપક બન્યા પહેલાંના જીવનમાં માથે મેલું પણ ઉપાડેલું. પંચશીલમાં કોઈનું દાન સ્વીકારેલું નહીં. આમ છતાં કર્મશીલ હોવાના આદર્શથી દૂર હોવાની વેદના ગઈ નથી.

યુવાની સર્વોદય અને ભૂદાન સાથે જોડાયેલી હતી, તેથી ગરીબોની સેવા કરનારા મિત્રો પ્રત્યે ઊંડો આદર રહેતો. મને પ્રવચનો માટે તગડા પુરસ્કારો મળતા રહ્યા છે. એની બધી રકમ ગામડાંમાં કામ કરનારાં કર્મશીલોને સીધી પહોંચાડી દેવાની તાલાવેલીમાં મારા પક્ષે કેવળ પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાવ છે. હું તો ગરીબોની સેવા ન કરી શક્યો, પરંતુ જે મિત્રો ગામડે બેઠા છે તેમને દૂરથી ટેકો તો કરું !

ગોધરા પછી કેટલાય મુસ્લિમોનો પ્રેમ મળ્યો છે. મારા પર અસંખ્ય પુસ્તકો ભેટરૂપે આવે છે. મને ખાસ ખપનાં ન હોય એવાં બધાં પુસ્તકો વડોદરાની મુસ્લિમ લાઇબ્રેરીમાં ભેટરૂપે જાય છે. એક મૌલવી સાહેબ હજ કરીને પાછા આવ્યા ત્યારે ઘરે અવંતિકાને રૂ. પાંચ હજાર આપવા લાગ્યા. મેં મક્કમ ના પાડી ત્યારે મૌલવીજીએ કહ્યું : ''ગુણવંતભાઈ ! હજ કરીને આવીએ ત્યારે આવી ભેટ સ્વજનોને અપાય, તેને અમારામાં હદિયો કહે છે.'' એ રકમ ક્યાંક દાનમાં આપીને રસીદ મોકલવાની વાત મેં કરી ત્યારે મૌલવી સાહેબે કહ્યું : ''સાહેબ ! હદિયાની રસીદ ન હોય.'' એ રકમમાંથી 'કબીરા ખડા બાજારમેં' પુસ્તકની 43 નકલો ભેટરૂપે મોકલી, તે પણ વાસ્તવમાં મૌલવી સાહેબની ભેટ ગણાય. કાવી ગામના યુવાન મિત્ર જુનૈદના ઉસ્માનચાચા હૃદયરોગમાં સપડાયા પછી હૉસ્પિટલથી સીધા મારે ઘેર આવીને બોલ્યા : ''1992થી તમને વાંચ્યા પછી મેં એક પણ નમાઝ એવી નથી પઢી કે તમારી લાંબી ઉંમર માટે અલ્લામિયાં પાસે દુઆ નહીં માગી હોય.''

કવિ વર્ડ્ઝવર્થના શબ્દો છે : ''A Presence that disturbs me with the joy of elevated thoughts.'' ઉન્નત વિચારોની આવી પજવણી હું પામ્યો છું, તે મારું સદ્ભાગ્ય છે.

ગુણવંત શાહ

['નયા માર્ગ' પખવાડિક : 2004]

'પ્રબુદ્ધ જીવન' 66મા વર્ષે

મુંબઈ જૈન યુવક સંઘની સ્થાપના 1929માં થઈ. 'મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ પત્રિકા' નામના તેના મુખપત્રના તંત્રીપદે જમનાદાસ અ૦ ગાંધી બે વરસ રહ્યા, પછી મુખપત્રનું નામ 'પ્રબુદ્ધ જૈન' રાખવામાં આવ્યું અને રતિલાલ ચી૦ કોઠારી તંત્રી બન્યા. પણ તે જ વરસે બ્રિટિશ સરકારની દરમિયાનગીરીને કારણે પત્ર બંધ કરવું પડ્યું. ત્યાર પછી 'તરુણ ભારત' નામથી નવું મુખપત્ર શરૂ થયું. પણ સંજોગો બદલાતાં 1939માં 'પ્રબુદ્ધ જૈન' ફરી શરૂ થયું. તેના તંત્રી મણિલાલ મો૦ શાહ અને સંપાદક પરમાનંદ કું૦ કાપડિયા હતા. 1951માં મણિભાઈના અવસાન પછી પરમાનંદભાઈ તંત્રી બન્યા અને કાકા કાલેલકરના સૂચનથી પત્રનું નામ બદલીને 'પ્રબુદ્ધ જીવન' રાખવામાં આવ્યું. 1971માં પરમાનંદભાઈનું અવસાન થયું એટલે ચીમનલાલ ચ૦ શાહે તંત્રીપદ સંભાળ્યું. દરેક અંકે તંત્રીલેખ લખવાની પ્રથા તેમણે પાડી. 1982માં તેમનું અવસાન થતાં તંત્રી તરીકેની જવાબદારી રમણલાલ ચી૦ શાહને સોંપાઈ. બાવીસ વરસ સુધી તે સ્થાને રહીને, 'પ્રબુદ્ધ જીવને' 2005ના જાન્યુઆરી અંકથી 66મા વરસમાં પ્રવેશ કરતાં, 78 ઉંમરે પહોંચેલા રમણભાઈની મદદમાં સહતંત્રી તરીકે ધનવંત શાહની નિમણૂક થઈ છે.

આઝાદીની ચળવળમાં ભાગ લેનાર જૈન યુવક સંઘના કાર્યકરોએ આ વિચારપત્રના પાયામાં સ્વતંત્રતા, સ્વાર્પણ અને તટસ્થતાની ભાવના સીંચેલી હતી. જાહેરખબરોનો ટેકો લીધા વિના એકધારું પાંસઠ વરસ સુધી તેનું પ્રકાશન થતું રહ્યું છે અને તેના બધા તંત્રીઓએ માનાર્હ સેવા આપેલી છે. 66મા વરસના પહેલા અંકમાં રમણલાલ શાહ જણાવે છે કે, ''તંત્રીલેખ લખવા ઉપરાંત બીજા લેખકોના લેખો પસંદ કરવા, તપાસવા, સુધારવા (અક્ષરો સહિત), પ્રેસને આપવા, બે વાર પ્રૂફ તપાસવાં – આ બધું કાર્ય એકલે હાથે આજ દિવસ સુધી કરતો રહ્યો છું.''

બાવીસ વરસ દરમિયાન રમણભાઈએ 300થી વધુ તંત્રીલેખો લખ્યા છે અને તેમાંના ઘણાખરા ગ્રંથસ્થ થયા છે. તેઓ કહે છે કે 'પ્રબુદ્ધ જીવન'નું તંત્રીપદ લેવાનું ન આવ્યું હોત તો પોતાનું આટલું બધું લેખનકાર્ય થયું ન હોત.

ચાલતી પકડે !

બાબુભાઈ આવવાના હોય તે પ્રસંગે સમયસર પહોંચવાની અમે ખાસ કાળજી રાખીએ, કેમ કે નિયત સમયે ઘડિયાળના કાંટા પ્રમાણે બાબુભાઈ આવી જ જાય. વ્યવસ્થાપકો જો સમય સાચવી શકે નહિ, તો થોડો સમય રાહ જોઈને એ ચાલતી જ પકડે !

ગોરધનભાઈ શં૦ પટેલ

સાહિત્ય અને દુર્બોધતા

સાહિત્ય વાંચતાં કોઈક વખત એ નથી સમજાતું એવી લાગણી થાય છે. એવી મુશ્કેલીને આપણે દુર્બોધતા કહીને ઓળખાવીએ છીએ.

કેટલીક દુર્બોધતા નિવારી શકાય એવી હોય; કેટલીક ઉપેક્ષા કરવા જેવી હોય. દુર્બોધતા વાચકની તૈયારીની કે યોગ્યતાની કચાશના કારણે લાગતી હોય એવું પણ બને.

સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત ન થતું હોય, સમજવું અઘરું લાગતું હોય, શબ્દનો અર્થ અસ્પષ્ટ હોય, એક કરતાં વધારે અર્થઘટન થઈ શકે એ રીતે શબ્દો કે વાક્યો વપરાયાં હોય ત્યારે વાચકને જે અનુભવ થાય છે એ દુર્બોધતાનો છે. એવી દુર્બોધતા વાચનપ્રવૃત્તિની ગતિમાં, એની પ્રવાહિતામાં સ્પીડ-બ્રેકરનું કામ કરે છે. વાર્તાપ્રવાહમાં કે કાવ્યના રસમાં એકંદરે પાયાનો વિક્ષેપ ન થતો હોય તો વાચક એવી દુર્બોધતાની અવગણના પણ કરતો હોય છે.

સાહિત્યનો રસાસ્વાદ સાહિત્યની ચર્વણા પછી જ થતો હોય છે. ચર્વણાનો પુરુષાર્થ ભાવકના પક્ષે કેટલીક પૂર્વતૈયારી માગી લે છે. એવા સાહિત્યને આપણી રુચિ સામે આવતો પડકાર ગણીએ તો સાહિત્ય માણવાની એક જુદી જ મજા આવે, આપણી રુચિ ઘડાય.

ભાષાનો ઉપયોગ કશીક લાગણી, ભાવ કે વિચાર સામા સુધી સફળતાપૂર્વક પહોંચાડવા માટે સામાન્યતયા કરતા હોઈએ છીએ. ભાષા બોલીને પોતાનું કથન વિશ્વને પ્રગટ કરવું અને પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવી એ માનવીને મળેલી મહાન બક્ષિસ છે. એને કેમ વાપરવી, એને કેવી રીતે સમૃદ્ધ કરવી અને એની મારફત જીવનનાં ગૂઢ રહસ્યોને ઉકેલવાં અને પ્રગટ કરવાં એ માનવીના હાથની વાત છે.

ભાષાની અભિવ્યક્તિની શક્તિને સાહિત્ય દ્વારા પામવી, ઓળખવી અને માણવી એ સર્જક માટે અને ભાવક માટે એક સાહસયાત્રા છે. સમૃદ્ધ સાહિત્ય એ સાહસયાત્રામાં જોડાવાનું ઇજન છે.

આપણને લાગતી દુર્બોધતા એ સાહસયાત્રામાં આવતા અટપટા અને કઠિન માર્ગો છે. અંધારી અને સાંકડી ગલીઓ છે, કદીક કપરાં ચઢાણ છે. એને ખંતથી, અભ્યાસના પુરુષાર્થથી દૂર કરવાં રહ્યાં.

રસિક શાહ

['પરબ' માસિક : 2005]

❀

સરોવર ભરિયાં, સાગર ભરિયાં, ભરિયાં આભ અનંત,
એક ખાલી અમ ઉરની કટોરી, હરિ !

ન્હાનાલાલ કવિ

રાજકારણનું કંપનીકરણ

ગ્રાહક સુરક્ષાની ચળવળના પ્રણેતા અમેરિકાના રાલ્ફ નાડરે કહ્યું છે કે, સરકાર આજે ઉદ્યોગધંધા ક્ષેત્રના એજન્ટ જેવી બની ગઈ છે. લોકો ભલે તેમના પ્રતિનિધિઓને સંસદમાં ચૂંટીને મોકલતા હોય, પણ અમેરિકામાં સરકાર તો કંપનીઓ કહે છે તે જ કરે છે.

શું આ પરિસ્થિતિ માત્ર અમેરિકાની છે ? ના, આ પરિસ્થિતિ લગભગ બધા જ દેશોની છે. ભારતમાં આ કે તે ઉદ્યોગપતિ કે ઉદ્યોગગૃહ સરકાર પર પ્રભાવ પાડતા રહ્યા છે. અનેક વખત પ્રસાર માધ્યમોમાં આવતા સમાચારો એમ સૂચવે છે કે રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્ર સરકાર આ કે તે કંપનીને ફાયદો કરી આપવા માટે નિયમો, નિયમનો, કાનૂનો વગેરે ઘડે છે, બદલે છે અથવા રદ કરે છે. આ બાબત તો તમામ રાજકીય પક્ષોને લાગુ પડે છે. માત્ર 13 દિવસ ટકેલી કેન્દ્રની અટલ બિહારી વાજપેયીની સરકારે અમેરિકન કંપની એનરોનના પ્રોજેક્ટની બહાલી આપી હતી એ યાદ છે ને ?

દેશની અને દુનિયાના અર્થતંત્રની આ હકીકતો એમ દર્શાવે છે કે દુનિયામાં બધે જ અર્થસત્તાનું કેન્દ્રીકરણ તે થોડીક કંપનીઓ અને એ કંપનીઓના માલિકો એવા થોડાક લોકોના હાથમાં થઈ રહ્યું છે. આ લોકો જ રાજકીય નિર્ણયો પર પ્રભાવ પાડે છે. એટલે સત્તા ગમે તે રાજકીય પક્ષની આવે, તેનો કશો ફેર આ કોર્પોરેટ માંધાતાઓને પડતો નથી.

ઉદારીકરણ, વૈશ્વિકીકરણ અને ખાનગીકરણનો જે માહોલ ભારતમાં અને દુનિયાભરમાં ઊભો થયો છે, તેમાં તો આ પ્રક્રિયા વધારે વેગવાન બની છે. રાજકારણનું કંપનીકરણ વધારે પ્રમાણમાં થાય એવી શક્યતાઓ જ ઊભી થઈ રહી છે. આ પરિસ્થિતિ ખતરનાક છે. પરંતુ ટેક્નોલોજી જ એવા પ્રકારની છે કે જેમાં જંગી રોકાણની જરૂર પડે, ઉત્પાદન માટે મોટા ઉદ્યોગો જ જોઈએ, પછી એ બધાનું રક્ષણ કરવાને માટે લશ્કર પણ જોઈએ અને લશ્કર હોય તો યુદ્ધો પણ થાય. આ એક જબરદસ્ત સાંકળ છે. આ સાંકળને ક્યાંથી તોડવી, કેવી રીતે તોડવી અને શાંતિની સાંકળનું સર્જન કેવી રીતે કરવું, તેની મથામણ કરવી જરૂરી છે. આ મથામણ જ ના કરી શકાય એવું વાતાવરણ થઈ ગયું છે. વૈશ્વિકીકરણની સામે કશું પણ બોલવું, એ તો જાણે કે ફોજદારી ગુનો બની ગયો છે !

'બિયોન્ડ ધ બોટમ લાઇન' નામના પુસ્તકમાં માઇકલ સ્મિથ નામના લેખક લખે છે કે 1999માં દુનિયાની ત્રણ ધનવાન વ્યક્તિઓ પાસે એટલી સંપત્તિ હતી કે જેટલી દુનિયાના સૌથી ગરીબ 34 દેશોની આવક હતી ! બીજી તરફ, દુનિયાના 120 કરોડ લોકો એવા છે કે જેઓ માંડ માંડ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે.

જે કંપનીઓ સમાજ પાસેથી આવક રળે છે, એમની સમાજ પ્રત્યે કોઈ

જવાબદારી ખરી કે નહીં ? કંપનીઓ બગીચા બનાવે છે, ફુવારા બનાવે છે, શાળાઓ, કૉલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ ઊભી કરે છે અને પોતે સામાજિક સેવા કરી હોવાનો સંતોષ લે છે; પરંતુ આ જ કંપનીઓ પોતાના મજૂરોનું ભયંકર શોષણ કરે છે, તેઓ ગરીબીમાં સબડતા હોય તો સહેજે પરવા કરતી નથી અથવા તો ગ્રાહકોના હિત કે આરોગ્યની કે પર્યાવરણના નુકસાનની ચિંતા કરતી નથી.

ગુજરાતીમાં કહેવત છે : ‘એરણની ચોરી ને સોયનું દાન’. મોટા ભાગની કોર્પોરેટ સખાવતો આ પ્રકારની હોય છે અને એ કંપનીઓના માંધાતાઓ મહાન દાનેશ્વરી કહેવાતા હોય છે. વાસ્તવમાં, ગરીબી કે અસમાનતા દૂર કરવામાં કે પર્યાવરણને બચાવવામાં કે સમાજને સમરસ બનાવવામાં કંપનીઓની કોઈ વિધાયક ભૂમિકા હોતી નથી.

કંપનીઓની જવાબદારી માત્ર વસ્તુઓ અને સેવાઓ ઉત્પન્ન કરીને વેચવાની છે ? કઈ રીતે તે ઉત્પન્ન થાય છે અને કેવી રીતે વેચાય છે અને વાપરનાર પર તથા સમગ્ર સમાજ પર તેની શું અસર થાય છે, એ વિચારવાની જવાબદારી કંપનીઓની નથી ?

હેમંતકુમાર શાહ

[‘ભૂમિપુત્ર’ પખવાડિક : 2005]

સુસ્વરલક્ષ્મી

વિખ્યાત શાસ્ત્રીય ગાયક બડે ગુલામઅલીખાં સાહેબે જેમને ‘સુસ્વરલક્ષ્મી સુબ્બુલક્ષ્મી’ નામથી ગૌરવાન્વિત કર્યાં હતાં તે એમ. એસ. સુબ્બુલક્ષ્મી સંગીતક્ષેત્રમાં પારસમણિ ગણાયેલાં. સુબ્બુલક્ષ્મી આજીવન સંગીત શીખતાં જ રહ્યાં. અનેક ભાષાઓમાં તેમણે શાસ્ત્રીય ગાયન રજૂ કર્યું છે અને તેમ કરતી વેળાએ સ્વર અને રાગની શુદ્ધતા સાથે જે તે ભાષાની શુદ્ધિ પર પણ તેમણે ખાસ ભાર મૂક્યો હતો.

રમ્યમનોહર વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં આ વિશ્વવિખ્યાત સંગીતકારનું જીવન સુરુચિપૂર્ણ અને લાલિત્યસભર હતું, સાદાઈ અને સ્વભાવની સરળતાથી ભરપૂર હતું. સાથોસાથ માનવતા, ત્યાગ અને કરુણાથી પણ તે મંડિત હતું. શારીરિક સૌંદર્ય ઉપરાંત ચિત્તની આંતરિક પ્રસન્નતાને કારણે સુબ્બુલક્ષ્મી બધાને મોહિત કરવાનું અપાર સામર્થ્ય ધરાવતાં હતાં.

[‘વિશ્વવિહાર’ માસિક : 2005]

સંજીવનીનાં મૂળ

કેળવણીનું ધ્યેય ચારિત્ર્યનો સર્વાંગી વિકાસ હોય છે. એ માટે જોઈએ જાગ્રત, જ્ઞાનનિષ્ઠ અને કરુણાવાન શિક્ષકો. એમનાં વાત્સલ્ય અને પ્રેમ વિદ્યાર્થીના હૃદયને ખીલવવામાં પોષક બને.

કેળવણીનો આ આદર્શ લોકભારતીમાં રહ્યાં રહ્યાં મેં અનુભવ્યો, તેનો પરિચય કેટલાક પ્રસંગો પરથી આપવો ઠીક થશે. આમાંથી લોકભારતીની સંજીવનીનાં મૂળ ક્યાં છે તેનો પરિચય પણ મળી શકશે.

1960ના જૂનમાં હું ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠ (સણોસરા)માં આવ્યો. નાનાભાઈ ભટ્ટના ઘર પાસે અમારું છાત્રાલય હતું. તેમના ઘરમાં કોઈ મોટેથી વાત કરતું હોય તો અમે સાંભળી શકીએ એટલા નજીક. અમારી બારીથી 6-7 ફૂટ દૂર સવારે તડકામાં નાનાભાઈ ખુરશીમાં બેસે. ઘરમાંથી તેમને ખુરશીમાં લાવે–લઈ જાય. તેમના સાથળનું હાડકું ભાગ્યું હતું તેથી તેઓ ચાલી શકતા નહીં.

નાનાભાઈના મૃત્યુ પહેલાંનો લગભગ ત્રીજો મહિનો (ઑક્ટોબર 1961). વિદ્યાર્થીઓ સાથે પ્રાર્થનામાં બેસવાનો નાનાભાઈ સતત આગ્રહ રાખતા હતા. ડૉક્ટર અને કુટુંબીજનો ના પાડતાં હતાં. એક દિવસ સૌ સંમત થયાં. તેમના ઘર પાસેનાં છાત્રાલયના આંગણામાં નાનાભાઈને ઊંચકીને લાવ્યા. પ્રાર્થના શરૂ થઈ. થોડી વાર પછી મેં આંખ ખોલી : નાનાભાઈની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. થોડી વારે નાનાભાઈ સ્વસ્થ થયા. પ્રાર્થના પછી બોલવાની તેમની ઇચ્છા હતી. શબ્દો છૂટા છૂટા પણ મક્કમ હતા : “તમને સૌને મળવાની બહુ ઇચ્છા હતી. મને ઊંચકીને લાવ્યા ત્યારે હું અહીં આવી શક્યો, એવી મારી તબિયત છે. પણ ઊંચકાવાનું મને ગમતું નથી. હું મદ્રાસ ગયો હતો. ત્યાંથી સ્ટીમર પકડવા માટે હાથરિક્ષામાં બેસું તો જ પહોંચાય તેમ હતું. મેં ના પાડી. માણસ ખેંચે અને હું તેમાં બેસું તે મને ન શોભે. એ સ્ટીમર મેં જતી કરી. તમે તો યુવાન છો. આદર્શોમાં બાંધછોડ ન કરતા.” વળી તેમની આંખમાંથી આંસુ સરવા લાગ્યાં. અવાજ તૂટવા લાગ્યો, “પરિસ્થિતિ તો પ્રતિકૂળ હોય, પણ આપણાપણું કેમ છોડી શકીએ ?” મેં પ્રત્યક્ષપણે સાંભળેલા તેમના આ છેલ્લા શબ્દો હતા.

31 ડિસેમ્બર, 1961, સવારના લગભગ 10-15. નાનાભાઈનું અવસાન થયું. અગ્નિદાહ થયો સાંજે 5-30 વાગ્યે. મનુભાઈ પંચોળી થોડી થોડી વારે આંખ લૂછતા હતા. તેમનું નાક અને આંખ લાલ થતાં જતાં હતાં. અંતિમ દર્શન વખતે નાનાભાઈનાં ચરણોમાં ફૂલ અર્પણ કરતી વખતે મનુભાઈ મોટેથી રડી પડ્યા.

સાંજે સ્મશાનેથી આવી, નાહી, જમી, પ્રાર્થના પહેલાં અમે ફરવા નીકળ્યા.

મૂળશંકરભાઈના ઘરની બારી પાસે બે-ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ ઊભા હતા. અંદર ઓરડામાં મૂળશંકરભાઈ સિતાર વગાડતા હતા. (તેઓ સંગીત વિશારદ હતા, પણ તેમણે ઘણા વખતે સિતાર વગાડી હતી.) લગભગ 20-25 મિનિટ હું ત્યાં ઊભો રહ્યો. શાસ્ત્રીય રાગની મને કશી ગતાગમ નહોતી. એ સૂરો એટલો અનુભવ કરાવતા હતા કે સિતાર વાટે કોઈક રડી રહ્યું છે.

1976નો પ્રસંગ. બુચભાઈનાં પત્ની પુષ્પાબહેનનું હૃદયરોગથી અવસાન થયું. (લોકભારતી પરિવાર તેમને માસીને નામે ઓળખતો.) બપોરે અઢી વાગ્યે ઍટેક આવ્યો. બુચભાઈ ત્યારે વર્ગમાં હતા. વિગત જાણી ઘરે આવ્યા. થોડી ક્ષણો સ્તબ્ધ શા ઊભા રહ્યા. પછી બેસી ગયા. આંસુ એક વાર પાંપણની ધાર ઓળંગી ગયાં. પછી આખો પ્રસંગ જાણે બીજા કોઈનો હોય તેટલી સાહજિકતાથી બધું જોતા-સાંભળતા રહ્યા. 70 વર્ષની વય, હવે પછીનું એકાકી જીવન – કશુંય તેમની સ્વસ્થતાને ડગાવી શકતું ન હતું.

ભાવનગરમાં મૂળશંકરભાઈને માસીના સમાચાર મોડા મળ્યા. તેઓ લોકભારતી પહોંચ્યા ત્યારે અગ્નિદાહ થઈ ગયો હતો. મૂળશંકરભાઈ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડ્યા. મૂળશંકરભાઈને લોકભારતીનો પરિવાર ‘ભાઈ’ એવા આત્મીય સંબોધનથી ઓળખતો. ત્રીજા (અંતિમ) વર્ષમાં ભાઈ અમારા ગૃહપતિ હતા. રાત્રે હાજરી પછી કાંતણ હોય. થોડા દિવસ સરખું ચાલ્યું. પછી વિદ્યાર્થીઓની હાજરી પાતળી થતી ગઈ. ભાઈ કાંતતા હોય. ચારપાંચ દિવસ ગયા. ન ઠપકો, ન ઉપદેશ. એક દિવસ વાત શરૂ કરી, હરિવલ્લભ ભાયાણીની ‘શબ્દકથા’ની. બીજા દિવસે દિલખુશભાઈ દીવાનજીની, ક્યારેક ગાંધીજીની, તો ક્યારેક નાનાભાઈ ભટ્ટની. ‘માનવીની ભવાઈ’ની વાત આવે, તેમ દાંપત્યજીવનની વાત પણ છણે. એમાંથી પ્રશ્નો જાગ્યા. એનું ફલક વિસ્તર્યું. એક વિદ્યાર્થીએ બીજાને કહ્યું, બીજાએ ત્રીજાને. કાંતણમાં સંખ્યા વધવા લાગી.

વિદ્યાર્થીમંડળની ચૂંટણી હતી. અમે છેલ્લા વર્ષમાં. મેં મહામંત્રી તરીકે ઉમેદવારી નોંધાવેલી. પ્રતિપક્ષી પણ અમારા વર્ષના જ. બધાં છાત્રાલયો બે જૂથમાં વહેંચાઈ ગયાં. ઉમેદવારો કરતાં ટેકેદારોનો ઉત્સાહ વધુ હતો. તેમાંથી કટ્ટરતા જન્મી. શૈક્ષણિક મૂલ્યો છૂટી ગયાં. ભાઈ મુખ્ય ગૃહપતિ તરીકે વિદ્યાર્થીમંડળના પ્રમુખ પણ હતા. ચૂંટણીનાં તંદુરસ્ત ધોરણો વિશે તેમણે પ્રાર્થના–પ્રવચન આપ્યું. બાજી સુધારવા અમને એક દિવસની મહેતલ આપી. પણ અમારી આંખે હરીફાઈનાં પડળ ચડ્યાં હતાં. અમે પાછા ન વળ્યા. બીજો દિવસ. સાંજે હાજરી પછી ભાઈ બોલ્યા, “મને લાગે છે કે તમારે હવે ગૃહપતિની જરૂર નથી. તમે પૂરતા તૈયાર થઈ ગયા છો. હવેથી તમારા કોઈ ગૃહપતિ નહીં હોય. તમારી મેળે છાત્રાલય ચલાવજો. હું આવતી કાલથી બાલવાડીનો ગૃહપતિ થઈશ.” સોપો પડી ગયો. પોતાને ઘેર ગયા. અમારી

વચ્ચે વલોણું ચાલ્યું. મોડી રાત સુધી સાથે બેસી શિંગ-ગોળ ખાતાં ખાતાં અમારામાંથી બિનપક્ષીય ગંગારામ સર્વાનુમતે મહામંત્રી તરીકે પસંદ થયા.

મનુભાઈ અમને અંતિમ વર્ષમાં ‘યુરોપનો ઇતિહાસ’ ભણાવે. તેમને વારંવાર બહારગામ જવાનું થાય. સમયપત્રક આરામ કરે. આવીને રાત્રે પોતાને ઘેર કે વહેલી સવારે સોનમહોર નીચે વર્ગો લે. જઈએ ત્યારે કોઈ દળદાર અંગ્રેજી પુસ્તક વંચાતું હોય. એક વાર પૂછી બેઠા : “તમે તો ઇતિહાસના અભ્યાસી છો. આટલાં વર્ષોથી ભણાવો છો, તોય તમારે વર્ગ પહેલાં વાંચવું પડે ?” તેમણે તેમની વેધક આંખો અમારા પર માંડી. કહે, “એક પાનુંય વાંચ્યા વિના પાંચ વર્ષ ભણાવી શકું એટલું મેં વાંચ્યું છે. યાદ પણ સારું રહે છે. પણ મારો નિયમ છે કે દર વર્ષે નવું પુસ્તક વાંચવું.” સહેજ અટક્યા. “અધ્યયન કાયમ તેજસ્વી રહેવું જોઈએ.” પછી વર્ગ શરૂ થયો. રાત્રે આઠ વાગ્યે શરૂ થયેલો વર્ગ સવા દસે પૂરો થયો.

મનુભાઈ ત્રીજા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓને ‘રાજનીતિના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ’ ભણાવતા. વર્ગો પૂરા નહીં લઈ શકેલા. તેથી સઘન અભ્યાસ માટે વિદ્યાર્થીઓને માતૃધારા સંસ્થામાં બોલાવ્યા. મકાનો હજુ ચણાતાં હતાં. એક જ મકાનમાં દીવાલો ઉપરાંત ધાબું હતું. બારીબારણાં બાકી હતાં. તેમાં જ નિવાસ, વર્ગખંડ અને વરસાદ વખતે ભોજનખંડ. તેના એક ખૂણામાં મનુભાઈનો પલંગ. બાકી અમે સૌ લાદી વગરના ભોંયતળિયે, દરરોજ રાત્રે રેતીની વધઘટ કરીને સૂઈએ.

મનુભાઈ દરરોજ ત્રણ તબક્કે વર્ગો લે. શિશુને જોઈને માતાની છાતીમાં પાનો ચડે, તેમ વર્ગમાં મનુભાઈમાં વિચારો ઊભરાય. સમય ઓછો પડે. પ્લેટો, મેકિયાવેલી, રુસો, મિલ, હેગલ કે માર્ક્સને પહેલા સ્થાપે, પછી નિર્મમ રીતે મૂલવણી કરે. સાર ગ્રહે, ફોતરાં ઉડાડી મૂકે. વિચારના વિકાસક્રમ સાચવીને વર્તમાન પ્રશ્નો દ્વારા વિશ્લેષણને જીવંત બનાવે. અવતરણો અને ઉદાહરણો અનાયાસ વણાય. ગાંભીર્ય, હળવાશ, પુણ્યપ્રકોપ, ચિંતનની સહોપસ્થિતિ રચાય.

વર્ગો સિવાયના સમયમાં ક્યારેક પૂર્વતૈયારીરૂપે વાંચે. ક્યારેક રસોઇયા બહેનને ભાખરીનો લોટ કેમ બાંધવો તે બતાવે. રેતી ચળાતી હોય તો તેનાં તગારાં ઉપડાવે. ઈંટો ફેરવવાની લાઇનમાં જોડાય. એક દિવસ તાવ હતો. વિદ્યાર્થીઓની ‘ના’ ગણકાર્યા વિના વર્ગો લીધા, ઈંટોની લાઇનમાં પણ જોડાયા. તેમને લાઇનમાંથી બહાર કાઢવા અંતે વિદ્યાર્થીઓ આરામ કરવાને બહાને બેસી ગયા.

ભોજનમાં એક દિવસ લાપસી કરવાનું ઠર્યું. વધુ ખર્ચ ન પોસાય તેથી તેલ વાપરવાનું હતું. તેમને ખબર પડી. આગ્રહ કરીને ઘી મંગાવ્યું. ઘીનું ખર્ચ સંસ્થામાં નખાવ્યું. કહે, “આ ઉંમરે છોકરાં ઘી નહીં ખાય તો શું મારી ઉંમરે ખાશે ?”

એક રાતે ‘ઝેર તો પીધાં’ના ત્રીજા ભાગનાં અપ્રગટ છેલ્લાં બે પ્રકરણ વાંચ્યાં. બીજી રાતે એન્ડરસનની વાર્તા કહી. ત્રીજી રાતે પત્તે રમ્યા. ચોથી રાતે ગામના ચોકમાં

વાર્તા કહી. ક્યારેક બેલ વગાડનાર ઊંઘતો રહે તો સવારે બેલ પણ વગાડે ને જગાડે !

આ બધાંની સાથે પત્ર કે લેખ લખવા, સંસ્થાની વિગતો કાળજીપૂર્વક સાંભળવી, અનુભવ આધારિત સૂચનો કરવાં – બધું ચાલુ હોય.

મનસુખ સલ્લા

['અખંડ આનંદ' માસિક : 2005]

લોકપ્રિયતા સાથે ઉત્તમતા

રુચિર અને રસપ્રદ વાચનની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક ઘણું નોંધપાત્ર છે. આ પ્રકારનું પુસ્તક લોકપ્રિય પણ રહેવાનું જ. અહીં ઉત્તમતા લોકપ્રિયતા સાથે જોડાઈ છે. પોતાની દીકરીઓ વિશેના પ્રસન્ન-વિશિષ્ટ અનુભવ-ઉદ્ગારો આ 37 લખાણોની લાક્ષણિક ભાત ઊભી કરે છે. ક્યાંક કોઈ લખાણ કે લખાણના અંશો ઓછા રસપ્રદ લાગે, પણ ભાગ્યે જ કોઈ પાનું ઉથલાવીને આગળ વધવાનું મન થાય, કેમ કે પુસ્તકનાં લખાણોનું અંગત એવું વિસ્મયપ્રેરક છે કે દરેક વાચક એમાં પોતાની અંગતતાના તંતુઓ પણ જોડી શકે.

ગ્રંથનું સંપાદન-આયોજન પણ દૃષ્ટિપૂર્ણ છે. પ્રત્યેક લેખને અંતે એના લેખકનો સમુચિત પરિચય અપાયો છે. દરેક લેખની આગળ, પૂરા પાનના કદનો, પિતા-પુત્રી, માતા-પુત્રીનો પ્રસન્ન ફોટોગ્રાફ મૂક્યો છે.

કોઈને આ પ્રકારના લેખોનું સંપાદન લાગણીઓની અતિરંજિત મિષ્ટતાથી ઓચાઈ જવા જેવું લાગે. પરંતુ, કેટલાંક લખાણો કે અંશો એવો અનુભવ કરાવે તોપણ એના સામે છેડે, એવા અનેક લેખો આમાં છે જે પિતાની તેમ જ સર્જકની ઝીણી સંવેદનશીલતાનું હૃદ્ય અભિવ્યક્તિરૂપ આપણી સામે મૂકી આપે છે.

દીકરી એટલે દીકરી : સં૦ કાન્તિ પટેલ, રૂ૦ 300

રમણ સોની

['પ્રત્યક્ષ' ત્રિમાસિક : 2005]

કહો, મનડાં કેમ વારીએ, ઓધવજી !
કહો, મનડાં કેમ વારીએ ?
કૂપ જો હોય, તો ગાળીએ નીર કૂપનાં,
સાગરને કઈ પેર ગાળીએ ?

મીરાંબાઈ

સુન્દરમ્‌ની રમણીય બાલકાવ્યસૃષ્ટિ

ગુજરાતી બાળસાહિત્ય અને ગુજરાતનાં બાળકો ભાગ્યશાળી છે કે તેને ઉત્તમ બાળગીતો અને તેના રચનારાઓ મળ્યાં છે. બાળગીતનો સર્જક કેવો હોવો જોઈએ ? – એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહી શકાય કે તેનું હૈયું ભાવનાસભર હોવું જોઈએ, તેની પાસે બાળકનું વિસ્મય હોવું જોઈએ અને લયયુક્ત શબ્દોની પસંદગીની સૂઝ હોવી જોઈએ.

અહીં એકનામેરી બે કવિઓ સહજ યાદ આવે : એક ત્રિભુવન વ્યાસ ને બીજા ત્રિભુવનદાસ લુહાર એટલે કે આપણા સુન્દરમ્. આ બેઉ કવિઓએ આપણાં બાળકોને ન્યાલ કરી દીધાં છે. સુન્દરમ્‌ની 'રંગ રંગ વાદળિયાં'ની મેઘધનુષી રમણીય –તેજેમઢી કાવ્યસૃષ્ટિમાં અનેકોએ સ્નાન કર્યું છે. 'રંગ રંગ વાદળિયાં'ની સૃષ્ટિમાં ભાવના છે, કલ્પના છે, ભક્તિ છે, પ્રાર્થના છે. બાળકોને પામતાં પામતાં માનવને પામવાની મથામણરૂપે બાળકોની નજરે સૃષ્ટિને જોઈ, સુન્દરમ્‌એ અનવદ્ય બાળકાવ્યો પણ આપ્યાં છે. કયા સુન્દરમ્ મોટા ? 'મેરે પિયા'ના કે 'રંગ રંગ વાદળિયાં'ના ? – ઉત્તર કઠિન છે.

તેમની આ વિશાળ બાળકાવ્યસૃષ્ટિ ચાર ભાગમાં વ્યક્ત થઈ છે : 'રંગ રંગ વાદળિયાં', 'ચક ચક ચકલાં', 'આ આવ્યાં પતંગિયાં' અને 'ગાતો ગાતો જાય કનૈયો'. 'સમગ્ર બાળકવિતા'ના આ ચાર ભાગની સૃષ્ટિનું વૈવિધ્ય એક સૌંદર્યલોક રચે છે. અહીં વિષયવૈવિધ્ય, લયવૈવિધ્ય, કલ્પનાવૈવિધ્ય અને બાળભોગ્ય ભાષા છતાંય ભાષાભિવ્યક્તિનું વૈવિધ્ય છે. તેમની આ કાવ્યકૃતિઓથી ગુજરાતી બાળકવિતા બહુમૂલ્યા બની છે. તેમનાં બાળકાવ્યોની એવી તો કરામત છે કે તે બાળકોને તરત જ કંઠસ્થ થઈ જાય છે !

એક બાજુથી જો બાળકવિતાનાં મૂળ શોધવા જઈએ તો તેનું પગેરું લોકસાહિત્યમાં મળી જાય. વળી બીજી બાજુએ અનેક કવિઓએ આ કાવ્યક્ષેત્રમાં પોતાની કાવ્યગાગરથી સિંચન કર્યું છે. આપણને ઉપર્યુક્ત બે કવિઓ ઉપરાંત ન્હાનાલાલ, મેઘાણી, મકરન્દ, દેશળજી પરમાર, ચં૦ ચી૦ મહેતા, ઉમાશંકર જોશી, 'સ્નેહરશ્મિ', ચંદ્રકાન્ત શેઠ, રમેશ પારેખ, હરિકૃષ્ણ પાઠક એમ અનેકો પાસેથી ઉત્તમ બાળકાવ્યો મળ્યાં છે; પણ તેમાંય સુન્દરમ્‌નાં બાળકાવ્યો અલગ ભાત પાડે છે. 'સમગ્ર બાલકવિતા' દ્વારા એક ધોધમાર પ્રવાહ તેમણે વહેવડાવ્યો છે. 'રંગ રંગ વાદળિયાં'ના કેટલાંક કાવ્યો તો એવાં છે કે તે માત્ર સુન્દરમ્‌નાં ન રહેતાં સમસ્ત ગુજરાતની સંપત્તિ બની ગયાં છે. એમ જ લાગે કે આ તો લોકસાહિત્યના વારસારૂપ કાવ્યપ્રસાદી છે.

એવો પ્રશ્ન જરૂર થાય કે તેમની બાળકવિતા શાથી આટલી બાળપ્રિય થઈ શકી ? કદાચ બાળચિત્તની તરંગલીલા ને કલ્પનાશીલતા, બાળકનું વિસ્મય અને

રમતિયાળપણું, કુદરત સાથેની બાળકની દોસ્તી અને આસપાસની જડચેતન સૃષ્ટિ સાથેની સ્વાભાવિક આત્મીયતા – આ બધું સુન્દરમ્‌માં એકત્ર થઈને અવનવી રીતે પ્રગટતું લાગે છે. સુન્દરમ્‌નાં કાવ્યોમાં ક્યારેક એવું પણ થયું છે કે ભાવના બાળભોગ્ય હોય, તો ક્યાંક ભાષા થોડી મોટેરાંની હોય. ને તોય તે ભાવનાનું નિરૂપણ એવા લયમાં થયું હોય કે બાળકને એ અર્થ ન પહોંચે ને છતાંય ગીત પહોંચ્યું હોય. બાળક તે ગણગણતું હોય ! એકદમ નાનાં બાળકોથી માંડી કિશોરાવસ્થાએ પહોંચેલાં બાળકો – સર્વને માટે તેમણે કાવ્યો રચ્યાં છે. અહીં મોટે ભાગે કવિ બાળક બની વાત કરે છે; તો ક્યારેક કવિ કવિ રહીને પણ બાળકની વાત કરે છે.

સુન્દરમ્‌નાં કાવ્યો હોય ને પ્રભુપ્રેમ, શ્રીમાતાજી, શ્રી અરવિંદ ન હોય એવું બને જ નહીં ! અલબત્ત, આવી કેટલીક રચનાઓમાં બાળમનનો પ્રવેશ કદાચ દુષ્કર બને. પણ ભાવસૃષ્ટિમાં તે જરૂર તણાય.

લય, ભાવ કે ભાષાના સંદર્ભે કેટલાંક તો એવાં કાવ્યરત્નો અહીં છે જે સદાય ચિત્તમાં ઝળહળ્યાં કરે :

> "એક સવારે આવી મુજને કોણ ગયું ઝબકાવી ?"
> "દરિયાને તીર એક રેતીની ઓટલી";
> "હાં રે અમે ગ્યાં'તાં";
> "સૂંડલા ભરી ભરી લેજો";
> "ચીં ચીં ચકલાં આવે ને જાય";
> "કોઈ રમતું આવે, કોઈ ભમતું આવે";
> "આજ દિવાળી કાલ દિવાળી";
> "એક નાના સરવરની પાળે";
> "ચલ સોનલ, જઈએ સ્હેલગાહે";
> "ઓ રે પતંગિયા, તું કહેને આ પાંખ તને કોણે દીધી ?"

વગેરે. તો 'મુન્ની મારકણી', 'તાગડધિન્ના' જેવાં કાવ્યો તો સુન્દરમ્ જ આપી શકે.

આ થઈ સુન્દરમ્‌ની કાવ્યસૃષ્ટિની ઝાંખી. આવાં અનેક અન્ય રત્નો માટે તો જવું પડે સુન્દરમ્‌ની 'સમગ્ર બાલકવિતા'ના ચાર ભાગ પાસે. આ કાવ્યો એ ગુજરાતનાં બાળકોને મળેલી સુન્દરમ્‌ની અણમોલ ભેટ છે.

શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

['પરબ' માસિક : 2005]

❁

ગદ્ય : શબ્દોની શ્રેષ્ઠ ગોઠવણી;
પદ્ય : શ્રેષ્ઠ શબ્દોની શ્રેષ્ઠ ગોઠવણી.

સેમ્યુઅલ કોલરીજ

'કાન્ત' પર પત્રો

વ્હાલા બંધુ,

મારી કથા કહું ? મને ખાતરી છે – તમારી દયા પામીશ. સ્પષ્ટ કહીશ, પણ ટૂંકામાં કહીશ. હૃદય હૃદયને એટલાથીયે સમજી જશે.

હું ક્યારે પરણ્યો તે તમે જાણો છો. લગ્ન પછી બીજે જ દિવસે મારા મકાન નીચે ચાલી જતી છસાત વર્ષની એક છોકરી મેં જોઈ. મારા માસ્તર જાની પણ તેને જ જોઈ રહેલ. તે દૃષ્ટિ બહાર થઈ. પણ હૃદય તે મધુર નિર્દોષતાની મૂર્તિથી દૂર ત્યારે જ થઈ શકતું ન હતું. મને કાંઈ શરમ આવી. પણ જે લાવણ્યે મારા હૃદયને રોક્યું હતું તેણે જ મારા માસ્તરને પણ કાંઈ અસર કરી હતી. તેણે તેને બોલાવી. તે રમાની નાની દાસી – આ મારી શોભના જ હતી. અમે તેની સાથે કાંઈ વાતચીત કરી. તે કઠોર કચ્છી ભાષા બોલતી હતી – પણ એ મોંમાં એ શબ્દો કેવા મધુર ! એ આંખો ડરતીડરતી કાંઈ મારી સામે જોતી હતી. હું તેની સામે જ જોઈ રહ્યો હતો. મેં કોઈ પણ બાલકમાં એવું માધુર્ય જોયું ન હતું. મારું હૃદય ત્યારથી જ તેના વડીલ પિતા જેવું બન્યું હતું. તે ગઈ. એક અજાણી છોકરી, માત્ર પાંચ મિનિટના સહવાસવાળી, અજાણ ખવાસની છોકરી ગઈ અને મારું હૃદય કોણ જાણે કેવી રીતે સાથે લેતી ગઈ. વાત્સલ્ય શું એ હું આ પહેલી જ વખતે સમજ્યો હતો. મારી સ્વર્ગવાસી માતા મને સાંભરી આવવા લાગી. તેનું હૃદય મારા પ્રતિ શું હતું એ હું આ પહેલી જ વખતે ખરું સમજ્યો. મારી આંખમાં અશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં.

હું સોળ વર્ષનો હતો. પણ હજુ હું સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમને સમજતો ન હતો. માતાની કેળવણીની એ અસર હતી. લગ્ન થયાં પણ મને મારા અભ્યાસમાં નડનાર ને અરુચિકર હતાં. એ અરુચિ આ છોકરીને જોયા પછી ઊડી ગઈ. લગ્ને મને બે સ્ત્રીઓ આપી હતી, જેને હું સમજી શકતો નહીં. એમને ન્યાય આપવામાં – પ્રેમ કરતાં વધારે – મારું હૃદય રોકાયું હતું. પણ લગ્ને મને આ બાલકી પણ આપી હતી. રાજાના કુટુંબની એકથી વધારે સ્ત્રીઓના પરિણામરૂપે નીપજતી ખટપટ, મારા ગૃહમાં, મારી સંપ તરફની અભિરુચિને લીધે જ અને વ્યવહારકુશળતાના અભાવે વહેલી આવી. ભલે આવી. રમાને હું સમજી શક્યો અને આનંદ થયો. K (બીજી સ્ત્રી)ને પણ સમજી શક્યો અને કાંઈ ખેદ થયો. પણ હવે રમાને ત્યાં જમવા વગેરેની ગોઠવણ થતાં એ ખેદ અને એ આનંદ એ બન્ને પેલી નાની શોભના વિશેષ નિકટ આવવાથી ઊડી ગયાં. રમામાં ગુણ હતા, કાંઈ સૌંદર્ય પણ હતું, પણ સૌથી વિશેષ કાંઈ એ તેની દાસીમાં હતું. તે મારી પુત્રી બની. કેવો નિર્મલ સ્નેહ ! હું તેને ગુજરાતી શીખવવા લાગ્યો. કેવું ચાલાક બાલક ! ત્રણ માસમાં તો તેની વાણીમાં કચ્છી પથ્થરની એક કાંકરી પણ ન રહી. તેને જોવામાં, તેને રમાડવામાં, તેને ભણાવવામાં, તેની નાનીનાની હોંશો–માગણીઓ પૂરી પાડવામાં મારો બધો આનંદ હતો.

બે વર્ષ આમ વીતી ગયાં. હું પ્રવાસે ગયો. રમાના પત્રો સાથે તેના પત્રો પણ આવવા લાગ્યા. મારી શિષ્યાનું પવિત્ર હૃદય વાંચતાં મને બહુ આનંદ થતો. તેનો અભ્યાસ જારી રાખવા હું તેને અને રમાને લખતો. પ્રવાસ પૂરો થયો. તે કન્યામાં હવે શરમ આવી હતી એમ દેખાતું હતું. પરંતુ એ શરમ અમારી પવિત્ર ભાવના પાસે આવી શકતી નહીં. માધુર્ય વધ્યું હતું. ખેંચાણ વધ્યું હતું. રાતદિવસ જ્યારે હું શયનગૃહમાં હોઉં ત્યારે તે મારી પાસે પડી રહેવા લાગી. તેને કાંઈ વાંચતાં અને વાર્તાના કરુણ ભાગોમાં રોતાં હું કેવા આહ્લાદથી જોઈ રહેતો ! પણ મારા મનમાં એક ચિંતા જન્મી હતી. આ રત્ન તેની જ્ઞાતિમાં ક્યાં આપવું ? મેં એક છોકરો બોલાવ્યો અને તેને અંગ્રેજી ભણાવવાનું શરૂ કર્યું, કેમકે તેણે ગુજરાતી પાંચ ચોપડીઓ પૂરી કરી હતી. પણ વિદ્યા મૂળ સ્વભાવ ભાગ્યે જ ફેરવી શકે છે. તે છોકરો નિમકહલાલ પણ સખ્ત દિલનો હતો તેવો જ હમણાં પણ અહીં મોજૂદ છે, અને હજુ અહીં ભણ્યા કરે છે. એ બે વચ્ચે કાંઈ લાગણી જાગી શકી નહીં. ઊલટો તે છોકરાના મનમાં અમારા સંબંધ વિશે કાંઈ વહેમ આવવા લાગ્યો. એકાદ વખત શોભનાને કાંઈ બહાનું કાઢી ધમકાવી – ગાળો દીધી. પહેલી જ વખત તે સમજી કે દુનિયા પવિત્રતાને અપવિત્ર માની શકે છે. બંધુ, તે બાલાનાં તે દિવસનાં આંસુ હું ભૂલી શકીશ નહીં. મેં તે અશ્રુ ચૂમી લીધાં. તેને શાંત કરી. પણ હજુ હું તેને એક પુત્રી જેવી જ જાણતો હતો અને તેના મનના ભાવ પણ તેવા જ નિર્મલ હતા.

આવી રીતે પણ કેટલાય દહાડા ચાલી ગયા. પણ હવે વાતને ટૂંકી કરીશ. આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં મારો પગ મરડાઈ ગયો હતો. મને તાવ ચડી આવ્યો હતો. રાત્રીએ રમા કોઈ મે'માન પાસે બેઠી હતી. શોભના અને હું એકલાં જ એક ઓરડામાં હતાં. તે મારું માથું ચાંપતી હતી. તે હવે છેક બાલક ન હતી – બહુ કાલથી ન હતી. હું તે સમયનું વર્ણન આપી નહીં શકું. આપ સમજી શકશો. જ્યાં વિશેષ જાણવાનું હોય ત્યાં હવે પછીની વાત 'હૃદયત્રિપુટી' કહેશે. મેં એ હાથ ઝાલ્યો અને મારાં નેત્ર એ મુખમાંથી કાંઈ નવીન જ ગ્રહવા લાગ્યા. એક ચુંબન. હૃદય હૃદયને તુર્ત સમજી ગયું અને બન્ને વૃત્તિ એકબીજીને આધીન બની. પણ આ શું ? હૃદયમાં દાહ લાગ્યો. અમે જુદાં થયાં અને સૂઈ રહ્યાં. હૃદયે નીતિનો ભંગ કર્યો હતો તે અગ્નિપ્રભા દરેક અંગને સળગાવી દેતો હતો. પણ નીતિ અને પ્રેમના ખેંચાણમાં – કાંઈ પણ નિર્ણય વિના – બે વર્ષ વીતી ગયાં. નીતિ જીતી હતી અને અમે પવિત્ર જ રહ્યાં છીએ. અંતે તો

ત્યાં બારી એક ગૃહની ઊઘડે જરાક,
ડોકાય છે સ્મિતભર્યું મુખડું રમાનું.

એ સમય આવી પહોંચ્યો અને અમે વિખૂટાં થયાં. પણ જે વહેલું સમજવાની જરૂર હતી તે માત્ર વધારે દુઃખ દેવા હવે સમજાયું કે પ્રેમમાં બધી નીતિ સમાઈ જાય

છે, હૃદયના ઐક્યમાં શરીરનો સ્થૂલ સંબંધ પણ પુણ્યરૂપ જ બની રહે છે. મેં તે બાલાને બહુ દુઃખ આપ્યું હતું. અને વ્યર્થ આપ્યું હતું એ સમજાયું. તે દિવસને પણ હવે તો ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં. તે બાલા અન્યની પણ થઈ – કરાઈ. આ સમયમાં આ હૃદય પર શું શું વીતી ગયું તે લખવાની જરૂર છે ? મારી કવિતાઓ બસ નથી ? કશો સંકોચ નથી, કશો ભય નથી – આ વાત કહેવામાં કશું જ છુપાવવાની ઇચ્છા નથી, પણ આ વાત કહેતાં હું મારા વિચારોને બરાબર ગોઠવી શકતો નથી. દર્દ રોવામાંથી જે કાંઈ આરામ મળતો તે પણ હવે તો ગયો જ છે. હવે તો સંસારને કોઈ પણ એક કિનારે આ હૃદય આવી પહોંચ્યું છે. સૌંદર્યનો ભોગ ખોવાઈ જતાં દરેક ભોગવિલાસના ત્યાગ તરફ હૃદય ખેંચાઈ જાય છે. એક ઘા, એક ટકોરાની જ અપેક્ષા છે. કુદરતે પક્વ કરી રાખેલ ફલ લતાને જરા જ કંપ આપતામાં ખરી પડશે. તે કોઈ ચાખનાર નથી, પોતાની મેળે સડી જશે અને ધૂળ સાથે ધૂળ બની ભળી જશે. એ નિર્માણ પણ બહુ સુંદર છે. પૂછવાનું રહેતું હોય તે હવે પૂછશો. મારે પોતાની મેળે તો આટલું જ કહેવાનું છે, પણ તે બહુ છે. લખવા કરતાં બોલવું કોઈ કાળે વધારે કહેશે – કદાચ.

તમારો
સુરસિંહ

*

લાઠી, 26-12-1897

પ્રિય ભાઈ કાન્ત,

મારે માત્ર સહેવાનું રહ્યું છે એ બહુ લાગતું નથી. પણ કાંઈ લાગે છે તે જુદું જ છે. જે બાલા કોઈ વખતે મારી શિષ્યા હતી, કોઈ વખતે પ્રિયા હતી, તેના આત્માનો વિકાસક્રમ શી રીતે ચાલે છે તે જોવાની અને તેમાં કાંઈ મદદ કરવાની, તેને મારી સાથે દોરી જવાની મારી બધી આશાઓ તૂટી પડી છે એ બહુ લાગે છે. તે બિચારી શી રીતે સહન કરી શકશે ? તેની પાસે પુસ્તકો નથી કે નથી કોઈ હૃદયને ઉપાડનાર મિત્ર. જે ઔષધ મને મળે છે તે તેને કોણ આપે ? મેં તો જે તમે બતાવો છો તે જ શરૂ કરેલ છે અને પ્રથમ 'ગીતા' લીધી છે. ધર્મના સત્ય સંબંધે તો જે તમને લાગે છે તે જ મને લાગે છે. કદાચ મને શાન્તિ મળશે ખરી. પણ જ્યાં હું ઊભો હોઉં ત્યાં તે ન હોય, જ્યાં તે હોય ત્યાંથી એક તસુ પણ ઉપર લેવાને મારી પાસે કશું સાધન ન મળે – અરે ! તે નિરંતર સળગતી જ રહે એ તો મને ગમે ત્યારે એ કામ લાગ્યા વિના રહેશે ?

તમારો સુરસિંહ

'કલાપી'

['કલાપી : સ્મરણમૂર્તિ' પુસ્તક : 1998]

ઊંચે, હજી ઊંચે…

મારી પાસે વિકલાંગ ભાઈ જગદીશ સંભરાનીનું લખેલું પુસ્તક How To Live With Disabilities – 'અક્ષમતાઓ સાથે કેમ જીવવું' છે. એમણે જુદાજુદા પ્રકારની અક્ષમતા ધરાવતા અનેક માનવોની વાત કરી છે, જેઓ મુશ્કેલીઓની વચ્ચે શાંતિથી અને આનંદથી પોતાનું કામ કર્યે જાય છે. એક છે સમાજસેવક, બીજા છે પ્રોફેસર, ત્રીજા ટેક્નોલૉજિસ્ટ તો ચોથા બૅંકના અધિકારી, પાંચમા વળી રેલવેકર્મચારી અને છઠ્ઠા તબીબીશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી વગેરે. દરેકની અસીમ વીરતાની વાત છે. કમલા વત્સનું ડોકથી નીચેનું આખું શરીર લકવાથી જકડાઈ ગયું છે; તે પ્રૂફ તપાસીને અને થોડું ટાઇપિંગ કરીને જીવનનિર્વાહ કરે છે. એહર્લિક અબ્રાહમ પોલિયોથી અપંગ બનેલો છે; એમણે વેરાન જમીનના એક ટુકડાને ફળ આપતી લીલીછમ વાડીમાં ફેરવી નાખ્યો છે. નાનપણમાં લકવાના ભોગ બનેલા પ્રવીણ શામળદાસ ભુત્તા ન્યાયાધીશની પાયરીએ પહોંચ્યા. નાનામોટા અનેક વિકલાંગીઓનાં ઉદાહરણોના ભંડારમાંથી સંભરાનીએ તો આપણને થોડાક નમૂના જ આપ્યા છે.

✳

થોડા મહિના અગાઉ ગુજરાતમાં નર્મદા પ્રોજેક્ટના કામ કરતા એક ભાઈ જોડે મારી ઓળખાણ થઈ. આ ભાઈ પ્રોજેક્ટના સ્થળે યંત્રોની દેખરેખ રાખતા હતા, જેમાં અત્યંત જટિલ પ્રકારનાં યંત્રો પણ હતાં. આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે એમનો અભ્યાસ માધ્યમિક શાળાથી આગળ ન હતો. સિવિલ, મિકેનિકલ કે ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરિંગની ડિગ્રી કે ડિપ્લોમા ધરાવતા ન હતા. આમ છતાં, એ આખા પ્રોજેક્ટના ટેક્નિકલ ડિરેક્ટર હતા, કારણ કે કોઈ પણ યંત્રનું સમારકામ કરવાની ક્ષમતા એ ધરાવતા હતા. જીવનના દરેક ક્ષેત્રે એમના જેવી વ્યક્તિઓ છે. આવી વ્યક્તિઓ સૂચવે છે કે સફળ થવા માટે કૉલેજના અભ્યાસની કે પીએચ.ડી.ની આવશ્યકતા નથી. ભારતની મોટી કમનસીબી છે કે કૉલેજના અભ્યાસ પર વધુ પડતો ભાર મૂકી એ સિવાયનાં બીજાં કામોને ઓછું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. ગાર્ડનરે કહ્યું છે, "ઉત્તમ પ્લમ્બર અસમર્થ ફિલસૂફ કરતાં હજાર દરજ્જે વખાણવાલાયક કહેવાય. પ્લમ્બિંગ હલકા પ્રકારનું કામ સમજી જે સમાજ પ્લમ્બિંગમાં મેળવેલી શ્રેષ્ઠતાને તિરસ્કારે અને તત્ત્વજ્ઞાન એ સ્તુત્ય કાર્ય છે સમજી એમાં નિમ્ન ધોરણ ચલાવી લે, એ સમાજમાં પ્લમ્બિંગ કે તત્ત્વજ્ઞાન બેમાંથી એક પણ સારું નહિ હોય."

ભારતમાં આજે આવી જ પરિસ્થિતિ છે. નિમ્ન ફિલસૂફોની તરફેણ કરતા આપણે સારા પ્લમ્બરોને અવગણીએ છીએ. પરિણામે આપણે ખરાબ પ્લમ્બર અને એથીયે ખરાબ ફિલસૂફો પેદા કરીએ છીએ. આપણી શાળાઓ અને કૉલેજો નિમ્ન

શિક્ષકો અને નિમ્નતર વિદ્યાર્થીઓથી ભરેલી છે, જેઓનું એકમાત્ર ધ્યેય ડિગ્રી મેળવવાનું છે. જીવનમાંથી શું મેળવવું છે કે સમાજને શું પ્રદાન કરવું છે એ વિષે કોઈ ખ્યાલ નથી. મહત્ત્વની વાત એ છે કે સમસ્યાઓથી ભરપૂર આ વિશાળ દુનિયામાં રાજીખુશીથી ઝઝૂમી શકે એવા અભિપ્રેરિત સ્નાતકો આપણે ઊભા કરીએ. સાથેસાથે એ પણ યાદ રાખીએ કે શાળા અને કૉલેજના શિક્ષણક્રમની બહાર પણ ઘણું શીખવા જેવું છે. ઘણી વાર આપણી યુવાપેઢી ઇલેક્ટ્રિશિયન કે વેલ્ડર બનવાને બદલે થર્ડ ક્લાસ બી. એ. થવાનું વધુ પસંદ કરે છે.

✳

ભારત સરકારના ઉદ્યોગખાતાના એક કાળે સફળ પ્રધાન હતા તે ડી. એ. પાઈએ નાનપણમાં એક જ્યોતિષશાસ્ત્રીને પોતાનાં માતાજીને એવું કહેતાં સાંભળ્યા કે, આ છોકરો મૅટ્રિકથી આગળ અભ્યાસ નહિ કરી શકે અને જીવનમાં સફળતા નહિ મેળવી શકે. તે દિવસ સુધી એ કિશોર આળસુ હતો, સવારે મોડો ઊઠે અને લેસન કરવામાં પાછો પડે. પણ આ વાત સાંભળીને રાતોરાત તેણે નિર્ણય કરી લીધો કે, આ જ્યોતિષીને ખોટા પાડવા. બીજા દિવસથી સવારે પાંચ વાગે ઊઠીને તેણે બધું લેસન બરાબર કરવા માંડ્યું ને ઇતરવાચન માટે પણ સમય કાઢ્યો. વખત જતાં એ સિન્ડિકેટ બૅન્કના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર બન્યા, ઇંદિરા ગાંધીની સરકારમાં પ્રધાનપદ મેળવ્યું.

✳

મહાન લખાણ અને રોચક લખાણમાં ફરક છે. રોચક લખાણ શબ્દો જોડે રમતાં આવડે એવી કુદરતી બક્ષિસનું પરિણામ હોઈ શકે છે. જ્યારે મહાન લખાણ ઉદ્ભવે છે એકાગ્રતામાંથી. વિન્સ્ટન ચર્ચિલ જ્યાં સુધી વિચારને અનુરૂપ યોગ્ય શબ્દો ન મળે, ત્યાં સુધી પોતાના લખાણને મઠારવાની મહેનત કર્યા જ કરતા. પિકાસો ઘડીભરમાં શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિ તૈયાર કરી શકતા; પરંતુ એ સરળ દેખાતી રેખાઓ પાછળ કલાકો, દિવસો અને મહિનાઓનો મહાવરો હતો.

✳

બીજાઓ કરતાં પોતાને ચઢિયાતા બનાવવાની હરીફાઈમાં ઊતરવાને બદલે પોતાને પોતાની જાત કરતાં વધુ ઉત્કૃષ્ટ બનાવવી, તેમાં શ્રેષ્ઠતા રહેલી છે. આપણે બધા નૉબેલ ઇનામ ન જીતી શકીએ, પણ એટલું તો જરૂર કરી શકીએ કે કોઈ પણ વસ્તુને ગઈકાલ કરતાં આજે વધુ સારી રીતે કરીએ, અને આવતી કાલે તેથી પણ વધુ સારી રીતે કરવાની ઉમ્મીદ રાખીએ.

માધવ વી. કામથ (અનુ. કાલિન્દી રાંદેરી)

['ઊંચે, હજી ઊંચે…' પુસ્તક : 2002]

સન્માનાર્હ કોણ ?

બે જાતની વ્યક્તિઓ સન્માનાર્હ છે. લક્ષ્મીનંદનને સન્માનાર્હ નથી ગણતો, સત્તાધારીને સન્માનાર્હ નથી ગણતો. કેવળ વિદ્યાનેય હું સન્માનાર્હ નથી ગણતો. દુનિયાદારી ચડતીને પણ હું સન્માનાર્હ નથી ગણતો. ભાગ્યદેવીના લાડકવાયાને હું સન્માનાર્હ નથી ગણતો.

સન્માનાર્હ એક તો હું ગણું છું પૂરેપૂરાં બળ, આવડત અને દિલે મજૂરી કરતા મજૂરને. સાધન, ઓજાર આદિ વડે ઇષ્ટ વસ્તુ ઉપજાવવા તે એટલો તો મચીમથી રહે છે કે તેના હાથપગ, તેનાં આંગળાં, તેના સ્નાયુએ સ્નાયુ, તેની રગેરગ, તેની બુદ્ધિનાંય પડેપડ એ સાધનો અને ઓજારો, ક્રિયાઓ અને પ્રક્રિયાઓની ઊંડી છાપ ગ્રહણ કરતાં કરતાં એ સાધનસામગ્રીના અને ઓજાર-હથિયારના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવે છે અને ભોગવે છે; અને એ પ્રભુત્વ કુદરતી ફળ પરિપાક રળે છે અને આનંદે છે.

ગુજરાતીઓને આવી સ્વેદઝેબમંડિત મજૂરી તરફ સન્માનબુદ્ધિ છે ખરી ? આપણા ઊજળિયાત વર્ગો આવી મજૂરીને સન્માને છે અને પોતે પણ તે વેઠવાને તૈયાર છે ? પોતાને ખેડૂત કહેવડાવનારી આપણી ઊજળિયાત ન્યાતોમાંથી કઈ કઈ જાતે હળ ખેડે છે, કોશ અને ઘાણી ચલાવે છે, ગળતું ખાતર તૈયાર કરે છે અને પાથરે છે, કૂવા ખોદે છે ને ગાળે છે, વરસતે વરસાદે ડાંગરના ધરુનો ક્યારાપલટો કરે છે વગેરે વગેરે ? જે ન્યાતો અંગચોર છે, મહેનત-મજૂરીથી કાયર છે, તે કાપુરુષો ગુજરાતી પ્રજામાં ભૂષણરૂપ નથી; ભલે ને તેમને પ્રજાના બીજા વર્ગો અને વર્ણો સૈકાઓની કુરુઢિથી ભૂદેવો, સૂર્યવંશી, ઠાકોર આદિ ગણતા આવ્યા હોય.

સન્માનાર્હ હું બીજો ગણું છું બુદ્ધિમાન, બુદ્ધિસજ્જ, બુદ્ધિને વાપરી જાણનાર, ખેડનાર, પદોડનાર, નિચોવનાર, મથનાર, વલોવનાર, માથું ભમી ભમી ઘુમ્મ થઈ જાય, ફાટી પડતું લાગે, મૂર્છિત થઈ જાય, ત્યાં લગી ખેડો ન છોડનાર મનન-પરાયણ નરને. કોદાળી, પાવડો, હળ, દંતાળી વગેરે જેમ મજૂરનાં ઓજાર છે તેમ વિદ્યા, શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, અનુભવ, અવલોકન, ભાવના અને સ્વપ્નાંની સાથે સાક્ષાત વિરાટનો આખો ચરખો, વિચારક માણસનાં સાધનસામગ્રીય છે, ઓજાર-હથિયારે છે. એણે માણસજાતની નબળાઈઓને પણ શોધવાની તથા પરામર્શવાની છે. એણે અસ્પર્શ્ય અને અપવિત્રને, સડાને, રોગને પણ તપાસવા–ચૂંથવાના છે. માણસોમાં સન્માનાર્હ જેટલો મજૂર છે તેટલો વિચારક છે, જેટલો વિચારક છે તેટલો મજૂર છે. વિચારકને કશું અપ્રસ્તુત નથી, સિદ્ધ નથી, કશું અસાધ્ય નથી. વિચારકને કોઈ પરમ ગુરુ નથી, વિચારક કોઈનું ગુરુપદ ચાહતો નથી. ગુરુપદ સમર્પવા આવે તેવાને સાફ કહી દે છે : ભાઈઓ, તમે પોતે પોતાના ગુરુ બનવા સમર્થ છો. નાના-મોટા સૌ સ્વતંત્ર વિચારક બની પોતપોતાના ગજા, અનુભવ, સંજોગો, સાથીઓ પ્રમાણે વિચારપ્રવૃત્તિમાં ધાયે જાય, એટલું જ તે તો વાંછે.

બલવન્તરાય ક઼ ઠાકોર

['પંચોતેરમે' પુસ્તક]

ઑફિસમાંથી રજા કેમ લેવી ?

'ઑફિસમાંથી રજા કેમ લેવી ?' એ આજના યુગનો એક સળગતો પ્રશ્ન છે. આપણી શિક્ષણપદ્ધતિની વ્યવહારુ-વિમુખતાને કારણે આપણા નવયુવાનને અનેક પ્રશ્નોમાં ખૂબ સહન કરવું પડે છે. એવું એક અગત્યનું ક્ષેત્ર છે 'ઑફિસ' અને એવો એક અગત્યનો પ્રશ્ન છે 'ઑફિસમાંથી રજા લેવાનો' !

એ પણ એક કળા છે. જો તમે એનો ઉપયોગ કરી જાણો તો એમાં અપરિમિત આનંદ સમાયો છે. કુશળતાપૂર્વક રજા લેતાં આવડે તો ઘેર આરામ મળે છે એ તો ખરું જ, પણ બીજાય અનેક લાભ મળે છે. 'સાહેબ' પાસેથી રજા મેળવવાના કાર્યથી તમારી વાક્પટુતા ખીલે છે, અભિનયશક્તિ વિકસે છે, રજાની ચિઠ્ઠી લખવામાં – એવું કયું કારણ આપવું અને કેવા શબ્દોમાં કે, જે પરથી 'સાહેબ' કંઈ જ આડુંઅવળું શોધી ન શકે એનું ધ્યાન રાખીને ચિઠ્ઠી લખવામાં – લેખનશક્તિ અને 'ડ્રાફ્ટિંગ'ની શક્તિ ખીલે છે. ચિઠ્ઠી યોગ્ય કારકુન દ્વારા વખતસર પહોંચાડવાના કાર્યથી અથવા તો આગલે દિવસે ''જો અલ્યા, કાલે આ ચિઠ્ઠી સાહેબને આપજે, મારો વિચાર માંદા પડવાનો છે,'' એમ કહીને ચિઠ્ઠી આપી રાખવાની વ્યવસ્થા કરવાથી વ્યવસ્થાશક્તિ ખીલે છે. પકડાઈ જઈએ તો બીજે દિવસે 'સાહેબ'ની ઘંટડી સાંભળી એમની કેબિનમાં તદ્દન નિર્દોષ મોં કરીને જવામાં હિંમત ખીલે છે, એ બધા લાભ તો ખરા જ. પણ 'કેઝ્યુઅલ' લેવામાં, ઑફિસમાંથી અકારણ – બસ, 'મૂડ' આવ્યો એટલે – રજા લેવામાં આધ્યાત્મિક રીતે પણ ઘણું જ કલ્યાણ સમાયું છે.

જગત આખું કામ કરતું હોય, પૈસા ખાતર દોડાદોડ કરી રહ્યું હોય, કારખાનાંઓમાં, બૅંકોમાં, ઑફિસોમાં દેમાર પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હોય ત્યારે, ઘેર આરામખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા, સ્વસ્થચિત્તે, બધાથી દૂર રહીને, સંસારમાં રહ્યા છતાં સંસારથી અળગા રહીને સંસારને નીરખવાથી કોઈ નવું જ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રવૃત્તિ પ્રત્યેનો મોહ દૂર થાય છે. આ દોડાદોડ, આ ખેંચાખેંચ, આ હોંશાતોંશીની અસારતા સમજાય છે, અને જે મરતો નથી, મારતો નથી, બળતો નથી, બાળતો નથી, ભીંજાતો નથી, ભીંજવતો નથી, કામ કરતો નથી, કામ કરાવતો નથી, ઑફિસમાં જતો નથી, 'જવડાવતો' નથી, એવા અસ્પર્શ્ય, અદૃષ્ટ, અવ્યક્ત આત્માનું દર્શન થાય છે. અને આપણે આ બધાંમાં નથી તોય બધું ચાલ્યા કરે છે, સંસાર તો ચાલ્યા જ કરે છે, એ નમ્રતાપ્રેરક સત્યનું ભાન થાય છે, અહંકાર દૂર થાય છે ! પણ આ બધું ક્યારે ? કે ઑફિસમાંથી ગમે ત્યારે ગુલ્લો મારતાં આવડે ત્યારે !

હવે મુશ્કેલી એ છે કે આજકાલ (આજકાલ જ શું કામ ? જમાનાઓથી !) દરેક ઑફિસમાં 'સાહેબ' નામનું એક પ્રાણી રાખવામાં આવે છે, કેટલાક એને 'બૉસ' પણ કહે છે, કેટલાક કહે છે 'શેઠ' ! નામરૂપ જૂજવાં પણ અંતે તો બધુંય એક જ. આ 'સાહેબ'નાં મુખ્ય કામો ઑફિસમાં ખાસ કેબિનમાં બેસી રહેવાનું, ટપાલ

ફોડવાનું, પટાવાળા પાસે પાણી મંગાવવાનું, બપોરે 'લંચ' માટે ઘેર જવાનું, બને તો ચાલુ ઑફિસે ઊંઘવાનું, કોઈ પોતાને ઊંઘતા જોઈ જાય તો એને દબડાવવાનું, મોડા ઘેર જવાનું અને કારકુનોને વઢ્યા કરવાનું – એ હોય છે. આ માટે એમને મોટા મોટા પગારો આપવામાં આવે છે.

આ 'સાહેબો', કોણ જાણે કેમ, રજા આપવાની બાબતમાં ક્રૂર હોય છે. કેટલાક દયાળુ પણ હોય છે. (જેમને સરળતા ખાતર એમની ગેરહાજરીમાં 'મૂર્ખા' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.) આવા સાહેબો કારકુનના કહેવા સાથે જ એને રજા આપી દે છે. આવા સાહેબો હોય છે તો રજા લેવામાં બહુ મુશ્કેલી નથી પડતી. જે યુવાનોએ પૂર્વજન્મમાં પોતે સાહેબ હતા ત્યારે પોતાના હાથ નીચેનાઓને પ્રસન્નચિત્તે અનેકાનેક રજાઓ આપવાનું પુણ્ય કર્યું હોય છે તેમને આ ભવે આવા દયાળુ સાહેબો મળે છે. પણ મોટા ભાગના સાહેબો 'કડક' અથવા તો 'જવા દે ને સવારના પહોરમાં એનું નામ' એ પ્રકારના હોય છે. એમની પાસેથી રજા લેવામાં આપણા મુગ્ધ યુવાનને, હજી હમણાં જ કૉલેજમાંથી બહાર પડી જીવનના ઝંઝાવાતમાં ઝડપાયેલા દૂધમલ જુવાનને, કેટલી મુશ્કેલી પડે છે એ તો એનું મન જાણે છે ! કોઈએ એને કહ્યું નથી હોતું કે રજા કેવી રીતે લેવી, કોઈએ એને શિખવાડ્યું નથી હોતું કે દુષ્ટ સાહેબ પાસેથી 'કેઝ્યુઅલ' સરળતા અને સલામતીપૂર્વક કેમ પ્રાપ્ત કરવી. અરે, મા, બાપ, શિક્ષક, વડીલો કોઈ કરતાં કોઈએ એને નથી ચેતવ્યો હોતો કે "રજા લેવી એ પણ ભાઈ, એક કળા છે. એ પ્રાપ્ત કર્યે જ તારો છૂટકો છે." મુગ્ધ કન્યાને સૌ ચેતવે છે કે, "રોટલી પણ વણતાં નથી આવડતી તો સાસરે જઈને કરીશ શું ?" પણ વિદ્યાર્થીને કોઈ કરતાં કોઈ ચેતવતું નથી કે, "ભાઈ, બહાનું કાઢીને 'કેઝ્યુઅલ' લેતાં નહિ આવડે તો ઑફિસમાં જઈને કરીશ શું ?"

ઘણા આમાં ખત્તા ખાય છે. ઘણાક અનુભવે શીખે છે. ઘણા નથી શીખવા પામતા અને હેરાન થાય છે. ઘણા આ કળા ન શીખી શકવાને કારણે પૂરતી કેઝ્યુઅલો 'ભોગવી' શકતા નથી, ભોગવી શકે છે તો જે 'ટેસ'થી ભોગવવી જોઈએ તે ટેસથી ભોગવી શકતા નથી. એટલે જ કહું છું કે આ પ્રશ્ન પરત્વે વ્યવસ્થિત વિચારણા થવી જરૂરી છે.

આમ ગણો તો કામ બહુ સહેલું છે. ચિઠ્ઠી મોકલી દેવી. 'તબિયત ખરાબ છે. આવી શકાશે નહીં. આજની રજા મંજૂર કરવા મે. કરશો.' સાહેબ 'તબિયત'નો અર્થ 'શારીરિક સ્થિતિ' એવો ગણશે. તમારી શારીરિક તંદુરસ્તી બરાબર હશે તોય તમે ખોટા નહીં ગણાઓ. કારણ ફારસી ભાષામાં 'તબિયત' એટલે 'માનસિક સ્થિતિ', 'મિજાજ', 'મૂડ' ! અને તમારો મિજાજ ઠેકાણે નથી એ વાત તો ખરી જ ને ! યુધિષ્ઠિરને 'નરો વા કુંજરો વા' કહેવાથી લાગેલું એટલુંય પાપ તમને 'તબિયત ખરાબ છે' એમ કહેવાથી નહીં લાગે.

ચિઠ્ઠી મોકલવાની ક્રિયા બહુ ધ્યાનપૂર્વક કરવી પડે છે. આપણી ઑફિસમાં

કામ કરતો પડોશી આજે જ ઘેરથી વહેલો નીકળી ગયો હોય તો ? ઘરનું બીજું કોઈ ચિઠ્ઠી આપવા જઈ શકે એમ ન હોય તો ? ત્યારે કરવું શું ? માટે ડાહ્યા માણસો જ્યારે આકસ્મિક રીતે માંદા પડવાના હોય ત્યારે આગલે દિવસે ઑફિસમાં પોતાની સાથે કામ કરનાર મિત્રને, "કાલે માંદા પડવાનો વિચાર છે. આ ચિઠ્ઠી સવારે સાહેબને આપજે," એમ કહીને ચિઠ્ઠી આપી રાખે છે.

પણ અચાનક તબિયત બગડ્યા અંગેની ચિઠ્ઠી આમ વારંવાર નથી મોકલી શકાતી. "ગઈ કાલે તો સાજોસમ હતો અને આજે અચાનક શું થઈ ગયું ?" એવાં (ન કરે નારાયણ પણ તમારી શોકસભામાં બોલાવાં જોઈએ એવાં) વાક્યો સાહેબ અને અન્ય સજ્જનો બોલે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આથી દર વખતે કંઈ અચાનક માંદા પડ્યાની ચિઠ્ઠી ન મોકલાય.

એટલે બને ત્યારે, માંદા પડવાનું હોય એના બેત્રણ દિવસ અગાઉ 'વાતાવરણ' જમાવવું ! આંખો ચોળીને લાલ કરવી, ઢીલા થઈ જવું, ધીમેથી બોલવું, ખૂબ ધીમેથી ઉધરસ ખાવી, અચાનક આંખો બંધ કરીને બેસી જવું, અને કોઈ પૂછે એટલે "કંઈ નહીં"... "કંઈ નહીં" કહીને શહીદની જેમ કામે વળગવું, દર બે કલાકે ઑફિસ વીંધીને વૉટરરૂમ આગળ જઈ, પ્યાલામાં પાણી લઈ, વર્ષાબિંદુ ઝીલતા ચાતકની જેમ મોં ઊંચું કરી, પહોળું કરી, ગોળી ગળવી. બજારમાં એસ્પ્રો-એનેસિન જેવા દેખાવની પિપરમીટની ગોળીઓ મળે છે ! સાહેબની કેબિનમાં જવું-આવવું તેય ધીમે પગલે. જતાં અને આવતાં જરા ઉધરસ ખાઈ લેવી, સહેજ બેધ્યાન બની જવું અને અચાનક સાહેબનો ઘાંટો સાંભળતાં ચમકીને જાગી જવું અને ગરીબડું મોં કરીને ઊભા રહેવું.

અને આવા એકાદ દિવસ પછી જો તમે માંદા પડ્યાની રજા લો તો રજા આપનારના હૃદયમાં તમે તમારા પ્રત્યે માનની લાગણી ઉત્પન્ન કરી શકશો. જો યોગ્ય વાતાવરણ જમાવી શક્યા હશો તો એકને બદલે બે કે ત્રણ દિવસની 'સિક લીવ' લઈ શકશો !

બને ત્યાં સુધી આવી 'ખરાબ તબિયત'ની રજા એક સાથે બે દિવસથી વધારે સમય માટે લેવી નહીં. નહીં તો ઑફિસના મૂર્ખ મિત્રો આપણી ખબર લેવા ઘેર આવે છે, અને એ લોકોને આવતા જોઈને બે મિનિટમાં જ, એકદમ દોડી ચોરસો લાવી ઓઢીપોઢીને પલંગમાં સૂઈ જવામાં ઘણી ઉતાવળ કરવી પડે છે. ખમણઢોકળાં ખાતા હોઈએ તો રકાબી રસોડામાં મૂકી આવી, હાથ ધોઈને આરામખુરશીમાં ઢીલા થઈને સૂઈ જવાનો પૂરતો વખત મળતો નથી. પિક્ચરના બપોરના શોમાં ગયા હોઈએ તો આપણે અંદર સૂઈ ગયા છીએ અને "હમણાં જ માંડ આંખ મીંચાઈ છે એટલે ડિસ્ટર્બ કરવા ઠીક નહીં; પણ તમારું નામ કહો, તમે આવ્યા હતા તે કહીશું, અને પાણીબાણી પીવું છે ? સારું ત્યારે, આવજો !" – કહીને મિત્રોને ઝડપથી વળાવી દેવાનું કામ ઘરનાં માણસો માટે ઘણું મુશ્કેલીભર્યું બની જાય છે.

માટે આકસ્મિક માંદગીની રજાઓ બે કે ત્રણ દિવસથી વધારે લાંબા ગાળા

માટે લેવી હોય તો હવાફેરનો કાર્યક્રમ યોજવો !

અમારા એક મિત્રે આવી રીતની સરસ યોજના કરેલી. એક દિવસ ક્ષયનિવારણ નિમિત્તે ઑફિસમાં ફાળો ઉઘરાવવા સ્વયંસેવકો આવ્યા ત્યારે છટકવા માટે એ પાએક કલાક પાણીની રૂમમાં સંતાઈ રહેલા ત્યારે એમને એક વિચાર આવ્યો અને તરત એમણે સાત દિવસનો ઉધરસ સપ્તાહ ઊજવી નાંખ્યો !

સાહેબે પૂછ્યું છેવટે, ''શું થયું છે ?''

''કંઈ નહીં,'' એમણે કહ્યું.

પછી બે દિવસ ઉધરસ.

''કંઈ થયું છે, મિ. શાહ ?''

''નહીં સાહેબ, એ તો... સહેજ પંદરેક દિવસથી ઉધરસ આવે છે અને અહીં... અહીં સાહેબ, છાતીમાં ડાબી બાજુ દુખ્યા કરે છે... એટલું જ, બીજું કંઈ નહીં... તો હં સાહેબ, પેલા નાગરવાડિયા ઍન્ડ કંના ઑર્ડરનો શો જવાબ લખવાનો છે, સાહેબ ?''

અહા, ધન્ય છે આ વીરપુરુષને ! પંદર પંદર દિવસથી છાતીમાં દુખે છે (ડાબી બાજુ) પણ એને એની પરવા નથી; એ સચિંત છે, ઉદ્વિગ્ન છે, વિચારમગ્ન છે – પણ તે છાતીના દુખાવા અંગે નહીં પરંતુ નાગરવાડિયા ઍન્ડ કંના ઑર્ડર અંગે ! 'ધન્ય છે' સાહેબના મનમાં થયું હશે. પણ એ કંઈ બોલ્યા નહીં.

પણ ત્રણ દિવસમાં એ ભાઈ છેવટે સાહેબ પાસે બોલાવડાવી શક્યા, ''તો પછી કો'ક સારા ડૉક્ટરને બતાવો ને, મિ. શાહ.''

''હા, સાહેબ !''

એમણે સાહેબની આજ્ઞા માની. એક દિવસ ડૉક્ટરને બતાવવા જવાની રજા.

પછીના બે દિવસ ઑફિસમાં હાજરી.

પછીના બે દિવસ મોટી હૉસ્પિટલમાં સ્ક્રીનિંગ કરાવવા જવા માટે રજા.

તે પછી એક દિવસ રિપોર્ટ લેવા જવાની રજા.

પછી ટ્રીટમેન્ટ ચાલુ થઈ. ''સાહેબ, કદાચ, આઈ મીન ટી૰ બી૰ પણ હોય. હજી કહેવાય નહીં !''

વધુ બે રજાઓ.

ડૉક્ટરે જાહેર કર્યું : ''ટી૰ બી૰ની અસર છે, અઠવાડિયું હવાફેર માટે જઈ આવો.''

ગયા. અઠવાડિયાની રજા.

આવ્યા, ''હવે કેમ છે ?''

''ઠીક છે.''

''ઠીક છે ને ?''

''હા...જો કે સાચું પૂછો તો આ તો આમ જ ચાલવાનું. ડૉક્ટર તો કહે છે

મહિનો રજા લઈને બહાર રહી આવો. પણ સાહેબ, એ તે કંઈ ચાલે ? ઑફિસનું કામ 'સફર' થાય...''

''જો ખરેખર જરૂર હોય તો પછી...''

''પણ સાહેબ, રૂલ્સ મુજબ...''

''એ તો જોઈશું. એમ કરો, ત્રણેક અઠવાડિયાં જઈ આવો.''

ગયા.

આવ્યા.

ઠીક છે. ચાલે છે.

એમનો તો હજી બે મહિના પછી એકાદ અઠવાડિયું રજા લેવાનો વિચાર હતો, ત્યાં એક દિવસે સાહેબે પૂછ્યું, ''બાય ધ વે, મિ. શાહ, તમે કયા ડૉક્ટરની ટ્રીટમેન્ટ લો છો ?''

''સાહેબ.... ટ્રીટમેંટ તો સાહેબ... એ તો છે ને સાહેબ... ડૉ૰ દેસાઈની...''

''ડૉ૰ દેસાઈ ? કયા દેસાઈ ?''

''છે સાહેબ.... એ બાજુ... અમારી બાજુ... ઘણા હોશિયાર છે, સાહેબ...''

''એમ કે ? મને તો મૂરખ લાગે છે.'' સાહેબે કહ્યું, ''તમારું દરદ તો લંબાયા કરે છે. ધેટ ઇઝ સિરિયસ ! તમે એમ કરો, હું ચિઠ્ઠી લખી આપું છું. ડૉ૰ કામાને મળો, મારા ઓળખીતા છે, હોશિયાર માણસ છે.''

પણ અમારા એ મિત્ર પણ હોશિયાર માણસ હતા ! આ વાતચીત પછી દસ જ દિવસમાં એમનો રોગ મટી ગયો !

પણ એકંદરે એમનું એ વર્ષ ઘણું સુખમાં ગયું. આમ માંદગી એ નાના પાયા પરની તેમ જ મોટા પાયા પરની રજા લેવા માટે ઉત્તમ બહાનું છે. શિયાળામાં કે ચોમાસામાં શરદી તો થાય જ, તે ઉપરાંત દાંતનો દુખાવો, સ્ટમક અપસેટ થઈ જાય, કાકડા ફૂલે, આધાશીશી થઈ જાય... ઈશ્વરે અનેક રોગો સર્જ્યા છે, એ બધાંનાં લક્ષણો યાદ રાખવાં, દરેકનાં ચિહ્નો ધ્યાનમાં રાખવાં, સામાન્ય રીતે કેટલો સમય ચાલે છે એ જાણી લેવું. એના નિષ્ણાત – પણ સાહેબથી અજાણ્યા, કારણ કે કલ્પિત – એવા ડૉક્ટરોનાં નામ યાદ રાખવાં, એવી ઘણી ઘણી વાતોની દરકાર રાખવાની છે.

સાહેબને ચીડવીનેય રજા લઈ શકાય ! તબિયત ખરાબ હોવાનો, આગળ કહ્યો એવો, અભિનય સારા પ્રમાણમાં કરી પછી કામકાજમાં ભૂલો કરવા માંડવી, હાથમાંથી ફાઈલો પડી જાય, અચાનક ચોપડી લઈને જતાં જતાં ગમે તે ખુરશી પર બેસી જવું પડે, શાહીનો ખડિયો ઢોળાઈ જાય, ટોટલ તદ્દન ઢંગધડા વિનાના થવા માંડે, એટલે સાહેબ ચિડાશે, ''તમારું મગજ ક્યાં છે !'' ''હેં ? ...ઓહ, સૉરી સાહેબ... વેરી સૉરી.''

બે-ત્રણ દિવસ પછી કોઈ સાથી (તમારી સૂચના મુજબ) સાહેબને કહેશે, ''સાહેબ, એ માંદો છે !'' ''એમ ?'' ''હા, બે દિવસથી ટેમ્પરેચર છે.'' ''તો પછી

કહેતો કેમ નથી ?'' ''તમને કહેતાં સાહેબ... એક્સક્યુઝ મી, પણ એ જરા ગભરાય છે.'' વફાદાર મિત્ર કહેશે.

''ગભરાય છે ! હું તે કંઈ વાઘ છું ! ફાડી ખાવાનો છું !'' સાહેબ ચિડાઈને કહેશે. ''એને કહો કે કંઈ અરજન્ટ હોય તો પૂરું કરી નાંખે અને ઘેર જાય... જાઓ... આજના યંગમેન, 'કરેજ' નહીં મળે કોઈ જાતની...'' સાહેબ બબડતા રહેશે, અને મિત્ર બહાર જઈને યંગમેનને સમાચાર આપશે. યંગમેન એને જરા ચાપાણી પિવડાવીને ઘેર જશે. બે દિવસની રજા !

પરંતુ યુદ્ધમાં તેમ રજા લેવામાં એકસરખી ચાલ હંમેશાં ના ચાલે ! યુક્તિઓ બદલતાં રહેવું જોઈએ. જાતે માંદા પડવાનું પૂરતા પ્રમાણમાં થઈ ગયું હોય તો સગાંવહાલાંને માંદા પાડવાં, કે પછી... પહોંચાડી દેવાં ! માંદા પડવા માટે સન, વાઇફ અને ફાધર ઘણાં અનુકૂળ છે. ફાધર બહારગામ જ રહે. એટલે દર વખતે એમને માંદગીનો ઊથલો આવે ત્યારે ત્યાં જવું પડે. પહોંચાડી દેવા માટે જરા દૂરનાં સગાં પસંદ કરવાં. પણ કેટલાં સગાં છે, કોણ ક્યાં રહે છે અને કેટલી ઉંમરનાં છે એનું ધ્યાન રાખવું. બને તો ઘેર એનું લિસ્ટ રાખવું. જેમનો આપણા શહેરમાં આવવાનો અને આપણી ગેરહાજરીમાં ઑફિસમાં આવવાનો સંભવ જરાપણ ન હોય એવાં જ સગાંનું અવસાન નિપજાવવું. નહીં તો, ''તમે કોણ ! મિ. ત્રિવેદીના ફુઆ કે ! ઓહ ! પણ એ તો તમારા ઉઠમણામાં ગયા છે એટલે રજા પર છે !'' એવું કહેવાનો સંજોગ ઊભો થાય છે. આવું ભાગ્યે જ બને પણ ધ્યાન રાખવું સારું.

પણ આ બહાનામાંય મજા નથી. એક તો રજા પરથી આવ્યા પછી દિલગીર હોવાનો અભિનય કરવો પડે છે. અને બીજીય મુશ્કેલી છે. સગાંવહાલાં કેટલાં હોય ! અવસાન પમાડી-પમાડીનેય કેટલાં સગાંને પમાડીએ !

આ માટે નાતીલા બહુ સારા ! નાતીલાની સંખ્યા ઉપર કોઈ મર્યાદા નથી. અને એમને મૂકવા સ્મશાને જવું પડે એ તદ્દન સ્વાભાવિક પણ છે ! આ બહાનું એવું કરુણ છે કે પાષાણહૃદયી સાહેબો પણ ઝાઝી હા-ના કરી શકતા નથી.

સાહેબ ચિડાય : ''આ તે કંઈ રીત છે ! તમારી નાતમાં રોજ કેટલા માણસ મરે છે ! હમણાં દસ દિવસ પહેલાં કોઈ ગુજરી ગયેલું. અને પાછું આજે !''

ત્યારે તમે ઠંડે કલેજે કહી શકો, ''આ તો સાહેબ, કંઈ આપણા હાથની વાત છે !''

છતાંય સાહેબ મિજાજમાં આવીને કહી નાંખે, ''તો પછી... તો પછી... ના જાઓ સ્મશાને ! આમ ઑફિસનું કામ બગડે એ કેમ ચાલે !''

તો તમારાથી કહેવાય : ''એ તો સાહેબ, એવું છે ને, આ તો કાલે આપણો વારો. એમનામાં નહીં જઈએ તો આપણામાં કોણ આવશે ?'' સાહેબને મનેકમને પણ રજા આપ્યે જ છૂટકો ! અને તમે 'આપણા' એ શબ્દ દ્વારા સાહેબને પણ સમાવી દીધા એ વાત પર મનમાં મલકાતા મલકાતા કેબિનમાંથી બહાર નીકળશો.

પરંતુ જીવનમાં એકપત્નીવ્રત પાળવું શક્ય છે, પણ એક બહાનાવ્રત પાળવું શક્ય નથી. બહાનાંને પણ પ્રધાનોની જેમ વારંવાર બદલતા રહીએ તો જ બરાબર કામ આવે. માંદા પડવા-પાડવા અને લોકોને અવસાન પમાડી દેવા ઉપરાંત ચોમાસામાં વતનના ઘરના છાપરામાંથી પાણી ગળતું હોવાનો (કે એ ઘરમાં ચોરી થયાનો !) પાડોશીનો તાર મંગાવવો એ પણ એક ઉત્તમ માર્ગ છે. ઉપરાંત ટેક્સનાં લફરાં, ગેસ્ટનાં લફરાં વગેરે પણ બહાનાં તરીકે કામ આવી શકે એમ છે.

આવાં બહાનાં પસંદ કરવામાં એક વાતનું ધ્યાન રાખવું. સાહેબને જે લફરાંનો, જે મુશ્કેલીઓનો અનુભવ હોય તે જ મુશ્કેલી આપણે પણ પસંદ કરવી. એથી કહી શકાય કે, ''સાહેબ, મકાનમાલિક સામે ઘરના ભાડાના ઝઘડા અંગે કોર્ટમાં જવું પડે એમ છે. એ માટે દિવસ આખો બગાડવો પડશે. આ પણ સાહેબ, મોટું લફરું છે. તમે તો જાણો છો સાહેબ, તમને કેટલી મુશ્કેલી પડી હતી ગઈ વખતે !'' આમ કહીને સાહેબને, ''મકાનમાલિકો નાલાયકો હોય છે જ એવા'' એવું કહેવા તરફ દોરી જઈ શકાય અને સમદુખિયા ગણાઈને રજા મેળવી શકાય ! અલબત્ત, આ માટે સાહેબના અંગત જીવન અંગે, સાહેબની મુશ્કેલીઓ અંગે, કુટુંબ અંગે થોડી માહિતી હોવી જોઈએ. તો જ ખબર પડે કે સાહેબે કઈ કઈ મુશ્કેલીઓ અનુભવી છે અને તે મુજબ તમે પણ મુશ્કેલી પસંદ કરી શકો. પણ પટાવાળા જોડે સારો સંબંધ રાખ્યાથી આ માહિતી તો સહેલાઈથી મેળવી શકાય છે.

કુશળ માણસો તો સાહેબને મદદરૂપ થઈને (ન થઈ શકાય એમ હોય તો પણ થઈને !) રજા લઈ શકે છે. સાહેબ પણ આખરે તો માણસ જ છે. હું જાણું છું, ઘણા કારકુનો આ વાત કબૂલ કરવા તૈયાર નહીં હોય. પણ ખરેખર સાહેબો પણ આખરે માણસો છે, એમને પણ બાળકો હોય છે, એ બાળકો બાલમંદિરમાં ભણતાં હોય છે, ચાર વર્ષ પૂરાં થતાં એમને પણ શાળામાં દાખલ કરવાનાં હોય છે. અને શાળામાં ઍડમિશન કેમ મેળવવું તે અંગે સાહેબોને પણ ક્યારેક ચિંતા થતી હોય છે !

આવી વખતે તમારે નાવડું લઈને ઝુકાવવું, નૂતન સ્કૂલના હેડમાસ્તર તમારા સંબંધી છે, (આધ્યાત્મિક રીતે, ઐહિક રીતે નહીં.) માટે તમે એ અંગે કંઈ કરી જ શકો. એ માટે બપોરે જ જવું પડે... બે ત્રણ વાર જાઓ તોય એ મળે નહીં. મળે તો પછી આવવાનું કહે જ. એટલે તમારે ફરીથી બેત્રણ વાર રિસેસ પછી ઑફિસમાંથી જતાં રહેવું પડે. અને ઍડમિશનનું ! એનું એવું છે ને, કે જેના ભાગ્યમાં જે લખ્યું હોય છે તે જ થાય છે ! આપણે કોણ !

એવી જ રીતે તમારી પોસ્ટઑફિસમાં, શેરબજારમાં વગેરે અનેક સ્થળે ઓળખાણો હોઈ શકે છે. હોય જ ! રિસેસ પછી રજા લેવી હોય એટલે ઓળખાણ હોય જ ને ! બને તો કામ કરવું, ન બને તો ઘેર જઈને રેકર્ડો સાંભળવી. પ્રભુ જે કરશે તે સારું જ કરશે. न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ।

ઈશ્વરની લીલાની જેમ ઑફિસમાંથી રજા લેનારાઓની લીલા અનંત છે. બધું તો આપણે ક્યાંથી વર્ણવી શકવાના ! કેવા સાહેબ છે, કેવી ઑફિસ છે, કેવા સાથીદારો છે અને કેવી હવા છે એ જોઈને સૌએ પોતપોતાનો મોરચો રચવો રહ્યો. મુદ્દાની વાત એક જ : ''આના કરતાં ખોટી રજાઓ લેવી જ નહીં એ શું ખોટું !'' એવા મોક્ષને ન અપાવનારા, અકીર્તિ કરનારા, અને આરામની શક્યતાઓનો ક્ષય કરનારા સંશયમાં કદી પડી જવું નહીં; કારણ આવા સંશયને વશ થઈ રજા ન લેવાથી, આ લોકમાં સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને પરલોકમાં પણ ''અરેરે પૃથ્વી પર મેં પૂરતી કેઝ્યુઅલો પણ ન ભોગવી !'' એ પ્રકારનો શોક રહ્યા કરે છે !

બકુલ ત્રિપાઠી
['સોમવારની સવારે' પુસ્તક]

''તે કરતાં બસ શું ખોટી ?''

અમદાવાદ રેલવે-સ્ટેશનની પ્રવેશ-પરસાળમાં અમે સૌ ઊભા હતા. નર્મદા યોજનાના વિસ્થાપિતોના પુનર્વસન અંગે મધ્ય પ્રદેશની સરકાર સાથે વાટાઘાટો માટે ગુજરાતના નર્મદા-વિકાસમંત્રી સાથે અમે કેટલાક અધિકારીઓ વગેરે ભોપાલ જવા નીકળવાના હતા અને મંત્રીશ્રી બાબુભાઈ પટેલની રાહ જોતા ઊભા હતા. ધ્વજ લહેરાવતી સરકારી ગાડીની પ્રતીક્ષા અમે કરી રહ્યા હતા. ટ્રેનનો સમય થવામાં હતો. અમે થોડા અધીરા થયા હતા. તેટલામાં અમારામાંના એક ભાઈ હાથ ઊંચો કરીને બૂમ પાડી ઊઠ્યા : ''ઓ આવે...''

એમણે ચીંધેલી દિશામાં અમારી નજર ગઈ. સ્ટેશનના પ્રાંગણમાં એક મહાનુભાવ આવી રહ્યા હતા : ખાદીનાં ઝભ્ભો-ધોતિયું, હાથમાં કાળી થેલી...

''અરે પણ, બાબુભાઈ ! ગાડી ક્યાં ? ચાલતા કેમ આવવું પડ્યું ?''

''મારે એકલાને જ આવવાનું હતું, પછી મને મૂકીને ગાડી સાવ ખાલી ગાંધીનગર પાછી જાય ને નકામું પેટ્રોલ બળે. તે કરતાં બસ શું ખોટી ?'' બાબુભાઈએ સ્મિત કરતાં કહ્યું.

કૃષ્ણપ્રસાદ પટેલ

*

1917માં ગાંધીજીએ સ્થાપેલ ગોધરાના હરિજન આશ્રમના એક કાર્યક્રમમાં બાબુભાઈ આવેલા. ખૂણામાં ચંપલ ઉતારવા તે ગયા ત્યાં ગંદકી જોઈને મને કહ્યું : ''શાંતિલાલ, આશ્રમમાં સફાઈ થતી નથી ?'' અને તરત હાથમાં ઝાડુ લઈને સફાઈ કરવા માંડ્યા.

શાંતિલાલ પટેલ

''ગાંધી-ટોપી છે ને, એટલે !''

સત્યાગ્રહના દિવસો હતા. મુંબઈના લેમિંગ્ટન રોડ પર પોલીસ સ્ટેશન પાસે સત્યાગ્રહીઓનું એક ટોળું આવ્યું હતું. પોલીસની ગાડીમાં નીડરતાથી ઘૂસીને લોકો પોતાની ધરપકડ કરાવી લેતા હતા. એ ભીડમાં એક યુવતી હતી. પોતાના શરીર પરનાં ઘરેણાં એણે ઉતાર્યાં. બાજુવાળા એક ભાઈના હાથમાં મૂક્યાં, પોતાનું નામ-સરનામું આપ્યું અને કહ્યું :

''આટલાં ઘરેણાં મારે ઘેર પહોંચાડી દેજો અને કહેજો કે હું સત્યાગ્રહમાં જાઉં છું !''

પેલા ભાઈએ સવાલ કર્યો, ''બહેન, આપણે તો કોઈ ઓળખાણ પણ નથી, ને આ ઘરેણાં હું તમારે ઘેર પહોંચાડી દઈશ એવો ભરોસો કેવી રીતે રાખો છો ?''

''તમારા શરીર પર ખાદી ને માથે ગાંધી ટોપી છે ને, એટલે !''

*

હું અંગ્રેજી બીજી ચોપડીમાં આવ્યો અને ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની ચળવળ શરૂ થઈ. ચોતરફ 'ગાંધી-ગાંધી-ગાંધી' સંભળાતું હતું. હું આઠ-નવ વર્ષનો હતો ત્યારે મારા માથા પરથી કાળી ટોપી ગઈ અને ગાંધી ટોપી ચઢી. મૅટ્રિક થતાં સુધી એનો મુકામ મસ્તક પર હતો. એ ટોપીની માફક ગાંધીજીએ અમારા નાનકડા માથાનો કબજો લીધો હતો, પણ એમનાં દર્શન થયાં નહોતાં.

પહેલવહેલાં દર્શન થયાં એકત્રીસની સાલમાં. મુંબઈના પરા વિલેપાર્લાના એક ચર્ચના પટાંગણમાં સભા હતી. ચર્ચના પાદરીબાબા ગાંધીજીનું આ સંકટ વહોરી લેવા કઈ રીતે તૈયાર થયા હશે, એ તો ભગવાન જાણે ! પણ ત્યાર બાદ ચર્ચના પરિસરમાં કોઈ રાજકીય સભા મેં તો જોઈ નથી. સ્વતંત્રતાની ચળવળ એ આપણું કામ નહીં, એવું પાર્લાના ખ્રિસ્તીઓ માનતા. આથી ચર્ચના પટાંગણમાં ગાંધીજીની સભા હોય એ વાતથી જ અમે તો ચકરાઈ ગયા હતા. લોકોનાં ટોળેટોળાં સભાસ્થળ ભણી જઈ રહ્યાં હતાં. અગાઉ ક્યારેય આવી ભીડ જોઈ નહોતી. અમે તો ક્યારનાયે વહેલા વહેલા જઈને જગા રોકીને બેસી ગયા હતા.

જેમના નામનો સતત જપ થઈ રહ્યો હતો એમનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન... કોઈ પણ જાતની નાટકીય ઊતરચઢ વગરની એમની કથનશૈલી... હજારોના મુખમાંથી નીકળેલી 'મહાત્મા ગાંધીની જય' એવી ગર્જના... એવી કાંઈક સંમોહિત દશામાં આખો જનસમુદાય પાછો ફર્યો.

એ પછીનાં કેટલાંય વર્ષો ગાંધીમય થઈ રહ્યાં. છાપાંમાં રોજ ગાંધીજીના નવા કાર્યક્રમની માહિતી, એમના લેખ, એમને વિશેના લેખો. અસંખ્ય માથાં પર ગાંધી ટોપી દેખાવા લાગી. શરીર પર ખાદી ચઢી. કાંતણના વર્ગો શરૂ થયા. આપણા દેશની બધી આધિવ્યાધિઓનું મૂળ અંગ્રેજ રાજ છે, એ જતું રહે પછી ભારત સુખોનો

ભંડાર થશે એવી ત્યારે ધારણા હતી. એવા કેફમાં અઢારમું વર્ષ ઓળંગતાં વિશ્વયુદ્ધ આવીને ઊભું રહ્યું.

*

પંદરમી ઑગસ્ટની મધરાતે સત્તાની ફેરબદલીનો હેવાલ રેડિયો પરથી સાંભળતા હતા. પણ ભાગલાને લીધે થયેલા ક્રૂર અત્યાચારોની કથનીઓ બીજા જ દિવસથી છાપાંમાં આવવા લાગી હતી. મુક્તિનું પરોઢ ઊગ્યાની ઘોષણા કાને પડી હતી, પણ આંખ સામે અંધારું લાગતું હતું. સ્વતંત્રતા માટે જેમણે મોટો ત્યાગ કર્યો હતો એવા લોકો રાજ્યકર્તા થતાં ખાદીનો સંબંધ હવે ગાદી સાથે જોડાયો હતો. દરિદ્રનારાયણની ચાર આનાવાળી જે ગાંધીટોપી માથા પર હોય તો એક બીડી અમથી ફૂંકવાની હિંમત ચાલતી નહિ, એ ટોપી નીચેનું માથું સત્તાના મદમાં ઝૂમવા લાગ્યું હતું. ''સત્તાના લોહીનો ચટકો લાગતાં શું થાય છે, એનાં દર્શન મને થયાં છે,'' એવા ઉદ્ગાર ખુદ ગાંધીજીએ કાઢ્યા હતા. બાપુએ જેની વાત કરેલી તે કાંઈ આ સ્વરાજ નહોતું, એમ સ્વરાજનાં અજવાળાંની રાહ જોઈને બેઠેલાં ગામડાંનાં દીનદલિતોને લાગતું હતું.

સ્વરાજ કઈ રીતે આવ્યું, એનું એક લોકગીત મેં સાંભળ્યું હતું. એમાં પેલો ગ્રામકવિ ગાતો હતો કે, 'સ્વરાજ આવ્યું હાથી પર મહાલતું મહાલતું. અંબાડી પર બેઠેલા રાજેન્દ્રબાબુના હાથમાં કળશ હતો. ઘોડા પર બેસીને મોખરે આવતા હતા જવાહરલાલ. ફક્ત એક બાપુ અમારી સાથે ધૂળમાં ચાલી રહ્યા હતા.'

અંગ્રેજોના અપમાનિત રાજમાં અડધી જિંદગી વિતાવી ચૂકેલા માણસ તરીકે મને એ વાતનો આનંદ છે કે આપણે હવે સ્વતંત્ર છીએ. પણ આજે જે છોકરાંઓ વીસ-પચ્ચીસીમાં છે, તેમને શું જોવા મળ્યું ? રોજનાં છાપાંમાં તેમણે શું વાંચ્યું ? ગાંધી-નેહરુનાં નામનો જાદુ એમના પર કઈ રીતે ભૂરકી નાખશે ? ખાદીની ટોપી ચઢાવનાર જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખને દારૂ પીને ગાળાગાળી કરતો એમણે જોયો છે. પોલીસના ફોજદારને ગુંડાઓ સાથે હાથ મિલાવતો એ જોઈ રહ્યા છે. પોતાના છોકરાના માર્ક વધારવા માટે શાળાના માસ્તર પર ધાકધમકી અજમાવતા અભણ સરપંચને એમણે જોયો છે. પોતાને માટે જીવ બાળનારું અહીં કોઈ નથી, એવું એને લાગે છે. ''અમે છીએ ને તારે પડખે !'' એવું કહેનારું કોઈ દેખાતું નથી.

યુવાનોનો આક્રોશ ઉછાળા મારે છે. આજની પેઢીને મૂલ્યોની કદર નથી, એવી બૂમાબૂમ થાય છે. પણ મૂલ્યોને કાજે બલિદાન આપનારા માણસો એમણે તો વરસોથી જોયા જ નથી. આજની પેઢીમાં આદરભાવના નથી, એવું કહેતી વખતે એમને આદર થાય એવા કેટલા માણસો આખા દેશમાંથી આપણે ચીંધી શકીશું ?

પુ૦ લ૦ દેશપાંડે (અનુ૦ અરુણા જાડેજા)

['અખંડ આનંદ' માસિક : 2004]

'પુલકિત'

પુરુષોત્તમ લક્ષ્મણ દેશપાંડે (પુ૦ લ૦) એટલે મરાઠી સાહિત્યની સર્વતોમુખી પ્રતિભા. તે હાસ્યકાર, નાટ્યકાર, ફિલ્મનિર્માતા, સામાજિક કાર્યકર, વક્તા અને અભિનેતા હતા. તેમના જીવનકાળ દરમ્યાન પુ૦ લ૦ એક દંતકથારૂપ બની ગયા હતા. વ્યક્તિચિત્રોના તેમના પુસ્તક 'વ્યક્તિ આણી વલ્લી'ને સાહિત્ય અકાદમી (દિલ્હી)નું 1965નું પારિતોષિક મળેલું. અખિલ ભારતીય મરાઠી સાહિત્ય સંમેલનના અધ્યક્ષ તરીકે તેમની વરણી 1974માં થઈ હતી. મરાઠી પ્રજાના હૃદયસિંહાસન પર બિરાજેલા પુ૦ લ૦નું 2000ની સાલમાં અવસાન થયું.

એમનાં 58 જેટલાં મરાઠી પુસ્તકોમાંથી 24 રચના ચૂંટીને અરુણા જાડેજાએ કરેલા અનુવાદનું પુસ્તક સાહિત્ય અકાદમી (દિલ્હી) તરફથી 'પુલકિત' નામે પ્રગટ થયું છે (2005) : રૂ. 110, પાનાં 220.

અનેક ગુણોનો વિકાસ

સરળતા, નિરાભિમાનતા, નિખાલસતા, કરકસર (માત્ર પૈસાની નહિ સમય, શબ્દ અને દરેક ચીજની), સ્વાવલંબન, અથાગ પરિશ્રમ, ચોકસાઈ, વ્યવસ્થા, સુઘડતા, સમયપાલન, હિંમત, ધીરજ, સહનશીલતા, અતૂટ મૈત્રીભાવના, પોતાની ક્ષતિઓનો એકરાર કરવાની તત્પરતા, બીજાની વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવાની તૈયારી, સત્યપ્રિયતા, પ્રામાણિકતા, અભ્યાસવૃત્તિ, સાહિત્ય-શોખ, ગરીબો-દલિતો પ્રત્યે ઊંડી હમદર્દી, ત્વરિત નિર્ણયશક્તિ, સમજાવટની શક્તિ, લોકશાહી રીતરસમ, સંપૂર્ણ દ્વેષ-રહિતતા વગેરે અનેક ગુણોના વિકાસથી બાબુભાઈએ પોતાનું જીવન ઊંચે ને ઊંચે ચઢાવ્યું અને જેના જેના સંપર્કમાં આવ્યા તે સહુનો એકસરખો પ્રેમ સંપાદન કર્યો.

ધીરુભાઈ મ૦ દેસાઈ

કેડસમા પાણીમાં

જૂનાગઢ જિલ્લામાં ભારે પૂરને કારણે ખૂબ તારાજી થઈ હતી. છાયા ગામ તો પાણીથી ઘેરાઈને બેટ જેવું બની ગયું હતું. મોટા ભાગનાં મકાનો પાણીમાં ડૂબેલાં હતાં. ત્યાંના લોકોને મળવાની બાબુભાઈને ખૂબ ઇચ્છા હતી. લશ્કરની હોડી લઈને એ તો નીકળી પડ્યા. ડૂબેલાં ઘરોની ઉપરની બારીની જાળીઓ પકડીને તેઓ ધાબે ચડતા અને પીડિતોને સાંત્વના આપતા.

એક ગામના લોકોને કાંઈ રાહત પહોંચી નથી, એવા ખબર આવતાં બાબુભાઈ ટ્રેક્ટરમાં બેસીને ઉપડ્યા. ગામથી દૂર ટ્રેક્ટર ઊભું રાખી, કેડસમા પાણીમાં લાકડીને ટેકે ચાલવા માંડ્યા. એક ખાડાનો ખ્યાલ આવ્યો નહિ ને ગળાબૂડ પાણીમાં આવી ગયા. છતાં હિંમતથી ગામમાં ગયા ને બધાંને હૈયાધારણ આપી.

ઈશ્વરભાઈ પટેલ

પુ૦ લ૦

જન્મ : 8-11-1919, મુંબઈ

શાલેય શિક્ષણ : ટિળક વિદ્યાલય, મુંબઈ

કૉલેજ શિક્ષણ : એલએલ૦ બી૦ ગવર્નમેન્ટ લૉ કૉલેજ, મુંબઈ; બી૦એ૦ ફર્ગ્યુસન કૉલેજ, પુણે; એમ૦એ૦ વિલિંગ્ડન કૉલેજ, સાંગલી.

લેખન-પ્રારંભ : વડોદરાના 'અભિરુચિ' સામયિકથી, 1943-45.

વ્યવસાય પ્રારંભ : શિક્ષક, ઑરિએન્ટ હાઈસ્કૂલ, મુંબઈ, 1944.

નાટ્યક્ષેત્ર : 1944થી 1971 સુધી.

ફિલ્મજગત : 'કુબેર' ફિલ્મ દ્વારા પદાર્પણ, 1947. પંદરેક વર્ષમાં 24 જેટલાં ચિત્રપટોમાં અભિનય, પાર્શ્વગાયન, સંગીતદિગ્દર્શન, દિગ્દર્શન, પટકથા, સંવાદલેખન.

પ્રથમ પુસ્તક : 'खोगीरभरती' – હાસ્યલેખસંગ્રહ

આકાશવાણીમાં : આકાશવાણીના અધિકારી, મુંબઈ '55, દિલ્હી નભોનાટ્ય વિભાગમાં સર્વોચ્ચ અધિકારી, '58.

પરદેશગમન : યુનેસ્કોની શિષ્યવૃત્તિ – 'મીડિયા ઑફ માસ એજ્યુકેશન'ના અભ્યાસાર્થે ઇંગ્લૅન્ડ-ગમન. યુરોપ-અમેરિકા ભ્રમણ, કેનેડામાં 'પરફૉર્મિંગ આર્ટ્સ સેંટર્સ'માં અભ્યાસ કર્યો.

અધ્યક્ષપદ : મરાઠી નાટ્યસંમેલન, '65. 50મી અખિલ ભારતીય મરાઠી સાહિત્ય પરિષદ, '74. બીજી વૈશ્વિક મરાઠી પરિષદ '91.

પુરસ્કારો : મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય પુરસ્કાર – તેમનાં 6 પુસ્તકો માટે લાગલગાટ 6 વર્ષ સુધી, '58થી '63.

પુ૦ લ૦ ફાઉન્ડેશનની સ્થાપના, જેના દ્વારા સખાવતનો પ્રવાહ શરૂ થયો, '70.

પુ૦ લ૦ ના આરાધ્યદેવ બાલગંધર્વના નામે 'બાલગંધર્વ રંગમંદિર' પુણે ખાતે ઊભું કર્યું. વિનોબાજી સાથે પદયાત્રા, લડાખને મોરચે જવાનો સાથે.

બંગ શિક્ષણ : આયુષ્યના પચાસમે વરસે બંગાળી સાહિત્ય સાથે ઘનિષ્ઠતા સ્થાપવા માટે બંગાળી ભાષાની બારાખડી ઘૂંટી.

બંગ સાહિત્ય લેખન : 'બંગચિત્રો', 'રવીન્દ્રવ્યાખ્યાનો' તેમજ 'મુક્કામ શાંતિનિકેતન' લખાયાં.

ષષ્ટિપૂર્તિ : મહારાષ્ટ્રના ગામડે ગામડે ખુશીનાં મોજાં ઊછળ્યાં. ઠેરઠેર ષષ્ટિપૂર્તિ ઊજવાઈ. શ્રી જયવંત દળવીએ પુ૦ લ૦ના સંસ્મરણગ્રંથનું સંપાદન કર્યું.

કાવ્યપઠન : પત્ની સુનીતાતાઈ સાથે મળીને જાહેરમાં કાવ્યપઠન શરૂ કર્યું, 1981.

નાટ્યપઠન : શ્રી ગડકરીના નાટક 'રાજસંન્યાસ'ને સાઠ વર્ષ પૂરાં થતાં, નવી પેઢીને મરાઠી ભાષાના વૈભવનો પરિચય કરાવી આપવા માટે એનું જાહેર વાચન કર્યું.

'નેશનલ સેન્ટર ફૉર ધ પરફૉર્મિંગ આર્ટ'ના માનદ સંચાલક, '72.

પુ૦ લ૦ ગૌરવદર્શન : જીવન દરમિયાન મળેલા અનેક પુરસ્કારો, માન-

અકરામ, સન્માનપત્રો વગેરે બધી જ વસ્તુઓ મુંબઈના 'લોકમાન્ય સેવા સંઘ'ને સુપરત કરી. ત્યાં 'પુ૦ લ૦ ગૌરવદર્શન' નામે કાયમી સંગ્રહાલય ખુલ્લું મુકાયું.

અમૃત મહોત્સવ : 75 વર્ષ પૂરાં થતાં આખાય મહારાષ્ટ્રમાં ફરી પાછો આનંદનો એ જ જુવાળ, '94.

ચિત્ર-ચરિત્ર : 'ચિત્રમય સ્વગત'નું પ્રકાશન. પુ૦ લ૦ની આગવી વિનોદી મહોર સાથેના ફોટાવાળી ફોટોબાયૉગ્રાફી.

'ગ્રંથાલી' પ્રકાશને પુ૦ લ૦ની ગ્રંથયાત્રા નાસિકથી શરૂ કરી (20-11-94), છવ્વીસ ગામોમાં ફરી, પુણે ખાતે આવી (15-1-95). પુસ્તકોના વેચાણમાંથી મળેલા 13 લાખ રૂપિયાનું દાન પુ૦ લ૦ એ કર્યું.

મહારાષ્ટ્ર સરકાર તરફથી મળેલો 'મહારાષ્ટ્ર ગૌરવ'નો એક લાખ રૂપિયાનો પુરસ્કાર 'એશિયાટિક સોસાયટી' મુંબઈને અમૂલ્ય ગ્રંથોની જાળવણી માટે ભેટ દીધો.

['પુલકિત' પુસ્તક : 2005]

થરપારકર... અને ચેરાપૂંજી !

કાવેરી કે ક્રિષ્ના નદીનાં જળવહેંચણીનો પ્રશ્ન હોય કે નર્મદામાં કઈ ઋતુમાં સરેરાશ કેટલા ક્યુસેક પાણી વહે, કેટલા કિલોવોટ વિદ્યુત પેદા થાય, કેટલા હેક્ટર સિંચાઈ થાય, જુદાંજુદાં ગૅસ ક્ષેત્રોમાંથી કેટલા ઘનમીટર ગૅસ મળે કે નડિયાદથી સરસવણી વચ્ચે આવતાં ગામોનાં નામ હોય કે વિશ્વના આંટો મારતાં એરરૂટ પર આવતાં આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈ મથકોનાં નામ હોય, ભારતનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં નીકળતાં ખનીજો હોય, તેનું પ્રમાણ, ગુણવત્તા અને સંભવિત ઉદ્યોગો આ બધા ઉપરનું આંકડા સાથેનું બાબુભાઈનું જ્ઞાન આપણને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકે ! 1946, 1956થી આજ દિન સુધી તેલ-મરચાંના ભાવો જાણે સામે કાગળમાં લખ્યા હોય તેમ સંદર્ભો સાથે જણાવતા.

થરપારકરનું રણ અને ચેરાપૂંજી બંને ભારતમાં છે, તેમ શુષ્ક આંકડાના પારંગત અને રસસભર સંસ્કૃત સાહિત્યના સ્વામી એક જ વ્યક્તિમાં !

એક વાર દિલ્હીમાં એક કાર્યક્રમમાં વડા પ્રધાન ઇન્દિરા ગાંધી અને બાબુભાઈ ભેગાં થઈ ગયાં. તરત જ બાબુભાઈએ ગુજરાતના નર્મદા પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવા વિનંતી કરી. ઇન્દિરાબહેને કહ્યું, "તમે તે માટે એક નોંધ મોકલજો." તેના તે જ દિવસે, કોઈ પણ નિષ્ણાતોની મદદ વિના નોંધ તૈયાર કરીને બાબુભાઈએ મોકલી દીધી.

બાબુભાઈએ ગુજરાતનું મંત્રીમંડળ રચેલું તેમાં કેબિનેટ પ્રધાન, રાજ્યકક્ષાના પ્રધાન કે નાયબ પ્રધાન એવા કોઈ સ્તર જ નહોતા. સૌનો એક જ દરજ્જો. બધા જ નિર્ણયો સર્વાનુમતે લેવાતા. અને વિધાનસભાના કુલ સભ્યોના દસમા ભાગથી વધુ મંત્રીઓ ન રાખવાના આદર્શ મુજબ 18 સભ્યોનું જ પ્રધાનમંડળ.

હેમંતભાઈ શાહ

સુખનો કાળ બાળપણનો

જો નિશાળ ન હોત તો બધાંના બાળપણનો કાળ સુખમાં ગયો હોત. રજાઓ ફરજિયાત અને શિક્ષણ મરજિયાત હોવું જોઈએ, એનો અર્થ એવો જરાય નહિ કે મને ભણવાની હોંશ નહોતી. પણ કેરી પીળી કઈ રીતે થાય ? નારિયેળમાં મીઠું પાણી કોણ રેડે ? ગર ભરેલી આમલી ઝાડ પર કઈ રીતે તૈયાર થાય ? આખો દિવસ આપણે ગીતો ગાતાં રહીએ તો શું થાય ? – આવું આવું શિક્ષણ આપવાનું છોડીને બીજા જ વિષયો ભણાવવામાં આવે છે ! રોજ પ્રાર્થના કરવા છતાંય ભગવાન ગણિતમાં માર્ક આપવામાં આપણા પર આટલો ક્રૂર કેમ થાય ? આ સવાલનો જવાબ મને નિશાળમાં ક્યારેય મળ્યો નથી. એટલું વળી ઠીક હતું કે મારા નાનપણમાં જૂનું ગણિત જ હતું. પણ જૂનું ગણિત ભણેલા ભગવાનને મૌખિક હિસાબના જવાબ મારા કાનમાં, ધીમેકથી આવીને કહી જવામાં શો વાંધો હતો ? મારા વર્ગમાંના વિનાયક દેસાઈને, દિનુ અને મોહન વાગળેને તો ચોક્કસ એ જ જવાબ કહી જતો હશે. હકીકતે તો અમે ત્રણેય જણ જોગેશ્વરીના રામેશ્વરના મંદિરમાં ઘંટ વગાડીને, ભગવાનનું બરાબર ધ્યાન ખેંચીને, સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને, 'ભગવાન મને ગણિતમાં પાસ કર', 'પુરવણી પર શાહી ઢોળાવા દઈશ નહિ', એવી એવી માગણીઓ કરતા.

મારો જન્મ મુંબઈના ગામદેવી વિસ્તારની કિર્પાળ હેમરાજની ચાલીમાં થયેલો. મારું બાળપણ મુંબઈના પરા જોગેશ્વરીમાં વીત્યું. આશરે પંચાવન-છપ્પન વર્ષ પહેલાં ગામદેવી-ગિરગામ વિસ્તારની ચાલીઓમાં રહેનારા કારવાર પ્રાંતના કેટલાક લોકોએ જોગેશ્વરીમાં સહકારી ધોરણે મકાનો બાંધ્યાં. ત્યારે તો જોગેશ્વરીમાં રેલવે સ્ટેશન સુધ્ધાં નહોતું. ચાર કુટુંબો રહે એવું એક એક માળનું મજાનું ઘર, ત્રણ ઓરડા, આગળ નાનકડું આંગણું, પાછળ વાડો. આવી આ વસાહતનું નામ હતું 'સરસ્વતીબાગ'. પણ ત્યાં રહેનારાઓ એને 'સોસાયટી' કહેતા. મારું બાળપણ આ સોસાયટીમાં વીત્યું. બાળપણને સુખી કરનારી દરેક વાત ત્યાં હતી. એ વર્તુળાકાર અને અર્ધવર્તુળાકાર બંગલાઓની વચ્ચોવચ્ચ આવેલા ક્લબના બેઠા ઘાટના એક નાનકડા મકાનમાં ચાલતી મ્યુનિસિપાલિટીની નિશાળે એટલો એક મીઠાનો ગાંગડો મારા સુખમાં નાખ્યો હતો ! બાકી તો અમારી આ સરસ્વતીબાગ સોસાયટી નાનાં બાળકો માટે કેવી સરસ હતી !

આજે પણ એ 'સોસાયટી' છે, પણ હવે સિમેન્ટ-કૉંક્રિટની ઇમારતોનાં જંગલોમાં એ પૂરેપૂરી ઢંકાઈ ગઈ છે, કૂંડામાંના સુંદર ફૂલનો એકાદ છોડવો અડાબીડ વધેલા ઘાસમાં ઢંકાઈ જાય તેમ. એક સમયે જોઈએ તો ત્યાં આંબાનાં, જાંબુનાં, વડનાં, તાડનાં, વાડામાં સરગવાનાં, અગથિયાનાં ઝાડ હતાં. ગુલબાક્ષના તો હજારો છોડવા. તેટલી જ અબોલી. કેવડો પણ ખરો. (કારવાર તરફની સ્ત્રીઓને માથામાં

નાખવા રોજ નવી નવી, જાતે ગૂંથેલી ફૂલની વેણી જોઈએ.) બપોર થતાં થતામાં જ ઘરે ઘરે પરસાળમાં સ્ત્રીઓ ટોળે મળીને વેણીઓ ગૂંથ્યે જતી.

પશ્ચિમની હદે રેલગાડીના પાટા. સોસાયટીનાં મકાન થોડાંક ઊંચે હતાં એટલે નદીના ઊંચા કિનારા પરથી પાણી વહેતું દેખાય તેમ રેલગાડીઓ વહ્યે જતી. પૂર્વ, દક્ષિણ, ઉત્તર એમ ત્રણે બાજુ માત્ર ઝાડ જ હતાં. આજુબાજુ ડાંગરનાં ખેતરો અને પૂર્વમાં નજીક જ ટેકરીઓ ને તેની પાછળ ડુંગરોની હાર. ટેકરીઓ તો તાડનાં ઝાડથી ખીચોખીચ. ટેકરી પરની ઇસ્માઇલ કૉલેજ ત્યારે ત્યારે જ બંધાવા લાગી હતી. આથી કૉલેજ નામનો શબ્દ તો મેં ઠેઠ નાનપણથી સાંભળેલો. હાલમાં તો અફાટ ગિરદીથી ઊભરાતા એવા એ રસ્તા પર, ત્યારે તો ચકલુંય ફરકતું નહિ.

સોસાયટીમાંનો, અમો બાળકોના વડીલ, કાકા, મામા વગેરે એવો પુરુષવર્ગ સવારે નવ સુધીમાં જમવાનું પરવારી અંધેરીથી છુકછુક ગાડીમાં બેસીને મુંબઈમાં કારકુની કરવા હૉફિસમાં જતો. એ વખતે પત્ની પતિનું નામ જાહેરમાં ઉચ્ચારતી નહિ. દિનુના બાપુ, વિનુના બાપુ કે પછી 'એ' એવી રીતે બોલાવે. પણ સોસાયટીનાં એક બહેન પતિને 'હૉફિસ' જ કહેતાં. "ચાલ બહેન, 'હૉફિસ' આવવાનો વખત થયો !" એવું બોલતાં. એક વાર વડીલમંડળી હૉફિસમાં જાય એટલે સોસાયટીમાં છોકરાં-છોકરીઓ અને બા-બહેનોનું રાજ. રામલાઓ, નિશાળના ગોખલે માસ્તર, સલગર ડૉક્ટર, મસમોટા કૂવા પર બેસાડેલી ટાંકીનું એન્જિન ચાલુ કરનારા દત્તુમામા અને રામેશ્વર મંદિરના પૂજારી જેવા ગણ્યાગાંઠ્યા પુરુષો જ બાકી રહેતા. બહુ બહુ તો પાંચ-દશ પેન્શનર દાદાજી. મરાઠી ફક્ત નિશાળમાં જ; બાકી બધો વ્યવહાર કારવારી ભાષામાં. અમારી સોસાયટીમાં દૂધ આપવા આવનાર રામગુલામ ભૈયો અને વેસાવેથી રોજ માછલાં વેચવા આવનાર કોળણ બાઈ પણ કારવારી ભાષા જાણે. ભૂલોકમાં કારવારી, હૉફિસમાં અંગ્રેજી અને મંદિરમાં થતાં ભજન-કીર્તન-પુરાણ પૂરતી જ ભાષા મરાઠી હોય એવું લાગતું. મારા પહેલા-બીજા ધોરણવાળા વાગળે, નાડકર્ણી, વાઘ, રાયાફેણે, દેસાઈ, તેલંગ વગેરેના કોંકણી ટોળામાં હું જ એકલો ઘાટી દેશપાંડે. પણ હું દુભાષિયો; મા સાથે કારવારીમાં અને બાપુ સાથે મરાઠીમાં બોલનારો. કારણ કે મારા બાપુ એકલા જ કોલ્હાપુરના, બાકી બધાં કારવાર તરફનાં.

જોગેશ્વરીની આ કૉલોનીની આસપાસ જંગલ હોવાથી સાપનો અને થોડો-ઘણો ચોરનો ઉપદ્રવ રહેતો. આ ચોરોથી બચવા માટે રાત્રે પહેરો ભરનારા બે પઠાણ ચોકીદાર હતા. તેમાંના કાદરખાનને હું ક્યારેય ભૂલીશ નહિ. એ વખતે રેડિયો આવ્યો નહોતો. રાત પડી નથી ને તમરાં સિવાયના બાકી બધા અવાજ થાય બંધ. ફક્ત જતી-આવતી રેલગાડીનો અવાજ, અને તે પણ કાંઈ આજની જેમ મિનિટે મિનિટે નહિ. નોકરીને કારણે મારા બાપુને સતત પરગામ ફરવું પડતું. આથી ઘરમાં બા, મારી મોટી બહેન વચ્છીતાઈ અને અમે ત્રણ ભાઈઓ. હું, મારાથી બે વર્ષે નાનો ઉમાકાંત અને ઘોડિયામાંનો રમાકાંત. સોસાયટીના દરવાજાને અડીને આવેલા એક

પતરાના શેડમાં અમે રહેતાં. પાછળથી અમને સોસાયટીના બ્લૉકમાં જગા મળી. રાત્રે બધું સૂમસામ થાય એટલે પેટમાં બીકનો આફરો ચઢે. ઘરમાં હોય ફાનસનું ટમટમતું અજવાળું. આવે વખતે દૂર ક્યાંકથી કાદરખાન પઠાણની વાંસળી સંભળાતી. એ સૂર રેલાતાં જ કેટલીયે હામ બંધાતી. આ કાદરખાન કદાવર હતો, પણ એ વાંસળી વગાડતો તેથી એનું કદાવરપણું મને ક્યારેય ડરામણું લાગ્યું નહોતું. ટાગોરની ‘કાબુલીવાલા’ વાર્તા મેં એ પછી જ્યારે પહેલી વાર વાંચી ત્યારે અમને બાળકોને વાંસળી વગાડી બતાવનારો કાદરખાન જ આંખ સામે આવીને ઊભો રહેલો. અમો બાળકો તેને કારવારીમાં, ‘કાદરખાં, વગાડ રે વગાડ’ કહેતાંની વારમાં જ વાંસળી વગાડતો કાદરખાન. રાતના વખતે મનને હામ દેનારો વાંસળીવાળો. થોડા સમય બાદ સોસાયટીમાંથી એ અલોપ થયો ત્યારે બીજા પઠાણે ‘કાદરખાં મુલૂખ ગયા’ એવું જણાવેલું.

સૂર પ્રત્યેનું મારું ખેંચાણ ઠેઠ બાળપણથી જ રહ્યું છે. મારી બાનો અવાજ પણ એકદમ ખુલ્લો અને સુરીલો. ગાયન સાથે વાચન પણ સારું. મારા નાનાજી જ નહિ, સદ્‌ભક્તિ મંદિરની ભક્તમંડળી પણ ‘હરિવિજય’, ‘પાંડવપ્રતાપ’ વગેરે તેની પાસે વંચાવતા. મારા નાનપણના સુખ સાથે આ સૂરનો ખૂબ નજીકનો નાતો રહ્યો છે. અમારે બારણે એકતારો વગાડતો એક ભિખારી આવતો. એ પ્રેમાબાઈનાં ભજનો ગાતો. એમાંનું ‘મારા રામને કોઈ લઈ આવો રે’ એ ગીત અમે તેની પાસે વારંવાર ગવડાવતા.

સંગીત, સાહિત્ય, નાટક જેવી કલા પ્રત્યે મારું ખેંચાણ વધારે અને મેદાની રમત કરતાં એ અધિક પ્રિય. કલાનો નહિ, नकला(મિમિક્રી)નો પણ ગમો ખરો. આ બધાં બીજ મારા મનમાં જોગેશ્વરીના સરસ્વતીબાગમાં રોપાયાં. રામેશ્વર મંદિરમાં કીર્તન શરૂ થાય કે ખાવાપીવાની સૂધ રહે નહિ. કથાકાર મહારાજના ગાન જેટલું જ વાજાંપેટીવાળા તરફ પણ મારું ધ્યાન હોય. પેટીમાંથી ગાન નીકળવા માંડે એટલે ચમત્કાર થતો ! કીર્તન સાંભળીને ઘરે આવ્યા બાદ, બીજા દિવસથી મારું કીર્તન ઘરમાં શરૂ થાય. સોસાયટીના ગણેશોત્સવમાં મેં પહેલવહેલી વાર જ્યારે કામતને મિમિક્રી કરતા જોયા ત્યારથી જ મિમિક્રી માટેની મારી રુચિ પેદા થઈ.

પ્રયોગ તો ઘરમાં જ થાય, આથી કાયમ હાઉસફુલ ! પહેલી-બીજીમાં હતો ત્યારે મેં પહેલી વાર શાહિર ખાડિલકરનાં શૌર્યગીતો સાંભળ્યાં. પછી લાગલું જ સૂપડાનું ડફ બનાવીને, ‘પ્રથમ નમન શારદાચરણે... શારદાચરણે... શારદાચરણે; યુક્તિ, બુદ્ધિ અને શક્તિ દે, ગાઉં હું કવન’ શરૂ. ‘જી’... ‘જી’...ના હોંકારા ભરવા માટે હોય ઉમાકાંત. સોસાયટીમાં વચ્ચે વચ્ચે ક્યારેક ભાષણો થતાં. મારું પહેલું જાહેર ભાષણ પાંચ-છ વર્ષનો હતો ત્યારે ટાકી મહારાજની હાજરીમાં સદ્‌ભક્તિ મંદિરમાં થયું. એમાંનું એક સંભારણું તો પાક્કું છે. મારા નાનાજીએ લખેલું વીર અભિમન્યું પરનું ભાષણ મેં ચાર-પાંચ મિનિટમાં ફટાફટ બોલી બતાવ્યું અને છેલ્લે

ભૂલી ગયો, પણ તરત જ સમયસૂચકતા વાપરીને, ‘છોડો, મારો દૂધ પીવાનો સમય થઈ ગયો છે,’ એમ કહીને શ્રોતાઓના ચક્રવ્યૂહમાંથી મારો છુટકારો કરી લીધો ! મારાં આ ‘દૂધ પીવાનો સમય થયો’વાળાં મજાક અને લાડ એ પછી લાંબો સમય ચાલ્યાં.

અને આ જ સોસાયટીમાં નાટક નામની ચીજ મેં પહેલવહેલી વાર જોઈ. મુંબઈમાં ગંધર્વનાં નાટકો થતાં. પણ જે ઉંમરે બાના ખોળામાં બેસીને મેં એ જોયાં તે સમયે બાલગંધર્વ મરાઠી રંગભૂમિ ગજાવી રહ્યા હતા છતાંય તે મને જગાડી શક્યા નહિ હોય. મેં પહેલું સંપૂર્ણ નાટક જોયું તે 1925-26ના કાળમાં : સોસાયટીના રાયાફેણે, સંજીવ, કાશીનાથ વાઘ, સાખરદાંડે, લજપત વગેરેએ કરેલું ‘પુણ્યપ્રભાવ’. મારી દૃષ્ટિએ તો એ એક ચમત્કાર જ હતો. એમાંના વૃંદાવન થયેલા રાયાફેણેની અને કંકણ બનેલા કાશીનાથ વાઘની બીક તો મને કેટલાય દિવસો સુધી રહી હતી. વસુંધરાના પાત્રમાં હતો લજપત અને કામત તરીકે હતો પેલો કિંકિણી. પચાસ વર્ષ થઈ ગયાં તોય પાત્રયોજના યાદ છે. (નિશાળમાં ભૂગોળ પણ આવી જ યાદ રહી હોત તો ?)

એની સામે જોઈએ તો રમતગમતમાં મારી જરાયે પ્રગતિ નહોતી. સોસાયટીમાં સુંદર ટેનિસકૉર્ટ હતો. ત્યાં સફેદ હાફપેન્ટ પહેરીને મોટેરા રમતા. હદની બહાર જતો દડો લાવી આપવાની સ્વયંસેવકગીરી અમારા હાથે થતી. એમાંનો ‘ડ્યૂ...સ’ શબ્દ મને ખૂબ ગમતો. એના અર્થની આજે પણ ખબર નથી. ક્રિકેટનું મેદાન પણ હતું. પણ એ રમતમાં સેકંડ વિકેટકીપર અને લાસ્ટ પ્લેયરના હોદ્દાથી આગળ ક્યારેય હું ગયો નથી. પણ ખરી રુચિ તો નાટકની. એમાંયે મારા નારાયણમામા આગેવાન. મિમિક્રી, અભિનય એ બધાંમાં નારાયણમામા અમારો આદર્શ. એ મુંબઈ જઈને અંગ્રેજી સિનેમા જોઈ આવતા. ત્યારે બોલતાં ચિત્રપટ નહોતાં. દેમાર મારામારી. એટલે અમારાં નાટકો મારામારી-ફાઇટિંગનાં. ક્યારેક મારા નાનાજી (ઋગ્વેદી) અમને નાટકો લખી આપતા. નારાયણમામાની નાટકમંડળી આખીયે સોસાયટીમાં ફરી ફરીને નાટક નાટક રમતી. વિષય ‘રામાયણ’, પણ સ્ત્રીપાત્રરહિત. મુખ્ય ભાર રામ-રાવણ યુદ્ધ પર. અમે વાનરસેનામાં. પૂંઠાં-પતરાંનાં ચમકતા મુગટ, ધનુષ્યબાણ, પૂંછડાં ચોંટાડેલ ચડ્ડીઓ હોય એવા ઠાઠમાઠમાં અમારી નાટકમંડળીના પ્રયોગો આખી સોસાયટીમાં થતા. વાનરમંડળી સાચકલા આંબાની ડાળ પર ચઢી બેસતી. મારા મોટા મામા ચિત્રકાર, તે અમને સુંદર મુગટ બનાવી આપતા. અમારી આ નાટ્યસેવાની સાથેસાથે નાનાજી પાસેથી શ્લોક-આર્યા શીખવાનો કાર્યક્રમ પણ ચાલુ રહેતો. વરસ આખરે બે અડધી પાટલૂન અને પહેરણ સિવાય અમારા પોશાકમાં બાપુ બીજું કાંઈ ઉમેરતા નહિ. પણ નાનાજી બાળકો માટે વાર્તાની ચોપડીઓ પુષ્કળ લાવી આપતા. ‘રામાયણ’–‘મહાભારત’ સાથેનો મારો ગ્રંથપરિચય વા૦ ગો૦ આપટેનાં પુસ્તકોથી થયો. મારા સાતમા-આઠમા વર્ષે મને લાગતું કે નાનાં બાળકોના

વાચનની ચિંતા કરનારા આ એક જ લેખક અને તેમનું 'આનંદ' નામનું એક જ માસિક છે. તે જમાનામાં બાળકો માટે ચંપલ બનાવનારા કારીગરો નહિ હોય. છેક મૅટ્રિકના વર્ગમાં ગયો ત્યારે મેં ચંપલ પહેર્યાં અને જિંદગીનો પહેલવહેલો પાયજામો ચઢાવ્યો. પણ નિશાળમાં માસ્તર સિવાય કોઈ જ ચંપલ પહેરનારું નહોતું. બાપુમંડળી કારવારથી 'જૂતી' લાવતી, તેને કોપરેલ તેલનું માલિસ થતું.

એટલું ખરું કે તે સમયે અમારા બાપુઓનું પણ બાળપણ જ ચાલતું હોવું જોઈએ. અમો બાળકોની કલાઉપાસનામાં તેમનો ખૂબ જ સાથ હોય. અમારા બધા જ મનોરંજન કાર્યક્રમોના એ લોકો હોંશીલા શ્રોતાઓ. ''ગાવાનું નહિ, નાટક કરવાનાં નહિ, ફક્ત ભણવાની ચોપડીઓ વાંચવાની !'' એવાં વાક્યો મારા બાળપણમાં બાપુમંડળીને મોઢેથી સાંભળ્યાં નથી. ઊલટું મારા બાપુજીના મોઢે 'શાપસંભ્રમ', 'શારદા' જેવાં નાટકોનાં ગીતો જ હોય. મારા મહારુદ્રમામા તો 'પરવશતા પાશ દૈવી' ગાવાનું શરૂ કરે તો એવું લાગતું કે માસ્ટર દીનાનાથ આમની પાસેથી જ શીખ્યા હોવા જોઈએ ! ઘરમાં સૌથી પહેલો ભૂંગળીવાળો ફોનોગ્રાફ પણ એ જ લાવેલા, જેમાં હાસ્યના વિવિધ પ્રકારો બતાવનારું એક 'લાફિંગ સૉંગ' હતું.

સોસાયટીના બધા જ લોકો 'જુઓ, અમારાં છોકરાં કેવાં ગુણિયલ', એવા વટથી અમને તાકી રહેતા. મારા સાહિત્યપ્રેમી નાનાજી છોકરાં-છોકરીઓ માટે ગીતો લખી આપતા. રાયાફેણે, સાખરદાંડે જેવા નાટ્યપ્રેમી લોકો, ટાકી મહારાજ જેવા અત્યંત રસમય પ્રવચનો કરનારા ભક્તિમાર્ગીઓ, ગાંઠનું ખરચીને હોંશે હોંશે 'વાહ વા, દડો આ' વગેરે ગીતો અંગભંગિ સાથે શીખવનારાં કૃષ્ણાબાઈ (સાહિત્યકાર જ્ઞાનેશ્વર નાડકર્ણીનાં બા) – સોસાયટીમાં આવા વડીલવર્ગનું નેતૃત્વ હોવાથી, બીજે બધે હોય છે તેવી બાળકોના કાન ખેંચીને ફક્ત ભણવા બેસાડે એવી ધાકભરી સંસ્કૃતિનો સોસાયટીનાં અમ બાળકોને ક્યારેય ત્રાસ થયો નથી.

હોંશે હોંશે આ કુટુંબો સાથે રહેવા આવ્યાં હતાં. મહિને 'સો'ની આસપાસ બધાની આવક. મોટે ભાગે બધા અંગ્રેજી કંપનીમાં નાનામોટા કારકુની હોદ્દા પર. થોડાક જણ સરકારી નોકરીમાં. એ૰ એફ૰ ફર્ગ્યુસન કંપની, રેલી બ્રધર્સ, શૉ વૉલેસ, ડંકન સ્ટ્રેટન, ઇમ્પીરિયલ બૅંક, આવાં આવાં નામ અમારા કાન પર અથડાતાં. દિનુ, વિનાયક, ચરણ, વસંત, મોહન જેવા છોકરાઓની માયું ગમે ત્યારે જમાડે, ખાઉ આપે. આથી 'સુકરુંડે' કોની બા સારાં બનાવે, કોના ઘરના 'એરાપ્પે' સારા, 'ચવડે' સૌથી ફરસાં કોનાં, એની બધીયે ખબર અમો બાળકોને બરાબર રહેતી. મજમુદારનાં ઘરડાં માજી અનંત ચતુર્દશીને દિવસે સોસાયટીનાં બાળકોને એક એક વાડકી ખીર આપે. એમાં કિસમિસ હોય અને કેસરની સુગંધ પણ હોય.

આ બધાં સુખોની આડે જો સાચે જ કોઈ આવતું હોય તો તે સવારે અગિયારથી પાંચ એક પાટલી પર પાંચ પાંચ છોકરાંઓને બેસાડી રાખનારી, અંગૂઠા

પકડાવનારી, કાન આમળનારી, ટેબલ પર હાથ ઊંચો કરી તેના પર ફૂટપટ્ટીનો માર ખવડાવનારી અથવા તો મૌખિક હિસાબ ભૂલ્યા તો હરોળમાં આપણી નીચે ઊભેલાં અને હિસાબ બરાબર આવડનારાં છોકરાં પાસેથી આપણી કાનપટ્ટીમાં ફટકારાવીને, આપણને 'વાંકો વળ, ગધેડા' એવું બધું સંભળાવનારી નિશાળ. ત્યાં જતી વખતે અમારા નાટકનો રામ જ નહિ, રાવણ પણ રોજ વનવાસે જવા નીકળતો હોય તેમ નીકળતો !

નાનાં બાળકો માટે છ રવિવાર અને ફક્ત એક જ સોમવાર હોય એવું અઠવાડિયું શરૂ કરવું જોઈએ. પછી જુઓ દરેકનું બાળપણ કેવું સુખમાં જાય છે !

પુ૰ લ૰ દેશપાંડે (અનુ૰ અરુણા જાડેજા)

['ઉદ્દેશ' માસિક : 2001]

❀

''એ પણ મારા જ દીકરા હતા !''

સ્વામી વિવેકાનંદ અમરનાથની યાત્રાએ ગયેલા તે દરમિયાન સંઘ ક્ષીરભવાનીના મંદિર પાસે પહોંચ્યો. વિધર્મીઓને હાથે ખંડિત થયેલું મંદિર જોઈને સ્વામીજી જરા કોપાયમાન થયા. રાત્રે સૂવા ગયા ત્યારે દેશની નિર્બળતાનું કલંક એમને પીડી રહ્યું હતું. વ્યથાથી ભારે ચિત્તે એ મંદિરનું નવનિર્માણ વિચારી રહ્યા.

સવારે ઊઠ્યા તે વિવેકાનંદ બીજા જ હતા. વ્યથાનો બધો ભાર સરી પડ્યો હતો. ગ્લાનિના તરંગો શમી ગયા હતા અને ચિત્તમાં સમતા વ્યાપી હતી. તે બોલી ઊઠ્યા :

''રાતે સ્વપ્નમાં મા દેખાયાં. બોલ્યાં : મંદિરનું નવનિર્માણ કરનાર તું કોણ ? તોડનાર પણ મારા જ દીકરાઓ હતા.''

સ્વામીજીની સાથે એ યાત્રાએ ગયેલાં એમનાં બ્રિટિશ શિષ્યા ભગિની નિવેદિતાએ આ વાત પોતાના પુસ્તક 'ધ માસ્ટર એઝ આઈ સો હીમ'માં નોંધી છે.

દુષ્યન્ત પંડ્યા

['ભક્તિપદારથ' પુસ્તક : 2004]

❀

નથી જોઈતું આભ, માત્ર બે પાંખ મળે, બે ટ્હૌકા;
નહીં સાગરનો લોભ, મળે બસ એક ન્હાનલી નૌકા.૦૦૦
નથી જોઈતો સૂરજ – થોડો તડકો, થોડું તેજ.
નથી જોઈતી પૃથ્વી – થોડી માટી, થોડો હેજ.

જયન્ત પાઠક

❀

સંતોષી તે સુખી

થોડા દિવસ પર એક શ્રીમંત ગૃહસ્થને મળવા જવાનું થયું. ચિઠ્ઠી મોકલાવી અમે ઓટલે રાહ જોતા ખુરશીમાં બેઠા. દરમિયાન અંદરના દીવાનખાનામાં નવી મોટર વિશે ચર્ચા ચાલતી હતી. એક જણ કહે : "હવે નોંધાવી છે તો લઈ લઈએ; કારણ કે સરકારની નવી નીતિ પ્રમાણે ત્રણમાંથી એક જૂની પણ ટકે તો ભગવાનની મહેરબાની !" બીજા સભ્ય કહે : "હવે દર વર્ષે નવી મોટરો લેવામાં કશો લાભ રહેતો નથી. જૂનીના પાંચે નહીં ઊપજે અને નકામાં પંદર હજાર ફેંકી દેવા !"

થોડી વારમાં તે શ્રીમંત બહાર આવ્યા અને બોલ્યા : "હવે તો દુઃખના દહાડા આવ્યા છે. આ વર્ષે મોટર પણ માંડ બદલાશે." એમાં સંમતિ દર્શાવતાં મેં કહ્યું : "હા, શેઠસાહેબ ! આપની વાત સાચી છે. આપના જેવો મોભો ધરાવનાર દર વર્ષે ગાડી બદલી ના શકે એ તો ભારે દુઃખની વાત કહેવાય. હશે, જેવી સરકારની – અરે, ઈશ્વરની મરજી."

સ્વભાવે અમે ચર્ચામાં ઊતર્યા વગર સૌના મતને ટેકો આપવાવાળા જ છીએ. પરંતુ અમને અંતરથી લાગતું હતું કે, અમે પોતે એ શ્રીમંત ગૃહસ્થ કરતાં જરા વધુ સુખી છીએ. કારણ કે અમારી આકાંક્ષાને અમે પહોંચી વળીએ છીએ.

પરંતુ જ્યારે અમે રસ્તામાં દાતણ લેવા રોકાયા ત્યારે સમજાયું કે કોઈ અમારા કરતાં પણ વિશેષ સુખી છે ! ધક્કો બચાવવા અમે ત્રણ દિવસનાં દાતણ ઉઠાવ્યાં, તો દાતણવાળીએ નમ્રતાથી કહ્યું : "શેઠ ! આજે ઓછાં પાડ્યાં છે અને બીજા રોજના ગ્રાહકો બાકી છે, એટલે એમને માટે રાખવાં પડશે. આપ પાંચ લઈ જાઓ." અમે પૂછ્યું : "એ તો ઠીક છે, પણ તું વધારે જ શા માટે નથી લાવતી ?" તો કહે : "મારે રોજનો રૂપિયો જોઈએ. વધુ લોભ શા માટે કરું ? એટલો માલ વહેલો વેચાય તો વહેલી છોકરાં ભેગી થઈ જાઉં ને !"

એ જ રીતે અમારું કંપાઉંડ વાળનારી ઝાડુવાળી પણ ભારે સંતોષી લાગે છે. નિયમિત રોજનો આનો આપવાનું કહ્યું તો મંજૂર રાખ્યું, અને આવે ત્યારે આનો લઈ જાય છે. પછી એક વાર અમે સમજાવ્યું કે "મહિનાનો પગાર બાંધ. રોજનો આનો ગણતાંયે એકત્રીસ દિવસના એક રૂપિયો અને પંદર આના થાય. હું બે રૂપિયા આપીશ." પણ એણે માન્યું નહિ અને દલીલ કરી કે, પગારથી તો બંધાવાનું ને ? એટલે કે પગાર લે તો રોજ આવવું જ જોઈએ ને ! અને રોજના આનામાં તો ન આવવું હોય તો આનો જાય. પણ ના આવવાની છૂટ તો ખરી ને ?

અમેરિકાની પોલીસે થોડાં વર્ષ પર એકેક ડૉલરની ખોટી નોટના બનાવનારની શોધ કરવા માંડેલી. પરંતુ ત્રણ વર્ષ લગી એ બનાવટી નોટના કીમિયાગરને શોધી શકી ન હતી. આખરે તે માણસ નીકળ્યો એક પંચોતેર વર્ષનો બુઝર્ગ. અને તે નહોતો પકડાયો તેનું કારણ એ હતું કે તે માત્ર પોતાની જરૂરિયાત પૂરતી જ એકેક ડૉલરની નોટ બનાવી વાપરતો હતો. પોતે ઘસાઈ ગયેલો ગરીબ હતો અને કમાણીનું કાંઈ સાધન રહ્યું ન હતું. પણ એટલો સંતોષી હતો કે અઠવાડિયે જો એક જ ડૉલરની

જરૂર પડે તો બીજો ડૉલર બનાવતો નહિ. આમ નવી નોટોની સંખ્યા એટલી અલ્પ હતી કે તેના બનાવનારને શોધતાં પોલીસને આટલાં વર્ષો લાગેલાં.

પેલા શિવરામ દિલરૂબા રિપૅર કરનારને ઓળખવા જેવો છે. એના જેવું સુખી જગતમાં નહિ તો આપણા શહેરમાં તો ભાગ્યે જ કોઈ હશે. એક શેઠ એમની મોટરમાંથી દિલરૂબા સાથે ઊતર્યા. શેઠ કહે :

"શિવરામ, દિલરૂબા ક્યારે મળશે ?"

"એ તો સાહેબ, કેવી રીતે કહેવાય ?"

"કેમ, કામ ઘણું છે ?"

"ના, પણ સાંજના છ સુધીમાં કદાચ મળી જાય."

"સારું, તો છ વાગે અહીં થઈને લેતો જઈશ."

"પણ શેઠ, એની ખાતરી નહીં. પેલા નારણભાઈ તેમનું દિલરૂબા લઈ જાય તો પછી તમને કાલે મળે. નહિ તો કદાચ આજે પાંચ વાગ્યે પણ તમારું થઈ જાય."

"મને કંઈ સમજાતું નથી."

"શેઠ, વાત એમ છે કે જો નારણભાઈ તેમનું દિલરૂબા લઈ જાય અને મને ચાર રૂપિયા આપતા જાય તો પછી આજે કામ કરવાની રજા. મને તો રોજના ચાર રૂપિયા મળે એટલે સંતોષ. હાલ તમારું કામ શરૂ કરું છું, કારણ કે તમે રોકડા નાણાં આપો છો. હવે જો નારણભાઈ ના આવે તો રૂપિયા ચાર લેવા તમારું કામ પાંચ વાગે પણ પતી જાય. પણ જો પોણા પાંચે પણ નારણદાસના ચાર રૂપિયા મળે તો ત્યાંથી તુરત તમારું કામ અટકે."

"અલ્યા, પણ સાંજે જલસો છે અને જરૂર છે માટે ગમે તેમ કરીને સાંજે તો જોઈએ જ."

"સાહેબ, મને તો ચાર રૂપિયા મળે એટલે મારો જલસો શરૂ થઈ જાય. પછી સમારકામ બંધ ને સંગીત ચાલુ."

"પણ કંઈ રસ્તો નહિ ?"

"હા, નારણદાસને રોકો. એ મને પૈસા ના આપે તો તમારું કામ થઈ જાય."

આટલો વાર્તાલાપ સાંભળી અમે વિદાય થયેલા. પછી સાંજે પાછા ફરતાં કુતૂહલથી અમે તેને પૂછ્યું : "કેમ, નારણદાસે આજની રોજી આપી હતી કે નહીં !"

"ના જી. કેમ ?"

"તો તો પેલા શેઠ દિલરૂબા વખતસર લઈ ગયા. નસીબદાર."

"ના રે – આ રહ્યું તેમનું દિલરૂબા પેલી લાલ કોથળીમાં વીંટેલું."

"કેમ એમ, અલ્યા ?"

"એમાં નારણદાસનો કે શેઠનો વાંક નથી. પણ વડોદરાથી એક ભાઈ પેલું નવું દિલરૂબા ખરીદી ગયા. એટલે મારા હાથમાં સિત્તેર રૂપિયા આવ્યા. હવે હું અમદાવાદમાં શું કામ રહું ? કુટુંબને લઈને આજે અંબાજી જાઉં છું !"

ચિનુભાઈ પટવા

['અવળે ખૂણે' પુસ્તક]

અંતરદેવતાને

હું કોને માટે લખું છું તેનો જવાબ સીધેસીધો આપવો મુશ્કેલ છે; પણ મેં કેમ ને ક્યારે લખ્યું તેમાં કદાચ એનો જવાબ આવી જશે. પહેલું લખાણ મેં ચોથી કે પાંચમી ચોપડી ભણતો હોઈશ ત્યારે લખ્યું હતું. ગામડાગામમાં રામલીલા આવેલી. સાત રાત સુધી તે ભજવાય. ગામ આખું જોવા હલકે. આના કેફમાં એક નાટક લખી કાઢેલું. પરશુરામે પિતાની આજ્ઞા મુજબ માતાનો વધ કરેલો ને પછી પ્રસન્ન થયેલ પિતા પાસે માતાને સજીવન કરવા વરદાન માગેલું, તે પૌરાણિક કથા પર ખાસ્સું નાટક લખેલું. અરે, ગીતો પણ અંદર મૂકેલાં ! કેવાં હશે એ ગીતો ને કેવું હશે એ લખાણ તે તો કલ્પી શકાય તેવું છે. તે નાટક થોડા વખત પછી વાંચી મેં જ શરમમાં તેને ફાડી નાખેલું. અમારી ગાયની કોઢમાં ઉનાળાની વરસતી લૂમાં, જાડી રિલીફ ટાંકે હું કલાકો સુધી લખ્યા કરતો. ઇન્ડીપેન તો તે દિવસે જોઈ નહોતી, પણ તલ્લીનતામાં કાંઈ ઊણપ નહોતી. લખાવતો હતો પેલો રામલીલાનો કેફ.

1930ના એ રણભેરીના દિવસો. દેશની થનગનતી જુવાની રણે ચઢી હતી. હું પણ તેમાં હતો. લડતના દિવસોમાં મીઠું ચોરવામાં, પત્રિકાઓ વહેંચવામાં વચ્ચે વખત મળતો. પાઠકસાહેબનું ‘દ્વિરેફની વાતો’ વાંચ્યું. ‘ખેમી’ તો ખેંચ્યા સિવાય કેમ રહે ? આપણારામે પણ ત્રણચાર વાર્તાઓ લખેલી; તેમાં એક કોઈ દાતણવાળી પણ હતી. એક છાવણીમાં આવતી એક નાની રૂપાળી છોકરી મોટા ખખડધજ વરને પરણી, તેનાં કલ્પેલાં દુઃખો પર હતી. પણ કોણ લખાવતું હતું મને ? ‘દ્વિરેફ’ જ. ને કોને માટે લખતો હતો ? લડત પત્યા પછી ‘દ્વિરેફ’ને તે મોકલવા. સદ્‌ભાગ્યે પોલીસ ઉપરી શેખસાહેબે છાવણી પર એક દહાડો ધાડ પાડી. મારાં કપડાં સાથે આ વાર્તાઓને પણ તેઓ જપ્ત કરી ગયા.

વિસાપુર જેલમાં દીવાલો નહીં, તંબૂઓનું જ નગર. સખ્તાઈનું નામનિશાન નહીં. જોઈએ તેટલાં પુસ્તકો, પ્રેમાળ મિત્રો ને સરોવર જેવું તળાવ. રમણલાલની એકાદ નવલકથા તે અરસામાં વાંચી હતી. કઈ તે યાદ નથી, પણ લખવા માંડ્યું. આચાર્ય ભાગવતનાં ગાંધીવાદ પરનાં, સદોબા પાટીલનાં સમાજવાદ પરનાં વ્યાખ્યાનો, બાજુના શીખ સરદારના ‘ગુરુ કા બાગ’ સત્યાગ્રહના અનુભવો – આ બધું લખાણને રંગ આપતું હતું. વિસાપુર એ જેલ નહોતી, વિદ્યાલય હતું. ત્યાં જોઈએ તેટલી મુક્તિ, જોઈએ તેટલી શાંતિ ને જોઈએ તેટલું તપ અનાયાસે હતાં. તેમાંથી લખાયું ‘બંદીઘર’. કોને માટે તે ખબર નથી. છપાશે તેવી ધારણા તો હતી નહીં; પણ મનમાં પેલા વિરલ અનુભવનો સળવળાટ હતો. સાથોસાથ તે અનુભવને વ્યાપકતા સાથે અનુસંધાન કરાવનારાં વ્યાખ્યાનો હતાં. નમ્ર બનવા પ્રેરતી ‘ગુરુ કા બાગ’ની વાતો હતી. ‘બંદીઘર’ મારી પહેલી કૃતિ, પહેલી નવલકથા. છપાવામાં પાછળ, પણ લખવામાં આગળ. જે ઊંડાણથી અનુભવ્યું તેને ઉત્સાહ ને નમ્રતાથી

વહેંચી દેવાની ઉત્કંઠાથી તે લખાયું.

પહેલાં છપાયાં ‘જલિયાંવાલા’ ને ‘1857.’ બન્ને નાટકો કહેવાયાં. ’30-’32ના સંગ્રામમાં હાર્યા હતા તેની અંદરની નિરાશાને ટાળવા માટે આ લખાયેલાં.

પછી જાણીતું થયું ‘બંધન અને મુક્તિ’. સાચું કહું તો સાહિત્યના દરબારમાં એણે મને સન્માન અપાવ્યું. આગલાં પુસ્તકોમાં ભાવના હતી, સચ્ચાઈ પણ હતી, ભાષાની છટા પણ હશે, પણ મારી પરિતૃપ્તિ નહોતી. સારું કામ થયું એમ થતું, પણ સુંદર થયું તેમ નહોતું. ‘બંધન અને મુક્તિ’ લખાયા પછી મનને થયું, ‘સુંદર થયું’. પણ તે લખવાનું નિમિત્ત વિચિત્ર જ છે. આગલે વર્ષે ભાઈ જેઠાલાલ જોષીએ હ્યુગોનું પુસ્તક ‘93’ આપેલું. ‘લે મિઝરાબ્લ’ તો જેલમાં મેં તન્મયતાથી વાંચેલું. પણ આ નવલકથાનું સૌંદર્ય અનેરું છે. મેઘાણીભાઈ વાંચીને મને ઉતારવા આગ્રહ કરે. આળસ અને અસ્થિરતા મને વળગેલાં. એમાં બહેનનાં લગ્ન આવ્યાં. ખર્ચના પૈસા મારે આપવા હતા. આ નિમિત્તનો માર્યો લખવા બેસી ગયો. ફ્રાન્સની ક્રાંતિને સ્થાને 1857ના બળવાને તેમાં ખેંચી આણ્યો. આઠમે દિવસે પૂરી કરી ઊઠી ગયો. કોને માટે આ લખ્યું હતું ? શેના ધક્કા માર્યા ? લેખકને ધનની જરૂર પડે છે, યશ પણ જોઈએ છે. તે તેને ધક્કો મારતાં હશે; પણ સહુથી વધારે જોઈએ છે વિરલ અનુભવ. ‘બંધન અને મુક્તિ’ અને ’93’માં અપાર અંતર છે. ‘બંધન અને મુક્તિ’ લખી ત્યારે એ ચોપડી મારી પાસે હતી પણ નહીં. વાંચ્યે એક વર્ષ થઈ ગયું હતું. પણ મેં લખ્યું છે હ્યુગોની તે ચોપડીને તર્પણરૂપે. બહેનનાં લગ્નના પૈસા મળ્યા તે તો પરોઢે વનમાં ફરવા જઈએ ને માથે ઝાકળનાં ટીપાં પડે તેવો સુખદ અકસ્માત !

‘દીપનિર્વાણ’ પણ 1942માં જેલમાં લખાયેલું. વિસાપુરની જેવી જ શાંત મુક્ત તપોભૂમિ. ભારતનો સંગ્રામ હાર ને જીત વચ્ચે ઝોલાં ખાતો હતો. બીજું વિશ્વયુદ્ધ પણ આમ જ ઝોલાં ખાતું હતું. મારું મન પણ ઝોલાં ખાતું. તું : न हि कल्याणकृत कश्चित् दुर्गति तात् गच्छति । વાક્ય સાચું પડશે ? બીજી બાજુ ઇંગ્લૅન્ડની મૂડીવાદી લોકશાહી પણ જે અડગ રીતે એકલી યુદ્ધ આપતી હતી તે પણ મનમાંથી આફરીન પોકારાવતી. ગ્રીસનો ઇતિહાસ વાંચતો હતો. નાનકડા ગ્રીસે ઈરાની શહેનશાહતનો જે વિરલ સામનો મૅરેથોન, સેલેમીસ, થર્મોપોલીમાં કર્યો તે નજર સામે જાણે થઈ રહ્યો હતો. મનમાં સળવળાટ થતો હતો. કોઈકે તો આને પ્રેમાનંદની માતા ગુર્જરીમાં ઉતારવા કોશિશ કરવી જોઈએ. તેમાં જયસ્વાલનું ‘હિંદુ પૉલિટી’ હાથ આવ્યું. તેમાં ગણરાજ્યોએ એલેક્ઝાંડરના કરેલા સામનાનું વર્ણન વાંચ્યું. મૅક્રિન્ડલના એ વિગતો આપતા ગ્રંથો મંગાવ્યા, ફરી ફરી વાંચ્યા, હર્ષનો રોમાંચ અનુભવ્યો. જે ઇંગ્લૅન્ડ કરતું હતું, જે એથેન્સે કર્યું હતું તે અમે પણ કર્યું હતું. રગો કલમ લેવા માટે ઝણઝણવા લાગી. અકસ્માત રૉકહિલનું ‘બુદ્ધ’ વાંચ્યું. તેણે મને છેવટે ધક્કો માર્યો. ને કશીયે અડચણ વિના જેમ સિમેન્ટના રસ્તા પર ગાડી ચાલે તેમ, લખાણ ચાલ્યું. કશી ચિંતા નહીં, કશો આવેગ પણ નહીં. કોને માટે આ લખ્યું હતું ? પેલા સળવળાટને શમાવવા

કે હારતા રાષ્ટ્રને પુનર્જીવિત કરનારી સંજીવનીને શોધવા ? કોણ કહી શકે ?

છેલ્લી નવલકથા 'ઝેર તો પીધાં છે' કોને માટે શરૂ કરી ? જાણીતા માસિક 'કરંટ હિસ્ટરી'માં એક ચરિત્રમાળા આવતી. તેમાં પહેલા મહાયુદ્ધ પછીના જર્મનીના પરદેશ પ્રધાન રેથન્યુનું ચરિત્ર આવેલું. રેથન્યુ યહૂદી હતો ને આખા યુરોપનું સંઘરાજ્ય જોનારો સ્વપ્નઘેલો હતો. ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદીઓએ તેનું ખૂન કર્યું. તેના ખૂનીઓને જ્યારે સજા કરવાની વેળા આવી ત્યારે રેથન્યુની માએ કોર્ટને પોતાના દીકરાના ખૂનીઓને માફી આપવા વિનંતી કરેલી. પરિણામે તેની સજા ઓછી થઈ. હિટલર આવ્યા પછી આ ખૂનીઓ છૂટ્યા, રેથન્યુને મારવાને કારણે મોટા દેશભક્ત ગણાયા, તેમનાં પૂતળાં મુકાયાં. પણ એમાંનો એક આ સન્માનમાંથી છૂટીને ચાલ્યો ગયો. હિટલરની યહૂદી સામેની જેહાદ શરૂ થઈ. બીજું મહાયુદ્ધ થયું, ફ્રાન્સ પડ્યું, શરણે થયું. સાથોસાથ ફ્રેંચ દેશભક્તોએ ભૂગર્ભ હિલચાલ પણ ચાલુ રાખી. તે વખતે એક યહૂદીને આ ભૂગર્ભદળના સૈનિકે બચાવેલ. યહૂદીએ ઓળખાણ આપતાં કહ્યું, પોતે રેથન્યુનો ભત્રીજો હતો. ત્યારે પેલા સૈનિકે કહ્યું, ''મારુ ંકામ આજે પૂરું થયું.'' ને પોતાની ઓળખાણ આપી રેથન્યુના ખૂની તરીકેની. રેથન્યુની માતાએ ક્ષમા આપવાની જે વિનંતી અદાલતને કરેલી તેથી તેનો પલટો થયેલો ને હિટલરનું જર્મની છોડી તે ફ્રાન્સમાં ચાલ્યો ગયેલો. આટલાં વર્ષો હિટલરના પંજામાંથી યહૂદીઓને બચાવવામાં જ કાઢેલાં. તેણે કહ્યું, ''આજે મારું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું થયું.''

'ઝેર તો પીધાં છે' લખવાનો ધક્કો આપનાર આ પહેલો દસ્તાવેજ. ગાંધીનાં સત્ય ને અહિંસાની સચોટતાનો આ વિશ્વવ્યાપી સાહેદ. પણ ભારતમાં તે કઈ ભૂમિકાએ રજૂ કરવું ?

વીસ વર્ષ પહેલાં દક્ષિણામૂર્તિના વિદ્યાર્થીઓને લઈ ભાણવડ ગયેલો. ત્યાંના અપંગાશ્રમને સંભાળનાર ભગત ધનારામ બાપાને જોયેલા. ભાણવડ બહારનું જગત તેમને જાણતું નથી. હું એક વાર જ મળેલો. આફ્રિકાની કમાણી આ અપંગોને સાચવવામાં જ ખરચતા હતા. ઘરની સ્ત્રીઓ આ અપંગો માટે દળે, ભરડે, રાંધે ને પોતે પીરસે. પણ પીરસે તે કેવું ! જાણે સ્નેહરસ પીરસી રહ્યા છે ! દિવસમાં એક કલાક 'ભાગવત' વાંચે, બાકી બધો સમય આ લૂલાં-લંગડાંની સેવામાં. તેમની શાંત, તેજોમય, પ્રેમમૂર્તિ રેથન્યુની સાથે જ ખડી થઈ. વિશ્વ જાણે એ બેનો મેળાપ કરાવવા માગે છે.

એ જ અરસામાં એક બહેન મળ્યાં. વિધવા, પણ જાણે ભાણવડના પેલા બાપાની જ પુત્રી સમાં સ્નિગ્ધ, શીતળ. ત્રણ વર્ષની માંદગી જોઈ, પણ મોં પરથી ન સ્મિત સુકાયેલું જોયું, ન તો આંખનું અમી ઘટેલું જોયેલું; રોગનો જાણે સ્પર્શ નહોતો. પોતાની ક્લેશકંકાસવાળી દુનિયાને અમીમય કરેલી. પછી પોતાની સ્ત્રીની તબિયત સાચવવા બ્રહ્મચર્ય પાળનાર એક અસંયમી છતાં સંનિષ્ઠ યુવકનો મેળાપ થયો. પ્રેમમૂર્તિને અખંડિત રાખવા માટે તેણે ભોગનું બલિદાન આપ્યું હતું ને તે પ્રસન્ન હતો.

ચારેનો મેળ કેમ એ જ વખતે મળી ગયો, તાંતણા મનમાં કેમ સંધાઈ ગયા, ખબર નથી. પણ તેને વ્યક્ત કરવા 'ઝેર તો પીધાં છે' લખાયું. વિવેચક ને વાંચનારે કરેલી કદર સહાયભૂત થાય છે. સામગ્રી વિરલ અનુભવો જ આપે છે, પણ લખાય છે તેને સર્વવ્યાપી કરવાની અદશ્ય મનીષાની પરિતૃપ્તિ માટે. ધન્યનામ ગુંસાઈજીએ પણ લેખકને આ જ આદેશ આપ્યો છે, स्वान्तः सुखाय तुलसी रघुनाथगाथा ।

સર્જન કોઈને માટે થતું નથી; કોઈને ઉપયોગી અવશ્ય થાય છે, પણ સર્જનનાં ફૂલો તો ચડે અંતરદેવતાને.

મનુભાઈ પંચોળી, 'દર્શક'

['વાગીશ્વરીનાં કર્ણફૂલો' પુસ્તક]

❀

2006માં ફ્રેન્કફર્ટને મેળે

જર્મનીના ફ્રેન્કફર્ટ શહેરમાં દર વરસે જગતનો સૌથી મોટો આંતરરાષ્ટ્રીય પુસ્તકમેળો ભરાય છે. દર વરસે એ પુસ્તકમેળો કોઈ એક દેશને મુખ્ય સ્થાન આપે છે. 1986માં ભારતને એ સ્થાન મળેલું અને હમણાં જાહેરાત થઈ છે કે 2006ના ફ્રેન્કફર્ટ મેળામાં ફરી વાર ભારતને એ સ્થાન અપાશે. વીસ વરસના ગાળામાં આવું સન્માન બે વાર મેળવનાર એક માત્ર દેશ ભારત છે.

ભારતમાં આજે 16,000 જેટલા પ્રકાશકો છે અને આ દેશમાં વરસે 70,000 જુદાં જુદાં પુસ્તકો બહાર પડે છે તેવો અંદાજ છે. તેમાંથી 40 ટકા જેટલાં તો અંગ્રેજી ભાષામાં હોય છે. એ રીતે અંગ્રેજી પુસ્તકોનાં પ્રકાશનમાં ભારતનું સ્થાન બ્રિટન અને યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ પછી દુનિયામાં ત્રીજું આવે છે. ભારતમાં પ્રકાશિત અંગ્રેજી પુસ્તકો જગતના ઘણા દેશોમાં નિકાસ થાય છે. ભારતીય પુસ્તકોની નિકાસ 1991માં રૂ. 33 કરોડની હતી, તે 2003માં રૂ. 360 કરોડ પર પહોંચેલી.

ભારતની અદ્યતન મુદ્રણવ્યવસ્થા અને મજૂરીના નીચા દરને કારણે કેટલાક દેશના પ્રકાશકો પોતાના દેશ કરતાં ભારતનાં છાપખાનાંમાં પુસ્તકો છપાવવાનું પસંદ કરે છે. એ રીતે આજે ભારતને વિદેશોમાંથી રૂ. 94 કરોડનું છાપકામ મળે છે.

શ્રીધર બાલન

['ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' દૈનિક : 2005]

❀

હે પ્રભુ, નરકના ભયથી જો હું તારી પૂજા કરું તો મને નરકમાં જ બાળજે. સ્વર્ગની આશાથી તારી આરાધના કરું તો મને સ્વર્ગમાંથી બાકાત રાખજે. પરંતુ હે માલિક, તું જે છે તે ખાતર જ તારી આરાધના કરું તો તારી કૃપાનો કળશ નિઃસંકોચ મારા પર ઢોળજે.

રાબિયા

તાક્યું તીર મારનારો

ગુજરાતી ભાષાનો સર્વોત્તમ કવિ પ્રેમાનંદ છે, અને એ થઈ ગયો તે સૈકડામાં આપણા બધા મોટા કવિઓ ઘણું કરીને થઈ ગયા છે. આ તરફ શામળ ભટ્ટ વાર્તારૂપે પોતાના સમયનાં સંસારચિત્ર આપવાનો સંપ્રદાય પહેલવહેલો જ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં દાખલ કરતો હતો; તો પેલી તરફ અખો ભગત, લોકોના મનને સોના સરખા વહાલા જે પરાપૂર્વના વહેમ, તેને હથોડો લઈને તોડવા મંડી ગયો હતો. વલ્લભ પોતાના મર્દાની સૂરથી વીરરસને લાયકની ભાષા બહુચરાજીની ભક્તિમાં ગજવી રહ્યો હતો. તે વખતે ખેડાનું એક નાનું રત્ન કોમળ શૃંગારના ઝબકારા મારી રહ્યું હતું. એ પાંચે કવિઓ વિક્રમના અઢારમા સૈકડામાં થઈ ગયા છે.

પ્રેમાનંદની કવિત્વશક્તિ અસાધારણ હતી. એ જે વિષય ઉપર લખે છે તેનું આબેહૂબ ચિત્ર વાંચનારની નજર આગળ ઊભું કરવાનું એ કદી ચૂકતો નથી. રસની બાબતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ એના પેંગડામાં પગ ઘાલે એવો નથી. તાક્યું તીર મારનારો તો પ્રેમાનંદ જ. એ ધારે છે ત્યારે રડાવે છે, ધારે છે ત્યારે હસાવે છે, અને ધારે છે ત્યારે શાંત રસના ઘરમાં આપણને લઈ જઈને બેસાડે છે. એની વધારે મોટી ખૂબી એ છે કે એને એક રસમાંથી બીજા રસમાં છટકી જતાં વાર લાગતી નથી, અને તે એવી સ્વાભાવિક રીતે કરે છે કે લેશમાત્ર પણ રસભંગ થતો નથી. આવી રીતે એ કાવ્યસિદ્ધિ કરે છે, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એને જનસ્વભાવનું બહુ જ ઊંડું જ્ઞાન છે. ક્યાં કેટલો અને કેવો રસ મૂકવો એ પ્રેમાનંદ બરાબર સમજતો હતો. એની ભાષા શુદ્ધ અને પ્રૌઢ, શૈલી સીધી અને સંક્ષિપ્ત તથા પદબંધન સરળ, ઘટ્ટ અને કોમળ છે.

આ બધા ગુણોને લીધે એ કવિ ઘણો જનપ્રિય છે. એનાં ઘણાંખરાં કાવ્ય તો એક રીતે ગુજરાતમાં પૂજાય છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. હજારોને 'સુદામાચરિત્ર' શનિવારે, અને 'હૂંડી' રવિવારે ગાઈ જવાનો નિયમ છે. ગામેગામ ચૈત્ર માસમાં એનું 'ઓખાહરણ' તો ઊછળી જ રહે છે, જુવાન કે વૃદ્ધનાં અંતઃકરણ વિહ્વળ કરી નાંખે છે, અને વ્યાસની એ કાવ્યથી રોજી ચાલે છે. શ્રાદ્ધના દહાડામાં જ્યાંત્યાં નરસિંહ મહેતાના બાપનું 'શ્રાદ્ધ' વંચાય છે, અને લોકો અડધી રાત આનંદમાં કાઢે છે. સુરત કે જ્યાંના લોકોએ એ કવિનો રસ વિશેષ ઝીલ્યો હોય એમ માલૂમ પડે છે ત્યાં દરેક સ્ત્રીની અઘરણી વખતે સાસરે ને પિયર 'મોસાળું' ગવડાવવું એ તો એક આચારનો જ ભાગ થઈ પડ્યો છે. ચોમાસાના દહાડામાં ત્યાં એક પણ ગામડું એવું નહિ માલૂમ પડે કે જ્યાં પ્રેમાનંદકૃત 'દશમસ્કંધ' વંચાતો નહિ હોય. ધન્ય છે પ્રેમાનંદને કે જેના કાવ્યસમુદ્રમાં પર્વેપર્વે સ્નાન કરવાને આટલા બધા જીવ ધાઈને આવે છે અને શુદ્ધ, કોમળ, તથા ભક્તિમાન થઈને સંસારમાં પાછા વળે છે.

'મામેરું' એ ભક્તિમાર્ગનું કાવ્ય છે. એનો ઉદ્દેશ નરસિંહ મહેતાનો દૃઢ વિશ્વાસ

અને ભગવાનનું ભક્તાધીનપણું દર્શાવવાનો છે. કાવ્ય-વસ્તુ ઘણી નાની છે. મહેતાજીની પુત્રી કુંવરબાઈનું અઘરણી આવ્યું તે વેળા આ દેશની રીત પ્રમાણે મોસાળું તો કરવું જ જોઈએ, અને મહેતાજી પાસે ફૂટી બદામ પણ સંઘરામાં ક્યાંથી હોય ? એ સમયે ભગવાન વાણિયાને રૂપે ભરસભામાં આવી મોસાળું કરી ગયા અને ભક્તની લાજ રાખી. જનવાર્તામાંથી આટલો પાયો લઈને તે ઉપર પ્રેમાનંદ કવિએ આ રસિક કાવ્ય રચ્યું છે.

ભક્તચરિત્ર ઘણું કરીને નીરસ, અને કવિતાના શોખીનને કંટાળાભરેલાં લાગે છે. પણ પ્રેમાનંદના પ્રતાપે આ વિષય તેટલો જ સરસ અને મનોહર થઈ રહ્યો છે. એ કથામાં એક રસબીજ રહેલું છે તે આ કવીશ્વરની દૃષ્ટિએ પડ્યું, અને તેનું સિંચન કરી એણે તુરત એક સુંદર વૃક્ષ બનાવી દીધું. જગત-ભગતની રીત એકબીજાથી કેવળ ઊલટી છે; અને એ ઊલટાપણું જ કુશળ કવિના હાથમાં એક નવીન રસનું સાધન છે.

એ કાવ્યનો નાયક નરસિંહ મહેતા છે. એ ભક્તરાજની નખશિખ મૂર્તિ કાવ્યમાં બંધાય છે. કુંવરબાઈનું રાંકડાપણું, એની માત્ર રૂપરેષા જ પાડી છે તેમાંથી પણ જણાઈ આવે છે. શ્રીરંગ મહેતો, જે ઘરસંસારી કામમાં સ્ત્રીનો જ દોરાયો દોરાય છે, તે હિંદુ કુટુંબ અને વિશેષ કરીને નાગર કુટુંબના ઉપરીનો ખરેખરો નમૂનો છે. સાસરામાં વહુને સાસુનણંદ શી રીતે હંમેશાં મેણાંઓઠાં માર્યા કરે છે તેનું આમાં બરાબર ચિત્ર આપ્યું છે. નાગરાણીઓની વાગ્વિદગ્ધતા અને નાગરોનો મજાકી સ્વભાવ આ કાવ્યમાં બરાબર વર્ણવ્યો છે.

સઘળી કથા વાંચનારની આગળ આવીને મૂર્તિમાન ઊભી રહે છે. આપણે વાંચતા નથી પણ જાણે જોઈએ છીએ એમ થાય છે, અને એક દેખાવની ઉપર બીજો દેખાવ ઝપાટાબંધ આવતો જાય છે તેથી એ કાવ્યના અંત સુધી આપણે એકચિત્ત થઈ રહીએ છીએ. જો કોઈ ચિતારો હોય તો એ ઉપરથી તે ઘણાં સરસ ચિત્ર કાઢી શકે : નરસિંહ મહેતાની વહેલનું વર્ણન, બધી ન્યાત ભરાયેલી છે ત્યાં નરસિંહ મહેતા દશવીસ વેરાગીઓની સાથે થાળ ગાવા મંડી જાય છે તે, પહેરામણીની વખતે વડસાસુ રિસાઈ જાય છે અને તેને ખીરોદક આપી મનાવી લાવે છે તે, વગેરે. મોસાળાની વખતે ભેગી થયેલી સ્ત્રીઓનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે ખરેખરું લાલિત્યનું આનંદમય ચિત્ર છે.

એમાં હાસ્ય, શાંત, કરુણ અને અદ્ભુત એ રસ અનુક્રમે ઓછાવત્તા આવેલા છે. ઘણો ભાગ હાસ્ય અથવા મસ્ત આનંદનો છે. કરુણરસ થોડો જ છે, પણ છે ત્યાં બહુ સરસ છે. તે છતાં કાવ્યનું સાધારણ અંગ આનંદનું જ છે; અને સીમંતના હર્ષના દિવસોમાં એને ગાવાનો જે સંપ્રદાય પડ્યો છે તે ખરેખર એક ઊંચી રસિકતાનું જ ચિહ્ન છે.

નવલરામ લ૦ પંડ્યા

['નવલગ્રંથાવલિ' પુસ્તક]

શૈશવના એ દિવસો !

ગોઠ ગામ નાનું ને બ્રાહ્મણોનાં બીજાં ઘરમાં બાળકોની વસતિ નહિ, એટલે ઘણુંખરું અમે ભાઈ-બહેનો જ સાથે રમીએ. ગિરજાશંકર પંડ્યાની એક પૌત્રી મા વિનાની, તે પંડ્યાકાકાને ઘેર જ રહે; નામ ધનુ. મારી બહેન પુષ્પાની એ એકની એક બહેનપણી. કોળીનાં છોકરાં ખરાં; પણ અમે રહ્યા બ્રાહ્મણ, એટલે એમનાથી આઘા રહીએ. મોટેરાંની સલાહ-ધમકી કે, એ નીચ જાત કહેવાય, મરઘાંકૂકડાં ખાય, એટલે અમને લોકજીવનથી અળગા ને અજ્ઞાન રાખ્યા. એમનાં ઝૂપડાંની ભીતરમાં જેમ અમે ન પ્રવેશી શક્યા તેમ એમના સંસારની ભીતરમાં પણ.

પણ રમનારની ખોટ તેટલી રમતની ખોટ અમારે નહિ. મારાથી બે વર્ષ નાનો રમણ ને બે વર્ષ મોટી પુષ્પાબહેન ને ધનુ ઢીંગલીએ રમે, એમનાં લગ્ન યોજે. ખાખરનાં પાન ચૂંટી લીધા પછી જે ડાંખળીઓ રહે તેનું ગાડું બનાવીએ ને વરરાજા એમાં બેસીને ધનુની ઢીંગલીને પરણવા જાય. સાથે અમારે જવાનું. મારે ભાગે ઢોલ વગાડવાનું આવે. ઘાસતેલના એક ખાલી ડબ્બાની કડીમાં દોરી ભરાવી હું એ ઢોલને ગળે ભેરવું. વગાડતાં વગાડતાં ગિરજાશંકરને ઘેર પહોંચીએ. વરકન્યાનાં લગ્ન થાય ને ઘેરથી મગફળીના દાણા કે મઠિયાં લઈ ગયા હોઈએ તેનો ભોજન-સમારંભ થાય. બપોરે દાદાના ઘરમાં સંતાકૂકડી રમીએ. ઘરમાં એક રસોડાની અંધારી ઓરડીમાં હિંમત કરી સંતાઈએ તો ખરાં, પણ બીક લાગે; વહેલાં શોધી કાઢે તો સારું, એમ થાય. ક્યારેક માળિયે ઘાસના પૂળામાં કે ખડકેલાં છાણાં પાછળ સંતાઈએ.

અમારી, ને ખાસ તો મારી, પ્રિય રમત તે ‘દુકાન-દુકાન’ની. દાદાને ઓટલે દુકાન માંડીએ. રેતી તે ખાંડ, માટીનાં ઢેફાં તે ગોળ, મગફળીના દાણા ને પૌવા-મઠિયાં પણ ઘરમાંથી લાવીને દુકાનમાં ગોઠવીએ. દાદાએ બે મોટાં કોડિયાંમાં ત્રણ-ત્રણ કાણાં પાડી ત્રાજવું બનાવી આપ્યું હોય, પથ્થરનાં કાટલાંની તો ખોટ જ નહિ; ચલણી નાણાંની પણ તંગી નહિ. ફળિયામાં પડેલાં નળિયાંના ટુકડાઓને પથ્થર ઉપર ઘસી ગોળ પૈસા બનાવીએ. આવા પૈસા લઈને ઘરાક માલ લેવા આવે. મને આ પૈસા લેવામાં અને માલ જોખી આપવામાં બહુ મજા પડે !

ઘરબહારની રમતોમાં અમારે અમારા કોળીમિત્રોનો સાથ લેવો જ પડે. જાલમો, રેવલો, રૈલો, મડિયો એમની સાથે ગિલ્લીદંડા, ભમરડા, ગેડીદડા ને લખોટા રમવાના. દાદાએ સરસ મોઈદંડા બનાવી આપ્યા હોય. અમારા ફળિયામાં કે સાંજ પડતાં પસાયતાંમાં રમત ચગે. ગામમાં ભમરડા ન મળે; ટપાલી સાથે ચારેક ગાઉ દૂર આવેલા અડાદરા ગામથી મંગાવવાના. છગુ ટપાલીને પૈસા આપ્યા હોય. સવારે એ ટપાલ લઈને જાય ને સાંજે ટપાલ લઈને પાછો આવે. અમારો એ બપોર ભારે અસ્વસ્થતામાં જાય. ક્યારે સાંજ પડે, છગુ ટપાલી ક્યારે ઓટલે ચડે, એવી અધીરાઈમાં બારણે પાટ ઉપર બેસી રહીએ. ક્યારેક તો ઘેર આવી ગયો હશે, ખાવા

બેઠો હશે એમ ધારી કોળી-ફળિયામાં એને ઘેર જઈએ. છગુ થોડો બહેરો, ધીમું ધીમું બોલે ને ટીખળી પણ ખરો, કહે : ‘‘બચુભઈ ભમેડા તો ના મળ્યા.’’ સાતેય વહાણ ડૂબી ગયાંની નિરાશા અમારા મોં ઉપર છવાઈ જાય; ત્યાં તો ઘરમાં જઈ કોટના ગજવામાંથી ભમરડા કાઢી લાવે. અમે ખુશ થઈ જઈએ. નદીને સામે કાંઠે નવા ગામમાં એક લુહાર રહે. દાદા સાથે ત્યાં જવાનું ને ભમરડાને આર બેસાડાવી લાવવાની. બપોરે આંબલી નીચે અમારી રમત જામે. કૂંડાળું કરી તેમાં કાંકરી મૂકવામાં આવે; એ કાંકરી જે પહેલો કાઢે તે ભમરડો પોતાની પાસે રાખે, બાકીનાઓએ ભમરડા કૂંડાળામાં મૂકી દેવાના. પછી તો સમમમ્ કરતા ભમરડા ફરે, ઊંઘ લે, કાતરે ચડે. ભમરડાને જમીન ઉપર ન પડવા દેતાં હથેળીમાં અધ્ધર ફરતો ઝીલી લેવો, હથેળીમાંથી ધીમે ધીમે સરકાવી છેક કોણી સુધી લાવવો, એમ જાતજાતનું કૌશલ બતાવાય. કોઈ વાર ભમરડો ચિરાઈ પણ જાય કે ‘ગદ્દાં’ પડવાથી બેડોળ બની જાય. મારા ‘લીલીઆ’ને ગદ્દાં પડે ને મને મારું શરીર કોચાતું હોય એવી વેદના થાય. લખોટા પણ ટપાલી સાથે જ મંગાવવાના હોય. ઘરમાં કરગરીએ, પણ મોટેરાં બધી વાર દાદ ન દે એટલે કાચકાં નામના ફળથી ચલાવીએ. અમારે ઘેર એવાં કાચકાં ઘણાં રહેતાં, કદાચ ઓસડ માટે હશે. પંડ્યાકાકાના ઘરની પછવાડે કોતર ઉપર એક કાચકીનું જાળું હતું. આ કાચકાં ગોળ સુંવાળાં ને મેલા ધોળા રંગનાં હોય. દાદાને ઓટલે જમીનમાં દાટેલો ખાંડણિયો તે અમારી ‘ગબ્બી’. છાંયડો થાય એટલે ફળિયામાં રમવા નીકળીએ. વડીલોની કૃપાથી ક્યારેક સરસ લખોટા મળે. વચમાં લાલ-ભૂરી લીટીવાળા એ લખોટા અમારી ચડ્ડીના ખિસ્સામાં ખખડતા હોય ત્યારે કોથળીમાં ખખડતા સિક્કાઓથી કંજૂસને જેટલો આનંદ થાય એવો અમને થાય.

હોળીના દિવસો નજીક આવે એટલે ગેડીદડાની રમત માટે તૈયારીઓ ચાલે. દાદા સાથે જંગલમાં જઈએ. ‘ધોહેડી’ નામથી ઓળખાતી વનસ્પતિના જાડા વેલા ખાસ કરીને ઊંડી નેળની ધસ ઉપર ઊગેલા જોવા મળે. સરસ જાડો જોઈને વેલો દાદા કાપે. ઘેર લાવીને એના એક છેડાને દેવતામાં ખૂબ તપાવે. તપેલા છેડાને પછી ગોળ વાળે ને એમ ગેડીનો આગલો ભાગ બને. ચીથરાંનો દડો ગૂંથવામાં દાદા નિષ્ણાત; ગૂંથણી મજબૂત, દડા ઉપર દોરીની એકસરખી ચોરસ ‘ડિઝાઇન’ બને. ગૂંથાઈ રહ્યા પછી વચલી દોરીનો બે-ત્રણ ઇંચનો છેડો છૂટો રાખે ને એની ઉપર મોટી ગાંઠ વાળે. આવો દડો ગેડીના પ્રહારથી જ્યારે ગબડતો હોય ત્યારે પેલી ગાંઠનો ‘પડ પડ પડ’ અવાજ થાય. એમાં ગમ્મત ઉપરાંત એક લાભ પણ ખરો – અંધારામાં દડો ક્યાં જઈ રહ્યો છે તેની ભાળ રહે. ચાંદની રાતમાં મોડે સુધી મડિયા, જાલમા વગેરે મિત્રો સાથે ફળિયામાં ગેડીદડા રમીએ. એક બાજુ કોતર ને બીજી બાજુ વડ, એ સરહદો. બન્ને છેડાથી સરખે અંતરે, દાદાના ઘરની લગભગ સામે દડો મૂકવામાં આવે. ખેલાડીઓના બે પક્ષ પડ્યા હોય; એકને દડો લઈ જવાનો વડ સુધી ને બીજાને કોતર સુધી. ‘વગ વગ’ કરતાં બન્ને પક્ષના ખેલાડીઓ સામાને પોતાની વગમાં

રહેવાનું કહે. બેચાર ગેડીઓ વચ્ચે દડો ઘેરાઈ જાય ને ખેલાડીઓ તેને પોત-પોતાની હદ ભણી લઈ જવા મથે. ગેડી સાથે ગેડી ટકરાય. આને ‘ભડિયાંમાં આવી ગયા’ કહેવાય. હોળીને દિવસે તો પસાયતાંમાં હોળી થાય ત્યાં રમીએ ને છેવટે હોળીમાં ગેડીદડા પધરાવી દઈએ.

વાડામાં એક આંબલીનું મોટું ઝાડ છે. એની ઝૂકેલી ડાળે દોરડું બાંધી, એક દંડો રાખી હીંચકો બનાવ્યો છે. નીચે ખુલ્લી જગામાં ‘ચિચૂડો’ છે. એક ગોળ, જરા જાડા લાકડાનો ખીલો જમીનમાં દાટ્યો છે. ઉપરથી એ ખીલાને થોડો અણિયાળો બનાવ્યો છે. એની ઉપર વચ્ચેથી જરા વળેલા એક લાકડાને વચમાં વેહ પાડી મૂક્યું છે. એને સામસામે છેડે બે જણને બેસવાનું. એક જણ આડા લાકડાને ધક્કો મારી ચિચૂડો ચલાવે. ચિચૂડો ગોળ ગોળ ફરે, એની ગતિ વધે એટલે ક્યારેક સાહસિક ફેરવનાર વચમાં ચડી બેસે. ચિચૂડો ફરતાં ફરતાં અવાજ થાય એટલા માટે પેલા વેહમાં કોલસો ને આંબલીના ચિચૂકા ભરવાના. આ બધી દાદાની કરામત.

ઝાડે ચડવું એ અમારી પ્રિય રમત. બપોર આખો કોઈ કોઈ વાર વચ્ચે ઊભેલા આંબલીના ઝાડ ઉપર જ ગાળી નાખીએ. ગજવામાં મગફળી કે પૌંવા-મઠિયાં ભરીને ઉપર ચડીએ. પુષ્પા, રમણ ને હું ત્રણે ઝાડ ઉપર પકડાપકડી રમીએ. ગામના લોકો ક્યારેક વડીલોને તો ક્યારેક સીધા અમને ચેતવણી આપે કે કોઈનાં હાડકાં ભાંગશે. પણ એવી ચેતવણી છતાં વડીલોએ અમને ક્યારેય રોક્યા હોય એવું યાદ નથી, ને અમે તો સાંભળીએ જ શાનાં ! ઝાડ ઉપર ચડવાની અમારી આવડત ને શોખનો ઉપયોગી કામમાં લાભ પણ લેવાતો. ઉનાળામાં પડિયા-પતરાળાં કરવા માટે ખાખરાનાં પાન લાવવાનાં હોય ત્યારે અમે જ ખાખરે ચડીએ. દાતણ લાવવાનાં હોય ત્યારે પસાયતાંમાં આવેલા બાવળિયે, હાથમાં ટૂંકા હાથનું ધારિયું લઈને મારે જ ચડવાનું. બાવળના થડમાં ધારિયાનો ટચકો મારી ત્યાં એને ભરાવી દઉં ને થડને બાથ ભરી ઉપર ચડું. ધારિયા સુધી પહોંચાય એટલે એને ઉખાડી લઈ વધારે ઊંચે ટચકો મારી ભરાવી દઉં ને એમ ડાળ પર પહોંચી જાઉં.

આજે તો હું ‘શહેરી’ છું. રસ્તા ઉપરનાં વૃક્ષો જોઈને આજેય પહેલો વિચાર એની ઉપર ચડવાનો આવે છે. કોઈ પણ વૃક્ષ જોતાં મન ચડવાની યુક્તિ શોધવામાં ગૂંથાઈ જાય છે ને મનોમન ચડી ઊતરું ત્યારે જ ટાઢક વળે છે. ઘણી વાર આત્મવિશ્વાસમાં ઓટ આવતાં થાય છે કે અગાઉના જેવી કુશળતાથી હવે હું ઝાડ ઉપર ચડી શકું કે નહિ. એકાંતના મોકા આવ્યા છે ત્યારે ઝાડે ચડી જોવાના પ્રયાસો કર્યા છે ને હજી ગુલાંટ નથી ભૂલ્યો એ ખ્યાલથી સંતોષ ને આનંદ અનુભવ્યો છે.

કરડ નદીના રેતાળ પટમાં વચ્ચે વચ્ચે માટીના બેટ હોય. એમાં દરુંગડાનો છોડ ઊગે; પાતળી ચારેક ફૂટ ઊંચી લીલા રંગની સોટી, માથે પાતળી પત્તીઓનું છોગું. દરુંગડાના છોડને મૂળ સાથે ઉખાડીએ તો સફેદ મૂળમાંથી સુખડ જેવી સુગંધ આવે; અમને બહુ ગમે.

નદીની ભીની રેતીમાં પગ ખોસીને ઉપર રેતી દાબી દઈએ ને પછી સંભાળીને પગ કાઢી લઈએ. મજાનું ‘દહેરું’ બને, એમાં એક ગોળ પથ્થર પધરાવીએ તે મહાદેવજી. આવાં દહેરાં બનાવવામાં જેટલો રસ પડે તેટલો જ તોડવાના મિજાજમાં હોઈએ ત્યારે તોડવામાં રસ પડે.

વરસાદના એ દિવસો યાદ આવે છે. પસાયતાંમાં નજર કરીએ તો લીલાં તૃણની પત્તીઓ હવામાં થરકી રહી છે, કૂંવાડિયાનાં પાન ઉપર ઝિલાયેલાં વરસાદનાં ટીપાંનાં મોતી આંગળીઓ વડે નીચે ખેરવી નાખવાની કેવી મજા આવે છે ! લાલ લાલ દેવની ગાયને નાનકડી સળીથી દોડાવીએ, તો વળી મૂઠીમાં રાખી ગલીપચી અનુભવીએ. વાડા પાછળ ને પસાયતાંમાં ભરાયેલાં નાનાં તળાવડાંને કાંઠે બેઠેલાં દેડકાંને પથ્થર મારી પાણીમાં કુદાવીએ, પાણીના રેલાઓને આમથી તેમ નીક કરીને આંતરીને વાળીએ, પછી એકદમ છોડી ‘ખળકો’ લાવીએ. ઝાપટું પડી જાય એટલે કરામાં પાણી આવશે એવી આશામાં ને અધીરાઈમાં વારંવાર નદી ભણી દોડી જઈએ ને પાણી આવતું હોય તો પૂરું બે-કાંઠે ચડે ત્યાં સુધી બેસી રહીએ. આ બાજુ ભૂરી ડોસીના કાચલા(નદીકાંઠાનું ખેતર)ને ડુબાડી સામી બાજુએ ગણપતભાઈના કાચલામાં પથરાઈને વહેતું પાણી જોવામાં કલાકોના કલાકો કાઢી નાખીએ. શેરીમાં ઊભેલી આંબલીના ગરેલા મૉર સાથે વહેતા પાણીમાં ફીણનાં ફૂલ ફૂટે. બારણે બેસવા માટેની એક પાટ, પાટ ઉપર ભીંતમાં થોડા થોડા અંતરે લાકડાની બે ખીંટીઓ; એ ખીંટીએ પગ ભરાવી વાગોળની જેમ ઊંધા લટકી વરસાદ જોવાની ખૂબ ગમ્મત આવે.

એકધારો વરસાદ પડતો હોય ત્યારે કાન ઉપર હથેળીઓ ઢાંકી ઉઘાડવાસ કરવાથી જે સંગીત મળતું તે તો આજેય મન થઈ જતાં માણી લઉં છું. શૈશવના એ દિવસો ! ते हि नो दिवसा गताः ।

જયન્ત પાઠક

[‘વનાંચલ’ પુસ્તક]

તો મારો જવાબ છે –

જો તમે મને એમ કહેશો કે, તમને એક શરતે છોડી શકીએ અને તે એ કે તમારે ક્યારેય, કશા માટે, કોઈ પણ પ્રકારની ચર્ચાવિચારણા ન કરવી, ઊંડા ઊતરી કશાનો તાગ મેળવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો – આવી શરત પર તમે મને માફ કરવાના હો, તો મારો જવાબ છે : “જ્યાં સુધી મારામાં પ્રાણ છે, બળ છે, ત્યાં સુધી હું તત્ત્વજ્ઞાન શીખવવાનું ચૂકીશ નહીં; જેને મળીશ તેને બોધ આપીશ.”

સોક્રેટિસ

અનુવાદની કળા

અનુવાદકનું કામ, પરભાષામાંથી કોઈ કૃતિનો જે અર્થ અને ભાવ પોતાને સમજાયો હોય તે ચોકસાઈપૂર્વક પોતાની ભાષામાં ઉતારવાનું છે. કોઈ પણ કૃતિ આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણે તેનો અર્થ ગ્રહણ કરીએ છીએ અને સાથોસાથ એ અર્થ આપણા ચિત્તમાં અમુક લાગણી અથવા ભાવ જગાડે છે. એ બન્નેને – અર્થને અને ભાવને – અનુવાદકે ચોકસાઈપૂર્વક પોતાની ભાષામાં પ્રગટ કરવાના છે.

આ કહેવું જેટલું સહેલું છે તેટલું કરવું સહેલું નથી. એક ભાષાની કૃતિ બીજી ભાષામાં ઉતારવામાં રહેલી મુશ્કેલીનું કારણ એ છે કે દરેક ભાષાની પ્રકૃતિ અને તેનું વ્યક્તિત્વ અલગ હોય છે. આથી દરેક ભાષા દરેક વસ્તુ પોતાની આગવી રીતે કહે છે. દરેક ભાષા સૈકાઓના વપરાશથી અને તેને બોલનાર પ્રજાના સામાજિક તથા સાહિત્યિક ઇતિહાસથી એવી વિશિષ્ટ રીતે ઘડાયેલી હોય છે કે તેના કણેકણમાં સંલગ્ન સૂચનો, સંસ્કારો અને સૂક્ષ્મ અર્થની તથા ભાવની છટાઓના ભંડારો ભર્યા હોય છે. અને તે બધાને માટે બીજી ભાષામાં સમાનાર્થ શબ્દો ભાગ્યે જ મળી આવે છે. ટૉલ્સ્ટૉયને તો સદ્ભાગ્યે મૉડ અને ગાર્નેટ જેવા કુશળ અને ખંતીલા અનુવાદકો મળ્યા હતા, તેમ છતાં તેઓ ઘણી વાર ફરિયાદ કરતા કે, મારા ગ્રંથો અનુવાદમાં ગાલીચાની અવળી બાજુ જેવા લાગે છે. આ તો ગદ્યના અનુવાદની વાત થઈ. કવિતાના અનુવાદની વાત કરીએ તો, ફ્રેંચ ભાષાના એક જાણીતા અધ્યાપકે કહ્યું છે કે, અંગ્રેજી ભાષામાં એક પણ ફ્રેંચ કવિતાનો એક પણ અનુવાદ એવો નથી, જેમાં મૂળની ચોટ અર્ધ કરતાં વધુ સચવાઈ હોય !

અનુવાદકમાં બે વસ્તુ તો હોવી જ જોઈએ. એક તો જે ભાષામાંથી એ અનુવાદ કરવા માગતો હોય તેનું સારું નિર્ભરયોગ્ય જ્ઞાન અને બીજી વસ્તુ તે પરભાષામાં વાંચેલી વસ્તુ પોતાની ભાષામાં બરાબર કહેવા જેટલો સ્વભાષા ઉપર કાબૂ.

આ રીતે જોઈએ તો અનુવાદકાર્યનાં બે અંગો છે. એક, પરભાષામાં કહેવાયેલી વસ્તુ પૂરેપૂરી સ્પષ્ટ રીતે સમજવી અને બીજું એ કે તેને પોતાની ભાષામાં યથાતથ પ્રગટ કરવી. અનુવાદક પોતે જ જો વસ્તુ પૂરેપૂરી સમજ્યો ન હોય, તો એના અનુવાદમાં બધો અર્થ આવી જ ન શકે. એટલે સારા અનુવાદ માટે તે અત્યંત આવશ્યક છે કે અનુવાદક મૂળ કૃતિને સમજવા બરાબર પ્રયત્ન કરે. અહીં સમજવું એટલે કૃતિમાં વપરાયેલા શબ્દો ઓળખી લેવા એટલું જ નહિ, પણ દરેકેદરેક શબ્દનો તે-તે સંદર્ભમાં જે વિશેષ અર્થ થતો હોય તે પકડવો. શબ્દોના ઘણી વાર અનેક અર્થો થતા હોય છે. એ ભિન્નભિન્ન અથવા એકસરખા લાગતા અર્થોમાંથી અહીં કયો અર્થ અભિપ્રેત છે એ પકડાય નહિ ત્યાં સુધી વાક્ય પૂરું સમજાય નહિ. મુખ્ય અર્થ નક્કી થયા પછી એ અર્થની આસપાસ સંલગ્ન ભાવો, ગર્ભિત સૂચનો અને

ગૌણ અર્થોનો જે પરિવેશ હોય છે તેનો વિચાર કરવાનો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ મૂળ કૃતિ સમજવી એટલે આ બધી સંકુલ અને સૂક્ષ્મ અર્થછટાઓ અને ભાવછટાઓ અનુભવવી, સહૃદયતાપૂર્વક એનો આસ્વાદ લેવો, એમાં સમરસ થવું.

તરવા-તંતરવાની પેઠે અનુવાદ પણ આપકળા છે. દરેક માણસ પોતાની રીતે અનુવાદ કરે છે. એના કોઈ નિયમો બતાવી શકાતા નથી. પણ સારા અનુવાદોનો અભ્યાસ કેટલેક અંશે મદદકર્તા થઈ પડે એમ લાગે છે. આપણે ત્યાં મહાદેવભાઈ [દેસાઈ], નરહરિભાઈ [પરીખ], સ્વામી આનંદ, ચંદ્રશંકર શુક્લ, વિશ્વનાથ ભટ્ટ, અંબાલાલ પુરાણી, સુન્દરમ્, મણિભાઈ દેસાઈ, ગોપાલદાસ પટેલ વગેરે સારા અનુવાદકોના ગ્રંથો સુલભ છે. એમાંના કેટલાક ભાગનો [મૂળ પુસ્તક પરથી] અનુવાદ પોતે કર્યા પછી એમના અનુવાદો સાથે સરખાવવો જોઈએ. આપણે અનુવાદ કરશું ત્યારે એની મુશ્કેલીઓનો આપણને ખ્યાલ આવશે, અને પછી એમના અનુવાદો જોતાં એનો ઉકેલ એમણે શી રીતે કર્યો છે તે જોવા મળશે. કેવળ અનુવાદ વાંચવાથી આ સમજાતું નથી.

નગીનદાસ પારેખ

['પરિચય અને પરીક્ષા' પુસ્તક]

અસ્મિતાના જ્યોતિર્ધર

ઈ. સ. 1088માં ગુજરાતના ધંધુકા ગામે જન્મી 84 વર્ષનું સાર્થક આયુષ્ય ભોગવી 1173માં પાટણ મુકામે કાળધર્મ પામનાર ગુજરાતની અસ્મિતાના પહેલા જ્યોતિર્ધર હેમચંદ્રાચાર્યે છંદ, શબ્દકોશ, મહાકાવ્ય, ચરિત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર આદિ ક્ષેત્રોમાં વિહાર કરી તેત્રીસ ગ્રંથો અને તેમાં લાખ ઉપરાંતના સંસ્કૃત શ્લોકો આપણને આપ્યા છે. તેમનું ચિંતન વ્યાપક અને પ્રેરક છે. તેમાંથી કેટલીક સૂક્તિઓનું આસ્વાદન કરીએ :

મેઘ વિના વૃષ્ટિ, બીજ વિના અંકુર અને સૂર્ય વિના દિવસ હોઈ શકે જ નહિ, તેમ દયા વિના ધર્મ હોતો નથી. તે દયા ઉપકાર વડે સિદ્ધ થાય છે. સજ્જનોએ કરેલો ઉપકાર વિપત્તિને દૂર કરે છે, વેરનો ઉચ્છેદ કરે છે.

કદાચિત સમુદ્ર મરુસ્થલતાને પામે, ચંદ્ર ઉષ્ણતાને ધારણ કરે, સૂર્ય અંધકારની પુષ્ટિ કરે, તોપણ હિંસા કરવાથી સુકૃત થાય નહિ.

સુમેરુથી અન્ય કોઈ સ્થિર નથી, આકાશથી બીજું કોઈ વિશાળ નથી અને સમુદ્રથી અન્ય કોઈ શુદ્ધ નથી, તેમ અભયદાનથી બીજું કોઈ હિત નથી.

ધર્મેન્દ્ર માસ્તર, 'મધુરમ'

['પ્રબુદ્ધ જીવન' માસિક : 2005]

આંખે કંકુના સૂરજ

શ્રી રાવજી પટેલનું 10મી ઑગસ્ટ, 1968ના રોજ અવસાન થયું. એ આવી રીતે થાપ દઈને કો'ક દિવસ ચાલ્યો જવાનો છે એની જાણ તો હતી જ; પણ આટલો જલદી જશે એવું નહોતું ધાર્યું. રાજરોગે એની જિંદગીને ટૂંકાવવા માંડી હતી, પણ રાવજીનો દિલેર મિજાજ એને ગાંઠતો નહોતો. મૃત્યુને ખિસ્સામાં ઘાલીને એ ફર્યો છે. એણે વાતોમાં કે પત્રોમાં મૃત્યુને ડોકાવા દીધું નહોતું. મારાથી કોઈ કોઈ વાર પૂછી દેવાતું : "રાવજી હવે કેમ રહે છે ?" એ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી વાતને વાળી લેતો : "આપણે કરવા જેવી વાતો કરીએ."

પ્રથમ મુલાકાતે રાવજી મને કંઈક અતડો લાગ્યો હતો. અમદાવાદમાં 'બુધ કાવ્યસભા'ના ઉપક્રમે કાવ્યસત્ર યોજાયું હતું ત્યારે રાવજી સાથે પહેલી મુલાકાત થઈ હતી. 'અજંતા'માં કૉફી પીતા થોડાક કવિમિત્રો બેઠા હતા. કવિતા સામયિક 'શબ્દ' ત્યારે નવું નવું પ્રકાશિત થયું હતું, મુખ્યત્વે એને વિશે વાતો થતી હતી. રાવજી કંઈક જુદા જ મૂડમાં બેઠો હતો. બધા ઊઠ્યા ને એણે સાઇકલ સંભાળી. પીપળાના સૂકા પાન જેવું શરીર સાઇકલ ખેંચતું હું જોઈ રહ્યો. 'આવજો'નો હાથ ઊંચો કરી એ ચાલ્યો ગયો. માંડ બે-ચાર શબ્દોની આપ-લે ને ઊંચો હાથ ને સાઇકલ ખેંચતું શરીર.

ઉનાળાની એક બપોરે 'સંદેશ'ની ઑફિસ પર શ્રી રાધેશ્યામ શર્માને ફોન કર્યો ને અચાનક રાવજીનો અવાજ સંભળાયો. મળવાની ઇચ્છા બન્નેને હતી, પણ બેએક કલાક પછી અમદાવાદ છોડતી ટ્રેનમાં મારે નીકળવાનું હતું. રાવજીએ રસ્તો કાઢ્યો; "ઑફિસેથી વહેલો નીકળીને આવું છું. આવું જ છું." સમય થઈ ગયો, પણ રાવજી ન દેખાયો. 'સંદેશ'ની ઑફિસ પર જવા જેટલો હવે સમય નહોતો. શ્રી 'સ્નેહરશ્મિ' ને હું નીચે ઊતર્યા, તો બારણામાં જ રાવજી ! અમે ત્રણે સાથે સ્ટેશને જવા નીકળ્યા. મેં પૂછ્યું : "કેમ મોડું થયું ?" ને એણે 'અશ્રુઘર' – એની પ્રથમ નવલકથા બતાવીને કહ્યું : "આ લેવા ગયો હતો." એણે સહી કરીને મારા હાથમાં મૂકી. રાવજી સૌનો લાડકવાયો હતો.

રાવજીના જીવનવૃક્ષનાં મૂળિયાંમાં રાજરોગની સાથે કંઈ કેટલાય વ્યાધિઓના રાફડા હતા. પણ એની ડાળીઓ પર તો કવિતાનાં હરિત પર્ણો ફૂટતાં જ જતાં હતાં. રાવજીને શ્રદ્ધા હતી : એની કવિતાનો શબ્દ જલદીથી નહિ ભુલાય. ભુલાય કે ન ભુલાયની એને ઝાઝી પડી નહોતી.

કીટ્સે કહેલું કે વૃક્ષને જેમ પર્ણો ફૂટે તેમ કવિને કવિતા ફૂટે. રાવજીની બાબતમાં આ સાચું ઠર્યું છે.

રાવજીની એક ગીતપંક્તિ છે : 'મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા.' એનાં અજવાળાં પહેરીને એના શ્વાસ એના શબ્દોમાં ઊભા છે.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

['પૂર્વાપર' પુસ્તક]

સંસ્મરણો

એ ચાતુર્માસી ભાગવતકથા

ત્યારે ચોમાસાના ચાર મહિના કેવા ચેતનથી ઊભરાતા હતા ! કેટલા ભાતીગળ ! કેટલા સભર ! ઉત્સવો, વ્રતો ને પર્વણીઓ. કથાવાર્તા, ગીતજોડકણાં ને રાસગરબા. પૂજાપાઠ, હોમજાપ ને દર્શનભજન. મેળામેળાવડા ને નાચગાન. ખાણીપીણી ને સાજશણગાર. એ હતું ચોમાસું ને એ હતો ચાતુર્માસ. દેવપોઢી એકાદશીથી દેવ ઊઠી એકાદશી. ભીમઅગિયારથી લઈને દેવદિવાળી સુધી.

દેવપોઢી એકાદશીએ, અષાડ સુદ અગિયારશે, બપોરે બે-અઢી વાગ્યે ડબગર શેરીમાં આવેલા ખાખી બાવાના મઠમાંથી પહેલવહેલું નગારું ધણધણે. રોજ સવારના ચારપાંચ વાગ્યાથી દિવસ શરૂ કરતાં દાદીમા બપોરે થોડાંક આડે પડખે થયાં હોય. આઘેથી નગારાનો ધણધણાટ કાને પડતાં તરત ઊઠીને બહાર જવાનો સાડલો પહેરે. ત્યાં તો જીવી ગોરાણી, કાશીકાકી કે મણિકાકીનો સાદ પડે. પાંચેક વરસના દીકરાના દીકરાને આંગળીએ વળગાડીને દાદીમા એ બેચાર આધેડ વિધવા પાડોશણોની સંગાથે ભાગવતી કથા સાંભળવા બાવાના મઠમાં પહોંચી જાય. ત્યારથી તે ઠેઠ દેવદિવાળી સુધીના ચાતુર્માસનો આ તેમનો વણતૂટ્યો નિત્યક્રમ.

મઠમાં પાકટ વયના ત્રીસેક શ્રોતાજન. અડધી સ્ત્રીઓ, ચારપાંચ બાળક. વ્યાસપીઠ પર કાળિદાસ ભટ્ટ બિરાજમાન હોય. ગોરો વાન. કાંઈક સ્થૂળ કાયા. અધખુલ્લા શરીર પર જનોઈ. આડું સફેદ ઉપરણું. ભરેલું, ગોળ, તેજસ્વી પ્રસન્ન મુખ. ઊંચા કપાળ પર ત્રિપુંડ ને વચ્ચે મોટો લાલ ચાંદલો. લાંબી, ઘાટી, છેડે ગાંઠવાળી શિખા. ગળામાં રુદ્રાક્ષમાળા. જન્માષ્ટમી જેવા પર્વના દિવસે ગળામાં ગુલાબી કરેણની ફૂલમાળા, કાને ફૂલનાં કુંડળ, બાવડે ફૂલનાં કડાં. આખા ખંડને ભરી દેતા, સૂરીલા, ગંભીર કંઠે કથાના શ્લોક વાંચે. લલકારે. વિવરણ કરે. આખ્યાન કહે. દૃષ્ટાંતો કહે.

સ્તોત્ર ને ગીતની પંક્તિઓના મનોરમ લય એમને કંઠેથી ઝરણાંની જેમ જ્યારે વહી આવતા, ત્યારે ભાવિક શ્રોતાઓ રોમાંચિત ને ગદ્ગદિત થઈ જતા. દાદીમાને પડખે કે ખોળામાં બેઠેલા શિશુ પૌત્રનું નાનકડું, ઊઘડતું ચિત્ત અહીં રોજિંદા સંસ્કારથી સાવ અનોખા વિવિધ શ્રાવ્યદૃશ્ય સંસ્કારો ને ભાવો ઝીલે. અવારનવાર તરબોળ બને.

શ્લોકનું ગૂંજન ને ગાન. કથાકથનના રાગરંગી આરોહઅવરોહ. પ્રસંગે થતી આરતી. શ્રોતાઓના ભાવુક ને ભાવિક પ્રતિભાવ. ભટ્ટમહારાજની ગરવી, શાંત પવિત્રતાનો ભાવ પ્રેરતી મુદ્રા. વચ્ચે ભટ્ટ પહોરો ખાય ત્યારે ગવાતાં ધોળના ઢાળો ને પંક્તિના ટુકડા. મઠમાં ગુલાબી ને પીળી કરેણ ને મોગરા જેવાં ફૂલો ને તુળસીપાન. કથાની પૂર્ણાહુતિનું 'અચ્યુતં કેશવં શ્રીરામનારાયણં'....

મઠમાં પેસતાં ડાબી બાજુની ઊભણી પર બેઠેલો મઠનો બાવો અબોધ બાળમનમાં ડર, ધાક ને અહોભાવનો સંચાર કરતો. આગળ ધૂણી ધખતી હોય. બાજુમાં ત્રિશૂળ. શરીરે, મોઢે ને જટા પર ભભૂત. ગાંઠગૂંચવાળી, શિખર જેમ વીંટાળેલી જટા. તેના ફરતી રુદ્રાક્ષની માળાઓ. બે સાગરીતો ને ભક્તો અડખેપડખે બેઠા હોય. અધબીડી, રતાશપડતી આંખે ચલમની ઘૂંટ લેવાતી હોય. ભાગ્યે કશી બોલચાલ.

ને એ બાવાથીયે વધુ ડરામણું, મઠના આંગણાને છેવાડેનું, બાવાને સમાધિમાં બેસવાનું ભોંયરું; ઘાસછવાયું, ઓઝીસાળાવાળું, બંધિયાર, અંધારિયું.

કોઈ કોઈ કથાતંતુની સાથે પણ પૌત્રનું શિશુચિત્ત સંધાતું. બાળકૃષ્ણનાં મસ્તીતોફાન, ગોપીઓનાં લાડ. ખાંડણિયો તાણતા, પૂતનાનો જીવ ચૂસતા, કાલીનાગ નાથતા, ગોવર્ધન ઊંચકતા, ગોપીઓનાં લૂગડાં સંતાડતા કૃષ્ણ. પ્રહ્લાદને પહાડ પરથી પછાડતો 'હરણાકશ' હિરણકશ્યપ. ધગધગતા છતાં ઉપર ચાલતી કીડીહારવાળા થંભને બાથ ભીડતો બાળ પ્રહ્લાદ. હિરણ્યકશ્યપને નખે કરી ચીરી નાખતા નરસિંહ ભગવાન. એક પગે ઊભો રહી, પછી તો પવન પીને તપ કરતો નાનકડો ધ્રુવ. ત્રણ પગલાં ભરતા ને બળિરાજાને પાતાળમાં ચાંપતા વામન ભગવાન. નાગનાં નેતરાં ખેંચી દરિયો વલોવતા દેવદાનવ. દેવોને અમૃત વહેંચતી મોહિની. રાહુનું માથું ઉડાડી મૂકતા વિષ્ણુ. અંતકાળે દીકરા નારાયણને સાદ પાડતો અજામિલ. હરણના બચ્ચાને પાળતા, પાલખી ઊંચકાતાં ઠેકડા મારતા જડભરત. યયાતિ, શર્મિષ્ઠા. ધુંધુમાર... એવું એવું થોડું થોડું મન પર છવાઈ જતું. રીઢા શ્રોતાઓથી માંડીને સંવેદનશીલ, અવિકસિત બાળમાનસ સુધીની બધી રુચિઓને એ ચાતુર્માસી કથાના રસથાળમાંથી ભાવતાં ભોજન મળી રહેતાં.

*

વીર વિક્રમને સથવારે

ઉજેણી નગરી. એના ચોસઠ ચોક ને ચોરાશી ચૌટા. ભેટે તલવાર બાંધી, અંધારપછેડો ઓઢી રોજ રાતે નગરચર્યા જોવા ને દુખિયાંનાં દુઃખ ભાંગવા વીર વિક્રમ નીકળી પડે છે. વિદ્યાકળા ને ભેદભરમોમાં ઉસ્તાદ ગાંગલી ઘાંચણ બધી ગૂંચવણોમાં હાથવગી હોય છે. આગિયો વેતાળ ને બાવો બાળનાથ ને એવા બીજા કૈંક પોતપોતાના રંગો પૂરે છે. દેવી-દેવતા, રાક્ષસ-ડાકણ અને કાળા માથાના માનવીઓની એ ગેબી, ચમત્કારભરપૂર સૃષ્ટિના નવેય રસથી ત્યારે બાલુભાઈ અમને તરબોળ કરી દેતા.

શ્રોતાઓમાં અમે સાતઆઠ વરસના ચારપાંચ છોકરા, એક-બેની માવડીઓ, ને પાડોશની એકબે આધેડ બહેનો – જો ઘરના કામકાજથી એ પરવારી હોય તો – રાતના આઠ સાડા આઠ થતાં બાલુભાઈની નાનકડી ઓશરીમાં ગૂંચળું વળીને

બેસી ગયાં હોઈએ. પોષના વચગાળાની ટાઢ. ધાબળી કે પાણકોરાની પછેડીમાં ગોટમોટ હોઈએ તો ય ધ્રૂજથી સાવ ન બચીએ. વાળુપાણી પતાવીને બાલુભાઈ ભીંતને અઢેલી, ઓઢીને બેઠા હોય. અંદરના ઓરડામાંથી ઘાસલેટના ટમટમિયાનો પીળાશપડતો આછોઝાંખો ઉજાસ ઓશરીમાં ડોકાતો હોય. બાલુભાઈની કંપાઉન્ડરની નોકરી. રોટલા નીકળી રહે. આડોશપાડોશનાં બીજાં બધાંની જેમ સાદું, કરકસરિયું જીવન.

અસ્ત્રીચરિત જોવા નીકળતા વિક્રમની વાત બાલુભાઈ માંડે. વિક્રમ ને વેતાળની વાત માંડે. ઢૂંઢા રાક્ષસની વાત માંડે. ક્યાંક રૂંવાડાં ખડાં થઈ જાય. ક્યાંક શ્વાસ અધ્ધર રહી જાય. બહારના અંધારામાં કશોક અવાજ થતાં જ અમે ઝબકી ઊઠીએ ને ઓઢણાની ઓથમાં વધુ સંકોડાઈ, થોડોક સિસકારો બોલાવી વાર્તાના વહેણમાં પાછા ડૂબી જઈએ.

આડોશપાડોશના અમે સૌ બે કે ત્રણ ઓરડીના રહેનાર. મકાનો પણ પચાસેક વરસ પુરાણાં. ગુજરાન ચાલે એથી વધુ કોઈની ત્રેવડ નહીં. એ અછત ને ઓછપમાંથી ઊંચકાઈને પહોંચી જતા અમે ઉજેણીનગરીમાં. ત્યાં કોઈક વાર મધરાતના સૂનકારમાં, હાડ થિજાવે એવો વિલાપ કરતી રૂપસુંદરીને અમે વિક્રમને સથવારે પૂછતા, "કોણ છે તું ? ડેણ છે, ડાકણ છે કે કાળા માથાનું માનવી ?" કોઈક વાર રાક્ષસની બોડમાં અમે વિક્રમની સાથે સંતાઈ જતા. અને આવી પહોંચેલા રાક્ષસના 'માણસ ગંધાય, માણસ ખાઉં' એવા બરાડાથી થથરી રહેતા.

આવી પળોમાં, વાર્તા કહેતા બાલુભાઈની શારીરિક મૂર્તિ અમારી આંખ સામેથી ઓગળી જતી. એમના શબ્દો ઓગળી જતા. સ્થળ ને કાળ પણ ઓગળી જતા. રહેતા માત્ર વાર્તાના પ્રસંગો ને પાત્રો. આંખ સામે જ એ જીવતાંજાગતાં દેખાતાં ને સાથોસાથ મુખ્ય પાત્ર પણ અમે જ બની રહેતા. કોણ જાણતું હતું કે ત્યારે અબુધપણે સંજોગવશ વાર્તારસનો જે નશો કર્યો, તેથી હંમેશને માટે એના હરેડ બંધાણી બની બેસીશું ?

આ પછી પંદરેક વરસ બાદ ગામનું ઘર ખાલી કરીને શહેરમાં વસવાટ કરવા અમારે જવાનું થયું, ત્યારે વરસોથી ખાલી પડેલો બાપદાદાનો પટારો વેચવા કાઢ્યો. એમાંથી જે બે-ચાર જૂનીપુરાણી ચીજ નીકળી તેમાં એક હતી હસ્ત-લિખિત જૂની પોથી : શામળ ભટની 'બત્રીશ પૂતળીની વાર્તા'. દાદીમાના બાપુ એ વાંચતા હશે કે વંચાવતા હશે. બાલુભાઈ જેવા વાર્તાકથકો હતા આ જ પરંપરાના વાહક.

એ ઘરના ધૂંધળા ઉજાસમાં, બચપણની મુગ્ધતામાં, ગામડાની નવરાશ-નિરાંતમાં, નાનકડા જૂથ સાથે સહિયારાપણે વાર્તા સાંભળતાં કલ્પનાને જે રોમાંચક સ્વૈરવિહાર કરવા મોકળું મેદાન મળતું એની તો, ભાઈ ! વાત જ ન્યારી.

*

'એને ફળ્યાં એવાં સૌને ફળજો'

ચોમાસું એટલે માત્ર વરસાદની ઋતુ નહીં. ચોમાસું એટલે પરબ, પરવણી, વ્રતો-તહેવારોનો મેળો. એ રીતે શ્રાવણ મહિનો ચારેય મહિનામાં અદકો. એની એકએક તિથિ જીવતી. બળેવ, બોળચોથ, નાગપાંચમ, રાંધણછઠ્ઠ, ટાઢી સાતમ, ગોકળ-આઠમ, શ્રાવણિયા સોમવાર, કાંઠાગોર્ય, સૂરજપાંદડાં... વ્રતનાં ઊજમણાં અને ભાવતાં ભોજન, છોકરાંઓને ઉપરાઉપરી મિજબાની, તનમન બન્નેને ધરવતી. મેઘરાજાનો ધમધમાટ ઓસર્યો હોય, શ્રાવણનાં સરવડાં ને ઝરમરની મીઠાશ સૌ માણતા હોય, રોજિંદા કામની ઘરેડમાં ખોવાયેલાં–દટાયેલાં મા, બહેન, ભાભી, માસી, ફઈનાં રૂપ બદલાઈ જાય, એમનામાં જુદો પ્રાણ ધબકે, જીવવામાં કાંઈક અવનવો રસ પુરાય. હોંશઉમંગ રેલાય. ભેગા મળીને માણવામહાલવાના અવસર ઉપર અવસર.

પણ આ બધામાં એક પાસું સ્મરણ સળવળતાં, બધાંની ઉપરવટ તરી આવે. મેઘાણીના 'કંકાવટી'માં જે જોઈએ છીએ તે અમારી જ તે વેળાની જીવતીજાગતી સૃષ્ટિ. શ્રાવણિયા સોમવારની વાર્તા, બોળચોથની વાર્તા, નાગપાંચમની વાર્તા, શીતળાસાતમની વાર્તા, જયાવિજયાની વાર્તા. સત્યનારાયણની કથા, ભાગવત-સપ્તાહ. આઠદસ બાઈઓ-બહેનો ને દસબાર છોકરાં, નાહી-ધોઈને સવારે કોઈની ઓસરીમાં ભેળાં થાય. દાદીમા, કોઈ પાકટ ઉંમરની બાઈ કે ગોરમહારાજ પરબની, તિથિની કે વ્રતની વાર્તા માંડે. લોકસમાજનાં સાધારણ સુખદુઃખની, આસ્થાની, દેવી-દેવતાના ચમત્કારો, શાપ ને વરદાનની, ધરમની કસોટીની કે અધરમના દંડની, પાપપુણ્ય – એ બધાંના ભાતીગળ સ્વાદની સૃષ્ટિ બાળમાનસ પર છવાઈ જાય.

એ વ્રતકથાઓનાં પાત્રો અમારી આસપાસના લોહીમાંસવાળા લોકોથી પણ વધુ સાચાં અને જીવતાં. એ ઘટનાઓ અમારી આસપાસમાં, અમારા કે પડખેના જ કોઈક ગામમાં જાણે કે ઘટેલી. અમારી ને અમારા જેવાની જ એ વાતો. એમાં પશુપંખી, ઝાડછોડ, માણસ અને દેવી-દેવતા વચ્ચે કોઈ એવા વાડા નહીં. બધાં એક તાંતણે જોડાયેલાં. કોઈક વધુ બળિયાં કે સુખિયાં, તો કોઈક ઓછાં, પણ બધાંયે સામાન્ય માણસની જેમ ગમાઅણગમા, રોષતોષ, સારપભૂંડપ, કૂડકપટ, ડરભડક, ઉલ્લાસઉમંગ ને આશાનિરાશાથી તરવરતાં.

કચડાયેલાં-તરછોડાયેલાં ને હીણાતાં-દુભાતાં માટે એ વ્રતકથામાં ભારે પક્ષપાત. એ દેવી-દેવતાઓ હંમેશાં દીનદુખિયા, અનાથ ને નિરાધારનાં બેલી બને. બધું સહી લેતાં અને તોયે માણસાઈ ન ચૂકતાં, પોતાનો ધરમ જાળવવા મથતાં, મુખ્ય પાત્રોની સાધારણ માનવસહજ સરળતા, ત્રુટિ, કુટિલતા, ઉદારતા ને કૃપણતા દર્શાવતી પરિસ્થિતિઓ; ઘડીમાં રૂઠતા, ત્રૂઠતા દેવતાઓ, તડકીછાંયડી – એવી એવી સામગ્રીથી એ કથાસૃષ્ટિ રચાઈ અને રસાઈ છે.

સૌથી વધુ પીડિત-શોષિતનું પ્રતીક હતી ઘરની સૌથી નાની વહુ – સાતમી વહુ. નિરાધાર, કચડાતી, દેવોની દયાકૃપાને સૌથી વધુ પાત્ર. ઘરનાં સૌએ તો ખાધી હોય,

પણ એને બિચારીને ખીરનો છાંટોયે ન મળે. વાસણને ચોંટેલું ઉખેડીને એણે ભેગા કરી રાખેલા ઉખરડા પણ કોઈક ખાઈ જાય. અને ત્યારે પણ દુખિયારણ, સગર્ભા, નપીરી નાની વહુ 'જેણે ખાધા એનું પેટ ઠરજો' એવો રાજીપો દેખાડે. નાગણ મા બચ્ચાં જણતી જાય એ દૃશ્ય તે ન જીરવી શકે, થથરતા હાથમાંથી દીવો પડી જાય, કરડવા આવેલાં બે પરડકાં ખાંડિયાબાંડિયાં, 'ખમ્મા મારાં ખાંડિયાંબાંડિયાં વીરને' એવી બહેનની દુવા સાંભળીને ઊલટા ભેટ આપી જાય, નાગબાપાના મોંમાં બીતાં બીતાં નાખેલા કોણી સુધીના હાથે સોનાનો ચૂડો થઈ જાય, દુખણીનાં બધાં દુઃખ ફીટે.

વ્રતકથાકાર અચૂક સાસુની સામે વહુને પક્ષે, જેઠાણીની સામે દેરાણીને પક્ષે, માનીતીની સામે અણમાનીતીને પક્ષે રહે છે.

આ વાતો ભોળા, અભણ, મુગ્ધ, આસ્થાળુ ગ્રામજનોની છે. આ વ્રતકથાઓમાં બધાયે રસ રેલાતા. આ કથાઓમાં બોલચાલના લહેકાલટકા, વર્ણન-છટા, એક-બે વાક્ય કે શબ્દગુચ્છથી ચિત્ર ખડું કરવાની તાકાત, સહજસિદ્ધ અલંકારો, પરિસ્થિતિ જીવંત કરી દેતા ટૂંકા સંવાદ – એ બધાને લીધે પ્રસંગોની કેટલીય ક્ષણો અને પાત્રોની રેખાઓ શ્રોતાઓના ચિત્તમાં હંમેશને માટે કોતરાઈ જાય છે.

આ પાત્રોની (અને લોકોની) દેવીદેવલાંમાં ને ચમત્કારપરચામાં ભોળી આસ્થા, છેતરામણી આશા, આટલાં અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, અજ્ઞાન – એવા એવાની સામે બંધ આંખે પણ આપણે વાંધાવચકાની આંગળી તાકી શકીએ. પણ વ્રતકથાઓનો કૌતુકરસ, એમની કવિતા, એમની શબ્દલીલા, લેખણને બે-ચાર લસરકે સધાતું ભાવાંકન – એવી અઢળક સંપત્તિનું શું ?

અને સૌથી વધુ તો દીન-દુખિયાં, કચડાયેલાં-દટાયેલાં અને નિરાધારને એનાથી મળતો આધાર, થોડોક મુક્ત શ્વાસ લેવાનો અવકાશ, ટકી રહેવાનું બળ, થોડોક પવિત્રતાનો આસ્વાદ, એ સાંસ્કારિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યનાં મૂલ થઈ શકે ખરાં ?

હરિવલ્લભ ભાયાણી

['તે હિનો દિવસા : ...' પુસ્તક : 2003]

મારી કવિતા

કવિતા ! મારી કવિતાને હું કવિતા કહેતો નથી. હું કવિ છું એવું હું માની જ શક્યો નથી. મને વિચારો ગોઠવતાં આવડતું નથી. મારા જીવનમાં કલા નથી, માત્ર લાગણીઓ છે. અને મારી કવિતા પણ તેવી જ છે. હું જે કાંઈ લખું તે મને જ આનંદ આપી શકે તેવુંયે થતું નથી. હું શૅલી કે શેક્સપિયર વાંચતો હોઉં છું ત્યારે ઘણી વખત મન થઈ જાય છે જાણે મારી કવિતાને, એ કાગળોને બાળી નાખું.

કલાપી

[તા. 14-1-1898નો પત્ર : 'કલાપીના 144 પત્રો' પુસ્તક]

કૂવો અને હવાડો

પ્રાચીન કાળથી અનેક પ્રકારનાં રાજકીય તંત્રો અને વાદોનો માનવસમાજ અખતરા કરતો આવ્યો છે. એકહથ્થુ રાજ, પ્રજારાજ, રાજાશાહી, તાનાશાહી, બહુમતશાહી વગેરે અનેક પ્રકારનાં તંત્રોની ચર્ચાઓ ચાલ્યા જ કરે છે.

આનો અર્થ એટલો જ કે મનુષ્યને સુખી થવા માટે કોઈ પ્રકારના રાજતંત્રનું અસ્તિત્વ આવશ્યક છે એમ સૌને લાગે છે ખરું; પણ તેનું આદર્શ બંધારણ હજુ તે ખોળી શક્યો નથી. વિચાર અને અખતરા કરતો આવ્યો છે, અનુભવ લેતો આવ્યો છે, પણ હજુ કોઈ અખતરો લાંબા વખત સુધી સંતોષકારક કામ આપનારો સાબિત થયો નથી.

દુનિયાના આજના ડાહ્યા માણસો અને તેમને અનુસરનારા દેશો ત્રણ મુખ્ય વર્ગમાં વહેંચાયેલા છે એમ કહી શકાય : પ્રજાકીય બહુમતશાહી (ડેમોક્રેસી), લશ્કરી તાનાશાહી (ફાસિસ્ટ ડિક્ટેટરશિપ) અને મજૂરોની તાનાશાહી (સામ્યવાદી ડિક્ટેટરશિપ).

આપણા પોતાના દેશ માટે પ્રજાકીય બહુમતશાહી બંધબેસતી થઈ શકે એવો આપણા દેશના બહુ મોટા ભાગના સુજ્ઞ પુરુષોનો મત છે. પણ એ મૂળ પાયો સ્વીકાર્યા બાદ પણ મતાધિકાર, ચૂંટણીઓ, રાજકીય પક્ષો વગેરેના પ્રશ્નો ઓછા ઝઘડા અને ખુનામરકી કરાવનારા તથા મૂંઝવનારા નથી. કાના, માત્ર, જોડણી, વ્યાકરણ, વિરામચિહ્ન વગેરેની એક પણ ભૂલ ન હોય, અને બહુ સુવાચ્ય અક્ષરે લખાણ લખ્યું હોય, છતાં કાયદો વસ્તુ જ એવી છે કે જેનો અપ્રામાણિક ઉપયોગ કરવાના માર્ગો નીકળી જ આવે છે. કાયદાની સ્થાપના દંડશક્તિ પર શ્રદ્ધા રાખનારાઓએ કરેલી હોય છે. અનેક રીતે એ દંડશક્તિ નબળી નીવડે છે. પણ એ બધી નબળાઈઓનું એકમાત્ર કારણ બતાવવું હોય તો તે શાસિત પ્રજાનું ચારિત્ર છે.

‘કૂવામાં હોય તેટલું હવાડામાં આવે’ એ કહેવત જાણીતી છે. ‘તેટલું’ની સાથે ‘તેવું’ પણ ઉમેરી શકાય. એટલે કે ‘કૂવામાં હોય તેટલું ને તેવું હવાડામાં આવે.’ કૂવા કરતાં હવાડામાં ઓછું આવે, એમ બને છે જ. તેના કરતાં વધારે ન આવી શકે એ દેખીતું છે. વળી, કૂવાનું પાણી ચોખ્ખું હોય પણ હવાડામાં બગડે એમ બને; પણ કૂવાનું દૂષિત હોય અને હવાડામાં ચોખ્ખું આવે એમ બને નહીં. માટે કૂવા ઉપરાંત હવાડાની ચોખ્ખાઈ પર ધ્યાન આપવાની જરૂર રહે ખરી. પણ કૂવો ખરાબ હોય અને હવાડો ચોખ્ખો રહે એમ બને નહીં.

હવાડો એ શાસકવર્ગ છે. કૂવો એ સમસ્ત પ્રજા છે. ગમે તેવા કાયદાઓ અને બંધારણ ઘડો, સમસ્ત પ્રજાના ચારિત્ર કરતાં શાસકવર્ગનું ચારિત્ર ઘણું ઊંચું હોય એમ બનવાનું નહીં; અને પ્રજા પોતાના ચારિત્રથી જેટલા સુખસ્વાતંત્ર્યને લાયક હોય તેથી વધુ સુખસ્વાતંત્ર્ય ભોગવી શકશે નહીં. જે રાજ્યપ્રણાલિકામાં શાસકવર્ગ

કેવળ દંડશક્તિ જ મેળવતો નથી, પણ સાથે ધન અને પ્રતિષ્ઠા પણ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમાં શાસકવર્ગનું ચારિત્ર પ્રજાના એકંદર ચારિત્ર કરતાં વધારે હીન બને એવી બધી અનુકૂળતાઓ હોય છે. અને છેવટે શાસકવર્ગ પેદા થાય છે શાસિતોમાંથી જ. એટલે શાસિત પ્રજાના હીનતર ભાગના હાથમાં શાસન રહે એવું ધીમે ધીમે પરિણામ આવે છે. સર્વે પ્રકારની રાજ્યપ્રણાલિકાઓ થોડા વખતમાં સડવા માંડે છે તેનું આ જ કારણ છે.

આથી, પ્રજાના હિતચિંતકોએ તેમજ પ્રજાએ પણ સમજવું જોઈએ કે સુખસ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ કેવળ રાજકીય બંધારણ અને કાયદાઓની સંભાળપૂર્વક રચના કે ઉદ્યોગો વગેરેની યોજનાઓ દ્વારા સિદ્ધ નથી થવાની, કેવળ શાસકવર્ગમાં થોડા સારા માણસો હોવાથીયે નથી થવાની, પણ સમસ્ત પ્રજાની ચારિત્રવૃદ્ધિ તથા શાસકવર્ગના ઘણા મોટા ભાગની ચારિત્રવૃદ્ધિ દ્વારા જ થશે. સારા કાયદાઓ અને યોજનાઓ મદદ કરી શકે, પણ તે કેવળ સાધનરૂપે; મૂળ કારણ બની શકે નહીં. જો પ્રજાને દુઃખી કરવા માટે તે જ પ્રજાના માણસોની જરૂર પડે એમ હોય તો દુષ્ટમાં દુષ્ટ વિજેતા બળવાન ચારિત્રવાળી પ્રજાને લાંબો વખત સુધી રંજાડી શકે નહીં. અને સુખી કરવા માટેયે તે જ પ્રજાના માણસોની જરૂર રહેતી હોય (અને તે તો હંમેશાં રહે જ) તો ધર્માત્મા રાજા અને પ્રધાનમંડળ પણ ચારિત્રશૂન્ય પ્રજાને લાંબો વખત સુધી સુખી રાખી શકશે નહીં.

પણ આપણે તપાસીશું તો જણાશે કે આપણે આથી ઊલટી શ્રદ્ધા પર કામ કરીએ છીએ. આપણે માનીએ છીએ કે સામાન્યવર્ગ બહુ ભારે ચારિત્રવાન ન હોય, પણ સારા પગારો વગેરે આપી શાસકવર્ગ માટે તેમાંથી આપણે સારા ચારિત્રવાન માણસો મેળવી શકીએ ખરા, અને તેમની મારફતે જનહિતની યોજનાઓ તથા કાયદાઓ ઘડી પ્રજાને સુખી કરી શકીએ. આ, મેલા પાણીમાં થોડું ચોખ્ખું પાણી મેળવી બધું પાણી સારું કરી શકાય એના જેવી શ્રદ્ધા છે. આમ બની તો શકતું નથી, પણ સર્વત્ર પ્રચલિત આ શ્રદ્ધાનું પરિણામ એ આવે છે કે શાસિતવર્ગ પોતાની બધી સુખસગવડો માટે રાજ્ય તરફ જ જુએ છે, ખામીઓ માટે તેનો જ વાંક કાઢે છે અને જુદા જુદા પક્ષોની ચળવળોના તથા તોફાન કરાવનારાઓના શિકાર બને છે. જાણે ચૂંટણીઓ અને સરઘસો, પરિષદો, સમિતિઓ, ભાષણો, હડતાલો અને રમખાણો જ પ્રજાકીય શાસનનાં અંગો હોય ! આટલું છતાં પ્રજાઓમાં વ્યવસ્થિત જીવન ચાલે છે તેનું કારણ રાજ્યના કાયદા કે વ્યવસ્થાશક્તિ નથી, પણ આ બધી ધાંધલો છતાં પ્રજાના મધ્યમ વર્ગોમાં રહેલી નૈસર્ગિક વ્યવસ્થાપ્રિયતા અને શાંતિપ્રિયતા છે.

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

[‘સમૂળી ક્રાન્તિ’ પુસ્તક]

'જાને ક્યૂં આજ તેરે નામ પે રોના આયા...'

આજે સવારના પહોરમાં જ ગીતની એક કડીએ મને ઊંઘમાંથી જગાડી દીધો : "જાને ક્યૂં આજ તેરે નામ પે રોના આયા." એ ગીત બેગમ અખ્તરના સૂર પહેરી-ઓઢીને આવ્યું હતું. ચારપાંચ વર્ષ પહેલાં એ ગીત સાંભળતાં રોક્યાં રોકાય નહિ એવાં આંસુથી મારું ઓશીકું ભીંજાયું હતું.

બેગમસાહેબાનું અવસાન થયું તે રાત્રે, એમના સૂરોના શ્રવણથી ધન્ય થયેલા કૃતજ્ઞ રસિકજનોએ એમને રેડિયો મારફતે શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી હતી. દરેક જણ ભરાયેલા હૈયે, મોં વાટે બે શબ્દો બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. સાંભળતાં સાંભળતાં હૈયું ભરાઈ આવતું હતું. છેવટે અચાનક બેગમસાહેબાના ગળામાંની એ ગઝલ રેકર્ડમાંથી ઊમટી રહી...

અય મુહબ્બત તેરે અંજામ પે રોના આયા.
જાને ક્યૂં આજ તેરે નામ પે રોના આયા.

ત્યાં સુધી તો આંસુઓનો બંધ મેં ફૂટવા દીધો નહોતો. પાંચ દાયકા વટાવી ચૂકેલા મારા જેવા માણસને એ ગઝલ સાંભળીને આટલું હીબકે હીબકે રડવાની કોઈ જરૂર નહોતી. આંખોમાંથી વહી રહેલી એ ધારાની મને પણ નવાઈ થતી રહી હતી.

એ ગઝલ લખનારા શકીલ તો આજે હયાત નથી અને એ કડીએ કડી આંસુથી ભીંજવીને ગાનારાં બેગમ અખ્તર પણ નથી. તોય અંદર રૂંધાયેલાં આંસુ માત્ર અચાનક સરવા માંડે છે. આરસપહાણ સિવાય બીજા કોઈ પણ પથ્થર વડે તાજમહાલના ચણતરની કલ્પના જ થઈ શકતી નથી. તેવી જ રીતે કેટલીક ગઝલો બેગમ અખ્તરના સિવાય બીજા કોઈના પણ અવાજમાં સ્વીકારવી જ અશક્ય લાગે છે.

બેગમ અખ્તરના ગાનનો મેળાપ આમ અચાનક જ થઈ ગયો હતો. ઘણાં વર્ષો પહેલાંની વાત છે. મુંબઈનું રેડિયોસ્ટેશન એ વખતે બેલાર્ડ પિયર પાસેના એક મકાનમાં હતું. એક મોટો એવો હૉલ. એને અડીને જ એનાઉન્સરનો ઓરડો. ગીતો, સંગીતિકા, ભાષણો બધા જ કાર્યક્રમો એ એક જ હૉલમાંથી થતા. પાસે જ બુખારીસાહેબની ઑફિસ. હૉલની બહાર, કાર્યક્રમ માટે આવનાર લોકોને બેસવાના ઓરડામાં એક ટેબલ પર રેડિયોસેટ હોય. ઓગણીસસો સાડત્રીસની આસપાસની વાત. ખેડૂતોના કાર્યક્રમોમાં ગીત-ભજન વગેરે ગાવા માટે, તો ક્યારેક વળી વચ્ચે કોઈ એક નાટિકામાં કામ કરવા માટે મારે જવાનું થતું. પાંચ રૂપિયાની કડકડતી નોટ મળતી, પણ આકર્ષણ હતું તે પેલા ઓરડામાંના રેડિયોનું. એ વખતે પાર્લામાં બહુ બહુ તો ચાર-પાંચ ઘરમાં રેડિયો હશે. આ બાજુ રેડિયોસ્ટેશન પર શમસુદ્દિનખાંસાહેબ, કામુરાવ મંગેશકર, રત્નકાંત રામનાથકર, ગોવિંદ યલ્લાપુરકર,

નિમકર એનાઉન્સર, એકાદ-બે સારંગિયા એવા લોકોની મંડળી રહેતી. પાંચ રૂપિયાવાળા ગાનારાઓમાં હું, આર. એન. પરાડકર વગેરે રેડિયોસ્ટાર હતા. પણ રેડિયોસ્ટેશનમાં જવાનો મુખ્ય હેતુ તો ત્યાં રેડિયો સાંભળવા મળે એ રહેતો. ભલે ને પાંચ રૂપિયાવાળો કેમ ના હોઉં, પણ 'રેડિયોસ્ટાર' હોવાથી મારે માટે ત્યાં પ્રવેશ ખુલ્લો હતો.

એક દિવસ જોઉં છું તો રેડિયો સામે હાડે ઊંચાપૂરા ઝુલ્ફિકારખાન બુખારીસાહેબ પોતે ઊભા છે અને એમની આજુબાજુ ઘેરાયેલા બધા બજવૈયા. રેડિયો પરથી અફલાતૂન ગઝલ ચાલી રહી હતી. ગાનારી બાઈ 'અખ્તરી ફૈઝાબાદી' છે એવું જાણવા મળ્યું. અતિતારના સૂરે અવાજ થોડોક ફાટતો અને બુખારીસાહેબથી માંડીને બધાની 'સુભાનલ્લા' કહેતાં દાદ મળતી. એટલામાં શરૂ થયું 'દીવાના બનાના હૈ તો દીવાના બના દે', અને અખ્તરીબાઈ ફૈઝાબાદી નામ અને એ સૂરોનાં છૂંદણાં મનમાં ત્રોફાઈ રહ્યાં.

જિંદગીમાં ગાનસૃષ્ટિના ત્રણ માણસો મને એવા મળ્યા કે એ લોકો ફક્ત ગાવા માટે જ ગાતા હતા. એમને ઘરાણું સિદ્ધ કરવું નહોતું. પોતાની કરામત બતાવવાની નહોતી. કોઈને માત કરવાના નહોતા. એક બાલગંધર્વ, એક બરકત અલી અને એક બેગમ અખ્તર. એમના ગાનમાંથી ગાયકી ક્યારેય છૂટી નથી. એમના ગળામાંથી નિરંતર લહેરાયે જતું ગાયન સ્વયંભૂપણે જ બહાર આવતું. કોઈ જાતનો આડંબર નહિ. કોઈ પણ પરંપરાને આગળ લઈ જવાની નહોતી. આ બાજુ ભલભલા તબલચીઓ પોતાની મુશ્કેલ કરામત બતાવી રહ્યા છે, જાતજાતની લગ્ગીચાટ થઈ રહી છે. અને બેગમ અખ્તરના શબ્દો હળવેકથી આવીને ઝૂલતી ડાળી પર બેસનારાં પંખીડાંની જેમ પડાવે પહોંચે છે.

બેગમ અખ્તર, બરકત અલી અને બાલગંધર્વના સૂરોની લગની પાછળ તો, માડગૂળકરની ભાષામાં કહીએ તો, અમારા 'કાનના મધુકર' ભટકતા હતા એવો એ કાળ. જિંદગીમાં એવા હાંડીઝુંમર જેવા ઝગમગનારાં ગાન ઘણાં સાંભળ્યાં. મંજીખાં, કેસરબાઈ, વઝેબુવા, ફૈયાઝખાં સાહેબ, અબ્દુલકરીમખાં, બડે ગુલામ અલી, ઉમેદભીના નિસાર હુસૈનખાં, "આવું ગાનવૃક્ષ ઊભું કરવું જોઈએ," કહેનારા બાલકૃષ્ણબુવા ઇચલકરંજીકરની અપેક્ષા પૂરી કરનારા ગાયકો સાંભળ્યા. આ લોકો સાચે જ એક એક રાગ કોઈ એક વૃક્ષ જેવો જ ઊભો કરતા. આ તપસ્યાનો વૈભવ જોઈને અચંબો થતો. એમના તંબૂરાની ખોળ કાઢવાનું માન મળે તોય ધન્યતા થઈ આવતી. એની સામે બેગમ અખ્તર, બરકત અલી અને હાફ પેન્ટ તથા ખુલ્લા ગળાનું શર્ટ પહેરીને મહેફિલમાં જનારા બાલગંધર્વ. આ બધાંમાં ગાયક અને સંગીત જુદું પાડી જ ન શકાય. આ લોકો ખુદ સંગીત બની જતા.

પહેલવહેલું બરકત અલીનું ગાન સાંભળ્યું તે સાડત્રીસ-ઓગણચાળીસની સાલમાં. એક રવિવારે બપોરે સાંતાક્રૂઝના સબર્બન મ્યૂઝિક સર્કલમાં એ નાનકડા

સ્ટેજ પર તબલાંપેટી લાવનારા સાથે સાદા શર્ટ-પાયજામો પહેરીને બરકત અલી આવ્યા. પળવારમાં તો તબલાં મેળવાયાં અને ગાન શરૂ થયું. એ સમયે એમના ‘બાગોંમેં પડે ઝૂલે’એ અમારા પ્રાણ હરી લીધા હતા. નારાયણરાવ બાલગંધર્વનું પણ તેવું જ. તબલાંએ સૂરો સાથે સંગત કરી અને ઑર્ગને સૂર ભર્યા કે ગાન શરૂ. કોઈની દાદ આવે છે કે નહિ, સાંભળનારા જાણકાર છે કે અજાણ એની કોઈ પરવા જ નહિ. બેગમ અખ્તર ગાવા લાગે કે એ જ ગત. જાણકારોની દાદ મળી ન મળી ત્યાં તો હાથની જોડાયેલી આંગળીઓ ઝૂકેલી ગરદન તરફ ગયા વિના રહેતી નહિ.

જેમને પંઢરપુર જવા મળતું નથી તેવા શ્રદ્ધાળુઓ ત્યાંથી પાછા આવનારા જાત્રાળુઓને બાથ ભરીને પ્રભુ સાથે ભેટો થઈ ગયાની ભૂખ શમાવી લે છે. મારી યુવાનીમાં મને લખનૌનું ભારે ખેંચાણ હતું. પણ પાર્લાથી ગિરગામ જવાનું કહીએ ત્યારે ટિકિટના ચાર-આઠ આના દસ વાર ગણી જોવાના તે દહાડા. તો વળી લખનૌ તો ક્યાંથી જવાના ? અમારા નસીબે તો કોકના ઘરે હોય એવી વાજાથાળી. અને એવા વખતે તો નાદબ્રહ્મથી અધિક આવશ્યક એવા અન્નબ્રહ્મની શોધમાં હું પુણે આવ્યો હતો. લખનૌને પવિત્રધામ માનનારો મધુકર ગોળવલકર મને ત્યાં મળ્યો. હું, મધુકર અને વસંતરાવ દેશપાંડે : બેગમ અખ્તરની રેકૉર્ડોએ અમારી કેટકેટલી રાત્રીઓ રોશન કરી એનો હિસાબ નથી. લખનૌમાં મધુએ બેગમસાહેબની મહેફિલમાં સારંગીની સંગત કરી હતી. લખનૌ રેડિયો પર તેણે નોકરી કરી હતી. બનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠમાં એન્જિનિયર થવા ગયેલો, જબલપુરના મોટા રઈસ એવા ગોળવલકર ખાનદાનનો મધુ, બેગમ અખ્તરના સૂરોનો સારંગિયો થઈ બેઠો હતો. આવા હિસાબકિતાબ સાવ જુદી જ ભાષામાં લખાતા હોય છે.

‘દીવાના બનાના હૈ તો દીવાના બના દે’ – આ તે કેવી માગણી છે, તે કોણે, કોને અને કેવી રીતે સમજાવીને કહેવું ? ગાન પૂર્વેના સૂરોના રણકાર તો ઓઝલ જેવા હોવા જોઈએ. એની પાછળ છુપાયેલું એ કરુણ, રમ્ય, મોહક, આકર્ષક, અટકચાળું જે કાંઈ સૌંદર્ય હોય તે દર્શાવવા માટે પેલી ઓઝલ હળવેકથી દૂર હટાવવાની એ ક્ષણ ગાયકને ખરે ટાણે પકડતાં આવડવી જોઈએ. ઉત્કંઠા બહુ ખેંચીને પણ ચાલતી નથી કે ઉતાવળ કરીને પણ શમતી નથી.

બેગમસાહેબા જિંદગીમાં ક્યારેક મળશે, પ્રેમથી ગાન સંભળાવશે એવું ધાર્યું પણ નહોતું. ‘ડિઝાયર ઑફ એ મૉથ ફૉર ધ સ્ટાર ઍન્ડ નાઇટ ફૉર ધ મૉરો’ આ પંક્તિ વારંવાર સંભારીએ એવી જ રીતે જિંદગીનાં આશાભર્યાં વર્ષો વહી ગયાં, તોપણ નિરાશાની મૂડી જમાવીને પોતાની જાતને હાસ્યાસ્પદ કરી મૂકી નહોતી. અમારે માટે તો અમારા સૂરોની ભક્તિની મગરૂબી એવી તો જબરદસ્ત હતી કે બેગમ અખ્તરની ‘વફાઓં કે બદલે જફા કર રહે હૈં’ની રેકર્ડ સાંભળતાં ફાટેલી-તૂટેલી શેતરંજીના ગાલીચા બની જતા અને છત પરના ઉઘાડા બલ્બનાં ઝુંમર. ભાવિક મંડળી ભાગવત અને દાસબોધના પારાયણો કરતી હતી. અમે

બેગમસાહેબની એકેએક રેકર્ડનાં સપ્તાહો ઊજવતા હતા.

અચાનક અમારા કરતાં ઉંમરમાં, માનમાં, ધનમાં, રૂપમાં અને સ્વભાવસૌંદર્યમાં કેટલાયે ગણા મોટા એવા રસિકરાજ રામુભૈયા દાતે સાથે અમારાં મન મળી ગયાં. પહેલાંના વખતમાં બાળકોને વડીલ મુરબ્બીઓનાં ચરણોમાં ધરતા, તેમ એમણે લખનૌમાં બેગમસાહેબાના દૌલતખાનામાં એમની સાથે મારી મુલાકાત કરાવી દીધી. બેગમસાહેબા સાથે એમણે મારી ઓળખાણ કરાવી આપવી એટલે જાણે સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણે ‘આ મારો મિત્ર’ કહીને રાધા સાથે જ ઓળખાણ કરાવી આપવા જેવું હતું. ખાસ લખનવી કલાકસબી શબ્દોમાં ગૂંથીને રામુભૈયાએ મારી તારીફ કરી હતી. સાથે હતાં કુમારગંધર્વ, ભાનુમતી, રામભાઉ ગુળવણી. રામુભૈયાએ દીવાનખાનામાંની એક પેટી આગળ ખેંચી અને બેગમસાહેબાને કહ્યું, ‘‘સુનિયે,’’ અને મને કહ્યું, ‘‘વગાડો.’’

મેં કહ્યું, ‘‘આફત છે, રામુભૈયા ! શેનું વગાડવાનું ?’’

‘‘અરે યાર, મોટી આફત છે ! ભીમપલાસી-મુલતાનીની વેળા છે. એને શું એમ જ જવા દેવી ? એનુંયે કાંઈ માન રાખશો કે નહિ ?’’

આ બાજુ કુમાર, પેલી બાજુ બેગમસાહેબા અને મારી આગળ વાજાંપેટી. મેં પણ ‘થઈ જવા દો’ કહીને પેટી લીધી. આંગળીઓ ભીમપલાસી પર ફરી વળી અને બેગમસાહેબા એકદમ બોલ્યાં, ‘‘હમારે ગંધર્વ કૈસે હૈં ?’’ ભીમપલાસીના એ ચાર સૂરોને લીધે એમને અચાનક બાલગંધર્વનું સ્મરણ થયું હતું. એમને મોઢે બાલગંધર્વનો ઉલ્લેખ થયો અને નવીસવી ઓળખાણના બધા જ ઔપચારિક બંધ સરી પડ્યા. ભીમપલાસી તો બાલગંધર્વને જન્મથી જ બક્ષિસમાં મળેલો રાગ. બાલગંધર્વને લીધે મરાઠી સંગીતરસિયાઓએ આ ભીમપલાસીને પુષ્કળ પ્રેમ કર્યો. બેગમસાહેબાને બાલગંધર્વ માટે હેતભાવ છે એવું જાણતાં જ એ અજાણ્યા દીવાનખાનામાંનું બધું અજાણપણું સરરર દઈને સરી ગયું.

એ દિવસોમાં ખાદીનો પાયજામો અને જાકીટ એવો મારો પહેરવેશ રહેતો. આથી બેગમસાહેબાએ એ પહેલી જ મુલાકાતથી મને ‘લીડરસાહેબ’ કહેવાની શરૂઆત કરી હતી. પાંચ-છ જણની એ મહેફિલમાં કુમારે ગાયું હતું. કુમારનો ષડ્જ લાગ્યો અને બેગમસાહેબની છલકાઈ ઊઠેલી આંખોએ એ ષડ્જને પહેલી દાદ આપી. ગાન પૂરું થયું અને સન્નાટો ફેલાયો...

તે દિવસના ગાન જેટલો જ એ સન્નાટો, એ શાંતિ મને આજે પણ સાંભરે છે. નાદબ્રહ્મ તો આવી નાદાતીત અવસ્થાએ પહોંચવા માટે જ હોય છે.

પોતે પોતાને જ જાણવું એ તત્ત્વ બધી જ ‘પહોંચી હુઈ’ મોટી વ્યક્તિ આજ સુધી કહેતી આવી છે. ગાનકળાના સંદર્ભમાં બેગમ અખ્તરે ઘણી નાની ઉંમરે જ એ પામી લીધું હતું. હકીકતમાં તો એમણે ફૈજાબાદમાં વિધિસર ગાવાની તાલીમ લેવાની શરૂઆત કરી હતી. એ સૂર, એ ગાયકી એમના ગળાને સહજસિદ્ધ હતી.

પણ આ ગાયકી એમને જોઈએ તેવી તસલ્લી આપી શકતી નહોતી, મોકળાશ આપી શકતી નહોતી. આ ગાયકી તો પોતાના કાયદાકાનૂન લઈને આવતી હતી, ફૈજાબાદમાં રહેતાં'તાં એ હવેલીને આગ લાગ્યાનું નિમિત્ત થયું અને અખ્તરી કલકત્તા આવી. એક બંગાળી નાટક કંપનીમાં, એ વખતના પારસી થિયેટ્રિકલ્સના નાટકમાં ગાઈને વન્સમોર લેવા લાગી – અને એક દિવ્ય ક્ષણે ઉર્દૂ શાયરીના ખંડમાં એનો પ્રવેશ થયો. ગાલિબ, મીર, જૌક જેવા શાયરોના દીવાન એના હાથમાં આવ્યા. યુવાન અખ્તરીના અંતર્યામીના રુણ સૂરોને સાથ દેનારા શબ્દો ક્યાંકથી જડી આવ્યા. આંતરિક વેદનાના હોંકારાને ગઝલો મારફતે વાટ જડતી ગઈ. જે ગાવું હતું તે ગવાવા લાગ્યું. એ ગાવું જ્યાં જઈને પહોંચે એવા શબ્દ અને સૂરને પારખનારા રસિકોનો મેળાવડો જામ્યો. પોતાના શબ્દોને અખ્તરીના સૂર પામ્યાની ધન્યતાનો અનુભવ શૌકત, બેહજાદ જેવા શાયરોને થવા લાગ્યો. અને જોતજોતામાં તો લખનૌની 'અખ્તરી મંજિલ' સૂરોની શમા પર ચક્કર લગાવનારા પરવાનાઓની મક્કા થઈ રહી. બેહજાદસાહેબે અખ્તરી ફૈજાબાદીને નવી ગઝલ લખી આપ્યાની વાત, ઝવેરી બજારમાં નવો નવલખો આવ્યા જેવી સંગીતરસિકોમાં ફેલાતી રહેતી અને મહેફિલો હકડેઠઠ ભરાયે જતી.

આખરે તો જીવંત મહેફિલ એ જ સાચી. એ ગાન, એ ગાયિકા, કાળજાના કાન કરીને એના સૂરેસૂર પકડનારા અને ક્ષણભરનો અવકાશ મળ્યો ન મળ્યો ત્યાં તો એમાં સાજનો રંગ ભરી દેનારા કુશળ સાજિંદાઓ, ઉત્કંઠાથી ભરપૂર એવી એ પ્રત્યેક ક્ષણ, એ ક્ષણોને લાધેલી સૂરલયની શ્રીમંતાઈ, કોઈ એક જીવલેણ સૂરાવલી ગળામાંથી નીકળતાં ગાયિકાની આંખોમાં ચમકી ગયેલી એ વેદના – અને આ બધાંનો અંગીકાર કરવા માટે પોતાનું પૂરું હુંપણું ગુમાવીને યાચક થઈ બેઠેલું પેલું દિલદાર રસિકવૃંદ અને ખુલ્લા દિલે અપાતી એ દાદ. 'અખ્તરી મંજિલ'માં આ મહેફિલો જેણે માણી હશે તેમણે, ''આ મહેફિલ આમ જ અવિરત ચાલવા દે'' એનાથી વધીને બીજી કોઈ દુઆ અલ્લામિયાં પાસે નહિ માગી હોય.

આ બેગમ અખ્તરના ગળામાં એવું તે શું હતું જે સમજાતું નથી ? પણ ક્યાંયથીય એ સૂર જો કાને પડ્યા તો આપણા હાથમાનું કામ જેમનું તેમ થંભી જાય, વાતચીત થંભી જાય. ના, કાળ જ થંભી જાય એવું લાગતું. ગયા વરસની જ વાત છે. ધારવાડમાં મલ્લિકાર્જુન મન્સૂરના ઘરે અમસ્તી જ આમની-તેમની વાતો ચાલી રહી હતી. વાતો જામી રહી હતી. એટલામાં જ પેલી બાજુના ઓરડામાં એમની દીકરીએ રેડિયો ચાલુ કર્યો અને ગાન શરૂ થયું. 'સિતારોંસે આગે જહાઁ ઔર ભી હૈ...' બેગમ અખ્તર ગાતાં હતાં. વાતો અચાનક બંધ. મલ્લિકાર્જુન અણ્ણા કેટલું સરસ બોલી ગયા ! કહ્યું...

''આ અવાજ અને નારાયણરાવનો અવાજ, એમને મૃત્યુ જ નથી. અમે બધા ભુલાઈ જઈશું. આ તો દેવોએ સિદ્ધ કરીને પાઠવેલા સૂર.''

બેગમ અખ્તરનું ગીત સાંભળતાં ઉર્દૂ શાયરીમાંનો સૂક્ષ્માર્થ ન સમજાવા છતાં પણ કોણ જાણે કેમ પણ એમાંના વ્યાકુળ ભાવોથી હૈયું ગદ્ગદ થઈ ઊઠતું. એ ગાનને નકામી ખટપટ મંજૂર નહોતી. કોઈ ઉતાવળ નહોતી. ચળકાટની લોલુપતા નહોતી. ઢાળમાં ઊટપટાંગપણું નહોતું. સીધાસાદા રાગમાંથીય શબ્દો વહેતા આવતા, વિસામો લેતા લેતા. શાયરીમાંના નાટ્ય અને મતલબની આસ્તેકથી પ્રતીતિ કરાવતું આ ગાન ચાલતું. પણ આવી સાદગી જ મહામુશ્કેલ. અને ખાસ તો એ કે સામે બેઠેલા દરેક સાથે સંવાદ સાધનારું આ ગાન હતું. દીવાનખાનામાં જ જામનારું, મોટા થિયેટરોમાં નહિ.

પુનામાં બેગમસાહેબાનો મુકામ રામમહારાજ પંડિતના 'આશિયાના' બંગલામાં થતો. રામમહારાજનાં પત્ની વસુંધરાબાઈ તેમનાં શિષ્યા. વસુંધરાબાઈએ તો જન્મદાત્રી માતાને કરીએ તેટલો પ્રેમ આ અમ્મીને કર્યો હતો. એમની સેવામાં સહેજ પણ કચાશ રાખી નહોતી. અમ્મીનો 'આશિયાના'માંનો મુકામ જ અમારે માટે તો ઓચ્છવ થઈ રહેતો. લખનૌની 'અખ્તરી મંઝિલ'માં થતી મહેફિલોમાં શરીક થવા મળે એ તો ભાગ્યયોગ જ કહેવાતો. અહીં મહેફિલવાળી પેલી મલિકા અમારી ફરમાઈશને માન આપીને પેટ ભરીને ગાયન સંભળાવ્યે જતી. કીર્તિ, સંપત્તિ, અસંખ્ય રસિકોના મનમાં રહેલો એમના પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ કે આમાંની કોઈ પણ બાબતથી એમની પ્રતિભાને અહંકારનો જરા જેટલોય સ્પર્શ થયો નહોતો. કોઈ સાથે ચડસાચડસીમાં ઊતરવા માટે એ ક્યારેય ગાતાં નહિ. અંત :કરણમાંથી જે સૂર સ્રવતા હતા એમને ફક્ત વાટ દેખાડી હતી. મુંબઈમાં બાલગંધર્વની લૉંગ પ્લેઇંગ રેકર્ડના પ્રકાશનનો સમારંભ હતો. લખનૌ જવા માટે લીધેલી ટિકિટ રદ કરીને સમારંભમાં આવ્યાં અને પ્રેક્ષકોમાં જઈ બેઠાં. મારું ભાષણ હતું. સામે જોઉં છું તો બેગમસાહેબા બેઠાં હતાં. મરાઠી ન જાણતાં હોવા છતાંયે 'वाऱ्यावरची वरात' જોવા આવ્યાં હતાં. બાલગંધર્વના રેકર્ડ પ્રકાશન સમયેનું મારું ભાષણ સાંભળીને કહેલું, ''લીડરસાબ, આજ આપને બહુત દિલચસ્પ તકરીર ફરમાયી.''

મેં પૂછ્યું, ''મેરી મરાઠી બાત આપકી સમઝમેં, કૈસે આયી ?''

તો કહ્યું, ''આપ હંમેશ બહોત હઁસાતે હો, મગર આજ જો દાદ દી જા રહી થી, વહ કુછ અલગ થી.''

રામમહારાજ પંડિતના 'આશિયાના'માં એક વાર અત્યંત સુંદર મહેફિલ જામી હતી. સ્નેહભાવથી એકત્રિત થયેલાં લોકો ગાનારાને તરત જ ઓળખાઈ આવે છે. રાત્રીનો પ્રહરેપ્રહર ધન્ય કરતી મહેફિલ ચાલતી હતી. ઠૂમરી, ગઝલ, દાદરા, સૂરલયનાં અત્યંત મોહક રૂપો પ્રગટી રહ્યાં હતાં. ઠેકઠેકાણે દાદ મળતી હતી. પેટી પર વસંતરાવ દેશપાંડે હતા. થોડી વાર પછી મધ્યાંતર થયો. ચાંદની રાત હતી. હવાની લહેરખી ખાવા માટે હૉલમાંથી લોકો બહાર આવ્યા. 'કૉફી થઈ જાય' એવી

હવા હતી. બેગમસાહેબાએ કહ્યું, “ખુદા કસમ, મને પુનામાં ગાવું ખૂબ જ ગમે છે.”

મેં કહ્યું, “આ તો આપની લખનવી તહેજીબ છે. હું પણ દરેક ગામમાં – ‘આ ગામ જેવો રસિક શ્રોતા બીજે ક્યાંય મળતો નથી,’ એવું જ કહેતો રહું છું.”

“એવું નથી. અહીં આવવું મને કેમ ગમે છે, તમે જાણો છો ? અહીં મારા સૂરને દાદ મળે છે. ત્યાં તો બધી દાદ શાયર જ લઈ જાય છે અને સૂર બિચારા શરમાઈને રહી જાય છે. અહીં તો સૂરો પ્રેમ પામે છે.”

એ મહેફિલ અવિસ્મરણીય રહી. રાતના અઢી થયા હતા, તોયે મહેફિલની તાજગી ખલાસ થઈ નહોતી. રાતોની રાતો હવા આવી જવાન રાખવાનો જાદુ જે ગણ્યાગાંઠ્યા કલાકારોએ સાધ્યો હતો એમાં બેગમસાહેબાનો ક્રમ ખાસ્સો ઉપર. પછી સંગતે બેઠેલા વસંતરાવ દેશપાંડેને બેગમસાહેબાએ કહ્યું, “ગુરુજી, આપ કુછ નહીં સુનાયેંગે ?” પછી તો પરોઢિયાના પાંચ વાગ્યા સુધી વસંતરાવે પણ એકદમ તબિયતથી ગઝલ-ઠૂમરી ગાઈ... બેગમસાહેબાનું એ સાંભળવું, દાદ આપવી એ પણ એક અનુભવવા જેવી વાત રહેતી. દીપશિખા મંદ થવાના પ્રહરે મહેફિલ ઊઠી. પુણેરી હવાએ પણ મહેફિલના એ કદરદાનો પર મહેરબાન થવાનું ઠરાવ્યું હતું. એ પરોઢિયું પણ એ સ્વરગર્ભરાત્રીને ખીલેલા પુષ્પ જેવું જ ઊગ્યું હતું.

હૈયું ભરાઈ આવે એવી મેં સાંભળેલી બેગમસાહેબાની એ આખરી મહેફિલ. એ પછી એમની મુલાકાત થઈ તે દિલ્હીમાં. સંગીત નાટ્ય અકાદમીએ એમનું સન્માન કર્યું તે પ્રસંગે. પુરસ્કારપ્રાપ્ત કલાકારની રૂએ તે દિવસે ત્યાંના કામાણી હૉલમાં એમણે ગાયું.

...અને એક દિવસ અચાનક સમાચાર આવ્યા કે અમદાવાદમાં બેગમસાહેબાનું અણધાર્યું અવસાન થયું છે : એકત્રીસ ઑક્ટોબર, ઓગણીસ ચુમોતેર. બેગમસાહેબાના સૂરોનો નાતો ખાસ કરીને વિજોગ જોડે જ જોડાયેલો હતો. ગાતી વખતે તેમનું હૈયું ભરાઈ આવતું. સાંભળતી વખતે સાંભળનારનું હૈયું ભરાઈ આવતું. પાંખડી પર અશ્રુ ટપકે એવો ફોરાં જેવો ભીનો સૂર શબ્દો પર પડતો. એ તો વિરહગીતોની રાણી હતી.

જન્મથી જ મેળવાયેલા એ સૂરીલા તારમાંથી પેલો સ્વયંભૂ ગંધાર અણધાર્યો જ બધી કરુણતા લઈને પ્રગટતો અને ઉત્કટતાની ચરમસીમા આવે કે, ચોમાસામાં તાર પરથી ટપક્યે જનારા ટીપાથી પોતાનો જ ભાર ન સહેવાતાં ટીપું ફૂટી જાય તેમ, એ વેદનાનો ભાર સહન ન થતાં એ સૂર પણ ફાટતો. સુજાણ અને સહૃદય શ્રોતાનાં બધાં પુણ્યોનું ફળ ત્યાં જ મળતું. બાલગંધર્વના ગાનમાં એકાદો શબ્દ આવી જ રીતે ગદ્યપદ્યની સીમારેખા પર મૂકીને ગાયેલો જડે કે એ જગ્યા જેમ ચટકો ભરી જતી, તેવો જ આ અનુભવ. પરિપૂર્ણતાનો આનંદ અને એ ક્ષણ પૂરી થયાનું

દુઃખ, આ બે વચ્ચે ક્યાંક આવી એકાદ ક્ષણની ચમત્કૃતિ ડોકાઈ જતી.

બેગમ અખ્તર આવતાં, ગાઈને જતાં રહેતાં – અમને, ‘ઇન્શાઅલ્લા ફિર મિલેંગે’નું વચન આપીને. ‘અખ્તર’ એટલે તારિકા. આ સિતારાએ જ અમને “સિતારોં કે આગે જહાં ઔર ભી હૈ” એવું ભીંજાયેલા સૂરમાં જણાવ્યું હતું. તારાઓની પેલે પારની આ દુનિયાની જ્યારે એ અમને યાદ કરાવતાં ત્યારે વાસ્તવિકતાની ખૂંચનારી સભાનતામાંથી એ ક્ષણે અમે મુક્તિ પામતા – બેગમસાહેબા ગયાં અને ક્યારેક રેકર્ડમાંથી તો ક્યારેક કૅસેટમાંથી એમનું ગાન સાંભળવા જેટલી તો સગવડ પાછળ રહી છે. પણ હવે આ બધું ચિત્રો થકી ઋતુલીલા નિહાળવા જેવું. એ યંત્રો બિચારાં એ ગાન સંભળાવે છે. પછી આંખો સમક્ષ મહેફિલો ખડી થઈ જાય છે. વર્ષોનાં વર્ષો પહેલાંની એ રાતો જાણે ગઈ કાલની જ લાગે છે અને એક જ કડી ફરીફરી કાનમાં ગુંજારવ કરી રહે છે – “કબજે મેં થી બહાર, આજકલકી બાત હૈ.” ગઈકાલની જ વાત !

આજે મારી જિંદગી જગતનાં વિવિધ પ્રકારનાં કુદરતી અને માનવનિર્મિત દુ :ખોના ડુંગર નીચે દબાઈ રહી છે, એવું કાંઈ નથી. અપાર દુ :ખો ભોગવનારાં માણસો હું રોજ જોઉં છું. તોપણ મારા ઘર સામેના ઝાડ પર અજાણ્યાં પક્ષીઓ આવીને ભૂપાલી ગાઈ જતાં હોય છે. આસપાસનાં ઘરોનાં ભૂલકાંઓની બાલઋચા કાને પડતી હોય છે. ક્યારેક હવાની એકાદી લહેરખી, ઋતુચક્રે એક ઑર ફેરો ફર્યાની વાત પણ કહી જાય છે. પણ ગૅલેરીમાંથી દેખાતી વાડ પાસેની પેલી ટચૂકડી વેલી પર એકાદા પંખીડાનું હળવેકથી ટપકી પડવું, ધીમા ધીમા સરવડાંથી ભીંજાઈને ટપટપ ટીપાં પાડનારાં જાસૂદનાં પાંદડાં, ઘેરાઈ આવેલું સવારનું આકાશ, આ બધાંની એવી કાંઈ અસર થઈ આવે કે બેગમ અખ્તરના સૂરોની તરસ લાગી ઊઠે છે. પંખીડાનું એ ટપકી પડવું, પેલા પાંદડાં પરનાં ટીપાંનું એ ટપકવું, ઓચિંતું ઘેરાઈ આવેલું એ આકાશ, આ બધું જેટલું સહજ, કુદરતી અને ભીંજાઈને જેટલું છલકાયેલું એટલું જ બેગમસાહેબાનું ગાન. એ ઘેરાઈ આવનારા સૂર. લય પર એ આસ્તેકથી પોરો ખાવો. હું પોતે જ સવારની એક કવિતા થઈ જાઉં છું. એ કવિતાની પહેલી કડી પણ, ‘જાને ક્યૂં આજ તેરે નામ પે રોના આયા...’ એ જ હોય છે !

પુ० લ० દેશપાંડે (અનુ० અરુણા જાડેજા)

[‘નવનીત-સમર્પણ’ માસિક : 2003]

❀

સ્વામી વિવેકાનંદનાં લખાણો હું સાંગોપાંગ ઝીણવટથી વાંચી ગયો છું, અને વાંચી લીધા પછી મારામાં રહેલો સ્વદેશપ્રેમ હજાર ગણો વધી ગયો.

મો० ક० ગાંધી (1921)

❀

બંધ પેટીઓ : અટપટી ચાવીઓ

જ્ઞાનનો મોટો ભંડાર પુસ્તકોરૂપી પેટીઓમાં બંધ થયેલો છે. ભાશા અને લિપિ એ પેટીઓ અુઘાડવાની ચાવીઓ છે. સાર્‌વજનિક વપરાશ માટે રસ્તા અુપર અૂભા કરેલા નળની ચકલી એવી ન હોવી જોઅીએ કે તેને અુઘાડવા માટે ખાસ તાલીમ લેવી આવશ્યક થાય. તેમ પુસ્તકોને અુઘાડવા માટેની ચાવીઓ પણ તે વાપરવાની રીત સર્‌વને ઝપાટાબંધ આવડી જાય એવી હોવી જરૂરી છે. એ ચાવીઓનાં અનેક અવનવાં પેટંટ હોવાં અિશ્ટ નથી.

આ કથન છે 'સમૂળી ક્‌રાંતિ' પુસ્તકના લેખક કિશોરલાલ મશરૂવાળાનું. તેને ધ્યાનમાં રાખીને જરા વિચાર કરતાં જણાશે કે ગુજરાતી લિપિમાં કેટલુંક અટપટાપણું રહી ગયું છે અને પેટંટો પેસી ગયાં છે. તેને લીધે સામાન્ય માનવીને પેલી પુસ્તક-પેટીઓ અુઘાડવાનો કંટાળો આવે છે અને તેથી પેટીમાંના જ્ઞાનભંડાર સુધી પહોંચવાની ગડમથલ તે પડતી મૂકી દે છે. આવી રીતે જેને જ્ઞાનથી વંચિત રહેવું પડે તે પ્રજા દબાણ અને ધમકીનાં બળોનો ભોગ બને, ફોસલામણ તથા છેતરપિંડીનો શિકાર બને તેમાં શી નવાઅી ?

લિપિ વિશે બેએક સામાન્ય બાબતો શ્રી મશરૂવાળાનાં લખાણોમાંથી આપણે નોંધી લઅીએ : (1) લિપિ એ ભાશાને લખાણમાં પ્રગટ કરવાનું સાધન છે. (2) ભાશાનું પ્રયોજન એકબીજાને પોતાનું મનોગત સમજાવવાનું છે. ભાશા પોતે જીવનનું સાધ્ય નથી પણ સાધન છે. અને ભાશા કરતાંય લિપિ વધારે બાહ્‌ય વસ્તુ છે; લિપિ કેવળ સગવડની વસ્તુ છે. (3) જીવન્ત ભાશા અને લિપિ તદ્‌દન એકસરખાં રહી શકતાં નથી. આ મારી બાપીકી ભાશા કે લિપિ, એ મિથ્યાભિમાન છે. આપણા પૂર્‌વજો ક્‌યારેક તો આજની આપણી ભાશા કરતાં જુદી ભાશા બોલનારા, જુદી લિપિ લખનારા હતા જ.

એ પૂર્‌વજોએ સંસ્કૃત જેવી એક અત્યંત સમ્રુદ્ધ ભાશા ખીલવેલી હતી. તેની મૂળ લિપિને બ્રાહ્‌મી કહી છે, અને તેનો દેવનગર(કાશી)માં સ્થિર થયેલો મરોડ તે આધુનિક દેવનાગરી. આવી અુત્તમ ભાશા અને લિપિ ભારતમાં એક કાળે હતી, છતાં તેને બદલે તેમાંથી અૂતરી આવેલી ગુજરાતી, હિન્દી, બંગાળી વગેરે 10-15 ભાશાઓ ને લિપિઓનો અુપયોગ આજે આપણા દેશમાં થઅી રહ્‌યો છે. આ પરિવર્‌તનનું કારણ એ હોવું જોઅીએ કે એક કાળે આપણા પૂર્‌વજોને લાગ્યું હશે કે જ્ઞાનનો જે ભંડાર તે જમાનામાં હતો તેને સામાન્ય માનવી માટે સુલભ બનાવવો હોય તો, તેમનાય પૂર્‌વજો પાસેથી તેમને વારસામાં મળેલી ભાશા અને લિપિ રૂપી ચાવીઓમાંથી અટપટાપણું ઓછું કરવું જોઈએ. થોડાક પંડિતો જેમાં ખૂબ પારંગત બન્યા હતા તે સંસ્ક્‌રુત ભાશા અને નાગરી લિપિ કરોડો સામાન્ય જનોને અઘરી

ગુજરાતી લિપિમાં જે થોડા ફેરફારોની હિમાયત આ લેખમાં થઅી છે તેનો અમલ આ લેખ પૂરતો કરેલો છે, જેથી વાચકોને તેનો ખ્યાલ આવે.

લાગતી હતી. એવા લોકોને અનુકૂળ પડે તેવાં બોલવા-લખવા-વાંચવા માટેનાં સરળ સાધનો પૂરાં પાડવાની તીવ્ર જરૂરિયાત કેટલાક સુધારકોએ અનુભવી હશે, તેમાંથી ભારતમાં જુદીજુદી ભાશાઓ અને લિપિઓ આકાર લેવા માંડી.

આ બધા ફેરફારો રાતોરાત તો ન થયા હોય. ગુજરાતી અને સંસ્ક્‌રુત ભાશાઓ અને નાગરી તથા ગુજરાતી લિપિઓ વચ્ચે જે તફાવતો આજે દેખાય છે તે બધા કાંઅી કોઅી એક સવારે સામટા અમલી બનેલા નહોતા. તેને માટે કોઅી મહારાજાએ હુકમ બહાર પાડી દીધો નહોતો. સંસ્ક્‌રુત અને નાગરીમાં કરવા જેવા ફેરફારો જુદાજુદા વિચારકોને સૂઝતા ગયા હશે, તે દાયકાઓ સુધી પ્રજા પાસે મુકાતા આવ્યા હશે, અને કાલક્‌રમે લોકો તેમાંથી કેટલાકને અપનાવતા ગયા હશે.

પરિવર્‌તનની આ પ્રક્‌રિયા જેમ એક જ દિવસે શરૂ થઅી ન હોય, તેમ અમુક તારીખે તે પૂરી પણ થઅી જતી નથી. ચાહે તેવી સત્તા પણ એવો ફતવો બહાર પાડી શકે નહિ કે બસ, આટલા ફેરફારો થઅી ગયા, પણ હવે પછી કોઅીથી બીજા ફેરફારો કરી શકાશે નહિ. જીવનના કોઅી ક્‌શેત્રમાં પરિવર્‌તન અમુક હદ સુધી પહોંચીને સમાપ્ત થઅી જતું નથી. ક્‌રાંતિનો આરંભ થઅી શકે છે, પણ તેની પૂર્‌ણાહુતિ કરી શકાતી નથી.

નાગરી લિપિને સરળ બનાવવા માટે ભૂતકાળમાં થતા આવેલા ફેરફારોને પરિણામે ગુજરાતી લિપિનું એક સ્વરૂપ આજે વપરાશમાં આવેલું દેખાય છે. પણ હજી તેમાં વિશેશ સરળીકરણની જરૂર છે, તે માટે અવકાશ છે. એ દિશાનાં સૂચનો કિશોરલાલ મશરૂવાળા, કાકા કાલેલકર અને વિનોબા ભાવે જેવા આપણા જમાનાના વિદ્‌વાન સુધારકોએ કરેલાં છે. મહાત્મા ગાંધીના આદેશથી કાકા કાલેલકર અને તેમના સાથીઓએ તૈયાર કરેલો જોડણીકોશ ગુજરાત વિદ્‌યાપીઠ તરફથી બહાર પડ્યો, લગભગ તે કાળથી લિપિસુધાર અંગેનું ચિંતન પણ આપણી સમક્‌શ રજૂ થતું આવ્યું છે. તેમાંનું કેટલું અિશ્ટ છે તે વિચારવા માટે છ દાયકા જેટલો સમય પ્રજાને મળી ચૂક્યો છે. હવે તેમાંના જે સુધારા આપણને બુદ્‌ધિગમ્ય લાગતા હોય, તેનો સામૂહિક રીતે અમલ કરવાનો કાળ પાકી ગયો ગણાય.

દેશમાં સ્વરાજ સ્થપાયાને પાંચ દાયકા થવા આવ્યા. પણ કરોડો લોકો હજી વાંચી-લખી શકતા નથી, આપણી લોકશાહીને સુરાજ્ય બનાવવામાં તેઓ બરાબર ફાળો આપી શકતા નથી. નવું અક્‌શરજ્ઞાન મેળવતાં બાળકો અને અભણ પ્રૌઢો માટે વાંચવા-લખવાનું સરળ બને તેવા સુધારા આપણી લિપિમાં કરીએ, તો રાશ્ટ્રઘડતરના કાર્‌યમાં પોતાનો ફાળો આપવાની તક પ્રજાના મોટા ભાગને મળે એવી ભાવનાથી આ વિશયના મારા, એક સામાન્ય માનવીના, વિચારો નમ્રભાવે રજૂ કરું છું.

(1) પહેલી પ્રથમ વાત તો ગુજરાતી લિપિમાં કેટલા અક્‌શરો છે તે અંકે કરવાની છે. અંગ્રેજી ભાશાની લિપિમાં કેટલા અક્‌શર છે, એવા સવાલના જવાબમાં

આપણે સહુ એકમતે કહેવાના કે 26. પણ ગુજરાતી લિપિના અક્શર કેટલા, તે આપણે નિશ્ચિતપણે કહી શકશું ? રસ્તે ચાલતા પાંચ ભણેલા માણસોને એ પૂછશું, તો જવાબમાં જુદાજુદા આંકડા મળશે – અને કેટલાક કોઈ જ આંકડો આપી શકશે નહિ. આ કેવી નામોશીની વાત કહેવાય કે આપણી ભાશામાં કેટલા અક્શરો છે તે પણ આપણે નક્કી કરી શકતા નથી ! ખેર, પ્રાથમિક શાળાના કોઈ બાળકની ચોપડીમાં છાપેલો કક્કો આપણે જોઈએ, તો તેમાં 49 ગુજરાતી મૂળાક્શરો ગણી શકાશે. એ આંકડા વિશે પણ વિદ્‌વાનોમાં મતભેદ નીકળશે. માટે પહેલવહેલું તો આપણે એ નક્કી કરવું જોઈએ કે ગુજરાતી લિપિના અક્શર કેટલા.

(2) પણ કામચલાઉ આ 49નો આંકડો લઈને આપણે વાત આગળ ચલાવીએ, તો અંગ્રેજીના કરતાં લગભગ બમણા અક્શરો યાદ રાખવાનો બોજો ગુજરાતી બાળકને ભાગે આવે છે. પણ તે તો હજી પાશેરામાં પહેલી પૂણી છે. અંગ્રેજીના 26 અક્શર જે બાળકે શીખી લીધા, તે એ ભાશાનું કોઈ પણ પુસ્તક વાંચી શકશે – ભલે એ તેને સમજાય નહિ. પણ પોતાની લિપિના 49 અક્શરો જાણનાર ગુજરાતી બાળક હજી ગુજરાતી પુસ્તક વાંચી શકશે નહિ. દરેક અક્શરને લાગુ પડતી બારાખડીની બારેક નિશાનીઓ પણ તેણે શીખવી પડશે. ત્યાર બાદ જોડાક્શરોનું મોટું વિઘ્ન તેણે પાર કરવાનું રહેશે. બે અક્શરો જોડીને બોલવાનું અંગ્રેજીમાં પણ આવે છે. પરંતુ એવા ઉચ્ચારો લખતી વખતે ત્યાં દરેક અક્શર આખો ને અલગ રહે છે. ત્યારે ગુજરાતીમાં જ્યાં બે અક્શર જોડીને બોલાય, ત્યાં લખવામાં પણ તે જોડવાના આવે છે. આવા જોડાક્શરો લખવા માટે તેના પણ મૂળાક્શરો જેવા નિરાળા આકારો પંડિતોએ તો ઉપજાવવા માંડ્યા. પણ કેટલાક શાણા શિક્શકોને બાળકોની દયા આવી કે એ રીતે દરેક જોડાક્શર માટે નવા નવા અક્શર બનાવીએ તો બાળકોને 49 મૂળાક્શરો ઉપરાંત કેટલા બધા જોડાક્શરોના આકારો પણ યાદ રાખવાનો બોજો ઉઠાવવો પડશે ! આપણે 1થી 10 સુધીના પાયાના આંકડા શીખી લઈએ, પછી તેટલાની જ મદદથી કરોડો ને અબજોની સંખ્યાઓ સરળતાથી લખી શકીએ છીએ; તેને માટે કોઈ નવા આકારના આંકડાઓ શીખવાની જરૂર પડતી નથી. એ જ રીતે પાયાના મૂળાક્શરો શીખી લીધા પછી તેના વડે જ તમામ જોડાક્શરો બનાવવાનું સહેલું પડે – નહિ કે આ બધા જોડાક્શરો માટે નવા નવા આકાર નિપજાવીને તેને યાદ રાખવાનું. એટલે એમણે એક સરળ નિયમ વિદ્‌યાર્‌થીઓને આપી દીધો કે, જ્યાં બે અક્શરો જોડવાના આવે ત્યાં આગલા અક્શરનું પાંખિયું કાઢી નાખીને તેને પછીના અક્શર સાથે જોડી દેવો; અને ગુજરાતીમાં જે ચોથા ભાગના અક્શરો પાંખિયા વગરના છે તેને ખોડા કરીને પછીના અક્શર સાથે જોડેલા ગણવા. આ દયાળુ શિક્શકોની શાણી સલાહ છતાં પંડિતોએ જોડાક્શરો માટે યોજેલાં કેટલાંક નિરાળાં સ્વરૂપો લિપિમાં રહી ગયાં છે, તે આજે આપણે કાઢી નાખવાં જોઈએ, અને પેલા એક જ નિયમ મુજબ તે લખવાનું

રાખવું જોઈએ : દ્ય નહિ પણ દ્‌ય, શ્ચ નહિ પણ શ્‌ચ, શ્વ નહિ પણ શ્‌વ, શ્ર નહિ પણ શ્‌ર. વળી ર અને બીજો કોઈ અક્ષર જોડવાના હોય ત્યારે ર પહેલો આવતો હોય તો તેને બીજા અક્શરની ઉપર રેફ બનાવીને મૂકવો (કર્મ), અને ર બીજો આવતો હોય તો પહેલા અક્શરની અંદર તીર મારીને મૂકવો (ક્રમ), એવું પંડિતોએ ચલાવ્યું. કેટલાક અક્શરોમાં તીર ફાવ્યું નહિ ત્યાં તીરને બદલે અક્શરની નીચે ખૂણિયું મૂક્યું (ટ્રેન). કોઈ અક્શરની સાથે ઋ જોડવાનો આવે, ત્યારે પહેલા અક્શરની નીચે રેફ મૂકવાનું રાખ્યું (વૃક્ષ). જોડાક્શરની આવી ચિત્રવિચિત્ર પદ્‌ધતિને અનુસરવામાં બાળકોને કેટલો ત્રાસ પડે તેની કલ્પના એ પંડિતોને ન આવી. પણ આપણે તો એ રેફ અને તીરને તિલાંજલિ આપીને ઉપર જણાવેલા એક જ નિયમને અનુસરીને જોડાક્શરો લખીએ. જોડાક્શર વાંચવાનું સરળ બને તે માટે, તેના અક્શરો જે ક્રમમાં બોલીએ તે જ ક્રમમાં લખવા જોઈએ. જેમ કે ‘અર્ઘ્ય’માં અ પછી ર્ બોલાય છે, પણ તે લખાય છે તો છેક છેલ્લે, તેથી ઉચ્ચાર કરવાનું અટપટું બની જાય છે. તેને બદલી ‘અર્‌ઘ્ય’ લખીએ તો ઉચ્ચાર સીધોસટ કરી શકાય છે.

અહીં એ નોંધવા જેવું છે કે ગુજરાત વિદ્‌યાપીઠનો સર્‌વમાન્ય બનેલો જોડણીકોશ અ થી શરૂ થઈ ળ પાસે પૂરો થઈ જાય છે. તે પછીના કક્કાના છેલ્લા બે અક્શરો ક્ષ અને જ્ઞથી શરૂ થતા શબ્દો ત્યાં આવતા નથી. તે શા માટે નથી, તેનો ખુલાસો સુદ્‌ધાં ત્યાં આપેલો નથી. પછીનાં પાનાં છાપવાનાં રહી ગયાં હશે ? કે બંધામણીમાં નહિ લેવાયાં હોય ? તમારે જે કલ્પનાઓ કરવી હોય તે કરી શકો છો. પણ તમે નસીબદાર હશો તો કોઈક દિવસ કોશનાં પાનાં ઉથલાવતાં ઉથલાવતાં ક્વિનાઈન... ક્વૉરેન્ટીન જેવા શબ્દની જોડણી કે અર્‌થ જોતા હશો, ત્યાં અચાનક તેની નીચે તમારી નજરે ચડશે : “ક્ષ : ક્ + શનો જોડાક્ષર.” પછી ફરી ક્યારેક નસીબ પાધરું હશે ને કોશમાં જોહુકમી કે જૌહર જેવા શબ્દ શોધતા હશો, ત્યાં પાછું નજરે ચડી જશે : “જ્ઞ : જ, ઞનો જોડાક્શર”. વાહ, અબ તો ભેદ પાયાને ?

હવે સવાલ એ થાય છે કે વિદ્‌યાપીઠનો જોડણીકોશ પણ પાંસઠ પાંસઠ વરસથી જેને જોડાક્શરો ગણાવે છે, તેવા બે અક્શરો ક્ષ અને જ્ઞ આપણને અને આપણાં સંતાનોને શાળામાં મૂળાક્શર તરીકે શીદને ગોખાવવામાં આવેલા ? ખેર, હવે તો આજની ઘડીથી આપણે એ બેને પેલા 49 મૂળાક્શરોમાંથી બાદ દઈએ. એટલે બાકી રહ્‌યા 47.

(3) હવે બાળપોથીમાંનો કક્કો આપણે આગળ જોઈએ. તેમાં ઘ પછી ઙ, અને ઝ પછી ઞ આવે છે. તેને વિશે જોડણીકોશ શું કહે છે ? “ઙ : આ વ્યંજનથી શરૂ થતો શબ્દ નથી તથા આમેય ગુજરાતીમાં તે ઓછો દેખાય છે.” પછી જુઓ ઞ: “એથી શરૂ થતો એકે શબ્દ નથી. ચઞ્ચલ જેવા શબ્દોમાં સંસ્કૃત ઢબે લખવામાં આવી શકે. પણ ગુજરાતીમાં એમ કોઈ ભાગ્યે જ લખે છે. અનુસ્વાર જ મોટે

ભાગે લખાય છે.'' એ નોંધો વાંચ્યા પછી આ બે અક્શરોનો બોજો બાળક ઉપરથી આપણે ખુશીથી ઓછો કરી શકશું. હવે રહ્યા 45.

(4) નાગરી લિપિને સરળ બનાવવા માટે ગુજરાતીમાં આપણે કેટલાક ફેરફારો કરેલા છે. પણ નાગરી લિપિનો એક ગુણ તેને જગતની લિપિઓમાં બહુ ઊંચું સ્થાન અપાવે છે. તે એ કે તેમાં દરેક અક્શરનો એક જ નિશ્ચિત ઉચ્ચાર થઈ શકે છે, અને લગભગ દરેક ઉચ્ચાર માટે એક જ નિશ્ચિત અક્શર છે. અંગ્રેજીમાં A અક્શરનો ઉચ્ચાર અ, આ, એ, ઓ વગેરે થઈ શકે છે. વળી એક ક ઉચ્ચાર માટે અંગ્રેજીમાં C, K, CH, CK વગેરે જુદાજુદા અક્શરો વપરાય છે. આવી જ અંધાધૂંધી તેના બીજા કેટલાયે અક્શરો વિશે ચાલે છે. તેથી પરભાશા તરીકે અંગ્રેજી શીખનારાઓ માટે તેની જોડણી અને ઉચ્ચારો મોટાં માથાદુખણાં થઈ પડે છે. ઉચ્ચાર અને અક્શર વચ્ચેની એકવાક્યતાને લીધે નાગરીમાં જે સરળતા આવી છે, તે એની મહાન સિદ્ધિ છે. તેને આપણે ગુજરાતીમાં પૂરેપૂરી જાળવી રાખવાની છે. એટલું જ નહિ, તેમાં કોઈ છિદ્ર રહી ગયાં હોય તો તે કાઢી નાખવાનાં છે. એ રીતે તપાસતાં જણાશે કે શ અને ષનો ઉચ્ચાર એકસરખો છે, રુ અને ઋનો પણ સરખો છે. તો તેમાંથી ષ અને ઋ છોડી દઈએ, એટલે રહે 43.

(5) નાગરી લિપિની શિરોરેખા આપણે છોડી દીધી છે. अ, अि, उ, ए, क, ख, च, ज, झ, ण, फ, ब, ल, ळ જેવા તેના પંદરેક અક્શરોને ગુજરાતીમાં જુદા આકારો આપ્યા છે. વળી બારાખડીમાં આપણે એક ફેરફાર કર્યો. નાગરીમાં अ પછી કાનો મૂકીને आ બને છે. પણ एનો ત્યાં સ્વતંત્ર આકાર રાખેલો છે. ગુજરાતીમાં પણ આપણે અ પછી કાનો મૂક્યો, તેમ અ ઉપર સીધેસીધી માત્રા મૂકીને એનું સરળ સ્વરૂપ બનાવ્યું. એવી જ રીતે હવે અિ, અી, અુ, અૂ જેવાં બીજાં ચાર સરળ સ્વરૂપો પણ ચાલુ કરી દઈએ, તો વળી ચાર મૂળાક્શરો ઓછા થઈ જાય. પછી રહ્યા 39. હવે આ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃને જુદા મૂળાક્શરો ગણવાને બદલે તેને અ ની બારાખડી જ ગણી શકાય. એટલે અથી અઃ સુધીના 13 મૂળાક્શરો ગણતા હતા તેને બદલે તેમાંથી અ ને જ મૂળાક્શર ગણવો. બાકીના બારમાંથી ઋ અને ઇ, ઈ, ઉ, ઊ તો આપણે ઉપર કાઢી જ નાખ્યા છે. હવે આ સાત પણ નીકળ્યા એટલે મૂળાક્શર રહ્યા 32. આમ અંગ્રેજીના 26 મૂળાક્શરોની કાંઈક નજીક ગુજરાતી મૂળાક્શરોને આપણે લાવી શકીએ.

(6) આંકડાનો પણ આપણે લિપિમાં સમાવેશ કરી લઈએ. તેમાં હવે કોઈ ફેરફાર આપણે કરવાનો રહેતો નથી, કારણ કે ભારતના બંધારણે જ તેની ઉપર પરિવર્તનની મહોર મારી દીધેલી છે. ભારતની રાશ્ટ્રભાશા-આંતરભાશા હિન્દી અને તેની લિપિ નાગરી રહે, પણ તેમાં રોમન આંકડા રાખવાનો આદેશ આપણા બંધારણે 1950માં આપી દીધેલો છે – આપણે તેનો અમલ સર્વત્ર કરવાનો છે, એટલું જ. આ રોમન આંકડા અંગ્રેજીની જેમ જગતની બીજી અનેક ભાશાઓમાં

વપરાય છે. તે ઉપરાંત, આપણા બંધારણે તેમને માન્યતા આપી તે પહેલાં પણ દક્શિણ ભારતની ચાર ભાશાઓમાં તો એ વપરાતા જ હતા, એ હકીકત કદાચ બહુ જાણીતી નથી. બંધારણે રોમન આંકડા સ્વીકાર્યા તેનું આ પણ એક કારણ હતું. એ રીતે, ભારતમાં ભાશા અને લિપિઓ ભલે જુદીજુદી હોય, પણ એકસરખા આંકડા કાશ્મીરથી કેરલા સુધી વપરાતા હોય તે રાશ્ટ્રની એકતાની દિશામાં નાનું પણ સુંદર પગલું છે. દુનિયાભરની ઘડિયાળોમાં એ જ આંકડાનો ઉપયોગ થાય છે તે જોતાં એ આપણને વિશ્વ-એકતા ભણી પણ લઈ જનારા છે. આજે ભારતમાં જુદાંજુદાં રાજ્યો પોતપોતાની ભાશામાં જે પાઠ્યપુસ્તકો અને બીજાં પ્રકાશનો બહાર પાડે છે, તે તમામમાં આ એકસરખા આંકડા વપરાય છે. એટલે આપણા વિદ્યાર્થીઓ તો તેનાથી ટેવાઈ ગયા છે. હવે આપણે તમામ ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં પણ તેનો ઉપયોગ તરત કરવા માંડીએ તે ઉચિત ગણાશે.

ગુજરાતી લિપિમાં આ સુધારા સૂચવવાનો ઉદ્દેશ આપણાં બાળકોની યાદશક્તિ પરનો બોજો થોડો હળવો કરીને ગુજરાતી વાચન-લેખન તેમને માટે વધુ સરળ અને રસિક બનાવવાનો છે. ગુજરાતી પુસ્તકોમાં વિચારો, ભાવનાઓ અને માહિતીનું જે કાંઈ ધન આજે ઉપલબ્ધ છે, તેનો લાભ આપણા ભણેલો લોકો પણ મોટા પ્રમાણમાં લઈ શકતા નથી; કારણ કે એ ધનની પેટી ઉઘાડવાની લિપિ રૂપી ચાવીઓ એમને અટપટી લાગે છે. તે અટપટાપણું દૂર કરવા માટે લિપિમાં થોડા સુધારા કરવાની જરૂર છે. પણ આવા સુધારા બુદ્ધિગમ્ય અને ઉપયોગી જણાય છતાં કેટલાક લોકો તેને સ્વીકારવા તૈયાર થતા નથી, કારણ કે એમને તે 'વિચિત્ર' લાગે છે.

સંસ્કૃત તથા નાગરીમાં ફેરફાર કરીને વિકસાવેલી ગુજરાતી ભાશા અને લિપિ આજે આપણને સ્વાભાવિક લાગતી હોય, અને તેમાં કરવા જેવા નવા ફેરફારો વિચિત્ર લાગતા હોય, તો જરા કલ્પના કરીએ કે સદીઓ પહેલાં જ્યારે આ જ ગુજરાતીનો પ્રારંભ થયો હશે ત્યારે સંસ્કૃતથી ટેવાયેલા લોકોને તે કેવી વિચિત્ર લાગી હશે અને ત્યારના પંડિતોએ તેનો કેવો આકરો વિરોધ કરેલો હશે ! તે વખતે ગુજરાતીના હિમાયતીઓ પોતાના સુધારાને વળગી રહ્યા ન હોત, તો આજે આપણી પાસે ગુજરાતી ભાશા હોત ખરી ?

એવું બનતું આવ્યું છે કે કોઈ સમાજ અમુક સુધારાને બુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકારતો નથી ત્યારે કોઈ સત્તા કે પછી સંજોગો જબરદસ્તીથી તેની ઉપર એ ઠોકી બેસાડે છે. પણ પછી પૂરતો કાળ જાય એટલે સમાજ તે સુધારાને વશ થાય છે. એટલું જ નહિ, એ સુધારો જાણે અસલથી જ પોતાનું અંગ હતું એમ સમજી તેનું મમત્વ પણ રાખવા માંડે છે. આ બાબતમાં પણ કિશોરલાલ મશરૂવાળાના શબ્દો યાદ કરીએ :

સુધારા પ્રત્યેની આપણી વૃત્તિ આગગાડીના મુસાફરો જેવી છે. નવો મુસાફર બેસવા આવે તો, જગ્યા હોય તોયે, પહેલાં તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવો. પણ એ

પરાણે ઘૂસી જાય તો પહેલાં થોડી વાર રોશ બતાવવો, અને પછી તેને મિત્ર બનાવવો. વળી કોઈ ત્રીજો મુસાફર આવે, તો જૂના અને નવા બન્નેએ મળી તેવો જ વ્યવહાર એ ત્રીજા પ્રત્યે બતાવવો.

આપણે છાતી ઉપર હાથ મૂકીને વિચારવાની વાત એ છે કે ઉપરના સુધારાથી આપણાં બાળકોની યાદશક્તિ પરનો નાહકનો બોજો થોડો ઓછો થાય છે કે નહિ. નિશાળે જતાં કૂમળાં બાળકોની ઉપર પાઠ્યપુસ્તકો અને નોટબુકોનો જે અમાનુશી બોજો આપણા કેળવણીકારોએ લાદેલો છે, તેનાથી એ બાપડાં કેવાં બેવડ વળી જાય છે એનું ચિત્ર રાજ્યસભામાં એક સહૃદય સભ્યે આલેખ્યું, ત્યારે સાંભળનારાંની આંખો ભીની થઈ ગયેલી. એ પુસ્તકો–નોટબુકોના કરતાં પણ વધુ નિર્દય બોજો લિપિના અટપટાપણાને લીધે ગુજરાતી બાળકો ઉપર આપણે લાદેલો છે. અને પછી, તેને પરિણામે લખવા-વાંચવામાં બાળકોની જે ભૂલો થાય છે તે માટે એમને દોશ દેવો, એ તો દાઝ્યા ઉપર ડામ દેવા જેવું છે.

આપણામાંથી કેટલાકને પોતાના શાળાજીવનના એ દિવસો યાદ હશે કે જ્યારે ખાંડી, મણ, શેર ને તોલા સુધીના અને રૂપિયા, આના, પાઈના દાખલાઓ ગણવાનો ત્રાસ વિદ્યારથીઓને વેઠવો પડતો હતો. તેની સરખામણીમાં આજે આપણાં બાળકોનું એ સદ્ભાગ્ય છે કે તોલમાપની અને ચલણની દશાંશ પદ્ધતિને કારણે એમનાં મગજને હવે તેવો નકામો બોજો વેઠવો પડતો નથી, અને તેનો ઉપયોગ બીજી ઉપયોગી ગ્નાનવિશયક સામગ્રી સંઘરવામાં તેઓ કરી શકે છે. આનો જશ આપણા એક એવા રાશ્ટ્રનેતાને જાય છે, જેના હાડમાં વૈગ્નાનિક દ્રુશ્ટિ હતી અને સાથોસાથ પોતાના કરોડો દેશવાસીઓની ચાહના પણ જેમણે મેળવેલી હતી. પરિણામે, તેઓ જે કહે તે પોતાના લાંબા ગાળાના હિતમાં જ હશે એમ માનીને પ્રજા તેમની વાત સ્વીકારતી હતી.

એવી વૈગ્નાનિક દ્રુશ્ટિ અને લોકચાહનાની પ્રાપ્તિનો થોડોક પણ સમન્વય જેનામાં થયો હોય તેવા કોઈ આગેવાન આ લિપિ-સુધારની ઝુંબેશને પણ સાંપડો, એવી મારી પ્રારથના છે.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિશદ તરફથી યોજાયેલા જોડણી અંગેના પરિસંવાદમાં રજૂ કરેલું નિવેદન : 1995]

❀

દરિયા વચ્ચે પહાડ-પહોળું મત્સ્ય થઈને તરતું ધુમ્મસ,
પ્રલય પછીના કોઈ મનુનું નાવ થઈને સરતું ધુમ્મસ;૦૦૦
આકાશેથી ઝરમર ઝરમર જળ ઓઢેલું ઝમતું ધુમ્મસ,
હળવે હળવે વાયુપગલે મનમાં મારગ કરતું ધુમ્મસ.

ચિનુ મોદી

કુશળ વાર્તાકારો

લાઠી જાઉં ત્યારે જલાભાઈ મારી સાથે આવતા. એ એક કુશળ વાર્તાકાર હતા. શબ્દચિત્ર દોરવાની એમની શક્તિ આકર્ષક હતી. કાઠિયાવાડના ઇતિહાસના કોઈ કાળની એ વાત ઉપાડે, ત્યારે એ સમયનું વાતાવરણ ખડું કરવામાં એ બહુ સફળ નીવડતા. ગામડાનું વર્ણન આવે તો ગામની રચના, દરેક કોમનાં સ્ત્રી-પુરુષોના પોશાક અને અલંકારોનું નખશિખ વર્ણન, દરેક કોમના રિવાજો, એમની રહેણીકહેણી અને દરેકની નોખી બોલી એ વર્ણવી જાણતા. સોરઠી ઇતિહાસના કોઈ ચોક્કસ યુગમાં તમે જીવતા હો એવું વાતાવરણ એ ખડું કરી શકે.

કોઈ વાર સામંતભાઈ ગઢવી હોય. એમના ભત્રીજા ગગુભાઈ પણ એક કુશળ વાર્તાકાર હતા અને ઝવેરચંદભાઈએ ‘રસધાર’ના બે ભાગ લખ્યા પછી ગગુભાઈના સંસર્ગમાં તેઓ આવ્યા અને ‘રસધાર’ના ત્રીજા ભાગથી ઝવેરચંદભાઈની શૈલીમાં પરિવર્તન થયું.

પણ સામંતભાઈ ગઢવી જેવો વાર્તાકાર મેં બીજો હજી જોયો નથી. અલબત્ત, પિંગળશીભાઈ એમની યુવાવસ્થામાં સોરઠના અજોડ કથાકાર હતા એમ કહેવાય છે. અને એ તો એ સિવાય પણ બીજું ઘણું હતા. કવિ ન્હાનાલાલે એમને સોરઠના last minstrelના બિરુદથી નવાજ્યા છે, એમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી. પણ સામંતજી ગઢવીનું વ્યક્તિત્વ એમની કથાકારની શક્તિને અનુકૂળ હતું. ઠાકોરસાહેબે (કલાપીએ) એમને બહુ સાંભળ્યા હતા. ‘હમીરજી ગોહિલ’માં જે ગઢવીનું ચિત્ર દોરાયું છે એ સામંતભાઈનું જ ચિત્ર છે. એટલી પ્રબળ છાપ એમણે ઠાકોરસાહેબ પર પાડેલી. એક બીજી ખાસિયત, જે બીજા ઘણા વાર્તાકારોથી એમને જુદા તારવી શકે છે એ, એમનો ઉચ્ચ પ્રકારનો રસ હતી. અમુક સપાટીથી એ કદી નીચે ઊતરતા નહીં. જેને low taste કહી શકાય એવું એક વાક્ય પણ કદી એમનાં વર્ણનોમાં આવી શકે નહીં. બીજા ઘણા વાર્તાકારોમાં આ ખામી મને લાગી છે.

બીજી એક ખાસિયત એમનામાં એ હતી કે એ પોતાના પેદા કરેલા પ્રવાહમાં ખેંચાતા નહીં. સાંભળનારાઓનાં દિલમાં આવેગનાં ઘોડાપૂર તેઓ પેદા કરી શકે, પણ પોતે તો કાંઠે જ ઊભા હોય. એ પૂર એમને ખેંચી શકે નહીં. પાઘડી નીચે મૂકે, ગરદન પરથી માળા ઉતારી હાથમાં લે અને બે હથેળી વચ્ચે મસળતાં વાર્તા ચલાવે.

વાજસૂર વાળા

[‘કલાપી : સ્મરણમૂર્તિ’ પુસ્તક : 1998]

❀

નિશાનચૂક માફ થાય, ન કદીય નીચું નિશાન.

બલવન્તરાય ક૦ ઠાકોર

છેલ્લા અવશેષોમાંના એક

સ્વચ્છ પણ ઇસ્ત્રી વગરનાં ખાદીનો ઝભ્ભો-બંડી અને પાયજામો પહેરેલા, ખભે આછા લીલા રંગનો થેલો ભરાવેલા, ગામઠી ચંપલવાળા, નીચું જોઈને ચાલતા સિત્તેર-એંસી વર્ષના કોઈ કાકા આણંદથી અમદાવાદની કે ગાંધીનગર જતી બસમાં ચડે અને જગ્યા ન હોય તો દાંડો ઝાલીને ઊભા ઊભા પ્રવાસ કરે એમને તમે જુઓ, તો સમજજો કે એ ચિખોદરાની આંખની હૉસ્પિટલવાળા ડૉ૦ રમણીકલાલ દોશી – દોશીકાકા છે. ગુજરાતની બસોમાં સેંકડો વાર એમણે પ્રવાસ કર્યો હશે. ગાંધીજી અને રવિશંકર મહારાજના પ્રભાવ નીચે આવેલા, અને લોકસેવાનો ભેખ ધારણ કરેલા ડૉ૦ દોશીકાકા આજે 89-90ની ઉંમરે ચાલ્યા જતા હોય તો અજાણ્યા માણસને ખ્યાલ ન આવે કે આ આંખના મોટા ડૉક્ટર છે.

એક વખત એમને અમે પૂછ્યું કે "કાકા, તમારી સંસ્થાની પાંચ ગાડી છે, તો તમે સંસ્થાના કામ માટે અમદાવાદ કે ગાંધીનગર બસમાં કેમ જાવ છો ?" કાકાએ કહ્યું, "જો મારે એકલાએ જવાનું હોય અને સમય હોય તો હું જીપ નથી વાપરતો. બીજા એક-બે વધારે હોય તો જીપમાં જાઉં છું. જ્યાં સુધી મારાથી બસમાં જવાય છે ત્યાં સુધી બસમાં જાઉં છું. અમારી સંસ્થા શક્ય એટલી કરકસરથી અમે ચલાવીએ છીએ."

કાકા ટ્રેનના પ્રવાસમાં સાદા બીજા વર્ગમાં બેસે છે. તેઓ કહે, "રિઝર્વેશનના પૈસા બચે. સાદા બીજા વર્ગમાં બેસવાની જગ્યા ન મળે તો વચ્ચે નીચે બેસી જાઉં. મને બેઠાં બેઠાં સારી ઊંઘ આવી જાય છે. સ્ટેશનથી રિક્ષા કે ટૅક્સી, અનિવાર્ય ન હોય તો કરતો નથી. ચાલી નાખું છું."

ગુજરાતમાં અનેક ગામોમાં નેત્રયજ્ઞ કરવાને કારણે બસ કે ટ્રેનમાં કાકાને ઓળખનાર અને જગ્યા આપવા તૈયાર કોઈક ને કોઈક તો નીકળે જ.

દોશીકાકાનું નામ તો સાંભળ્યું હતું. પણ એમને મળવાનો સંયોગ પ્રાપ્ત થયો નહોતો. 1984 દરમિયાન એક દિવસ ભૂદાન કાર્યકર્તા શ્રી કીર્તનભાઈ ધારિયા અને દોશીકાકા અમારે ઘરે પધાર્યા. કીર્તનભાઈએ એમની ક્ષયનિવારણ અને ચિખોદરાની આંખની હૉસ્પિટલનો પરિચય આપ્યો.

વાતવાતમાં કાકાએ કહ્યું, "કોઈ વાર સમય કાઢીને અમારી આંખની હૉસ્પિટલ જોવા આવો." એક દિવસ અમે ચિખોદરા પહોંચીને હૉસ્પિટલની મુલાકાત લીધી. હૉસ્પિટલમાં સરસ અતિથિગૃહ હતું. નીરવ શાંત વાતાવરણ, વૃક્ષો, મોરના ટહુકા વગેરેને કારણે ઉપવન જેવું લાગતું હતું. અમને એક સરસ અનુભવ થયો. અમને એમ થયું કે પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા દરમિયાન આ સંસ્થાને સહાય કરવાની અપીલ કરવા જેવી છે.

પછી બીજા કેટલાક સભ્યો પણ ચિખોદરા જઈ આવ્યા. કાકાની હૉસ્પિટલ

માટે ઘણી સારી રકમ એકત્ર થઈ. એ રકમ આપવાનો કાર્યક્રમ ચિખોદરામાં યોજાયો.

ત્યાર પછી અમારા યુવક સંઘના ઉપક્રમે ચિખોદરાની હૉસ્પિટલ દ્વારા વર્ષમાં ચાર-પાંચ વખત નેત્રયજ્ઞ યોજાવા લાગ્યા. મુંબઈથી અમે આઠ-દસ સભ્યો ચિખોદરા જઈએ અને ત્યાંથી નેત્રયજ્ઞના સ્થળે જઈએ. આ રીતે બાવીસ વર્ષ દરમિયાન અમારા સિત્તેરથી વધુ પ્રવાસ થયા હશે. પ્રવાસ દરમિયાન કાકાના અનુભવોની વાત નીકળે. કોઈ વાર ગાંધીજીની, કોઈ વાર રવિશંકર દાદાની, કોઈ વાર ગંગાબાની પ્રેરક વાતો જાણવા મળે. નજીકમાં કોઈ જોવા જેવી સંસ્થા હોય તે બતાવે.

કાકાને ખેડા અને પંચમહાલ જિલ્લામાં ગામેગામ કેટલાય કાર્યકરો ઓળખે. એમની સરળ, નિરભિમાની, પ્રામાણિક, સેવાભાવી પ્રકૃતિને કારણે કાકાનું કામ સૌ કોઈ કરવા તૈયાર. આથી જ કાકા નેત્રયજ્ઞોનું આયોજન કરે ત્યારે સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓની ટીમ વ્યવસ્થાની બધી જવાબદારી ઉપાડી લે. પ્રત્યેક અઠવાડિયે એમના નેત્રયજ્ઞો ચાલતા જ હોય. ચિખોદરા હૉસ્પિટલનો સ્ટાફ ખાટલા, ગાદલાં, અનાજ, ઑપરેશન થિયેટરની સામગ્રી વગેરે જવાબદારી બરાબર સંભાળે.

શ્રી આર૦ કે૦ દેસાઈએ 'કર્મયોગી શ્રી રમણીકભાઈ દોશી' નામની પુસ્તિકા લખી છે જેમાં દોશીકાકાના જીવનની વિસ્તૃત રૂપરેખા આપી છે.

દોશીકાકાનો જન્મ 1916ની બીજી સપ્ટેમ્બરના રોજ રાજકોટમાં થયો હતો. એમના પિતાશ્રી રામજીભાઈ દોશી રાજકોટ રાજ્યના દીવાન હતા. તેઓ કાર્યદક્ષ, સત્યનિષ્ઠ, પ્રામાણિક, દૃઢસંકલ્પ, ધીરગંભીર સ્વભાવના અને પ્રગતિશીલ વિચાર ધરાવનાર હતા. એટલે રાજકોટના નરેશ લાખાજીરાજ પર એમનો ઘણો સારો પ્રભાવ હતો. તેઓ પોતે સુશિક્ષિત હતા એટલે સંતાનોને પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવવાની દૃષ્ટિવાળા હતા. તેઓ એટલા પ્રામાણિક હતા કે રાજ્યના કારભાર માટેની પેન જુદી રાખતા અને અંગત વપરાશની જુદી રાખતા. રાજ્ય તરફથી મળેલ ટેલિફોન તેઓ અંગત કામ માટે વાપરતા નહિ. રામજીભાઈએ બે વાર લગ્ન કર્યાં હતાં અને એમને સાત દીકરા અને એક દીકરી એમ આઠ સંતાનો હતાં. રામજીભાઈએ પોતાના કેટલાક દીકરાને અભ્યાસ માટે કરાંચી મોકલ્યા હતા. એટલે દોશીકાકાએ પણ થોડો વખત કરાંચીમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. એ દિવસોમાં બહુ ઓછા વિદ્યાર્થીઓ દાક્તરી વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા. રામજીભાઈના પાંચ દીકરા ડૉક્ટર થયા હતા. દોશીકાકા અમદાવાદમાં એલ૦સી૦પી૦એસ૦ થયા અને મુંબઈમાં ડી૦ઓ૦,એમ૦એસ૦ થયા. એમણે કચ્છના ભચાઉમાં તથા પાનેલી, જામજોધપુર વગેરે સ્થળે દાક્તર તરીકે અને નડિયાદમાં તે વિષયોના પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપી હતી.

દોશીકાકાનાં ધર્મપત્ની ભાનુબહેન કાકાના દરેક કાર્યમાં સહયોગ આપતાં રહે છે. જૂનાગઢનાં વતની, પરંતુ રંગુનમાં ઊછરેલાં ભાનુબહેન બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી પોતાનાં માતપિતા સાથે જૂનાગઢ પાછાં ફર્યાં હતાં. ડૉ૦ દોશી સાથે એમનાં લગ્ન થયાં. દોશી દંપતીને સંતાન નહિ, પણ તેઓએ પોતાનાં ભાઈઓનાં સંતાનોને ઘરે

રાખી પોતાનાં સંતાનની જેમ સારી રીતે ઉછેર્યાં. ભાનુબહેન શ્રીમંતાઈમાં ઊછર્યાં હતાં, પણ લગ્ન પછી એમણે કાકાની સાદાઈ, સેવા અને સમર્પણની ભાવનાને આત્મસાત કરી લીધી હતી. હૉસ્પિટલમાં ભાનુબહેન રસોડાનું ધ્યાન રાખે. દોશીકાકા બહારગામ હોય તો ભાનુબહેન હૉસ્પિટલનું પણ ધ્યાન રાખે.

દોશીકાકાએ અમદાવાદમાં રિલીફ રોડ ઉપર એક ડૉક્ટર મિત્રની ભાગીદારીમાં 'હિંદ મિશન હૉસ્પિટલ' શરૂ કરેલી. આ હૉસ્પિટલમાં ફક્ત એક રૂપિયો ફી લઈ દર્દીને આંખની સારવાર કરી આપવામાં આવતી. દરમિયાન દોશીકાકા રવિશંકર દાદાના ગાઢ પરિચયમાં આવતા ગયા. 1943માં દાદાએ રાધનપુરમાં નેત્રયજ્ઞ યોજ્યો હતો અને એમાં સેવા આપવા માટે દોશીકાકાને નિમંત્રણ મળ્યું હતું. આ વખતે દાદાની કામ કરવાની કુનેહનાં દોશીકાકાને દર્શન થયાં. દર્દીઓની સ્ટ્રેચર રવિશંકર મહારાજ પોતે પણ ઉપાડતા. દાદાએ દોશીકાકાને શહેરને બદલે ગામડામાં જઈને લોકોની સેવા કરવાની ભલામણ કરી. એટલે દોશીકાકા અમદાવાદથી આણંદ અને બોચાસણ સેવા આપવા જવા લાગ્યા. પછી તો અમદાવાદ છોડીને આણંદમાં દવાખાનું કર્યું. દોશીકાકાની મફત નેત્રયજ્ઞોની પ્રવૃત્તિ વધતી ચાલી. 100મો નેત્રયજ્ઞ વ્યારામાં થયો. ત્યાર પછી દોશીકાકાએ પોતાની આણંદની હૉસ્પિટલ ટ્રસ્ટને સોંપી દીધી. હવે પોતાની અંગત મિલકત રહી નહિ. કાકાની પાસે પોતાની માલિકીનું મકાન, જમીન, મિલકત, બૅંકમાં ખાતું વગેરે કશું જ નથી.

દોશીકાકા વહેલી સવારે ઊઠી સીધા સામાયિકમાં બેસી જાય. પછી દૂધ પીને હૉસ્પિટલમાં ઑપરેશન કરે અને ત્યાર પછી આણંદના દવાખાનામાં જાય. સાંજે જમીને ભાનુબહેન સાથે સારા ગ્રંથોનું વાચન કરે. રાત્રે દોશીકાકા ઑફિસમાં ટેબલ પર માત્ર ચાદર પાથરી, ટેલિફોન પાસે રાખી સૂઈ જાય. સૂતાં જ ઊંઘ આવી જાય. રાત્રે કોઈનો ફોન આવે તો દોશીકાકા તરત ઉપાડે. પછી જો ઊંઘ ઊડી જાય તો સામાયિકમાં બેસી જાય.

દોશીકાકાએ પાંચ દાયકા કરતાં વધારે સમયથી ક્ષયનિવારણ અને અંધત્વ-નિવારણના ક્ષેત્રે સંગીન કાર્ય કર્યું છે. ચિખોદરા હૉસ્પિટલ દ્વારા દર અઠવાડિયે ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં ગામોમાં નેત્રયજ્ઞો થવા લાગ્યા, તે માટે કેટલાયે સેવાભાવી આંખના ડૉક્ટરોની સેવા મળવા લાગી. અત્યાર સુધીમાં 800થી વધુ જેટલા નેત્રયજ્ઞોનું દોશીકાકાએ આયોજન કર્યું છે, અઢી લાખથી વધુ મફત ઑપરેશનો થયાં છે. દરેક નેત્રયજ્ઞમાં દોશીકાકા પોતે હાજર હોય જ. ચિખોદરાની હૉસ્પિટલમાં અગાઉ દોશીકાકા ઑપરેશન કરતા. હાલ 89 વર્ષની ઉંમર થઈ, પણ કોઈ ડૉક્ટર ન આવ્યા હોય તો દોશીકાકા પોતે ઑપરેશન કરે. કુદરતની મહેરબાની કેવી છે કે આ ઉંમરે કાકાને પોતાને હજુ મોતિયો આવ્યો નથી. દર વરસે બિહારમાં અને રાજસ્થાનમાં 8-10 દિવસનો મોટો નેત્રયજ્ઞ યોજાય છે, તેમાં પણ કાકા સમયસર

પહોંચી જાય.

દવાખાનામાં રોજ સવારથી ઘણા માણસો આંખ બતાવવા આવી જાય. દોશીકાકા ઉપરાંત આંખ તપાસનારા બીજા ડૉક્ટરો પણ હોય. પણ ઘણા દર્દીઓ પોતાની આંખ દોશીકાકાને જ બતાવવાનો આગ્રહ રાખે. તેથી એમને માટે ઘણી મોટી લાઇન થાય. એટલે કાકાના સહકાર્યકર્તાઓમાંથી કોઈકે સૂચન કર્યું કે "કાકા, તમને બતાવવાનો આગ્રહ રાખનાર દર્દી માટે આપણે પાંચ કે દસ રૂપિયાની ફી રાખીએ તો કેમ ? એથી થોડો બોજો ઓછો થશે, વિના કારણ આગ્રહ રાખનારા નીકળી જશે અને સંસ્થાને આવક થશે !" કાકાએ થોડી વાર પછી કહ્યું, "ભાઈ, દરિદ્રનારાયણ પાસે ફીની વાત કરવી એ મને યોગ્ય લાગતું નથી. દર્દી એ આપણા દેવ જેવો છે."

એક વખત નેત્રયજ્ઞમાં એક બાપ પોતાના નાના દીકરાને લઈને આવ્યા હતા. તેની બન્ને આંખ સદંતર ગઈ હતી. કાકાએ કહ્યું ત્યારે બાપ કાકાના પગ પકડી કરગરવા લાગ્યા. કાકાને કડવું સત્ય કહેવું પડ્યું. પણ એ કહેતાં કહેતાં કાકા પોતે રડી પડ્યા. ત્યાર પછી પોષણના અભાવે બાળકની આંખ ન જાય એ માટે કાકાએ બાળકોને ખવડાવવા માટે સુખડી કરી અને ગામે ગામ જઈ વહેંચવાનો – અંધત્વનિવારણનો કાર્યક્રમ ઉપાડ્યો.

દોશીકાકા એટલે આંખનું મોબાઈલ દવાખાનું. મેં કેટલીયે વાર જોયું છે કે અમે ચાલ્યા જતા હોઈએ ત્યાં સામેથી આવતો કોઈક માણસ કહે, "દોશીકાકા, રામ રામ." કાકા ઓળખે નહિ, પણ વાત કરવા પ્રેમથી ઊભા રહે. ત્યાં આવનાર વ્યક્તિ કહે, "કાકા, મારી આંખ જોઈ આપોને, મોતિયો તો નથી આવતો ને ?"

કાકા એમ ન કહે કે, "ભાઈ, અત્યારે ટાઇમ નથી, દવાખાને બતાવવા આવજે." તેઓ તરત થેલીમાંથી બૅટરી અને બિલોરી કાચ કાઢે. પેલાની બન્ને આંખ વારાફરતી પહોળી કરી, ટોર્ચ મારીને જુએ અને સંતોષકારક જવાબ આપે. આવું કામ કરવામાં કાકાને ક્યારેય મોડું ન થાય. આમ કાકાએ હજારો માણસની આંખ રસ્તામાં જ બરાબર ધ્યાનથી જોઈ આપી હશે. કોઈ વાર એવું બને કે આંખ જોયા પછી કાકા કહે, "ભાઈ, તમારી આંખ મશીનમાં જોવી પડશે. દવાખાને આવજો."

એક વખત અમે ગુજરાતના એક નગરમાં નવી થયેલી એક હૉસ્પિટલની મુલાકાતે ગયા હતા. હૉસ્પિટલ આધુનિક સાધનોથી સજ્જ હતી અને ડૉક્ટરો પણ સેવાભાવી હતા. જે માટે બીજી હૉસ્પિટલમાં સો રૂપિયા ખર્ચ થાય તે માટે આ હૉસ્પિટલમાં પચીસ જ થાય.

હૉસ્પિટલની મુલાકાત પછી અમે ઉતારે આવ્યા ત્યારે દોશીકાકાને અભિપ્રાય પૂછ્યો. એમણે કહ્યું, "હૉસ્પિટલ ઘણી સારી છે અને મધ્યમવર્ગના લોકો માટે ઘણી રાહતરૂપ છે. આ વિસ્તારના ઘણા લોકોને એનો લાભ મળશે. પણ..."

કાકા બોલતાં અટકી ગયા. અમે કહ્યું, "કાકા, પણ શું ?"

કાકાએ કહ્યું, ''પણ મારે કરવાની હોય તો આવી હૉસ્પિટલ ન કરતાં ગરીબ લોકો લાભ લઈ શકે એવી હૉસ્પિટલ કરું. મારું ક્ષેત્ર જુદું છે. અમે સાવ છેવાડાના ગરીબ માણસોનો વિચાર કરીએ. આ હૉસ્પિટલમાં સોને બદલે પચીસ રૂપિયા ચાર્જ છે. પરંતુ જેની પાસે પચીસ રૂપિયા ન હોય, અરે હૉસ્પિટલ સુધી આવવાના બસભાડાના રૂપિયા નથી, એવા લોકો માટે કામ કરવું એ અમારું ક્ષેત્ર છે.''

એક વખત કાકા મારે ત્યાં જમવા પધાર્યા હતા. ઉનાળાનો સમય હતો. કાકા સવારના જમવામાં પાંચ વાનગી લે એ અમને ખબર હતી. કેરીની મોસમ હતી એટલે જમવા બેઠા ત્યારે કાકાને પણ રસ પીરસ્યો હતો. બધા બેસી ગયા અને 'સાથે રમીએ, સાથે જમીએ...' એ પ્રાર્થના પછી જમવાનું ચાલુ કર્યું ત્યારે કાકાએ રસની વાટકી બહાર મૂકી. અમે પૂછ્યું, ''કાકા, કેરીની બાધા છે ?'' એમણે કહ્યું, ''ના, પણ કેરી ખાવી નથી.'' ''કેમ ?'' તો કહ્યું ''પછી વાત !'' અમે પાંચમી વાનગી તરીકે બીજી કોઈ વાનગી આપવાનું કહ્યું તો તે માટે પણ એમણે ના પાડી. કાકાએ રસ લીધો નહિ એટલે અમે પણ રસની વાટકી બહાર મૂકતાં હતા તો અમને આગ્રહપૂર્વક અટકાવ્યા.

જમ્યા પછી અમે કાકાને કારણ પૂછ્યું તો એમણે કહ્યું, ''મોટાં શહેરોમાં બધે કેરી ચાલુ થઈ ગઈ છે, પણ અમારાં ગામડાંમાં ગરીબ લોકોને ત્યાં હજુ ચાલુ નથી થઈ. કેરી થોડા દિવસમાં સસ્તી થશે અને એમને ત્યાં ચાલુ થશે, પછી હું પણ કેરી ખાઈશ.''

દોશીકાકા દરેક વિષયમાં કરકસરપૂર્વક વિચાર કરે. બે જોડ ખાદીનાં કપડાં આખું વર્ષ ચલાવે. ફાટે તો સાંધી લે. સાંધેલું કપડું પહેરવામાં શરમ નહિ. દોશીકાકા પાસે એક ગરમ કોટ છે. છેલ્લાં બાવીસ વર્ષથી અમે જોતા આવ્યા છીએ કે શિયાળામાં બહારગામ જવું હોય તો કાકાએ આ એક જ કોટ પહેર્યો હોય. પણ જરૂર પડે, અનિવાર્ય હોય તો ગમે તેટલું મોટું ખર્ચ કરતાં કાકા અચકાય નહિ.

દોશીકાકા વૈશાખ મહિનામાં ઑફિસમાં બપોરે એક દિવસ કામ કરતા હતા. ભયંકર ગરમી પડતી હતી. એ વખતે એક શ્રીમંત ભાઈ પોતાની એ○ સી○ કારમાંથી ઊતરીને કાકાને મળવા આવ્યા. એમણે કહ્યું, ''કાકા, આવી ગરમીમાં તમે કેવી રીતે કામ કરી શકો છો ?'' કાકાએ કહ્યું, ''હું ગરમીથી ટેવાઈ ગયો છું.'' પેલા શ્રીમંતે કહ્યું, ''કાકા, ઑફિસમાં મારા ખર્ચે એ○ સી○ નંખાવી આપું છું, એના વીજળીના બિલની જવાબદારી પણ મારી.'' કાકાએ કહ્યું, ''ભાઈ, તમારી દરખાસ્ત માટે આભાર. પણ એ○ સી○વાળી ઑફિસ મને ન શોભે.''

આરંભનાં વર્ષોમાં નેત્રયજ્ઞમાં 700-800 દર્દીઓ આવતા. કાકાની સુવાસ એવી કે દર્દીઓને જમાડવા માટે અનાજ વગેરે સામગ્રી ગામના શ્રેષ્ઠીઓ તરફથી મળતી. બળતણ માટે લાકડું દરેક ઘરેથી એક એક આવે. એટલે કશી મુશ્કેલી ન રહે. નેત્રયજ્ઞ એટલે આખા ગામનો ઉત્સવ. કાકા સવારના પાંચ વાગ્યાથી રાતના બાર સુધી

કામ કરે. કોઈક વખત તો તેઓ એક દિવસમાં 125થી વધુ ઑપરેશન કરે, છતાં થાકનું નામ નહિ.

એક વખત અમારો નેત્રયજ્ઞ પંચમહાલમાં દેવગઢ બારિયા પાસે સાગતાળા નામના ગામમાં હતો. જંગલ વિસ્તાર પાસે આવેલું આ ગામ છે. અમારો ઉતારો જંગલ વિભાગના ગેસ્ટ હાઉસમાં હતો. નેત્રયજ્ઞ પછી બીજે દિવસે અમે મધ્ય પ્રદેશમાં અલિરાજપુર પાસે આવેલા લક્ષ્મણી તીર્થની જાત્રાએ ગયા. આખો રસ્તો ખરાબ. અમે પહોંચી, પૂજા કરી પાછા આવવા નીકળ્યા ત્યાં તો રસ્તામાં ધોધમાર વરસાદ ચાલુ થયો. અંધારું થઈ ગયું હતું. એંસી કિલોમિટરનો રસ્તો વટાવતાં ઘણી વાર લાગી. રસ્તામાં થાકેલાં હોવાથી કોઈ ઝોલાં ખાતાં તો કોઈ વાતો કરતાં. એક કલાક પછી કાકાએ ગીત ઉપાડ્યું.

બધાંએ કાકાનું ગીત ઝીલ્યું. પાંચ કલાક પછી અમે સાગતાળા આવ્યા. બીજે દિવસે કાકાએ કહ્યું, ''તમને ખબર છે, કાલે આપણે કેટલું જોખમ ખેડ્યું ? આ ભીલ વિસ્તાર છે. રાતના કોઈ વાહન આવે તો ભીલો જરૂર લૂંટી લે. આખે રસ્તે હું મનમાં ભક્તામર સ્તોત્ર બોલતો રહ્યો હતો. વચ્ચે 'આંખો પવિત્ર રાખ'નું ગીત ઝિલાવ્યું કે જેથી તમને ડરનો વિચાર ન આવે.''

દોશીકાકા અને ભાનુબહેન એક વખત અમેરિકા જવાનાં હતાં ત્યારે યુવક સંઘ તરફથી અમે વિદાયનમાનનો કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો. આ પ્રસંગે મારાં પત્ની તારાબહેને કાકાને ખાદીની ગરમ શાલ ભેટ આપી, તો કાકાએ કહ્યું કે, ''મારી પાસે એક શાલ છે અને એકથી વધારે ન રાખવાનો મારો નિયમ છે. એટલે તમારી શાલ હું તો જ સ્વીકારું કે મને જ્યારે યોગ્ય લાગે ત્યારે કોઈ વ્યક્તિને હું આપી દઉં, એ માટે તમારી મંજૂરી હોય તો જ લઉં.'' આ શરત મંજૂર રાખીને અમે કાકાને શાલ ભેટ આપી. અમેરિકા જતા હતા ત્યારે ભાનુબહેને કાકાને કહ્યું, ''તમારાં ચંપલ ઘણાં ઘસાઈ ગયાં છે. અમેરિકામાં તૂટશે તો બહુ તકલીફ થશે. માટે તમે નવી જોડ લઈ લો.''

પણ કાકા જૂનાં ચંપલ પહેરીને જવામાં મક્કમ હતા. તેમનો નિયમ હતો કે એક ચંપલ ઘસાઈને તૂટી જાય ત્યારે જ નવાં ચંપલ ખરીદવાં. એટલે કાકાએ કહ્યું, ''ચંપલ તૂટી જશે તો ત્યાં ઉઘાડા પગે ચાલીશ. નહિ વાંધો આવે. બધે ગાડીમાં ફરવાનું છે. વળી ત્યાંનો ઉનાળો છે.'' પાછા ફર્યા ત્યાં સુધી ચંપલને વાંધો આવ્યો નહિ. આવ્યા પછી જૂનાં ચંપલ ઘસાઈ ગયાં ત્યારે નવાં લીધાં.

એક વખત અમે નેત્રયજ્ઞ પછી એક તીર્થની યાત્રાએ ગયા હતા. રાતનો મુકામ હતો. એક રૂમમાં હું, દોશીકાકા અને અમારા એક મિત્ર હતા. થાકેલા હતા એટલે હું અને દોશીકાકા સૂઈ ગયા અને મિત્રને પરવારતાં થોડી વાર હતી. સવારે વહેલા ઊઠી, સ્નાનાદિથી પરવારીને અમે તૈયાર થયા. બહાર જતાં દોશીકાકાએ કહ્યું, ''મારાં ચંપલ ક્યાં ગયાં ?'' તો મિત્રે તરત એમનાં ચંપલ બતાવ્યાં. કાકાએ કહ્યું, ''આ મારાં

ચંપલ નથી.'' મિત્રે ફોડ પાડતાં કહ્યું, ''કાકા, રાતના મારા બૂટ પાલિશ કરતો હતો ત્યાં પછી વિચાર આવ્યો કે તમારા બન્નેનાં ચંપલને પણ પાલિશ કરી લઉં.''

કાકાએ કહ્યું, ''મને પૂછ્યા વગર તમે મારાં ચંપલને પાલિશ કર્યું તે બરાબર ન કહેવાય. પાલિશવાળાં ચંપલ મને શોભે નહિ. હવે પાલિશ કાઢી નાખો.'' મિત્રે લૂગડા વડે પાલિશ કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ પાલિશ બહુ ઓછી થઈ નહિ. ત્યાં બહાર જઈ કાકા મૂઠી ધૂળ ભરીને લાવ્યા અને ચંપલ પર નાખી એટલે ચંપલ કંઈક 'બરાબર' થયાં.

સાયલાના શ્રી રાજસોભાગ આશ્રમમાં મુંબઈની રત્નવિધિ ટ્રસ્ટ નામની સંસ્થા દ્વારા વિકલાંગો માટે એક કેમ્પનું આયોજન થયું હતું. એમાં દોશીકાકાને પણ નિમંત્રણ આપ્યું. સામાન્ય રીતે મંચ પર બેસવાનું દોશીકાકા ટાળે અને આગળની હારમાં બેસવાનું પણ ટાળે. દોશીકાકા થોડા પાછળ બેઠા હતા. આગળ આવવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે કહ્યું કે તેઓ નિશ્ચિત સમયે નીકળીને ચિખોદરા પહોંચવા ઇચ્છે છે. સાયલાથી અમદાવાદ બસમાં અને અમદાવાદથી બસ બદલીને તેઓ આણંદ જવાના હતા. સભામાં એક સજ્જન પધાર્યા હતા, તેઓ કાર્યક્રમ પછી પોતાની ગાડીમાં આણંદ જવાના હતા. એટલે મેં તેમની સાથે ગાડીમાં જવાનું સૂચન કર્યું. પરંતુ દોશીકાકાએ કહ્યું, ''મને એમ કોઈની ગાડીમાં જવાનું નહિ ફાવે. કોઈને મોડુંવહેલું થાય. બસ તરત મળી જાય છે એટલે મારે મોડું નહિ થાય.'' અમે બહુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે કહ્યું, ''ભલે, જોઈશું.'' પરંતુ કાર્યક્રમ પૂરો થયો ત્યારે દોશીકાકા તો નીકળી ગયા હતા. દોશીકાકાને શ્રીમંતો પ્રત્યે એલર્જી છે એવું નથી, પણ તેમને આમજનતા વચ્ચે આમજનતાના થઈને, જાણે કે કોઈ પોતાને ઓળખતું નથી એવા થઈને, રહેવું ગમે છે.

મહેમાનોનું પ્રેમભર્યું સ્વાગત કરવું, તેમને અતિથિગૃહમાં ઉતારો આપી તેમના ભોજનાદિની સગવડ કરવી, તેમની સેવામાં કર્મચારીઓને જુદાં જુદાં કામ સોંપવાં, ગાડીમાં બેસાડીને તેઓને આસપાસ ફેરવવા ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં દોશી દંપતીના ઉત્સાહની આપણને પ્રતીતિ થાય. કાકા અને ભાનુબહેન અતિથિગૃહમાં આવી બધી વસ્તુનું બરાબર ધ્યાન રાખે. કોઈ દિવસ એવો ન હોય કે માત્ર કાકા અને ભાનુબહેન – એમ બે જણે એકલાંએ સાથે ભોજન લીધું હોય. અતિથિ બારે માસ હોય અને તેમને ઉત્સાહથી જમાડે. મહેમાન વગર ખાવાનું ન ભાવે. ચિખોદરાની હૉસ્પિટલને આંતરરાષ્ટ્રિય ખ્યાતિ મળેલી છે, એટલે દેશવિદેશથી મુલાકાતે આવનાર મહેમાનોની અવરજવર આખું વર્ષ રહે. છતાં નહિ થાક કે નહિ કચવાટનું નામનિશાન.

શ્રી દેસાઈએ એમના જીવનવૃત્તાંતમાં લખ્યું છે : ''દોશીકાકામાં ક્રોધ કરમાઈ ગયો છે. બધાં કામ પ્રેમથી જ કરવાનાં. અધરાત-મધરાત ગમે ત્યારે ગમે તે કામ માટે એમને મળી શકાય. તેની સમક્ષ કોઈ ગુસ્સો લઈને આવ્યું તો તે બરફ બની જતું. ભયંકર ગણાતી ક્ષતિને પણ માફ જ કરવાની વૃત્તિ. સૌ સાથે પ્રેમભાવનો ધોધ જ વહેતો જણાશે. કોઈના પ્રત્યે શત્રુતા નથી, કડવાશ નથી. નરી શીતળતા,

ચંદ્રથી પણ વિશેષ શીતળતા.''

દોશીકાકા એટલે ગાંધીયુગના છેલ્લા અવશેષોમાંના એક. એમની કેટલીક વાતો, ભવિષ્યમાં લોકો જલદી માનશે નહિ. જેમની પાસે પોતાની માલિકીનું ઘર નથી, જમીન નથી, મિલકત નથી, બૅંકમાં ખાતું નથી એવા આ લોકસેવકે ભરયુવાનીમાં રવિશંકરદાદાના પ્રભાવ હેઠળ આવી સેવાનો ભેખ લીધો. તેઓ સાચા વૈષ્ણવજન છે.

રમણલાલ ચી૦ શાહ

['પ્રબુદ્ધ જીવન' માસિક : 2005]

સચિંત અને સક્રિય

રણજિતરામ[મહેતા]એ 1905માં પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સ્થાપક થવા લગીનો જે પુરુષાર્થ કર્યો તે ગુજરાતના પ્રજાજીવનના ઇતિહાસનું એક ભવ્ય પ્રકરણ છે. નર્મદ પછી અને ગાંધીજી પૂર્વે જો કોઈ વ્યક્તિ ગુજરાતના પ્રજાજીવનના મહાપ્રશ્નોમાં – આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક પ્રશ્નોના પ્રાણસમા સાહિત્ય અને શિક્ષણના પ્રશ્નોમાં – સૌથી વધુ સચિંત અને સક્રિય હોય તો તે રણજિતરામ. પાંત્રીસ વર્ષની અતિકાચી વયે અકસ્માતથી રણજિતરામનું મૃત્યુ થયું. એથી, એમનું વ્યક્તિત્વ જેમાં નિઃશેષપણે પ્રગટ થયું હોત એવો ગુજરાતના ઇતિહાસનો ગ્રંથ તો વણલખ્યો જ રહ્યો. પંદરેક વર્ષના લેખનકાળમાં રણજિતરામે વીસેક સામયિકોમાં સોએક લખાણો કર્યાં છે. 'રણજિતકૃતિ સંગ્રહ' અને 'રણજિતરામના નિબંધો' – રણજિતરામના આ બે ગ્રંથોનું મરણોત્તર પ્રકાશન થયું છે. એમાં એમનાં પચાસેક લખાણો પ્રજાને સુલભ છે. બે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા, નિબંધ આદિ સ્વરૂપોમાં લખાણો છે.

નિરંજન ભગત

['યંત્રવિજ્ઞાન અને મંત્રકવિતા' પુસ્તક]

મૃત્યુ પામું તે પહેલાં –

હું મૃત્યુ પામું તે પહેલાં મારે મારી જાતનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી લેવો છે. હું જેટલું વધુ કામ કરીશ એટલો વધારે હું જીવીશ. મારે માટે જીવન 'ટૂંકી મીણબત્તી' નથી, એક ભવ્ય મશાલ છે, જે પલભર માટે મારા હાથમાં આવી છે અને ભવિષ્યની પ્રજાને તે સોંપી દેતાં પહેલાં શક્ય તેટલા તેજથી મારે એને પ્રજ્વલિત કરવી છે.

જ્યૉર્જ બર્નાર્ડ શૉ

શું વાંચશું ?

કવિતા

બાળ ગરબાવળી (1877) : નવલરામ લ૦ પંડ્યા

સ્ત્રી-કેળવણીના ઉદ્દેશથી રચાયેલી આ કૃતિઓમાં ભણતરથી માંડીને માતૃત્વ સુધીના સ્ત્રીજીવનના કાળનું આલેખન થયું છે.

દલપતકાવ્ય : 1-2 (1879) : દલપતરામ કવિ

આ રચનાઓમાં મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન કવિતાનાં સંધિસ્થાનો હોવાને કારણે ઈશ્વર, સદાચાર, ધર્મ, વ્યવહારચાતુર્ય છે; તો સુધારો, દેશભક્તિ અને સમાજાભિમુખતા પણ છે. જેમ બને તેમ સહેલી-સરલ અને ઠાવકી કવિતા રચવાની કવિની નેમ છે.

કલાપીનો કેકારવ (1903) : સુરસિંહજી ગોહિલ, 'કલાપી'

26 વરસના ટૂંકા આયુષ્યમાં રચાયેલાં 250 જેટલાં કાવ્યોને સમાવતો સર્વસંગ્રહ. એની નોંધપાત્ર વિશેષતા એને મળેલી વ્યાપક લોકચાહના છે.

કાવ્યમાધુર્ય (1903) : સં૦ હિંમતલાલ ગ૦ અંજારિયા

પાલ્ગ્રેવની 'ગોલ્ડન ટ્રેઝરી'ની ધાટીએ થયેલું, 19મી અને 20મી સદીના સંધિકાળની ગુજરાતી કવિતાનું નોંધપાત્ર સંપાદન. સંપાદકની કાવ્યરુચિ, સાહિત્યની સમજ તથા એમના સરળ પ્રવાહી અને છટાયુક્ત ગદ્યનો તેમાં પરિચય મળે છે.

ન્હાના ન્હાના રાસ : 1-3 (1910-1937) : ન્હાનાલાલ કવિ

લય, અલંકાર, શબ્દચયન અને ભાવનિરૂપણની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી ભાષાની વાણીસમૃદ્ધિ આ રાસસંગ્રહોમાં ઊતરી આવેલી છે.

ભણકાર (1918) : બળવંતરાય ક૦ ઠાકોર

પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગની કડીરૂપ આ કાવ્યસંગ્રહનું પ્રથમ પ્રકાશન કાવ્યક્ષેત્રે ઐતિહાસિક બનાવ છે.

રાસતરંગિણી (1923) : દામોદર ખુ૦ બોટાદકર

સંસ્કૃતપ્રચુર અને પંડિતભોગ્ય ત્રણ કાવ્યસંગ્રહો પછીના આ ચોથા સંગ્રહમાં કવિએ લોકગીતોના ઢાળોમાં સરલ-સ્વાભાવિક અને લોકભોગ્ય અભિવ્યક્તિ સાધી છે. ભવ્યતા સાથેની સુંદરતા દર્શાવતો કવિનો ઉન્મેષ ગૃહજીવનનાં, કુટુંબજીવનનાં અને ખાસ તો સ્ત્રીહૃદયનાં સૂક્ષ્મ દર્શનોમાં જોવા મળે છે.

પૂર્વાલાપ (1926) : મણિશંકર ભટ્ટ, 'કાન્ત'

દાંપત્યપ્રેમ, મિત્રપ્રેમ અને વ્યક્તિપ્રેમ નિરૂપતાં આ કાવ્યો અનન્ય રચનાઓ છે.

ઇલા-કાવ્યો (1933) : ચંદ્રવદન મહેતા

આ કાવ્યોમાં ભાઈ-બહેનના નિર્વ્યાજ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાના ભાવોને આર્દ્રતાથી

આલેખતાં સ્મૃતિચિત્રોમાં કિશોરવયની મુગ્ધતા, સ્વપ્નશીલતા અને સરળતાનું દર્શન થાય છે.

કોયા ભગતની કડવી વાણી (1933) : સુન્દરમ્

જૂની ઢબનાં ભજનોની ધાટીમાં નવા જમાનાના વિષયો ને એની ભાવના અહીં રજૂ થયાં છે.

બારી બહાર (1940) : પ્રહ્લાદ પારેખ

મધુર, સુરેખ અને સંવેદ્ય કાવ્યો. કવિની સૌરભપ્રીતિ અજોડ છે.

આંદોલન (1951) : રાજેન્દ્ર શાહ

પ્રણય, પ્રકૃતિ અને અધ્યાત્મ જેવા સનાતન વિષયોનું નિરૂપણ કરતાં સાઠ ગીતોનો આ સંગ્રહ, ન્હાનાલાલનાં ગીતો પછીનું ગીતક્ષેત્રનું મહત્ત્વનું પ્રસ્થાન છે.

પરિક્રમા (1955) : બાલમુકુંદ દવે

ભાવરસ્યાં ચિત્રાંકન, મર્મસ્પર્શી ઊર્મિ-આલેખન અને પ્રાસાદિક અભિવ્યક્તિથી દીપ્ત કાવ્યોનો ગુજરાતી કવિતામાં નોંધપાત્ર સ્થાન ધરાવતો સંગ્રહ.

જીવનચરિત્ર

દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ (1925) : મો૦ ક૦ ગાંધી

દક્ષિણ આફ્રિકાના વસવાટ દરમિયાન ગાંધીજીને જે કીમતી અનુભવો થયેલા એનું પાત્રો, સંવાદો, ટીકાટિપ્પણ દ્વારા રસપ્રદ નિરૂપણ. એમનું જીવનઘડતર, રંગદ્વેશ સામેનો એમનો સંઘર્ષ, ત્યાંની ભૂગોળ – બધું એમને હાથે રોચક બનીને ઊતર્યું છે.

સત્યના પ્રયોગો (1927) : મો૦ ક૦ ગાંધી

આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મપરીક્ષણની બેવડી ધારે ચાલતું નિરૂપણ, નિર્વ્યાજ સરલતા અને સહૃદયતાથી ઊઘડતી જતી વાત, વિનોદ અને નર્મવૃત્તિનો વિવેકપુરસ્સર વિનિયોગ, સુરુચિની સીમાને ક્યારેય ન અતિક્રમતી અભિવ્યક્તિ – આ બધાં વડે શ્રેષ્ઠ આત્મકથાનો આદર્શ અહીં સ્થાપિત થયો છે. જગતભરની ઉત્તમ આત્મકથાઓમાં આનું મોખરે સ્થાન છે.

સોરઠી બહારવટિયા : 1-3 (1927-1929) : ઝવેરચંદ મેઘાણી

સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાં બહારવટે ચઢેલા નરબંકાઓનાં ચરિત્ર-ચિત્રોના સંગ્રહો. દોઢસો-બસો વર્ષ પૂર્વેનાં લોકમાનસ અને રાજમાનસનું દસ્તાવેજી ચિત્રણ આપતી આ કથાઓમાં અન્યાય સામે ઝૂઝનારા સ્વમાની પુરુષોનાં શૌર્ય-પરાક્રમ-ટેકને નિરૂપવામાં આવ્યાં છે.

મારી હકીકત (1933) : નર્મદાશંકર લા૦ દવે

સત્ય, સંઘર્ષ અને ટેકથી ભરી જીવનસામગ્રીને લેખકે અહીં નિખાલસપણે નિરૂપી છે. આત્મચરિત્રની બાબતમાં તે ગાંધીજીના સમર્થ પુરોગામી છે.

વીર નર્મદ (1933) : વિશ્વનાથ મ○ ભટ્ટ

ચરિત્ર-અભ્યાસના ઉત્તમ નમૂનારૂપ આ ગ્રંથમાં પ્રેમ અને શૌર્યથી ઊછળતા નર્મદ-જીવનનો ચરિત્રકારે ટૂંકો પણ માર્મિક પરિચય કરાવ્યો છે.

સ્મરણયાત્રા (1934) : કાકા કાલેલકર

અહીં સંચિત નાનપણનાં સ્મરણો મોટે ભાગે કૌટુંબિક જીવનનાં તેમ જ મુસાફરી અંગેનાં છે. જ્યાં જ્યાં જવાનું થયું ત્યાંનું લોકજીવન તથા ત્યાંનાં પ્રકૃતિસૌંદર્ય, ઉત્સવો અને વ્રતો ઉપરાંત મન ઉપર કાયમી છાપ મૂકી ગયેલી વ્યક્તિઓ અને પ્રસંગો એ આ પુસ્તકની મુખ્ય સામગ્રી છે.

ગાંધીજીની સાધના (1939) : રાવજીભાઈ મ○ પટેલ

ગાંધીજીના આફ્રિકાના નિવાસ દરમિયાનની ત્યાંની સત્યાગ્રહની લડત તેમજ ફિનિક્સ આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓના આધારભૂત ઇતિહાસને સરળ અને રોચક શૈલીમાં આલેખતી કૃતિ.

જીવનનાં ઝરણાં : 1-2 (1941-1960) : રાવજીભાઈ મ○ પટેલ

સત્યાગ્રહી દેશભક્ત, સ્નેહાળ પિતા, સમાજસુધારક, એવાં પોતાનાં વિવિધ સ્વરૂપો રજૂ કરતા આ આત્મવૃત્તાંતમાં લેખકે ગુજરાતનું 1907થી 1957 સુધીનું સામાજિક અને રાજકીય વાતાવરણ આલેખ્યું છે.

ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર : 1-11 (1944-1946)

ગુજરાતી સાહિત્યના શિષ્ટગ્રંથો અને ગ્રંથકારોનો તેમજ સાહિત્યની ગતિવિધિનો પરિચય મળી રહે તેવા ઉદ્દેશવાળી આ અત્યંત ઉપયોગી શ્રેણીના આઠ ખંડોનું સંપાદન હીરાલાલ ત્રિ○ પારેખે કર્યું છે; બાકીનાનું સાત જુદા જુદા વિદ્વાનોએ.

મહાદેવભાઈની ડાયરી : 1-17 (1948-1980)

મહાદેવભાઈ દેસાઈની 1917થી શરૂ થયેલી રોજનીશીમાં લખનારની આત્મકથા નહિ, પરંતુ મહાન ચરિત્રનાયક ગાંધીજી અંગેની વિપુલ કાચી સામગ્રી પડેલી છે. સ્વલ્પ ગુજરાતી ડાયરી-સાહિત્યમાં આ ગ્રંથો અત્યંત મૂલ્યવાન છે.

જીવનપંથ (1949) : 'ધૂમકેતુ'

એક સામાન્ય પણ ગરવા બ્રાહ્મણ કુટુંબની જીવનપંથ કાપવાની મથામણોનો પરિચય લેખકે અહીં મોકળાશથી આપ્યો છે.

બાપુના પત્રો : 1-10 (1950-1966) : મો○ ક○ ગાંધી

સ્વાભાવિકતા, સાદગી અને પારદર્શક વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવતા ગાંધીજીના પત્રોના આ સંચયો વિશ્વના પત્રસાહિત્યમાં નોંધપાત્ર છે.

અમાસના તારા (1953) : કિશનસિંહ ચાવડા

જીવનશ્રદ્ધા અને જીવનમાંગલ્યની ભૂમિકા પરથી રંગદર્શી મનસ્તંત્રની અનેક મુદ્રાઓ પ્રગટાવતા આ લેખકના ગદ્યનું ઉત્તમ પ્રતિનિધિત્વ કરતું પુસ્તક. એમાં

રેખાચિત્ર, સંસ્મરણ અને આત્મકથાના ત્રિવિધ સ્તરને સ્પર્શતા પ્રસંગોમાં જીવનના અનુભવોનું વિધાયક બળ છે.

ઘડતર અને ચણતર (1954) : નાનાભાઈ ભટ્ટ

લેખકનો પ્રધાન ઉદ્દેશ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાનું ચિત્ર સમાજ પાસે મૂકવાનો છે. આ કૃતિ એમના જન્મ-ઉછેરથી આરંભાઈ, ચરિત્રનાયક જેમ જેમ વ્યક્તિ મટી સંસ્થા બનતા ગયા તેમ તેમ તે સંસ્થાની બની છે. રસિક અને પ્રેરક પ્રસંગો લેખકનું પારદર્શક વ્યક્તિત્વ ખડું કરે છે.

વનાંચલ (1967) : જયન્ત પાઠક

શૈશવના આનંદપર્વના આ વિશાદ-મધુર સંસ્મરણમાં શિશુવયના નિર્ભેળ રોમાંચની સૃષ્ટિ ખૂલે છે. સાથે, વતનની આદિવાસી પ્રજાની ગરીબી, અજ્ઞાન, વહેમ, લાચારી, ઇમાનદારી, એમના પર થતાં જુલમ-સિતમ, એમના હરખશોકની આર્દ્ર-વેદનશીલ હૃદયમાં અંકિત છબી પણ ઊપસે છે.

અભિનય-પંથે (1973) : અમૃત જાની

જૂની રંગભૂમિના સુવર્ણકાળ અંગેની મહત્ત્વની વિગતોવાળું, સંસ્મરણાત્મક શૈલીમાં લખાયેલું આ પુસ્તક દસ્તાવેજી મૂલ્ય ધરાવે છે.

થોડાં આંસુ, થોડાં ફૂલ (1976) : જયશંકર ભોજક, 'સુંદરી'

સંનિષ્ઠ અને પારદર્શી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા ગુજરાતી રંગભૂમિના પ્રસિદ્ધ અદાકારે ઉચ્ચ કોટિનું નાટ્યકૌશલ સિદ્ધ કરવા કેવી તપશ્ચર્યા કરી હતી, તેની સંઘર્ષમય કથા. ગુજરાતી ધંધાદારી રંગભૂમિની અહીં મળતી અનેકવિધ વિગતો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન છે.

ગુજરાતના સારસ્વતો (1977) : કેશવરામ કા○ શાસ્ત્રી

ગુજરાતી લેખકોનો, એમનાં પુસ્તકોના નિર્દેશો સાથે પરિચય.

આત્મવૃત્તાંત (1979) : મણિલાલ ન○ દ્વિવેદી

લેખક, ચિંતક અને અધ્યાત્મપ્રેમી લોકશિક્ષક તરીકે ખ્યાતિ પામેલા જીવનવીરે વ્યાધિ, કુસંગ અને અતૃપ્ત પ્રેમતૃષાને કારણે અદમ્ય બનેલી પ્રકૃતિની સામે ચલાવેલા યુદ્ધની દારુણ કથા.

નામરૂપ (1981) : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

જીવનના વિવિધ પ્રસંગોએ ચેતનાના ભિન્ન ભિન્ન સ્તરે આવીને જીવી ગયેલાં ચરિત્રો.

થોડા નોખા જીવ (1985) : વાડીલાલ ડગલી

દેશી-વિદેશી મહાનુભાવોના જીવનપ્રસંગોનું પ્રેરણામૂલક નિરૂપણ અને ચરિત્રસંકીર્તન આ ચરિત્ર-નિબંધોની લાક્ષણિકતા છે.

નવલકથા

સરસ્વતીચંદ્ર : 1-4 (1887-1901) : ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

આશરે 1800 પૃષ્ઠમાં વિસ્તરેલી આ નવલકથાએ ગાંધીજી પૂર્વેના ગુજરાતના શિક્ષિત સમાજ પર ઊંડો પ્રભાવ પાડ્યો, એનું કારણ તેમાં વ્યક્ત થયેલું જીવનવિષયક ઊંડું ચિંતન અને એ ચિંતનને કળારૂપ આપનારી સર્જક પ્રતિભા છે. પ્રાચીન પૂર્વ, અર્વાચીન પૂર્વ ને અર્વાચીન પશ્ચિમ – એ ત્રણ સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળે ઊભેલા ભારતીય પ્રજાજીવનનાં વિવિધ સ્તરોમાંથી અહીં વિપુલ પાત્રસૃષ્ટિ આવે છે. એ સર્વને લેખક પ્રતીતિકર રીતે આલેખે છે તેથી એ જીવંત અને હૃદયસ્પર્શી બને છે. આજે બતાવી શકાય એવી આ કૃતિની કેટલીક મર્યાદાઓને સ્વીકાર્યા પછી પણ, આ બૃહત્ નવલકથામાં જીવનને આટલા વ્યાપક સંદર્ભોમાં જોવા-મૂલવવાનો અને તેને કળારૂપ આપવાનો જે પુરુષાર્થ એના સર્જકે કર્યો છે, તે ઘટના સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યમાં અજોડ છે.

ભદ્રંભદ્ર (1900) : રમણભાઈ મ૦ નીલકંઠ

આ હાસ્યરસિક નવલકથાનો વિષય સુધારા-વિરોધનો ઉપહાસ છે. એક અલ્પજ્ઞ બ્રાહ્મણની સર્વજ્ઞ તરીકે નીવડી આવવાની દાંભિક પરિસ્થિતિઓ દ્વારા હાસ્ય-કટાક્ષને વિકસાવીને લેખકે નવલકથાને અને તેના મુખ્ય પાત્ર ભદ્રંભદ્રને અમર કરી દીધાં છે.

ઉષા (1918) : ન્હાનાલાલ કવિ

અનેક સ્થળે કાવ્યકોટિએ પહોંચતું તાજગીભર્યું, આલંકારિક ગદ્ય ગુજરાતની આ પહેલી ગણાવાપાત્ર લઘુનવલને કાવ્યાત્મક સાહિત્યકૃતિ બનાવે છે. એમાંની ગદ્યસૌરભે એને ગુજરાતીની ‘કાદંબરી’ પણ કહેવડાવી છે.

પૃથિવીવલ્લભ (1921) : કનૈયાલાલ મુનશી

તત્કાલીન સમયપટ, વેગવંત ઘટનાદોર, નાટ્યાત્મક રજૂઆત, પ્રતાપી ચરિત્રરેખાઓ અને ભાષાની વેધકતાથી આ ઐતિહાસિક નવલકથાએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશેષ પ્રભાવ જન્માવ્યો છે.

કોકિલા (1928) : રમણલાલ વ૦ દેસાઈ

પ્રસન્નમધુર દાંપત્યજીવનનું આલેખન કરતી આસ્વાદ્ય નવલકથા.

ગ્રામલક્ષ્મી : 1-4 (1933-1937) : રમણલાલ વ૦ દેસાઈ

1200થી વધુ પાનાંમાં વિસ્તરેલી આ આદર્શવાદી નવલકથા ગામડાંની અવદશાને આગળ કરે છે અને, કથાનાયક દ્વારા ગ્રામોદ્યોગના અનેક કાર્યક્રમો અમલમાં મુકાતાં, બદલાતા ગ્રામજીવનની ઝાંખી કરાવે છે.

બંદીઘર (1935) : મનુભાઈ પંચોળી, ‘દર્શક’

લેખકની પ્રથમ નવલકથા. આ રસપ્રદ કૃતિમાં જેલના અમલદારોના દમન

સામેના સત્યાગ્રહી કેદીઓના સંઘર્ષનું ભાવવાહી આલેખન છે.

ભારેલો અગ્નિ (1935) : રમણલાલ વ૦ દેસાઈ

મુખ્યત્વે કાલ્પનિક અને કેટલાંક ઐતિહાસિક પાત્રો દ્વારા 1857ના સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામની ઘટનાઓનું આલેખન કરતી, એના સર્જકની સૌથી વધુ સફળ અને સંતર્પક ગણાયેલી ઐતિહાસિક નવલકથા.

અમે બધાં (1936) : જ્યોતીન્દ્ર હ૦ દવે, ધનસુખલાલ મહેતા

રમણભાઈ નીલકંઠની હાસ્યનવલ ‘ભદ્રંભદ્ર’ પછી આપણા હાસ્યસાહિત્યમાં બીજી મહત્ત્વપૂર્ણ આસ્વાદ્ય કૃતિ.

દેવો ધાધલ (1937) : ચંદ્રશંકર બૂચ, ‘સુકાની’

વિષયવસ્તુની રીતે અનોખી રહેલી સમંદરના સાવજોની આ સાહસકથા માહિતીસભર હોવા છતાં રોમાંચક રીતે વાસ્તવિકતાનું વાતાવરણ રચે છે. બસો વર્ષ પહેલાંનો જમાનો એમાં આલેખાયેલો છે.

બંધન અને મુક્તિ (1939) : મનુભાઈ પંચોળી, ‘દર્શક’

1857ના મુક્તિસંગ્રામની પશ્ચાદભૂમાં સર્જાયેલી, અવિરત રાષ્ટ્રપ્રેમ પ્રેરતી આ નવલકથા માનવજીવનનાં નૈતિક મૂલ્યોના વિજયની અને એ વિજય માટે અપાતાં બલિદાનોની ગૌરવગાથા છે.

વળામણાં (1940) : પન્નાલાલ પટેલ

જાનપદી જીવનની, નાનકડા ફલકની પણ વિલક્ષણ કથા અહીં રજૂ થઈ છે. ગ્રામજીવનનું સાચકલું વાસ્તવલક્ષી ચિત્રણ, પ્રકૃતિનો જીવંત પરિવેશ, ગૌણ પાત્રોની પણ બળવાન રેખાઓ અને સુરેખ રચાઈ આવેલી આકૃતિ આ લઘુનવલને આગવું મૂલ્ય આપે છે.

દરિયાલાલ (1941) : ગુણવંતરાય આચાર્ય

આપણી અલ્પ દરિયાઈ સાહસકથાઓમાં નોંધપાત્ર આ નવલકથામાં કથાનું આયોજન ચુસ્ત, નાટ્યાત્મક અને આકર્ષક છે; વર્ણનો ને વસ્તુ વાસ્તવનિષ્ઠ.

મળેલા જીવ (1941) : પન્નાલાલ પટેલ

ઇડરિયા પ્રદેશના પટેલ કાનજી અને ઘાંચણ જીવીની આ કરુણાંત પ્રેમકથા લેખકની સીમાસ્તંભ નવલકથા છે. સુન્દરમે સાચું કહ્યું છે : “અત્યારે આ કથા જેવી છે તેવી પણ હિંદના કોઈ પણ સાહિત્યમાં, અને થોડા સંકોચ સાથે દુનિયાના સાહિત્યમાં પણ, ગુજરાતી કળાનું પ્રતિનિધિત્વ ધારી શકે તેવી બની છે.”

જિગર અને અમી : 1-2 (1943-1944) : ચુનીલાલ વ૦ શાહ

એક મૂલ્યનિષ્ઠ નાયક અને પતિવ્રતા નારીના પ્રેમની સત્યઘટનાત્મક નવલકથા.

જનમટીપ (1944) : ઈશ્વર પેટલીકર

પાટણવાડિયા કોમના સામાજિક વાસ્તવને અને એના ગ્રામસમાજને

ઉપસાવતી, ચંદા અને ભીમાનાં પ્રણયપાત્રોની આસપાસ ફરતી નવલકથા.
દીપનિર્વાણ (1944) : મનુભાઈ પંચોળી, ‘દર્શક’
વનવૃક્ષોની છાયામાં ઊછરેલી ભારતીય સંસ્કૃતિની ગરવી ગરિમા આ નવલકથામાં જીવંત રીતે આલેખાઈ છે. દૂરના અતીતને પ્રત્યક્ષ કરવાની સર્જકશક્તિ સાથે ઇતિહાસમાંથી પોતાના યુગને ઉપકારક એવું અર્થઘટન તારવવાની સૂઝને કારણે આ કૃતિ ગુજરાતી ઐતિહાસિક નવલકથાના ક્ષેત્રે એક સીમાચિહ્નરૂપ છે.
પાછલે બારણે (1947) : પન્નાલાલ પટેલ
દેશી રાજ્યોમાં ગાદીવારસ માટે ચાલતી ખટપટોના ભીતર વાત્સલ્યના વિજયને આલેખતી કથા.
માનવીની ભવાઈ (1947) : પન્નાલાલ પટેલ
લેખકની આ સીમાસ્તંભ નવલકથામાં પહેલી વાર તળપદા ગ્રામજીવનની વાસ્તવિકતાનો સાહિત્યિક આલેખ મળે છે. ગુજરાતના ઇશાનિયા ખૂણાના ગ્રામપ્રદેશના ઉત્સવો અને રીતરિવાજો, બોલી અને લહેકાઓ વચ્ચે, તેમજ છપ્પનિયા કાળની વચ્ચે, કાળુ-રાજુની પ્રેમયાતનાને ગ્રામવાસીઓની બૃહદ્ યાતનાના સંદર્ભમાં અહીં તોળેલી છે. ‘ભૂખી ભુતાવળ’ જેવા પ્રકરણમાં પન્નાલાલનું આલેખન મહાકાવ્યની કક્ષાએ પહોંચતું અનુભવાય છે.
ભવસાગર (1951) : ઈશ્વર પેટલીકર
ગ્રામસમાજની જડતા-નિષ્ઠુરતા નીચે રિબાતી, અને એ અસહ્ય બનતાં આત્મવિલોપન કરતી નારીની વેદનાને નિરૂપતી નવલકથા. પાત્રોચિત અને ભાવોચિત ભાષા અહીં સાહજિક બળકટતા પ્રગટાવી શકી છે. લેખકની ખુદની અન્ય નવલકથાઓમાં પણ આટલી કલાભિમુખતા વિરલ જોવાય છે.
ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી : 1-3 (1952-1985) : મનુભાઈ પંચોળી, ‘દર્શક’
સ્થળ-કાળના સુવિશાળ ફલક પર વિહરતાં વિવિધ કોટિનાં પાત્રોના મનોસંઘર્ષોના અત્યંત હૃદયસ્પર્શી અને ઋજુ આલેખન સાથે, પાત્રો અને પ્રસંગોના આલેખનમાં માનવજીવનનાં અંતઃસ્તલને સ્પર્શતી સર્જકપ્રતિભા અને વિશાળ જ્ઞાનનો સુભગ સંસ્પર્શ લેખકની આ નવલકથામાં છે.
અમૃતા (1965) : રઘુવીર ચૌધરી
લેખકની સજ્જતાનો પરિચય આપતી કીર્તિદા નવલકથા.
પરોઢ થતાં પહેલાં (1968) : કુન્દનિકા કાપડિયા
જીવનમાં પડેલા દુઃખના તત્ત્વને અતિક્રમીને મનુષ્ય પોતાના આનંદરૂપ સાથે શી રીતે અનુસાંધિત થઈ શકે, એ મૂળભૂત પ્રશ્નને છેડીને કલાત્મક ધ્વનિમયતાથી પરોઢનાં આશા-કિરણની ઝાંખી કરાવતી કથા.

વાંસનો અંકુર (1968) : ધીરુબહેન પટેલ
દાદાજીના લાડીલા, તીવ્ર સંવેદનશીલતા ધરાવતા યુવાન કેશવના દિલમાં એમની જ સામે, વાંસના અંકુરની પેઠે, ફૂટી નીકળતી વિદ્રોહવૃત્તિનું અત્યંત કલાપૂર્ણ અને લાઘવયુક્ત નિરૂપણ કરતી લઘુનવલ.
સોક્રેટિસ (1974) : મનુભાઈ પંચોળી, ‘દર્શક’
ભારતમાંની વર્તમાન લોકશાહીની થતી વિડંબનાએ, આંતરસત્યની ખોજ માટે મથામણ અનુભવતા સોક્રેટિસને આ મહત્ત્વાકાંક્ષી ઐતિહાસિક નવલકથામાં આપણી વચ્ચે હરતા ફરતા કરવા લેખકને પ્રેર્યા છે.
ઉપરવાસ-સહવાસ-અંતરવાસ (1975) : રઘુવીર ચૌધરી
સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછીના ગાળામાં આપણે ત્યાં લોકજીવનમાં જે પરિવર્તન આરંભાયું, તેની આ દસ્તાવેજી કથાને લેખકે ‘વતનની આત્મકથા’ તરીકે ઓળખાવી છે. એમનો મુખ્ય રસ, નવાં પરિબળોએ માનવી-માનવી વચ્ચેના વ્યવહારો અને સંબંધો પર જે અસર પાડી છે તેનું સચ્ચાઈભર્યું આલેખન કરવામાં છે. સર્જક પાસે વતનના લોકજીવનનો વિશાળ અનુભવ હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિવાળાં પાત્રોનું ભાતીગળ વિશ્વ એ ઊભું કરી શક્યા છે.
શીમળાનાં ફૂલ (1976) : ધીરુબહેન પટેલ
નરનારીના નાજુક સંબંધના સંદર્ભમાં, આળા હૈયાના નારીત્વને લાગણીના નમણા શિલ્પરૂપે ઉપસાવતી નવલકથા.
ચિહ્ન (1978) : ધીરેન્દ્ર મહેતા
પોલિયોના રોગથી અપંગ બનેલા અત્યંત સંવેદનશીલ કથાનાયકની આત્મસન્માનપૂર્વક જીવવાની મથામણ આ નવલકથા જીવંત ગદ્યમાં રજૂ કરે છે.
પરદુઃખભંજન પેસ્તનજી (1978) : ધીરુબહેન પટેલ
‘ડૉન કિહોટે’નું સ્મરણ કરાવતી પેસ્તનજીનાં ઉરાંગઉટાંગ પરાક્રમોની કથા.
મૃત્યુ મરી ગયું (1979) : ઉષા ર૦ શેઠ
પોતાની બાર વર્ષની પુત્રીને થયેલા અસાધ્ય અને પીડાકારી વ્યાધિ સામે બળપૂર્વક ઝૂઝતાં પુત્રી અને પોતે અનુભવેલા મનસંઘર્ષની સત્યઘટનાત્મક નવલકથા.
આંધળી ગલી (1983) : ધીરુબહેન પટેલ
એકલવાયા પ્રેમાળ પિતાની સારસંભાળ માટે અપરિણીત રહેતી, અને પછી લગ્નવય વટાવી જતાં લગ્નની તક ગુમાવી બેઠેલી, પુત્રીની આસપાસ વિસ્તરેલી કથા.
સાત પગલાં આકાશમાં (1984) : કુન્દનિકા કાપડિયા
સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેના સંબંધોની નાજુક સમસ્યાઓના સંદર્ભે નારીજીવનની વ્યથાઓને નિરૂપતી નવલકથા. સ્ત્રીનું અસ્તિત્વ અને તેની અસ્મિતા વચ્ચેના

સંઘર્ષની કથા અહીં આલેખાયેલી છે.

ગગનનાં લગન (1984) : ધીરુબહેન પટેલ

સામાન્ય લાગતાં પાત્ર, પરિસ્થિતિ ને પ્રસંગની અસામાન્યતાઓ ઝીણી નજરે પકડી પાડી તેને બિલોરી કાચમાંથી બતાવતું હાસ્ય આ કથા પીરસે છે.

આંગળિયાત : (1986) : જોસેફ મેકવાન

ખેડા જિલ્લાના ગામડાના વણકરસમાજના જીવનસંઘર્ષની સંવેદનશીલ રજૂઆત કરતી પ્રાણવાન નવલકથા.

નવલિકા

પિયાસી (1940) : સુન્દરમ્

નિમ્ન તેમજ ઉચ્ચ વર્ગનાં પાત્રોના વિરોધસામ્યથી નિરૂપણની તીક્ષ્ણતા સાધતી આ વાર્તાઓ સુન્દરમ્‌ને વાર્તાકાર તરીકે ઊંચા સ્થાને સ્થાપિત કરે છે.

સુખદુખનાં સાથી (1940) : પન્નાલાલ પટેલ

સરળ, શિષ્ટ બાનીમાં યથાવકાશ લોકબોલીનાં તત્ત્વોને સાંકળીને વાર્તાકથનની વિશિષ્ટ શૈલી વિકસાવવામાં, પાત્રોનાં ભીતરી વૃત્તિ-વલણો છતાં કરવામાં અને લાગણીઓને વળ આપી તીવ્રતા સાધવામાં લેખકે પોતાના આ પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહમાં ઊંડી સૂઝ બતાવી છે.

ખરા બપોર (1968) : જયંત ખત્રી

માનવજીવનની સંકુલના સાથેનું, તેના આવેગો અને વિશમતાઓનું કરુણગર્ભ આલેખન આ વાર્તાસંગ્રહમાં થયું છે.

નાટક

ભટનું ભોપાળું (1867) : નવલરામ લ૦ પંડ્યા

ફ્રેંચ પ્રહસનકાર મોલિયેરના નાટકનું આ ગુજરાતી રસાનુસારી રૂપાંતર મૌલિક હોવાનો ભાસ ઊભો કરે છે. વૃદ્ધની સાથેનાં એક કન્યાનાં લગ્નને અટકાવી, કન્યાના પ્રિય પાત્ર સાથે એનાં લગ્ન યોજવાની નેમ રાખતું આ નાટક ગુજરાતી ભાષાનું પહેલું સફળ રંગમંચક્ષમ પ્રહસન છે.

મિથ્યાભિમાન (1871) : દલપતરામ કવિ

ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યના આ પહેલા પ્રહસનમાં પાશ્ચાત્ય રંગભૂમિ, સંસ્કૃત નાટક અને તળપદા ભવાઈના અંશોનું જીવંત મિશ્રણ છે. સાહિત્યિક ગુણવત્તા અને અભિનયક્ષમતાને કારણે આ નાટક યાદગાર બન્યું છે.

પૌરાણિક નાટકો (1930) : કનૈયાલાલ મુનશી

આ ચાર નાટકોનું વસ્તુ પુરાણમાંથી લીધું છે, પરંતુ તેમાં કલ્પનાથી અર્વાચીન યુગભાવનાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે. માર્મિક સચોટ સંવાદો, કાવ્યમય બાનીછટા,

માનવીય પાત્રચિત્રણ – એ આ નાટકોની વિશેષતા છે.

વડલો (1931) : કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

કાવ્યતત્ત્વ, નાટ્યતત્ત્વ, સંગીત અને નૃત્યનો સમન્વય આ નાટકમાં થયો છે. તે અનેક વાર ભજવાયું છે અને તેની ભજવણી દરેક વયનાં પ્રેક્ષકોને આકર્ષે છે.

આગગાડી (1933) : ચંદ્રવદન મહેતા

રેલવેની દુનિયાના વાસ્તવિક ચિત્ર વચ્ચે ગરીબ રેલવે-કામદાર કુટુંબની અવદશા આલેખતું કરુણાંત નાટક.

જલિયાંવાલા (1934) : મનુભાઈ પંચોળી, ‘દર્શક’

જલિયાંવાલા બાગમાં જનરલ ડાયરે કરેલી કત્લેઆમના સંદર્ભે લખાયેલું આ નાટક દેશની આઝાદી માટે પ્રતિકાર અને સ્વાર્પણની ભાવના જાગ્રત કરે છે.

સાપના ભારા (1936) : ઉમાશંકર જોશી

ગ્રામીણ સમાજ, ગ્રામીણ પાત્રો અને ગ્રામીણ પરિસ્થિતિઓની કોઠાસૂઝભરી કલાનિર્મિતિ આ અગિયાર એકાંકી નાટકોનો વિશેષ છે. ગ્રામજીવનની વાસ્તવિકતાને નાટકકારે લોકબોલીના વિવિધ ઘાટમાં ઉતારી છે.

જવનિકા (1941) : જયંતિ દલાલ

સચોટ સંવાદો, ભુલાઈ જતી ગુજરાતી બોલચાલની ભાષા, જીવનનું માર્મિક સંવેદન, પાત્રોનું વૈવિધ્ય, વિશેષ કરીને સ્ત્રીપાત્રોની તેજસ્વિતા – એ આ બાર એકાંકીઓની વિશેષતા છે.

અલ્લાબેલી (1942) : ગુણવંતરાય આચાર્ય

ચિત્રાત્મક આલેખન અને ગતિશીલ સંવાદોવાળું આ ત્રિઅંકી નાટક તેના નાયક મૂળુ માણેકના શૌર્યવાન, ટેકીલા તથા વતનપ્રેમી વ્યક્તિત્વને ઉપસાવે છે.

અંતિમ અધ્યાય (1983) : મનુભાઈ પંચોળી, ‘દર્શક’

નાત્સીઓએ યહૂદીઓ ઉપર આચરેલા અત્યાચારોની વાત કહેતાં આ ત્રણ એકાંકીઓ પરિસ્થિતિની પાર જઈ દશાંગુલ ઊંચાં ઊઠનારાં માનવીઓની જિજીવિષાના જયને નિરૂપે છે.

નિબંધ-લેખ

બાળ વિલાસ (1897) : મણિલાલ ન૦ દ્વિવેદી

માધ્યમિક શાળામાં ભણતી કન્યાઓ માટેનો પાઠસંગ્રહ. પૌરાણિક પાત્રો અને પ્રસંગોને લઈને લેખકે તેમાં ધર્મ અને નીતિનો ઉપદેશ આપ્યો છે. કન્યા, પત્ની અને માતાના કર્તવ્યનો બોધ આપતા આ પાઠો સુદૃઢ વિષયગ્રથન અને પ્રાસાદિક ભાષાને કારણે લઘુનિબંધના નમૂના બન્યા છે.

આપણો ધર્મ (1916) : આનંદશંકર બા૦ ધ્રુવ

ભારતીય ધર્મ તત્ત્વદર્શનના કેટલાક મુદ્દાઓને ચર્ચતો મહત્ત્વનો ચિંતનગ્રંથ.

સુદર્શન ગદ્યાવલિ (1919) : મણિલાલ ન૦ દ્વિવેદી

વિભિન્ન રુચિવાળા વાચકોને રસ પડે તેવા તમામ ક્ષેત્રોના મહત્ત્વના વિષયોની તાત્ત્વિક તેમજ વ્યાવહારિક વિચારણા લેખકના નિબંધોના આ બૃહત્‌સંગ્રહમાં છે. આ ગ્રંથ 'ગુજરાતી સાહિત્યનો સર્વોત્તમ નિબંધભંડાર' ગણાયો છે અને એના લેખકને અર્વાચીન યુગના ત્રણ શ્રેષ્ઠ નિબંધકારોમાં સ્થાન મળ્યું છે.

ઓતરાતી દીવાલો (1925) : કાકા કાલેલકર

સાબરમતી જેલવાસ દરમિયાન પશુપંખી અને વનસ્પતિસૃષ્ટિના વિશેષ આલેખતું લઘુ પુસ્તક.

જીવનનો આનંદ (1936) : કાકા કાલેલકર

પ્રકૃતિદર્શન, આકાશદર્શન અને કલાદર્શનથી રસાયેલા આ લેખોમાં જીવનનો આનંદધર્મ વિવિધ રીતે પ્રગટ્યો છે.

ગોષ્ઠિ (1951) : ઉમાશંકર જોશી

જીવંત ગદ્યવાળા સંસ્કારલક્ષી માર્મિક નિબંધોનો સંગ્રહ

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા (1956) : ધીરુભાઈ ઠાકર

ગુજરાતી અર્વાચીન સાહિત્યનો નીરક્ષીર દૃષ્ટિવાળો અને સરળ, મધુર, પ્રવાહી ગદ્યશૈલીમાં લખાયેલો આ ઇતિહાસ સૌ સાહિત્યરસિકો માટે હાથપોથીની ગરજ સારતો નોંધપાત્ર ગ્રંથ છે.

જીવનલીલા (1956) : કાકા કાલેલકર

ભારતમાં ઠેરઠેર ફરીને એના પહાડો, નદીઓ, સરોવરો અને સંગમસ્થાનોનાં જે ચિત્રો લેખકે ઝીલ્યાં છે, એને અહીં દેશભક્તિના રંગથી રંગ્યાં છે. સરલ ભાષા છતાં ચેતનધબકતી શૈલી સાથે પ્રકૃતિના સૌંદર્યને ખડાં કરતાં વર્ણનો.

આપણો વારસો અને વૈભવ (1961) : મનુભાઈ પંચોળી, 'દર્શક'

'વેદ' પૂર્વેના યુગથી માંડીને મધ્યકાળ સુધીનો ભારતનો નોંધપાત્ર સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ.

જીવનવ્યવસ્થા (1963) : કાકા કાલેલકર

'વેદ', 'ઉપનિષદ્', 'ગીતા' અને મરાઠી ભક્તિપરંપરાથી પુષ્ટ થયેલી તથા ગાંધીજીના વિચારોથી પ્રભાવિત લોકકેળવણીકારની લોકભોગ્ય શૈલીમાં ધર્મવિચારણા કરતાં લખાણોનો સંગ્રહ.

જનાન્તિકે (1965) : સુરેશ હ૦ જોષી

કાવ્યાત્મક, કથનાત્મક ને ચિંતનાત્મક શૈલીઓનો સમન્વય કરીને નિપજાવેલું આ લલિત નિબંધોનું નવા જ પ્રકારનું સ્વરૂપ કાલેલકર પછી ગુજરાતી સાહિત્યના નિબંધને એક નવું પરિમાણ આપે છે.

જ્યોતીન્દ્ર-તરંગ (1976) : જ્યોતીન્દ્ર હ૦ દવે

બુદ્ધિલક્ષી નર્મ-મર્મયુક્ત હળવા નિબંધોના સર્જકોનો જે વર્ગ ગાંધીયુગમાં આવ્યો, તેમાં જ્યોતીન્દ્ર દવે સૌથી વિશેષ લોકપ્રિય અને અગ્રણી નિબંધકાર હતા. પોતાનાં પંદરેક પુસ્તકોમાંથી એમણે સંપાદિત કરેલા પ્રતિનિધિ હાસ્યલેખોનો સંગ્રહ.

['ગુજરાતી સાહિત્યકોશ' પુસ્તક]

કોને રોઉં ?

ઠાકુર[રામકૃષ્ણ પરમહંસ]નું એક દૃષ્ટાંત છે :

એક દંપતીનો એકનો એક દીકરો જુવાન વયે અવસાન પામ્યો. માતા કલ્પાંત કરવા લાગી. ખૂબ રુદન કર્યું. પણ જુવાનનો બાપ શાંત બેઠેલો, એની આંખમાં આંસુનું ટીપું નહીં. પત્ની કહે : "હાય હાય ! આપણો જુવાન દીકરો ફાટી પડ્યો ને તમને રોવું નથી આવતું ? તમે તે કેવા બાપ ?"

પુરુષે જવાબ આપ્યો : "તારી વાત સાચી છે; મને રોવું નથી આવતું. પણ કારણ શું તે તું જાણે છે ?"

"તમે મોઢેથી કાંઈ બોલો તો ખબર પડે ને !"

"સાંભળ," પતિએ કહ્યું. "મને રાતે સ્વપ્નું આવ્યું. તેમાં હું એક મોટો રાજા હતો ને તું રાણી હતી. રહેવા મોટો મહેલ હતો. ખૂબ વૈભવ હતો. અને આપણને છ રાજકુંવર હતા. જાગ્યો ત્યાં સ્વપ્ન ઊડી ગયું. હવે હું એ છ રાજકુંવરને રોઉં, કે આપણા આ એક દીકરાને રોઉં ?"

દુષ્યન્ત પંડ્યા

['ભક્તિપદારથ' પુસ્તક : 2004]

બીજું કોઈ કામ બાકી નથી

કવિ લેખે મારે હવે બીજું કોઈ કામ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી.

હવે હું આ તારકો અને તૃણને તાક્યા કરીશ. મારે હવે વર્ષાઋતુમાં પલળ્યા કરવું છે અને ઓગળી જવું છે. મારા શરીર ઉપર ઘાસનાં બીડ ઊગી નીકળે તેની રાહ જોતો હું બેસી રહીશ. મારે હવે પાનખરઋતુમાં ખરી જવાપણું માણવું છે. ઊભા ઊભા જ ટેકરીમાં પલટાઈ જવું છે.

બસ, મારી કવિતાને આથી વધુ બીજી કોઈ કામગીરી રહી નથી.

'ઉશનસ્'

['અશ્વત્થ' પુસ્તક]

'પથેર પાંચાલી' : જોયા વિના કેમ જિવાય ?

સાહિત્યમાં ગામડાં ક્યાં તો સ્વપ્ન જેવાં સુન્દર, ક્યાં તો દુઃસ્વપ્ન જેવાં દુઃખદ; ક્યાં તો સ્વર્ગ, ક્યાં તો નરક. ગામડાં એકબાજુથી ભીરુઓની ભાગેડુવૃત્તિનાં અને બીજી બાજુથી સસ્તી સેવાવૃત્તિનાં ભોગ બની ગયાં. એથી સાહિત્યમાં ગામડાંનું નર્યું અવાસ્તવિક અને અસત્ય આલેખન થયું. વિભૂતિભૂષણ બંદ્યોપાધ્યાયની નવલકથામાં આ બેમાંથી એકે બાજુનો અતિરેક નથી. એમાં ગામડાનું સમતોલ દર્શન છે. વાસ્તવ છે, સત્ય છે. જગતને જરીય જાણ ન થાય એમ ગામડાનું એક કુટુંબ ભાંગીને ભુક્કો થાય છે એની આ કરુણ કથા છે. આમ, આ ચિત્રની સફળતામાં, સિદ્ધિમાં કથાનો ફાળો કંઈ ઓછો નથી. 'પથેર પાંચાલી' નવલકથાનાં પાનાંને કચકડાની પટીમાં પલટતાં, એક કલાપ્રકારને બીજા કલાપ્રકારમાં પ્રગટતાં, સત્યજિત રાયે જે સૂઝ અને સમજથી, જે કલ્પના અને કસબકારીગરીથી ચિત્રની માવજત કરી છે એમાં જ એની મહાનતા છે.

હજારો ઝીણી ઝીણી વિગતોને વીણી વીણીને એમણે ચિત્રમાં એવી ચાતુરીથી વણી છે કે અંતે એક સુગ્રથિત, સુરેખ આયોજનનો આકાર ધારણ કરે છે અને પ્રેક્ષકના ચિત્તમાં સમગ્રતાની છાપ છપાઈ જાય છે. સત્યજીત રાયે આ કીમિયો કર્યો છે અનેક પ્રતીકો અને અનેક અવાજો દ્વારા. એમણે કશુંયે સીધેસીધું, સ્પષ્ટ કરીને કહ્યું જ નથી. માત્ર વારંવાર આદિથી અંત લગી સૂચન કર્યું છે, ધ્વનિ દ્વારા આડકતરી રીતે કહ્યું છે.

નિશ્ચિંદપુર નામના નાનકડા ગામડાના એક કુટુંબની આ કથા છે. માત્ર પાંચ જ પાત્રો છે : હરિહરરાય, એમની પત્ની સર્વજ્યા, એમની ઘરડી બહેન ઇન્દિરા ઠાકુર, એમની પુત્રી દુર્ગા અને એમનો પુત્ર અપૂર્વ. કથાના કેન્દ્રમાં આ કુટુંબની ગરીબાઈ છે. અને ભારતવર્ષ એટલે ગરીબાઈ. આથી આ એક કુટુંબ સમગ્ર ભારતવર્ષનું પ્રતીક છે. એની કથા એ ભારતવર્ષની કથા છે. એક પણ પાત્ર પાસે 'અમે ગરીબ છીએ' એમ એક વાર પણ ન કહેવડાવીને આ કલાકારે ગરીબાઈનું કેવું ગૌરવ કર્યું છે ! એની પવિત્રતાનો કેવો પરિચય કરાવ્યો છે ! આ સંયમ કેટલો અસાધારણ અને અપૂર્વ કલામય છે. આ આખુંયે કુટુંબ અને સવિશેષ તો સર્વજ્યા કેટલી ઠંડી તાકાતથી ગરીબાઈનો મૂંગે મોઢે સામનો કરે છે. આ ગરીબાઈનું માત્ર પ્રતીકો અને પ્રસંગો દ્વારા સૂચન જ કર્યું છે. મીઠાઈની કાવડ, ઠાકુરદીદીની ચાદર, ભૂખ્યે પેટે ભટક્યા કરતો કૂતરો, સખીના ઘરમાંથી દુર્ગાએ ચોરેલી માળા વગેરે પ્રતીકો દ્વારા ગરીબાઈ પ્રગટ થાય છે. દીકરી એટલે તો દેવું ને દીકરો એટલે દીવો, એવી માતાની મનોદશા પણ ગામડાની ગરીબાઈનું જ પરિણામ છે. એથી જ સર્વજ્યા પુત્રપુત્રી પ્રત્યેના પ્રેમમાં કેવો પક્ષપાત કરે છે. પુત્રી ચોરી કરે તો એ લડે, પણ

પુત્ર ચોરી કરે તોયે લાડ લડાવે, ભાવથી ભોજન ખવડાવે. રોજ દહાડે ગરીબાઈ સાથે ઠંડું યુદ્ધ અને રોજ રાતે જીવતરને થીંગડું કેમ દેવાં એની મૂંઝવણ અને મથામણ.

આ ચિત્રનું સર્વશ્રેષ્ઠ પાત્ર છે ઠાકુરદીદી. એ ભારતવર્ષના ગામપ્રદેશનું મૂર્તિમંત જીવંત પ્રતીક છે. એનો પુરાતન આત્મા છે. પોતે બિલાડીનાં બચ્ચાંની જેમ જ ગરીબ ભાઈને ઘરે આવી પડી છે. દુર્ગા ચોરીને ફળ લાવે ત્યારે એના હિજરાયલા હોઠ પણ કેવા ફરર ફરર ફરકે છે. કેવું મોહક મરકે છે ! ભાઈને ઘેર પુત્રનો જન્મ થાય ત્યારે હડધૂત થયેલી આ હતભાગિણી હેતના હડકવાથી ભત્રીજાને ભારે હોંસથી કેવી હાલરડે હુલાવવા પાછી ફરે છે. દુર્ગા પર ચોરીનો આરોપ આવે તે એને કેવો અસહ્ય લાગે છે અને દુર્ગાને માર પડે ત્યારે એને પણ કેવો વાગે છે. છેલ્લે જતાં જતાં પણ એને ભલે કોઈ પાણી ન પાય, પણ એ તો એના આંગણાના છોડ પર પાણી છાંટીને પછી જ મરે છે. જીવમાત્ર પ્રત્યે પ્રેમ અનુભવતો આ ભારતવર્ષનો પ્રાચીન આત્મા છે.

ઠાકુરદીદી અને દુર્ગા સાથે જ જીવે અને સાથે જ મરે. દુર્ગાનો આથી અન્ય કોઈ અંત કલ્પી શકાય છે ? એનું મૃત્યુ ન થાય તો ? એની સખીનું લગ્ન થાય પણ એનું ન પણ થાય, ક્યાંથી થાય ? ને તો પછી ભવિષ્યમાં એ અપૂર્વને ઘેર બીજી ઠાકુરદીદી જ બને ને ! આમ, જો એ જીવતી રહે તો એ વધુ કરુણ છે; એથી ઠાકુરદીદીની કરુણતાનું પુનરાવર્તન જ થાય, એમ સૂચવીને એના મૃત્યુથી એનો એક ભવ્ય અને કલામય અંત આણ્યો છે.

અપૂર્વનું પાત્ર પણ એટલું જ નિર્દોષ અને નિખાલસ છે, એટલા જ સંયમ અને એટલી જ સહજતાથી સર્જ્યું છે. દુર્ગાને ઘરમાંથી દૂર કરવામાં આવે ત્યારે અંતે એની એકલતાની અસહ્યતા અનુભવતાં ચોપડીમાં માથું ઘાલીને મોટેથી વાંચતો અપૂર્વ, ભવાઈનો ખેલ જુએ પછી એની નકલ કરવામાં જ એના જીવનમાં વીરરસની શક્યતા છે એમ હસતો અપૂર્વ, દુર્ગાના મૃત્યુ પછી પોતાનું મૃત્યુ હવે માતાને ન પાલવે એમ સમજીને વરસાદમાં બહાર જતાં છત્રી લેવાનું ન ભૂલતો અપૂર્વ, આખાયે ચિત્રનું આશ્વાસન છે. કારણ કે ચિત્રના મોટામાં મોટા પાત્ર ઠાકુરદીદીની જેમ જ ચિત્રના નાનામાં નાના પાત્ર અપૂર્વની આંખમાંથી આંસુનું એક ટીપું પણ ન પડાવીને ચિત્રકારે આપણને કેટકેટલું આશ્વાસન આપ્યું છે.

ચિત્રનું સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતીક છે અંધારામાં જેને દોરાથી પરોવવાનો અશક્ય પ્રયત્ન ઠાકુરદીદી કરે છે તે સોય. અંધારામાં જો સોય પરોવી શકાય તો અહીં જીવી શકાય. આ ગ્રામ પ્રદેશની કરુણતા, આ જીવનની અશક્યતા, અને આ કુટુંબના સર્વનાશનું કારણ છે યાંત્રિક સંસ્કૃતિ અને એની આગવી સરજત જેવી મોહમયી મહાનગરીઓ. આ કરુણતાનું રહસ્ય કલાકારે સીધેસીધું કહ્યું નથી પણ પ્રતીક દ્વારા પ્રગટ કર્યું છે. જ્યારે જ્યારે ચિત્રમાં કોઈ નવી મુસીબત, મથામણ કે મૂંઝવણ આવે છે, માંદગી

આવે છે કે મૃત્યુ આવે છે ત્યારે ત્યારે અત્યંત સબૂઝ અને સભાન રીતે ટ્રેઈનનો અવાજ અચૂક આવે છે. નણંદ-ભોજાઈની તકરારથી એક જ ઘરના મનુષ્યો વચ્ચેનો જીવનભરનો માનવસંબંધ તૂટી જાય છે ત્યારે, હજારો માઈલો વચ્ચે ક્ષણવારમાં યાંત્રિક સંબંધો સ્થાપતા તારના થાંભલાનો સૂસવાટ દુર્ગાના અને અપૂર્વના – અને આપણાય તે – કાનમાં કેવો સણકે છે. ટ્રેઈનનું દર્શન તો એક જ વાર કરાવ્યું છે, પણ હર્યાભર્યા હરિયાળા ખેતરના પાક પર એન્જિનનો ધુમાડો કેવી એક સળંગ કાળી લીટી લગાવે છે. અને પસાર થતી ટ્રેઈનનાં પૈડાં વચ્ચેથી છોડ કેવા ઝૂકતા ને નમતા દેખાડ્યા છે. વરસાદ ને વાવાઝોડામાં ઘરનું અને દુર્ગાનું અસ્તિત્વ નાશ પામે છે. દીવાના અને મૂર્તિના કંપ દ્વારા, બારીના પડદાના ફફડાટ દ્વારા અને કમાડના કિચૂડ કિચૂડ અવાજ દ્વારા ઘરમાં ધસમસ પ્રવેશતા મૃત્યુને કેવું મૂર્તિમંત કર્યું છે. તૂટું તૂટું થતા જીવતરના પ્રતીક જેવું પેલું કૂવાનું દોરડું કેવું એકલું લટકે છે. ઠાકુરદીદીને ઘરમાંથી હડધૂત કરીને હડસેલતાં પડતા લોટાનો અવાજ, મીઠાઈની કાવડની ઘંટડીનો દુર્ગાની માંદગી સમયે અગાઉથી જુદો જ અવાજ વગેરે અવાજો કેટલા અર્થપૂર્ણ, અસરકારક અને સૂચક છે. કૂતરું, બિલાડીનાં બચ્ચાં, વાવાઝોડા પછી ઘરના ભંગારછાયા ચોકના ખાબોચિયામાં પડેલું મરેલું દેડકું, અંતમાં અભરાઈ પરથી દુર્ગાએ જેમાં માળા સંતાડી છે તે કચોળાને ઉતારતાં લસરી જતો કરોળિયો અને હંમેશને માટે ઘર ખાલી કરતાં, ગાડામાં ગાંસડાંપોટલાં મેલીને ગામ છોડતાં… આપણે સૌ અહીંથી એક દિવસ સદાયને માટે ચાલ્યા જશું પછી પડીને પાધર થતાં આપણાં ઉજ્જડ ઘરોમાં જે નવા અને સદાયના વસનારા આવી પહોંચશે એમના પ્રતિનિધિ જેવો બે પથ્થરોની વચ્ચેથી પસાર થતો સાપ વગેરે પ્રાણીજંતુઓ પાસેથી પણ કલાકારે કેટકેટલો અર્થ કઢાવ્યો છે. આમ, અનેક અવાજો અને આદિથી અંત લગી રવિશંકરનાં વાદ્યોના કરુણ મધુર અવાજ દ્વારા અને અનેક પ્રતીકો અને આદિથી અંત લગી આ સમગ્ર પ્રતીકોના સરવાળા જેવા એક સૂચિત પ્રતીક દ્વારા ‘પથેર પાંચાલી’ના ચિત્રકારે એક સર્વાંગસુન્દર અને સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ કલાકૃતિનું સર્જન કર્યું છે.

બંગાળી ભાષાની બારાખડી પણ ન જાણી હોય તો યે આ ચિત્ર માણી શકાય છે કારણ કે એમાં પ્રતીકો અને અવાજોની ભાષા એ માનવહૃદયની સાર્વભૌમ ભાષા છે.

‘પથેર પાંચાલી’ જોવું એ જીવનનો એક લહાવો છે.
‘પથેર પાંચાલી’ જોયા વિના કેમ જિવાય ?

નિરંજન ભગત

[‘સાહિત્યચર્યા’ પુસ્તક : 2004]

યાદગાર શેરોના સર્જક

16-17 વરસની ઉંમરના અબ્બાસ અબ્દુલઅલી વાસીએ જ્યારે ગઝલને પોતાના જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ માનવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારે ગઝલકાર અમીન આઝાદે એ છોકરાને ‘મરીઝ’ ઉપનામ સૂચવ્યું હતું.

ગઝલકારોની આખેઆખી ગઝલ ઉત્તમ ન પણ હોય, એમાંથી અમુક જ શેર સુંદર હોય, એવું બહુધા જોવા મળે છે. કોઈ ગઝલકારે પોતાના સર્જનકાળ દરમિયાન કુલ કેટલા યાદગાર શેર સર્જ્યા, તે એનું મૂલ્યાંકન કરવાનો શ્રેષ્ઠ રસ્તો હોઈ શકે. જાણીતા ગુજરાતી શાયરોને આ કસોટી પર ચડાવીએ, તો ભાગ્યે જ કોઈ એવો જોવા મળશે જેણે ત્રીસ-ચાલીસથી વધુ ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાના શેર લખ્યા હોય. જ્યારે મરીઝના સર્જનમાંથી સો-દોઢસો એવા શેર મળી આવે.

મરીઝને સૌથી વધુ લોકપ્રિયતા કદાચ એમના પ્રેમવિષયક શેરોને લીધે મળી છે. મુગ્ધ પ્રેમ, ઇકરાર-ઇનકારનો દ્વન્દ્વ, પ્રિયપાત્ર દ્વારા ઉપેક્ષા, પ્રણયની નિષ્ફળતા વગેરે વિવિધ વિસ્તારોમાં મરીઝની કલમ ઘૂમી વળે છે.

મરીઝે ચૌદ-પંદર વર્ષની ઉંમરે ગઝલ લખવાનું શરૂ કર્યું. સત્તાવીસ વર્ષની ઉંમરે એમનાં લગ્ન થયાં. તે પહેલાં જ એમના પ્રેમવિષયક શ્રેષ્ઠ શેરો લખાઈ ચૂક્યા હતા. મરીઝ નાની ઉંમરે પોતાના જ કુટુંબની એક કન્યાના પ્રેમમાં પડ્યા હતા. વ્હોરા સમાજમાં આ પ્રકારનાં લગ્નો સ્વીકાર્ય ગણાય છે, પરંતુ મરીઝની આર્થિક સ્થિતિ અને ઓછું ભણતર આડે આવ્યાં.

પોતાનો પ્રેમ નિષ્ફળતામાં જ પરિણમવાનો છે એવી જાણે પ્રતીતિ હોય એ રીતે જ મરીઝ આરંભ કરે છે :

કેવી મજાની પ્રેમની દીવાનગી હશે,
કે જ્યાં ‘મરીઝ’ જેવો સમજદાર પણ ગયો.

પ્રેમની દીવાનગીના માર્ગ પર કોઈના ઇશારે-ઇશારે જ આગળ વધી શકાય છે. કવિની મૂંઝવણ એવી છે કે –

એના ઇશારા રમ્ય છે, પણ એનું શું કરું –
રસ્તાની જે સમજ દે અને ચાલવા ન દે !

મરીઝનો એકમાત્ર ગુણ છે એની કવિતા, પ્રિયપાત્રને એની કદર છે, પરંતુ કેવી રીતે ? –

મુજ પર સિતમ કરી ગયા મારી ગઝલના શેર,
વાંચીને એ રહે છે બીજાના ખયાલમાં.

આવી હાલત છે. કવિનો પ્રેમ એકપક્ષી છે તોયે પ્રગટ થયા વિના રહેતો નથી :

એકાદ હો તો એને છુપાવી શકું, ‘મરીઝ’ !
આ પ્રેમ છે ને એના પુરાવા હજાર છે.

મરીઝના પ્રણયપ્રસ્તાવ કે પ્રણયનિવેદન નિષ્ફળતાના રંગથી રંગાયેલાં છે, પરંતુ મરીઝ એમને હળવી રીતે રજૂ કરે છે :

લેવા ગયો જો પ્રેમ તો વહેવાર પણ ગયો,
દર્શનની ઝંખના હતી, અણસાર પણ ગયો.

કવિ નિષ્ફળતાની પૂરેપૂરી તૈયારી સાથે પ્રસ્તાવ મૂકે છે :

હું ક્યાં કહું છું, આપની ‘હા’ હોવી જોઈએ,
પણ ના કહો છો એમાં વ્યથા હોવી જોઈએ.

આ પ્રથમ પ્રણયનો અંજામ કવિએ આ શેરમાં (અલબત્ત, રમૂજી રીતે જ) વ્યક્ત કર્યો છે :

એ ‘ના’ કહીને સહેજમાં છટકી ગયાં, ‘મરીઝ’,
કરવી ન જોઈતી’તી ઉતાવળ સવાલમાં.

ક્યારેક કવિનું પ્રણયનિવેદન ગંભીરપણે પણ અભિવ્યક્ત થાય છે :

એ દ્વાર પરના હળવા ટકોરા તો રદ ગયા,
શાયદ એ સાંભળી લે જો માથું પછાડીએ.

મરીઝના પ્રણયવિષયક શેરોમાં મિલન વિષેના શેરો ઓછા છે. કવિનો જાણીતો શેર છે :

એ સૌથી વધુ ઉચ્ચ તબક્કો છે મિલનનો,
કહેવાનું ઘણું હો ને કશું યાદ ન આવે.

‘ઇન્તેજાર’ વિષે મરીઝના ઘણા શેરો છે :

બેઠો છું તારી રાહમાં એવી નિરાંતથી,
જાણે કોઈ કહે મને તારી તમા નથી.

મરીઝનો પ્રેમ નિષ્ફળ જવા માટે સર્જાયો હતો :

એક પળ એના વિના તો ચાલતું નહોતું, ‘મરીઝ’,
કોણ જાણે કેમ આખી જિંદગી ચાલી ગઈ.

મરીઝની કવિતા પ્રણયની મુગ્ધતાની દશામાં શરૂ થઈ, પ્રણયવૈફલ્યની દશામાં પાંગરી અને દર્દ, લાપરવાહી અને મદિરાની આસપાસ સ્થાયી થઈ. મરીઝ પોતાની પીડાને ઠંડકથી અવલોકી શકે છે :

ફળી છે જે જે આશા, તેના મેં અંજામ જોયા છે,
હવે કંઈ ખાસ દુઃખ જેવું નથી થાતું નિરાશાથી.

ક્યારેક મરીઝ પોતાની પીડાનું કારણ તપાસવાનો પ્રયાસ કરે છે :

છે તેથી મારી હરેક વાતમાં પરેશાની,
પવિત્ર દિલ દીધું, જીવન ખરાબ આપીને !

આવી હાલતમાં એક તો દુર્દશાનું દુઃખ વેઠવાનું અને ઉપરથી લોકોની શિખામણોનું દુઃખ !

બસ, દુર્દશાનો એટલો આભાર હોય છે,
જેને મળું છું, મુજથી સમજદાર હોય છે.

જીવન પ્રત્યેની, સફળતા પ્રત્યેની, સુખ પ્રત્યેની કે પ્રતિષ્ઠા પ્રત્યેની પોતાની લાપરવાહી મરીઝની ગઝલોમાં વારંવાર ડોકાઈ આવે છે :

હવે એની ઉપરથી આપ મારી દુઃખકથા સમજો,
જવાનીમાં કરું છું યાદ વીતેલી જવાનીને.

આ લાપરવાહીને મરીઝ એક કવિની દૃષ્ટિથી જોતા રહે છે :

મરણ કે જીવન હો, એ બન્ને સ્થિતિમાં,
‘મરીઝ’, એક લાચારી કાયમ રહી છે.
જનાજો જશે તો જશે કાંધેકાંધે,
જીવન પણ ગયું છે સહારેસહારે.

મરીઝને પોતાની દુર્દશા કોઠે પડી ગઈ હતી. એમાંથી શેરો નીપજતા હતા. શેર સાંભળનાર મિત્રો થોડી શરાબ પિવડાવતા અને શેર ખરીદનાર મિત્રો વધુ શરાબ પિવડાવતા. જ્યારે મદિરા અને જામની ઉપમા હાથવગી હોય ત્યારે મરીઝને જીવનનો રસ પીવા જેવો લાગે છે :

જિંદગીના રસને પીવામાં કરો જલદી, ‘મરીઝ’,
એક તો ઓછી મદિરા છે ને ગળતું જામ છે.

જીવનનું ધ્યેય, જીવનનું સુખદુઃખ, જીવનમાં જીત-હાર વગેરે બાબતે કવિને અવઢવ છે :

ન જીતમાં મજા છે, ન નાનમ છે હારમાં;
નવરાશનો સમય હતો, જીવન રમી ગયા.

રઈશ મનીઆર

[‘મરીઝ : અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ’ પુસ્તક : 2001]

ઓટલી

દરિયાને તીર એક રેતીની ઓટલી
ઊંચી અટૂલી અમે બાંધી જી રે;
પગલું તે એક એક પાડે મહેમાન, એમ
રામજીની આણ અમે દીધી જી રે.

સુન્દરમ્

કાયદો નહિ, કવિતા

રાજવી કવિ ભર્તૃહરિએ ગર્વભેર ગાયું છે : “સુકવિતા યદ્યસ્તિ રાજ્યેન કિમ્.” “કાવ્ય જો કરું, પછી શું રાજ્યની જરૂર ?” આ એક રાજવીએ ગાયું છે. એટલું જ નહિ, રાજ્યની નિઃસારતા સમજી લેનાર અને એને ત્યજી દેનાર એક દિલ ને દિમાગવાળા રાજવીએ ગાયું છે. કારણ ? રાજવી એના રાજ્યની સીમાઓમાં અને તે પણ એ જીવે ત્યાં લગી જ રાજ્ય કરે, પણ કવિ તો સર્વત્ર અને મૃત્યુ પછી પણ રાજ્ય કરે છે. રાજવી કાયદા દ્વારા એટલે કે સત્તા દ્વારા રાજ્ય કરે, પણ કવિ તો કવિતા દ્વારા એટલે કે પ્રેમ દ્વારા રાજ્ય કરે છે. રાજવી સુવર્ણના સિંહાસન પર બિરાજે, જ્યારે કવિ મનુષ્યોના હૃદયના સિંહાસન પર બિરાજે છે.

અંગ્રેજી કવિ શેલીએ કહ્યું છે : “અમે કવિઓ જગતના અવિધિસરના વિધાનકર્તાઓ છીએ.”

આ વિધાનોનો એક જ અર્થ છે કે જે કાયદાથી ન થાય તે કવિતાથી થાય.

19મી સદીના ઇંગ્લેન્ડમાં કાર્લાઈલ, રસ્કિન, આર્નલ્ડ અને ન્યુમેનના નિબંધોથી અને ખાસ તો ડિકિન્સની નવલકથાઓથી અંગ્રેજ સમાજમાં જેટલું પરિવર્તન થયું હશે એટલું ભાગ્યે જ કાયદાથી થયું હોય. અમેરિકન કવિ રોબર્ટ ફ્રોસ્ટે જેને ‘એકવ્યક્તિજન્ય ક્રાંતિ’ (one-man revolution) કહી છે તે ડિકિન્સે કરી છે. ઇંગ્લેન્ડમાં કાયદો, કેળવણી અને કેદખાનું મુખ્યત્વે આ ત્રણ ક્ષેત્રમાં જે ક્રાંતિ અને પ્રગતિ થઈ તે એક ડિકિન્સને આભારી છે. 20મી સદીમાં પણ શો-ગોલ્સવર્ધીનાં નાટકોએ અને એ૰ પી૰ હર્બર્ટ જેવાની નવલકથાઓએ કાયદાથી વિશેષ કામ આપ્યું છે. આપણે ત્યાં પણ ગોવર્ધનરામના ‘સરસ્વતીચંદ્ર’થી અને ન્હાનાલાલ અને કંઈક અંશે કલાપીની કવિતાથી અસંખ્ય ગુજરાતીઓનો સંસાર રસ અને સંસ્કારથી હર્યોભર્યો થયો હશે.

પશુમાંથી પરમેશ્વર થવાનો આ પૃથ્વી પર મનુષ્યનો જે પુરુષાર્થભર્યો ઉપક્રમ છે એમાં એને પ્રથમથી જ ધર્મ, કળા, સાહિત્ય વગેરે પાસેથી સહાયની અપેક્ષા રહી છે અને સાહિત્યકારોએ સૈકાઓથી પોતાનો ધર્મ સમજીને એ સહાય મનુષ્યને પ્રેમપૂર્વક આપી છે. જીવનનાં ગહન રહસ્યો પ્રગટ કરવાનું, સમજ અને સહાનુભૂતિ સર્જવાનું, મનુષ્યનો મહિમા ગાવાનું અને અંતે મનુષ્યમાં જે ઈશ્વરી અંશ છે એનું દર્શન કરાવવાનું કર્તવ્ય યુગેયુગે સાહિત્યકારોએ બજાવ્યું છે.

કાયદાનું પાલન મનુષ્યને માટે ફરજિયાત છે. જ્યારે કવિતા દ્વારા હૃદયધર્મનું પાલન મરજિયાત છે અને માટે જ મનુષ્ય એ પાલન જ્યારે કરે છે ત્યારે પ્રેમપૂર્વક કરે છે. મનુષ્યો સાથે કવિનો કોઈ કોલકરાર નથી. કવિ બધું જ મનુષ્યની સ્વેચ્છા પર છોડી દે છે. કાયદો મનુષ્યના બાહ્યવર્તન પર કાબૂ ધરાવે છે. કવિતા સૂક્ષ્મ અસરો દ્વારા મનુષ્યનો આંતરવિકાસ કરે છે. કાયદાથી જે ન થાય તે કવિતાથી થાય એના બે રમૂજી બનાવો બન્યા છે.

નગરો રચ્યા પછી પ્રકૃતિ સાથે પોતાનો પુરાણો સંબંધ સ્થાપવા દક્ષિણ જર્મનીમાં બાગ બાંધ્યા ને લીલોતરીની લીલીછમ જાજમો બિછાવી. મનુષ્યનાં નેત્રોને આનંદ આપવા આમ કર્યું હતું. પણ લોકો તો બસ એના પર જ ચાલે, એનું બધું સૌંદર્ય બરબાદ કરે. નગરપાલિકાએ દંડ દાખલ કર્યો, ચેતવણીનાં પાટિયાં ચોડ્યાં, કાયદા કર્યા. પણ કંઈ જ અસર નહિ. અંતે કવિતાની ચાર પંક્તિઓ ચીતરી. એનો અંગ્રેજી અનુવાદ આ પ્રમાણે છે.

Wanderer, hail !
But as you pass
Walk on the road,
Not on the grass;
So we may look
And tell for true
Which are the cows
And which are you.

(સહેલાણી, આવો ! પણ ચાલો ત્યારે રસ્તા પર ચાલજો, ઘાસ પર નહિ. જેથી અમે જોઈ શકીએ અને કહી શકીએ કે માણસ કોણ છે ને ઢોર કોણ છે.)

પહેલી પંક્તિમાં કેટલો આદરસત્કાર છે, કેવું આમંત્રણ છે, સન્માન છે. પછી કેવી વિનમ્ર વિનંતી છે. અને અંતે કેવો કટાક્ષ છે કે બુદ્ધિ બરોબર સમજી જાય છે. અને શરીરના બીજા છેડા લગી, પગ લગી છાનોમાનો સંદેશો પહોંચી જાય છે. પછી પગ કદી ઘાસ પર પડતા નથી.

ત્યાર પછી 1937માં આધુનિક અમેરિકામાં ન્યુયોર્કની ટપાલ કચેરી સામેના બાગમાં પણ આમ જ બન્યું. નગરપાલિકાના અધિકારીએ સૂચના મૂકી કે ઘાસથી દૂર રહો. પણ કોણ વાંચે ? પછી કવિતાની બે પંક્તિઓ મૂકી :

Let no one say and say it to your shame
That all was beauty here until you came.

(કોઈને એમ કહેવા ન દેશો, નહિ તો લાજી મરશો કે તમે પધાર્યા તે પહેલાં અહીં બધું જ સુંદર હતું.)

આ બન્ને કવિઓએ એ નગરોના નાગરિકશિક્ષણમાં આવી સામાન્ય કવિતાથી પણ મહાન અર્પણ કર્યું છે. આ બે નાની હકીકતો સ્પષ્ટ પુરવાર કરે છે કે જે કાયદાથી ન થાય તે કવિતાથી થાય.

કાલાન્તરે પણ આ પૃથ્વી પરથી જો અસદ્ અલોપ થશે તો કોણ કરશે ? મનુષ્ય પરમેશ્વર થાય તે પહેલાં એને પશુમાંથી મનુષ્ય કોણ કરશે ? કાયદો નહિ, કવિતા.

નિરંજન ભગત

[‘સાહિત્યચર્યા’ પુસ્તક : 2004]

‘કૂતરાની જલેબી પેટે’

ગુજરાત સરકાર તરફથી નવરાત્રી મહોત્સવ ઊજવાઈ ગયો. આ ઉજવણી માટેનાં નાણાં રાજ્યની નવ મોટી કંપનીઓ પાસેથી ફાળારૂપે એકત્ર કરવામાં આવ્યાં હતાં, એવા અખબારી હેવાલો છે.

મને એક વાત યાદ આવે છે. એક શેઠજી એમના ચોપડામાં ‘કૂતરાની જલેબી માટે’ એમ લખીને પેઢીના ખર્ચ તરીકે બતાવતા. ઇન્કમટેક્સમાં જ્યારે આ ચોપડા રજૂ કર્યા ત્યારે ઑફિસરે પૂછ્યું : “શેઠજી, આ કૂતરાની જલેબીનું ખર્ચ વારંવાર બતાવ્યું છે તેનો શો અર્થ ?” ત્યારે શેઠજી કહે, “સાહેબ, તમારા જેવા સરકારી માણસો આવે અને એક યા બીજા બહાને નાણાંની મદદ માગે અને તે વખતે જે નાણાં આપીએ તેનું ખર્ચ અમે ‘કૂતરાની જલેબી’ તરીકે બતાવીએ છીએ.” પેલા ઇન્કમટેક્સ ઑફિસરે ખર્ચ માન્ય કર્યું.

હવે સવાલ થશે કે (1) શું નવરાત્રી મહોત્સવ ઊજવવાની રાજ્યની ફરજ ખરી ?

(2) જો હોય તો રાજ્યના ખર્ચે કેમ નહીં ?

(3) જો સરકાર આ રીતે નાણાં લે તો આ કંપનીઓ તેનો બદલે નહીં માંગે ?

(4) જો તેઓ વીજળી પેદા કરતી હશે તો સરકારને તેની વીજળી ખરીદવી પડશે. જો સરકાર તેમના ઉદ્યોગો પ્રદૂષણ ફેલાવતા હશે અને પ્રદૂષણ બોર્ડે નોટિસ આપી હશે તો સરકારને એ નોટિસ પાછી ખેંચવી પડશે અથવા તેનો અમલ મોકૂફ રાખવો પડશે. શું આ બાબત રાજ્યનો યોગ્ય રીતે વહીવટ કરવામાં બાધા ઊભી નહીં કરે ?

(5) આ કંપનીઓ તો મદદ કરવા હંમેશાં તૈયાર હોય છે. તેમની મદદ જો સંસદ-સભ્ય ચૂંટણી વખતે લે તો લાંચ લીધી તેમ ગણતા હો, તો મુખ્ય મંત્રી મદદ લે તો લાંચ લીધી કેમ ન ગણાય ?

(6) આ રીતે નાણાં લીધા પછી સરકાર નિષ્પક્ષ રીતે વહીવટ કરી શકશે ખરી ?

(7) આ કંપનીઓ તો ગમે તે રાજકારણીને મદદ કરવા તૈયાર હોય છે. જો રાજકારણી એવી મદદ લે તો પોતાનું કામ જાહેર હિતમાં કરી શકે ખરા ?

(8) કેટલાક મંત્રીઓ એમની સત્તા તળેનાં જાહેર સાહસોના ખર્ચે એમનાં રહેઠાણો તેમ જ ઑફિસની સજાવટ કરાવતા હતા તેને પણ લાંચ ગણવામાં આવે છે. તો પછી, સરકાર એની ઉજવણીના ખર્ચ પેટે આ રીતે નાણાં મેળવે તે અનૈતિક ગણાય. કાલે તેઓ નાણાં મેળવીને એ નાણાં પોતાની પાસે રાખે અને ખર્ચ રાજ્યના બજેટમાં બતાવે તો આપણે ક્યાંથી જાણી શકીએ ?

(9) આ કંપનીઓ એમનું ખર્ચ કેવી રીતે બતાવશે ? એમનાં કાળાં નાણાંમાંથી

આ ફાળો આપશે ? જો તેમ કરે તો સરકાર પોતે જ કાળાં નાણાં વાપરે છે અને ઉત્તેજન આપે છે તેમ થશે. જો તેઓ ખર્ચ પેટે લખે તો તે કંપનીના ખર્ચ તરીકે કેવી રીતે માની શકાય ? શું તેઓ ‘કૂતરાની જલેબી પેટે’ લખશે ?’

(10) સેન્ટ્રલ વિજિલન્સ કમિશન તરફથી સ્પષ્ટ જણાવેલું છે કે જાહેર સાહસોના અમલદારો દિવાળીની ભેટરૂપે કશું લઈ શકે નહીં. હવે જો દિવાળીની ભેટ પણ ન લઈ શકાતી હોય તો નવરાત્રી મહોત્સવની ઉજવણી માટે ખાનગી કંપનીઓ પાસેથી ફાળો કેવી રીતે મેળવી શકાય ? આ ફાળો જો સરકારે ઉઘરાવેલો હશે તો એનો હિસાબ આપવાની તો સરકારના સેક્રેટરીની જવાબદારી ગણાય નહીં. આ નાણાં અન્ય ઉપયોગમાં લઈ જવાં હોય તો લઈ જઈ શકાય. તે નાણાં ચૂંટણીમાં વાપરવાં હોય તો વાપરી શકાય. તે નાણાં પોતાના ખર્ચ માટે વાપરવાં હોય તો વાપરી શકાય ?

રામભાઈ અમીન

[‘નિરીક્ષક’ પખવાડિક : 2004]

ધન્ય પોણો કલાક

‘કટોકટી’ પછી બાબુભાઈ પટેલની સરકાર બરતરફ થઈ. બાબુભાઈની ધરપકડ કરીને પહેલાં જૂનાગઢની જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા. પછી ત્યાંથી અમે બીજા સાથીઓ જ્યાં હતા તે વડોદરાની જેલમાં લાવ્યા. ત્યાં એમને આપેલા વિશાળ ઓરડામાં પ્રવેશતાં પહેલી છાપ વ્યવસ્થિતતાની પડે. ટેબલ પર એક પણ પત્ર કે વસ્તુ અવ્યવસ્થિત નજરે ન પડે. ટેબલની બાજુના ઘોડા પર તેમની પેટીઓ વ્યવસ્થિત ગોઠવાયેલી રહેતી. તેમનું જેલજીવન રોજ સવારે ફરવાના કાર્યક્રમથી શરૂ થાય, ત્યારે 64 વરસની ઉંમરે યુવાનને શરમાવે એવા જુસ્સાથી ને ઝડપથી સવાર-સાંજ થઈને પાંચેક માઇલ ચાલતા. બે મુખ્ય પ્રવૃત્તિ વાંચવું ને કાંતવું. રોજની ટપાલના રોજ જવાબ ન આપે ત્યાં સુધી એમને ચેન પડે નહિ. ક્યારેક ચાર કલાક ટપાલ લખવામાં ગાળતા. રોજ સાંજે પ્રાર્થના પછી બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓ એકઠા થતા. સંસ્કૃત કાવ્ય ‘રઘુવંશ’નો રસાસ્વાદ બાબુભાઈ કરાવતા ત્યારે એ પોણો કલાક અમારે માટે ધન્ય બની જતો.

નવલભાઈ શાહ

કવિતાનો ઘાટ ઘડાય છે ધીમે ધીમે, ધીરજથી –
એક એક કડીને પરસેવા, રુધિર ને આંસુથી સાંકળીને.

આલ્ફ્રેડ ડગ્લસ

રામાયણ કી ભીખ

એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ કી દોનોં આંખે નહીં હૈ, ફિર ભી વે એક મંદિર મેં 'રામાયણ' કા પાઠ કરતે હૈં ! એક દિન મૈંને ઉનસે પૂછા : બાબા, આપને 'રામાયણ' કૈસે સીખી ?

બોલે : ઉસકા ભી એક કિસ્સા હૈ. તબ ગાંધીજી સેવાગ્રામ મેં રહતે થે. એક દિન મૈં ઉનકે દર્શન કે લિયે જા પહૂંચા. પૂછા, ''બાપુ, હમેં કોઈ ઐસા કામ બતાઇએ જિસમેં હમારા ભી કલ્યાણ હો, ઔર જગતકા ભી કલ્યાણ હો.'' વે કુછ નહીં બોલે. ચાર દિન તક જાકર ઉનસે મૈં યહી પ્રશ્ન કરતા રહા. તબ ઉન્હોંને કહા : ''યદ્યપિ આપ પઢ નહીં સકતે, લેકિન અગર આપ 'રામાયણ' કો કંઠાગ્ર કર લેં, તો ઉસમેં આપકા ભી કલ્યાણ હોગા ઔર જગતકા ભી કલ્યાણ હોગા.''

દૂસરે હી દિન મૈં 'રામાયણ' કા એક ગુટકા ખરીદ લાયા. પર ઉસે પઢા કૈસે જાય ? તો, મૈં ઉસે લેકર બાઝારકી એક-એક દુકાન પર જાતા થા ઔર દુકાનદારસે હાથ જોડકર કહતા થા : ''ભાઈ, મૈં આપસે 'રામાયણ' કી ભીખ માંગને આયા હૂં. આપ ઇસમેં સે કુછ ચૌપાઈયાં પઢકર મુઝે સુના દીજિયે !'' કોઈ કહતા, ''જબતક ગ્રાહક નહીં આયેગા, તબતક હમ સુનાયેંગે.'' મૈં ઉનકી બાત માન લેતા, ઔર ઉનસે કુછ ચૌપાઈયાં સુનકર ઘર લૌટ આતા થા. ફિર દૂસરે દિન દૂસરે દુકાનદારકે પાસ જાતા.

એક દિન મૈં એક હરિજનકે પાસ ગયા. વહ સડક કે ચૌરાહે પર બૈઠકર જૂતે સી રહા થા. મૈંને જાકર ઉસસે ભી વહી પ્રાર્થના કી. વહ બોલા : ''બાબા, સુબહકા સમય તો હમારા ગ્રાહકીકા હોતા હૈ. દોપહરકો મૈં ખાલી રહતા હૂં. યદિ આપ મુઝે અપના ઘર બતા દેં, તો મૈં રોજ દો ઘંટે આકર આપકો 'રામાયણ' સુના સકતા હૂં.''

ઔર વહ મુઝે નિયમસે 'રામાયણ' સુનાને લગા. પહલે વહ એક ચૌપાઈ પઢતા, ઔર મૈં ઉસે સુનતા. ફિર વહ ઉસે આઠ-દસ બાર પઢતા, ઔર મૈં ઉસે દોહરાતા જાતા. ઉસકે બાદ વહ મુજસે ઉસી ચૌપાઈ કો પૂછતા, ઔર મૈં ઉસે જ્યોં-કા-ત્યોં સુના દેતા. અગર ઉસમેં કુછ ગલતી રહ જાતી, તો વહ સુધાર લેતા. ઇસ તરહ હમારા 'રામાયણ' કા પાઠ ચલતા રહા, ઔર એક કે બાદ એક અનેક કાંડોં મુઝે કંઠાગ્ર હોતે ગએં. પૂરે ચાર વર્ષો તક ઉસને મુઝે 'રામાયણ' પઢાઈ, ઔર વહ 'રામાયણ' કે કારણ હી આજ સમાજ મેં મેરી ઇજ્જત બની હુઈ હૈ.

રામનારાયણ ઉપાધ્યાય

❀

અંધારે સત્ય ડૂબ્યું, તે આવતું તરી આખરે.

'કલાપી'

રજૂઆતનો કીમિયો

રજૂઆત એક કળા છે; બલકે ઈશ્વરી પ્રસાદ છે. અંતરની અનુભૂતિમાંથી એ ઊગે છે ને અભણનીયે જીભેકલમે આવીને બેસે છે. પંડિત હોય તો સોનાથી પીળું, પણ એ પાંડિત્ય કે વિદ્વત્તાની મોહતાજ નથી. તુલસી, નાનક, સુર, કબીર, જ્ઞાનોબા, તુકારામ, નરસી, મીરાં આદિ મધ્યયુગીન સંતોમાંનાં ઘણાં આજના રૂઢ અર્થમાં અભણ હતાં. પણ તેમનાં ભાવભક્તિ ને કવિતાના જુવાળને હેલે ચડીને હિંદના સામાજિક ઇતિહાસની ચાર સદીઓ ઘસડાઈ ગઈ.

આજને કાળે પણ એ સંતોની રચનાઓની અને જે બધા ઋષિમુનિ-આચાર્યોનો એમને વારસો મળ્યો તે પ્રાચીન પૂર્વજોનાં રચેલાં 'ગીતા', 'ઉપનિષદ', 'ભાગવત', 'મહાભારત', 'રામાયણ'ની જે રજૂઆત રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ, ટાગોર, અરવિંદ, રાધાકૃષ્ણન કે ગાંધીજીએ કરી, અથવા તો 'મહાભારત'-કથાઓની રાજાજીએ ને 'રામાયણ'–'મહાભારત'નાં પાત્રોની નાનાભાઈ ભટ્ટે કરી – એ બધાંમાં રજૂઆતનો કીમિયો પડેલો છે. દૃષ્ટિવિહોણા જૂના સંપ્રદાયી હરદાસો–કીર્તનકારોની રજૂઆત અને બાઉલોનાં ગાન કે કબીર-સાખીઓની ગુરુદેવ ટાગોરે કરેલી રજૂઆત વચ્ચે એટલો જ ફેર છે, જેટલો દિવાસાની રાત અને કોજાગરી વચ્ચે.

સ્વામી આનંદ

['સમાજચિંતન અને બીજા લેખો' પુસ્તક]

❀

કોણ ધક્કા મારતું હતું ?

એસ૰ ટી૰ બસના ગાંધીનગર ડેપોમાં મારી બદલી થઈ પછી એક દિવસ હું ગાડી નં૰ 6950માં કન્ડક્ટરની ફરજ બજાવતો હતો. અમદાવાદમાં સર્કિટ હાઉસ આગળ અમારી ગાડી અચાનક બંધ પડી ગઈ. અમારા ડ્રાઇવર કાંતિભાઈ રાવળે બસમાંના બારેક મુસાફરોને ગાડીને ધક્કા મારવાની વિનંતી કરી. અમે સૌ ધક્કા મારતા હતા, ત્યાં મારી નજર ગુજરાતના માજી મુખ્ય મંત્રી બાબુભાઈ પર પડી – એક હાથમાં ચોપડા ભરેલી થેલી સાથે તેઓ બસને ધક્કો મારતા હતા !

કમલેશ સોલંકી

❀

હજીયે ન જાગે મારો આતમરામ !
સમુંદર ઘૂઘવે છે દૂર,
વાયુ સૂસવે ગાંડોતૂર,
સમજું ના ભરતી કે આ તો આવે રે તુફાન !

રામનારાયણ વિ૰ પાઠક

ખોજા જમાતનું રાષ્ટ્રીય રત્ન

કોમવાદનો લેશ પણ સ્પર્શ જેમને થયેલો નહિ, એવા એક સાચા રાષ્ટ્રવાદી નેતા યુસુફ મહેરઅલીનું અવસાન 2 જુલાઈ, 1950એ થયું હતું. મુંબઈના કૉંગ્રેસ હાઉસમાંથી એમની શબયાત્રા નીકળેલી. મહેરઅલીનો જન્મ ખોજા કોમમાં થયેલો, પણ તેમના સુધારાવાદી ને રાષ્ટ્રીય વિચારોને કારણે એ જ કોમના લોકો માટે તે અળખામણા બનેલા હતા. એ અંતિમ સફરમાં કોઈ ખોજાઓ જોડાયા નહોતા અને જેમનાં ઘર આગળથી શબયાત્રા પસાર થઈ તેવાં ખોજા કુટુંબોએ બારીબારણાં પણ બંધ કરી દીધેલાં.

ખોજા કોમના વડા આગાખાનને એક વાર મળવા ગયેલા મહેરઅલીએ એમને કહેલું કે, આપ ઈશ્વરના અવતાર છો એવું હું માનતો નથી. ત્યારે આગાખાને જવાબ આપેલો કે, ભલે તમે ન માનતા હો, પરંતુ અમે તો માનીએ છીએ કે તમે ખોજા જમાતનું રત્ન છો; તમને કોઈ ચીજનો ખપ પડે, તો અમારા સેક્રેટરીને જણાવજો.

પછી બન્યું એવું કે 1942ની ‘ભારત છોડો’ લડતમાં કારાવાસ ભોગવતા મહેરઅલીને ગંભીર માંદગીને કારણે વહેલા જેલ-મુક્ત કરવામાં આવ્યા. પુસ્તકોના અનહદ શોખીન મહેરઅલીએ આગખાનના સેક્રેટરીને ફોન કરીને કહ્યું કે પોતાને અમુક પુસ્તકો ખરીદવાં છે તે માટે આગાખાને અગાઉ કરેલી ઓફરનો લાભ લઈ શકાશે ? સેક્રેટરીએ હા પાડી એટલે રૂ○ પચીસ હજારનાં પુસ્તકોના ઑર્ડર મહેરઅલીએ મુંબઈના બે મોટા પુસ્તક-વિક્રેતાઓ તારાપોરવાલા અને ન્યુ બુક કંપની પર મોકલી આપ્યા. ભારતની વિવિધ જેલોમાંના રાજદ્વારી કેદીઓને એ પુસ્તકો મહેરઅલીએ પછી પહોંચાડેલાં.

[‘નિરીક્ષક’ પખવાડિકમાં વી○ બી○ ગણાત્રાની નોંધ પરથી]

ભરત-મિલાપનું વર્ણન

કટોકટીનો વિરોધ કરવા માટે બાબુભાઈએ અને મેં દક્ષિણ ભારતનો પ્રવાસ ગોઠવેલો. એક સ્થળે અમે પહોંચ્યા ત્યારે ‘રામાયણ’નું પારાયણ ચાલતું હતું. રામને અયોધ્યામાં પાછા લઈ આવવા માટે વનવાસ દરમિયાન ભરત તેમને મળવા ગયેલા, તે પ્રંસગ કથાકાર વર્ણવતા હતા. તેમના અને આયોજકોના આગ્રહથી ત્યાં બાબુભાઈ બોલવા ઊભા થયા. રામ-ભરત મિલાપનું તેમણે એવું હૃદયસ્પર્શી વર્ણન કર્યું કે કથાકાર અને શ્રોતાઓની આંખમાંથી આંસુ વહેવા માંડ્યાં.

દિનેશ શાહ

આ બાવાઓને શા માટે નિભાવીએ છીએ ?

બાવાઓએ ભારતને જેટલું નુકસાન પહોંચાડ્યું છે એટલું તો અંગ્રેજો કે મુસ્લિમો જેવા આતતાયીઓએ પણ નથી પહોંચાડ્યું. તદ્દન બિન-ઉત્પાદક એવી આ વિશાળ પરાવલંબી જમાતને આપણે યુગોથી પાળતા-પોષતા આવ્યા છીએ અને એ જમાતના પીંઢારાઓ સદીઓથી લોકોને મૂર્ખ બનાવતા આવ્યા છે. એ આપણને સત્ય, નિષ્ઠા, ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય વગેરેના ઉપદેશો આપે છે અને એ જ પાછા વ્યભિચાર કરતાં પકડાય છે, ધનના ઢગલામાં આળોટે છે, સત્તા માટે અદાલતના જંગે ચડે છે, જુદ્ઘાણાંઓ ચલાવે છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુઓએ ચુસ્ત બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું હોય છે. સહજાનંદ સ્વામીએ ‘શિક્ષાપત્રી’માં પંથના સાધુઓને સ્ત્રીઓ સામે જોવાનો પણ પ્રતિબંધ મૂક્યો છે. આ જ સંપ્રદાયના સાધુઓનાં જાતીય કૌભાંડો સતત સમયાંતરે બહાર આવતાં જ રહે છે. ગુરુકુળોમાં કિશોર વયના કે એથી પણ નાના છોકરાઓ ઉપર સૃષ્ટિ વિરુદ્ધના કૃત્યથી માંડીને બજારુ ઓરતો સાથેની કામલીલા સુધીનાં કૌભાંડો થતાં રહે છે.

દેહનો વ્યાપાર કરનાર એક ઔરત સાથેની વડતાલ સંપ્રદાયના બે સાધુઓની કામલીલાની વિડિયો સી○ડી○એ વધુ એક વખત ભગવાં કપડાં લજવનારાઓને ઉઘાડા પાડ્યા છે. વેશ્યાગમન જેવી હરકત સુધી સાધુઓ ઊતરી જાય ત્યારે સંપ્રદાયે પણ આત્મમંથન કરવાની જરૂર જણાય.

આ સમગ્ર ઘટનાક્રમમાં બે સંપ્રદાયો વચ્ચેનાં વેરઝેર કારણભૂત હોવાનું બહાનું અપાય છે. પરંતુ આ સાધુઓની કામલીલાની સી○ડી○ જેન્યુઇન છે એ તો હકીકત જ છે ને ? સાધુઓની અધોગતિ થઈ છે એ તો સ્પષ્ટ છે ને ? સાધુઓ ભ્રષ્ટ બન્યા છે એ તો સાબિત જ છે ને ? તેમને કોઈએ પકડીને દેહવિક્રય કરનારી બાઈ સાથે પરાણે તો સુવડાવી દીધા નહોતા. એવી પણ દલીલ થાય છે કે સાધુઓને મોહમાયાથી લલચાવીને ભ્રષ્ટ કરાયા છે. મોહમાયાથી લલચાય તો સાધુ તરીકેની તેની વર્ષોની સાધના ક્યાં ગઈ ? ક્યાં ગઈ તેની તાલીમ ? ક્યાં ગયા તેના સંસ્કારો ?

ભગવું કપડું જોતાં જ નમી પડવાની આપણી સદીઓ જૂની આદત છે. આપણા લોહીમાં એ પ્રાગૈતિહાસિક ટેવ વહી રહી છે. ભગવાં પહેરનાર તમામ તરફ આદરની દૃષ્ટિ નાખવાની ભૂલ આપણે સતત કરતાં રહીએ છીએ. સાચો ત્યાગી તો એ છે કે જે ત્યાગ દર્શાવતાં ભગવાં, કંઠી, માળા, પાઘડી, કમંડળ વગેરે પ્રતીકોનો પણ ત્યાગ કરી દે. બાવાઓ પોતાને ત્યાગી સાધુ દેખાડવા માટે આ પ્રતીકોને અપનાવે છે. ભગવાં પહેરીને દેશવિદેશમાં ઉપદેશ આપતો ફરતો બાવો – જો બીજા દિવસે દાઢી મૂંડાવીને પેન્ટ-શર્ટ પહેરીને ચોકમાં ઊભો રહીને ઉપદેશ આપે તો તેને સાંભળવા પંદર જણા પણ એકઠા ન થાય. પ્રભાવ બાવાનો નથી, પ્રભાવ તેના પહેરવેશનો છે. આપણી માનસિકતા આ પ્રભાવમાં આવી જવાની છે. આંખના

આંધળા પણ ગાંઠના પૂરા લોકો માનસિકતાને કારણે જ સતત લૂંટાતા રહે છે.

હિન્દુ ધર્મમાં બાવાઓની ફોજ ઊભી કરવાની જે તાકાત છે, તે અન્ય કોઈ ધર્મમાં નથી. સદીઓથી સાધુના નામે આ તોસ્તાન લાવલશ્કરને આપણે નિભાવતાં રહીએ છીએ. વાસ્તવમાં આ ફોજ તદ્દન બિનઉત્પાદક છે. કોઈ કામ ન કરવા છતાં આરામથી જિંદગી પસાર કરવી હોય તો બાવા થઈ જવાનું. ચેલકાઓની સંખ્યા જેટલી વધે એટલી સ્વામીની આબરૂ વધે. આવા, અણસમજમાં નાની ઉંમરમાં મૂંડાઈ ગયેલાઓ જ્યારે ઉંમરલાયક થાય ત્યારે કુદરત તો પોતાનું કામ કરે જ છે. બાવા કે સંસારી વચ્ચે એ ભેદ કરતી નથી.

સ્વામીનારાયણી સાધુઓની છેલ્લાં વર્ષોની કેટલીક ‘લીલાઓ’ ઉપર આપણે આછો દૃષ્ટિપાત કરીએ :

1995 : બોરીવલી(મુબંઈ)ના સ્વામીનારાયણ મંદિરના સ્વામી ઓમપ્રકાશ અને હરિદાસ પુરાણીએ મંદિરના રસોડાને 18 વર્ષની યુવતી સાથેનો શયનખંડ બનાવ્યો હતો. વડતાલના દેવસ્વરૂપ સ્વામી અને ઘનશ્યામ સ્વામીએ ચાંગના માધવ ભગત સાથે બળજબરીથી સજાતીયકાંડ આચર્યો હતો.

1997 : જામજોધપુરના દેવસ્વામીએ એક બાળા ઉપર બળાત્કાર કર્યો હતો.

1998 : બોટાદ-લાઠીદડના ગુરુ પ્રેમપુરાણી સ્વામીએ સજાતીય સેક્સકાંડ આચર્યો હતો.

1999 : મદ્રાસમાં પ્રેમપુરાણ સ્વામી, નારાયણ જીવન સ્વામી અને હરીશ ભગતે કામલીલા આચરી હતી.

2000 : રાજકોટ મંદિરના પી૦ પી૦ સ્વામી નબળા કુટુંબની એક સ્ત્રી સાથે બંગલામાં લીલા કરતા રંગે હાથ ઝડપાયા હતા. રાજકોટ મંદિરના જ સંત ગુરુ દેવનંદનદાસે મંદિરમાં જ એક યુવતી પર બળાત્કાર કર્યો હતો. ઉત્તર પ્રદેશના મંદિરના કોઠારી સ્વામીએ નરસંડામાં કૌભાંડ કરતાં લોકોના હાથે મેથીપાક ખાવો પડ્યો હતો.

2001 : ખંભાત મંદિરના સ્વામીને કેટલાક યુવાન ભક્તોએ મારુતિ ગાડીમાં એક યુવતી સાથે કઢંગી હાલતમાં પકડી પાડ્યા હતા.

2002 : વડતાલના એક સંત મંદિરમાં જ રહેતી એક સ્ત્રી સાથે ગાયબ થઈ ગયા હતા.

2003 : ઉપલેટાના સ્વામી કેશવાનંદે ગુરુકુળનાં બાળકો સાથે સૃષ્ટિ વિરુદ્ધનું કાર્ય કર્યું હતું.

ધર્મને જો માનતા હો તો ધર્મમાં તો સદાચાર, નૈતિકતા, સંયમ અનિવાર્ય છે. એ જો પાળી શકાતા ના હોય તો ભગવાંના આડંબરો ઉતારીને સીધાસાદા સંસારી બની જાવ અને મુક્તજીવન માણો.

સાધુઓ આવાં કૃત્યો કરે ત્યારે આટલા આકળા જઈ જવાનું કારણ એટલું જ કે સમાજ ઉપર તેમનું પ્રભુત્વ છે. સમાજ તેમને માર્ગદર્શક માને છે. આદર્શ માને છે. તેમનાં પગલે ચાલે છે. તેમની પાસે સદાચાર અને સદ્‌વિચારની અપેક્ષા હોય છે.

['ગુજરાત સમાચાર' દૈનિક, ‘વિવેકપંથી’ માસિક : 2004]

પોતાનો નિયમ : પોતે જ દંડાયા !

બાપુજી ઘરમાં રહે, પણ મહેમાનની જેમ. ક્યારેય કશું માગવાનું નહીં, કોઈ સૂચન કરવાનું નહીં. એમનું કબાટ એકદમ વ્યવસ્થિત. થેલામાં કપડાં લઈ બહારગામ જાય, પણ ગોઠવે એટલું સુંદર કે એક પણ કરચલી ન હોય. એમનાં કપડાંને અસ્ત્રી કરીએ તે જરાય ન ગમે. પોતાનું બધું કામ જાતે કરે. છેલ્લે સુધી જમીને થાળી જાતે જ ઉપાડતા. છેલ્લાં ચાર વરસ આંખ ગુમાવી હતી છતાં કદી કોઈની મદદ માગી નથી. ખૂબ મિતભાષી. કદી કોઈનું ઘસાતું બોલ્યા નથી.

36 જેટલી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા હતા. દરેકની મિટિંગ વખતે ગાડી લેવા આવશે, એવો સંદેશો આવે. પણ ના કહે : એક જણ માટે આટલું પેટ્રોલ ના બળાય. બસ કે ટ્રેનમાં જાય.

સમયની એમની શિસ્ત તો ખૂબ જાણીતી છે. મુખ્ય મંત્રી હતા ત્યારે એક વાર કેબિનેટની મિટિંગ સવારે 8 વાગ્યે હતી. સમય થઈ ગયો પણ તેઓ તો કસરત, સ્નાન, નાસ્તો કરતા રહ્યા. અમને થયું કે મિટિંગ બંધ રહી હશે કે શું, તેથી પ્રભાકરભાઈ મિટિંગના સ્થળે જોવા ગયા. તો આખું મંત્રીમંડળ રાહ જોતું બેઠેલું. તરત પાછા આવીને ખબર આપ્યા. બાપુજીએ કાંડા ઘડિયાળ જોયું તો તેમાં હજી 8 નહોતા વાગ્યા – બંધ પડી ગયેલું ! બધા સમયસર આવે તે માટે બાપુજીએ જ નિયમ કરાવેલ : મંત્રી જેટલી મિનિટ મોડા આવે, તેટલા રૂપિયા દંડ. કદી મોડા ન પડનાર બાબુભાઈ આજે ખરા પકડાયા, એમ માની બધા તાકીને બેઠેલા. રૂમમાં દાખલ થતાં 8-15 થયેલ : બાપુજીએ રૂ૦ 15 ધરી દીધા.

ગિરાબહેન સ૦ પટેલ

છાપખાનાની શોધ થઈ ત્યાર બાદ
કવિતા આખા સમૂહનો આનંદ મટી ગઈ છે
અને થોડાક લોકોનું મનોરંજન બની ગઈ છે.

જોન મેઈઝફીલ્ડ

સંભારણું

વ્યારાના ભંગીવાસ તરીકે ઓળખાતા મહોલ્લામાં ઝીણાભાઈ દરજી નિયમિત જતા. એક વાર ત્યાંના ઝવેરભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો, “હેં ઝીણાભાઈ, તમે અમારી સાથે પ્રાર્થના કરવા ને કાંતવા આવો છો, અમને ભણાવો છો ને મીઠાઈ ખવડાવો છો, પણ જે કામ અમારે કરવું પડે છે તે તમે પણ કોઈક વાર કરતા હો તો ?”

એટલે ઝીણાભાઈના મંડળે મળની સફાઈ કરવાનું ઠરાવ્યું. મંડળના 50 સાથીઓમાંથી 14 તેમાં જોડાયા. વાંસની તૂટેલી ટોપલી, ઠીકરાંથી મળ ભેગો કરવાનો, ડોલમાં ભરવાનો, અને એ ડોલ માથા પર મૂકીને ડેપો સુધી લઈ જવાની.

અગાઉ 1938માં કૉંગ્રેસનું અધિવેશન હરિપુરા ગામે ભરાયેલું. તેમાં 19 વર્ષના ઝીણાભાઈ સ્વયંસેવક તરીકે ગયેલા. તાપી નદીના કાંઠે પડેલા મળની સફાઈનું કામ તેમની ટુકડીને સોંપાયેલું. ત્યારે સૂપડીથી મળ ઉપાડવાનું કામ એકલા ઝીણાભાઈને જ કરવું પડેલું. પછી એ સૂપડીને અધિવેશનના સંભારણા તરીકે ઝીણાભાઈ પોતાને ઘેર લેતા આવેલા.

ઇન્દુકુમાર જાની

['નયા માર્ગ' પખવાડિક : 2004]

છઠ્ઠા દીકરા

1984માં પેન્શન-ધારા વિરુદ્ધ મેં ઉપવાસ કર્યા. મારા 23મા ઉપવાસને દિવસે બાબુભાઈ 14 અગ્રણીઓની સહીઓ સાથેનો એક પત્ર લઈને આવ્યા.

પત્રમાં મને વિનંતી કરવામાં આવી હતી કે મારે ઉપવાસ છોડી દેવા, મારો પ્રશ્ન તેઓ ઉપાડી લે છે. મેં એ માન્ય રાખીને ઉપવાસ છોડેલા. આ પેન્શન ધારાનો અમલ ન કરવા માટે સરકાર સાથે વાટાઘાટો, લખાણો, વિવિધ પ્રકારની રજૂઆતો બાદ પણ કાંઈ જ પરિણામ આવ્યું નહીં. બાબુભાઈ નર્મદા અંગેના મંત્રીપદે હતા. તે વખતે પેન્શનધારાનો અમલ શરૂ કરવા માટે પક્ષના ધારાસભ્યોનું અનહદ દબાણ થતું. લોકશાહીમાં બહુમતીના મતને અવગણી ન જ શકાય વગેરે દલીલો થઈ. 'પેન્શન આપવાનું શરૂ કરવું' એવું નક્કી થવાની અણી ઉપર હતું. ત્યારે બાબુભાઈએ જાહેર કર્યું કે “બહુમતીને જોરે સિદ્ધાંત વિરુદ્ધનું કામ થવાનું હોય તો હું રાજીનામું આપીશ.” અન્ય બે મંત્રીઓ દીનશા પટેલ ને બાબુભાઈ વાસણવાળાએ પણ આ જ વાત કરી. પરિણામે પેન્શનધારાનો અમલ વળી મોકૂફ રહ્યો.

દરબાર ગોપાળદાસ દેસાઈના અમે પાંચ દીકરા હતા, પણ બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ અમારા છઠ્ઠા ભાઈ હતા. એટલે મારાં માતુશ્રી ભક્તિબાના અવસાન વખતે તેમને અગ્નિદાહ દેવાની મેં બાબુભાઈને વિનંતી કરેલી.

મહેન્દ્ર ગો૰ દેસાઈ

સ્મૃતિ

(સમય : માર્ચ 1974નો, ગુજરાતમાં નવનિર્માણ ચળવળનો)
વી૰ એસ૰ હૉસ્પિટલ : રાતના 12-40. નર્સના આંટાફેરા.
ટપોટપ એમ્બ્યુલન્સો આવવા લાગે.
હાંફની વધઘટ વચ્ચે સવાર પડે ને સામેની અગાસીએ,
કોઈ બાળકના રડમસ ચહેરા જેવો, ઝાંખો સૂરજ ચડવા લાગે.
ઘેનનું ઇન્જેક્શન સહસા ઊતરી ગયું હોય એમ,
હૉસ્પિટલ સફાળી બેઠી થઈ જાય.
દૂધવાળાઓ, ચાવાળાઓ, સ્વીપર્સ, સફેદ વસ્ત્રોની ફરફર
– જોતો રહું ને નિસ્સહાયતાની ચાદર સહેજ નજીક ખેંચું...
(અને એક દિવસ, એટલે કે 3 માર્ચ, 1974)
પ્રવેશતાંવેંત, બારી પાસે તાજો જ પ્રગટાવેલો દીવો.
મારી નજર સમક્ષ, મેં સાંભળેલી બધી જ વિધિઓ તરવરવા લાગે.
બધા – બધા જ પ્રયત્નો પર સફેદ ચાદરનું ઢંકાઈ જવું.

(વતન વડનગરમાં એમની સ્મૃતિ)
ખડકીના ગોખલા આગળ એમણે કરેલો સાથિયો.
તમાકુનું ભૂંગળાળું પડી રહેતું એ જગ્યા,
જ્યાં તેઓ પાઠ કરવા બેસતા એ જૂના ઘરનો ઉંબરો,
અને ફરી પાછું ખડકીના ગોખલામાં પડી રહેતું એમનું પંચિયું.
પાણિયારે દોરેલા ગણપતિ પાસે પડી રહેતા પાટલા પર
બેસી જમતાં-જમતાં ક્યારેક કહેલી અમદાવાદની નવાજૂની
– બધું, બધું જ યાદ આવી ગયું.
મેડા ઉપર બારી પાસે પડી રહેલા ખાટલે,
એમની આદતે, માથે ધોતિયાનો કકડો મૂકી આડો પડ્યો,
તો ખાસ્સી કલાકેક ઊંઘ આવી ગઈ.

હૉસ્પિટલના ત્રીજા માળના ખુલ્લા ગવાક્ષમાંથી
જેની પ્રતીક્ષા કરું છું તે એમ્બ્યુલન્સ આવી લાગે છે.
એક ધબકતો દેહ, ઋષિચહેરો
– સ્ટ્રેચરમાં લવાતો અને થોડા દા'ડા કેડે લઈ જવાતો –
જોઉં છું અને મને જૂના ઘરને પલ્લે બેસતા,
તમાકુનું ભૂંગળાળું ફંફોસવા માટે ખિસ્સામાં હાથ નાખતા,
ઉતાવળમાં બંડીનાં બટન બંધ કરવાનું ભૂલી જતા

અને માથે ઊંધી કાળી ટોપી પહેરતા,
ગુનગુન પાઠ કરતા 'શિવમહિમ્નઃ સ્તોત્ર'નો,
બપોરે પીઠ ફેરવીને આડા પડતા,
જોરજોરથી બૂમો પાડીને મને ઉઠાડતા દાદા યાદ આવ્યા
– એમનો ફોટો સાફ કરતાં એમાં મારું પ્રતિબિંબ દેખાય છે
અને એમની સાથે રહેલા મને મળવા
હું એકાએક દોટ મૂકું છું,
તો ઠેસ વાગે છે અને ફસડાઈ પડું છું –

આ લિસ્સા કાગળ પર.

પ્રબોધ જોશી

થેલીમાંથી ડબ્બો કાઢીને...

હું હૉસ્ટેલમાં હતો ત્યારે અમારે વિદ્યાર્થીઓને એક 'સોવેનિયર' બહાર પાડવું હતું. તેમાં મુખ્ય મંત્રી તરીકેનો શુભેચ્છા સંદેશ લેવા અમે ગાંધીનગર ગયેલા. ત્યારે બાબુભાઈ કહે, ''તમારી ભાવના સારી છે, પણ એટલા માટે અહીં સુધી ધક્કો શા માટે ખાધો ? કાગળ લખ્યો હોત તોપણ સંદેશો મોકલી દેત.'' તરત જ સંદેશો લખાવી, ટાઇપ કરાવીને ત્યાં ને ત્યાં અમને આપી દીધો...

પણ વાત અહીં પૂરી થતી નથી. અમારું સોવેનિયર પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં બાબુભાઈની સરકાર ગઈ ! ત્યાં તો બાબુભાઈનો પત્ર આવ્યો કે, હવે હું મુખ્ય મંત્રી નથી, માટે મારા સંદેશા નીચે 'માજી મુખ્ય મંત્રી' લખશો.

1990માં મોરબીથી વિધાનસભામાં ચૂંટાયા પછી બાબુભાઈએ ચીમનભાઈ પટેલના મંત્રીમંડળમાં નર્મદા ખાતાનો હવાલો સંભાળેલો. તે વખતે 80 વરસના બાબુભાઈ નિયમિત મોરબી જઈ પોતાના મતવિસ્તારની પ્રજાના પ્રશ્નો સાંભળતા. એ જોઈને મુખ્ય મંત્રી ચીમનભાઈ એક વાર રમૂજમાં બોલેલા કે, બાબુભાઈ આ ઉંમરે છેક મોરબી સુધી નિયમિત જાય છે, પણ મારાથી અહીં નજીક ઊંઝા સુધી જવાતું નથી, એટલે લોકો મારી ટીકા કરે છે !

એક વાર મજૂર મહાજનના કાર્યક્રમમાં તેઓ વહેલા આવી ગયા, એટલે મેં કહ્યું કે, બાબુભાઈ, તમે વહેલા છો. તો મને કહે કે, ''મારે હજુ ખાવાનું બાકી છે; ખાઈશ ત્યાં સુધીમાં સમય થઈ જશે.'' એટલે મારી મૂંઝવણ વધી ગઈ કે એ સમયે બાબુભાઈને શું ખવડાવવું ? પણ ત્યાં તો એમણે થેલીમાંથી ડબ્બો કાઢીને નાની ભાખરી ખાવા માંડી !

મણિભાઈ પટેલ

પ્રજાનીય સંડોવણી

આકરું લાગે તો માફ કરજો, પણ બેસ્ટ બેકરી કેસને ગુજરાતની બહારની અદાલતમાં ખસેડવાના સુપ્રીમ કોર્ટના ચુકાદાએ આપણને ગુજરાતીઓને ફરી એક વાર દેશ અને દુનિયામાં નામચીન બનાવી દીધા છે. લઘુમતી પરના ઘાતકી અત્યાચાર અને પછીથી ધરાર અન્યાયના મામલે આ ચુકાદાથી માત્ર ગુજરાત સરકાર કે તંત્રની જ નહીં, ગુજરાતની પ્રજાની સંડોવણી પણ સાબિત થાય છે. ભલે આપણામાંના ''કેટલાકે'' જ મારકાટ, બળાત્કાર, આગચંપી અને લૂંટફાટ આચર્યાં હોય, પણ ''લગભગ સહુએ'' તેને વાજબી ઠેરવ્યાં. લઘુમતી ઉપર આતંક અને અન્યાયનું દમન ભલે માત્ર ''સત્તાધીશોએ'' જ ચલાવ્યું હોય, પણ ''આપણે સૌએ'' એને છાવર્યું, બોલતો ટેકો આપ્યો.

સુપ્રીમ કોર્ટે કહ્યું કે, ''રાજ્યમાં જ્યારે નિર્દોષ બાળકો અને નિઃસહાય સ્ત્રીઓને સળગાવવામાં આવી રહ્યાં હતાં, ત્યારે આધુનિક યુગના નીરો (સત્તાધીશો) નજર બીજી બાજુ ફેરવી ગયેલા. તેઓ કદાચ એ ચર્ચામાં રત હતા કે આ ગુનેગારોને હવે બચાવવા કઈ રીતે ?''

મુસ્લિમોને હુમલાથી નહીં બચાવીને, રાહત છાવણીઓમાં મદદને બદલે હેરાનગતિ કરીને, એમની ફરિયાદો નહીં નોંધવાથી માંડીને ન્યાય-પ્રક્રિયા રૂંધવા સુધીનાં ઘટનાક્રમો પોતાની આસપાસ સતત જોવા-જાણવા છતાં, સુપ્રીમકોર્ટે હવે જે કહ્યું છે તે કેટલા પ્રજાજનો આ બે વરસ દરમિયાન સમજી શક્યા છે ?

એટલે જ કદાચ કોર્ટની બીજી ટિપ્પણી સીધી પ્રજા ઉપર છે : ''આવા કમકમાટી ભરેલા હત્યાકાંડ સરજાય ત્યારે એવો પ્રશ્ન ચોક્કસ ઊઠે કે શું ગાંધીના ગુજરાતમાં કેટલાક લોકોએ વિચારધારાનું દેવાળું ફૂંક્યું છે ?'' ઉપરાંત સુપ્રીમ કોર્ટે પોલીસતપાસને ઉપરછલ્લી ગણાવી છે, સરકારી પ્રોસિક્યુટરને બચાવપક્ષના વકીલ તરીકે કામ કરતા ગણાવ્યા છે, ટ્રાયલ કોર્ટને ન્યાયપ્રક્રિયાની તોડમરોડની મૂક સાક્ષી જેવી વર્ણવી છે, તો ગુજરાતની હાઇકોર્ટને ન્યાયીક સમતુલા જાળવવામાં નિષ્ફળ નીવડેલી ઠરાવી છે. આમ સમગ્ર સરકારી તંત્રનો ઊધડો લીધો છે.

આ 'સમગ્ર સરકારી તંત્ર' કંઈ એકલા રાજકારણીઓનું બનેલું નથી. એમાં ડગલે ને પગલે પ્રજામાંના મારા-તમારા જેવા લોકો પણ બેઠા છે. અને એવું પણ નથી કે સુપ્રીમ કોર્ટ જે કંઈ કહી રહી છે તે ગુજરાતના લોકોને માટે અણધાર્યા ઘટસ્ફોટ સમાન છે. સૌ જાણે જ છે કે ઘાતકી અત્યાચારો થયા છે, તેમાં કોનો દોરીસંચાર છે અને કોનો કોનો તેમાં ફાળો છે. છતાં બે-બે વરસ સુધી હજી જાણે કોઈને તેનું દુઃખ કે પશ્ચાત્તાપ સ્પર્શ્યાં નથી !

ધાર્મિક કટ્ટરતા તથા ઝનૂનના ગેરમાર્ગે દોરવાયેલી પ્રજા જો દેશ અને દુનિયામાંથી ઊઠતી આટઆટલી ટીકાને અંતે પણ ભૂલસ્વીકાર જેવું સાદું શાણપણ સુધ્ધાં દાખવી ન શકે, તો હવે પ્રજાનો વાંક પણ ન કાઢવો પડે ? સરકારની સાથે પ્રજાની સંડોવણી પણ સ્વીકારવી ન પડે ?

કિરણ ત્રિવેદી

['નિરીક્ષક' પખવાડિક : 2004]

જગતસાહિત્યનો ગ્રંથમણિ

હિન્દુ શાસ્ત્રોમાં 'ભગવદ્‌ગીતા'નું જે અનુપમ સ્થાન છે તેવું બૌદ્ધ ધર્મમાં 'ધમ્મપદ'નું છે. જગતસાહિત્યમાં 'ધમ્મપદ' એક ગ્રંથમણિ ગણાય છે. બૌદ્ધ સાહિત્યનો વિપુલ ભંડાર તે 'ત્રિપિટક'; તેમાં આ 'ધમ્મપદ' આવેલું છે – જેમ 'મહાભારત' વચ્ચે 'ગીતા'.

'ધમ્મપદ'ની હરેક ગાથા ભાષાએ ને ભાવે પાણીદાર મોતી સમી તેજસ્વી છે અને તેમાં, ફૂલમાં સુગંધ પેઠે, જીવનનું દર્શન મહેકતું હોય છે. પાલિ ભાષાની આ મૂળ ગાથાઓનું નમણું કલેવર ને એનું પદ-લાલિત્ય હૃદયંગમ છે.

'ગીતા'એ જેમ સૈકાઓથી સંતપ્ત માનવીને શાતા અને સમાધાન આપ્યાં છે, તેમ 'ધમ્મપદે' શ્રદ્ધાળુ જનતાને સદીઓથી સંતાપોમાંથી મુક્તિ આપી છે અને જીવનની સાચી દિશા સુઝાડી છે. ભગવાન બુદ્ધના શ્રીમુખેથી ઝરેલા આ ધર્મામૃતના પાઠે પાઠે નવું જીવનદર્શન લાધે છે.

વિજયશંકર ત્રિ૰ કામદાર

*

ધમ્મપદ

પ્રમાદી પામતા મૃત્યુ, ઉદ્યમી નિત્ય અમૃત;
અપ્રમાદી મરે ના, ના; એદી જીવે મર્યા સમા.

*

ના વાયુ સામે ફૂલગંધ જાતી,
ના મલ્લિકા, તગર, ચંદન, કસ્તૂરીની;
સામે સમીરે જતી ગંધ સંતની,
દશે દિશા ફોરતી સંતફોરમે.

*

અજંપે રાત લાંબી, ને કોશ લાંબો શ્રમિતને;
જન્મની શૃંખલા લાંબી, જેણે જાણ્યો ન ધર્મને.

*

યાત્રામાં શ્રેષ્ઠ ના લાધે, કે ના સાથી સમાન વા,
એકલા ખેડવો પંથ; હીણો સેવ્યે ય લાભ શો ?

*

પાણેતી પાણીને વાળે, પઘોરે તીર બાણવી,
કંડારે શિલ્પીઓ કાષ્ઠ, ઘડે સંત નિજાત્મને.

*

હજારો શૂરને જીતે યોદ્ધો જે રણ આંગણે,
શ્રેષ્ઠ તો વીર એથી યે જે જીતે નિજ આત્મને.

*

ન ભસ્મ ચોળ્યે, ન જટા-અવસ્ત્રે,
ન લાંઘણે કે ધરણી સૂવાથી,
વેરાગીનાં વસનથી, નહિ પંક લીપ્યે
શુદ્ધિ લાધે, હૃદયમનના સંશયો જો ટળ્યા ના.

*

પરાયો ઊજળો લાગ્યે છોડવો ના સ્વધર્મને,
પારખી નિજનો ધર્મ રહેવું એમાં પરાયણ.

*

મૂગાને નિંદતા લોકો, નિંદે વાચાળને વળી,
નિંદાતો મિતભાષી યે, અનિંદ્યો કોઈ ના અહીં.

*

અગ્નિ ના રાગના જેવો, પાશ ના દ્વેશના સમો,
મોહ શી જાળ બીજી ના, તૃષ્ણા શી સરિતા નહીં.

*

ધર્મ-માર્ગનું ભાથું

બુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશનું અધ્યયન કરનારા સાધકોએ સૂચવ્યું છે કે ધર્મને માર્ગે જવું હોય તો મુસાફરીનું બધું ભાથું 'ધમ્મપદ'માં મળી રહે છે. 'ધમ્મપદ'ની 423 ગાથાઓ જીવનને સમજાવનાર, દોરનાર એક એક મંત્રો છે. (જે વચનોનું મનન આપણું ત્રાણ કરે છે – રક્ષણ કરે છે – તે મંત્ર.) આ મૂળ મંત્રો બુદ્ધ ભગવાનના જમાનાની લોકભાષા પાલિમાં છે.

'ધમ્મપદ'ના અનુવાદો દુનિયાની બધી ભાષામાં મળે છે. પણ ભક્તોને કેવળ અનુવાદ મળ્યેથી સંતોષ થતો નથી. એ અનુવાદ છંદોબદ્ધ થયો હોય તો ગાવાની અને યાદ રાખવાની સગવડ સચવાય છે. સમશ્લોકી અનુવાદ કરવાની ભાઈ વિજયશંકરની મહેનત સફળ નીવડી છે. પરિણામે આ ગુર્જરી 'ધમ્મપદ'ની કેટલીક પ્રાસાદિક લીટીઓ લોકોને મોઢે ચઢવાની અને કેટલીક તો ભાષામાં કહેવત તરીકે ચલણી નીવડવાની.

કાકા કાલેલકર

['ધમ્મપદ' પુસ્તક : 1963]

''એક દી ગરીબનું સ્વરાજ લાવશું !''

1919માં જન્મેલા ઝીણાભાઈ દરજીએ જિંદગીની શરૂઆત પોતાના ગામ વ્યારા(જિ૦ સુરત)માં હાઈસ્કૂલના શિક્ષક તરીકે કરેલી. આઝાદીની ચળવળના રંગે રંગાયા પછી લોકસેવાનાં કામ કરવા માટે, પચીસી પૂરી કરતાં પહેલાં, નોકરી છોડી દીધી. 1956માં વ્યારા શહેર સુધરાઈના પ્રમુખ ચૂંટાયા ત્યારે લોકોનાં ઘરનાં જાજરૂમાં મળ માટે વાંસની ટોપલીઓ રહેતી, તેનાથી સફાઈ કામદારોને નરકનો અનુભવ થતો. તેને બદલે નાગરિકો પતરાના ડબા પૂરા પાડે, એવો નિર્ણય ઝીણાભાઈએ લીધો. તેનો ઘણો વિરોધ થયો, પણ તે ન ડગ્યા. સફાઈ કામદારનો પગાર મહિને રૂ૦ 10 હતો તે વધારીને ઝીણાભાઈએ રૂ૦ 70 કરી દીધો, તે પણ સવર્ણોને ખટક્યું. ત્યારે ઝીણાભાઈએ જાહેરાત કરી કે જે કોઈ સવર્ણ વ્યક્તિ સફાઈ કામદારની નોકરી કરશે તેને બમણો પગાર, એટલે કે રૂ૦ 140, મળશે. એ પડકાર ઝીલનારું કોઈ નીકળ્યું નહીં, ને વિરોધીઓ મૂંગા થઈ ગયા.

એ જમાનામાં વાળંદ ભાઈઓ દલિતોની હજામત કરે નહીં. એટલે ઝીણાભાઈએ નક્કી કરેલું કે દલિતના વાળ કાપે તે વાળંદની દુકાને જ પોતાના વાળ કપાવવા, હજામત કરાવવી. પછી સુધરાઈના પ્રમુખ થયા ત્યારે દલિતોના વાળ કાપવાની સૂચના બધા વાળંદોને આપી. એટલે એ લોકો દુકાન બંધ કરીને બીજે ગામ જતા રહ્યા. વાળંદ પણ આખરે તો ગરીબ જ ને ? એમની ઉપર જબરદસ્તી ન થાય. એમને સમજાવીને પાછા લઈ આવ્યા. વચલા રસ્તા તરીકે ખાદી ભંડારમાં હજામત કરાવવાનું ગોઠવ્યું. બહારગામથી એક વાળંદભાઈ આવે, એ ત્યાં પહેલાં દલિતોના વાળ કાપે પછી ઝીણાભાઈ અને એમના સાથીઓ કપાવે.

દલિત અને આદિવાસી યુવાનોના પ્રવાસ ઝીણાભાઈ ગોઠવતા. એક વાર બધાને પાલીતાણા લઈ ગયેલા. ડુંગર ચડીને મંદિરમાં જતા હતા, ત્યાં દલિતો સાથે હોવાથી સૌને રોકવામાં આવ્યા. ત્યારથી ઝીણાભાઈએ કોઈ પણ મંદિરમાં ન જવાનો નિર્ણય કર્યો, જે જીવ્યા ત્યાં સુધી પાળ્યો.

1963માં સુરત જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખપદે ઝીણાભાઈ આવ્યા. જિલ્લામાં પ્રવાસે નીકળે ત્યારે પ્રમુખને જે ઘેરથી જમવાનું નિમંત્રણ મળે તેને કહી રાખે કે, તમારા જ ગામનો દલિત મારી સાથે આવશે; તેને જમાડવાના હો તો જ હું આવીશ.

ઇન્દિરા ગાંધી બીજી વાર વડા પ્રધાન બન્યાં ત્યારે 20 મુદ્દાના કાર્યક્રમના અમલ અંગે ભારત સરકારે એક સમિતિ રચીને ઝીણાભાઈને તેના પ્રમુખ નીમેલા. તે વખતે સોમનાથ મંદિર સાથે સંકળાયેલા કેટલાક લોકો તેમને મળવા આવ્યા; કહે, મંદિરની નજીક માછલીની દુર્ગંધ આવે છે, મંદિર અપવિત્ર થાય છે, માટે તે બંધ કરાવો. એમને પૂછ્યું, ''મંદિરમાં કેટલા માણસને રોજી આપો છો ?'' પેલા

કહે, એમાં રોજીનો સવાલ ક્યાં છે ? આ તો મંદિર છે. ઝીણાભાઈએ એમને સમજાવ્યું કે, ''માછલાં પકડવાના ધંધામાં કેરળની 20,000 કન્યાઓને રોજી મળે છે, એમને બેહાલ કેમ કરી શકાય ? તમને ત્યાં ન ફાવતું હોય, તો મંદિર બીજે ખસેડો !''

એનું જીવનકાર્ય અખંડ તપો,
અમ વચ્ચે બાપુ અમર રહો...

જુગતરામ દવેનું એ ગીત ઝીણાભાઈ ભાવવિભોર બનીને ગાતા. એમના બુલંદ કંઠે ગવાયેલું કુલીન પંડ્યાનું આ ગીત પણ અનેક લોકોને સાંભળવા મળ્યું હશે :

બઢે જ સૌ જશું, કદી ન થોભશું;
એક દી ગરીબનું સ્વરાજ લાવશું.

પડ્યા ભલે, લૂછીને લોહી આગલું કદમ ભરો;
જાનની ફનાગીરી જ આપણું નસીબ હો !

દુ:ખના ભલે તૂટે અમારે શિર ડુંગરો,
ગીત હો મુખે ને ઉરે ઉછાળ ધ્યેયનો !

85 વરસનું દીર્ઘ જીવન ઝીણાભાઈએ અન્યાય સામે, અસમાનતા સામે નિરંતર બંડ ઉઠાવવામાં વિતાવ્યું. પહેલી સપ્ટેમ્બરે વ્યારામાં એમની સ્મશાનયાત્રા નીકળી ત્યારે, ભીખુભાઈ વ્યાસ કહે છે તેમ, ઝીણાભાઈએ જિંદગીભર સેવેલાં કેટલાંક મૂલ્યોનું ઝમણ થતું જોવા મળ્યું. ફૂલનો હાર કે ફૂલ પણ પોતાના સ્વાગતમાં ઝીણાભાઈ કદી સ્વીકારતા નહીં, તે યાદ રાખીને એમના મૃતદેહ પર પણ કોઈએ ફૂલ ચડાવેલાં નહીં; કેટલાકે સૂતરની આંટી ચડાવેલી. બીજી નોંધપાત્ર વાત એ કે તે દિવસે વ્યારામાં હડતાલ નહોતી પડી. ચિતાની જ્વાલાઓમાંથી જાણે કે ઝીણાભાઈના ગાનના પડઘા ઊઠતા હતા :

એક દી ગરીબનું સ્વરાજ લાવશું,
બઢે જ સૌ જશું, કદી ન થોભશું !

['નયા માર્ગ' અને 'ભૂમિપુત્ર' પખવાડિકો : 2004]

અટકીને હર વળાંકે પૂછું છું સર્વને :
અહીંયાંથી, તમને યાદ, કદી જિંદગી ગઈ ?

હરીન્દ્ર દવે

અડચણ ન નડે કોઈને – કશું ન નીપજે એમ;
પીડા જુએ પ્રવાસીની, તો ઘન વરસે કેમ ?

દલપતરામ કવિ

‘ડૉ૰ ખોડીદાસ’

શુભાંગ જ્યારે લંડનમાં ડૉક્ટરીનું ભણતો હતો ત્યારે યુરોપમાં તબીબી ક્ષેત્રે ‘કૃપામોત’ અંગે ખૂબ ઉગ્ર ચર્ચાઓ ચાલતી. જન્મથી વિકલાંગો અને અસાધ્ય રોગીઓના છુટકારા માટે દવા દ્વારા મૃત્યુની જોગવાઈ હોવી જોઈએ એવું ઘણા ડૉક્ટરો માનતા. શુભાંગ પણ આ મતનો એક જબરો પુરસ્કર્તા હતો. આ મતવાળાઓ દલીલ કરતા કે જગત જ્યારે સકલાંગ સાંગોપાંગ માણસોથી કિડિયારાની જેમ ઊભરાતું હોય, ત્યારે જેમને સ્વમાનપૂર્વક જીવવાની કોઈ આશા કે જોગવાઈ જ નથી એવા વિકલાંગોને જીવિત રાખવા એ એક જાતની ક્રૂરતા છે. આ અંગેની અટપટી દલીલો સાથે શુભાંગ અને એના મતીલાઓ વિરુદ્ધના મતવાળાઓ સામે ક્યારેક કલાકો સુધી બાખડતા.

વિરુદ્ધના મતીલાઓ કહેતા : “આ રોગિયાં, દુઃખિયાં અને વિકલાંગો માટે ઝૂઝવું એ જ તો આપણા વ્યવસાય અને જીવનનું સાર્થક્ય છે. આ રોગી, અપંગ અને અંધને ગૌરવ અપાવવા ડૉક્ટરો જ જો નહીં ઝૂઝશે તો પછી એમનો હાથ કોણ ઝાલશે ? આપણે નવું જીવન સર્જી નથી શકતા, તો પછી સર્જનહારે મોકલેલ જીવનને હણવાનો અધિકાર આપણને કોણ આપે છે ?”

શુભાંગનું કુટુંબ ગાંધીવાદી વિચારધારાથી રંગાયેલું. એ ડૉક્ટર થવા વિલાયત ગયો ત્યારે જ પિતાએ એની પાસેથી વચન લીધેલું કે એ પરત આવે ત્યારે પ્રથમ પાંચ વર્ષ પોતાના વતન રાજકોટની સિવિલ હૉસ્પિટલમાં સેવા આપવી, પછી જ ખાનગી પ્રેક્ટિસ અંગે વિચારવું. શુભાંગ ડૉક્ટર થઈ પરત આવ્યો ત્યારે એના પિતા કૉર્પોરેશનની હેલ્થ કમિટીના ચેરમેન, એટલે શુભાંગને સિવિલ હૉસ્પિટલમાં જોતરવા એમનો ઉત્સાહ બમણો હોય એ સ્વાભાવિક હતું. શુભાંગને વિલાયતી અભ્યાસને કારણે અમદાવાદ અને મુંબઈથી તેડાં આવ્યાં, પણ એણે રાજકોટની સિવિલ હૉસ્પિટલમાં જ સેવાઓ શરૂ કરી. એક જ વર્ષમાં મેટરનિટી સેવાઓના મામલામાં ડૉ૰ શુભાંગ શાહના નામનો ડંકો સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં વાગવા માંડ્યો.

એક મોડી રાતે રાજકોટની દૂરની સિંધી કોલોનીમાં જઈને ડિલિવરીનો એક અટપટો કેસ તાબડતોડ સંભાળવાનું શુભાંગને તેડું આવ્યું. નર્સ સિવાયની અન્ય કોઈ મદદ ત્યાં નથી, એ જાણીને પૂરતાં સાધનો સાથે શુભાંગ ઝડપથી ત્યાં પહોંચ્યો. ગરીબ સિંધી વસ્તીની બાઈને આ દસમી ડિલિવરી હતી. શુભાંગે મહામહેનતે પ્રસૂતિ કરાવી ત્યારે બાળક ઝાંખું અને નિશ્ચેત હતું. બાળકનો એક પગ ખાસો ટૂંકો હતો. ટેવ પ્રમાણે શુભાંગે બાળકના મોં પર મોં દબાવી વારંવાર શ્વાસ ફૂંક્યો. બાળકમાં ચેતનાનો સંચાર થતો સહેજે લાગ્યો નહીં. શુભાંગને પરસેવો વળી ગયો. એક ક્ષણમાં એના મનમાં વિચારોનું એક ટોળું ઊમટી પડ્યું : ‘શાને માટે એક વિકલાંગને જિવાડવા માટે હું આટલો તરફડું છું ? આ માતાનું આ દસમું બાળક છે અને એ પણ પાછું વિકલાંગ.

એને સુખી કરવા માટે કઈ તકો એના જીવી જવાની રાહ જોઈને બેઠી છે ? આ બાળક ખોડંગાતું ચાલશે ત્યારે અન્ય બાળકો એને ખોડો... લંગડો... વક્ટ-લેન જેવા ઉપનામથી નહીં સંબોધે ? આ ખોડ એનું આખું જીવતર ઝેર કરી મેલવા સમર્થ નથી ? આખી સિંધી કોલોનીમાં સકલાંગ સાંગોપાંગ બાળકો હાલતાં ને ચાલતાં ઠેબે ચઢે છે, ત્યાં આવું એક પંગુ બાળ ન ઉમેરાય તો એમાં શું ખાટું-મોળું થઈ જવાનું છે ? એને મરવા દઉં તો દુનિયાને એની કઈ મોટી ખોટ પડવાની છે ?...’

પરંતુ બીજી જ ક્ષણે શુભાંગમાં રહેલો ડૉક્ટર એકદમ ઊછળી પડ્યો. બધા જ સવાલોને બાજુએ હડસેલી એણે બાળકનાં ફેફસાંને સક્રિય કરવા એના મોંમાં શ્વાસ ફૂંકવાનું ચાલુ રાખ્યું. છેવટે એને જેનો ઇંતજાર હતો એવો એક ધીમો શ્વાસ બાળકે જાતે લીધો. પછી બીજો શ્વાસ, ત્રીજો અને ચોથા શ્વાસ સાથે બાળકના મોં પર લાલી ફેલાવા માંડી, અને તરત જ ઝીણો રડવાનો અવાજ શરૂ થયો.

શુભાંગે નર્સને બાકીના કામની સૂચના કરી બૅગ પેક કરી રજા લીધી. રસ્તે એ સતત પગ પછાડતો રહ્યો; ‘ખબર નહીં, શાને માટે આ બાળકને જિવાડવાનું શૂરાતન મેં બતાવ્યું ? નવ બાળકો ઘરમાં ઓછાં હતાં કે આ દસમું બાળક પણ મેં ભેટ આપ્યું ? – અને તે પણ પાછું વિકલાંગ...! એને મરવા દીધું હોત તો બાળક, કુટુંબ અને સમાજ વધારે સુખી ન થાત...?’

*

વર્ષો વીત્યાં. શુભાંગને હવે ખૂબ યશ અને ગૌરવ પ્રાપ્ત થયાં હતાં. એણે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર રાજકોટથી અમદાવાદ ખસેડ્યું હતું. કૃપામોત અંગેના યુવાનીના વિચારો હવે શમી ગયા હતા. સાજાં-માંદાં, રોગિયાં-દુઃખિયાં, સકલાંગ-વિકલાંગની ચિંતા કર્યા વગર, શુભાંગ હવે બાળકોને જન્મ સમયે મોતના મોંમાંથી બચાવનાર ચેમ્પિયન ડૉક્ટર હતો. બાળક ગમે એવું ખોડ-ખાંપણવાળું હોય તોપણ એને જિવાડવા માટે એ ઝૂઝતો.

પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાં મીઠાની સાથે માઠા દિવસો પણ નિયતિએ શુભાંગને દેખાડ્યા. એનો એક માત્ર દીકરો અને વહુ ચાર વર્ષની બાળકીને મૂકી અકસ્માતમાં અવસાન પામ્યાં. ડૉક્ટરે પૌત્રી સલૌનીને ઉછેરવા પોતાની પાસે રાખી. દાદાજી દીકરીને વહાલથી ઉછેરતા અને મા-બાપની બને એટલી ખોટ પૂરવા પ્રયત્ન કરતા. સલૌની આઠ વર્ષની થઈ અને એક સવારે ડોક જકડાવાની અને હાથોમાં વિચિત્ર પ્રકારના દુખાવાની ફરિયાદ સાથે ઊઠી.

પહેલાં તો પોલિયોની શંકા હતી. પરંતુ પાછળથી ખબર પડી કે કોઈ નવીન જાતના વાયરસનો આ હુમલો હતો. લાખો બાળકોમાંથી એકાદને થાય એવા આ રોગ અંગે દાક્તરી વિજ્ઞાન પણ હજી અંધકારમાં હતું. ડૉ૰ શુભાંગ શાહને પણ પોતાની 35 વર્ષની કારકિર્દીમાં આ જાતનો કેસ પ્રથમ જ વારમાં જોવામાં આવ્યો હતો. એણે શહેરના ન્યુરોલોજિસ્ટોને તેડી મંગાવ્યા, જેમણે માથાં હલાવ્યાં. એમણે

કહ્યું કે આ રોગનો કોઈ ઇલાજ હજી શોધાયો નથી અને તે વધીને પછી પોલિયોનું જ રૂપ ધારણ કરે છે.

ડૉ○ ચેલાણી નામના એક ન્યુરોલૉજિસ્ટે કહ્યું, ‘‘સુરતમાં એસ○ જે○ છટવાણી નામના એક યુવાન ડૉક્ટર છે જેમણે આવા અમુક કેસમાં સફળ ઇલાજ કર્યા છે.’’

શુભાંગે પૌત્રીને લઈને સુરત જવાનું ગોઠવ્યું. બાળકોને વિકલાંગ બનાવતા ઘણા રોગોની ફિઝિયોથેરપિ પર આધારિત સારવાર માટેની ડૉ○ છટવાણીની હૉસ્પિટલ હતી.

શુભાંગે હૉસ્પિટલમાં દાખલ થતાં જે દૃશ્ય જોયું એની સાથે જ એમને કોઈ જુદી દુનિયામાં પ્રવેશ્યાનો અનુભવ થયો. હૉસ્પિટલમાં બધાં જ બાળકો વિકલાંગ હતાં, પરંતુ કોઈના મોં પર શાપિત હોવાનો જરાસરખો પણ ભાવ ન હતો. એક આઠેક વર્ષની બાળકી એની માતા સાથે કજિયો કરતી હતી : ‘‘મમ્મી, કસરત પછી તું મને કેમ આટલી જલદી ઘરે લઈ જાય છે ? મારે આ લોકો સાથે વધારે રમવાનું હોય છે, ઘરે તો મને કેટલો કંટાળો આવે છે...? કોઈક છોકરાં આખો દિવસ અહીં રહે છે એમ મને પણ રહેવા દે ને...!’’ કેટલાંક બાળકો ખાટલા પર બેઠાં બેઠાં હવા ભરેલાં રમકડાં એકબીજા પર ફેંકતાં હતાં. કોઈક નર્સ સાથે રમતાં હતાં. અમુક તો હૉસ્પિટલના સ્ટ્રેચર અને ટ્રૉલી પર વારાફરતી એકબીજાને રાઇડ આપતા હતા. વિકલાંગોની આવી હડિયાપાટી ડૉ○ શાહે કદી જોઈ ન હતી. એક પંગુ બાળકને એક નર્સ વહાલથી સમજાવતી હતી કે એના પગ હજી જોઈએ એવા મજબૂત નથી થયા એટલે એણે માત્ર ટ્રૉલી પર બેસી રાઈડ લેવી, પરંતુ બીજાને રાઈડ આપવા માટે ટ્રૉલી ધકેલવાની જીદ નહીં કરવી. ડૉ○ શાહે જોયું કે કોઈ બાળકના મનમાં કોઈ અધૂરપનો અહેસાસ સરખો પણ ન હતો.

એમણે એ પણ જોયું કે ડૉ○ છટવાણીને પણ એક પગે ખોડ છે, અને એમણે એક પગ ઝાટકીને ચાલવું પડે છે. ડૉ○ શાહ યુવાન ડૉક્ટરના પગ તરફ જોતા હતા ત્યારે ડૉ○ છટવાણીએ કહ્યું, ‘‘ડૉ○ શાહ, મારા આ ખોડવાળા પગને કારણે અહીં આવતાં બાળકોને હું એમના પોતાનામાંથી જ એક હોઉં એવું લાગે છે. આ પગને કારણે અમારી વચ્ચે આત્મીયતાનો સેતુ તરત જ બંધાઈ જાય છે. મને ‘ડૉક્ટર ખોડીદાસ’ કહીને સંબોધવામાં આ બાળકોને બહુ મજા પડે છે. મારું ખરું નામ શુભાંગ મને બહુ આડંબરી લાગે છે. શુભાંગ નામ 32 વર્ષ પહેલાં રાજકોટની સિંધી કોલોનીમાં મારો જન્મ કરાવનાર અને મને યમરાજના હાથમાંથી પાછો ખેંચી લાવનાર એક પરોપકારી ડૉક્ટરના નામ પરથી એમનો અહેસાન માનવા મારી માએ પાડ્યું હતું. પણ એ બધી તો થઈ આડવાતો. તમારી પૌત્રીની વિગતો પરથી મને ખાતરી છે કે એને હું જરૂર સાજી કરી શકીશ. અત્યારે મારા હાથમાં એવા બે કેસ સંપૂર્ણ સાજા થવાના આરે છે.’’

ડૉ○ શાહને 32 વર્ષ પહેલાંની એ મોડી રાતનો અટપટો ડિલિવરીનો કેસ

યાદ આવ્યો. પેલો પ્રશ્ન પણ એમના ચિત્તમાં ચમક્યો : ‘આ બાળકને મરવા દઈએ તો એમાં દુનિયાનું શું ખાટું-મોળું થઈ જવાનું છે...?’ એ દિવસોમાં પોતાના મગજ પર કૃપામોતનું કેવું ભૂત સવાર હતું એ પણ એમને યાદ આવ્યું. સલૌનીને જે ફરી ચાલતી કરવાના હતા એ ડૉ○ છટવાણી તરફ એમણે હાથ લંબાવ્યો અને મનમાં બોલ્યા : ‘અંધ હોવા કરતાં તો લંગડા હોવું સારું છે.’

સુમંત દેસાઈ

[કૉન્સ્ટન્સ ફૉસ્ટરના લેખ પરથી રૂપાંતરિત : ‘સંવેદન’ વાર્ષિક : 2002-03]

ખ્યાતિ

વિખ્યાત થવું એ નથી કોઈ શોભનીય ઘટના,
નહીં બનાવે એ આપણને ગૌરવાન્વિત.
નિરર્થક છે સંગ્રહસ્થાન રચવાં
અને તૂત છે કીર્તિગાથાઓ રચવાની પ્રવૃત્તિ.

સર્જકતાને જોઈતી નથી બુલંદ અને સસ્તી લોકપ્રિયતા,
એ તો માગે છે સ્વાર્પણ.
ને લ્યાનત હજો એ અજ્ઞાની અપકૃત્ય કરનારા પર
ગાવા દે છે જે બીજાઓને તેનાં પોતાનાં ગુણગાન.○○○

તેથી અજ્ઞાતની ગર્તામાં ડુબાડી દો જાતને.
કશું ન સૂઝે એવા ધુમ્મસમાં
ઓગળી જાય છે જેમ ભૂમિ,
તેમ છુપાવી દો સગડ તમારા ચીલાના.

તમારા એક એક પગલાનું પગેરું શોધીને
તમારા જીવંત માર્ગે પાછળ પડશે બીજાઓ;
પણ દેખાડશો ના ભેદ
તમારા વિજય કે પરાજયના.

અને ન વળશો પાછા જરાય
કે ન ટૂકશો તેમનો સામનો કરવામાં;
પણ રહેજો જીવંત તમારે ભાગે આવેલા જીવન સુધી,
રહેજો જીવંત અંત ન આવે ત્યાં સુધી.

બોરિસ પાસ્તરનાક (અનુ○ મહેશ દવે)

[‘કવિતા’ બે-માસિક : 2004]

આનંદયાત્રી પુ૰ લ૰

'પુ૰ લ૰' એવા લોકલાડીલા નામે મહારાષ્ટ્રના ઘરઘરમાં જાણીતા અને માનીતા મરાઠી લેખક અને સંસ્કૃતિપુરુષ પુરુષોત્તમ લક્ષ્મણ દેશપાંડે મરાઠી માનસ પર કેટલા છવાઈ ગયા હતા ! – કેટલીક હકીકતો :

1. પુ૰ લ૰નાં બાવન પુસ્તકોની 200 જેટલી આવૃત્તિઓ થઈ છે.

2. પુ૰ લ૰એ લખેલા અને દિગ્દર્શિત કરેલા 'તી ફૂલરાણી' નાટકનો 1,111મો પ્રયોગ 1994માં થયો. ત્યાર પછી પણ અનેક વાર તે ભજવાતું રહ્યું છે.

3. લેખક અને નાટ્યકલાકાર તરીકે થયેલી આવકમાંથી પુ૰ લ૰એ સવા કરોડ રૂપિયા જેટલી રકમ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો પ્રસાર કરતી તેમ જ વંચિતોને મદદ કરતી સંસ્થાઓને સહાય તરીકે આપી છે.

4. પુ૰ લ૰ના જીવનસર્જન પરનું એક સંગ્રહાલય મુંબઈમાં 1993થી છે.

*

પુ૰ લ૰ દેશપાંડે (8 નવેમ્બર, 1919–12 જૂન, 2000) વક્તા અને સમાજચિંતક પણ હતા. મહારાષ્ટ્ર તેમને એક આનંદયાત્રી તરીકે ઓળખે છે. અરધી સદી સુધી પુ૰ લ૰એ લોકોને આનંદમાં ભીંજવ્યા છે.

ગયા પાંચેક દાયકાનો લગભગ દરેક મરાઠી ભાવક પુ૰ લ૰ના સર્જનથી પુલકિત થતો રહ્યો છે. 'ગુળાચા ગણપતિ' જેવી તેમની ફિલ્મ, 'બટાટ્યાચી ચાળ' જેવી એકપાત્રી ભજવણી, ગદ્ય અને કવિતાના અભિવાચનના કાર્યક્રમો, ભાષણો જેવા પુ૰ લ૰ની પ્રતિભાના બહુવિધ આવિષ્કારો મરાઠી પ્રજાએ પેઢીઓ સુધી માણેલા છે. તેમાંથી ઘણા કાર્યક્રમોની કૅસેટો લોકો મોટી સંખ્યામાં વસાવે છે. વ્યક્તિચિત્રો, પ્રવાસવર્ણનો, હાસ્યલેખો, લલિત નિબંધો, નાટકો અને અનુવાદનાં પુસ્તકોમાંથી ઘણાંની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ છે.

પુ૰ લ૰એ લોકહૃદયમાં મેળવેલાં સ્થાનનો અંદાજ તેમના પત્રજીવન પરથી પણ મળે છે. પુ૰ લ૰ને દરરોજ સરેરાશ પચીસ પત્રો, એટલે વર્ષના લગભગ આઠ હજાર પત્રો મળતા. તેમની લોકપ્રિયતાની પરાકાષ્ઠાનો કાળ કંજૂસાઈથી ગણીએ તોપણ બે દાયકાનો તો ખરો જ. માત્ર આ વર્ષોના પત્રો ગણીએ તોપણ બે લાખ જેટલા પત્રો થાય. તેમાંથી પુ૰ લ૰એ તેમનાં 'ઉત્તમ વર્ષોમાં નેવું ટકા પત્રોના જવાબ' આપ્યા હોવાનું જણાવ્યું છે. પુ૰ લ૰ને પત્ર લખનારામાં સમાજના દરેક વર્ગના આબાલવૃદ્ધ ચાહકો છે.

પુ૰ લ૰ના અમૃતમહોત્સવી વર્ષ 1993માં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'અમૃતસિદ્ધિ : પુ૰ લ૰ સમગ્રદર્શન' નામના ગ્રંથમાં એમના જીવનસર્જનનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. 'ચિત્રમય સ્વગત' નામનું લગભગ હજાર છબિઓવાળું પુસ્તક પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે. 'પુ૰ લ૰ પંચ્યાહત્તર' નામના ગૌરવગ્રંથમાં મહારાષ્ટ્રના લગભગ બધા મોટા

કલાકારો અને લેખકોના લેખો છે. અમૃતમહોત્સવ વર્ષ દરમિયાન છાપાંની પૂર્તિઓનું પ્રકાશન, પુસ્તકો અને કૅસેટોનાં પુનર્મુદ્રણો, પુ૰ લ૰ પરનાં દસ્તાવેજી ચલચિત્રોનું પ્રદર્શન, તેમનાં નાટકોનાં સપ્તાહો, તેમણે સૂરમાં ઢાળેલાં ગીતોના કાર્યક્રમો થતા રહ્યા. આમાંથી ઘણુંબધું પાછું એંશીમા વર્ષે પણ થયું. પછીના વર્ષે પુ૰ લ૰નું અવસાન થયું અને આખું મહારાષ્ટ્ર શોકાકુલ થઈ ગયું. બે દિવસનાં લગભગ તમામ છાપાંનાં પાનાં પુ૰ લ૰ને લગતા સમાચારોથી ભરેલાં હતાં. પહેલા પાને 'પુ૰ લ૰ દેશપાંડેને શોકાકુલ મહારાષ્ટ્રની અલવિદા' જેવાં આઠ-આઠ કોલમનાં મથાળાં હતાં. અડધા અડધા પાનાના તંત્રીલેખો અને મુખ્ય લેખો થયા.

પુ૰ લ૰નાં અંતિમ દર્શન માટે સવારે છ વાગ્યાથી પાંચ કલાક તેમના નિવાસસ્થાને ગમગીન લોકોનો સતત પ્રવાહ ચાલ્યો હતો. સાથે સમાજનાં બધાં ક્ષેત્રોના અગ્રણીઓએ ગળગળા અવાજમાં આપેલી અંજલિ પણ હતી. બાબા આમટેએ કહ્યું, ''એક જમાનામાં જેની પાસે રિક્ષામાં બેસવાના પૈસા ન હતા તે માણસે લાખો રૂપિયાનાં દાન કર્યાં. આવો ઓલિયો ભાગ્યે જ થાય.''

*

મુંબઈની કૃપાળ હેમરાજ ચાલીમાં સાધારણ પરિવારમાં પુ૰ લ૰ જન્મ્યા હતા. 1941માં એલએલ૰ બી૰ અને 1944માં બી૰એ૰ની પદવી મેળવ્યા પછી પુ૰ લ૰એ દાદરની ઓરિએન્ટ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકેની નોકરી કરી. સાથી શિક્ષિકા સુનીતા ઠાકુર સાથે 1946માં લગ્ન કરીને પૂના ગયા. સિનેમાક્ષેત્રમાં લેખન, સંગીત, અભિનય અને દિગ્દર્શન પર હાથ અજમાવ્યો. એમ૰ એ૰ થઈને બેળગાંવની કૉલેજમાં ચાર વર્ષ અધ્યાપક રહ્યા. આકાશવાણીનાં પૂના, મુંબઈ અને દિલ્હી કેન્દ્રો પર કામ કર્યું. 1958માં 'યુનેસ્કો'ની શિષ્યવૃત્તિ મેળવીને બી૰ બી૰ સી૰માં 'મીડિયા ઑફ માસ એજ્યુકેશન'નો અભ્યાસ કરવા ઇંગ્લૅન્ડ ગયા. 1959થી બે વર્ષ ભારતીય દૂરદર્શનના પહેલા નિર્માતા રહ્યા. પછી પૂર્ણ સમયના લેખક, કલાકાર, દિગ્દર્શક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિના કાર્યકર રહ્યા. 1970માં બંગાળી ભાષા સાથે ઘરોબો કેળવવા શાંતિનિકેતન ગયા. પુ૰ લ૰ને મળેલાં માનસન્માનોમાંથી કેટલાંક આ મુજબ છે : સંગીતક્ષેત્રે પ્રદાન માટે રવીન્દ્ર વિદ્યાપીઠની ડી૰ લિટ૰ પદવી, બાલગંધર્વ સ્મૃતિગૌરવ પુરસ્કાર, કાલિદાસ સન્માન, મહારાષ્ટ્ર ગૌરવ, અને પદ્મભૂષણ.

પુ૰ લ૰ની એક જાણીતી ઉક્તિ છે : ''એક વિદૂષક, એક ગાયક અને એક લેખક મારા મનમાં બહુ નાનપણથી છુપાયેલા છે.'' આ ત્રણ રૂપો કેવા વૈભવથી પ્રકટતાં રહ્યાં તે જોવાની શરૂઆત પુ૰ લ૰નાં વ્યક્તિચિત્રોની વાતથી કરીએ.

'વ્યક્તિ આણિ વલ્લી' (1966), 'ગણગોત' (1966), 'ગુણ ગાઇન આવડી' (1975), 'મૈત્ર' (1989) અને 'આપુલકી' (1998) એવા પાંચ સંગ્રહોમાં થઈને પુ૰ લ૰એ 75 વ્યક્તિઓનાં ચિત્રો આપ્યાં છે. આપણી આજુબાજુ જોવા મળતાં લાક્ષણિક પાત્રો 'વ્યક્તિ આણિ વલ્લી'માં મળે છે. અહીં નામૂ પરીટ નામનો નઘરોળ ધોબી છે

અને ચિતળે માસ્તર નામના ભગવાન જેવા શિક્ષક છે, જૂની રંગભૂમિ પરનો નટ બોલટ છે. આ પુસ્તકનાં કેટલાંક પાત્રોનાં નામ તો મરાઠી ભાષામાં વણાઈ ગયાં છે. નારાયણ એટલે ઘરના શુભ પ્રસંગે વૈતરાં માટે અનિવાર્ય અને અવસર પૂરો થતાં ભુલાઈ જતો ગરીબ સંબંધી, સદ્‌ભાવે મદદ કરવા જતાં મજાકરૂપ થનારો તે પરોપકારી ગંપૂ. આ પુસ્તકની પચાસ હજારથી વધુ નકલો વાચકોએ વસાવી છે. તેનું નાટ્યરૂપાંતર 1994-95થી ભજવાય છે. માણસનું અંતરબાહ્ય સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ બતાવતાં અને નિર્મળ હાસ્યમાં ડૂબકી મરાવતાં આ પાત્રો આંખો પણ ભીની કરી જાય છે.

વ્યક્તિચિત્રોના બીજા સંગ્રહોમાં પુ૦ લ૦નાં દાદા-દાદી, સસરા જેવા સંબંધીઓ છે, પુ૦ લ૦ને પ્રભાવિત કરી ગયેલાં વ્યક્તિવિશેષો છે. બાલગંધર્વ, મલ્લિકાર્જુન મન્સૂર, લતા મંગેશકર, પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર, બેગમ અખ્તર વિશે પુ૦ લ૦એ મન ભરીને લખ્યું છે. બાબા આમટે, વિનોબા, ઇરાવતી કર્વે, પ્રકાશક રા૦ જ૦ દેશમુખ જેવી વ્યક્તિઓ પણ પુ૦ લ૦ને આકર્ષે છે. તેમાંથી ઘણાં પાત્રોનાં વર્ણનમાં વિલક્ષણ ભાષાસૌંદર્ય અને કાવ્યાત્મકતા છે. તે બધાંમાં પુ૦ લ૦નો માણસ માટેનો પ્રેમ અને સમાજને કંઈક આપનારા ગુણીજનો માટે ઊંડો આદર તેમ જ કૃતજ્ઞતા દેખાય છે. ગાંધીશતાબ્દી નિમિત્તે પુ૦ લ૦એ લખેલું ગાંધીજીનું ટૂંકું ચરિત્ર મહારાષ્ટ્ર પાઠ્યપુસ્તક મંડળે 1970માં બહાર પાડ્યું છે.

સહુપ્રથમ પ્રવાસ પુસ્તક ‘અપૂર્વાઈ’(1960)ની આઠ આવૃત્તિઓ થઈ છે. તેમાં મુખ્યત્વે ઇંગ્લૅન્ડમાં વસવાટનું વર્ણન છે. પછી પુ૦ લ૦એ શ્રીલંકા, ઇન્ડોનેશિયા, મલાયા, જાપાન, સિયામ જેવા દેશોનો પ્રવાસ કર્યો, તેની ફળશ્રુતિ એટલે ‘પૂર્વરંગ’ (1963)ની પણ આઠ આવૃત્તિઓ થઈ.

પુ૦ લ૦ને પ્રવાસમાંય માણસો જોવા વધુ ગમે છે. એ લખે છે : “જીવતા માણસ જેટલું જોવા જેવું દુનિયામાં બીજું છે પણ શું ?” એમનાં પુસ્તકોમાં પાને પાને અદના આદમીઓનાં ચિત્રો મળે છે. પુ૦ લ૦ની પ્રવાસની ઉપલબ્ધિ વિશે ‘પૂર્વરંગ’ પુસ્તકને અંતે વાંચવા મળે છે : “મારો નાનો અમથો પરિવાર હવે ખૂબ મોટો થયો છે. માણસ માણસ વચ્ચેનાં હેત સિવાય કશું જ માગવા હું ગયો ન હતો. એ હેત એમણે મને ખૂબ આપ્યું.”

લેખક તરીકેની કારકિર્દીની શરૂઆતમાં પુ૦ લ૦ને મુખ્યત્વે તેમના હાસ્યલેખનથી નામના મળી. તેમના હાસ્યલેખોના બાર સંગ્રહો છે.

‘મ્હૈસ’ નામની હાસ્યકથામાં એક ભેંસની વાત છે. રત્નાગિરિથી મુંબઈ જઈ રહેલી બસના રસ્તે એક ભેંસ આડી ઊતરે છે અને ઘવાય છે. બસને ઊભી રાખવી પડે છે. બસમાં જાતભાતના મુસાફરો છે. તેમાં ભેંસનો માલિક અને તેની ઘરવાળી, પંચનામા માટે આવેલા પોલીસવાળા, ઢોરોના ડૉક્ટર જેવાં પાત્રો ઉમેરાય છે. છ-સાત કલાકમાં તો કેટલુંય બને છે; ઝઘડા, વિવાદ, ગપ્પાં, વાતો, દોસ્તી, વગેરે. પંચનામું પૂરું થાય છે અને પેલી ઘાયલ મહિષી ઊભી થઈને ઘટનાસ્થળેથી ચાલી

જાય છે. ‘મ્હૈસ’ના વાચનની કૅસેટ ઘણા લોકો માણે છે.

પુ૦ લ૦ના નામ સાથે અવિભાજ્ય રીતે સંકળાયેલું હાસ્યસર્જન એટલે ‘બટાટ્યાચી ચાળ’ (1958), જેની નવ આવૃત્તિ થઈ છે. ધુળા નામા બટાટે નામના વેપારીએ મુંબઈમાં 1880માં બાંધેલી ચાલીની કલ્પના પુ૦ લ૦એ અહીં કરી છે. એ માળામાં ત્રણ-ચાર પેઢીઓથી રહેતા માણસોની નાનકડી દુનિયામાં અપાર વૈવિધ્ય છે, અનેક આર્થિક-સામાજિક-વ્યાવહારિક મર્યાદાઓની વચ્ચે જીવવાની મથામણ છે. ‘ચાળ’ના એકપાત્રી નાટ્યરૂપાંતરના એકસો પ્રયોગો પુ૦ લ૦એ કર્યા હતા.

પુ૦ લ૦ના કેટલાક હાસ્યલેખોમાં તેજાબી કટાક્ષ જોવા મળે છે. સત્તાસ્પર્ધા, મૂલ્યહીનતા, વૈચારિક નાદારી જેવાં જાહેર જીવનમાં વકરતાં દૂષણો પર તે ચાબખા મારે છે. અલબત્ત, વાચકોને પુ૦ લ૦ વધુ પ્રિય છે તે એમના ડંખ વિનાના માનવતાપૂર્ણ હાસ્યલેખન માટે. સમાજ, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય અંગે પુ૦ લ૦ના લેખનમાં ઊંડું ચિંતન મળે છે.

પુ૦ લ૦નું નાટક ‘તુકા મ્હણે આતા’ (1948) તુકારામના જીવનકાર્યને રંગભૂમિ પર મૂકે છે. વાંચવામાં સુંદર લાગતા આ નાટકના માત્ર ત્રણ જ પ્રયોગ થયા છે. જોકે તે પછીના ‘તુઝે આહે તુજપાશી’ નાટકના સેંકડો પ્રયોગ થયા છે, આજે પણ થતા રહે છે. જીવનદર્શન આ નાટકની ખાસિયતો છે. તેની ચૌદ આવૃત્તિઓ થઈ છે. રશિયન લેખક નિકોલાય ગોગોલના ‘ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ’ નાટકના રૂપાંતર ‘અંમલદાર’(1952)ની નવ આવૃત્તિઓ અને પુષ્કળ ભજવણીઓ થઈ છે. નાટ્યકાર તરીકેની પુ૦ લ૦ની કારકિર્દીનું એક પરમોચ્ચ બિંદુ એટલે ‘તી ફૂલરાણી’ – આ નાટક જૉર્જ બર્નાર્ડ શૉના ‘પિગ્મૅલિયન’નું રૂપાંતર છે. પુ૦ લ૦નાં રૂપાંતરો ખરેખર તો અનુસર્જનો છે.

એક જમાનામાં મહારાષ્ટ્રની શાળા-કૉલેજોના વાર્ષિક મહોત્સવો પુ૦ લ૦ના એકાંકી વિના થતા ન હતા. અત્યાર સુધીમાં પુ૦ લ૦ના ત્રણ એકાંકીસંગ્રહો બહાર પડ્યા છે.

પુ૦ લ૦એ ત્રણ અંગ્રેજી પુસ્તકોનો અનુવાદ કર્યો, તેમાં અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વેની ‘ઓલ્ડ મૅન ઍન્ડ ધ સી’ છે.

લગભગ એંશી વર્ષની ઉંમરે રવીન્દ્રનાથે લખેલા બાળપણનાં સંસ્મરણોના પુસ્તક ‘છેલબેલા’નો પુ૦ લ૦એ બંગાળીમાંથી કરેલો અનુવાદ ‘પોરવય’ (1995) નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

પુ૦ લ૦ વાચિક અને આંગિક અભિનયના સ્વામી એવા નટ હતા. ‘બટાટ્યાચી ચાળ’નો એકપાત્રી પ્રયોગ એ એમની અવર્ણનીય સિદ્ધિ છે. પોતે એકલા નટ, એક આખી ચાલીનાં અનેક પાત્રો ઊભાં કરે છે. તેમાં કોટ-ધોતી-ટોપી-ઉપરણું-છત્રી એવી વેષભૂષા; એક બાંકડો, એક ખુરશી જેવી નહિવત્ મંચસજ્જા. આ અઢી કલાકના હાસ્યપ્રયોગના 1961માં થયેલા એકસો ખેલે મહારાષ્ટ્રને ઘેલું કર્યું હતું.

પુ૰ લ૰એ પંદરેક નાટકો અને સાતેક ફિલ્મોમાં પણ ભૂમિકાઓ કરી છે. 1947થી એકાદ દાયકાના ગાળામાં સત્તર મરાઠી અને ત્રણ હિંદી ફિલ્મોની પટકથાઓ તેમણે લખી છે. અલબત્ત, પુ૰ લ૰ને એકંદરે સિનેમાસૃષ્ટિ બહુ અનુકૂળ આવી નથી. એક જગ્યાએ તેમણે કહ્યું છે : ‘‘હું ફિલ્મોમાં ગયો અને કેટલીક નકામી ફિલ્મો આપીને બહાર આવ્યો એટલું જ.’’

વાચિક અભિનયના પણ પુ૰ લ૰ સ્વામી છે. તેનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ એટલે ‘મ્હૈસ’ કથાનું વાચન. તેમાં તેઓ કથાનાં અનેક પાત્રો કેવળ અવાજથી ઊભાં કરે છે. એક જ માણસ આ વાંચી રહ્યો છે તે વાત સ્વીકારતાંય વાર લાગે છે. ઉપરાંત પુ૰ લ૰એ તેમનાં કેટલાંક લખાણોનાં કરેલાં વાચનની કૅસેટોમાં તેમની પ્રતિભા અનુભવાય છે. પુ૰ લ૰ અને સુનીતા દેશપાંડેએ મરાઠી કવિઓની રચનાઓના પઠનના ભરચક કાર્યક્રમો કર્યા હતા.

જુદી જુદી સંસ્થાઓ, કાર્યક્રમો અને ચળવળોમાં જોડાઈને પુ૰ લ૰એ મહારાષ્ટ્રના સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે મોટું યોગદાન આપ્યું છે. આ કામની શરૂઆત ‘બેળગાંવ આર્ટ સર્કલ’ના કાર્યક્રમો દ્વારા છેક 1940માં થઈ. ત્યારબાદ એકાદ દાયકો પુ૰ લ૰ મુંબઈ આકાશવાણી પર નાટ્યવિભાગના મુખ્ય નિર્માતા હતા. તે દરમિયાન તેમણે બનાવેલા ખેડૂતો માટેના કાર્યક્રમો ખૂબ સફળ થયા. પૂનાના એક ઘરેણા સમાં ‘બાલ ગંધર્વ રંગમંદિર’ના ભૂમિપૂજનથી ભવ્ય ઉદ્‌ઘાટન સમારોહ સુધીનાં તમામ કામમાં પુ૰ લ૰એ લીધેલી મહેનત તેમની જિંદગીનું એક સુંદર પ્રકરણ છે. પુ૰ લ૰ મુંબઈના ‘નૅશનલ સેન્ટર ફૉર ધ પરફૉર્મિંગ આર્ટ્સ’(એન૰સી૰પી૰એ૰)ના માનદ સંચાલક (1984-93) હતા. એ કેન્દ્રને સામાન્ય રસિકો સુધી પહોંચાડવામાં તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ તૈયાર થયેલા કાર્યક્રમોની ભૂમિકા મહત્ત્વની રહી.

સમાજ માટે જે કંઈ ઉપકારક હોય તેમાં પુ૰ લ૰એ ઝંપલાવ્યું છે. 1942માં તે રાષ્ટ્ર સેવાદળ અને સમાજવાદી પક્ષની સાથે હતા. વિનોબાએ ભૂદાનનું કામ શરૂ કરતાં તે કેટલોક સમય પદયાત્રામાંય જોડાયા. અભિવ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડતમાં તેઓ બે વખત જોડાયા. કટોકટી દરમિયાન દુર્ગા ભાગવત સિવાય કોઈ મરાઠી સાહિત્યકારે ખાસ કંઈ કર્યું ન હતું, ત્યારે પુ૰ લ૰ અને સુનીતાબહેને કટોકટી વિરોધની ચળવળમાં ઘણું કામ કર્યું.

શિવસેના-ભાજપ રાજ્ય સરકારે આપેલો ‘મહારાષ્ટ્ર ભૂષણ’ પુરસ્કાર સ્વીકારતી વખતે 1996માં ભાષણ કર્યું, તેમાં તેમણે જાહેર જીવનની પાયમાલીની વાત તો કરી, સાથે વિચાર-સ્વાતંત્ર્યને દબાવી દેવાની એ સમયની કેટલીક ઘટનાઓ તરફ આંગળી ચીંધી.

પુ૰ લ૰એ લાખોનું દાન નટ અને લેખક તરીકેની તેમની આજીવન મહેનતથી થયેલા અર્થોપાર્જનમાંથી કર્યું છે. પોતે સાદગીથી જીવીને સમાજૠણની પૂર્તિના ભાગ રૂપે આ દાતૃત્વ તેમણે બતાવ્યું છે.

1942ની ચળવળમાં જોડાનારાં સુનીતાબહેને પુ૰ લ૰નાં નાટકો અને ફિલ્મોમાં અભિનય પણ કર્યો હતો. ‘આહે મનોહર તરી’ તેમનું આત્મકથનાત્મક પુસ્તક વિચારોની ગહનતા અને ગદ્યની ગુણવત્તા ઉપરાંત તેમના દામ્પત્યજીવનની વાત માટે પણ જાણીતું છે. તેનો સુરેશ દલાલે ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે (‘મનોહર છે તો પણ’). પુ૰ લ૰ના વ્યવહારો સાચવવા ઉપરાંત તેમનાં સર્જનને ચેતનવંતું રાખવાનું કામ પણ સુનીતાબહેને કર્યું. પુ૰ લ૰નાં સ્વાસ્થ્ય, દિનક્રમ, લેખનસામગ્રી, પ્રકાશન વ્યવસ્થા, આર્થિક લેણદેણ બધું સચવાયું હોય તો તે સુનીતાબહેનને કારણે.

ગુજરાતમાં એક સમયે સાને ગુરુજી કે વિ૰ સ૰ ખાંડેકરનાં લખાણો જેટલાં જાણીતાં હતાં, તેટલાં પુ૰ લ૰નાં નથી. તેમનાં બે પુસ્તકોનો ગુજરાતી અનુવાદ થયો છે. ‘રવીન્દ્રનાથ : ત્રણ વ્યાખ્યાનો’ (1986) જયા મહેતા પાસેથી મળ્યું છે. ‘વ્યક્તિ આણિ વલ્લી’નો શકુંતલા મહેતાએ ‘ભાત ભાતકે લોગ’ (1999) નામે અનુવાદ કરેલો છે.

પુ૰ લ૰ને શ્રદ્ધાંજલિ આપતાં ‘જન્મભૂમિ’માં ઉત્પલ ભાયાણી લખે છે તેમ : ‘‘આ પ્રતિભા માટે તો લોકપ્રિય વિશેષણ પણ ટૂંકું પડે તેવું છે. સહેજ પણ અતિશયોક્તિનો ભય રાખ્યા વગર એવું વિધાન થઈ શકે કે માત્ર મરાઠીમાં જ નહીં, કોઈ પણ ભારતીય ભાષામાં એક સાહિત્યકાર, એક રંગભૂમિનો કલાકાર આવી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતો હોય અને પોતાના પ્રદેશમાં ઘરેઘર જાણીતો અને માનીતો હોય એવું પુ૰ લ૰ જેવું બીજું નામ શોધવું મુશ્કેલ છે.’’

તેમણે લખેલું લગભગ બધું જ સુંદર છે. વ્યાપક જીવનાનુભવ, વિશાળ વાચન, ગુણાનુરાગિતા અને ઊંડું સમાજસંવેદન એમની કૃતિઓમાં જોવા મળે છે.

પુ૰ લ૰એ મરાઠી પ્રજાની જિંદગીને ખોબે ખોબે ન્યાલ કરી છે. માણસો, પુસ્તકો, વિચાર, વાણી આ બધાંમાંથી જે સુંદર છે તે જોતાં શીખવ્યું છે. પોતાની જાતની બહાર નજર કરતાં શીખવ્યું છે. જાત પર હસવાનો અર્થ સમજાવ્યો છે. કરુણા, કદર અને કૃતજ્ઞતા કેટલી મોટી બાબત છે તે બતાવ્યું છે. પ્રખ્યાત વિજ્ઞાની જયંત નારળીકરે એક ભાષણમાં પુ૰ લ૰ને ઉદ્દેશીને એક શ્લોક ટાંક્યો હતો, તેમાં તેમના ચાહકોની લાગણી સમર્પક રીતે વ્યક્ત થાય છે. ‘રઘુવંશ’ના દસમા સર્ગનો આ શ્લોક છે :

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः ।
श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥

તારો મહિમા ગાતાં ગાતાં અમારે ક્યાંક તો અટકવું પડે જ છે. એનું કારણ, એક તો એ કે ગાતાં ગાતાં અમે થાકી જઈએ છીએ, તેમ જ તારા ગુણોનો હિસાબ જ રાખી શકતા નથી. તારા ગુણની વાત પૂરી થઈ, તેથી અમે અટક્યા, એવું નથી.

સંજય શ્રી૰ ભાવે

[‘પુ૰ લ૰ દેશપાંડે’ પુસ્તિકા : 2005]

સુનો ભઈ સાધો !

નિંદા

અગર તુમ સંસાર મેં ઘૂમકર દેખો, તો જિતને લોગોં કો નિંદા-રસ મેં ડૂબે પાઓગે, ઉતના તુમ કિસી રસ મેં ડૂબે હુએ ન પાઓગે. કોઈ કિસી કી નિંદા કર રહા હૈ, ગાલી દે રહા હૈ, કોઈ કિસી કી બુરાઇયાં બતા રહા હૈ. કિતને લોગ પ્રસન્ન હોકર સુનતે હૈં ઔર કિતની સરલતા સે શ્રદ્ધા કરતે હૈં. કોઈ સંદેહ ભી નહીં ઉઠાતા.

કિસી કે ઘર મેં જાકર તુમ કૂડા-કરકટ ડાલો તો ઝગડા હો જાએ. લેકિન કિસી કી ખોપડી મેં કિતના હી કૂડા-કરકટ ડાલો, કોઈ ઝગડા નહીં હોતા. વહ બડે પ્રેમ સે સુનતા હૈ, વહ કહતા હૈ કિ ઔર સુનાઇએ. હમ એક-દૂસરે કે સિર મેં કચરા ડાલતે રહતે હૈં. હમ એક-દૂસરે કે સિર કા ઉપયોગ કચરે કી ટોકરી કી તરહ કરતે હૈં.

બુરાઈ કો તો લોગ બિલકુલ ચુપચાપ સ્વીકાર કર લેતે હૈં. અગર તુમ કિસી કી ભલાઈ બતાઓ, કોઈ સુનને કો ઉત્સુક નહીં હૈ. તુમ ભલાઈ કી બાત કરો, ભીડ છંટ જાયેગી.

['ગીતા દર્શન']

*

આલોચના

આલોચના ઔર નિંદા કા ભેદ સૂક્ષ્મ હૈ. આલોચના હોતી હૈ કરુણા સે, નિંદા હોતી હૈ ઘૃણા સે. આલોચના હોતી હૈ જગાને કે લિએ, નિંદા હોતી હૈ મિટાને કે લિએ. આલોચના કા લક્ષ્ય હોતા હૈ, સત્ય કો કૈસે ખોજેં ? ધૂલ મેં પડા હીરા હૈ, ઇસે કૈસે ધો લેં, શુદ્ધ કર લેં ? આલોચના અત્યંત મૈત્રીપૂર્ણ હૈ, ચાહે કિતની હી કઠોર ક્યોં ન હો, ફિર ભી ઉસમેં મૈત્રી હૈ.

['મરૌ હે જોગી મરૌ']

*

જાગરણ ઔર નિદ્રા

હમ જાગે હુએ ભી સોયે-સોયે હૈં. હમારે જાગને મેં ત્વરા, તીવ્રતા નહીં હૈ. હમારે જાગરણ મેં નીંદ મિશ્રિત હૈ. ઉઠતે હૈં, બૈઠતે હૈં, ચલતે હૈં, કામ ભી કરતે હૈં, લેકિન જૈસે કોઈ સોયે-સોયે ચલ રહા હો.

ધીમી-ધીમી નીંદ હમ પર છાયી હી રહતી હૈ. એક ગહન આલસ્ય હમેં ઘેરે હુએ હૈં. ઔર ઇસ નીંદ કા જો પ્રાથમિક લક્ષણ હૈ, વહ યહ કિ જો ભી હમ કરતે હૈં, વહાં હમ નહીં હોતે હૈં. ભોજન કર રહે હૈં; યંત્રવત હાથ કૌર બના લેતા હૈ, મુંહ મેં ડાલ લેતા હૈ. મન હમારા ન માલૂમ કહાં ભટક રહા હૈ. લેકિન હમ જાગે

હુએ નહીં કર રહે હૈં. જાગના તો તભી સંભવ હોતા હૈ, જબ હમારા પૂરા હોશ વર્તમાન ક્ષણ મેં કેંદ્રિત હો; જો ભી કર રહે હમ, વહીં હમારા પૂરા મન હો. પૂરી ચેતના હો. ચેતના કા વર્તમાન સે જુડ જાના જાગરણ હૈ; ઔર ચેતના કા વર્તમાન સે ટૂટ જાના નિદ્રા હૈ.

જબ જાગે હો તબ પૂરી તરહ જાગો. ઇસકા એક પરિણામ હોગા કિ જબ તુમ સોઓગે તબ તુમ પૂરી તરહ સોઓગે. અભી ન તો તુમ પૂરી તરહ જાગ પાતે હો, ન પૂરી તરહ સો પાતે હો. તુમ્હારે જાગરણ મેં નીંદ બની રહતી હૈ, તુમ્હારી નીંદ મેં જાગરણ બના રહતા હૈ.

['સુનો ભઈ સાધો']

*

તર્ક ઔર અંતર્દૃષ્ટિ

જૈસે શરીર કે સંબંધ મેં સ્ત્રી ઔર પુરુષ કે બુનિયાદી ભેદ હૈ, વૈસે હી મન કે સંબંધ મેં ભી હૈં. પુરુષ કે ચિંતન કા ઢંગ તર્ક હૈ. સ્ત્રી કે સોચને કા ઢંગ તર્ક નહીં હૈ. ઉસકે સોચને કા ઢંગ બહુત અતાર્કિક હૈ. ઉસે હમ અંતર્દૃષ્ટિ કહેં, ઇંટયૂશન કહેં, કોઈ ઔર નામ દેં, લેકિન સ્ત્રી કે સોચને કે ઢંગ કો તર્ક નહીં કહા જા સકતા. તર્ક કી અપની વ્યવસ્થા હૈ. ઇસલિએ જહાં ભી પુરુષ સોચેગા, વહાં ગણિત, તર્ક ઔર નિયમ હોગા. ઔર જહાં ભી સ્ત્રી સોચેગી, વહાં ન ગણિત હોગા, ન તર્ક હોગા; સીધે નિષ્કર્ષ હોંગે. વહ તર્ક દેતા હૈ, તબ વહ સીધે નિષ્કર્ષ દેતી હૈ. ફિર ભી વહ જો નિષ્કર્ષ લેતી હૈ, વે અક્સર સહી હોતે હૈં.

જાપાન મેં એક સાધારણ સી ચિડ઼િયા હોતી હૈ, ઘરોં કે બાહર, આમ ગાંવ મેં. ભૂકંપ આતા હૈ, તો ચૌબીસ ઘંટે પહલે વહ ચિડ઼િયા ગાંવ કો ખાલી કર દેતી હૈ. અભી તક વૈજ્ઞાનિકોં ને ભૂકંપ કો પકડ઼ને કે લિએ જો યંત્ર તૈયાર કિએ હૈં, વે ભી છહ મિનટ સે પહલે ભૂકંપ કી ખબર નહીં દેતે. લેકિન જાપાન કી વહ સાધારણ સી ચિડ઼િયા ચૌબીસ ઘંટે પહલે કિસી ન કિસી તરહ જાન લેતી હૈ કિ ભૂકંપ આ રહા હૈ. જાપાન મેં હજારોં સાલ સે ઉસ ચિડ઼િયા પર હી અંદાજ રખા જાતા હૈ. જબ વહ ચિડ઼િયા ગાંવ મેં નહીં દિખાઈ પડતી, ગાંવ કો લોક ખાલી કરના શુરૂ કર દેતે હૈં. ક્યોંકિ ચૌબીસ ઘંટે કે ભીતર ભૂકંપ અનિવાર્ય હૈ.

લેકિન ઉસ ચિડ઼િયા કો ભૂકંપ કા પતા કૈસે ચલતા હૈ ? ઉસે કુછ પ્રતીતિ હોતી હૈ. ઉસ પ્રતીતિ કે આધાર પર વહ વ્યવહાર કરતી હૈ. સારે જગત મેં પશુ બહુત સે કામ કરતે હૈં, જો બિલકુલ હી અંતર્દૃષ્ટિ સે ચલતે હૈં, જિસમેં કોઈ તર્ક નહીં હોતા. પશુ-જગત અંતર્દૃષ્ટિ સે કામ કરતા હૈ ઔર ઠીક કામ કરતા હૈ. યહ અંતર્દૃષ્ટિ ક્યા હૈ ? અસ્તિત્વ સે હમારા જુડ઼ા હોના. અગર વહ ચિડ઼િયા અપને આસ-પાસ કે સારે વાતાવરણ સે એક હૈ, તો ઉસ વાતાવરણ મેં આતે હુએ સૂક્ષ્મતમ

કંપન ભી ઉસકો એહસાસ હોંગે. ઉસકા પૂરા અસ્તિત્વ હી ઉન કંપનોં કો અનુભવ કરતા હૈ.

['તાઓ ઉપનિષદ']

*

સ્ત્રી કા કસૂર

સ્ત્રી ને હમેશા, પુરુષ ને જો ભી ઉસસે કહા હૈ, ઉસે માન લિયા હૈ, સરલતા સે સ્વીકાર કર લિયા હૈ. ઉસકા અગર કોઈ કસૂર હૈ તો યહી હૈ કિ ઉસને કભી બગાવત નહીં કી, ઇનકાર નહીં કિયા. ઉસસે જો જૂઠી બાતેં મનવાઈ, વહી માન લીં.

સ્ત્રિયોં કો સતી હોને કા પાઠ સિખા દિયા; વહ ભી સ્ત્રી ને માન લિયા. લાખોં સ્ત્રિયાં ઉનકે પતિયોં કે મર જાને પર ઉનકી ચિતાઓં પર ચઢ ગઈ. ઔર યે જિન્હોંને સતી કી વ્યવસ્થા જારી કી, ઇનમેં સે એક ભી કભી અપની પત્ની કે મરને પર ઉસકી ચિતા પર ન ચઢા. એક ભી સતા ન હુઆ, સતિયાં હી સતિયાં હોતી રહીં. એકાધ તો સતા હો જાતા. સ્ત્રિયોં કો ચઢા દિયા બલિવેદી પર. ક્યોં ? ક્યોંકિ સંપદા હૈ.

['આપુઈ ગઈ હિરાય']

*

વ્યક્તિ ઔર વસ્તુ

વ્યક્તિ ઔર વ્યક્તિ કે બીચ સેતુ રોજ-રોજ કમ હોતે ચલે જાતે હૈં, ઔર વ્યક્તિ ઔર વસ્તુ કે બીચ સેતુ બઢતે ચલે જાતે હૈં. વ્યક્તિ ઔર વ્યક્તિ કે બીચ સેતુ કમ હોતે ચલે જાતે હૈં, ક્યોંકિ વ્યક્તિયોં કે સાથ સેતુ બનાને મેં બડી ઝંઝટેં ઔર બડા ઉપદ્રવ હૈં. ઇસલિએ આદમી ધીરે-ધીરે વ્યક્તિયોં કી માલકિયત છોડકર વસ્તુઓં કી માલકિયત પર હટતા ચલા જાતા હૈ. આદમી અપને ચારોં તરફ વસ્તુઓં કા એક જાલ ઇકઠ્ઠા કરકે સમ્રાટ હોકર બૈઠ જાતા હૈ બીચ મેં કિ, મૈં માલિક હૂં.

વ્યક્તિયોં કી માલકિયત બડી કઠિન હૈ. પ્રાઇમરી સ્કૂલ કે શિક્ષક સે પૂછો કિ તીસ છોટે-સે બચ્ચેં ઇકઠ્ઠે હો જાતે હૈં ચારોં તરફ, તો કૈસી મુસીબત પૈદા હો જાતી હૈ. જરા-જરા સે બચ્ચેં, લેકિન શિક્ષક કી જાન ઐસી અટકી રહતી હૈ કિ વહ રાહ દેખતા રહતા હૈ કિ કબ ઘંટા બજે ઔર વહ ભાગે ! ક્યોંકિ તીસ જીવિત બચ્ચેં ! જરા સિર મોડકર તખતે પર કુછ લિખના શુરૂ કરતા હૈ કિ યહાઁ બગાવત ફૈલ જાતી હૈ !

છોટે-સે બચ્ચે પર ભી માલકિયત કરની બહુત મુશ્કિલ બાત હૈ. માઁ-બાપ ભી છોટે-છોટે બચ્ચોં કો ફુસલાતે હૈં ઔર રિશ્વત ખિલાતે હૈં. હાં, રિશ્વત બચ્ચોં જૈસી હોતી હૈ, ચાકલેટ હૈ, ટાફી હૈ. બાપ ઘર લૌટતા હૈ, તો સોચ લેતા હૈ કિ આજ ક્યા રિશ્વત લે ચલની હૈ. ક્યોંકિ બચ્ચા દરવાજે પર ખડા હોગા. છોટા-સા બચ્ચા, જિસકી અભી જીવન કી કોઈ તાકત નહીં, કુછ નહીં, ઉસસે ભી બાપ ડરતા હૈ ઘર લૌટતે વક્ત. છોટે-છોટે બચ્ચોં સે ભી બાપ ઔર માં કો જૂઠ બોલના પડ઼તા હૈ. પિક્ચર દેખને જાતે હૈં, તો કહતે હૈં, ગીતા જ્ઞાનસત્ર મેં જા રહે હૈં !

વ્યક્તિ કે સાથ સંબંધ બનાના જટિલ બાત હૈ. છોટા-સા જીવિત વ્યક્તિ, ઔર જટિલતાએં શુરૂ હો જાતી હૈં. તો હમ ફિર વ્યક્તિયોં કો હટાના શુરૂ કર દેતે હૈં. હટા દો વ્યક્તિ કો, વસ્તુઓં સે સંબંધ બના લો.

['કેનોપનિષદ']

ઓશો

"ડૉક્ટરેટ કોને મળી છે !"

નડિયાદના પ્રા૦ રામચંદ્ર પંડ્યાને મહાકવિ કાલિદાસ ઉપરના તેમના મહાનિબંધ માટે ડૉક્ટરેટની ઉપાધિ મળી હતી. શ્રી પંડ્યાનું બહુમાન કરવા સંસ્કારસભા તરફથી સંતરામ મંદિરમાં એક સભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ સભામાં અન્ય વક્તાઓનાં પ્રવચન પછી પ્રમુખસ્થાનેથી બાબુભાઈએ 'મેઘદૂત'થી શરૂ કરી કાલિદાસની અન્ય કૃતિઓનું જે રસપ્રદ વર્ણન કર્યું તે સાંભળી શ્રી રામચંદ્ર પંડ્યાએ જણાવ્યું કે, કાલિદાસ અને સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશે બાબુભાઈને આજે સાંભળીને, મને ડૉક્ટરેટ મળી છે કે શ્રી બાબુભાઈને તે અંગે મને શંકા થાય છે !

એક પ્રસંગે ડાકોરમાં એક સભામાં દેશના ઘણા મંડલેશ્વરો અને વિદ્વદ્જનોની ઉપસ્થિતિમાં 'ભગવદ્ ગીતા' ઉપર બાબુભાઈએ 45 મિનિટ સુધી અસ્ખલિત સંસ્કૃતમાં મનનીય પ્રવચન આપ્યું હતું ! એ સાંભળી સૌ વિદ્વાનો પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા.

બાબુભાઈને તેમનું જીવનચરિત્ર લખવા વિનંતી કરતા પત્રો મેં લખ્યા હતા. જવાબમાં તેમણે મને લખ્યું : "મારા જીવનમાં એવું કાંઈ નથી કે હું મારું જીવનચરિત્ર લખું. મારી એવી કોઈ જ સિદ્ધિ નથી. મારું તો, અન્યની જેમ સામાન્ય જીવન રહ્યું છે, તેથી જીવનચરિત્ર લખવાનો કોઈ પ્રશ્ન નથી."

મધુકર લ૦ પટેલ

અહોભાગ્ય !

હાથલારી ખેંચીને જતો મજૂર સાવ હાંફી ગયો, કારણ કે ટેકરીના ચઢાણ પર એકલે હાથે લારી ચડાવવી અત્યંત મુશ્કેલ હતી. થોડે સુધી તો ઢોળાવ પર હાથલારી ખેંચીને ચઢ્યો, પણ પછી તે થાકીને લોથપોથ થઈ ગયો. હાથલારી એની પકડમાંથી છૂટી જશે તો શું થશે ? એમાં ભરેલા લોખંડના વજનદાર સામાનનું શું થશે ? સામાન ગબડીને પડશે, તો તો આવી બન્યું !

બાજુમાંથી પસાર થતા લોકો હાથલારીવાળાને જોતા હતા. કોઈ એના પ્રત્યે દયા કે અનુકંપા અનુભવતા હતા, પરંતુ સહુને પોતાના સ્થાને પહોંચવાની ઉતાવળ હોવાથી કોઈ એને મદદ કરતું નહોતું.

એવામાં એની નજર બાજુમાંથી પસાર થતા એક આદમી પર પડી. એ આદમીની નજર પણ આ લારીવાળા પર પડી અને જાણે નજરે નિમંત્રણ આપ્યું હોય તેમ એ લારીવાળાને મદદ કરવા દોડી ગયા. એમણે એને ટેકો આપ્યો, હાથલારીને જોરથી ધક્કો માર્યો અને લારી ઢોળાવ ચડી ગઈ. લારીવાળો ખુશ થયો. એણે એ સજ્જનનો આભાર માન્યો.

એ પછી આગળ જતાં હાથલારીવાળાને જાણવા મળ્યું કે પેલા સહાય કરનારા સજ્જન તો ઇંગ્લૅન્ડના વડા પ્રધાન ગ્લૅડસ્ટન હતા. ત્યારે એ બોલી ઊઠ્યો, ‘‘અહો ! મારું કેવું અહોભાગ્ય ! અરે, મારું તો ખરું, પણ મારા દેશનું અહોભાગ્ય કે એને આવા મહાન સેવાભાવી વડા પ્રધાન મળ્યા છે !’’

વિલિયમ ગ્લૅડસ્ટનને માટે રાજકારણ એ વ્યવસાય કે આજીવિકાનું સાધન નહીં, પણ પ્રજાસેવાનું પવિત્ર કર્તવ્ય હતું. ચાર વખત ઇંગ્લૅન્ડના વડા પ્રધાન રહેલા ગ્લૅડસ્ટનની ગણના આજે લોકશાહી વિશ્વના એક મહાન વડા પ્રધાન તરીકે થાય છે.

[‘વિશ્વવિહાર’ માસિક : 2004]

❀

સંગાથે હોય ત્યારે અટવાતાં ચાલીએ,
કે એકલાનો રાહ એકધારો;
મઝધારે મ્હાલવાનો મોકો મળ્યો, તો
ભલે આઘો ઠેલાય આ કિનારો !

હરીન્દ્ર દવે

❀

‘ગની’, પર્વતોની સામે આ રહ્યું છે શીશ અણનમ;
કોઈ પાંપણો ઢળ્યાં ત્યાં હું ઝૂકી ઝૂકી ગયો છું.

‘ગની’ દહીંવાલા

❀

નવયુગનો પ્રહરી

અર્વાચીન સાહિત્યયુગના આ આદિપુરુષનું જીવન એટલે આંધી, તૂફાન અને ઝંઝાવાત. એનો જીવનમંત્ર એટલે પ્રેમ અને શૌર્ય. નર્મદને જીવનમાં કદી કશેય ચેન ન હતું. કશુંક નવું નવું કરવા, જે છે તેને બદલવા તે નિરંતર પ્રવૃત્ત હતો. અજંપાથી તે ભર્યોભર્યો હતો.

સુરતમાં એક નાગર બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં લાલશંકર દવેને ત્યાં તેનો જન્મ થયો. નામ પડ્યું એનું નર્મદાશંકર. નર્મદને મુખ્યત્વે તો મુંબઈમાં જ શિક્ષણ મળ્યું હતું. પાંચ વર્ષની વયે ભૂલેશ્વરમાં નાના મહેતાની નિશાળમાં એ દાખલ થયો હતો. શાળાકીય અભ્યાસ દરમિયાન સંસ્કૃત અને મરાઠી ભાષા પણ શીખ્યો. પછી તે સુરતમાં જ દુર્ગારામ મહેતાની શાળામાં દાખલ થયો. દુર્ગારામ મહેતાજી ગુજરાતના આરંભના સમાજસુધારકોમાંના એક હતા. નર્મદ ઉપર સુધારાના પ્રથમ સંસ્કારો આ રીતે દુર્ગારામ મહેતાજીના પડ્યા.

કૉલેજમાં અભ્યાસ દરમિયાન જ નર્મદના જાહેર જીવનનો આરંભ થઈ ચૂક્યો. તેના ચારપાંચ મિત્રો તેને ઘેર વારંવાર મળતા. મૂછનો દોરો ફૂટે એવી સત્તર-અઢાર વર્ષની ઉંમરે તો એણે ‘અન્યોન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભા’ નામની જુવાન માણસોની એક સંસ્થાની સ્થાપના કરી. તેના પ્રમુખ નર્મદ અને મંત્રી મયારામ શંભુનાથ હતા. પ્રમુખ તરીકે નર્મદ ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’ વિષે એક નિબંધ વાંચે છે. બીજે વર્ષે એ વ્યાખ્યાન છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરે છે. આ હતું – ગુજરાતી ભાષાનું સૌપ્રથમ ગણનાપાત્ર ગદ્યલખાણ ! આ મંડળીમાં વારાફરતી સૌએ નિબંધ વાંચવાનું નક્કી કર્યું હતું. ઉપરાંત દર પંદર દિવસે બે વાર જાહેર સભા ભરી લોકોમાં સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાનું પણ નક્કી કર્યું. બાદમાં નર્મદે એકાદ વર્ષ ‘જ્ઞાનસાગર’ નામનું સાપ્તાહિક પણ ચલાવ્યું. ગદ્યના આરંભ બાદ નર્મદે થોકબંધ કાવ્યોની પણ રચના કરી. ‘કબીરવડ’, ‘યા હોમ કરીને પડો’, ‘આ તે શા તુજ હાલ, સુરત સોનાની મૂરત’ કે ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ વગેરે તેની સુપ્રસિદ્ધ રચનાઓ છે. બાર વર્ષના પરિશ્રમે ‘નર્મકોશ’ તૈયાર કર્યો. ગુજરાતી ભાષાનો એ પહેલો શબ્દકોશ.

1858ના નવેમ્બરની 23મી તારીખે નર્મદે શાળાની નોકરીને તિલાંજલિ આપી. સાંજે ઘેર ગયો. કલમ સામું જોઈ તેની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં. તે બોલ્યો, ‘‘હવે તારે ખોળે છું.’’ હવે શું કરવું ? આવકનું કોઈ સાધન ન હતું. નર્મદને પોતાની વાક્છટામાં વિશ્વાસ હતો. હરદાસનો ધંધો આવડે તો તેમાંથી રોજી નીકળી રહે. હરદાસ એટલે કથાકાર. પણ તે માટે સંસ્કૃતના સારા જ્ઞાનની જરૂર હતી, એટલે પૂણે જઈ તેણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો. 1864માં નર્મદે વળી નવું પ્રયાણ કર્યું. તેણે સુરતથી ‘દાંડિયો’ નામનું પખવાડિક પત્ર શરૂ કર્યું. સ્વતંત્ર અને નિર્ભય પત્રકારત્વના નમૂનારૂપ એ પત્ર હતું. ‘દાંડિયો’ એટલે રાત્રે લોકોને જાગ્રત રાખનાર ચોકીદાર.

'દાંડિયો' પત્ર સાચા અર્થમાં સમાજ અને સાહિત્યની ચોકીદારી કરતું. થોડા જ વખતમાં એ ઘણું લોકપ્રિય થઈ ગયું. 1865માં નર્મદે વ્યાકરણ લખ્યું. એ પછીના વર્ષે 'મારી હકીકત' નામની પોતાની આત્મકથા લખી. આ ઉપરાંત તેણે 'રામાયણ', 'મહાભારત', 'ઇલિયડ' ઇત્યાદિ ગ્રંથોના સાર લખ્યા; મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર લખ્યાં. જૂના ગુજરાતી કવિઓનાં કાવ્યોનું સંશોધન કરીને તેનું સંપાદન કર્યું. 'જગતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસનો રાજ્યરંગ' નામક ગ્રંથ લખ્યો, નાટકો લખ્યાં.

નર્મદના જન્મનું વર્ષ 1833નું. એક જમાનો આથમતો હતો અને નવા જમાનાનો ઉદય થતો હતો. વરાળયંત્ર શોધાયાને હજી થોડાં જ વર્ષ થયાં હતાં. નવી કેળવણી આવી રહી હતી. નવાં છાપખાનાં શરૂ થઈ રહ્યાં હતાં. ઔરંગઝેબના મૃત્યુ બાદ મરાઠા સત્તાકાળ દરમિયાન જે અંધાધૂંધી વ્યાપી હતી તેનો અંત આવી ગયો હતો. પણ હજી રેલવે આવી ન હતી. વીજળી આવી ન હતી. યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ ન હતી અને વિજ્ઞાનનાં પગરણ પણ ખાસ પડ્યાં ન હતાં. સમાજ પર વહેમની પકડ જબરદસ્ત હતી. આવા સમયે નર્મદે સમાજસુધારણા માટે જે પ્રયાસો કર્યા તે સમય કરતાં પહેલાંના હતા. સમાજમાં થતા અન્યાયો એની માનવતાથી ન સહેવાયા, તેથી સમાજસુધારાનો ઝંડો એણે ઉપાડ્યો હતો. દેશીઓનાં દુ:ખ, એમની ડગલે ને પગલે થતી માનહાનિના કારણભૂત એ પોતે જ ને એમના દુષ્ટ આચારો હતા, એમ તેને વસી ગયું હતું. તે જડ રૂઢિવાદ સામે ઝઝૂમ્યો અને વીર નર્મદનું લાડીલું બિરુદ પામ્યો. 1860ની વાત છે. ત્યારે વૈષ્ણવ જદુનાથ મહારાજ પોતે સમાજસુધારક હોવાનો દેખાવ કરતા. નર્મદે તેમના દંભનો પર્દાફાશ કરી નાખ્યો, તેમાં ભારે હિંમત બતાવી. મળતિયાઓ ઘણા હતા. સુધારા કરવામાં નર્મદની સાથે હોવાનો દાવો કરનારાઓમાં હિંમત હતી નહીં, એટલે જદુનાથ સાથે ચર્ચા કરવામાં સૌ ફરી ગયા. નર્મદ એકલો પડી ગયો. આમ છતાં એકલે હાથે તેણે ટક્કર લીધી અને સફળ પણ થયો. આવાં અનેક નવપ્રસ્થાનોથી ભર્યુંભર્યું નર્મદનું જીવન છે. અર્વાચીન યુગનો રીતસરનો પ્રારંભ નર્મદથી થયો છે. વિવિધ પદ્યસ્વરૂપો અને ગદ્યસ્વરૂપોમાં એમણે કરેલી પહેલને કારણે તેઓ અર્વાચીનોમાં આદ્ય અને નવયુગના પ્રહરી ગણાયા છે.

1882માં નર્મદની આર્થિક સ્થિતિ અસહ્ય બની રહી હતી. નર્મદના મિત્રો તેમના યોગક્ષેમ વિશે ચિંતા કરતા હતા. તેમણે ગોકળદાસ તેજપાલ ધર્મશાળાને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ નર્મદને સોંપવા એના ટ્રસ્ટીઓને ખાનગીમાં વિનંતી કરી. એ મુજબ નર્મદ પર પત્ર આવ્યો. આગળથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે, પત્ર આવ્યો ત્યારે એના મિત્રો હાજર હતા. કવિએ કાગળ ખોલ્યો, વાંચ્યો અને તેમની આંખ ભીની થઈ ગઈ. ઊંડો નિ:શ્વાસ નાખીને એ બોલ્યા : ''ચોવીસ વર્ષ લગી (નોકરી ન કરવાની) ખેંચી રાખેલી લગામ આજે હું હાથમાંથી મૂકી દઉં છું. પણ હવે આ મારા

દુ:ખી જીવનનો અંત પાસે છે એ નક્કી માનજો. મારું હૃદય આ આઘાત સહન કરે એમ નથી...''

એ વખતે જ તેની પત્ની ડાહીગૌરીએ ત્યાં એકત્ર થયેલા નર્મદના મિત્રોને કહ્યું, ''તમે સૌ ભેગા મળીને આ શું કરવા માગો છો ? મારા આ સિંહને તમે ફાંસલામાં નાખો છો ? એને પરાધીન બનાવી એનો જીવનનિયમ કેમ તોડાવો છો ?'' નોકરી સ્વીકારતાં પોતાનો અંત પાસે હોવાની એમની આગાહી સાચી પડી. એમની તબિયત લથડતી ગઈ. 53 વર્ષની નાની ઉંમરે એમણે આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો. એ નાનકડા જીવનમાં નર્મદ યુગપુરુષ બની ગયો.

રજની વ્યાસ

['દિવ્ય ભાસ્કર' દૈનિક : 2004]

એક જ વાક્ય...

ગુજરાતમાં જનતા મોરચાની સરકારના બાબુભાઈ મુખ્ય મંત્રી હતા ત્યારે એક ધારાસભ્ય ગાભાજી ઠાકોરે અમદાવાદની સિવિલ હૉસ્પિટલમાં એક ડૉક્ટરને લાફો માર્યો, એટલે બધા ડૉક્ટરોએ હડતાલ પાડી. એ વખતે બાબુભાઈએ આવીને ડૉક્ટરોને એક જ વાક્ય કહેલું : ''એક લાફાને કારણે ગરીબોને મુશ્કેલીમાં મૂકીને તમે તમારો ધર્મ કેમ ચૂકો છો ?''... અને કોઈ શરત વગર હડતાલ સમાપ્ત થઈ ગઈ !

મુખ્ય મંત્રી તરીકે બાબુભાઈને વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી પ્રવાસમાં રહેવું પડતું. મુસાફરીથી તે થાકતા નહિ. ડીઝલથી ચાલતી એમ્બેસેડર ગાડીમાં બેઠા બેઠા ફાઇલો તપાસતા રહેતા. ગાડીમાં તેમણે નાનકડી ટ્યુબલાઇટ ગોઠવાવેલી, તેના પ્રકાશમાં રાતે પણ ફાઇલો જોવાનું ને નોંધ કરવાનું ચાલુ રાખતા.

બાબુભાઈના સંસ્કારની સુવાસ તેમનાં કુટુંબમાં પણ કેવી ઊતરી હતી તેનો એક દાખલો તો લાખો લોકોએ નજરે નિહાળેલો છે. બાબુભાઈ ગુજરાતના મુખ્ય મંત્રી હતા ત્યારે તેમના દીકરા સતીષભાઈ નડિયાદની ન્યુ શોરોક મિલમાં નોકરી કરતા. તે રોજ વહેલી સવારે ગાંધીનગરથી બસમાં અમદાવાદ આવતા અને 'ગુજરાત ક્વીન'માં નડિયાદ પહોંચી જતા.

બાબુભાઈ પોતે ઘણી વાર બસમાં ફરતા. અમદાવાદમાં લાલ દરવાજા બસ-મથક પરથી ભીડમાં બાબુભાઈ બસમાં ચડતા હતા તેનો ફોટો છાપાંમાં છપાયા પછી થોડા દિવસ સુધી તો મુસાફરો ધક્કામુક્કી કરવાને બદલે ત્યાં લાઇનમાં ઊભા રહેલા જોવા મળતા !

રમેશ મહેતા

ગાગરમાં સાગર

સામયિકો અને વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકાશિત થયેલી રચનાઓનું જીવન ટૂંકું હોય છે. એમાંની ઉત્તમ રચનાઓને ગ્રંથસ્થ કરી લેવી એ સંપાદનપ્રવૃત્તિનો હેતુ છે.

2000 અને 2001 એ બે વર્ષ દરમિયાન 58 જેટલાં સંપાદનો પ્રકાશિત થયાં છે. એ સમયગાળામાં કવિતાનાં 15 જેટલાં સંપાદનો મળે છે.

'ગુજરાતી કવિતાચયન : 1999' (2000) : ઉષા ઉપાધ્યાય દ્વારા સંપાદિત આ ચયનમાં સંપાદિકાએ કવિઓને ટકોર કરી છે કે તેમણે સારી રચના સિદ્ધ કરવા માટે સંવેદનની સાથે ભાષાનાં સામર્થ્યને જાણવા-સમજવાનો પુરુષાર્થ કરવો જરૂરી છે. સામયિકોના સંપાદકો માટે તેમણે નોંધ કરી છે કે સંપાદકો જો કસ્તર-કાંકરા વીણીને સામયિકોમાં રચનાઓ લેશે તો તેમની એ ખાંખત નવી પેઢીની કલમને ઘડવામાં મોટો ફાળો આપશે.

'અમર ગીતો' (2000) 225 કવિઓનાં 390 જેટલાં ગીતોનું ચંદ્રકાન્ત શેઠ દ્વારા થયેલું સંપાદન છે. આ ચયનમાં મધ્યકાલીન તેમજ અર્વાચીન ગીતકારોની રચનાઓ છે.

ધરતીકંપને વિષય કરતાં 55 કાવ્યોનું 'ધરતી થર થર ધ્રૂજે' (2001) પ્રફુલ્લ ભારતીય દ્વારા થયેલું સંપાદન છે. ગુજરાતમાં આવેલા ધરતીકંપે અનેક કવિહૃદયોને ઝણઝણાવ્યાં. કવિઓએ ધરતીકંપને વિષય બનાવી કવિતા કરી, તેનું આ સંપાદન છે.

હરીન્દ્ર દવેની અનુવાદશક્તિનો સાંગોપાંગ હિસાબ આપતું 'અનુસ્પંદન' (2001) સુરેશ દલાલનું સંપાદન છે. બંગાળી, અંગ્રેજી, ઉર્દૂ, કાશ્મીરી, પંજાબી, મરાઠી, સંસ્કૃત, આફ્રિકન, ઇટાલિયન, ગ્રીક, ચીની, જર્મન, જાપાની, ડચ, ફ્રેન્ચ, રશિયન, સ્પેનિશ, સ્વિડિશ ભાષાઓમાં રચાયેલાં કાવ્યોના હરીન્દ્ર દવેના અનુવાદનું સંકલન અહીં થયું છે.

આ બે વર્ષ દરમિયાન નવલિકાનાં ચયન સાત મળ્યાં છે. 'ગુજરાતી નવલિકાચયન – 1997' (2000)' : રવીન્દ્ર પારેખ દ્વારા સંપાદિત આ સંચયમાં 1997માં પ્રકાશિત થયેલી વાર્તાઓમાંથી 24 વાર્તા પસંદ કરેલી છે. સંપાદકીયમાં પસંદ કરેલી વાર્તાઓના આસ્વાદ આપ્યા છે.

'ગુજરાતી નવલિકાચયન – 1998' (2000) : બિપિન પટેલ દ્વારા સંપાદિત આ સંચયમાં 16 વાર્તાઓ છે. સંપાદકીયમાં પસંદ કરેલી વાર્તાઓના આસ્વાદ છે.

'ગુજરાતી નવલિકાચયન – 1999' (2001) યોગેશ જોષી દ્વારા સંપાદિત 1999માં પ્રકાશિત વાર્તાઓનો સંચય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત આ ત્રણેય સંચયોના સંપાદકોની સંપાદકીય સજ્જતાથી સંતોષ થતો નથી.

આ ગાળામાં નિબંધનાં ચયનો ત્રણ મળ્યાં છે. 'અમર હાસ્યનિબંધો' (2000) વિનોદ ભટ્ટ દ્વારા થયેલું સંપાદન છે. નવલરામ પંડ્યાથી નિર્મિશ ઠાકર સુધીના હાસ્યક્ષેત્રે નોંધપાત્ર સર્જન કરનારા સર્જકોની 24 નિબંધરચનાઓ આ સંચયમાં છે. સંપાદકની વિષયની સૂઝ, જાણકારી તથા સર્જકદૃષ્ટિનો લાભ આ સંચયને મળ્યો છે.

'અમર પ્રવાસનિબંધો' (2000) ભોળાભાઈ પટેલ દ્વારા થયેલું સંપાદન છે. ગુજરાત અને બૃહદ ભારત, મધ્ય એશિયા, પૂર્વ એશિયા, આફ્રિકા, દક્ષિણ અમેરિકા તથા યુરોપનાં દેશ-શહેરોના પ્રવાસ-ગ્રંથોમાંના નિબંધોનું આ ચયન સંપાદનકલાના નમૂનારૂપ છે.

આ સમયગાળામાં વ્યક્તિવિશેષને કેન્દ્ર કરીને થયેલાં 11 ચયનો મળે છે. વિશ્વનાથ ભટ્ટના મહત્ત્વના વિવેચનલેખો સમાવતું 'વિશ્વનાથ મ૦ ભટ્ટનો પ્રતિનિધિ વિવેચનસંગ્રહ' (2000) યશવંત શુક્લ અને સાવિત્રીબહેન ભટ્ટ દ્વારા થયેલું સંપાદન છે. વિશ્વનાથ ભટ્ટના વિવેચનસંગ્રહો અત્યારે અપ્રાપ્ય જેવા છે ત્યારે આ સંચય અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થશે.

'વિજયરાય ક૦ વૈદ્ય જન્મશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ' (2000) : જયંતી ગોહેલ દ્વારા થયેલા આ સંપાદનમાં વિજયરાયના સાહિત્ય અને જીવનને લગતા 30 લેખ છે. સાથે વિજયરાયના પસંદ કરેલા લેખ પણ પુનર્મુદ્રિત કર્યા છે.

વાર્તાકાર જયંત ખત્રીના વ્યક્તિત્વનાં અનેક પરિમાણો પ્રગટ કરી આપતું 'મરુભૂમિનું મેઘધનુષ' (2000) નીપા ઠક્કર દ્વારા થયેલું સંપાદન છે. અહીં સંપાદિત લેખોમાંથી સંગીતના શોખીન, નવલિકાકાર, નાટ્યકાર, ચિત્રકાર, વત્સલ પિતા, પ્રેમાળ પતિ, તબીબ જેવા ખત્રીના અનેક દિશામાં વિસ્તરતા વ્યક્તિત્વનો પરિચય મળે છે. ખત્રીએ દોરેલાં ચિત્રો, તેમના લાક્ષણિક મુદ્રાના ફોટોગ્રાફ, તેમનાં કુટુંબીજનોના પત્રો જેવી સામગ્રી આ ચયનમાં છે.

'લીલુડી ધરતીથી' (2000) ચુનીલાલ મડિયાના વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપતું અમિતાભ મડિયાનું સંપાદન છે. સંચયમાં મડિયાની ત્રણ નવલકથા 'ઈંધણ ઓછાં પડ્યાં', 'લીલુડી ધરતી', 'વેળા વેળાની છાંયડી'ના સંક્ષેપ, બાર નવલિકાઓ, ત્રણ નાટક, છ કાવ્ય અને સાહિત્યના છ અભ્યાસલેખો છે.

'મુનશીનો વૈભવ' (2000) મુનશીના સર્જક વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપતું દીપક મહેતાનું સંપાદન છે. મુનશીની 'પૃથ્વીવલ્લભ' નવલકથા સાથે અહીં 'પાટણની પ્રભુતા', 'ગુજરાતનો નાથ', 'રાજાધિરાજ' તથા અન્ય નવલકથાઓનાં કેટલાંક પ્રકરણો સંકલિત કરીને સંપાદકે મૂક્યાં છે. બે ટૂંકી વાર્તા 'ગૌમતિદાદાનું ગૌરવ' અને 'શામળશાનો વિવાહ', પૌરાણિક નાટક 'તર્પણ' અને સામાજિક નાટક 'વાહ રે મૈં વાહ', આત્મકથા 'અડધે રસ્તે' તેમજ 'સીધાં ચઢાણ'માંના કેટલાક ખંડો પણ અહીં સમાવ્યા છે. આ સંપાદન વાચકને મુનશીના સઘળા સર્જનમાં પ્રવેશવા ઉત્સુક

બનાવે તેવું છે.

વિનોદ ભટ્ટ–સંપાદિત 'હાસ્યેન્દ્ર જ્યોતીન્દ્ર' (2000) જ્યોતીન્દ્ર દવેની 38 રચનાઓનું તેમનાં 17 પુસ્તકોમાંથી કરેલું ચયન છે.

'ધૂમકેતુનું આકાશ' (2001) : સુરેશ દલાલ દ્વારા સંપાદિત આ ચયનમાં ધૂમકેતુનાં હજારો પાનાંના સાહિત્યમાંથી 25 ટૂંકી વાર્તા, 'ચૌલાદેવી' નવલકથા, 'પોસ્ટઑફિસ' નાટક, ત્રણ નિબંધ, પાંચ આત્મકથનાત્મક લેખો છે.

'નમું તે હાસ્યબ્રહ્મને' (2000) : વિનોદ ભટ્ટનાં 27 પુસ્તકોમાંથી રતિલાલ બોરીસાગર દ્વારા થયેલું હાસ્યનિબંધોનું આ ચયન છે.

15 લેખકોની સત્તર નવલકથાઓના સઘન અભ્યાસલેખો સંપડાવતું 'જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત નવલકથા' (2001) ભરત મહેતા દ્વારા થયેલું સંપાદન છે. 'ગણદેવતા'ના સર્જક તારાશંકર બંદોપાધ્યાયથી 'હજાર ચુરાસિરમા'નાં લેખિકા મહાશ્વેતાદેવી, આ બે સીમાચિહ્નો વચ્ચેના બીજા દસ નવલકથાકારોની પ્રમુખ કૃતિઓના વિશેષો સંપાદકીય લેખમાં આપવામાં આવ્યા છે. અન્ય ભાષાની ઉત્તમ રચનાઓ વિશે મહત્તમ વિગતો આપતું આ સંપાદન નોંધપાત્ર છે.

'અમર બાલકથાઓ' 1-2 (2000) : પાંચથી દસ વર્ષની વયનાં બાળકોને લક્ષમાં રાખીને શ્રદ્ધા ત્રિવેદી દ્વારા થયેલાં આ સંપાદનમાં 1831થી 1995 સુધીના ગાળામાં રચાયેલી બાલકથાઓમાંથી આજનાં બાળકને પસંદ પડે એવી 85 રચનાઓ છે.

'અમર રેખાચિત્રો' (2000) મણિલાલ હ૦ પટેલ દ્વારા થયેલું સંપાદન છે. આપણા મહત્ત્વના ગદ્યલેખકોનું પ્રતિનિધિત્વ સચવાય તે રીતે વૈવિધ્ય, ગદ્યસમૃદ્ધિ, ગુણવત્તા આદિને લક્ષમાં રાખીને થયેલું આ સંપાદન અનોખું છે.

કીર્તિદા શાહ
['પરબ' માસિક : 2004]

❁

યાદ થકી હું મઘમઘ થાતો,
તમને બાકી ક્યાં અડકેલો ?

શ્યામ સાધુ

❁

રાણોજી રૂઠશે તો રાજ તજાવશે,
પ્રભુજી રૂઠે ક્યાં જાશું ?

મીરાંબાઈ

❁

'દાંડીયાત્રા'ના કવિ

અલિપ્ત રહેવાની ભાવનાવાળા અને જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં અજ્ઞાતવાસમાં રહેલા લેખક અને કવિ તનસુખભાઈ ભટ્ટે લગભગ 93 વર્ષ જેટલું આયુષ્ય ભોગવ્યું. તનસુખભાઈ એટલે એક એવી વ્યક્તિ કે ઊગતી યુવાનીમાં જેમના જીવનનું ઘડતર મહાત્મા ગાંધીજીએ કર્યું હતું. દાંડીયાત્રા માટે ગાંધીજીએ સાબરમતી આશ્રમમાંથી પોતાના સાથીદાર તરીકે જે 80 જેટલી ખડતલ વ્યક્તિઓની પસંદગી કરી હતી તેમાં ઓગણીસ વર્ષના તનસુખભાઈ પણ હતા.

નવ-દસ વર્ષની ઉંમરે તનસુખભાઈ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં વિદ્યાર્થી તરીકે જોડાયા હતા. એમના મોટાભાઈ હરિહર ભટ્ટ પણ ત્યારે ત્યાં શિક્ષક હતા. હરિહર ભટ્ટે ખગોળશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેઓ 'એક જ દે ચિનગારી' કાવ્યથી જાણીતા થયા હતા.

પછી તનસુખભાઈએ દક્ષિણામૂર્તિ(ભાવનગર)માં શિક્ષણ લીધું ત્યાં તેમની કવિત્વશક્તિ ખીલી હતી. તનસુખભાઈએ પોતાના કાવ્યસંગ્રહ 'કાવ્યલહરી'માં લખ્યું છે : ''સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં નરહરિભાઈ પરીખ, જુગતરામભાઈ દવે તથા ચંદ્રશંકરભાઈ શુક્લના વર્ગોમાં જ કવિતા વિશે અભિરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. કવિતાલેખનના સૂક્ષ્મ સંસ્કારો દક્ષિણામૂર્તિના કાવ્યોત્તેજક વાતાવરણમાં ખીલી નીકળ્યા.''

સત્યાગ્રહને પરિણામે એમણે ત્રણ વખત કારાવાસ સેવ્યો હતો. એક વાર તો પ્રાણશંકર ભટ્ટ અને એમના ત્રણેય દીકરાઓ હરિહર, તારાનાથ અને તનસુખભાઈ, એમ ચારેય એક જ વખતે જુદી જુદી જેલોમાં હતા. પરિણામે તનસુખભાઈનો શાળા-કૉલેજનો અભ્યાસ નિયમિત રહ્યો નહોતો. ચોવીસ વર્ષની વયે મૅટ્રિક થયા પછી તેઓ અભ્યાસ કરવા મુંબઈ આવ્યા હતા અને 1940માં બી૦ એ૦ થયા હતા. દરમિયાન તેઓ અમદાવાદની શાળા ચી૦ ન૦ વિદ્યાવિહારમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા. 1943માં ગુજરાતી અને સંસ્કૃત વિષય લઈ તેઓ એમ૦ એ૦ની પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યા હતા. ત્રીસ વર્ષની વયે તનસુખભાઈએ 'મેં પાંખો ફફડાવી' નામની નાનકડી આત્મકથા લખી તે 'કુમાર'માં ક્રમશઃ પ્રગટ થઈ હતી. એની પ્રસ્તાવના ઉમાશંકર જોશીએ લખી હતી. તનસુખભાઈનાં એંસી જેટલાં કાવ્યોના સંગ્રહ 'કાવ્યલહરી' પ્રસ્તાવના શ્રી રસિકલાલ પરીખે લખી હતી. ઉત્તરાવસ્થામાં તનસુખભાઈનાં બે નાનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં હતાં. 'અતીતના અનુસંધાનમાં'(1977)માં રેખાચિત્રો છે. 'આશ્રમના આંગણે'(1981)માં સાબરમતી આશ્રમનાં સંસ્મરણો છે. ત્યાર પછી 'દાંડીયાત્રા' અને ગાંધીજીના જીવન વિશે 'મહાત્માયન' પ્રગટ થયું હતું.

તનસુખભાઈએ મોટી ઉંમરે લગ્ન કર્યાં હતાં. એમનાં પત્ની વસંતબહેન ત્યારે મૅટ્રિક થયેલાં. પરંતુ તનસુખભાઈએ વસંતબહેનને ઘરે અભ્યાસ કરાવવો શરૂ કર્યો. એમ કરતાં વસંતબહેન પીએચ૦ ડી૦ પણ થયાં.

1999માં એમણે પુનામાં પોતાનું શાંત જીવન શરૂ કર્યું. નેવું વર્ષની ઉંમરે તનસુખભાઈ છાપાં નિયમિત વાંચતા, ટી૦ વી૦ જોતા, ફરવા જતા, પોતાનું કામ બરાબર કરતા. સાબરમતી આશ્રમના વખતથી પડેલી ટેવ પ્રમાણે તેઓ સવારના ચાર વાગ્યે ઊઠી જતા અને પ્રાર્થના કરતા, ત્યાર પછી એક કલાક ધ્યાનમાં બેસતા. બહેન ક્ષિતિજાએ પોતાના પિતાની જીવનના અંત સુધી સારી સંભાળ રાખી હતી. તનસુખભાઈ એને કહેતા, “તું મારી દીકરી છે, પણ તેં મારી માતાની જેમ સંભાળ રાખી છે.” છેલ્લાં દોઢેક વર્ષથી તનસુખભાઈએ કોઈ પણ પ્રકારની દવા લેવાનું બંધ કરી દીધું હતું. એમનું શરીર ધીમે ધીમે ઘસાતું જતું હતું.

ગાંધીજીના ગુજરાતમાં ભયંકર કોમી રમખાણો થયાં ત્યારે તનસુખભાઈનું હૃદય બહુ વ્યથિત થઈ ગયું હતું. ક્યાં ગાંધીજીનું સ્વપ્નું અને ક્યાં વર્તમાન પરિસ્થિતિ ? એ વખતે તનસુખભાઈના હૃદયમાંથી કાવ્યપંક્તિઓ સરી પડી હતી :

આ આંખોને શમણાં જોવાની ટેવ પડી;
આ ટેવમાંથી ઉગારો હો રાજ !
આ આંખોને શમણાંનો ભાર લાગે છે.

તનસુખભાઈના કાવ્ય ‘દાંડીયાત્રા’માં દાંડીયાત્રા કયા કયા પ્રદેશમાંથી પસાર થઈ હતી એનું શબ્દચિત્ર આપણને પ્રાપ્ત થયું છે. ગાંધીજી આફ્રિકાથી ભારત પાછા આવ્યા એ ઘટનાના નિરૂપણથી કવિ આ કાવ્યનો આરંભ કરે છે :

રાષ્ટ્રોત્કર્ષે નિજ વપુ ઘસી દૂર અંધારખંડે,
રંકો કેરા સ્વજન બનીને, એકદા કો મહાત્મા
ગોરાંગોનો ગરવ હરીને દિવ્ય શસ્ત્રે અમોઘે,
આર્યાવર્ત નિજ જનમની ભોમકામાં પધાર્યા.

રમણલાલ ચી૦ શાહ

[‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ માસિક : 2004]

❀

મારા હૈયાની હોડલી નાની,
સાગરરાજ, ધીરા વહો;
એમાં જોજો ભરાય ના પાણી,
સાગરરાજ, ધીરા વહો !

સોમાભાઈ ભાવસાર

❀

નમૂનારૂપ રાજ્ય હિમાચલ

1995માં કેરાળામાં સરેરાશ માનવીની આવરદા 69 વરસની હતી (સમસ્ત ભારતમાં 61 વરસની); સાક્ષરતાનું પ્રમાણ 91 ટકા (ભારતનું 48 ટકા); જન્મ-પ્રમાણ દર 1,000 મહિલાએ 17 (ભારતનું 29); બાળમરણનું પ્રમાણ દર 1,000 જન્મેલા બાળકોમાંથી 13નું (ભારતનું 80) હતું. રાજ્યમાં 2,700 સરકારી દવાખાનાં-હૉસ્પિટલ છે અને દર એક લાખની વસ્તીએ 160 દરદી-પથારીઓ છે, જે દેશમાં સૌથી વધારે છે.

બીજી બાજુ, કેરાળામાં સરેરાશ માથાદીઠ વાર્ષિક આવક 298 ડૉલર છે, જ્યારે આખા ભારતમાં તે 330 ડૉલર છે. રાજ્યમાં બેકારી ઘણી છે. બહારથી આવનારા સહેલાણીઓની સંખ્યા ઘણી મોટી રહે છે, તો સાથે સાથે ઉદ્યોગોને અભાવે 40 લાખે પહોંચેલી બેકારોની ફોજમાં વધારો કરવાને બદલે ઘણા કેરાળાવાસીઓ દેશના બીજા ભાગોમાં અને વિદેશોમાં કામ-ધંધા માટે હિજરત કરી જાય છે. એવા લોકોની સંખ્યા આજે એકાદ કરોડે પહોંચ્યાનો અંદાજ છે – એટલે કે રાજ્યની લગભગ ત્રીજા ભાગની વસતી.

સામાજિક વિકાસની દૃષ્ટિએ ભારતનાં બધાં રાજ્યોમાં કેરાળા મોખરે ગણાય છે. તે પછી આવે તામિલનાડુ અને હિમાચલ પ્રદેશ. પણ સામાજિક સમાનતામાં હરિયાણા પહેલું, રાજસ્થાન બીજું અને હિમાચલ ત્રીજું સ્થાન મેળવે છે. એટલે હિમાચલ પ્રદેશ એવું રાજ્ય ગણાય જ્યાં સામાજિક વિકાસની સાથેસાથે સામાજિક સમાનતાનું પ્રમાણ સૌથી વધારે છે. એટલે કે એ રાજ્યમાં વિકાસ તો ઘણો થયો છે, અને એ વિકાસનાં ફળ વધુમાં વધુ લોકો સુધી પહોંચેલાં છે.

દાખલા તરીકે, હિમાચલ પ્રદેશમાં 92 ટકાથી વધારે લોકો ગરીબી-રેખાની ઉપર જીવે છે; તેનાં શહેર તથા ગામડાંની લગભગ 100 ટકા વસતીને બે ટંક ભોજન મળે છે; રાજ્યમાં લગભગ દરેક બાળ નિશાળે જાય છે. એટલે કે બળતણ વીણવા ને પાણી ભરી લાવવાની પેઢીઓ–જૂની કામગીરીમાંથી તેમને મુક્તિ મળી છે – અને સ્ત્રીઓને પણ. જ્યાં નિરક્ષરતા સર્વત્ર હતી તે રાજ્ય આજે અક્ષરજ્ઞાનમાં દેશભરમાં કેરાળા પછી બીજું સ્થાન ભોગવે છે. ત્રણ જ દાયકામાં આ પરિવર્તન શક્ય બન્યું છે તે જોતાં હિમાચલ પ્રદેશ જેવા ડુંગરાળ પ્રદેશની સિદ્ધિ કેરાળાને પણ ટક્કર મારે તેવી ગણાય.

પ્રગતિની આવી ફાળ હિમાચલે ભરી તેનું એક કારણ એ મનાય છે કે ગમે તે રાજકીય પક્ષ સત્તા પર હોય છતાં, ત્યાંનું સરકારી તંત્ર બીજાં ઘણાં રાજ્યોના કરતાં વધુ અસરકારક છે. તેને પરિણામે સરકારી યોજનાના લાભો જનતાના નીચલા સ્તર સુધી પહોંચી શકે છે. ત્યાંના લોકોમાં નિર્દોષતા, પ્રામાણિકતા અને સમાજનિષ્ઠાનું પ્રમાણ બીજાં રાજ્યોના કરતાં વિશેષ મનાય છે.

*

સામાજિક સમાનતાની ગણતરી કરીએ તો ઉત્તર પ્રદેશ અને બિહારનું સ્થાન સૌ રાજ્યોમાં ચોથું અને પાંચમું આવે. પણ સમાનતાનો આંક વધુ પડતો માંડવામાં જોખમ રહેલું છે. એ બે રાજ્યોમાં સામાજિક વિકાસની ઊંચામાં ઊંચી સપાટી અને નીચામાં નીચી સપાટી વચ્ચે ઝાઝું અંતર નથી. એટલે કે સમૃદ્ધિ પેદા કરવાને બદલે પોતાની ગરીબીની વ્યાપક વહેંચણી કરવામાં એ બે રાજ્યો વધુ સફળ નીવડ્યાં છે !

હિમાચલ પ્રદેશ બહુ મોટું રાજ્ય નથી, તેમ બહુ નાનું પણ નથી; બહુ સમૃદ્ધ નથી, તેમ બહુ ગરીબ પણ નથી. એક જ પેઢી દરમિયાન આખા રાજ્યમાં સામાજિક પરિવર્તન કેવી રીતે લાવવું, અને તે પરિવર્તનનો લાભ વધુમાં વધુ લોકોને કેવી રીતે પહોંચાડવો, તેનો નમૂનો હિમાચલ પ્રદેશે પૂરો પાડ્યો છે.

રોહિત સરન

['ઇન્ડિયા ટુડે' અઠવાડિક : 2004]

❀

એકલા આર્થિક વિકાસથી સામાજિક પ્રગતિની ખાતરી મળી જતી નથી. એ જ રીતે, આર્થિક વિકાસના અભાવમાં સામાજિક પ્રગતિ ટકાવી શકાતી નથી.

જયરામ રમેશ

❀

પરિપત્રિત ઠરાવ

બાબુભાઈ નડિયાદની સંસ્કાર-સભાના પ્રમુખ હતા. સંસ્કારસભામાં એક અગત્યનો ઠરાવ તાકીદે કરવાનો હોઈ તે અંગે પરિપત્ર કાઢી કારોબારીના સૌ સભ્યોની સહી લેવાનું બાબુભાઈએ મને જણાવ્યું. કારોબારીના 11 સભ્યોમાંથી 10 સભ્યોએ સહી કરી. એક સભ્યે તેમાં પોતાનો વિરોધ દર્શાવ્યો. એટલે બાબુભાઈએ નિયત સમય આપી કારોબારીની મિટિંગ બોલાવવા કહ્યું. મેં તેમને પૂછ્યું : "11માંથી 10 સભ્યો સહમત છે, તો ઠરાવ બહુમતીથી કેમ પાસ ન કરી શકાય ?"

બાબુભાઈએ મને સમજાવ્યું કે વિરોધ કરનાર સભ્ય એમ કહી શકે કે જો તેને સભ્યોને રૂબરૂ મળવાની તક મળી હોત તો તે બીજાને પોતાના મતના કરી શક્યો હોત. કોઈપણ પરિપત્રિત ઠરાવ સર્વાનુમતે જ થઈ શકે. તેથી એ ઠરાવ માટે એક અઠવાડિયા પછી મિટિંગ બોલાવવામાં આવી.

મધુકર લ૦ પટેલ

❀

પિતા ! પેલો આઘે જગતવીંટતો સાગર રહે,
અને વેગે પાણી સકળ નદનાં તે ગમ વહે;
વહો એવી નિત્યે અમ જીવનની સર્વ ઝરણી
દયાના, પુણ્યોના તુજ, પ્રભુ ! મહાસાગર ભણી.

ન્હાનાલાલ કવિ

એક નરરાક્ષસનો વધ

બે વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. નાગપુરની કસ્તૂરબાનગર ઝૂંપડપટ્ટી પર રાતના ઓળા ઊતરી ચૂક્યા છે. એક દલિત પરિવાર સૂવાની કોશિશ કરી રહ્યો છે. ઘરનો મોભી કઠિયારો છે. બાપડો પાંચ સંતાનો અને પત્નીનું પેટ માંડ માંડ ભરી શકે છે. સૌથી મોટી દીકરી ઇલાએ (નામ બદલ્યું છે) કાચી ઉંમરે પારકાં કામ કરવાનું શરૂ કરી દીધું છે. આસપાસનાં મકાનોમાં કચરાં-પોતાં કરીને થોડુંઘણું કમાય છે એનાથી બાપને આર્થિક ટેકો મળે છે.

ઇલાને હજુ હમણાં જ ચૌદમું બેઠું છે. દીકરી જુવાન થઈ રહી છે ને માબાપના દિલમાં સતત ભય ઘૂંટાઈ રહ્યો છે. ક્યાંક અમારી ફૂલ જેવી દીકરી પેલા કાળમુખાની નજરે ચડી જશે તો...

– અને તે રાત્રે જ ઘરનો દરવાજો જોરજોરથી ખખડ્યો. સફાળાં બેઠાં થઈ ગયેલાં પતિ-પત્નીના ચહેરા ભયથી સફેદ પૂણી જેવા થઈ ગયા. શું કરવું ? દરવાજો ખોલીશું નહીં તો એને તોડી નાખતાં કેટલી વાર લાગવાની છે પેલા રાક્ષસને ? ઇલાની મા ધ્રૂજતા પગલે આગળ વધી અને કમાડ ખોલ્યું. સામે એ જ ઊભો હતો...

અક્કુ યાદવ !

નરાધમ એકલો ક્યાં હતો ? સાથે ચાર-પાંચ સાગરીતો પણ હતા. એમના હાથમાંના છરાની ધાર અંધારામાં ચળકતી હતી. બાપના મોઢે જાણે કે ડૂચો દેવાઈ ગયો. એણે રાડારાડ કરી હોત તોય બચાવવા કોણ આવવાનું હતું ? અક્કુના એક સાથીદારે ઇલાનો કાંઠલો પકડ્યો અને પછી એને લઈને સૌ અંધારામાં અલોપ થઈ ગયા. મા રોતી-કકળતી ઘરની બહાર દોડી આવી. કોને ફરિયાદ કરવી ? કોની મદદ લેવી ? આતંકની આ પળે એના મનમાં એક જ નામ સ્ફુર્યું – એડવોકેટ વિલાસ ભાંડે. આખા વિસ્તારમાં ભણેલોગણેલો કહેવાય એવો આ એક જ માણસ હતો. ઇલાની માએ ઘાંઘી થઈને ડોરબેલ દબાવી. રાતનો એક વાગી ચૂક્યો હતો. વિલાસ ભાંડે બહાર આવ્યા. હીબકાં ભરતી માએ આખી વાત કહી.

"તું આ બધું મને શા માટે કહે છે ?" વિલાસ ભાંડે ઊકળી ઊઠ્યા, "તું પોલીસ પાસે કેમ ન ગઈ ?"

નાસીપાસ થઈ ગયેલી માએ પોલીસસ્ટેશન તરફ ડગલાં માંડ્યાં કે પાછળપાછળ વિલાસ ભાંડે પણ દોરવાયા. તરત જ એમની પત્ની સંધ્યા વચ્ચે પડી : આ તમે શું માંડ્યું છે ? વિલાસ ભાંડેને પણ તરત ભાન થયું કે, જો હું આ બાઈને સાથ આપીશ તો અક્કુ મને જીવતો નહીં છોડે. મારી ગેરહાજરીમાં એ નરાધમ મારા પરિવારના કેવા હાલહવાલ કરશે ? એડવોકેટ સાહેબના પગ પાછા ઘર તરફ વળી ગયા. એણે ત્યારે ક્યાં કલ્પના કરી હતી કે બે વર્ષ પછી આ જ સ્થિતિ પોતાના પરિવાર માટે ઊભી થવાની છે...!

હવે તો ઘણું મોડું થઈ ચૂક્યું હતું. ઇલાની આબરૂ લૂંટાઈ ચૂકી હતી. એક વાર નહીં પણ વારંવાર, અક્કુના બધા સાગરીતો દ્વારા વારાફરતી...

આ બાજુ પોલીસસ્ટેશન પહોંચેલી ઇલાની મા પર પોલીસ સામા તાડૂક્યા : દીકરી સચવાતી ન હોય તો પેદા શું કામ કરી ? અક્કુ યાદવ તારા ઘરે જ કેમ આવ્યો ? બીજા કોઈના ઘરે કેમ ન ગયો ? મા બહુ રડી, કરગરી એટલે કમને પોલીસ એની સાથે કસ્તૂરબાનગર ગઈ. ઘડિયાળમાં ત્રણના ટકોરા વાગી ચૂક્યા હતા. પોલીસે અક્કુ યાદવના સંભવિત અડ્ડાઓ પર તપાસ કરી. અક્કુ કે એના સાથીઓ ક્યાંય નહોતા. થોડીવાર પછી પોલીસના માણસો ચાલ્યા ગયા.

બીજા દિવસે ઇલા પીંખાયેલી હાલતમાં ઘરે પાછી આવી. પોલીસ હજુય અક્કુનું પગેરું શોધી શકી નહોતી. એ જ દિવસે બિસ્તરા બાંધીને ઇલાનો પરિવાર ઘર છોડીને બીજે કશેક જતો રહ્યો. હંમેશ માટે.

ઇલાનો પરિવાર કસ્તૂરબાનગર છોડીને જતો રહ્યો એ ઘટના કંઈ નવી નવાઈની નહોતી. આવું કેટલીય વાર બન્યું છે. ઘરમાં જુવાન દીકરીનું હોવું જાણે કે શ્રાપ બની ગયું હતું. કેટલાય લોકો દીકરીને કાચી ઉંમરે સાસરે વળાવી દેતા.

*

નાગપુરની અદાલતમાં જે બન્યું એ વાત હવે જગજાહેર બની ચૂકી છે. કસ્તૂરબાનગરની મહિલાઓએ બળાત્કારી, અત્યાચારી અને નરાધમ અક્કુ યાદવને મારી મારીને પતાવી દીધો ! કોર્ટમાં જ, સેંકડો માણસોની હાજરીમાં !

નાગપુરથી ચાર કિલોમીટરના અંતરે વસેલા કસ્તૂરબાનગર વિશે અગાઉ કોઈને જાણ સુધ્ધાં નહોતી, પણ પાંત્રીસેક વર્ષના અક્કુ યાદવના મોત બાદ તે હવે ખાસ્સું જાણીતું બન્યું છે. કસ્તૂરબાનગરમાં દાખલ થતાં જ એક સીધો રસ્તો નજરે પડે છે. ત્યાં યાદવો અને બ્રાહ્મણોનાં ઘર આવેલાં છે સામસામે. બીજી કોમના લોકોનાં પણ થોડાં ઘર છે. આ રસ્તા પર બે ઘર પછી એક વળાંક આવે છે, જેમાં ખૂણા પરનું પહેલું જ ઘર અક્કુ યાદવનું. ગલીમાં ડાબી બાજુ પર એક બુદ્ધ મંદિર છે જેની બહાર બાબાસાહેબ આંબેડકરની મોટી પ્રતિમા મૂકવામાં આવી છે. તેની સામેની તરફ એક ગલી આવે છે અને ત્યાંથી વસતિ શરૂ થાય છે.

અહીંની મહિલાઓ મુખ્યત્વે રિક્ષા ચલાવે છે, પાનનો ગલ્લો કરે છે કે પછી આસપાસના વિસ્તારોમાં ઘેર ઘેર કપડાં ધોવાનું કે વાસણ માંજવાનું કામ કરે છે. આ વિસ્તારમાં પ્રવેશતાં જ, દરેક ખૂણે પોલીસના તંબુ નજરે પડે છે.

ચારેક વર્ષ પહેલાં નાગપુર ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટની નજીક બિલ્ડિંગોનું બાંધકામ ચાલી રહ્યું હતું. અહીં છત્તીસગઢથી ઘણા કડિયાઓ મજૂરી માટે સપરિવાર આવ્યા હતા. અક્કુ યાદવ આ મજૂરોની દીકરીઓ પર બળાત્કાર કરતો રહેતો. કસ્તૂરબાનગરની બાજુમાં જ એક નાળું છે. સાંજ પછી અહીં વાતાવરણ સૂમસામ થઈ જાય છે. સ્ત્રીઓની આબરૂ લૂંટવા માટે અક્કુની આ માનીતી જગ્યા હતી.

કસ્તૂરબાનગરના કેટલાય રહેવાસીઓએ સગી આંખે અક્કુને કુકર્મ કરતાં જોયો હતો, પણ કંઈ પણ કહેવાની કે કરવાની તેમનામાં હિંમત નહોતી. બહારથી આવેલા મજૂરો કાં તો ચૂપચાપ સહન કરી લે અથવા તો કામ છોડીને જતા રહે.

અક્કુના ડરથી શાકબકાલાવાળા, દૂધવાળા વગેરે કસ્તૂરબાનગરમાં પગ મૂકતાં ડરતા. ઝૂંપડપટ્ટી જેવા આ વિસ્તારમાં કોઈની સ્થિતિ સહેજ પણ સારી દેખાય, એટલે અક્કુ એને ત્યાં પૈસા માગવા પહોંચી જાય. સ્થિતિ સારી હોવી એટલે ? ઝૂંપડાં જેવા ઘરમાં પંખો આવવો તે ! ઘરમાલિક સદ્ધર થઈ ગયો છે અને તેની પાસેથી ફદિયાં ખંખેરી શકાય એવું માની લેવા અક્કુ યાદવ માટે આટલું પૂરતું હતું ! મેનાબાઈ ધાંગળે (50 વર્ષ)ના ભોગ લાગ્યા હશે કે એમના ઘરમાં આવી ચીજો હતી. અક્કુ એને ધમકાવતો અને ખંડણી માગવા પહોંચી જતો. મેનાબાઈએ એક વાર ડરના માર્યા 5,000 રૂપિયા ગણી આપેલા, પણ બીજી વખત પૈસા નહોતા ત્યારે અક્કુએ ઘરમાં તોડફોડ કરી મૂકી હતી. કરુણા બનસોડ નામની મહિલા પાસે પૈસા નહોતા, તો અક્કુ એની ત્રણ બકરીઓ ઉઠાવી ગયો. ગીતા સેવતકર નામની સ્ત્રીના ઘરે તે એક વાર પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાં નાતાલની પ્રાર્થના ચાલી રહી હતી. ગીતાએ પૈસા ન આપ્યા એટલે અક્કુએ પાદરી સહિત બધા મહેમાનોને ધીબીડી નાખ્યા હતા. ઘરે લગ્નપ્રસંગ હોય કે બીજો કોઈ તહેવાર હોય, સૌથી પહેલાં અક્કુનું ખિસ્સું ગરમ કરવું પડે. આનંદનો અવસર કસ્તૂરબાનગરના લોકો માટે દહેશતનું કારણ બની જતો.

શાંતાબાઈ શંકર મેશ્રામ ચાની લારી ચલાવે છે અને તેના બંને દીકરાઓ રિક્ષા હંકારે છે. એમનાં ઘરમાં નવું સ્કૂટર આવ્યું. પત્યું. માગણી પૂરી ન થઈ એટલે સ્કૂટરનું ધનોતપનોત કાઢી નાખવામાં આવ્યું.

રમેશ જોબુળકર (38 વર્ષ) પાસે પણ અક્કુએ પૈસા માગેલા. રમેશે ન આપ્યા એટલે અક્કુએ એના જ ઘરમાં, એની જુવાન દીકરી સામે એને નગ્ન કર્યો. પછી અક્કુ અને તેના સાથીઓએ સિગારેટો સળગાવી અને રમેશના આખા શરીર પર ડામ દીધા.

અક્કુ ક્યારે કોના પર શી રીતે સિતમ વરસાવશે તે કોઈ કળી શકતું નહીં. બળાત્કારની એને મન કશી નવાઈ નહોતી. સ્ત્રી જુવાન હોય, પરણેલી હોય કે ગર્ભવતી હોય... અક્કુને કોઈના પર દયા ન આવતી. વસાહતના લોકોના શબ્દકોશમાંથી જાણે હિંમત શબ્દનો છેદ ઊડી ગયો હતો. નહીં તો, એક ગર્ભવતી મહિલા પર આખી વસાહતની વચ્ચે સામૂહિક બળાત્કાર થઈ રહ્યો હોય અને બધા ચૂપચાપ જોતા રહે તેવું શી રીતે બને ? આનંદ બનસોડ નામના માણસને એના ઘરમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો અને તેની પત્નીની પેલા નાળા પર સામૂહિક રીતે આબરૂ લૂંટવામાં આવી. આનંદ બારણાં પછાડીને આક્રંદ કરી રહ્યો હતો, પણ પાડોશીઓ જાણે કે બધિર બની ગયા હતા. બીજે દિવસે સવારે પત્ની ઘરે આવી અને બન્ને ઘર છોડીને જતાં રહ્યાં.

અક્કુએ છ વર્ષ પહેલાં અવિનાશ તિવારી નામના આદમીની હત્યા કરી હતી.

આશાબાઈ ભગત નામની મહિલાએ આ દુર્ઘટના નરી આંખે જોયેલી અને તે કોર્ટમાં સાક્ષી બનવા પણ તૈયાર થઈ ગઈ હતી. અક્કુએ આશાબાઈને પણ પતાવી નાખી. આ બનાવ પછી અક્કુ વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવાની કે કોર્ટમાં કેસ કરવાની કોઈની હિંમત ન થઈ.

અક્કુનું હુલામણું નામ 'મેડમ' હતું. તે આ વિસ્તારના ટપોરી છોકરાઓને લૂંટફાટ, છરીબાજી અને છોકરીઓ પર બળજબરી કરવાની રીતસર ટ્રેનિંગ આપતો. અમુક છોકરાઓ અક્કુની ધાકને કારણે તેના 'શિષ્ય' બનતા. ધીમે ધીમે તેમને આ બધાં કુકર્મોમાંથી આનંદ મળવા લાગતો. અક્કુના ખાસ સાગરીતનું નામ હતું વિપિન બાલાઘાટી. શરૂઆતમાં બન્ને જણ રાત્રે ઝૂંપડપટ્ટીમાં ફરતા અને બારી-બારણામાંથી ચોરીછૂપીથી ડોકિયાં કરીને પતિ-પત્ની વચ્ચે થતી સંવનનક્રિયા નિહાળતા. બીજે દિવસે બધા સાંભળે તે રીતે અશ્લીલ ભાષામાં તેમને ચીડવતા. પેલા નાળા પર (જે 'પીલી નદી' તરીકે પણ ઓળખાય છે) એકાંત છવાયેલું હોય એટલે પ્રેમીપંખીડાં કે નવા નવા પરણેલા લોકો ત્યાં ફરવા જતા. અક્કુ દોસ્તારો સાથે ત્યાં પહોંચી જતો અને સ્ત્રીઓને છેડતો, તક મળે તો પ્રેમી કે પતિની આંખ સામે તેમના પર બળાત્કાર પણ કરતો.

સ્ત્રીઓનું ચારિત્ર્યહનન કરવાના અને લૂંટફાટ કરવાના કુસંસ્કાર અક્કુમાં એના પિતા કાલીચરણ યાદવમાંથી ઊતરી આવ્યા હોવા જોઈએ. કાલીચરણે 40 વર્ષ પહેલાં મોતીબાગ નામના વિસ્તારમાં અસહાય વિધવા પર બળાત્કાર કર્યો હતો. મોતીબાગના રહેવાસીઓ ઊકળી ઊઠ્યા અને તેમણે કાલીચરણને આ વિસ્તારમાંથી ભગાડી મૂક્યો. કાલીચરણે પછી કસ્તૂરબાનગરમાં અડિંગો જમાવ્યો. એને પાંચ દીકરા ને પાંચ દીકરી હતાં. અક્કુ સૌથી નાનો. અક્કુનો એક ભાઈ ચુટઈ યાદવ પણ ચાકુની અણીએ લોકોને લૂંટવાનું કામ કરતો. અક્કુના બીજા એક ભાઈ અમર યાદવને નાગપુરમાંથી તડીપાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેના નામે પણ લૂંટફાટ અને બળાત્કારના ગુના બોલે છે.

અક્કુના નામે 25 ગુના નોંધાઈ ચૂક્યા છે. તેને પણ નાગપુરમાંથી તડીપાર કરવામાં આવ્યો હતો, પણ એ કસ્તૂરબાનગરમાં ટેસથી જિંદગી વિતાવતો હતો. એની વિરુદ્ધ બોલવાવાળું કોઈ હતું નહીં એટલે તેને મોકળું મેદાન મળી ગયું હતું. અક્કુ કસ્તૂરબાનગરમાં કાળો કેર વર્તાવી રહ્યો છે એની જાણ પોલીસને સ્વાભાવિક રીતે હતી જ, પણ એણે અક્કુ સામે કોઈ પગલાં ન લીધાં. અક્કુ છેલ્લાં આઠ વર્ષથી ત્રાસ વર્તાવી રહ્યો હતો, પણ પાછલા એક વર્ષ દરમિયાન તો એણે લોકોનું જીવવું હરામ કરી નાખ્યું હતું.

અહીંની દલિત વસતિમાં માત્ર એક જ પરિવાર એવો હતો જે અક્કુથી ડરતો નહોતો. અથવા તો, જેણે ચહેરા પર ડરને વ્યક્ત થવા દીધો નહોતો. એ એડવોકેટ વિલાસ ભાંડેનો પરિવાર હતો. અક્કુની શેતાનિયતથી ભાંડે સંપૂર્ણપણે વાકેફ હતા. એક વર્ષ

પહેલાં અક્કુને તડીપાર કરવામાં આવ્યો હતો. અક્કુ ઇચ્છતો હતો કે એનો કેસ વિલાસ ભાંડે લડે. પણ ભાંડેએ ચોખ્ખી ના પાડી દીધી. અક્કુ ક્રોધિત થઈ ઊઠ્યો હતો.

વિલાસ ભાંડેનું સાસરું પણ પડોશમાં જ છે. વિલાસ ભાંડેની સાળી ઉષા નારાયણે પર અક્કુની નજર આમ તો શરૂઆતથી હતી. ગ્રેજ્યુએટ ઉષાએ મેનેજમેન્ટનો કોર્સ કર્યો છે. તેનું કુટુંબ શિક્ષિત હોવાથી અહીંના ગરીબ લોકો તેમને ખૂબ માન આપે છે. ભાંડેએ કેસ લડવાનો નનૈયો ભણ્યો તે પછી અક્કુ ઉષાને જોતાં જ તેના આખા પરિવારને ઉદ્દેશીને ગંદી ગાળોનો વરસાદ વરસાવતો.

કોઈ પણ પરિસ્થિતિએ એક હદ પછી પલટાવું જ પડે છે. અક્કુ યાદવે ફેલાવી રાખેલા આતંક અને ડરના વાતાવરણ પર ક્યારેક તો પૂર્ણવિરામ મુકાવાનું જ હતું. આ પ્રક્રિયાની શરૂઆત થઈ 29 જુલાઈએ બનેલી એક ઘટનાથી. રાજેશ મધુકર (20 વર્ષ) નામનો વિલાસ ભાંડેનો એક સાળો માનસિક રીતે મંદ છે. તે દિવસે અક્કુ અને તેના ત્રણ સાથીદારોએ રાજેશને રસ્તા વચ્ચે ઘેરી વળીને ધમકાવ્યો : તારા જીજાજી મોટા વકીલ બનીને ભલે ફરતા હોય, પણ જા એને જઈને કહે કે તમારો કાળો કોટ બહુ જલદી લાલ રંગનો થઈ જવાનો છે.

ભાંડે પરિવારને થઈ રહેલી સતામણીનો સિલસિલો બીજે દિવસે પણ ચાલુ રહ્યો. તે રાત્રે અગિયાર વાગ્યે અક્કુના પંદરવીસ સાથીઓ ઉષાના ઘરને ઘેરી વળ્યા. ગંદી ગાળોના વરસાદ વચ્ચે એક ટપોરી ચિલ્લાઈ રહ્યો હતો : "ઉષા, હવે તારો વારો છે... અત્યાર સુધી તું બચી ગઈ છે, પણ આજે અમે તને..."

ઉષાએ બનેવીને ફોન કર્યો ત્યારે અક્કુ અને બીજા ત્રણ-ચાર ટપોરીઓ વિલાસ ભાંડેના ઘરના કમ્પાઉન્ડમાં જ ઘેરો ઘાલીને ઊભા હતા. બારણું અંદરથી બંધ હતું. ભાંડેએ દબાતા અવાજે મોબાઇલ પર પોલીસસ્ટેશનમાં ફરિયાદ કરી. પોતાના કેટલાક દોસ્તોને પણ મોબાઇલ પર આખી ઘટનાની જાણકારી આપી. પંદર મિનિટમાં પોલીસ આવી, પણ ત્યાં સુધીમાં અક્કુ અને તેના સાથીદારો પલાયન થઈ ચૂક્યા હતા. વિલાસ ભાંડે અને તેના પરિવારે પોલીસસ્ટેશને જઈને એફ૦આઈ૦આર૦ નોંધાવી. ભાંડેએ બીજે દિવસે નાગપુરમાં કાર્યવાહી શરૂ કરી દીધી. કસ્તૂરબાનગરના લોકોમાં હિંમત ઊઘડવાની શરૂઆત થઈ રહી હતી. ભાંડેએ અલગ અલગ પરિવારોમાંથી 20 માણસોની સહી એકઠી કરી અને અક્કુ યાદવે 26થી 30 જુલાઈ દરમિયાન ફેલાવેલા ત્રાસનું વર્ણન કરતો ફરિયાદપત્ર ડી૦સી૦પી૦ યાદવ તેમ જ પોલીસકમિશનર ડી૦ શિવાનંદનને સુપરત કર્યો. ભાંડેએ પોલીસ રક્ષણની માગણી કરી, પણ તેનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

બીજા એક ફરિયાદપત્ર પર 96 લોકોએ સહીઓ કરી અક્કુ યાદવની ધરપકડની માગણી કરી. અત્યાર સુધી મિયાંની મીંદડી બનેલા લોકોના આ તેવર જોઈને અક્કુને કંઈક અંદેશો આવી ગયો હશે, તે પોતાના પરિવાર સાથે પાંચમી ઑગસ્ટે ઘર છોડીને નાસી ગયો. દલિત વસતીમાં ઊકળી રહેલો આક્રોશ હવે

પ્રગટપણે વ્યક્ત થવા લાગ્યો હતો. વર્ષો સુધી દબાઈ રહેલી સ્પ્રિન્ગ ઊછળી ચૂકી હતી. ક્રોધે ભરાયેલા લોકોએ 6 ઑગસ્ટે સવારે અક્કુના ઘરને સાવ તોડીફોડી નાખ્યું. 7 ઑગસ્ટે પોલીસે અક્કુની ધરપકડ કરી.

8 ઑગસ્ટે ઝરીપટકા પોલીસસ્ટેશનની બહાર 150થી 200 માણસોની ભીડ એકઠી થઈ હતી. સૌને વ્યક્તિગત રીતે અક્કુ યાદવ વિરુદ્ધ ફરિયાદ લખાવવી હતી. એક પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરે બહાર આવીને કહ્યું : ‘‘તમે લોકો અહીં એકઠા થવાને બદલે કોર્ટમાં કેમ જતા નથી ? આજે અક્કુને કોર્ટમાં પેશ કરવાનો છે...’’

ક્રોધિત થયેલું ટોળું ત્રણેક કિલોમીટરના અંતરે આવેલી અદાલતે પહોંચી ગયું. પોલીસ અક્કુને લઈને કોર્ટના કમ્પાઉન્ડમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે કસ્તૂરબાનગરની મેદની જોઈને અક્કુ ડઘાઈ ગયો. ત્યાં જ એની નજર પોતાના સાથીદાર વિપિન બાલઘાટી પર પડી. વિપિન કપડાં અને ટિફિન લઈને ઊભો હતો. વિપિનને જોઈને અક્કુને સહેજ હાશકારો થયો હોવો જોઈએ. એણે પોલીસને કહ્યું : યે મેરા આદમી હૈ. વિલાસ ભાંડેએ વિપિનનો હાથ ઝાલીને પોલીસને કહ્યું : આનેય પકડી લો, આ અક્કુના અપરાધોનો હિસ્સેદાર છે. આ સાંભળીને વિપિન ત્યાં ભાંડે સાથે ઝપાઝપી કરવા લાગ્યો. આ દૃશ્ય જોઈને કસ્તૂરબાનગરની મહિલાઓ ભડકી ઊઠી. એમાંની એક મહિલાએ વિપિનને તમાચો મારી દીધો. તેમણે જોરજોરથી રાડો પાડવાનું શરૂ કર્યું : અક્કુને અમારા હવાલે કરી દો ! પોલીસ અક્કુને લઈને જતી રહી.

13 ઑગસ્ટ સુધી અક્કુ પોલીસના રિમાન્ડ પર હતો. કસ્તૂરબાનગરના રહેવાસીઓમાં હવે નવી દહેશત ફેલાઈ : 13મીએ ન્યાયાધીશ અક્કુને જામીન પર છોડી મૂકશે તો ? ગિન્નાયેલો અક્કુ કસ્તૂરબાનગરમાં પાછો ફરશે તો લોકોના કેવા હાલહવાલ કરી મૂકશે ?

ક્રોધ, ભય અને અનિશ્ચિતતાની મિશ્ર લાગણી અનુભવી રહેલા કસ્તૂરબાનગરવાસીઓ 13 ઑગસ્ટના રોજ અદાલતમાં પહોંચી ગયા. લગભગ 500ના ટોળામાં મહિલાઓની બહુમતી હતી. પુરુષો અને બાળકો પણ હતાં. લગભગ અઢી વાગ્યે પોલીસના ત્રણ માણસો અક્કુ સહિત ચાર આરોપીઓ સાથે કોર્ટના પ્રાંગણમાં પ્રવેશ્યા. અક્કુએ જોયું કે આ વખતે મેદની ગયા વખત કરતાંય વધારે મોટી અને વધારે ઊકળેલી છે. કોર્ટના મકાન તરફ ડગલાં ભરતાં ભરતાં એણે મીના ગળવી નામની સ્ત્રીને કહ્યું : ‘‘સા... (ગાળ), તું એક વાર તો બચી ગઈ, પણ હવે તારી ખેર નથી. આ વખતે મારી ભેગા બીજા દસ જણ હશે... તું જ શું કામ, મહોલ્લાની એકેય ઔરતને હું મોઢું બતાડવા લાયક નહીં છોડું...’’ મીનાનો ગુસ્સો ફાટી નીકળ્યો. એણે ચપ્પલ કાઢીને અક્કુ તરફ ફેંક્યું. જાણે ચિનગારી ચંપાવાની જ રાહ જોવાતી હોય તેમ ગુસ્સાની આગ ભભૂકી ઊઠી. અદાલતના કમ્પાઉન્ડમાં હુલ્લડ મચી ગયું. પોલીસના માણસે દરવાજો બંધ કરી દીધો. મોટા ભાગનું ટોળું બહાર રહી ગયું, પણ પાંચેક મહિલાઓ પોલીસની પાછળ પાછળ અદાલતના

મકાનમાં ઘૂસી ગઈ.

કોર્ટમાં વિરામ ચાલી રહ્યો હતો. ખાલી કોર્ટરૂમમાં અક્કુ, પોલીસના બે માણસો અને બીજા કેટલાક છૂટાછવાયા માણસો હતા. કોર્ટની બહાર રહેલું ટોળું બીજા ગેટ પાસે આવ્યું. દરવાજો તોડીને ટોળાનો મોટો હિસ્સો કોર્ટના મકાનમાં ઘૂસી ગયો. પાગલ બની ગયેલા ટોળાએ અક્કુને ધીબવાનું શરૂ કરી દીધું. વર્ષોથી ધરબાયેલો આક્રોશ અત્યંત તીવ્રતાથી બહાર આવી રહ્યો હતો. પોલીસના હાથમાંથી છીનવી લીધેલા દંડા, પથ્થર, ટાઇપરાઇટર, કોર્ટરૂમમાં પડેલી બીજી ચીજ-વસ્તુઓ... અક્કુ પર બેરહમીથી પ્રહારો થઈ રહ્યા હતા. રણચંડી બનેલી શોષિત મહિલાઓએ અક્કુ યાદવ નામના નરરાક્ષસનો વધ કરી નાખ્યો...

20 જ મિનિટમાં ખેલ ખતમ થઈ ગયો. પોલીસના માણસો રફુચક્કર થઈ ચૂક્યા હતા. અક્કુનો નિશ્ચેષ્ટ દેહ ત્યાં જ રહેવા દઈને ટોળું બહાર નીકળી ગયું. કેટલાયનાં કપડાં પર લોહીના ડાઘ સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. કોર્ટની અંદર અને બહાર જમા થયેલા હજારેક માણસો સ્તબ્ધ બનીને બધું જોઈ રહ્યા હતા. થોડી વાર પછી કોઈ અજાણ્યા માણસે પોલીસને ફોન કર્યો કે લોહીથી રંગાયેલાં કપડાંવાળી મહિલાઓ એક રિક્ષામાં બેસીને ગઈ છે. રિક્ષાનો નંબર પણ આપવામાં આવ્યો. રિક્ષાવાળાની ધરપકડ કરવામાં આવી. પોલીસ કસ્તૂરબાનગર ગઈ અને રિક્ષાવાળાની મદદથી પાંચ મહિલાઓની ધરપકડ કરી. આ પાંચ સ્ત્રીઓ એટલે સવિતા જીતુ બંજારી, પિંકી અજય શંભરકર, અંજનાબાઈ કિસટન બોરકર, લીલા રઘુનાથ સાંગોલે અને ભગીરથા હરિશ્ચંદ્ર અકીકને. એમની અટકાયત બાદ વસાહતની તમામ મહિલાઓ પોલીસસ્ટેશન પહોંચી ગઈ અને કહ્યું : અક્કુ યાદવને અમે બધાંએ માર્યો છે... અમને સૌને અરેસ્ટ કરો...!

18 ઑગસ્ટ, બુધવારના રોજ અક્કુ યાદવની હત્યાના આરોપસર પાંચ મહિલાઓને નાગપુર કોર્ટમાં લઈ જવામાં આવી ત્યારે અદ્‌ભુત દૃશ્ય સર્જાયું હતું. કસ્તૂરબાનગરમાં સ્ત્રી-પુરુષો, બાળકો, વૃદ્ધો સૌના મોઢે એક જ વાત હતી : આ સ્ત્રીઓ નિર્દોષ છે. આખું નાગપુર ‘આરોપી’ મહિલાઓની તરફેણ કરી રહ્યું હતું. કોર્ટમાં કાર્યવાહી થઈ તેના એક દિવસ પહેલાં 118 વકીલોએ મહિલાઓ વતી કોર્ટમાં નિઃશુલ્ક કેસ લડવાની સામેથી તૈયારી બતાવી હતી ! આખરે એવો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો કે આ મહિલાઓનો કેસ મહિલા વકીલો જ લડે. નિવેદિતા મહેતા, સુચિતા ડોંગરે અને અર્ચના રામટેકે સહિત મહિલા વકીલોએ સંગઠિત થઈ અને કેસ હાથમાં લીધો. ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ કાસવા સમક્ષ આ મહિલાઓ વિરુદ્ધ ક્રાઇમ બ્રાન્ચના ઇન્વેસ્ટિગેશન ઑફિસર એક પણ પુરાવો પેશ કરી ન શક્યા. આખરે પાંચેય મહિલાને 5,000 રૂપિયાના પર્સનલ બોન્ડ પર મુક્ત કરવામાં આવી. ઝૂંપડપટ્ટીમાં વસતી ગરીબ મહિલાઓ આટલી રકમ ક્યાંથી લાવી શકે ? કોર્ટની બહાર મહિલાઓને પર્સનલ બોન્ડ અપાવવા માટે નાગરિકોની લાઇન લાગી ગઈ.

આ સ્ત્રીઓ કસ્તૂરબાનગરમાં પાછી ફરી ત્યારે અહીં ઉત્સવનું વાતાવરણ

સર્જાયું. પાંચેય સ્ત્રીઓનું સન્માન કરવામાં આવ્યું. બસ, તે દિવસથી સન્માનનો જે સિલસિલો શરૂ થયો તે દિવસો સુધી ચાલતો રહ્યો. આટલાં વર્ષો સુધી અક્કુ યાદવના અત્યાચાર પર અંકુશ ન લગાડનાર નેતાઓ, ચૂંટણી નજીક આવી રહી છે એટલે આ મહિલાઓના સત્કાર સમારંભ યોજવાની વાત કરે છે !

અભૂતપૂર્વ ઘટના બને પછી તેને અનેકરંગી પ્રતિક્રિયાઓ મળતી હોય છે. ''તમે અક્કુ યાદવને મારી શકો તો અમને પણ...'' એવી દલીલ હેઠળ મજૂરી કે પારકાં કામ કરતી કસ્તૂરબાનગરની ઘણી મહિલાઓને પાણીચું આપી દેવામાં આવ્યું છે. ધરપકડ થયેલી અન્ય મહિલાઓ કુસુમ બાગડે, કિરણ નરવણે અને પિંકી નાભકરને પણ તેની નોકરીમાંથી કાઢી મુકાઈ છે.

લતિકા સુમન

['અભિયાન' અઠવાડિક : 2004]

❁

બે મોરચે

ભાયાણીસાહેબ પ્રાકૃતમાં પીએચ૰ડી૰ થયેલા. 1945થી '65 સુધી ભારતીય વિદ્યા ભવનમાં સંશોધન અને અધ્યાપન કર્યું. પછી ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં જોડાઈ અમદાવાદ આવ્યા.

પત્તાંની અમુક રમતો એ એકલા રમે. કલાકોના વાચનલેખન વચ્ચે અડધો કલાક એકલા એકલા આમ પત્તાં રમી લે. એમને આરામ મળી જાય. એ સંગીતના શોખીન. એકલા એકલા સંગીત સાંભળતા હોય, પણ કોઈ માણસ આવે તો એ પહેલો. કોઈ સાચો જિજ્ઞાસુ આવી ચડે તો એ પોતાના મુદતી કામને પણ બાજુ પર મૂકી દેવાના. પછી આરામના મર્યાદિત સમય પર કાપ મૂકી પેલું કામ પૂરું કરવાના.

એમને ત્યાં બે હીંચકા : એક વરંડામાં અને બીજો આંગણામાં. ક્યારેક બેથી સાત સુધી બાળકો હીંચકો ખાતાં હોય, રમતાં હોય, લડતાં હોય, ચણામમરા ખાતાં હોય કે અંદરઅંદરના ઝઘડા અંગે દાદાને ફરિયાદ કરતાં હોય. દાદા દરેકનું સાંભળે ને દરેકની તરફેણમાં બોલે. પછી પોતાના ઝઘડાનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો આગ્રહ જતો કરી બાળકો એમનું રમવાનું આગળ ચલાવે; દાદાને એમનાં થોથાં સાથે ગડમથલ કરવા દે.

ક્યારેક દાદાને બે મોરચે કામ કરવું પડે. કોઈ અભ્યાસી કંઈક પ્રશ્નો લઈને આવ્યા હોય, અને અહીં બાળકો ક્ષણેક્ષણે નવા પ્રશ્નો ખડા કરતાં હોય. આંગણે લીલા કરતા શિશુલોકને વચ્ચે વચ્ચે પ્રેમથી જોઈ લઈને પોથીપંડિતો સાથે કામ પાડવું, એ એમનો સ્વભાવ.

રઘુવીર ચૌધરી

પ્રસન્ન પ્રતિભા

પોતાની વિદ્વત્તાનો બોજ બીજાઓને ઊંચકવો પડે, એવું ભારેખમ વ્યક્તિત્વ ઘણા વિદ્વાનો ધરાવતા હોય છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીના વિદ્વાન શ્રી હરિવલ્લભ ભાયાણીની વિદ્વત્તાનો બોજ તેમનું સ્મિત વહન કરે છે. પ્રસન્ન વ્યક્તિત્વ ધરાવતા એ પ્રતિભાશાળી સંશોધકના વ્યક્તિત્વનાં બે પાસાં છે : એ પ્રખર વિદ્વાન છે, તો એવા જ વિનમ્ર અને વિનોદી પણ છે. એ શુષ્ક સંશોધનકાર છે, તો પાછા એવા રસિકવર છે કે સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત મુક્તકોનું સૌંદર્ય સમજાવે છે. શબ્દોનાં મૂળ, થડ અને તેની શાખા-પ્રશાખા એ વૈજ્ઞાનિક ઢબે સમજાવે છે, તો શબ્દોની કથાની રસલહાણ પણ આપે છે. અભ્યાસના વિષયને એ ક્યારેય હળવો નથી બનવા દેતા, પણ એમની નિરૂપણ-રીતિ તો હળવી જ હોય છે.

શ્રી ભાયાણીનો ગૌર દેહ, સુકલકડી બાંધો, ભૂરી આંખો, વાર્ધક્ય પહેલાં જ પ્રાપ્ત થયેલા સફેદ વાળ અને હૃદયની સ્વચ્છ છબી જેવું મોઢા પર મલકતું હાસ્ય વારંવાર જોવાં ગમે તેવાં છે. મારે એ સંશોધન કરવું છે કે શ્રી ભાયાણી ક્યારે ગુસ્સે થયા હતા !

જનક દવે

['સમર્પણ' પખવાડિક : 1964]

❁

બેભાન અવસ્થામાં પણ...

બાબુભાઈ સાહિત્યના રસિયા. ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાઓ પર અદ્‌ભુત પ્રભુત્વ. સંસ્કૃતમાં ભવભૂતિ અને કાલિદાસ તેમના પ્રિય કવિઓ. 'રુકમિણી-વિવાહ' સંસ્કૃતમાં એવું સરસ ગાય ને સમજાવે કે અમે તેમને વારંવાર તેની ફરમાઈશ કરીએ. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ છેલ્લામાં છેલ્લી કૃતિઓ સુધીનું વાંચન હોય. છેલ્લાં વરસોમાં શરીર ક્ષીણ થઈ ગયેલું, સ્મૃતિભ્રમ પણ થઈ જાય, ત્યારે એમને મળવા ગયેલો. તો કેમ જાણે શું સૂઝ્યું કે સ્વરાજની લડતનાં ગીતો સંભળાવવા માંડ્યા :

નહીં નમશે રે નહીં નમશે
નિશાન ભૂમિ ભારતનું !

લગભગ બેભાન અવસ્થામાં પણ દેશભક્તિનાં ગીતો એમને યાદ આવતાં. અંધકવિ હંસનું પેલું ગીત તો બહુ સુંદર રીતે ગાયું :

ટોપીવાળાનાં ટોળાં ઊતર્યાં !
ઊતર્યાં કાંઈ આથમણે ઓવારે રે,
પરદેશી ભૂખ્યાં ટોપીવાળાનાં ટોળાં ઊતર્યાં !

મોહનભાઈ પટેલ

❁

ઘસાઈ ગયેલાં મૂલ્યો

છેલ્લા થોડા દાયકાથી જાગતિક સ્તરે અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે ઘણાં બધાં પરિવર્તનો જોવા મળે છે. ઉદારતા, પરમતસહિષ્ણુતા, નિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા જેવાં મૂલ્યો ઘસાઈ ગયાં છે. પ્રજાસત્તાના સ્વાંગમાં સરમુખત્યારશાહી પરિબળોએ ફરી માથું ઊંચક્યું છે. એક જુદા પ્રકારની સામંતશાહીના વાતાવરણમાં આપણે જઈ પહોંચ્યા છીએ. એક જમાનામાં અંગ્રેજ રાજ્યતંત્રે ઠગ-પિંઢારાઓને પરાજિત કરી પ્રજાને સુખચેનની ભેટ ધરી હતી. આજે નવા પિંઢારા પ્રજાને પાયમાલ કરી રહ્યા છે ત્યારે આપણા શાસકો હસતાં હસતાં એ તમાસો જુએ છે.

રાજ્યની સત્તા અમર્યાદ રીતે વધતી રહી છે, એ જોઈને બીજાઓને પણ એવી સત્તાના ભોગવટાની ઇચ્છા જાગી છે. એ ધર્મસંસ્થાઓ, શિક્ષણસંસ્થાઓ પણ હોઈ શકે. એક જમાનામાં ધર્મસંસ્થાન આવી સત્તા હતી, પણ પછી તેનો હ્રાસ થવા માંડ્યો હતો. પરંતુ આજે હવે નર્મદ, દલપતરામ, કરસનદાસ મૂળજી, દુર્ગારામ મહેતા, નવલરામ પંડ્યા કરતાંય અધિક શક્તિ ધરાવતા સમાજસુધારકની જરૂર વર્તાય એટલી હદે સમાજમાં સડો વ્યાપ્યો છે. રાજકારણ બધાને ભરડો લઈને બેઠું છે.

પરંતુ આ વિવિધ શાસનોનાં ને તેમની સત્તાનાં મોહિની–સ્વરૂપો એવાં આકર્ષક છે કે સર્જકો સુધ્ધાં ઉત્તમ ભાવકો દ્વારા મળતી સ્વીકૃતિ કરતાં ધર્મ કે રાજ્યની સંસ્થા દ્વારા મળતી સ્વીકૃતિને ચઢિયાતી માની લે છે.

શિરીષ પંચાલ

[‘રૂપલબ્ધિ’ પુસ્તક : 2004]

❀

પોતે... જાતે...

પોતાને મળતા એકેએક પત્રનો પોતાની સહીથી સીધો જવાબ લખવાના આગ્રહી બાબુભાઈના સ્ટેનોગ્રાફર તરીકે પાંચ વરસ કામ કરવાની તક મને મળી હતી. કોઈને મુલાકાત આપવાની હોય તેની નોંધ રાજ્યના એ મુખ્ય મંત્રી જાતે પોતાની ડાયરીમાં લખતા, કોઈ નિમંત્રણ આવ્યું હોય તેનો જવાબ પોતે જ આપે ને ડાયરીમાં તે નોંધી લે. તમારે હવે આ ગામે આ કાર્યક્રમમાં જવાનું છે, એવું કોઈએ એમને યાદ કરાવવાનું રહે નહીં.

સચિવાલયમાં બપોરે 12-00એ ટપાલ આવે તેનાં કવર ખોલી, કાગળો વ્યવસ્થિત ગોઠવી કર્મચારી બાબુભાઈને પહોંચાડે એટલે તમામ ટપાલ પોતે જુએ. દરેક ટપાલ પર પૂરી સૂચના લખે કે કરવાની કાર્યવાહી બાબત નોંધ કરી, તારીખ નાખી ટૂંકી સહી કરે. બાકીની ટપાલ માટે સ્ટેનોને બોલાવીને ડિક્ટેશન આપે.

આઈ૦ એન૦ સૈયદ

શેરી સાથેનું સગપણ

સાવરકુંડલા મારું મૂળ વતન. 1938માં મારો જન્મ થયો ત્યારથી 1974માં અમદાવાદમાં આવ્યો ત્યાં સુધીનાં બધાં વર્ષો સાવરકુંડલામાં વીત્યાં. સાવરકુંડલામાં ‘આંબલી શેરી’ છે. એક જમાનામાં એ શેરીના નાકે આવેલાં ઘરમાં એક ઘેઘૂર આંબલી હતી. આંબલી શેરીમાં આવેલાં એક ધૂળિયા મકાનમાં મારો જન્મ થયો હતો.

હું પાંચેક વર્ષનો હોઈશ ત્યારે અમે એ મકાન છોડી બાજુમાં આવેલા સોનામાનાં મકાનમાં રહેવા ગયાં. આ મકાન જૂનું હતું, પણ સાવ ધૂળિયું નહોતું. સોનામા એમાં બે રૂપિયાના ભાડાથી રહેતાં. ઉપરની લગભગ ખાલી રહેતી મેડી અમને એમણે રહેવા કાઢી આપી હતી. આ આંબલી શેરીની ધૂળમાં મારી પહેલી પગલીઓ પડી. આ શેરીમાં ગરિયાની રમત માટે કે કોડીઓની રમત માટે ક્યાં-ક્યાં કૂંડાળાં કરતા, મોઈદાંડિયે રમતી વખતે ક્યાં-ક્યાં ગબ્બીઓ ગાળતા, કપેદુપે રમવા માટે ક્યાં-ક્યાં ગદ્દો ગાળતા – આ બધાં સ્થાનો આજેય ભૂલ કર્યા વગર બતાવી શકું. પ્રેમાનંદના અવતાર જેવા હરિશંકરબાપાના મુખે આ શેરીની ધૂળમાં બેસીને આખ્યાનો સાંભળ્યાં હતાં. આ શેરીની ગરબીએ સૌની સાથે મેં પણ મૂસાની રાહ જોઈ હતી. માથે બાલની કાળી ટોપી અને લેંઘો-ખમીસ પહેરેલો મૂસો મીઠી હલકે ગરબી ઉપાડતો ત્યારે આખી શેરીમાં ભક્તિનું પૂર ઊમટતું. શિયાળાની સાંજે વ્યાયામમંદિરેથી પાછો ફરું ત્યારે શેરીમાં દાખલ થતાં જ શેરીના નાકાની બરાબર સામે છેડે આવેલા સોનામાનાં ઘરની ઓસરીમાં ટિંગાડેલાં મોટાં ફાનસનું અજવાળું હજુય મારી આંખોમાં અકબંધ છે.

આ આંબલી શેરી એટલે એક આખું કુટુંબ ! એક આખી ને આખી શેરી કુટુંબની જેમ રહેતી હોય, તેની કલ્પના આવવી આજે મુશ્કેલ છે. શેરીમાં બ્રાહ્મણ, જૈન વાણિયા, વૈષ્ણવ વાણિયા, વાણિયા-સોની, પરજિયા સોની, કુંભાર, બાવા, બારોટ – બધી જ્ઞાતિના લોકો વસતા હતા. બધાંની આર્થિક સ્થિતિ વચ્ચે ખાસ્સું અંતર, પરંતુ સૌનાં હૈયાં એવાં મળેલાં કે એમાં ક્યારેય જ્ઞાતિ કે આર્થિક સ્થિતિની ઉચ્ચાવચતા આડે આવી નહોતી.

ઊંચાં ગૌર વર્ણનાં સોનામા નાની ઉંમરે વિધવા થયેલાં. સોનામાનાં વ્યક્તિત્વ માટે ‘ગરવું’ શબ્દ એની તમામ અર્થછાયાઓ સાથે બંધબેસતો થાય. ‘વેવિશાળ’ નવલકથા પહેલી વાર વાંચી ત્યારે એમાં આવતું ભાભુનું પાત્ર મને અદ્દલ સોનામા જેવું લાગ્યું હતું. સોનામા જાણે અમારાં દાદીમા. બાપુજીએ એકધારી ચાળીસ વરસ સુધી પુત્રવત્ એમની સેવા કરેલી. સોનામાએ અમને ભાઈબહેનોને બહુ લાડ લડાવ્યાં હતાં.

હેમકુંવરમા, મણિમા, રંભાકાકી, ચંપાકાકી, પ્રભાકાકી, કંસુબાફઈ, હરિફઈ, જેકુરબા, જીજીમા, રેવાભાભુ, હીરુભાભુ, મોંઘીભાભુ, ગંગામા, કુંવરમા, ધનબાઈફઈ

વગેરે શેરીનાં બીજાં સ્ત્રીપાત્રો. શેરીનાં પુરુષપાત્રો આખો દિવસ કામધંધે હોય; એમનો ઉપયોગ અમને બિવડાવવા માટે થતો. રુગનાથબાપા બપોરે જમવા માટે દુકાનેથી ઘરે આવે તો એમને દૂરથી જ જોતાં એમના પૌત્ર પતુ-મનુ જ નહીં, વડીલોની મના છતાં તડકામાં રમતા અમે સૌ આઘાપાછા થઈ જતા. અમને બાળકોને સહવાસ શેરીની બધી માતાઓનો. આ માતાઓએ શેરીનાં સૌ બાળકો પર અજસ્રધારે વાત્સલ્ય ઢોળ્યું હતું.

ગંગામા બાવા જ્ઞાતિનાં. એમની ડેલીમાં શંકરનું દેવળ અને કૂવો હતાં. કૂવેથી શેરીની સ્ત્રીઓ વાપરવાનું પાણી ભરતી. (પીવાનું પાણી તો નાવલી નદીમાં ગાળેલા વીરડામાંથી જ લવાતું.) દેવળમાં થતી સાંજની આરતીની ઝાલરના ડંકા કાનમાં હજુય પડઘા પાડે છે. આજેય કોઈ વાર સમી સાંજે કોઈ મંદિરમાંથી નગારાનો કે શંખનો ધ્વનિ સંભળાય છે ત્યારે મારા હાથ ગંગામાના દેવળના નગારાની દાંડી પીટવા માંડે છે. વ્યાયામમંદિરે જતો થયો એ પહેલાં રોજ સાંજે આરતીમાં હાજરી પુરાવી હતી. ઝાલર કે નગારું વગાડવા બાલમિત્રો વચ્ચે ખેંચાખેંચી ચાલતી. 'વહેલો તે પહેલો'ના ધોરણે ઝાલર-નગારું વગાડવા મળતાં. નાનાં બાળકો સળંગ તો વગાડી ન શકે, એટલે વારા પાડતા. ગંગામા આરતી કરતાં.

રેવાભાભુના પુત્રો-પૌત્રો મુંબઈ રહેતા. ઉનાળાના વૅકેશનમાં સૌ દેશમાં આવતા. (એ વખતે મુંબઈથી વતનમાં જવું એટલે દેશમાં જવું કહેવાતું.) રેવાભાભુનો એક પૌત્ર નટુ મારી ઉંમરનો અને મારો ખાસ દોસ્ત. રેવાભાભુનો પ્રેમ મને ખૂબ મળ્યો હતો. શેરીના છોકરાઓમાં કદાચ હું જ એકલો કશા કામ વગર પણ રેવાભાભુને ઘેર નિયમિત જતો. કાયમ કાંઈ ને કાંઈ ભાગ આપતાં. વાર-તહેવારે આ બ્રાહ્મણના દીકરાને વાપરવા પૈસા પણ આપતાં. પરંતુ આજે લાગે છે કે વારતહેવાર તો બહાનું હતું – બ્રાહ્મણપણું પણ બહાનું હતું – મૂળ વાત તો એક દાદીમાના વાત્સલ્યની જ હતી.

હીરુભાભુ નિઃસંતાન હતાં, સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતાં હતાં. એમના દિયરનાં સંતાનો હતાં, પણ હીરુભાભુના મારા તરફના વાત્સલ્યની વાત જ કાંઈ જુદી હતી. એ વખતે તો એવું લાગતું જ, પણ આજે આટલાં વરસો પછી પણ એમ જ લાગે છે. સાતેક વરસની ઉંમરે મને ટાઇફૉઈડ થયો હતો. બચવાની આશા નહીંવત્ હતી. એ વખતે આંખમાં આંસુ સાથે મારા માથે પોતાં મૂકતી, રાતોની રાત મટકુંય માર્યા વગર મારી પથારી પાસે બેસી રહેતી બે વ્યક્તિઓના ચહેરા મારી આંખ સામે એવા ને એવા તરવરે છે – એક ચહેરો છે બાનો ને એક ચહેરો હીરુભાભુનો.

ચંપાકાકી અને રંભાકાકી દેરાણી-જેઠાણી. ખૂબ સ્નેહભાવથી સાથે રહે. ચંપાકાકીનું અકાળ અવસાન થયું. પછીથી જમનકાકાએ બીજું લગ્ન કર્યું. ચંપાકાકીને સ્થાને આવેલાં પ્રભાકાકીએ ચંપાકાકીની બે દીકરીઓને ક્યારેય ઓછું આવવા દીધું નહોતું. શિક્ષક થયા પછી ર૦ વ૦ દેસાઈની વાર્તા 'ખરી મા' શીખવતો, ત્યારે મને

ચંપાકાકીની બંને દીકરીઓની ખરી મા બની રહેલાં પ્રભાકાકી અચૂક યાદ આવતાં. પ્રભાકાકી આનંદી પણ ખૂબ, કાયમ હસતાં-હસાવતાં રહે.

ધનબાઈફઈ બારોટ. કેટકેટલી વાર્તાઓ એમની જીભે ! કાળો પોશાક પહેરાવી, કાળા ઘોડા પર બેસાડી, દેશવટે મોકલાતા રાજકુમારની વારતા; પોપટના કાંઠલામાં જેનું મોત હતું એવા રાક્ષસની વારતા; નદીમાં તણાઈને આવેલો સોનેરી વાળ જોઈ, એ વાળવાળીને પરણવાની હઠ લઈને બેઠેલા અને પોતાનું ધાર્યું ન થાય ત્યાં સુધી તૂટીફૂટી ખાટલીમાં સૂઈ રહેતા રાજકુમારની વારતા – રાત્રે વાળુપાણી પત્યા પછી સોનામાના ફળિયામાં ધનબાઈફઈ વારતા માંડતાં. એક એક વારતા ઘણા દિવસ ચાલતી.

શેરીનો સ્ત્રીવર્ગ ધનબાઈફઈની વારતાઓનો શ્રોતાવર્ગ હતો. છોકરાઓમાં કદાચ હું એકમાત્ર શ્રોતા હતો. સ્ત્રીઓની હાજરીમાં ફેર પડે, પણ ધનબાઈફઈએ વારતા માંડી હોય અને હું હાજર ન હોઉં એવું બને જ નહીં ! ફરમાઈશ કરીને મને ગમતી વારતા – ખાસ કરીને સોનેરી વાળવાળીને પરણવાની હઠ લેતા રાજકુમારની વારતા – ધનબાઈફઈ પાસે કહેવડાવતો.

આંબલી શેરીના મિત્રો પોતપોતાના સંસારમાં ગોઠવાઈ ગયા છે. પ્રતાપ અને મનુ મોટા વેપારી છે. દલપત ગ્રામસેવક છે; કદાચ નિવૃત્ત થઈ ગયો હશે. દામુ ટેલિફોન ઑપરેટર છે, એય કદાચ નિવૃત્ત થઈ ગયો હશે. રેવાભાભુનો પૌત્ર નટુ મુંબઈ છે. બિઝનેસમાં સારી રીતે સેટ થયો છે. દીકરી ઇંગ્લૅન્ડમાં પરણાવી છે. 1958માં અમે છેલ્લા મળેલા. પછી એની ભાળ નહોતી. એક સંપાદિત પુસ્તકમાં મારા લેખ સાથે મારું સરનામું છપાયેલું નટુએ જોયું ને મને પત્ર લખ્યો. પછી પ્રત્યક્ષ મળ્યા. બે દિવસ સાથે રહ્યા. 'તને સાંભરે રે... મને કેમ વીસરે રે...'નો દોર ચાલ્યો હતો ! દિલીપભાઈ ડૉક્ટર છે, હજુ આંબલી શેરીમાં જ રહે છે. એ જ મકાનમાં રહે છે, અલબત્ત એ મકાન નવા રૂપેરંગે સજાવ્યું છે. સાવરકુંડલા જવાનું થાય છે ત્યારે દિલીપભાઈને અચૂક મળવાનું થાય છે. અમારા બાળપણથી અજાણ એવા કોઈ મિત્ર દિલીપભાઈને પૂછે કે, ''બોરીસાગરભાઈને તમે ક્યારથી ઓળખો ?'' ત્યારે લગભગ દરેક વખતે દિલીપભાઈ કહે છે, ''અમે ચડ્ડી નહોતા પહેરતા ત્યારથી.''

મારા શૈશવનો સમય ચોસલાં પાડી શકાય એવો થીજી ગયો છે – મારામાં. એમાંના એક ચોસલા પર લખ્યું છે : 'આંબલી શેરી – સાવરકુંડલા'. ઘણી વાર એવું થાય છે કે એક વાર આંબલી શેરીના એક-એક ઘરમાં જઈ મારા શૈશવને સૂંઘી આવું !

રતિલાલ બોરીસાગર

['સંબંધનાં સરોવર' પુસ્તક]

અમારે પણ દિલ છે...

મારા જેવા ગરીબો વતી આ દેશના નેતાઓને મારે એક અરજ ગુજારવાની છે : હા, અમે ગરીબ તો છીએ જ, પણ અમારે વિશે ભલા થઈને ઝાઝાં ચૂંથણાં ચૂંથશો નહિ. અમને મદદ કરવી હોય તો તેનાં ઢોલનગારાં વગાડ્યા વિના કરજો. અમારે પણ સ્વમાન છે, અને જેનીતેની પાસેથી હરકોઈ જાતની મદદ લેવી અમને રુચતી નથી. અમારે પણ સિદ્ધાંત જેવું કાંઈક છે. ગરીબ છું, પણ મને ગરીબ કહીને કોઈ દયા ખાય તે મને ગમતું નથી. મારે મારી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ પણ છે. હું માનું છું કે હંમેશને માટે હું ગરીબ રહેવાનો નથી. મારું મસ્તક હું ઊંચું રાખવા માગું છું. થોડીઘણી ભૌતિક સગવડો ખાતર થઈને કોઈ મને અણગમતી વસ્તુ કરવાનું કહે, તે મને કઠે છે. એના કરતાં તો હું ભૂખ્યો રહેવાનું પસંદ કરું. મારા સ્વમાનના ભોગે મારે કશું નથી જોઈતું.

અમારે ગરીબોને પણ એક દિલ છે, એક દિમાગ છે. અમારે પણ કેટલાંક મૂલ્યો છે. રોટી રળવા કાજે અમે સખત મજૂરી ભલે કરીએ. પણ અમારા આત્માને ભોગે અમારે કશા લાભ મેળવવા નથી.

હસીત હેમાણી

[‘સ્ટેઇટ્સમન’ દૈનિક]

❀

પતિનું સૌભાગ્ય

બાબુભાઈનાં પત્ની લીલાબહેનના અવસાન પ્રસંગે મેં તેમને કાગળ લખેલો તેનો બાબુભાઈએ જવાબ આપેલો તેમાંથી સમજાય છે કે કેટલું સુંદર તેમનું જીવન હતું. પત્રના અંશો ઉતારું છું :

44 વરસનો અમારો સહવાસ એક દિવસમાં જ પૂરો થઈ ગયો. અનેક કડવા-મીઠા અનુભવો વચ્ચે એકબીજાને સહારે અમે ટકી રહ્યાં.

એમની ઇચ્છા મુજબ સાથે જઈને મેં કદી ઘરેણું ન ઘડવા આપ્યું. આટલાં વર્ષમાં એમને માટે ત્રણ જ સાડી ખરીદી. નાટક-સિનેમા-હોટલના શોખ ન કરાવ્યા. જ્ઞાતિ-રિવાજમાં મેં એમને સાથ ન આપ્યો. છતાં અમે પ્રસન્ન દામ્પત્ય ભોગવ્યું. એમાં ભણેલા-ગણેલા કહેવાતા મારા કરતાં, ગામડામાં ઓછું ભણીને મારા જીવનમાં કૌમારવયે પ્રવેશ કરનાર એમનો હિસ્સો ઘણો મોટો છે. મારા જીવનને અનુરૂપ કરકસરિયું, ખડતલ, અગવડભર્યું જીવન પ્રામાણિક પ્રયત્નથી એમણે ઘડ્યું. વર્ષો સુધી મને અન્ન, વસ્ત્ર અને આશ્રય આપ્યો.

મેં 1938થી કાંતીને ખાદી પહેરવાનું શરૂ કરેલું. તે મારી ઇચ્છા અત્યાર સુધી એમણે પૂરી કરી. મરતાં પહેલાં મારે માટે સાત જોડી નવાં કપડાં તૈયાર કરી મૂકતાં ગયાં. બહારનું ન ખાવું, એવી મારી વૃત્તિને પોષવા ભાતભાતની વાનગીઓ શીખ્યાં અને મારી સ્વાદેન્દ્રિયને અંત સુધી પરિશ્રમપૂર્વક સંતોષતાં ગયાં. એવા પુણ્યાત્માનો સંગ મને 44 વર્ષ મળ્યો, એ મારું પરમ સૌભાગ્ય. આજે અમે કલેશ કરીએ છીએ તે ફક્ત અમારા ઘવાયેલા સ્વાર્થ માટે. બાકી એ તો સ્વસ્થતાથી મૃત્યુને ભેટ્યાં. બાબુભાઈનાં સ્મરણ

સુશીલાબહેન પ્રા૦ વૈદ્ય

આધુનિકતાનો એરુ આભડી ગયો છે

કપાઈ ગયાં છે મારાં ખેતરો, વચ્ચે પડી છે ઊભી સડક. ભરચક મકાઈમોલથી મલકાતાં એ ખેતરો વચ્ચે, રખવાળી કરવા દાદાએ બાંધેલા, ઊંચા છાપરિયા માળા ઉપર બેસીને અમે ભણતરના પાઠ ગોખતા ને ડોડા શેકી ખાતા. એ માળાનું ઉલાળિયું કરી મેલતી અને વગડાવાટે પડેલી કાળી નાગણ જેવી વળ ખાતી સડક ઉપરથી આજે તો ટનબંધ માલ લાદેલા ખટારા પસાર થાય છે. જે ખેતર વચ્ચે બે ભાઈઓ સાથે કામ કરતા હતા ને શેઢે બેસી બપોરનાં ભાતાં ખાતા હતા તે ખેતર વહેરાઈ ગયું. એક ખેતર ઓલી પા, એક આણી મેર. જુદા પડી ગયા બેઉ ભાઈઓ. ઉઘાડિયાં-ત્રિકોણિયાં કપાયેલાં ખેતરોમાં હવે મોલ લહેરાતા નથી, માળા બંધાતા નથી, નવી પેઢીનાં પોતરાં ત્યાં પાઠ કરતાં નથી ને ભાઈઓ ભેળા બેસીને ભાતાં ખાતા નથી. હું જોઈ રહ્યો છું વખતના ખેલ ને ભણી રહ્યો છું જીવતરના પાઠ.

બંધાઈ ગયો છે ડેમ મારી મહીસાગરને માથે. પુરાઈ ગયાં છે કોતરો. ધરતીના ખોળામાં આડાપડખે થયેલાં છેલ્લાં વૃક્ષોને તાણી ગયાં છે પાછલાં પૂર. ‘વૃક્ષો ગંધાય, વૃક્ષો ખાઉં’ કહેતો કોઈ શહેરી બકાસુર ધરણી ધમરોળતો ફરી રહ્યો છે. ડેમના ઉપરવાસમાંથી ઊઠી ગયાં છે ગામડાં. ભરખાતાં જાય છે જંગલો ને તૂટતી જાય છે ભેખડો. લુણાવાડાથી ઊંટ પર ઘરનું કરિયાણું ભરી લાવતો ધૂળો બારિયો એના ઊંટ સાથે જીવતરને વેચીને લમણે હાથ દઈને બેઠો છે, યમના તેડાંની રાહ જોતો. ભરચક નદીમાં બારેમાસ હોડી ફેરવીને ઘર-ગામ નિભાવતો રામજી હોડી મૂકીને ડુંગરો પાર ચાલ્યો ગયો છે. હોડી ખાલી હૈયા જેવી સૂનમૂન પડેલી છે ને ખાલીખમ નદીમાં રાક્ષસોનાં માથાં જેવી શલ્યાઓ બહાર આવી ગઈ છે. પાણીને વહેવાનું સાંભરે છે ને તડપતી માછલી જેવાં આ છટપટાતાં પાણી વહેવા માટે ઝાવાં નાખે છે. વઢાઈ ગયો છે મારો વગડો. બાંડો થઈ ગયો છે કોથળિયો ડુંગર. સમ ખાવા આપેલી એક કાચી નહેર સીમમાંથી એ રીતે વહે કે ઊંચાં ખેતરોને પાણી જ ન મળે... ને નીચાં ખેતરમાં એની ઝમણ એટલી કે ભોંય ભેજમાં લથબથ રહે. એટલે કશું પાકે જ નહીં. આવાં ઝમતાં પાણીએ સૂકવી નાખ્યાં છે અમારાં વૃક્ષો. એક વખતે પાણી વિના ટળવળતાં વૃક્ષો-ખેતરોને હવે ‘પાણી લાગ્યું’ છે ને એ સુકાઈ ગયાં છે. ગોરવાળો આંબો હોત ત્યાં હવે ખાડો બચી ગયો છે. લાડવો આંબો ઠૂંઠા જેવો ઊભો છે. ધણને પોરો ખાવાની જગ્યા નથી રહી. તળાવ પુરાયું ને વડલા વીંખાયા. લીમડા પાંખા પડ્યા.

બદલાઈ ગયું છે મારું ગામ. ત્યારે તો ચોમાસામાં લીલછાઈ જતી ટેકરીઓના ઢોળાવો ને સીમની લીલાશ જોતાં થતું કે મારો મલક રૂડોરૂપાળો છે. ને આજે ? સાપણ સડકો ને વેરી વીજળીના તાર મારા ગામમાં એક વરવું ‘વિલાયત’ લઈ આવ્યાં છે. શહેર મારી ધૂળિયા શેરીઓમાં ડોકાવા લાગ્યું છે. પડસાળો પડી ભાંગી

છે ને ગાલ્લાં પછીતમાં મુકાઈ ગયાં છે. બળદો વેચાઈ ગયા છે. ટ્રેક્ટરો ખેતરો ખેડે છે. હવે બાજરી-મકાઈના જમાના જ ગયા. રોકડિયા પાક લેવાના, ને ખાવાનાં ધાન બજારથી લાવવાનાં. ખાવાનાં અન્ન પકવવાં મેલીને કણબી વરિયાળી વાવે છે – દૂરના મલકને મુખવાસ સારુ. દવાઓ છાંટીને ઝેર પકવવામાં લોકો માહેર થયા છે. હું કોઈ પરાયા મુલકમાં આવ્યો હોઉં એમ પેલી ધૂળી નિશાળને, બાવરો બનીને, આધાર પામવા શોધું છું.

ચૂંટણીએ વાવેલાં વેરઝેરનાં બીજ રાતોરાત વાડવેલા થઈને વધતાં જાય છે. ટીવીમાં મેચ ચાલે છે ત્યારે પ્રૌઢો પણ રન પૂછે છે ને 'વડો પ્રધાન નરસીરાંમ ? મારો હાળો મેંઢો સે'–થી લૈને રોજના રાજકારણની વાતો કરે છે. ગામની નેંહાળમાં આવેલી નવી મ્હેતીને મોટ્યિારો જોવા જાય છે. ગામમાં વધુ ટીવી ચેનલો સારુ ડિશ લાવવા ફાળો ઉઘરાવાય છે. વૃક્ષો કપાઈ ગયાં છે, નદી નથાઈ ગઈ છે... સીમ સૂની પડી છે.

એકવીસમી સદીનો એરુ મારા ગામને આભડી ચૂક્યો છે.

મણિલાલ હ૦ પટેલ

['સમકાલીન' દૈનિક : 1998]

બાપુ અમર રહો !

એનું જીવનકાર્ય અખંડ તપો
અમ વચ્ચે બાપુ અમર રહો !
એના જીવનમંત્ર સમો ચરખો
પ્રભુ, ભારતમાં ફરતો જ રહો !
અમ જીવનમાં અમ અંતરમાં
એની ઉજ્જ્વલ જ્યોત જ્વલંત રહો !
અમ દેશનાં દૈન્ય ને દુર્બળતા
એની પાવક આતમજ્વાળ દહો !
એનો સત્યનો સૂર્ય સદાય તપો
અમ પાપ-નિરાશાના મેલ દહો !
એનાં પ્રેમ-અહિંસાનાં પૂર પ્રભો
અમ ભારતના સહુ ક્લેશ વહો !
એણે જીવતાં રામ સદાય રટ્યા,
એ તો 'રામ' વદીને વિદાય થયા;
લઘુ માનવમાં મહિમા ભરવા
નિજ લોહી અશેષ વહાવી ગયા.

જુગતરામ દવે

ધનવાન કોણ !

અમારા ઉદ્યોગ ભારતી ટ્રસ્ટની ગોંડલમાં મિટિંગ હોય ત્યારે મોટે ભાગે પ્રમુખ બાબુભાઈની હાજરી નક્કી હોય. આવી એક મિટિંગ માટે તેમને માટે ગાડી મોકલવાનું મેં જણાવ્યું. પરંતુ તેમણે ના પાડી ને કહ્યું કે હું કોઈ સથવારે કે મારી રીતે સમયસર પહોંચી જઈશ.

પછી આવ્યા ત્યારે કહે, તમે મારે માટે ગાડી મોકલત, તો કેટલી કિંમતની ગાડી મોકલવાના હતા ? એ વખતે સંસ્થા પાસે સેકન્ડહેન્ડ ફિયાટ ગાડી હતી, જેની કિંમત રૂ૦ 25,000 મેં જણાવી. જવાબમાં બાબુભાઈ કહે, "ત્યારે હું તો પાંચ લાખ રૂપિયાની ગાડીમાં આવી પહોંચ્યો ! બોલો, ધનવાન હું કે તમે ?" એ રીતે, ગાંધીનગરથી ગોંડલ એસ૦ ટી૦ બસમાં આવ્યાની વાત એમણે હસવામાં ઉડાવી દીધી.

બાબુભાઈ 1963માં ગુજરાત ખાદી ગ્રામોદ્યોગ બોર્ડના પ્રમુખ નિમાયા હતા. બોર્ડના સચિવ મનુભાઈ બક્ષી પાસે હું એક વાર બેઠો હતો ત્યાં મુખ્ય વહીવટી અધિકારી આવીને કહે, "આપણાં કેટલાંક દફ્તરોમાં ઘડિયાળો થોડી આગળ-પાછળ રહેતી હોય છે. તેને એક સરખા સમયે મૂકવાની જરૂર છે. તો કઈ ઘડિયાળને સ્ટાન્ડર્ડ ગણવી ?" ત્યારે મનુભાઈએ સૂચવ્યું કે બોર્ડના પ્રમુખ બાબુભાઈનો ઑફિસમાં આવવાનો સમય સાંજના ચારનો છે. બાબુભાઈ બરાબર ચારને ટકોરે આવી પહોંચતા હોય છે. એ સમય મુજબ બધી ઘડિયાળો મેળવી લેવી."

હરગોવિંદ પટેલ

ધૂન

સાથે રમીએ, સાથે જમીએ,
સાથે કરીએ સારાં કામ;
કામય રહેજો આપણી સાથે,
ઘટ ઘટ વસતા શ્રી ભગવાન.
ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

જુગતરામ દવે

હું વિચરીશ જગ મોજાર કરુણા-ધાર સદા રેલવતું,
હું કરીશ ભોમ તરબોળ સલિલ-હિલ્લોળ હેતથી ઢળતું.૦૦૦
હું સુણું દૂરથી મહાસિંધુનું ગાન, કોઈ નવ રોકો !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના બંગાળી પરથી]

કોણ કેદી, કોણ મુક્ત ?

લંડનની જેલના એક કેદીની વાત છે. ઇરવીન જેમ્સ નામનો કેદી 15 વર્ષની જેલ ભોગવે છે. જેલમાં એક ધર્મગુરુની પત્ની મેડમ ગ્રેસ કેદીઓને ભણાવવા આવે છે. ઇરવીન જેમ્સ કિશોર વયે ગુનો કરીને આવ્યો છે. તે જેલમાં બેઠાં કૉલેજની એક્ષટર્નલ પરીક્ષા આપે છે. પાદરીની પત્ની તેને મોપાસાં અને દોસ્તોયેવસ્કીનાં પુસ્તકો આપે છે; પ્રેરણા આપે છે કે તું પત્રકાર બન, 'ગાર્ડિયન' નામના અંગ્રેજી દૈનિકમાં લેખો લખ. 'ઓપન યુનિવર્સિટી'માં ઇરવીન જેમ્સ થોડું પત્રકારત્વ ભણ્યો અને જેલમાં બેઠો. 'ગાર્ડિયન'નો એ હવે જેલ કોરસપોન્ડન્ટ બન્યો છે, સમાજ અને સરકારને ધધડાવે છે. તેના લેખોનું પુસ્તક પણ પ્રગટ થયું છે : 'એ લાઇફ ઇનસાઇડ જેલ : એ પ્રિઝનર્સ નોટબુક'.

એક બાજુ જેલમાં બેસીને લંડનનો કેદી મુક્ત પત્રકારત્વ ચલાવે છે અને ભારતમાં મુક્ત પત્રકારોમાંથી મોટા ભાગના સરકારના કે ઉદ્યોગપતિઓના કેદી બન્યા છે. પત્રકારો દાઉદ ઇબ્રાહીમ અને પોલીસ ઑફિસરોના હપ્તા ખાનારા થયા છે. બ્રિટિશ જમાનામાં સ્વતંત્ર રીતે કંઈ લખવું તે જેલનિવાસ નોતરવા બરાબર હતું. 1912 આજુબાજુ એટલે કે 93 વર્ષ પહેલાંની વાત છે. એ વખતે આજનું 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' અને બીજા અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો અંગ્રેજોના હાથમાં હતાં. તેમાં બ્રિટિશ સરકારની ખુશામતો થતી રહેતી.

1912માં મુંબઈ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની ચૂંટણી હતી. તે વખતે સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવનારા સર ફિરોજશા મહેતા ફરીથી ચૂંટણી ન જીતે માટે અંગ્રેજોએ 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' દ્વારા ફિરોજશા વિરુદ્ધ ઝેરી પ્રચાર શરૂ કર્યો. તે સમયે લોકમાન્ય ટિળક, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે અને દાદાભાઈ નવરોજીને લાગ્યું કે રાષ્ટ્રીય ભાવના ફેલાવવા એક અંગ્રેજી અખબાર હોવું જોઈએ. અંગ્રેજી અખબારો જ ઠેઠ દિલ્હી સુધી ફફડાટ ફેલાવી શકે. 1913ના માર્ચ મહિનામાં 'બૉમ્બે ક્રોનિકલ' શરૂ થયું ત્યારે 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' ચાર આને વેચાતું. 'બૉમ્બે ક્રોનિકલે કિંમત ફક્ત એક આનો રાખી.

'બૉમ્બે ક્રોનિકલ'ના તંત્રી તરીકે અંગ્રેજ વીર હોર્નિમને બ્રિટિશરોનાં કાળજાં બાળી નાખે તેવા તંત્રીલેખો લખવા માંડ્યા. 'બૉમ્બે ક્રોનિકલ'ની નકલો લંડનમાં આયાત કરવા પર પ્રતિબંધ મુકાયો. બ્રિટિશ સરકારના ભારતીય ઑફિસરો કે લશ્કરના સૈનિકોને હુકમ થયેલો કે કોઈએ 'બૉમ્બે ક્રોનિકલ' વાંચવું નહીં. ત્યારે છાપું કાઢનારે સરકારમાં રૂ. 10,000ની ડિપોઝિટ ભરવી પડતી. બ્રિટિશ સરકારને હાનિ થાય તેવું લખાણ કે રિપોર્ટ છાપનારની ડિપોઝિટ જપ્ત થતી. હોર્નિમનનાં લખાણોથી બ્રિટિશ સરકાર એટલી બધી ડરી ગઈ કે તેને ઇંગ્લૅન્ડમાં મોકલી દીધા. વીર નરિમાન કે લોકમાન્ય ટિળક કે હોર્નિમન એ બધા પત્રકાર કે દેશનેતા તરીકે

બ્રિટિશ સત્તાધીશો સામે ત્રાડ નાખતા. આજના કેટલાક અખબારનવેશો પોતાના જ પિંજરામાં પુરાયેલા શિયાળો છે, તેને ઉદ્યોગપતિઓ કે રાજકારણીઓએ પોતે કરેલા શિકાર પછીનાં જાહેરખબર બ્રાન્ડનાં હાડકાં પીરસે છે. ટી૦ વી૦ ચેનલોના માલિકો તે હાડકાંને ચાવ ચાવ કરીને સંતુષ્ટ રહે છે.

આજે દિલ્લીમાં પત્રકારો કરોડપતિ થઈ ગયા છે. અમે 25 વર્ષો પહેલાં બહારગામ રિપોર્ટિંગ માટે જતા, તો અમારા સામયિકના ગુણગ્રાહી વાચકોને ઘરે ઊતરતા, થર્ડ ક્લાસ ટ્રેનની સફર કરતા. આજે પત્રકારો ફાઇવસ્ટાર હૉટલમાં ઊતરે છે. વડા પ્રધાન સાથે જેટ વિમાનમાં સરકારને પૈસે પરદેશની સફર કરે છે.

વાચકોએ સતત ચારે કોર ચર્ચાપત્રો કે તંત્રીને પત્રો લખીને સ્થાપિત હિતો અને સ્વાર્થી રાજકારણીઓ સામે આક્રોશ ઉઠાવવો જોઈએ. માત્ર પત્રકારો જ શું કામ પત્રકારત્વ કરે ? પત્રકારિતાનું શસ્ત્ર વાચકો પણ વાપરે. જેના નામનું 'પુલીત્ઝર પ્રાઇઝ' અમેરિકામાં મશહૂર છે તેમણે 1907માં પોતાની નિવૃત્તિ સમયે પત્રકારોને શીખ આપેલી. જોસેફ પુલીત્ઝરના પ્રેરણાદાયી શબ્દો આ રહ્યા :

''પ્રગતિ અને સુધારા માટે હંમેશાં સંઘર્ષ કરો. અન્યાય અને ભ્રષ્ટાચારને કોઈ દિવસ સહન ન કરો. તમામ રાજકીય પક્ષોના પીઠ્ઠુઓ અને દંભી લોકો સામે હંમેશાં લડો, તેને ખુલ્લા કરો. કોઈ પણ પક્ષના વાજિંત્ર ન બનો. જનતાનું ધન લૂંટનારાને ખુલ્લા પાડો. ગરીબો સાથેની સહાનુભૂતિમાં કદી જ દરિદ્ર ન બનો. માત્ર સમાચારો જ છાપીને સંતોષ ન માનો. જનતાના કલ્યાણ માટે વારંવાર યોગદાન આપો. ખોટું બનતું હોય તેના ઉપર હુમલો કરતાં ન ડરો. જો કોઈ પોતાની એકહથ્થુ સત્તા જમાવવા કોશિશ કરે તો ખાસ કઠોર હુમલો કરો. કલમનું શસ્ત્ર તમારા હાથમાં છે. એ શસ્ત્રનો બરાબર ઉપયોગ કરો. તેને વટાવી ન ખાઓ.''

કાન્તિ ભટ્ટ

['દિવ્ય ભાસ્કર' દૈનિક : 2004]

ખરો કમાલી !

સિંધુથી ઠેઠ આભ-અટારી ગુપચુપ ચડ્યાં'તાં વારિ,
ગાજવીજની ધમાલ ભારી, આજ અજબ સવારી !
કેમ વારિ ખારાં ખારાં
થઈ ગ્યાં મીઠી જલધારા ?
એ તો સાહેબ ખરો કમાલી,
મારો સાહેબ ખરો કમાલી !

રક્ષા દવે

વિરલ ગુણાઢ્યતા

અભ્યાસની ઉજ્જ્વળ કારકિર્દી પછી ધંધાવ્યાપારમાં જે જઈ શક્યા હોત, તે વૈકુંઠભાઈ લ૦ મહેતાનું ખેંચાણ પહેલેથી સામાજિક અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ તરફ હતું. તે જમાનાના મુંબઈ ઇલાકામાં સૌથી ટોચની ગણાતી બૉમ્બે પ્રોવિન્શિયલ કૉ-ઑપરેટીવ બૅન્કમાં તે 1913માં જોડાયા, આગળ જતાં મેનેજિંગ ડિરેક્ટરના પદે પહોંચ્યા, અને કુલ 33 વરસ સુધી તેમણે ત્યાં કામ કર્યું. સહકારી પ્રવૃત્તિને તેમણે પોતાના જીવનના એક મિશન તરીકે સ્વીકારી હતી. હરિજનોના ઉદ્ધારને લગતા આંદોલનમાં એમણે 30 વરસથી વધુ સમય લગી સેવા આપેલી. ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગની પ્રવૃત્તિ સાથે પણ તેઓ ગાઢપણે સંકળાયેલા રહેલા અને ગાંધીજીનો આદર મેળવી શકેલા. સહકારી તેમ જ સામાજિક ક્ષેત્રે તેમણે વરસો સુધી બજાવેલી સેવાની કદરરૂપે અંગ્રેજ સરકારે તેમને 1916માં કૈસરે હિન્દનો રજત ચંદ્રક, અને આગળ જતાં સુવર્ણ ચંદ્રક પણ અર્પણ કરેલો. પણ 1920માં સરકારે અખત્યાર કરેલી દમનનીતિના વિરોધમાં વૈકુંઠભાઈએ બંને ચંદ્રકો સરકારને પરત કરેલા.

પોતાની ઘણી અનિચ્છા છતાં, ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈના આગ્રહને વશ થઈને વૈકુંઠભાઈ 1946માં મુંબઈ રાજ્યના કૉંગ્રેસી પ્રધાનમંડળમાં જોડાયેલા. નાણામંત્રી તરીકે છ વરસ કામ કરીને એક કુશળ અર્થનિષ્ણાત તરીકે એમણે સારી નામના મેળવી હતી. પ્રગાઢ વિદ્વત્તા, ઊંડી કાર્યનિષ્ઠા, અપૂર્વ નમ્રતા, મિતભાષિતા અને આદરપ્રેરક પવિત્રતા : આવી તેમની ગુણાઢ્યતા ગુજરાતમાં તો શું – ભારતભરમાં વિરલ ગણાઈ છે.

પરમાનંદ કું૦ કાપડિયા

❁

તેં જે નથી કહી એ બધી વાત યાદ છે :
તેં જે કહી એ વાતનું કોઈ સ્મરણ નથી !

સુરેશ દલાલ

❁

દીકરી વ્યોમની વાદળી રે, દેવલોકની દેવી;
જોઈ-ન-જોઈ વહી જતી રે વનપંખણી જેવી.

દામોદર બોટાદકર

❁

દીવડાની જ્યોત થકી આંજી લીધી આંખડી,
કાજળનું શું રે હવે કામ ?

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

વેદનાનો ભાર

એક લાખ રૂપિયાનું જ્ઞાનપીઠ પારિતોષિક મેળવનાર કન્નડ સાહિત્યકાર શિવરામ કારંત પોતાની ભાષાના આગેવાન નવલકથાકાર છે એટલું જ નહીં, બીજાં અનેક ક્ષેત્રોમાં એમણે સિદ્ધિ મેળવેલી છે. જીવનના ચોથા દાયકામાં એમણે બાળકો માટેનો એક બહુખંડી જ્ઞાનકોશ બહાર પાડેલો. આગળ જતાં સામાન્ય માનવી માટેનો એક વિજ્ઞાનકોશ પણ એમણે પ્રગટ કર્યો. યક્ષજ્ઞની પ્રાચીન નૃત્ય-નાટિકાની પુનઃસ્થાપના માટે તો એમણે અદ્ભુત કામ કરેલું છે, અને પગે ઘૂઘરા બાંધી સન્નિવેશ ધારણ કરી રંગમંચ પર તેઓ રજૂ થયેલા છે.

પચાસેક નવલકથાઓ ઉપર જેમની કીર્તિનાં મંડાણ થયેલાં છે એવા કારંતની પહેલવહેલી મહત્ત્વની કૃતિ હતી ‘ચોમાના ડૂડી’ (1933), જેની ઉપરથી ચાર દાયકા બાદ ઊતરેલી ફિલ્મ ભારે પ્રશંસા પામેલી. જેને પોતાનો ગણી શકાય તેવો જમીનનો એકાદ ટુકડો મેળવવાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કર્યા વિના જ મરણ પામનાર એક હરિજન ગણોતિયાની એ વેદનામય કથા છે. એ લખતાં પહેલાં ગામડાંમાં ત્રણેક માસ ગાળીને કારંતે લોકોની હાલતનો અભ્યાસ કરેલો. લગભગ દર વરસે એમની એક નવી નવલકથા બહાર પડતી રહે છે, તેમાં ‘બેટ્ટાડા જીવા’ (પહાડનું સંતાન) નામની નાનકડી નવલકથા એમની ઉત્તમ કૃતિ ગણાય છે. ઘણીખરી નવલકથાઓની પશ્ચાદ્ભૂમિકા કાનડા જિલ્લાનાં મેઘછાયાં જંગલો અને હરિયાળા સાગરકાંઠાની હોય છે.

જ્ઞાનપીઠ પારિતોષિક એમને મળ્યું પછી એક મુલાકાતમાં કારંતે કહેલું : “જીવનને હું જેટલું વધારે નિહાળું છું તેટલું તેના ઊંડાણ તથા વૈવિધ્ય કાજેનું અને મારા પોતાના અજ્ઞાન અંગેનું વધુ ને વધુ વિસ્મય હું અનુભવું છું. જીવનમાં જે શુભ છે તે મને આનંદ આપે છે, નરસું પીડા કરાવે છે. મોટે ભાગે તો હું જીવનની વેદનાનો અનુભવ કરતો રહું છું. મારા જમાનાની અવનતિ હું નિહાળું છું ત્યારે હવે પછીની પેઢી માટેની કરુણાથી મારું હૃદય દ્રવી ઊઠે છે. ઊંડી વેદનામાં હું જીવું છું, અને મારો ભાર હળવો કરું છું સાહિત્ય વાટે.”

[‘ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી ઑફ ઇન્ડિયા’ અઠવાડિક]

❁

અમે આજ એવીય ઘટના નિહાળી :
ગઈ ફૂલ-ભારે ખરી એક ડાળી !

અમૃત ‘ઘાયલ’

❁

પગારવધારાનો અસ્વીકાર !

હું અહમદનગરના સીતારામ સારડા વિદ્યાલયમાં માધ્યમિક શિક્ષક છું. 1994થી હું નોકરી કરું છું. મહારાષ્ટ્ર સરકારે તાજેતરમાં જ રાજ્યના કર્મચારીઓ માટે પાંચમા પગારપંચની ભલામણો લાગુ કરી છે. આ પગારપંચે સૂચવેલું પગારધોરણ (5500-7000) મને આપવું નહીં; હું જૂના પગારધોરણ (1400-2600) અનુસાર કામ કરવા ઇચ્છું છું, એમ હું મુખ્ય મંત્રીને સોગંદનામા પર લખી આપું છું.

પાંચમા પગારપંચ દ્વારા મળતા બધા પ્રકારના લાભ નકારવા પાછળની મારી ભૂમિકા આ પ્રમાણે છે :

અત્યારે આપણો દેશ આર્થિક આપત્તિમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. આ દેવાદાર દેશે દર વર્ષે વ્યાજપેટે અબજો રૂપિયા ચૂકવવા પડે છે. દેશની આવકની લગભગ પોણા ભાગની રકમ પગાર અને વહીવટ પાછળ ખર્ચાય છે. તેને કારણે વિકાસકાર્યો અટકી પડ્યાં છે. એટલે આર્થિક પરિસ્થિતિ સુધારવી હોય તો પગારપેટે થતા ખર્ચ પર કાપ મૂકવાનું ખૂબ જરૂરી છે. પગારકપાતની શરૂઆત હું મારા પોતાનાથી કરવા ઇચ્છું છું.

પગારવધારાની માગણી માટે આપવામાં આવતું મોંઘવારીનું કારણ વિચારણીય હોય તોપણ દેશમાં ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા કરોડો બાંધવો અતિશય ઓછી આવકમાં જીવન ગુજારતા હોય ત્યારે આપણે પોતાના બધા પ્રશ્નો આ ગરીબ બાંધવોના સંદર્ભમાં તપાસવા જોઈએ. જ્યાં માણસો ભૂખમરાનો ભોગ બનતા હોય તેવા આ દેશમાં અર્ધપેટે જીવતા લોકોની સરખામણીમાં આપણે ખૂબ સુખી જીવન વિતાવીએ છીએ; એટલે એ લોકોના ઉદ્ધાર માટે બંધુત્વની ભૂમિકાએથી આપણે પગારવધારાનો ત્યાગ કરીએ તે જરૂરી છે.

દેશમાં કરોડો રૂપિયાનાં કૌભાંડો થતાં હોય, રાષ્ટ્રપતિ, ન્યાયાધીશો, ધારાસભ્યો અને મંત્રીઓ ખૂબ તગડાં ભથ્થાં મેળવતાં હોય, મોટા પ્રમાણમાં પૈસા ઉડાવવામાં આવતા હોય, ત્યારે દેશનો વિચાર માત્ર આપણે જ શા માટે કરવો ? – આવો સવાલ કેટલાકના મનમાં થાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ કોઈ પરિવારમાં પતિ દારૂડિયો હોય, સંતાનો કુમાર્ગે ચઢેલાં હોય, તો તેમાં ગૃહિણી પતિ કે સંતાનોની જેમ વર્તતી નથી. તે કરકસર કરીને પતિ અને સંતાનોને ઠેકાણે લાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આજે બરાબર આ જ ભૂમિકા આપણે કર્મચારીઓ લઈએ તે જરૂરી છે. તિજોરી ખાલી કરવાની સ્પર્ધામાં જો આપણે રાજકારણીઓની હારોહાર ઊભા રહીશું તો તેમની પાસેથી જવાબ માંગવાનો અધિકાર આપણે ગુમાવી બેસીશું. એટલે પગારવધારો નકારીને એ ત્યાગના નૈતિક બળે રાજકારણીઓ તેમજ ઊંચા હોદ્દા ધરાવતા નોકરશાહો દ્વારા થતી પૈસાની ઉડાઉગીરી અને કાળાં નાણાં પર કાબૂ

રાખવો શક્ય બનશે.

આપણા દેશનો ઉચ્ચ વર્ગ દેશની સમસ્યાઓ વિશે ઉદાસીન છે અને નિમ્ન વર્ગ અસંગઠિત છે. આ પરિસ્થિતિમાં ક્રાન્તિની શરૂઆત મધ્યમવર્ગે જ કરવી રહી. રાજ્યકર્તાઓને દોષ દેવાથી પ્રશ્નનો ઉકેલ આવશે નહીં. કરકસરની શરૂઆત અધ્યાપકો તેમ જ બૅન્કોના કર્મચારીઓએ પગારવધારો નકારીને કરવી જોઈએ. આવા નૈતિક આંદોલન દ્વારા જ મોટા પગાર લેતા સહુ લોકો સુધી કરકસર અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો સંદેશ પહોંચશે, એવો મને વિશ્વાસ છે.

પગારવધારો નકારવા પાછળની ભૂમિકા રજૂ કરતા સોગંદનામાની નકલ હું રાષ્ટ્રપતિ, પ્રધાનો, રાજ્યપાલ અને મુખ્ય મંત્રીને મોકલીને તે બધાને પણ પગારમાં કાપ મૂકવાની હાકલ કરું છું, અને સાથે જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોને પણ વિનંતી કરું છું કે તેઓ તેમના પક્ષની વિચારધારામાં માનતા કર્મચારીઓને આવી હાકલ કરે.

આ નિર્ણય દ્વારા હું કોઈ મોટો ત્યાગ કરી રહ્યો છું એવો મારો દાવો નથી. દેશની સમસ્યાઓની સરખામણીમાં આ અત્યંત ક્ષુલ્લક વાત છે. પણ દેશના સર્વ સરકારી કર્મચારીઓ, અધ્યાપકો અને બૅન્ક કર્મચારીઓને હું નમ્ર પ્રાર્થના કરું છું કે તે બધાંએ રાષ્ટ્રને નજર સમક્ષ રાખીને પગારવધારાનો અસ્વીકાર કરતું સોગંદનામું રજૂ કરીને રાજ્યકર્તાઓને પણ હાકલ કરવી.

હેરંબ કુલકર્ણી (અનુ૰ સંજય શ્રી૰ ભાવે)
['સાધના' અઠવાડિક : 1998]

❁

અશ્રુ પછીના સ્મિતનું આ દશ્ય તો જુઓ !
વર્ષા પછીનો જાણે કે પહેલો ઉઘાડ છે.

બરકત વીરાણી, 'બેફ઼ામ'

❁

કર્યું તેં વ્હાલ, તો સુંદર બની જવાયું છે.

રમેશ પારેખ

❁

અહીંયાં ઉજાગરાની નયનમાં રતાશ છે,
ને આભમાં છવાય છે લાલી સવારની.

બરકત વીરાણી, 'બેફ઼ામ'

❁

ટટ્ટાર ચાલવાની કેળવણી

દરિયાકિનારાના પ્રદેશની માછણ કેવી સુંદર ચાલે ચાલે છે ! માથે માછલીનો ટોપલો ઉપાડવાનો હોવાથી તેની ગરદન અને ખભા સીધાં રહેવા ટેવાઈ જાય છે. ગામડાંમાં કૂવાનાં પાણી સીંચનારી પનિહારીઓ પણ માથે હેલ ઉપાડતી હોવાથી તેની ગરદન તથા બરડાનો મરોડ સુશોભિત રહે છે. ભરવાડ-રબારી સ્ત્રીઓ દૂધની તામડી માથે મૂકી કેવી દમામદાર ચાલે ચાલે છે ! તેવી ચાલને લીધે સ્ત્રી દૃઢ ચારિત્ર્યની અને આત્મવિશ્વાસવાળી જણાય છે. શહેરી સ્ત્રીને માથે કશું જ ઉપાડવું પડ્યું નથી – ચિંતાના ભાર સિવાય ! પણ તેથી તો ખભેથી તે એવી વળી જાય છે કે જાણે વાંસામાં ખૂંધ ન નીકળી હોય ! તેથી તે ડરકુ, બીકણ અને નિર્માલ્ય જણાય છે. કન્યાઓને નાનપણથી સીધી ને ટટ્ટાર ચાલે ચાલવાનું શીખવવું જોઈએ. ઇંગ્લૅન્ડમાં રાજકુટુંબ અને અમીર-ઉમરાવની કન્યાઓને માથે ભારે ડિક્શનેરી જેવી ચોપડીઓ મૂકી ચાલતાં શીખવે છે, જેથી તે ગર્વથી માથું અધ્ધર રાખી ટટ્ટાર ચાલે ચાલવા ટેવાય. દેહસૌંદર્યનો વિચાર કરીએ ત્યારે ચાલવાની રીત અને અંગમરોડનો પણ ખ્યાલ રહેવો જોઈએ. નવું અને સારું ગ્રહણ કરવા જતાં જૂનાનું જે સારું હોય તે ગુમાવી ન બેસીએ, એનું ધ્યાન સુંદરીઓએ રાખવું ઘટે.

વિનોદિની નીલકંઠ
['ગુજરાત સમાચાર' દૈનિક]

"ટાઇપિસ્ટ ?"

હર્બર્ટ હૂવર નામનો જુવાન અમેરિકાની એક યુનિવર્સિટીમાંથી ઇજનેરની પદવી લઈને બહાર આવ્યો. તેનો વિચાર ખાણના એન્જિનિયર થવાનો હતો. શુક્રવારે સવારે એક ખાણના વ્યવસ્થાપકને તે નોકરી માટે મળ્યો. વ્યવસ્થાપકે કહ્યું, "અમારે તો એક ટાઇપિસ્ટની જરૂર છે. તમે એ કામ માટે તૈયાર છો ?"

"ટાઇપિસ્ટ ?" જુવાન બોલ્યો. પછી જરાક થંભીને તેણે કહ્યું, "ઠીક છે. હું એ કામ કરીશ. આવતા મંગળવારે સવારે હું કામે લાગી જઈશ."

મંગળવારે સવારે જુવાન પોતાના કામે બરાબર હાજર થઈ ગયો. વ્યવસ્થાપકે તેને પૂછ્યું, "તમે મંગળવારથી આવવાનું શા માટે નક્કી કર્યું ? એની પાછળ કશો હેતુ હતો ?"

જુવાને જવાબ દીધો, "જી હા, ચાર દિવસ મને મળ્યા, તેમાં એક ભાડુતી ટાઇપરાઇટર લઈને હું જરૂરી ટાઇપિંગ શીખી ગયો છું."

આગળ જતાં યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સના રાષ્ટ્રપતિ બન્યા તે આ જ હર્બર્ટ હૂવર.

મુકુલ કલાર્થી

એ શીંગ-ચણાના દાણા !

મારી મા કહેતી હતી કે, "દીકરા મારા ! દીકરીઓ તો નસીબદારના ઘરે જ હોય." અને રૂમાએ મને મોડેમોડેય નસીબદાર ઠેરવ્યો હતો. યાસીન અને મોહસીન, બે દીકરાના જન્મ પછી દીકરી રૂમા જન્મી હતી.

રૂમા નાનપણમાં ઘરઘર રમતી. નાનાં નાનાં વાસણોથી પોતાનું અલાયદું રસોડું સજાવતી. મારા માટે એ એકલા પાણીની ચા બનાવતી ત્યારે આસપાસ ઘણું ઢોળાતું. ઘરમાં કચ્ચરઘાણ કરવા બદલ નજમા એને વઢતી, ત્યારે હું રૂમાના હાથની બનેલી જૂઠમૂઠની ચા ટેસથી પીતો !

રૂમા સ્કૂલે જતી ત્યારે પોતાના નાસ્તામાંથી થોડો ભાગ બચાવીને મારે માટે ઘેર લઈ આવતી. એના શીંગ-ચણામાંથી પાંચ-પચીસ દાણા પોતાના ફ્રોકના ટચૂકડા ખીસામાં એ ઘરે લઈ આવતી અને મારી સામે ધરતી, ત્યારે મારાથી એને કપાળે ચૂમીઓ થઈ જતી.

રાતના ઑફિસેથી હું પાછો ન આવું ત્યાં સુધી રૂમા જમતી નહીં. હું એને સમજાવવાની કોશિશ કરતો : "બેટા ! મારે કામ હોય તો ઑફિસે મોડુંય થઈ જાય. તું મમ્મી ને ભાઈઓ સાથે જમી લેતી હોય તો...! તું ભૂખી કેમ રહે છે ?"

"હું ક્યાં ભૂખી રહું છું, પપ્પા ?" એ જવાબ આપતી. "તમે આવતા નથી ત્યાં સુધી મને ભૂખ જ નથી લાગતી ને !"

અને હું કાંઈ બોલી શકતો નહીં.

જેમજેમ રૂમા મોટી થવા માંડી, તેમતેમ નજમા એને ઘરના કામકાજમાં લગાવવા માંડી. એ સ્કૂલેથી આવી ને લેસન પતાવે-ન-પતાવે ત્યાં તો નજમા એને રસોડામાં કામ સોંપતી. હું નજમાને ટકોરતો : "એને નિરાંતે ભણવા દે ને !"

"રૂમાએ બે કામ શીખેલાં હશે, તો એને જ ખપ લાગશે," નજમા દલીલ કરતી. "એ કાલે મોટી થઈ જશે પછી સાસરે જઈને શું કરશે ?"

"હજુ તો રૂમા નાની છે," હું કહેતો.

પણ ત્યારે મને ખબર નહોતી કે દીકરીને મોટી થતાં વાર લાગતી નથી.

જે રૂમાને ઢીંગલીની જેમ મારા ખોળામાં ઉપાડી હતી, એને પરીની જેમ ઘરમાં ઊડતી જોવા છતાં જાણે મને મારી આંખ પર વિશ્વાસ બેસતો નહોતો. આંખના પલકારામાં જાણે રૂમા નાની છોકરીમાંથી યુવતી બની ગઈ હતી.

અમારામાં કાકા-મામાનાં બાળકો વચ્ચે લગ્ન થઈ શકે છે. રૂમાના મામાનો દીકરો રિઝવાન 'નજમાફૂઈ'નો લાડકવાયો ભત્રીજો. એની સાથે રૂમાનાં લગ્ન કર્યાં.

અત્યારે એ સુખી છે. સાસરેથી એના જેટલા ફોન ઘરે મમ્મીને નથી જતા, એટલા મને ઑફિસે આવે છે. રાબેતા મુજબ એ મને ફોન પર શિખામણ આપતી રહે છે : "તબિયત સાચવજો... મોડે સુધી કામ ન કરતા ...વહેલા ઘરે ચાલ્યા જજો... બ્લડપ્રેશરની દવા લેવાનું ભૂલતા નહીં !"

ક્યારેક મારા માણસ સાથે હું એને કાંઈક વસ્તુ મોકલું, ત્યારે વળતાં પોતાની બનાવેલી કોઈ ને કોઈ વાનગી એ જરૂર મોકલે. પણ એક વાર એ રીતે તેણે નાસ્તા-બૉક્સમાં શીંગ-ચણા મોકલેલા ત્યારે... સ્કૂલેથી આવીને ફ્રોકના ખીસામાંથી કાઢેલા શીંગ-ચણા મારી સામે ધરતી વર્ષો પહેલાંની મારી રૂમા નજર સામે તરવરી ઊઠેલી.

ભોલાભાઈ ગોળીબાર

['દીકરી વહાલનો દરિયો' પુસ્તક]

❀

એટલા માટે –

"ભગવાને સ્ત્રીને રૂપ આપ્યું, પણ બુદ્ધિ ઓછી આપી – એવું કેમ ?"

"સ્ત્રીને રૂપ આપ્યું કે જેથી પુરુષ એને પ્રેમ કરે, અને બુદ્ધિ એટલા માટે ઓછી આપી કે જેથી એ પુરુષને પ્રેમ કરે."

❀

પટાવાળાની પડખે

બાબુભાઈ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ હતા, તે સમયે એક સમારંભ યોજવામાં આવ્યો હતો. ખુલ્લા મેદાનમાં સ્ટેજ બંધાઈ ગયું હતું. મહેમાનો અને પ્રેક્ષકો માટે સેંકડો ખુરશીઓ મુકાઈ ગઈ હતી. મુખ્ય મહેમાનને આવવાની થોડી જ મિનિટો બાકી હતી. એટલામાં મેઘરાજાની પધરામણીના ધડાકા ભડાકા આકાશમાં થવા લાગ્યા. સમારંભનું સ્થળ તાકીદે ખસેડીને બાજુના હૉલમાં લઈ જવાની જરૂર ઊભી થઈ. તે સમયે હાજર રહેલ બે-ત્રણ પટાવાળાએ ખુરશીઓ ઊંચકીને બાજુના હૉલમાં મૂકવા માંડી. બાબુભાઈએ જોયું કે આ બે-ત્રણ પટાવાળા સમયસર અંદર ખુરશીઓ મૂકી નહીં શકે અને હમણાં જ મુખ્ય મહેમાનની સવારી આવી પહોંચશે. ઉપકુલપતિના પોતાના મોભાને બાજુએ મૂકીને બાબુભાઈએ તરત જ ખુરશીઓ ઊંચકીને બાજુના હૉલમાં મૂકવા માંડી.

મુખ્ય મંત્રી તરીકે પોતાને જ્યાં પણ જવાનું હોય ત્યાં તેમનો કાર્યક્રમ બાબુભાઈ પોલીસને જણાવતા નહીં, જેથી પોલીસની રોજ-બ-રોજની કામગીરીમાં દખલ ન પડે. ઉપરાંત પોલીસના ભારે બંદોબસ્તના કારણે તેમના ભાડા-ભથ્થાનો બોજ સામાન્ય લોકોના શિર ઉપર પડે નહીં. તેઓ કહેતા કે, "હું લોકોનો છું. લોકો મારા છે. પછી મારે કોનાથી ડરીને ચાલવાનું ?"

ગુજરાત વિધાનસભાની 1972ની ચૂંટણીમાં બાબુભાઈ હાર્યા ત્યારે અમે તેમને મળવા ગયેલા. એ સમયે એમના મુખ ઉપર પરાજ્યના દુખની નાની સરખી રેખા પણ દેખાતી નહોતી અને ખૂબ રસથી કવિ નર્મદનું જીવનચરિત્ર એ વાંચી રહ્યા હતા.

પ્રવીણકાંત મો૦ શાહ

❀

યુવતીઓ પડકાર ફેંકે

સ્ત્રી-જીવનમાં મોટી ખામી છે પુરુષ-નિર્ભરતા. સ્ત્રીને સદાય પુરુષના આધારની જરૂર પડે છે. પછી એ પુરુષ બાપ હોય, પતિ હોય કે બેટો હોય, પણ પુરુષની છત્રછાયામાં રહે તો જ સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા ટકી શકે છે. આની સામે તમામ યુવાન સ્ત્રીઓએ પડકાર ફેંકવો જોઈએ. યુવાન સ્ત્રીઓના દિલમાં આ પડકાર આજે ધારો કે ન જાગ્યો, તો કમ સે કમ એમની દીકરીઓમાં તો એ જાગે !

સ્ત્રીની પુરુષ-નિર્ભરતાનું કારણ, સ્ત્રીના મનમાં ભય છે. મેં એવી સ્ત્રીઓ જોઈ છે, જેને વાઘની બીક નથી લાગતી, જેને ભૂતની બીક નથી લાગતી. પણ જેને પુરુષની બીક ન લાગતી હોય તેવી સ્ત્રી આજ સુધી નથી જોઈ. એટલે કે સ્ત્રીના મનથી પુરુષ વાઘથી, ભૂતથી પણ વધારે ભયાનક છે. હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે રમખાણ થયાં, તો પહેલી ચિંતા બંનેની સ્ત્રીઓની થશે. યુદ્ધ થયું – પછી ભલેને તે સામ્યવાદી દેશો રશિયા અને ચીન વચ્ચે જ હોય – બંને પક્ષને પોતપોતાની સ્ત્રીઓની જ ચિંતા થવાની. કારણ, સ્ત્રીનું અપહરણ થઈ શકે છે. આમ તો પુરુષનું પણ અપહરણ થતું હોય છે, પણ તે પૈસા માટે. ત્યારે સ્ત્રીનું અપહરણ કેવળ પૈસા માટે નથી થતું. બે વચ્ચે એ મોટો ભેદ છે.

સ્ત્રીના ડરનું કારણ એના શરીરની રચના છે. એ રચના એવી છે કે તેનો ઉપયોગ એની ઇચ્છા વિના પણ કરી શકાય છે. પરંતુ હવે સ્ત્રીએ બળાત્કારનો ભય છોડવો પડશે. મનથી એણે નક્કી કરવું પડશે કે બળાત્કારથી સ્ત્રી ભ્રષ્ટ થતી નથી. આ વિજ્ઞાનના યુગમાં એવી તરકીબ શોધવી પડશે કે સ્ત્રીને અનિચ્છાએ માતા બનવું પડે નહીં.

ઘરમાં દીકરીને વારે ઘડીએ ટોકવામાં આવે છે – પારકે ઘેર જવાનું છે, માટે આમ ન કરાય, તેમ ન કરાય. છેક નાનપણથી તેના પર વિવાહના સંસ્કાર પાડવામાં આવે છે. એના આ સંસ્કારો પણ ભૂંસવા પડશે. સ્ત્રી વિવાહ વગર રહી જ ન શકે, એ સંસ્કાર કાઢવા પડશે.

ઘણાં વરસ પર એક છોકરી આવીને મને કહે, "કાંઈક સંદેશો લખી આપો." મેં લખી આપ્યું, "સૌભાગ્યની આકાંક્ષા છોડો !" એનાં માતાપિતા મારી પાસે આવ્યાં. કહે, "આ શું લખી દીધું ? આ તો ભારે અનર્થ કર્યો !" છાપામાં હોહા મચી ગઈ. આ બાબત એવી છે કે સૌને ખટકે. પણ સવાલ તો એ છે કે કોઈ દિવસ કોઈ છોકરાએ સૌભાગ્યની આકાંક્ષા રાખી છે ? લગ્નપત્રિકામાં લખાય છે 'સૌભાગ્યાકાંક્ષિણી', પણ છોકરા માટે કોઈ 'સૌભાગ્યાકાંક્ષી' નથી લખતું ! સ્ત્રી પોતાની સહી કરશે તોપણ સાથે 'સૌભાગ્યવતી' જોડશે. પુરુષ તેવું કશું કરતો નથી. આ બધા સંસ્કાર આપણા શિક્ષણમાંથી આવે છે. છોકરીઓને આપણે આવા જ પાઠ શીખવીએ છીએ. કસ્તુરબા મહાન શા માટે ? તો કે, પતિને સાથ આપ્યો ! એ અનુગામિની, પાછળ પાછળ ચાલનારી મનાઈ – સહગામિની, સાથે ચાલનારી ન ગણાઈ.

છોકરીઓ કહે છે કે સમાજ સ્વતંત્રતા નથી આપતો. પણ આ સમાજ તે વળી શું છે ? દરેક બાપ સ્વતંત્રતા આપવા તૈયાર થાય, તો પછી બીજો સમાજ ક્યાં રહ્યો ? આ તો એવું થયું કે હું તમને સમાજ માનું, અને તમે મને સમાજ માનો ! એટલે આમાં પહેલ કરવાનો સવાલ છે. પહેલવહેલી જે છોકરી નિશાળે ભણવા ગઈ હશે, સૌ પહેલાં જે છોકરીએ જોડા પહેરવા માંડ્યા હશે, એની શી વલે થઈ હશે ? એટલે પહેલ કરનારે સહન તો કરવું પડશે. એમાં કેવળ હિંમતની જરૂર હોય છે. સમાજ પહેલાં તો પરીક્ષા કરશે, ઠેકડી ઉડાવશે, ધમકીઓ આપશે; પણ તે છતાં જો માણસ ટકી ગયો, તો પછી સમાજ એના પગમાં પડશે, એની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડશે.

અને હવે સ્ત્રીઓને માટે બરાબર તક આવી છે. કારણ, હવે શારીરિક શક્તિ કેવળ સરકસના ખેલ પૂરતી રહી જવાની છે; જીવનમાં બીજે એનો ઝાઝો ઉપયોગ નથી રહેવાનો. વિજ્ઞાને પરિસ્થિતિ એવી કરી મૂકી છે કે સામે મોટો ગામા પહેલવાન હોય તોપણ એક ચાંપ દબાવી કે ખતમ ! મનુષ્ય સિંહને નચાવી શકે છે, હાથી પર સવારી કરી શકે છે. આ કોઈ શારીરિક શક્તિ નથી. એટલે જેમ ગાંધીએ શારીરિક શક્તિથી જુદી એક શક્તિનો વિકાસ કર્યો, અને તેથી કોઈ સેના એને ઝુકાવી ન શકી, તેમ સ્ત્રીએ પણ શારીરિક કરતાં ભિન્ન શક્તિનો વિકાસ કરવો જોઈશે. ગાંધીએ જેમ શસ્ત્રનો ડર છોડ્યો, તેમ સ્ત્રીએ પુરુષનો ડર છોડવો રહેશે.

સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે અમુક પ્રાકૃતિક ભેદ છે, તે તો રહેવાનો. પરંતુ તે સિવાય બીજા બધા ભેદ માણસે જ દાખલ કરેલા છે; એટલે માણસે જ તે દૂર કરવાના છે. સ્ત્રી-પુરુષનાં કામોમાં કશો ભેદ ન રહેવો જોઈએ. અમુક કામ તો સ્ત્રીઓએ જ કરવાનાં, એવો ભેદ તોડવો પડશે. હા, શરીર-પરિશ્રમનાં કેટલાંક બહુ ભારે કામ છે, તે ભલે સ્ત્રી ન કરે. કારણ કે સ્ત્રીએ માતૃત્વની જવાબદારી ઉપાડવાની છે, અને મહિનાના અમુક દિવસ તેનું શરીર પણ અસમર્થ રહે છે. તેથી અતિશ્રમનાં કામ એને ન કરવાં પડે, એટલો વિવેક જરૂર રખાય.

પરંતુ આજે તો ઘરમાં સાફસૂફી, નદી-કૂવેથી પાણી ભરી આવવાનું, દળવા-ખાંડવાનું, એવાં એવાં કેટલાંય કામ એકલી સ્ત્રીને ભાગે જ આવે છે અને દિવસ આખો એ તે કરતી રહે છે. ઉપરાંત આ બધાં કામો ઊતરતી કક્ષાનાં ગણાય છે, એટલે પુરુષ તે કરે તેમાં એને નામોશી લાગે છે. આ સ્થિતિ બદલવી જ જોઈએ. આજે સ્ત્રી એકલી જે કામો કરે છે તે બધાં પુરુષે પણ કરવાં જોઈએ.

અને મજા તો જુઓ ! જે પુરુષ ક્યાંક ઘર-નોકર હોય, તે બીજાને ત્યાં તો ઝાડુ મારશે, વાસણ માંજશે, કપડાં ધોશે. પણ એને પોતાને ઘેર તો એ બધાં કામ એકલી એની પત્નીએ જ કરવાનાં ! ઘરે આવ્યા પછી આવાં કામને એ હાથ નહીં અડાડે. એ પુરુષ બીજાના ઘરમાં નોકર બનીને બધાં કામ કરે છે, પણ એના પોતાના ઘરમાં તો સ્ત્રી એની નોકર બનીને રહે છે.

દાદા ધર્માધિકારી

['ભૂમિપુત્ર' પખવાડિક : 1978, 1998]

નારીનો મહિમા

મોટામોટા સાહિત્યકારોની અમરતામાં તેમણે સર્જેલ ઉત્તમ નારીચરિત્રોનો મહદ્ અંશે ફાળો છે. વાલ્મીકિએ સીતાનું સર્જન કર્યું, વ્યાસે દ્રૌપદીનું, કાલિદાસે શકુન્તલાનું; શેક્સપિયરે ડેસ્ડિમોના તથા અન્ય અનેક નારીપાત્રો આપ્યાં… એમ યાદી લંબાવી શકાય.

રવીન્દ્રનાથે 'માનસી' કાવ્યમાં કહ્યું છે કે, "હે નારી, તું માત્ર વિધાતાનું સર્જન નથી; પુરુષે પોતાના અંતરનું સૌંદર્ય તારામાં સંચારીને તને ઘડી છે, કવિઓએ સોનાનાં ઉપમા-સૂત્રોથી તારાં વસ્ત્રો વણ્યાં છે; તારે માટે સમુદ્રમાંથી મોતી આવ્યાં છે, વસંત તારે માટે પુષ્પો લઈને આવે છે…" અંતે કવિ કહે છે કે, "નારી, તું અરધી માનુશી છે, અરધી કલ્પના છે." (One half woman and one half dream.)

પોતાની અદ્ભુત સર્જકતા અને કલ્પના વડે પુરુષસર્જકો નારીના મનનાં ઊંડાણોના આલેખનમાં સફળ થયા છે.

પુરુષના 'હૃદય' પર ભલે કોઈ નારીનું શાસન ચાલતું હશે, પણ પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં સમાજ પ્રાયઃ પુરુષશાસિત જ છે. પિતૃસત્તાક સમાજમાં નારીનું સ્થાન સદીઓથી બીજા દરજ્જાનું રહ્યું છે. નારીનું સ્થાનક ઘર છે, પરિવાર છે, જનની બનીને એને વંશવેલો વધારવાનો છે – એમ કહીને આદર્શ નારીનાં મૂલ્યો પુરુષોએ આરોપિત કર્યાં છે; અને એ રીતે નારીસમાજનું ચિત્ત ઘડાતું રહ્યું છે. નારીનો જે આદર્શ બની ગયો છે; તે આપેલો તો છે પુરુષોએ જ.

સદીઓથી એમ ચાલતું રહ્યું છે. પરંતુ છેલ્લા બે સૈકાથી તેની સામે નારીસમાજના વિરોધના સૂર ઊઠ્યા છે. નારીનાં બંધનોની અને એ બંધનમાંથી મુક્તિની વાત યુરોપમાં ઇબ્સન જેવા (પુરુષ-)સર્જકોએ કરી. તેના 'ઢીંગલી-ઘર' નાટકમાં, ગૃહત્યાગ માટે ઉંબર બહાર ડગ મૂકવા જતી નોરાને એનો પતિ જુદી જુદી રીતે રોકવા મથે છે, અને છેવટે પત્ની તથા માતા તરીકેના એના કર્તવ્યની યાદ અપાવે છે. ત્યારે નોરા કહે છે – "મારી બીજી ફરજો પણ છે."

"કઈ ?"

"મારી જાત પ્રત્યેની."

ઇબ્સને નોરાને મુખે જે વાત કહેવડાવી, તે વાત નારી હવે સ્વયં કહેવા લાગી છે. પોતાની આત્મ-ઓળખ, પોતાનું સ્થાન, પોતાની સ્વતંત્રતા અને પોતાની જાત પ્રત્યેની ફરજની વાત કહેવા નારી હવે આગળ આવી છે. નારીમુક્તિની સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ સાહિત્યમાં નારીસર્જકો દ્વારા થઈ રહી છે. સમાનતા અને સ્વતંત્રતાના પાયા પર નારી-આંદોલનની ઇમારત ચણાતી ગઈ છે.

પોતાનું સ્ત્રીત્વ બરાબર જાળવી રાખીને પણ નારી પુરુષના જેવી સ્વતંત્રતાની અધિકારી બની રહે, એવો તેનો મહિમા આજે થવો ઘટે.

ભોળાભાઈ પટેલ

['શબ્દસૃષ્ટિ' માસિક : 2002]

અનોખી અમીરાત

સ્ત્રી હોય તેના કરતાં અધિક સોહામણી ક્યારે લાગે ?

માથે બેડું લઈને લચકાતી ચાલે સામેથી આવતી પનિહારી, હોય તેના કરતાં અધિક સુંદર દીસે છે. માથે બેડું હોય ત્યારે ચાલ બદલાઈ જાય છે. સંતુલન અને સંવાદિતાનું મિલન થાય ત્યારે સૌંદર્ય પ્રગટ થતું દીસે છે. ગાગરમાંથી છલકાયેલું પાણી કાયા પર ઢળેલું હોવાથી સૌંદર્ય પણ સહેજ ભીનું બને છે. ચહેરા પર લોહી ધસી આવે, તેથી એ અધિક સોહામણો દેખાય છે. માથે બેડું હોવા છતાં બે હાથ છૂટા રાખીને પનિહારી ચાલે ત્યારે સાક્ષાત્ કવિતા ચાલતી હોય એવું લાગે.

મુગ્ધતા સ્ત્રીના ચહેરાનો શૃંગાર છે. મુગ્ધતા એટલે કુંવારું કુંવારું અપ્રદૂષિત પાગલપણું. આવું પાગલપણું નવોઢાના ચહેરાનો શણગાર છે. ચહેરા પરથી કશુંક ઠલવાતું જણાય છે. પ્રમાણમાં ઓછી સુંદર સ્ત્રી પણ ક્યારેક મુગ્ધતાને કારણે નમણી લાગે છે.

ઢળતી ઉંમરે મુગ્ધતા ધીરે ધીરે ઓસરે છે. ફૂલમાંથી ફળ પ્રગટે તેમ મુગ્ધતામાંથી પ્રગલ્ભતા પ્રગટ થાય છે. ઉંમર વધે તે સાથે પરિપક્વતા આવે, ત્યારે ખબર પડી જાય છે કે ભૂતપૂર્વ મુગ્ધતાનું જ આ રમણીય રૂપાંતરણ છે. પ્રગલ્ભતા આકર્ષણને અકબંધ રાખે છે. પ્રગલ્ભતા એટલે પ્રતિભાનો મનોહર નિખાર. સુંદર સ્ત્રી હોવું એ જેવીતેવી વાત નથી; પરંતુ સુંદર હોવા સાથે સમજુ હોવું, એ તો સ્ત્રીની અનોખી અમીરાત છે.

મનુષ્ય સિવાયનું બીજું કોઈ પ્રાણી શરમ અનુભવતું જાણ્યું નથી. શરમની લાગણી થવી, એ તો મનુષ્યને પ્રાપ્ત થયેલું અત્યંત નાજુક વરદાન છે. સ્ત્રીની લજ્જા મનુષ્યતાનું મહામૂલું ઘરેણું છે. શરમાળ સ્ત્રી, હોય તેના કરતાં અધિક સુંદર દીસે છે. સ્ત્રીની શોભા મંગળસૂત્રથી વધે, તેના કરતાં શરમના શેરડાથી અધિક વધે છે.

સમાજમાં ટકી રહેલી બે આંખની શરમ માણસાઈની આધારશિલા છે. જેને લોકો ધર્મ કહે છે, તેનું કાળજું બે આંખની શરમમાં રહેલું છે. બે આંખની શરમ એટલે મર્યાદાની માવજત. જગત આખું મર્યાદા પર નભેલું છે. ગ્રહો, ઉપગ્રહો અને તારાઓ પોતાની ભ્રમણકક્ષા છોડીને આમતેમ અટવાતા નથી. સમુદ્ર મર્યાદા પાળીને સદીઓથી મોજાંને રમાડતો રહ્યો છે. પરિવારના પાયામાં મર્યાદા રહેલી છે. પરિવારમાં બે આંખની શરમ ખૂટી પડે ત્યારે જ દહેજ-મૃત્યુ શક્ય બને છે. બધી મર્યાદા ખતમ થાય ત્યારે યુદ્ધ થાય છે. આ બધી દુર્ઘટનાઓ દ્વારા માણસની બેશરમી પ્રગટ થતી હોય છે. બેશરમી એટલે મર્યાદાલોપ.

ગુણવંત શાહ

[‘નીરખને ગગનમાં’ પુસ્તક]

❀

એ સન્નારીને મળ્યા છો ?

હું ટેણિયો-મેણિયો હતો ત્યારે ‘રામરાજ્ય’ ફિલ્મ જોયેલી. એમાં લવ અને કુશને કંઠે ગવાયેલી પંક્તિઓ આજે પણ યાદ છે : “ભારત કી એક સન્નારી કી હમ કથા સુનાતે હૈં...”

આ ગીતમાં ભારતની એક સન્નારી, તે સીતા. અહીં આજની સન્નારીની વાત કરવી છે જે સતી સીતા નથી, પણ ભારતનાં લાખો ઘરમાં વસનારી ઘરરખુ પત્ની છે. એને ખબર પણ નથી કે દેશ એના જેવી અસંખ્ય છતાં અજ્ઞાત ગૃહિણીઓને કારણે ટકી રહ્યો છે.

તમે એ ગૃહિણીને મળ્યા છો ? મહાનગરોમાં એ નાનકડા ફ્લૅટમાં રહે છે. નાનાં નગરો કે ગામડાંમાં એ ક્યારેક ફળિયામાં હારબંધ આવેલાં ઘરોમાં રહે છે. એનો પતિ પૈસા કમાય છે, પૈસા બનાવતો નથી. મહિનાના છેલ્લા અઠવાડિયામાં એના પરિવારમાં થોડીક ખેંચ રહે છે.

આપણે ત્યાં ‘લક્ષ્મી’ એટલે ‘પૈસો’, એવું સમીકરણ રૂઢ થઈ ગયું છે. પણ ‘લક્ષ્મી’ એટલે સમૃદ્ધિ, સિદ્ધિ. નાના ઘરમાં રહેતા કેટલાય પરિવારોમાં સંસ્કારલક્ષ્મી જોવા મળે છે. બાળકો વિનયી હોય અને સહજીવનની સુગંધ હોય ત્યાં ધન ઓછું હોય તોય લક્ષ્મી છે એમ કહેવાય. કોઈ દાણચોર ધનવાન હોઈ શકે, લક્ષ્મીવાન ન હોઈ શકે. હરામની કમાણીનો પૈસો પોતાના પરિવારમાં આવતો રોકવા માટે પતિ સાથે ઝઘડે, તે જ ખરી ગૃહલક્ષ્મી. સંસ્કૃતમાં ‘શ્રી’ શબ્દ સમજવા જેવો છે. ‘શ્રી’ એટલે સમૃદ્ધિ, શોભા, સુંદરતા. શ્રીમતી હોવું એ જેવી તેવી વાત નથી.

ગુણવંત શાહ

❀

મહાન કવિ બનવાની આકાંક્ષા જેને છે,
તેણે પ્રથમ તો નાના બાળક બનવાનું છે.

ટૉમસ મેકોલે

❀

દુખ્ખ તો એક જ છે માનવી માટે :
મોત પહેલાં મરી નથી શકતો.

‘સૈફ’ પાલનપુરી

❀

ધનકું ઊંડા નહ ધરે, રણમેં ખેલે દાવ,
ભાગી ફોજાં ભેડવે : તાકુ રંગ ચડાવ !

લોકસાહિત્ય (સં૦ ઝવેરચંદ મેઘાણી)

❀

દરેક દીકરી...

હિંદુસ્તાનની દરેક દીકરી પારકી છે, સાવકી છે – તે બાળકી હોય, કન્યા હોય, યુવતી હોય, પ્રૌઢા હોય કે વૃદ્ધા હોય. બધી દીકરીઓ સાથેનો વ્યવહાર ભેદભાવભરેલો, ઓરમાયો, પારકો હોય છે.

આ ઘર તો પિતાનું, આ ઘર તો પતિનું, આ ઘર તો દીકરાનું. પણ સ્ત્રીનું પોતાનું ઘર ક્યાં ? પિતાને ઘેર એ પારકી – પારકે ઘેર જવાની છે. પતિને ઘેર પણ પારકી – પારકે ઘેરથી આવેલી છે. પુત્રના ઘરમાંયે પારકી – જુનવાણી ને પુરાણી છે. એવી જગ્યા છે ક્યાંય કે જ્યાં સ્ત્રી પરાઈ ન હોય ? પારકી ન હોય ?

સ્ત્રી એટલે દયાની દેવી. કરુણાની મૂર્તિ. ત્યાગમયી. સાક્ષાત નમ્રતા. પ્રેમમયી, સેવામયી અને સૌથી વિશેષ તો મૂંગી – છતી જીભે મૂંગી ! હિંદુસ્તાનની દરેક દીકરી મૂંગી છે ને પારકી છે. એક જ વાત એને શીખવવામાં આવી છે : ચૂપ રહેવું, એક હરફ પણ કાઢવો નહીં, બધું સહન કર્યે જ રાખવું. સ્ત્રીના એ મૂંગાપણાને હિંદુસ્તાને મહાનતાની ચૂંદડી ઓઢાડેલી છે.

['ભોર કી પલકેં' માસિક : 1999]

❁

એવું દૃશ્ય...

મદ્રાસમાં હું એક હોટલમાં થોડા દિવસ રહેલો. એક સાંકડા રસ્તાને છેડે તે આવેલી હતી અને રસ્તાની બેય બાજુની ફૂટપાથ પર ગરીબો પોતાની જૂજ ઘરવખરી સાથે રહેતાં હતાં. એમને જોઈને મન ઉદાસ થઈ જતું.

એક સાંજે હું હોટલ પર મોડો આવ્યો. આવતાં, રસ્તા પર જોયું તો ફૂટપાથવાસી સ્ત્રીઓનું ટોળું બત્તીના એક થાંભલા આસપાસ ભેગું થયું છે; તેમની વચ્ચે એક યુવતી તમિલ ભાષાનું એક છાપું વાંચી રહી છે. ટોળામાં ઘણી તો ડોશીઓ હતી, તે ધ્યાનથી એ સાંભળતી હતી. એમના ચહેરા પર પ્રસન્નતા હતી.

મને થયું : નિરાધાર ફૂટપાથવાસીઓ આ રીતે છાપું વાંચવાનો આનંદ માણતાં હોય, એવું દૃશ્ય ભારતના બીજા કોઈ ભાગમાં જોવા મળે ખરું ?

વી૰ સુખઠણકર

['નવનીત' માસિક : 1970]

❁

અમે જ દઈએ બાર ટકોરા,
અમે જ ભોગળ થઈને ચાલ્યા.

મનોજ ખંડેરિયા

– એ પુરુષો હતા

ઇંગ્લૅન્ડમાં સ્ત્રી-હકના આંદોલનનો આરંભ જે૰ એસ૰ મિલ જેવા પુરુષોએ કરેલો. સ્ત્રી-હક્ક માટેના કાયદા પસાર કરાવવા માટે મિલે મોટી લડત આપી હતી. સ્ત્રીને મતદાન અને વારસાનો અધિકાર મળવો જોઈએ, એમ વિચારનાર મનુષ્ય પુરુષ હતો – સ્ત્રી નહીં. તે જમાનામાં મિલની વાત સ્ત્રીઓને ગળે પણ ઊતરી ન હતી. મિલ જેવા પુરુષોએ નારીવિકાસમાં રસ ના લીધો હોત, તો કદાચ વિશ્વનું સમગ્ર ચિત્ર ભિન્ન હોત.

આ વાત જેટલી પશ્ચિમી દેશો માટે તેટલી જ સાચી ભારત માટે પણ છે. સ્ત્રી-હક્કની વાતનાં મંડાણ રાજા રામમોહનરાય, કેશવચંદ્ર સેન, મહાત્મા ફુલે, આચાર્ય કર્વે, જસ્ટિસ રાનડે, ગાંધીજી જેવા પુરુષો દ્વારા જ થયેલાં.

રંજના હરીશ

❁

ખુશાલીનું પડીકું

મારી એક વિદ્યાર્થિની તેની નાની બહેનનાં લગ્ન નિમિત્તે મીઠાઈનું એક સુંદર પડીકું લઈને આવી. ઉપર લખ્યું હતું : અમીશા શાહ અને હનીફ શેખનાં લગ્ન નિમિત્તે ખુશાલી. નીચે બંનેનાં માતાપિતાનાં નામ. એ વડીલોએ આ પડીકા મારફત એ શુભ સમાચાર આ રીતે ફેલાવી દીધા હતા.

અમીશા અને હનીફ નાનપણમાં નજીક નજીક રહેતાં હતાં, સાથે ભણેલાં હતાં. અત્યારે તેમને એક જ શહેરમાં નોકરી મળેલી હતી. આ અવસરને બિરદાવતો પત્ર મેં લખ્યો. જવાબમાં કન્યાનાં માતા-પિતાએ લખ્યું :

"અમીશા-હનીફનાં લગ્નને આટલી સાહજિકતાથી, ઉદારતાથી અને અંતરની લાગણીથી વધાવનાર સૌપ્રથમ તમે જ છો. અમારાં ઘણાં સગાંસંબંધીઓને આની અગાઉથી જાણ કરેલી. તેમાંથી ઘણાંએ જાણે કે પત્ર મળ્યો નથી કે કાંઈ જાણતાં નથી એ રીતે મૂક વિરોધ દર્શાવ્યો છે, તો કેટલાકે સ્પષ્ટ રીતે વિરોધ કરીને આમાંથી પાછાં વળવાની સલાહ અમને આપી છે. પણ અમારાં તથા વેવાઈનાં કેટલાંક નિકટનાં સગાંઓએ ઉત્સાહથી લગ્નમાં હાજર રહીને, ગીતો ગાઈને પ્રસંગને દીપાવ્યો છે. આપનો પત્ર ઘરનાં સહુને તથા મારાં સાસુ-સસરા, પુત્રી-જમાઈ વગેરેને વંચાવ્યો છે અને આપના ઉમદા લખાણથી સહુ રાજી થયાં છે. એ પત્ર અમારા માટે મીઠું સંભારણું બની રહેશે."

લલિત શાહ

['સ્વસ્થ માનવ' માસિક : 2001]

❁

''કૂદી પડશું !''

યતીન અને વિક્રમ, બે ભાઈબંધ. દિલ્હીની હેપી મોડેલ સ્કૂલમાં નવમા ધોરણ સુધી બેય સાથે ભણેલા. પણ વિક્રમ નાપાસ થયો અને યતીન કૉલેજમાં ગયો. છતાં બેયની દોસ્તી ચાલુ રહી.

તા૦ 2 ઑગસ્ટે યતીન અને તેના પિતા કોઈને મળવા ગયેલા ત્યાંથી બપોરના એક વાગ્યા પછી પાછા ફરતા હતા. એમની મોટરગાડી યતીનની જૂની નિશાળ પાસેથી નીકળી ત્યારે એણે જોયું કે શાળાના દરવાજા બહાર જ છોકરાઓનું એક ટોળું મારામારી કરતું હતું. ''આ તો મારો ભાઈબંધ વિક્રમ છે !'' એટલું કહીને યતીને ગાડી ઊભી રખાવી અને ટોળા ભણી દોટ મૂકી. પિતા એને ના પાડતા રહ્યા, પણ એ તો પહોંચી ગયો.

ટોળા વચ્ચે યતીન આવ્યો, એટલે મારામારી ઘડીભર થંભી ગઈ, એ પિતાએ ગાડીમાંથી જોયું. પણ ત્યાં તો એક છોકરો યતીન સામે છરી ઉગામતો દેખાયો. દીકરાની વહારે તેના પિતાને દોડી આવતા જોઈને બે સિવાયના બધા છોકરાઓ નાસી છૂટ્યા. પેલા બેમાંથી એકે યતીન સામે આંગળી ચીંધી, અને બીજાએ યતીનના સાથળમાં છરી હુલાવી દીધી. પિતાએ એ છરીવાળાને પકડી લીધો અને બેય જણ ભોંય પર પડ્યા. યતીનના ઘામાંથી લોહી ખૂબ વહેતું હતું, તે છતાં તેણે પણ પેલાનો પગ પકડી લીધો.

પણ ત્યાં તો પેલાએ ઓચિંતી ગુલાંટ મારી અને યતીનને જમણા પડખામાં ફરી છરી હુલાવી દીધી. યતીનની ચીસ સાંભળીને પિતાએ પેલાને પડતો મૂકી દીકરાને હૉસ્પિટલ પર પહોંચાડવા ગાડી મારી મૂકી. ત્યાં પહોંચતાં જ યતીનના પ્રાણ ઊડી ગયા.

પેલી મારામારી પાછળનું કારણ એ હતું કે નિશાળમાં કોઈ છોકરાએ વિક્રમની બહેનની સતામણી કરેલી, એટલે અઠવાડિયા પહેલાં જ વિક્રમને તેની સાથે મારામારી થયેલી. પછી બનાવવાળા દિવસે વિક્રમ પોતે વર્ગમાંથી ગેરહાજર રહેલો, પણ સાંજના નિશાળ છૂટે ત્યારે બહેનને સલામત રીતે ઘેર લાવવા નિશાળ ઉપર ગયેલો. સાથે એક ભાઈબંધ હતો. નિશાળને દરવાજે જ પેલો સતામણી કરનાર અને તેનો મિત્ર ભેટી ગયા, બે વચ્ચે બોલાચાલી થઈ, અને વાત પહોંચી મારામારી પર. તે વખતે યતીનની ગાડી ત્યાંથી નીકળેલી.

પોતાની બહેનની સતામણી કરનાર વિશે વિક્રમે કદાચ ભાઈબંધ યતીનને વાત કરી હશે. વિદ્યાર્થીઓના ટોળામાં વિક્રમને જોઈને કદાચ તે યતીનને યાદ આવી હશે, એટલે મિત્રની વહારે એ કૂદી પડેલો. એને એમ ન થયું કે વિક્રમ એનું ફોડી લેશે. એને એમ ન લાગ્યું કે, મારે શી પંચાત – ક્યાં મારી બહેનની સતામણી થઈ છે !

પણ એવું વિચારીને તે દિવસે યતીન જો ત્યાંથી પસાર થઈ ગયો હોત તો – સંભવ છે કે કદાચ કોઈક દિવસ કોઈ મવાલી યતીનની જ બહેનની સતામણી કરતો હોત, તો તેનો સામનો કરવાની મરદાનગી એ ન બતાવી શક્યો હોત.

કોઈની પણ બહેનની ઇજ્જત પર આક્રમણ થાય ત્યારે એ પોતાની જ મા – જણી બહેન પર થયું છે એવી વેદના અનુભવીને, એને બચાવવા કૂદી પડનારા ભાઈઓ સામે મીટ માંડીને આજે તો ઊભી છે – આપણી નિશાળો-કૉલેજોની ગભરુડી વિદ્યાર્થિનીઓ. બળેવને દિવસે એમના હાથની રાખડી બંધાવનારા નવજુવાનો વણબોલ્યા શપથ લે કે, ટાણું આવશે ત્યારે અમે પણ યતીનની જેમ કૂદી પડશું !

મહેન્દ્ર મેઘાણી

''અહીં તમારી સત્તાનો અંત આવે છે !''

સ્ત્રીના શારીરિક શોષણની સામેનો પ્રબળ વિદ્રોહ મહાશ્વેતા દેવીની 'દ્રૌપદી' વાર્તામાં કલાત્મક સ્તરે પ્રગટ્યો છે. નક્સલવાદી આંદોલન દરમિયાન જમીનદારીનો વિરોધ કરીને નીકળી પડેલા આદિવાસીઓમાંની એક સ્ત્રી છે દોપડી. દ્રૌપદી તો સવર્ણોનું નામ. દ્રૌપદીનો પતિ દુલન અને બાકીના સાથીઓ પોલીસના હાથે મરાયા, પણ દ્રૌપદી બચી ગઈ હતી. દ્રૌપદી પકડાય છે અને સેનાનાયક એને 'ઠેકાણે લાવવા'નો હુકમ આપે છે. પાંચ-છ-સાત આવ્યા એને ઠેકાણે લાવવા ત્યાં સુધી દ્રૌપદીને ખબર છે... પછી એ બેહોશ થઈ જાય છે. ફરીવાર હોશમાં આવે છે અને ફરી શરૂ થાય છે એને ઠેકાણે લાવવાની પ્રક્રિયા... ને પછી ચાલુ જ રહે છે... સવાર પડે છે. એક માણસ એને સેનાનાયક પાસે લઈ જવા આવે છે. દ્રૌપદી એણે આપેલા પાણીના ઘડાને લાત મારીને ઢોળી નાખે છે. પહેરવા આપેલાં કપડાંના દાંતથી લીરેલીરા ઉડાડી દે છે અને લેવા આવનારને કહે છે : ''ચાલ, ક્યાં લઈ જવી છે મને ?'' નગ્ન દ્રૌપદીને લોહી નીંગળતી હાલતમાં, ઉઝરડાયેલી-ઘારાં પડી ગયેલી છાતી સાથે ટટ્ટાર ડોકું રાખીને ચાલી આવતી જોઈ સેનાનાયક બેબાકળો બની જાય છે. અટ્ટહાસ્ય કરતી દ્રૌપદી ત્રાડે છે : ''કપડાંનું શું કામ છે ? તમે મને નગ્ન કરી શકો, પણ તમે મને કપડાં કઈ રીતે પહેરાવી શકવાના ! સ્ત્રીને નિર્વસ્ત્ર કરવા સાથે જ તમારી સત્તા સમાપ્ત થઈ જાય છે. અને આમેય અહીં કોઈ પુરુષ છે ખરો કે મારે અંગ ઢાંકવું પડે ?'' પોતાની ઘારાં પડી ગયેલી છાતીથી સેનાનાયકને ધક્કો મારતી દ્રૌપદી ત્રાડે છે : ''તમે આનાથી વધુ કરી શું શકવાના ? અહીં તમારી સત્તાનો અંત આવે છે !'' ને દ્રૌપદીના તાપ સામે આ સત્તાધીશ પુરુષ દયામણો લાગે છે. એની જિંદગીમાં સેનાનાયક પહેલીવાર આટલો બધો ડર્યો છે.

'મહાભારત'ની દ્રૌપદીને ભરી સભામાં કર્ણે વેશ્યા કહી હતી. અને એને નગ્ન કરવામાં કંઈ વાંધો નથી એવું કહ્યું હતું. વસ્ત્રાહરણ કરવા મથતી પુરુષોની જમાતને આ અભણ, આદિવાસી દ્રૌપદી જડબાંતોડ જવાબ આપે છે : ''આવો મારી સામે, બોલો આનાથી વધુ તમે શું કરી શકવાના ?'' મહાશ્વેતાદેવીની દ્રૌપદી સ્ત્રીની ઈશ્વરદત્ત નબળાઈને અતિક્રમી ગઈ છે. આ એકલી સ્ત્રી પુરુષોની સત્તાની મર્યાદાને બતાવી શકી છે.

શરીફા વીજળીવાળા

['અર્થાત્' ત્રિમાસિક : 2004]

જાગૃત કરો !

આપણા ભારત દેશમાં, ક્યાંક ને ક્યાંક, દર કલાકે બે બળાત્કાર થાય છે. એ તો સત્તાવાર આંકડા છે. પણ ખરેખર તો એ આંકડો ઘણો મોટો હશે, કારણ કે ઘણા કિસ્સામાં પોલીસમાં ફરિયાદ નોંધાવવા કોઈ જતું નથી.

2003ની સાલમાં ભારતમાં બળાત્કારના 15,856 કિસ્સા નોંધાયા હતા, તેમાંના ફક્ત નવ ટકા મોટાં (10 લાખ કે વધુ વસ્તીવાળાં) શહેરોના હતા. નેવું ટકાથી વધુ બળાત્કારો નાનાં શહેરો ને ગામડાંના નોંધાયા હતા. અને ગામડાંમાં તો લોકો એવા કિસ્સા અંગે પોલીસમાં ફરિયાદ નોંધાવવાનું ટાળે છે. આખા દેશમાં 18 વરસથી નાની છોકરીઓ પર થતા બળાત્કારનું પ્રમાણ કુલ બળાત્કારના 20 ટકા જેટલું હતું. પણ મોટાં શહેરોમાં આ પ્રમાણ 43 ટકા જેટલું નોંધાયેલું.

2003ના વરસમાં 18,000થી વધુ આરોપીઓ ઉપર બળાત્કારના કેસ થયેલા, પણ તેમાંથી ચોથા ભાગને જ અદાલતમાં સજા થયેલી. જેને સજા થાય તેમાંથી 66 ટકા જેટલા ઉપલી અદાલતમાં અપીલ કરતા હોય છે. પણ જેને સજા ન થાય તેવા આરોપીઓની સામે પોલીસ ઉપલી કોર્ટમાં ભાગ્યે જ અપીલ કરે છે.

પોલીસથાણાની અંદર બંદીવાન સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર કરવાના આરોપસર 2002માં 147 પોલીસ કર્મચારીઓ ઉપર કોર્ટમાં ખટલા મંડાયા હતા; તેમાંના 132 પર કામ ચાલ્યું તે પૈકી ફક્ત ચારને સજા થયેલી. બાકીના 15 ઉપર પછીને વરસે કામ ચાલ્યું, તેમાંથી કોઈને સજા થઈ નહોતી.

બધી વાતનો સાર એવો નીકળે છે કે, (1) બળાત્કારના જેટલા બનાવો બને છે તેમાંથી બહુ ઓછા અંગે પોલીસ પાસે ફરિયાદ આવે છે; (2) જેમની સામે ફરિયાદ નોંધાય છે તે પૂરતા પુરાવાના અભાવે મોટે ભાગે કોર્ટમાં ગુનેગાર સાબિત થતા નથી.

વાજબી શંકાથી પર એવી સાબિતી કોર્ટમાં રજૂ થાય નહીં ત્યાં સુધી આરોપી નિર્દોષ ગણાય છે. પણ બળાત્કારનો ભોગ બનનાર સ્ત્રી તો તે ફરિયાદ કરે એ ઘડીથી જ ગુનેગાર ઠરી જાય છે. નિષ્ઠુર સમાજની આ વાસ્તવિકતા છે. વરુઓને હાથે પિંખાયેલી હાલતમાં હોય તેવી, બળાત્કારનો ભોગ બનેલી શહેરની કે ગામડાની સ્ત્રીને કે છોકરીને પહેલાં તો એ મહેણું મારવામાં આવે છે કે પુરુષોની વાસના ભડકાવે એવા પોશાક શીદને પહેરો છો ! પછી, બળાત્કારવાળા સ્થળે તે સમયે તું શીદને ગઈ હતી, એવું પુછાણ થાય છે. પેલા નર-રાક્ષસ સાથેના તેના છૂપા સંબંધોની વાતો વહેતી મૂકવામાં આવે છે.

બળાત્કારો થતા રહે છે તેના કરતાં પણ વધુ ભીષણ વાત છે આપણી નિર્વીર્યતાની, તેનો ઉલ્લેખ દિનકર જોશીના તાજેતરના એક લેખમાં આવે છે :

મુંબઈના મરીન લાઇન્સ જેવા ભરચક વિસ્તારમાં ધોળે દહાડે દસેક તરુણ

અને તરુણી મિત્રો સાથે ફરતી એક કન્યાને, એક અને માત્ર એક જ દારૂડિયો પોલીસ ચોકીની અંદર લઈ જાય અને સાથેનાં યુવકયુવતીઓને લાલ આંખ દેખાડીને હાંકી કાઢે અને પછી બળાત્કાર થાય, એક વાર નહીં પણ ત્રણ વાર. કલાકેક જેટલો સમય તો આમાં ગયો જ હશે. આ આખો એક કલાક પેલી તરુણીના મિત્રો બહાર ઊભા હશે. એમણે શું કર્યું ? એમણે ધાર્યું હોત તો ત્યારે લાકડાની પોલીસ ચોકીની કેબિનના દરવાજા હચમચાવીને તોડી નાખ્યા હોત. માર્ગ ઉપરના માણસોને એકત્ર કરી શક્યા હોત. બહુબહુ તો પેલો બળાત્કારી પ્રતિકાર કરત અને એમાં કોઈકને ઈજા થઈ હોત, પણ એથી શું ? જે કન્યા સાથીદાર હતી, જે કન્યા વિશ્વાસે સાથે આવી હતી એની ઉપર આપત્તિ આવે ત્યારે, પોતાને મિત્રો કહેવડાવતા આ તરુણોનું શું કોઈ કર્તવ્ય નથી હોતું ? સવાલ એ થાય છે કે આપણી સંવેદનાઓ આટલી બધી નિર્વીર્ય કેમ થઈ ગઈ છે ? પારિવારિક જીવન કે શિક્ષણ-પ્રથાએ આ તરુણ પેઢીને શું એટલું પણ નથી શીખવ્યું કે અઘોર અત્યાચાર થતો હોય ત્યારે, ઓછામાં ઓછું, અણગમાનો એક ઊંહકારો તો કરો ! વર્તમાન સમાજજીવનની સૌથી ઘેરી કટોકટી આપણી માનસિકતાનું આ પરિવર્તન છે.

આજે કોઈ પણ દુષ્કૃત્ય, પછી ભલે એ બળાત્કાર હોય, હત્યા હોય, અપહરણ હોય, લૂંટ હોય, છેતરપિંડી હોય, આ બધાનો બૌદ્ધિક સ્તરે, રાજકીય સ્તરે, કાનૂની સ્તરે બચાવ કરનારાઓ થોકબંધ જડે છે.

કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષ (માર્ક્સવાદી)ના પોલીટ બ્યુરોનાં મહિલા સભ્ય બ્રિન્દા કરાટ કહે છે કે, "ત્રાસવાદી હુમલાઓના કરતાં પણ વધુ સ્ત્રીઓ બળાત્કારીઓને હાથે મોત કે જોખમોની ભોગ બને છે" અને છતાં, 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'ના પત્રકાર શંકર રઘુરામન એક અહેવાલમાં જણાવે છે તેમ, જાણે કે "મૌનનું એક જબરદસ્ત કાવતરું આપણને સૌને ઘેરી વળ્યું છે."

કોઈ રવિશંકર મહારાજ, કોઈ મુનિ સંતબાલજી સમી કરુણાવત્સલમૂર્તિ આવો અને નિર્વીર્યતાની આ બેહોશીમાંથી આપણને જાગૃત કરો !

મહેન્દ્ર મેઘાણી

❁

કેવા કેવા પ્રભો, દીધા આસ્વાદો જગના મને !
જાણતે શે હું કે શું શું છે ફિક્કું તુજ સ્વાદથી ?

ઉમાશંકર જોશી

❁

ઠીક છે, 'ઇર્શાદ', કે એને નથી તારું સ્મરણ;
કોઈ ઝાકળની નિશાની પુષ્પ પર દેખાય છે ?

ચિનુ મોદી

પુરુષની કઠોરતાનો ઉપાય

સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા માટે લાંબા કાળથી પ્રયત્નો થવા છતાં સ્ત્રીની સ્થિતિમાં બહુ ઓછો ફરક પડ્યો છે. ભણેલી, બુદ્ધિમાન સ્ત્રીને પણ નાની નાની વાતમાં કઠોર પુરુષનાં અપમાન સહેવાં પડે છે. દિવસ આખો હડિયાપાટી કરવા છતાં સ્ત્રીને માટે અવગણના, તિરસ્કાર, ક્યારેક તાડન અને રાતના વાસનાની તૃપ્તિ, એ જ પુરુષનો વ્યવહાર બની જાય છે. મકાન, સાધનસગવડ – બધું હોવા છતાં પતિના કઠોર વર્તનથી સ્ત્રી ત્રાસ પામે છે.

આનું કારણ એ છે કે કુટુંબમાં બચપણથી જ છોકરાના અહંકારને પોષવામાં આવે છે અને છોકરીને ઘરકામમાં પરોવાયેલી રાખવામાં આવે છે. તેથી છોકરાઓમાં કઠોરતાનો વિકાસ થાય છે.

આનો ઉપાય શાળાની શિક્ષિકાઓ કરી શકે. પોતાના વિદ્યાર્થી છોકરાઓમાં કઠોરતા ન વિકસે, સ્ત્રી-સન્માનની ભાવના પાંગરે એવા પ્રયાસ તેઓ કરી શકે; છોકરીઓમાં આત્મવિશ્વાસ વધે એ રીતે એમને પ્રોત્સાહન આપી શકે. શાળાનાં બાળકોને પોતાની શિક્ષિકા બહેનો માટે ઘણો અહોભાવ હોય છે, તેથી શિક્ષિકાઓ આવું પરિવર્તન લાવી શકે.

ચતુર કોઠારી

['ભૂમિપુત્ર' પખવાડિક : 1996]

❁

આપને શું લાગે છે ?

સ્ત્રીઓ પ્રત્યેના પુરુષોનાં વ્યવહાર અને વલણમાં પરિવર્તન લાવવા માટેનું એક સૂચન ઉપરના લખાણમાં છે. તે ઉપરાંત આપને બીજું જે કરવાની જરૂર લાગતી હોય તે ટૂંકાણમાં, બની શકે તો એક પોસ્ટકાર્ડમાં, લખી જણાવવા કૃપા કરશો ?

મહેન્દ્ર મેઘાણી

લોકમિલાપ, પો૰ બો૰ 23, ભાવનગર 364001

❁

અમે ખાખ થઈને દટાશું ધરા, પણ
તને આપશું ખેલતી ખુશખુશાલી !

મકરન્દ દવે

❁

રાંધવાની કળા

1. ખોરાકને રાંધવાથી તે પચવામાં સરળ અને સ્વાદિષ્ટ બને છે અને તેમાં કેટલાંક નુકસાનકારક જંતુઓ હોય તે નાશ પામે છે. કેટલાંક અનાજનું ઉપરનું પડ કઠણ હોય છે, તે રાંધવાથી તૂટી જાય પછી તે સુપાચ્ય બને છે.

2. ચોખાને વધારે પડતા ધોવાથી કે ભાતનું ઓસામણ કાઢી નાખવાથી તેમાંથી વિટામિન નીકળી જાય છે.

3. જે શાકની છાલ ખાઈ શકાય તેવી હોય (જેમ કે બટેટાની) તે કાઢી નાખવી નહીં, કેમકે તેમાં જીવનતત્ત્વો હોય છે. શાકને સમાર્યા પછી વધારે વખત રાખી મૂકવું નહીં. શાકને બને તેટલો ઓછો વખત તાપ ઉપર રાખવું. તેમાં આંબલી, ટમેટાં કે કાચી કેરી જેવી ખટાશ નાખીને રાંધવાથી વિટામિન જળવાઈ રહે છે. શાકમાં ગરમ મસાલાનો ઉપયોગ ખાસ કરવો, કારણ કે તે જંતુનાશક છે અને ખોરાકને સુપાચ્ય તથા સ્વાદિષ્ટ બનાવે છે. બને તેટલાં શાકભાજી કાચાં ખાવાં; તેના કચુંબરમાં દાળિયા કે શીંગદાણાનો ભૂકો, તલ, કોપરું, કોથમીર, લીંબુનો રસ નાખવાથી તેનું મૂલ્ય વધે છે. જમતાં પહેલાં લાંબા સમયે બનાવી રાખેલા કચુંબરમાંથી વિટામિન ઓછાં થાય છે, પણ તેમાં દહીં નાખવાથી વિટામિન જળવાઈ રહે છે.

4. કઠોળ બરાબર રંધાઈ જાય તે માટે એમાં સોડા નાખવા જતાં તેનાં કેટલાંક તત્ત્વો નાશ પામે છે. પણ આગલી રાતે કઠોળને પાણીમાં પલાળતી વખતે તેમાં સોડા નાખ્યો હોય તો ઓછાં તત્ત્વો નાશ પામે છે અને કઠોળ જલદી રંધાઈ જાય છે. કઠોળ બરાબર બફાઈને ફાટી જાય ત્યાં સુધી રાંધવું જોઈએ. તેને લસણ, અજમો ને હિંગનો વઘાર કરવાથી કઠોળનું વાયડાપણું દૂર થાય છે. તેમાં ગોળ-આંબલી સારી પેટે નાખવાં. કઠોળ બફાઈ જાય પછી થોડો ચણાનો લોટ પાણીમાં મેળવી તેમાં નાખવાથી એ રસાદાર અને સ્વાદિષ્ટ બને છે.

5. રોટલીનો લોટ બાંધીને તેને કલાકેક પલાળી રાખવાથી લોટ ફૂલે છે અને રોટલી પોચી, સુંવાળી, મીઠી ને પચવામાં હળવી બને છે.

6. ઢોકળાં, હાંડવો, ઈડલી જેવી આથો આવેલી વાનગીમાં વિટામિન વધારે હોવાથી તે શરીરને લાભ કરે છે. ઘઉંના થૂલામાં થોડો ઝીણો લોટ ભેળવી, તેની ઢોકળી બનાવી શાક અથવા દાળમાં મૂકવાથી થૂલામાંના વિટામિનનો લાભ મળે છે. જરૂર મુજબનો લોટ ઉમેરીને થૂલાનાં ઢેબરાં, ઢોકળાં કે હાંડવો બનાવી શકાય.

7. દાળ-શાકમાં પહેલેથી મીઠું ન નાખી દેવું કારણ કે એથી અમુક વિટામિનનો નાશ થાય છે.

8. કોઈ પણ વસ્તુ રાંધતી વખતે તેની ઉપર સજ્જડ ઢાંકણ રાખવું, નહીંતર તેમાંથી વરાળની સાથે વિટામિન પણ ઊડી જશે.

9. કાચાં ખાવાનાં શાકભાજીને મીઠાવાળા પાણીમાં ધોઈને પછી તેનું

કચુંબર બનાવવું.

10. પાણીના માટલાને બરાબર ઘસીને સાફ કરવું, કેમ કે તેમાં જામી જતી ચીકાશમાં રોગના જંતુઓ વાસ કરે છે. શિયાળામાં દર મહિને માટલું એક દિવસ તડકે મૂકીને પછી વાપરવું, જેથી એ તપીને બરાબર સ્વચ્છ થશે. ઉપરાંત, જે માટલું ઊતરી ગયેલું હશે તે તાજું થશે અને ઉનાળામાં તેનું પાણી ઠંડું રહેશે. ચોમાસામાં ડહોળું પાણી આવે ત્યારે કલાઈવાળા વાસણમાં તે ભરી, તેમાં ફટકડીનો કટકો આઠ-દસ આંટા ફેરવીને કાઢી લેવો. પછી પાણી ઠરવા દેવું. બાર-પંદર કલાક પછી બધો કચરો નીચે બેસી જશે, એટલે ઉપરનું નીતર્યું પાણી ગાળીને માટલામાં ભરી લેવું.

સુધાબહેન મુનશી

['રસસુધા' પુસ્તક]

સૌથી નાના ધારાસભ્ય

1949થી 1957 સુધી બાબુભાઈ મુંબઈ રાજ્યના પ્રધાનમંડળમાં હતા. તે આઠ વરસમાં એમણે સાત ટ્રંકકોલ પણ કરેલા નહિ. ટપાલમાંય પોસ્ટકાર્ડથી પતે તો કવર ન લખે. 1928માં તે વડોદરા કૉલેજમાં ભણતા હતા ત્યારે આખા વરસનું તેમનું ખર્ચ હતું રૂ૦ 350, તેમાં કૉલેજની ફી ઉપરાંત ભોજનબીલના 220. તે જમાનામાં કૉલેજના છાત્રાલયમાં જે સળંગ ત્રણ દિવસ ન જમે તેને ભોજનબીલમાં 'કટ' અપાતો. બાબુભાઈ શનિવારે ન જમે, રવિવારે ઘેર ગયા હોય અને ત્યાંથી લાવેલો નાસ્તો સોમવારે ખાઈને ચલાવી લે.

1930ના સત્યાગ્રહ વખતે સ્વયંસેવક બનીને બાબુભાઈ મુંબઈ ગયેલા. કૉંગ્રેસની છાવણીમાં રહે અને દક્ષિણી લોજમાં ટંકના ચાર આના આપી જમે. સાંજે બે પૈસાના ચણા લઈને ચલાવી લે. બસ કરતાં ટ્રામ સસ્તી, એટલે તેમાં આવજા કરે. સ્વયંસેવકોનો ખર્ચ કૉંગ્રેસ ભોગવતી, પણ બાબુભાઈ માને કે કૉંગ્રેસના પૈસા ગરીબો માટે છે માટે તેનો ઉપયોગ બને તેટલો ઓછો કરવો.

1930માં કૉલેજ છોડીને બાબુભાઈ સત્યાગ્રહમાં જોડાયેલા, જેલમાં ગયેલા. ત્યાંથી છૂટીને ભણતર પૂરું કરવા પાછા કૉલેજમાં જોડાયા. દરમિયાન ધારાસભાની ચૂંટણી આવી તેમાં કૉંગ્રેસે બાબુભાઈને ખેડા જિલ્લામાંથી ઉમેદવાર તરીકે પસંદ કર્યા. કલેક્ટર ઑફિસમાં તે માટે ફૉર્મ ભરવા ગયા, તો નાજુક ને નાનકડા દેખાતા બાબુભાઈને 25 વરસ થયાં હશે કે કેમ તેની કલેક્ટરને શંકા ગઈ. ઉંમરનો પુરાવો આપ્યો ત્યારે એમનું ઉમેદવારી પત્ર સ્વીકારાયું. મુંબઈ રાજ્યમાં એ વયમાં સૌથી નાના ધારાસભ્ય બન્યા.

કમલા પરીખ

રાંધવામાં કેટલી કાળજી લો છો ?

કચુંબર, ફળો ને સૂકા મેવા સિવાયનો તમામ આહાર આપણે રાંધેલો ખાઈએ છીએ. પણ રાંધતી વખતે કેટલીક સામાન્ય કાળજી રાખવામાં ન આવે તો ખોરાકના પોષણમૂલ્ય પર ગંભીર અસર થઈ શકે છે. આપણને છોડાં કાઢી નાખેલી દળ અને મશીનમાં છડીને પૉલિશ કરેલું ધાન્ય ભાવે છે. પણ આ પ્રક્રિયામાં આહારમાંથી પ્રોટીન, વિટામિનો અને ઉપયોગી ખનીજ દ્રવ્યો નાશ પામે છે.

અનાજ તેમ જ કઠોળને ફણગાવવાથી તેમાં વિટામિન સી, ફોસ્ફરસ વગેરેનું પ્રમાણ સારું એવું વધે છે. ઉપરાંત તે પચવામાં સરળ બને છે. ફણગાવેલા અન્નને બને તેટલું કાચું અથવા ઓછામાં ઓછું રાંધીને ખાવાથી તેના પોષક લાભો મહત્તમ પ્રાપ્ત થાય છે.

અનાજ (ઘઉં, ચોખા, જુવાર, બાજરી, મકાઈ) અને કઠોળમાં રહેલાં પ્રોટીનની ગુણવત્તા નબળી હોય છે. તેમનું પ્રોટીન-મૂલ્ય વધારવા માટે અનાજ અને કઠોળની મિશ્ર વાનગીઓ (ખીચડી, ખમણ, ઢોકળાં, હાંડવો, દક્ષિણ ભારતીય વાનગીઓ) ખાવાનું રાખો. ઉપરાંત અનાજ અને કઠોળને રાંધતી વખતે શક્ય હોય ત્યાં દૂધ કે દૂધની બનાવટો (દહીં, પનીર) વાપરો.

શાકભાજીને લાંબો સમય પાણીમાં પલાળી રાખવાથી તેમાં રહેલાં 'બી' અને 'સી' જેવાં પ્રજીવકો નાશ પામે છે. શાકભાજીને રાંધવા માટે ઝાઝા પાણી, ઝાઝી ગરમી અને લાંબા સમયનો ઉપયોગ ન કરશો. તેને ખુલ્લા વાસણમાં ન રાંધશો. પ્રેશર કૂકરમાં રાંધવાથી ખોરાકના પોષણમૂલ્યનું જતન થાય છે.

બટાટા, શક્કરિયાં, બીટ વગેરે કંદમૂળને છાલ સાથે બાફવા-રાંધવાથી એમાં રહેલાં વિટામિનો જળવાઈ રહે છે. આખું શક્કરિયું બાફવાથી તેમાં 89 ટકા જેટલું વિટામિન 'સી' નાશ પામતું અટકે છે. પણ જો તમે એને કાપીને બે અડધિયાં કરો અને પછી રાંધો તો માત્ર 31 ટકા જેટલું જ પ્રજીવક 'સી' બચે છે.

શાકભાજી, કઠોળ કે અનાજને પ્રથમ વધારે ગરમી આપીને રાંધીને પછી થોડી વાર ધીમા તાપે સીઝવા દેવાથી એમનો રંગ અને અંદરનાં પોષકતત્ત્વો જળવાઈ રહે છે. લીંબુના રસનાં ટીપાં કે દહીં કે આમલી નાખવાથી રીંગણનો રંગ સચવાય છે, ભીંડાની ચીકાશ દૂર થાય છે અને સૂરણ, રતાળુ ને કારેલાંની રાસાયણિક પ્રતિક્રિયા જાળવવામાં પણ ઉપયોગી થાય છે. ખટાશ ઉમેરવાથી શાકભાજીમાંથી થાયામિન અને રાઇબોફ્લેવિનનો નાશ થતો અટકે છે.

રાંધેલા અન્નને રેફ્રિજરેટરમાં રાખો અને પછી બહાર કાઢીને ફરી ઉપયોગમાં લેતાં પહેલાં જો ગરમ કરતાં હો, તો એમાંનાં કેટલાંક વિટામિનો નાશ પામે છે.

ખોરાકમાં ચરબી અને ગળપણ આપણને ગરમી અને શક્તિ પૂરાં પાડે છે, પણ તેમાં અન્ય પોષકતત્ત્વોનો અભાવ હોય છે. વધારે પ્રમાણમાં ચરબી અને ખાંડ

ખાવાથી શરીરમાં કૅલ્શિયમની ઊણપ પેદા થાય છે. એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે તળેલો કે તેલ-ઘીવાળો ખોરાક ન જ લેવો જોઈએ. 'એ', 'ડી', 'ઈ' અને 'કે' જેવાં ચરબીમાં દ્રાવ્ય વિટામિનો આંતરડાંમાંથી લોહીમાં ભળવાની પ્રક્રિયામાં મદદરૂપ થાય છે.

ખોરાકને તળવાથી પોષકતત્ત્વોનો નાશ સૌથી વધારે થતો હોય છે. ચોખ્ખું ઘી, વનસ્પતિ ઘી અને તેલમાં રાંધવાની દૃષ્ટિએ તેલ સારું, કેમ કે એમાં કોલેસ્ટેરોલ હોતું નથી અને ચરબીની માત્રા ઘણી ઓછી હોય છે, જ્યારે ઘી કોલેસ્ટેરોલ અને ચરબીથી ભરપૂર હોય છે. વાનગીઓને તળતી વખતે યોગ્ય પ્રમાણમાં ગરમીનું નિયંત્રણ કરવું જોઈએ. ખૂબ ઊંચા તાપમાને તળવાથી વાનગી બહારથી લાલચોળ થઈ જાય છે, પણ અંદરથી કાચી રહે છે; ઉપરાંત ઊંચા તાપમાનથી તેલની ગુણવત્તા નબળી થાય છે. જ્યારે ખૂબ ઓછા તાપમાને તળવામાં આવે તો વાનગી પુષ્કળ તેલ શોષી લે છે. તળવા માટે યોગ્ય પ્રમાણમાં જ તેલ લેવું. વાનગીને તળી લીધા પછી એમાંનું વધારાનું તેલ નિતારી લો, જેથી તે ખોરી ન થઈ જાય. વધેલું તેલ બંધ વાસણમાં રાખવું. ફરી વાપરતી વખતે એમાં થોડું કાચું તેલ ઉમેરવું.

ખોરાક રાંધતી વખતે જો થોડી વધારે કાળજી લેવામાં આવે તો એનાથી તમારા કુટુંબના પોષણ અને સ્વાસ્થ્ય-સ્તરમાં ઘણો વધારો થશે.

જાનકી પટેલ

['ઇનસાઇટ, ધી કન્ઝ્યુમર મૅગેઝિન' બે-માસિક : 1998]

❁

અમે રે વાળેલું કોરું આંગણું,
તમે કંકુ-પગલાંની ભાત.

માધવ રામાનુજ

❁

ધબકી રહેલ માણસો અમને ગમ્યાં નથી;
પથ્થર બનાવી પૂતળાંઓ ખોડીએ છીએ.

કરસનદાસ લુહાર

❁

ધરા ત્રાસી, છાઈ મલિન દુખ્ખછાયા જગ પરે,
બન્યાં ગાંધીરૂપે પ્રગટ ધરતીનાં રુદન સૌ.

સુન્દરમ્

❁

વિવેકબુદ્ધિને જ ઇષ્ટદેવતા માનનાર

ગુજરાતના એક વિરલ ચિંતક કિશોરલાલ મશરૂવાળાના જીવન અને સાહિત્યનો પરિચય કરાવતાં ત્રણ પુસ્તકો છે : 'શ્રેયાર્થીની સાધના' (લે૦ નરહરિ પરીખ), 'કિશોરલાલ મશરૂવાળા, એક અધ્યયન' (કેતકી બલસારી). જેમને એ પરિચય સંક્ષેપમાં પામવો છે તેમના માટે અમૃતલાલ યાજ્ઞિકનું પુસ્તક 'કિશોરલાલ મશરૂવાળા' છે. અહીં મારો પ્રયાસ મશરૂવાળાના જીવનદર્શનને સમજવાનો છે.

મશરૂવાળા એક કાર્યકર હોવાની સાથે મોટા લેખક હતા. દમના વ્યાધિથી નાદુરસ્ત રહેતી તબિયત છતાં તેમણે વિપુલ લેખનકાર્ય કર્યું છે.

'ગાંધીજી અને સામ્યવાદ' પુસ્તકમાં સામ્યવાદ અને ગાંધીવિચારનું તુલનાત્મક નિરૂપણ મશરૂવાળાએ કરેલું છે. સામ્યવાદમાંથી હિંસાની બાદબાકી કરવામાં આવે તો તેમાં અને ગાંધીવિચારમાં કોઈ તફાવત નથી, એવો એ સમયે પ્રચલિત મત કેટલો ભૂલભરેલો છે તે એમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જગતના સ્વરૂપ વિશે તેમજ જીવનના ઉદ્દેશ વિશે બંને વિચારધારાઓ વચ્ચે પાયાનો તફાવત છે તે તેમણે સરળ ભાષામાં સમજાવ્યું છે.

'અહિંસા વિવેચન' અહિંસા વિશેના મશરૂવાળાના લેખોનો સંગ્રહ છે.

રાજકીય આઝાદી પછીના ભારતના વિકાસ અંગેનું તેમનું એક ખૂબ જાણીતું પુસ્તક 'સમૂળી ક્રાન્તિ' છે. ગરીબી અને તેની સાથે સંકળાયેલાં અનારોગ્ય, ગંદકી તથા અજ્ઞાન આદિ દૂષણોથી દેશને મુક્ત કરવાના આર્થિક તથા રાજકીય માર્ગોની તેમણે આ પુસ્તકમાં ચર્ચા કરી છે.

પુરુષપ્રધાન સમાજમાં પુરુષો સ્ત્રીઓ પ્રત્યે જે અન્યાયી વ્યવહાર કરે છે તેની કડક આલોચના 'સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા' લેખસંગ્રહમાં કરવામાં આવી છે. વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સ્ત્રીઓના સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના અધિકારો વિશે તેમણે જે વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે તેમાંના મોટા ભાગના વિચારોને આજના નારીવાદીઓનું સમર્થન સાંપડે એટલા 'આધુનિક' એ વિચારો છે.

તેમણે 'અવતારલીલા'ને અંતર્ગત ચાર પુસ્તિકાઓ આપી : 'રામ અને કૃષ્ણ', 'બુદ્ધ અને મહાવીર', 'સહજાનંદ સ્વામી' તથા 'ઈશુ ખ્રિસ્ત'. અધ્યાત્મના વિષયમાં તેમનાં પુસ્તકો છે : 'જીવનશોધન', 'ઊધઈનું જીવન', 'સંસાર અને ધર્મ' તથા 'ગીતામંથન'.

'ગીતામંથન' કિશોરલાલનું સહુથી વધુ વંચાયેલું પુસ્તક છે. ગાંધી વિદ્યાલયના તાલીમાર્થીઓ માટે એમણે તે લખવાની શરૂઆત કરેલી. એક શિક્ષકે અનુપસ્થિત રહીને લેખિત સ્વરૂપે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને 'ગીતા' શીખવવી હોય તો તેનો અભિગમ શું હોઈ શકે તે 'ગીતામંથન'માં જોઈ શકાય છે.

કેળવણી વિશે તેમનાં ત્રણ પુસ્તકો છે : 'કેળવણીના પાયા', 'કેળવણી વિવેક'

અને ‘કેળવણી વિકાસ’. ‘કેળવણીના પાયા’માં તેમણે શિક્ષણ અને કેળવણી વચ્ચે ભેદ પાડીને વ્યક્તિના ઘડતરની જીવનભર ચાલતી પ્રક્રિયાને કેળવણીનું નામ આપ્યું છે, જ્યારે શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અપાતા શિક્ષણને શિક્ષણ કહ્યું છે. મશરૂવાળાએ આમ શિક્ષણ અને કેળવણી વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ પાડ્યો છે. ‘કેળવણી વિવેક’માં શિક્ષણને સ્પર્શતા લેખોનો સંગ્રહ છે. ‘કેળવણી વિકાસ’માં ગાંધીજીના બુનિયાદી શિક્ષણની ચર્ચા કરતા લેખો સમાવવામાં આવ્યા છે.

ગાંધીવિચારને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલાં પુસ્તકોમાં ‘ગાંધીવિચાર દોહન’ એક પ્રસિદ્ધ પુસ્તક છે. તેમાં 1930 સુધીની ગાંધીવિચારણા સૂત્રાત્મક શૈલીમાં વાંચવા મળે છે. ગાંધીજીના પાયાના વિચારોને સમજી લેવા માટે આ એક ઉત્તમ પુસ્તક છે. ગાંધીવિચાર અંગે ગાંધીજીનાં પોતાનાં લખાણો વાંચીને ન કેળવાય એવી સમજ, કેટલાક દાખલાઓમાં, ‘ગાંધીવિચાર દોહન’ વાંચીને કેળવાય છે.

મશરૂવાળા પાસેથી આપણને કેટલાક સુંદર અનુવાદો સાંપડ્યા છે. 1930ની સત્યાગ્રહની લડતમાં તેમને બે વર્ષની સજા અને દંડ થયાં. તેમને નાસિક ખાતે જેલમાં રાખવામાં આવ્યા. દેશના અનેક સત્યાગ્રહીઓની જેમ કિશોરલાલ માટે પણ જેલવાસ વિદ્યાવ્યાસંગનો સમય બન્યો. એ જેલવાસ દરમિયાન એમણે મોરિસ મેટરલિંકના પુસ્તક ‘લાઇફ ઑફ ધી વ્હાઇટ એન્ટ’નો ‘ઊધઈનું જીવન’ એ નામથી અનુવાદ કર્યો. અનુવાદના અંતે તેમણે ‘સાર-શોધન’ શીર્ષક નીચે જે નિબંધ લખ્યો છે તેમાં તેમણે માનવજીવન વિશે તત્ત્વદૃષ્ટિથી વિચાર કરેલો છે. જગત અને જીવનને તેમણે જે રીતે જોયાં છે તેને કોઈ એક નિબંધ દ્વારા પામવાં હોય તો આ ‘સાર-શોધન’ પૂરતું છે.

તેમના અન્ય અનુવાદોમાં ખલિલ જિબ્રાનના ‘ધ પ્રોફેટ’નો ‘વિદાય વેળાએ’, ટૉલ્સ્ટૉયના ‘ધ લાઇટ શાઇન્સ ઇન ડાર્કનેસ’નો ‘તિમિરમાં પ્રભા’ અને પેરી બર્જેસના ‘હૂ વૉક એલોન’નો ‘માનવી ખંડિયેરો’(સહ-અનુવાદક કાકા કાલેલકર)નો સમાવેશ થાય છે. તેમણે ‘ગીતાધ્વનિ’ના નામે ગીતાનો સમશ્લોકી લોકભોગ્ય અનુવાદ પણ આપ્યો છે.

થોડી નવાઈ લાગે એવા એક પુસ્તક ‘નામાનાં તત્ત્વો’ના તેઓ સહલેખક હતા. એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે કહ્યું છે : ‘‘આપણા દેશમાં એક એવો ભ્રમ ઘર કરી બેઠો છે કે આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવા ઇચ્છનાર લોકોએ હિસાબી કામ માટે બેદરકારી રાખવી જોઈએ. માણસ આધ્યાત્મિક વૃત્તિનો હોય કે દુનિયાદારી વૃત્તિનો, એ જો પાઈનીયે લેવડદેવડમાં પડે અને તે લેવડદેવડ સાથે બીજાઓનો સંબંધ હોય તો, તેણે હિસાબી ચોકસાઈ રાખવી જ જોઈએ. એ બાબતમાં જે બેદરકાર છે, તે સમાજ પ્રત્યે જ નહિ પણ પોતાના આધ્યાત્મિક વિકાસ પ્રત્યે ગુનેગાર છે. હિસાબી ચોકસાઈ અને અર્થલોભ એ બે એક વસ્તુ નથી.’’

આ બધા લેખનકાર્યની પાછળ ઊંડું અને વ્યાપક વાચન પડેલું છે અને છતાં એમની એ બહુશ્રુતતાનો ભાર ક્યાંય એમનાં લખાણોમાં વર્તાતો નથી.

મશરૂવાળાના પુસ્તક ‘સંસાર અને ધર્મ’ની પ્રસ્તાવનારૂપે લખેલી ‘વિચારકણિકા’માં પંડિત સુખલાલજીએ નોંધાવ્યું છે કે, ‘‘મેં પ્રસ્તુત લેખોને એકથી વધારે વાર એકાગ્રતાથી સાંભળ્યા છે અને થોડાઘણા અન્ય સુપ્રસિદ્ધ ભારતીય તત્ત્વચિંતકોનાં લખાણો પણ સાંભળ્યાં છે. હું જ્યારે તટસ્થ ભાવે આવાં ચિંતનપ્રધાન લખાણોની તુલના કરું છું ત્યારે મને નિઃશંકપણે એમ લાગે છે કે આટલો અને આવો ક્રાન્તિકારી, સચોટ અને મૌલિક વિચાર કરનાર કદાચ ભારતમાં વિરલ જ છે.’’

બુદ્ધની જેમ જ મશરૂવાળાએ આપણા આધ્યાત્મિક સાહિત્યની અગમ્ય ગૂઢતાઓ અને ચમત્કારોને બાજુ પર રાખીને અનુભવની તેમજ બુદ્ધિની કસોટીએ જેટલું પાર ઊતરે એટલું જ સ્વીકાર્યું છે. વિવેકબુદ્ધિને તેમણે ‘ઇષ્ટ દેવતા’ના જેવી પૂજ્ય માની છે. અનુભવ અને બુદ્ધિથી પર એવા ધર્મ કે અધ્યાત્મનો તેમને કશો ખપ નથી. ‘જીવનશોધન’માં ગૌતમ બુદ્ધની વાણીનો પડઘો પાડતા હોય તેમ એમણે કહ્યું છે : ‘‘હે વાચકો, હું જે કાંઈ કહું છું તે પરંપરાગત નથી એટલા માટે જ ખોટું માનશો નહિ. હું કોઈ સિદ્ધ, તપસ્વી, યોગી કે શ્રોત્રિય નથી માટે જ મારું કહેવું ખોટું માનશો નહિ. પણ સાથે જ, તમારી પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી મારા વિચારો સત્ય અને ઉન્નતિકર લાગે, જીવનના વ્યવહારમાં અને પુરુષાર્થમાં ઉત્સાહ પ્રેરનારા, પ્રસન્નતા ઉપજાવનારા અને તમારું તેમજ સમાજનું શ્રેય વધારનારા લાગે, તો સ્વીકારતાં ડરશોયે નહીં.’’

રમેશ ભા૦ શાહ

[ગુજરાત સાહિત્ય સભાના આશ્રયે આપેલું વ્યાખ્યાન : 2003]

એનાથી વિખૂટાય પડ્યા’તા અમે ત્યાંથી,
એથી જ રહી ગઈ એના મળવાની જગા યાદ.

‘સૈફ’ પાલનપુરી

જો એક અશ્રુ તુજ મ્હેં કદી હોય લોહ્યું,
એકાદ અશ્રુતણું દાન જ યાચું તો હું

નરસિંહરાવ દિવેટીઆ

બારેય માસ લીલો મસાલો !

ઉનાળામાં લીલો મસાલો મોંઘો થઈ જાય છે કે મળતો પણ નથી. તો શિયાળામાં જ્યારે એ છૂટથી મળતો હોય ત્યારે એને બરાબર સાચવી રાખ્યો હોય, તો બારેય મહિના તેનો લાભ લઈ શકાય. તેની કેટલીક રીતો આ રહી :

લીલા મસાલાની વડી : 200 ગ્રામ આદુ, 200 ગ્રામ લીલાં મરચાં અને 50 ગ્રામ મીઠું વાટીને તેની વડી બનાવી છાંયડે સૂકવવી. સુકાઈ જાય એટલે જડબેસલાક હવાબંધ ડબામાં તેને ભરી રાખવી. પછી દાળ-શાકમાં જ્યારે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે જરૂર મુજબ વડી કાઢી, થોડા પાણીમાં તેને વાટી નાખીને વાપરવાથી લીલા મસાલાનો સ્વાદ આવશે.

લીલા લસણની વડી : 400 ગ્રામ લીલું લસણ, 200 ગ્રામ કોથમીર, 100 ગ્રામ લીલાં મરચાં અને 50 ગ્રામ મીઠું લઈ, વાટીને તેની વડી ઉપર મુજબ બનાવીને જરૂર પડ્યે વાપરવી.

કેરીની વડી : બે કિલો કાચી કેરી, 200 ગ્રામ ખાંડ, 100 ગ્રામ લીલાં મરચાં, 100 ગ્રામ સૂકું લસણ અને 100 ગ્રામ મીઠું લેવાં. કેરીને છોલી, છીણી, તેમાં બાકીની વસ્તુ ભેળવી ઉપર મુજબ વડી બનાવીને રાખવી અને જરૂર પડે ત્યારે લીંબુની અવેજીમાં તેનો ઉપયોગ કરવો.

આંબલીનો ફોલ : નવી આંબલી આવે ત્યારે સારા મોટા કાતરા લઈ, તેને મીઠાનો હાથ દઈ, ભાંગીને આંબલિયા કાઢી નાખવા. પછી રેસા કાઢીને 20 કિલો આંબલીનો ફોલ હોય તો તેને દોઢ કિલો મીઠામાં રગદોળી બરણીમાં ભરી લેવો, ઉપર મીઠું ભભરાવવું.

ગરમ મસાલો : બાર મહિનાનો સામટો ન બનાવવો, કેમ કે તેમાંથી સુગંધ ઊડી જાય છે. ત્રણ-ત્રણ માસ ચાલે તેટલો બનાવતાં રહેવું.

સુધાબહેન મુનશી

[‘રસસુધા’ પુસ્તક]

❀

અહીં રઝળતા કાગળો છોડીને શબ્દો ક્યાં ગયા ?
વાવને વગડે મૂકી ખાલી, કહો, જળ ક્યાં ગયાં ?

રમેશ પારેખ

❀

આ છાંયડાના કસુંબાઓ ગટગટાવી લ્યો !
નગરનું વૃક્ષ છું, કોઈ પણ ક્ષણે વઢાઈ જઈશ.

ભગવતીકુમાર શર્મા

બ૦ ક૦ ઠા૦

બ૦ ક૦ ઠા૦ એટલે પ્રો૦ બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર. એમના ‘ભણકાર’ નામના કાવ્યસંગ્રહથી હું પરિચિત. એમને પ્રથમ વાર મળવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું 1938માં હું અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજનો વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે. ગુજરાતીના મારા પ્રોફેસર અનંતરાય રાવળની પ્રસ્તાવના સાથે મેં ‘કાવ્યસંહિતા’ નામે કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ કરેલો કૉલેજના પ્રથમ વર્ષમાં. તાકડે પ્રો૦ ઠાકોર અમદાવાદમાં એમના મિત્ર શ્રી રતિલાલ લાખિયાને બંગલે હતા. રાવળ સાહેબની સૂચનાથી હું મારો કાવ્યસંગ્રહ તેમને ભેટ આપવા ગયો. મોટી મોટી મૂછો, ટૂંકી ગરદન, ‘પ્રચંડ દેહયષ્ટિ’, વિચિત્ર પહેરવેશ ને વેધક આંખો. પગે લાગીને, રાવળ સાહેબની સૂચના અનુસાર આપને મારો આ કાવ્યસંગ્રહ ભેટ આપવા આવ્યો છું એમ કહી, ‘કાવ્યસંહિતા’ એમના કરકમલમાં મૂકી. મારો કાવ્યસંગ્રહ ટેબલ ઉપર મૂકી મને કહે : “મારો એક ભાણો છે. એ પણ કાવ્યો લખવા લાગ્યો. મેં એને કહ્યું : અલ્યા ! કાવ્યો લખનાર હું નથી તે પાછો તું મંડી પડ્યો ?” આટલું બોલી મારો કાવ્યસંગ્રહ હાથમાં લઈ, થોડાં પાનાં ફેરવી પુસ્તકને ટેબલ પર પછાડી મને કહે : “બ્રહ્મચર્ય પાળો, બ્રહ્મચર્ય...” પાંચેક સેકન્ડ બાદ બોલ્યા : “કલમનું.”

ચા-પાણીનું પત્યા બાદ મને કહે : “નવજવાન, હવે તું ક્યાં જવાનો ?” મેં કહ્યું : “મારી હૉસ્ટેલે. આપને કોઈ કામ હોય તો ફરમાવો.” તો કહે : “આંબાવાડીમાં મારે મારા પરમ મિત્ર પ્રો૦ આણંદશંકર ધ્રુવને ‘વસંત’ બંગલે જવું છે. તું તારો ખભો મને ધીરીશ ?” મેં કહ્યું : “એક નહીં, બે.” ધ્રુવ સાહેબનો બંગલો બહુ દૂર નહોતો એટલે વાતો કરતા કરતા ‘વસંત’ બંગલે આવી પહોંચ્યા. પાંચેક મિનિટ રોકાઈને જ મારી હૉસ્ટેલ ભેગો થઈ ગયો.

પછી તો એ પ્રકાંડ વિદ્વાનનું ત્રણેક વાર દર્શન થયું. 1943માં ‘વિદ્યાસભા’ના ઉપક્રમે તેમણે નવીન કવિતા-વિષયક વ્યાખ્યાનો આપેલાં. વ્યાખ્યાનો પ્રો૦ ઉમાશંકરભાઈએ વાંચેલાં. ત્યારે એમણે એમના ‘લિરિક’ની પચાસેક નકલો ઉમાશંકરભાઈને આપેલી – વેચવા માટે સ્તો. એમાં ‘લિરિક’ નામના કાવ્યપ્રકારની પર્યેષણા છે. સરસ પાકા બાઇન્ડિંગવાળું આ પ્રકાશન – મૂળ કિંમત તો રૂપિયાથી ઓછી નહોતી પણ – ચચ્ચાર આનામાં કાઢવામાં આવેલું. હાથમાં ‘લિરિક’ની નકલ રાખી ઉમાશંકરભાઈ એમના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બોલતા : “લઈ લ્યો, લઈ લ્યો ! ફક્ત ચાર જ આનામાં આવી લિરિકની પર્યેષણા તમને અન્યત્ર વાંચવા નહીં મળે. એ ઉપરાંત કોઈની સાથે ઝઘડો થાય તો છૂટો ઘા કરવામાં પણ શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગમાં આવશે ! લઈ લ્યો, લઈ લ્યો, ફક્ત ચાર જ આનામાં !” મિત્રોને વહેંચવા માટે ‘લિરિક’ની દશ નકલો મેં લીધેલી. ‘લિરિક’, ‘કવિતા શિક્ષણ’, ‘નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો’ અને ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’માં કાવ્યકલાના શિક્ષાગુરુ તરીકેની પ્રો૦

ઠાકોરની ઉજ્જ્વળ છબીનું દર્શન થાય છે. તત્કાલીન અનેક કવિઓને એ ગ્રંથોએ પ્રેરણા ને માર્ગદર્શન આપ્યાં છે.

કવિ તરીકે, નવીન કાવ્યવિભાવનાના આચાર્ય તરીકે તેમ જ ગદ્યશૈલીના શિલ્પી તરીકે આજે પણ તેઓ જીવંત છે. કવિ તરીકેના ઠાકોરના પ્રભાવને નિરૂપતાં ઉમાશંકરે ઉચ્ચાર્યું છે : ''અદ્યતન ગુજરાતી કવિતા કથયિતવ્ય પરત્વે ગાંધીજી, અને આયોજન પરત્વે ઠાકોર, એમ બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના માણસોને ખભે ચડીને જાય છે.''

પ્રો૰ ઠાકોર વડોદરે આવે ત્યારે શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાના બંગલામાં ઊતરે. ત્યારે બરોડા કૉલેજમાં ગુજરાતી-અંગ્રેજીના લેક્ચરર શ્રી ભાઈલાલ કોઠારી એક વાર નવાં રચેલાં બે ગીતો લઈ પ્રો૰ ઠાકોરને વંચાવવા ગયા. ઠાકોરસાહેબ ત્યારે આંખો મીંચીને કોઈ વિચારમાં ખોવાઈ જઈને હીંચકે ઝૂલતા હતા. કોઠારીએ એમનાં ગીતો સંભળાવવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. ઠાકોરે સંમતિ આપી. આંખો મીંચીને એક ગીત સાંભળ્યું. પછી કહે, ''તમ તમારે ગાયે જાવ... ગાયે જાવ... હું સાંભળું છું...'' ને જ્યાં બીજું ગીત ગાવાનું શરૂ કર્યું, ત્યાં ઠાકોરસાહેબનાં નસકોરાં બોલવા લાગ્યાં. સમાધિભંગ થવાની પ્રતીક્ષા પાંચસાત મિનિટ કરી, પણ વ્યર્થ. એટલે પ્રો૰ કોઠારી ગૃહમ્ પ્રતિ ગચ્છન્તિ કરી ગયા !

એક વાર પ્રો૰ ઠાકોર ચાવડાને ત્યાં આરામ કરતા હતા. કોઈનો ફોન આવ્યો. ચાવડાની દીકરીએ ફોન તો લીધો, પણ તે વખતે ઠાકોરસાહેબનાં નસ્કોરાં બોલતાં હતાં એટલે એમને જગાડ્યા નહીં. જાગ્યા એટલે ચાવડાની દીકરીએ ફોનની વાત કરી, તો કહે : ''હું ઊંઘતો હતો !'' દીકરીએ કહ્યું : ''હા, જોરથી તમારાં નસકોરાં બોલતાં હતાં એટલે તમને જગાડ્યા નહીં.'' તો કહે : ''જો, મારાં નસકોરાં બોલતાં હોય ત્યારે હું ઊંઘી ગયો છું એમ સમજવાનું નહીં, હું કેવળ તંદ્રાવસ્થામાં હોઈશ. નિદ્રા ને તંદ્રાવસ્થાનો ભેદ તું સમજે છે ?''

રણજિત પટેલ, 'અનામી'

['પ્રબુદ્ધ જીવન' માસિક : 2005]

❀

આ ઝરમર ઝર વરસાદ,
વળી વળીને વરસે જાણે મધુર કોઈની યાદ !

પ્રજારામ રાવળ

❀

જીતવા આવ્યાં હતાંઃ જીતી ગયાં;
તોય લાગ્યું કે જિતાડ્યો છે મને !

અમૃત 'ઘાયલ'

''મત જાઈએ, બાબુજી !''

લાલ બહાદુર [શાસ્ત્રી] જેલમાં હતા ત્યારે સમાચાર મળ્યા કે એમની એક દીકરી ગંભીર માંદગીમાં પટકાઈ છે. જેલના અધિકારીએ કહ્યું કે, જો તમે લેખિત બાંહેધરી આપો કે તે સમય દરમિયાન કૉંગ્રેસની ચળવળમાં ભાગ નહીં લો, તો તમને પેરોલ પર છોડીએ. લાલ બહાદુરજીએ ના પાડી.

એમને સારી રીતે પિછાણનાર જેલરે પાછળથી એમને બિનશરતે પેરોલ પર છોડ્યા. પરંતુ લાલ બહાદુર ઘેર પહોંચ્યા તે દિવસે જ દીકરીનું અવસાન થયું હતું. તેની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી અને પેરોલના પંદર દિવસ પૂરા થયા તે પહેલાં જ એ જેલમાં પાછા પહોંચી ગયા.

પછીને વરસે એ ફરી જેલમાં હતા ત્યારે એમના પુત્રને ટાઇફોઇડ થયેલો. તાવ 104 ડિગ્રીએ પહોંચ્યો ત્યારે એમને અઠવાડિયાની પેરોલ પર છોડવામાં આવેલા. એ મુદત પૂરી થઈ ત્યારે પુત્રનો તાવ હજી ઊતર્યો નહોતો; ઊલટાની હાલત બગડતી જતી હતી. જેલના અધિકારીએ કહ્યું કે, પેરોલની મુદત હજી વધારવી હોય તો ચળવળમાં ભાગ નહીં લેવાની બાંહેધરી આપો. લાલ બહાદુરે ના પાડી અને પાછા જેલમાં જવા એ તૈયાર થયા. તે સમયે પુત્રને 105-106 ડિગ્રી જેટલો તાવ હતો. તેની પથારી પાસે કલાકો સુધી સૂનમૂન ઊભા રહ્યા. તાવથી ધગધગતા બાળકના હોઠ જરા ફફડ્યા; શબ્દ નીકળ્યા : ''મત જાઈએ, બાબુજી !''

પિતાની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. પરંતુ તરત જ માથાને એક ઝટકો મારી, જાણે કે સ્વપ્નમાંથી એકાએક જાગી ગયા હોય તેમ લાલ બહાદુરે દાંત ભીંસ્યા, સૌને નમસ્કાર કર્યા અને મક્કમ પગલે જેલની દિશામાં ચાલવા માંડ્યું – પાછું વળીને પુત્રની દિશામાં એક વાર જોયું પણ નહીં.

['સમર્પણ' પખવાડિક : 1966]

❀

આપણી કને હોય તે બધું હોડમાં મૂકી દઈ,
હાર કે જીત વધાવીએ આપણ એકબીજાનાં થઈ.

રાજેન્દ્ર શાહ

❀

આપણે તો આકાશને ખેડવું છે,
આ તારાઓ સરખા નથી વવાયા.

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

❀

ત્યાગની પરંપરા

લાલ બહાદુર[શાસ્ત્રી]ના મૃત્યુ પછી આપણને ખબર પડી કે અઢાર માસ સુધી ભારતના પ્રધાનમંત્રી-પદને શોભાવનાર એ વિભૂતિને ખાતે બૅન્કમાં કોઈ રકમ નથી, ઊલટાના એ બૅન્કના દેવાદાર છે !

ભારતમાં તો ત્યાગીઓએ જ ઇતિહાસને ભવ્યતા અર્પી છે. બુદ્ધ અને મહાવીર, શંકરાચાર્ય અને નાનકથી ગાંધીજી સુધી અનેકોએ ત્યાગીઓની એક નવી દુનિયા ઊભી કરી દીધી હતી. દેવોને પોતાનાં હાડ ભેટ ધરનાર દધીચિ, કર્ણ, રંતિદેવ કે મયૂરધ્વજના ત્યાગમાં કેવી વીરતા હતી ! દર પાંચ વરસે ગરીબોમાં રાજલક્ષ્મી લૂંટાવી દઈને ગરીબ બનવામાં હર્ષવર્ધન ગૌરવ અનુભવતો. દિલ્હીપતિ નાદિરશાહની બેગમની આંગળીઓ રોટલી શેકતાં દાઝી જાય, પણ રાજ-તિજોરીમાં ખર્ચ નાખીને તે રસોયો ન રાખે. મુઘલ સલ્તનતનો આલમગીર ‘કુરાન’ની નકલ કરી ને ટોપીઓ સીવી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે. એ જ પરંપરામાં લાલ બહાદુર આવે.

મરાઠા યુગના ન્યાયમૂર્તિ રામશાસ્ત્રીનાં પત્નીની થીગડાંવાળી સાડી જોઈ, પેશ્વા માધવરાવની સ્ત્રી તેને સોનેરૂપે મઢી દઈ પાલખીમાં ઘેર પહોંચાડે ત્યારે, ઘરનાં બારણાં બંધ કરી દઈ પત્નીની ઉપેક્ષા કરીને બધું ધન મહેલમાં પાછું મોકલાવી દેનાર એ રામશાસ્ત્રી જ પછીથી જાહેર દરબારમાં રાઘોબાને ફરમાન કરી શકે કે, “નારાયણરાવના ખૂનનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેહાંતદંડ જ હોઈ શકે”, અને ન્યાયાસનને લાત મારી શકે.

સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલી આવી ગરીબાઈ એ રાષ્ટ્રની આજની આવશ્યકતા છે, એ પાઠ આવા ગૌરવવંતા પ્રસંગો મારફત આપણી નવી પેઢીને ભણાવીએ.

અમુભાઈ પંડ્યા
[‘સાધના’ માસિક : 1967]

❁

આ તરફ એની મુરાદોઃ મુજ ઇરાદો ઓ તરફ :
બેઉ બોજા ખેંચતાં કાવડ બની ગઈ જિંદગી !

વેણીભાઈ પુરોહિત

❁

આપણા સામટા શબ્દ ઓછા પડ્યા,
એમના મૌનને એટલા રંગ છે.

રાજેન્દ્ર શુક્લ

❁

“વડો પ્રધાન છું છતાંય...”

“વાહ ! આ સાડીઓ તો બહુ સરસ છે. શી કિંમત છે ?”

“જી, આ આઠસોની છે, અને આ હજાર રૂપિયાની.”

“ઓહો ! એ તો બહુ કિંમતી કહેવાય. એનાથી સસ્તી બતાવશો મને ?”

“તો આ જુઓ પાંચસોની અને આ ચારસોની છે.”

“અરે ભાઈ, એ પણ કિંમતી ગણાય. કાંઈક ઓછી કિંમતની બતાવો, તો મારા જેવા ગરીબને પોસાય !”

“વાહ સરકાર – એવું શું બોલો છો ? આપ તો અમારા વડા પ્રધાન છો – ગરીબ શાના ? અને આ સાડીઓ તો આપને અમારે ભેટ આપવાની છે.”

“ના, મારા ભાઈ, એ ભેટ હું ન લઈ શકું.”

“કેમ વળી ? અમારા વડા પ્રધાનને કાંઈક ભેટ ધરવાનો શું અમને અધિકાર નથી ?”

“હું ભલે વડો પ્રધાન હોઉં, પણ તેનો અર્થ એ નહીં કે જે ચીજ હું ખરીદી ન શકું તેમ હોઉં, તે ભેટરૂપે લઉં. વડો પ્રધાન છું તે છતાંય હું છું તો ગરીબ જ. મારી હેસિયત પ્રમાણેની સાડીઓ જ હું ખરીદવા માગું છું. માટે ઓછી કિંમતવાળી સાડીઓ મને બતાવો.”

રેશમના કારખાનાવાળાની બધી વિનવણીઓ નકામી ગઈ. આખરે લાચાર થઈને એને સસ્તી સાડીઓ બતાવવી પડી. અને એમાંથી ગરીબ ભારતના વડા પ્રધાન લાલ બહાદુરજીએ પોતાના પરિવાર માટે જોઈતી સાડીઓ ખરીદ કરી.

અમૃત મોદી
[‘ભૂમિપુત્ર’ દસવારિક : 1970]

❁

હિંદુસ્તાનની કંગાલ હાલતનો મને એવો તો કડવો અનુભવ થયો છે કે એક પણ પૈસો કોઈ નકામો વાપરે, તો મને થાય કે એ ગરીબના ખીસામાંથી ગયો છે.

મો૦ ક૦ ગાંધી

❁

આ બાજુ જંગલદહન દેમાર ચાલુ, રમેશ,
આ બાજુ કૂંપળ અવનવી ફૂટવાની કથા છે !

રમેશ પારેખ

❁

''મારી ટપાલ શું કરે છે ?''

ધતૂરાનાં ફૂલ જેવા ભૂંગળાવાળું જૂનવાણી ગ્રામોફોન અને એવી થોડી જૂનવાણી (ઍન્ટિક) વસ્તુઓ ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ મૅનેજમેન્ટ-(આઈ૦આઈ૦એમ૦)ના દરવાજા નજીક સાવ ખુલ્લામાં વેચવા રાખીને એક તરોતાજા જુવાનિયો આરામખુરશીમાં અઢેલીને બેઠો હતો. એ ગ્રામોફોન જોતાંની સાથે જ સ્મૃતિ સહેજ સળવળી. જિંદગીમાં પહેલુંવહેલું એવું ગ્રામોફોન ક્યાં જોયું હતું ? જેતપુરના ઉજ્જડ 'પા'માં. 'પા' એટલે પરું. ઢોળાવવાળા એ પરામાં વૈદ્યરાજ મયારામ સુંદરજીની મેડી હતી. એમના પુત્ર પ્રાણજીવન વૈદ્ય મારા દાદાના ઓળખીતા હતા. ને પ્રાણજીવન વૈદ્યના પુત્ર બાબુભાઈ વૈદ્ય મારા પિતાના મિત્ર હતા. બાબુભાઈ લેખક હતા. તેમની 'ઉપમા' નામની નવલકથા મારા પિતાને તેમણે ભેટ આપેલી તે મેં વાંચી હતી. તેમાં 'બાના ઉમારી' નામનું એક પાત્ર આવતું હતું. આ નામનો અર્થ મને સમજાતો નહોતો. તે મેં બાબુકાકાને પૂછ્યો હતો ત્યારે તેમણે મને સમજાવ્યું કે નવલકથા આફ્રિકન બૅકગ્રાઉન્ડની છે અને સ્વાહિલી ભાષામાં 'બાના'નો અર્થ 'મહાશય' એવો થાય છે.

હું એમને આ પૂછતો હતો ત્યારે એના સાક્ષી બે હતા. એક ધતુરાના ફૂલ જેવા ભૂંગળાવાળું ગ્રામોફોન અને બીજો એક લાંબા વાળવાળો તાડ જેવો ઊંચો પાતળિયો જુવાન.

બાબુકાકાએ મને કહ્યું : ''મારો સાળો મકરંદ છે. ગોંડલથી વૅકેશનમાં આવ્યો છે.''

આ લેખ લખું છું તેને આગલે દહાડે, 31મી જાન્યુઆરી, 2005ની સાંજે ફરીવાર આઈ૦આઈ૦એમ૦ પાસે અદલ એવું જ ગ્રામોફોન નજરે પડ્યું. સ્મૃતિના તળિયેથી એનાં અનુસંધાનો બહાર આવવા જતાં હતાં ને બાબુભાઈ વૈદ્ય અને મકરંદભાઈ ચિત્તના પર્દા ઉપર ઊપસી આવતા હતા, ત્યાં જ ભાઈ ઉર્વીશ કોઠારીનો ફોન આવ્યો – મકરંદભાઈ ગયા !

મકરંદભાઈને છેલ્લે બે-એક વર્ષ અગાઉ મળ્યો હતો. એ વખતે જૂની વાતો ખૂબ થઈ. પછી મને કહે, ''ઠીક ઠીક, મેં ડિલિવર કરેલી ટપાલ શું કરે છે ? એને કેમ સાથે ના લાવ્યા ?''

એ બોલતા બોલતાં જ એમણે મારી સાથે આવેલા ગફૂરભાઈ બિલખીયા અને પ્રવીણ પટેલ સામે જોઈને એમનું ચિરપરિચિત મીઠું સ્મિત કર્યું.

એક ક્ષણ પછી મારા મનમાં ઝબકારો થયો. હું તો સમજી ગયો, પણ ગફુરભાઈને મારે સમજાવવું પડ્યું : ''મકરંદભાઈ મારાં પત્ની તરુની વાત કરે છે. તેમનો પહેલો પ્રેમપત્ર મકરંદભાઈએ મને ચાની ટ્રેમાં મૂકીને ડિલિવર કરેલો.''

1962ની એક સાંજનું ગોંડલના મકરંદભાઈના નિવાસના ચોગાનમાં ભજવાયેલું એ આખું દૃશ્ય યાદ આવી ગયું. મારી માત્ર ચોવીસની ઉંમર. કૌટુંબિક દબાણ વશ થયેલાં ગાંડી છોકરી સાથેનાં લગ્ન તૂટતાં નહોતાં. ઝૂઝતો હતો. એ વખતે તરુનો અને મારો પરિચય પ્રણયમાં પાંગર્યો. એક તબક્કે મેં તરુ અને એનાં બા પાસે સ્પષ્ટતા કરી : હું પરણેલો છું. ડિવોર્સનો કેસ ગોંડલમાં ચાલે છે – તમને આ હકીકતથી વાકેફ કરવાનું જરૂરી સમજું છું. એ લોકોને હું સ્વીકાર્ય હતો. પણ આ વાસ્તવિકતા ? મેં તરુને કહ્યું, હું સુધરાઈના ઑડિટના કામે ગોંડલ જાઉં છું, ત્યાં મહિનો રહીશ. તારો નિર્ણય જે હોય તે મને ટપાલથી જણાવજે. પહેલાં હું વતન જેતપુર ગયો. મા-બાપ સાથે મસલત કરી. પછી ગોંડલ આવ્યો. એમાં ત્રણ દિવસ વીતી ગયા. આવ્યો ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. સાંજનું બેસવા ઠેકાણું મકરંદ દવેના ફળિયાનું ચોગાન. વચ્ચે એક ઘટાદાર વૃક્ષ. એની આજુબાજુ નેતરની સોટીઓથી બનેલી અને પાછળ સાઇકલનું ટાયર મઢેલી થોડી મૂંઢા ખુરશી. એમાં રોજિંદા બેસનારા અનવર આગેવાન બાજુના શીવરાજગઢ ગામેથી આવે. બીજા અનિલ જોશી, ત્રીજા ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી અને બીજા એકબે. આ સાયં બેઠકમાં સાહિત્યિક ચર્ચાઓ થાય. પણ એમાં મકરંદભાઈની સ્થિર હાજરી બે મિનિટની પણ નહીં – માત્ર જતા આવતા હોંકારા-હાકલા કરે એટલું જ. કારણ ? સતત બીમાર બાની સેવાચાકરીમાં જ રમમાણ.

મેં ગફુરભાઈને આ વાત કરી અને કહ્યું : આવી જ રીતે 1962ની એ સાંજે એમના ચોગાનમાં બેઠો હતો. ઉદાસ હતો. તરુવાળી વાતો મનમાં ઘોળાતી હતી ને ત્યાં મકરંદભાઈ બા માટે ચાની ટ્રે લઈને મારી પાસેથી પસાર થયા. બંને હાથ તો ટ્રેને પકડવામાં રોકાયેલા હતા એટલે હડપચીથી ટ્રેમાં પડેલા એક કવર ભણી ઇશારો કર્યો, કહ્યું : ''તમારી ટપાલ છે. સુધરાઈનો પટાવાળો આપી ગયો છે.''

એ પત્ર તરુનો હતો : ''પ્રેમ રહેશે. લગ્ન પણ કરીશું – ભલે તમારા ડિવોર્સને ગમે તેટલો વખત લાગે. હું રાહ જોઈશ.''

ચાલીસ વર્ષ પછી એ ઘટનાને યાદ કરીને મકરંદભાઈ મને પૂછતા હતા : ''મારી ટપાલ શું કરે છે ?''

રજનીકુમાર પંડ્યા

['આરપાર' અઠવાડિક : 2005]

❁

જે પૂનમના ચાંદ સમ ચમકે છે તેઓને કહો :
બીજરૂપે પણ નભે ક્યારેક દેખાયા કરે.

'ગની' દહીંવાલા

❁

'હોઠે સ્મિત... હૈયે કરુણા'

તરુણ શેક્સપિયર એવન નદી ઉપરના સ્ટેટફર્ડ ગામનું ઘર છોડીને, ભાગીને, લંડન આવ્યો. ઘોડે ચડીને નાટક જોવા આવનારના ઘોડા નાટકશાળા પર સાચવવાનું કામ એણે સ્વીકાર્યું. પછી નાના કિશોરો એ કામ માટે રોકાયા અને પોતે અંદર સર્યો, પાઠ સંભારી આપનાર ('પ્રોમ્પટર') બન્યો, લહિયો થયો, તક મળતાં નટ બન્યો. જૂનાં નાટકોની મરામત પર હાથ અજમાવતાં નાટ્યકાર નીવડ્યો. શેક્સપિયરની મહાપ્રતિભા પ્રગટવાનો આ છે સ્થૂળ સોપાનક્રમ.

યુનિવર્સિટીના વિદ્યાવંતો, નાટકશાળાને ઉત્તમ નાટકો આપવા છતાં, એમાં રળતર કંઈ ન હોવાથી ભૂખે મરણશરણ થયા. માત્ર નિશાળનું યત્કિંચિત ભણતર પામેલા, પણ સંસારશાળાના અઠંગ શાગીર્દ શેક્સપિયરે ઉત્તમોત્તમ નાટ્યકૃતિઓ રચતી વેળાએ પણ ધંધા તરીકે તો અભિનેતાની કામગીરી જ ખેડી. "દનિયું રળનાર" મોટો નામી કવિ બન્યો. પણ "કવિ શેક્સપિયરનું ભરણપોષણ નટ શેક્સપિયરે જ કર્યું છે."

કશી રાવ, ફરિયાદ, ઉંકારો, બળાપો કરવા રોકાયા વિના એણે ચૂપચાપ મન સાથે ગાંઠ વાળી લીધી કે દિવસે નાટકોમાં અભિનય કરીને રોટલો મેળવી લેવો, અને બાકીનો સમય આપવો મસ્તકમાં ભીડ મચાવતાં પાત્રોને હૃદયસંજીવની છાંટીને અમર શબ્દદેહ બક્ષવામાં. "હોઠે સ્મિત, કંઠે ગીત અને હૈયે કરુણા વહાવીને શેક્સપિયરે આંતરજીવનને એવું તો આત્મસાત્ કર્યું છે કે એનાં નાટકોના દર્પણમાં માનવજાત અદ્યાપિ જિંદગીના મર્મોને પામે છે."

ઉમાશંકર જોશી

[સંતપ્રસાદ ભટ્ટના પુસ્તક 'શેક્સપિયર'નો આમુખ]

❀

એકલદોકલ કેડીએ કો તડકાઓના ધણની
સાથે ઝાંઝરમાં રણઝણતું રાજસ્થાન,
ખંડિયેરનું ભૂત બનીને કોતરમાંનાં ખાંડાંમાં ખણખણતું રાજસ્થાન.

મનહર તળપદા

❀

એ જ છે સાચો ઝવેરી સારહીન સંસારમાં,
કાચ ને હીરામાં જેને ફેર દેખાતો નથી.

'શૂન્ય' પાલનપુરી

❀

કેવો અમારો એ નેતા હતો !

સરદાર વલ્લભભાઈને હૃદયરોગ થયો પછી એ દિલ્હીથી દહેરાદૂન આરામ લેવા માટે અવારનવાર જતા. એક વાર હું દિલ્હી ગયો ત્યારે સંદેશો મળ્યો કે સરદારે મને યાદ કર્યો છે અને મને તરત દહેરાદૂન લઈ જવા માટે મોટરગાડીની વ્યવસ્થા કરી છે.

હું એમની પાસે પહોંચ્યો એટલે સરદાર બોલ્યા, "શંકર, પેલો કાગળ કાઢો. શુભ કાર્ય કરતાં પહેલાં બ્રાહ્મણને પૂછવું જોઈએ."

હું તો ચકિત થઈ ગયો : "શેનો કાગળ ?"

સરદારે કહ્યું, "તમને એક અગત્યની બાબત વિશે ચર્ચા માટે બોલાવ્યા છે."

કાગળ આવતાં આવતાં તો આજુબાજુ મણિબહેન, અંગત મદદનીશ વગેરે એવી રીતે ગોઠવાઈ ગયાં કે જાણે કોઈ મુકદ્દમો ચાલવાનો હોય નહીં ! શ્રી શંકરે પરબીડિયામાંથી પત્ર કાઢ્યો ને મારા હાથમાં મૂક્યો. જોયું તો એ જવાહરલાલ નેહરુ પર લખેલો હતો. એના શબ્દો તો મને યાદ નથી. પણ મારી આંખો ત્યારે શબ્દ અને શબ્દના અર્થને પાર કરીને એક જુદું જ ચિત્ર જોઈ રહી હતી. એ પત્ર પહોંચ્યા પછી તેના પરિણામે જે અંધકારમય ચિત્ર ભારતની સામે ખડું થવાનું હતું, તે નિહાળતો હું આખો પત્ર વાંચી ગયો, તે પછી પણ હજી વાંચતો જ રહ્યો. સરદારે પૂછ્યું, "વાંચી રહ્યા ?"

મારે શો જવાબ દેવો ? પત્રની જગ્યાએ હવે ખુલ્લી આંખે સરદારનો ચહેરો જ હું વાંચી રહ્યો હતો. મણિબહેન અને શંકર મારા મોં તરફ તાકીને જોઈ રહ્યાં હતાં. કેમ જાણે અંતિમ નિર્ણય કરવાનો અધિકાર આ બ્રાહ્મણના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો ન હોય ! મને લાગ્યું કે પરિસ્થિતિને હું જે રીતે સમજ્યો છું તેના કરતાં એ વધારે ગંભીર છે. ઉતાવળમાં મેં કહ્યું, "રજા આપો તો આ બગીચામાં દસ મિનિટ આંટા મારું અને કાગળનો મર્મ પચાવી લઉં." સરદાર હસીને બોલ્યા, "હા, જાવ; મેં આનો નિર્ણય તમારી ઉપર જ છોડ્યો છે."

હું ઊઠીને બહાર આવ્યો. વિચારવા લાગ્યો કે શો જવાબ દઉં. મારા જીવનની સૌથી મોટી પરીક્ષા સામે આવીને ઊભી હતી.

મૂળ વાત એ છે કે મનુષ્ય જ્યારે કિંકર્તવ્યમૂઢ બની જાય અને પોતાની સમસ્યાનો ઉકેલ ન શોધી શકે, ત્યારે ભલભલાં મગજ "શૂન્ય સ્તર" (ઝીરો લેવલ) પર ઊતરી જાય છે. દિલને ભારે ચોટ લાગી હોય ત્યારે એવા વખતે પછી જીવનની મોટામાં મોટી સમસ્યાનો ઉકેલ સિક્કો ઉછાળીને લેવો પડે છે. મને લાગે છે કે તે દિવસે સરદાર સાહેબના હાલ એવા જ થયા હતા. નહીં તો આવા વિચારવાન પુરુષ મારા જેવા તુચ્છ સેવક સાથે આવી ગંભીર બાબતની ચર્ચા શીદને કરે ?

ફરતાં ફરતાં મને ઝાઝી વાર થઈ ગઈ. એટલામાં સરદારે મને બોલાવ્યો :

"શો વિચાર કર્યો ?"

ભારતનાં એટલાં ભાગ્ય કે તે ઘડીએ મારી જીભ પર સરસ્વતી આવીને બેસી ગઈ. કાંઈ સમજ્યા-કર્યા વિના હું બોલવા લાગ્યો : "પત્રની ભાષા ઘણી સરળ ને સીધી છે. વજનમાપમાં બરોબર છે. જે આશયથી પ્રેરાઈને પત્ર લખાયો છે તે પણ ઉચ્ચ કોટિનો છે. આ સંબંધમાં તમે જે વલણ લીધું છે તેની સામે કોઈ આંગળી પણ નહીં ઉઠાવી શકે. પરંતુ આટલું સમજી લેજો કે મહાત્મા ગાંધીના ગયા પછી એક તમે અને બીજા જવાહરલાલ, એ બેના ઉપર દેશની આશા બંધાઈ છે. આ પત્ર દિલ્હી પહોંચતાંની સાથે કૉંગ્રેસની સરકારનો અંત આવી જશે. જનતા તો તમને સાથ આપશે; પરંતુ ઇતિહાસનો ચુકાદો તમારી વિરુદ્ધમાં પડશે. દેશ પર જે આફત ઊતરી પડશે, તેની તમામ જવાબદારી તમારી પર આવવાની અને જ્યારે બધું નષ્ટભ્રષ્ટ થઈ જશે, ત્યારે એનું સૌથી વધારે દુખ તો તમને જ થવાનું છે. અને જે બાબત અંગે તમે પત્ર લખો છો તેનો પણ આથી નિવેડો આવી જશે, એવું પણ મને લાગતું નથી."

સરદાર બોલ્યા : "પણ જે કાંઈ આજે બની રહ્યું છે, તેને શું એમ જ ચાલવા દેવાય ? તેમાંથી જે પરિસ્થિતિ સરજાશે, એ શું ઓછી વિનાશકારી હશે ? લોકો તો મને પૂછવાના કે, તું પણ વર્કિંગ કમિટીનો મેમ્બર હતો, તેં આવી પરિસ્થિતિ રોકવા શું કર્યું ?"

મેં કહ્યું : "એથી તો મારો પણ એવો મત છે કે પત્ર મોકલવો જરૂર. પરંતુ રાજેન્દ્રબાબુને એમ લખીને મોકલવો કે, બીમાર હોવાથી અહીં એકલો પડ્યો છું. જેની સાથે મંત્રણા કરી શકું એવો કોઈ સાથી અહીં નથી. વર્કિંગ કમિટીની બેઠકમાં હાજર રહી શકું એવી સ્થિતિ નથી. બેઠકમાં ચર્ચવાના મુદ્દા (એજન્ડા) જોઈને મારા મન ઉપર જે અસર થઈ છે, તેને પરિણામે જવાહરલાલ પર આ પત્ર લખેલો છે. તમે કૉંગ્રેસના પ્રમુખ છો, એટલે મારી ઇચ્છા છે કે પત્ર પહેલાં તમને બતાવી લઉં. કૃપા કરીને એ વાંચીને જવાહરલાલ પર મોકલી આપશો ?"

"બસ થયું. શંકર, આ બ્રાહ્મણની વાત માનો અને પત્ર સત્વર રાજેન્દ્રપ્રસાદને પહોંચાડી દો."

વાત એમ હતી કે ભારતમાંથી મેઓ નામની જાટ પ્રજા પાકિસ્તાનમાં ચાલી ગઈ હતી. એમને પાછા બોલાવીને ફરી વસાવવાના હતા. એ પ્રશ્ન ઉપર પ્રધાનમંડળમાં બે વાર નિર્ણય લેવાઈ ગયેલો હતો. એમ છતાં એક સભ્યના આગ્રહથી પ્રશ્ન કૉંગ્રેસની વર્કિંગ કમિટી પાસે મુકાયો હતો. પ્રધાનમંડળનો નિર્ણય બદલવાની એ તરકીબ હતી. અને સરદાર સાહેબને એ વાત મંજૂર નહોતી. બીમાર હોવાથી કમિટીની બેઠકમાં એ જઈ શકે તેમ નહોતા. એટલે પ્રધાનમંડળ અને વર્કિંગ કમિટી બંનેમાંથી રાજીનામું આપવાનું ઠરાવ્યું હતું.

વાતોમાં ને જમવામાં સમય વીતી ગયો. ટેલિફોનની ઘંટડી વાગી : દિલ્હીથી

સરદાર સાહેબ માટે ફોન છે. તેઓ વાત કરીને પાછા ફર્યા ત્યારે એમના મોં પર હાસ્ય હતું : "રાજેન્દ્રબાબુ પણ આપણી સાથે સહમત છે. એમણે એ બાબત એજન્ડામાંથી કાઢી નાખી છે."

*

બીજા એક પ્રસંગે સરદાર પાસે હું ગયો હતો. ત્યારે મણિબહેનના સાડલા પર એક મોટું થીગડું જોઈને મારાથી બોલાઈ જવાયું : "મણિબહેન, રાજા રામનું કે કૃષ્ણનું પણ નહોતું એવડું મોટું રાજ્ય, અશોકનું યે નહીં કે અકબરનું યે નહીં અને અંગ્રેજોનું યે નહીં એવું અખંડ ચક્રવર્તી રાજ્ય જેમણે સ્થાપી દીધું છે એવા, મોટા રાજા-મહારાજાઓનાયે સરદારની પુત્રી થઈને આવો થીગડાંવાળો સાડલો પહેરતાં તમને શરમ નથી આવતી ? અમારા દહેરા ગામની બજારમાંથી નીકળશો, તો લોકો સમજશે કે કોઈ ભિખારણ જાય છે ને આનો-બે-આના તમારા હાથમાં મૂકશે !"

મારી મશ્કરીથી સરદાર પણ હસ્યા ને બોલ્યા, "બજારમાં ઘણા લોકો હોય છે, એટલે આનો-બે-આના કરતાં કરતાં મોટી રકમ ભેગી થઈ જશે !"

સુશીલા નય્યર હાજર હતાં, તે કહે : "ત્યાગીજી, આ મણિબહેન આખો દિવસ ઊભે પગે સરદાર સાહેબની સેવા કરે છે, ડાયરી લખે છે, અને પાછાં રોજ નિયમિત ચરખો ચલાવે છે. તેમાંથી જે સૂતર નીપજે છે, એનાં સરદાર સાહેબનાં ધોતિયાં ને પહેરણ બને છે. તમારી જેમ સરદાર સાહેબ ખાદીભંડારમાંથી કપડાં ક્યાં ખરીદે છે ? અને સરદાર સાહેબનાં ઊતરેલાં કપડાંમાંથી મણિબહેન પાછાં પોતાનાં કપડાં બનાવી લે છે !"

ફરી સરદાર બોલી ઊઠ્યા, "ગરીબ માણસની દીકરી છે. સારાં કપડાં ક્યાંથી લાવે ? એના બાપ ક્યાં કશું કમાય છે ?" એટલું કહીને સરદારે પોતાનાં ચશ્માંનું ખોખું બતાવ્યું – વીસેક વરસનું જૂનું હશે. ચશ્માંની એક દાંડી હતી, બીજી તરફ દોરો બાંધ્યો હતો. ત્રીસ વરસની જૂની એમની ઘડિયાળ પણ જોઈ.

કેવો અમારો એ નેતા હતો ! કેવો પવિત્ર આત્મા હતો ! એ ત્યાગ ને એ તપસ્યાની સિદ્ધિ અમે બધા નવાં નવાં ઘડિયાળ કાંડે બાંધનાર દેશભક્તો ભોગવી રહ્યા છીએ !

મહાવીર ત્યાગી

['નગારખાનામાં તતૂડીનો અવાજ' પુસ્તક : 2001]

આમ હવાની ફૂંક વાગે ને ધૂળને ફૂટે પાંખ,
આમ આઘેની ટેકરીના ગુલમોરની ખૂલે આંખ.

મનુભાઈ ત્રિવેદી, 'સરોદ'

ઝીણા અને ધર્મ

ઝીણાને અને ધર્મને શો સંબંધ હતો એ જાણવા માટે એમના જીવનની થોડીક ઘટનાઓ જોઈ લઈએ :

1. ઝીણા આગાખાની સંપ્રદાયના ઇસ્માઇલી ખોજા હતા. 1906માં મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના આગાખાનના વડપણ હેઠળ થઈ. આગાખાને ઝીણાને આ લીગમાં જોડાઈ જવા આગ્રહ અને એક રીતે કહીએ તો દબાણ કર્યું. ઝીણાએ કહ્યું, પોતે સહુપ્રથમ ભારતીય છે અને પછી મુસલમાન છે. મઝહબી વડા આગાખાનના વધુ દબાણથી બચવા માટે ઝીણાએ ઇસ્માઇલી સંપ્રદાય ત્યજી દીધો અને અસ્ના અશરી ખોજા સંપ્રદાયમાં ભળી ગયા.

2. દેશના મુસલમાનો જ્યારે નિષ્પ્રાણ થયેલી ખિલાફતમાં પ્રાણ ફૂંકવા તમામ તાકાતથી ચારેય બાજુથી હવા ફૂંકી રહ્યા હતા ત્યારે ગાંધીજી અને કોંગ્રેસે, દુનિયાભરના પ્રવાહોથી વિરુદ્ધ જઈને ખલીફાનું સમર્થન કર્યું. પણ ઝીણાએ એનો વિરોધ કર્યો અને કહ્યું, ''ખલીફાને અને આપણા દેશના સ્વાતંત્ર્યને શું સંબંધ છે ? આપણે તો સ્વાતંત્ર્ય માટે લડવાનું છે, ખલીફા માટે નહિ.''

3. મુસ્લિમ ધર્મના કોઈ નીતિનિયમો ઝીણા પાળતા નહોતા. એની કોઈ માહિતી સુધ્ધાં ઝીણાને નહોતી. એમણે 'કુરાન' વાંચ્યું નહોતું. ક્યારેય મસ્જિદમાં ગયા નહોતા.

4. હૈદરાબાદની એક અદાલતમાં છેક 1941માં એક ખટલામાં ઝીણા અને તેજબહાદુર સપ્રુ સામસામા વકીલ હતા. ઝીણાના એક સાક્ષીએ પોતાની વાતના સમર્થનમાં 'કુરાન'ની બે આયાતો ટાંકી. અંગ્રેજ ન્યાયાધીશે ઝીણાને આ ઉર્દૂ આયાતોનું ભાષાંતર કરવા સૂચવ્યું. ઝીણાને એ મુદ્દલ આવડતું નહોતું. એમણે વકીલી વાક્છટાથી કહ્યું, ''એ કામ મારું નથી, અદાલતનું છે.'' સપ્રુ ઝીણાનું અજ્ઞાન જાણતા હતા એટલે એમણે અદાલતનો સમય બચાવવા વચ્ચે પડીને કહ્યું, ''જો અદાલતને વાંધો ન હોય તો આ અનુવાદ હું કરી આપું.'' જજે સંમતિ આપી અને સપ્રુએ અનુવાદ કરી આપ્યો. બીજે દિવસે હૈદરાબાદનાં અખબારોએ લખ્યું : ''કુરાનની આયાતો મૌલાના તેજબહાદુર સપ્રુ સમજાવે છે, પંડિત ઝીણા નહિ.''

5. પુત્રી દીનાએ જ્યારે પારસી યુવક સાથે લગ્ન કરવાનો નિર્ધાર પ્રગટ કર્યો ત્યારે ઝીણાએ એને ઘરમાંથી હાંકી કાઢી હતી. જો એ મુસ્લિમ યુવકને પરણે તો જ એનો સ્વીકાર કરશે એમ કહ્યું. ખુદ પોતે પારસી કન્યાને પરણ્યા હતા, પણ પુત્રીને પારસી યુવક સાથે પરણાવવા તૈયાર નહોતા. આનું કારણ એ કે હવે એ મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ બન્યા હતા.

દિનકર જોષી

['દિવ્ય ભાસ્કર' દૈનિક : 2005]

❁

''બાપજી, જરા થોભજો !''

તોલ્સતોયની એક કથા છે : ત્રણ ગમાર જેવા માણસોને આસપાસના ગ્રામજનો સંત માને છે, એ જાણી વડા ધર્મગુરુને ક્રોધ આવે છે. એ નૌકામાં બેસી, આ ત્રણ જ્યાં રહેતા હતા એ ટાપુ પર જાય છે. પેલા ત્રણ તો ધર્મગુરુનાં ચરણોમાં પડીને કહે છે : ''અમારાં ધન્યભાગ્ય, આવા ગુરુ અમારે આંગણે આવ્યા.'' ધર્મગુરુ એમને પૂછે છે : ''તમે તમારી જાતને સંત કેમ કહેવડાવો છો ?'' ત્રણે કહે છે, ''બાપજી, અમે તો ગમાર છીએ.'' ધર્મગુરુ પૂછે છે : ''તમે કઈ પ્રાર્થના કરો છો ?'' ત્રણે સંકોચમાં પડી જાય છે. એમાંનો એક હિંમત કરીને કહે છે : ''બાપજી, અમે તો કાંઈ ભણ્યા નથી. અમે તો હાથ જોડીને એટલું કહીએ છીએ કે, હે ભગવાન, અમારું ત્રણેનું ભલું કરજો.'' ધર્મગુરુ ગુસ્સે થઈને કહે છે : ''આવી વાહિયાત પ્રાર્થના તે કરાતી હશે ?'' અને એ 'બાઇબલ'માંથી મોટી પ્રાર્થના એમને શીખવે છે. ચાર-છ વખત બોલીને ત્રણેય એ પ્રાર્થના ગોખી કાઢે છે.

લેભાગુ સંતોને રસ્તો બતાવ્યો, એમ માની ધર્મગુરુ પોતાની નૌકામાં પાછા ફરતા હોય છે, ત્યાં બૂમ સંભળાય છે : ''બાપજી, જરા થોભજો !'' ધર્મગુરુ જુએ છે તો પેલા ત્રણે માણસો દરિયાના પાણી પર સડસડાટ ચાલતા આવી રહ્યા છે. નૌકા પર ચડી, ગુરુને પ્રણામ કરીને ત્રણે બોલ્યા : ''બાપજી, પેલી પ્રાર્થના અમે ભૂલી ગયા. હજી એક વાર શીખવાડશો ?''

ધર્મગુરુને એ સંતોની કોટીનો ખ્યાલ આવે છે. ત્રણેના પગે પડીને એ કહે છે : ''તમે કરતા હતા એ જ સાચી પ્રાર્થના છે.''

હરીન્દ્ર દવે

❁

એટલી નૈતિક હિંમત ક્યાં છે કે શત્રુ બની બરબાદ કરે ?
'ઘાયલ', મોટે ભાગે માનવ મિત્ર બનીને લૂંટે છે !

અમૃત 'ઘાયલ'

❁

કાળઝાળ એકાન્તે ખોબલે અમારી યાદ પીજો ને તરસું છિપાવજો;
કોરા આકાશથી ખરતાં પીંછાંને જોઈ રોમરોમ અમને અભાવજો.

ચંદ્રકાન્ત દત્તાણી

❁

એ શું કે આમ ખીલ્યાં કરીએ વસંતમાં ?
ખરવું જ છે, તો કાં ન ખરીએ વસંતમાં !

અમૃત 'ઘાયલ'

દેવદૂત અને સાંઈ

નાના એવા સંત હતા. લાંબી અને સુખી આવરદા ભોગવી ચૂક્યા હતા. આશ્રમના રસોડામાં બેઠા બેઠા એક દિવસ ઠામવાસણ માંજતા હતા, ત્યાં આસમાનમાંથી દેવદૂત આવ્યો. "ભગવાને મને મોકલ્યો છે," દૂત બોલ્યો. "સ્વર્ગમાં તમારું સ્થાન ગ્રહણ કરવાનો સમો હવે આવી ગયો છે."

"મારા પરભુએ મને સંભાર્યો તીના સાટુ એનો પારાવાર પાડ માનું," સંત બોલ્યા. "પણ આંય કણે તો તમે જુઓ છો ને, બાપલા, – ઠામવાસણનો આ મોટો ખડકલો હજી ઊટકવાનો પડ્યો છે. મને નગુણો માનતા નહીં, મારા વાલીડા – પણ આટલો એઠવાડ કાઢી લઉં પછી તમ સંગાથે સ્વર્ગમાં આવું, તો હાલશે ?"

ફિરસ્તાઓને વરેલી શાણી ને સ્નેહભરી નજરે દેવદૂતે સંતને ઘડીભર નિહાળ્યા. પછી "ઠીક ત્યારે," કહીને એ અંતરધ્યાન થઈ ગયો.

સંત તો એઠવાડ કાઢવાનાં ને બીજાં કેટલાંય કામ એક પછી એક આટોપતા ચાલ્યા. એમાં એક દિવસ બગીચામાં એ નીંદામણ કરતા હતા ત્યાં, વળી પાછો દેવદૂત આવીને ઊભો રહ્યો. હાથમાં ખરપડી વડે સંતે એને બાગની બધી ક્યારીઓ ચીંધાડી : "જોયું ને, આ કેટલું નીંદામણ હજી બાકી છે ! સ્વર્ગમાં આવવાનું હજી લગરીક પાછું ઠેલાય, તો વાંધો નહિ આવે ને, વીરા ?" ફિરસ્તાએ સ્મિત વેર્યું, અને વળી એ અદૃશ્ય થયો.

સંતનું નીંદામણ અંતે પૂરું થયું, એટલે પછી એ પીંછડો લઈને ગમાણને ધોળવા બેઠા... એમ એક એક કામ પૂરું થાય, ત્યાં બીજાં બે પર એમની નજર પડતી રહે. દિવસો ક્યાં વયા જાય છે એની ખબર પણ ન પડે... એમાં એક દિવસે એ દવાખાને રોગીઓની માવજત કરતા હતા. તાવલેલા એક દરદીને શીતલ જળ પાઈને એ ઊભા થાય છે, ત્યાં તો પરમેશ્વરનો ખેપિયો સામે ઊભેલો જોયો.

આ વેળા તો કશું બોલવાને બદલે થાકેલા સંતે માત્ર પોતાના મસ્તકે હાથ મૂક્યો. કરુણાભરેલી એમની આંખોએ ચોમેર પડેલાં રોગગ્રસ્ત નરનારીઓની ઉપર ફિરસ્તાનાં ચક્ષુઓને ફેરવ્યાં... એક હરફ પણ ઉચ્ચાર્યા વગર દેવદૂત ગાયબ થઈ ગયો.

દિવસ આથમ્યા પછી સંત પોતાની કુટિરમાં પાછા ફર્યા, એક સાદડી પર આડા પડ્યા ત્યારે એને પેલા ફિરસ્તાના અને વારંવાર પોતે એને કરેલા વાયદાઓના વિચાર આવવા લાગ્યા. એકાએક, કેટલાંય વરસોનો બુઢાપો ને થાક એને આજ વરતાવા લાગ્યા, અને એ ગણગણ્યા : "હે મારા રામ ! તારા ખેપિયાને હવે તારે પાછો મોકલવો હોય, તો મને લાગે છે કે એની સાથે ચાલી નીકળવાને હવે હું તૈયાર થઈ ગયો છું..."

એમનાં વેણ પૂરાં થયાં–ન–થયાં ત્યાં તો અંતરીક્ષમાંથી ઊતરીને દેવદૂત

એમની સન્મુખ ઊભેલો દેખાયો. "ભાઈ, હજીયે જો તારે મને લઈ જવાનો મોખ હોય," સંત હળવે સાદે બોલ્યા, "તો સ્વર્ગમાં મારા ઠામે બેસવાની હવે મારી તૈયારી છે."

ફિરસ્તાઓની એ જ શાણી ને સ્નેહભરી દૃષ્ટિ કરીને દેવદૂતે એ નાના સંતને વળી પાછા નિહાળ્યા, ને એ બોલ્યો, "ત્યારે અત્યાર લગી તમે બીજે ક્યાં હતા, સાંઈ ?"

['રીડર્સ ડાઇજેસ્ટ' માસિક]

❀

પારેવું પ્યારું હોય તો –

ચક્રવર્તી રાજા શિબિ મહા દાનવીર અને ભીડભંજન હતા. એક વાર યજ્ઞ કરતા હતા, ત્યાં એક પારેવું એમના ખોળામાં આવીને પડ્યું, અને કરુણ આંખે એમની સામે જોવા લાગ્યું. એની પાછળ એક શકરો પડેલો હતો. શકરાએ રાજાને કહ્યું, "મારો શિકાર છોડ, તારા જેવા ભીડભંજનને મારા જેવા ભૂખ્યાનો શિકાર આમ છીનવી લેવો ન શોભે."

મોટો લાંબો સંવાદ ચાલે છે; શકરો નથી ડગતો, અને પારેવું રાજાના ખોળામાં કંપી રહ્યું છે. શકરો આખરે તેજસ્વી રાજાના તેજ ઉપર પ્રહાર કરે છે. કહે છે : "વારુ, ત્યારે તને આ પારેવું પ્રાણ કરતાં પ્યારું હોય તો એ પારેવા જેટલું માંસ તારા શરીરમાંથી જ મને આપી દે ને, ભૂંડા ! એટલે હું મારી મેળે મારી ભૂખ શાંત કરીને ચાલ્યો જઈશ."

રાજાએ તત્ક્ષણે કહ્યું, "એ કરવાને તો તૈયાર જ છું." એમ કહીને એણે ત્રાજવાં મંગાવ્યાં. અને એક પલ્લામાં પારેવાને મૂકીને બીજામાં પોતાના અંગમાંથી કાપીને એક માંસનો કકડો મૂક્યો. પણ પારેવાવાળું પલ્લું નીચે નમ્યું. વળી કકડો કાપ્યો, તોય પેલું પલ્લું ઊંચું જ ન થાય. આખરે રાજાએ કહ્યું, "વારુ, ત્યારે હવે હું જ સામા પલ્લામાં બેસું છું, પછી તો મારે કાંઈ આપવાનું રહેતું નથી. મારા આખા શરીરનો તું સુખે ભક્ષ કર."

આટલું કહેતાંવેંત ન મળે પારેવું, ન મળે શકરો ! રાજા આગળ ઇન્દ્ર અને અગ્નિદેવ પ્રત્યક્ષ થયા અને કહ્યું : "તારી પરીક્ષા પૂરી થઈ. તારું મંગળ થાઓ અને તારાં તેજ અખંડ તપો."

મહાદેવ દેસાઈ

['મહાદેવભાઈની ડાયરી' : ભાગ 3 પુસ્તક]

❀

સાહિત્યગુરુ

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક (1887-1955) શિક્ષક પિતાના પુત્ર. લૉજિક તથા મોરલ ફિલોસોફી લઈને પ્રથમ વર્ગમાં સ્નાતકની ઉપાધિ મેળવી 1908માં. કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો. મહીકાંઠા એજન્સીના કેન્દ્રસ્થાન સાદરામાં 1912થી વકીલાત કરવા માંડી. 1918માં પ્રથમ પત્નીના મૃત્યુને કારણે વકીલાતને વળગી રહેવામાં રસ રહ્યો નહીં. ટાંકણે ગાંધીચેતનાનો ઉજમાળો પ્રકાશ ભારતીય ચેતનાને આલોકિત કરવા માંડ્યો હતો. 1919માં વકીલાત છોડી અમદાવાદ આવ્યા, શિક્ષણપ્રવૃત્તિ સ્વીકારી, એક શાળાના આચાર્યપદે રહ્યા. ત્યાં તો ગાંધીજીએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી. તે વેળા ગુજરાતનું ઉત્તમ બુદ્ધિધન વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપન અર્થે જોડાયું. તેમાં હતા પંડિત સુખલાલજી, મુનિ જિનજયજી, ધર્માનંદ કોસંબી, કાકા કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, આચાર્ય કૃપાલાની વગેરે. ત્યારે મિત્રોની સંગે પાઠક વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા.

આ અધ્યાપકોનાં શિક્ષણ-સંસ્કાર ઝીલનારું શિષ્યમંડળ પણ કંઈ કમ ન હતું. ધગશભરી દેશભક્તિની સ્વાર્પણબુદ્ધિથી તેઓ તરવરતા યુવાનો હતા : સુન્દરમ્, ઉમાશંકર, નગીનદાસ પારેખ, 'સ્નેહરશ્મિ', કરસનદાસ માણેક, ભોગીલાલ ગાંધી વગેરે. તે સહુએ એક કે બીજે સ્વરૂપે ગાંધીજીવનભાવનાવાળું સાહિત્યસર્જન કર્યું. તમામ વિદ્યાસેવીઓ 'પાઠકસાહેબ' સાથેનો સાહિત્યગુરુનો સંબંધ ચિરકાલીન જાળવી રહ્યા.

આ સંસ્થામાં રામનારાયણ પાઠકે બત્રીસ વર્ષની વયે લેખન કારકિર્દી શરૂ કરી, પોતાનું સાહિત્ય-સામયિક કાઢવા વિચાર્યું. તેને તે સમયના યુગબળના સંદર્ભમાં 'પ્રસ્થાન' નામ આપ્યું; તે શરૂ કર્યું 1926માં. 1928માં વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થયા. આજીવિકા અર્થે ખાનગી ટ્યુશનોથી નિભાવ્યું. 1935માં મુંબઈની ના૦ દા૦ ઠા૦ મહિલા કૉલેજના અધ્યાપનકાર્યનું નિમંત્રણ આવ્યું; સ્વીકાર્યું અને મુંબઈ ગયા. કૉલેજમાં અધ્યાપન નિમિત્તે વિદ્યાર્થિની હીરા કલ્યાણદાસ મહેતાનો પરિચય થયો, તે 1945માં લગ્નસંબંધમાં પરિણમ્યો. 1937માં અમદાવાદમાં પુનરાગમન : નવી શરૂ થયેલી લા૦ દ૦ આર્ટ્સ કૉલેજમાં અધ્યાપન માટે જોડાયા. આ કાર્ય 1946 લગી ચાલુ રહ્યું. 1946માં અમદાવાદ છોડી મુંબઈ આવીને વસ્યા.

1955ની 21મી ઑગસ્ટે તેમનું અવસાન થયું.

હીરાબહેન પાઠક

*

રામનારાયણ વિ૦ પાઠકે 'શેષ'ને ઉપનામે કાવ્યો લખ્યાં, 'દ્વિરેફ'ને ઉપનામે નવલિકાઓ લખી, અને હળવા નિબંધો લખ્યા 'સ્વૈરવિહારી'ના ઉપનામે. આ ઉપરાંત એમણે મૂળ નામે સંશોધન, સંપાદન, વિવેચન અને ઇતર સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ કરી.

એમની કવિતામાં એક પ્રકારની શિષ્ટતા અને સુઘડતા વરતાય છે. પ્રભુ, પ્રકૃતિ અને પ્રણય, આ ત્રણ એમના પ્રિય કવનવિષયો છે. અસાધારણ સંયમ સાથે ઊર્મિનું ચિંતનશીલ નિરૂપણ, એ એમની કવિતાની લાક્ષણિકતા છે.

'જમનાનું પૂર' માત્ર એમની જ નહિ, ગુજરાતી સાહિત્યની એક વિશિષ્ટ વાર્તા છે. ટૂંકી વાર્તામાં લાઘવ કેવું હોઈ શકે, એનું આ ઉદાહરણ છે. 'જક્ષણી' પાઠકની લાક્ષણિક કૃતિ છે. પ્રસન્ન દાંપત્યની આવી હાસ્યસભર વાર્તા આપણે ત્યાં ભાગ્યે જ લખાઈ છે. 'મુકુન્દરાય' પાઠકની ઉત્તમ વાર્તામાંની એક લેખાય છે.

પાઠકનો વિશેષ નિબંધમાં પ્રગટ થાય છે. ચિંતનપરાયણતા એમના નિબંધની કરોડરજ્જુ છે.

સુરેશ દલાલ

['પ્રતિભાપુરુષ પાઠકસાહેબ' પુસ્તક : 2004]

સાડલા ધોવાની મોજ !

યરવડા જેલમાં નાવાધોવાની બહુ મજા હતી. આમેય પૂનાનું પાણી એટલું સારું છે કે જરાક મહેનત કરો તો કપડાં સફેદ બગલાની પાંખ જેવાં થાય.

મને પહેલેથી કપડાં ધોવાનો બહુ શોખ, એટલે મારાં કપડાં બધાંથી જુદાં તરી આવે એવાં સફેદ રહેતાં. મોટી ઉંમરની એક-બે બહેનો કહે, ''અમનેય તારા જેવો સફેદ સાડલો ધોઈ આપ ને !'' મને જે કહે તેને હું ખુશીથી ધોઈ આપતી.

મણિબહેન પટેલ પણ ત્યાં હતાં, એમને આ ખબર પડી. એ હસતાં હસતાં કહે, ''કાંઈ મહેનતાણું આપ્યા વગર તમે સાડલા ધોવડાવો, એ તો સારું નહિ. તમારે સાડલો એક દિવસ એને પહેરવા આપવો, અને એ ધોઈને તમને આપી દેશે. એટલે તમારો સાડલો ધોળો થઈ જશે, અને એને બે ધોવા નહિ પડે.''

આ યોજના બધાંએ તરત સ્વીકારી લીધી. પછી તો આ 'ધોબી'ની ઘરાકી, એટલે વધી ગઈ કે, જેલમાંથી છૂટી ત્યાં સુધી એક દિવસ પણ મારે મારો સાડલો પહેરવાનો વારો આવ્યો નહિ ! મારા જાડા સાડલાને બદલે રોજ ઝીણા, ફેન્સી ખાદીના સાડલા પહેરવાના મળ્યા, તે નફામાં !

વનમાળા દેસાઈ

આ મળ્યું જગત રે જેવું, બને તો જાણી લઈએ;
જે મળી જીવનની પળો, ચલો મન, માણી લઈએ.

રમેશ જાની

સાહિત્ય અને જીવન

જીવનમાં સાહિત્યકલાને ઘણું ઊંચું સ્થાન છે. અને તેમ છતાં સાહિત્યસેવન, કાવ્યાનુભવ, એ જીવનનું એક જ ધ્યેય નથી, તેમ જ તે સૌથી ઉન્નત ધ્યેય પણ નથી. જીવનનું ઉન્નત ધ્યેય પોતે ઉન્નતિ, વિશાલતા, જાગૃતિ, નિર્ભયતા સિદ્ધ કરવી એ છે. અમુક કાવ્યના પરિમિત અનુભવમાં પૂર્ણતા મન સમક્ષ વ્યક્ત થાય એટલાથી કૃતાર્થ થઈ શકાતું નથી. એ પૂર્ણતા સમસ્ત જીવનમાં સિદ્ધ કરવી જોઈએ. અને તે તરફ જવાનો માર્ગ વાસ્તવિક જીવન સોંસરો પડેલો છે. વાસ્તવિક જીવનના ઉપસ્થિત પ્રસંગોએ નિર્ભયતા, વિશાલતા સેવતાં સેવતાં જ એ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એવા પ્રસંગો જતા કરીએ, એવા પ્રસંગોએ ખસી જઈએ, તો એ પ્રસંગનું કામ કોઈ કાવ્ય કરી શકશે નહીં. બહાદુરી કરવાને પ્રસંગે ફરજમાંથી ખસી જઈએ તો એ પ્રસંગનું ફળ વીરરસકાવ્ય-વાચનથી કે વીરરસના નૃત્યથી નથી મળવાનું. ફળ નથી મળવાનું એટલે વ્યાવહારિક ફળ નથી મળવાનું એ તો દેખીતું જ છે. પણ બહાદુરીના કૃત્યથી આત્માની જે ઉન્નતિ થવાની હતી તે વીરરસકાવ્ય-વાચનથી નથી થવાની. ઊલટું, બહાદુરીનો પ્રાપ્ત પ્રસંગ જવા દીધો, ચેતનની સ્ફૂર્તિની એક તક ગુમાવી, એથી ચેતન એટલું ઓસર્યું. અને પછી એ ક્રિયાને ફરી અટકાવીએ નહીં તો એ ઓસરતું જ જવાનું. એ ચેતન પછી કાવ્ય દ્વારા પણ વીરરસનો અનુભવ કરવાને એટલું નાલાયક બનવાનું.

એટલે સાહિત્ય અને જીવનનો માર્મિક સંબંધ કહ્યા છતાં; સાહિત્ય જીવનને સમૃદ્ધ કરે છે, ઉન્નત કરે છે, એ સ્વીકાર્યા છતાં; કાવ્ય કે કોઈ પણ કલા સાથે વાસ્તવિક જીવનનું સાટું ન કરી શકાય. કારણ કે હાલના કલાપ્રશસ્તિના વાતાવરણમાં મનુષ્ય પોતાની નિર્બળતાથી ઘણી વાર એમ માની પોતાની જાતને છેતરે છે. જેવું ધર્મનું વેવલાપણું હતું, તેવું કલાનું પણ હોઈ શકે છે. અને છેતરનાર માણસ ભલે બીજાને છેતરી શકતો હશે, પણ કોઈ જીવનને છેતરી શકવાનું નથી.

રામનારાયણ વિ૰ પાઠક

['સાહિત્યવિમર્શ' પુસ્તક : 1939]

❀

આવે ત્યારે દઈ નવ શકું અંતરે જે ભર્યું તે,
જાયે ત્યારે સહી નવ શકું અંતરે જે રહ્યું તે.

પ્રહ્‌લાદ પારેખ

❀

આવ્યાં છે સામે તો હવે શ્રદ્ધા ન બેસતી,
ને આમ જીવતો'તો વચનના મદાર પર.

હરીન્દ્ર દવે

વ્યથાકારક મંથન

બળતાં પાણી

નદી દોરે, સોરે ભડભડ બળે ડુંગરવનો,
પડે ઓળા પાણી મહીં, સરિત હૈયે સળગતી
ઘણું દાઝે દેહે તપી તપી, ઊડે બિન્દુ જળનાં;
જરી થંભી જૈને ઊછળી, દઈ છોળો તટ પરે
પહાડો છાંટી શીતળ કરવાનું નવ બને.
અરે ! એ પહાડોએ નિજ સહુ નિચોવી અરપિયું
નવાણોમાં, તેને સમય પર દૈ બુંદ ન શકે.
કિનારાની આંકી જડ કઠણ માઝા ક્યમ કરી
ઉથાપી, લોપીને સ્વજનદુખને શાંત કરવું ?
નદીને પાસેનાં સળગી મરતાંને અવગણી,
જવું સિંધુ કેરા અદીઠ વડવાગ્નિ બૂઝવવા !
પછી ત્યાંથી કો દી, જળભર ભલે વાદળ બની,
વહી આવી આંહીં ગિરિદવ શમાવાનું થઈ રૂહે ?
અરે ! એ તે ક્યારે ? ભસમ સહુ થૈ જાય પછીથી ?

ઉમાશંકર જોશી

જે પર્વતોએ હૈયું નિચોવીને નદીને પાણી આપ્યું, તે પર્વતો ઉપર આગ લાગે, નદીમાં તે આગનાં પ્રતિબિંબો પડે અને નદી પણ અંતઃકરણમાં બળતી દેખાય, પણ તેનાથી પોતાનો આંકેલો માર્ગ છોડી દવ હોલવવા ન જવાય ! એણે તો દૂરના દરિયાના હૃદયમાં જ્વલતા વડવાગ્નિ હોલવવા જ જવું જોઈએ. અલબત્ત, એ દરિયામાંથી વરાળ થઈ વાદળીઓ પાછી પર્વત ઉપર જઈ વરસશે – પણ તે તો ક્યારે ? – પર્વત ઉપરનો દવ બધું સાફ કરી દેશે પછી જ !

આ આખું દૃશ્ય કાવ્યમાં બરાબર કથાયું છે. પણ આ કાવ્ય આટલું જ કથવા નથી કવ્યું. એનો અર્થ તો અત્યારના યુવકનું માનસ પ્રગટ કરે છે. યુવકે પોતાનું જીવન આખા સમાજનાં અનિષ્ટો નાબૂદ કરવા હોમી દેવું જોઈએ, એ અત્યારની આપણા દેશની મોટામાં મોટી જરૂરિયાત અને તેથી મોટામાં મોટી હાકલ. નીડર યુવાન અને કર્તવ્યધીર યુવકને આ હાકલ અસર કર્યા વિના ન જ રહે. તે પોતાનું જીવનસર્વસ્વ હોમવા જાય છે. પણ તેમ કરવામાં તેના મનની મોટામાં મોટી વેદના તે તેનાં અનેક વીતકોમાં સિઝાતાં માબાપો છે, જેને તે કશી જ મદદ કરી શકતો નથી. આપણા જેવા ગરીબ દેશમાં સામાન્ય સ્થિતિમાં માબાપે પોતાનું જીવન નિચોવી પુત્રને શિક્ષણસંસ્કાર આપ્યા હોય; અને બરાબર માબાપને જે વખતે તે યુવાનની મદદની મોટામાં મોટી જરૂર પડે, ત્યારે જ તે તેમને અલભ્ય ! શક્તિશાળી પણ એ યુવાન પોતે સ્વીકારેલી મર્યાદા તોડીને તેમને મદદ કરવા ન જઈ શકે ! અલબત્ત, જે સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય અનિષ્ટોની સામે લડવા તે જાય છે તે અનિષ્ટો હોલાતાં

આખા સમાજને લાભ મળવાનો છે, પણ તે ક્યારે ?

અરે ! એ તે ક્યારે ? ભસમ સહુ થૈ જાય પછીથી ?

જે એક વ્યક્તિ તરફ એની અંગત ફરજ છે તે વ્યક્તિ તરફની ફરજ તો તે નહીં જ બજાવી શકવાનો ! આ માણસના જીવનમાં મોટામાં મોટું, કરુણમાં કરુણ, સૌથી વધારે વ્યથાકારક મંથન ! અને તે આ કુદરતના વૃત્તમાં કેટલું સચોટ રીતે કહેવાઈ શકે છે ! લેખકે કહ્યા પછી એમ જ લાગે છે કે આ વૃત્તાન્ત તો આને વ્યક્ત કરવાને જ જાણે સર્જાયું હતું !

રામનારાયણ વિ૰ પાઠક

કાવ્યનું ફલ

કાવ્યાનુભવ લઈ લીધા પછી ભાવક પાછો પોતાના વ્યવહારજગતમાં આવે છે ત્યારે, કાવ્યનો અનુભવ સાથે લઈને આવે છે. તેના પૂર્વના અનુભવમાં કાવ્યનો અનુભવ ઉમેરાય છે, તેની સાથે એકરસ થઈ જાય છે અને હવે ભાવક વ્યવહારજગતનો અનુભવ પણ કંઈક વધારે રહસ્યપૂર્વક કરતાં શીખે છે. જગતને સમજવાની તેની શક્તિ વધેલી છે. કાવ્યથી તે વધારે સંસ્કારી થયો છે. કાવ્યનું આ આનુષંગિક ફલ છે.

રામનારાયણ વિ૰ પાઠક

['સાહિત્યવિમર્શ' પુસ્તક : 1939]

જનની

મીઠાં મધુ ને મીઠા મેહુલા રે લોલ,
એથી મીઠી તે મોરી માત રે;
જનનીની જોડ સખી ! નહિ જડે રે લોલ.૦૦૦

અમીની ભરેલી એની આંખડી રે લોલ,
વહાલનાં ભરેલાં એનાં વેણ રે. – જનનીની૰ ૦૦૦

ગંગાનાં નીર તો વધે-ઘટે રે લોલ,
સરખો એ પ્રેમનો પ્રવાહ રે.. – જનનીની૰

વરસે ઘડીક વ્યોમવાદળી રે લોલ,
માડીનો મેઘ બારે માસ રે.. – જનનીની૰

ચળતી ચંદાની દીસે ચાંદની રે લોલ,
એનો નહિ આથમે ઉજાસ રે;
જનનીની જોડ સખી ! નહિ જડે રે લોલ.

દામોદર ખુ૰ બોટાદકર

અનન્ય સર્વસમર્પણ

મહાદેવભાઈના જીવન વિશે વિચાર કરતાં સૌનાં મન ઉપર જે ઊંડામાં ઊંડી છાપ પડે તે તેમના સર્વસમર્પણની. આપણા જમાનામાં કેવળ અંધશ્રદ્ધાનું સમર્પણ કોઈ વ્યક્તિના જીવનમાં મળી આવે, પણ જેની બુદ્ધિશક્તિ વિસ્તૃત શિક્ષણથી અને વાચન-મનનથી પૂર્ણ ખીલેલી છે એવી વ્યક્તિનું સર્વસમર્પણ જેવું મહાદેવભાઈમાં જોઈએ છીએ તેવું બીજા કોઈમાં જોતા નથી.

જે વ્યક્તિ ખરેખર આત્મસમર્પણ કરે છે તેની કેટલીક શક્તિઓ ન જ દેખાય. મહાદેવભાઈમાં કેટલીક વિરલ અને અસાધારણ શક્તિઓ નાનપણથી હતી. એમની સ્મરણશક્તિ આશ્ચર્ય પમાડે એવી હતી. બહુ નાનપણનો એમણે મને એક કિસ્સો કહેલો. પોતે એકડિયામાં ભણતા હતા, અને પાસે જ પહેલી કે બીજી ચોપડીનો ક્લાસ ચાલતો હતો. એ ક્લાસમાં ઇન્સ્પેક્ટર આવ્યા. કંઈ સવાલ પૂછ્યો; આખા વર્ગને ન આવડ્યો. મહાદેવભાઈથી ન રહેવાયું અને પોતે બોલી ઊઠ્યા : "હું કહું ?" એ વખતે એમને બીજા ક્લાસના કેટલાય પાઠો માત્ર સાંભળવાથી જ મોઢે આવડતા હતા અને તેમાંના કોઈ એમણે ત્યાં બોલી બતાવ્યા !

એ તો નાનપણની વાત થઈ. પણ બારડોલીની રેવન્યૂ તપાસણીમાં બંને અંગ્રેજ ન્યાયાધીશો એક પછી એક પ્રશ્ન મામલતદારને પૂછે અને પોતપોતાની નોંધ કરે. મહાદેવભાઈએ બંનેની નોંધોનું ટાંચણ કરી લીધું. એમની લખવાની ઝડપ પણ બહુ જબરી હતી. આખી જુબાની, એમણે પછી એ અમલદારોને જોઈ, સુધારાવધારા કરી, પાછી આપવા મોકલી આપી. બંને ચકિત થઈ ગયા કે આટલું બધું એમણે યાદ શી રીતે રાખ્યું ?

એમનું વાચન પણ વિશાળ હતું. હું ઇચ્છું કે કોઈ એમણે વાંચેલી ચોપડીઓની યાદી બનાવે. અમે બોર્ડિંગમાં હતા ત્યારે પણ એમનું વાચન ઘણું વિશાળ હતું, અને એમાંથી લાંબાં અવતરણો ગમે ત્યારે આપી શકતા. મેં પોતે આટલી સ્મરણશક્તિવાળો કોઈ માણસ જોયો નથી.

ભાષા સમજવાની – નવી ભાષા શીખવાની – એમની શક્તિ પણ અજબ હતી. અમે જેલમાં ભેગા હતા. લોર્ડ એક્ટનનું નાનું સરખું ઇતિહાસ પરનું પુસ્તક અમારી સાથે હતું. એમાં પાછળ ફ્રેંચ ભાષામાં લાંબાં અવતરણો હતાં. અમારા અબ્બાસ તૈયબજી દાદાને ફ્રેંચ આવડતું. એમની પાસે આ અવતરણો પરથી એમણે ફ્રેંચ શીખવા માંડ્યું. થોડી વારમાં તો અબ્બાસ કરતાં એ પોતાની મેળે આગળ નીકળી ગયા. તેમણે કાંઈક પૂછ્યું. અબ્બાસ સાહેબે કહ્યું કે તે પોતાને નહોતું આવડતું. મહાદેવભાઈએ પૂછ્યું : "આવો અર્થ ન હોઈ શકે ?" અબ્બાસસાહેબ કહે : "કમબખ્ત ! તું તો મારા કરતાં પણ વધારે આગળ ગયો. હવે મને પૂછવા ન આવીશ !"

તેમને અંગ્રેજી તો ઘણું સારું આવડતું. મહાત્માજી સાથે રહ્યા પછી તેમનામાં મહાત્માજી જેવું જ અંગ્રેજી લખવાની શક્તિ આવી ગઈ. મહાત્માજી તેમનું લખાણ ભાગ્યે જ સુધારતા. તેમનું શબ્દભંડોળ – અંગ્રેજી, ગુજરાતી બંને – મોટું હતું.

એમની ડાયરીઓને જગતસાહિત્યમાં હું તો અનન્ય માનું છું – વિષયની મહત્તાની દૃષ્ટિએ, લેખકની સચ્ચાઈની દૃષ્ટિએ અને લેખકની શક્તિની દૃષ્ટિએ.

રામનારાયણ વિ૦ પાઠક

['મનોવિહાર' પુસ્તક : 1956]

*

ગાંધીજીનું ગદ્ય

સૂર્ય ઊગે અને એનો પ્રકાશ જેમ ચોમેર ફેલાય, તેમ ગાંધીજીની દૃષ્ટિ જીવનના એકેએક પ્રશ્ન ઉપર ફરી વળી છે. હિંદના જીવનના એકેએક પ્રદેશમાં એમણે કામ કર્યું છે.

તેઓ જે કાંઈ લખે છે તે પત્રકાર તરીકે; 'નવજીવન', 'હરિજન' વગેરેના તંત્રી તરીકે. લોકમત અમુક રીતે કેળવવા માટે તેઓ લખે છે, લોકો પાસે અમુક કાર્ય કરાવવા લખે છે. એ ખરું છે કે પત્રકારનાં લખાણો બધાં જ સાહિત્યમાં ન ગણી શકાય. પણ જ્યારે બોલનાર કોઈ પ્રસંગે જીવનના મહાન સિદ્ધાંતો ઉપર બોલે છે ત્યારે એનાં લખાણો ચિરંતન સાહિત્ય બને છે.

અને મહાત્માજીના જીવનમાં આવા પ્રસંગો કેટલા બધા આવ્યા છે ! સૈકાઓથી દલિત થયેલા હરિજનોનો પક્ષ કરતાં તેમણે કહેવાતા સનાતન ધર્મને કેટલી વાર જૂઠો કહ્યો છે ! પરતંત્રની નીચે કચરાઈને નિષ્પ્રાણ થઈ ગયેલા સમાજમાં કેટલી વાર નિર્ભયતા અને ચેતન પૂર્યાં છે ! મર્યાદાભંગ કરતા માનવસમુદ્રને કેટલી વાર સંયમમાં રાખ્યો છે. કેટલી વાર તેમણે એક તૃણ જેટલી નમ્રતાથી સમાજ આગળ પોતાની ભૂલો કબૂલી છે ! કેટલી વાર, સ્વજનો પણ સામા પક્ષે ઊભાં હોય ત્યારે, એકલા ઊભા રહી પોતાની વાત તેમણે મક્કમતાથી રજૂ કરી છે ! કદાચ એક જ વ્યક્તિના જીવનમાં આટલા આટલા ઐતિહાસિક પ્રસંગો ભાગ્યે જ આવ્યા હશે ! આવા પ્રસંગોના તેમના ઉદ્‌ગારો ચિરંતન સાહિત્યમાં સ્થાન પામે, એ સ્વાભાવિક છે.

મહાત્માજી એક પત્રકાર તરીકે લખે છે, છતાં તેમનું અંતરનું સંચાલક બળ ધર્મભાવના છે. તેઓ અમુક પ્રસંગ માટે લખે છે, અને પોતાના જમાનાની વ્યક્તિઓને ઉદ્દેશીને લખે છે; પણ તેમનો ઉદ્દેશ એટલા પ્રસંગ પૂરતું લોકો પાસે અમુક કામ કરાવી લેવાનો નથી, પણ લોકોને વધારે ધાર્મિક બનાવી તેમને કર્તવ્યમાં પ્રેરવાનો છે. તેમનો ધર્મ અમુક પ્રસંગનો નથી, સાર્વકાલિક છે. આ મહાન ઉદ્દેશ એમનાં સર્વ લખાણોમાં પ્રતીત થાય છે.

ગાંધીજીની મૂળ પ્રેરણા ધર્મની છે, પણ બીજા ધર્મોદ્ધારકો અને એમની વચ્ચે

એક મોટો ફરક છે. બીજા ધર્મોદ્ધારકો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે, અમે પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે. ગાંધીજી તો ઊલટા કહે છે કે, મને સત્યનો આક્ષાત્કાર થયો નથી. તેઓ પોતાને માટે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રામાણ્યનો દાવો કરતા નથી. પોતાનું વક્તવ્ય બુદ્ધિથી પરીક્ષવાનું તેઓ સૌને કહે છે. બુદ્ધિગ્રાહ્યતા એમના લેખોનું સર્વવ્યાપી લક્ષણ છે. એ જે કાંઈ કહે છે તે બુદ્ધિથી સમજવાનાં આમંત્રણ સાથે કહે છે. રેંટિયો ઘરઘર થવો જોઈએ, એમ કહેવા સાથે તેઓ હિસાબ કરી બતાવે છે કે રેંટિયાની આવક ગરીબ હિંદીને મળતી મજૂરીમાં ઘણો ઉમેરો છે. તેઓ અહિંસાનો ઉપદેશ આપતાં, અનેક દાખલાથી બતાવે છે કે હિંસાનું ચક્ર એક વાર ચાલવા માંડ્યું, તો તેના દાંતામાંથી સમાજ કોઈ દિવસ મુક્ત થઈ શકવાનો નથી.

મહાત્માજીનું બધું ગદ્ય સર્વ જનતાને ઉદ્દેશીને લખેલું હોય છે. તેમણે કહ્યું છે કે, મને જેનાથી લાભ થયો હોય તે વસ્તુ સર્વ સમજે અને સર્વ તેનો લાભ લે એમ હું ઇચ્છું છું. સર્વ સમજે એવું એમનું લખાણ ન થાય, ત્યાં સુધી તેઓ તેને અપૂર્ણ માને ! આને લીધે તેમની ભાષા, વાક્યરચના, દાખલા-દલીલ સર્વ સાદાં અને સર્વ સમજે એવાં હોય છે. ટૂંકાં વાક્યોના તો તેમને કલાકાર કહી શકાય. પણ સાદી ભાષાનો અર્થ ગૌરવ વિનાની નહીં. તેમની ભાષા વસ્તુના ગૌરવને બરાબર વ્યક્ત કરે છે. તેને માટે જરૂર હોય તો તેઓ સંસ્કૃત શબ્દો પણ વાપરે છે. તેમજ સાદી એટલે નિર્બળ પણ નહીં. તેમના સંકલ્પનું આખું બળ તેમના ગદ્યમાં વહી આવે છે. અને સાદી ભાષા એટલે અચોક્કસ પણ નહીં. તેઓ શબ્દ જોખી જોખીને મૂકે છે. તેઓ ચોક્કસ ભાષામાં મુદ્દાસર લખે છે. એક શબ્દ પણ વધારે પડતો ન આવી જાય, તેને માટે તેઓ કાળજી રાખે છે. અલબત્ત, એમને એકની એક વાત અનેક વાર કહેવી પડે છે, પણ ક્યાંય એ અતિયુક્તિ કરતા નથી.

એમનો ધર્મ કાર્યલક્ષી છે. ધર્મ કાર્યરૂપ લે ત્યારે જ એ સાચો જીવનમાં પેઠો, એમ તેઓ માને છે. દરેક સામાન્ય માણસ કંઈક પણ કાર્ય કરી શકે એવું ધર્મનું સ્વરૂપ એ નિર્મી શકે, ત્યારે જ તેમને સંતોષ થાય છે. એટલા માટે લડતમાં પણ એમણે એવાં શસ્ત્રો યોજ્યાં, જે દરેક માણસ વાપરી શકે. સર્વસુલભ સાધનોને જ એઓ સાચાં સાધનો ગણે છે. એ જ રીતે તેઓ સર્વજનસુલભ હોય તેને જ સાચું સાહિત્ય કહે છે.

એમણે સાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યા પછી બધું સાહિત્ય પણ વધારે વસ્તુનિષ્ઠ થયું છે. એ રીતે એમણે પોતાના જમાનાના આખા સમાજજીવનને અને સાહિત્યને સત્ય તરફ ઝોક આપ્યો છે. ઇતિહાસકારો તેમને યુગપુરુષ કહે છે, તે યથાર્થ છે.

રામનારાયણ વિ૦ પાઠક

['સાહિત્યલોક' પુસ્તક : 1961]

*

ગાંધીજયન્તી

ગાંધીજીના વિચારો સાથે ભલે મતભેદ હોય. ખરા મતભેદને હું તો એક જીવનની નિશાની સમજું છું. કશો વિચાર જ ન કરે, સામાય ન થાય, સાથેય ન આવે, તેવા માણસો જ આ દુનિયાને ભારરૂપ છે. અને આપણો દેશ એવાઓનો જ જાણે ભરેલો છે. પણ ગાંધીજીમાં મતભેદ ઊભો કરાવવાની કોઈ અજબ શક્તિ છે. તેઓ ઘણા નમ્ર છે, વિનમ્ર છે, છતાં એટલા બધા કાર્યને ધપાવનારા છે કે તમારે એક દિવસ તેમની સાથે કે સામે ગયા વગર ચાલે જ નહીં.

ગાંધીજી સાથે આપણે મતભેદ હોય તોપણ, તે આપણા દેશના એક મગરૂરી લેવા યોગ્ય પુરુષ નથી શું ? અને એવા પુરુષની જયન્તી પ્રસંગે પણ શહેરના કેટલા થોડા માણસોની હાજરી ! પણ તે પણ એક રીતે ઠીક છે. કંઈ પણ લાગણી કે જિજ્ઞાસા વિનાના માણસો માત્ર એક આચાર તરીકે આવે, તે કરતાં થોડા પણ ખરા લાગણીવાળા કે જિજ્ઞાસુ ત્યાં હતા તેથી હર્ષ અને વાતાવરણ વધારે શુદ્ધ હતાં.

આપણે જેમ વ્યક્તિપૂજક છીએ, તેમ વ્યક્તિધિક્કારક પણ છીએ. એક માણસ સારો, તો તેનું બધું સારું; એક માણસ નઠારો, તો તેનું બધું નઠારું. ગાંધીજી સારા તો તેમનું બધું સારું. ગાંધીજી ન જોઈએ તો તેમનું 'નવજીવન' ન જોઈએ, તેમની અહિંસા ન જોઈએ, તેમનું સાહિત્ય ન જોઈએ, ખાદી ન જોઈએ, રેલવેના ડબામાં ધોળી ટોપીવાળા ન જોઈએ.

રામનારાયણ વિ○ પાઠક

['સ્વૈરવિહાર' (ભાગ 1) પુસ્તક : 1931]

*

કામથી કામ !

બધા કહે છે કે અંગ્રેજોની બુદ્ધિ વ્યવહારુ છે. પણ ખરી વ્યવહારુ બુદ્ધિ તો આપણી છે. ''કામથી કામ. આપણે બીજી પંચાત શી ?'' આપણે કપડાં જોઈએ છે ? તે સોંઘાં પડે, સારાં દેખાય, આબરૂ વધે, મેલ ખાય ને બહુ ધોવાં ન પડે તેવાં કપડાં લઈ લેવાં. તેથી દેશને ફાયદો થાય છે કે કેમ, તેનું આપણે શું કામ ?... વિવાહ કરવો છે ? તો બસ, છોકરાંને પરણાવી લેવાં. તેથી બંનેને બનશે, છોકરાં સુખી થશે, એવો વિચાર કરવાનું શું કામ ?... પૈસા કમાવા છે ? તો બસ, જ્યાં પૈસા મળતા હોય ત્યાં જવું. તેથી પોતાના સ્વમાનનું શું થાય છે, દેશનું શું થાય છે, તેનું આપણે શું કામ ?... ધર્મ કરવો છે ? તો પછી મંદિરે જવું, ધર્મઢોંગીને – ગમે તેવાને – પૈસા આપવા અને સ્વર્ગ કે વૈકુંઠમાં ચડી જવું ! તે પૈસાનું શું થાય છે, તેથી કેટલાં કેટલાં પાપ થાય છે, દેશના ગરીબોને કંઈ આપવું કે નહિ, તે વિચાર કરવાનું આપણે શું કામ ? વેપાર કરવો, પ્રામાણિકપણે રહેવું, એ બધા પૈસા કમાવાના

રસ્તા હશે; પણ ખરો રસ્તો તો બે દિવસ સટ્ટો કરીને એકદમ પૈસાદાર થઈ જવું એ જ છે. સત્ય બોલવું, સર્વને સરખા ગણવા, દયા રાખવી, એ બધું સ્વર્ગ મેળવવાના રસ્તા હશે – આપણે શા માટે કોઈને ખોટો કહીએ ? પણ મંદિરમાં પાંચ હજાર એકદમ આપી દેવા કે એક વાર લાખ્ખો ખરચીને અઠ્ઠાઈ કરી નાખવી, કે મોટો યજ્ઞ કરવો – એ રીતે સ્વર્ગમાં કોઈ પછવાડેની બારી છે ત્યાંથી પેસી જવાય છે. આ મહાત્માજી આખા દેશની વાતો કરે છે, ઢેડને અડવાનું કહે છે, અને પોતાના આત્માના કલ્યાણ માટે કશું કરતા નથી, તે એ નીચે રહી જશે અને એકાદ વિષ્ણુયાગ કરનાર સીધો સ્વર્ગની બારીએથી અંદર જશે. દેશનું અને ઢેડનું આપણે શું કામ ? આપણે આપણી મેળે મોક્ષ જ મેળવો ને ! કામથી કામ !

રામનારાયણ વિ○ પાઠક

['સ્વૈરવિહાર' (ભાગ 1) પુસ્તક : 1931]

ખરાબ કરવાની કળા

કોઈ કહેશો કે ખરાબ કરવાની કળા ઉપર લખવાનું શું પ્રયોજન ? આવા લેખનો ઉપયોગ શો ?

હું કહું છું કે આવા સવાલ કરનારે આ લેખ વાંચવો જ નહીં, કારણ કે આ લેખ સમજવાનો તે અધિકારી નથી.

ખરાબ કરવું એ જ જગતનું રહસ્ય છે. જગતમાં મોટા થવું એમાં જ કૃતકૃત્યતા રહેલી છે, એમાં તો કોઈથી ના પડાય એમ નથી. મોટા થવું એટલે બીજી ચીજો અને વ્યક્તિઓ ઉપર સ્વામિત્વ મેળવવું. અને સ્વામિત્વ એટલે ખરાબ કરવાનો હક. મારું છોકરું હોય તેને સારું ખવરાવવાનો ગમે તેને હક છે, પણ ખરાબ ખવરાવીને માંદું પાડવાનો માત્ર મને જ હક છે. મારા છોકરાને કાંઈ પણ સારું શીખવવાનો ગમે તેને હક છે; પણ ખરાબ શીખવવાનો, મારામાં જેટલા દુર્ગુણો હોય તેટલા બધા શીખવવાનો, મને એકલાને જ હક છે. બૈરી હોય, તો તેને સારી રીતે બોલાવવાનો ગમે તેને હક છે; પણ તેને ગાળ દઈને બોલાવવાનો, લાકડી મારવાનો માત્ર તેના સ્વામીને જ હક છે. સ્વામિત્વનું ખરું રહસ્ય જ ખરાબ કરવામાં રહેલું છે.

આ બાબત લોકવ્યવહારમાં સ્વીકારાઈ છે. એક લોકડહાપણની વાર્તામાં આ જ સ્વીકારાયું છે :

''કેમ મિયાંસાહેબ, આ લડકા તમારા હૈ ?''

''સાલા, મેરા નહીં તો ક્યા તેરા હૈ ?''

''નહીં નહીં, મિયાંસા'બ, આપકા આપકા. શિયાળામાં અચ્છી તરહ સાલમપાક ખિલાઓ.''

''મૈં ચાહુંગા તો સાલમપાક ખિલાઉંગા, નહીંતર માર મારકે સાલાકી ઠૂંસ

કાઢુંગા – ઇસમેં તેરા ક્યા ?''

આ સત્ય નહીં સમજાવાથી કેટલાક માણસો બહુ અધીરા થઈ જાય છે. આ સત્ય જો બરાબર સમજાય તો કોઈ પણ સુધારક નકામી સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની વાતો ન કરે, કોઈ પણ મોન્ટેસોરી નકામાં કેળવણીનાં ટાયલાં ન લખે. આ આખી બોલ્શેવિક હિલચાલ આ સત્ય નહીં સમજવાથી થયેલી અધીરાઈનું પરિણામ છે.

હવે જરા ખરાબ કરવાની કલા જીવનના એક બીજા પ્રદેશમાં જોઈએ. તેમાં મને મુખ્ય ચોપડી બગાડવાની કળા લાગે છે. પુસ્તકોના એક મહાન વાચકને કૉલેજની પરીક્ષાઓનો ઘણો અનુભવ થઈ ગયેલો. તેઓ પાંચ-સાત જાતની પેન્સિલો રાખતા. સાધારણ અગત્યનું હોય તેને અમુક રંગથી નિશાની કરતા. તેથી વધારેને માટે બીજો રંગ, તેથી વધારે માટે ત્રીજો, એમ અગત્યની જુદી જુદી કોટિઓ માટે તેમણે પાંચ-સાત રંગ નક્કી કરેલા. પછી પરીક્ષા પહેલાં એક માસ હોય ત્યારે પહેલા રંગનું વાંચવું, પછી પંદર દિવસે બીજા રંગનું… અને છેક છેલ્લે દિવસે તો સૌથી વધારે અગત્યદર્શક રંગની નિશાનીઓ વાંચી જવી. વળી માર્જિનમાં N. B., Imp., Very Imp., Most Imp. (ધ્યાનમાં રાખો, અગત્યનું, બહુ અગત્યનું, ઘણું જ અગત્યનું) વગેરે લખતા. તે ઉપરાંત L. B. H. લખતા. આ છેલ્લી 'લાઘવી' તો ડિક્શનરીમાં પણ કદાચ ન મળે, માટે કહું છું કે તેનો અર્થ Learn by heart, એટલે કે 'ગોખી મારો' એવો થાય છે. તે ઉપરાંત બે લીટીઓ વચ્ચે અને માર્જિનમાં શબ્દોના અર્થો કે પ્રોફેસરોએ કહેલું લખી લેતા. ટૂંકમાં, ચોપડીનાં પાનાંમાં ક્યાંય પણ કોરી જગા રહેવા ન દેતા.

રામનારાયણ વિ૰ પાઠક

['સ્વૈરવિહાર' (ભાગ 1) પુસ્તક : 1931]

પાપમુક્તિનો માર્ગ

પાપ કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાથી પાપમુક્ત થવાય છે. સંસારમાં રચ્યાપચ્યા રહેવા છતાં, ''આ બધી માયા છે, પણ કાંઈ છોડી શકાય છે !'' એમ કહેવાથી મોક્ષાધિકારી થવાય છે. આ જ નિયમથી, ''આપણા દેશમાં યુવાનોમાં માત્ર ક્ષણિક ઊભરો જ હોય છે; સતત કાર્ય કરવાની, દુ:ખ સહન કરવાની શક્તિ જ હોતી નથી,'' એમ વારંવાર કહ્યા કરવાથી, પોતે એ સર્વ અપૂર્ણતાથી મુક્ત થઈ જવાય છે; એમ વારંવાર કહ્યા કરો તો પછી પોતાના સ્વાર્થનો ગમે તે ધંધો ચલાવતાં અને દેશનું કાંઈ પણ કામ ન કરતાં છતાં તમે દેશનેતા કે દેશભક્ત થઈ શકો !

રામનારાયણ વિ૰ પાઠક

['સ્વૈરવિહાર' (ભાગ 1) પુસ્તક : 1931]

ઝવેરાતના પારખુ

મારા પિતાશ્રી હીરાલાલ ત્રિ૰ પારેખનો જન્મ 1882માં. કિશોરાવસ્થાથી જ તેમને ઇતિહાસનો વિષય અત્યંત પ્રિય હોવાથી જૂના સિક્કા, હસ્તપ્રતો, શિલ્પસ્થાપત્ય વિશે તેમને તીવ્ર જિજ્ઞાસા રહેતી. શાળા-જીવન દરમિયાન તેમને સાહિત્યની કંઈ વિશેષ અભિરુચિ હોય એમ જણાતું નથી, પણ પાછળથી એ શોખ ખૂબ ખીલ્યો.

કૉલેજના અભ્યાસકાળમાં એમને ઉત્તમ કોટિના વિદ્વાનોનો લાભ મળ્યો. અમદાવાદમાં એ સમયે દયારામ ગીદુમલ જજ હતા. તેમણે અભ્યાસવાંછુ યુવકો સાથે અંગ્રેજી સાહિત્ય વાંચવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી, અને આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે તેમને સૂચવેલા વિદ્યાર્થીઓમાં મારા પિતા તથા દાદાસાહેબ માવળંકરનાં નામ પણ હતાં. આ સત્સંગથી તેમની સાહિત્યાભિરુચિ કોળી. એમના યુવાન હૃદયમાં એ સમયે ઉત્સાહનો થનગનાટ હતો. વિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય ગુજરાતમાં નિર્માણ કરવાનાં સ્વપ્નો તે સેવી રહ્યા હતા.

કૉલેજ પૂરી કર્યા પછી પિતાશ્રીની ઇચ્છા પુસ્તકવિક્રેતા અને પ્રકાશક થવાની હતી. 1910માં તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી(હવે ગુજરાત વિદ્યાસભા)ના સહાયકમંત્રી નિમાયા પછી ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ, જ્ઞાનકોશ, શબ્દકોશ વગેરેની તેમના ચિત્તમાં પડેલી યોજનાઓ સળવળાટ કરવા માંડી.

પરદેશમાં પ્રગટ થતા સાહિત્યપ્રકારો પર તેમ જ કેળવણી, વિજ્ઞાન, ધર્મ, રમત, કળા વગેરે વિષયનાં સામયિકો પર તેમનું સતત લક્ષ રહેતું. એવાં સામયિકો ગુજરાતી ભાષામાં પણ પ્રગટ થાય તે જોવાની તેમની અભિલાષા હતી. એટલે ગુજરાતમાં ક્યાંક પણ કળા કે સાહિત્યનો પ્રયોગ કરતું સામયિક નજરે ચડે તો તેમના ઉમળકાનો પાર ન રહેતો. નવોદિત સાહિત્યકારોને પ્રોત્સાહન આપી, પ્રકાશમાં આણવા તે હંમેશાં તત્પર રહેતા. ગિજુભાઈ બધેકા એક ખૂણે બાળકેળવણી દ્વારા ભાવિ પ્રજાના ઘડતરની મૂગી પ્રવૃત્તિ કરતા હોય, કે ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય માટે ભેખ ધરીને સૌરાષ્ટ્રનાં ગામડાંમાં ઘૂમતા હોય – પિતાશ્રીની નજર સતત તેવી પ્રવૃત્તિ પર મંડાયેલી જ હોય. સંસ્કારસેવકોમાં કે સાહિત્યકારોમાં રહેલું ઝવેરાત પારખવાની તેમની શક્તિ અદ્ભુત હતી.

ગુજરાતી પ્રજામાં વાચનનો શોખ કેળવાય અને પુસ્તકોનો પ્રજામાં બહોળો પ્રસાર થાય તેની યોજનાઓ ઘડતાં તે થાકતા નહીં. પુસ્તકાલયો ઊભાં કરી, તેમને સમૃદ્ધ કરી, પ્રજાને તેનો અમૂલ્ય લાભ આપવા અંગે એવા જ ભેખધારી શ્રી મોતીભાઈ અમીન સાથે તે કૈંકૈં યોજનાઓ ચલાવ્યા કરતા.

પોતાના પ્રાણરૂપ એવી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ લખવાની એમની ઝંખના 1930 પછી પાર પડી. સોસાયટીના ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ફાળો

આપનારા સંસ્કારસેવકો વગેરેની માહિતી તો એમાં છે જ; તદુપરાંત પ્રજાના સામાજિક ઇતિહાસ તરીકે પણ તેનું મૂલ્ય ઘણું છે.

એમની બીજી સિદ્ધિ તે ત્રણ ભાગમાં લખાયેલો 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન'નો ગ્રંથ છે. વર્ષોની મહેનતથી એકત્ર કરેલાં સેંકડો અવતરણો, કાપલીઓ અને લેખોની સામગ્રી તથા કેટલાંય પુસ્તકોના અભ્યાસ પછી તેમણે સર્જેલા આ ગ્રંથમાં 1801થી 1936 સુધીના રાજકારણ, સાહિત્ય, કેળવણી, પત્રકારત્વ વગેરે પાસાંનો ચિતાર આપેલો છે.

'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર'ના નવ ભાગમાં લેખકોના જીવનપરિચય ઉપરાંત ગુજરાતમાં પ્રગટ થતા ઉત્તમ સાહિત્યના નમૂનાનો સમાવેશ કરીને તેમણે તેને મૂલ્યવાન બનાવ્યા છે.

મધુસૂદન હી૦ પારેખ

['કુમાર' માસિક : 1965]

❁

વહુનું વાસીદું

સંધાય આવે ને જાય ઊલળતા હાથે,
એક વહુનું વાસીદું વહુને માથે.

શેડકઢાં દૂધ મારા સસરાને જમાડો
ને જેઠને જમાડો બાસૂંદી
માખણનો પીંડો મારા પરણ્યાને પરોસો
ને સાસુને ચખાડો થીણું ઘી;
સૂકો એવો રોટલો ને ખાટી એવી છાશ, વીરા !
આવે મારે ઠોસરાની બાથે.○○○

ઘંટીનાં પડ વચ્ચે આયખું ઘસાતું, વીરા !
ઊંડા કૂવાનાં નીર સીંચું;
માનો ખોળો કાં મુંને રોજરોજ યાદ આવે,
ક્યાં રે જઈ હું આંખડી મીચું ?
કોને પૂછું કે મારો આવો અવતાર, વીરા !
ઘડ્યો હશે શેણે દીનાનાથે ?

સંધાય આવે ને જાય ઊલળતા હાથે,
એક વહુનું વાસીદું વહુને માથે.

મકરન્દ દવે

❁

74 થયાં, તો શું થયું...?

74 વર્ષનાં લીલાબહેન દવે મુંબઈના પરા મલાડના ફ્લૅટમાં એકલાં રહે છે. પતિનું અવસાન થઈ ગયું છે અને એકનો એક દીકરો દિલ્હીમાં રહે છે. હમણાં મળવા ગયાં ત્યારે એમના હાથ પર પ્લાસ્ટર હતું.

મોટી ઉંમરે હાડકાં ભાંગે ત્યારે સંધાતાં વાર લાગે છે. લીલાબહેનની જગ્યાએ બીજી કોઈ સ્ત્રી આ વાતનો અફસોસ કરે અને કદાચ કહી દે કે, સંસારમાં બધાં સુખ-દુઃખ જોઈ લીધાં; હવે હાલતાં-ચાલતાં છીએ ત્યાં સુધીમાં જ ભગવાન ઉપાડી લે તો સારું.

પણ ઉપરવાળાએ લીલાબહેનને જુદી માટીમાંથી ઘડ્યાં છે. પોણોસો વર્ષની ઉંમરે એમને ઉપર જવાની કોઈ ઉતાવળ નથી. ઊલટું એમને તો હજી થોડાં વર્ષ વધુ જીવવાની ઇચ્છા છે. હજી કેટલાં બધાં કામ કરવાનાં બાકી છે ! એમાંય મુંબઈમાં એક વૃદ્ધાશ્રમ બનાવવાનું સપનું જોયું છે તે સાકાર નહીં થાય ત્યાં સુધી લીલાબહેને મજબૂતીપૂર્વક ટકી રહેવાનું નક્કી કરી નાખ્યું છે. અને એમની સાથે વાત કર્યા બાદ લાગે કે આ સ્ત્રી ભલભલા સામે લડે છે, કદાચ યમરાજા સામે પણ લડવા તૈયાર થઈ જશે.

લીલાબહેનની લડાઈ લગભગ ત્રણ દાયકાથી ચાલે છે. 'આધાર' નામની સંસ્થા ઊભી કરીને એમણે સ્ત્રીઓના પ્રશ્ન હાથમાં લીધા છે. છૂટાછેડા, ભરણપોષણ, દહેજ, બળાત્કાર... આવી કોઈ પણ સમસ્યા સામે ભાંગી પડેલી સ્ત્રીઓને લીલાબહેને આધાર આપીને ઊભી કરી છે અને લડવા માટે તૈયાર કરી છે.

ઉપનગરનાં પોલીસસ્ટેશનોમાં એમનો ચહેરો જાણીતો થઈ ગયો છે. કોઈ કેસ રજિસ્ટર કરાવવા કે ઇન્કવાયરી કરાવવાની માગણી લઈને લીલાબહેન પોલીસસ્ટેશને જાય ત્યારે ઘણી વાર ડ્યુટી ઑફિસર કહી દે છે કે, માજી, તમે અહીં આવવાની તકલીફ શું કામ લીધી ? ફોન કરી દીધો હોત તોપણ ચાલી જાત. પરંતુ માજીનો જવાબ હોય, ''હું તો ચોકીમાં તમારા જેવા દીકરાઓને મળવા માટે જ આવું છું. એ બહાને થોડું કામ પણ થઈ જાય...''

જો કે આ વાત કરતી વખતે લીલાબહેન પાછાં હસી પડે છે. એ કહે છે, ''મને ખબર છે કે આ જ પોલીસવાળા મારી પીઠ પાછળ બબડતા હશે કે, બુઢ્ઢી શું કામ વારંવાર આવીને અમારું કામ વધારે છે ? પણ ભાઈ, કોઈએ તો કામ કરવું પડે ને ?''

લૉ-ગ્રેજ્યુએટ થયેલાં લીલાબહેન 30 વર્ષ સુધી શિક્ષણક્ષેત્રમાં હતાં. પ્રાર્થના સમાજમાં આવેલી વનિતા વિશ્રામમાં પ્રિન્સિપાલનો હોદ્દો સંભાળતાં સંભાળતાં એમની નજર બીજી તરફ ગઈ. માહિમમાં આવેલા એમના નિવાસસ્થાનની આસપાસ ઝૂંપડપટ્ટી હતી અને ત્યાં સતત ચાલ્યા કરતાં ઘરેલુ ઝઘડા, મારઝૂડ, છોકરીઓની છેડછાડ વગેરે એ જોતાં રહેતાં. એકાદ-બે વાર એમણે વળી આવા કોઈ મામલામાં

વચ્ચે પડીને સમસ્યા સુલઝાવી.

જોતજોતાંમાં વાત પ્રસરી ગઈ કે મદદ જોઈતી હોય તો લીલાબહેન પાસે જાવ. માહિમથી ધારાવી સુધી એ મમ્મી તરીકે જાણીતાં થઈ ગયાં. દર અમાસે પોતાના હાથે રાંધીને એ આસપાસમાં વસતાં બાળકોને જમાડે. પરંતુ આ બધું પાર્ટટાઇમ સોશિયલ વર્ક હતું. બાકી મુખ્ય કામ તો સ્કૂલનું.

પરંતુ એમાં એક એવી ઘટના બની ગઈ… ‘‘અમારા મકાનમાં રહેતી સિંધી છોકરીએ લવમૅરેજ કર્યાં, પણ લગ્નના દોઢ જ મહિના બાદ એ રડતી-કકળતી પાછી આવી. કારણ પૂછ્યું તો કહે કે હીરાની બુટ્ટી ખોવાઈ ગઈ એની સજારૂપે સાસરિયાંએ કાઢી મૂકી. છોકરીનાં મા-બાપ આવાં બીજાં ચાર ઘરેણાં અપાવવા તૈયાર હતાં, પણ સામેવાળાં એકનાં બે ન થયાં. કદાચ બુટ્ટી તો એક બહાનું હતું. એમને આ છોકરી ઘરમાં રાખવી નહોતી. માત્ર અઢાર વર્ષની છોકરી પર કેવી વીતી હશે ? આ ઘટનાએ મારી જિંદગીને નવી દિશા આપી. મેં ત્યારે જ નિર્ણય કરી લીધો કે હવે મારો બધો સમય સ્ત્રીઓને થતા અન્યાય સામે લડવામાં જ આપીશ !’’

માહિમથી એ મલાડ રહેવા આવ્યાં પછી લીલાબહેનને પોતાને એક હાર્ટઍટેક આવી ગયો છે, પણ લડવાનું છોડે એ બીજા !

‘‘મારા પતિ પૂરતા પૈસા મૂકી ગયા છે. અને રાજકોટમાં બાપદાદાની મિલકતમાંથી પણ હિસ્સો મળ્યો છે. આર્થિક ચિંતા નથી એટલે હવે સમાજની ચિંતા માથે લીધી છે.’’

ક્યારેક એવુંય બન્યું છે કે સાસરિયાંના ત્રાસમાંથી છોડાવેલી સ્ત્રીને એનાં સગાં મા-બાપ પણ પાછી રાખવા તૈયાર ન હોય. આવી મહિલાઓને લીલાબહેને પોતાના ઘરમાં રાખીને પગભર થવાની તાલીમ આપી છે.

આપણે ત્યાં બળાત્કારના કિસ્સામાં બહુ ઓછી ફરિયાદ થાય છે અને થાય તોપણ ભાગ્યે જ એનું પરિણામ આવે છે. પરંતુ 21 વર્ષની નિર્મલા ઠાકુર પર એના શેઠે બળાત્કાર કર્યો એ કિસ્સામાં લીલાબહેને એવી આકરી લડત ચલાવી કે અપરાધીને ચાર વર્ષની સજા થઈ. આ કેસ લઈને રિન્કી ભટ્ટાચાર્યે ‘ઉમ્મીદ’ નામની ટીવી સિરિયલ બનાવેલી.

અને આ જબરી ગુજરાતણ તો સરહદપારની લડાઈ પણ સફળતાપૂર્વક લડી ચૂકી છે. પિંકી ઊંચલ નામની છોકરી લગ્ન કરીને અમેરિકા ગયેલી. છ જ મહિનામાં પતિએ છૂટાછેડા આપી દીધા. ભરણપોષણનું નામ નહીં. બધી બાજુથી હારેલાં મા-બાપે લીલાબહેનનો સંપર્ક કર્યો અને એમણે આ કેસ હાથમાં લીધો. ‘આધાર’ સાથે સંકળાયેલા બે ફોજદારી વકીલો એકેય પૈસો લીધા વિના આવા કેસ લડે છે. પિન્કીના અમેરિકાવાસી પતિને કાનૂની સકંજામાં લઈને એની પાસેથી ભરણપોષણ પેટે 28,500 ડૉલર લઈને ‘આધારે’ એક કાનૂની ઇતિહાસ સર્જી દીધેલો.

અને અમેરિકામાં રહેતા ગુનેગારનો કાન આમળી શકે એમને રાજકોટ ક્યાં દૂર લાગે ? બીનાને માત્ર ત્રણ જોડી કપડાં આપીને એના પતિએ ઘરમાંથી કાઢી મૂકી અને પોતે રાજકોટ ભાગી ગયો. લીલાબહેન તો ટાટા સુમો ભાડે કરીને એમના સહયોગીઓ સાથે રાજકોટ પહોંચી ગયાં. ભાગેડુ ભરથારની પોલીસઅટક કરાવી. છોકરીના સાડા ત્રણલાખ રૂપિયાના દાગીના અને સ્ત્રીધન પાછાં મેળવ્યાં. એમણે તો પિયરપક્ષે આપેલાં વાસણ પણ પાછાં માગ્યાં. અહીં સાસરિયાંએ બદમાશી કરી. જૂનાં-પુરાણાં ભંગાર જેવાં વાસણકૂસણ પધરાવી દીધાં. સ્થાનિક પોલીસે પણ આમાં સહકાર આપ્યો હોવાનું કહેવાય છે.

લીલાબહેન કહે, વાંધો નહીં. એમણે તો એક કોથળામાં વાસણ ભર્યાં અને પોલીસસ્ટેશનમાંથી બહાર નીકળતાં નીકળતાં કહ્યું કે, હવે ડી૰સી૰પી૰ને મળવા જાઉં છું. ચોકીમાં ખળભળાટ થઈ ગયો અને મૂળ વાસણ પાછાં અપાયાં.

આવું તો ચાલ્યા જ કરે છે. લીલાબહેન કહે છે, ‘‘મારા કામમાં સારા-ખરાબ, પ્રામાણિક–ભ્રષ્ટાચારી પ્રકારના પોલીસ ઑફિસરો મળ્યા છે, પણ મારું કામ છે બધા પાસે કામ કરાવવાનું.’’ અને પોલીસને એમની પાસે લાંચ માગતાં સંકોચ થાય એવો રસ્તો આ ચતુર નારીએ શોધી કાઢ્યો છે. દરેક રક્ષાબંધને એ સંસ્થાની બહેનો સાથે રાખડી અને મીઠાઈ લઈને પોતાના વિસ્તારમાં આવેલી પોલીસચોકીઓમાં ફરી વળે છે. ખાખી વર્દીવાળા ભાઈઓને રાખડી બાંધે, મોઢું મીઠું કરાવે. હવે આ બહેનો પાસેથી પોલીસ કયા મોઢે લાંચ માગે કે એમનું કામ કરવાની ના પાડે ?

સારાની જેમ જ નરસા અનુભવો પણ ઘણા થઈ ગયા છે, પણ પાછળ જોઈને નિરાશા અનુભવવાનો, દુઃખી થવાનો સમય લીલાબહેન પાસે ક્યાં છે ? જીવનનો પોણા ભાગનો રસ્તો કપાઈ ગયો છે અને કામ તો હજી કેટલાં કરવાનાં બાકી છે !

જાહ્નવી પાલ

[‘ચિત્રલેખા’ અઠવાડિક : 2000]

❀

એ સ્પર્શનાં ફૂલો તો ખીલીને ખરી ગયાં,
પણ ટેરવે સુગંધનો આસવ રહી ગયો.

કરસનદાસ લુહાર

❀

ઓસની લાગે તરસ જો મેઘ અનરાધાર હો –
આ નજાકત વાત કેવળ ફૂલને સમજાય છે.

ચિનુ મોદી

❀

ગુજરા હુઆ જમાના

વર્ષો પહેલાં એક ગુજરાતી યુવાન આફ્રિકાના કમ્પાલા શહેરની બ્રિટિશ એમ્બસિમાં કારકુનની નોકરી કરે. એની સાથે ઇટાલીની એક સમવયસ્ક યુવતી પણ નોકરી કરે. બંને યુવાન. બંને વચ્ચે ઓળખ થઈ – પ્રેમ થયો અને લગ્નબંધનમાં બંધાઈ ગયાં. મજાથી રહે. લગ્નજીવનનાં બેએક વર્ષ વીત્યાં હશે, ત્યાં કોઈ કારણસર બંને છૂટાં પડી ગયાં. યુવતી નોકરી છોડી ઇટાલી ચાલી ગઈ. યુવક નિવૃત્ત થઈ ભારત આવી આણંદમાં વસ્યો. મોટી વયે બીજું લગ્ન કર્યું. બાળકો પણ થયાં. 22 વર્ષોનાં વહાણાં વીતી ગયાં. ભૂતકાળ ભુલાઈ ગયો.

એક દિવસ એને ફ્રાન્સના પૅરિસ શહેરથી પત્ર મળ્યો. વાંચ્યો અને એનાં રુવાંટાં ખડાં થઈ ગયાં. વિષાદ છવાઈ ગયો. શું હશે ? કોણે લખ્યું હશે ? કેમ વિષાદમય બની ગયો ? વગેરે માટે ભૂતકાળમાં ડોકિયું કરવું પડે.

એ યુવકે ઇટાલિયન યુવતી સાથે છૂટાછેડા લીધા ત્યારે યુવતી સગર્ભા હતી, એની આ યુવકને ખબર નહીં. યુવતી ઇટાલી ગઈ. ત્યાં એક બાળકીને જન્મ આપી યુવતી મૃત્યુ પામી. એ બાળકી અનાથાલયમાં ઊછરીને ભણીગણીને મોટી થઈ. એને થયું કે, હું કેમ અનાથાશ્રમમાં ઊછરી ? મારાં માતાપિતા કોણ ? એ વાત યુવતીના મનમાં ઘોળાયા કરે ! એની મા ડાયરી લખતી હતી. એ ડાયરીમાં એણે એ વાંચ્યું કે એની માતાનાં લગ્ન ભારતના કોઈ સુબોધ અમીન સાથે થયાં હતાં, એ એનો પિતા હતો. એને થયું કે, “હું કોઈનું ગેરકાયદે સંતાન નથી !” એણે નિર્ણય કર્યો : કોઈ પણ સંજોગોમાં મારા પિતાને શોધી કાઢી, “મારી માતાને કેમ ત્યાગી હતી ?” એ પૂછીશ.

આ દરમિયાન યુવતીને એક ધનવાન યુવાન સાથે પ્રેમ થયો. લગ્ન કર્યાં અને પૅરિસ રહેવા ચાલી ગઈ. એણે લીધેલો નિર્ણય એના મનમાંથી ખસવાનું નામ ન લે. એણે પતિને વાત કરી. એના નિર્ણયમાં પતિ સહમત થયો.

એક દિવસ પ્લેનમાં બેસી બંને કમ્પાલા ગયાં. ત્યાંની સરકારને વાત કરી : “આ નામના માણસનું પેન્શન ઇન્ડિયામાં કયા સરનામે જાય છે ?” જવાબ મળ્યો, “એ ભાઈ બ્રિટિશ સરકારની નોકરી કરતા હશે. એમનું પેન્શન બ્રિટનમાંથી મળતું હશે.” પાછી નિરાશા ઘેરી વળી. પણ અડગ નિર્ણય હતો. પાછાં લંડન ગયાં. ત્યાંથી સરનામું મેળવ્યું અને 1995માં એ યુવતીનો પત્ર એના પિતાને મળ્યો. બનેલી બધી વિગત એમાં લખેલી હતી.

પેલો યુવાન સાઠી વટાવી ચૂક્યો હતો. આ નવી ઉદ્‌ભવેલી ઘટનાનો એને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો. એ વાત વર્તમાન પત્નીને અને બાળકોને એણે કરી. સૌના મનમાં આનંદ છવાયો, પતિ-પત્નીને પુત્રી મળ્યાનો અને બાળકોને ‘દીદી’ મળ્યાનો.

પિતાએ ભીની ભીની લાગણીસભર જવાબ વાળ્યો. યુવતીને બધી વિગત જણાવી અને ભારત આવવા સ્નેહભર્યું નિમંત્રણ પાઠવ્યું. એનો સ્વીકાર કરી પુત્રીએ ‘અમે આવીએ છીએ’નો ફોન પણ કર્યો. બંગલાનું રંગરોગાન થયું. સજાવટ થઈ.

ઉપલા માળે પુત્રી-જમાઈને રહેવા શણગાર સજ્યા.

1995ના દિવાળીના તહેવારોમાં પુત્રી-જમાઈ મુંબઈ સહારા ઍરપૉર્ટ પર ઊતર્યાં. પિતા કુટુંબસહ આવકારવા હાજર હતા ! અને પિતાપુત્રી ભેટી પડ્યાં. આંસુઓની ધારા વરસી.

એક સ્ત્રીનો અડગ નિર્ણય સિદ્ધ થયો. તેની, ‘ગુજરા હુઆ જમાના’ની આ એક સત્યકથા !

રસિક બિશ્વાસ

[‘અખંડ આનંદ’ માસિક : 2001]

❀

અસહાય

હાંફે એની હજી છાતી, હૈયામાં ત્રાસ-ત્રાસ છે;
ડગલાં લથડે, ઝંખે : ક્યાંયે આશ્રય પાસ છે ?

આંખે જીવનની આશા, કાને મોત ધપી રહ્યું;
પડઘે પડઘે એના, આયુ જાણે ખપી રહ્યું.

શિકારી કૂતરા વાંસે, આગે આ સસલી ધસે;
ત્રાગડા જિંદગી કેરા તૂટે તંગ નસે નસે.૦૦૦

કાળા, ક્રૂર જુવાનો બે હુડદાવી રહ્યા હસી –
સુંવાળી સસલી કેવી મોતના મુખમાં ફસી !

આછેરા ઘાસમાં એને ઓથ ક્યાંય મળે નહીં;
આખરે અટકી ઊભી, એનું કાંઈ વળે નહીં.

મૂઢ માનવતા જોઉં ઊભેલી અણુ-ઉંબરે –
કોણ જાણે મને ત્યારે દૃષ્ય આ નજરે તરે !

અને સસલીના શ્વાસે સારી માનવતા કળું :
અણુના ભડકે થાતું આખું આકાશ ધૂંધળું.

મકરન્દ દવે

❀

ઓળખ્યો ઓળખ્યો માની આંખ્યુંની અણસારે રે,
બાપની બોલાશે વીરને ઓળખ્યો.

લોકસાહિત્ય (સં૰ ઝવેરચંદ મેઘાણી)

❀

ગુલદસ્તો

મસૂરીના પહાડોના ઊંચાણવાળા ભાગ તરફ એક વૃક્ષોનું ગાઢ જંગલ આવેલું છે. કબ્રસ્તાન થઈને જે રસ્તો ફંટાય છે, ત્યાંથી થોડેક દૂર 'હંટર્સ લૉજ' નામનો એક પુરાણો, નાનો બંગલો જીર્ણ અવસ્થામાં હજુ ટકી રહ્યો છે. તેની આસપાસના બંગલાઓ સો-સવાસો વર્ષ જૂનાં, અંગ્રેજોનાં નિવાસસ્થાનો, લગભગ પડી ભાંગેલાં છે. ત્યાં કોઈ રહેતું નથી. કોઇમાં વાનરોએ અડ્ડો જમાવ્યો છે, તો કોકમાં રખડતાં કૂતરાં આશરો લે છે. એકાદમાં ઘુવડોએ, કાગડાઓએ માળા બાંધ્યા છે.

'હંટર્સ લૉજ'ને અમારી સ્કૂલના બધા વિદ્યાર્થીઓ 'મેકી હાઉસ' તરીકે ઓળખતા. આ બંગલામાં મિસ મેકેન્ઝી નામનાં વૃદ્ધા રહેતાં હતાં. સ્વભાવે એ બહુ માયાળુ અને પ્રેમાળ હતાં. સ્કૂલે જતાં કે આવતાં અમે તેમને વરંડાની મોટી આરામખુરશી પર પગ લંબાવીને બેઠેલાં ઘણી વાર જોતાં. ક્યારેક હાથ વડે ઇશારો કરી અમને બોલાવી તેમના બગીચાનાં જાંબુ, ચીકુ કે જામફળ આપતાં. એમણે એક કૂતરો પાળ્યો હતો – ટાઈગર. એ વરંડામાં બેઠો હોય તો કોઈની હિંમત નહોતી કે ત્યાં જાય.

મિસ મેકેન્ઝીના બંગલામાં ગુલાબનાં મોટાં ફૂલો થતાં. ફૂલ જોઈ મારું મન ઘણી વાર લલચાતું; પરંતુ ટાઈગરની બીકે બગીચામાં પગ મૂકવાની હિંમત થતી નહીં. મેકેન્ઝીની ઉંમર એંસીથી વધારે હશે. એક વાર તાનમાં આવી અમારા હાથ પકડી એ ગાતાં હતાં : ''આઈ એમ એઇટી એન્ડ યુ આર એઈટ, બટ સી બૉય્ઝ ! માય લવલી ગેઈટ...'' અમે બધા વિદ્યાર્થીઓ એમના હાથ પકડી બગીચાના ફુવારાની આસપાસ ગોળ ગોળ ફરતા. હસતા કૂદતા. આનંદમાં નાચતા...

એંસી વર્ષથી વધારે ઉંમરનાં અમારાં 'મેકીમાઈ' ડોસીમાની જેમ વાંકાં વળીને ચાલતાં નહોતાં. પગની પાની સુધી લટકતું મોટું, જૂની ફૅશનનું રંગીન ફ્રોક પહેરતાં. અઠવાડિયામાં બેત્રણ વાર સાંજે કે સવારે અમે તેમને માલ રોડની દુકાનોમાંથી બ્રેડ, માખણ, ઈંડાં કે શાકભાજી ખરીદતાં જોતા.

એક દિવસ અમારી સ્કૂલ કશાંક કારણોને લીધે બે કલાક વહેલી બંધ થઈ હતી. હું ઘર તરફ પાછો વળતો હતો ત્યારે જોયું તો મેકીમાઈ વરંડામાં બેઠાં બેઠાં ચા પીતાં હતાં. મેં હાથ ઊંચો કરી કહ્યું : ''ગુડ આફ્ટરનૂન, ગ્રેની...''

''કમ કમ, સની, આજે સ્કૂલ વહેલી બંધ થઈ ગઈ ? એકલો કેમ છે ? તબિયત સારી છે ને ? આવ, ચા પી...'' નાક પર સરી આવેલાં ચશ્માં ઊંચાં કરતાં મેકીમાઈ બોલી ઊઠ્યાં.

બંગલાના ઝાંપામાં હું દાખલ થયો. વરંડાનાં પગથિયાં ચડતાં ચડતાં પૂછ્યું : ''ગ્રેની, તમારો ટાઈગર છૂટો તો નથી ને ?''

''ના, પાછળના રૂમમાં એને બાંધી રાખ્યો છે. ચિંતા કર્યા વિના બેસ. બોલ,

ચા પીશ ? બનાવું ?'' તેમણે ચાની કીટલી ઉપાડતાં પૂછ્યું.

''ના, ના, ગ્રેની, ચા પીતો નથી.''

''વૅલ, તો પછી આ કેક ને પેસ્ટ્રી ખા. લે, કેક મેં ઘેર બનાવી છે.'' મારી સામે નાના ટેબલ પર કેક અને પેસ્ટ્રીની મોટી ડિશ મૂકી. કેકનો એક ટુકડો લઈ હું ખાવા લાગ્યો.

''તારું નામ શું છે ? તારા પિતા. નોકરી. વતન.'' મેકીમાઈ પૂછવા માંડ્યાં.

મેં ટૂંકમાં બધું જણાવ્યું. પછી પ્રશ્ન કર્યો : ''ગ્રેની, તમે અહીં એકલાં જ રહો છો ?''

એમણે ચાનો કપ નીચે મૂક્યો. નેપ્કિન વડે હોઠ લૂછ્યા. ચશ્માં ઊંચાં કરીને એ બોલવા લાગ્યાં : ''સની, હું વર્ષોથી અહીં એકલી જ રહું છું. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધથી, એટલે કે સન 1914થી. મારાં માતાપિતા, ભાઈઓ બધાં જ મરી પરવાર્યાં. મારે બીજું કોઈ સગુંવહાલું નથી. બીજી લડાઈ વખતે મેં દહેરાદૂન હૉસ્પિટલમાં નર્સ તરીકે સેવાઓ બજાવી હતી, એટલે સરકાર થોડુંક પેન્શન આપે છે. તેનાથી ગુજરાન ચાલે છે. ક્યારેક ઇંગ્લેન્ડમાં રહેતી મારી સખીઓ, મિત્રો વગેરે ભેટ-સોગાદ મોકલતી રહે છે. ચાલે છે. ભગવાનની દયા છે.''

''તમારાં અહીં કોઈ મિત્રો. નથી ?'' પેસ્ટ્રીનો એક ટુકડો મોંમાં મૂકતાં મેં પૂછ્યું.

''ના, કોઈ નથી. ક્યારેક અહીંના ચર્ચના પાદરી મને મળવા આવે છે. બાકી આવનારામાં પોસ્ટમેન, દૂધવાળો, માળી... બસ. હા, મારો હંમેશનો સાથી છે, મારો વફાદાર ટાઈગર. અનિલ, તું કયા સ્ટાન્ડર્ડમાં છે ?''

''દસમામાં... ટેન્થમાં.''

''વેલ, ગુડ. – હજુ તો તું અહીં બે વર્ષ રહેવાનો, કેમ ?''

''હા, ગ્રેની.''

''હૉસ્ટેલમાં રહે છે ને ?'' ઊનનો દડો તથા સોયો હાથમાં લઈ ગૂંથતાં ગૂંથતાં તેમણે પૂછ્યું.

''યસ, ગ્રેની, મારાં પેરન્ટ્સ દિલ્હીમાં છે. બસ, હવે મને રજા આપો, જાઉં.'' કહી હું ઊભો થયો.

''ફરીથી પાછો આવજે, અનિલ.''

અનિલ ?... મારા એક મિત્રનું નામ અનિલ હતું. મારું નામ મેં મેકીમાને કહ્યું હતું, છતાં એ ભૂલી ગયાં હતાં. હું કંઈ બોલ્યો નહીં. અને વરંડાનાં પગથિયાં ઊતરતાં, હાથ ઊંચો કરતાં, બોલ્યો : ''બાય, ગ્રેની, સી યુ અગેન !''

*

મેકીમાઈને ફૂલછોડનો ભારે શોખ. પોતાના નાનકડા બગીચામાં ચીકુ,

સફરજન, જાંબુ અને જામફળનાં વૃક્ષો તો ઉગાડ્યાં જ હતાં, પરન્તુ સાથે સાથે દેશી-વિદેશી ફૂલોના રોપાઓ ઘણા વાવ્યા હતા. હેલિયાઝ, ઑર્કિડ, ક્રીથેન્સિયમ, ગ્લેડિઑલિ, બોગન જેવાં વિદેશી ફૂલો અને મોગરો, ગુલાબ, ચંપો, જૂઈ જેવાં દેશી ફૂલોની રંગીન સમૃદ્ધિથી મેકીમાઈનો બગીચો ખૂબ શોભી ઊઠતો. ફૂલઝાડ વિશે મેકીમાઈનું જ્ઞાન ઘણું સારું હતું. તદુપરાંત પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓનાં જીવન તથા ટેવોની તેમને સારી માહિતી હતી. આ વિષયનાં અસંખ્ય રંગીન ચિત્રોવાળાં પુસ્તકો તેમની પાસે હતાં. વિવિધ પ્રકારનાં રંગબેરંગી પતંગિયાંનાં ચિત્રોનું એક આલ્બમ જોઈ હું તો મુગ્ધ થઈ ગયો હતો.

*

સપ્ટેમ્બર મહિનો ચાલતો હતો. વરસાદની મોસમ લગભગ પૂરી થવા આવી હતી. મેકીમાઈના બગીચામાં આફ્રિકન મેરીગોલ્ડ પૂરબહારમાં ખીલ્યાં હતાં. શનિવાર હતો એટલે સવારની સ્કૂલ હતી. અગિયાર, સવા અગિયાર વાગ્યા હશે. પુસ્તકોથી ભરેલી વજનદાર બૅગ ગળાની આગળ લટકાવી હું ધીમે ધીમે હૉસ્ટેલ ભણી જતો હતો. મારી નજર મેકીમાઈનાં મેરીગોલ્ડ ફૂલ પર સ્થિર થઈ. ફ્લાવરવાઝમાં મૂકવા માટે એ સુંદર ફૂલો હતાં. અમારી હૉસ્ટેલમાં અમારા રેક્ટર સાહેબની ઑફિસ આગળ એક મોટું ગોળ ટેબલ હતું. તેના પર એક જૂનો, ખાલી વાઝ પડ્યો રહેતો. મને થયું, માઈના બગીચામાંથી થોડાંક ફૂલો તોડી પેલા વાઝમાં ગોઠવીશ તો રેક્ટર સાહેબ ખુશ થશે. જે કોઈ જોશે, આનંદ પામશે.

વરંડામાં તડકો હતો એટલે મેકીમાઈ એમની મોટી આરામખુરશીમાં બેઠાં નહોતાં. ધીમેથી, અવાજ ન થાય એમ ઝાંપો ઉઘાડી હું બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થયો. મેરીગોલ્ડનાં ફૂલો થોડાંક તોડ્યાં, એટલામાં મેકીમાઈ વરંડામાં આવી પહોંચ્યાં. હું એક છોડની આડમાં સંતાઈ ગયો. મેકીમાઈ કદાચ મને જોઈ ગયાં હતાં. વરંડાનાં પગથિયાં ઊતરી, સ્લીપરનો પટાક્ પટાક્ અવાજ કરતાં એ આવી પહોંચ્યાં મારી પાસે. આવ્યાં એટલે પસીનાથી ભીના થયેલા મારા ચહેરાને ખમીસની બાંય વડે લૂછતાં, અટકતાં અટકતાં મેં કહ્યું : ''ગુડ મોર્નિંગ, ગ્રેની.''

''ગુડ મોર્નિંગ, સની. પણ તું આમ છુપાયો છે શા માટે ? તારે ફૂલો જોઈતાં હતાં તો મને કહેવું હતું. જો દીકરા, આ મેરીગોલ્ડનાં ફૂલ મને બહુ ગમે છે. ઝાડ ઉપર જ એ સુંદર લાગે છે.''

''આઈ એમ વૅરી સૉરી, ગ્રેની,'' છોડની આડમાંથી બહાર આવતાં હું બોલ્યો.

''ડોન્ટ વરી, ચાલ થોડાંક ફૂલ બીજાં તોડી લે. પણ શું કરીશ તું આ બધાં ફૂલોનું ?'' મારા ખભે હાથ મૂકતાં તેમણે પૂછ્યું.

''ગ્રેની, અમારી હૉસ્ટેલમાં એક વાઝ ઘણા દિવસોથી ખાલી પડ્યો છે, તેમાં મૂકવાં છે.'' ચાર-પાંચ ફૂલો દાંડી સાથે તોડી લીધાં અને મારી બૅગમાંથી એક પ્લાસ્ટિક-થેલી કાઢી તેમાં સાચવીને મૂકી દીધાં.

''ચાલ ઉપર, વરંડામાં બેસી વાતો કરીએ.''

અમે વરંડામાં જઈને બેઠાં. હાથમાં ઊનનો દડો અને સોયો લઈ તેમણે મને પૂછ્યું, ''અનિલ, તને ફૂલો ખૂબ ગમે છે, કેમ ?''

''હા, ગ્રેની, મારે બૉટનિસ્ટ થવું છે.''

''સરસ. પણ તને ફૂલોનાં નામની ખબર છે ?''

''હા, તમારા બગીચાનાં ઘણાંખરાં ફૂલનાં નામ હું જાણું છું. જુઓ પેલા ઝાંપા પાસેનો છોડ 'બટરકપ'નો છે. પેલી બોગન છે, તેની પાસે એગ્ઝોરા છે, પેલા ખૂણામાં ડૅલિયા, પછીની ક્યારીમાં ઑર્કિડ. હા, પેલાં પીળાં-લાલ ફૂલોવાળા, બદામ જેવા આકારનાં પાંદડાંવાળા છોડના નામની ખબર નથી.'

''એ છે ગોલ્ડબોગન, તેને વાઇલ્ડ બોગન પણ કહે છે. વચ્ચે પેલી ગોળ ક્યારીમાં છે – જાંબુડી રંગના ફૂલોવાળો છોડ તે સેલ્વિયાનો. તેં ફૂલોનું પુસ્તક જોયું છે ? બેસ, હું લઈ આવું...'' કહી મેકીમાઈ ઊભાં થઈને અંદર ગયાં.

દસેક મિનિટ બાદ હાથમાં એક મોટું પુસ્તક લઈને આવી પહોંચ્યાં. મને તેમની બાજુમાં બેસવા કહ્યું.

''જો અનિલ, આ પુસ્તકનું નામ છે 'ફ્લોરાં હિમાલીઅન્સિસ'. ઘણું જૂનું છે.'' મેકીમાઈએ પુસ્તકનું લાલ પૂંઠું ખોલતાં કહ્યું. મેં અંદર નજર નાંખી – સન 1892માં પ્રકાશિત થયેલું હતું. ''હિન્દુસ્તાનમાં કદાચ આ પુસ્તક કોઈની પાસે હવે નહીં હોય. આ પુસ્તકમાં હિમાલયની વનસ્પતિ વિશે વિપુલ માહિતી આપવામાં આવી છે. આનો લેખક વર્ષો સુધી હિમાલયની તળેટીઓમાં ફર્યો હતો અને બધી માહિતી એકઠી કરી હતી. ફૂલોના શોખીન લોકો માટે આ પુસ્તક અમૂલ્ય છે. આમાં ઘણાં અજાણ્યાં જંગલી ફૂલોની જાતોનું વર્ણન છે. તને આમાં ખૂબ રસ પડશે. હા, અને તારે બૉટનિસ્ટ થવું છે ને ? એટલે તો તને ઘણું ઉપયોગી થશે. ચાલો આપણે જોઈએ.'' કહી તેમણે પાનાં ફેરવવા માંડ્યાં. એ રંગબેરંગી ચિત્રો બતાવતાં અને ઓળખાવતાં ગયાં.

''આમાંનાં ઘણાં ફૂલઝાડ મસૂરીમાં જોવા મળતાં નથી. તારે હિમાલયની તળેટીમાં બધે ઘૂમવું પડશે, આ ચિત્રોમાં બતાવેલાં ફૂલઝાડ શોધી કાઢવાં પડશે. તું બૉટનિસ્ટ થવાનો છે ને ? અને પછી આવું સુંદર પુસ્તક તું પણ તૈયાર કરજે હોં..''

''હા, ગ્રેની, જરૂર તૈયાર કરીશ.'' મેં હકારમાં માથું હલાવતાં કહ્યું.

''ચાલ હવે અંદર જઈએ,'' પુસ્તક બંધ કરતાં એ બોલ્યાં. ''તને સરસ કૉફી પિવડાવું. ચાલ.''

થોડાક સંકોચ સાથે હું તેમની પાછળ ગયો. રસોડાના પ્લૅટફૉર્મ પર બે સ્ટવ હતા, એક નાનો અને બીજો મોટો. બેઉ વાટવાળા સ્ટવ હતા. નાના સ્ટવની વાટોને દીવાસળી વડે સળગાવી તેના પર પિત્તળની કીટલી મૂકી. કીટલીમાં પાણી ભરેલું હતું. પ્લૅટફૉર્મ આગળ બે મૂડા પડ્યા હતા. મને મૂડા પર બેસવાનું મેકીમાઈએ

કહ્યું. પછી તે પણ મારી બાજુના મૂડા પર બેસી ગયાં.

ફૂલોનાં રંગીન ચિત્રોવાળું પુસ્તક મેકીમાઈએ ડાઇનિંગ ટેબલ પર મૂક્યું હતું. કૉફી તૈયાર થતી હતી તે દરમિયાન એ પુસ્તક ખોલી હું ફૂલોનાં નામ વાંચતો હતો અને ચિત્રો જોતો હતો.

"ગ્રેની, હું આમાંથી થોડાંક ફૂલોનાં નામ મારી નોટબુકમાં લખી લઉં ?" મેં પૂછ્યું.

"જરૂર, નોંધી લે." કીટલીમાંથી કપમાં કૉફી રેડતાં તેમણે કહ્યું.

"થોડાંક નામ અત્યારે લખી લઉં, બાકીનાં ફરીથી આવીશ ત્યારે."

"યુ આર વેલકમ એની ટાઇમ. લે, પહેલાં કૉફી અને બિસ્કિટ."

કૉફી અને બિસ્કિટ લઈ, થોડાંક ફૂલોની નોંધ કરી હું મારી હૉસ્ટેલે જવા ઊભો થયો. "ગુડ બાય, ગ્રેની, ઍન્ડ થૅન્ક યૂ વેરી મચ. બાય !"

"યૂ આર ઑલ્વેઝ વેલકમ, સની. બાય !" વરંડામાં આવી હાથ ઊંચો કરી મેકીમાઈએ મને વિદાય આપી.

પછી તો બસ નવાં નવાં ફૂલોનાં નામો, જાતો, રંગોની વિવિધતા, અનોખી સુગંધ વગેરેની મારી ઘેલછા ખૂબ વધી ગઈ. સ્કૂલની રિસેસમાં, ક્યારેક સાંજના, મસૂરીની પહાડીઓમાં ફૂલઝાડની શોધમાં ફરવા લાગ્યો. અજાણ્યાં નવાં ફૂલો લાવી મેકીમાઈને બંગલે જતો; તેમને બતાવી તેનાં નામ જાણતો. પેલા પુસ્તકમાં ફૂલોનાં જે ચિત્રો હતાં તેની સાથે તોડી આણેલાં મારાં ફૂલોની સરખામણી કરતો.

*

સ્કૂલમાં ભણવામાં, રમતો રમવામાં, ટર્મિનલ પરીક્ષાની તૈયારીમાં અને સમય મળે ત્યારે જંગલી ફૂલો વીણવામાં, રખડવામાં, મેકીમાઈ સાથે વાતો કરવામાં દિવસો વીતતા ગયા. અમારી સ્કૂલમાં ઑક્ટોબરના અંતમાં વૅકેશન પડતું. ઑક્ટોબર પૂરો થવાને દસ દિવસ બાકી હતા. સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતથી જ ક્યારેક તો મસૂરીમાં બરફ પડવા માંડે છે. હિમાલયનાં ઊંચાં ઊંચાં શિખરો પર બરફ જામતો જાય છે. હિમાચ્છાદિત શિખરોની પાછળ સ્વચ્છ, ભૂરું આકાશ ઝળૂંબતું દેખાય છે. સૂર્યાસ્તના સમયે શિખરો પર અનોખી રંગલીલાનાં દર્શન થાય છે. નારંગી રંગમાં રંગાયેલાં શિખર પર એકાએક સોનેરી રંગનું વિશાળ મોજું પથરાઈ જાય... પછી ક્ષણમાં લાલ. પ્રકાશ ક્ષીણ થતાંની સાથે શિખરો સૂવાની તૈયારી કરતાં ન હોય એમ પોતાના ધુમ્મસના બિસ્તરાઓ ખોલવા માંડે. રંગસાગરનાં મોજાં ધીરે ધીરે વિલીન થઈ જાય.

સ્કૂલની ટર્મનો છેલ્લો દિવસ હતો. સાંજે હૉસ્ટેલ તરફ જતી વખતે મેકીમાઈને મળવાનું મેં નક્કી કર્યું હતું. તેમને 'ગુડ બાય' કહેવા માટે ઝાંપો ઉઘાડી ચોગાનમાં દાખલ થયો. બંગલાના બારણે તાળું જોયું. મેકીમાઈની રાહ જોતો વરંડામાં પડેલા મૂડા પર બેઠો. પછી બગીચામાં ફરવા લાગ્યો.

થોડીક વારમાં મેકીમાઈ આવી પહોંચ્યાં. બેઉ હાથમાં થેલીઓ તથા પડીકાં

હતાં. પાછળ ટાઈગર ભસતો કૂદતો હતો. ટાઈગરને જોઈ હું થોડોક ડર્યો. એ પાસે આવ્યો, મારા પગ સૂંઘ્યા અને જતો રહ્યો. એ હવે મને ઓળખી ગયો હતો.

"હલો ગ્રેની, ગુડ આફ્ટરનૂન." મેં મેકીમાઈના હાથમાંથી પડીકાં લેતાં કહ્યું.

"ઓહ અનિલ, તું ક્યારે આવ્યો ?" મેકીમાઈએ હાંફતાં હાંફતાં પૂછ્યું.

"પંદર-વીસ મિનિટ થઈ હશે. આવતી કાલે હું મારે ઘેર, દિલ્હી જવાનો છું. જતાં પહેલાં તમને મળવા આવ્યો છું."

"એમ ? તારું વૅકેશન કાલથી જ શરૂ થશે ? ઓહ, આઈ વિલ મિસ યૂ વેરી મચ, સની ! તારા વગર મને નહીં ગમે. વેલ... વેલ..." અમે પગથિયાં ચઢી વરંડામાં આવ્યાં, તાળું ઉઘાડી અંદર ગયાં.

રસોડાના પ્લૅટફૉર્મ પર બધો સામાન મૂકી અમે ડ્રૉઇંગરૂમમાં આવ્યાં અને નેતરના સોફાસેટ પર બેઠાં.

"કેટલા દિવસ પછી પાછો આવીશ, અનિલ ?" તેમણે પૂછ્યું.

"ક્રિસ્મસ પછી."

"ક્રિસ્મસ પછી ? ઓહ, સો મેની ડેઝ ! વેલ, યુ કાન્ટ હેલ્પ. બેસ, તારે માટે ચોકલેટ ડ્રિંક બનાવી લાવું."

"ગ્રેની ! એની જરૂર નથી."

"ના, ના, તું લાંબા વખત માટે જવાનો છે. તારે કંઈક લેવું જ જોઈએ." એમ કહી એ અંદર ગયાં અને ત્યાં સુધી હું ટેબલ પર પડેલું જૂનું 'ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી' જોવા લાગ્યો.

નાની ટ્રેમાં તે ચૉકલેટ મિલ્કનો મોટો કપ લઈ આવ્યાં. 'વીકલી' સોફા પર મૂકી, હું દૂર દેખાતાં હિમાલયનાં શિખરો ભણી જોઈ રહ્યો. હાથ ઊંચો કરીને મેં પૂછ્યું : "ગ્રેની, પેલું જે દેખાય છે તે શિખર કેટલું ઊંચું હશે ?"

"ચારેક હજાર મીટર ઊંચું હશે. મને ઘણી વાર ત્યાં જવાનું મન થાય છે. ત્યાં જે ફૂલો થાય છે તે અહીં કદી જોવા મળતાં નથી. પેલા પુસ્તકમાં તેનાં ચિત્રો પણ છે. બ્લુ જેન્ટેન, પર્પલ કોલંબાઈન, ઍનિમોન. વગેરે ફૂલો ચાર હજાર મીટરની ઊંચાઈ પર જ ઊગે છે."

"ગ્રેની, હું બૉટનિસ્ટ થઈશ ત્યારે એ શિખર પર જરૂર જઈશ."

"જજે, ચોક્કસ જજે." કહીને મેકીમાઈ પાસેના ટેબલ પર પડેલું પેલું પુસ્તક 'ફ્લોરા હિમાલીઅન્સિસ' લઈને બ્લુ જેન્ટેન, પર્પલ કોલંબાઈન વગેરે ફૂલોનાં ચિત્રો મને બતાવવા લાગ્યાં.

લગભગ કલાક વીતી ગયો. હું ઊભો થયો. "ગ્રેની, હું જાઉં હવે. કાલે સવારની બસમાં જવાનું. સામાન, પુસ્તકો વગેરે બાંધવાનું બાકી છે."

"લે, આ પુસ્તક તું લઈ જા તારી સાથે." કહીને મેકીમાઈએ પુસ્તક મારી સામે ધર્યું.

"પરન્તુ ગ્રેની, હું જાન્યુઆરીમાં તો આવવાનો છું."

"ભલે, આવજે. પણ ઘરડાંની જિંદગીનો શો ભરોસો ? આ પુસ્તક પસ્તીવાળાના હાથમાં જાય એવું હું નથી ઇચ્છતી. લઈ લે, તારા દફ્તરમાં મૂકી દે."

"પણ ગ્રેની..."

"કંઈ નથી સાંભળવું મારે. લાવ તારું દફ્તર, હું જ મૂકી દઉં !" અને તેમણે દફ્તરમાં એ પુસ્તક મૂકી દીધું.

"ગુડ બાય, ગ્રેની, એન્ડ થેન્ક યુ વેરી મચ," કહી હું બંગલાનાં પગથિયાં ઊતરી ઝાંપા ભણી ચાલવા લાગ્યો. અમે બેઉ ઉદાસ હતાં. મારા પગ ભારે થઈ ગયા હતા.

*

દિલ્હી આવ્યા પછી બે-ત્રણ દિવસ સુધી મને કંઈ ગમ્યું નહીં. મસૂરી યાદ આવતું હતું. "ઘેર સુખરૂપ પહોંચી ગયો છું. કુશળ છું. તમારા સમાચાર લખશો," એમ કાર્ડમાં મેકીમાઈને લખી, ટપાલપેટીમાં નાખ્યું. માતાપિતા તથા ભાઈ-બહેનો સાથે વાતો કરવામાં, ટીવી-સિનેમા જોવામાં, મિત્રોને ઘેર જવામાં, બાગ-બગીચામાં ફરવામાં દિવસો વીતવા લાગ્યા. દિવાળી તથા નવા વર્ષના તહેવાર આનંદપૂર્વક ઊજવ્યા.

નવા વર્ષની ભેટરૂપે મેકીમાઈએ મને પોસ્ટ-પારસલ મારફતે એક સુંદર ગુલાબી રંગનું ઊનનું મફલર મોકલ્યું. તેની સાથે તેમનો પત્ર પણ હતો. આ મફલરને ગૂંથતાં મેં તેમને જોયાં હતાં. પત્રમાં લખ્યું હતું કે બરફ અને વરસાદ પડે છે. ઠંડી પણ અસહ્ય છે. છતાં ધીમે ધીમે તેઓ બધું કામ કરે છે. તબિયત સારી છે. મારા આવવાની પોતે રાહ જુએ છે. હિમવર્ષાને લીધે તેમના બગીચાને ઘણું નુકસાન થયું છે. મેં પણ કાર્ડ લખી મારા કુટુંબના તથા દિલ્હીના વાતાવરણના સમાચાર મેકીમાઈને જણાવ્યા.

દિવસો વીતતા ગયા. નાતાલના તહેવાર આવી પહોંચ્યા. મેકીમાઈને મારે નાતાલ નિમિત્તે ભેટ મોકલવી હતી. કોની સાથે મોકલવી તેની મૂંઝવણમાં હતો. ત્યાં જાણવા મળ્યું કે પી૦ડબલ્યુ૦ડી૦માં નોકરી કરતા મારા એક કાકા સરકારી કામે મસૂરી જવાના છે. મેકીમાઈ માટે તેમને ભાવતાં ફળો – સફરજન, દ્રાક્ષ, આલુ વગેરેનો નાનકડો કરંડિયો તથા બરફીનું પૅકેટ મોકલ્યાં. તેમના સામાન્ય રીતે હવામાં ઊડતા બૉબ્ડ હૅર માટે એક મીનાકારીવાળી ચાંદીની હૅરપિન મોકલી. હૅરપિન પર રંગીન ફૂલોનું નકશીકામ હતું. તેમને ગમશે એમ હું માનતો હતો.

અને ખરેખર તેમને પિન ખૂબ ગમી. તરત તેમનો પત્ર આવ્યો, તેમાં લાગણીપૂર્વક મારો તથા મારાં માતાપિતાનો આભાર તેમણે વ્યક્ત કર્યો હતો. બરફી પણ ભાવી વગેરે.

*

જાન્યુઆરીનાં ત્રણ અઠવાડિયાં પૂરાં થયાં. મસૂરી જવાની હું તૈયારી કરતો હતો ત્યાં મને મેકીમાઈનો પત્ર મળ્યો. માઠા સમાચાર હતા. તેમનો વફાદાર અને પ્રિય કૂતરો ટાઈગર ઠંડીને લીધે મૃત્યુ પામ્યો હતો. મેં દિલગીરી અને આશ્વાસન વ્યક્ત કરતો પત્ર મેકીમાઈને લખ્યો. હું એકાદ અઠવાડિયામાં મસૂરી આવી જઈશ, એમ જણાવ્યું.

બે દિવસ બાદ હું મસૂરી જવા રવાના થવાનો હતો. ટિકિટ પણ આવી ગઈ હતી. અને સાંજે તાર મળ્યો, મારા પ્રિન્સિપાલનો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે મેકીમાઈ ન્યુમોનિયા થવાથી મરણ પામ્યાં છે. ખૂબ આઘાત લાગ્યો. અનેક વિચારો, દૃશ્યો, લાગણીઓનાં મોજાં ઊઠ્યાં, ટકરાયાં. મન ખૂબ બેચેન અને અશાન્ત બન્યું.

રવિવારે બપોરે હું મસૂરી પહોંચી ગયો. હૉસ્ટેલમાં સામાન મૂકી, ઉતાવળો 'મેકી હાઉસ' ભણી ચાલવા લાગ્યો. હૉસ્ટેલના પટાવાળાએ કહ્યું હતું કે સાંજના મેકીમાઈની દફનવિધિ છે; પ્રિન્સિપાલ સાહેબ તથા બીજા 'ફાધરો' પણ ત્યાં જ ગયા છે.

'મૅકી હાઉસ' આગળ ખાસ્સી ભીડ હતી. કૅથોલિક ધર્મનાં સ્ત્રીપુરુષો કાળાં વસ્ત્રો પહેરી કમ્પાઉન્ડમાં ઊભાં હતાં. કૉફિન લઈ જવાની તૈયારીઓ ચાલતી હતી. બેઉ હાથ જોડી, આંખો બંધ કરી હું ઝાંપા આગળ ઊભો રહ્યો. મેકીમાઈના આત્માને ચિરશાન્તિ મળે તે માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી.

થોડીક મિનિટ બાદ આંખો ખોલી હું બગીચાનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. બરફ, વરસાદ અને હિમપાતથી બગીચો નાશ પામ્યો હતો. ફૂલના છોડ ઝૂકી પડ્યા હતા. ઝાડનાં પાદડાં સુકાઈ ખરી ગયાં હતાં. મેકીમાઈના કૉફિન પર થોડાંક ફૂલો મૂકવાની મારા મનમાં ખૂબ ઇચ્છા હતી. બજારમાંથી લઈ આવું એટલો સમય પણ નહોતો. ઝાંપા આગળથી ધીમેથી સરકી હું બંગલાની પાછળના ભાગમાં ગયો. ત્યાં મેરીગોલ્ડ ફૂલનાં ઝાડ હતાં. એક પર ત્રણ ફૂલો જોયાં. હળવેથી તોડી, રૂમાલમાં મૂકી દીધાં.

સ્મશાનયાત્રા શરૂ થઈ. સાંજ વહેલી પડી ગઈ હતી, આકાશમાં થોડાંક વાદળાં હતાં. ચર્ચના પાદરી, ધર્મગુરુ તથા અમારી સ્કૂલના ફાધર, બીજા થોડાક કૅથોલિકો સ્મશાનયાત્રામાં ભેગા થયા હતા. સૌની પાછળ હું ચાલતો હતો. અમે કબ્રસ્તાનની પાછળના ભાગમાં આવ્યા. ત્યાં પાઈનવૃક્ષોનાં ઝુંડ નીચે કૉફિન ઉતારવામાં આવ્યું.

પ્રાર્થના તથા અન્ય ધાર્મિક ક્રિયાઓ બાદ કૉફિનને દફનાવવાની ઘડી આવી. કૉફિન પર ફૂલો મૂકવા હું આગળ ગયો. ફૂલો ચડાવી, હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી. આંખોમાંથી અનાયાસ આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. પ્રિન્સિપાલ મારી પાસે જ ઊભા હતા તેની મને ખબર નહોતી. તે મારા માથા પર હાથ ફેરવી, આશ્વાસન આપવા લાગ્યા.

દફનવિધિ પૂરી થતાં હું પ્રિન્સિપાલ સાથે હૉસ્ટેલ ભણી ચાલવા લાગ્યો. પ્રિન્સિપાલે મને મેકીમાઈની માંદગી, મારા પ્રત્યે તેમનો સ્નેહ, ફૂલોના પ્રેમ વગેરેની વાતો કરી. મેકીમાઈએ મારે વિશે તેમને બધી વાતો કહી હતી. 'અનિલ' નામના

ગોટાળાની વાત જાણી, પરંતુ મારી 'બૉન્ડ' અટક પરથી તેમણે મને ઓળખી કાઢ્યો હતો અને મેકીમાઈની ઇચ્છા મુજબ તેમણે મને દિલ્હી તાર કર્યો હતો. ખૂબ વરસાદ અને હિમવર્ષાને લીધે મેકીમાઈ ન્યુમોનિયામાં સપડાઈ ગયાં હતાં અને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે એકાએક હાર્ટફેલ થતાં મૃત્યુ પામ્યાં. મારાં માનસચક્ષુ સમક્ષ બધાં ચિત્રો પ્રગટ થયાં.

*

સ્કૂલથી હૉસ્ટેલ જતાં રોજ 'મેકી હાઉસ' આગળ મારા પગ થંભી જાય છે. થોડીક વાર ઊભો રહી ભૂતકાળનાં સુખદ સ્મરણોને વાગોળી લઉં છું. બગીચો ઉજ્જડ બન્યો છે. બંગલાના દરવાજે તાળું લટકે છે. ચારેકોર સૂમસામ, ઉદાસ વાતાવરણ છે. ગુલાબના છોડ સુકાઈ ગયા છે, ફૂલો કરમાઈ ખરી ગયાં છે. મને મેકીમાઈએ પત્રમાં લખી મોકલેલી કવિતાની પંક્તિઓ યાદ આવે છે :

Fairest things have fleetest end,
Their scent survive their close;
For roses' scent is bitterness to him,
That loved the rose.

એક દિવસ સાંજે 'મેકી હાઉસ'નો ઝાંપો ઉઘાડી, વરંડામાંનાં પગથિયાં પર જઈને બેઠો અને ત્યાંથી દેખાતાં હિમાલયનાં શિખરો ભણી જોઈ રહ્યો. ત્યાં ભૂખરા રંગની રિબન જેવી એક પગદંડી દેખાતી હતી. તેના કિનારા પર ભૂરાં, ઘેરા આસમાની રંગનાં ફૂલોનાં વૃક્ષો હતાં. મને લાગ્યું, મેકીમાઈ તેમનો આસમાની રંગનો ગાઉન પહેરી ત્યાં નવાં અજાણ્યાં ફૂલો, બ્લ્યુ જેન્ટન, પરપલ કોલંબાઈન શોધવા નીકળ્યાં છે. પગદંડી પર, વૉકિંગ સ્ટિક ઠોકતાં એ ઉપર ને ઉપર ચડતાં જાય છે.

રસ્કિન બૉન્ડ (અનુ૦ ર૦ પ્રા૦ રાવલ)

['બુદ્ધિપ્રકાશ' માસિક : 2005]

[ઘણાં વરસો પહેલાં મૂળ અંગ્રેજી વારતા વાંચીને અનુવાદક જાતે અમદાવાદથી મસૂરી ગયેલા – એ બંગલો, એ હોજ, એ ફુવારો જોવા.]

❀

જાનૈયા મેઘ, ને કન્યા કોડેભરી વસુંધરા;
પત્રે પત્રે તૃણે પુષ્પે મોતી મંગલસૂત્રનાં.

ઝીણાભાઈ દેસાઈ, 'સ્નેહરશ્મિ'

❀

જિંદગીનો સાર જો પાણી મહીં :
એક પરપોટો થયો, ફૂટી ગયો.

'શયદા'

માની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા

1918માં ઇન્ફ્લુએન્ઝા આખા હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાયો હતો અને હજારો લોકો તેના ભોગ બનેલા. અમારા ઘરમાંય માતા-પિતા, બહેન શાંતા તથા સૌથી નાનો ભાઈ દત્તુ, એમ ચાર જણ એ રોગમાં સપડાયાં હતાં. હું અને શિવાજી એ ચારની સેવામાં હતા.

ઉપચાર તો ઘણા કર્યા, પણ માને તે લાગુ પડ્યા જ નહીં. તે વખતે દાદા (મોટાભાઈ, વિનોબા) સાબરમતી આશ્રમમાં હતા. સમાચાર મળતાંવેંત એ ઘેર આવી પહોંચ્યા. દાદાને જોતાં માના આનંદનો પાર ન રહ્યો. પરંતુ તે પછી થોડા દિવસમાં એમને ડબલ ન્યુમોનિયા લાગુ પડ્યો, અને તેમાં જ માનું અવસાન થયું.

માની ઉત્તરક્રિયાનો વિધિ બ્રાહ્મણો પાસે કરાવવો કે નહિ, એ પ્રશ્ન હવે અમારી સામે ઊભો થયો. પિતાજીની દલીલ એવી હતી કે, "મારું મૃત્યુ થાય ત્યારે કોઈ પણ જાતના ક્રિયાકાંડ વિના જ મારો અગ્નિસંસ્કાર કરશો તો ચાલશે, કારણ કે ક્રિયાકાંડ ઉપર મને એવી કોઈ શ્રદ્ધા નથી. પરંતુ તમારી માતાની બાબતમાં તો તમારે તેના વિચારો ને ભાવના પ્રમાણે વર્તવું જરૂરી છે. તેની પોતાની શ્રદ્ધા મુજબ તેની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા તમારે કરવી પડશે."

દાદા કહે : "જો એમ જ થવાનું હોય, તો હું સ્મશાનયાત્રામાં નહીં આવી શકું." એટલું બોલીને તેઓ ગંભીર અને કરુણ અવાજે 'ગીતા'નો અઢારમો અધ્યાય વાંચવા બેસી ગયા. હું અને શિવાજી બંને માની સ્મશાનયાત્રામાં ગયા. પણ દાદા અમારી સાથે ન જ આવ્યા.

બાળકોબા ભાવે

['વિનોબા સાથે બાળપણમાં' પુસ્તિકા]

❀

માથા પર નહીં

1941ના વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ વખતે ગાંધીજીએ વિનોબાને તેડાવ્યા. પોતે પવનાર રહેતા હતા ત્યાંથી વિનોબા સેવાગ્રામ આવ્યા. બધી વાતો થઈ. છેવટે બાપુએ પૂછ્યું : "તમારે માથે ઘણાં કામ હશે. એ બધાં પતાવવા માટે તમારે કેટલો સમય જોઈશે ?"

"બાપુ, કામ મારા માથા પર નહીં – હાથમાં છે; જ્યારે ધારું ત્યારે તેને છોડી શકું તેમ છું. એને માટે મારે અહીંથી પવનાર પાછા જવાની પણ જરૂર નથી. આપનો હુકમ તે મારે મન યમરાજનો હુકમ છે." વિનોબાએ જવાબ દીધો.

કુસુમ દેશપાંડે

[હિન્દી માસિક 'મૈત્રી' : 1964]

વહી પ્રતિજ્ઞા

મેરે પાસ અપની કોઈ રાય, મત નહીં હૈ; કેવલ વિચાર ઔર પ્રેમ હૈં. વિચારોંકા આદાન-પ્રદાન હોતા રહતા હૈ. વે ખુલે રહતે હૈં, ઉન્હેં ચૌહદી નહીં હોતી. વે સતત બઢતે રહતે હૈં. સજ્જનોં કે સાથ વિચાર-પરામર્શ હોતા હૈ, ઔર અપને વિચાર હમ બદલ સકતે હૈં. ઇસ તરહ ઉસકી વૃદ્ધિ હોતી હૈ.

ન મૈં કોઈ વાદી હૂં, ન કિસી સંસ્થાકા સદસ્ય. રાજનીતિક પક્ષોંકા મુઝે કોઈ સ્પર્શ નહીં હૈ. મૈં બિલકુલ ખુલા હૂં. કોઈ આયે, વિચાર પટા દે, ઔર વિચાર પટા લે. વિચાર પટા કર કોઈ ભી મુઝે અપના ગુલામ બના લે. મૈં કિસીકા ભી વિચાર સમઝને કે લિએ સતત તૈયાર હૂં. યહ મેરી ભૂમિકા હૈ.

પ્રેમ ઔર વિચારોં મેં જો શક્તિ હૈ, વહ ન કિસી વાદમેં, ન શાસ્ત્રમેં, ન સરકારમેં, ન સંસ્થામેં હૈ. અનેક સમ્રાટ આયે ઔર ગયે, જિનકા આજ પતા ભી નહીં ચલતા. પ્રેમ ઔર વિચારકી હી સત્તા ઇસ દેશ પર ચલી હૈ, ઔર અબ વિજ્ઞાન-યુગમેં ભી વિચારકી હી સત્તા ચલેગી. જ્ઞાનદેવ કે હાથમેં કૌનસી સત્તા થી ? આત્મા કી હી થી. રાજસત્તાસે અગર વિચાર બદલ સકતે હોતે, તો બુદ્ધને રાજ ક્યોં છોડા હોતા ? દુનિયા પર સત્તા વિચારોંકી હી ચલી હૈ. જિસને વિચાર દિયા, ઉસને દુનિયા કો આકાર દિયા. હર ક્રાંતિ કી જડમેં વિચાર હી રહે હૈં.

મુઝસે આપ બંધે હુએ મતોંકી અપેક્ષા ન કરેં, વિચાર કી હી કરે. મૈં હર ક્ષણ બદલનેવાલા હૂં. મુઝ પર આપ આક્રમણ કીજિયે; કોઈ અપના વિચાર સમઝા દે ઔર મુઝે ગુલામ બના લે. લેકિન બિના વિચાર સમઝાયે, મુઝ પર કિસીકી સત્તા નહીં ચલનેવાલી હૈ.

વિચાર કે સિવા દૂસરી કોઈ શક્તિ ઇસ્તેમાલ નહીં કરની હૈ, યહ મેરી પ્રતિજ્ઞા હૈ. શંકરાચાર્યને કહા થા કિ, મૈં વિચાર હી સુનુંગા ઔર સુનાઉંગા. વહી પ્રતિજ્ઞા લેકર મૈં આયા હૂં.

વિનોબા ભાવે

[ભૂદાનયાત્રા દરમિયાન મહારાષ્ટ્ર-પ્રવેશ વેળા : 1958]

❁

કદી આંખ ચૂવે અમસ્તી અમસ્તી,
કદી આંખ જુવો તો મસ્તી જ મસ્તી !

મનુભાઈ ત્રિવેદી, 'સરોદ'

❁

'લડવાડિયા'ની વેદના

મારા પિતા હરુભાઈ મહેતાની સમાજમાં છાપ ઉદ્દામ, આક્રમક, ગમે ત્યારે ગમે તેની સાથે ઝઘડો કરી બેસે તેવા 'લડવાડિયા'ની. એડવોકેટ તરીકે, જાણે સામાવાળા વકીલ હોય તેમ પહેલાં પોતાના જ અસીલની ઊલટતપાસ લે. સામે ગમે તેવા મોટા ધારાશાસ્ત્રી હોય – પછી એ પાલખીવાળા હોય કે સોલી સોરાબજી – પપ્પા કોઈની શેહશરમ રાખે નહીં. કોર્ટમાં તેમની સામે દલીલો કરતાં પપ્પાનો અવાજ ઊંચો થઈ જાય, ભવાં ચઢી જાય, ફાઇલ કે 'ઓથોરિટી'નું થોથું ધબ્બ દઈને ટેબલ પર ફેંકાઈ જાય. નીડર સ્પષ્ટ વક્તાની તેમની તડફડવૃત્તિ, રુક્ષ મુદ્રા ને સોંસરવી વાણી. તેમના એ ઉશ્કેરાટની પાછળ રહેલી હતી શોષિત અને પીડિતો માટેની તેમની વેદના.

પણ 'વજાદપિ કઠોરાણિ' જેવા લાગતા પપ્પાના મૃદુ પાસાનો જ અનુભવ મને તો થયો છે, એમના સ્નેહના સરોવરમાં નહાવા મળ્યું છે.

પપ્પા પહેલેથી 'ચેન-સ્મોકર' : એક સિગારેટ બુઝાઈ નથી ને બીજી સળગાવી નથી. આમ છતાં મારી કે 'બહેન' સામે એ કદી ધૂમ્રપાન કરતા નહીં. (મારાં મમ્મી ભારતીબહેનને હું 'બહેન' કહું છું.) મેં કે બહેને એમને ભાગ્યે જ – અને તે પણ એમની અજાણતાં જ – સિગારેટ પીતા જોયા છે. મારી પુત્રી પ્રાચી ચાર વર્ષની હતી ત્યારે તેણે એક વાર એમને કહેલું કે, "દાદા, તમારાં કપડાંમાંથી (સિગારેટના ધુમાડાની) બહુ વાસ આવે છે !" બસ, પૌત્રીના એક બોલ પર પ્રેમાળ દાદાએ ધૂમ્રપાન કાયમ માટે છોડી દીધું.

સુકુમાર મહેતા

['સંબંધનાં સરોવર' પુસ્તક : 2002]

❁

ગોખથી હેઠે ઊતરો, પ્યારા ! ત્યાં તો પથ્થર લાગો છો;
માનવરૂપ ધરો છો ત્યારે સાચા ઈશ્વર લાગો છો.

'શૂન્ય' પાલનપુરી

❁

ચડી છાતી પરે ઘડશે, હથોડા અંગ પર પડશે;
બધું સહીને, ભલા પાણા, પછી ઈશ્વર બની જાજે !

દુલા 'કાગ'

❁

અગ્નિને ઉધેઈ ન લાગે, મહામણિને મેલ જોને;
અપાર સિંધુ મહાજળ ઊંડાં, મર્મીને મન સહેલ જોને.

પ્રીતમ

બુદ્ધનું સ્મરણ કરાવનાર

ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં જે સમયે અંધકાર છાઈ રહ્યો હતો ત્યારે પોતાના પ્રતાપથી અનેકનાં હૃદયને પ્રકાશ પમાડનાર, અનેકનાં ચિત્તનું આકર્ષણ કરનાર, પતિત થયેલા ગુરુઓ અને આચાર્યો માટે સંયમનો આદર્શ બેસાડનાર, સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ કરનાર, સદાચારના સંસ્થાપક – એવા સહજાનંદ સ્વામી હતા. લગભગ 30 વરસ સુધી સતત પરિશ્રમ લઈ તેમણે લોકોને શુદ્ધ માર્ગે ચડાવ્યા. ગુજરાતમાં રહેતી ઊંચી-હલકી સર્વ કોમોને પોતાનો સંદેશો પહોંચાડવા એમણે જે યોજકબુદ્ધિ ખરચી, જોખમો ખેડ્યાં અને સાધકો તૈયાર કર્યા તે બુદ્ધદેવની સ્મૃતિ કરાવે છે. સહજાનંદ સ્વામીના જીવનમાં જીવનશુદ્ધિનો દોરો બુદ્ધના જીવન માફક જ સોંસરો ચાલ્યો આવે છે. બંનેનો માર્ગ પોતાની સાધુતા દ્વારા સુધારણા કરવાનો હતો. પોતાના કાળના પ્રસિદ્ધ પુરુષોમાં સહજાનંદ સ્વામી સહુથી મહાન હતા. પૂર્વ દેશમાં પ્રગટી ગુજરાતને એમણે પોતાનું ઘર બનાવ્યું હતું.

મારી અશુદ્ધ કલ્પનાઓને શુદ્ધ કરી ગુરુદેવે મને એક અંધ અનુયાયી રહેવા દીધો નથી. સંપ્રદાયમાં કેટલીક અશુદ્ધિઓ મેં જોઈ છે; અને આ ચરિત્રમાં જ્યાં છૂટકો ન હોય ત્યાં મારે એનો નિર્દેશ પણ કરવો પડ્યો છે. પણ એમ તો મારા કુટુંબમાં અને જ્યાં મારો જન્મ થયો છે તે દેશમાં યે અશુદ્ધિ છે. તેથી જેમ કુટુંબસ્નેહ અને જન્મભૂમિનું ઋણ ઘટવાં સંભવતાં નથી, તેમ સહજાનંદ સ્વામી પ્રત્યેની મારી ભક્તિ ઓછી થઈ શકતી નથી.

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

['સહજાનંદ સ્વામી' પુસ્તક : 1957]

❀

ન ફાવ્યું, તો ગયાં કરમાઈ પુષ્પો પાનખર આવ્યે;
ખરી શકતા નથી કંટક – એ દુખિયારાએ ક્યાં જાવું ?

મનુભાઈ ત્રિવેદી, 'સરોદ'

❀

નહિતર આટલી સાલત નહિ માળાને એકલતા,
પરંતુ ક્યાં કદી પીછુંય મૂકી જાય છે પંખી ?

જગદીશ વ્યાસ

❀

નેનથી ગૂંથાય નેન, હૈયાના રણઝણી રહે તાર;
આગલે ભવે ક્યાંક મળ્યાના ઉર જાગે અણસાર.

નાથાલાલ દવે

એક પત્ર

મારા નાથ !

મરણપથારીએ પડી પડી એક વાર ફરી તમારે ખોળે મારું માથું મૂકું છું. આ કાગળ ન લખત. હજારો વાર કરગરી કરગરી કહેલા બોલોની કંઈ અસર થઈ નહોતી, તે કંઈ હવે થશે ? પણ મારા અનુભવો જણાવવાથી હું દુઃખમાંથી છૂટીશ.

મારી સોળ વર્ષની જિંદગીમાં બહુ બહુ દુઃખ પડ્યું. જો કોઈ એ દુઃખ મટાડી શકત, તો તે મારા સ્વામીનાથ – મારા દેવ – તમે હતા. તમે મારો હાથ ઝાલ્યો; દુનિયાએ તમને કોમલ, બિનઅનુભવી બાલા સોંપી. પણ તમે તેનો વિચાર પણ ન કર્યો. મારી આ દશા થઈ – મારા પ્રાણ જવા વખત આવ્યો.

હું આપને ત્યાં આવી તે વખત યાદ છે ? પ્રેમાળ માતાપિતાની લાડલી, છતાં પણ તેમનો ભાવ તરછોડી હું તમને ઝંખતી. પરણ્યા પહેલાં નિશાળે જતાં જો મારી નજર તમારા પર પડતી, તો મારા હૃદયમાં કંઈ અવનવા ભાવો ઊગતા; મને થતું કે ક્યારે તમને મળું ? ક્યારે તમારી સેવા કરી જીવન સફળ કરું !

હું તમારે ત્યાં આવી ત્યારે કેટલી નાની હતી ! કોઈ હરણીના આનંદથી કૂદતી. સાસુનો રોફ અને ધણીની ગુલામગીરી, એ શબ્દો મારા કાન પર નહોતા પડ્યા. છ જ મહિનામાં મારું મન કેવું રૂંધાશે તેનો મને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહોતો. આવતાં વાર જ ખાટાંતીખાં મેણાંથી મારા નિર્દોષ મનને જાણીતું કર્યું ! હું કંઈ પણ કરતી કે કહેતી, તો મારાં માબાપ વિશે ચર્ચા થતી : ‘‘તારી મા અને તારા બાપ અને તારી ઉખાત !’’ તમને કોઈ એમ કહે તો તમે સામાને તમાચો મારી શકો; જ્યારે એક ગભરુ બાલિકાને પૂજ્ય માવીતરો પર પડતાં શુકનો સાંભળવાં પડે, ખમવાં પડે.

બે-ત્રણ મહિનામાં કઠણ કાળજું કરીને એ સાંભળવાની ટેવ પાડી, ત્યારે નવી ખૂબી શરૂ થઈ. વહાલા ! તેર વરસમાં મારું શું ગજું ! પારકે ઘેર ઊછરેલી નાદાન છોકરીને તમારી રીતિઓ ક્યાંથી આવડે ? જેમ તમારી બહેન તમારી માને લાડકી, તેમ હું પણ મારી માને હતી. મારાં કોમલ અંગોની એમને દરકાર હતી. ત્યારે શું વીસ વર્ષની દીકરીનાં અંગ જરા કામ કરતાં શેકાઈ જાય, અને તેર વર્ષની વહુનું શરીર આખા ઘરનું કામ ઉઠાવી શકે ? તમને શું ખબર નહોતી હું આખો દિવસ વૈતરું કરું છું; નથી સૂતી કે નથી બેસતી. તમે બૉલબૅટ રમીને આવો, ઑફિસમાં જઈ આવો, તેમાં શું થયું ? અમે આખો દિવસ મજૂરી કરતાં, ગાળો ખાતાં, ઘરના વધેલે ધાને પેટ ભરતાં, અસંતોષમાં અહોનિશ જીવન ગાળતાં, બે પ્રેમાળ શબ્દની લાલસાથી તમારી પાસે આવીએ, તો તમારાથી સ્નેહનો એક શબ્દ પણ ન બોલાય ? સાધારણ વસ્તુ જોઈએ તોપણ તરત ઊઠી હાજર રહેવું, પળવાર લાગતાં તમારા ઘાંટા સાંભળવા ! તમારા મરદોના મજબૂત પગ ઑફિસમાં બેઠે બેઠે દુઃખે તેને મારા

નિર્બલ હાથે દાબવા, અને તમને પરસેવો થાય તો અડધી રાતે કંપતી કેડે તમને પવન નાખવો ! તે વખતે શું તમારા મનમાં એમ પણ ન આવ્યું કે આ કોમલ બાલા આ દુઃખ કેમ વેઠશે ? પણ ક્યાંથી આવે ? – હું તો ગુલામડી ! ઘણા દિવસો એવા ગયા છે કે આખો દિવસ કામ કરી પેટની નસેનસ દુખતી હોય, બેસાતું પણ ન હોય – સૂવાનું તો ક્યાંથી જ હોય ? – એ દુઃખ સાથે પણ સેવા કરી જ્યાંત્યાંથી નિદ્રાદેવીનો આશરો લેવાની આશા હોય, તેવે વખતે તમારો સખત બોલ, ધમકી અને ક્વચિત્ બેચાર લપડાક પણ સહન કરતી – પછી આંસુ પડે તો તેમાં પણ અમારી ગુનેગારી !

પિયેર જવાની બંધી, સાસુનો સદાનો કોપ, તમારું હંમેશનું જુલમી સ્વામિત્વ – આ બધું પંદર વરસની છોકરીને તમે સહન કરાવ્યું. હજારો મારા જેવી કરે છે, તેમ મેં પણ કર્યું.

જો તમે સ્નેહ દેખાડ્યો હોત – તમને ખાવાપીવાનો મોજશોખ કરાવનાર લૂંડી તરફ મહેરબાની નહીં – જો જરા પણ દરકાર, મારા તરફ જરા પણ ન્યાય, દર્શાવ્યાં હોત તો – સંસારે તો તમને મારા શરીરના માલિક બનાવ્યા હતા, પણ – હું તમને મારા અંતરના પ્રભુ બનાવત. પણ મનની બધી મનમાં જ રહી. તમારે પલ્લે પડીને ન મળ્યો ન્યાય, ન મેળવ્યો સ્નેહ કે ન પામી સુખ. મારું અંતર રિબાઈ રિબાઈ શરીર સુકાયું અને આખરે આજે મરું છું.

એક દહાડો તો તમારા સ્વાર્થ સિવાય બીજી વાત કરવી હતી ! એક પળ તો શુદ્ધ પ્રેમનો સ્વાદ ચખાડવો હતો ! એક વાર તો જમ્યા પછી પૂછવું હતું કે, પાછળ ધાન રહ્યું છે કે પોપડા ? એક દહાડો તો સાથે બેસી કંઈ રસિકતાનો, કંઈ ઊંચા વિચારોનો ખ્યાલ કરાવવો હતો ! પણ એવી ક્યાંથી આશા ? ખાઈ-પી, પેટ ભરી જિંદગી ગાળવામાં એવા વિચાર ક્યાંથી આવે ?

અસલ સતીઓ આવતે ભવે તે જ સ્વામી માગતી. હું માગું, પણ તે લાયકાત તમે દેખાડી છે ? આ ભવે છૂટી – પ્રભુ ફરી આપણો સાથ ન કરાવે ! સાસુજીને કહેજો કે ફરી કોઈ ભણેલી સ્ત્રી ન લઈ આવે !

અભાગિણી.

કનૈયાલાલ મુનશી

['મારી કમલા' પુસ્તક : 1912]

❀

કોઈ રણને ઠોકર તો મારી જુએ –
છે સંભવ કે મીઠું ઝરણ નીકળે.

'આદિલ' મન્સૂરી

❀

નેવુંમે

[1]

ગયા ઑગસ્ટમાં મને નેવું વર્ષ થયાં. મારાં પત્ની ત્રણ વર્ષ પહેલાં અવસાન પામ્યાં. સાઠ વર્ષનો મારો અપરિણીત પુત્ર મુંબઈમાં રહે છે. મારા જ બિલ્ડિંગમાં રહેતી મારી દીકરી અને રસ્તાની સામી બાજુએ રહેતી એની દીકરી, બંને મારું ધ્યાન રાખે છે. હું એકલો જ રહું છું. પચાસ વર્ષથી મારી સાથે રહેતો મારો રસોઇયો મારી જરૂરિયાતો સાચવે છે.

શાળા-કૉલેજકાળના મારા મોટા ભાગના સહાધ્યાયીઓનું અવસાન થયું છે. જે થોડા જીવિત છે, તેમનો મોટા ભાગનો સમય પથારીમાં યા તો વ્હીલચેર પર પસાર થાય છે, જ્યારે હું રોજના પાંચેક કલાક લખવા-વાંચવામાં ગાળું છું; ભારતીય અને વિદેશી સામયિકો માટે દર અઠવાડિયે બિલકુલ અલગ પ્રકારનાં લખાણો લખું છું. દર મહિને એક પુસ્તકનો પરિચય લખું છું. આપેલા સમયને હું વળગી રહું છું. આટલી લાંબી જિંદગીમાં ક્યારેય આટલું નથી કમાયો, જેટલું આજે નેવું વર્ષે હું કમાઉં છું.

મારા લાંબા આયુષ્યનો જશ હું પોતે લઈ શકું નહિ, કેમ કે એ મારાં માબાપ તરફથી મને મળેલ છે. મારા પિતા નેવું વર્ષ જીવ્યા, માતા ચોરાણું વર્ષ. આપણા લાંબા આયુષ્યનું રહસ્ય આપણાં માતાપિતાના દીર્ઘજીવનમાં રહેલું છે. મારા મોટા ભાઈ ત્રાણું વર્ષના છે, પણ હવે એમના કાન કામ નથી કરતા ને જાગતા હોય ત્યારે એમને વ્હીલચેર પર જ બેસી રહેવું પડે છે. મારા નાનાભાઈની ઉંમર અઠ્યાશી વર્ષ છે, એ પોતાનો અડધો દિવસ કુટુંબના ધંધામાં ગાળે છે. અમારાં એક જ બહેન, જે પંચાશી વર્ષનાં છે તે હવે પથારીવશ છે ને લાંબું નહીં જીવે એમ લાગે છે. અમ ભાંડુઓમાં સૌથી નાનો ટેનિસનો ચેમ્પિયન ખેલાડી હતો અને બધાથી સારી તંદુરસ્તી ધરાવતો હતો. પણ એ સૌથી પહેલો, સિત્તેર વર્ષથીયે ઓછી ઉંમરે વિદાય લઈ ગયો.

મારો કહેવાનો અર્થ એ છે કે, કોઈ વ્યક્તિ કેટલું જીવશે એનાં કોઈ સ્પષ્ટ ચિહ્નો હોતાં નથી. દરેક માટે સૌથી સારો રસ્તો એ છે કે, આરોગ્યવર્ધક ખોરાક લેવો, શિસ્તમય જીવન જીવવું, કામ અને આરામ માટે યોગ્ય સમય ફાળવવો તથા વિવાદથી દૂર રહેવું. અશાંત મન અને ખરાબ સ્વભાવ જીવનરેખાને ટૂંકાવનારાં છે.

વર્ષો વીતે તેમ જીવનપદ્ધતિ બદલતા જવી એ પણ એટલું જ જરૂરી છે. નવ વર્ષ પહેલાં સુધી હું રોજ સવારે ટેનિસ રમતો ને સાંજે એક કલાક ચાલતો; હવે હું એ નથી કરી શકતો. ગયા વર્ષ સુધી, ઉનાળામાં હું રોજ એક કલાક સ્વિમિંગ પુલમાં તરવામાં ગાળતો. હવે જો કે બહુ થોડું તરી શકું છું. પણ થોડું તર્યા પછી

પણ તાજગી અનુભવું છું અને સાંજના હળવા ભોજનની રાહ જોતો હોઉં છું ! જે દિવસે સ્વિમિંગ પુલમાં એક કલાક ગાળ્યો હોય એ રાતે મને ખલેલ વિનાની, શાંતિપૂર્ણ ઊંઘ આવે છે.

લાંબી જિંદગીનું સૌથી મહત્ત્વનું પાસું કદાચ એ હોઈ શકે કે, બીજા દિવસનાં કાર્યો તમે અગાઉથી ગોઠવી રાખી શકો તથા વળતર આપે તેવા કોઈ ઉત્પાદક કાર્યમાં તમારી જાતને પ્રવૃત્ત રાખી શકો. મંદિર, મસ્જિદ, ચર્ચ કે ગુરુદ્વારામાં જવાને હું ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિ ગણતો નથી અને પ્રાર્થના કે પૂજાના કોઈ સ્થળે હું જતો નથી. એ પ્રવૃત્તિઓને હું કીમતી સમયનો બગાડ સમજું છું ને કામમાં લાગી જાઉં છું. મારા જીવનનું સૂત્ર છે : કાર્ય એ ભક્તિ છે, પણ ભક્તિ એ કાર્ય નથી.

જો કે મારી ઉંમરના મોટા ભાગના લોકો કરતાં મારી શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ સારી છે, પણ વૃદ્ધાવસ્થાની ઘણી બીમારીઓથી હુંયે પીડાઉં છું. મારું બ્લડપ્રેશર વધઘટ થતું રહે છે, દિવસો જાય છે તેમ મારી સાંભળવાની શક્તિ ઘટતી જાય છે, મને 'પ્રોસ્ટેટ'ની તકલીફ છે. શરીરને કાબૂમાં રાખવા હું રોજની અઢારેક ગોળીઓ લઉં છું. હું બરાબર જાણું છું કે જો મેં એ ગોળીઓ નિયમિત ન લીધી, તો મને હૃદયરોગનો હુમલો આવી શકે અને મારા બાકીના દિવસો મારે પક્ષઘાતના દરદ સાથે વિતાવવા પડે. મારે માંદા પડીને મરવું નથી, પણ મારાં બધાં અંગો સક્રિય હોય ને મારા હોઠ પર સ્મિત હોય, એમ જવું છે.

ઘરડેરાંઓને આદત હોય છે કે તેઓ એકબીજાની સંગત શોધે છે, પોતાની માંદગી વિશે વાતો કરે છે અથવા તો પોતાનાં સંતાનો તથા એમનાંયે સંતાનો એમનું પૂરતું ધ્યાન કે માન રાખતાં ન હોવાની ફરિયાદ કરતાં રહે છે. અવસ્થાની સાથેના પ્રશ્નોનો ઉકેલ શોધવાની, મને લાગે છે, આ ખોટી રીત છે. ઘરડાંઓની સંગતથી હું મારી જાતને દૂર રાખું છું. ઊલટું, યુવાનોની સંગત મને વધુ માફક આવે છે; ખાસ કરીને યુવાન સ્ત્રીઓની, કે જે મારામાં વિશ્વાસ મૂકીને તેમના પ્રેમીઓ કે પતિઓ સાથેના પ્રશ્નો વિશે મારી સાથે વાતચીત કરે છે. એ બધી સ્ત્રીઓ દેખાવડી જ હોવી જોઈએ એમ નથી; ફક્ત આંખને ગમી જનારી સ્ત્રી કરતાં આનંદી અને ઉત્સાહી સ્ત્રીઓની સંગત હું વધુ પસંદ કરું છું. એ સ્ત્રીઓનું આનંદીપણું મારી જાતને સ્પર્શી જઈને મારી ઉંમર કરતાં મને નાનો હોવાની સ્ફૂર્તિ અપાવે છે. મારા સારા નસીબે આવી સંગત મને રોજ સાંજે મળે છે. પણ હું થાકી જલદી જાઉં છું અને કોઈને પણ અર્ધા કલાકથી વધુ બેસવાની રજા આપતો નથી.

સૌથી વધુ, હું મારી જાતની સંગત માણવાની રાહ જોતો હોઉં છું – મારા વર્લ્ડ સેટેલાઇટ રેડિયો પરથી પશ્ચિમી શાસ્ત્રીય સંગીત સાંભળવું, ટીવી જોવું અથવા તો શાંતિથી વાંચવું. સામાજિક કાર્યો હું ઓછાંમાં ઓછાં કરું છું. હકીકતે, મેં મારા ઘરમાં જ 'સંન્યાસ' લીધેલો છે, જ્યાં મને બધી સગવડો મળી રહે છે અને મારા સમયનો હું માલિક રહું છું. અગાઉથી સમય લીધા વગર મને મળવાની કોઈ હિંમત

કરી શકતું નથી.

મૃત્યુ વિશે હું ઘણું ચિંતન કરતો રહું છું. હું જાણું છું કે વધુમાં વધુ આવતાં ચારપાંચ વરસમાં એ મને ભેટવાનું છે. મૃત્યુને હું સતત મનમાં ઘોળ્યા નથી કરતો કે નથી મૃત્યુની દહેશત રાખતો. પણ મને લાગે છે કે મારી પાસે જે કાંઈ છે તે દરેક વસ્તુ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે એવા લોકોના હાથમાં સોંપી દેવી. જે લોકો સાથે હું લાગણીથી જોડાયેલો છું એ સૌથી મારી જાતને અલગ કરવા હું પૂરતો પ્રયત્ન કરું છું. હું મારી જાતને સતત યાદ આપતો રહું છું કે મારી અંતિમ સફર વેળા હું કાંઈ જ સાથે લઈ જઈ શકવાનો નથી – આખી જિંદગી દરમિયાન મને જે પ્રેમ અને હૂંફ મળ્યાં, એ પણ નહિ.

[2]

લેખન એ એકાકી વ્યવસાય છે. એકાંતમાં રહેવાની તાલીમ માણસે પોતાની જાતને આપવી પડે છે. એક નક્કી કરેલા નિત્યકર્મને હું ગુલામની જેમ વળગી રહું છું. કેટલીક વાર તો સળંગ અઠવાડિયાંઓ સુધી હું કોઈને મળ્યો નથી કે કોઈની સાથે વાતચીત કરી નથી. (ભાત્ર મારા રસોઇયાને શી રસોઈ કરવી તે જણાવ્યું છે.) સરેરાશ દિવસ આખો, છેક સવારના 5 વાગ્યાથી, હું વાંચતો-લખતો રહું છું અને પછી રાતના 7થી 8ના ગાળામાં મિત્રોને મળું છું. વરસોના અનુભવે મને સમજાયું છે કે મૌન રહેવાથી કેટલી બધી શક્તિ માણસમાં પેદા થાય છે, અને મળવાહળવામાં ને ફોગટ ટોળટપ્પાંમાં તે કેટલી વેડફાય છે.

ગમે તે બન્યું હોય, પણ હું મારા નિત્યક્રમને વળગી રહું છું અને દિવસ દરમિયાન જે કાંઈ કામનું આયોજન મેં કરેલું હોય તે પૂરું કરું છું. આ વસ્તુ બહુ અગત્યની છે અને માણસે પોતાના કામની આડે બીજા કશાને આવવા દેવું ન જોઈએ. પ્રત્યેક દિવસ માટે મેં ઠરાવેલું કામ પૂરું કરું નહિ ત્યાં સુધી રાતે હું સૂઈ જતો નથી. અને તેમાં રોજ આવતી સરેરાશ 30 ટપાલના જવાબ જાતે લખવાની કામગીરી આવી જાય છે. પંજાબી, અંગ્રેજી, હિન્દી અને ઉર્દૂ, એ ચાર ભાષામાં મારી પર પત્રો આવે છે; તેમાંના કેટલાક ગાળાગાળીવાળા હોય છે, પણ લખનારે તેનું સરનામું જણાવેલું હોય તો તેવા પત્રોના જવાબ પણ હું લખું છું. બપોર થાય એટલે હું મારું લેખનકાર્ય શરૂ કરું છું, તે સાંજના 7 સુધી ચાલે છે; વચમાં એક ટૂંકી નીંદર કરી લઉં છું.

જેને લેખક થવું હોય તેણે સતત મથામણ કરતા રહેવું પડે છે; બીજો કોઈ રસ્તો નથી. ખૂબ વાંચવું – પછી એ શિષ્ટમાન્ય ગ્રંથો હોય કે પરીકથાઓ હોય કે જોડકણાં હોય. તે પછી જ સારા લખાણ ને ખરાબ વચ્ચેનો તફાવત આપણે કરી શકીએ.

માણસના વ્યક્તિત્વની તેના લેખન પર અસર થાય છે. માણસે પ્રામાણિક

બનવું જોઈએ, આડંબર છોડવો જોઈએ. જિંદગીમાં બહુ થોડા પ્રામાણિક માણસોના પરિચયમાં હું આવેલો છું – નિશાળના મારા ઉર્દૂ શિક્ષક શફીયુદ્દીન નય્યર, લાહોરના દિવસોના મારા મિત્ર મન્ઝુર કાદીર અને ત્રીજા મનમોહનસિંહ; જેને હું ઓળખતો હોઉં એવા એક માત્ર પ્રામાણિક રાજકારણી તે છે.

ખુશવંતસિંહ (અનુ૦ [1] મંજરી મેઘાણી, [2] મહેન્દ્ર મેઘાણી)

પ્રજ્વલિત હૃદય

ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની વાત છે. હિંદુસ્તાનની વિધવાઓની હાલત જોઈને એમને અપાર દુઃખ થતું હતું. તેથી એમણે પોતાનું આખું જીવન વિધવાવિવાહ આંદોલનને સમર્પિત કરી દીધું. આજન્મ એ જ કામ કર્યું. એક વાર એમના એક મિત્રની કન્યા લગ્ન બાદ એમના આશીર્વાદ લેવા આવી. તો એમણે આશીર્વાદ આપ્યા કે, “તું કદાચ વિધવા થઈ જાય, તો નિર્ભયતાપૂર્વક પુનઃવિવાહ કરજે !” એ મહાપુરુષના મોઢે આવા શબ્દો નીકળી પડ્યા.

આપણને કદાચ આ અભદ્ર વાણી લાગે. પણ એક વિચારથી ઘેરાયેલી વ્યક્તિનું સમર્પિત જીવન અને પ્રજ્વલિત હૃદય તેમાં પ્રગટ થયું હતું. વિચારની ખરી શક્તિ ત્યારે પ્રગટ થાય છે, જ્યારે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પિત કરીને તે વિચારના પ્રચારમાં માણસ લાગી જાય છે. અન્ય વિચાર કોઈ મનમાં આવે જ નહીં. અર્જુનને જેમ માત્ર પક્ષીની આંખ જ દેખાતી હતી, એવું થવું જોઈએ.

વિનોબા ભાવે

કોઈ રે એવું કામ નહિ
જે થાય ન હાથે હાથે.

રાજેન્દ્ર શાહ

કોઈ સાચી પ્યાસ લઈ આવ્યું ન અમને ઢૂંઢતું,
જામની માફક અમે તો નિત્ય છલકાતા રહ્યા !

શેખાદમ આબુવાલા

ગમે ના શૈશવે ખેલ, યૌવને ના પરાક્રમ,
સાધુતા નહિ વાર્ધક્યે, વ્યર્થ તો જિંદગીક્રમ.

‘ઉશનસ’

“વરદાન પાછું લઈ લો !”

એક ગરીબ ખેડૂત ભગવાનની ખૂબ શ્રદ્ધાથી ભક્તિ કરતો હતો. એની નિર્મળ ભક્તિ જોઈ ભગવાન પ્રસન્ન થયા. એક દિવસ તેની આગળ પ્રગટ થઈને ભગવાને કહ્યું, “વત્સ, તને જે ગમે તે વરદાન માગ.”

ભગવાનને આમ એકાએક પોતાની સામે ઊભેલા જોઈ ખેડૂત અચંબો પામી ગયો. શું માગવું એ તેને સૂઝ્યું નહીં. આથી ભગવાન હસીને બોલ્યા, “તું સંકોચ રાખીશ નહીં. તારી જે ઇચ્છા થાય તે માગ. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખજે કે તને હું જે આપીશ તે તારા પાડોશીઓને પણ માગ્યા વિના મળશે.”

ખેડૂતે કહ્યું, “બરાબર છે, બાપજી. પણ શું માગવું એની મને અત્યારે સૂઝ પડતી નથી. ઘરવાળીને પૂછીને તમને કાલે જણાવીશ.”

બીજે દિવસે ખેડૂતે ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું, ત્યારે તેમણે પ્રગટ થઈને પૂછ્યું, “કેમ ભાઈ, શો વિચાર કર્યો ?”

“હે કરુણાસાગર, મારામાં બુદ્ધિ બહુ ઓછી છે. મારી સ્ત્રી સાથે મસલત કરીને એમ નક્કી કર્યું છે કે મારી પેટી રૂપિયાથી ભરાઈ જાય અને તેમાંથી ગમે તેટલા રૂપિયા કાઢું તોયે તે ખાલી ન થાય, એવું વરદાન તમારી પાસે માગવું.”

“એ તને જરૂર આપીશ. પણ મારી શરત યાદ છે ને ? જે વસ્તુ તને મળશે એ તારા ગામના બધા લોકોને પણ મળશે.”

“દયાનિધિ ! બધું બરાબર યાદ છે. મને જે મળે તે મારા પાડોશીઓને પણ મળે, એ તો વધારે આનંદની વાત છે.”

“તથાસ્તુ !” કહીને ભગવાન અંતરધ્યાન થયા.

ખેડૂતે ઘેર જઈને પેટી જોઈ તો રૂપિયાથી ખીચોખીચ ભરેલી હતી ! બીજે દિવસે ખીસામાં ખૂબ રૂપિયા ભરીને પોતાની સ્ત્રી માટે સાડીઓ ખરીદવા તે નીકળ્યો. રસ્તામાં એને જેટલા લોકો મળ્યા તે બધાના મોં પર આનંદ આનંદ જ હતો. ખેડૂતને ભગવાનની શરત યાદ આવી. વરદાન કાંઈ તેને એકલાને જ થોડું મળ્યું હતું ? બીજાની ખુશી જોઈને તે પણ ખૂબ રાજી થયો.

એક કાપડિયાની દુકાને જઈને તે કહેવા લાગ્યો, “સારી સાડીઓ મને બતાવજો !”

“શું આપશો ?” દુકાનદારે પૂછ્યું.

“તમે જે કિંમત કહેશો તેટલા રૂપિયા આપીશ. ચાલો, સાડીઓ બતાવો.”

પણ દુકાનદાર તો ખેડૂતના જવાબથી જરાય પ્રભાવિત ન થયો. એ કહે, “મારે રૂપિયાને શું કરવા છે ? એ તો હવે બધા પાસે ખૂબ થઈ ગયા છે. રૂપિયાની હવે ક્યાં કિંમત રહી છે ? તમે એ કહો કે સાડીઓના બદલામાં તમે મને અનાજ કેટલું આપી શકશો ?”

“શું કહ્યું ? રૂપિયાની કશી કિંમત રહી નથી ? એવું કદી બને ખરું ?” એને

થયું કે દુકાનદાર એની મશ્કરી તો નથી કરતો ને ?

દુકાનદારે એને સમજાવ્યું કે, ''ભાઈ, હવે તો સહુની પાસે જોઈએ તેટલા રૂપિયા થઈ ગયા છે. કોઈને તેની જરૂર રહી નથી. રૂપિયાની હવે કિંમત રહી નથી.''

ખેડૂત ત્યાંથી બીજી દુકાને ગયો... ત્રીજી દુકાને ગયો; એમ કેટલીય દુકાનો ફરી વળ્યો. પણ બધેથી એક જ જવાબ મળ્યો : ''ઘઉં, ચોખા, ચણા, દાળ એવું કશુંક અનાજ લઈને આવો. રૂપિયા અમારે ન જોઈએ.''

બિચારો ખેડૂત તો પરેશાન થઈ ગયો. જ્યારે પણ એ કાંઈક ખરીદવા બજારમાં નીકળતો ત્યારે આ જ મુશ્કેલી આવતી. રૂપિયા લેવાની બધા વેપારી ના જ પાડતા.

છેવટે તેણે વળી એક દિવસ ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું અને પ્રાર્થના કરી કે, ''તમારું આ વરદાન હવે પાછું લઈ લો !''

ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય (અનુ૰ મુકુલ કલાર્થી)

['નવજીવન' માસિક : 1957]

❁

સાબરમતીથી હિમાલય

1924માં હું બાપુના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં આવેલો. ત્યાંથી પહેલી વાર હિમાલય જવાનો નિર્ણય કર્યો.

પણ આશ્રમમાંથી કાંઈ લાંબા પ્રવાસનું ખરચ મળે ? બાપુ તો કહેતા : ''આઠ કલાક કામ કરશે તેને પેટ ભરીને ખાવાનું મળશે; પેટીમાં મૂકવા જેવું કાંઈ આશ્રમમાં ન મળે.'' એટલે મેં બાપુને કહ્યું : ''હું તો મહેનત કરતો જઈશ ને આગળ ચાલતો જઈશ.'' બસ, મને રજા મળી ગઈ.

મેં પ્રવાસ શરૂ કરી દીધો. જ્યાં રહેવા જેવું લાગે તે ગામમાં રહેતો. સફાઈનું કામ આશ્રમમાં ખૂબ કરેલું, એટલે જ્યાં મુકામ કરું ત્યાં આસપાસનાં ઘરોમાંથી સફાઈનાં સાધન માગી લઉં. કોઈ જગાએ પાણી જવાની નીક બનાવું, તો વળી કોઈ ઠેકાણે કૂતરાએ પાડેલા ખાડા પૂરું. ક્યાંક શેરીઓ પણ વાળી આવું. મારાં સફેદ કપડાં જોઈ લોકોને થાય કે આ માણસ કંઈક જુદી ભાતનો છે. થોડીક વાર હું કામ કરું ત્યાં આજુબાજુથી લોકો કુતૂહલપૂર્વક વાતો કરતાં મદદ કરવા આવી પહોંચે. વાતો કરતાં કરતાં પ્રેમ-સંબંધ બંધાય, તેમાંથી જ કોઈ ભોજન માટે બોલાવી જાય. બપોરના ગાળામાં 'રામાયણ' વગેરે કથાવાર્તા કરું. લોકોને આ બધું ગમે, એટલે ત્યાં વધુ રોકાવાનો પણ આગ્રહ કરે.

પણ આપણા રામ તો વહેલી સવારે, હજી તો સહુ ઊંઘતા હોય ત્યાં, બગલમાં થેલો ભેરવીને ચાલી નીકળે ! આવી જ રીતે હું સાબરમતીથી છેક હિમાલય સુધી પહોંચ્યો.

સુરેન્દ્ર

['ચારિત્ર્યચિત્રો' પુસ્તક : 1957]

શાંતિનિકેતનની સ્મરણયાત્રા

અવનીન્દ્ર, રવીન્દ્ર અને નંદલાલ

નંદલાલને રેખા ને રંગ આકર્ષતાં. પરંતુ કુટુંબીજનોએ એમની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ કૉલેજમાં મૂક્યા. ભણવામાં ચિત્ત ચોંટે નહીં. ચિત્રો દોર્યા કરે. આથી કૉલેજના પ્રથમ વર્ષમાં લાગટ બે વાર ફેલ થયા. આખરે એમણે કોલકાતાની સરકારી આર્ટ કૉલેજમાં પ્રવેશ લઈ લીધો.

[રવીન્દ્રનાથના ભત્રીજા] અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર વાઇસ પ્રિન્સિપાલ. નંદલાલનું કામ જોઈને ખૂબ ખુશ થતા. પરંતુ નંદલાલના સસરા એક દિવસ પહોંચી ગયા અવનીબાબુ પાસે ફરિયાદ લઈને. અવનીબાબુએ એમને સમજાવ્યા : ''કળા પર જીવીને કુટુંબનું ભરણપોષણ થઈ શકે છે, તમે ચિંતા ન કરો. આજથી નંદની બધી જવાબદારી મારી.''

નંદલાલ હજી તો વિદ્યાર્થી હતા, ત્યારે એમણે બનાવેલું 'સતી' નામનું ચિત્ર જાપાનના એક પ્રતિષ્ઠિત કળા-માસિકમાં છપાયું અને ખૂબ વખણાયું. આમ એ વિદ્યાર્થીકાળથી જ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા. અવનીન્દ્ર કહેતા કે, ''નંદ તો મારો જમણો હાથ છે. મેં મારી પાસે કશું નથી રાખ્યું, બધું એને આપી દીધું છે.''

આર્ટ કૉલેજમાંથી છુટ્ટા થયા બાદ અવનીન્દ્રનાથે [કોલકાતામાં] ટાગોરોના પૈતૃક નિવાસ 'જોડાસાંકો'માં 'ઇન્ડિયન સોસાયટી ઑફ ઓરિએન્ટલ આર્ટ'ની સ્થાપના કરી. નંદલાલનું ભણતર પૂરું થતાં જ એમણે એને આમાં લઈ લીધા. આર્ટ કૉલેજમાં સારા પગારે મળતી નોકરી જતી કરીને નંદલાલે અવનીબાબુ પાસે ટૂંકા પગારની નોકરી સ્વીકારી. જોડાસાંકોમાં ગુણીજ્ઞાની લોકોનો મેળો લાગ્યો રહેતો. અહીં નંદલાલનો પરિચય ભગિની નિવેદિતા, જગદીશચંદ્ર બોઝ, આનંદ કુમાર સ્વામી, રામાનંદ ચૅટરજી, અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલી જેવા મનીષીઓ જોડે થયો. આ બધાં એમની કલાનાં પ્રશંસક બન્યાં.

રવીન્દ્રનાથ પણ નંદલાલનાં ચિત્રોના મોટા પ્રશંસક. એ જોકે શાંતિનિકેતન રહેતા, પણ એમનું કોલકાતા આવવાનું અવારનવાર થતું. એક વાર એમણે નંદલાલને કહ્યું, ''તારાં ચિત્રો મને ખૂબ ગમે છે. હું ચાહું છું કે તું 'ચયનિકા'ની થોડી કવિતાઓને ચિત્રિત કરી આપ.''

નંદલાલે સંકોચપૂર્વક કહ્યું, ''કવિતા અંગેનું મારું જ્ઞાન એટલું ઓછું છે કે આ કાર્યનો સ્વીકાર કરતાં ખચકાઉં છું.''

''તું નથી જાણતો કે તું કેટલું બધું જાણે છે. જો, હું તને મારાં થોડાં કાવ્યો વાંચી સંભળાવું.'' એ પછી રવીન્દ્રનાથે પોતાના સુરીલા સ્વરમાં થોડાં કાવ્યો સંભળાવ્યાં. કવિતા-પાઠ પૂરો થતાં તો નંદલાલ ભાવવિહ્વળ થઈ ગયા. એમણે હોંશે હોંશે એ કાવ્યોનાં સુંદર ચિત્રો દોરી આપ્યાં.

પરંતુ રવીન્દ્રનાથ તો નંદલાલને શાંતિનિકેતન લઈ જવા માગતા હતા. ત્યાંનું કલાભવન એમને સોંપીને નિશ્ચિંત થઈ જવા માગતા હતા. સાથે એ પણ જાણતા હતા કે અવનીન્દ્ર એને એટલો તો ચાહે છે કે એને પોતાનાથી અળગો નહીં થવા દે. એથી એમણે ધીરજથી કામ લેવા માંડ્યું. એમણે નંદલાલને શાંતિનિકેતન સહેજે જોવા આવવા માટે કહ્યું. 1915માં નંદલાલ પહેલી વાર શાંતિનિકેતન ગયા. શાંતિનિકેતનના આમ્રકુંજમાં એક સમારોહમાં રવીન્દ્રે નંદલાલનું સ્વાગત કર્યું. ખાસ આ પ્રસંગ માટે એમણે નંદલાલ પર એક કાવ્ય લખ્યું હતું એ જાતે ગાઈ સંભળાવ્યું. (આની અંતિમ પંક્તિઓ છે : 'શિવજટા સમ થજો પીંછી તવ, ચિરરસ – નિષ્યન્દી !') નંદલાલનું હૃદય ઉલ્લાસ અને કૃતજ્ઞતાથી છલકાઈ ગયું.

આશ્રમના આ અણધાર્યા સ્વાગત બાદ, એ જ વર્ષે, કવિનું એમને બીજું આમંત્રણ મળ્યું. આ વેળા પૂર્વ બંગાળમાં આવેલી કવિની જમીનદારીમાં પદ્મા નદી પર કવિ સાથે એક મહિના સુધી હાઉસબોટમાં રહેવાનું હતું. બીજા કલાકારો પણ સાથે હતા. કવિ મહેમાનોની સગવડ સાચવવામાં જરાય કચાશ રહેવા ન દેતા. તેમ છતાં ક્ષમા-યાચનાના સ્વરમાં કહેતા, ''જો રથીની મા જીવતી હોત, તો તમારી વધુ સારી દેખભાળ થાત.''

નંદલાલને બંગાળનાં ગામડાંને નજીકથી જોવાનો અવસર મળ્યો. એમની સ્કેચબુકો ત્યાંનાં નાવિકો, હોડીઓ, પક્ષીઓ, પનિહારીઓ, ગ્રામીણો તથા પ્રાકૃતિક દૃશ્યોથી છલકાવા લાગી. વળી એમને રવીન્દ્રનાથને નજીકથી જોવાનો અવસર મળ્યો.

રવીન્દ્રનાથ શાંતિનિકેતન ચાલ્યા ગયા હતા છતાં એમણે જોડાસાંકોમાં 'વિચિત્રા' નામની સંસ્થા શરૂ કરી. આ સંસ્થા એક સમયે બંગાળના સાંસ્કૃતિક જીવનનું કેન્દ્રબિંદુ હતી. રવીન્દ્રનાથ ઇચ્છતા હતા કે એમના બે પ્રતિભાશાળી ભત્રીજાઓ – અવનીન્દ્રનાથ અને ગગનેન્દ્રનાથ – જાપાન જઈને કંઈક નવું શીખી આવે. પરંતુ આ બંને કોલકાતા તો શું જોડાસાંકોય છોડવા તૈયાર નહોતા. આથી રવીન્દ્રનાથ જ્યારે જાપાન ગયા, ત્યારે ત્યાંથી થોડા સારા ચિત્રકારોને અહીં મોકલ્યા. એમનો સૌથી સારો લાભ નંદલાલે લીધો અને સુદૂર પૂર્વની કલા પ્રત્યે એમના મનમાં એક નવી રુચિ જાગી.

અવનીન્દ્રનાથની ઇન્ડિયન સોસાયટી ઑફ ઓરિએન્ટલ આર્ટને બંગાળના એ વેળાના ગવર્નરે બહુ સારી ગ્રાન્ટ આપી. આથી સોસાયટીના કાર્યનો ઘણો વિસ્તાર થયો. ગગનેન્દ્રનાથને આના ડાયરેક્ટર અને નંદલાલને પ્રમુખ કલાકાર નીમવામાં આવ્યા.

1919ની એક સાંજે જોડાસાંકોમાં નંદલાલ ચિત્ર દોરવામાં મગ્ન હતા. ત્યાં એમણે ખભા પર કોઈકના હાથના મૃદુ સ્પર્શનો અનુભવ કર્યો. જોયું તો રવીન્દ્રનાથ ! અત્યંત સ્નેહાર્દ્ર સ્વરમાં રવીન્દ્રનાથે કહ્યું, ''નંદ, તારે પણ અમારા શાંતિનિકેતનમાં આવી જવું જોઈએ. ત્યાં આવીને તું કલાભવનને તારા હાથમાં લઈ લે તો હું નિશ્ચિંત

થઈ જાઉં.''

આ પહેલાંય એ દર શનિ-રવિએ શાંતિનિકેતન જઈને આશ્રમનાં બાળકોને કલાનું શિક્ષણ આપતા હતા. નંદલાલનું મન તો શાંતિનિકેતન જવા ઝંખી રહ્યું હતું. આથી સોસાયટીની સારા પગારની નોકરી છોડીને નંદલાલે શાંતિનિકેતનની માસિક સાઠ રૂપિયાની નોકરી લીધી. આમ 1921માં, 40 વર્ષની વયે, નંદલાલ હંમેશને માટે શાંતિનિકેતન આવી ગયા. રવીન્દ્રનાથની અનેક વર્ષોની આકાંક્ષા પૂરી થઈ.

શાંતિનિકેતનથી નંદલાલના જીવનનો એક નવો અધ્યાય શરૂ થયો. અહીંના વાતાવરણમાંની પ્રકૃતિની લીલા, સંગીતના સૂરો, પક્ષીઓના કલરવ, હરિયાળાં ખેતરો, ખુલ્લાં મેદાનો, સાંથાલ આદિવાસીઓ – આ સર્વનો પ્રભાવ એમની કળા પર ઘેરો ને ઊંડો પડ્યો. એમનું હૃદય અહીંની શાંતિ સાથે એકાકાર થઈ જતું. આથી એમની કળાને અનુપમ વિસ્તાર મળ્યો. હવે એમનાં ચિત્રોમાં નવા નવા વિષયો આવ્યા, જેમકે ડુક્કર, ગધેડાં, કીડા-મંકોડા, વીંછી, સાંથાલો, ઋતુ-ઉત્સવો વગેરે. નંદબાબુ જ્યારે કોલકાતામાં હતા, ત્યારે એમણે મુખ્યત્વે દેવી-દેવતાઓનાં ચિત્રો બનાવેલાં. હવે કેમ જાણે નંદલાલ દેવપ્રયાગથી ગ્રામપ્રયાગ આવી ગયા !

1930માં રવીન્દ્રનાથ વિદેશ ગયા. સાથે પોતાનાં ચિત્રો પણ લઈ ગયેલા. પેરિસ, લંડન, બરમિંઘમ, બર્લિન, મૉસ્કો તથા યુરોપનાં અન્ય નગરોમાં એ પ્રદર્શિત થયાં. કલાપારખુઓએ ચિત્રકાર તરીકે કવિનું જે સ્વાગત કર્યું, એ કલ્પનાતીત હતું. આનંદની આ ક્ષણોમાં કવિએ નંદલાલને યાદ કર્યા અને ઇંગ્લૅન્ડથી પત્ર લખ્યો :

નંદ, મારાં ચિત્રો શાંતિનિકેતનના કલાઆદર્શોને વિશ્વમંચ પર પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં સમર્થ થયાં છે. ખરી રીતે તો આ ખ્યાતિનો બૃહત્ અંશ તારો છે. અનેક પ્રકારથી તેં મને પ્રેરિત કર્યો છે, મારું કાર્ય જારી રાખવા સદા ઉત્સાહિત કર્યો છે. કલાભવન માત્ર એક કલા વિદ્યાલય નથી, એ તારા જીવંત બલિદાનથી બનેલો પક્ષીનો માળો છે. કદાચ એના લીધે જ મારી સુકાયેલી ડાળ પર અચાનક ફળ બેઠાં છે. વાંસ વિશે તું જાણે જ છે કે એક લાંબા ગાળા પછી, પોતાના જીવનનો ખેલ સમાપ્ત કરતાં પહેલાં, કોઈક અપ્રત્યાશિત ક્ષણે, એ પોતાનું છેલ્લું ફૂલ ખીલવે છે. મારી આ જ સ્થિતિ છે. અસ્ત થતાં પહેલાં સૂર્ય દ્વારા પશ્ચિમ ક્ષિતિજ પર રંગનું પાત્ર ઢોળી દેવા જેવું છે આ.

ક્યારેક નંદલાલનું હૃદય કૃતજ્ઞતાથી ભરાઈ જતું કે ગુરુ અવનીન્દ્રનાથ અને ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ બંને કેટલી હદ સુધી એને સ્નેહ કરે છે, એ કેવા તો ભાગ્યશાળી છે. પરંતુ નંદલાલને ખબર નહોતી કે એમને લગભગ આવો જ સ્નેહ હજી એક વ્યક્તિ પાસેથી મળવાનો હતો.

એ હતા મહાત્મા ગાંધી.

*

ગાંધીજી અને નંદલાલ

એક દિવસ સવારે જોઉં છું તો હાથમાં ઝાડુ લઈને નંદબાબુ અમારા છાત્રાવાસનું પ્રાંગણ વાળી રહ્યા છે ! ઓહો, આજે 10મી માર્ચ, આજે તો ગાંધીસ્મૃતિ દિવસ. આજે શાંતિનિકેતનના નોકરોને રજા. નોકરોનાં બધાં કામ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો કરે. આનો એક રસપ્રદ ઇતિહાસ છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ પૂરો થયા પછી 1915માં ગાંધીજી ભારત આવ્યા. એમના ફિનિક્સ આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ એન્ડ્રૂઝના આમંત્રણ થકી શાંતિનિકેતન આવેલા હતા. ગાંધીજી અને કસ્તૂરબા મોડેથી આવ્યાં. એમના સ્વભાવ મુજબ ગાંધીજીએ જાતમહેનત વિશે કહ્યું અને એ પણ કહ્યું કે આશ્રમવાસીઓએ બધાં કામ જાતે જ કરવાં જોઈએ. ગાંધીજીનું સમર્થન કરતાં ગુરુદેવે કહ્યું, ‘‘આ અખતરામાં સ્વરાજની ચાવી રહેલી છે.’’ આમ નોકરોનાં કામ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ કરવા લાગ્યા. રસોડું છોકરીઓએ સંભાળ્યું. કોઈ આલુ સમારતી તો કોઈ ડુંગળીનો મસાલો વાટતાં આંખો લૂછતી. વાસણ છોકરાઓ માંજતા ને નોકરો હુતુતુ રમતા ! બીજે દિવસે કોઈકની આંગળી ઉપર પાટો બાંધેલો રહેતો તો કોઈકનો પગ ખોડંગાતો. પરંતુ જાતે કામ કરવામાં જે આનંદ હતો, એની આગળ આવી ચોટની કોઈ પરવા ન કરતું. ગાંધીજીએ આત્મકથામાં લખ્યું છે, ‘‘વાસણ માંજનાર ટુકડીનો થાક ઉતારવા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સિતાર વગાડતા.’’

ગાંધીજીના સાથીઓનું રસોડું જુદું હતું. એમાં મસાલા વિનાનું બાફેલું ભોજન બનતું. કોઈ ચા ન પીતા; ચાને બદલે લીમડાનાં કૂણાં પાંદડાં વાટીને એનો રસ પીતા. સંડાસની સફાઈનું કામ ગાંધીજીના સાથીઓએ ઉપાડી લીધું. આ પ્રયોગ લાંબો ન ચાલ્યો. ગાંધીજીના જતાં જ બંધ થઈ ગયો. પરંતુ ત્યારથી શાંતિનિકેતનમાં દર વર્ષે 10મી માર્ચને ‘ગાંધી દિવસ’ તરીકે ઊજવવામાં આવે છે.

નંદબાબુને ઝાડુ લગાવતા જોઈને અમેય સામેલ થયા. પૂરું પ્રાંગણ વાળીઝૂડીને સ્વચ્છ કર્યું, સંડાસ પણ સાફ કર્યાં.

શાંતિનિકેતનમાં મહાત્મા ગાંધીના આદર્શો પર ચાલવાનો જો કોઈએ પૂરી નિષ્ઠાથી પ્રયાસ કર્યો હોય તો એ નંદબાબુ હતા. ગાંધીજીની સ્વદેશી ચળવળ એમણે હોંશભેર અપનાવેલી. એ 1921માં શાંતિનિકેતન આવ્યા, એ જ અરસામાં ગાંધીજીનાં અસહયોગ આંદોલનો શરૂ થયેલાં. કોલકાતામાં હતા ત્યારે નંદબાબુ કૉંગ્રેસ કાર્યાલયમાં પોસ્ટર બનાવતા અને અવનીન્દ્રનાથનો પૌત્ર એ ચોંટાડતો. એક દિવસ ક્રુદ્ધ અવનીન્દ્રનાથ અચાનક આવી પહોંચ્યા. ગુરુને જોઈને નંદલાલ એક થાંભલા પાછળ છુપાઈ ગયા, પણ નાનો પૌત્ર અવનીબાબુની હડફેટમાં આવી ગયો. એ એને પકડીને ઘેર લઈ ગયા. અવનીન્દ્રનાથ (તેમ જ રવીન્દ્રનાથ) અસહયોગ આંદોલન અથવા ખાદીના પક્ષમાં નહોતા.

નંદલાલ શાંતિનિકેતન આવી ગયા એ પછીની વાત છે. દક્ષિણ અમેરિકાની યાત્રાએથી પાછા આવ્યા બાદ રવીન્દ્રનાથ જુએ તો પંડિત વિધુશેખર શાસ્ત્રી અને નંદલાલ ચરખો લઈને બેઠા છે ! રેંટિયો અને અસહયોગ આંદોલન અંગેના રવીન્દ્રનાથના વિચારો નંદલાલ જાણતા હતા, તેમ છતાં બંનેએ કાંતવાનું કાર્ય જારી રાખ્યું.

જેમ જેમ દિવસો વીતતા ગયા, તેમ તેમ નંદલાલની ગાંધીજી પ્રત્યેની શ્રદ્ધા વધતી ગઈ. નંદબાબુ ખાદી પહેરતા ને દેખાવમાં કલાકાર કરતાં ખાદીભંડારના કાર્યકર્તા વધુ લાગતા. ગાંધીજી પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને લીધે જ ચિત્રો બનાવવા માટે માટીના રંગો અને હાથબનાવટના નેપાળી કાગળનો ઉપયોગ કરતા. અમે વિદ્યાર્થીઓ પણ આમ કરતા. પાસેના બોલપુરથી લાલ અને પીળી માટી લઈ આવતા. એને કૂંડામાં પલાળતા ને ઝીણા કપડેથી ગાળતા. સફેદ, લીલા અને આસમાની રંગના નાના નાના પથ્થર ચંદનની જેમ ઘસીને રંગ બનાવતા. રંગ અને કાગળ પાછળ નજીવું ખર્ચ આવતું. આજે એ જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય છે કે નંદબાબુએ જે અસંખ્ય ચિત્રો બનાવ્યાં, નંદબાબુ અને વિનોદદાએ જે મોટાં મોટાં ભિત્તિચિત્રો બનાવ્યાં, એ આ માટીના રંગોમાંથી જ ! એ રંગોમાંથી તેઓ કેવું તો રંગવૈવિધ્ય અને રંગમાધુર્ય ઉત્પન્ન કરી શક્યા હતા !

અમારા છાત્રાવાસમાં રહેવા માટે ગારમાટીથી બનેલી અને પરાળથી છવાયેલી ઝૂંપડીઓની સંખ્યા ઠીક ઠીક હતી. અન્ય વિભાગોના છાત્રાવાસમાં આવી ઝૂંપડીઓ નહોતી. આની પાછળ નંદબાબુની ભાવના એ હતી કે આને દર વરસે લીંપવી-ગૂંપવી પડે, પરાળ બિછાવવું પડે, જેથી ગરીબ સાંથાલોને રોજગાર મળે. આ પણ ગાંધીજીનો જ પ્રભાવ.

12 એપ્રિલ, 1930ના દિને ગાંધીજીએ દાંડીયાત્રા શરૂ કરી. તે દિવસને સ્મરણાંકિત કરતું, હાથમાં લાઠી લઈને દૃઢ, મક્કમ પગલે આગળ વધતા ગાંધીજીનું એમણે બનાવેલું લીનોકટ વિશ્વપ્રસિદ્ધ થયું. આ કદાચ એમનું સૌથી પ્રખ્યાત ચિત્ર છે. સતત આગળ ને આગળ વધતા ગાંધીજી એમાં કેવા તો વિરાટ લાગે છે ! ગણતરીની બળૂકી રેખાઓમાં ઉપસાવેલા આ લીનોકટમાં ગાંધીજીનો અદમ્ય આત્મા જે અદ્‌ભુત રીતે વ્યક્ત થયો છે, એ જ આની અપાર લોકપ્રિયતાનું કારણ છે. આમાં ગાંધીજીના દેહનું નહીં પણ એમના આત્માનું ચિત્રણ છે. વાસ્તવિક સામ્ય ન હોવા છતાં એક નાનું બાળક પણ કહી દેશે કે આ ગાંધીજીનું ચિત્ર છે. વિશુદ્ધ કળાની દૃષ્ટિએ પણ આ એક અમર કૃતિ છે. એ દુનિયાના કેટલાય દેશોની ટપાલટિકિટો પર આવી છે. કલાભવનના મ્યુઝિયમ ‘નંદન’ની બહારની દીવાલ ઉપર પણ આ જ ચિત્ર મોટા કદમાં કંડારવામાં આવ્યું છે.

આમ તો ગાંધીજી અને નંદલાલ એકબીજાથી પરિચિત હતા, પરંતુ નિકટ સંપર્કમાં 1936માં લખનઉ કૉંગ્રેસ વેળા આવ્યા. ગાંધીજીએ કૉંગ્રેસના આ

અધિવેશનની સમગ્ર સાજ-સજ્જા અને ચિત્ર-પ્રદર્શનના આયોજનની જવાબદારી નંદલાલને સોંપી. નંદલાલે આ કાર્યમાં ભારતીય સંસ્કૃતિને એવી ઉપસાવી કે ગાંધીજીએ અધિવેશનના પોતાના ભાષણમાં કહ્યું કે, "નંદલાલ બોઝે મારી કલ્પનાને સાકાર કરી બતાવી છે. એ સર્જનાત્મક કલાકાર છે, હું એ નથી. ભગવાને મને કલાનો વિવેક તો આપ્યો છે, પણ એને મૂર્તરૂપ આપવાનું કૌશલ નથી આપ્યું. હું એમને ધન્યવાદ આપું છું કે એમણે આ જવાબદારી ઉપાડી અને કેટલાંય અઠવાડિયાં પહેલાં આવીને અહીં રહ્યા. અહીં જે કંઈ દર્શનીય છે, એ એમણે સ્થાનીય સામગ્રી અને સ્થાનીય શ્રમિકોની મદદથી જ નિર્મિત કર્યું છે."

હવે નંદલાલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસના પ્રતિષ્ઠિત કલાકાર થઈ ગયા. એથીય વિશેષ તો એ ગાંધીજીની ખૂબ નજીક આવી ગયા.

આ પછીનું અધિવેશન ફૈઝપુર(મહારાષ્ટ્ર)માં ભરાયું. અહીં પણ ગાંધીજીના આગ્રહને લીધે નંદબાબુએ અધિવેશનની સજ્જાનું કામ સંભાળી લીધું. તાડ, ખજૂર, વાંસ, ઘાસ અને માટીના ઘડા જેવાં ગામઠી સાધનોનો ઉપયોગ કરીને એમણે સૌંદર્યની જે સૃષ્ટિ ઊભી કરી, એ અદ્ભુત હતી.

1938નું અધિવેશન હરિપુરા(ગુજરાત)માં થયું. નંદલાલનું સ્વાસ્થ્ય સારું નહોતું. પણ સહેજ તબિયત સુધરતાં જ હાજર થઈ ગયા ! ગાંધીજીના આનંદનો પાર ન રહ્યો. હરિપુરામાં ગાંધીજીએ નંદલાલને પોતાની કુટી પાસે જ ઉતારો આપ્યો હતો. ગાંધીજીનાં દર્શન માટે લોકોની ભીડ લાગી રહેતી. એક વાર આદિવાસી સ્ત્રીઓનું એક ટોળું આવ્યું. ગાંધીજીને વિનોદ સૂઝ્યો. એમણે કહ્યું, "જુઓ, પેલી ઝૂંપડીમાં બંગાળના એક મોટા મહાત્મા આવીને ઊતર્યા છે. એમનાં પણ દર્શન કરતાં જાઓ."

સ્ત્રીઓ એ બાજુ ગઈ. ત્યાં જઈને બંગાળના મહાત્માને શોધવા લાગી. નંદબાબુની પરેશાનીનો પાર નહીં. કંઈ સમજી ન શક્યા. પાછળથી એમને ગાંધીજીના કાવતરાની જાણ થઈ ! પરંતુ ત્યાં સુધીમાં તો જિજ્ઞાસારત ભીલ રમણીઓની ત્રિમૂર્તિનો અદ્ભુત નયનરમ્ય સ્કેચ નંદબાબુ બનાવી ચૂક્યા હતા !

હરિપુરા કૉંગ્રેસનું કાર્ય શરૂ કરતાં પહેલાં નંદલાલ આસપાસના અંતરિયાળ ભાગમાં જઈને ત્યાંના લોકજીવન અને લોકકલાનો અભ્યાસ કરી આવ્યા. એ પછી એમણે જે ચિત્રો બનાવ્યાં, એમાં એ પ્રદેશની વિશિષ્ટતા તો છે જ, ભારતીય સંસ્કૃતિની એકતા અને અખંડતા પણ જળવાઈ છે. લોકકલાની સરળ અને લાઘવયુક્ત પરંતુ બળૂકી શૈલીમાં નિર્મિત આ ચિત્રો હરિપુરા પોસ્ટર્સના નામથી વિખ્યાત થયાં. આના સર્જનમાં તો જાણે નંદલાલે પોતાની સમૃદ્ધ કલાદૃષ્ટિને શિખર પર પહોંચાડી દીધી. કલાનો આ ઉત્કર્ષ ભારતીય કલાઇતિહાસમાં સ્વર્ણાક્ષરોથી લખાયેલો રહેશે. આ ચિત્રોમાં મુખ્યત્વે શ્રમ અને શ્રમિકોનું યશોગાન છે. વળી આ ચિત્રો સામાન્ય જનને પણ એટલાં જ પ્રિય થાય એવાં છે જેટલાં કે કલા-સમીક્ષકોને.

કલાની બાબતમાં ગાંધીજી નંદલાલમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકતા. કૉંગ્રેસનું અધિવેશન જગન્નાથપુરીમાં થવાની વાત હતી. (જો કે એ ન થયું.) કૉંગ્રેસના અમુક નેતાઓનું માનવું હતું કે પુરી અને કોણાર્કનાં મંદિરોની ભીંતો પર રતિક્રીડાનાં જે શિલ્પો છે, એ અશ્લીલ છે, એને પુરાવી દેવાં જોઈએ. એક ઉદ્યોગપતિએ પોતાને ખર્ચે આ મૂર્તિઓને પ્લાસ્ટરથી ઢાંકી દેવાની તૈયારી બતાવી. આમાં ગાંધીજીની સંમતિ પણ ખરી. છતાં નંદબાબુને પૂછીને અંતિમ નિર્ણય લેવો, એમ એમણે કહ્યું. નંદબાબુએ ભારપૂર્વક કહ્યું, "આ પ્રસ્તાવ અનુચિત છે. આમ કરવાથી કલાની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓનો નાશ થશે." ગાંધીજીએ એમનું કહેવું માન્ય રાખ્યું ને પ્રસ્તાવ પડતો મુકાયો.

ગાંધીજી પોતાની કુટીમાં કોઈની કલાકૃતિ રાખતા નહીં. એક દિવસ નંદલાલે સેવાગ્રામ આવીને ગાંધીજીની કુટિરની માટીની ભીંતમાં રેંટિયો ઉપસાવી આપ્યો. ગાંધીજી એટલા રાજી થયા કે પછી એમની કુટિરમાં ગુપચુપ આવીને નંદલાલ એક ચિત્ર ટાંગી ગયા તે ગાંધીજીએ જતનથી સાચવ્યું. આ હતું નંદલાલનું મશહૂર ચિત્ર જેમાં બુદ્ધ ઘેટાનાં અપંગ બચ્ચાંને છાતી સરસું ચાંપીને બિંબિસારના યજ્ઞમાં જાય છે.

ઇતિહાસમાં એવાં અનેક ઉદાહરણો છે જેમાં કવિઓ, કલાકારો અને સંગીતકારોને રાજ્યકર્તાઓ તરફથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા, પારિતોષિક પ્રદાન કરવામાં આવ્યાં અથવા આર્થિક સહાય આપવામાં આવી; પરંતુ આપણા દેશના સર્વોચ્ચ નેતા તરફથી દેશના સર્વોચ્ચ કલાકારને જે સ્નેહ અને આદર મળ્યો, એનો જોટો જડવો મુશ્કેલ છે.

ગાંધીજી કલાકાર નહોતા. પરંતુ એમને સાચા સૌંદર્યની સહજ ઓળખ હતી. માણસ કેટલીયે રીતે સૌંદર્યની સૃષ્ટિ રચે છે – ચિત્રોમાં રંગ પૂરે છે, સંગીતની રચના કરે છે, પુસ્તકો લખે છે અને એક જિંદગી છે જેને એ જીવે છે. આ બધાંમાં શ્રેષ્ઠતમ છે ઢંગથી જીવેલ જિંદગી. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મહાત્મા ગાંધી આ યુગના સૌથી મહાન કલાકાર હતા.

આવનાર ઇતિહાસ એક વિચિત્ર કહાણી કહેશે કે આ વિશાળ દેશના બે સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષો – રવીન્દ્રનાથ અને મહાત્મા ગાંધી – કલાકાર નંદલાલને કેટલી હદ સુધી ચાહતા હતા. ભારતના ઇતિહાસમાં તો શું, સારાયે સંસારના ઇતિહાસમાં આવાં ઉદાહરણ બહુ ઓછાં મળશે.

*

માસ્ટરમશાય

ગયા પાસે છે બુદ્ધગયા. ગૌતમ બુદ્ધને ત્યાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું. ત્યાંનાં બૌદ્ધ મંદિરમાં અનેક સુંદર શિલ્પો કંડારેલાં છે. પાસેના પહાડ પર લોમશ ઋષિની અદ્ભુત ગુફા છે. ગયામાં ફલ્ગુ નદી છે. આ બધું જોવા 1948ના ડિસેમ્બરમાં કલાભવનનું શૈક્ષણિક ભ્રમણ બુદ્ધગયા ગયેલું. આમાં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ અને ગુરુજનો મળીને

પચાસેક જણાં હતાં. આ મારું પહેલું અને માસ્ટરમશાય(શાન્તિનિકેતનમાં નંદબાબુને સૌ આ નામે બોલાવતા)નું છેલ્લું ભ્રમણ હતું. ત્રણ વર્ષ પછી 70ની વયે એ રિટાયર થયા.

અમે ગુફા જોવા જઈ રહ્યા હતા. હાથમાં લાઠી લઈને માસ્ટરમશાય ધીમે પણ મક્કમ પગલે પહાડ ચડી રહ્યા હતા. રસ્તો પથરાળ ઘાટીના ઢોળાવ પર થઈને જઈ રહ્યો હતો. બુદ્ધગયામાં આઠેક દિવસ સુધી એમને નજીકથી જોવાનો અવસર મળ્યો. કાર્ડ પર સ્કેચ કરતા પણ જોયા. સામે જોઈને એ ભાગ્યે જ સ્કેચ કરતા. બધું મનભર જોઈ લેતા, એના પરથી અથવા તો મનથી, તંબૂમાં બેસીને એક પછી એક કાર્ડ બનાવતા. છેલ્લે દિવસે બધા વિદ્યાર્થીઓને એમનું એક-એક કાર્ડ ભેટ મળતું. મને જે કાર્ડ મળ્યું, એમાં એક બળૂકું ગીધ એક મરેલા જાનવરને ફાડી ખાય છે ને બીજાં ગીધડાં પોતાના વારાની વાટ જોઈ રહ્યાં છે. આ કાર્ડનો વિષય એકંદરે જુગુપ્સાપ્રેરક ગણાય; તેમ છતાં આમાં એક પ્રશાંત કાવ્યાત્મક તત્ત્વ છે જે આપણી સંવેદનાઓને જગાડે છે. આટલા નાના કાર્ડમાં પણ ચાંચ, મોં, પાંખ, પગ વગેરેની બારીકાઈ જોવા જેવી છે. કાર્ડમાં પાંચ ગીધો હોવા છતાં ખાલી જગ્યા પુષ્કળ છે.

હું બીજા વર્ષમાં ગયો. જુલાઈ મહિનાની વાત. મધ્ય પ્રદેશના દૂરના એક ગામડેથી પ્રાઇમરી સ્કૂલના એક શિક્ષક પોતાના પુત્રને કલાભવનમાં મૂકવા આવ્યા. છોકરાનું નામ લક્ષ્મીનારાયણ પચોરી. પિતાને એમ કે, મધ્ય પ્રદેશનો જો કોઈ વિદ્યાર્થી હોય, તો હું ઓળખાણ કરાવતો જાઉં. આમ મારી પાસે આવ્યા. મેં એમને નિશ્ચિંત રહેવા જણાવ્યું. પછી કહ્યું કે ચાલો, તમારી મુલાકાત નંદબાબુ સાથે કરાવી દઉં. અમે 'નંદન' ગયા, માસ્ટરમશાયના સ્ટુડિયોમાં ગયા, પણ એ ક્યાંય ન મળ્યા, એથી એ બંને અતિથિગૃહ ચાલ્યા ગયા. થોડી વાર પછી માસ્ટરમશાય આવતા દેખાયા એટલે મેં એમને આ વાત કહી. કહે, "ચાલ, આપણે અતિથિગૃહ જઈએ." માસ્ટરમશાય એમને ખૂબ પ્રેમથી મળ્યા ને નચિંત રહેવા કહ્યું. એક વિશ્વવિખ્યાત કલાકાર એક પ્રાયમરી સ્કૂલના શિક્ષકને સામે ચાલીને મળવા ગયા. આ દૃશ્ય હું ક્યારેય ભૂલી નહીં શકું.

એક વાર પૂજા વૅકેશન(દશેરા-દિવાળીની રજાઓ)માં હું ઘેર નહોતો આવ્યો. સ્ક્રોલ (લાંબું ચિત્ર) બનાવવો બાકી રહી ગયેલો. એ પૂરો કરવા ત્યાં જ રહી ગયો. માસ્ટરમશાય એમના સ્ટુડિયોના એક ખંડમાં દુર્ગાનું મોટું ચિત્ર બનાવી રહ્યા હતા, બીજા ખંડમાં ગોલક અને હું સ્ક્રોલ બનાવી રહ્યા હતા. વૅકેશનમાં માત્ર અમે બે જ વિદ્યાર્થીઓ રહ્યા, એટલે અવારનવાર વાતો થતી. એક દિવસ કહે, "આ દુર્ગાનું ચિત્ર હું શું પૈસા માટે બનાવી રહ્યો છું ? આ હું કરી રહ્યો છું મારા મનની ખુશી માટે, આનંદ માટે. કળાનો આરંભ આનંદથી થાય છે ને એનું સમાપન પણ આનંદમાં થાય છે."

એક વાર કહે, "ધારો કે એક માણસ પોતાને ગામથી બીજે ગામ જાય છે. ત્યાં ઓચિંતાના એને સમાચાર મળે છે કે એના ઘરમાં કોઈકનું મૃત્યુ થયું છે.

સાંભળતાં જ પોતાને ગામ જવા એ દોટ મૂકે છે. અડધે રસ્તે સૂર્યાસ્ત થવા લાગે છે. જો એ સાચો કલાકાર હશે તો દુઃખની આવી કારમી ક્ષણોમાંય ઘડીભર માટે થંભી જશે, આથમી રહેલા સૂર્યની શોભા જોશે અને પાછી દોટ મૂકશે."

એક વાર ગુરુદેવ વિશે કહે : કાળઝાળ ઉનાળામાંય ગુરુદેવ વર્ષાનું ગીત લખી શકતા. વૃદ્ધાવસ્થામાં એમણે જેવાં પ્રેમનાં ગીતો લખ્યાં, એવાં 20 વર્ષનો યુવાન નહીં લખી શકે.

એક દિવસ અમે સ્ટુડિયોમાં કામ કરી રહ્યા હતા. વરસાદ પડું પડું થઈ રહ્યો હતો. થોડી વાર પછી વાવાઝોડા સાથે વરસાદ તૂટી પડ્યો એટલે એમને મોડે સુધી રોકાઈ રહેવું પડ્યું ને ઘણી વાતો સાંભળવા મળી. કહે :

કળા એક ત્રિભુજ છે. એની એક ભુજા છે પરંપરા, બીજી છે પ્રકૃતિ અને ત્રીજી છે મૌલિકતા. માત્ર પરંપરાને વળગી રહેવાથી એ અનુકૃતિ થશે – પ્રાચીન ચિત્રોની નિર્જીવ અનુકૃતિ. માત્ર પ્રકૃતિનું અનુકરણ કરવાથી ચિત્ર ફોટોગ્રાફ જેવું થશે, એમાં કળાની સચ્ચાઈ નહીં આવે. અને જો માત્ર મૌલિકતાને જ મહત્ત્વ આપશો તો ચિત્રમાં અસ્તવ્યસ્તતા જ આવશે. જ્યાં સુધી આ ત્રણેનું સંતુલન નહીં જળવાય, ત્યાં સુધી કલા સાર્થક નહીં થાય.

એક વાર કોલકાતાનો એક કલાકાર પોતાનાં ચિત્ર માસ્ટરમશાયને બતાવવા આવેલો. જોઈને કહે : મને આ ફૂલ સારું લાગ્યું. પરંતુ માત્ર સારું લાગવાથી ચિત્ર ન બને. સાથે હોવી જોઈએ વેદના. અને વેદના જાગે વિરહ થકી. શાની વેદના, શાનો વિરહ, હંમેશાં એ સમજાવી ન શકાય. એની વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ છે, પણ વેદના હોવી જરૂરી છે. વેદના; અવસાદ નહીં.

તે દિવસે મંગળવાર હતો અને કલાભવનમાં લાહી ખતમ થઈ ગઈ હતી. હવે તો એ પરમ દિવસે જ બનશે કેમકે શાન્તિનિકેતનમાં બુધવાર રજાનો દિવસ. ત્યાં સુધી થોભવા હું તૈયાર નહોતો. મેં જાતે જ લાહી બનાવવી શરૂ કરી. ત્યાં માસ્ટરમશાય નીકળ્યા. "જોઉં જોઈએ, કયું ચિત્ર બનાવી રહ્યો છે ?"

છાત્રાવાસમાં કાજુનાં વૃક્ષોથી ઘેરાયેલો કૂવો. ત્યાં હું રોજ નાહતો ને એ વૃક્ષોને અને એનાં ફળોને જોતો. એ મને ખૂબ ગમતાં. એનું જ ચિત્ર બનાવી રહ્યો હતો. એક સાંથાલ નારી ઝાડ પર ચડીને કાજુનાં ફળ તોડી રહી છે. આનું પેન્સિલથી ડ્રૉઇંગ કરેલું. ખૂબ છેકભૂંસ કરેલી. પેન્સિલ કરતાં રબરનો ઉપયોગ વધુ કરેલો !

ડ્રૉઇંગ જોઈને કહે, "પેન્સિલ ને ટ્રેસિંગ પેપર આપ."

માસ્ટરમશાય વિદ્યાર્થીઓનાં ડ્રૉઇંગમાં કંઈ ન કરતા. એના ઉપર પાતળો ટ્રેસિંગ પેપર રાખીને, એની ભૂલો સુધારીને ટ્રેસ કરી આપતા. કેટલાય દિવસોની મથામણ બાદ અમે જે ડ્રૉઇંગ કરતા એનો કાયાકલ્પ માસ્ટરમશાય જોતજોતામાં કરી દેતા – કથીરનું સોનું કરી આપતા. તે ય ઓછામાં ઓછા ફેરફાર કરીને, વિદ્યાર્થીના ડ્રૉઇંગની વિશિષ્ટતા જાળવીને.

મારા ડ્રૉઇંગને એમણે ટ્રેસ કરી આપ્યું. મારી નોટબુકમાં એમણે કાજુનાં ઝાડની રચના સમજાવતા ડાળ, પાંદડાં, ફળના સ્કેચ કરી આપ્યા ને કહે, ‘‘દરેક વૃક્ષની એક નિજતા હોય છે. એ જ એને અન્ય વૃક્ષોથી નોખી પાડે છે. એની એ આગવી વિશેષતા પકડવી જોઈએ. નહીં તો બધાં વૃક્ષો એકસરખાં થઈ જવાનાં. વૃક્ષોને ખૂબ ધ્યાનથી જોવાં – સવારે, સાંજે અને રાત્રે પણ. ત્યારે જ એ પોતાનું રહસ્ય પ્રગટ કરશે. માત્ર ટેક્નિકથી ચિત્ર ન બને. સમસ્ત ચરાચર સૃષ્ટિ પ્રત્યે પ્યાર હોવો જોઈએ, આત્મીયતા હોવી જોઈએ. તો જ તમારાં ચિત્રો જીવંત થશે, એમાં પ્રાણ આવશે.’’

એક દિવસે ગાંધીજી વિશે વાત નીકળી તો કહે, ગુરુદેવ ખૂબ સુંદર હતા, ગાંધીજી સુંદર નહોતા. પરંતુ જ્યારે એ હસતા, ત્યારે એવા તો સુંદર લાગતા !

માસ્ટરમશાયે ગાંધીજીનાં અનેક ચિત્રો બનાવ્યાં – શાન્તિનિકેતનમાં પ્રાર્થનારત ગાંધીજીના એક સ્કેચ સિવાય બાકીનાં બધાં મનથી જ બનાવેલાં. દાંડીયાત્રાનું લીનોકટ ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયું. દાંડીયાત્રાનું જ્યાં સમાપન થયું, દાંડીના એ દરિયાકાંઠે મીઠું ઉપાડતા ગાંધીજી, નોઆખાલીમાં ગાંધીજી (એ ભારતના સંવિધાનની મૂળ પ્રતમાં છે) અને રેડિયો પર ગાંધીજીના દેહાવસાનના સમાચાર સાંભળીને બનાવેલું રેખાંકન.

(હું જબલપુર આવી ગયો એ પછીની વાત છે. જબલપુરના શહીદ સ્મારકને મ્યુરલથી શણગારવાનું કામ કલાભવનને મળ્યું. મારો મિત્ર સુખેન ગાંગુલી ત્યાં અધ્યાપક હતો. એના ભાગે દાંડીના દરિયાકાંઠે મીઠું ઉપાડતા ગાંધીજીનું મ્યુરલ બનાવવાનું આવ્યું. માસ્ટરમશાયે નેપાળી કાગળ ઉપર એનો સ્કેચ કરી આપ્યો ને સહેજ રંગ પણ ભરી આપ્યા. પાછળ ઊછળતા સમુદ્રને લીધે એ સુંદર સીસ્કેપ પણ છે. એના પરથી સુખેને ખૂબ સરસ મ્યુરલ બનાવ્યું.)

1953ની વાત છે. માસ્ટરમશાયનાં ચિત્રોનું એક મોટું પ્રદર્શન મુંબઈમાં ભરાવાનું હતું. એની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. અમે પણ જોવા જતા. કેટલાં બધાં ચિત્રો ! વિષયોનું વૈવિધ્ય જોઈને દંગ રહી ગયા. ચિત્રોનાં દામ જોઈને વધુ દંગ થયા. કિંમત 250, 400 કે 500 રૂપિયા ! ભાગ્યે જ કોઈ ચિત્ર પાંચ હજારનું હશે. એ આખું પ્રદર્શન દોઢ-બે લાખમાં ખરીદી શકાયું હોત. એક રંગીન રેખાંકન હતું કણ્વ ઋષિના આશ્રમથી વિદાય લેતી વેળા હરણને ગળે લગાવતી શકુંતલાનું. હરણનાં મોટાં શીંગડાં વચ્ચેથી શકુંતલાનું મોં દેખાય છે. ખૂબ સુંદર ચિત્ર, કિંમત 250 રૂપિયા ! આજે એ એક ચિત્રની કિંમત લાખોમાં હશે.

આ જ વેળા, કદંબના ઝાડ પર ચડીને દૂર યમુનામાં નહાતી રાધાને જોતા કૃષ્ણ-બલરામનું ચિત્ર અમે જોયેલું. કેવું તો માધુર્ય હતું એમાં ! જ્યારે પણ કદંબનું ઝાડ જોઉં છું, અનાયાસ એ ચિત્ર યાદ આવી જાય છે. આટલેથી સંતોષ ન થતાં ઘરની સામે કદંબનાં બે વૃક્ષો વાવ્યાં છે. કદંબ તો આવી ગયાં, પણ એના પર કૃષ્ણ-બલરામ તો નંદલાલ જ બેસાડી શકે !

એટલું સારું છે કે માસ્ટરમશાયનાં હજારો ચિત્રો (કદાચ દસેક હજાર) રાષ્ટ્રીય કલા સંગ્રહાલય (દિલ્હી) પાસે છે. ભારત સરકારે એમનાં ચિત્રોને રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ ઘોષિત કર્યાં છે. એથી કોઈ એને દેશની બહાર ન લઈ જઈ શકે.

ગુરુદેવે પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકો માટે બંગાળીમાં ‘સહજ પાઠ’ નામનાં પાઠ્યપુસ્તકો લખ્યાં ને નંદલાલે એને લીનોકટ અને રેખાંકનોથી શણગાર્યાં. સાહિત્ય અને કલાનું મિલન શિખર પર પહોંચ્યું. ધૂમ વેચાણ થયું. આમાંથી થયેલો નફો કલાભવનના વિકાસ માટે જુદો રાખીને ગુરુદેવે એ પુસ્તકોની સફળતામાં નંદલાલના યોગદાનનો સ્વીકાર કર્યો. ‘નંદન’નું નિર્માણ આમાંથી જ થયું.

નંદલાલ જો ચિત્રકાર ન થયા હોત તો મૂર્તિકાર થાત. જો મૂર્તિકાર ન થયા હોત તો કાંઈ ન થાત. એ કલાકાર થવા માટે જ સર્જાયા હતા. એ સોળે કળાએ સર્જક હતા. એમની પ્રતિભાએ જેને સ્પર્શ કર્યો, એને સમૃદ્ધ કરી. ઋતુઓની એક એક ભંગિમા, બંગાળની શસ્ય-શ્યામલ ભૂમિનું એકેએક દશ્ય, પ્રકૃતિનું એકેએક સ્પંદન, માનવ આકૃતિની એકેએક મુદ્રા એમનાં ચિત્રોમાં સુરક્ષિત છે. અદ્‌ભુત રચનાત્મક ઊર્જાથી ભર્યાભર્યા કલાકાર હતા નંદલાલ. પરંતુ એમનો બાહ્ય દેખાવ અત્યંત સાધારણ હતો. ભાવુક નહોતા. ધીર, ગંભીર, શાંત ને મિતભાષી હતા.

એમને અનેક માન-સન્માન મળ્યાં. ‘પદ્મવિભૂષણ’ થયા, પરંતુ એ જરા પણ ન બદલાયા. કહેતા, ‘‘હજુ કેટલું શીખવાનું બાકી છે ! કેટલું કરવાનું બાકી છે ! દરેક વસ્તુ મારી ઉત્સુકતા જગાડે છે. એનાં સૌંદર્યને સાકાર કરવાનું મન થાય છે. આ કાર્યમાં જો પ્રસિદ્ધિ બાધક બને તો એવી પ્રતિષ્ઠા મને જરા પણ ન જોઈએ.’’

શાન્તિનિકેતનથી આવી ગયા બાદ ચારેક વાર મારું ત્યાં જવાનું થયેલું. મેં એમને છેલ્લી વાર જોયા ત્યારે 80ના થઈ ગયા હતા અને ઘરમાં પણ પૈડાંવાળી ખુરશીમાં લઈ જવા પડતા. મારું મન વ્યથાથી ભરાઈ ગયું. બુદ્ધગયા પાસે પહાડ ચડતા માસ્ટરમશાયનું ચિત્ર મારી નજર સમક્ષ ખડું થયું. સારી વાત એ હતી કે એમનું કામ ચાલુ હતું. એ નાનાં નાનાં કોલાજ બનાવતા હતા.

બિહારના એક નાનાં ગામડાંમાં જન્મ લઈને નંદલાલ ભારત-વિખ્યાત ચિત્રકાર બન્યા. મહાન ચિત્રકારની સાથે એ મહાન કલાગુરુ પણ હતા. હજારો વિદ્યાર્થીઓ એમની પાસેથી દીક્ષિત થઈને નીકળ્યા અને પ્રાંતે પ્રાંતે કલાનો પ્રકાશ પહોંચાડ્યો. કળાની એકેએક વિધા પર એમનો અસાધારણ અધિકાર હતો. જીવન એમના માટે સૌંદર્યની અથક ખોજ-યાત્રા હતું. ભારતીય કલાપરંપરામાંથી એમણે જે ગ્રહણ કર્યું, એમાં પોતાની સર્જકતાના નવનવા ઉન્મેષ ઉમેરીને આપણને અસંખ્ય કલાકૃતિઓ આપી. એમનાં ચિત્રોમાં એમના આત્માનું માધુર્ય રેલાયું છે. એમની કળા વિશાળ જન-સમુદાય સુધી પહોંચી.

પ્રાચીન ઋષિઓ જેવું ઓજ ને પાવિત્ર્ય ધરાવતા માસ્ટરમશાયને દીર્ઘ જીવન મળ્યું. પ્રેમ ઝરતી આંખો ને સૌમ્ય મુખમુદ્રા પાછળ એમની અદમ્ય પ્રતિભા છુપાયેલી

રહેતી. એમને જોતાં જ મસ્તક શ્રદ્ધાથી ઝૂકી જતું. એમણે કલાનું જ સર્જન નથી કર્યું, કલાકારો પણ સર્જ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓના આદર અને પ્રેમ કોઈ કલાગુરુએ એમના જેટલા નથી જીત્યા. જન્મોજન્મ જેમને ગુરુપદે સ્થાપવાનું મન થાય, એવા મહાન ગુરુ હતા અમારા માસ્ટરમશાય.

1966માં 83 વર્ષની વયે એ ગયા.

*

નંદલાલનાં કાર્ડ

''માસ્ટરમશાય, અમને કાર્ડ આપો !''

એક સાંજે નંદબાબુ ઘરે જઈ રહ્યા હતા, ત્યાં ત્રણચાર નાની બાળાઓએ એમને ઘેરી લીધા ને કાર્ડની માંગણી કરી. નંદબાબુને લાગ્યું કે આ કદાચ આશ્રમની છોકરીઓ નથી. પૂછ્યું, ''તમે કોણ છો ?''

''ગમે તે હોઈએ, તમને એનાથી મતલબ ? અમને કાર્ડ જોઈએ.''

અંધારું ઘેરાવા લાગ્યું હતું. નંદબાબુ જરા આગળ જઈને વીજળીના બલ્બ નીચે ઊભીને કાર્ડ બનાવવા લાગ્યા. એમને એમ કે ત્રણ બાળાઓ છે, એટલે ત્રણ કાર્ડ આપ્યાં. ''હવે તો હું જઈ શકું ને ?''

''હજી એક કાર્ડ આપો. અમે ચાર છીએ.''

ચોથું કાર્ડ બનાવીને આપ્યું, ત્યારે જ એમને જવાની રજા મળી. આ વાત મેં નંદબાબુના મોઢેથી સાંભળી છે. અને આવું તો વર્ષો સુધી ચાલ્યું. ક્યારેક નંદબાબુ કહેતા પણ ખરા કે, મારી પાસે જેટલાં કાર્ડ છે, એનાથી દસ ગણાં કાર્ડ મેં બીજાંને આપ્યાં છે. તે સમયે એમની પાસે બે હજારથી ઓછાં કાર્ડ નહોતાં.

કાર્ડ (પોસ્ટકાર્ડ સાઇઝનાં સફેદ કાર્ડ) ઉપર ચિત્ર બનાવવાની શરૂઆત પત્રસાહિત્યના રૂપમાં થઈ. અવનીબાબુ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પોસ્ટકાર્ડ લખતી વેળા એના પર સ્કેચ પણ કરી દેતા. નંદબાબુએ પણ આ શિરસ્તો ચાલુ રાખ્યો. પછી તો કોઈને પત્ર લખવો હોય અથવા નયે લખવો હોય, કાર્ડ ઉપર ચિત્રો બનતાં રહ્યાં. કાર્ડ પત્રોત્તરરૂપે તો બનતાં જ, પોતાના વિદ્યાર્થીઓ અથવા પરિચિતોના જન્મદિન પર ભેટ આપવા માટે પણ બનતાં. હવે નંદબાબુ કંઈ યાદ રાખીને તો બેઠા ન હોય, એથી કોઈક કોઈક વિદ્યાર્થીના વર્ષમાં બે વાર જન્મદિન આવી જતા !

એક વાર ઉનાળાની રજાઓમાં મેં વાંદરાંઓના સ્કેચ કરેલા. જઈને નંદબાબુને બતાવેલા. તરત એમણે મને વાંદરાના શરીરની રચના, વાંદરાની ખોપરી અને માણસની ખોપરી વચ્ચેનું અંતર, વાંદરાની લાક્ષણિકતા વગેરે દોરીને બતાવ્યું. એ પછી 3જી ઑક્ટોબરે મારો જન્મદિન આવ્યો. બાજુમાં જ એમનું ઘર. જઈને પગે લાગ્યો. આશીર્વાદ આપીને બેસવા કહ્યું. બેબીદી મિષ્ટી લઈ આવ્યાં. નંદબાબુએ કાર્ડ બનાવવાનું શરૂ કર્યું. થોડી વારમાં બની ગયું એટલે મને આપ્યું. દંગ રહી

ગયો. પીપળા પર બે વાંદરા બેઠા હતા ! ખરેખરના વાંદરા !

એમની કાર્ડ બનાવવાની પદ્ધતિ પણ આગવી હતી. ચાલતાં ચાલતાં જે ગમી જતું, એને એક કાર્ડ પર રેખાઓની લઘુલિપિમાં ટપકાવી લેતા. એક જ કાર્ડમાં આવી સાત-આઠ નોંધ હોઈ શકે. પછી ઘરે આવીને એના પરથી 8-10 કાર્ડ બનાવી લેતા ! કેટલીય વાર તો એમને આવી નોંધની પણ જરૂર ન પડતી. કહેતા, ''કલાકાર જે કંઈ સુંદર જુએ, એ આપમેળે એની ભીતર પ્રવેશ કરી જાય, એના માનસપટ પર અંકિત થઈ જાય.''

એક વાર કહે, ''જ્યારે કોઈ નવી જગ્યાએ જાઉં છું ત્યારે શરૂમાં બેત્રણ દિવસ બહુ ઓછાં કાર્ડ બને છે. જોવામાં અને એ સ્થળ સાથે આત્મીયતા સ્થાપિત કરવામાં એટલો સમય નીકળી જાય છે. પરંતુ જેમ જેમ દિવસો વીતતા જાય, તેમ તેમ કાર્ડોની સંખ્યા વધતી જાય. છેલ્લા બે'ક દિવસ તો હાથ જાણે થોભવાનું નામ જ ન લે. તંબૂમાં રાત્રે લાલટેન જલાવીને કાર્ડ બનાવવાં પડે, તેમ છતાં લાગે કે મનની બધી વાત કહી ન શક્યો. અને મારાં સૌથી સારાં કાર્ડ બને છે વળતી વખતે ટ્રેનમાં. ટ્રેનની સાથે સાથે જાણે સમય પણ તેજીથી ભાગી રહ્યો ન હોય ! વધુ વિચારવાનો સમય જ નથી રહેતો. હૃદયના ભાવ સીધા કાર્ડ પર ઊતરે છે, એથી એમાં ખૂબ તાજગી રહે છે.''

એમનાં હજારો કાર્ડોમાં શું નથી ! ઘાસથી લઈને બરફના પહાડ સુધી અને સાંથાલ આદિવાસીઓથી લઈને દેવી-દેવતા સુધી એવું કંઈ જ નથી જે એમનાં કાર્ડોમાં ઉપસ્થિત ન હોય. એમાં હિલોળા લેતો સમુદ્ર છે, તડકામાં ઝળાંહળાં થતા પહાડ છે, પુરીના મંદિરમાં ભોગ ચડાવતા પંડા છે, સમુદ્રમાં નાવ ઉતારતા નાવિકો છે. બંગાળ-બિહારના ગ્રામીણોનું તો સંપૂર્ણ જીવન છે. અને છે નદી, પશુ-પક્ષી, જીવ-જંતુ, વૃક્ષ-છોડ, ચાંદની રાત, શાલવન, દખિન હવા, બપોરના ઊના વાયરામાં ઊડતાં સૂકાં પર્ણો ! જાણે ઈશ્વરની સૃષ્ટિ સાથે હોડ માંડી ન હોય !

નંદબાબુના કલાસર્જનમાં એક બાજુ મોટા કદનાં ભિત્તિચિત્રો છે, (શ્રીનિકેતનનું હલકર્ષણનું ભિત્તિચિત્ર તો ખૂબ લાંબું છે.) તો બીજી બાજુ નાનાં કાર્ડ પણ છે. પાછલી વયે તો એક કાર્ડના બે ટુકડા કરીને એ અડધા કાર્ડ પર ચિત્રાંકન કરતા. બિલકુલ ગાંધીવાદી કરકસર ! ગાંધીજી જમ્યા બાદ લવિંગ ખાતા, પણ આખું નહીં, અડધું ! બાકીનું અડધું સાચવીને રાખી લેવામાં આવતું. નંદબાબુના બહોળા કળાસર્જનમાં આ નાનાં કાર્ડ લવિંગ જ તો છે ! મનમાં એનો સ્વાદ ક્યાંય સુધી રહી જાય છે.

રવીન્દ્રનાથની જેમ નંદબાબુ પણ આપણને આશ્ચર્ય પમાડે એટલા કર્મશીલ વ્યક્તિ હતા. એમણે હજારો ચિત્રો બનાવ્યાં, અને દરેક માધ્યમમાં બનાવ્યાં. એવું કોઈ માધ્યમ નથી, જેમાં એમણે કામ ન કર્યું હોય – મ્યુરલ, ફ્રેસ્કો, ટેમ્પરા, વાશ, પોસ્ટર, એચિંગ, વુડકટ, લીનોકટ, મંચસજ્જા, પાત્રોની વેશભૂષા – પિકાસોની જેમ એમણે પણ કળાની એકેએક વિધામાં કામ કર્યું, અને શ્રેષ્ઠ કામ કર્યું. એક

માધ્યમમાંથી બીજા માધ્યમમાં જવામાં જે ચેલેંજ છે, એ સ્વીકારવામાં એમને આનંદ આવતો. જીવનભર એમનો એ જ પ્રયત્ન રહેલો – વધુમાં વધુ લોકો સૌંદર્યમાં આનંદની અનુભૂતિ કરી શકે.

અમૃતલાલ વેગડ

['સ્મૃતિઓનું શાંતિનિકેતન' પુસ્તક : 2005]

'બોરોડ'થી બીવાનું નથી

મારું માનવું છે કે પ્રજાને અમુક પ્રકારનું રુચિકર વાચન જોઈએ છે. પછી તે 'બોરોડ' (ઉછીનું લીધેલું) હોય કે ગમે તેવું, તેની તેને દરકાર મુદ્દલ નથી. થોડાક 100થી 200 સાક્ષરવર્ગનાઓ જ દરકાર રાખી આ આમાંથી લીધું ને પેલું પેલામાંથી લીધું ગણે છે – જેઓ પોતે કદી દોઢિયાં ખર્ચી વાંચતા નથી. આ મારો ઉપરટપકિયો અભિપ્રાય નથી, પણ મજબૂત અનુભવ છે એમ માનશો. તમે અમુક સાક્ષરમંડળમાં બેસો-ઊઠો અને તે લોક આજે ઓલાનું ને કાલે પેલાનું બંગાળી-મરાઠી કે હિન્દી સાહિત્ય વાંચી તે ઉપરથી પકડી પાડી કહે કે આ આમાંથી છે, તો તેની દરકાર ગ્રાહકવર્ગના જનસમાજ સાથે નથી જ સરખાવવાની એ મત ઉપર હું લાંબા વિચાર અને ચાલુ મનન પછી જ આવ્યો છું.

શરૂઆતમાં તો હું પણ બધું 'ઓરિજિનલ' અને સ્વતંત્ર આવે એ જ વિચારનો હતો. પણ ભાઈજી, તમારે ત્યાંના સાહિત્યમાં તેવા લેખક જ ક્યાં છે ? જે લોક 'છે' તરીકે ગણાય છે તેઓ પણ ખરેખર 'નથી જ'. નથી તેમનું વાચન, મનન કે અધ્યયન. તેવામાં એ લોકને આશરે રહેતાં પત્તો ન ખાય.

દુનિયાના વિખ્યાત 'સ્ટ્રેન્ડ મેગેઝીન'નાં પહેલાં પાંચ વર્ષોની ફાઈલો જોશો તો તેમાં રશિયન, ફ્રેન્ચ અને જર્મન લેખોનાં ભાષાંતર જ ભરેલાં છે ! બીવાનું 'બોરોડ'થી નથી.

હાજી મહમ્મદ અ. શિવજી

['હાજી મહમ્મદ સ્મારકગ્રંથ']

ગઈ ખુશી એનો નથી ગમ;
ગમ છે – આંસુ પણ ગયાં.

'સૈફ' પાલનપુરી

મને ગમે છે –

મને સવારનો વખત ગમે છે.
એ વખતની શરીરની તાજગી ગમે છે.
સવારનો મીઠો તડકો ગમે છે.
હસતાંકૂદતાં કિલકિલાટ કરતાં બાળકો ગમે છે.
મને સંધ્યાની સુરખી ગમે છે.
તારાજડિત આકાશ ગમે છે.
ચંદ્રનાં દર્શન ગમે છે.
સુંદર નાજુક સ્ત્રીઓ ગમે છે.
પડછંદ મહેનતુ પુરુષો ગમે છે.
દૂધ આપનારી નીરોગી ગાયો ગમે છે.
દધિમંથન-ઘોષ ગમે છે.
ખડતલ, દેખાવડા બળદો ગમે છે.
થનગનતા ઘોડાઓ ગમે છે.
ભાતભાતનાં પક્ષીઓ ગમે છે.
મને ફૂલો ગમે છે; દેવની એ કટોરીઓ છે.
બાગબગીચા જોવાનું ગમે છે.
કોયલનો ટહુકો, મોરનો કેકારવ ગમે છે.
નદીઓ અને પહાડો ગમે છે.
વનો અને વૃક્ષો ગમે છે.
વનમાં વૃક્ષો સાથે વાતો કરવાનું ગમે છે.
ઝાડે વીંટળાયેલી વેલો ગમે છે.
સમુદ્રનાં દર્શન ગમે છે.
તળાવો ને સરોવરો ગમે છે.
એમાં ખીલેલાં કમળો ગમે છે.
શરદઋતુનાં કાચ જેવાં નિર્મલ નીર ગમે છે.
લીલીછમ ડાંગરના ક્યારડા ગમે છે.
યૌવનનો થનગનાટ ગમે છે.
વૃદ્ધોનું શાણપણ ગમે છે.

*

મને ગમતું નથી –

મને સવારની શાંતિનો ભંગ કરનાર ગમતું નથી.
કર્કશ વાણી ગમતી નથી.

સુક્કલકડી માણસો ગમતાં નથી.
કદરૂપી સ્ત્રીઓ ગમતી નથી.
માયકાંગલા મરદો ગમતા નથી.
નિસ્તેજ આંખો ગમતી નથી.
શરીર અને મનનાં માંદાં ગમતાં નથી.
ધર્મનું વેવલાપણું ગમતું નથી.
વરઘોડાનું વરણાગીપણું ગમતું નથી.
ધનનું પ્રદર્શન ગમતું નથી.
ઉડાઉ માણસો ગમતા નથી.
કંજૂસ માણસો ગમતા નથી.
કોઈ ઝાડ કાપે છે તે ગમતું નથી.

બાપાલાલ ગ૦ વૈદ્ય

કાયદો અને પરિવર્તન

કાયદાના નિષેધ છતાં હિન્દુઓ, જૈનો અને બૌદ્ધોમાં બે પત્નીઓ કરતા પુરુષોનું પ્રમાણ મુસલમાન પુરુષોના કરતાં વધારે છે. બે પત્ની ધરાવતા પુરુષોનું પ્રમાણ આદિવાસીઓમાં લગભગ 16 ટકા, બૌદ્ધોમાં 8 ટકા, જૈનોમાં 7 ટકા અને હિન્દુઓમાં 6 ટકા જેટલું છે; જ્યારે મુસલમાનોમાં હિન્દુઓના કરતાં જરીક ઓછું છે.

હિન્દુઓની સરખામણીમાં મુસલમાનોમાં પ્રજનનદર થોડો ઊંચો છે. વળી મુસલમાનોમાં બાળમૃત્યુદર હિન્દુઓના પ્રમાણમાં થોડો નીચો છે. તેથી વસ્તીવૃદ્ધિનો કુદરતી દર મુસલમાનોમાં વધારે નોંધાય છે.

હિન્દુઓને લાગુ પડતા કૌટુંબિક કાયદાઓ દેશની વસ્તીના આઠ ટકા જેટલા આદિવાસીઓને હજી પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યા નથી.

કાયદાઓ જેમ સામાજિક પરિવર્તન નિપજાવી શકતા નથી, તેમ તે સામાજિક પરિવર્તન અટકાવી પણ શકતા નથી.

રમેશ ભા૦ શાહ

['બૌદ્ધિકોની ભૂમિકા અને બીજા લેખો' પુસ્તક : 2004]

કૃશિકાર જગે કહેવાઉં છું, દુર્ગંધ છે મારાં વસ્ત્રોમાં;
પણ શ્રમથી ઘસાતા હાથ મહીં ચંદનની ફોરમ રાખું છું.

'ગની' દહીંવાલા

વીણી વીણીને વખાણો !

ભારતમાં લઘુમતી-બહુમતીની સમસ્યાઓ મતલક્ષી રાજકારણીઓને પનારે પડી તેને હું સ્વરાજ મળ્યા પછીની સૌથી કમનસીબ દુર્ઘટના ગણું છું. હિંદુઓનું આંખ મિચીને તાણનારા રાજકારણીઓએ એમ જ માની લીધું કે તેઓ હિંદુઓનું ભલું કરી રહ્યા છે. મતબૅંકને ધ્યાનમાં રાખીને મુસ્લિમોનું તાણનારા રાજકારણીઓ એવું માની બેઠા કે તેઓ મુસ્લિમોનું કલ્યાણ કરી રહ્યા છે. આવા વલણને કારણે સમગ્ર દેશનું પછાતપણું આબાદ જળવાઈ ગયું !

હિંદુઓની મોટામાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે એમને બધા મુસલમાનો કટ્ટર કે પછી પાકિસ્તાન તરફી જણાય છે. એમને ઉદારમતવાદી મૌલાના વહિદુદ્દીન ખાન અને કટ્ટરપંથી ઇમામ બુખારી વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી દેખાતો. એમને રેશનલિસ્ટ યાસીન દલાલ અને ધર્માંધ સૈયદ શાહબુદ્દીન વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી દેખાતો. એને મન તો અમીન કુરેશી, હનીફ લાકડાવાલા, ગફૂરભાઈ બિલખિયા, 'આદિલ' મન્સૂરી, ગુલામ રસૂલ કુરેશી, ગનીભાઈ દહીંવાલા, શેખાદમ આબુવાલા, નસીર ઇસ્માઇલી, મુસાફિર પાલનપુરી, 'શૂન્ય' પાલનપુરી, યૂનુસભાઈ ગોલીબાર, કુતુબ 'આઝાદ', રિઝવાન કાદરી, ઇલિયાઝ મનસુરી, ઇસ્માઇલ ગાંધી, એ૦ આઈ૦ સૈયદ (આઈ૦ જી૦ પી૦), શાહબુદ્દીન રાઠોડ અને ગુલામ મોહમ્મદ વસ્તાનવી એટલે પ્રમાણમાં સારા મુસલમાનો, પરંતુ 'આખરે તો મુસલમાન !'

'ગરવી ગુજરાતના ગૌરવવંતા મુસ્લિમો' પુસ્તક લખીને શ્રી અકબરઅલી સૈયદે બહુ મોટી સેવા કરી છે. મારી દઢ થયેલી માન્યતા છે કે લઘુમતીમાં પડેલાં રત્નોને વીણી વીણીને વખાણવામાં હિંદુઓએ ઉતાવળ કરવી રહી. ઉદારમતવાદી મુસ્લિમ વ્યક્તિ બન્ને બાજુથી માર ખાય છે. એની કોમના રૂઢિચુસ્ત લોકો એને 'કાફર' કહીને ભાંડે છે અને હિંદુઓ એને પૂરી લાગણીથી ભેટતા નથી. સદ્‌ભાવપૂર્વક અને સત્યનિષ્ઠાથી લઘુમતીને પણ બે સાચી વાત કહી શકાય છે, એવો મારો અનુભવ છે.

આ પુસ્તકનો પ્રસાર અને પ્રચાર હિંદુ વાચકોમાં સવિશેષ થાય તો એક એવી ઋતુનું નિર્માણ થશે જેમાં કોમી વૈમનસ્ય ધરાવવું, વધારવું અને પોષવું, એ અસભ્ય બાબત ગણાવા લાગશે. આ પુસ્તકને હું સાચી દિશામાં મંડાયેલા એક પવિત્ર કદમ તરીકે બિરદાવું છું.

['ગરવી ગુજરાતના ગૌરવવંતા મુસ્લિમો' : લેખક અકબરઅલી સૈયદ]

ગુણવંત શાહ

['નિરીક્ષક' પખવાડિક : 2005]

સોનીનો કાંટો

અમારા વડવા મૂળ ચાંપાનેર ગામના નિવાસી. ત્યાંથી તેઓ મોડાસા આવી સ્થિર થયા. મોડાસાના અમારા આ પૂર્વપુરુષનું નામ રઘજી સોની. એમની પ્રતિષ્ઠા એટલી બધી હતી કે, 'રઘજી સોનીનો કાંટો' એવી ઉક્તિ આજે પણ બોલાય છે. એમને ત્યાં લોકો વિના તોલે દાગીના ઘડવાનું સોનું દઈ જતા. વેપારી વર્ગમાં વેવિશાળ કે લગ્ન જેવો પ્રસંગ ત્વરાએ ઉકેલવો હોય અને દાગીના તૈયાર ન હોય, તો રઘજી સોનીની ચિઠ્ઠીથી કામ ચાલી જાય !

*

હું મેટ્રિક પાસ થયો, પણ કૉલેજમાં ભણવા જઈ શકું એવી સ્થિતિ નહોતી. મોડાસા હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક થવા મેં અરજી કરી. મનમાં વિશ્વાસ હતો કે લાયકાતના હિસાબે મારી નિમણૂક થશે જ, પણ નિમણૂક થઈ બીજાની. મને માઠું લાગ્યું, પણ મારા પિતાએ કહ્યું : “કમિટીએ સારું જ કર્યું છે. તારે માથે હું બાપ હજી બેઠો છું. પણ એ છોકરાને બાપ નથી અને માએ ખૂબ દુઃખ વેઠીને એને ભણાવ્યો છે.”

*

1930માં મોડાસા હાઈસ્કૂલની નોકરી છોડી મેં સત્યાગ્રહની લડતમાં ઝંપલાવ્યું. મોટાભાઈને મેં કહ્યું : “સરકાર સત્યાગ્રહીઓને જેલની સજાની સાથે ભારે દંડ કરે છે, અને એ દંડ એનાં સગાંવહાલાં પાસેથી જપ્તી કરીને વસૂલ કરે છે. આથી સત્યાગ્રહીઓ પોતાના કુટુંબીઓને દસ્તાવેજ પર લખી આપે છે કે, અમારો આ મિલકત પર કોઈ હકદાવો નથી. સરકાર જપ્તી કરવા આવે ત્યારે એ દસ્તાવેજ ધરી દેવાનો, જેથી જપ્તી થઈ શકે નહીં.”

મોટાભાઈ થોડીવાર વિચારમાં પડી ગયા. પછી કહે, “દંડ વસૂલ ન થાય તો શું થાય ?”

મેં કહ્યું, “થવાનું શું ? – સત્યાગ્રહીએ ચાર-છ મહિના જેલમાં વધારે રહેવું પડે એટલું.”

મોટાભાઈએ કહ્યું : “એટલે મારા થોડા રૂપિયા બચે અને તને થોડા મહિના વધારે જેલ મળે, એમ ને ? મને એ મંજૂર નથી. તેં સરકારનો ગુનો કર્યો એટલે સરકાર તને જેલ આપે. પણ તેં મારો કંઈ ગુનો કર્યો નથી; હું તને શા સારુ જેલ આપું ? મારે એવો કોઈ દસ્તાવેજ નથી કરવો.”

મને બે વખત જેલની સજા સાથે દંડ પણ થયો. બન્ને વખત પોલીસ મોટાભાઈની દુકાનેથી જપ્તી કરીને દંડ લઈ ગઈ હતી.

*

1935માં અમદાવાદના એક બાલમંદિરમાં હું શિક્ષક હતો ત્યાંથી મોડાસા

હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સીપાલ શ્રી મોહનલાલ ગાંધી મને મોડાસા લઈ આવ્યા હતા. હું તે વખતે હતો માત્ર મેટ્રિક, પણ ઇતિહાસ અને સાહિત્ય પ્રત્યેની મારી પ્રીતિને લીધે તેમણે મને હાઈસ્કૂલનાં ઉપલાં ધોરણમાં ગુજરાતી અને ઇતિહાસના શિક્ષકનું કામ સોંપેલું.

અમદાવાદની હાઈસ્કૂલોમાં મેં જોયેલું કે, વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ગણવેશ નક્કી કરેલો હતો. એનાથી વિદ્યાર્થીઓમાં સંઘભાવના અને આત્મીય ભાવ પેદા થાય છે, એવું સાંભળેલું. એક દિવસ હાઈસ્કૂલના ચોગાનમાં વિદ્યાર્થીઓ રમતગમત કરતા હતા ત્યારે મોહનભાઈને મેં કહ્યું, “આપણે સ્કૂલમાં ગણવેશ દાખલ કરીએ તો કેવું ?”

થોડી વાર મોહનભાઈ મારી સામે જોઈ રહ્યા. પછી કહે : “તો દેખાય સારું. પણ આપણે ત્યાં કેટલાંય માબાપ પેટે પાટા બાંધી છોકરાંને ભણાવે છે, તે ગણવેશનો બોજો નહીં વેઠી શકે અને છોકરાં ભણતાં અટકી જશે.” બોલતાં બોલતાં એમની આંખો ભરાઈ આવી.

*

અમારા એક શિક્ષક હતા શ્રી પૂનમચંદ દોશી. એવો સત્યપ્રતિજ્ઞ સેવાનિષ્ઠ પુરુષ જવલ્લે જ જડે. ચાલીસ વરસની નોકરી પછી એ નિવૃત્ત થયા ત્યારે અમે એમના જૂના-નવા વિદ્યાર્થીઓએ વિદાય-સમારંભ યોજી તેમને નાનકડી થેલી ભેટરૂપે આપવાનો વિચાર કર્યો; પણ તેમણે તરત અમને વાર્યા. કહે : “તમે તો થેલી આપો, પણ મારાથી એ લેવાય નહીં; એમાં કંઈ નહીં તો સો રૂપિયા ઉમેરીને પણ મારે એ પાછી આપવી પડે. પણ એટલું ઉમેરી શકું તેવી મારી સ્થિતિ નથી.”

ચાલીસ વરસની નોકરી પછી પણ અમારા એ શિક્ષક આવા અકિંચન રહેલા ! મેઘરજ તાલુકાની આદિવાસી જનતામાં ઓતપ્રોત થઈ જઈને સેવા કરનારા કર્મયોગી વલ્લભભાઈ દોશી, તે આ પૂનમચંદભાઈના સુપુત્ર.

રમણલાલ સોની

['રાખનું પંખી' પુસ્તક : 2002]

ચૈતરી તડકામાં તારી યાદને
માની લીધી ડાળ મેં ગુલમ્હોરની !

શ્યામ સાધુ

જાઓ, દુનિયાની ખબર તો લો કે એને શું થયું ?
– કેમ તાજો ઘાવ દિલ પર આજે દેખાતો નથી !

'શૂન્ય' પાલનપુરી

આવા હતા ઉમાશંકર

હવે કોને પૂછીશું ?

ઉમાશંકરે 1947માં 'સંસ્કૃતિ' શરૂ કર્યું. ચાર દાયકા સુધી ચાલેલું 'સંસ્કૃતિ' એક આખું અવતારકૃત્ય છે. 'સંસ્કૃતિ એમણે એકલે હાથે (1964 સુધી જ્યોત્સ્નાબહેનની સહાયથી) ચલાવ્યું. સંપાદક પોતે અને ઘણી વાર ગ્રાહકોનાં સરનામાં કરનાર પણ પોતે ઉમાશંકર. 'સંસ્કૃતિ'ની આર્થિક ખોટ પણ એમણે વેઠી છે. ચાર દાયકા સુધી 'સંસ્કૃતિ'એ ગુજરાતની સર્જકતા અને મનનશીલતાના ક્ષેત્રમાં પ્રદાન કર્યું છે. નંદિનીબહેન, સ્વાતિબહેન ઉપરાંત આ 'સંસ્કૃતિ' એમની તૃતીય કન્યા. જ્યોત્સ્નાબહેન જતાં એ પણ નમાયી બનેલી. ચાર દાયકાઓની 'સંસ્કૃતિ'ની ફાઈલો જોતાં આંસુ આવી જાય છે – માત્ર ભાવુકતાને લીધે નહીં, પણ ગુજરાતી પ્રજા માટે આપણા કવિએ કેવી પોતાની જાત ઘસી છે, એ વિચારથી. દૂર દેશાવર ગયા હોય ત્યારે એમણે વધારે ચિંતા આ તૃતીય કન્યાની કરી છે. 'ગુણિયલ' ગુજરાતે છેલ્લે જતાં એને પ્રતિસાદ આપેલો માત્ર બસો ગ્રાહકોની સંખ્યાથી !

ઉમાશંકર કુશળ આલાપચારી હતા. એમની સાથેના વાર્તાલાપોમાં નર્મમર્મ, વ્યંગવિનોદ ઊભરાતાં હોય. હાસ્યના ફુવારા પણ ઊડતા હોય. પોતા પર પણ ખૂબ હસે. દેશ-દુનિયાના મોટા મોટા વિદ્વાનો સાથે સહજભાવે વાતો થાય, એમના તરુણવય સમકાલીનો સાથે પણ. ક્વચિત્ ક્રુદ્ધ થવા છતાં કદી એમને મુખે હીણો શબ્દ ઉચ્ચારાતો સાંભળ્યો નથી. એમના જેવું-જેવડું મિત્રમંડળ બહુ ઓછા સર્જકોનું હશે. બાલમિત્રો તો એમના અસંખ્ય, લગભગ દરેકને નામથી ઓળખે, વર્ષો પછી પણ રેખાઓ ઉપરથી ઓળખી એમને નામથી બોલાવે. એ અનેકોનાં દુઃખમાં સમભાગી થયા છે, અને છતાં એવું લાગ્યું છે કે ઉમાશંકર પોતે તો ક્યાંક એકાકી છે; એ એકાંત દેશમાં કોઈ જઈ શક્યું નથી, જોઈ શક્યું નથી.

ઉમાશંકર શું સાચે હવે નથી ? આપણને સૌને એ સ્વીકારતાં ઘણી વાર લાગશે. આપણને ટેવ પડી ગઈ છે, કંઈ કશું હોય, લાવો એમને પૂછી જોઈએ. એ શું કહે છે ? ઉમાશંકર શું કહે છે ? જાણે આપણા કૉન્શન્સના એ રખેવાળ ન હોય !

હવે કોને પૂછીશું ? એમને પૂછી જોઈએ કે હવે અમે કોને પૂછીએ !

ભોળાભાઈ પટેલ

*

પુત્ર-પ્રપૌત્રોને નહીં કહીશું ?

વચ્ચે ચાર વર્ષ અભ્યાસ પડ્યો હોવા છતાં ભાઈ ઉમાશંકર એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થવા સંમત થયા. કૉલેજમાં તે વખતે આચાર્ય તરીકે પ્રિન્સિપાલ હેમીલ હતા. તેમની છાપ એક દૃઢાગ્રહી સામ્રાજ્યવાદી તરીકેની હતી. તેમની સામે થોડુંક વિદ્યાર્થી-આંદોલન પણ થયું હતું. એ ઘટના, ઉમાશંકર એ કૉલેજમાં દાખલ થયા તે પહેલાં બની હતી. ઉમાશંકરને તેમણે પૂછ્યું :

હે૰ : ઇન્ટર થયા પછી તમે ચાર વર્ષ શું કર્યું ? કેમ આગળ અભ્યાસ ન કર્યો ?

ઉ૰ : હું સત્યાગ્રહની લડતમાં હતો.

હે૰ : એમ ? તો તમે જેલમાં ગયા હતા ?

ઉ૰ : હા, જી.

હે૰ : ગુજરાત કૉલેજમાં પ્રિન્સિપાલ શિરાઝ સામેની હડતાલમાં તમે હતા ?

ઉ૰ : હા, જી.

હે૰ : તો અહીં પણ તેવું ન કરો એની શી ખાતરી ?

ઉ૰ : મેં દાખલ થવાના ફૉર્મમાં સહી આપી છે એટલે મારે એ અંગે વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી.

હે૰ : સારું. હું તમને પ્રવેશ આપું છું.

બી૰ એ૰ થયા પછી એમણે કંઈક કામ કરવાનું નક્કી થતાં મારી સાથે શિક્ષક તરીકે કામ કરવા મેં તેમને નિમંત્રણ આપ્યું. તેમણે તે તુરત જ સ્વીકાર્યું. એમના આવવાથી વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ શિક્ષકોમાં આનંદની લહર વ્યાપી ગઈ.

એમને નિમિત્તે થોડા સમય માટે એક નાનકડી અપ્રિય ઘટના બની. અમારે ત્યાં અનટ્રેઇન્ડ ગ્રેજ્યુએટને માસિક 60 રૂપિયાના પગારથી અને ટ્રેઇન્ડને 70 રૂપિયાના પગારથી નિમણૂક આપવામાં આવતી હતી. ઉમાશંકરની 70 રૂપિયાથી નિમણૂક થઈ. એ સામે એ સમયે થોડોક અસંતોષ થયાની વાત મારી પાસે આવતાં હું કોમન રૂમમાં ગયો અને મેં એ અંગે પૂછ્યું. એક સિનિયર શિક્ષકે એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો કે, આ જાતનો ભેદભાવ ઠીક નહોતો. તેમને મેં કહ્યું : “ઉમાશંકરે વિદ્યાક્ષેત્રે તેમ જ સાહિત્યક્ષેત્રે જે સિદ્ધિ મેળવેલી છે એનું પૂરું મૂલ્ય કદી પણ આંકી શકાશે ખરું ? એમની એ સિદ્ધિઓ કરતાં બી૰ ટી૰ની પદવી ચઢિયાતી ? ભવિષ્યમાં કોઈ વખત એ યુનિવર્સિટીમાં વાઇસ ચાન્સેલર બનશે ત્યારે આપણે પુત્ર-પ્રપૌત્રોને ગૌરપૂર્વક નહીં કહીશું કે ઉમાશંકર એક વખત અમારા સહકાર્યકર હતા ?” મને લાગે છે કે એ પછી એમના મનનું સમાધાન થયું હતું. એ વખતે તો આખા મુંબઈ ઇલાકામાં એક જ યુનિવર્સિટી હતી, પરંતુ ગુજરાત યુનિવર્સિટી અસ્તિત્વમાં આવી અને ઉમાશંકર તેના કુલપતિ બન્યા.

ઝીણાભાઈ દેસાઈ, 'સ્નેહરશ્મિ'

*

ઉમાશંકરને ઈર્ષા આવી !

વડોદરામાં લેખક-મિલન હતું. 'મારા પ્રિય પાત્ર' વિશે એક બેઠક હતી. કાકાસાહેબ પોતાના પ્રિય પાત્ર તરીકે 'પરેશબાબુ'નો પરિચય આપી રહ્યા હતા. પ્રજારામે ત્યાં સુધીમાં 'ગોરા' નહીં વાંચેલી. એમને પરેશબાબુ એટલે અજાણ્યા. સરળ પ્રકૃતિના પ્રજારામે નિર્દોષ ભાવે પાસે બેઠેલા ઉમાશંકરને પૂછ્યું. ઉમાશંકરે સામે પૂછ્યું : “કવિ, મહાકવિ રવીન્દ્રનાથની સુપ્રસિદ્ધ નવલકથા 'ગોરા' હજુ સુધી

નથી વાંચી કે શું ?'' સત્યવાદી પ્રજારામે કહી દીધું : ''ના, નથી વાંચી.'' ઉમાશંકર કહે : ''મને તમારી ઈર્ષા આવે છે.'' પ્રજારામને આ સમજાયું નહીં. ચાલુ સભાએ વધુ વાર્તાલાપ શક્ય નહોતો. પ્રજારામનું મન ચકડોળે ચડ્યું : '' 'ગોરા' હજુ સુધી નથી વાંચી એ માટે મારે શરમાવું જોઈએ, એના બદલે મારી ઈર્ષા ઉમાશંકરને શા માટે થવી જોઈએ ?'' સભા પૂરી થઈ એટલે લાગલું પૂછ્યું : ''મેં 'ગોરા' નથી વાંચી એમાં તમને ઈર્ષા શેની થાય ?'' ઠાવકું હસીને ઉમાશંકર કહે : ''તમે હવે 'ગોરા' વાંચવાના ને ?'' પ્રજારામે જવાબ આપ્યો : ''ઘરે પહોંચીને પહેલું કામ જ એ કરવાનો.'' ઉમાશંકર કહે : ''મેં 'ગોરા' ઘણી વાર વાંચી છે, પણ પહેલી વાર વાંચી ત્યારે જે હર્ષરોમાંચ થયેલો તે તમને હવે થશે એની મને ઈર્ષા આવે છે !''

ઓસ્માનિયા યુનિવર્સિટીના નિમંત્રણથી પી૰ ઈ૰ એન૰નું અધિવેશન હૈદરાબાદમાં ભરાયેલું. રાષ્ટ્રપતિ સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન્ એનું ઉદ્‌ઘાટન કરવા પધારેલા. ગુલાબદાસ બ્રોકરને એક વિચાર સ્ફુર્યો. રાધાકૃષ્ણને પોતાની અધ્યાપકની કારકિર્દી અહીં શરૂ કરેલી. એમણે પાસે બેઠેલા ઉમાશંકરને પૂછ્યું : ''રાધાકૃષ્ણન્‌ને અત્યારે મનમાં શું થતું હશે ? અહીં એમણે અધ્યાપક તરીકે ભણાવવાનું શરૂ કરેલું અને આજે રાષ્ટ્રપતિ તરીકે પોતે આ અધિવેશનનું ઉદ્‌ઘાટન કરવા પધાર્યા છે. એક પ્રકારનો પ્રસન્નતાભર્યો સંતોષ તેઓ અનુભવતા હશે ! અધ્યાપકમાંથી રાષ્ટ્રપતિ સુધીની યાત્રાથી તેઓ કૃતકૃત્યતાનો ભાવ અનુભવતા હશે !'' ઉમાશંકરે કહ્યું : ''એથી ઊલટો જ ભાવ એમના મનમાં ચાલતો હશે. તત્ત્વજ્ઞાનનું અધ્યયન એ કરાવતા એટલે એમની ઇચ્છા મોટા મૌલિક તત્ત્વચિંતક થવાની હશે. તેમને થતું હશે કે નીકળ્યો હતો બુદ્ધ કે મહાવીર થવા અને થઈ થઈને રાષ્ટ્રપતિ જ થયો !''

જયેન્દ્ર ત્રિવેદી

*

સમુદ્રનાં મોજાંનો લય

જુલાઈ મહિનામાં ઉમાશંકરભાઈનો જન્મદિવસ. તેમના છેલ્લા જન્મદિવસે મોડી સાંજે હું, કાર્તિક, યોગેશ અને પરેશ વર્ષાભીની હવામાં રસ્તા પરના ખાબોચિયાંનું સ્કૂટરથી પાણી ઉડાડતાં ઉડાડતાં તેમના ઘરે પહોંચેલા. અમે પહોંચ્યા ત્યારે દિવસના છેલ્લા મુલાકાતી ભોળાભાઈ નીકળવાની તૈયારીમાં હતા. ઉમાશંકરભાઈને તે દિવસે ઠીક ન હતું, ઝીણો તાવ હતો. કૅન્સર ડિટેક્ટ નહોતું થયું પણ તેની અસરની શરૂઆત થઈ હશે. માંદગીથી અને આખો દિવસ ચાલેલી શુભેચ્છકોની અવરજવરથી થાકેલા હતા. પથારીમાં બ્રાઉન કલરની શાલ ઓઢીને બેઠા હતા. થાક્યા હતા, પણ અમે આવ્યા તે તેમને ગમ્યું. દાદા આખા દિવસ પછી પૌત્રો સાથે એકલા પડે ને હળવા થાય તેવા હળવા લાગતા હતા. અમે બધા શુભેચ્છા વ્યક્ત કરવા પગે લાગ્યા, તો દરેકને અમારા નામ સાથે શુભેચ્છાઓ લખી 'સપ્તપદી'ની એક એક ચોપડી આપી.

તેમના જન્મદિવસ નિમિત્તે ગળ્યું મોઢું કરવા મીઠાઈ ખાધા પછી અમને એક વિચાર આવ્યો કે આ દિવસની યાદગીરી રાખવા કેસેટ પર તેમની કવિતા રેકોર્ડ કરીએ. કેસેટ-પ્લેયર તો ઘરમાં સામે જ પડ્યું હતું, તેથી જેમ સુથારનું મન બાવળિયે તેમ મારું મન ત્યાં ચોંટેલું હતું. થાક અને તબિયતને હિસાબે તેમણે રેકૉર્ડિંગ કરવાની ના પાડી. પણ પછી અમારી હઠ સામે તેમનું ચાલ્યું નહીં – તેમાં વળી નંદિનીબહેનનો આગ્રહ પણ ભળ્યો. અંતે તેઓ તૈયાર થયા. કેસેટ-પ્લેયરની સિસ્ટમ નવી હતી તેથી તેના ઑપરેશનમાં થોડી તકલીફ પડી. લાગ્યું કે ઉમાશંકરભાઈ માંડ તૈયાર થાય છે ત્યાં કેસેટ-પ્લેયરે વ્યવધાન ઊભું કર્યું ! એક દહેશત હતી કે હાથમાં આવેલી તક સરી તો નહીં જાય ? ત્યાં વળી પ્લેયરે યારી આપી. ઉમાશંકરભાઈએ 'સમગ્ર કવિતા' હાથમાં લઈ કવિતાપાઠ શરૂ કર્યો. થાક અને માંદગીમાંય અવાજ નિરામય હતો. અમે એક પછી એક કવિતા યાદ કરાવતા જઈએ : 'રહ્યાં વર્ષો તેમાં', 'ગયાં વર્ષો તેમાં', 'ધારાવસ્ત્ર' – ને બહાર ખરેખર ઝાપટું પડતું હતું. એ વરસાદના ધધૂડાનો, પવનનો, ભીંજાતી કોયલના ટહુકારનો અવાજ પણ રેકોર્ડિંગમાં ઝિલાયો. ગ્રંથસ્થ ન થયેલી પણ તે ગાળામાં લખેલી 'ગ્રાંડ કેન્યોન' પરની છેલ્લી કવિતા પણ તેમાં ઉતારેલી. મને લાગે છે કે તે કદાચ તેમનું છેલ્લું સચવાયેલું રેકોર્ડિંગ છે અને તે પણ તેમના જન્મદિવસનું !

જ્યારે પણ આકાશવાણી સ્ટુડિયોમાં રેકોર્ડિંગ હોય ત્યારે તેમને લેવા-મૂકવા જવાનું. હું લેવા ઘરે પહોંચું ત્યારે તૈયાર જ હોય, ખાલી ચંપલ જ પહેરવાનાં હોય. રસ્તામાં એક દિવસ મેં કહ્યું કે '' 'મહાભારત' એ તમારા અને બધાંના રસનો વિષય. તમે તેમાંથી માત્ર પસાર જ નથી થયા પણ પાને પાને રોકાઈ વરસો તેની સાથે ગાળ્યાં છે. તો અમારી પેઢીને તમારી એ દૃષ્ટિનો, અભિગમનો, જ્ઞાનનો લાભ મળે તે માટે તમારા ઘરે મહિને–પંદર દિવસે એક નાની પ્રવચન-બેઠક ગોઠવીએ, રસિક મિત્રોને જાણ કરીએ અને તમારા જ કેસેટ-પ્લેયર પર તેને રેકોર્ડ પણ કરીએ. અમારી શરત માત્ર એટલી જ કે તમે 'મહાભારત' પર બોલો.'' મારી સ્કીમ તેમને પસંદ આવેલી. થોડી વાર મૌન રહ્યા પછી કહે, ''તારી વાત સારી છે. આપણે જરૂર કરશું. વ્યાસનું મારા પર મોટું ઋણ છે. હાથમાં લીધેલાં કેટલાંક કામો પૂરાં થાય પછી બાકીનું જીવન વ્યાસ અને ગાંધીજીના ખોળે જીવવું છે. હું થોડો નવરો પડું પછી આપણે જરૂર કરીએ.''

તેમણે હાથ પર લીધેલાં કામોથી અને પાછળથી તબિયતને લીધે તે શક્ય ન બન્યું. છતાં જ્યારે જ્યારે પણ મળવા જતો ત્યારે હું ઉઘરાણી જરૂર કરતો. હંમેશાં તેમણે એમ કહ્યું કે, આપણે જરૂર કરીશું. વધુ વખત જવાને લીધે જ્યારે મારા આગ્રહમાં સંકોચ ભળવા લાગેલો ત્યારે એક વાર તેમણે મને કહેલું, '' 'મહાભારત' વિશે પૂછતાં મારી પાછળ પડી જતાં અચકાઈશ નહીં. તું તારું કામ નહીં પણ મારી પાસે મારું જ કામ કરાવી રહ્યો છું.''

વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી હોવાને લીધે સાહિત્યનું અને ઉમાશંકરભાઈનું સીધું

શિક્ષણ તો હું પામ્યો નથી. પણ અમારી આ લાગણી તેમની પાસે રજૂ કરતાં એક વાર તેમણે એક સાંજે તેમના અંદરના રૂમમાં મારા અને યોગેશ માટે અંગ્રેજી કવિતાનો રીતસરનો ક્લાસ લીધેલો. લગભગ દોઢ-બે કલાક સુધી. તેઓ વરસો પછી એમ○ એ○ નો પિરિયડ લેતા હોય તેમ ટૉમસ ગ્રેની 'એલિજી રીટન ઇન અ કન્ટ્રી-ચર્ચયાર્ડ' અને ટૉમસ હાર્ડીની 'કવિની ઇચ્છા' કવિતાઓની લીટીએ લીટી વાંચતા જાય, 'between the lines' જે હોય તે પણ સમજાવતા જાય. છેક છત સુધી ચડી ગયેલી ચોપડીઓવાળા ઘોડા, ટેબલ પર જવાબ આપવાની રાહ જોતા કાગળો, ટેબલની એક તરફ ઉમાશંકરભાઈ, બીજી તરફ ખુરશી પર હું અને યોગેશ. ઉપરથી પડતો બલ્બનો પ્રકાશ અને વિદ્યુત-લતાશી એક પછી એક ઉજાળતી પંક્તિઓ, બધું ક્લિક થઈ ગયું છે. તે દિવસે તો અમારા માટે ચા બનાવવા ગયા (તેમના હાથની ચા અને ચીવટપૂર્વક છાલ ઉતારેલું સફરજન ખાવાવાળા અમે પણ ભાગ્યશાળી હતા.) ત્યારે તેમના બુકકેસનો કાચ સરકાવી ચોપડીઓ જોયેલી. એક પુસ્તક હજી યાદ છે 'Divine Comedy'. તેમણે ચાલીસ-પચાસ વરસ પહેલાં તે પુસ્તક બે વાર વાંચ્યું હતું અને તેમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને વિશેષ કરીને 'ઉપનિષદ' અને 'ગીતા'ના પેરેલલ ક્યાં છે તે પંક્તિઓ અંડરલાઈન કરેલી ને ટાંચણ કરેલું.

તેમની સાથે થોડી વાર બેસો તોપણ બેચાર વાત, વિચાર કે રજૂઆત એવી થાય કે તમને કાયમ માટે યાદ રહી જાય. 'મહાભારત'ના ગમતા પાત્ર વિશે પૂછ્યું, તો તેમણે કૃષ્ણ, કર્ણ, અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, વિદુર કે દ્રૌપદી નહીં પણ દુર્યોધનનું નામ આપેલું ! તેમના હૃદયના કોઈ ખૂણામાં આપણો આ ખલનાયક વસી ગયેલો.

નેધરલેન્ડ્ઝથી મારો મિત્ર યાપ સ્લુરિંક અમદાવાદ આવેલો, તો તેને લઈ ઉમાશંકરભાઈને ઘરે ગયેલો. આમસ્ટરડામ, હેગ, રોટરડામની વાતો કરી તેને વાતો કરતો રાખેલો. નીકળતી વખતે બહાર ઓશરીમાં અમને વળાવવા આવ્યા ત્યાં વળી વાર્તાએ વળગ્યા. વાતવાતમાં ક્યાંથી 'કાન્ત'ની 'આજ મહારાજ જલ પર ઉદય જોઈને ચંદ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે' – તે પંક્તિઓ બોલ્યા ને ગુજરાતી ભાષાનો એક અક્ષર પણ ન સમજનારા મારા ડચ મિત્રે કાવ્યના લય પરથી તેને પામી જઈને મને પૂછ્યું : "Are these lines related to sea ?" એ કવિતામાં યાપને સમુદ્રમાં મોજાંનો લય પકડાયો !

યજ્ઞેશ દવે

*

સર્જનકર્મની સખી

મહાકવિ ભવભૂતિ વિરચિત 'ઉત્તરરામચરિતમ્'નો અનુવાદ 1950માં શ્રી ઉમાશંકર ગુજરાતને આપે છે. અનુવાદ માટેનો એમનો ખંત નોંધપાત્ર છે. 'ઉત્તરરામચરિત' અનુવાદ પ્રગટ થયા પછી પણ અનુવાદને મઠારવાની તક એમણે જતી કરી નથી. અનુવાદને તો મઠાર્યા કરવો જ પડે, સાચા અનુવાદકને ધરવ જ

ન થાય એવું આ કામ છે. કાકાસાહેબે 'સદ્બોધશતકમ્'માં ભર્તૃહરિની કૃતિઓના અનુવાદ નિમિત્તે શ્રી મહાદેવભાઈનો મત ટાંકતાં કહ્યું છે : "ગાય જેમ પોતાના વાછરડાને ચાટી ચાટીને રૂપાળું કરે છે, તેમ ભાષાંતર પણ રૂપાળું કરવાનું હોય છે." કાકાસાહેબ સમજાવે છે કે "શુદ્ધ અનુવાદ કર્યા પછી અનુવાદકે મૂર્તિકારની પેઠે એને મઠારવો જોઈએ."

શ્રી ઉમાશંકરે, એમના કહેવા પ્રમાણે, 'આત્મશિક્ષણ અર્થે કાલિદાસ-ભવભૂતિને ચરણે બેસવાની' ઇચ્છા કરી છે. એમના અનુવાદ-કર્મનું એમણે કરેલું વર્ણન રસ પડે તેવું છે :

> " 'ઉત્તરરામચરિત'નો અનુવાદ, બલકે અનુવાદનું ડોળિયું, તૈયાર કરવામાં પંદર દિવસથી વધારે સમય ન લાગ્યો. પણ પછીથી મેં જોયું કે એ પંદર દિવસમાં મેં મારે માટે પૂરતી મુશ્કેલી ઊભી કરી છે. તે પછીનાં ત્રણ વરસમાં મેં એ અનુવાદ સુધાર્યો-મઠાર્યો, ફરી લખ્યો, ફરી મઠાર્યો, વળી રંદો ફેરવ્યો, – કાંઈ નહીં તો સાત કરતાં વધારે વખત એ અનુવાદમાં વળી વળીને હું ગૂંથાયો. અને તેમ છતાં મુદ્રણકાર્ય ચાલતું હતું ત્યારે પણ ક્યાંક કોઈક છટકી ગયેલી ભૂલ પકડાઈ જતાં આવા કાર્ય માટેના મારા અધિકારની શંકાનું તીવ્ર ભાન મને વારંવાર થયું છે. મહાકવિ પાસેથી શીખવાની મારી ઇચ્છા ખરે જ મેં કલ્પ્યું હશે તે કરતાં પણ વધુ ગંભીર અર્થમાં ફળીભૂત થઈ છે એમ કહી શકું."

શ્રી ઉમાશંકરને મન અનુવાદ-પ્રવૃત્તિ એમના સર્જનકર્મની સખી જેવી છે – બીજું જાણે કે એમનું હૃદય.

મોહનભાઈ શં○ પટેલ

*

આંખો છલકાણી

બામણાની આજુબાજુ પ્રવાસે નીકળેલા પુષ્કર ચંદરવાકર લુસાડિયામાં આવેલી ઉમાશંકરની જમીન ઉપર જઈ ચડ્યા. એનો રખેવાળ નાથુજી ભીલ કહે : "ભણેલા છો ?" પછી કહે : "ભણેલો તો અમારો ઉમિયો જ –." પુષ્કરભાઈએ આ પ્રસંગ ઉમાશંકરને કહ્યો, અને ખર્ર્ર્ ઉમાશંકરની બેય આંખો છલકાણી.

નરોત્તમ પલાણ

*

શું કર્યું ?

"તમે જીવનમાં શું કર્યું ?" એમ કોઈ પૂછે તો શો જવાબ તમે આપો, એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમણે [ઉમાશંકર જોશીએ] જણાવેલું કે, "મનગમતાં અને જરૂરી કામો કરવામાં જાત ઘસી નાખી."

જયેન્દ્ર ત્રિવેદી

['યુગદ્રષ્ટા ઉમાશંકર' પુસ્તક : 2004]

સ્વતંત્ર=સંયમી=સ્વતંત્ર

સ્વતંત્રતાનો અર્થ એવો હોય કે જેને જેમ ફાવે તેમ તે કરે, તો બીજા કોઈ પણ મુલકના કરતાં આપણા દેશમાં એવી સ્વતંત્રતા કેટલીયે વધારે જોવા મળશે !

આપણી મરજી ફાવે ત્યાં ગંદકી કરીને આપણે જગ્યા બગાડી શકીએ છીએ. આપણાં બાળકોને અભણ રાખવાની સ્વતંત્રતા પણ આપણને ક્યાં નથી ?

સાચું પૂછો તો, આત્મસંયમ વિના સાચી સ્વતંત્રતા મળતી જ નથી. સ્વતંત્રતા આત્મસંયમથી પોશાય છે ને વધે છે.

ગાંધીજી સૌથી વધારે સ્વતંત્ર અને સૌથી વધારે આત્મસંયમી પુરુષ છે. તેમણે આપણને અન્યાયની સામે બંડ કરતાં શીખવ્યું, અને આત્મસંયમ રાખવાનું પણ શીખવ્યું. પણ એમનો પહેલો પાઠ સહેલો હોવાથી તે આપણે ઝટ શીખી ગયા; બીજો પાઠ શીખવાની આપણે પરવા નથી રાખી.

જીવતરામ કૃપાલાની

['હરિજનબંધુ' અઠવાડિક : 1947]

❀

કૂવામાં ડૂબી જવાનું નથી

મારી અહિંસા એ મારી જ છે. જીવદયાનો સાધારણપણે જે અર્થ કરવામાં આવે છે, તે મને માન્ય નથી. જે જીવજંતુ માણસને ખાઈ જાય અથવા નુકસાન પહોંચાડે, તેને બચાવવાની દયાવૃત્તિ મારામાં નથી. તેની વૃદ્ધિમાં ભાગ લેવો એને હું પાપ સમજું છું. તેથી કીડી, કૂતરાં કે વાંદરાંને હું ખવડાવું નહીં.

મારે ખેતી કરવી હશે, જંગલમાં વસવું હશે, તો મારે ખેતી અંગે અનિવાર્ય હિંસા કર્યે જ છૂટકો છે. વાંદરાં, પક્ષીઓ, જીવડાં જે મારો પાક ખાઈ જતાં હશે, તેને માર્યે જ છૂટકો છે.

શાસ્ત્રરૂપી કૂવામાં માણસે ડૂબી જવાનું નથી. શાસ્ત્રરૂપી સમુદ્રમાંથી મરજીવા થઈ મોતી કાઢવાનાં છે.

મો૦ ક૦ ગાંધી

(1946)

❀

વરઘોડામાં ઘોઘરા અવાજે વાગતા મોટા વાજા સેક્સોફોનને વગાડવામાં શ્વાસનો સૌથી મોટો વ્યય થાય છે; એથી બીજે નંબરે થાય છે કિશોર સંતાનોને સલાહ દેવામાં.

એબ માર્ટીન

વિશાળ સમાજને ભોગે

શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ, મજૂરો ને કારખાનેદારો, વેપારીઓ ને સરકારી નોકરિયાતો વગેરે પોતાના સંગઠનના બળે, સામાન્ય નાગરિકોને ભોગે, સમાજ પાસેથી જેટલું વધારે પડાવી શકાય તેટલું પડાવે છે. આવા બધા સંગઠિત વર્ગોને મોંઘવારીની અસરથી બને તેટલા મુક્ત રાખવાનાં પગલાં સરકારો ભરે છે, પણ બાકીના વિશાળ સમાજને તો મોંઘવારી વેઠવી પડે છે; એટલું જ નહીં, સંગઠિત વર્ગ જે પડાવી જાય છે તેથી વધતું ભારણ પણ બાકીના સમાજને વેંઢારવું પડે છે. ભારે કફોડી હાલતમાં કામ કરતા ખેત-મજૂરોને બાર મહિને જેટલું કામ સાંપડે તેમાંથી રૂ. 108 મળે છે. જ્યારે કારખાનાનો મજૂર ઠરાવેલા કલાક કામ કરે છે છતાં તેને દર મહિને રૂ. 400 મળે છે – આમ છતાં દર વર્ષે પગાર-વધારાની એમની માગણી ઊભી જ રહે છે. અધ્યાપકો, ડૉક્ટરો, સરકારી કર્મચારીઓ વગેરેની સરેરાશ આવક મહિને રૂ. 1000 ઉપર હશે, છતાં પગારભથ્થાં ને બીજા લાભો માટે આંદોલનો થાય છે અને સમાજ-જીવનને રૂંધવામાં આવે છે.

બાબુભાઈ જ૦ પટેલ

(અહીં આપેલા આંકડા 1977ના છે.)

['ભૂમિપુત્ર' પખવાડિક]

❀

બૂઢાપામાં આપણને બાળકો ઘણી શાતા આપે છે – અને વહેલાં વહેલાં બુઢ્ઢાં થવામાં પણ બાળકો જ આપણને મદદ કરે છે.

લાયનલ કોફમેન

❀

ઘરમાં શિશુનું આગમન થાય ત્યારથી તે વીસ વરસ સુધી તે એટલો બધો ઘોંઘાટ મચાવે છે કે સહન પણ ન થઈ શકે. પછી પાંખો આવે ને એ ઊડી જાય ત્યારે ઘર એટલું તો શાંત બની જાય છે કે આપણને લાગે કે ક્યાંક ગાંડા થઈ જશું !

જે૦ એ૦ હોમ્સ

❀

'શીલધર્મી રાજપુરુષ : શ્રી બાબુભાઈ જ૦ પટેલ સ્મૃતિગ્રંથ' પુસ્તકમાંથી કેટલાંક ટૂંકાં લખાણો આ પુસ્તકમાં જુદાં જુદાં પાનાં પર મૂકેલાં છે. સ્મૃતિગ્રંથમાં 432 પાનાંનાં લખાણો ઉપરાંત છબીઓનાં 48 પાનાં છે. કિંમત રૂ૦ 100. પ્રકાશક : બાબુભાઈ જ૦ પટેલ સ્મારક ટ્રસ્ટ, નડિયાદ.

❀

મોતીની ઢગલીઓ

સોરઠની રમ્યભૂમિમાં કાઠી સંસ્થાનો વેરાયેલાં પડ્યાં છે. મોતીના દાણાની નાની-નાની ઢગલીઓ કરી હોય એવી જુક્તિથી કાઠી ગામડાંઓનાં જૂથ વહેંચાઈ રહેલાં છે. ભાગદારો અક્કેક પ્રિય ગામડાને નાની-નાની રાજધાની બનાવીને બેસી ગયા છે. આ નરેશોને હરકોઈ મળી શકે, માગણી કરતાં અચકાય નહિ અને ઠપકો દેતાં ન હેબતાય. પ્રજાની વચ્ચોવચ રહેવાનું, પ્રજાની શરમ પહોંચી શકે.

હડાળામાં મહેલાતો નથી, માટીનાં મકાનો છે. રેતાળ ચોગાનની અંદર આખી રાત ભજનોની ધૂન જામે. કોઈ-કોઈવાર વડિયેથી ‘કાકાબાપુ’ પધારતા. બંને બાપુઓ ગામના પટેલિયાની સાથે દાંડિયારાસ રમે.

નવા યુગનાં ઊજળાં કિરણો એકાદ-બે ઠેકાણે પ્રવેશ્યાં છે. ભાયાવદરના તરુણ રાજકુમાર હમણાં પરણ્યા. સુજ્ઞ ભાયાબાપુને આંગણે આડે દિવસે દારૂનો છાંટોય હોય ? પરંતુ એમણે વિવાહને પણ વિશુદ્ધ રાખ્યો ! અનેક સ્વજનો આવતાં અટકી ગયેલાં, હજુયે કંઈક સગાં મેણાં દેતાં હશે. પણ ભાયાબાપુને ઘેર ભ્રષ્ટાચાર ન સંભવે – ન દારૂ કે ન નાચનારીઓ.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[‘સૌરાષ્ટ્ર’ સાપ્તાહિક : 1922]

મોતીની ઢગલી : ભાગ 1-2

સંપાદક : મહેન્દ્ર મેઘાણી

મોતી જેવાં 50થી વધુ લખાણોની રૂપકડી ખીસાપોથીઓ.
‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’ના પહેલા ભાગમાંથી વીણેલાં લખાણોની
આ બે પુસ્તિકાની કુલ 50,000 નકલ છપાઈ છે, અને એક લાખ નકલોનો
તેનો ફેલાવો કરવાની લોકમિલાપની ઉમેદ છે.

રૂ. 3

100 નકલ રૂ. 2 લેખે (રજિસ્ટર ટપાલખર્ચ સાથે)
1,000 નકલ રૂ. 1 લેખે (પાર્સલખર્ચ સાથે)
આટલી નજીવી કિંમતમાં મોતી જેવાં મૂલ્યવાન લખાણો
ભાગ્યે જ કોઈ ગુજરાતી પ્રકાશનમાં જોવા મળશે.

લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ

પો૦ બો૦ 23, સરદારનગર, ભાવનગર 364001
ફોન : (0278) 256 6402 · e-mail : lokmilaptrust2000@yahoo.com

અદાણી, રતુભાઈ 61 વજુભાઈનાં આંસુ
અમીન, જયાબહેન 274 ભલામણ
અમીન, રામભાઈ 456 ‘કૂતરાની જલેબી પેટે’
આનંદ, સ્વામી 8 કદી ઘરડું ન થનારું; 459 રજૂઆતનો કીમિયો
આબુવાલા, શેખાદમ 594 –
ઉપાધ્યાય, રામનારાયણ 458 રામાયણ કી ભીખ
‘ઉશનસ્’ 447 બીજું કોઈ કામ બાકી નથી’; 594 –
ઓશો 482 સુનો ભઈ સાધો !
‘કલાપી’ 365 ‘કાન્ત’ પર પત્રો; 409 મારી કવિતા; 458 –
કલાર્થી, મુકુલ 520 “ટાઇપિસ્ટ ?”; 595 (અનુ૦) “વરદાન પાછું લઈ લો !”
કવિ, દલપતરામ 105 –; 471 –
કવિ, ન્હાનાલાલ 46 એ જ સાચાં મૂલ ! 50 –; 106 પુણ્યપ્રદેશ; 156 –; 336 –; 496 –;
કવિ, પ્રીતમલાલ 337 ભાવવાહી ગીતોના સર્જક
કાગ, દુલા 587 –
કાપડિયા, પરમાનંદ કું૦ 516 વિરલ ગુણાઢ્યતા
કાપડિયા, મધુસૂદન 284 સર્વાંગસંપૂર્ણ ગ્રંથ
કામથ, માધવ વી૦ 368 ઊંચે, હજી ઊંચે...
કામદાર, વિજયશંકર ત્રિ૦ 468 જગતસાહિત્યનો ગ્રંથમણિ
કાલેલકર, કાકા 120 એક જ દે ચિનગારી; 469 ધર્મ-માર્ગનું ભાથું
કિર્લોસ્કર, શાન્તનુ લ૦ 241 “પણ જોજો હો...!”
કુલકર્ણી, હેરંબ 518 પગારવધારાનો અસ્વીકાર !
કૃપાલાની, જીવતરામ 622 સ્વતંત્ર=સંયમી=સ્વતંત્ર
કોઠારી, ચતુર 534 પુરુષની કઠોરતાનો ઉપાય
કોઠારી, દિલીપ 231 આંજતાં ન હોવા છતાં વહાલાં
કોલરીજ, સેમ્યુઅલ 364 –
ખમાર, પ્રભાકર 159 સોદાબાજી નહીં... નહીં... ને નહીં જ
ખંડેરિયા, મનોજ 528 –
ખુશવંતસિંહ 591 નેવુંમે
ગાંધી, મો૦ ક૦ 108 હરહંમેશના ભેરુ; 113 કયું વિશેષણ વાપરવું...?; 419 –; 547 –; 622 કૂવામાં ડૂબી જવાનું નથી
ગોળીબાર, ભોલાભાઈ 521 એ શીંગ-ચણાના દાણા !
ગોહિલ, શક્તિસિંહ 255 બત્તી-પંખા
ઘાટે, વિઠ્ઠલરાવ 309 બે વ્યક્તિચિત્રો
‘ઘાયલ’ અમૃત 40 –; 83 –; 146 –; 206 –; 245 રાત તો જુઓ !; 252 ચોટ ગોઝારી; 256 ગમે છે; 258 આવ્યો છું; 288 –; 320 –; 517 –; 544 –; 555 –; 555 –
ચટ્ટોપાધ્યાય, શરદચંદ્ર 231 છેતરાઈએ ભલે !
ચટ્ટોપાધ્યાય, હરીન્દ્રનાથ 222 પૂર્વે હતો હું...
ચૌધરી, રઘુવીર 263 ઉમાશંકર જોશી; 293 પંડિત સુખલાલજી; 296 નગીનભાઈ; 504 બે મોરચે
જાડેજા, અરુણા 379 (અનુ૦) “ગાંધી-ટોપી છે ને, એટલે !”; 384 (અનુ૦) સુખનો

કાળ બાળપણનો; 412 (અનુ૰) 'જાને ક્યૂં આજ તેરે નામ પે રોના આયા...'
જાની, ઇન્દુકુમાર 464 સંભારણું
જાની, રમેશ 559 –
જોશી, ઉમાશંકર 5 માનવતાની મંગલકથા; 61 અખૂટ જીવનરસ; 104 –; 181 –; 215 – તોય ઊભું કામ ને કામ !; 223 બંગબંધુ મુજીબ; 259 પ્લેટોના ગ્રંથનો સાર આપનાર; 266 ગુજરાત મોરી મોરી રે; 267 કવિતા અને કવિ; 275 પંચમી આવી વસંતની; 533 –; 550 'હોઠે સ્મિત... હૈયે કરુણા'
જોશી, પ્રબોધ 465 સ્મૃતિ
જોષી, જગદીશ 36 –
જોષી, દિનકર 314 ટાવરનું ઘડિયાળ બગડી જાય ત્યારે –; 554 ઝીણા અને ધર્મ
જોષી, યોગેશ 340 વીજળીના ચમકારે...
જોષી, સુરેશ હ૰ 214 આદિમ સંસ્કૃતિના પ્રદેશમાં; 215 પ્રતિભાશાળીનું ગૌરવ; 216 કીર્તિ સામે ઝુંબેશ !; 316 એનું કારણ શું ?; 317 પારદર્શક નિખાલસતા; 318 જીવન પણ ઉત્તમ કળા; 318 નામ બદલાયાં છે; 319 લોકડિયાંને ચરણે; 320 વિદ્યા વિનાનો વિદ્યાર્થી; 322 ભ્રાંતિ
ઝવેરી, કૃષ્ણલાલ મો૰ 213 –
ઝવેરી, મનસુખલાલ 104 –; 212 દાંપત્યચિત્રોની તેજસ્વિતા
ટાકસાળે, મુકુંદ 323 પુસ્તકોની હૂંફ
ટેલર, બકુલ 325 વિપાશા જેનું નામ !
ઠક્કર 'શાહબાઝ', અનંતરાય 275 –
ઠાકર, શરદ 326 'બાંઝ ઔરત'
ઠાકુર, રવીન્દ્રનાથ 107 ભય અમારે કોનો ?
ઠાકોર, બલવન્તરાય ક૰ 220 તે જ સાચો કવિ; 370 સન્માનાર્હ કોણ ?; 427 –
ડગલી, શાંતિલાલ 211 સત્તાવન સેન્ટ
ડગ્લસ, આલ્ફ્રેડ 457 –
તળપદા, મનહર 550 –
ત્યાગી, મહાવીર 553 કેવો અમારો એ નેતા હતો !
ત્રિપાઠી, બકુલ 371 ઑફિસમાંથી રજા કેમ લેવી ?
ત્રિવેદી, કિરણ 467 પ્રજાનીય સંડોવણી
ત્રિવેદી, જયેન્દ્ર 616 આવા હતા ઉમાશંકર
ત્રિવેદી, બી૰ ટી૰ 329 જીભ પર રમે
ત્રિવેદી 'સરોદ', મનુભાઈ 553 –; 586 –; 588
ત્રિવેદી, રમેશ મં૰ 254 ચરોતરનું સંસ્કારધન
ત્રિવેદી, શ્રદ્ધા 363 સુન્દરમ્‌ની રમણીય બાલકાવ્યસૃષ્ટિ
દત્તાણી, ચંદ્રકાન્ત 555 –
દરજી, પ્રવીણ 252 પેટલીકરનો શબ્દ
દલાલ, જતીનભાઈ 281 ચા-નાસ્તો
દલાલ, વિનોદ 329 અસ્વીકાર
દલાલ, સુરેશ 21 –; 35 –; 79 –; 108 –; 151 'મારી, તમારી, આપણી વાત'; 205 ચિરકાળના મિત્રો; 205 છે તેની ઇજ્જત કરીએ; 206 ફૂલપગલીઓ; 207 મુંબઈનો માળો; 208 કાલે; 210 ઝાડ મને લાગે નહીં પરાયાં...; 214 –; 245 મૌનને પીધેલો કવિ; 345 કવિતા લખવી છે ?; 516 –; 558
દવે, જનક 505 પ્રસન્ન પ્રતિભા
દવે, જયંતીલાલ સો૰ 87 –
દવે, જુગતરામ 181 ચકલી; 204 ચકીબહેન; 512 બાપુ અમર રહો !; 513 ધૂન
દવે, દિગંત 157 "ત્યારે મને ઉઠાડી મૂકજો !"
દવે, નર્મદાશંકર (નર્મદ) 51 –

દવે, નાથાલાલ 119 કામ કરે ઈ જીતે; 160 કારવાં; 179 વાવણી; 203 તરણેતર; 588 –
દવે, પ્રણવ 124 દલિતવાસમાં કથા કરતા બ્રાહ્મણ
દવે, બાલકૃષ્ણ 58 શુભમાં સદાય શ્રદ્ધા
દવે, બાલમુકુન્દ 21 યાદ આવે છે; 107 –
દવે, મકરન્દ 202 " – એમ કહી શકશે ખરી ?"; 244 મૃતમિત્રો; 244 સંકોચ; 534 –; 570 વહુનું વાસીદું; 575 અસહાય
દવે, મહેશ 475 (અનુ૰) ખ્યાતિ
દવે, યજ્ઞેશ 246 અશરીરીનાં અનેક રૂપ; 616 આવા હતા ઉમાશંકર
દવે, રક્ષા 515 ખરો કમાલી !
દવે, વિનોદ 332 પ્લૉટ... પેન્શન
દવે, હરીન્દ્ર 3 નૈં નૈં નૈં; 40 અવધૂત માટે ઉપમાઓ; 92 જ્યાં –; 198 – ને તમે યાદ આવ્યાં; 199 એ ગુણ ગાવા ગમે છે; 200 અંધકાર; 201 માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં; 202 –; 202 –; 204 –; 298 –; 471 –; 486 –; 555 "બાપજી, જરા થોભજો !"; 560 –
દહીંવાલા, 'ગની' 127 –; 173 તમન્ના; 486 –; 549 –; 612 –
દાવલપુરા, બાબુ 253 સમભાવ સાહિત્ય પૂરતો જ નહીં
દિવેટીઆ, નરસિંહરાવ 541 –
દેશપાંડે, કુસુમ 585 માથા પર નહીં
દેશપાંડે, પાંડુરંગ ગો૰ 198 સંકલ્પ અંશતઃ પૂરો
દેશપાંડે, પુ૰ લ૰ 379 "ગાંધી-ટોપી છે ને, એટલે !"; 384 સુખનો કાળ બાળપણનો; 412 'જાને ક્યૂં આજ તેરે નામ પે રોના આયા...'
દેશાઈ, શંભુપ્રસાદ હ૰ 191 સગા બાપનો દીકરો
દેસાઈ, કેશુભાઈ 250 ખૂણામાં પડેલો જાગતો જીવ
દેસાઈ 'સ્નેહરશ્મિ', ઝીણાભાઈ 93 –; 200 –; 201 ચિરઆસ્વાદ્ય વિરહગીત; 227 –; 229 –; 584 –; 616 આવા હતા ઉમાશંકર
દેસાઈ, ધીરુભાઈ મ૰ 381 અનેક ગુણોનો વિકાસ
દેસાઈ, નારાયણ 157 સૂતેલા ગુજરાતને બેઠું કરનાર; 240 ખુલ્લું ઘર; 286 અનુપમ સખા ઍન્ડ્રૂઝ; 289 આત્મતનયા મીરાં
દેસાઈ, મહાદેવ 557 પારેવું પ્યારું હોય તો –
દેસાઈ, મહેન્દ્ર ગો૰ 464 છઠ્ઠા દીકરા
દેસાઈ, રમણલાલ વ૰ 190 મને કસોટીએ ચઢાવવો
દેસાઈ, વનમાળા 559 સાડલા ધોવાની મોજ !
દેસાઈ, સુમંત 472 'ડૉ૰ ખોડીદાસ'
દોષી, જે૰ ડી૰ 332 યાદદાસ્ત
ધર્માધિકારી, દાદા 523 યુવતીઓ પડકાર ફેંકે
ધામી, રમણીકભાઈ 62 –
નાયક, પન્ના 146 –
નીલકંઠ, વિનોદિની 182 'બંધ'નો સામનો કરીએ; 183 પરાકાષ્ઠા; 184 પરીની શોધ; 185 દીકરો; 520 ટટ્ટાર ચાલવાની કેળવણી
નેહરુ, જવાહરલાલ 178 ભાષા કા હાલ
પટવા, ચિનુભાઈ 390 સંતોષી તે સુખી
પટેલ, ઈશ્વરભાઈ 197 દુકાળ ટાળવાની દિશામાં; 381 કેડસમા પાણીમાં
પટેલ, કૃષ્ણપ્રસાદ 378 "તે કરતાં બસ શું ખોટી ?"

પટેલ, ગિરાબહેન સ૰ 463 પોતાનો નિયમ : પોતે જ દંડાયા !
પટેલ, ગોપાલદાસ જી૰ 196 સંસ્કૃતિના તાણાવાણા
પટેલ, ગોરધનભાઈ શં૰ 355 ચાલતી પકડે !
પટેલ, જાનકી 537 રાંધવામાં કેટલી કાળજી લો છો ?
પટેલ, દેવેન્દ્ર 260 "હજી પડ્યો છે..."
પટેલ, ધીરુબહેન 244 –
પટેલ, બાબુભાઈ જ૰ 623 વિશાળ સમાજને ભોગે
પટેલ, ભોળાભાઈ 163 સાહિત્યગુરુ મોહનલાલ; 168 ઘર; 217 એક બીજી ગંગોત્રી; 525 નારીનો મહિમા; 616 આવા હતા ઉમાશંકર
પટેલ, મણિભાઈ 466 થેલીમાંથી ડબ્બો કાઢીને...
પટેલ, મણિલાલ હ૰ 167 કવિતા વિશે...; 511 આધુનિકતાનો એરુ આભડી ગયો છે
પટેલ, મધુકર લ૰ 485 "ડૉક્ટરેટ કોને મળી છે !"; 496 પરિપત્રિત ઠરાવ
પટેલ, મોહનભાઈ 505 બેભાન અવસ્થામાં પણ...
પટેલ, મોહનભાઈ શં૰ 616 આવા હતા ઉમાશંકર
પટેલ 'અનામી', રણજિત 543 બ૰ ક૰ ઠા૰
પટેલ, વલ્લભભાઈ 161 બરફમાં રહેલો જ્વાળામુખી
પટેલ, વિપુલ 330 નેનપુરના ગાંધી
પટેલ, શાંતિલાલ 378 –
પટેલ, હરગોવિંદ 513 ધનવાન કોણ !
પટેલ, હરિપ્રસાદ ન૰ 156 ગામ ગોકુળિયું કેમ બને ?
પરીખ, કમલા 536 સૌથી નાના ધારાસભ્ય
પરીખ, વિપિન 142 વિપર્યય; 149 કોઈની પણ મા; 151 એવા માણસો; 152 સ્વપ્નોથી સજાવેલી; 154 એક; 154 થાય છે; 155 ચાલો !; 158 ઈસુ તથા શ્રી મોહનદાસ ગાંધીને; 158 મા; 174 પ્રતીક્ષા સૂરજની; 175 સત્ય; 176 બેકારના ?????; 177 અપેક્ષા; 257 त्वमेव भर्ता; 283 યમને
પલાણ, નરોત્તમ 616 આવા હતા ઉમાશંકર
પંચાલ, શિરીષ 506 ઘસાઈ ગયેલાં મૂલ્યો
પંચોળી 'દર્શક', મનુભાઈ 62 –; 86 સાધુત્વની દિશામાં; 392 અંતરદેવતાને
પંડ્યા, અમુભાઈ 546 ત્યાગની પરંપરા
પંડ્યા, ઇન્દુ 327 સમજણ
પંડ્યા, જમિયત 36 –
પંડ્યા, દુષ્યન્ત 389 "એ પણ મારા જ દીકરા હતા !"; 447 કોને રોઉં ?
પંડ્યા, નવલરામ લ૰ 396 તાક્યું તીર મારનારો
પંડ્યા, રજનીકુમાર 548 "મારી ટપાલ શું કરે છે ?"
પાઠક, જયન્ત 23 –; 57 શબ્દ; 63 –; 69 ઠેલો; 147 પાછો વળું...; 148 હું ક્યાં છું ?; 153 –; 234 –; 324 –; 389 –; 398 શૈશવના એ દિવસો !
પાઠક, રામનારાયણ વિ૰ 16 ઉદધિને; 251 બાલકાવ્યો; 262 નીરવ પગલે ક્રાંતિ; 270 –; 459 –; 560 સાહિત્ય અને જીવન; 561 વ્યથાકારક મંથન; 562 કાવ્યનું ફલ; 563 અનન્ય સર્વસમર્પણ; 564 ગાંધીજીનું ગદ્ય; 566 કામથી કામ !; 566 ગાંધીજયન્તી; 567 ખરાબ કરવાની કળા; 568 પાપમુક્તિનો માર્ગ
પાઠક, હીરાબહેન 558 સાહિત્યગુરુ
પારાશર્ય, મુકુન્દરાય 313 –
પારેખ, નગીનદાસ 230 " – તે પુસ્તકમાં જ શોધજો !"; 402 અનુવાદની કળા
પારેખ, પ્રહ્લાદ 18 –; 36 –; 38 –; 77 ક્યાંથી ?; 145 અબોલડા; 145 પરબ; 146 બનાવટી ફૂલોને; 560 –
પારેખ, મધુસૂદન હી૰ 569 ઝવેરાતના પારખુ
પારેખ, રમેશ 29 –; 166 –; 315 –; 333 આ નીકળ્યા દેવદૂતો !; 519 –; 542 –; 547 –
પાલ, જાહ્નવી 571 74 થયાં, તો શું થયું...?
પાલનપુરી, 'શૂન્ય' 615 –; 144 કોણ માનશે ?; 298 –; 550 –; 587 –; 8 –; 80 –
પાલનપુરી, 'સૈફ' 527 –; 541 –; 610 –
પાસ્તરનાક, બોરિસ 475 ખ્યાતિ
પુરોહિત, રમેશ 281 (અનુ૰) વાતો...પ્રેમ...વૈભવ...
પુરોહિત, વેણીભાઈ 127 પી જવાનું હોય છે; 141 અલબેલો અંધાર હતો; 143 'મૃગયા'નો શંખનાદ; 213 –; 221 –; 546 –
પૂજાલાલ 156 –
પ્રજાપતિ, મણિભાઈ 141 જીવતરનું ભાથું
પ્રીતમ 587 –
પ્રેમાનંદ 139 કૃષ્ણ-સુદામાનો મેળાપ; 255 કુંભકર્ણની નિદ્રા
બધેકા, ગિજુભાઈ 136 ગિજુભાઈની વાર્તાઓ
બાલન, શ્રીધર 395 2006માં ફ્રેન્કફર્ટને મેળે
બાંઠિયા, વિવેક 133 સ્વાસ્થ્ય અંગે સ્વસ્થ ચિંતન
બિશ્વાસ, રસિક 574 ગુજરા હુઆ જમાના
બૂચ, હસિત 130 દિલની વાતો; 131 સ્વતંત્રતા; 196 –; 231 ફેર
બેટાઈ, સુંદરજી 65 –; 82 હું શું માગું ?; 132 ન હું ઝાઝું માગું
બોટાદકર, દામોદર 336 –; 516 –; 562 જનની
બૉન્ડ, રસ્કિન 576 ગુલદસ્તો
બોરીસાગર, રતિલાલ 338 બા; 507 શેરી સાથેનું સગપણ
બોસ્મન્સ, ફિલ 281 વાતો...પ્રેમ...વૈભવ...
બ્રહ્મભટ્ટ, અનિરુદ્ધ 404 આંખે કંકુના સૂરજ
બ્રોકર, ગુલાબદાસ 128 "ઊભા રહો, કૈંક સરસ વંચાવું !"
ભગત, નિરંજન 104 –; 435 સચિંત અને સક્રિય; 448 'પથેર પાંચાલી' : જોયા વિના કેમ જિવાય ?; 454 કાયદો નહિ, કવિતા
ભટ્ટ, કાન્તિ 125 ભંગારના ફેરિયામાંથી રેઝરનો રાજા !; 248 હતી ત્યાંની ત્યાં જ ?; 514 કોણ કેદી, કોણ મુક્ત ?
ભટ્ટ 'કાન્ત', મણિશંકર ર૰ 315 –
ભટ્ટ, મૂળશંકર પ્રા૰ 121 ઓળખો છો આમને ?
ભટ્ટ, રાજેશ 331 એક જિજ્ઞાસુ વિજ્ઞાની
ભામ્ભી, પ્રાગજીભાઈ 276 વળાંક પર
ભાયાણી, હરિવલ્લભ 405 સંસ્મરણો
ભાવસાર, કેશુભાઈ 119 ચૂંટણી-સુધારાની ઝુંબેશ
ભાવસાર, સોમાભાઈ 494 –
ભાવે, બાળકોબા 585 માની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા
ભાવે, વિનોબા 114 ક્રાંતિ અને શાંતિનો સંગમ; 116 ગાંધી પણ એવા ને એવા નહીં ચાલે; 117 નાની નાની વાતો; 118 પ્રાર્થનામાં વિવેક; 262 તુકારામની કોટિના; 586 વહી પ્રતિજ્ઞા; 594 પ્રજ્વલિત હૃદય
ભાવે, સંજય શ્રી૰ 323 (અનુ૰) પુસ્તકોની હૂંફ; 348 ધરતીમાંથી ઊગેલો સર્જક; 476 આનંદયાત્રી પુ૰ લ૰; 518 (અનુ૰) પગારવધારાનો અસ્વીકાર !
મણિયાર, પ્રિયકાન્ત 308 –; 516 –; 545 –
મનીઆર, રઈશ 451 યાદગાર શેરોના સર્જક
મન્સૂરી, 'આદિલ' 57 પાર ઊતરવાનું; 110 ગઝલ; 162 –; 315 –; 590 –

'મરીઝ' 48 –; 210 –; 275 –
મશરૂવાળા, કિશોરલાલ 249 લોકોને પામર બનાવનારા, 410 કૂવો અને હવાડો; 588 બુદ્ધનું સ્મરણ કરાવનાર
મહેતા, જયા 309 (અનુ૰) બે વ્યક્તિચિત્રો
મહેતા, દીપક 32 પ્રજ્ઞામૂર્તિનો વિચારવૈભવ; 67 કેટલાંક પુસ્તકો : 2004
મહેતા, નરસિંહ 105 ભોળી રે ભરવાડણ; 108 નાનું સરખું ગોકુળિયું; 342 –
મહેતા, નાનાલાલ 115 સાવધાન !
મહેતા 'સોપાન', મોહનલાલ 62 –
મહેતા, રમેશ 489 એક જ વાક્ય...
મહેતા, સુકુમાર 587 'લડવાડિયા'ની વેદના
માણેક, કરસનદાસ 52 –; 83 – એવું જ માગું મોત !; 322 –
માસ્તર 'મધુરમ', ધર્મેન્દ્ર 107 (અનુ૰) ભય અમારે કોનો ?; 403 અસ્મિતાના જ્યોતિર્ધર
મિસ્ત્રી, ડાહ્યાભાઈ ના૰ 177 'ઢોંગી કો ગુજરાત' ?
મીરાંબાઈ 362 –; 492 –
મુનશી, કનૈયાલાલ 589 એક પત્ર
મુનશી, સુધાબહેન 535 રાંધવાની કળા; 542 બારેય માસ લીલો મસાલો !
મેઈઝફીલ્ડ, જોન 463 –
મેકોલે, ટોમસ 527 –
મેઘાણી, ઝવેરચંદ 13 છેલ્લો કટોરો; 21 તરુણોનું મનોરાજ્ય; 23 હું દરિયાની માછલી; 29 ખલાસીના બાળનું હાલરડું; 33 આગે કદમ; 45 વસંતની વનદેવી; 49 (અનુ૰) કોદાળીવાળો; 52 સાગર રાણો; 63 કસુંબીનો રંગ; 63 કજિયાળો; 65 –; 69 નાના થૈને રે; 77 –; 81 દાદાજીના દેશમાં; 88 કાંઠે રમનારાં; 97 સૂના સમદરની પાળે; 99 સાહિત્ય ને ચિત્રપટના સંગમ પરથી; 102 (અનુ૰) સોના-નાવડી; 103 'સોના-નાવડી'માં ગુંજતો ધ્વનિ; 106 વાચનરસ કેળવવો છે ?; 123 ચૉરાનો પોકાર; 124 –; 128 નાગડાના વિચારોની ઘટમાળ; 129 પહેલું ટીખળ; 131 વાહવાહ; 142 દરિયો; 162 માતા, તારો બેટડો આવે !; 167 –; 173 લીલો રંગ; 183 નવ કહેજો !; 195 (અનુ૰) મા-ઘેલો બાળ; 213 ગુજરાતી સાહિત્ય-સમૃદ્ધિ; 221 ઊર્મિના ઉમળકા; 222 (અનુ૰) પૂર્વે હતો હું...; 222 વિરાટ સોબતીને ઓળખ્યા વિના રહ્યો; 224 નીંદર જોડે સંવાદ; 227 (અનુ૰) જાગેલું ઝરણું; 229 (અનુ૰) સ્વર્ગેથી વિદાય; 234 ઝંડાવંદન; 240 –; 301 –; 308 –; 322 –; 336 –; 344 –; 513 –; 624 મોતીની ઢગલીઓ;
મેઘાણી, મહેન્દ્ર 420 બંધ પેટીઓ : અટપટી ચાવીઓ; 530 "કૂદી પડશું !"; 532 જાગૃત કરો !; 534 આપને શું લાગે છે ?; 591 (અનુ૰) નેવુંમે
મેઘાણી, મંજરી 591 (અનુ૰) નેવુંમે
મોઢા, દેવજી રા૰ 39 તે દેશ છે મારો; 87 –
મોદી, અમૃત 547 "વડો પ્રધાન છું છતાંય..."
મોદી, ચિનુ 426 –; 533 –; 573 –
યશશ્ચંદ્ર, સિતાંશુ 71 વખાર
રમેશ, જયરામ 253 એકલા આર્થિક વિકાસથી...; 496 –
રંગનાથાનંદ, સ્વામી 299 આ પ્રજાને થયું છે શું ?
રાજગોપાલાચાર્ય, ચક્રવર્તી 595 "વરદાન પાછું લઈ લો !"
રાઠોડ, શાહબુદ્દીન 95 આરસમાં કંડારાયેલ શિલ્પ
રાબિયા 395 –

રામાનુજ, માધવ 538 –
રાવલ, ર૰ પ્રા૰ 576 (અનુ૰) ગુલદસ્તો
રાવળ, અનંતરાય મ૰ 88 આજનો વિશેષ ધર્મ; 93 એક જ વર્ષ વધુ જીવ્યા હોત !
રાવળ, કિશોર 302 દાદાની દાદાગીરી
રાવળ, પ્રજારામ 544 –
રાંદેરી, કાલિન્દી 368 (અનુ૰) ઊંચે, હજી ઊંચે...
લુહાર, કરસનદાસ 537 –; 573 –
[લોકસાહિત્ય] 10 ગવતરી; 39 મોતીનાં વાવેતર; 40 ગરવાને માથે; 53 આવ્યો મેહુલો રે !; 55 વલોણાવાર; 111 તેજમલ; 112 વનરા તે વનમોં નવસેં ગાવલડી; 527 –; 575 –
લ્યુકસ, ઈ૰ વી૰ 80 બાળપણ
વડોદરિયા, ભૂપત 53 લોકો ભૂલ કરે જ નહીં ?
વાણંદ, વ્રજેશ 48 પ્રાણીઓની ગાડી
વાલેસ, ફાધર 9 ઉપાય; 37 શબ્દથી મૃત્યુ : શબ્દથી પ્રેમ; 45 મેળાવડો; 47 વાગ્યજ્ઞ; 70 આંધળા; 70 "મારે માટે શું રહેશે ?"; 80 જોખમ
વાળા, વાજસૂર 427 કુશળ વાર્તાકારો
વિદ્યાનંદ 29 ઇતના તૂ કરના –
'વિવેકધન' 81 મહેમાન બનીએ ત્યારે...
વિવેકાનંદ, સ્વામી 15 પ્રકાશ ફેલાવો !; 300 તમે તો કેવા લોકો છો ?
'વિશ્વરથ' 16 ક્યાં ગયા ?
વીજળીવાળા, શરીફા 44 અરધી સદીની સુંદરતા–અસુંદરતા; 531 "અહીં તમારી સત્તાનો અંત આવે છે !"
વીરાણી 'બેફામ', બરકત 55 –; 229 –; 519 –
વેગડ, અમૃતલાલ 342 દાંડીકૂચ અને નંદબાબુની કલા; 343 અહિંસાને યુદ્ધના મેદાનમાં લઈ આવનાર; 597 શાંતિનિકેતનની સ્મરણયાત્રા
વૈદ્ય, ગાર્ગી 346 બુરખાની અંદર, પણ ઘરની તો બહાર
વૈદ્ય, બાપાલાલ ગ૰ 611 મને ગમે છે –
વૈદ્ય, સુશીલાબહેન પ્રા૰ 510 પતિનું સૌભાગ્ય
વ્યાસ, કિશોર 89 દીપશિખાઓથી ઓપતું પત્રકારત્વ; 93 જેવું લખાયું, તેવું છપાયું !
વ્યાસ, જગદીશ 588 –
વ્યાસ, ત્રિભુવન 14 સંધ્યા; 22 ઉષા; 51 શિયાળો; 55 મહાસાગર; 101 –; 147 –
વ્યાસ 'સ્વપ્નસ્થ', ભનુ ર૰ 83 "સર્જન આ – "
વ્યાસ, રજની 487 નવયુગનો પ્રહરી
વ્યાસ, રવિશંકર (મહારાજ) 254 સંકલ્પનું બળ; 256 ઢગલામાં નહીં, આમળામાં; 257 વાનપ્રસ્થી પથાભાઈ; 258 એક એક પગથિયું...; 259 "ધર્માદાનું શી રીતે ખવાય ?"; 260 "નહીં પરણું"; 260 "પારકી થાપણ"
વ્યાસ 'મિસ્કિન', રાજેશ 285 ગઝલ
'શયદા' 63 –; 584 –
શર્મા, ભગવતીકુમાર 7 –; 542 –
શામળ 46 સદ્‌વિદ્યા; 46 સપૂત કોણ ?
શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ 349 શિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રભાવ
શાહ, કાંતિ 60 સૌમ્ય મૂર્તિ
શાહ, કીર્તિદા 490 ગાગરમાં સાગર
શાહ, ગુણવંત 27 જટાયુ; 36 ઓરડામાં યુનિવર્સિટી !; 82 સહજ સાધુતા; 180 સંતોને બગાડવાનું બંધ કરો !; 245 જીવનની મોટી અમીરાત; 354 – આવી પજવણી; 526 અનોખી અમીરાત; 527 એ સન્નારીને મળ્યા

છો ?; 613 વીણી વીણીને વખાણો !
શાહ, જયંતીલાલ મો૰ 49 અટંકી યોદ્ધો
શાહ, દશરથલાલ 319 ત્રણ મીરાં
શાહ, દિનેશ 460 ભરત-મિલાપનું વર્ણન
શાહ, નવલભાઈ 30 ધર્મને જીવવાની વાત; 60 આજીવન સત્યાગ્રહી; 457 ધન્ય પોણો કલાક
શાહ, પ્રવીણકાંત મો૰ 522 પટાવાળાની પડખે
શાહ, રમણલાલ ચી૰ 335 ‘બાદરાયણ’–શતાબ્દી; 428 છેલ્લા અવશેષોમાંના એક; 493 ‘દાંડીયાત્રા’ના કવિ
શાહ, રમેશ ભા૰ 271 ચાલો વિચારીએ !; 539 વિવેકબુદ્ધિને જ ઇષ્ટદેવતા માનનાર; 612 કાયદો અને પરિવર્તન
શાહ, રસિક 356 સાહિત્ય અને દુર્બોધતા
શાહ, રાજેન્દ્ર 545 –; 594 –
શાહ, લલિત 529 ખુશાલીનું પડીકું
શાહ, વજુભાઈ 59 –; 64 પ્રાર્થના
શાહ, હેમંતકુમાર 357 રાજકારણનું કંપનીકરણ
શાહ, હેમંતભાઈ 383 થરપારકર... અને ચેરાપૂંજી !
શિવજી, હાજી મહમ્મદ અ૰ 610 ‘બોરોડ’થી બીવાનું નથી
શુક્લ, ભાનુભાઈ 63 –
શુક્લ, યશવંત 261 મરણને મૂઠીમાં લઈ ચાલનાર
શુક્લ, રાજેન્દ્ર 546 –
શેઠ, અજિત 54 સમર્થ સંગીતકારના પાયામાં
શોકતઅલી, મૌલાના 162 –
શૉ, જ્યૉર્જ બર્નાર્ડ 435 મૃત્યુ પામું તે પહેલાં –
શ્રીઅરવિંદ 11 બ્રહ્મજ્ઞાન
શ્રીધરાણી, કૃષ્ણલાલ 104 –
શ્રીમાતાજી 24 સુવ્યવસ્થા; 26 બોલતાં પહેલાં
સચ્ચિદાનંદ, સ્વામી 19 પ્રજાનું મસ્તિષ્ક
સરન, રોહિત 495 નમૂનારૂપ રાજ્ય હિમાચલ
સલ્લા, મનસુખ 359 સંજીવનીનાં મૂળ
સંઘવી, સુખલાલ 34 ઊભરાતી કરુણા; 84 શક્તિ અને કાર્યની સમતુલા; 109 નિર્ભયતા તેટલી જ મધુરતા; 225 અભ્યાસની અનંત ભૂખ; 228 શાસ્ત્રોદ્ધારક મુનિ; 232 નસેનસમાં વીરતાના સંસ્કારો; 235 તેજોમૂર્તિ ભગિની
સંતબાલ 57 ત્રણ ગુણો
સાધુ, શ્યામ 492 –; 615 –
સાહિલ, હનીફ 87 કહેશો તો એને ચાલશે
સુખઠણકર, વી૰ 528 એવું દૃશ્ય...
સુન્દરમ્ 4 શોધું; 24 (અનુ૰) સુવ્યવસ્થા; 31 હું રે બનું, બેન –; 31 હંકારી જા; 43 પગલાં; 56 એક સવારે; 66 એક અચંબો; 66 કહેજો જી રામ રામ; 78 રંગ રંગ વાદળિયાં; 79 હું તો પૂછું; 94 પ્હેલવ્હેલી; 135 –; 537 –
સુમન, લતિકા 497 એક નરરાક્ષસનો વધ
સુરેન્દ્ર 596 સાબરમતીથી હિમાલય
સૈયદ, આઈ૰ એન૰ 506 પોતે... જાતે...
સોક્રેટિસ 401 તો મારો જવાબ છે –
સોની, રમણ 362 લોકપ્રિયતા સાથે ઉત્તમતા
સોની, રમણલાલ 282 “હજી સ્વાધ્યાય પૂરો થયો નથી”; 614 સોનીનો કાંટો
સોલંકી, કમલેશ 459 કોણ ધક્કા મારતું હતું ?
‘હરિશ્ચંદ્ર’ 17 અંતર; 41 વર્કશોપ
હરીશ, રંજના 529 – એ પુરુષો હતા
હેમાણી, હસીત 510 અમારે પણ દિલ છે...
હ્યુગો, વિક્ટર 4 – ત્યાં સુધી

અરધી સદીની વાચનયાત્રા

ભાગ

3

અરધી સદીની વાચનયાત્રા

ભાગ

3

સંપાદક
મહેન્દ્ર મેઘાણી

લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ

© સહુ લેખકોના

આવૃત્તિ 1 : 2005
આવૃત્તિ 2 : 2005
આવૃત્તિ 3 : 2005
આવૃત્તિ 4 : 2006
પુનર્મુદ્રણ : 2006, 2007, 2008

કુલ નકલ : 25,000

પાનાં : 24+632 = 656

રૂ. 100
[દસ કે વધુ નકલો : નકલ દીઠ રૂ. 70 લેખે]

[રવાનગી ખર્ચ અલગ]

વિદેશમાં $ 10
[વિમાન–ટપાલખર્ચ સાથે]

પ્રકાશક
ગોપાલ મેઘાણી
લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ
પો૰ બો૰ 23 (સરદારનગર), ભાવનગર 364001
e-mail : lokmilaptrust2000@yahoo.com
ફોન : (0278) 256 6402

પૂઠું : અપૂર્વ આશર

અક્ષરાંકન : ઇમ્પ્રેશન્સ, અમદાવાદ. ફોન : 2656 4279

મુદ્રણ : ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, અમદાવાદ. ફોન : 2562 0578

પુસ્તક-બાંધણી : કુમાર બાઈન્ડર્સ, અમદાવાદ. ફોન : 2562 4964

અર્પણ

જેમાં ભાગ લેવાનું સદ્ભાગ્ય લોકમિલાપને
ત્રણેક દાયકા પહેલાં મળેલું એવા
ફ્રેન્કફર્ટ આંતરરાષ્ટ્રીય પુસ્તકમેળા(જર્મની) અને
બોલોન્યા આંતરરાષ્ટ્રીય બાલ-પુસ્તકમેળા(ઈટલી)ના સંચાલકોને

પોતાની સૂઝ, વ્યવસ્થાશક્તિ અને નિષ્ઠા વડે
વરસોવરસ દેશવિદેશના લાખો પુસ્તકપ્રેમીઓનો
વાચનરસ જગાડતા ને તૃપ્ત કરતા રહીને
જગતનાં બીજાં શહેરોને પણ પુસ્તકમેળા યોજવાની
પ્રેરણા આપવાનું ભગીરથ કાર્ય કરવા બદલ,
આપના અત્યંત અદના અનુયાયી લોકમિલાપ ટ્રસ્ટની ભાવભરી અંજલિ.

સોનામૂલી વાચનયાત્રા

'અરધી સદીની વાચનયાત્રા'(1-2)ના બંને ભાગના લેખકો અને એમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં લખાણોનું વૈવિધ્ય ઊડીને આંખે વળગે તેવું છે. આવા સંખ્યાતીત લેખકોનાં ઢગલાબંધ લખાણોમાંથી ચયન કરી મૂકવાં, એ એક મહાભારત કાર્ય છે. પછી એવાં લખાણોમાં કાપકૂપ કરવી, અમુક અંશો જતા કરવા વગેરે પણ ભારે સૂઝ અને ધીરજ માગી લે તેવું કાર્ય છે. આ બંને ભાગ જોતાં શ્રી મહેન્દ્રભાઈ એમાંથી સાંગોપાંગ પાર ઊતર્યા છે. તેમણે આ દળદાર બે ભાગમાં અનેકવિધ વિષયોનો મધુપર્ક આપણી સામે ધરી દીધો છે. દેશ-વિદેશના જાણીતા–ઓછા જાણીતા એવા અનેક લેખકો તેમની અડફેટમાં આવ્યા છે. અમુક જ વિષયનાં લખાણોને મૂકવાં તેવું અહીં ધાર્યું નથી. માત્ર એક બાબત સર્વત્ર રહી છે : અને તે પસંદ કરેલી સામગ્રી માણસને વિચાર કરતો કરી મૂકે, તેના જીવનરસને ઉત્તેજે, જીવન જીવવાનું તેને બળ મળે, તેની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનું તે વડે સંવર્ધન થાય – એવો એમનો સતત અને સર્વત્ર આગ્રહ રહ્યો છે. કહો કે જીવન અને જીવનોન્નયનને સાથે લઈને તેઓ ચાલ્યા છે. આવાં લખાણો વિસ્તારી નથી; ગાગરમાં સાગર સમાવતાં હોય તેવાં, સંક્ષિપ્ત, ભાવસભર સાથે મૂલ્યસભર છે. કહો કે સર્વત્ર જે કંઈ ઉત્તમ છે તેનું વિવેકી સંદોહન છે.

અહીં અનેક લેખકો અને લખાણોના મેળામાં હરફર કરનાર જોઈ શકે છે કે વિવેક શું છે, જીવન અને જીવનધર્મ શું છે, સભ્ય હોવું તે શું છે, સંસ્કૃતિ શું છે અને સૌથી વધુ તો માણસ હોવું તે શું છે. ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી ભાષા વડે પ્રકટ થયેલ જીવનસત્ત્વ, એમ બંનેનો વૈભવ અહીં પ્રકટ થયો છે. પુસ્તકનું ગમે તે પાનું ઉઘાડીને વાંચી શકાય છે.

ઘણી વાર શું વાંચવું અને શું ન વાંચવું એનો વિવેક વાચકમાં પૂરેપૂરો ઊગ્યો નથી હોતો; આ પુસ્તકોનું વાચન સુરુચિના ઘડતરમાં નવી પેઢીનું માર્ગદર્શક નીવડે તેમ છે.

['વિશ્વવિહાર' માસિક : ઑક્ટોબર 2004]

❀

આ ઘણું ઉપયોગી કાર્ય થઈ રહ્યું છે. આ કાર્યથી માત્ર વાચનરુચિ જ વધતી નથી, પણ મૂલ્યો તરફ પણ પ્રજાનું ધ્યાન જાય છે. આ એક રુચિવર્ધક ને મૂલ્યવર્ધક એવું સાંસ્કૃતિક કામ થઈ રહ્યું છે.

'ઉશનસ્'

[તા૰ 16-08-04ના પત્રમાં]

❀

સંપાદકનું નિવેદન

'અરધી સદીની વાચનયાત્રા'ના પહેલા ને બીજા ભાગની મળીને પોણો લાખ નકલો બેએક વરસ દરમિયાન છપાઈ છે. આ ત્રીજો ભાગ ઉમેરાતાં લગભગ 2,000 પાનાંનું વાચન 'અરધી સદીની વાચનયાત્રા'માં સમાવેશ પામ્યું છે.

પહેલા ભાગમાં મોટા ભાગનાં લખાણો એક પાનાનાં કે તેથીય નાનાં હતાં. બીજા ભાગમાં બે કે વધુ પાનાંવાળાં લખાણોનું પ્રમાણ થોડું વધ્યું હતું. ત્રીજા ભાગમાં કેટલાંક લખાણો વધુ લાંબાં પણ આપ્યાં છે. પાંચ પાનાંનાં કે તેથી મોટાં લખાણો પંદરેક થાય છે. ત્રણેય ભાગનાં લગભગ તમામ લખાણો ટૂંકાવેલાં છે. તેમાં એક અપવાદ આ વખતે આવે છે. સેંકડો લખાણોના સંક્ષેપ કર્યા છતાં શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રના 'વખાર'(પાનું 71)માં કશો સંક્ષેપ હું કરી શક્યો નથી. સિતાંશુભાઈને સલામ ! એવાં લખાણો આપણને વધુ ને વધુ મળતાં રહો. સૌથી લાંબો, 13 પાનાંનો લેખ થયો છે શ્રી અમૃતલાલ વેગડનો. એમના પુસ્તક 'સ્મૃતિઓનું શાંતિનિકેતન'માંથી વિવિધ પ્રકરણો જુદા જુદા લેખરૂપે આપી શકાય, પણ અહીં તે સામટાં લીધાં છે. એ પુસ્તક મને બહુ ગમી ગયું છે. શ્રી વેગડને પણ સલામ !

હમણાં ગણતરી કરતાં ખ્યાલ આવ્યો કે 'અરધી સદીની વાચનયાત્રા'ના ત્રણ ભાગમાં લગભગ 300 પુસ્તકોના અંશો રજૂ થઈ શક્યા છે. તેનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી કેટલાંક મૂળ પુસ્તકો વાંચવાની હોંશ વાચકોને થશે, એવી આશા છે. તેના અનુસંધાનમાં શ્રી રામનારાયણ વિ૰ પાઠકના એક લેખનો અંશ અહીં પાના 561 પર છે, તે ધ્યાનમાં લેવાની વિનંતી વાચકોને કરું ? સાથે સાથે કેદારનાથજીનાં આ વચનો પણ મૂકી શકાય :

"વાચનથી માત્ર શુભ ભાવનાઓ જાગ્રત થઈને વિલીન થઈ જતી હોય, તો એથી શો લાભ ? વાચનથી જો ભાવનાઓની વૃદ્ધિ થતી ન હોય, અને તે પ્રમાણે આચરણ ન થતું હોય, તો એ વાચન એક જાતનું વ્યસન જ બની જાય છે."

હવે, ઇન્શાલ્લાહ, ચોથો ભાગ 2006માં.

મેઘાણી જયંતી : 17 ઑગસ્ટ, 2005 — મહેન્દ્ર મેઘાણી

ક્રમ

સંપાદકનું નિવેદન	–	[7]
નૈં નૈં નૈં	હરીન્દ્ર દવે	3
શોધું	સુન્દરમ્	4
– ત્યાં સુધી	વિક્ટર હ્યુગો	4
માનવતાની મંગલકથા	ઉમાશંકર જોશી	5
–	ભગવતીકુમાર શર્મા	7
કદી ઘરડું ન થનારું	સ્વામી આનંદ	8
–	‘શૂન્ય’ પાલનપુરી	8
ઉપાય	ફાધર વાલેસ	9
ગવતરી	[લોકસાહિત્ય]	10
બ્રહ્મજ્ઞાન	શ્રીઅરવિંદ	11
છેલ્લો કટોરો	ઝવેરચંદ મેઘાણી	13
સંધ્યા	ત્રિભુવન વ્યાસ	14
પ્રકાશ ફેલાવો !	સ્વામી વિવેકાનંદ	15
ક્યાં ગયા ?	‘વિશ્વરથ’	16
ઉદધિને	રામનારાયણ વિ૦ પાઠક	16
અંતર	‘હરિશ્ચંદ્ર’	17
–	પ્રહ્લાદ પારેખ	18
પ્રજાનું મસ્તિષ્ક	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	19
તરુણોનું મનોરાજ્ય	ઝવેરચંદ મેઘાણી	21
યાદ આવે છે	બાલમુકુન્દ દવે	21
–	સુરેશ દલાલ	21
ઉષા	ત્રિભુવન વ્યાસ	22
હું દરિયાની માછલી	ઝવેરચંદ મેઘાણી	23
–	જયન્ત પાઠક	23
સુવ્યવસ્થા	શ્રીમાતાજી (અનુ૦ સુન્દરમ્)	24
બોલતાં પહેલાં	શ્રીમાતાજી	26
જટાયુ	ગુણવંત શાહ	27
ઇતના તૂ કરના –	વિદ્યાનંદ	29
ખલાસીના બાળનું હાલરડું	ઝવેરચંદ મેઘાણી	29
–	રમેશ પારેખ	29
ધર્મને જીવવાની વાત	નવલભાઈ શાહ	30
હંકારી જા	સુન્દરમ્	31
હું રે બનું, બેન –	સુન્દરમ્	31
પ્રજ્ઞામૂર્તિનો વિચારવૈભવ	દીપક મહેતા	32
આગે કદમ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	33
ઊભરાતી કરુણા	સુખલાલ સંઘવી	34

–	સુરેશ દલાલ	35
ઓરડામાં યુનિવર્સિટી !	ગુણવંત શાહ	36
–	જગદીશ જોષી	36
–	પ્રહ્લાદ પારેખ	36
–	જમિયત પંડ્યા	36
શબ્દથી મૃત્યુ : શબ્દથી પ્રેમ	ફાધર વાલેસ	37
–	પ્રહ્લાદ પારેખ	38
મોતીનાં વાવેતર	[લોકસાહિત્ય]	39
તે દેશ છે મારો	દેવજી મોઢા	39
ગરવાને માથે	[લોકસાહિત્ય]	40
અવધૂત માટે ઉપમાઓ	હરીન્દ્ર દવે	40
–	અમૃત ‘ઘાયલ’	40
વર્કશોપ	‘હરિશ્ચંદ્ર’	41
પગલાં	સુન્દરમ્	43
અરધી સદીની સુંદરતા–અસુંદરતા	શરીફા વીજળીવાળા	44
મેળાવડો	ફાધર વાલેસ	45
વસંતની વનદેવી	ઝવેરચંદ મેઘાણી	45
સપૂત કોણ ?	શામળ	46
સદ્‌વિદ્યા	શામળ	46
એ જ સાચાં મૂલ !	ન્હાનાલાલ કવિ	46
વાગ્યજ્ઞ	ફાધર વાલેસ	47
પ્રાણીઓની ગાડી	વ્રજેશ વાણંદ	48
–	‘મરીઝ’	48
અટંકી યોદ્ધો	જયંતીલાલ મો૦ શાહ	49
કોદાળીવાળો	ઝવેરચંદ મેઘાણી	50
–	ન્હાનાલાલ કવિ	50
–	નર્મદાશંકર દવે (નર્મદ)	50
શિયાળો	ત્રિભુવન વ્યાસ	51
સાગર રાણો	ઝવેરચંદ મેઘાણી	52
–	કરસનદાસ માણેક	52
લોકો ભૂલ કરે જ નહીં ?	ભૂપત વડોદરિયા	53
આવ્યો મેહુલો રે !	[લોકસાહિત્ય]	53
સમર્થ સંગીતકારના પાયામાં	અજિત શેઠ	54
વલોણાવાર	[લોકસાહિત્ય]	55
મહાસાગર	ત્રિભુવન વ્યાસ	55
–	બરકત વીરાણી, ‘બેફામ’	55
હસી પડી શા માટે ?	–	56
એક સવારે	સુન્દરમ્	56
ત્રણ ગુણો	સંતબાલ	57
શબ્દ	જયન્ત પાઠક	57
પાર ઊતરવાનું	‘આદિલ’ મન્સૂરી	57
શુભમાં સદાય શ્રદ્ધા	બાલકૃષ્ણ દવે	58
–	વજુભાઈ શાહ	59

આજીવન સત્યાગ્રહી	નવલભાઈ શાહ	60
સૌમ્ય મૂર્તિ	કાંતિ શાહ	60
અખૂટ જીવનરસ	ઉમાશંકર જોશી	61
વજુભાઈનાં આંસુ	રતુભાઈ અદાણી	61
–	મોહનલાલ મહેતા, 'સોપાન'	62
–	મનુભાઈ પંચોળી	62
–	રમણીકભાઈ ધામી	62
–	ભાનુભાઈ શુક્લ	63
કસુંબીનો રંગ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	63
કજિયાળો	ઝવેરચંદ મેઘાણી	63
–	'શયદા'	63
–	જયન્ત પાઠક	63
પ્રાર્થના	વજુભાઈ શાહ	64
–	સુંદરજી બેટાઈ	65
–	ઝવેરચંદ મેઘાણી	65
કહેજો જી રામ રામ	સુન્દરમ્	66
એક અચંબો	સુન્દરમ્	66
કેટલાંક પુસ્તકો : 2004	દીપક મહેતા	67
નાના થૈને રે	ઝવેરચંદ મેઘાણી	69
ઠેલો	જયન્ત પાઠક	69
આંધળા	ફાધર વાલેસ	70
"મારે માટે શું રહેશે ?"	ફાધર વાલેસ	70
વખાર	સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર	71
ક્યાંથી ?	પ્રહ્લાદ પારેખ	77
–	ઝવેરચંદ મેઘાણી	77
રંગ રંગ વાદળિયાં	સુન્દરમ્	78
હું તો પૂછું	સુન્દરમ્	79
–	સુરેશ દલાલ	79
જોખમ	ફાધર વાલેસ	80
–	'શૂન્ય' પાલનપુરી	80
બાળપણ	ઈ૦ વી૦ લ્યુકસ	80
મહેમાન બનીએ ત્યારે...	'વિવેકધન'	81
દાદાજીના દેશમાં	ઝવેરચંદ મેઘાણી	81
સહજ સાધુતા	ગુણવંત શાહ	82
હું શું માગું ?	સુંદરજી બેટાઈ	82
"સર્જન આ – "	ભનુ ર૦ વ્યાસ, 'સ્વપ્નસ્થ'	83
– એવું જ માગું મોત !	કરસનદાસ માણેક	83
–	અમૃત 'ઘાયલ'	83
શક્તિ અને કાર્યની સમતુલા	સુખલાલ સંઘવી	84
સાધુત્વની દિશામાં	મનુભાઈ પંચોળી	86
કહેશો તો એને ચાલશે	હનીફ સાહિલ	87
–	દેવજી રા૦ મોઢા	87
–	જયંતીલાલ સો૦ દવે	87

આજનો વિશેષ ધર્મ	અનંતરાય મ૦ રાવળ	88
કાંઠે રમનારાં	ઝવેરચંદ મેઘાણી	88
દીપશિખાઓથી ઓપતું પત્રકારત્વ	કિશોર વ્યાસ	89
જ્યાં –	હરીન્દ્ર દવે	92
જેવું લખાયું, તેવું છપાયું !	કિશોર વ્યાસ	93
એક જ વર્ષ વધુ જીવ્યા હોત !	અનંતરાય મ૦ રાવળ	93
–	ઝીણાભાઈ દેસાઈ, 'સ્નેહરશ્મિ'	93
પ્હેલવ્હેલી	સુન્દરમ્	94
આરસમાં કંડારાયેલ શિલ્પ	શાહબુદ્દીન રાઠોડ	95
સૂના સમદરની પાળે	ઝવેરચંદ મેઘાણી	97
રમતનું ગાંડપણ	–	98
સાહિત્ય ને ચિત્રપટના સંગમ પરથી	ઝવેરચંદ મેઘાણી	99
–	ત્રિભુવન વ્યાસ	101
સોના-નાવડી	ઝવેરચંદ મેઘાણી	102
'સોના-નાવડી'માં ગુંજતો ધ્વનિ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	103
–	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	104
–	ઉમાશંકર જોશી	104
–	નિરંજન ભગત	104
–	મનસુખલાલ ઝવેરી	104
ભોળી રે ભરવાડણ	નરસિંહ મહેતા	105
મીણબત્તી	–	105
–	દલપતરામ કવિ	105
વાચનરસ કેળવવો છે ?	ઝવેરચંદ મેઘાણી	106
પુણ્યપ્રદેશ	ન્હાનાલાલ કવિ	106
ભય અમારે કોનો ?	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ૦ ધર્મેન્દ્ર માસ્તર, 'મધુરમ્')	107
–	બાલમુકુન્દ દવે	107
હરહંમેશના ભેરુ	મો૦ ક૦ ગાંધી	108
નાનું સરખું ગોકુળિયું	નરસિંહ મહેતા	108
–	સુરેશ દલાલ	108
નિર્ભયતા તેટલી જ મધુરતા	સુખલાલ સંઘવી	109
ગઝલ	'આદિલ' મન્સૂરી	110
તેજમલ	[લોકસાહિત્ય]	111
વનરા તે વનમોં નવસેં ગાવલડી	[લોકસાહિત્ય]	112
કયું વિશેષણ વાપરવું...?	મો૦ ક૦ ગાંધી	113
કાંતિ અને શાંતિનો સંગમ	વિનોબા ભાવે	114
સાવધાન !	નાનાલાલ મહેતા	115
ગાંધી પણ એવા ને એવા નહીં ચાલે	વિનોબા ભાવે	116
નાની નાની વાતો	વિનોબા ભાવે	117
પ્રાર્થનામાં વિવેક	વિનોબા ભાવે	118
ચૂંટણી-સુધારાની ઝુંબેશ	કેશુભાઈ ભાવસાર	119
કામ કરે ઈ જીતે	નાથાલાલ દવે	119
એક જ દે ચિનગારી	કાકા કાલેલકર	120

ઓળખો છો આમને ?	મૂળશંકર પ્રા૦ ભટ્ટ	121
ચૉરાનો પોકાર	ઝવેરચંદ મેઘાણી	123
દલિતવાસમાં કથા કરતા બ્રાહ્મણ	પ્રણવ દવે	124
–	ઝવેરચંદ મેઘાણી	124
ભંગારના ફેરિયામાંથી રેઝરનો રાજા !	કાંતિ ભટ્ટ	125
પી જવાનું હોય છે	વેણીભાઈ પુરોહિત	127
–	‘ગની’ દહીંવાલા	127
“ઊભા રહો, કૈંક સરસ વંચાવું !”	ગુલાબદાસ બ્રોકર	128
નાગડાના વિચારોની ઘટમાળ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	128
પહેલું ટીખળ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	129
દિલની વાતો	હસિત બૂચ	130
સ્વતંત્રતા	હસિત બૂચ	131
વાહવાહ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	131
ન હું ઝાઝું માગું	સુંદરજી બેટાઈ	132
સ્વાસ્થ્ય અંગે સ્વસ્થ ચિંતન	વિવેક બાંઠિયા	133
–	સુન્દરમ્	135
ગિજુભાઈની વાર્તાઓ	ગિજુભાઈ બધેકા	136
કૃષ્ણ-સુદામાનો મેળાપ	પ્રેમાનંદ	139
જીવતરનું ભાથું	મણિભાઈ પ્રજાપતિ	141
અલબેલો અંધાર હતો	વેણીભાઈ પુરોહિત	141
વિપર્યય	વિપિન પરીખ	142
દરિયો	ઝવેરચંદ મેઘાણી	142
‘મૃગયા’નો શંખનાદ	વેણીભાઈ પુરોહિત	143
કોણ માનશે ?	‘શૂન્ય’ પાલનપુરી	144
અબોલડા	પ્રહ્લાદ પારેખ	145
પરબ	પ્રહ્લાદ પારેખ	145
બનાવટી ફૂલોને	પ્રહ્લાદ પારેખ	146
–	પન્ના નાયક	146
–	અમૃત ‘ઘાયલ’	146
પાછો વળું...	જયન્ત પાઠક	147
–	ત્રિભુવન વ્યાસ	147
હું ક્યાં છું ?	જયન્ત પાઠક	148
કોઈની પણ મા	વિપિન પરીખ	149
‘મારી, તમારી, આપણી વાત’	સુરેશ દલાલ	151
એવા માણસો	વિપિન પરીખ	151
સ્વપ્નોથી સજાવેલી	વિપિન પરીખ	152
–	જયન્ત પાઠક	153
એક	વિપિન પરીખ	154
થાય છે	વિપિન પરીખ	154
ચાલો !	વિપિન પરીખ	155
ગામ ગોકુળિયું કેમ બને ?	હરિપ્રસાદ ન૦ પટેલ	156
–	ન્હાનાલાલ કવિ	156
–	પૂજાલાલ	156

સૂતેલા ગુજરાતને બેઠું કરનાર	નારાયણ દેસાઈ	157
“ત્યારે મને ઉઠાડી મૂકજો !”	દિગંત દવે	157
ઈસુ તથા શ્રી મોહનદાસ ગાંધીને	વિપિન પરીખ	158
મા	વિપિન પરીખ	158
સોદાબાજી નહીં... નહીં... ને નહીં જ	પ્રભાકર ખમાર	159
કારવાં	નાથાલાલ દવે	160
બરફમાં રહેલો જ્વાળામુખી	વલ્લભભાઈ પટેલ	161
–	મૌલાના શોકતઅલી	162
માતા, તારો બેટડો આવે !	ઝવેરચંદ મેઘાણી	162
–	‘આદિલ’ મન્સૂરી	162
સાહિત્યગુરુ મોહનલાલ	ભોળાભાઈ પટેલ	163
–	રમેશ પારેખ	166
કવિતા વિશે...	મણિલાલ હ૦ પટેલ	167
–	ઝવેરચંદ મેઘાણી	167
ઘર	ભોળાભાઈ પટેલ	168
તમન્ના	‘ગની’ દહીંવાળા	173
લીલો રંગ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	173
પ્રતીક્ષા સૂરજની	વિપિન પરીખ	174
સત્ય	વિપિન પરીખ	175
બેકારના ?????	વિપિન પરીખ	176
અપેક્ષા	વિપિન પરીખ	177
‘ઢોંગી કો ગુજરાત’ ?	ડાહ્યાભાઈ ના૦ મિસ્ત્રી	177
ભાષા કા હાલ	જવાહરલાલ નેહરુ	178
વાવણી	નાથાલાલ દવે	179
સંતોને બગાડવાનું બંધ કરો !	ગુણવંત શાહ	180
ચકલી	જુગતરામ દવે	181
–	ઉમાશંકર જોશી	181
‘બંધ’નો સામનો કરીએ	વિનોદિની નીલકંઠ વગેરે	182
પરાકાષ્ઠા	વિનોદિની નીલકંઠ	183
નવ કહેજો !	ઝવેરચંદ મેઘાણી	183
પરીની શોધ	વિનોદિની નીલકંઠ	184
દીકરો	વિનોદિની નીલકંઠ	185
મને કસોટીએ ચઢાવવો	રમણલાલ વ૦ દેસાઈ	190
સગા બાપનો દીકરો	શંભુપ્રસાદ હ૦ દેશાઈ	191
પત્રકારિત્વની ચાલણગાડી	–	195
મા-ઘેલો બાળ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	195
સંસ્કૃતિના તાણાવાણા	ગોપાલદાસ જી૦ પટેલ	196
–	હસિત બૂચ	196
દુકાળ ટાળવાની દિશામાં	ઈશ્વરભાઈ પટેલ	197
સંકલ્પ અંશતઃ પૂરો	પાંડુરંગ ગો૦ દેશપાંડે	198
– ને તમે યાદ આવ્યાં	હરીન્દ્ર દવે	198
એ ગુણ ગાવા ગમે છે	હરીન્દ્ર દવે	199
અંધકાર	હરીન્દ્ર દવે	200

–	ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’	200
માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં	હરીન્દ્ર દવે	201
ચિરઆસ્વાદ્ય વિરહગીત	ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’	201
“ – એમ કહી શકશે ખરી ?”	મકરન્દ દવે	202
–	હરીન્દ્ર દવે	202
–	હરીન્દ્ર દવે	202
તરણેતર	નાથાલાલ દવે	203
ચકીબહેન	જુગતરામ દવે	204
–	હરીન્દ્ર દવે	204
ચિરકાળના મિત્રો	સુરેશ દલાલ	205
છે તેની ઇજ્જત કરીએ	સુરેશ દલાલ	205
ફૂલપગલીઓ	સુરેશ દલાલ	206
–	અમૃત ‘ઘાયલ’	206
મુંબઈનો માળો	સુરેશ દલાલ	207
કાલે	સુરેશ દલાલ	208
આખરી પડદો	–	209
ઝાડ મને લાગે નહીં પરાયાં...	સુરેશ દલાલ	210
–	‘મરીઝ’	210
સત્તાવન સેન્ટ	શાંતિલાલ ડગલી	211
દાંપત્યચિત્રોની તેજસ્વિતા	મનસુખલાલ ઝવેરી	212
ગુજરાતી સાહિત્ય-સમૃદ્ધિ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	213
–	કૃષ્ણલાલ મો૦ ઝવેરી	213
–	વેણીભાઈ પુરોહિત	213
આદિમ સંસ્કૃતિના પ્રદેશમાં	સુરેશ હ૦ જોષી	214
–	સુરેશ દલાલ	214
પ્રતિભાશાળીનું ગૌરવ	સુરેશ હ૦ જોષી	215
– તોય ઊભું કામ ને કામ !	ઉમાશંકર જોશી	215
કીર્તિ સામે ઝુંબેશ !	સુરેશ હ૦ જોષી	216
એક બીજી ગંગોત્રી	ભોળાભાઈ પટેલ	217
ખેતીની જમીનની બરબાદી	–	220
તે જ સાચો કવિ	બલવન્તરાય ક૦ ઠાકોર	220
ઊર્મિના ઉમળકા	ઝવેરચંદ મેઘાણી	221
–	વેણીભાઈ પુરોહિત	221
પૂર્વે હતો હું...	હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય (અનુ૦ ઝવેરચંદ મેઘાણી)	222
વિરાટ સોબતીને ઓળખ્યા વિના રહ્યો	ઝવેરચંદ મેઘાણી	222
બંગબંધુ મુજીબ	ઉમાશંકર જોશી	223
નીંદર જોડે સંવાદ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	224
અભ્યાસની અનંત ભૂખ	સુખલાલ સંઘવી	225
જાગેલું ઝરણું	ઝવેરચંદ મેઘાણી	227
–	ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’	227
શાસ્ત્રોદ્ધારક મુનિ	સુખલાલ સંઘવી	228

સ્વર્ગેથી વિદાય	ઝવેરચંદ મેઘાણી	229
–	ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’	229
–	બરકત વીરાણી, ‘બેફામ’	229
“ – તે પુસ્તકમાં જ શોધજો !”	નગીનદાસ પારેખ	230
આંજતાં ન હોવા છતાં વહાલાં	દિલીપ કોઠારી	231
છેતરાઈએ ભલે !	શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય	231
ફેર	હસિત બૂચ	231
નસેનસમાં વીરતાના સંસ્કારો	સુખલાલ સંઘવી	232
ઝંડાવંદન	ઝવેરચંદ મેઘાણી	234
–	જયન્ત પાઠક	234
તેજોમૂર્તિ ભગિની	સુખલાલ સંઘવી	235
ખુલ્લું ઘર	નારાયણ દેસાઈ	240
–	ઝવેરચંદ મેઘાણી	240
“પણ જોજો હો...!”	શાન્તનુ લ૦ કિરલોસ્કર	241
અંધારી ગલીમાં	–	242
મૃતમિત્રો	મકરન્દ દવે	244
સંકોચ	મકરન્દ દવે	244
–	ધીરુબહેન પટેલ	244
રાત તો જુઓ !	અમૃત ‘ઘાયલ’	245
જીવનની મોટી અમીરાત	ગુણવંત શાહ	245
મૌનને પીધેલો કવિ	સુરેશ દલાલ	245
અશરીરીનાં અનેક રૂપ	યજ્ઞેશ દવે	246
હતી ત્યાંની ત્યાં જ ?	કાન્તિ ભટ્ટ	248
લોકોને પામર બનાવનારા	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	249
ખૂણામાં પડેલો જાગતો જીવ	કેશુભાઈ દેસાઈ	250
બાલકાવ્યો	રામનારાયણ વિ૦ પાઠક	251
પેટલીકરનો શબ્દ	પ્રવીણ દરજી	252
ચોટ ગોઝારી	અમૃત ‘ઘાયલ’	252
સમભાવ સાહિત્ય પૂરતો જ નહીં	બાબુ દાવલપુરા	253
એકલા આર્થિક વિકાસથી...	જયરામ રમેશ	253
સંકલ્પનું બળ	રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)	254
ચરોતરનું સંસ્કારધન	રમેશ મં૦ ત્રિવેદી	254
કુંભકર્ણની નિદ્રા	પ્રેમાનંદ	255
બત્તી-પંખા	શક્તિસિંહ ગોહિલ	255
ઢગલામાં નહીં, આમળામાં	રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)	256
ગમે છે	અમૃત ‘ઘાયલ’	256
વાનપ્રસ્થી પથાભાઈ	રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)	257
त्वमेव भर्ता	વિપિન પરીખ	257
એક એક પગથિયું...	રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)	258
આવ્યો છું	અમૃત ‘ઘાયલ’	258
“ધર્માદાનું શી રીતે ખવાય ?”	રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)	259
પ્લેટોના ગ્રંથનો સાર આપનાર	ઉમાશંકર જોશી	259

''નહીં પરણું''	રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)	260
''પારકી થાપણ''	રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)	260
''હજી પડ્યો છે...''	દેવેન્દ્ર પટેલ	260
મરણને મૂઠીમાં લઈ ચાલનાર	યશવંત શુક્લ	261
તુકારામની કોટિના	વિનોબા ભાવે	262
નીરવ પગલે ક્રાંતિ	રામનારાયણ વિ૰ પાઠક	262
ઉમાશંકર જોશી	રઘુવીર ચૌધરી	263
ગુજરાત મોરી મોરી રે	ઉમાશંકર જોશી	266
કવિતા અને કવિ	ઉમાશંકર જોશી	267
–	રામનારાયણ વિ૰ પાઠક	270
ચાલો વિચારીએ !	રમેશ ભા૰ શાહ	271
ભલામણ	જ્યાબહેન અમીન	274
–	દલસુખ ગોધાણી	274
પંચમી આવી વસંતની	ઉમાશંકર જોશી	275
–	અનંતરાય ઠક્કર, 'શાહબાઝ'	275
–	'મરીઝ'	275
વળાંક પર	પ્રાગજીભાઈ ભામ્ભી	276
વાતો...પ્રેમ...વૈભવ...	ફિલ બોસ્મન્સ (અનુ૰ રમેશ પુરોહિત)	281
ચા-નાસ્તો	જતીનભાઈ દલાલ	281
''હજી સ્વાધ્યાય પૂરો થયો નથી''	રમણલાલ સોની	282
યમને	વિપિન પરીખ	283
સર્વાંગસંપૂર્ણ ગ્રંથ	મધુસૂદન કાપડિયા	284
ગઝલ	રાજેશ વ્યાસ, 'મિસ્કિન'	285
અનુપમ સખા ઍન્ડ્રૂઝ	નારાયણ દેસાઈ	286
–	અમૃત 'ઘાયલ'	288
આત્મતનયા મીરાં	નારાયણ દેસાઈ	289
પંડિત સુખલાલજી	રઘુવીર ચૌધરી	293
નગીનભાઈ	રઘુવીર ચૌધરી	296
–	હરીન્દ્ર દવે	298
–	'શૂન્ય' પાલનપુરી	298
આ પ્રજાને થયું છે શું ?	સ્વામી રંગનાથાનંદ	299
તમે તો કેવા લોકો છો ?	સ્વામી વિવેકાનંદ	300
''તેમ છતાં...''	–	300
–	ઝવેરચંદ મેઘાણી	301
દાદાની દાદાગીરી	કિશોર રાવળ	302
–	પ્રિયકાન્ત મણિયાર	308
–	ઝવેરચંદ મેઘાણી	308
બે વ્યક્તિચિત્રો	વિઠ્ઠલરાવ ઘાટે (અનુ૰ જ્યા મહેતા)	309
–	મુકુન્દરાય પારાશર્ય	313
ટાવરનું ઘડિયાળ બગડી જાય ત્યારે –	દિનકર જોષી	314
–	મણિશંકર ર૰ ભટ્ટ, 'કાન્ત'	315
–	'આદિલ' મન્સૂરી	315
–	રમેશ પારેખ	315

એનું કારણ શું ?	સુરેશ હ૰ જોષી	316
પારદર્શક નિખાલસતા	સુરેશ હ૰ જોષી	317
જીવન પણ ઉત્તમ કળા	સુરેશ હ૰ જોષી	318
નામ બદલાયાં છે	સુરેશ હ૰ જોષી	318
લોકડિયાંને ચરણે	સુરેશ હ૰ જોષી	319
ત્રણ મીરાં	દશરથલાલ શાહ	319
વિદ્યા વિનાનો વિદ્યાર્થી	સુરેશ હ૰ જોષી	320
–	અમૃત 'ઘાયલ'	320
ભ્રાંતિ	સુરેશ હ૰ જોષી	322
–	કરસનદાસ માણેક	322
–	ઝવેરચંદ મેઘાણી	322
પુસ્તકોની હૂંફ	મુકુંદ ટાકસાળે (અનુ૰ સંજય શ્રી૰ ભાવે)	323
–	જ્યન્ત પાઠક	324
વિપાશા જેનું નામ !	બકુલ ટેલર	325
'બાંઝ ઔરત'	શરદ ઠાકર	326
સમજણ	ઇન્દુ પંડ્યા	327
જકડી રાખતું ચલચિત્ર	–	328
જીભ પર રમે	બી૰ ટી૰ ત્રિવેદી	329
અસ્વીકાર	વિનોદ દલાલ	329
નેનપુરના ગાંધી	વિપુલ પટેલ	330
એક જિજ્ઞાસુ વિજ્ઞાની	રાજેશ ભટ્ટ	331
પ્લોટ... પેન્શન	વિનોદ દવે	332
યાદદાસ્ત	જે૰ ડી૰ દોષી	332
આ નીકળ્યા દેવદૂતો !	રમેશ પારેખ	333
'બાદરાયણ'–શતાબ્દી	રમણલાલ ચી૰ શાહ	335
–	ન્હાનાલાલ કવિ	336
–	ઝવેરચંદ મેઘાણી	336
–	દામોદર બોટાદકર	336
ભાવવાહી ગીતોના સર્જક	પ્રીતમલાલ કવિ	337
700 ફિલ્મોમાં...!	–	337
બા	રતિલાલ બોરીસાગર	338
વીજળીના ચમકારે...	યોગેશ જોષી	340
દાંડીકૂચ અને નંદબાબુની કલા	અમૃતલાલ વેગડ	342
–	નરસિંહ મહેતા	342
અહિંસાને યુદ્ધના મેદાનમાં લઈ આવનાર	અમૃતલાલ વેગડ	343
–	ઝવેરચંદ મેઘાણી	344
કવિતા લખવી છે ?	સુરેશ દલાલ	345
બુરખાની અંદર, પણ ઘરની તો બહાર	ગાર્ગી વૈદ્ય	346
ધરતીમાંથી ઊગેલો સર્જક	સંજય શ્રી૰ ભાવે	348
શિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રભાવ	હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	349
ગાંધીયુગના એક સાહિત્યકાર	–	353
– આવી પજવણી	ગુણવંત શાહ	354
'પ્રબુદ્ધ જીવન' 66મા વર્ષે	–	355

ચાલતી પકડે	ગોરધનભાઈ શં. પટેલ	355
સાહિત્ય અને દુર્બોધતા	રસિક શાહ	356
રાજકારણનું કંપનીકરણ	હેમંતકુમાર શાહ	357
સુસ્વરલક્ષ્મી	–	358
સંજીવનીનાં મૂળ	મનસુખ સલ્લા	359
લોકપ્રિયતા સાથે ઉત્તમતા	રમણ સોની	362
–	મીરાંબાઈ	362
સુન્દરમ્‌ની રમણીય બાલકાવ્યસૃષ્ટિ	શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	363
–	સેમ્યુઅલ કોલરીજ	364
‘કાન્ત’ પર પત્રો	‘કલાપી’	365
ઊંચે, હજી ઊંચે...	માધવ વી. કામથ (અનુ. કાલિન્દી રાંદેરી)	368
સન્માનાર્હ કોણ ?	બલવન્તરાય ક. ઠાકોર	370
ઑફિસમાંથી રજા કેમ લેવી ?	બકુલ ત્રિપાઠી	371
“તે કરતાં બસ શું ખોટી ?”	કૃષ્ણપ્રસાદ પટેલ	378
–	શાંતિલાલ પટેલ	378
“ગાંધી-ટોપી છેને, એટલે !”	પુ. લ. દેશપાંડે (અનુ. અરુણા જાડેજા)	379
‘પુલકિત’	–	381
અનેક ગુણોનો વિકાસ	ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ	381
કેડસમા પાણીમાં	ઈશ્વરભાઈ પટેલ	381
પુ. લ.	–	382
થરપારકર... અને ચેરાપૂંજી !	હેમંતભાઈ શાહ	383
સુખનો કાળ બાળપણનો	પુ. લ. દેશપાંડે (અનુ. અરુણા જાડેજા)	384
“એ પણ મારા જ દીકરા હતા !”	દુષ્યન્ત પંડ્યા	389
–	જયન્ત પાઠક	389
સંતોષી તે સુખી	ચિનુભાઈ પટવા	390
અંતરદેવતાને	મનુભાઈ પંચોળી, ‘દર્શક’	392
2006માં ફ્રેન્કફર્ટને મેળે	શ્રીધર બાલન	395
–	રાબિયા	395
તાક્યું તીર મારનારો	નવલરામ લ. પંડ્યા	396
શૈશવના એ દિવસો !	જયન્ત પાઠક	398
તો મારો જવાબ છે –	સોક્રેટિસ	401
અનુવાદની કળા	નગીનદાસ પારેખ	402
અસ્મિતાના જ્યોતિર્ધર	ધર્મેન્દ્ર માસ્તર, ‘મધુરમ’	403
આંખે કંકુના સૂરજ	અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	404
સંસ્મરણો	હરિવલ્લભ ભાયાણી	405
મારી કવિતા	‘કલાપી’	409
કૂવો અને હવાડો	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	410
‘જાને ક્યૂં આજ તેરે નામ પે રોના આયા...’	પુ. લ. દેશપાંડે (અનુ. અરુણા જાડેજા)	412
–	મો. ક. ગાંધી	419
બંધ પેટીઓ : અટપટી ચાવીઓ	મહેન્દ્ર મેઘાણી	420
–	ચિનુ મોદી	426
કુશળ વાર્તાકારો	વાજસૂર વાળા	427

–	બલવન્તરાય ક. ઠાકોર	427
છેલ્લા અવશેષોમાંના એક	રમણલાલ ચી. શાહ	428
સચિંત અને સક્રિય	નિરંજન ભગત	435
મૃત્યુ પામું તે પહેલાં –	જ્યૉર્જ બર્નાર્ડ શૉ	435
શું વાંચશું ?	–	436
કોને રોઉં ?	દુષ્યન્ત પંડ્યા	447
બીજું કોઈ કામ બાકી નથી	‘ઉશનસ્’	447
‘પથેર પાંચાલી’ : જોયા વિના કેમ જિવાય ?	નિરંજન ભગત	448
યાદગાર શેરોના સર્જક	રઈશ મનીઆર	451
કાયદો નહિ, કવિતા	નિરંજન ભગત	454
‘કૂતરાની જલેબી પેટે’	રામભાઈ અમીન	456
ધન્ય પોણો કલાક	નવલભાઈ શાહ	457
–	આલફ્રેડ ડગ્લસ	457
રામાયણ કી ભીખ	રામનારાયણ ઉપાધ્યાય	458
–	‘કલાપી’	458
રજૂઆતનો કીમિયો	સ્વામી આનંદ	459
કોણ ધક્કા મારતું હતું ?	કમલેશ સોલંકી	459
–	રામનારાયણ વિ. પાઠક	459
ખોજા જમાતનું રાષ્ટ્રીય રત્ન	–	460
ભરત-મિલાપનું વર્ણન	દિનેશ શાહ	460
આ બાવાઓને શા માટે નિભાવીએ છીએ ?	–	461
પોતાનો નિયમ : પોતે જ દંડાયા !	ગિરાબહેન સ. પટેલ	463
–	જોન મેઈઝફીલ્ડ	463
સંભારણું	ઇન્દુકુમાર જાની	464
છઠ્ઠા દીકરા	મહેન્દ્ર ગો. દેસાઈ	464
સ્મૃતિ	પ્રબોધ જોશી	465
થેલીમાંથી ડબ્બો કાઢીને...	મણિભાઈ પટેલ	466
પ્રજાનીય સંડોવણી	કિરણ ત્રિવેદી	467
જગતસાહિત્યનો ગ્રંથમણિ	વિજયશંકર ત્રિ. કામદાર	468
ધમ્મપદ	–	468
ધર્મ-માર્ગનું ભાથું	કાકા કાલેલકર	469
“એક દી ગરીબનું સ્વરાજ લાવશું !”	–	470
–	હરીન્દ્ર દવે	471
–	દલપતરામ કવિ	471
‘ડૉ. ખોડીદાસ’	સુમંત દેસાઈ	472
ખ્યાતિ	બોરિસ પાસ્તરનાક (અનુ. મહેશ દવે)	475
આનંદયાત્રી પુ. લ.	સંજય શ્રી. ભાવે	476
સુનો ભઈ સાધો !	ઓશો	482
“ડૉક્ટરેટ કોને મળી છે !”	મધુકર લ. પટેલ	485
અહોભાગ્ય !	–	486
–	હરીન્દ્ર દવે	486
–	‘ગની’ દહીંવાલા	486
નવયુગનો પ્રહરી	રજની વ્યાસ	487

એક જ વાક્ય...	રમેશ મહેતા	489
ગાગરમાં સાગર	કીર્તિદા શાહ	490
–	શ્યામ સાધુ	492
–	મીરાંબાઈ	492
‘દાંડીયાત્રા’ના કવિ	રમણલાલ ચી૦ શાહ	493
–	સોમાભાઈ ભાવસાર	494
નમૂનારૂપ રાજ્ય હિમાચલ	રોહિત સરન	495
–	જયરામ રમેશ	496
પરિપત્રિત ઠરાવ	મધુકર લ૦ પટેલ	496
–	ન્હાનાલાલ કવિ	496
એક નરરાક્ષસનો વધ	લતિકા સુમન	497
બે મોરચે	રઘુવીર ચૌધરી	504
પ્રસન્ન પ્રતિભા	જનક દવે	505
બેભાન અવસ્થામાં પણ...	મોહનભાઈ પટેલ	505
ઘસાઈ ગયેલાં મૂલ્યો	શિરીષ પંચાલ	506
પોતે... જાતે...	આઈ૦ એન૦ સૈયદ	506
શેરી સાથેનું સગપણ	રતિલાલ બોરીસાગર	507
અમારે પણ દિલ છે...	હસીત હેમાણી	510
પતિનું સૌભાગ્ય	સુશીલાબહેન પ્રા૦ વૈદ્ય	510
આધુનિકતાનો એરુ આભડી ગયો છે	મણિલાલ હ૦ પટેલ	511
બાપુ અમર રહો !	જુગતરામ દવે	512
ધનવાન કોણ !	હરગોવિંદ પટેલ	513
ધૂન	જુગતરામ દવે	513
–	ઝવેરચંદ મેઘાણી	513
કોણ કેદી, કોણ મુક્ત ?	કાન્તિ ભટ્ટ	514
ખરો કમાલી !	રક્ષા દવે	515
વિરલ ગુણાઢ્યતા	પરમાનંદ કું૦ કાપડિયા	516
–	સુરેશ દલાલ	516
–	દામોદર બોટાદકર	516
–	પ્રિયકાન્ત મણિયાર	516
વેદનાનો ભાર	–	517
–	અમૃત ‘ઘાયલ’	517
પગારવધારાનો અસ્વીકાર !	હેરંબ કુલકર્ણી (અનુ૦ સંજય શ્રી૦ ભાવે)	518
–	બરકત વીરાણી, ‘બેફામ’	519
–	રમેશ પારેખ	519
–	બરકત વીરાણી, ‘બેફામ’	519
ટટ્ટાર ચાલવાની કેળવણી	વિનોદિની નીલકંઠ	520
“ટાઇપિસ્ટ ?”	મુકુલ કલાર્થી	520
એ શીંગ-ચણાના દાણા !	ભોલાભાઈ ગોળીબાર	521
એટલા માટે –	–	522
પટાવાળાની પડખે	પ્રવીણકાંત મો૦ શાહ	522
યુવતીઓ પડકાર ફેંકે	દાદા ધર્માધિકારી	523
નારીનો મહિમા	ભોળાભાઈ પટેલ	525
અનોખી અમીરાત	ગુણવંત શાહ	526
એ સન્નારીને મળ્યા છો ?	ગુણવંત શાહ	527
–	ટોમસ મેકોલે	527
–	‘સૈફ’ પાલનપુરી	527
–	લોકસાહિત્ય (સં૦ ઝવેરચંદ મેઘાણી)	527
દરેક દીકરી...	–	528
એવું દૃશ્ય...	વી૦ સુખઠણકર	528
–	મનોજ ખંડેરિયા	528
– એ પુરુષો હતા	રંજના હરીશ	529
ખુશાલીનું પડીકું	લલિત શાહ	529
“કૂદી પડશું !”	મહેન્દ્ર મેઘાણી	530
“અહીં તમારી સત્તાનો અંત આવે છે !”	શરીફા વીજળીવાળા	531
જાગૃત કરો !	મહેન્દ્ર મેઘાણી	532
–	ઉમાશંકર જોશી	533
–	ચિનુ મોદી	533
પુરુષની કઠોરતાનો ઉપાય	ચતુર કોઠારી	534
આપને શું લાગે છે ?	મહેન્દ્ર મેઘાણી	534
–	મકરન્દ દવે	534
રાંધવાની કળા	સુધાબહેન મુનશી	535
સૌથી નાના ધારાસભ્ય	કમલા પરીખ	536
રાંધવામાં કેટલી કાળજી લો છો ?	જાનકી પટેલ	537
–	માધવ રામાનુજ	537
–	કરસનદાસ લુહાર	537
–	સુન્દરમ્	537
વિવેકબુદ્ધિને જ ઇષ્ટદેવતા માનનાર	રમેશ ભા૦ શાહ	539
–	‘સૈફ’ પાલનપુરી	541
–	નરસિંહરાવ દિવેટીઆ	541
બારેય માસ લીલો મસાલો !	સુધાબહેન મુનશી	542
–	રમેશ પારેખ	542
–	ભગવતીકુમાર શર્મા	542
બ૦ ક૦ ઠા૦	રણજિત પટેલ, ‘અનામી’	543
–	પ્રજારામ રાવળ	544
–	અમૃત ‘ઘાયલ’	544
“મત જાઈએ, બાબુજી !”	–	545
–	રાજેન્દ્ર શાહ	545
–	પ્રિયકાન્ત મણિયાર	545
ત્યાગની પરંપરા	અમુભાઈ પંડ્યા	546
–	વેણીભાઈ પુરોહિત	546
–	રાજેન્દ્ર શુક્લ	546
“વડો પ્રધાન છું છતાંય...”	અમૃત મોદી	547
–	મો૦ ક૦ ગાંધી	547
–	રમેશ પારેખ	547
“મારી ટપાલ શું કરે છે ?”	રજનીકુમાર પંડ્યા	548

–	‘ગની’ દહીંવાલા	549
‘હોઠે સ્મિત... હૈયે કરુણા’	ઉમાશંકર જોશી	550
–	મનહર તળપદા	550
–	‘શૂન્ય’ પાલનપુરી	550
કેવો અમારો એ નેતા હતો !	મહાવીર ત્યાગી	553
–	મનુભાઈ ત્રિવેદી, ‘સરોદ’	553
ઝીણા અને ધર્મ	દિનકર જોષી	554
“બાપજી, જરા થોભજો !”	હરીન્દ્ર દવે	555
–	અમૃત ‘ઘાયલ’	555
–	ચંદ્રકાન્ત દત્તાણી	555
–	અમૃત ‘ઘાયલ’	555
દેવદૂત અને સાંઈ	–	556
પારેવું પ્યારું હોય તો –	મહાદેવ દેસાઈ	557
સાહિત્યગુરુ	હીરાબહેન પાઠક, સુરેશ દલાલ	558
સાડલા ધોવાની મોજ !	વનમાળા દેસાઈ	559
–	રમેશ જાની	559
સાહિત્ય અને જીવન	રામનારાયણ વિ૰ પાઠક	560
–	પ્રહ્લાદ પારેખ	560
–	હરીન્દ્ર દવે	560
વ્યથાકારક મંથન	રામનારાયણ વિ૰ પાઠક	561
કાવ્યનું ફ્લ	રામનારાયણ વિ૰ પાઠક	562
જનની	દામોદર ખુ૰ બોટાદકર	562
અનન્ય સર્વસમર્પણ	રામનારાયણ વિ૰ પાઠક	563
ગાંધીજીનું ગદ્ય	રામનારાયણ વિ૰ પાઠક	564
ગાંધીજયન્તી	રામનારાયણ વિ૰ પાઠક	566
કામથી કામ !	રામનારાયણ વિ૰ પાઠક	566
ખરાબ કરવાની કળા	રામનારાયણ વિ૰ પાઠક	567
પાપમુક્તિનો માર્ગ	રામનારાયણ વિ૰ પાઠક	568
ઝવેરાતના પારખુ	મધુસૂદન હી૰ પારેખ	569
વહુનું વાસીદું	મકરન્દ દવે	570
74 થયાં, તો શું થયું...?	જાહ્નવી પાલ	571
–	કરસનદાસ લુહાર	573
–	ચિનુ મોદી	573
ગુજરા હુઆ જમાના	રસિક બિશ્વાસ	574
અસહાય	મકરન્દ દવે	575
–	લોકસાહિત્ય (સં૰ ઝવેરચંદ મેઘાણી)	575
ગુલદસ્તો	રસ્કિન બૉન્ડ (અનુ૰ ર૰ પ્રા૰ રાવલ)	576
–	ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’	584
–	‘શયદા’	584
માની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા	બાળકોબા ભાવે	585
માથા પર નહીં	કુસુમ દેશપાંડે	585
વહી પ્રતિજ્ઞા	વિનોબા ભાવે	586
–	મનુભાઈ ત્રિવેદી, ‘સરોદ’	586
‘લડવાડિયા’ની વેદના	સુકુમાર મહેતા	587
–	‘શૂન્ય’ પાલનપુરી	587
–	દુલા ‘કાગ’	587
–	પ્રીતમ	587
બુદ્ધનું સ્મરણ કરાવનાર	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	588
–	મનુભાઈ ત્રિવેદી	588
–	જગદીશ વ્યાસ	588
–	નાથાલાલ દવે	588
એક પત્ર	કનૈયાલાલ મુનશી	589
–	‘આદિલ’ મન્સૂરી	590
નેવુંમે	ખુશવંતસિંહ (અનુ૰ [1] મંજરી મેઘાણી, [2] મહેન્દ્ર મેઘાણી)	591
પ્રજ્વલિત હૃદય	વિનોબા ભાવે	594
–	રાજેન્દ્ર શાહ	594
–	શેખાદમ આબુવાલા	594
–	‘ઉશનસ્’	594
“વરદાન પાછું લઈ લો !”	ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય (અનુ૰ મુકુલ કલાર્થી)	595
સાબરમતીથી હિમાલય	સુરેન્દ્ર	596
શાંતિનિકેતનની સ્મરણયાત્રા	અમૃતલાલ વેગડ	597
‘બોરોડ’થી બીવાનું નથી	હાજી મહમ્મદ અ૰ શિવજી	610
–	‘સૈફ’ પાલનપુરી	610
મને ગમે છે –	બાપાલાલ ગ૰ વૈદ્ય	611
કાયદો અને પરિવર્તન	રમેશ ભા૰ શાહ	612
–	‘ગની’ દહીંવાલા	612
વીણી વીણીને વખાણો !	ગુણવંત શાહ	613
સોનીનો કાંટો	રમણલાલ સોની	614
–	શ્યામ સાધુ	615
–	‘શૂન્ય’ પાલનપુરી	615
આવા હતા ઉમાશંકર	ભોળાભાઈ પટેલ, ઝીણાભાઈ દેસાઈ, ‘સ્નેહરશ્મિ’ જયેન્દ્ર ત્રિવેદી, યજ્ઞેશ દવે, મોહનભાઈ શં૰ પટેલ, નરોત્તમ પલાણ, જયેન્દ્ર ત્રિવેદી	616
સ્વતંત્ર=સંયમી=સ્વતંત્ર	જીવતરામ કૃપાલાની	622
કૂવામાં ડૂબી જવાનું નથી	મો૰ ક૰ ગાંધી	622
વિશાળ સમાજને ભોગે	બાબુભાઈ જ૰ પટેલ	623
મોતીની ઢગલીઓ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	624
લેખક-સૂચિ		625

અરધી સદીની વાચનયાત્રા : ભાગ 1
300 જેટલા લેખકોનાં લગભગ 600 યાદગાર લખાણો. પાનાં 654, પાકું પૂંઠું.
ચાલુ બજારભાવે કિંમત રૂ. 400 જેટલી થાય
તેને બદલે ફક્ત રૂ. 75 [+ ટપાલના રૂ. 30]. દસ કે વધુ નકલો રૂ. 50 લેખે.

❀

અરધી સદીની વાચનયાત્રા : ભાગ 2
260 જેટલા લેખકોનાં લગભગ 550 લખાણો. પાનાં 680, પાકું પૂંઠું.
રૂ. 75 [+ ટપાલના રૂ. 30]. દસ કે વધુ નકલો રૂ. 50 લેખે.
બે ભાગની મળીને 75,000 નકલ બેએક વરસમાં છપાઈ.

❀

અરધી સદીની વાચનયાત્રા : ભાગ 3
300 જેટલા લેખકોનાં લગભગ 700 લખાણો. પાનાં 656, પાકું પૂંઠું.
રૂ૦ 75 [+ ટપાલના રૂ૦ 30]. દસ કે વધુ નકલો રૂ૦ 50 લેખે

❀

રોજેરોજની વાચનયાત્રા : ભાગ 1થી 5
64-64 પાનાંની આ નાનકડી પુસ્તિકાઓનો હેતુ દરરોજ પાંચ મિનિટનું વાચન,
60 દિવસ સુધી રોજનું એક પાનું વંચાય એવી રીતે, આપવાનો છે.

ભાગ 1 : ‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’ ભાગ 1માંથી 63 લેખકોનાં નેવું જેટલાં લખાણો.
ભાગ 2 : ‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’ ભાગ 1માંથી જ ચૂંટેલાં વધુ લખાણો.
ભાગ 3 : રોજનો એક સુવિચાર, એક કાવ્ય તથા એક રમૂજી ટુચકો — એમ 60 પાનાંનું રસપ્રદ વાચન.
ભાગ 4 : ગિજુભાઈ બધેકાની બાળવાર્તાઓ, જે બાળકો હોંશે હોંશે વાંચશે તથા બાળકોને વાંચી સંભળાવવાની હોંશ માબાપો અનુભવશે.
ભાગ 5 : ‘માણસાઈના દીવા’ પુસ્તકમાંથી રવિશંકર મહારાજના જીવનપ્રસંગો ઝવેરચંદ મેઘાણીની કલમે.

દરેક ભાગના રૂ૦ 7 : 100 નકલ રૂ૦ 5 લેખે
સેટના રૂ૦ 35 : 20 સેટ રૂ૦ 25 લેખે

પાંચેય પુસ્તિકાની મળીને સવા લાખ જેટલી નકલો છએક માસમાં છપાઈ.

❀

મોતીની ઢગલી : ભાગ 1-2
‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’માંથી જરીક વાનગીરૂપે વીણેલાં
પાણીદાર મોતી જેવાં 30 લખાણોની રૂપકડી ખીસાપોથી. 70,000 નકલ છપાઈ.
દરેક ભાગના રૂ. 3 [સાદા ટપાલ-ખર્ચ સાથે].
100 નકલ : રૂ. 2 લેખે [રજિસ્ટર ટપાલ-ખર્ચ સાથે]
1,000 નકલ : રૂ. 1 લેખે [પાર્સલ-ખર્ચ સાથે]

લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ
પો૦ બો૦ 23 (સરદારનગર), ભાવનગર 364001
ફોન : (0278) 256 6402
e-mail : lokmilaptrust2000@yahoo.com